ACTA APOSTOLORVM

ILLVSTRAVIT

CHRISTIANVS THEOPHILVS KVINOEL

THEOL. DOCT. ET PROF. ORD. IN ACAD. GISSENSI

LIPSIAE

APVD IOHANNEM AMBROSIVM BARTH

1818.

CHRISTIANI THEOPHILI KVINOEL

THEOL. DOCT. ET PROF. ORD. IN ACAD. GISENSI

COMMENTARIVS

IN

LIBROS

NOVI TESTAMENTI

HISTORICOS.

VOLVMEN IV.

ACTA APOSTOLORVM.

LIPSIAE

APVD IOHANNEM AMBROSIVM BARTH

1818.

PROLEGOMENA.

§. 1.

De inscriptione libri.

Inscribitur liber πράξεις τῶν ἀποστόλων h. e. Acta Apostolorum s. legatorum Christi, commentarii de rebus ab Apostolis gestis. Sic πράξεις Εὐαγόρου sunt *res gestae ab Euagora* ap. Isocrat. Eu. c. 7. πράξεις Κύρου *res Cyri gestae* Xen. Cyr. 1, 3. 1. Diog. Laërt. 2. 3. Ἀλεξάνδρου πράξεις. Ouid. Trist. 2, 335. *Caesaris acta condere* i. describere. add. Met. 15, 750. *Acta regis Philippi* Curt. 8, 1. 3. Per hos autem Christi legatos e *Grotii* quidem sententia nonnisi Petrus et Paulus intelligendi sunt, quoniam horum inprimis res gestae hoc in libro enarrantur. Verum latiori significatu nomen ἀπόστολοι accipiendum esse, ipsum libri argumentum sat euidenter docet. Etenim in limine operis historia ordinis et coetus Apostolici exhibetur v. 1 — 2, 44. et in ipso opere praeter Petri et Pauli, subinde etiam reliquorum Apostolorum, diaconorum, aliorumque religionis chri-

ſtianae praeconum acta et fata referuntur v. 3, 1 ſs. 4, 33. 5, 12. 18 ſs. 6, 1—6. 8, 14 ſs. 9, 27 ſq. 11, 1. 12, 2. 17. 15, 13 ſqq. 16, 4. 21, 18.— 6, 5. c. 7. 8. 9. 12, 25. 13, 7. c. 15. 18, 2. 24. 26. etc. Itaque voce ἀπόστολοι omnino deſignantur religionis chriſtianae doctores; vt 14, 4. 14. et not. ad Matth. 10, 2.

§. 2.

De authentia libri.

Lucam fuiſſe commentariorum de actis legatorum Chriſti auctorem, non tantum libri initium docet, τὸν μὲν πρῶτον λόγον ἐποιησάμην κ. τ. λ. ſed ipſa quoque ſcriptoris oratio, cum dictione, quae in euangelio Lucae deprehenditur, ita conſpirans, vt facile intelligatur, vtrumque librum ab vno eodemque auctore eſſe profectum. Adiudicarunt etiam Lucae hunc librum antiquiores familiae chriſtianae doctores, Irenaeus adu. haereſes 1, 31. 3, 12. 14. 19. Tertull. adu. Marc. 5, 2. de ieiuniis c. 10. Clemens Alex. Strom. 5, p. 588. Euſeb. H. E. 3, 25. v. *Eichhornii Einleit. in d. N. T. Th.* 2, p. 74 ſs. Reiecerunt quidem hunc librum Marcionitae v. Tertullian. adu. Marc. 5, 2. Manichaei v. Auguſtin. de vtilitate credendi c. 3. contra Adimantum c. 12. Ebionitae v. Epiphan. haereſ. 30. §. 16. Encratitae v. Euſebius H. E. 4, 29. cf. *Eichhornius* l. l. p. 79 ſs. verum non ex rationibus hiſtoricis, ſed quoniam eorum decretis et opinionibus falſis hic liber aduerſabatur. Nempe Spiritum S. paracletum iam die illo Pentecoſtes (Act.

2.) venisse, Marcionitarum et Manichaeorum placitis repugnabat; legem Mosaicam abrogandam esse (Act. 15. etc.), Ebionitarum; non esse ciborum discrimen obseruandum Encratitarum decretis contrarium erat. Quod autem Chrysostomus Homil. 1. in Act. App. init. queritur, sua aetate multis hunc librum ignotum esse (πολλοῖς τοῦτο τὸ βιβλίον οὐδ' ὅτι ἔνι γνώριμόν ἐστιν, οὔτε αὐτὸ οὔτε ὁ γράψας αὐτὸ καὶ συνθεὶς), non hoc innuit, hunc librum ab ecclesia, cui eius authentia suspecta sit, negligi; sed hoc sibi vult, hunc librum argumenti grauitate et vtilitate sua cum maxime commendabilem, non in omnibus ecclesiis publice praelegi, adeoque multis prorsus ignotum esse; hinc pergit, διὸ καὶ ἀναγκαίως εἰς ταύτην ἐμαυτὸν ἔκρινα θεῖναι πραγματείαν, ὥστε καὶ τοὺς ἀγνοοῦντας διδάξαι, καὶ μὴ ἀφεῖναι τοσοῦτον λανθάνειν καὶ ἀποκρύπτεσθαι θησαυρόν. Ipse etiam Chrysostomus homil. 66. testatur, sua aetate multis in ecclesiis Acta Apostolorum post festum Paschatos praelegi. Conf. *Schmidtii Einleit. in d. N. T. B.* 1. p. 163. *Eichhornius* l. l. p. 79.

Vel ex iis, quae hactenus de authentia horum commentariorum disputata sunt, satis apparere arbitramur, non ferendam esse *Eckermani* coniecturam in *Theologisch. Beyträgen* B. 5. Th. 1. p. 212 ss. circa Traiani tempora repertas esse Lucae schedas, narrationes nonnullas de Iesu et Pauli rebus gestis continentes, a Luca in proprios vsus literis consignatas. Vitae Iesu fragmenta ab auctore quodam illius aetatis, ex Euangeliis κατὰ Ματθαῖον et Μάρκον fuisse

ſuppleta, aliisque augmentis nonnullis locupletata, atque librum ita conſarcinatum accepiſſe nomen *Euangelii ſecundum Lucam.* Fragmenta autem narrationum de rebus Pauli geſtis, et deſcriptionem itineris a Luca cum Paulo facti, vsque dum Romam perveniſſent, eundem auctorem, qui Euangelium in vſum Theophili cuiusdam edidiſſet, notitiis de prima eccleſia chriſtiana, inprimis de Petro aliunde conquiſitis, adauxiſſe, atque in eam quae nunc eſt Actuum Apoſtolorum formam, redegiſſe. Hanc ſententiam idoneis argumentis deſtitutam, qua admiſſa, nec apparet, cur auctor libri de vlterioribus Pauli fatis nil memorarit, pluribus refutarunt *Paulus* in libello inſcripto: Introductionis in N. T. capita ſelectiora Ien. 1790. 8. p. 248 ſs. *Storrius* in *Flatti Magazin für chriſtl. Moral u. Dogmatik St.* 4. p. 237 ſs. *Münſcherus Bemerkk. üb. d. Urſprung d. vier Euangel. u. d. Apoſtelgeſch.* in *Staüdlinii Beyträgen zur Philoſophie u. Geſch. d. Religions- u. Sittenlehre* B. 5. *Gablerus* in *Neueſt. theol. Journal* B. 9. p. 300 ſs. Ipſe tamen *Eckermanus* ſententiam mutauit, et vtrumque commentarium Lucae adiudicauit in *Erläuterung aller dunkeln Stellen d. N. T. Th.* 1. *Einleit.* p. 11. *Th.* 2. *Einleit.* p. 164.

Caeterum, vt nec hoc ſilentio praetermittamus, reperiuntur in codd. Act. Apoſt. nominatim in cod. E. ſiue Laudiano, et inprimis in cod. D. ſiue Cantabrigienſi, multa loca augmentis partim breuioribus, partim prolixioribus locupletata; exinde tamen colligi nequit, Lucam ipſum duplicem operis editionem

instituisse. Etenim facile demonstrari potest, additamenta illa, saepius incommoda et frigida, originem suam debere lectoribus sedulis, qui orationem scriptoris illustrare et quasi perficere vellent. Multa horum augmentorum, ex orationis contextu, etiam aliis locis consarcinata sunt, multa etiam sunt nonnisi periphrases s. interpretationes liberiores singulorum locorum. Interpolatores isti glossas suas, et coniecturas et amplificationes, in marginibus codicum suorum enotarant, atque inde illae haud raro immutatae, nouis etiam accessionibus adauctae, in ipsa contexta venerunt. Hoc vero iudicium nostrum, ne vanum cupidumque videatur, age, nonnullos locos eiusmodi additamentis locupletatos afferamus. *Cap.* 2, 42. ad verba: ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων, in cod. D. additum legitur ἐν Ἱερουσαλήμ. *Ibid.* v. 45. pro καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον, cod. D. habet: ὅσοι κτήματα εἶχον ἢ ὑπάρξεις, τὰ κτήματα κ. τ. λ. item omisso ἢ ὑπάρξεις Syrus. Nempe alius in marg. cod. sui scripserat ὅσοι κτήματα εἶχον, alius addiderat ἢ ὑπάρξεις id quod versio Syr. docet et ipsa particula ἢ v. ad Marc. 6, 51. *Cap.* 5, 5. cod. D. exhibet: παραχρῆμα πεσών. cod. E. καὶ εὐθέως ἀκούων pro ἀκούσας δέ, quae est vulgaris lectio. *Cap.* 5, 10. cod. D. Syr. Erp. legunt: συστείλαντες ἐξήνεγκαν καὶ, ibi συστείλαντες e v. 6. repetitum est. *Ib.* v. 15. verbis: κἂν ἡ σκιὰ ἐπισκιάσῃ τινὶ αὐτῶν Vulg. addit: *et liberarentur ab infirmitatibus suis*; cod. E. καὶ ῥυσθῶσιν ἀπὸ πάσης ἀσθενείας, ἧς εἶχον. cod. D. ἀπηλλάσ-

σοντο γὰρ ἀπὸ πάσης ἀσθενείας, (alius adiecit) ὡς εἶχεν ἕκαστος αὐτῶν. Nempe qui haec adſcripſerunt, auctiorem reddere volebant narrationem, et v. 16. extr. legerant ἐθεραπεύοντο πάντες. *Cap.* 7, 24. legitur πατάξας τὸν Αἰγύπτιον· Syrus Erp. addit τὸν ἀδικοῦντα. cod. D. καὶ ἔκρυψεν αὐτὸν ἐν τῇ ἄμμῳ quod gloſſema deſumtum eſt ex Ex. 2, 12. *Cap.* 9, 5. 6. Vulg. Syr. poſter. al. habent σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν· τρέμων τε καὶ θαμβῶν εἶπε· κύριε τί με θέλεις ποιῆσαι, καὶ ὁ κύριος πρὸς αὐτὸν verba v. 5. et v. 6. extrema e cap. 26, 14. et 22, 10. in hunc locum tranſlata ſunt, verba autem τρέμων καὶ θαμβῶν adſcripſit grammaticus contextus admonitu, cum et de Sauli comitibus v. 7. legatur εἱστήκεισαν ἐνεοί. *Cap.* 10, 25. in cod. D. et Syr. p. in m. legitur: προσεγγίζοντος δὲ τοῦ Πέτρου εἰς τὴν Καισάρειαν προδραμὼν εἷς τῶν δούλων διεσάφησεν παραγεγονέναι αὐτόν· ὁ δὲ Κορνήλιος ἐκπηδήσας καὶ συναντήσας αὐτῷ, πεσὼν πρὸς τοὺς πόδας προσεκύνησεν αὐτόν. Eſt periphraſis verborum Lucae, quae eſt Ἑλληνικωτέρα, et mollius fluit, vt recte iudicauit *Clericus* ad h. l. Eiusmodi exempla locorum παραφρασθέντων ſunt etiam 11, 2. 25. 13, 44. *Cap.* 14, 1. Pro οἱ δὲ ἀπειθοῦντες Ἰουδαῖοι ἐπήγειραν καὶ ἐκάκωσαν τὰς ψυχὰς τῶν ἐθνῶν κατὰ τῶν ἀδελφῶν in Syr. p. in m. ex interpretamento legitur: ἀρχισυνάγωγοι καὶ οἱ πρῶτοι ἐπήγειραν διωγμόν· et in cod. D. ἀρχισυνάγωγοι τῶν Ἰουδαίων καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς συναγωγῆς ἐπήγειραν αὐτοῖς διωγμὸν κατὰ τῶν δικαίων· librarius duas lectiones in margine codicis quem deſcripſit colloca-

tas in ordinem recepit ἀρχισυνάγωγοι τ. Ἰȣδ. et huius glossae explicationem οἱ ἄρχοντες τῆς συναγωγῆς id quod vel particula καὶ, glossematis index, docet, v. ad Marc. 6, 51. *Cap.* 14, 18. post verba: κατέπαυσαν τȣ̀ς ὄχλȣς τȣ̃ μὴ θύειν αὐτοῖς in cod. C. aliisque nonnullis, additur: ἀλλὰ πορεύεσθαι ἕκαςον εἰς τὰ ἴδια. *Ib.* v. 19. interpolator scriptoris orationem: ἐπῆλθον δὲ ἀπὸ Ἀντιοχείας καὶ Ἰκονίȣ Ἰȣδαῖοι· καὶ πείσαντες τȣ̀ς ὄχλȣς, dilucidiorem reddere voluit verbis his: καὶ διαλεγομένων αὐτῶν παῤῥησίᾳ, ἔπεισαν τȣ̀ς ὄχλȣς, ἀποςῆναι αὐτῶν, λέγοντες ὅτι ȣ̓δὲν ἀληθὲς λέγȣσιν, ἀλλὰ πάντα ψεύδονται. Ita legitur in cod. C. al. *Cap.* 15, 2. post verba γενομένης οὖν ςάσεως καὶ ζητήσεως οὐκ ὀλίγης τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Βαρνάβᾳ πρὸς αὐτȣ̀ς in Syr. p. in m. et cod. D. inserta extant verba haec: ἔλεγεν γὰρ ὁ Παῦλος, μένειν οὕτως, καθὼς ἐπίςευσαν διϊσχυριζόμενος (i. e. *Paulus enim magna contentione dicebat, vt sic manerent sicut crediderant*) οἱ δὲ ἐληλυθότες ἀπὸ Ἱερȣσαλὴμ (huc vsque Syr.) παρήγγειλαν αὐτοῖς, τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Βαρνάβᾳ καί τισιν ἄλλοις, ἀναβαίνειν. Scilicet monere voluit lectorem interpolator, verbum ἔταξαν non esse referendum ad coetum Antiochenum, sed intelligendum de mandato ψευδαδέλφων κατελθόντων ἀπὸ τῆς Ἰȣδαίας. *Cap.* 15, 20. in cod. D. al. additum extat: καὶ ὅσα (ἂν) μὴ θέλωσιν (θέλȣσιν) ἑαυτοῖς (αὐτοῖς) γίνεσθαι, ἑτέροις μὴ ποιεῖν (ποιεῖτε) quae verba desumta sunt ex Matth. 7, 12. vid. not. ad Act. l. l. *Cap.* 17, 14. pro θάλασσαν *Marklandus* ad Lys. p. 59. coniecit Θεσσαλίαν. Temere. Ita

vero etiam vitiose scriptum fuisse in codd. antiquis, confirmat cod. D. in quo v. 15. post ἕως Ἀθηνῶν, adiecta leguntur haec: παρῆλθεν δὲ τὴν Θεσσαλίαν, ἐκωλύθη γὰρ εἰς αὐτοὺς κηρῦξαι τὸν λόγον· quam verborum Lucae illustrationem, ex ingenio grammatici prolatam, et in margine positam librarius cod. D. in textum transtulit. *Cap.* 18, 27. in cod. D. Syr. p. in m. legitur: ἐν δὲ τῇ Ἐφέσῳ ἐπιδημοῦντές τινες Κορίνθιοι καὶ ἀκούσαντες αὐτοῦ, παρεκάλουν διελθεῖν σὺν αὐτοῖς εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν· (coniectura interpolatoris) συγκατανεύσαντος δὲ αὐτοῦ, οἱ Ἐφέσιοι ἔγραψαν τοῖς ἐν Κορίνθῳ μαθηταῖς (interpretamentum verborum textus: οἱ ἀδελφοὶ ἔγραψαν τοῖς μαθηταῖς), ὅπως ἀποδέξωνται τὸν ἄνδρα· ὃς ἐπιδημήσας εἰς τὴν Ἀχαΐαν (explicatio verborum Lucae: ὃς παραγενόμενος), πολὺ συνεβάλλετο ἐν ταῖς ἐκκλησίαις. Sed haec hactenus. Exempla plura alia proposuit *Eichhornius* in *Einleitung in d. N. T. Th.* 2. p. 87 ss.

§ 3.

Graeca lingua Lucas commentarios de Actis Apostolorum conscripsit. De Lucae scribendi indole.

Graece scripsisse Lucam, et constans eum veterum tum recentiorum interpretum sententia, omnique idonea ratione destituta est *Harduini* coniectura in Praef. ad Paraphr. (add. *Semlerus* in Praeparat. Hermeneut. P. 4. p. 88.) Lucam Latine scripsisse. Quod autem ipsam Lucae scribendi rationem attinet,

ea magis accommodata est linguae Graecae genio, quam reliquorum N. T. scriptorum, v. Prolegg. Commentario in Luc. Euang. praemissa p. 223. Breuitatis inprimis est studiosus v. 13, 1 sq. 14, 10. 20. 16, 3. 19, 2. 4. etc. et perquam frequenter omittit, quae facile ex reliqua narratione, etiam aliis locis suppleri possunt v. 8, 36. 10, 23. coll. 11, 12.: 11, 3. 15, 5. 34. al. haud raro ab oratione obliqua ad rectam transit v. 1, 4. 17, 3, 23, 22. 25, 8. al. saepius pronomine relatiuo ita vtitur, vt respondeat casui nominis praecedentis, non vero verbo sequenti v. 1, 1. 3, 25. 9, 13. 17, 3. 20, 38. etc. delectatur inprimis voce ὁμοθυμαδὸν v. 1, 14. 2, 1. 46. 4, 24. 5, 12. 7, 57. 8, 6. etc. et verbo προσκαρτερεῖν Act. 1, 14. 2, 42. 46. 6, 4. 8, 13. al. Voces et formulae Lucae peculiares et propriae, quae alias non occurrunt, sunt v. c. ἄνδρες κατ' ἐξοχὴν τῆς πόλεως 25, 23. ἀπελεγμὸς 19, 27. ἀφελότης 2, 46. ἐξαρτίζειν de tempore 21, 5. ἐνωτίζεσθαι 2, 14. ἐπιβάλλειν τὰς χεῖρας suscipere 12, 1. μοσχοποιεῖν 7, 41. περιαστράπτειν 9, 3. προσωποληπτης 10, 34. πρόσπεινος 10, 10. χρονοτριβεῖν (verbum rarius occurrens) 20, 16. ὠδῖνες vincula 2, 24. Voces et formulae a reliquis N. T. scriptoribus non adhibitae, sunt: ἀπέναντι aduersus 17, 7. ἀποφθέγγεσθαι 2, 4. 14. 16, 25. βίωσις 26, 4. διάλεκτος 1, 19. 2, 6. 8. 21, 40. 22, 2. 26, 14. διαστρέφειν ἀπὸ 13, 8. δωδεκάφυλον 26, 7. ἐκτείνειν τὴν χεῖρα formula Hebraica, de Deo vsurpata 4, 30. ἐπάναγκες 15, 28. ἐπίνοια 8, 22. καταγγελεὺς 17, 18. λυ-

μαίνεσθαι 8, 3. μεταξὺ post 13, 42. οἴκημα carcer 12, 7. προσκλίνεσθαι 5, 36. συνέπεσθαι 20, 4. τανῦν 4 29. 5, 38. 17, 30. 20, 32. 27, 22. τιθέναι παρὰ τὰς πόδας 4, 35. 5, 2. 7, 57. φάσις 21, 31. cf. etiam *Michaelis Einleitung in d. N. T.* Th. 2. p. 1179 ss. et *Eichhornii Einleitung* Th. 2. p. 42 s. 45 sq.

§. 4.

De fontibus e quibus Lucas suas narrationes deriuauit.

Quae Lucas in his commentariis enarrauit, iis vel ipse testis oculatus interfuit, vel ea ex ore Pauli aliorumque percepit, vel e monumentis iam tunc temporis literis consignatis hausit. vid. *Kurzmani* Prolusio de fontibus commentariorum qui Lucae nomen praeferunt, deque eorum consilio et aetate Alton. 1794. 4. qui libellus extat in *Potti* Sylloge Commentatt. Vol. 3. *Boltenius die Geschichte der Apostel von Lucas* Alton. 1799. Praefat. p. 7 ss. *Schmidtii Einleitung in d. N. T.* Th. 1. p. 168. inprimis *Zieglerus über den Zweck, die Quellen und die Interpolationen in d. Apostelgesch.* in *Gableri Journal für theol. Literat. B.* 1. St. 2. p. 125 sqq. add. *Heinrichsii* Prolegg. in Act. App. p. 20. et *Bertholdti Einleitung in d. A. u. N. T. Th.* 3. p. 1331 sq. Fuit nimirum Lucas Pauli a Troade Hierosolymam vsque itinerum comes v. 16, 10. 20, 4 ss. 21, 17. Commentar. nostr. in N. T. Vol. 2. p. 219. Hierosolymis, saltem in vrbis vicinia per omne tempus, quo Paulus Cae-

sareae captiuus teneretur, remansit, et cum exacto biennio 24, 27. Paulus Romam deduceretur, in hoc quoque itinere ei comitem sese adiunxit v. 27, 2. Multis igitur rebus gestis, quae in hoc libro enarrantur, Lucas ipse interfuit, alia plura, quibus non interfuit, a Paulo, quocum intimam familiaritatem contraxerat, et Hierosolymae a christianis ibi degentibus comperire potuit. Vsum vero etiam esse Lucam in commentariis de actis Apostolorum conscribendis, scriptis nonnullis de rebus christianorum, argumentis haud leuibus demonstrari potest. Scilicet Lucas cum Euangelium suum conscriberet, extabant varii generis libelli de rebus memorabilibus a Iesu gestis vid. Prolegg. Matth. p. 11. quibus Lucas in Euangelio conscribendo vsus est v. Luc. Eu. 1, 1—4. Nonne ergo cum maxime probabile est, eo tempore quo acta legatorum Christi literis consignavit, hoc est a. C. 63. etiam extitisse libellos de rebus quae post Christi fata euenerunt, de ecclesiae christianae primordiis, et rebus ab Apostolis gestis? Si vero eiusmodi scripta extiterunt, Lucam ea legisse et consuluisse quis neget? Iam vero in prima libri parte inprimis dicta, facta et fata Petri enarrantur, et quidem adeo accurate, vt etiam nomina obscura memorentur, v. c. Iohannes et Alexander 4, 6. Rhode 12, 13. reliquorum vero Apostolorum res vix attinguntur, quamquam Iohannes et Iacobus aeque ac Petrus in Palaestina auctoritate erant insignes v. Gal. 2, 9. Petri tantum orationes afferuntur, etiam tum, cum notatum est Iohannem quoque verba fecisse v.

4, 1. coll. 3, 11 ſs. 5, 29. Hae ipſae autem Petri orationes ſtilo et charactere ſtructuraque verborum haud parum discrepant ab orationibus Pauli; perquam frequenter loci V. T. laudantur, dictio eſt minus limata et polita, et ſinguli loci verbum de verbo in Hebraicum ſermonem poſſunt transferri v. c. 1, 15. בימים ההם ויקום כיפא בתוך תלמידים ויאמר ויהי עם שמות כמאה ועשרים v. *Zieglerus* l. c. p. 137. Haec ſi quis omnia nullà adhuc opinione praeoccupatus collegerit; facile concedet, ea quae de Petri rebus in Actis Apoſtolorum memorata leguntur, Lucam non vnice hauſiſſe ex narrationibus chriſtianorum Hieroſolymis degentium, ſed adhibuiſſe quoque libellum de actis Petri Syrochaldaice ſcriptum, cuius inſcriptio fuiſſe videtur מַעְבְּדֵי דְּכֵיפָא *πράξεις Πέτρε* vel אַכְרָזְתָא דְּכֵיפָא *κήρυγμα Πέτρε*. Conſtat autem eiusmodi librum extitiſſe, qui tamen ſucceſſu temporis interpolatus, et variis acceſſionibus auctus eſt, ita, vt falſa veris mixta contineret v. Clemens Alex. Strom. Lib. 7. p. 736. Origenes Commentar. in Ioh. p. 298. *Grabii* Spicileg. PP. T. 1. p. 62 ſq. *Zieglerus* l. l. p. 142 ſs. *Bertholdtus* l. l. p. 1332. Oratio porro Stephani ita comparata eſt vid. not. ad c. 7. vt dubitari non poſſit Lucam hanc orationem, et reliqua quae de Stephano retulit, ex libello ſingulari de Stephani vita et obitu, commentariis ſuis inſeruiſſe. Neque in altera Actuum Apoſtolorum parte (inde a cap. 13. quae de Pauli factis, fatis, et itineribus agit) tam plenam accuratamque controuerſiae illius a ſeuerioribus legis Moſaicae de-

fenſoribus motae vid. cap. 14 ſq. et in conuentu Hierosolymitano compoſitae narrationem Lucas exponere potuiſſet, ni ei praeſto fuiſſet ſcriptum, quod hiſtoriam controuerſiae, decretum Apoſtolorum et Petri atque Iacobi orationes contineret. Quod denique Pauli itinera attinet, in quibus Lucas eum comitatus eſt vid. c. 16, 10 ſs. 20, 5 ſqq. forma narrationis haud obſcure prodit v. imprimis c. 27 — 28, 16. Lucam ea deſcribentem, adhibuiſſe itinerarium, quod ipſe, vt videtur, confecerat. nec improbabile eſt, eum etiam in deſcriptione eorum itinerum, in quibus non fuerat e Pauli comitibus, multa petiiſſe e libello, in quo Paulus ipſe notarat, quae ei in his itineribus memoratu digna euenerant. Caeterum Lucas fontibus ſuis ita eſt vſus, vt non nudam rerum expoſitionem ex iis repeteret, ſed narrationem omnem ſuam faceret, omittenda omitteret, aliunde comperta, vel quorum ipſe auditor et ſpectator fuerat, adiiceret.

§. 5.

De conſilio Lucae in ſcribendis de Actis Apoſtolorum commentariis propoſito.

Sciptorem noſtrum hiſtoriam plenam et abſolutam omnium eorum, quae in prima republica chriſtiana, inde a Chriſti ex his terris abitu, vsque ad Pauli captiuitatem Romanam euenerunt, conſcribere noluiſſe, ipſum libri argumentum ſat euidenter docet. Exponuntur enim praecipue Pauli et Petri res geſtae, et quam plurima, de quibus aliunde conſtat,

omittuntur, haud omittenda, si Lucas historiam plenam et accuratam illius temporis exarare voluisset. Nil v. c. memoratur de primordiis ecclesiae Philippensis, Thessalonicensis, Romanae, aliarumque, nil de Pauli itinere in Arabiam, v. ad Act. 9, 23. 25. de pluribus persecutionibus Pauli et vitae periculis in quae incurrit v. 2 Cor. 11. nil de dissensione Pauli cum Petro v. Gal. 2, 11 ss. de Petri aliorumque Apostolorum itineribus etc. v. *Michaelis Einleitung in d. N. T. Th.* 2. *Hänleinii Einleitung Th.* 3. p. 151. et *Eichhornii Einleitung Th.* 2. p. 21 sq. Quare plerique interpretes, veluti *Michaelis* l. l. §. 167. *Griesbachius* de consilio quo scriptor in Actibus Apostolicis concinnandis ductus fuerit Ienae 1794. 4. *Paulus* in Introduct. in N. T. capita selectiora: p. 287. *Hänleinius* l. l. p. 157. *Schmidtius Einleitung* Th. 1. p. 173. censent, Lucam vnice vel potissimum eum in finem hunc librum conscripsisse, vt ostenderet, gentilibus aeque ac Iudaeis destinata esse regni Messiani beneficia, et vt Paulum, qui hanc sententiam propugnasset, defenderet. Verum enimuero in hoc libro permulta ab hoc consilio aliena leguntur, quae adeo rectius Lucas omisisset, quo pertinent, quae enarrantur de ecclesiae Hierosolymitanae conditione et institutis, de fraude Ananiae et Sapphirae, Stephani morte, Iacobi nece, captiuitate et liberatione Petri, Simone Mago, Paulo in vincula coniecto et caussam perorante etc. cf. omnino quae docte et subtiliter contra interpretes illos disputauit *Eichhornius* l. l. p. 23 sqq. qui p. 19 ss. contendit, Lucam con-

scribere voluisse historiam itinerum religionis christianae propagandae caussa ab Apostolis aliisque doctoribus christianis susceptorum. Sed et huic sententiae, meo iudicio, obstat, quod Lucae liber aliarum quoque rerum narrationes continet v. c. prolixiores narrationes de ecclesia Hierosolymitana c. 1 — 7. de Pauli captiuitate 21 — 28. etc quod Petri tantum et Pauli sociorumque eorum labores et itinera in hoc libro exponuntur, multarum tamen ecclesiarum primordia silentio praetereuntur, quod nil de promulgata per reliquos Apostolos in variis ciuitatibus et regionibus doctrina christiana commemoratur. Itaque praeferenda videtur *Riegleri* l. l. p. 127. et *Heinrichsii* Prolegg. p. 12. 16. sententia, qui statuunt, non esse ex vestigiis passim occurrentibus ad argumentum et specialius consilium concludendum, sed Lucam eam ob caussam scripsisse, vt Theophilo, quae post Christi ex his terris abitum rei christianae, et doctrinae Christi praeconibus, vel secunda vel adversa acciderant, enarraret, vt huic ad manus esset commentarius, qui ei praeterita in mentem reuocaret, e quo rerum gestarum veritatem cognosceret v. Act. 1, 1. Euang. 1, 1 ss. Enarrauit autem Lucas ea quae in libellis de rebus christianorum, quibus tanquam fontibus vtebatur, repererat v. §. 4. extr. et quae ex ore Pauli aliorumque testium fide dignorum audiuerat, aut quorum ipse auditor et spectator fuerat, multa praeteriit, quoniam ea ignorabat, aut eorum oblitus erat, multa etiam intacta reliquit, ne libri modus nimis cresceret. Ioh. 20, 30. 21, 35.

§. 6.

De tempore et loco quo Lucas commentarios de Actis Apostolorum scripsit.

Cum Lucas fata Pauli persecutus sit vsque ad annum secundum ipsius captiuitatis Romanae v. 28, 31. h. e. vsque ad a. C. 62. nec vlterius historiam pertexuerit, verisimile est, Lucam hunc librum a. 63. absoluisse vid. §. 7. extr. et cum Lucas fuerit e Pauli comitibus cum ille Romam deduceretur v. Act. 27, 1.: maxime probabilis est eorum sententia, qui statuunt, Lucam Romae hos commentarios literis consignasse. Alii opinati sunt Lucam, qui cum Paulo capitis absoluto Roma exiisset, eique in itineribus in Asiam, Syriam, Aegyptum, Antiochiam comes adhaeserit, Antiochiae vel Alexandriae librum de Actis Apostolorum conscripsisse, quae tamen coniectura idoneis argumentis destituta est v. *Michaelis Einleit.* Th. 2. p. 1175.

§. 7.

De chronologia libri.

De ordine temporum, quo ea quae hoc in libro enarrata leguntur, sibi successerunt cf. *Vsserii* Annales. *Pearsonus* Annales Paulini Halae Sax. 1713. 4. *Witsii* Meletemata Leidensia Lugd. Bat. 1703. 4. *Bensonii Geschichte der ersten Pflanzung des Christenthums* 1768. *Semleri* Prolegg. in epist. ad Galat. *Michaelis Einleitung Th.* 2. §. 169. *Hänleinii Einleit.* (ed. 2.) Th. 3. p. 157 ss. *Hugii Einleit.* Th. 2. p. 205 ss. *Eichhornii Einleit. B.* 2. p. 46 ss. B. 5. St. 1. p. 32 sqq. *Bertholdtii*

Einleit. B. 5. p. 2702 sqq. Nihil autem certi hac de re dici potest. Etenim Lucas quidem ordinem quendam rerum gestarum seruauit, verum cum annales conscribere nollet, nusquam rei gestae annum apposuit, sed vsus est passim formulis, *ἐν ταύταις ἡμέραις, κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν*, aliisque huius generis late patentibus et ambiguis. Ipse annus quo Christus mortuus est, et post suam resurrectionem in coelum rediit, qui vulgo constituitur annus 33, incertus est v. not. ad Luc. 3, 1. 23. Praeterea etiam alii historiarum auctores, qui nonnulla quae in Actis Apostolorum leguntur, commemorarunt, (v. c. famem regnante Claudio ortam Ioseph. Ant. 20, 5. 2. Herodis Agrippae mortem Ioseph. Ant. 19. fin. expulsionem Iudaeorum ex vrbe Roma v. not. ad 18, 2. seditionem ab Aegyptio motam Ioseph. Ant. 20, 6.) vel annum non notarunt vid. infra n. 8. vel vbi notationem temporis adiecerunt, vt recte monuit *Heinrichsius* Prolegg. p. 53. vnum annum, binos, ternos, rotundo, vt aiunt, numero posuerunt. Hinc permagna est virorum doctorum de chronologia horum commentariorum Lucae dissensio. Nos quidem in constituendis annis, quibus singulae potioris momenti res gestae euenerunt, cum haec disputatio a scriptione nostra abesse non possit, ita versabimur, vt rationem, nostro iudicio, prae caeteris probabilem sequamur, et aliarum quoque coniecturarum rationem habeamus.

1. *Iesus in coelum rediit anno, vt vulgo statuitur, 33. eodem anno euenisse videntur etiam ea quae Act. 3—5. leguntur.*

2. *Stephanus lapidatur anno 37 vel 38. Act. 6.*

7. *magna exoritur ecclesiae Hierosolymitanae vexatio, christiani per omnem Iudaeam et Samariam dissipantur Act. 8, 1 sqq.* Relictum quidem erat Iudaeis in iis criminibus quae ad religionem spectarent, ius supplicium capitale sumendi, sed sententia lata a procuratore confirmanda erat v. ad Matth. 26, 66. At procuratoris nulla mentio fit Act. l. l. Erat Stephani lapidatio illegitima et tumultuaria. Non autem verisimile Iudaeos id facere ausos fuisse, cum Pilatus, homo crudelis et in Iudaeos seperior, adhuc procuratoris munere fungeretur. Neque adeo probabilis est *Usserii* et *Süskindii* (vid. n. 3.) computatio, qui a. C. 33. nec *Pearsonii*, qui a. C. 34. Stephanum lapidatum putat. Sed postquam Pilatus munere motus erat a Vitellio, Syriae praeside, a. C. 36. qui mirum in modum Iudaeis fauebat, et plura fauoris sui documenta, inprimis a. 37. iis dederat, v. Ioseph. Ant. 15. c. vlt. 18, 6. c. 7. tale quid audere poterat synedrium v. *Michaelis Einleit. Th.* 2. §. 169. *Eichhornii Einleitung Th.* 2. p. 47 sq.

3. *Paulus Damascum proficiscitur, et ad Christi signa se confert a. C. 40. v. Act. 9.* Plures statuunt, Paulum eodem anno quo Christus in coelum abierit, ad religionem christianam esse abductum. Hanc sententiam, qua admissa, intra paucos menses euenissent, quae Act. c. 1 — 9. leguntur, nuperrime defendit quoque *Süskindius* in *Neuem Versuch über chronologische Standpunkte für die Apostelgeschichte u. für das Leben Jesu*, in *Bengelii Archiv für die Theologie u. ihre neueste Literatur* B. 1. St. 2. p. 303 sqq. et cum tempore conuersionis Pauli Damascus, vt e loco 2

Cor. 11, 32. 33. patet, ſub poteſtate Aretae fuerit, V. D. ſtatuit, Aretam a. G. 32. initio belli cum Herode Antipa per plures annos geſti, Damaſcum, quae tunc temporis in ditione Romanorum eſſet, ſibi ſubiecisse, cum praeuiderit ſibi Romanos Herodis amicos bellum eſſe illaturos. Alii putant a. C. 37 vel 38. Paulum ad Chriſti ſacra transiiſſe, eodemque anno Aretam Damaſcum occupaſſe, cum Vitellius, qui ei bellum pararat, accepto nuntio de obitu Tiberii, copias in hiberna reduxiſſet vid. not. ad 9, 23. Neutra ſententia probabilis eſt. Etenim vt veriſſime obſeruauit *Schmidtius* in *Keilii* et *Tzſchirneri Analekten für das Studium der exegetiſchen u. ſyſtematiſchen Theologie B.* 3. *St.* 1. p. 135 ſqq. add. *Bertholdti Einleit. in d. A. u. N. T. Th.* 5. p. 2702 ſq. ſi Aretas Damaſcum, quae ad Syriam pertinebat, occupaſſet prius, quam Tiberius Vitellium, Syriae praeſidem, iuſſiſſet bellum Aretae inferre, non perſpicitur, qui factum ſit, vt Vitellius non ſtatim Aretae bellum intulerit. Conſtat enim, exorto bello inter Herodem et Aretam, tum demum Vitellium copias contraxiſſe, cum Tiberius ei ſcripſiſſet, vt Herodi ſuppetias ferret vid. ad 9, 23. Neque probabile eſt Aretam Syriam eſſe adortum, et Damaſcum expugnaſſe, cum Vitellius exercitum in hiberna reduxiſſet. Grauiter enim hanc iniuriam vlturus fuiſſet Vitellius, vir bellicis laudibus abundans, qui Parthorum regem ſtatuis Auguſti et Caligulae immolare coegit v. Dio Caſſ. Hiſt. Lib. 59. p. 661. Haud dubie igitur Aretas tum demum, cum de prouincia deceſſiſſet Vitellius a. 39. Damaſcum occupauit.

4. *Cum Paulus aliquamdiu Damasci commoratus esset, a praefecto regis Aretae insidiae ei struuntur (vid. not. ad Act. 9, 23). Paulus in Arabiam se confert v. Gal. 1, 17. inde Damascum redit.*

Lucas hoc Pauli iter in Arabiam silentio praeteriit. *Süskindius* l. l. B. 1. St. 2. p. 310. et *Keilius* in *Analekten* etc. B. 3. St. 1. p. 145 ss. putant, Paulo insidias Damasci structas esse post reditum ex Arabia. Sed vid. not. ad Act. 9, 19.

5. *Paulus tribus post suum ad Christi sacra transitum elapsis annis (Gal. 1, 18. ἔπειτα μετὰ ἔτη τρία) a. C. 43. prima vice Hierosolymam venit Act. 9, 26. quindecim ibi dies commoratur Gal. l. l. inde proficiscitur in Ciliciam Gal. 1, 21. Act. 9, 30. coll. 11, 25.*

Tres annos Gal. l. c. memoratos, plerique computandos esse censent a Pauli conuersione et profectione in Arabiam, alii ab eius reditu ex Arabia in vrbem Damascenam. Sed prior ratio plerisque interpretibus visa est probabilior, cum haud verisimile sit, Paulum, postquam ex Arabia Damascum reuersus esset, per tres integros annos ibi mansisse, et ex ipsa orationis serie appareat, Apostolum respicere illud tempus quo ad Christi signa se contulisset v. *Hasslaerius* de nonnullis Actuum Apostolicor. et epistolar. Paulinar. ad histor. Pauli pertinentibus locis p. 85. et *Eichhornius* in *Einleitung in d. N. T. Th.* 3. St. 1. p. 24. — *Schmidtius* in *Keilii* et *Tzschirneri Analekten* B. 3. St. 1. p. 130 sqq. negat Paulum primum illud iter in vrbem, quod Act. 9, 26. memoratur, suscepisse, et Lucam, qui trium itinerum a Paulo Hierosolymam susceptorum mentionem fecerit, errasse

contendit, cum non probabile sit, Paulum, qui in epistola ad Galatas duo tantum itinera memorarit, vnum iter silentio praeteriisse, praesertim cum ad Gal. l. l. ostendere voluerit, se Apostolis nihil quicquam dignitate cedere, nec ex eorum disciplina prodiisse, adeoque necesse esset, vt quoties Hierosolymis fuisset, quidque quolibet tempore facere ibi instituisset, singulatim exponeret. Primum ergo iter a Paulo Hierosolymam factum illud putat, quod Act. 11, 30. 12, 25. Gal. 1, 18. commemoratur, alterum iter id quod Act. 15. et Gal. 2, 1. memoratur. Sed vid. quae contra monuerunt *Bertholdtus* l. l. p. 2705. et *Keilius* in *Analekten* B. 3. St. 1. p. 147 ss. B. 3. St. 2. p. 58 sqq. 72 ss. (qui recte statuit epistolam Pauli ad Galatas scriptam esse ante synodum Hierosolymis habitam Act. 15. et tertium Pauli iter Hierosolymam, quod synodo illi habendae occasionem praebuit). add. *Süskindius* in *Bengelii Archiv* etc. B. 1. St. 1. p. 157 ss.

6. *Iacobus maior supplicio afficitur Act. 12, 1 ss. a. C. 43. vel ineunte 44. Fames exoritur in Iudaea anno Claudii imperatoris quarto a. C. 44. exeunte. Paulus secunda vice una cum Barnaba Hierosolymam venit, et eleemosynas ab Antiochenis collectas christianis Hierosolymitanis defert anno 44. ineunte Act. 11, 27. 30. Gal. 2, 1. Agrippa moritur eodem anno 44. v. Ioseph. Ant. 19, 8. 2. Act. 12, 20 ss.*

Cum Paulus *prima vice* post suam ad Christum conuersionem Hierosolymis esset, viuebat adhuc Iacobus maior, Zebedaei filius, Iohannis frater. Quare Paulus Gal. 1, 19. Iacobum minorem Alphaei filium,

in cuius notitiam se tunc venisse tradit, nominat Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου (vid. ad Matth. 10, 2.) vt hunc Iacobum distingueret a Iacobo maiore. Sed Gal. 2, 9. eum simpliciter vocat Ἰάκωβον, quoniam Iacobus maior, cum Paulus secunda vice venisset Hierosolymam, trucidatus erat vid. *Hugius* in *Einleitung in d. N. T. Th.* 2. p. 357. *Bertholdtus* l. l. p. 2706. Neque e Luc. narratione Act. 11, 30. 12, 25. colligi potest, Iacobum maiorem, cum Paulus post susceptam ab ipso religionem christianam *secunda vice* Hierosolymis versaretur, adhuc vixisse. Scilicet Lucas memorata Pauli profectione Hierosolymam, narrat, Herodis Agrippae iussu trucidatum esse Iacobum v. 11, 30. 12, 2. Paulum vero Antiochiam rediisse refert v. 12, 25. postquam Herodis Agrippae mortem commemorauit v. 12, 20 sq. Sic fere per annum Paulus commoratus esset Hierosolymis, et intra huius anni spatium haec euenissent: Pauli iter Hierosolymam, supplicium Iacobi maioris, Petri captiuitas et liberatio, Agrippae obitus Caesareae. Vt autem tam diu Paulus Hierosolymae commoraretur, non postulabat consilium itineris eo suscepti, vt scilicet eleemosynas Hierosolymam perferret. Sed Lucas h. l. non temporis, verum argumenti rationem habuit v. *Hugius* l. l. p. 206. Enarrarat nimirum, Agabum Antiochiae famem in Iudaea exorituram praedixisse v. 11, 28. ac propterea christianos Antiochenos decreuisse eleemosynas mittere ad subleuandos fratres in Iudaea degentes. Iam quoniam a Paulo et Barnaba pecunia collecta Hierosolymam deferebatur, statim huius eorum in

vrbem illam itineris mentionem facit, et tum demum Iacobi supplicium memorat. Aduenit autem Paulus trucidato Iacobo antequam Petrus in vincula esset coniectus. Paulus enim, cuius aduentum in vrbem Lucas memorare omisit, cum Petro Hierosolymis illo tempore conuersatus est v. Gal. 2. 9. cum autem Petrus e carcere liberatus esset, eadem nocte vrbe egressus est v. Act. 12, 17. Gal. 2, 11. nec ante Herodis mortem in vrbem redire ausus fuisset v. *Bertholdtus* l. l. p. 2706 ss.

Annonae sterilitas et fames ingruebat anno Claudii quarto exeunte, a. C. 44. saeuiit sub procuratoribus Cuspio Fado et Tiberio Alexandro, vsque ad a. C. 46. teste Iosepho Ant. 20, 5. 2. Hanc famem, vt iam supra notauimus, praedixerat Agabus cf. Act. 11, 28. vbi v. not. et Antiocheni stipem collectam per Paulum et Barnabam transmiserunt Hierosolymam. Intra anni igitur spatium euenerunt ea quae Act. 9, 32. — 12, 2. enarrantur v. *Bertholdtus* l. l. p. 2711. 2735. et Paulus anno post primum iter in vrbem elapso, quatuor annis post conuersionem suam secundum iter Hierosolymam suscepit. Legitur quidem Gal. 2, 1. διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν (post quatuordecim annos) πάλιν ἀνέβην εἰς Ἱεροσόλυμα, sed maxime probabilis est sententia *Capelli* in historia Apostol. p. 57. *Grotii*, al. *Heinrichsii* Proleg. p. 59 sq. *Bertholdti Einleit. Th.* 5. p. 2711. qui legendum esse praecipiunt διὰ τεσσάρων ἐτῶν, quam lectionem etiam exhibet Chronicon Paschale s. Alexandrinum p. 186. ed. Venet. p. 233. ed. Paris. de quo v. *Semlerus* in Prolegg. in epist. ad Gal. p. 63 ss. p. 71 sqq.

Bertholdus p. 2737. Hac lectione admissa, plures difficultates euanescunt, quo v. c. pertinet Pauli per decennium in Cilicia commoratio. Tribus enim annis post conuersionem suam elapsis Paulus prima vice Hierosolymam profectus erat vid. supra n. 5. Hierosolymis contulerat se in Ciliciam v. Act. 9, 30. iam si statuitur, Paulum quatuordecim annis post conuersionem secundum iter Hierosolymam suscepisse cum Barnaba, qui eum e Cilicia Antiochiam deduxerat, v. Act. 11, 25. statuendum quoque est, Paulum, hominem summo religionis christianae propagandae ardore inflammatum, decem annos in Cilicia commoratum esse, quod parum probabile est cf. omnino *Bertholdus* l. l. p. 2712 sq. Facile praeterea ostendi potest, quomodo vulgaris lectio Gal. 2, 1. oriri potuerit. Librarius siglam Δ (quatuor) permutabat cum sigla ΙΔ (quatuordecim) vel pro δ scribebat δεκα, grammaticus in margine huius codicis notabat veram lectionem τεσσάρων et librarius qui hunc codicem describebat, vtramque lectionem temere in ordinem recipiebat; vel grammaticus, cuius cod. genuinam lectionem τεσσάρων exhibebat, qui recordabatur loci 2 Cor. 12, 2. vbi legitur πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων, nec locum euoluebat, in margine vel inter versus adiiciebat vocem δέκα, quam deinde librarii in ipsa texta conferebant. Nec obstat huic coniecturae reliquorum codd. auctoritas qui habent διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν. Constat enim, haud raro omnes libros scriptos falsam lectionem et interpolationem continere vid. not. ad Marc. 15, 28.

Plerique tamen interpretes lectionem illam Gal.

2, 1. διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν veram et genuinam censent, sed vario modo hos quatuordecim annos computant. Alii nimirum eos a Pauli conuersione ad Christum numerant, alii a primo itinere quod Paulus post suum ad Christi sacra transitum Hierusolymam suscepit Gal. 1, 18. Hanc posteriorem computandi rationem defendit *Keilius* in Progr. de definiendo tempore itineris Pauli Hierosolymitani Gal. 2, 1. 2. commemorati Lips. 1798. 4. contra eum disputauit *Gablerus* in *Neuesten theolog. Journal* B. 2. p. 217 ss. cuius monitis permotus *Keilius* sententiam mutauit, et annos illos a Pauli conuersione numerandos iudicauit in *Potti* et *Ruperti* Sylloge commentatt. theologg. in quam dissertationem illam inserendam curauit Vol. 3. p. 68 sqq. cf. etiam *Gableri Journal für auserlesene theol. Literat. B. 3. Noch ein paar Worte über die Reise Pauli nach Jerusalem Gal. 2, 1. 2. von D. Keil* p. 5 ss. Dissentiunt vero etiam viri docti in eo, vtrum Gal. 2, 1. 2. illud iter Pauli Hierosolymitanum intelligendum sit quod Act. 15. memoratur, an illud de quo Act. 11, 30. sermo est. Vulgo statuitur iter illud Gal. 2. commemoratum, referendum esse ad illud tempus, quo Paulus, auctore Luca Act. 15. ab ecclesia Antiochena Hierosolymam ablegatus erat ad sciscitandam Apostolorum de legis Mosaicae inter christianos obseruatione sententiam. Hanc rationem secuti etiam sunt *Koppius*, *Borgerus* (in interpret. ep. ad Galat.) *Henkius* in *Anmerkk. zu Paley Horis Paulinis* p. 421. et nuperrime hanc sententiam defendit *Vogelius* in *Versuch über chronologische Standpunkte in der Lebensgeschichte Pauli* in *Gableri*

Journal für auserlef. theol. Literatur B. 1. p. 249 ss. huius sententiae fautores secundum iter Pauli Hierosolymitanum Act. 11. in epist. ad Galat. silentio praetermissum esse statuunt. Alii iter Gal. 2, 1. memoratum illi tempori assignandum esse contendunt, ad quod locus Act. 11, 27 sq. pertinet. Cuius sententiae veritatem demonstrauit *Keilius* ll. cc. et in *Analekten* B. 3. St. 2. p. 72 ss. ei adstipulatus est *Süskindius* in *Bengelii Archiv* B. 1. St. 1. p. 157 ss. St. 2. p. 334.

7. *Paulus ab ecclesia Antiochena ad sciscitandam Apostolorum de legis Mosaicae inter christianos obseruatione sententiam, Hierosolymam mittitur Act.* 15. *a. C.* 52.

8. *Iudaei Roma expelluntur edicto Claudii a. C.* 52.

Quo anno expulerit Claudius Roma Iudaeos, certo dici nequit. Suetonius enim Vit. Claudii c. 25. non memorauit annum. Sed probabile est, factum id esse anno Claudii 12. quo eodem anno senatusconsulto Mathematici (Astrologi) ex Italia expulsi sunt v. Tacit. Annal 12, 52. in quorum numerum referri poterant Iudaei, quippe qui censerentur Astrologi. Etiamsi vero id Iudaeos non spectauerit, poterant tamen hi quoque Caesaris edicto hoc ipso anno expelli, cum tunc admodum seditiosa esset gens Iudaica. cf. omnino *Vogelius Versuch über chronolog. Standpunkte* etc. in *Gableri Journal für auserlef. theol. Lit. B.* 1. p. 232 sqq. add. *Borgeri* Explicatio ep. ad Gal. p. 32 ss. *Bertholdtus* l. l. p. 2722 sq.

9. *Aquila et Priscilla Romae expulsi ex Italia Corinthi adueniunt Act.* 18, 2. *a. C.* 52. *(v. Vogelius l. l. p.* 235.*) reperit ibi eos Paulus, qui eodem anno Co-*

rinthum venit, et in illa vrbe per integrum annum et sex menses versatus est Act. 18, 11. quibus elapsis profectus est Ephesum et Caesaream Act. 18, 19 — 22. vbi v. not. tum Antiochiam delatus, cum ibi aliquamdiu commoratus esset Act. 18. 22 sq. per Galatiam et Phrygiam se contulit Ephesum Act. 18, 23. 19, 1. ibique cum biennium et tres menses consumsisset Act. 19, 8. 10. vrbem reliquit Act. 20, 1 ss. et peragratis variis regionibus Hierosolymam quartum peruenit Act. 20. 16. festo Pentecostes (v. Act. 21, 15.) ibi in vincula conicitur a. C. 57. (v. Vogelius l. l. p. 237.)

10. *Porcius Festus Felici Iudaeae procuratori (qui a. C. 52. exeunte procuratoris munus susceperat v. Ioseph. Ant. 20, 7. 1. B. l. 2, 12 8.) succedit sub Nerone a. C. 59. cum Paulus per biennium in vinculis habitus esset Act. 24, 26 sq. Paulus eodem a. 59. mense Octobri (Act. 27, 9. vbi v. not.) Romam transportatur, naufragium facit Act. 27. in insula Melite hiemat Act. 28, 11. aduenit Romae a. C. 60. initio, vbi in vinculis detentus est vsque ad a. 62. (Vogelius l. l.) Act. 28, 30 sq.*

Vulgo statuitur Paulum a. 62. Romam deductum esse, ibi a. 63. ineunte aduenisse, et in persecutione Neroniana v. Tacit. Ann. 15, 44. Sueton. V. Ner. 16. Lactant. de mortibus persecutorum c. 2. §. 6. quae initium cepit mense Nou. a. 64. et vsque ad a. 67. durauit, a. 65. supplicium passum esse. Verum perquam probabilis est plurium interpretum sententia, qui statuunt, Paulum, cum Iudaei grauiora crimina in eum collata probare non potuissent, et cum plures Romae nactus esset discipulos atque amicos (v. et not. ad Act. 28, 16.) horum ope et aucto-

ritate, ex hac captiuitate liberatum esse, eum vero post aliquot annos iterum Romam venisse, atque tunc Neronis iussu capite truncatum esse a. C. 67. Testantur hoc Clemens Rom. ep. 1. ad Corinth. sect. 5. Eusebius H. E. 2, 22. quibuscum faciunt Theodoretus, Chrysostomus, Theophylactus. conf. *Michaelis Einleit.* p. 1273. ed. 4. *Haenleinii Einleit.* Th. 3. p. 524. *Hugii Einleitung* Th. 2. p. 211. *Bertholdtus* l. l. Th. 5. p. 2746. 2748. 2751. *Danzii* Diss. de loco Euseb. H. E. 2, 22. qui de altera Pauli Apostoli captiuitate agit. Ien. 1816. 4. Confirmatur etiam haec sententia ipso loco Act. 28, 30. non scripsisset Lucas, vt scienter monuit *Vogelius* l. l. p. 241. διέμεινε et ἀπεδέχετο, si Paulus tunc temporis, cum haec scriberet, adhuc captiuus fuisset; et si Paulus tunc supplicio affectus fuisset, hoc Lucas notare non omisisset. Caeterum nec improbabilis est *Heinrichsii* coniectura Vol. 2. p. 286. Explic. Act. App. Lucam subito, in fine operis filum abrupisse, consulto, quod tertiam historiae rerum christianarum partem (τρίτον λόγον v. Act. 1, 1) addere sibi proposuisset.

ACTA APOSTOLORVM.

CAPVT I.

1. Commentariis quos Lucas de dictis, factis et fatis Iesu Christi conscripsit, hunc librum de Actis Apostolorum ita annexuit, vt historiam reditus Iesu in coelum repetierit (Luc. Eu. 24, 51 ss.) eamque accuratius et copiosius exposuerit 1 — 14. τὸν μὲν πρῶτον λόγον ἐποιησάμην — διδάσκειν] *priorem librum confeci, Theophile, de omnibus, quae Iesus fecit et docuit.* πρῶτον positum est pro πρότερον, nam cum de duobus sermo est, a Graecis adhibetur πρότερος, vt a Latinis *prior*. v. Ammonius p. 119. quando de pluribus, πρῶτος, Lat. *primus*. Sic πρῶτον pro πρότερον Ioh. 15, 18. *primus liber* pro prior Cic. de Inuent. 2, 3. v. not. ad Luc. 2, 2. extr. Particula μὲν h. l. ita posita deprehenditur, vt eam non sequatur particula δὲ, quam eandem rationem etiam probos scriptores Graecos tenuisse, obseruauimus ad Ioh. 7, 13. cf. quoque *Kypkius*, et *Raphelius* Obss. Xenophh. ad h. l. Solent praeterea etiam optimi scriptores, vt h. l. Lucas, libros suos inchoare a voce μὲν, ita tamen vt aliam semper ei praemittant, veluti Xenophon (de magistri equit. officio; de vectigalibus, al.) Sophocles (Philoctet.) Euripides (Hippolyt.) v. Selecta e scholis *Valckenarii* in libros quosdam N. T. ed. *Wassenbergh*. Vol. 1. p. 288. λόγον ἐποιησάμην] *librum confeci*. Scilicet λόγος a Graecis scriptoribus haud raro ita vsurpatur,

vt notet *enarrationem*, *hiſtoriam*, *librum*, in primis *hiſtoricum*, vnde λογοποιοὶ dicuntur *hiſtorici* ap. Herodo. 2, 143. Harpocration: λογοποιὸς, ὁ ὑφ' ἡμῶν ἱςορικὸς λεγόμενος. Ἰσοκράτης ἐν Βυσίριδι (Buſir. p. 171. T. 2. *Bat.*) καὶ Ἡρόδοτος ἐν τῷ δευτέρῳ. Xen. Cyr. 8, 5. 28. ἔνιοι δὲ τῶν λογοποιῶν λέγυσιν, ὡς τὴν τῆς μητρὸς ἀδελφὴν ἔγημεν. Baſilius M. in orat. de legend. Graecor. libris c. 4. καὶ ποιηταῖς, καὶ λογοποιοῖς καὶ ῥήτορσι, καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ὁμιλητέον. add. Arrian. de Exped. Alex. 5, 6. v. *Maius* Obſſ. S. Lib. 3. p. 120 ſſ. *Pierſonus* ad Moerid. p. 244. Sic λόγος de libro legitur ap. Xen. Ageſ. 10, 3. μὴ — θρῆνόν τις τῦτον τὸν λόγον νομισάτω, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἐγκώμιον. De re equ. 12, 15. ἐν ἑτέρῳ λόγῳ δεδήλωται. Anab. 3, 1. 1. ἐν τῷ πρόσθεν λόγῳ. Philo Lib. *quod omnis probus liber*: init. ὁ μὲν πρότερος λόγος ἡμῖν, ὦ Θεόδοτε, περὶ τῦ πάντα δῦλον φαῦλον. v. *Feſſelius* Aduerſ. Sacr. 4, 10. 1. et *Kypkius* ad h. l. Ab Hebraeis quoque דבר de *libro* eodemque *hiſtorico* adhibetur 1 Chron. 29, 29. vbi LXX. habent: οἱ δὲ λοιποὶ λόγοι τῦ βασιλέως Δαυὶδ οἱ πρότεροι καὶ οἱ ὕςεροι. add. Ier. 29, 29. καὶ ἀνέγνω Σοφονίας τὺς λόγους τύτυς [ita recte legitur in Ald., in reliquis ex interpretamento, τὸ βιβλίον] vbi in textu Hebraico extat vocabulum ספר. Itaque λόγον ποιεῖσθαι h. l. eſt, *hiſtoriam conſcribere*, *librum conficere* vt ap. Diog. Laërt. 7, 1. 21. vbi Zeno, περὶ τῦ καθήκοντος, de officio, λόγον πεποιηκέναι librum conſcripſiſſe perhibetur. Verba quae ſequuntur περὶ πάντων non ſunt ad vitium reſecanda v. Prolegg. ad Matth. p. 10. ὦ Θεόφιλε vid. Prolegg. ad. Luc. Eu. §. 4. ὧν ἤρξατο ποιεῖν καὶ διδάσκειν poſitum eſt pro ἃ ἐποίησε καὶ ἐδίδαξε. Etenim pronomen relatiuum, Atticorum more, praecedentis nominis caſui, non verbo ſequenti reſpondet v. not. ad Marc. 7, 13. ἄρχεσθαι autem, vt Hebraeorum חלל aliis verbis iunctum redundat v. not. ad Matth. 4, 17. 16, 22. Ioh. 13, 5. Pauſan. p. 37. πολεμαρχεῖν ἤρξατο i. e. ἐπολεμάρχησε *Polemarchus fuit*; hanc loquendi formam noſtro ſcriptori familiarem eſſe, docent loci Eu. 3, 8. 12,

45. 23, 30. Act. 4, 4. Quare non accedere possum *Heinsio*, *Bengelio*, *Moro*, aliis, qui verba ὧν ἤρξατο κ. τ. λ. interpretantur: *quae Iesus inde ab initio* (munere suo) *fecit pariter ac docuit.* Scripsisset Lucas, si hoc dicere voluisset, ἃ ἀπ' ἀρχῆς ἐποίησε καὶ ἐδίδαξε.

2. *Vsque ad eum diem, quo in coelum sublatus est, cum mandata dedisset Apostolis, quos per Spiritum S. elegerat.* Interpretes in exponendis hisce verbis variant. Ac plures quidem verba διὰ πνεύματος ἁγίου ad participium ἐντειλάμενος referunt, praeeuntibus Chrysostomo et Theophylacto, quibuscum facit quoque scholion cod. Mosquens. ἐντειλάμενος· ἡ σύνταξις οὕτως, διὰ πνεύματος ἐντειλάμενος, vertunt: *postquam mandata dederat per Spiritum diuinum, Apostolis quos sibi elegerat*; monent, Iesum hoc loco spectari tanquam legatum diuinum, prophetam, adeoque sensum verbis subiiciendum esse hunc; vi diuina instructus (διὰ πν. ἁγ. Act. 10, 38. Luc. 4, 18.) auctoritate diuina, promisit Apostolis auxilium diuinum, dotes et facultates ad munus gerendum necessarias, eosque doctores Iudaeorum atque gentilium constituit coll. v. 4. 5. Sed vt recte obseruarunt alii, hac interpretatione admissa, verba inserta οὓς ἐξελέξατο sunt plane otiosa. *Elsnerus* et *Boltenius* διὰ πνεύματος ἁγίου coniungendum esse putant cum verbo ἀνελήφθη, et laudant Rom. 6, 4 vbi Iesus διὰ τῆς δόξης τοῦ πατρὸς in vitam reuocatus esse dicatur. Verum vt taceam sic quoque verbis adiectis οὓς ἐξελέξατο orationem languidam reddi, haec ipsa verborum traiectio est sane durissima. Etenim vt probe monuit ad h. l. *Kypkius*, sic non modo haec verba a se inuicem, sed etiam verba οὓς ἐξελέξατο a voce ἀποστόλοις, sine ratione atque exemplo dimota sunt. Neque ferenda est eorum ratio, qui praepositionem διὰ vertendam esse statuunt, *quod attinet ad*, mandata dedit Apostolis respectu Spiritus S., praecepit iis, vt exspectarent Hierosolymis largitionem donorum Sp. S. coll. v. 4. haec enim praepositionis διὰ significatio idoneis exemplis

comprobari nequit. Equidem eorum partes sequor (v. *Beza*, *Heumanus*, *Kypkius*, *Michaelis*, *Rosenmüllerus*, ad h. l.) qui post vocabulum ἀποστόλοις interpungendum, et verba διὰ πνεύματος ἁγίου cum verbis οὓς ἐξελέξατο coniungenda censent, vt adeo vocula tantum οὓς transposita dicatur, et constructio sit: ἀποστόλοις οὓς διὰ πνεύματος ἁγίου ἐξελέξατο. Haec quidem traiectio omnium facillima est, et vtpote talis, cum quocunque modo verba explicentur, traiectio quaedam admittenda sit, omnino praeferenda videtur. Ita quoque haec verba codd. nonnulli distinguunt, vers. Syr. Arab. Aethiop. et Cyrillus. Neque eiusmodi traiectio insolens est. Sic infra 3, 24. προφῆται ἀπὸ Σαμουὴλ, καὶ τῶν καθεξῆς, ὅσοι ἐλάλησαν positum legitur pro, προφῆται ὅσοι κ. τ. λ. add. Ioh. 9, 40. Cic. Verr. 3, 81. *cum ciuitatibus frumentum, in cellam quod sumi oporteret, aestimauit*. Iam vero verba ἀποστόλοις οὓς διὰ πνεύματος ἁγίου ἐξελέξατο explicanda sunt vel, *quos elegerat instinctu Sp. S.*, *iussu*, *impulsu diuino*, quos non sine numine elegerat, vid. not. ad Matth. 4, 1. Luc. 4, 14. vel *pro diuina vi*, qua instructus erat, ex qua ingenia eorum, qui ad munus Apostolicum gerendum cum maxime idonei forent, dignoscere poterat. ἐντειλάμενος *mandata dederat*. Versu tertio generatim exprimit Lucas, vt scienter ad h. l. animaduertit *Bengelius* in Gnom. quid dominus dixerit Apostolis per illos XL dies; sed v. 2. declarat, quid dixerit illo ascensionis die. Ergo ἐντειλάμενος referri debet ad ea, quae h. l. v. 4 sqq. leguntur. cf. etiam not. ad Marc. 16, 14. 19. ἀνελήφθη scilicet εἰς τὸν οὐρανὸν coll. Marc. 16, 19.

3. *Quibus, superato crucis supplicio, viuum sese exhibuit, pluribus certis indubitatisque documentis, per quadraginta dies iis apparendo, eosque de regno diuino edocendo.* πάσχειν de morte saepius ponitur v. ad Luc. 13, 2. τεκμήρια autem sunt signa, e quibus aliquid certissime cognosci potest: Aristot. Rhet. 1, 2, 40. τεκμήρια explicat, σημεῖα

ἀναγκαῖα. Quinctil. Instit. Orat. 5, 9. *signa necessaria.* Hesychius: τεκμήριον, σημεῖον ἀληθές. Isocr. Euag. c. 10. μέγιστον δὲ τεκμήριον καὶ τȣ̃ τρόπȣ καὶ τῆς ὁσιότητος τῆς αὐτȣ̃. add. Xen. Agesil. 4, 3. Mem. 1, 1. 2. 3 Macc. 3, 24. Sap. 5, 11. 19, 13. Sermo est h. l. de indiciis et argumentis, quibus Apostoli certi reddebantur, Iesum vere in vitam rediisse, atque pertinent huc loci Luc. 24, 30 ss. 39 ss. Ioh. 20, 15 sqq. 20. 27. Act. 10, 41. ὀπτανόμενος *conspiciendum se praebendo*, Hesychius, ὁρώμενος, ἐμφανιζόμενος, explicat. δι' ἡμερῶν τεσσαράκοντα non perpetuo cum iis versabatur, sed saepius per illos quadraginta dies iis se conspiciendum praebebat. Similis locus 1 Sam. 17, 16. τὰ περὶ τῆς βασιλείας τȣ̃ Θεȣ̃ *de regno Dei:* περὶ circumlocutioni inseruit, vt 28, 15. 23. vid. ad Marc. 4, 19. et per βασιλείαν τȣ̃ Θεȣ̃ intelligitur religio christiana vid. ad Matth. 3, 2. p. 78 sqq. Quod rem ipsam attinet cf. Matth. 28, 18 ss. Marc. 16, 15 sqq. Luc. 24, 25 sqq. 45 ss. Ioh. 20, 21 ss. add. not. ad Ioh. 16, 22.

4. καὶ συναλιζόμενος παρήγγειλεν αὐτοῖς κ. τ. λ.] *Hos (aliquando) congregatos monebat, vt ne Hierosolymis discederent, sed exspectarent ibi beneficium, quod per ipsum a patre sibi promissum audissent.* Pro συναλιζόμενος libri nonnulli habent συναυλιζόμενος *vna cum iis commoratus, cum quasi eorum contubernalis esset.* Quam lectionem *Wetstenius*, parum tamen idoneis de caussis, defendit. Peperit enim eam librariorum incuria, qui saepius haec verba permutarunt, vt ap. Ioseph. B. I. 3, 9. vbi pro συναλισθεῖεν in aliis libris extat συναυλισθεῖεν. add. Xen. Cyrop. 1, 2. 15. vbi v. *Fischerus.* Iamblich. de vita Pythag. c. 12. p. 44. vbi v. *Kusterus.* cf. etiam *Erasmus Schmidius* ad h. l. tuetur etiam vulgarem lectionem plurimorum optimorumque librorum auctoritas, adeoque reiicienda quoque est lectio συναλισκόμενος μετ' αὐτῶν *vna cum iis sumtum faciens* i. e. vitam degens, quam cod. D. exhibet, et coniectura *Hemsterhusii* (vid. *Wetsten.* et Selecta e scholis *Valckenarii* T. 1.

p. 500. συναλιζομένοις congregatis, quae arrisit Barkey in diss. de quibusdam locis trium prior. capp. Act. App. (Brem. 1766. 4.) et in Biblioth. Hagana T. 1. p. 590. Sed illi ipsi interpretes, qui συναλιζόμενος praeferunt, in explicanda hac voce inter se discrepant. *Boisius*, aliique a *Wolfio* in Curis ad h. l. laudati, quibus adstipulatur *Boltenius* (qui Marc. 16, 14. cum nostro loco confert, vbi legitur ἀνακειμένοις αὐτοῖς) vertunt: *conuescens*, *cibum vna cum iis capiens s. postquam aliquando cibum vna cum iis ceperat*, praeeunte interprete Syro, Vulg., Arabe et Chrysostomo Opp. T. 3. p. 88. D. τραπέζης κοινωνῶν, p. 89. A. συναλιζόμενος τοῖς ἀποστόλοις ὁρᾶς ὅτι καὶ τραπέζης. Laudant Ps. 141, 4. vbi Hebr. אֶלְחַם *comedam*, interpres anonym. vertit, μὴ συναλισθῶ. Symm. συμφάγοιμι. Verum enimuero hic verbi συναλίζεσθαι significatus paulo insolentior, contextui sermoni neutiquam conueniens est. Etenim quae v. 4. leguntur, eo ipso die Iesus dixit, quo in coelum rediit, nec inter coenandum coll. v. 9. vid. et not. ad Marc. 16, 14. 19. *Elsnerus* συναλιζόμενος explicat: *conueniens cum illis*. Laudat Herodo. 1, 62. οὗτοι μὲν δὴ συνηλίζοντο *atque hi conueniebant*. 5, 15. οἱ δὲ Πέρσαι πυθόμενοι συναλίσθαι τοὺς Παίονας *Persae autem certiores facti Paeones conuenisse*. Mihi quidem, in primis ob verba quae v. 6. leguntur, οἱ μὲν οὖν συνελθόντες praeferenda videtur eorum interpretum ratio, qui verbo συναλίζεσθαι *congregandi* notionem tribuunt, vt συναλιζόμενος in forma media et sensu actiuo vertatur: *et congregans eos*, l. *cum eos congregasset*, *iis congregatis* nempe in monte oliuarum coll. v. 12. et cogitando adiiciatur pronomen αὐτούς. Xen. Cyr. 1, 4. 14. τάξεις πολλὰς καὶ ἱππέας συναλίσας. Anab. 7, 3. 48. συνηλίσθησαν ἀνδράποδα μὲν ἑξακισχίλια *congregabantur mancipia*. add. Ioseph. Ant. 19, 7. 4. vid. *Albertius*, *Raphelius* Herodo., *Kypkius*, *Krebsius*, *Wetstenius* ad h. l. Etym. M. συναλιζόμενοι· συναθροιζόμενοι. *Albertii* Glossarium: συναλιζόμενος· συναθροιζόμενος. Hesychius: συναλιζόμενος· συναλισθείς, συναχθείς, συναθροισθείς. Ver-

bum χωρίζεσθαι notat: *abire, discedere*, vt 18, 1. Diod. Sic. p. 382. C. ed. *Rhod.* εἷς ἕκαστος εἰς οἶκον ἐχωρίσθη. cf. *Elsnerus*, *Kypkius* et *Münthius* ad h. l. περιμένειν Hebr. קוה Gen. 49, 18. vbi Alexandrini interpretes habent: τὴν σωτηρίαν περιμένειν κυρίε. Per τὴν ἐπαγγελίαν τε πατρὸς intelliguntur, effectus vis diuinae, facultates et vires ad munus gerendum necessariae, vi diuina efficacem se in Apostolis praebente, iis promissae cf. Ioh. 14, 16. 17. vbi v. not. et ad Ioh. 15, 26. Luc. 24, 49. ἣν ἠκέσατε με *quam audiuistis ex me*, με positum est pro παρὰ με vel ἐξ ἐμε. Aeschin. Dial. 1, 4. οὐκ ἀκήκοας τῶν πρεσβυτέρων. §. 5. ἤδη τἕτο ἤκεσας, ἢ νεωτέρε, ἢ πρεσβυτέρε; cf. et *Bosius* Ellipf. f. ἐκ p. 689. ed. *Schaef.* *Er. Schmidius*, *Kypkius* atque *Münthius* ad h. l. Caeterum subito ab oratione obliqua transiit auctor ad rectam, quare in versione perspicuitatis caussa inferi potest *inquit*, quam, inquit, ex me audiuistis. Est autem haec loquendi ratio perquam vsitata scriptoribus sacris pariter atque profanis v. Luc. 5, 14. Act. 17, 3. 23, 22. 25, 8. cf. *Raphelius* Obss. Xenophh. *Wolfius* in Curis et *Krebsius* ad h. l.

5. *Nam Iohannes quidem aqua tinxit; vos vero post paucos hosce dies Spiritu sancto tingemini.* Respexit Iesus Iohannis Baptistae effatum, Apostolis, quorum plures Iohannis discipuli fuerant, haud incognitum Ioh. 1, 33. Matth. 3, 11. vbi tamen πνεῦμα ἅγιον arctiori significatu, de doctrina coelesti, eiusque cognitione occurrit vid. ibi not. Hoc loco autem per πνεῦμα ἅγιον intelligi debet vis diuina vt Ioh. 3, 5. 14, 17. siue effectus vis diuinae i. e. dotes et virtutes Apostolis ad munus gerendum necessariae. Etenim accuratius definitur his verbis ἐπαγγελία τε πατρὸς, cuius v. 4. mentio facta erat, et haec ipsa ἐπαγγελία Luc. 24, 49. explicatur δύναμις ἐξ ὕψες. Praeterea infra v. 8. leguntur verba ἐπελθόντος τε ἁγίε πνεύματος ἐφ' ὑμᾶς, sed haec ipsa formula ἐπελεύσεται ἐπί σε πνεῦμα ἅγιον Luc. 1, 35. explanatur δύναμις ὑψίςε ἐπισκιάσει σοι.

Verbum autem *βαπτίζειν* tropice positum notat, *penitus imbuere, largiter suppeditare* vid. not. ad Matth. 3, 11. Iam sensus est: Iohannes in aquam tantum Iudaeos immergebat, vt coetum Messiae colligeret, Iudaeos aqua inaugurabat; vos vero (Matth. 11, 11.) efficaciori modo inaugurabimini, Spiritu S. imbuemini, et muneri Apostolico idonei reddemini ad coetum cultorum Dei et Messiae augendum. *οὐ μετὰ πολλὰς ταύτας ἡμέρας* dictum est pro: *οὐ πολὺ μετὰ ταύτας ἡμέρας*, vel, *οὐ πολλαῖς ἡμέραις μετὰ ταῦτα* vid. *Kypkius* ad h. l. Xen. H. Gr. init. *μετὰ δὲ ταῦτα οὐ πολλαῖς ἡμέραις ὕστερον.*

6. 7. *Quaerentibus iam ex eo, qui tum conuenerant, num hoc ipso tempore genti Israeliticae regnum restauraturus esset? non vestrum est, inquit, tempora nosse, quae pater pro suo arbitrio constituerit.* *ἀποκαθιστάνειν* significat: *restituere, in pristinum ac meliorem statum redigere* v. *Wolfius* in Curis ad h. l. et nos ad Matth. 17, 11. *ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ nunc, his ipsis diebus.* Cogitabant Apostoli de republica Iudaeorum in pristinum, imo splendidiorem statum per Christum restituenda. Haec praeiudicata opinio de regno Messiano terreno, alte ipsorum animis infixa, morte Iesu conuulsa quidem et labefactata, sed ipsius in vitam reditu denuo firmata ac stabilita erat. Hinc cum Iesus iis praecepisset, ne discederent Hierosolymis, sed ibi exspectarent *τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πατρὸς*, in eam deueniebant cogitationem, Iesum propediem regnum Messianum terrestre, quod tam auide exspectabant, instauraturum esse. Quare vnus eorum, (vid. ad Matth. c. 17. p. 486. c.) nomine reliquorum interrogabat Iesum: *κύριε, εἰ ἐν τῷ χρόνῳ κ. τ. λ.* *Lightfootus* Apostolorum indignationem his verbis expressam esse autumat, iisque hunc sensum subiicit: itane nunc restitues regnum Iudaeis, qui te in crucem egerunt? *Barkeyus* in Biblioth. Hagana T. 1. p. 603. haec verba admirantis esse putat, et hoc quidem sensu prolata: num hoc tempore, cum tam virulento odio te Iudaeorum proceres

perſequantur, et nos omni ad reſtituendum Iſraeli regnum poteſtate deſtituti ſimus, illud regnum reſtitues? Verſum autem 7. qui Chriſti reſponſionem continet, ita interpretatur: veſtrum non eſt cognoſcere l. iudicare, num tempori huic conueniens ſit ac congruum, Iſraeli reſtituere regnum promiſſum. Ab his vero explanatoribus verbis obtrudi ſenſum qui iis non inſit, cordatiſſimus quisque rei aeſtimator, me non copioſius demonſtrante, facile concedet. 7. *οὐχ ὑμῶν ἐςι* ſcl. *ἔργον* v. *Boſius* Ellipſ. ſ. *ἔργον* p. 155 ſq. ed. *Schaefer.* non veſtrum eſt, non ad vos pertinet. *χρόνοος ἢ καιρὲς* nonnulli vertunt: *tempus aut horam*, ſ. *punctum temporis*, Vulg. *tempora vel momenta.* Thomas Mag. *καιρὸς; μέρος χρόνε ἢ μεμετρεμένων ἡμερῶν σύςημα· Χρόνος δὲ, πολλῶν καιρῶν περιοχή.* Sed *καιρὸς* h. l. vt ſaepius pro mere ſynonymo *τῦ χρόνε* adhibetur v. *Koppius* ad 1. Theſſ. 5, 1. Dan. 2, 21. 7, 12. עִדָּנִיָּא וְזִמְנַיָּא vbi *οἱ ό* habent *καιρὲς καὶ χρόνες.* Itaque *χρόνες ἢ καιρὲς* *tempora* i. *tempus*, pluralis vim ſingularis obtinet. Particula *ἢ* haud raro ita ponitur, vt vim coniungendi habeat, et id. ſit qd. *καὶ* v. Matth. 5, 17. 12, 29. not. ad Marc. 6, 25. *τίθεσθαι* notat: *conſtituere*, *deſtinare*, vt Rom. 4, 17. Act. 13, 47. ſic quoque Hebr. נתן legitur Gen. 17, 5. vid. et *Kypkius* ad h. l. *ἐν ſecundum*, *pro*, *vermöge*, vt Luc. 1, 8. Hebr. 10, 10. cf. *Kypkius* ad 1 Tim. 1, 18. *ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξεσίᾳ* pro ſua poteſtate i. pro ſuo arbitrio. Cum animi diſcipulorum nondum ſatis praeparati eſſent, vt regni coeleſtis naturam penitus perciperent v. Ioh. 16, 12. ſs. Ieſus autem ſciret, eos poſt ſuum ex his terris abitum, meliora edoctos et clariori cognitionis luce illuſtratos, praeconceptam illam de regno terreno opinionem ſponte eſſe depoſituros, et recordaturos eorum, quae de regni coeleſtis natura ſubinde eos monuiſſet, cum adhuc inſtitutione ipſius perfruerentur v. not. ad Matth. 16, 27. 17, 11. Ioh. 14, 2. 3. 7.; iam iis valedicturus, ne prorſus eorum ſpem praecidendo aliquatenus eos perturbaret, reſponſionem ſuam ita temperabat, vt non plane omnem regni ab

iis exspectati spem praecideret, neque tamen tale regnum quale exspectarent instaurandum affirmaret. Hinc quaerentibus: num hoc ipso tempore regnum Israelis restituturus esset? respondebat: vestrum non est nosse tempus, quod pater, pro suo arbitrio, ad hanc rem perficiendam destinauit. 8. *Sed* hoc scire vestra interest, hoc sub ἐπαγγελίᾳ τῦ πατρὸς intellexi, *vos instructum iri dotibus et facultatibus eximiis, aduentante ad vos Spiritu sancto,* vi diuina efficacem se in vobis praebente v. notata supra ad v. 5. Matth. 3, 16. Ioh. 1, 32. 14, 17. Luc. 24, 49. *Morus* Opuscc. T. 1. p. 332. *atque mihi testes fore, et Hierosolymis, et in omni Iudaea ac Samaria, vsque ad vltimas terrae oras.* δύναμις dotes eximiae ad munus rite gerendum necessariae, cognitio religionis christianae accuratior, ardor et studium eam profitendi et propagandi, animi fortitudo, constantia etc. v. ad Marc. 16, 17. extr. Alii δύναμιν cum verbis ἐπελθόντος κ. τ. λ. copulant, *effectus, dona Sp. S. demissi,* s. *aduentantis.* Sensus eodem redit. μάρτυρες testes dictorum, factorum, fatorumque meorum v. 22, 5, 32. 10, 39. 42. 22, 15. ἐν πάσῃ τῇ Ἰȣδαίᾳ de omni regione Iudaicae gentis cogitandum coll. 8, 1. Σαμαρείᾳ v. 8, 5. ἕως ἐσχάτȣ τῆς γῆς] *vsque ad vltimas terrae oras.* Subintelligi debet μέρȣς· plena formula extat ap. Diod. Sic. 1. p. 18. B. *Rhod.* ἀπὸ τῶν ἐσχάτων τῆς Αἰθιοπίας μερῶν vel πέρατος, Diod. Sic. 1. p. 38. κατῴκισεν αὐτȣ̀ς ἐν τοῖς ἐσχάτοις τῆς ἐρήμȣ χώρας scl. πέρασι l. μέρεσι. Heliod. Aethiop. 2, 28. ἐπὶ πέρατα γῆς ἔσχατα. Significatur autem his verbis ἕως ἐσχάτȣ τῆς γῆς, ex vsu loquendi Hebraeorum, totus terrarum orbis. Etenim Ps. 19, 5. verba בִקְצֵה תֵבֵל idem valent quod in altero hemistichio verba בְּכָל־הָאָרֶץ add. Ies. 49, 6. Act. 13, 47. cf. *Vorstius* de Hebraismis. N. T. p. 455. et *Leusdenius* de Hebraismis N. T. p. 97. ed. *Fischer.* Neque tamen haec verba nimis premenda sunt, Iesus iis exprimere voluit omnino sententiam hanc: destinaui vos doctores non modo Iudaeorum,

sed etiam gentilium. Nonnulli interpretes, veluti *Tellerus* in *Wörterbuch d. N. T.* voce ἕως ἐσχ. τ. γ. significari putant, extremas Palaestinae fines, atque adeo per Ἰουδαίαν intelligunt, regionem, cuius metropolis Hierosolyma erat, cum et alias Iudaea stricte sic dicta et Hierosolyma coniunctim commemorentur v. Matth. 3, 5. 4, 25. Verum ipsa verborum complexio, et loci Matth. 10, 5. (vbi v. not.) 28, 19. Act. 13, 47. sat euidenter docent, formulam ἕως κ. τ. λ. interpretandam esse de omni terra, quam Iudaei et gentiles incolebant.

9. καὶ ταῦτα εἰπὼν—ὀφθαλμῶν αὐτῶν] *his dictis, videntibus ipsis sublatus est, nubes enim illorum oculis susceptum subduxit.* Varias interpretum sententias de solenni receptione Christi in coelum vberius exposuimus ad Marc. 16, 19. add. not. ad Luc. 24, 52. ἐπήρθη id. qd. Marc. l. l. ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανὸν, et Luc. l. l. ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανόν· quod quomodo euenerit, addita verba declarant, nempe nubes eum susceptum subduxit. καὶ explicantis est, *nempe s. enim*, vt saepius. ὑπολαμβάνειν proprie notat, *suscipere* v. *Kypkium* ad h. l. in hac vero orationis serie, cum additum legatur ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν, simul inuoluit notionem subducendi, abripiendi, adeoque exprimi debet, susceptum subduxit. Caeterum non improbabilis est *Lilienthalii* (die gute Sache d. göttl. Offenbarung Th. 16. p. 1485.) coniectura, quae *Paulo* quoque arrisit (*Kommentar. Th.* 3. p. 939.), Iesum prima luce in coelum esse sublatum.

10. 11. *Cum fixis in coelum oculis, postquam eo abierat, spectarent, duumviri vestibus candidis induti, illis adstantes, Galilaei, inquiunt, quare hic statis coelum intuentes, hic Iesus in coelum sublatus, ita inde redibit, vt eum eodem abeuntem vidistis.* De verbo ἀτενίζειν vid. not. ad Luc. 22, 54. εἰς τὸν οὐρανὸν non tantum referri debet ad ἀτενί-

ζοντες, ſed etiam ad *πορευομένου αὐτοῦ* coll. v. 11. haec autem ipſa verba *πορευομένου αὐτοῦ* quae vulgo conuertuntur, *eum abeuntem*, interpretari mallem, *poſtquam abierat*. Praeceſſit enim v. 10. *νεφέλη ὑπέλαβεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν*, et v. 11. ſequitur: *ἐμβλέποντες εἰς τὸν οὐρανὸν — ὁ ἀναληφθεὶς εἰς τὸν οὐρανὸν*, nec propterea reprehendi poterant, quod Ieſum abeuntem fixis in coelum oculis veluti comitati erant. *ἄνδρες δύο*] ſignificantur genii coeleſtes, id quod vel addita verba *ἐν ἐσθῆτι λευκῇ* docent v. Luc. 24, 4. Matth. 28, 2. 3. Ioh. 20, 12. Sed quae h. l. de angelis leguntur, ea non proprie intelligenda, ſed ex vſu loquendi illorum temporum explicanda eſſe haud pauci interpretes recte ſtatuunt, quod vero ipſam rei explicationem attinet inter ſe diſſentiunt. Mihi quidem eorum interpretum ratio praeplacet, qui fulmina et tonitrua ſignificari cenſent, quae diſcipuli ſignificantia putarint, ita, vt dixerint et crediderint, Deum per angelos i. per tonitrua declaraſſe, quae ipſi cogitaſſent, cum Chriſtus abiiſſet v. not. ad Ioh. 12, 29. Matth. 17, 5. 3, 17. Ex aliorum ſententia minus probabili, angeli ſpectantium oculis tantum viſione obuerſati ſunt, aut a Luca ipſo ad rem exornandam ex iſtius aetatis genio angelorum apparitio adiecta eſt. *ἄνδρες Γαλιλαῖοι Galilaei;* vocabulum enim *ἄνδρες* h. l. redundat, vt infra v. 16. 2, 14. 3, 12. 5, 35. Matth. 12, 41. vbi v. not. cf. *Fiſcheri* Ind. Palaeph. ſub v. *ἀνήρ· Vorſtius* de Hebraiſmm. N. T. p. 459 ſq. et *Leusdenius* de Hebraiſmm. N. T. p. 98. ed. *Fiſch.* 11. *ἐλεύσεται* poſitum eſt pro *ἐπανελεύσεται redibit* v. ad Matth. 24, 45. nempe ad inaugurationem regni Meſſiani cf. v. 6. Matth. 25, 31. vbi v. not. cum iudicio hominum, et mundi renouatione coniunctam vid. ad Matth. c. 24. p. 645 ſs. Verba *οὕτως — ὃν τρόπον* referenda ſunt ad ea quae v. 9. extr. leguntur, *νεφέλη ὑπέλαβεν κ. τ. λ.* ſignificant ergo, nubibus cinctus. Iam vero Hebraei cum Deum deſcribere volunt maieſtatem ſuam declarantem, annuntiant, eum nubibus inſidentem eſſe venturum, vel ad auxilium ferendum,

vel ad iudicium habendum v. Deut. 33, 26. Ies. 19, 1. 66; 1. Pf. 18, 18. Zach. 14, 5. Dan. 7, 9. Cum igitur nubes, inter fulgura et tonitrua, Iesum discipulorum oculis subduceret, ii cogitabant: aeque gloriose in nubibus redibit ad regnum suum inaugurandum, vt nunc abiit, aeque tum maiestatem suam demonstrabit, vt iam ex discessu eius ea elucet. Alii οὕτως—ὃν τρόπον explicant: repente et inopinato; alii: adspectabili modo; alii: aeque vere redibit ac abiit.

12. ὄρους τοῦ καλουμένου ἐλαιῶνος] *a monte qui oliueti appellatur*; imminebat vrbi ab oriente, et caeteris montibus altior erat v. ad Matth. 21, 1. *Korte* in *Paulus Sammlung merkwürd. Reisen in d. Orient.* Th. 2. p. 80. ὅ ἐγγὺς — ὁδὸν] *qui Hierosolymis vicinus est, et nonnisi via sabbati distat.* ἔχειν positum est pro ἀπέχειν, *abesse*, *distare* vt Soph. El. 224. Xen. Cyr. 7, 1. 18. Herodo. 3, 79. Luc. 24, 13. vbi v. *Albertius*, *Kypkius* ad h. l. et *Fischerus* Animaduu. ad Welleri Grammat. Gr. Vol. 3. P. 2. p. 64 sq. σαββάτου ὁδὸς erat spatium bis mille cubitorum vel totidem passuum, siue iter septem stadiorum cum dimidio, vnde Syrus interpres σαββάτου ὁδὸν interpretatus est: *circiter septem stadia.* Chrysost. ἀπέχων στάδια ἑπτά. v. *Buxtorfii* Lex. Talm. f. תחום *Lud. de Dieu* ad h. l. not. ad Luc. 24, 13. Ioh. 11, 18. Hoc spatium Iudaeis, non quidem ex Mosis praescripto, sed ex magistrorum ipsorum decretis, die sabbati emetiri licebat v. *Lightfootus* in Horis Hebr. et Talmud. ad h. l. et not. ad Matth. 24, 19. Iosephus Ant. 20, 8. 6. montis oliuarii ab vrbe distantiae *sex* stadia, sed B. I. 5, 2. 3. *quinque* tribuit. Scilicet alia pars montis longius ab vrbe aberat alia; vario respectu eiusmodi interualla definiri solent.

13. 14. καὶ ὅτε εἰσῆλθον *cum ingressi essent*, nempe vrbem coll. v. 12. ἀνέβησαν εἰς τὸ ὑπερῷον] *se contulerunt in conclaue domus supremum* op. precandi caussa coll. v. 14. τὸ ὑπερῷον *coenaculum*, conclaue in superiore parte domus,

quo Iudaei, precibus et meditationibus piis cum vacare vellent, se conferre solebant v. not. ad Marc. 2, 3. Subintelligi debet οἴκημα, quod additum legitur ap. Lucian. in Asino p. 107. κομίζουσιν ἄνω τῇ κλίμακι ἐς οἴκημα ὑπερῷον, add. Pollux 1. segm. 81. *Lud. de Dieu*, *Hammondus*, *Schoettgenius*, *Krebsius*, per τὸ ὑπερῷον intelligendam esse censent, *cellam superiorem in templo Hierosolymitano*, quae *Krebsio*, qui verba vertit: *adscenderunt in superius illud templi conclaue*, κατ' ἐξοχὴν, τὸ ὑπερῷον appellata fuisse videtur. Prouocant interpretes illi, quo suam sententiam tueantur, in primis ad Luc. 20, 53. Act. 2, 46. vbi Apostoli semper in templo fuisse dicantur, Iesu in coelum sublato. Verum enimuero cellam superiorem in templo κατ' ἐξοχὴν dictam fuisse τὸ ὑπερῷον probari nequit. Verissimum quidem est, varia in templo fuisse conclauia, ὑπερῷα, sed vt rectissime ad h. l. annotauit *Clericus*, proferenda erant exempla, ex quibus intelligere liceret, plebem, et praesertim peregrinam, non in atrio Israelis tantum preces fudisse, sed ascendisse in conclauia porticibus imposita, vt secretius Deum oraret. Nam credibile non est, Apostolos, homines pauperes, et Galilaeos, Iudaeisque ob magistrum inuisos, ausos esse quicquam facere, praeter aliorum consuetudinem in templo, in quo a sacerdotibus et Leuitis obseruari poterant. Si conclaue templi superius intelligendum esset, satis obscure Lucas mentem suam expressisset, vid. ad 2, 1. Loci denique Act. 2, 46. Luc. 24, 53. neutiquam ita sunt comparati, vt nos cogant h. l. de cella templi cogitare. Itaque ad eorum partes accedendum puto, qui voce ὑπερῷον coenaculum domus priuatae significari statuunt. οὗ ἦσαν καταμένοντες *vbi commorari s. conuenire solebant.* Πέτρος κ. τ. λ. vid. not. ad Matth. 10, 2 sqq. Ἰάκωβος *Iacobus* maior, Iohannis frater v. 12, 2. Ἰούδας Ἰακώβου scl. ἀδελφὸς frater Iacobi minoris vt Luc. 6, 16. ep. Iud. 1. Alciphron. ep. 2, 2. extr. Τιμοκράτης ὁ Μητροδώρου scl. ἀδελφὸς, sic quoque sororis nomen supprimitur ap. Eurip. Iph. Aul. 768. vid. *Bergle-*

rus ad Alciphr. I. l. et *Wesselingius* ad Diod. Sic. T. 1. p. 312. οὗτοι πάντες — τῇ δεήσει] *hi omnes tum assidue vnà precibus vacabant.* προσκαρτερεῖν τινι notat: *assidue rei alicui operam dare*, vt 2, 42. Rom. 12, 12. Col. 4, 2. Diod. Sic. p. 105. B. προσκαρτεροῦσι τοῖς ἔργοις συνεχῶς καὶ μεθ᾽ ἡμέραν καὶ δι᾽ ὅλης νυκτός· sed ἦσαν προσκαρτεροῦντες positum est pro: προσεκαρτέρουν quae quidem periphrasis scriptoribus Graecis quoque vsitatissima est; largam exemplorum copiam congessit *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 4. ὁμοθυμαδὸν vna, vt 2, 1. 1 Par. 10, 6. καὶ ὅλος ὁ οἶκος αὐτοῦ ὁμοθυμαδὸν ἀπέθανε v. *Lud. de Dieu* ad 2, 1. προσευχῇ et δέησις (quod vocabulum male a nonnullis codd. abest) sunt mere synonyma, vt Eph. 6, 18. Phil. 4, 6. In verbis σὺν γυναιξὶ non tantum de Apostolorum et τῶν ἀδελφῶν τοῦ κυρίου vxoribus cogitandum est v. 1 Cor. 9, 5. vt nonnulli opinati sunt, neque adeo vertenda sunt, *cum vxoribus*, sed, *cum mulieribus*, alioquin scripsisset Lucas, vt scienter ad h. l. monuit *Wolfius* σὺν γυναιξὶ αὐτῶν, nempe notantur et aliae mulieres, quae Iesum e Galilaea secutae erant, et victum ei ministrarant vid. Matth. 27, 55. Luc. 8, 2. 3. 24, 10. quae adiunxerant se Apostolis, idque eo conuenientius, cum et ipsa Iesu mater adesset, quae apud Iohannem degebat. σὺν τοῖς ἀδελφοῖς *cum Iesu fratribus* vid. not. ad Matth. 12, 46. 10, 2. quibus nunc temporis Iesum Messiam esse, persuasum fuisse videtur cf. not. ad Ioh. 7, 3.

15. Hortatu Petri in locum Judae proditoris alius Apostolus sufficitur. Matthias sorte legitur v. 15 — fin. Pro μαθητῶν in aliis libris legitur ἀδελφῶν, quae lectio profecta est a grammaticis, quibus vocabulum ἀδελφῶν, quo et Petrus vsus est v. 16. aptius videretur illo μαθητῶν, cum non omnes praesentes ex Apostolorum numero essent. Sed nomen μαθηταὶ etiam h. l. vt saepius, latiori sensu est capiendum, ita, vt omnino Christi asseclae significentur v. ad Luc. 16. p. 561. ἦν τε — εἴκοσιν] *vna congregati*

erant homines fere centum et viginti: ὀνομάτων i. e. ἀνθρώπων, haud raro enim ὄνομα pro *persona, homine*, accipitur, vt Apoc. 3, 4. ἔχεις ὀλίγα ὀνόματα vid. *Glassius* Phil. S. p. 896. *Raphelius* Obss. Polyb. p. 297. *Suicerus* Thes. T. 2. p. 492. neque scriptoribus Latinis haec loquendi ratio insolens est. Stat. Theb. 6, 373. *Quisnam iste duos, fidissima Phoebo nomina commisit Deus in discrimina reges.* v. *Gronouius* ad Liu. 1, 3. ἐπὶ τὸ αὐτὸ ita poni solet, vt subaudiatur χωρίον vel οἴκημα *in eodem loco, eadem domo* vid. *Bosius* Ellips. sub v. χωρίον, sic legitur 2, 1. vbi v. *Loesnerus;* adhibetur vero etiam sic vt sit *simul, una,* vt 3, 1. h. l. *erant una* i. congregati erant, vnde Hesychius ἐπὶ τὸ αὐτὸ, explicuit, ὁμῶ, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον et Ps. 37, 38. Hebr. יחד Symmachus expressit ὁμῶ, LXX ἐπὶ τὸ αὐτό. Occurrit denique etiam de animorum consensu, vt 2, 44. vbi v. not. et *Kypkius* ad 3, 1.

16. ἄνδρες ἀδελφοὶ *fratres* v. ad v. 11. ἔδει πληρωθῆναι — τὸν Ἰησῦν] *debebat euentum habere oraculum illud, quod per Dauidem Spiritus diuinus de Iuda edidit, qui Iesum comprehensuris se ducem praebuit.* *Eckermanus* in *theol. Beyträgen* St. 2. p. 91. respici putat h. l. Ps. 41, 9. 10. quem locum Iesus ipse in Iudam transtulerit v. Ioh. 13, 18. et πληρωθῆναι coniungit cum verbis περὶ Ἰύδα, vt sensus sit: *fieri non potuit, quin in Iuda euenirent verba quae Dauides pie precatus* (per πνεῦμα ἅγιον non donum vaticinandi, sed pie precandi 1 Cor. 12, 3. intelligit, cum Psalmus non contineat vaticinium proprie sic dictum) *olim protulit,* προεῖπε. Huic autem interpretationi, neque ordo verborum et cohaerentia, neque vsus loquendi fauent. Haec enim si auctoris mens fuisset: *euenire debebant in Iuda,* scripsisset auctor ἔδει πληρωθῆναι ἐπὶ Ἰύδα τῦ γενομένυ κ. τ. λ. nam verbum πληρωθῆναι construitur quidem hoc sensu cum praepositionibus ἐπὶ et ἐν v. Matth. 13, 14. Luc. 22, 37. sed formula πληρωθῆναι περί τινος plane insolens est. Neque *Eckermani* sententiae, respexisse Pe-

trum Ps. 41, 9 sq. assentiri possum, nullum enim in hac oratione indicium deprehenditur, e quo appareat, eius menti illum quoque locum obuersatum esse, respexit potius Petrus illa loca, quae infra v. 20. afferuntur. γραφὴ est *oraculum*, *effatum*, vt Luc. 4, 21. ἣν προεῖπε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον] Deo eiusque Spiritui effata γραφῆς tribuuntur, loquebantur prophetae φερόμενοι ὑπὸ τῦ πνεύματος ἁγίε v. Act. 4, 25. 3, 21. 2 Petr. 1, 21. Verba igitur ἣν κ. τ. λ. hanc vim habent: Dauides non sine numine dixit, praedixit de Iuda. Sed accommodauit tantum Psalmorum loca, id quod vel inde perspicitur, quoniam verba prioris loci (v. 20.) immutauit, et quae h. l. leguntur, Iudaico more ac populariter dicta sunt, hoc sensu: euenire debebant, fieri non poterat quin euenirent (ἔδει), *es mußte so kommen;* Deus per Dauidem de Iuda praedixisse putandus est, adeo accurate Iudae Dauidis verba conueniunt, quod Dauides de aduersariis suis scribit, id verissime Iudae euenit cf. v. 20. et not. ad Ioh. 11, 51. στόμα ex Hebraismo redundat, vt Luc. 1, 70. Act. 3, 18. 21. al.

17. ὅτι κατηριθμημένος—ταύτης] *quamquam nobis annumerabatur, idemque ministerium acceperat.* ὅτι *quanquam* vt Luc. 11, 48. vbi v. add. not. ad Ioh. 5, 25. *Glassius* Phil. S. p. 531. λαγχάνειν proprie notat: *sortiri, sorte accipere* Luc. 1, 9. deinde omnino, *nancisci, capere* Xen. Anab. 3, 1. 9. Hesychius: λαχόντα· τυχόντα. Sic quoque voc. κλῆρος, quod prop. significat *sortem*, et, *id quod alicui sorte obuenit*, deinde transfertur *ad omnia quae alicui quocunque modo obtingunt*, et ponitur de possessione quacunque, de opibus et facultatibus, praecipue de agris, quoniam agri olim sorte diuidebantur colonis, vt ap. Hesiod. Ἔργ. 341. vbi v. *Graeuius* Lectt. Hesiodd. et *Elsnerus* Obss. ad v. 25. etiam de labore qui alicui iniungitur ap. Polyb. 10. p. 837. v. *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. Hesychius: κλῆρος τὸ βαλλόμενον εἰς τὸ λαχεῖν, ἢ ψῆφος, ἢ κτίσια, ἢ μέρος. H. l. κλῆρος non sortem designat, sed idem est quod

διακονία, munus Apoſtolicum, atque adeo redundat; nam Iudas non per ſortem acceperat Apoſtoli munus, ſed a Ieſu ipſo in numerum Apoſtolorum receptus erat. ταύτης huius eiusdem muneris, quo nos perfungimur.

18. *Sed mercede ſceleris ſui occaſionem emendi agri praebuit, et praeceps factus, medius diruptus eſt, ita, vt omnia ſua viſcera effunderet.* Conf. notata ad Matth. 27, 5. (ed. ſec.) ἐλάκησε id. qd. διεῤῥάγη vel ἐσχίσθη Ariſtoph. Nub. 409. διαλακήσασα ſchol. διαῤῥαγεῖσα, λακὶς γὰρ, τὸ σχίσμα.

19. Sequitur annotatio Lucae. (*Quae quidem res omnibus Hieroſolymorum incolis innotuit, ita, vt ager ille eorum lingua vernacula Akeldama, h. e. ager caedis, vocatus ſit.*) Eſſe hunc verſum pro additamento Lucae habendum, ſatis dilucide verba ipſa docent. Quorſum enim Petrus Apoſtolis dixiſſet, Iudae triſte fatum omnibus Hieroſolymitanis innotuiſſe? quam abſona fuiſſet etiam vocis Akeldama, omnibus praeſentibus ſatis notae, interpretatio! Accedit etiam quod ager ille haud dubie hoc nomen ſucceſſu demum temporis accepit. Eſt igitur hic verſus parentheſeos nota a reliquis ſeiungendus. ὥστε hinc factum eſt vt etc. ἰδίᾳ διαλέκτῳ lingua Syro-chaldaica. Ἀκελδαμὰ Syr. ܚܩܠ ܕܡܐ Chald. חֲקַל דְּמָא *ager caedis ſ. cruentus*, ἀγρὸς αἵματος Matth. 27, 8. vbi v. not.

20. Reſpicitur v. 16. Iam vero hoc de eo enuntiatum extat. γέγραπται γὰρ ἐν βιβλίῳ κ. τ. λ.] *legitur autem in libro Pſalmorum: domicilium eius eſto deſertum, neque quisquam illud inhabitet! item: eius munus accipiat alius!* Verba priora γενηθήτω — αὐτῇ deſumta ſunt e Pſ. 69, 26. ſed Petrus ea orationis ſuae conſilio conuenienter immutauit. In verſione Alexandrina legitur: γενηθήτω ἡ ἔπαυλις αὐτῶν ἠρημωμένη καὶ ἐν τοῖς σκηνώμασιν αὐτῶν μὴ ἔστω ὁ κατοικῶν. Vltima huius verſus verba deſumta ſunt ex Pſ. 109, 8. qui locus verbotenus redditus eſt. Hos duos

locos *Eckermanus* in *theolog. Beyträgen* B. 1. St. 2. p. 93. alii, non tam ad ea quae praecesserunt, quam potius ad ea quae sequuntur, esse nimirum alium Iudae loco in collegium Apostolorum cooptandum, referenda contendunt. Hinc ἔπαυλις explicant *locus*, munus vacuefactum, et verbis substituunt sensum hunc: iam munus ipsius et vacuefactum et alius eius muneri praeficiendus. Interpretibus vero ita statuentibus rectissime Morus, in Diss. de discrimine sensus et significationis Opuscc. Vol. 1. p. 92., opposuit haec: „qui per domicilium desertum intelligunt munus vacuefactum, hi nec vident, quam durum hoc sit, nec cogitant satis, quid sequatur. Nam si vacua domus est munus vacuefactum, et sequitur, vtinam ne quis in ea domo habitet: sensus horum verborum necessario erit, vel, vtinam ne quis eius sit successor, vel, vtinam ne recuperet munus. Id quod quantum abhorreat ab hoc loco sponte apparet." Scilicet ἔπαυλις respondet Hebraico nomini טִירָה quod proprie *domum pastoritiam cum stabulo* significat, deinde vero etiam de *castello* et *domicilio* quocunque adhiberi solet v. *Michaelis* Supplem. ad Lexx. Hebrr. p. 1011 sqq. Hesychius: ἔπαυλις μάνδρα βοῶν, ἢ οἴκημα, ἢ αὐλὴ, ἢ στρατοπεδία, καὶ ἡ ποιμενικὴ αὐλή. et scholiast. ad Apollon. Rhod. 1, 800. scribit, ἐπαύλεις notare καταχρηστικῶς τὰς οἰκίας. vid. et *Wetstenius* ad h. l. Iam Psalmus 69. vt videtur, referendus est ad tempora seditionis Absolomicae vid. not. ad Ioh. 2, 17. atque v. 26. Dauides aduersariis suis mala imprecatur. Possunt ibi verba proprie intelligi, de Iuda non item. Vnde enim, inquit *Morus* l. l., constat, domicilium Iudae mortui desertum et incultum fuisse? certe vis facienda esset loco et argutius aliquid effingendum, si quis haec proprie intelligi vellet. Imo domus deserta est h. l. imago, species, exemplum interitus, et sensus in vniuersum: *intereat!* Petrus nempe ex longo carmine dirarum vnam decerpit imprecationem, non quo haec vna potissimum syllabatim spectanda sit, sed vt doceatur, ad quem illae omnes dirae referri possint aut

debeant. Sic et in ep. ad Rom. 11, 9. vbi Paulus Dauidis verba repetit, ea non sunt vrgenda, sed diris illis omnino hoc inest: *miseri sint inimici.* καὶ i. e. καὶ πάλιν et alio loco legitur, etiam de Iuda valet quod alio loco legitur. *τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ λάβοι ἕτερος·* haec verba Ps. 109, 8. omnino pertinent ad ea quae sequuntur; et ad Iudam, vt contextus docet, ita referuntur, vt proprie capiantur. Vocabulo *ἐπισκοπὴ* Alexandrini interpretes expresserunt Hebraicum פְּקֻדָּה quo significatur, *quod alicui administrandum demandatum est, munus alicui concreditum* v. *Rosenmüllerus* ad Ps. LI. 1 Tim. 3, 1.

21. 22. *Itaque opus est, vt aliquis eorum, qui nobiscum toto illo tempore fuerunt, quo inter nos familiariter versatus et munere suo functus est dominus Iesus, inde a Iohannis baptismo, vsque ad eum diem, quo a nobis in coelum sublatus est, vt, inquam, aliquis horum sit nobiscum resurrectionis ipsius praeco.* τῶν συνελθ. ἀνδρῶν subintell. ἐκ, verbum autem συνέρχεσθαι notat, *societatem inire, se alicui adiungere* v. Pollux 1, 154. Xen. Exp. Cyr. 6, 5. 16. *ἐάσαι συνελθεῖν αὐτούς.* 7, 5. 26. *συνεληλυθυίας σχεδὸν ἁπάσης τῆς* Ἑλλάδος. Respondet Hebr. חבר quod Symm. hoc ipso verbo expressit Gen. 14, 3. praeter duodecim Apostolos, alios quoque discipulos numero septuaginta Iesus elegerat v. Luc. 10. qui his verbis innuuntur. *εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθε* est formula loquendi Hebraica, בוא וְצֵאת quae vsurpatur de iis qui aliquo loco degunt, et qui cum aliis conuersantur v. Act. 9, 28. reddi ergo cum plerisque interpretibus commode possunt verba nostra: *versatus est cum nobis et inter nos.* Sed haec eadem formula adhibetur etiam de omni vita, actionibus et institutis, vt Ps. 121, 8. Deut. 28, 19. speciatim de muneris administratione, vt Deut. 31, 2. vbi Moses declarat, se propter senectutem non posse amplius ingredi et egredi i. e. muneris sui laboribus satisfacere. 1 Par. 1, 10. vbi Salomo prudentiam et intelligentiam a Deo petit, vt ingredi et egredi coram populo

τ. officio suo satisfacere possit. vid. et not. ad Ioh. 10, 9. Iam cum sequantur verba ἀρξάμενος ἀπὸ τῆ κ. τ. λ. quibus verbis muneris Iesu initia innuuntur vid. ad Luc. 5, 23. vtramque notionem coniungendam puto, vt sensus formulae sit: quo Iesus inter nos versatus et munere suo functus est. Caeterum εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθεν ἐφ' ἡμᾶς est locutio elliptica, vt post *Camerarium* obseruarunt *Raphelius* Obss. Polybb. et *Valckenarius* in scholis ad h. l. plene scribendum erat: ἐν ᾧ εἰσῆλθεν ἐφ' ἡμᾶς, καὶ ἐξῆλθεν ἀφ' ἡμῶν. Eadem ellipsis deprehenditur Eurip. Phoen. 536. ἐς οἴκους Εἰσῆλθε κἀξῆλθ', scl. ἐξ οἴκων. vbi v. *Valcken.* 22. ἀπὸ τῦ βαπτίσματος Ἰωάννυ] *ex quo a Iohanne Iesus baptizatus fuit.* Inde enim ab hoc tempore Iesus munere suo fungi et discipulos colligere coepit v. Matth. 4, 17. Ioh. 1, 40. ἡμέρας ἧς pro ᾗ vid. ad v. 1. μάρτυρα τῆς ἀναστάσεως]. Iesu resurrectionem tanquam luculentissimum legationis eius diuinae documentum Apostoli laudare, ad eamque prouocare solent v. 1 Cor. 15, 14. al. hinc doctrina de resurrectione Iesu pro reliquis omnibus doctrinae christianae capitibus memoratur, atque adeo verba μάρτυρα τῆς ἀναστάσεως Ἰ. omnino doctrinae christianae praeconem significant. ἕνα τέτων referri debet ad ea quae praecesserunt τῶν συνελθόντων κ. τ. λ. v. 21. cuiusmodi hyperbata neque scriptoribus profanis inusitata sunt v. *Raphelius* Obss. Polybb. p. 299.

23. ἔστησαν adstare iusserunt. Pro Ἰωσὴφ in vers. Syr. et aliquot codd. legitur Ἰωσῆν et pro Βαρσαβᾶν D. et Aeth. habent Βαρνάβαν, sunt autem huiusmodi nominum variationes in libris antiquis admodum frequentes. Nomen Βαρσαβᾶς *Grotius* explicat, *filius iuramenti.* *Drusius* monet, explicari etiam posse, *filius quietis* vel *captiuitatis.* Hunc Iosephum, qui vocabatur quoque Barsabas, interpp. nonnulli eundem esse volunt cum eo, qui 4, 36. dicitur *Ioses* cognomine *Barnabas*, et memoratur etiam 9, 27. 11, 22. quae tamen coniectura incerta, neque valde probabi-

ſis eſt; cum diuerſa ſit ſignificatio nominum Barſabas et Barnabas v. ad 4, 36. Ἰοῦστος nomen origine Latinum, neque Iudaeis inſolitum (יוסטי) vt *Schoettgenius* Horr. Hebr. ad h. l. Apud Iudaeos autem plures vnum, etiam duo cognomina habuiſſe, tralatitium eſt v. ad Matth. 10, 3. 23, 35.

24. 25. *καρδιογνῶστης animorum ſcrutator*, qui mentis animique hominum indolem cognitam atque perſpectam habes. Hebr. חקר לב in verſ. Alex. *ἐτάζων καρδίας* Ier. 17, 10. Iob. 7, 20. ita quoque Deus nuncupatur infra 15, 8. *ἀναδεικνύειν* id qd. ſimplex *δεικνύειν oſtendere, declarare.* Pro vulgari *ἐκ τούτων τῶν δύο ἕνα ὃν ἐξελέξω*, cum pluribus iisdemque optimae notae codd. legendum eſt, *ὃν ἐξελέξω ἐκ τούτων τῶν δύο ἕνα*, quam lectionem etiam *Griesbachius* et *Matthaeius* in textum receperunt. Ordo verborum a librariis immutatus. 25. *λαβεῖν τὸν κλῆρον — εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον*] oſtende ex his duobus vnum, quem elegeris, *vt accipiat hoc munus legationis, quo deſerto, Iudas ad ſuum locum abiit.* Pro *κλῆρον* codd. nonnulli habent *τόπον*, quae tamen lectio e gloſſemate extitit. Eſt autem *τὸν κλῆρον τῆς διακονίας* poſitum pro ſimplici *τὴν διακονίαν*, vt v. 17. et *διακονία καὶ ἀποστολή*, praeeuntibus *Grotio* et *Calouio*, explicandum puto per hendiadyn, vt ſit id qd. *διακονία ἀποστολική*, munus Apoſtolicum. *παραβαίνειν* prop. *diſcedere*, vt ap. τὺς ό Ex. 32, 8. Deut. 9, 12. *παραβάντων ἐκ τῆς ὁδοῦ*, vbi in textu Hebraico poſitum extat verbum סור, h. l. metaphorice notat, *munus deſerere*, *πορευθῆναι εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον*] valde torſerunt haec verba interpretes. Alii nimirum ea ad Iudam, alii ad eius in munere Apoſtoli ſucceſſorem referenda eſſe ſtatuunt. A) Ac illius quidem poſterioris ſententiae propugnatores et patroni, *Knatchbullus* in Animaduu. ad h. l. *Hambergius* in Parerg. *Hammondus*, *Heumannus*, *Kypkius*; alii haec verba pendere aiunt a verbo *λαβεῖν*, formulam *ἐξ ἧς παρέβη Ἰούδας*, vnciniis includen-

dam, atque vocabulum *τόπος* de *munere* accipiendum esse praecipiunt, vt adeo sensus sit: *vt occupet locum Iudae antea proprium*, vel, *vt occupet locum ipsi* (nп. Iudae successori) *a Deo destinatum*. Huic vero interpretationi plura opponi possunt: 1) ipsa verba ἐξ ἧς παρέβη Ἰδδας, satis aperte ostendunt, facilius vocem πορευθῆναι κ. τ. λ. ad Iudam ipsum, quam ad eius successorem referri. 2) priora versus verba continent sententiam hanc: alius praeficiendus est muneri Apostolico, quod Iudas deseruit. Iam si vltima verba ad Iudae successorem referuntur, eadem plane sententia, sed modo obscuriori repetitur. 3) desideratur scriptoris locus, vbi formula, πορευθῆναι εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον, de successione in locum et munus ab alio gestum, adhibita reperiatur. 4) denique, si vltima verba cohaererent cum verbo λαβεῖν, scribendum fuisset καὶ πορευθῆναι, vt recte monuerunt *Clericus*, *Wolfius* ad h. l. et *Ernestius* in *neuer theolog. Biblioth.* B. 4. p. 134. Ex hactenus disputatis sat clarum esse arbitramur, illam verborum interpretationem arbitrariam, omnique fundamento destitutam, iudicandam esse, et rectissime ab aliis interpretibus verba: πορευθῆναι εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον, ad Iudam referri. B) Qui vero ea ad Iudam referunt, ii ipsi inter se discrepant. a) *Keuchenius* in Annotatt. ad h. l. *Moldenhauerus Erklärung schwerer Stellen des N. T.*, *Moschius* in *Bibelfreund Th.* 3. p. 102. *Krebsius*, *Boltenius* ad h. l. per τὸν τόπον τὸν ἴδιον Iudae *domum* intelligunt, cum τόπος in versione septuagintavirali haud raro ita occurrat, vt domum indicet, veluti Iudd. 7, 7. ἀποτρεχέτω ἀνὴρ εἰς τὸν τόπον αὐτῦ, לִמְקֹמוֹ, *abeat quisque in domum suam.* 1 Regg. 24, 23. ἀπῆλθε Σαοὺλ εἰς τὸν τόπον αὐτῦ· vbi in textu Hebraico extat voc. בית. add. Iudd. 9, 55. 1 Macc. 11, 38. *Bielii* Thes. h. v. Comparant locutionem similem εἰς τὰ ἴδια i. πρὸς ἑαυτὸν *domum suam* Act. 21, 6. Explicant igitur verba: *et recepit se Iudas in priorem suam habitationem*, postquam societati reliquorum discipulorum renuntiarat. *Krebsius*: *domum abiit* i. e. a nobis recessit. Mo-

nent, eum domum abiisse, vt quaestum suum coleret, sed conscientiae stimulis tactum se suspendisse. Quam ieiuna vero et frigida, hac interpretatione admissa, sententia procedat, intelligentissimus quisque facile concedet; cf. etiam quae contra monuit *Wolfius* in Curis ad h. l. b) Fuerunt etiam qui per τὸν τόπον *sepulcrum* significari putarent. Huius sententiae propugnatores verba vertunt: *venit in sepulcrum quod meruit*, in loco ignominioso, vt αὐτόχειρ sepultus est. Laudant ad hanc significationem vocabuli τόπος comprobandam Sir. 46, 12. 49, 10. Verum et haec verborum expositio facile potest vanitatis conuinci. Est enim contorta, neque loci e libro Siracidis depromti nostro loco similes sunt; ibi enim orationis series sat manifeste docet, esse de sepulcro sermonem, nec denique potest locus in medium proferri, vbi formula πορευθῆναι εἰς τὸν τόπον significet *sepeliri*. c) Cum Petrus antea commemorarit, qualem habuerit Iudas vitae exitum, atque adeo narrationi conueniret, vt sortem eius post mortem memoraret; cum voc. τόπος vsurpari etiam soleat de *conditione* alicuius, vt Sir. 12, 12. μὴ στήσῃς αὐτὸν παρὰ σεαυτὸν, μὴ ἀνατρέψας σε στῇ ἐπὶ τὸν τόπον σε· *Wolfius*, *Klosius* in examine emendatt. in N. T. a Valckenario proposit. p. 46. *Schleusnerus* in Lex. h. v. *Beckhausius üb. d. Gebrauch d. apocryph. Bücher d. A. T.* p. 15. alii, nomen τόπος de *fortuna Iudae post mortem*, de eius infelici apud inferos conditione interpretati sunt, *abiit ad iustam sceleris mercedem*. d) Plerique tamen interpretes per τὸν τόπον τὸν ἴδιον intelligunt *Gehennam*, *locum damnatorum*, per euphemismum ita dictum. Atque haec interpretatio reliquis haud dubie est praeferenda. Etenim simplicitate sua sese commendat, contextui apprime congruit, confirmatur vsu loquendi scriptorum Iudaicorum et exterorum, atque ita etiam hunc locum intellexisse videntur scriptores ecclesiastici antiquissimi. Scilicet τόπος ἴδιος est *locus qui ipsi conueniebat*, *locus ei debitus*, *legitimus*, id. qd. δίκαιος, vt in cod. Alex. ex in-

terpretamento legitur, qui ab Luca τόπος τῆς βασάνου dicitur Eu. 16, 28. Hanc eandem loquendi rationem tenuerunt etiam in fcriptis fuis magiftri Iudaeorum *Baal Turim* in Num. 24, 25. *Balaam iuit in locum fuum i. e. in gehennam. Targum* Ecclef. 6, 6. *Die mortis fuae defcendit anima eius in gehennam, in locum vnum, quo omnes peccatores abeunt.* v. *Lightfootus* Hor. Hebr. et Talm. ad h. l. Nec defunt teftimonia fcriptorum Graecorum quae ad hanc interpretationem ftabiliendam faciant. Plato Phaedo. c. 57. εἰς ᾅδου πορεύεσθαι fcl. τόπον. ib. c. 58. extr. de bonorum et malorum animabus: ᾤκησε τὸν αὐτῇ ἑκάστῃ τόπον προσήκοντα. Aefchin. Socr. Axioch. c. 5. τῆς ψυχῆς εἰς τὸν οἰκεῖον ἱδρυνθείσης τόπον, τὸ ὑπολειφθὲν σῶμα, γεῶδες ὂν καὶ ἄλογον, οὐκ ἔστιν ὁ ἄνθρωπος. Mirifice denique eam etiam confirmant loca fcriptorum ecclefiafticorum antiquiffimorum. Ignatius in ep. ad Magnef. c. 5. ἐπεὶ οὖν τέλος τὰ πράγματα ἔχει, ἐπίκειται τὰ δύο, ὁμοῦ ὅ τε θάνατος, καὶ ἡ ζωή, καὶ ἕκαστος εἰς τὸν ἴδιον τόπον μέλλει χωρεῖν *quia igitur res finem habent, incumbunt duo fimul, mors et vita, et vnusquisque in proprium locum iturus eft.* Clemens Rom. ep. 1. ad Corinth. p. 24. ed. *Wottoni*, de Petro: πλείονας ὑπένεγκεν πόνους, καὶ οὕτω μαρτυρήσας, ἐπορεύθη εἰς τὸν ὀφειλόμενον τόπον τῆς δόξης *plures labores perpeffus eft, atque ita martyrium paffus, in debitum gloriae locum ingreffus eft.* Polycarpus in ep. ad Philipp. c. 9. vbi lectores fuos cohortatur, vt Pauli caeterorumque Chrifti legatorum virtutes imitentur, hoc argumento vtitur: ὅτι οὗτοι πάντες οὐκ εἰς κενὸν ἔδραμον, ἀλλ' ἐν πίστει καὶ δικαιοσύνῃ καὶ ὅτι εἰς τὸν ὀφειλόμενον αὐτοῖς τόπον εἰσὶ παρὰ τῷ κυρίῳ, ᾧ καὶ συνέπαθον. Contra hanc quam hactenus propofuimus verborum interpretationem monuerunt quidem *Heumanus* et *Mofchius*, infinitiuum πορευθῆναι indicare *finem et confilium*, iam vero fi τόπος de loco damnatorum accipiatur, fententiam ineptam prodire hanc, Iudam

deseruisse munus suum, vt in locum damnatorum perueniret; sed hi interpretes non reputarunt, praepositionem εἰς h. l. vt saepius omissam, veluti Luc. 9, 2. al. haud raro consequens s. euentum indicare, *ita vt* v. Rom. 1, 20. 2 Cor. 4, 4. *Noldius* Concordd. Particc. p. 952.

26. καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτῶν κ. τ. λ.] *tum missa sors designauit Matthiam, qui adeo vndecim Apostolis annumeratus est.* Modus quo iecerint sortes definiri nequit. Varia ratione sors mitti solebat apud veteres v. *Fabricii* Bibliograph. p. 460. *Seldenus* de synedriis Hebr. c. 11. §. 4. *Clericus* ad Leuit. 16, 8. *Wolfius* in Biblioth. Hebr. P. 2. p. 103. solebant tabulas, quibus nomina inscripta erant, in vrnam coniicere, atque hanc sortitionem plures h. l. intelligunt, et ἔπεσεν κλῆρος vertunt: *sors exiit.* ἔδωκαν κλήρους Hebr. נתן גורל Leuit. 16, 8. κλήρους αὐτῶν] hoc dicendi genus, sicut et illud quod proxime sequitur, ex vulgi consuetudine petitum est. Dicuntur enim sortes esse illorum, super quibus fit sortitio, et super eum cadere, qui in sortitione euadit superior. *Beza.* συγκαταψηφίζειν prop. notat: *communibus suffragiis eligere, communi sententia approbare,* deinde etiam *annumerare,* vt sit id. qd. συγκαταριθμεῖν, et sic h. l. capiendum esse hoc verbum et addita verba μετὰ τῶν ἕνδεκα ἀποςόλων docent, et inde apparet, quoniam non suffragiis, votis, sed sorte res decidebatur, ἔπεσεν κλῆρος *sors obtigit Matthiae,* eum Apostolum designauit. πίπτειν ἐπί τινα et ἐκπίπτειν dicuntur sortes, quae iactatae vrnis excidunt, et aliquem designant, vel quibus aliquid contingit v. *Wesselingius* ad Diod. Sic. 4, 42. *Perizonius* ad Ael. H. V. 3, 45. *Palairetus* Obss. p. 272. Cic. Verr. 2, 51. *vt quot essent renuntiati, tot in hydriam sortes coniicerentur. Cuius nomen exisset, vt is haberet hoc sacerdotium.* Virg. Aen. 5, 49. *deiectamque aerea sortem galera accepit.* Caeterum sortiendi mos antiquissimus erat in creandis regibus, sacerdotibus eligendis, aliisque rebus

grauissimis perficiendis adhibitus v. 1 Par. 24, 5. *Grotius* et *Wetstenius* ad h. l.

CAPVT II.

1. Apostoli inaugurantur. Doctrina Christi in maxima Iudaeorum frequentia, tam Palaestinensium, quam eorum qui ex regionibus exteris ad festum Pentecostale celebrandum Hierosolymam conuenerant, solenniter promulgatur.— ἐν τῷ συμπληρῦσθαι τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς] *cum iam adesset dies Pentecostes.* Verbum συμπληρῦσθαι vt simplex πληρῦσθαι non tantum consummationem, sed etiam aduentum temporis significat, adeo vt sit *aduenisse, adesse* vid. not. ad Marc. 1, 15, add. Luc. 1, 57. 9, 51. 2, 21. et sic etiam hoc loco accipiendum est coll. v. 15. Pro τὴν ἡμέραν Syr. Erp. Aeth. Arm. Slav. (exc. ant) Vulg. (*cum complerentur dies Pentecostes*) cant. laud. Aug. semel. Vigil. Leo. Maxim. taur. habent τὰς ἡμέρας, quam lectionem *Scaliger, Drusius*, *Grotius* assensu suo comprobarunt; vt adeo intelligatur omne tempus dierum quinquaginta a Paschate, cuius clausula siue vltima dies tum aduenerat v. *Grotius* ad h. l. Sed nihil mutandum, retinenda vulgaris lectio, quam omnes codd. tuentur, quaeque eundem sensum fundit; et interpretes illi antiquiores ad sensum magis quam vocem respexisse putandi sunt v. *Wolfius* ad h. l. Ad πεντεκοστῆς non subintelligendum est, vt plures voluerunt, ἡμέρας, sed ἑορτῆς. Quam in rem scienter *Er. Schmidius* ad h. l. annotauit haec: dicendum videri posset τὴν ἡμέραν τὴν πεντεκοστὴν *cum compleretur dies quinquagesimus*, nempe a festo Paschatis, sed sciendum primo, hic πεντεκοστῆς non adiectiue accipi, sed substantiue et quasi nomen proprium, deinde non subintelligi ἡμέρας. Absurdum enim esset dicere, *compleri diem quinquagesimum diei*, sed

potius ἑορτῆς, nempe illius, quae a numero dierum a Paschate πεντηκοςῆς nomen habuit. Quam quidem *Schmidii* obseruationem confirmat locus Tob. 2, 1. vbi legitur, ἐν τῇ πεντηκοςῇ ἑορτῇ. vnde et 2 Macc. 12, 32. ad verba: μετὰ τὴν λεγόμενην πεντηκοςὴν subaudiendum est ἑορτήν. add. 1 Cor. 16, 8. Festum autem Pentecostes peracta messi, quae statim post Pascha inchoabat, celebrabatur, quinquagesima a festo Paschatos die, et quidem ἀπὸ τῆς δευτέρας τῦ πάσχα a secunda Paschatos die, qua manipulus primitius offerendus erat d. XVI. m. Nisan v. Exod. 23, 16. Leuit. 23, 15. Deut. 16, 9. 10. *Michaelis Mosaisch. Recht Th.* 4. §. 197. Erat hoc festum e celeberrimis Ioseph. Ant. 13, 16. quo e legis praescripto, vt festo Paschatos et Tabernaculorum, omnes mares coram Deo apparere debebant v ad Luc. 2, 41. Institutum erat hoc festum in memoriam latae legis in monte Sinai (vnde dicebatur שמחת תורה *festum legis*. Pesachim. fol. 68. 2. *Pentecoste dies quo data est lex.* vid. *Schoettgenius* Horr. Hebrr. et *Wetstenius* ad h. l.) et ad offerendas noui panis primitias v. Leuit. 23, 17. Fuerunt etiam qui per τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοςῆς intelligendum censerent *quinquagesimam diem post Christi resurrectionem*, quod die dominica, qua nunc festum Pentecostes celebratur, Apostolis πνεῦμα ἅγιον contigerit, testibus ecclesiae veteris doctoribus; festum autem Pentecostes a Iudaeis anno Christi emortuali celebratum sit die sabbati, cum Iudaei illo ipso anno Pascha comederint die Iouis, ex nostra hebdomadum oeconomia, festum autem Pentecostes die quinquagesima post *secundam diem* Paschatis ex legis praescripto peragendum esset v. *Moschius* in *Bibelfreund* Th. 1. p. 160. At enimuero si dies quinquagesimus a resurrectione Iesu, non autem illud festum Iudaicum intelligi deberet, scribendum potius fuisset ex linguae legibus, ἐν τῷ συμπληρῦσθαι ἡμέραν πεντηκοςὴν, *cum aduenisset dies quinquagesimus*, aut, ἐν τῷ συμπληρῦσθαι ἡμέρας πεντήκοντα *cum quinquaginta dies praeteriissent*, ita tamen incideret oratio in obscuritatem et ambiguita-

tem. Monuerunt praeterea viri docti, neutiquam posse certo affirmari, festum Pentecostes illo anno a Iudaeis die sabbati celebratum fuisse, imo haud deesse argumenta, quibus euincatur, festum illud die hebdomadis primo, siue die solis fuisse peractum. Nempe festum Pentecostes incidebat in quinquagesimum a Paschate diem, et numerabatur hic dies quinquagesimus vt locus Leu. 23, 15. docet, a *postero die illius sabbati* ממחרת השבת *quo manipulum porriciendum obtulerant*, ita, vt inde ab hoc die integrae septem hebdomades siue XLIX dies numerarentur, et sequens quinquagesimus esset festus. Sed in explicatione vocis שבת discrepabant inter se Sadducaei s. Karaei i. scripturarii (v. ad Matth. 26, 17. p. 723.) et Pharisaei. Nempe Karaei per שבת intelligebant *sabbatum proprie dictum*, sabbatum, quod septimo die solebat celebrari, Pharisaei autem primum diem Paschatis, qui tanquam sabbatum celebrabatur, v. Exod. 12, 16. Hinc festum Pentecostes secundum Karaeorum decreta semper in primum hebdomadis diem, diem solis, incidebat, secundum Pharisaeorum placita, in eundem, quo quinquaginta dicbus ante manipulus hordeaceus in templo oblatus erat cf. *Ikenii* Diss. de tempore celebratae a Seruatore vltimae coenae paschalis Diss. 1. p. 53. Diss. 2. p. 19 sq. in Diss. Philologico-theoll. Vol. 2. *Barkeyi* Obss. Exeget. ad Act. 2. in Bibliotheca Hagana Vol. 2. p. 373 ss. et *Moschius* l. l. p. 161. Iam si Iesus cum reliquis Iudaeis eodem die, nempe die Iouis, Pascha comedit, vt plures interpretes volunt; Iudaeorum quidem vulgus festum Pentecostes celebrabat die sabbati, sed Iesu discipuli, si Karaeorum placita sequebantur, die solis hoc festum peragebant. Verum enimuero perquam probabilis est, vt ad Matth. 26, 17. accuratius et vberius demonstrauimus, eorum interpretum sententia qui statuunt, Iesum vno die Pascha Iudaeorum ordinarium cum Karaeis anticipasse. Si ergo Iesus et Karaei die Iouis Pascha comederant, reliqui vero Iudaei die Veneris post solis occasum (qui quidem primus Paschatis dies sabbatum erat, nam numerabant diem a vespera prae-

cedente v. ad Matth. l. l. p. 722. 725.): vtrique, Sadducaei et Pharisaei, *die solis* illo tempore festum Pentecostes celebrarunt. ἦσαν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτὸ] *et omnes eodem loco congregati essent.* Disputatum est ab interpretibus, num voce ἅπαντες significentur tantum duodecim Apostoli (ἅπαντες scl. οἱ ἀπόστολοι, quod etiam in nonnullis codd. ex interpretamento adiectum legitur), an Apostoli cum omnibus caeteris μαθηταῖς vtriusque sexus coll. 1, 14. 15. Qui de Apostolis tantum sermonem esse praecipiunt, nituntur argumentis his: a) in proxime praecedentibus 1, 26. sermo est de Apostolis vndecim, quibus duodecimus adiunctus erat Matthias. Contextus igitur aperte docet, ad Apostolos referendum esse vocabulum ἅπαντες. b) qui linguis peregrinis loquebantur, v. 7. dicuntur Galilaei, non autem probabile est, omnes illos CXX c. 1, 15. memoratos fuisse Galilaeos. cf. tamen not. ad v. 7. c) Petrus v. 14. dicitur cum vndecim stetisse, vnde colligi licet, hos solos adfuisse. Rectius tamen alii, praeeuntibus Chrysostomo, Augustino, Hieronymo, statuunt, praeter Apostolos adfuisse reliquos quoque Christi sectatores c. 1, 15. memoratos, atque hanc sententiam his fere argumentis defendunt: a) Cuique contextum Act. 1, 15. vsque ad finem inspicienti liquebit, ibidem ex professo agi de coetu CXX credentium, quem Petrus fuit allocutus, et e cuius medio Matthias in collegium Apostolorum cooptatus est, vndecim autem Apostoli obiter tantum et ὡς ἐν παρόδῳ. v. 26. memorantur. Sed praedicato, quod subiecto destituitur, subiectum proxime antecedens, non autem illud, cuius in transitu, verum cuius ex professo mentio facta est, adsciſci debet. b) Si duodecim tantum Apostolos intendisset auctor, satis habuisset pro ἅπαντες, dicere, erant hi ὁμοθυμαδὸν etc. c) Parum probabile est, die festo, hora precibus destinata (vid. *Schoettgenius* Hor. Hebr. ad Act. 3, 1. infra ad v. 15.) reliquos Christi cultores non fuisse vna cum Apostolis. d) Locum Ioelis 3, 1. Spiritum meum in *omnis generis homines* effundam, *filii* vestri ac *filiae* af-

flatu diuino loquentur etc. Petrus 2, 16 ff. eum in finem laudauit, vt ostenderet, iam nunc oraculum illud euentum habere. Patet ergo, praeter Apostolos plures alios christianos tunc temporis congregatos fuisse, iis πνεῦμα ἅγιον contigisse, eosque linguis peregrinis locutos fuisse vid. *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literatur* B. 3. p. 228. 1063. e) Petrus et vndecim surgebant coll. v. 14. quoniam antesignani erant, ab iisque defendendi reliqui aduersus Iudaeorum calumnias. Praeterea alia leuioris ponderis argumenta a *Vierooto* prolata in Diss. exeget. theologica ad Act. 2, 1. inserta Bibliothecae Haganae T. 2. p. 579 ss. cum ex hactenus allatis euidenter satis appareat, posteriorem illam rationem priori esse praeoptandam. ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτὸ *vna*, *in eodem loco* vid. ad 1, 14. 15. Permagna autem est interpretum dissensio de loco, quo Christi sectatores tunc temporis congregati fuerint. Alii nimirum vocabulum οἶκος quod v. 2. positum legitur de templi Hierosolymitani oeco siue conclaui, alii de conclaui domus priuatae capiendum esse statuunt. Afferamus rationes praecipuas, quibus prioris sententiae defensores ad eam stabiliendam vsi sunt, ita, vt quae contra moneri possint, et vero etiam ex parte monita sint, apponamus. 1) Vocabulum οἶκος non tantum de *domo* sed etiam de *conclaui*, eodemque amplo ac spatioso, adhiberi solet. Tales autem *oecos* (Säle) in templo Hierosolymitano triginta fuisse (in quibus et doctores legis de rebus sacris scholas haberent) testis est Iosephus Ant. 8, 3. 2. περιῳκοδόμησε δὲ τὸν ναὸν ἐν κύκλῳ τριάκοντα βραχέσιν οἴκοις κ. τ. λ. *porro templo adstruxit per circuitum oecos triginta* etc. Id. 7, 14. 10. de Dauide: τὴν διαγραφὴν καὶ τὴν διάταξιν τῆς οἰκοδομίας τοῦ ναοῦ, πάντων ὁρώντων, ἔδωκε Σολομῶνι, θεμελίων καὶ οἴκων καὶ ὑπερῴων *templi autem aedificandi exemplar, eiusque descriptionem, omnium in conspectu, tradidit Solomoni, vt et substructionum et oecorum et coenaculorum* v. *Krebsius* ad h. l. a) Nomen οἶκος significat quidem inter alia *oecum* (quod voc. legitur ap. Vitruu.

de Architect. Lib. 6. c. 10.) *conclaue*, *coenaculum* domus priuatae, vt ap. Luc. 14, 23. Philon. Leg. ad Cai. p. 1042. C. *δρομαῖος εἰς μέγαν οἶκον εἰσεπήδησεν.* Ioseph. Ant. 8, 5. 2. 10, 11. 2. 12, 4. 11. Athenae. 4. p. 130. A. 5. p. 205. C. cf. *Ernestius* ad Callim. h. in Cer. 55. et Selecta e scholis *Valckenarii* ad h. l. et in templo quoque eiusmodi oecos fuisse loci Iosephi supra laudati affatim docent. Sed si Lucas per *τὸν οἶκον* intelligi voluisset oecum templi, dilucidius mentem suam explicuisset, cum neque in antegressis, neque in sequentibus templi mentio facta sit. Praeterea, vt iam ad 1, 14. praeeunte *Clerico* obseruauimus, desiderantur exempla, quibus comprobetur, plebi et praesertim peregrinae licuisse, precandi caussa, in illis templi oecis conuenire. a) Acciderunt ea, quae h. l. enarrantur, hora matutina tertia coll. v. 15. qua Iudaei religiosiores ad precandum in templo conuenire solebant v. *Capellus* in Spicileg. Obss. ad h. l. cumque Apostoli et reliqui Christi sectatores quotidie in templo versari solerent v. 46. nec aditu a sacerdotibus excluderentur, haud dubie quoque die illo Pentecostali, quo religionis pars esset templum adire, in eo conuenerunt. b) Poterant omnino christiani, nemine interueniente, templum adire, et sese immiscere Iudaeis ibi preces facientibus. Sed h. l. legitur eos fuisse *ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτὸ* vid. ad 1, 14. 15. parum autem probabile est, sacerdotes Christi discipulis sibi exosis permisisse, vt *oecum templi* occuparent v. 4, 1. Tres erant solennes precandi horae, *tertia* coll. v. 15. *sexta* v. 10, 9. et *nona* v. 3, 1. sed non quauis harum horarum Iudaei in templo apparebant, licebat quoque in synagoga, aut saltem in eo loco, in quo minimum decem congregati erant, preces facere v. *Triglandii* diatribam de Karaeis p. 172. *Vitringam* de synag. vet. Lib. 1. c. 5. p. 45 sq. interpp. ad 1 Tim. 2, 8. *Lightfootum* Horr. Hebrr. et Talmudd. ad Matth. 6, 3. p. 294. Conuenerant ergo illa hora Apostoli (qui non ea superstitione, qua Pharisaei horumque sectatores, ritus ad cultum

externum spectantes obseruabant v. Matth. 9, 14. 12, 1.) precandi caussa, in ea domo, in qua erat Christi sectatorum oratorium, synagoga quasi priuata, coll. 1, 13. Videntur praeterea Apostoli illo ipso die, quo memoria legislationis Sinaiticae celebraretur, sperasse, nunc euentum habituram esse promissionem Christi de πνεύματι ἁγίῳ coelitus demittendo v. Luc. 24, 49. Ioh. 15, 26 etc. Act. 1, 5. 8. et Deum signo in sensus incurrente et luculento declaraturum, iam esse ab ipsis latius religionem Christi propagandam, adeoque conuenisse ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό. vid. 4, 29 sq. Virg. Aen. 3, 389. — 3) Legitur v. 41. illo die tria millia hominum christianis sese adiunxisse; tantam vero hominum multitudinem conclaue in superiore parte domus priuatae vix capere potuisset; praeterea non facile intelligitur, quomodo tanta multitudo tot gentium, tam celeriter, audito sonitu, confluere potuerit, nisi iam antea in loco propinquo fuisset congregata. v. *Krebsius* ad h. l. c) Coenacula fuisse adeo spatiosa et ampla, vt magnum numerum hominum capere possent, docent loci Marc. 2, 3. Act. 20, 7. Concedamus vero, illud coenaculum a christianis conductum, non capere potuisse tria millia hominum, inde tamen non consequitur, esse h. l. de templi oeco cogitandum. Nam, vt praeclare obseruauit *Rosenmüllerus* in Scholiis ad v. 41. qui incredibile putant, tria millia hominum vnam domum non capere potuisse, illi fumunt et tanquam certum supponunt, omnes simul admissos esse, ad audiendum Petrum et alios Apostolos, quod nec Lucas dicit, nec verisimile est. Praeterea si statuitur, domum illam, in qua congregati erant christiani, in vicinia templi fuisse, eo facilius perspicitur, qui fieri potuerit, vt breui tempore magna multitudo hominum confluere potuerit, praesertim cum hora solemnis precum instaret. 4) Credibile est Deum promulgationem euangelii in loco maxime illustri voluisse instituere v. *Schoettgenius* in Hor. Hebrr. ad h. l. si in templo haec moderante numine acciderant, splendidiora omnia et illustrio-

ra reddebantur et ad animos permouendos efficaciora v. *Heinrichsius* Exc. 2. p. 318. Hanc vero rationem non satis firmam et grauem esse, manifestius est, quam vt doceri pluribus necesse sit. Responderi praeter alia potest, Deum noluisse euangelii promulgationem in templo instituere, quoniam constitutio Mosaica, modus Deum colendi templo Hierosolymitano adstrictus abrogari, et altius ac longe perfectior cultus institui debebat, et templo ipsi interitus imminebat v. Ioh. 4, 22 ss. Matth. 24, 1 sqq. Rationibus igitur, vt opinamur, maxime idoneis adducti censemus, praeferendam esse eorum interpretum sententiam; qui per ὅλον τὸν οἶκον v. 2. non *templi oecum*, sed *domum priuatam* intelligunt, in qua fuerit illud ὑπερῷον supra 1, 13. memoratum.

2. καὶ ἐγένετο ἄφνω ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἦχος κ. τ. λ.] *tum repente exortus est de coelo sonitus, tanquam venti vehementer ruentis, omnemque domum in qua conuenerant, repleuit.* ἦχος dicitur *sonus quicunque*, Hesychius: ἦχος, φωνή, κτύπος, ἐκφώνησις. Nonnulli per ἦχον intelligunt *tonitru*, quibus etiam adstipulatur *Heinrichsius*, Exc. 2. p. 319. rectius vero alii intelligunt *stridorem*, *sonum* venti, nam ἦχος non dicitur coniunctus fuisse cum flatu procelloso, sed fuisse ὥσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας *qualis esse solet venti ruentis*, qualem efficere solent *luctantes venti tempestatesque sonorae*. Virg. Aen. 1, 57. Ventus autem pro symbolo praesentiae diuinae habebatur v. Ps. 18, 11. 104, 3. 4. Ioseph. Ant. 3, 4. memorat, ἀνέμους σφοδροὺς inter alia Dei praesentiam in monte Sinaitico indicasse cf. et *Elsnerus* ad h. l. etiam christiani congregati ventum, domum et conclaue in quo conuenerant replentem, praesentioris numinis et aduentantis πνεύματος ἁγίου a Christo promissi signum habebant, adeoque maius quid audire sibi videbantur, quam quod per tempestatem vulgarem euenire solet, hinc Lucas scripsit ἦχος ὥσπερ φερ. πν. β. quibus verbis significare voluit, se non habuisse vocabulum quod

istam rem accuratius exprimeret. φέρεσθαι vt Lat. *ruere* (Virg. Aen. 1, 86. *ac venti — ruunt*) de ventis eorumque violento impetu admodum frequens est. Aelian. H. A. 7, 24. *in Bosporo Thracio* ἐπειδὰν τὸ πνεῦμα βίαιον ἐκφέρηται *cum ventus ingruit violentus.* Diod. Sic. p. 619. A. Rhod. πολλοῦ καὶ βιαίου πνεύματος φερομένου. Diog. Laërt. Lib. 10, c. 25. §. 104. διὰ τοῦ πνεύματος πολλοῦ φερομένου. Vocabulum πνοὴ in versione septuagintauirali respondet nominibus Hebraicis נשמה Iob. 37, 10. et רוח Gen. 7, 22. Prou. 1, 23. Ies. 38, 16. eiusque synonymum est πνεῦμα, quocum permutatur ap. Arrian. Exped. 7, 22. 7. οὗ pro ἐφ' οὗ οἴκου v. *Bosius* Ellips. p. 486. ed. *Schaefer.* καθῆσθαι cum cognatis καθίζειν et καθίζεσθαι saepius ita ponitur, vt sit *commorari*, *esse*, *versari in aliquo loco*, vt Luc. 21, 35. vbi v. not. 24, 49. add. *Kypkius* ad h. l.

3. καὶ ὤφθησαν αὐτοῖς male nonnulli vertunt: *visae sunt super illos*, aut, *in illis*, imo reddi debent haec verba: *visae sunt ab illis*, *apparuerunt ipsis*, hanc explicationem contextus flagitat, et tuetur auctoritas vsus loquendi scriptorum N. T. qui verbum ὄπτομαι datiuo iunctum, Matth. 17, 3. al. ita adhibent, vt exponi debeat per ablatiuum, addita praepositione *a* vel *ab*, vt recte annotarunt ad h. l. *Maius* Obss. Sacr. P. 4. p. 71. *Heumannus*, alii. διαμεριζόμεναι γλῶσσαι ὡσεὶ πυρὸς] *linguae veluti igneae dispersae*, per conclaue. Varie explicuerunt haec verba interpretes. 1) Fuerunt qui putarent linguas naturales Apostolorum procul intuentibus igneas et discissas apparuisse, vt adeo αὐτοῖς positum esset pro αὐτῶν. Ineptam esse hanc interpretationem, vel inde patet, quoniam non legitur αἱ γλῶσσαι, refragantur ei etiam verborum constructio, vsus loquendi, vt paulo ante vidimus, atque contextus; spectatores enim non statim praesto erant, sed aliquando post demum accedebant coll. v. 6; praeterea γλῶσσαι διαμεριζόμεναι non sunt linguae *discissae*, sed potius per conclaue *dispersae*, modo hac modo illac apparen-

tes. 2) De fulmine plures cogitant, vt *Moschius* in *Bibelfreund* Th. 1. p. 170. alii. *Heinrichsius* (Acta App. perpetua annotatione illustrata Exc. 2. p. 120. 130.) autumat, fulmen occum illum vel locum prope eum tetigisse, fulgura vere cellam peruasisse, sed in inusitatas imagines ea effinxisse Apostolorum commotam et de sede sua quasi deiectam mentem. 3) *Heumanus* putat, Christi discipulos tantum in *ἐκστάσει* (v. not. ad Matth. 4. p. 102.) linguas igneas vidisse, per conclaue dispersas. Laudat hanc in rem Act. 10, 11. — 4) *Eichhornius* in *Allgem. Bibliothek d. bibl. Literatur Th.* 3. p. 232. 1070. sonum et fragorem quendam auditum esse concedit, sed verba *ὤφθησαν αὐτοῖς γλῶσσαι ὡσεὶ πυρὸς διαμεριζόμεναι* ex vsu loquendi Rabbinorum, de animi inflammatione et enthusiasmo accipienda statuit; *videbant flammas* i. e. vehementissime commouebantur. Prouocat hanc in rem ad locos scriptorum Iudaicorum, quos etiam *Schoettgenius* in Horr. Hebrr. ad h. l. laudauit, hos: *Schir*, *Haschirim rabba* fol. 10. 2. et *Midrasch Ruth rabba* fol. 42. 1. *eo tempore, quo viri docti student in lege, et inde ad prophetas et Hagiographos pergunt,* ignis circa ipsos flammauit, *et verba* ipsos exhilararunt, *eo modo quo idem in promulgatione Sinaitica factum est. Annon enim lex in Sinai per ignem data est?* q. d. Deut. 4, 11. et mons arsit igne vsque ad coelum. *Filius Asai sedit et legem explicauit,* et ignis circa illos visebatur. *Venerunt ergo discipuli eius ad R. Akiba et dixerunt: Rabbi filius Asai sedet et legem explicat,* ignis vero circa illos apparet. *Iuit R. Akiba ad ipsum, dicens: Audiui,* cum tu legem *explicares*, ignem circa te apparuisse. *Filius Asai respondit: ita est. Akiba pergit: num forte in opere currus* (theologia mystica superiore) *tu studuisti? ille respondit: non feci, sed a Lege perrexi ad Prophetas, a Prophetis ad Hagiographos,* verba autem illa tam grata mihi fuerunt, *quemadmodum promulgatio legis in monte Sinai,* et tam dulcia, *sicut praecipuum promulgationis eius.* Haec autem per ignem facta est. *Sic quoque R. Ashu sedit et legem ex-*

plicuit, *et* flamma circa ipſum viſa eſt etc. *Midraſch Coheleth* fol. 87. 1. *Hiſtoria: Abuja, vnus ex primoribus gentis noſtrae, cum ad circumcidendum veniret, omnes primores Hieroſolymorum, aliosque, qui tunc temporis erant, conuocauit, interque hos R. Elieſerem et R. Iehoſuam. Poſtquam comederunt et biberunt, quidam ex illis Pſalmos, alii rhythmos alphabeticos recitarunt. Dixit R. Elieſer ad R. Iehoſchua: illi rebus ſuis occupati ſint: nos noſtra agemus. Inceperunt igitur a Moſe et inde ad Prophetas et Hagiographos perrexerunt, et* verba haec illos exhilararunt, *ſicut promulgatio legis*, et ignis circum ipſos flammauit etc. Contra *Eichhornium* diſputauit *Storrius* in Opuscc. Academicis etc. Vol. 3. p. 174 ſq. cuius verba apponere liceat: Verum neſcimus, inquit, an ipſis illis locis, quos vir doctiſſimus ex *Schoettgenio* protulit, Iudaici ſcriptores credulis popularibus perſuadere voluerint: *phaenomenon aliquod igneum*, cuius praeſentia Deus ſtudium legis et reliquarum ſcripturarum, quo Rabbini arſiſſent, indeque captam ab iis voluptatem exornaſſet atque illuſtraſſet. Eandem certe fabulam de igne circa R. Elieſerem et Ioſuam flammante quae p. 234. affertur, alibi (v. *Danzii* Progr. de Promulgatione euangelii haud obſcuriore legali, in *Meuſchenii* N. T. ex Talmude et antt. Hebrr. illuſtrato p. 747 ſq.) cum hac adiunctione narrant, quod infantis circumciſi pater, a quo Rabbini *flamma cincti* in conuiuium adhibiti fuiſſent, *domui ſuae timuerit, ne incendio excitato deleretur*. Atqui de aedificio nihil profecto ab *animi ardore* et ſtudio metuendum erat. Fac vero, Iudaeos iſtos auctores nihil aliud voluiſſe, quam animi impetum. Illiccone ſequitur, vt loquendi formulam, in ſcriptis Iudaeorum *multo recentioribus* repertam, cum Luca communicare liceat, qui nec mentionem quidem habet de lege Moſaica per ignem promulgata (cuius promulgationem iſti loci Iudaici ad vnum omnes reſpiciunt, expreſſamque de ea mentionem inferunt), nec formulae πλησθῆναι πνεύματος ἁγίου, qua ſaepenumero vtitur (Act. 4, 31. 7, 55. 8, 17. 10, 44 ſ. 13, 9. 19,

6.) seu aequipollentem alias unquam addit *flammarum velut ignearum* mentionem, sed hoc vno loco, *inter alia phaenomena sub sensus cadentia* (v. 2. coll. v. 6. et v. 4. coll. 4, 6. 8. 11.) de flammulis tanquam igneis commemorat? 5) *Michaelis, Rosenmüllerus, Hezelius* in *Schriftforscher* B. 2. St. 2. p. 301 ss. (Giessen 1793. 8.) *über die Ausgiessung des heil. Geistes am Pfingstfest*, et St. 3. p. 590 ss. *de vis electricae flammarum luminumque mirae effectricis vestigiis in cod. sacro*; *Paulus* in *Memorabilien* St. 7. p. 38. electricas scintillas visas esse existimant, quae alias etiam, coelo tonitrua parturiente et aëre materie electrica repleto, conspiciuntur, hominibus, aliisue rebus, vt nauium malis et antennis, insidere, nec tamen vrere solent v. *Hezelius* l. l. *Voigt Magazin für das Neueste aus der Physik u. Naturgeschichte* Gotha 1793. B. 8. St. 4. p. 158. Numinis praesentiam igne indicari credebat antiquitas, et flamma e capite micans signum fauoris auxiliique diuini habebatur. Virg. Aen. 2, 680 ss. *Cum subitum dictuque oritur mirabile monstrum Namque manus inter maestorumque ora parentum, Ecce leuis summo de vertice visus Iuli Fundere lumen apex, tactuque innoxia mollis Lambere flamma comas, et circum tempora pasci.* — *At pater Anchises oculos ad sidera laetus Extulit, et coelo palmas cum voce tetendit: Iuppiter omnipotens, precibus si flecteris vllis, Adspice nos; hoc tantum: et, si pietate meremur, Da deinde auxilium, pater, atque haec omina firma.* Ouid. Fast. 6, 635. *Signa dedit genitor, tum cum caput igne corusco Contigit, inque coma flammeus arsit apex.* add. Valer. Flacc. Argonaut. 1, 570 ss. Plin. H. N. 2, 37. Liuius 1, 39. *Eo tempore in regia prodigium visu audituque mirabile fuit. Puero dormienti, cui Ser. Tullio nomen fuit, caput arsisse ferunt multorum in conspectu. Plurimo igitur clamore inde ad tantae rei miraculum orto excitos reges; et cum quidam familiarium aquam ad restinguendum ferret, ab regina retentum: sedatoque eam tumultu moueri vetuisse puerum, donec sua sponte experrectus esset. Mox cum somno et flammam abiisse. Tum abducto in secre-*

tum viro Tanaquil, viden' tu puerum hunc, inquit, quem tam humili cultu educamus? Scire licet, hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum, praesidiumque regiae adflictae; proinde materiem ingentis publice priuatimque decoris omni indulgentia nostra nutriamus. Huic interpretationi apprime conueniunt ipsa scriptoris verba: *γλῶσσαι ὡσεὶ πυρὸς*, quae minus commode de fulmine explicantur, vid. et not. ad v. 3. *γλῶσσαι πυρὸς linguae ignis, flammae acuminatae*; extremitas flammae ob formae et motus similitudinem comparari solet cum lingua. Sic Ief. 5, 24. לְשׁוֹן אֵשׁ permutatur cum לֶהָבָה, etiam Latinis flamma *lambere* dicitur. v. Virg. Aen. 2, 684. Horat. Serm. 1, 5. 74. *ἐκάθισε τε ἐφ' ἕνα ἕκαστον αὐτῶν*] *quae vnicuique eorum insederunt*, super quolibet eorum aliquamdiu tremulo motu substiterunt. Ad verbum *ἐκάθισε* (pro quo in nonnullis libris e glossemate legitur *ἐκάθισαν*) *Maius* Obss. Sacr. P. 4. p. 71. *Wolfius* in Curis, *Heumanus*, *Boltenius*, *Heinrichsius*, subaudiunt *πνεῦμα* quod v. seq. legitur, cum ellipsis vocis haud raro ex membro proxime sequente repetenda sit v. *Glassius* Phil. S. p. 638. Verum haec forma loquendi *πνεῦμα ἅγιον ἐκάθισε* insolentior ac sine exemplo est, et nulla huius expletionis admittendae necessitas premit. Nam numerus singularis commode potest cum *Beza*, *Schoettgenio*, aliis, referri ad *πῦρ*, quod proxime praecessit, vel quasi distributionis index per enallagen positus, cum *γλώσσαις πυρὸς* construi, quae fuit sententia *Ernestii* (v. *Dindorfius* ad h. l.) et *Storrii* in Opuscc. Acadd. Vol. 3. p. 71. cf. etiam *Schnurrerus* in Opuscc. p. 267. et *Schroederi* Syntax. nominum reg. 24.

4. Inter sanctas preces per dies decem v. 1, 3. auide exspectarant Christi discipuli aduentum *τοῦ παρακλήτου* iis promissi v. 1, 5. 8. Ioh. 15, 26. Festum Pentecostes celebrabatur in memoriam legislationis Sinaiticae, et perquam probabile est Christi sectatores sperasse, fore, vt hoc ipso die festo illa Christi promissio euentum haberet v. supra

ad v. 1. lit. b. Lex Sinaitica inter fulmina et tonitrua promulgata erat; procella, ignis erant praesentiae diuinae symbola vid. ad v. 3. Cum igitur Christi discipuli congregati audirent sonitum veluti venti, vehementius ruentis, viderentque flammas per conclaue dispersas et super singulorum capitibus tremulo motu aliquamdiu subsistentes; inde colligebant, iam adesse tempus, quo, iuuante Deo, viribus et facultatibus idoneis instructi, felici successu doctrinam christianam latius propagare possent ac deberent. Summo igitur et limpidissimo gaudio perfusi *ἐπλήσθησαν ἅπαντες πνεύματος ἁγίου omnes repleti*, *acti*, *sunt Spiritu Sancto*, Sp. S. vis diuina (vid. not. ad Ioh. 14, 17.) in iis operabatur. Formulae autem *Spiritus Dei repleuit aliquem*, *venit super aliquem* (Act. 19, 6. *ἦλθε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτούς*) vt ad Matth. 3, 16. Ioh. 1, 30. annotauimus, vsurpabantur de eo, qui vi diuina adiutus, instinctu diuino admiranda vel loquebatur vel faciebat, diuino quodam animi motu exagitabatur, de eo, apud quem indoles diuina primum euigilabat, qui singulari scientia diuina, animi fortitudine, constantia, aliisque dotibus eximiis ornatus apparebat; et ad harum formularum vim loco quoque accuratius constituendam, semper contextus respici debet. Ac nostro quidem loco *ἐπλήσθησαν πνεύματος ἁγίου* notat: animi eorum concitabantur (Luc. 1, 41. 67.), sacro ardore et enthusiasmo corripiebantur, ita, vt animi cogitata, pectoris commoti sensus proferrent *γλώσσαις ἑτέραις linguis peregrinis*.

Sed haec ipsa verba: *καὶ ἤρξαντο λαλεῖν ἑτέραις γλώσσαις* mirifice exercuerunt interpretum industriam, in iisque explicandis in diuersissimas partes abierunt. Singularibus libellis hunc locum illustrarunt: *Barkeyus* Obss. exegeticae ad Act. 2, 3. 4. in Biblioth. Hagana (Amstelod. 1768.) T. 2. p. 136 ss. [illegible] Diss. exeget. ad Act. 2, 1. ibid. p. 578 ss. *Moshine* in *Bibelfreund* (Arnstad. 1770.) Th. 1. p. 159 ss. *Ernestius* ad 1 Cor. 14. de dono linguarum, in Opusc. Theologg. (Lips. 1792, ed. 2.) p. 412 ss. *Lessius* super doni linguarum indole ab *Ernesti* oppugnationibus

vindicatum, in Opufcc. Theol. p. 302 ss. *Pabstius* de fau-stis religionis christ. initiis ad locum Act. 2, 1—4. Er-lang. 1786. 4. *Bardili*, Significatus primitiuus vocis προ-φήτης e Platone erutus, cum nouo tentamine interpre-tandi 1 Cor. c. 14. Gotting. 1786. *Eichhornius* in *Allgemei-ner Biblioth. d. bibl. Literatur* B. 1. p. 91 ss. et 778. B. 3. p. 227. (*über die Ausgiessung des Geistes am Pfingstfest*) contra eum disputauit *Storrius* in notitiis historicis etc. v. eiusdem Opufcc. Acadd. Vol. 2. p. 290 ss. et in Diss. in aliquot loca libror. N. T. historicor. inserta Opufcc. Acadd. T. 3. p. 171. ad *Storrii* dubitationes respondit *Eichhornius* l. l. B. 2. p. 795. B. 3. p. 1063 sqq. *Storrius* sententiam suam denuo defendit in *Paulus Neuen Reperto-rium* (*von den Geistesgaben der Korinth. Christen*) *Th.* 3. p. 302 ss. quam commentationem recensuit *Eichhornius* l. l. B. 4. p. 925 ss. *Herderus von der Gabe der Sprachen am ersten christlichen Pfingstfest.* Riga 1794. 8. qui consensorem nactus est *Joh. Chrstph. Schmidium über die Gabe der Spra-chen* etc. in *Paulus Memorabilien* St. 7. N. 2. (cf. *Eichhor-nii Allg. Biblioth.* B. 7. p. 115.) contra *Herderum* dispu-tauit *Storrius* in Opufcc. Vol. 3. p. 277. — *Paulus über die fremden Sprachen der Christen* in *Neu. Repertor. f. bibl. u. morgenl. Literatur Th.* 1. p. 266 ss. *Th.* 2. p 312 ss. (cf. Th. 3. p. 302 ss.) *Becker Untersuchung der Frage, ob die Apostel oder Fremdlinge aus entfernten Ländern zu Jeru-salem am Pfingstfest in fremden Sprachen geredet haben?* Lips. 1792. 8. *Freys Pfingstbemerkungen* in *Beyträgen zur Beförderung des vernünftigen Denkens in d. Religion. Heft* 16, Winterth. 1792. *Hezel* in *Schriftforscher* B. 2. St. 2. p. 301 ss. St. 3. p. 590 ss. Gisae 1793. *Kurzmani* Narra-tio critica (non critica, sed historica) de interpretatione locorum N. T, in quibus donorum Sp. S. quae vulgo ex-traordinaria dicuntur, mentio iniicitur. Gotting. 1793. *Hansenii* Obss. miscellaneae in illa Actorum Apostolicorum loca, quae de primorum christianorum conuentibus et con-gressibus sacris agunt. Havn. 1794. 8. (cf. *Eichhorn. Allg.*

Bibl. B. 6. p. 1039 ss. *Götting. Biblioth. d. n. theol. Literat.* B. 2. p. 604. *Paulus* n. theol. Journ. B. 8. p. 693 ss.) *Pistorius Erläuterungen d. schwersten Stellen d. N. T.* p. 61 ss. *Eisen.* 1795. 8. (cf. *Paulus n. theol. Journ. B.* 5. p. 504.) *Meyeri* de charismate των γλωσσων, cuius praesertim Act. 2. et 1 Cor. 14. mentio fit, commentatio, qua recentiores in primis interpretum hac de re sententiae inter se comparantur. Hannover. 1797. 8. Anonymus: *über die Gabe der Sprachen in der ersten christl. Kirche.* Tübing. 1798. 8. *Grund der Verwunderung am ersten christl. Pfingstfest* in *Henkii Neuem Magazin* B. 2. St. 3. n. 17. (cf. *Eichhornii Allg. Bibl.* B. 9. p. 303.) *Ammonii* Commentatio de linguis nouis. Erlang. 1808. *Böhme über das Reden mit Zungen unter den ersten Christen* in *Analekten für das Studium der exeget. u. systemat. Theologie herausgeg. von Keil u. Tzschirner* B. 1. St. 2. p. 178 ss. (Lips. 1813.) De loquendi formula γλώσσαις λαλεῖν quae est in prima ep. ad Corinth. et in Actis Apostolorum, nouae sententiae periculum fecit *Kleinius* Ienae 1816. 8.

I. A) Ex antiquiorum plerorumque interpretum sententia, quibus et recentiorum haud pauci adstipulati sunt, Apostoli tunc temporis congregati, vel, vt alii volunt, etiam reliqui Christi cultores cum iis congregati (vid. supra not. ad verba ἦσαν ἅπαντες κ. τ. λ.) vi diuina coeperunt loqui verbis linguarum peregrinarum, et ipsis nullo vsu cognitarum, tanquam linguae suae, et sermonis ipsis vsitati a longo tempore, fuitque hoc donum iis diuinitus concessum, perpetuum. Argumenta praecipua, quibus sententiam suam probare nituntur, sunt fere haec: 1) „Ex Christi mandato doctrina ipsius ab Apostolis omnibus gentibus tradenda erat, vt ergo recte et accurate suo munere fungi, illudque sine mora, sine diuturno labore in linguas peregrinas addiscendas impendendo, suscipere possent, tribuenda erat Apostolis, aliisque christianis diuinitus facultas, doctrinam christianam peregrinis gentibus sua cuique lingua praedicandi." Verum enimuero non

Apostoli tantum, sed etiam omnes reliqui christiani die Pentecostes congregati linguis peregrinis locuti sunt, vid. not. ad v 1. vt et postea Cornelius cum suis Act. 10, 44. f. et Iohannis discipuli Act. 19, 6. neque tamen vlla caussa adest existimandi, omnes factos esse doctores, et Corinthii hac facultate linguis peregrinis loquendi vtebantur in ipsa ecclesia Corinthiaca, inter conuentus qui sacrorum caussa fierent, vbi non opus erat linguis peregrinis ad edocendos homines qui Graece modo scirent. Respondent quidem ii, qui argumento supra allato vtuntur, etsi concedatur, non omnes facultate illa diuinitus instructos, doctrinam christianam docendo propagasse, adesse tamen debebat idoneus christianorum euangelio exteris tradendo ab omni parte aptorum numerus, e quibus opportunitate oblata sumi possent, qui ad peregrinos ablegarentur. Sed neque Apostolis, neque aliis religionis christianae doctoribus ad vsum docendi per orbem terrarum alia opus erat lingua quam vernacula Palaestinae i. e. Syrochaldaica aut Graeca, quam callebant vtramque, quantum erat ad hunc vsum satis. Etenim illa aetate Graecorum lingua vbiuis fere terrarum, etiam in Palaestinae regionibus in vsu erat. v. *Ernestii* Opuscc. Theologg. p. 421 sq. Prolegg. nostr. in Ioh. p. 34 sq. *Hugii Einleit. in d. N. T.* p. 30 ss. (Cic. pro Archia c. 25. *Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus, exiguis sane, continentur.*) Itaque non necesse erat, vt iis ad docendi rationem diuinitus infunderentur linguae aliae. Nec Paulus, qui multa itinera religionis christianae propagandae caussa suscepit, omnes linguas callebat v. Act. 14, 11. — 2) „Praedixerat Iesus discipulis, futuris religionis suae doctoribus, ipsos locuturos esse γλώσσαις καιναῖς Marc. 16, 17. h. e. concessum iri iis diuinitus facultatem linguis peregrinis, quas non antea didicissent, animi cogitata et sensa exprimendi; haec praedictio die Pentecostes euentum habuit.“ Sed legitur ibi καιναῖς nouis linguis, et indicatur noua dicendi ratio, eloquentia inusitata, nec discipulis antea propria; et

quae ibi Iesus dixisse fertur, non referenda sunt ad ea quae Act. 2. leguntur vid. not. ad Marc. l. l. 3) „Illo Pentecostes die tria fere millia hominum, vt v. 41. legitur, ad Christi signa sese contulerunt, tantum incrementum peperit ecclesiae donum linguarum, cuius vim et caussam auditores admirabundi cognouerant ex sermonibus τῶν λαλέντων τὰ μεγαλεῖα τῦ Θεῦ et ex ipsa Petri oratione coll. v. 33.“ Sed auditores ex sermonibus sectatorum Christi cognouisse, linguas quibus vsi essent ipsis fuisse antea incognitas, sumitur tantum; non ex Lucae narratione apparet, et verbis Petri quae v. 33. leguntur, ab his interpretibus sensus obtruditur, qui iis non inest. Mirabundi audiuerant religiosi Iudaei christianos congregatos linguis peregrinis insignia Dei facta celebrantes v. 11. alii irridentes dixerant, eos musto se inebriasse; cur vero Petrus his rei insolitae admiratoribus, his cauillatoribus non aperte declarauit, loquentibus ipsa verba linguarum peregrinarum fuisse inspirata? Caeterum contra eos qui contendunt linguas peregrinas loquentibus antea non fuisse cognitas, monita quoque sunt haec: a) Si Apostolis singulari Dei beneficio facultas linguis peregrinis loquendi contigit; non perspicitur qui factum sit, vt non sponte et vltro in eam cogitationem deuenerint, se hac facultate a Deo esse ornatos, vt gentilibus quoque doctrinam euangelii traderent. Sed Petrus per visionem edocendus erat, praeter Iudaeos etiam gentiles in coetum christianorum esse recipiendos vid. 10, 10 ss., neque a christianis e Iudaeis reprehensus vid. 11, 1 ss. quod gentilibus doctrinam diuinam annuntiasset, in apologia sua prouocat ad donum linguarum peregrinarum sibi reliquisque collegis die Pentecostes diuinitus concessum. b) Inter Corinthios plures erant γλώσσῃ s. γλώσσαις λαλῦντες (quae formulae sunt nostrae γλώσσαις ἑτέραις λαλῦντες aequipollentes), Iohannis discipuli cum ad Christi signa se contulissent, et Cornelius cum suis, linguis peregrinis locuti esse perhibentur v. Act. 10, 44. 46. 19, 6. Si de miraculo cogitandum, sane maximis illud

esset annumerandum, parum autem probabile est, tam insigne miraculum toties fuisse repetitum, atque hoc donum tributum tot hominibus ad Christum conuersis. c) Paulus 1 Cor. 12, 28. χαρίσματα recensens, donum linguarum (γένη γλωσσῶν) vltimo loco memorat, ad minoris pretii χαρίσματα refert 1 Cor. 12, 31. 14, 1 ss. et ex eo nullum in ecclesiam redundare commodum declarat, si non ea, quae γλώσσαις λαλῶν protulerit, explicentur. d) A Corinthiis pluribus hoc donum ad ostentationem et vanitatem expetitum et tractum est, quod in eo esset maior admiratio, quam in caeteris donis, id quod Paulus grauiter arguit ac reprehendit v. 1 Cor. 14, 12. 28. 33. Qui vero probabile, Deum hoc donum tam admirabile concessisse Corinthiis, vt eo abuti possent? Hoc cogitari nequit, siue statuatur, concessam iis fuisse facultatem linguae cuiusuis talem, vt ea, pro vernacula, cum vellent, vti possent; siue cum aliis, hoc donum temporarium, et subinde a Deo fuisse concessum v. *Paulus* in *Neuen Repertor. Th.* 1. p. 292 ss.

B) Scilicet fuerunt etiam qui putarent donum linguarum fuisse temporarium et subitum, ac subinde inter conuentus sacros eum in finem datum, vt esset testimonium pro religionis christianae veritate, vt Apostoli, qui Christo, et caeteri eius sectatores, qui deinde Apostolis credidissent, confirmarentur, et hoc haberent pignus veritatis; vt vero etiam ii, qui nondum crederent, ad veritatis cognitionem excitarentur. vid. *Ernestius*, *Moschius* ll. ll. Sic vero donum miraculo concessum, miraculo fuisset adimendum; vt autem iis illud donum conseruaretur, neutiquam nouo miraculo opus fuisset. Si semel Apostolis facultas linguis peregrinis loquendi data erat, cur hanc facultatem Deus non sinebat esse perpetuam? quamquam iis non necessaria, vtilis tamen esse poterat. Nec perspicitur, cur necesse fuerit, vt reliquis christianis, quo pignus veritatis religionis haberent, haec facultas concederetur v. *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat.*

Th. 3. p. 240 ss. *Storrius* in *Paulus Neuen Repertor. Th.* 3. p. 355. et in Opuscc. Acadd. T. 3. p. 177. asserit, scientiam quidem linguarum peregrinarum Apostolis aliisque christianis non concessam fuisse, sed animum tantummodo eorum parem et habilem redditum loquendis linguis, vbicunque opus esset, et laudationem Dei (v. 11.), aut precationem, quae certo tempore fundebatur, diuinitus hoc tempore iis fuisse inspiratam, verbis incognitae precantibus linguae ideo conceptam, vt in Apostolis admiratio efficeretur (v. 6 — 12.), diuinique quod his doctoribus promissum fuisset, auxilii praesentia et adeptio confirmaretur. Sed neque haec coniectura, vt *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth.* B. 3. p. 1072 s. probe monuit, idoneis argumentis comprobari potest.

C) Denique nec defuerunt, qui miraculum, et eius veluti sedem, ab Apostolis reliquisque christianis loquentibus transferrent ad audientes, atque statuerent, Christi discipulos vernacula sua lingua locutos esse, sed a diuersarum gentium auditoribus verba illa percepta fuisse in sua cuiusque lingua vernacula v. *Wolfius* ad h. l. Huic vero sententiae contextus aperte repugnat coll. v. 4. 11. et praeter necessitatem sic mirabiliora redduntur ea, quae per se intellectu satis difficilia sunt.

II. Alii naturali modo rem omnem explicandam esse praecipiunt, sed hi quoque interpretes in varias partes abeunt. α) *Eichhornio* auctore, in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat. B.* 1. p. 91. 778. *B.* 2. p. 800 ss. formula γλώσσαις ἑτέραις λαλεῖν quae h. l. extat, alio sensu capienda est quam formulae γλώσσῃ et γλώσσαις λαλεῖν, quae 1 Cor. c. 12. 14. et Act. 10, 46. 19, 6. adhibitae leguntur. Has nimirum formulas explicandas censet: lingua tantum loqui, agitare linguam ad sonos inarticulatos nec distinctos, quos alii intelligere nequeunt, proferendos; et quod sigillatim locum Act. 10, 46. attinet, l. l. B. 2. p. 813. notat, eum posse et ita explicari, nonnullos inarticulatos nec distinctos sonos protulisse, alios

vero verbis perſpicuis Deum celebraſſe. Cum *Eichhornio* fere conſentit *Bardili* ſupra laudatus; adſtipulati ei quoque ſunt *Zieglerus* in *Theologiſchen Abhandlungen Th.* 2. p. 34 ſ. et *Boehmius* l. l. (cf. *Kleinius* l. l. p. 64 ſſ.). De hoc autem noſtro loco *Eichhornius* in *Allg. Bibl. B.* 3. p. 232 ſſ. ita iudicat: qui peregrinis linguis loquebantur, erant Iudaei exteri, e numero eorum, qui ad feſtum Paſchatis et Pentecoſtes celebrandum Hieroſolymam venerant, et ab Apoſtolis ad religionem Chriſti adducti erant. Illi chriſtiani exteri, furore diuino correpti, animi cogitata et ſenſa linguis ipſis vernaculis exprimebant. Iam vero Iudaei, inprimis ſeueriores in religione colenda tradendaque, in orationibus ſacris abhorrebant ab vſu alius linguae, quam ſuae, id eſt, ſacrae, Hebraicae antiquae aut Syrochaldaicae (v. *Eichhornius* l. l. p. 245. add. *Noeſſelti* Diſputatio, de Spiritu Sancto, primis chriſtianis ab Apoſtolis per impoſitionem manuum tradito, inſerta eius Exercitatt. ad ſacrar. Scripturar. interpretationem p. 67. et p. 72. vbi notat, cauſſam, cur Samaritani Act. 8, 17. nulli dicantur *ἑτέραις γλώσσαις* locuti, eſſe hanc: quod Samaritanorum lingua patria eſſet Aramaeae, linguae ſanctae quaedam dialectus, adeoque non profana lingua locuti potuerint dici). Iudaei igitur qui accurrerant, cum Iudaeos linguis profanis orationes ſacras habentes, de rebus ad religionem pertinentibus diſſerentes audirent, hac innouatione grauiter offenſi dicebant: nonne hi ſunt Galilaei? h. e. Iudaei ſectae e Galilaea oriundae addicti, quos linguis profanis loquentes audimus? quo rapiet eos nouaturiendi libido? Alii vero reſpondebant: non innouatio nominanda eſt, ebrii ſunt. β) *Herderus* in libro: *von der Gabe der Sprachen am erſten chriſtl. Pfingſtfeſt* §. 17. monet, nomen *γλῶσσα* a Graecis interdum vſurpari de vocabulis obſoletis, peregrinis, minus vſitatis, et poeticis (Prior vocis *γλῶσσα* ſignificatio apud ſcriptores profanos raro, in libris N. T. nusquam reperitur, verba autem poetica hac voce quoque ſignificari, idoneis exemplis comprobari ne-

quit, nam loco Aristotel. de Art. Poet. c. 21. p. 247. ed. *Sylburg.* γλῶττα dicitur ὄνομα ξενικόν, vocabulum insolens, peregrinum, non poeticum, cui opponuntur κύρια nomina quibus omnes vtuntur cf. et *Storrius* Opuscc. Vol. 3. p. 277. *Kleinius* de loquendi formula γλώσσαις λαλεῖν p. 6 sq.) et in scriptis Rabbinorum לשון etiam notare certae cuiusdam nationis sermonem. Formulam γλώσσῃ λαλεῖν interpretatur, animo concitato loqui; γλώσσαις λαλεῖν, ἀποφθέγγεσθαι multa animi concitatione loqui (*viel begeistert sprechen*); ἑτέραις, καιναῖς γλώσσαις λαλεῖν noua oraculorum diuinorum interpretamenta (*neue Auslegungsweisen der alten Propheten*) proferre; ἰδίᾳ διαλέκτῳ λαλεῖν ea ita proferre, vt auditor simili affectu concitatus, suam in iis exspectationem agnoscat. Admirationem Iudaeorum, qui ad aedes, in quibus christiani versabantur, concurrerant, inde repetendam esse censet, quod Galilaei a ciuibus Hierosolymitanis reliquisque Iudaeis contemnerentur, ita, vt stultissimum quemque Galilaei nomine insignirent, vid. not. ad Matth. 2, 23. 4, 12. Auditores ergo illos miratos esse, a Galilaeis eiusmodi noua oracula, et oraculorum diuinorum interpretationes enuntiari. Contra *Herderum* acute disputauit *Storrius* in Opuscc. Vol. 3. p. 277 sqq. qui inter alia animaduertit: *Herderi* interpretandi rationem non argumentis grammaticis, nec vsu loquendi Rabbinorum posse defendi. Etsi enim vocabulum לשון a Iudaeis grammaticis etiam nominatim, vt Gr. γλῶσσα de *minus vsitata, obsoleta, incognita, interpretationis indiga voce*, imo etiam de *glossemate* s. de voce verbum obscurum explanante, et, cum eiusmodi interpretamentum vocis minus cognitae (glossae) cui addatur, *significationem* exprimat atque definiat, de ipso vocis *significatu* vsurpetur; tamen verborum modorumque loquendi *singulorum* exponere *significationes* (לשונות) eorumque interpretationem *grammatico*am *glossario* aptam (γλῶσσαν) afferre (λαλεῖν), non continuo vnum idemque esse, ac in *loca integra* sacrorum librorum *ita* commentari, vt certam aliquis cogitandi rationem sequa-

tur, proque ea sacras literas explicet, et ad varios vel theoreticos vel practicos *vsus* conferat, atque inprimis etiam *mystico* et *allegorico* modo accommodet. Praeterea vocem διάλεκτος Act. 2, 8. non propterea quod Graeco γλῶσσα respondeat, et certae nationis sermonem significet, continuo obtinuisse putandam esse vim certi *generis interpretandi*, quae voc. לשון (sine idonea tamen ratione) ab *Herderō* tribuatur. Denique non posse perspici, *Herderi* sententia admissa, quomodo *noua* (ἑτέραις v. 4.) interpretandi ratio, quam amici Iesu sequerentur, eadem potuerit esse sua cuiusque auditorum, non *pristina* tantum (v. 6. 11.) sed *vernacula* (ἐν ᾗ ἐγεννήθη v. 8.) ratio interpretandi. Nam si auditores quoque a christianis sensibus dudum haud alienos fuisse sumatur, *vernaculum* certe, et a maioribus cuique traditum genus interpretandi *iudaicum* fuisse et a christiana religione abhorrens. add. *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 5. p. 697. γ) *Paulus* in *Neuem Repertor.* Th. 1. p. 266. Th. 2. p. 312 ss. opinatur, christianos peregrinis linguis h. e. lingua Graeca, Latina, Arabica, forte etiam Persica preces facientes et hymnos canentes, fuisse Iudaeos exteros, auditores vero eos falso et praepropere pro Galilaeae incolis habuisse; etiam Corinthios linguis peregrinis iis cognitis locutos esse statuit. δ) *Meyerus* in Diss. de charismate τῶν γλωσσῶν verba v. 4. vertit: linguis alienis antea non in hunc vsum adhibitis loqui coeperunt. Formulas γλώσσῃ, γλώσσαις λαλεῖν Act. 10, 46. 19, 6. et in ep. ad Corinth. obvias intelligendas esse autumat, de sermone enthusiastico peregrinis nominibus referto, vt adeo ex eius sententia v. c. Graece loquentes voces formulasque Hebraicas vel Latinas sermoni immiscuerint. Quam coniecturam idoneis argumentis destitutam et improbabilem pluribus refutarunt Censor libelli in *Neuen Theologischen Annalen Jahrg.* 1798. p. 134 sqq. *Kleinius* l. l. p. 6 sqq. vid. et supra sub lit. β. notata. ε) Ex *Heinrichsii* sententia (Acta App. perpetua annotatione illustrata Exc. 2. p. 325.) Iudaei in

feftis celebrandis non vtebantur lingua Palaeftinenfi quotidiana, fed veteriore Hebraica facra (at lingua vetus Hebraica illo tempore in vulgus ignota erat v. *Vitringa* de Synagoga vetere Lib. 3. P. 2. c. 12. p. 1015. „A quo Hebraea lingua Iudaeo populo vernacula effe defiit, quod haud dubie factum poft tempora Antiochi Epiphanis, lectio legis et Prophetarum in coetibus publicis inftitui non potuit cum fructu, nifi adeffet qui fcripturam praelectam in vernaculum idioma transferret.“ etc. *Bertholdtus* in *Einleitung in d. A. u. N. T. Th.* 2. p. 571. *Pfankuchius, über die Palästinische Landessprache in d. Zeitalter Christi u. d. Apostel*, in *Eichhornii Allgem. Bibl. d. bibl. Literatur B.* 8. p. 422.), ea vfi etiam erant Apoftoli et difcipuli, antequam phaenomenon effet vifum, poftea autem fpiritu diuino impulfos cum fe fentirent, et facro furore correptos, non curabant illam linguam fanctam, fed eo fermone pronuntiabant verba, qui vnicuique folitus et patrius effet; Palaeftinenfes ergo vtebantur dialecto Palaeftinenfi, Cretes lingua Cretenfi etc. Formulae igitur *γλώσσαις ἑτέραις ἤρξαντο λαλεῖν*, *Heinrichsius* p. 104. et Exc. 2. p. 325. hunc fenfum fubftituit: beneficia maieftatemque diuinam, quam adhuc lingua fancta celebrauerant, poëtico et figurato fermone (fed vid. notata fupra fub lit. *β*.), lingua fublimiori extollebant, et quidem ea lingua dialectoque, quae cuiuis patria erat et vernacula. Notat praeterea, auditores, qui nefcirent, plurium iam gentium homines illi coetui intereffe, Galilaeorum quod fectae effet, a nomine gentis parum difcernentes, admiratos effe, eos diverfis linguis loqui, idque eo magis, quod peregrinarum linguarum ftudium Iudaeis inuifum effet, quodque a Galilaeis ob rufticitatem, ingeniorumque torporem famofis multo minus exfpectarent peregrinarum linguarum loquendarum dexteritatem. 3) *Kleinius* in libello: de loquendi formula *γλώσσαις λαλεῖν* etc. ftatuit: die fefto permultos, vt more folito et lingua fancta e ritus legibus praefcripta preces funderent, in templum conueniffe, et mox euentu

quodam extraordinario vehementissime commotos, sensus internos maxime excitatos lingua vernacula ipsis faciliore expressisse, et enthusiasmo magno correptos verba grauiora fecisse, ἤρξαντο λαλεῖν ἑτέραις γλώσσαις v. 4. (p. 44 sq.). Formulam γλώσσαις λαλεῖν Act. c. 10. et 19. non sensu proprio, sed *prouerbiali* capiendam esse coniicit. Sumit nimirum, illud ἑτέραις γλώσσαις λαλεῖν Act. 2, 4. memoratum, in prouerbium abiisse. „Nam si, scribit p. 54. omnia in Act. 2. narrata accuratius comparamus, totius facti summam in *enthusiasmo magno*, quo impleti discipuli ad sensus suos maxime commotos facilius declarandos, lingua sancta neglecta, vernacula soluta vsi sint, versari satis perspicuum est. Cum vero illi ipsi totum euentum pentecostale, tanquam rem extraordinariam a Deo effectam, permagni aestimarent, atque Iudaei adstantes de eorum furore sacro admirarentur, in lege rituali autem ab iis laesa maxime offenderent, Christiani effectum pro caussa, vsum linguae peregrinae pro ipsa animi conditione, in qua illi linguam sanctam neglexerant, ponere, et illam phrasin, γλώσσαις λαλεῖν, veluti locutionem prouerbialem, ad *summum animi motum significandum* adhibere facile potuerunt.“ Corinthios locutionem prouerbialem γλώσσαις λαλεῖν, non sensu figurato, sed proprio pro ἑτέραις γλώσσαις accepisse, et tres furoris Corinthii modos, varie tamen immutatos et commixtos statuendos esse contendit. Scilicet 1) cum hoc linguarum charismа imitatione quadam niteretur eorum, qui festo pentecostali Spiritu S. essent impleti, alios linguis peregrinis, quarum cognitione gauderent, vsos esse; 2) alios initio orationis suae verba Graeca fecisse, mox vero, furore sacro abreptos, nil nisi sonos haud distinctos, quibus voces claras forte intermiscerent, edidisse; 3) alios denique, ita facientes, non modo lingua populorum externorum, verum etiam spirituum coelestium loqui sibi visos esse. Addit *Kleinius* p. 61.: Sic non est quod amplius miremur, Paulum sibimet ipsum hoc linguarum donum vindicare, nam dicit, se γλώσσαις λα-

λεῖν, quod ſenſu ſolito prouerbiali accipit, Corinthiis vero τὸ γλώσσῃ et διὰ τῆς γλώσσης λαλεῖν tribuit. Legimus quidem c. 14, 5. θέλω πάντας ὑμᾶς λαλεῖν γλώσσαις et v. 23. καὶ πάντες γλώσσαις λαλῶσιν, ſed cum Paulus de *omnibus* loqueretur, ita ſcribere potuit ac debuit. (cf. *Allgem. Literatur-Zeitung* Jahrg. 1817. p. 421 ſq.)

η) Allatis variis iisdemque praecipuis huius loci interpretationibus, pro inſtituti ratione adiicere liceat eam, quae mihi prae caeteris probabilis videatur, vltra probabilitatem enim nihil requirendum, cum ab illis temporibus, quibus res h. l. expoſita euenit, nimis remoti viuamus, et nil niſi factum ipſum a ſcriptore enarratum ſit. Praeferenda autem mihi eſſe videtur eorum interpretum ratio, vtpote ſimpliciſſima et ſingulis locis conuenientiſſima, qui formulas γλώσσῃ, γλώσσαις λαλεῖν, quae Act. c. 10. c. 19. et 1 Cor. 14, leguntur, aequipollentes eſſe cenſent formulae γλώσσαις ἑτέραις λαλεῖν Act. 2, 4. easque interpretantur, *lingua peregrina, linguis peregrinis loqui.* Eas eſſe idem valentes, vel poteſt docere locus Act. 11, 15. vbi Petrus profitetur, in paganis h. e. Cornelio caeterisque Romanis coll. c. 10, 30. 44. vim diuinam operatam eſſe eodem modo, quo olim, die Pentecoſtes, in Apoſtolis. Sed c. 10, 46. legitur, Cornelium eiusque ſodales inuaſiſſe Spiritum Sanctum, eos ardore et enthuſiaſmo correptos, et linguis (peregrinis) locutos eſſe. Pertinet huc quoque locus 1 Cor. 14, 21. vbi praeceſſerunt formulae γλώσσαις, γλώσσῃ λαλεῖν, atque affertur a Paulo et in rem ſuam transfertur effatum Ieſaiae 28, 11. Propheta ibi minatur popularibus, Deum vſurum eſſe hoſtibus lingua barbaris ad ipſos caſtigandos. Ieſaiae l. l. in verſione Alexandrina legitur διὰ γλώσσης ἑτέρας, Apoſtolus autem adhibuit voces χείλεσιν ἑτέροις et ἑτερογλώσσοις h. e. *aliena, peregrina lingua vtens.* cf. etiam *Storrius* in Opuſc. Vol. 2. p. 295. *Paulus* in *Neuem Repertor.* Th. 1. p. 275. et ſupra notata ſub lit. β. Iam quod locum noſtrum attinet, tenenda ſunt haec. Iudaeis Palaeſtinenſibus, inprimis ſenerioribus, inuiſum

erat studium linguarum peregrinarum, et ab vsu alius quam sanctae i. e. Hebraeae veteris et Syrochaldaicae in religione tradenda et precibus faciendis abhorrebant, lenius sentientes vsum Graecae linguae concedebant. In synagogis Palaestinensibus lex et prophetae sermone Hebraeo praelegebantur, qui vero cum illa aetate vulgo ignotus esset, loci praelecti lingua patria i. e. Syrochaldaica explicabantur, et hac lingua, vt et Hebraea vetere, precum formulae recitabantur. Menachoth fol. 99. b. *Dumae filius, qui ex R. Ismaelis sorore genitus erat, interrogauit auunculum: num mihi, qui vniuersam legem didici, fas est sapientiae Graecae studere? Tunc ei inculcauit auunculus dictum (Ios. 1, 8.): ne discedito liber iste legis ex ore tuo, sed studio eius incumbe interdiu ac noctu. Age igitur, reputa tecum, quaenam sit illa hora, quae nec ad diem, nec ad noctem pertineat; quam si inueneris, licebit tibi sapientiae Graecae operam nauare.* Medrasch Tehillin: *quaesiuerunt R. Iosua f. Leui, quoad docebit homo filium suum sapientiam Graecam? respondit iis: ea hora quae neque est diei neque noctis.* Menachoth fol. 64. 2. *maledictus sit, qui alit porcos, et qui docet filium suum sapientiam Graecorum.* Hieros. Sota fol. 21. 2. *R. Leui ben Chaiathah adiit Caesaream, atque audiuit eos recitantes precationem* שמע (quae desumta erat e locis Deut. 6, 4 — 9. 9, 13 — 21. Num. 15, 37 — 41.) *Graece, voluit eos prohibere: R. Iose id animaduertens, iratus dicebat: qui non potest Hebraice, num omnino non recitabit? Imo recitet ea lingua, quam intelligit, et sic officio suo satisfaciat.* Berachoth fol. 3. 1. *Sunt, qui dicant precatiunculam istam, cuius initium* קדיש, *ideo lingua Aramaea proferri, quod sit lingua nobilis et summae laudis. — In more fuit, orationem* קדיש *recitare post concionem; adfuit autem ibi vulgus, qui linguam Hebraeam non intelligebat, ideo in lingua Targumistica eam instituerunt, vt intelligeretur ab omnibus, nam haec eorum lingua.* v. et not. ad Ioh. 7, 36. Etiam in synagogis Hellenistarum (v. Act. 6, 1. 9.) libri sacri

sermone Hebraeo praelegebantur, (Alexandrinam enim versionem praelectam fuisse, probari nequit v. *Pfankuchius* in *Eichhornii Allg. Biblioth. d. bibl. Literat.* p. 477 ss.) sed lingua Graeca loci praelecti explicabantur, etiam preces lingua Syrochaldaica, et quae ex locis V. T. compositae essent, Hebraeo vetere nuncupabantur. v. *Pfankuchius* l. l. p. 451. Vulgus quidem illas precum formulas non intelligebat, sed e decretis doctorum Iudaicorum satis erat ad preces recitatas respondisse *Amen.* Schabbath fol. 119. 2. *Dixit R. Iosua Ben Levi: Quicunque respondet Amen, illius nomen magnum erit et benedictum, et decretum damnationis eius omnibus viribus annihilatur. Imo si ipsi aliquid idololatriae adhaereat, id deletur. R. Chija fil. Abba dixit, docuisse R. Iochananem: Quicunque respondet Amen, illi omnibus viribus aperiunt portas Paradisi* etc. Berachoth fol. 53, 2. et Sohar chadasch fol. 74. 1. *R. Iose dixit: maior est, qui respondet Amen, quam qui preces recitat.* cf. et 1 Cor. 14, 16. vbi v. *Beza.* Fuerunt quidem qui contenderent, non tantum in synagogis Iudaeorum Palaestinensium, sed etiam in synagogis Iudaeorum exterorum linguam Syrochaldaicam in vsu fuisse, ac religiosiores Iudaeos omnes in religione tradenda et colenda ab vsu alius linguae abstinuisse, v. *Pfankuchius über die Palaestinische Landessprache* in *Eichhornii Allg. Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 8. p. 469 ss. sed hoc certis et idoneis argumentis probari nequit, nec hac sententia admissa perspici potest, quomodo gentiles linguae Syrochaldaicae ignari edoceri, et proselyti facti, synagogas frequentare potuerint. Admissa vero sententia nostra, quam modo proposuimus, non tantum haec difficultas remouetur, sed liquide etiam, vt nos quidem opinamur, et luculenter satis apparet, quam vim habeant verba: ἤρξαντο λαλεῖν γλώσσαις ἑτέραις, et cur Iudaei εὐλαβεῖς, *seueriores*, obstupefacti sint, cum quisquo sua vernacula lingua audiret christianos precantes. Scilicet inter christianos die Pentecostes congregatos erant

quoque Iudaei exteri (Ioh. 12, 20). Cum sonus ab iis perciperetur (v. 2.) flammaeque conspicerentur (v. 3.); omnes sacro enthusiasmo, sacro furore correpti, alta voce precabantur et praedicabant τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ (v. 11.), ita, vt quisque vteretur lingua ipsi vernacula. Iudaei inter eosque ἄνδρες εὐλαβεῖς, festi celebrandi caussa ad templum in vicinia situm pergentes, audito sonitu et clamore concitata mente precantium, synagogam Galilaeorum intrabant, audiebant Galilaeos linguis peregrinis precantes et Deum ob ea quae euenerant celebrantes. Qui christianos precantes audiebant, erant Iudaei exteri et Palaestinenses, iis autem vtpote religiosis Iudaeis offensioni erant preces, quae non tantum lingua Syrochaldaica aut Graeca, sed etiam aliis linguis a Iudaeis Christi sectae addictis illo die festo, hora solenni precum in vrbe sancta, publice, in synagoga, funderentur vid. not. ad v. 7. 12. Caeterum Apostolos eorumque sodales inprimis preces fecisse, etiam hymnos e libris sacris depromtos tempori accommodatos recitasse, non orationes sacras habuisse, confirmari quoque potest loco 1 Cor. 14, 13 — 17. Erant nimirum inter Corinthios qui euentum illum Act. 2. commemoratum imitarentur, ita, vt in conuentibus sacris linguis peregrinis vterentur, (saepius plures simul v. 1 Cor. 14, 27.) non pio animi ardore inflammati et excitati, vt christiani illi die Pentecostes congregati, sed vanitate ducti, vt scientiam linguarum peregrinarum ostentarent. Quae autem proferebant, erant preces et hymni. Etenim 1 Cor. l. l. τὸ λαλεῖν γλώσσῃ vel γλώσσαις, accuratius definitur verbis, προσεύχεσθαι, ψάλλειν, εὐλογεῖν pro quibus h. l. v. 11. legitur λαλεῖν τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ· cf. et 10, 46. — καθὼς τὸ πνεῦμα ἐδίδου ἀποφθέγγεσθαι] *nam concitabat eos Spiritus ad loquendum*, nam enthusiasmus, animus concitatus eos loqui iubebat. καθὼς vulgo vertunt: *prouti*; explicant: prout Spiritus Sanctus iis facultatem dabat pronuntiandi, vel, non singuli omnibus et singulis

linguis, sed alii aliis loquebantur, prout Spiritus S. facultatem cuique largitus erat. *Heinrichsius*: „καθὼς non tam: *sicuti*, quod forsan eo rediret, ac si protulisse dicerentur, quicquid in buccam venisset, aut casu in hanc illamue linguam decidisse, cum tamen necessario quilibet in patriam delaberetur, sed *in quantum*, *quatenus*, *quoniam*, quia πνεῦμα eos totos concitabat, ita vt sanctam linguam relinquerent." Possent etiam verba ita intelligi, eos vario modo Deum celebrasse, alios preces fecisse, alios hymnos recitasse. Sed rectius καθὼς exprimitur, *siquidem*, *nam*, quo significatu etiam legitur Ioh. 17, 2. Rom. 1, 6. al. vt caussa reddatur cur linguis peregrinis vsi sint. δίδωμι *sino*, *auctor sum*, saepius. ἀποφθέγγεσθαι *loqui*, *enunciare*, vt 26, 25.

5. *Paulus* in *Neuem Repertorium* Th. 2. p. 315. *Heinrichsius*, alii, putant, hunc versum ad proxime praecedentem referendum esse, et quae h. l. leguntur, a scriptore addita esse, quo ostenderet, qui factum fit, vt christiani illi variis linguis peregrinis loquerentur. Nempe Hierosolymis versari homines ex qualibet terrarum natione, et ex pluribus nationibus diuerse loquentibus interfuisse illi christianorum coetui. Rectius vero refertur v. 5. ad ea quae sequuntur. Nam v. 8 — 11. formula πᾶν ἔθνος τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν exemplis illustratur; et si verbis Ἰουδαῖοι ἄνδρες εὐλαβεῖς significare voluisset Lucas homines e coetu christianorum, pro, ἦσαν δὲ ἐν Ἱερουσαλὴμ κατοικοῦντες, scribere debuisset ἦσαν δὲ ἐκεῖ vel ἐν τῷ οἴκῳ. Caeterum multitudinem quae confluxerat, constitisse non tantum ex aduenis diuersas linguas loquentibus, sed etiam ex indigenis, et per se intelligitur, et satis dilucide patet ex v. 9 ss. sed Lucas h. l. Iudaeorum exterorum mentionem facit, quod v. 4. notarat, christianos vsos fuisse ἑτέραις γλώσσαις, linguis peregrinis. ἦσαν δὲ ἐν Ἱερουσαλὴμ — οὐρανὸν] *commorabantur autem eo tempore Hierosolymis Iudaei religiosi, ex omnibus orbis terrarum gentibus.* Ver-

bum κατοικεῖν *Wolfius*, *Michaelis*, *Rosenmüllerus* explicant *habitare*, cum de commoratione ad tempus adhibeantur verba παροικεῖν et παρεπιδημεῖν. Monent, multos Iudaeos exteros religiosos tunc temporis sedem suam fixisse Hierosolymis, quod hoc modo facultatem haberent, perpetuo sacrificia Deo offerendi, quod alibi non liceret, festa solenniora celebrandi, et quod tunc Messiae aduentus exspectaretur; οἱ κατοικοῦντες v. 9. explanant: *qui olim habitauimus*. Sed κατοικεῖν vsurpatur etiam de iis, qui *ad tempus* aliquo loco *commorantur*, *versantur*, ita vt sit idem quod ἐπιδημεῖν, vt in versione septuagintauirali Gen. 27, 44. vbi respondet Hebraico verbo ישׁב *habitare*, *commorari*; 1 Regg. 17, 20. vbi in textu Hebraico extat verbum גור *peregrinari*. Sic etiam h. l. κατοικεῖν legitur, et commutatur cum verbo ἐπιδημεῖν quod v. 10. positum deprehenditur. Venerant nimirum exteri illi Hierosolymam ad festum Pentecostes celebrandum, et plures eorum haud dubie inde a festo Paschatis vsque ad festum Pentecostes in vrbe remanserant. ἄνδρες εὐλαβεῖς *homines legis diuinae reuerentes*, *qui caute et circumspecte circa ea versantur quae ad cultum Dei pertinent*, *religiosi*, non *proselyti*, vt nonnulli voluerunt, quo significatu istud vocabulum in libris N. T. non occurrit, neque addita particula καὶ a Iudaeis antea commemoratis distinguuntur. Nam Act. 8, 2. εὐλαβεῖς sunt homines *probi*, *religiosi*, vt Simeon Luc. 2, 25. ὑπὸ παντὸς ἔθνους κ. τ. λ. Hyperbole, v. *Glassius* Phil. S. p. 1245. pro, ex multis seu variis terrarum orbis gentibus. *Wolfius* subintelligit χωρῶν. *Erasmus*, *Beza*, *Heumanus*: ἐθνῶν. Subaudiendum simpliciter ὄντων. Pro ὑπὸ τὸν οὐρανὸν *in terra*, alias eodem sensu legitur ὑπὸ τὸν ἥλιον, תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ Eccles. 1, 9. Diod. Sic. p. 599. C. Persepolis, πλουσιωτάτη (πόλις) τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον. Plato Timae. p. 23. C. vbi vrbs Athenarum dicitur esse omnium pulcherrima τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν. add. Plutarch. in Lycurg. p. 45. C.

6. γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης] *orto igitur hoc*

clamore. Φωνὴ haud paucis interpretibus eſt id. qd. ἦχος v. 2. ſonus per aëris commotionem editus, ſtridor, ſonus venti vid. not. ad v. 2. Sed vocabulum ἦχος nimis remotum eſt, nec perſpicitur, quomodo ventus vehementior per vrbis partes diffuſus, efficere potuerit, vt Hieroſolymitani ad aedes illas concurrerent. *Eraſmus*, *Beza*, *Grotius*, *Wolfius*, *Heumanus*, Φωνὴ h. l. eo ſenſu accipiunt, vt ſit idem quod Φήμη, *fama*, *rumor* coll. Gen. 45, 16. vbi in verſione Alexandrina legitur, καὶ διεβοήθη ἡ Φωνή. Ier. 4, 15. Φωνὴ ἀναγγέλλοντος ἥξει. 50, 46. Φωνὴ ἁλώσεως. v. *Gataikerus* de ſtylo N. T. c. 14. p. 144. et Φωνῆς ταύτης explicant: Φωνῆς περὶ τέτε. Sed nulla idonea ratio adeſt, cur a vulgari nominis Φωνὴ ſignificatione recedamus, illudque pro Φήμη poſitum accipiamus, quo ſignificatu adhibitum, coniungi potius ſolet cum verbis ἔρχεσθαι, ἐξέρχέσθαι (Matth. 9, 26.) non cum verbo γενέσθαι. Accedit quod pronomen ταύτης ſatis aperte docet, vocabulum Φωνὴ referendum eſſe ad ea quae proxime praeceſſerunt, h. e. ad clamorem eorum, qui vehementius moti, affectus pleni, alta voce, peregrinis linguis precabantur. Etiam infra v. 14. Φωνὴ de voce humana legitur. συνεχύθη *obſtupuit*, *perculſa eſt* multitudo, nouitate rei; συγχεῖσθαι vt Lat. *confundi*, ingentem animi perturbationem indicat, vt 1 Macc. 4, 27. 2 Macc. 10, 30. Heſychius: συγκέχυται, συντετάρακται. *Suidas:* συγχυθεὶς, συνταραχθείς. v. *Wetſtenius* et *Loesnerus* ad h. l. ὅτι ἤκουον κ. τ. λ. *cum ſua quisque lingua*, vernacula, *eos loquentes audiret.* διάλεκτος id. qd. γλῶσσα 1, 19. 2, 4.

v. 8. *Omnes igitur obſtupefacti ſunt, et admirabundi inuicem dixerunt: nonne hi omnes qui loquuntur Galilaei ſunt? Qui fit, vt nos audiamus ſuam quisque linguam, in qua nati ſumus?* Plerique interpretes in ea verſantur ſententia vt credant, auditores miratos eſſe, homines natione Galilaeos, nullis vel itineribus vel literis excultos (4, 13.) linguis peregrinis loqui. vid. *Storrius* Opuscc.

Vol. 3. p. 174. et not. ad v. 4. ſub lit ε. At enimuero Galilaei pluribus mixti erant gentibus, inhabitabant Galilaeam Aegyptii, Arabes, Phoenicii, Syri; erat haec prouincia mercatura clara, moribus expolita v. not. ad Matth. 4, 12. et Prolegg. Euangelio Ioh. praemiſſa p. 34. Itaque linguae peregrinae a Galilaeis addiſci poterant. Intereſſe ergo etiam poterant illo die Pentecoſtes coetui chriſtianorum, Galilaei linguarum peregrinarum ſcientia inſtructi, et Iudaei exteri. Quomodo ergo Iudaeis qui concurrerant, miraculo eſſe potuit, Galilaeos linguis peregrinis loqui? cur nulli eorum in mentem venit, in numero loquentium eſſe poſſe Iudaeos exteros? diſci poſſe linguas peregrinas? Quae fuerit admirationis cauſſa, Lucas ipſe ſatis aperte declarat. Ita enim Iudaeos *religioſos* v. 11., loquentes inducit: ἀκούομεν λαλούντων αὐτῶν ταῖς ἡμετέραις γλώσσαις τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ. Mirabantur ergo Iudaei εὐλαβεῖς, Galilaeos Deum celebrare linguis exteris. vid. not. ſupra ad v. 4. ſub lit. η. Scilicet Γαλιλαῖοι h. l. *ſectae* potius, quam patriae nomen eſt, vt veriſſime cum aliis (v. *Wolfius* in Curis ad h. l.) ſtatuit *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literatur* B. 3. p. 247. 1066. Omnes nimirum Chriſti ſectatores, antequam Χριστιανοὶ dicerentur, audiebant *Galilaei*, quia ſectae auctor et primi eius diſcipuli e Galilaea ortum duxerant v. *Relandi* Palaeſtina p. 184. Matth. 26, 69. 71. Ioh. 7, 52. Act. 11, 26. Senſus igitur eſt: nonne hi omnes ſunt Iudaei, Galilaeorum ſectam profitentes? et hi conantur linguis peregrinis atque profanis preces ad Deum mittere, eiusque laudes celebrare? vid. et not. ad v. 12.

9. Catalogus populorum qui h. l. exhibetur, ad ornatum pertinet, vt appoſite monuit *Eichhornius* l. l. p. 248. Audierat Lucas variis linguis chriſtianos illo Pentecoſtes die Dei laudes celebraſſe. Vt ergo lectoribus oſtenderet, Iudaeos variarum regionum incolas linguis in his regionibus vſitatis audiuiſſe chriſtianos precantes, recenſuit re-

giones inde ab ortu solis (*Parthiam*, *Mediam* etc.) vsque ad occasum (*Libyam*, *Cyrenen*) inde a septentrione (*Cappadociam*, *Pontum* etc.) vsque ad austrum (*Aegyptum*), in quibus Iudaei tum habitabant, et vnde tempore festi Hierosolymis aduenae exspectari poterant. Hunc populorum recensum non esse nimis vrgendum, nec statuendum, ex omnibus gentibus h. l. nominatis nonnullos interfuisse auditoribus, et totidem diuersis linguis christianos locutos esse, vel inde patet, quoniam in pluribus prouinciis nominatis eadem lingua in vsu erat, vt in Phrygia, Pamphilia etc. lingua Graeca, in Iudaea et Mesopotamia lingua Syrochaldaica, in Parthia, Media, Elymaide, lingua Persica. Caeterum *Zieglerus* in *Gableri Journal für theol. Literatur* B. 1. p. 155. (*Jahrgang* 1801.) sine omni idonea ratione suspicatur, hunc populorum catalogum ab aliena manu additum fuisse, et Lucam scripsisse: *καὶ πῶς ἡμεῖς ἀκούομεν, ἕκαστος ἐν τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ ἡμῶν, ἐν ᾗ ἐγεννήθημεν, λαλούντων αὐτῶν τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ.* — Πάρθοι] Iudaei in Parthia nati, ibique degentes. Parthia regio Asiae, finitima Mediae et Persidi. Iustin. Lib. 41. Prooem. *Parthi, Scytharum exules fuerunt. Hoc etiam ipsorum vocabulo manifestatur; nam Scythico sermone Parthi* exules *dicuntur.* vid. *Cellarii* Geogr. ant. Lib. 3. c. 18 sq. Ἐλαμῖται] *Elymais*, prouincia ad sinum Persicum, pars Persidis, h. l. pro Persia ponitur, vt ap. Ies. 21, 2. vbi *οἱ ὁ* habent: *ἐπ' ἐμοὶ οἱ Ἐλαμῖται, καὶ οἱ πρεσβεῖς τῶν Περσῶν ἐπ' ἐμὲ ἔρχονται.* add. 1 Macc. 6, 1. Ioseph. Ant. 1, 6. 4. Μεσοποταμίαν] *Mesopotamia*, regio Syriae contermina, inter amnes Tigridem et Euphratem sita, Gen. 24, 10. dr. ארם נהרים vid. *Cellarius* l. l. Lib. 3. c. 15. p. 547. Ἰουδαίαν] Spurium hoc nomen visum est haud paucis interpretibus cum antiquioribus tum recentioribus, qui non perspicerent, quomodo Lucas in recensu exterarum gentium, *Iudaeos* commemorare potuerit. Quare Tertullianus c. Iudd. Lib. 1. c. 5. p. 139. atque *Augustinus* c. Manich. c. 9. legerunt, *Armeniam*, et Theophylactus nomen Ἰουδαίαν

omisit. *Er. Schmidius* reponi iussit Ἰνδίαν, *Barthius* Aduersar. Lib. 5. c. 2. legendum coniecit Ἰδουμαίαν. *Hemsterhusius* probante *Valckenario* (v. *Valckenarii* Opusec. Vol. 2. p. 276. ed. *Lips.* et Selecta e scholis *Valckenarii* T. 1. p. 349.) Βιθυνίαν cum Θ in O vt N in ΔA saepius transierit, et per Bithyniam quoque Iudaei sparsi fuerint coll. 1 Petr. 1, 1. Rectius plerique interpretes lectionem vulgatam, omnium codicum et versionum fide ac praesidio munitam, retinendam esse censuerunt, atque monuerunt, Iudaeam commode memorari potuisse, cum dialectus incolarum Galilaeae paulum diuersa fuerit a dialecto ciuium Hierosolymitanorum et Iudaeorum reliquorum, vocabulum autem διάλεκτος non tantum significare *linguam* sed etiam *dialectum* h. e. eiusdem linguae diuersam rationem. Scilicet Lucas, qui v. 5. Iudaeos exteros tantum memorarat, significare etiam volebat, ciues quoque Hierosolymitanos et Iudaeos, qui, vt supra vidimus, in religione tradenda et precibus faciundis ab vsu alius linguae quam sanctae h. e. Hebraicae veteris et Syrochaldaicae maxime abhorrebant, audiuisse christianos linguis peregrinis precantes. *Heinrichsius* putat ex impetu orationis additam esse vocem alienam, neque adeo ad viuum resecandam. Καππαδοκία *Kappadocia*, regio Asiae, quae Pontum Euxinum, Armeniam minorem, Ciliciam, Pamphyliam et Galatiam terminos habebat v. *Cellarii* Geograph. Lib. 3. c. 8. p. 288. memoratur etiam 1 Petr. 1, 1. Πόντος regio sita ad oram Ponti Euxini, a quo nomen habebat v. *Cellarius* l. l. p. 271. *Pottus* ad 1 Petr. 1, 1. Ἀσίαν] *Asia*. Cum memoratae sint h. l. singulae Asiae partes, Cappadocia, Phrygia, Pamphylia; haud dubie per τὴν Ἀσίαν intelligenda est *Ionia* (cuius metropolis Ephesus erat) olim hoc nomine nuncupata, vt Act. 6, 9. 16, 6. 20, 16. Iudaeis admodum frequentata v. Ioseph. Ant. 12, 3. 14, 17. 16, 3. cf. *Schleusneri* Lexicon s. voc. Ἀσία, et *Grotius* ad 1 Petr. 1, 1.

10. 11. τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην] et

Libyae partem Cyrenaicam. Libya, regio Africae, Aegypto contermina, cuius partes fuerunt tres, *Libya* stricte sumta, *Marmarica*, et *Cyrenaica*, quae h. l. memoratur, cuius metropolis Cyrene s. Cyrenae, quae regio etiam dicebatur Pentapolitana, a quinque vrbibus praecipuis in ea sitis, Ptolemaide, Apollonia, Arsinoë, Berenice, et Cyrene, v. Mela de situ orbis 1, 4. 8. ibique *Vossius*. Plin. H. N. 5, 5. Ioseph. Ant. 14, 7. 2. c. Apion. 2, 4. *Cellarius* Geogr. 6, 1. 1. *οἱ ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι*] *Romani aduenae.* Ῥωμαῖοι Iudaei Romae domicilia habentes, qui sedes Romae fixerant. Sic Ἀντιοχεῖς qui Antiochiam habitabant ap. Ioseph. c. Apion. 2, 11 *ἐπιδημοῦντες* scl. *ὧδε* i. e. *ἐν Ἱερουσαλὴμ* coll. 17, 21. *ἐπιδημεῖν* dic. *ii, qui peregre et extra patriam agunt*, siue alicubi ad tempus tantum commorentur, siue domicilium certum et stabile ibidem figant. Priori sensu h. l. legitur ap. Diod. Sic. p. 53. A. *οἱ παρεπιδημοῦντες τῶν ἀπὸ τῆς Ἰταλίας Italici homines* in Aegypto *aliquamdiu commorantes.* al. Etym. M. *ἔνδημος, ὁ μὴ ἀποδημῶν, ἐπίδημος δὲ ὁ ἀποδημῶν ξένος.* vid. et *Münthius* ad h. l. *Ἰουδαῖοί τε καὶ προσήλυτοι*] *Iudaei* nati et *proselyti*, gentiles Iudaei facti; *οἱ ἐξ ἐθνῶν προσεληλυθότες* scl. *τῷ Θεῷ*, vt Suidas explicat; proselytos aeque ac Iudaeos offendebat vsus linguarum peregrinarum. Nonnulli haec verba ad Romanos antea memoratos referunt, alii rectius ad omnes gentes, quarum in antegressis mentio facta est; sed respiciuntur etiam his verbis *Cretenses*, insulae Cretae incolae Tit. 1, 12. et *Arabes*, postea nominati. Lucas, qui in hac recensione non magnam ordinis rationem habuit, rei intentus, et dicendi impetu abreptus, inseruit h. l. verba, quae rectius vltimo loco posuisset. *τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ*] scl. *πράγματα* vel *ἔργα* sunt omnino *facinora admiratione digna*, deinde vero inprimis *beneficia diuina magna et admiratione digna* vid. not. ad Luc. 1, 49. celebrabant Dei laudes vel Psalmis, qui in istis diebus recitari solebant, vel propriis verbis et precibus, memorabant beneficia a Deo

per Chriſtum in vitam reuocatum conceſſa et concedenda, laeta augurabantur etc.

12. 13. *ἐξίσταντο δὲ πάντες καὶ διηπόρουν omnes obſtupefacti et perturbati:* διαπορεῖν adhibetur de iis, qui conſilii inopes ſunt, vt quid ſtatuant, iudicent, quidue agant, quo ſe vertant, prorſus ignorant. Adiectum eſt hoc verbum, vt ſumma admiratio exprimeretur. *τί ἂν θέλοι τοῦτο εἶναι;] quo tandem hoc eſt euaſurum?* quo tandem hos Galilaeos eorum nouaturiendi libido rapiet, cum iam eo proceſſerit eorum audacia, vt linguis peregrinis preces faciant et Dei laudes celebrent! Verbum θέλειν vt βούλεσθαι haud raro idem eſt quod μέλλειν. Philo de Opif. p. 31. C. *οὐδὲ ἐκ τοῦ τυχόντος μέρους τῆς γῆς ἔοικεν ὁ Θεὸς χοῦν λαβὼν τὸν ἀνθρωποειδῆ τοῦτον ἀνδρίαντα πλάττειν ἐθελῆσαι non ex quauis terrae parte ſumta humo videtur Deus hanc humana ſpecie ſtatuam ficturus fuiſſe.* v. *Reiskius* Animadvv. ad Auct. Grr. Vol. 4. p. 694. et *Loesnerus* ad h. l. 13. *ἕτεροι δὲ χλευάζοντες κ. τ. λ.] alii contra irridentes dicebant: ſunt vini dulcis pleni.* Haud pauci ſtatuunt, hos irriſores fuiſſe ciues Hieroſolymitanos, linguarum peregrinarum ignaros, ideoque eos dixiſſe: non eſt quod miremini, vino ſe inebriarunt, hinc temere voces inanes effutiunt. Haec vero explicatio vel propterea admitti nequit, quoniam inter linguas memoratas etiam Syrochaldaicae, Graecae, Romanae mentio facta eſt. Senſus potius ita conſtituendus: non nouaturiendi ſtudio ducti id agunt, ebrii ſunt, hinc ita geſtiunt, tanto ardore loquuntur, linguis peregrinis vtuntur. χλευάζειν id. qd. γελᾶν. Graecos ſcriptores his verbis promiſcue vti, docuerunt *Münthius* et *Loesnerus* ad h. l. Heſychius: χλευάζει, ἐμπαίζει, γελᾷ. Pro χλευάζοντες plures optimae notae libri habent διαχλευάζοντες, quam lectionem *Griesbachius* recte in ordinem reuocauit. Saepius a librariis verba compoſita mutata ſunt in ſimplicia vid. not. ad Marc. 14, 40. 51. Luc. 1, 29. 6, 49. 23, 33. γλεῦκος eſt *vinum dulce*, vt ſaepius. Sic legitur in

Heduli versu ap. Athenae. Lib. 4. p. 176. D. Ἠύλει γλεύκυς μεμεθυσμένα παίγνια Μυσέων *vino dulci plena canebat ludicra Musarum*; et ab interpretibus Alexandrinis Iob. 32, 19. Hebr. יין redditur γλεῦκος. Cyrilli MS. Brem. γλεῦκος, οἶνος v. et *Harmar. Beobachtt. über d. Orient* Th. 1. p. 353.

14. Sequitur Petri oratio, quae tantam habebat vim in admiratorum et irrisorum animos, vt ad Christi signa transirent, et ab iis admoniti atque edocti alii, eorum exemplum sequerentur, ita, vt tria millia hominum illo die in coetum christianorum aggregarentur. Esse autem summam tantum orationis Petrinae allatam et plura omissa ab Apostolo tunc temporis dicta, e v. 40. patet. Quae inde a v. 14. leguntur, eo redeunt: nos hic congregati, non ebrii, sed diuino animi motu concitati sumus. Adest tempus Messianum, quo, vt Ioel vates cecinit, vis diuina efficacem sese in omnis generis hominibus praebebit, et omnes religionis ac pietatis studio incensi flagrabunt, quo hostes Messiae poenas luent, eiusque cultores felices erunt. Messias autem ille promissus, est Iesus in crucem actus et in vitam a Deo reuocatus. σταθεὶς δὲ ὁ Πέτρος σὺν τοῖς ἕνδεκα *tum Petrus consurgens cum vndecim* Apostolis, qui animo forti et impauido vna cum Petro surgebant, vt in ipsis conspiceret multitudo quae concurrerat, sectatorum Christi coryphaeos. σταθεὶς *surgens*, vt Apoc. 11, 11. coll. v. 8. 9. ἐπῆρε τὴν Φωνὴν κ. τ. λ. (v. 4, 24.) *eos ita allocutus est*. ἄνδρες Ἰουδαῖοι id. qd. Ἰουδαῖοι v. 1, 4. in Iudaea nati. καὶ οἱ κατοικοῦντες κ. τ. λ. *et vos omnes qui iam Hierosolymis versamini*; significantur Iudaei exteri, qui ad festum concelebrandum Hierosolymam venerant v. ad v. 5. γνωστὸν ἔστω καὶ ἐνωτίσασθε τὰ ῥήματά μου] *hoc scitote, auribusque percipite.* Actiuum ἐνωτίζειν significabat *auribus accipere, audire iubere*, vnde et Lactant. Institt. diuu. c. 45, 2. ex ἐνωτίζειν expressit verbum *inaurire*, sed non

taro vim habebat Medii *ἐνωτίζεσθαι auribus accipere, audire.* Suidas: *ἐνωτίζω, αἰτιατικῇ, τὸ ἀκούω· καὶ ἐνωτίσαι* (Num. 23, 18.) *ἄκουσον, εἴσω τῶν ὤτων γενέσθαι ποίησον.* Lex. Cyrill. MS. Brem. *ἐνωτίσασθε· ἀκούσατε.* Hesychius: *ἐνωτίζου, ἐν τοῖς ὠτίοις δέχου.* In versione Alexandrina *ἐνωτίζεσθαι* respondet verbis הַאֲזִין Gen. 4, 23. Iob. 33, 1. הוחיל Iob. 32, 11. הִקְשִׁיב Ier. 3, 6. שמע Ies. 44, 8. Ex Hebraico verbo האזין Alexandrinos Iudaeos effinxisse verbum *ἐνωτίζεσθαι*, quo veteres scriptores Graeci non vsi sunt, statuerunt *Reinesius* epp. ad *Ioh. Vorstium* ep. 14. p. 39. *Kesselius* Aduersarr. Sacrr. Lib. 8. c. 1. p. 209. alii; sed hanc vocem e sermone illius aetatis communi et quotidiano petitam esse, et obtinuisse apud Graecos iam, antequam Graeci interpretes versionem suam adornarent, praeclare docuit *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 10 ss. ed. *Fisch.* add. *Fischerus* Prolusf. de vit. Lexx. N. T. p. 694. Recentiores scriptores, Gregorius Nazianzenus (v. *Reinesius* l. l.) Cinnamus (v. *Palairetus* ad h. l.) Iosephus Genesius (v. *Reinesius* l. l.) Zonaras Chron. p. 108. 48. T. 1. alii, hoc verbo tantopere delectati sunt, vt illud etiam verbo *ἀκούειν* praetulerint.

15. *οὐ γὰρ, ὡς ὑμεῖς ὑπολαμβάνετε κ. τ. λ.*] *non, vt vos arbitramini, hi ebrii sunt, est enim hora diei tertia.* *οὗτοι* loquitur Petrus in tertia persona, ipsum defendebat oratio sua. *ὥρα τρίτη* hora nostra matutina nona, solennis precandi hora. Sufficiebat Petro, vt retunderet Iudaeorum calumniam, argumentum desumtum a consuetudine eorum, ante matutinas preces, vsque ad horam nonam, et diebus festis, vsque ad horam sextam, nostram duodecimam, a cibo potuque abstinendi. Hic mos diligenter obseruabatur ab omnibus, quibus vlla religionis reuerentia erat. Berachot fol. 28. 2. *non licet homini gustare quicquam, antequam orauerit orationem suam* v. *Lightfootus* et *Wetstenius* ad h. l. et Iosephus in vita sua refert, concionem, quae diebus sabbati in synagoga fiue

proseucha (v. ad 16, 13.) conuenerat, non dimitti solitam ad prandium, nisi hora sexta, nempe post preces factas. Verba sunt: κατὰ τὴν ἑπιοῦσαν οὖν ἡμέραν συνάγονται πάντες εἰς τὴν προσευχὴν· οὐκ ἠρέσκετο δ' αὐτοῖς λεχθεῖσιν τὸ πλῆθος, καὶ πάντως ἂν εἰς τάσιν ἐχώρησαν, ἢ μὴ τὴν σύνοδον διέλυσεν ἐπελθοῦσα ἕκτη ὥρα, καθ' ἣν τοῖς σάββασιν ἀριστοποιεῖσθαι νόμιμον ἐστὶν ἡμῖν. Apud gentiles quoque dedecori fuisse, interdiu ebrium procedere patet ex Plauti Pseud. 5, 2. 6. et Senecae epist. 122.

16 — 18. Laudatur locus Ioelis 3, 1 — 5. memoriter; verba enim neque textui Hebraico, neque versioni Alexandrinae omni ex parte respondent. In textu Hebraico legitur: והיה אחרי כן, quae verba Alexandrini interpretes reddiderunt: καὶ ἔσται μετὰ ταῦτα, sed Petrus vsus est verbis: καὶ ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις. In versione septuagintauirali legitur: καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται, eundem ordinem seruat quoque textus Hebraicus, sed Petrus inuerso ordine haec verba laudauit. Hebraicam vocem העבדים interpp. Graeci expresserunt δούλους μου, quos Petrus secutus est; sed pro δούλας μου in textu Hebraico et versione Alexandrina simpliciter legitur δούλας. Verba καὶ προφητεύσουσι Lucas adiecit. Quae denique v. 19. leguntur, Alexandrini, textum Hebraicum pressius secuti, reddiderunt: καὶ δώσω τέρατα ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, αἷμα κ. τ. λ. De loco Ioelis cf. *Tychsenii* illustratio vaticinii Ioelis c. 3. Gotting. 1788. 4. *Eckermani Theolog. Beyträge* St. 2. p. 94. *Justi, Joel neu übersetzt u. erläutert* Lips. 1792. et *Rosenmülleri* Scholia P. 7. Vol. 1. Lips. 1812. Continet locus Ioelis regni Messiani descriptionem poeticam. Postquam nimirum propheta vastationem terrae per locustarum agmina deplorauit, et populares suos cohortatus est, vt poenitentiam agerent, iis ad meliorem frugem reuersis promittit fertilitatem terrae et feliciora tempora 2, 18 ss. atque

huic promissioni annectit descriptionem aetatis aureae, temporis Messiani c. 3, 1 sqq. Prophetae V. T. cum tempus illud describebant, verba etiam faciebant de vindicta, quam Deus illo ipso tempore sumturus esset de Iudaeorum hostibus. Hinc Ioel quoque c. 3, 3. 4. memorat victorias de hostibus reportandas, initia regni Messiani praegressuras, atque de his victoriis vberius et copiosius c. 4. agit. Paucis tantum verbis earum c. 3. mentionem facit, nec ab iis dicendi initium capit, sed lectores in mediam rem rapit, loquitur de regno Messiano iam florente, atque regni illius ciues describit tanquam homines rerum diuinarum cognitione eximia praeditos, religionis ac pietatis studio flagrantes ardentissimo, Deoque coniunctissimos. Petrus qui hunc Ioelis locum in rem suam transtulit, eum propterea laudauit, vt ostenderet Iudaeis qui conuenerant, *ea quae vidissent et audiuissent* coll. v. 33., sacrum illum furorem quo correpti sectatores Iesu Messiae linguis peregrinis precati essent, fiduciam qua praediti conspicerentur (*καὶ ἐπλήσθησαν ἅπαντες πνεύματος ἁγίου, καὶ ἐλάλουν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ μετὰ παῤῥησίας* 4, 31.) pietatis sensus, quos verbis expressissent, laeta rerum futurarum auguria, haec omnia a vi diuinae efficacitate deriuanda esse. *Hoc illud ipsum est quod Ioel propheta cecinit*, *ἀλλὰ τοῦτό ἐστι τὸ εἰρημένον κ. τ. λ.* nunc euentu comprobantur, quae Ioel de temporibus Messianis praedixit, quae nunc vidistis et audiuistis sunt quasi prolusio eorum quae iam euenient, instituetur regnum Messianum, vera religio longe lateque propagabitur, feruent animi pietatis studio, Messiae adversarii poenas luent, cultores vero eius felices erunt. *καὶ ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις*] *vltima aetate* i. temporibus Messiae. *ἔσται* ex Hebraismo redundat v. *Glassii* Philol. S. p. 336. ed. *Dath. Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 605 sq. ed. *Fisch.* Formula *ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις* in versione Alexandrina respondet Hebraicae formulae באחרית הימים atque his vocibus proprie *futura tempora* significantur, vt adeo reddendae sint: *tempore futuro*, *olim*, *aliquando* v.

Gen. 49, 1. Ief. 2, 2. Sed h. l. cum fermo fit de temporibus Messiae, ἔσχαται ἡμέραι funt *vltima tempora*. Iudaei enim qui sperarent Messiam prorfus aliam faciem orbi inducturum, et finem impoliturum esse omnibus populi Iudaici aerumnis et afflictationibus, tempora Messiana nominabant, *extrema, vltima* vid. ad Matth. c. 24. p. 644. et *Heinrichfii* Exc. 1. in ep. ad Hebr. p. 225 f. Hic loquendi vfus etiam in aliis locis librorum N. T. et in fcriptis Rabbinorum deprehenditur. v. Hebr. 1, 1. 1 Petr. 1, 20. R. Nachman ad Gen. 49, 1. *Extremum tempus omnium doctorum confenfu funt dies Messiae.* ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου] *largiter effundam Spiritum meum.* ἐκ τοῦ πνεύματος pofitum eft pro τὸ πνεῦμα coll. v. 33. ex Hebraici fermonis confuetudine. Hebraei enim particula מ ita vtuntur, vt accufatiuum efficiat v. *Noldius* Concordd Partice. p. 470 fq. *Tymp.* πνεῦμα Θεοῦ indicat *vim diuinam* et *vis diuinae efficientiam et effectus* vid. not. fupra ad v. 4. et Ioh. 14, 17. H. l. formula ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου omnino exprimitur fententia haec: operabor in omnibus hominibus (Luc. 4, 18.), vis diuina fefe in iis efficacem praebebit. Quomodo vero ea efficacem fefe praebitura fit, verba fequentia declarant. Alii verbis ἐκχεῶ κ. τ. λ. notionem iufto arctiorem fubiecerunt, atque ea interpretati funt vel, de plena accurataque Dei cognitione et cogitandi ratione huic cognitioni confentanea; vel, de pietatis ftudio ardentiffimo. Ἐκχέειν vt שפך Ioel l. l. Hof. 5, 10. Zeph. 3, 8. per translationem adhibetur de omnibus rebus quae largiter et abunde praebentur v. Tit. 3, 16. Sir. 15, 11. ἐξέχεεν ἐπ' αὐτοὺς τὸ ἔλεος αὐτοῦ. add. 16, 11. 18, 11. Schol. min. ad Homer. Il. ε, 618. ἔχευον· δαψιλῶς ἔπεμψαν, ἐπέχυον ἀθρόως· ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν. Virg. Georg. 2, 460. *fundit humo facilem victum iustissima tellus.* πάντες intelliguntur ciues regni Messiani, fine discrimine omnes. καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμῶν κ. τ. λ] *ut filii vestri et filiae afflatu diuino loquantur, iuuenes vestri visa et feniores fomnia habeant.* προφητεύειν quod alii explicant: *laudes*

diuinas carminibus celebrare (de quo significatu vid. not. ad Luc. 1, 67.) alii, *euenta futura praedicere*, rectius latiori sensu h. l. sumitur, ita, vt sit, *afflatu diuino loqui*, *prophetarum more res sacras eloqui*, v. *Schleusneri* Lex. sub v. προφητεύειν n. 5. *Koppii* Exc. 3. in ep. ad Ephes. p. 151 sq. *Dahl Amos neu übersetzt u. erläutert* ad 2, 11. p. 100 sq. ὁράσεις ὄψονται, ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται respiciuntur his verbis visiones et somnia, quibus Deus prophetis voluntatem suam patefecisse legitur, et sensus horum verborum est: Deus eos vt olim prophetas vario modo monebit, edocebit, familiaritate sua eos dignabitur v. *Tychsenius* ap. *Rosenmüllerum* ad Ioelis l. l. Prophetae Hebraeorum rerum diuinarum scientia, pietatisque studio acri et perpetuo eminebant, et ministri ac familiares Iouae credebantur, hoc sensu etiam Abrahamus dicitur נביא Gen. 20, 7. Memoratur porro haud vno in loco librorum sacrorum tanquam singulare fauoris diuini documentum, quod variis temporibus Deus prophetas nonnullos, voluntatis suae interpretes excitarit. Quae si quis apud animum suum reputet, videbit inesse verbis huius versus sententiam hanc: illa aetate aurea non aliquot tantum prophetae existent, non aliquot tantum Deus accuratius edocebit, sed omnes, vt olim prophetae, rerum diuinarum scientia excellent, pietatis ac sanctitatis studio ardentissimo flagrabunt, Deoque coniunctissimi erunt. ὁράσεις visiones quae vigilantibus contingunt vid. ad Matth. c. 4. p. 102. ἐνύπνια visiones nocturnae. 18. *Quin etiam super seruos meos et seruas effundam Spiritum meum.* Poeta per singula descendit, senes, iuuenes, serui, seruae sunt distributio poetica, nec adeo per seruos et seruas, vt interpretes haud pauci statuunt, cultores Dei cuiusuis sexus notantur, imo significatur seruile genus hominum, sed serui *mei*, seruae *meae* sunt vel, me colentes, vel mihi cari, carae; etiam hoc hominum genus mihi carum erit. καί γε *quin etiam*, vt ap. Ael. H. V. 1, 14. al.

19. 20. Tristia vero tempora, illa laetiora, auream illam aetatem praecedent. Prodigia, v. 19 et 20. memorata, ad ornatum pertinent; eorumque ideo mentio facta est, quoniam per τὴν ἡμέραν τοῦ κυρίου significatur tempus cum maxime calamitosum. Erat enim communis Hebraeorum, Graecorum Romanorumque opinio eiusmodi prodigiis, qualia hoc loco commemorantur, calamitates publicas, ciuitatumque interitus portendi, hinc etiam terrae motus, obscurationes solis et lunae, poetis Hebraeorum aliarumue gentium, solennes imagines sunt temporis maxime calamitosi v. Amos 8, 9. Ies. 13, 10 ss. 34, 4. Lucan. Pharsal. 1, 524. portenta enumerans, quae bellum ciuile praesagiuerant, canit: — *Superique minaces Prodigiis terras implerunt, aethera, pontum. Ignota obscurae viderunt sidera noctes, Ardentemque polum flammis, caeloque volantes Obliquas per inane faces, crinemque timendi Sideris, et terris mutantem regna cometen. Fulgura fallaci micuerunt crebra sereno Et varias ignis denso dedit aere formas.* add. Liuius Hist. 22, 1. Virg. Georg. 1, 463. vid. not. ad Matth. 24, 29. Luc. 21, 25. ἀτμὶς καπνοῦ *vapor fumi* h. e. fumus densissimus. In verbis: αἷμα, πῦρ, ἀτμίδα καπνοῦ *Limborchius*, *Bengelius*, *Morus*, *Rosenmüllerus*, *Heinrichsius*, *Stolzius*, alii, cogitant de bellis, caedibus et incendiis. Sed Ioelis l. l. et h. l. sermo est de prodigiis, quae tempus calamitosum, tempus vindictae diuinae praesagiunt. Rectius igitur per *ignem* intelliguntur meteora ignita, corpora sulphurea et inflammabilia, quae ardere et lucere solent; per *fumum*, crassi et atri vapores, qui e terra escendunt, et solem lunamque obducunt, vt inde rubicundum (αἷμα) colorem accipiant, quod fieri solet in terrae motu vid. not. ad Matth. l. l. *Harmari Beobacht. üb. d. Orient* Th. 2. p. 197. Caeterum vel ex hactenus dictis manifestum et clarum esse arbitramur, Ioelis verba quae v. 19. 20. allata sunt, non esse cum nonnullis interpretibus ad ea referenda quae v. 2. et 3. narrata leguntur. πρὶν ἢ ἐλθεῖν τὴν ἡμέραν — ἐπιφανῆ] *antequam venerit magnus*

et insignis domini dies. Vulgo per τὴν ἡμέραν τῦ κυρίυ intelligunt tempus quo Deus effusurus sit spiritum suum. Plura tamen huic interpretationi obstant. Scilicet ἐπιφανὴς in versione Alexandrina Ioelis l. l. respondet Hebraico נורא h. e. terribilis, horrendus, quod Aquila Deut. 10, 21. 2 Sam. 7, 23. Ps. 88, 8. expressit ἐπίφοβος. Sed Alexandrini interpretes hoc ipsum נורא plerisque in locis v. c. Iudd. 13, 6. 1 Par. 17, 21. Ioel 2, 11. Hab. 1, 7. Mal. 1, 14. transtulerunt ἐπιφανὴς h. e. conspicuus, illustris, insignis, admirationis dignus, quoniam participium נורא a verbo ראה deriuandum putarunt v. Fischerus in Proluss. quinque, quibus varii loci libror. diuinor. illustrantur (Lips. 1779. 8.) p. 33. et Kofodius Commentar. in Habacuc. (Hauniae 1792. 8.) ad 1, 7. Ioelis l. l. sermo est de tempore quo Deus de hostibus populi sui poenam capturus esset, coll. 4, 2 ss. Itaque interpretibus Alexandrinis ἡμέρα ἐπιφανὴς est dies poenis diuinis insignis, dies quo Deus in Iudaeorum hostes grauiter statuturus, maiestatem suam conspicuam reddet, vt adeo ἡμέρα ἐπιφανὴς quoad sensum reddi possit, dies terribilis, atque idem sit quod φοβερός. Iam cum ἡμέρα κυρίυ in V. et N. T. saepius notet, tempus vindictae, tempus quo Deus iudex sedebit v. interpp. ad Hebr. 10, 25. cum ἐπιφανὴς respondeat Hebr. נורא, cum Ioelis l. l. de tempore calamitoso sermo sit; cum h. l. v. 19. memorata fuerint prodigia tempus calamitosum praecessura; cum v. 21. sequatur: πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα κυρίυ, σωθήσεται: per τὴν ἡμέραν κυρίυ τὴν μεγάλην καὶ ἐπιφανῆ tempus calamitosum, tempus quo Deus in Iudaeos impios christianae religionis aduersarios grauiter statuturus, eorum impietatem et contumaciam templi vrbisque excidione vlturus sit (Matth. 24.), intelligi debere, ita certum esse arbitramur, vt recte dubitari a nemine vllo pacto posse videatur.

21. καὶ ἔσται πᾶς—σωθήσεται] quicunque vero domini nomen inuocauerit, seruabitur. Vocabulum ὄνομα per-

fonarum nominibus iunctum ex Hebraica ratione redundat vt Act. 3, 16. 9, 14. 1 Tim. 6, 1. 1 Cor. 1, 2. coll. Rom. 10, 12. 2 Tim. 2, 22. et ἐπικαλεῖσθαι τὸν κύριον notat: Deum colere v. Pf. 79, 6. Zach. 13, 9. Ief. 65, 1. h. l. ex mente Petri, Iefum Meffiam agnofcere, eiusque doctrinam amplecti vt 1 Cor. 1, 2. σωθήσεται liberabitur, a perfecutionibus et calamitatibus Iudaeorum vid. not. ad Luc. 21, 28. Matth. 24, 13. 13.

22. Quod Deus in nobis operetur, in nobis vis diuina fe efficacem praebeat, atque Ioelis effatum iam euentum habeat, debemus Iefu Meffiae, quem vos in crucem egiftis, quem vero Deus in vitam reuocauit, cuius ope Spiritus S. effufus eft v. Luc. 24, 49. Ioh. 14, 16. 26. 15, 26. coll. infra v. 33. Hoc eft reliquae orationis Petrinae partis argumentum. Id vero pertractauit hunc in modum: Iefum, quem vos in crucem egiftis, Deus in vitam reuocauit, fieri non poterat, vt morti obnoxius teneretur v. 22—24. nam in Deo fpem fuam reponebat, et Meffias erat. Hanc vero fententiam Petrus ita exornauit, vt laudarit Dauidis verba Pf. 16, 8 fs. eaque ad Iefum retulerit v. 25 fqq. Tum v. 33. pergit: hic ergo Iefus, quem Deus in vitam reuocatum ad fummam dignitatem euexit, tribuit nobis Spiritum S., de eo valent verba Pf. 110. quae ipfi ad Meffiam referre foletis v. 34. 35. perfuafum ergo vobis fit, Iefum in crucem actum, effe Meffiam v. 36. Ἰσραηλῖται nomen honoris, quo gloriabantur Iudaei v. 2 Cor. 11, 22. ab Ifraele vero, non a Iacobo nomen ducebant, quia illud a Deo ipfo traditum Iacobo dicitur Gen. 32, 28. vt effet gratiae diuinae fymbolum v. *Koppius* ad Rom. 9, 4. De voce Ναζωραῖος *Nazaraeus* v. not. ad Matth. 2, 23. Petrum nominaffe Iefum *Nazaraeum*, quod Iudaei eum per contemtum ita nominare confueuerint, v. Matth. 27, 71. coll. Ioh. 1, 47. Act. 24, 5. *Beza*, *Heumanus*, *Wetftenius*, *Heinrichfius*, alii, contendunt. Ego vero ad eorum partes accedo, qui ftatuunt, Iefum a Petro propterea dictum

esse Nazaraeum, quod hoc nomine notus esset, vt Marc. 16, 6. Ioh. 15, 5. Act. 3, 6. 10, 38. vid. not. ad Ioh. 1, 45. 19, 19. ἄνδρα ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποδεδειγμένον — οἴδατε] *virum a Deo inter vos comprobatum multis ac variis insignibus factis, quae Deus per eum inter vos edidit, vt ipsi nostis.* Post Θεοῦ *Kypkius*, *Heinrichsius* al. interpungunt, et subintelligunt ὄντα *virum diuinitus missum*; cuius tamen supplementi nulla idonea ratio apparet, imo quae sequuntur: οἷς ἐποίησεν δι' αὐτοῦ ὁ Θεὸς, satis dilucide docent, verba: ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποδεδειγμένος coniungenda esse; sed ἀπὸ τοῦ Θεοῦ positum est pro ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, quae duae praepositiones frequenter inter se permutantur, vt Iac. 1, 13. ὅτι ἀπὸ τοῦ Θεοῦ πειράζομαι. Ioseph. Ant. 7, 14. 5. ἵνα γνῷ πᾶς ὁ λαὸς ἀποδεδειγμένον αὐτὸν ἀπὸ τοῦ πατρὸς βασιλέα. vid. nos ad Matth. 11, 19. Obss. Miscell. Vol. 3. p. 427. Vol. 6. p. 298. *Dorvillius* ad Charito. p. 548. *Reizius* ad Lucian. de Gymnas. c. 20. et *Loesnerus* ad h. l. Verbum ἀποδείκνυμι, de cuius notionibus variis vid. *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. inter alia notat: *probo, comprobo, demonstro, euinco,* vt 25, 7. Xen. de rep. Athen. 1, 1. τοῦτο ἀποδείξω *hoc demonstrabo.* Haec significatio huic loco conuenientissima est, atque adeo verbis ἀνὴρ ἀποδεδειγμένος εἰς ὑμᾶς κ. τ. λ. significatur *vir, a Deo multis et variis miraculis comprobatus, approbatus* (Vulg.) *von Gott beglaubigt*, doctor diuinus, Messias Hebr. 2, 4. ἐπιμαρτυροῦντος τοῦ Θεοῦ. Iesus ipse quoque prouocabat ad opera sua, insignia sua facta, ita, vt ex iis apparere declararet, se esse legatum diuinum, Messiam v. Ioh. 10, 37. add. Ioh. 5, 36. vbi v. not. δυνάμεις, τέρατα, σημεῖα, sunt vocabula idem valentia, coniuncta, vt indicarentur multa et varii generis insignia facta, vt Ioh. 4, 48. al. οἷς ἐποίησε pro ἃ ἐποίησε vid. ad Marc. 7, 13. Ioh. 4, 39. ἐν μέσῳ ὑμῶν est simpliciter, *inter vos* v. ad Luc. 2, 46.

23. τοῦτον τῇ ὡρισμένῃ — λαβόντες] *hunc certo Dei consilio ac decreto vobis concessum.* ὁρίζειν *definire, constituere,*

decernere. Hesychius: ὁρίζει, ἵστησιν. ὅρον δίδωσι, κρίνει. v. Act. 10, 42. Herodi. 1, 6. 16. 6, 7. 11. 1, 10. 11. et *Elsnerus* ad h l. Itaque τῇ ὡρισμένῃ βελῇ est, *definito, certo, immutabili Dei consilio.* Luc. 22, 22. ὁ μὲν υἱὸς τῦ ἀνθρώπυ πορεύεται κατὰ τὸ ὡρισμένον *propterea quod definitum est s. ex decreto, voluntate Dei.* Vocabula βελὴ et πρόγνωσις sunt synonyma. πρόγνωσις nonnulli explicant: *praescientia*, sed vt probe notauit *Krebsius*, orationis series postulat, vt *decretum, consilium* (1 Petr. 1, 2.) reddamus. Nam quod Iudaei et Romani impune vim et crudelitatem in Christum exercere potuerint, id non tam a *praescientia*, quam *decreto diuino* pendebat. Hanc vero significationem vocabuli πρόγνωσις non solum vsus loquendi Hebraeorum, sed etiam Graecorum confirmat. Hebraei enim verbo ידע et Graeci verbo γνῶναι eo significatu vtuntur, vt per metonymiam caussae pro effectu notet: *decernere, constituere*, Herodi. 7, 3. 4. εὐτυχῶς μᾶλλον γνόντες scil. τῦτο *feliciter magis ita statuentes, quam prudenter.* Philo in Flacc. p. 966. B. ἐγνωκὼς ἀνθρώπυ κατηγορεῖν *cum hominem accusare decreueris.* Lib. 1. d. vit. Mos. p. 636. E. μετὰ τὴν μάχην ταύτην ἔγνω δεῖν τὴν χῶραν — κατασκέψασθαι *post proelium decreuit ad inspiciendam terram — mittendos esse.* v. *Barnesius* ad Eurip. Dan. v. 43. *Elsnerus* et *Loesnerus* ad h. l. Caeterum his ipsis verbis: τῦτον τῇ ὡρισμένῃ κ. τ. λ. tacite respondet Petrus obiectioni Iudaeorum, quos offenderet mors Iesu in cruce perpessa. Opponere ei poterant: si Iesus Messias fuit, quomodo in crucem agi potuit? cur Deus eum non tuitus est? respondet Apostolus: Iudaei Iesum Messiam non ita tractare potuissent, nisi Deus hoc concessisset, e voluntate Dei mortem subiit. ἔκδοτος dicitur omnino *is, qui traditur*, nominatim, *qui hostibus et aduersariis exposcentibus, ad supplicium, vtque de eo pro arbitrio statuant, traditur*, et ἔκδοτον λαμβάνειν τινὰ est, *accipere aliquem*, vel *proditum ab altero*, vel *vllo modo deprehensum, in suam potestatem.* Hesychius: ἔκδοτος, προδεδομένος, ἀποδεδομένος. Sic in hist. Beli v. 26. rex dici-

tur Belum Danieli dediſſe *ἔκδοτον* h. e. vt cum illo pro lubitu ageret, verba ſunt: *ἔδωκε τὸν Βὴλ ἔκδοτον τῷ Δανιὴλ*, vbi *ἔκδοτον δοῦναι* id. qd. ſimplex *ἐκδιδόναι* (Herodo. 9, 86. Philo Lib. 2. Alleg. p. 97. A.). Palaephat. f. 41. nolebat Admetus Acaſto Alceſtin *ἔκδοτον ἐξαιτουμένῳ δοῦναι* *expoſcenti tradere.* Ioſeph. Ant. 6, 15. 9. *Σάουλος γνωρίσας τὴν Δαυίδου φωνὴν, καὶ μαθὼν ὅτι λαβὼν αὐτὸν ἔκδοτον ὑπὸ τοῦ ὕπνου, καὶ τῆς τῶν φυλαττόντων ἀμελείας, οὐκ ἀπέκτεινεν* *Saulus, agnita voce Dauidis, quod cum eum a ſomno, et neglegentia cuſtodum proditum, in ſuam poteſtatem accepiſſet, non tamen occiderit.* B. I. 3, 7, 31. *Θεὸς τὸν τῆς πόλεως λαὸν — πρὸς ἀπώλειαν ἔκδοτον φονῶσιν ἐχθροῖς παρέστησεν* *Deus vniuerſum populum ad interitum dedidit hoſtibus caedium auidiſſimis.* Exempla plura alia congeſſerunt *Raphelius* Obſſ. Polybb. *Elsnerus, Kypkius, Krebſius, Münthius, Loesnerus* ad h. l. In verbis autem *ἔκδοτον λαβόντες διὰ χειρῶν κ. τ. λ.* conſtruendis et explicandis interpretes magnopere variant. *Limborchius* et *Wolfius* *ἔκδοτον λαβόντες* ad Deum referunt, cuius conſilio id factum dicatur, qui quaſi Chriſtum Iudaeis tradiderit. Durius. Referenda potius ſunt haec verba ad Iudam proditorem; acceperunt Iudaei Ieſum a Iuda *traditum, proditum, ἔκδοτον.* Alii poſt *ἔκδοτον* diſtinguunt, et *λαβόντες* cum verbis quae ſequuntur coniungunt hoc ſenſu: *hunc certo Dei decreto traditum vobis, per manus impias* (Iudae proditoris) *accepiſtis.* Ita vero languida et frigida exiſtit oratio, praeterea etiam vſus loquendi flagitat, vt verba *ἔκδοτον λαβόντες* coniungantur. *Beza* et *Caſaubonus*, ſine idonea ratione, *διὰ χειρῶν ἀνόμων* cum verbo *ἀνείλετε* conſtruunt, *manibus ſceleratis vos Iudaei cruci affixum interemiſtis*, cum qui interficiendum curet, perinde reus ſit, ac ſi ſua manu interfeciſſet. Plerique tamen interpretes, vt *Grotius, Limborchius, Wolfius, Heumanus, Roſenmüllerus* etc. *διὰ χειρῶν ἀνόμων* ad Pilatum et milites Romanos referunt, quorum ſententiae ſubſcribere nullus dubito. Etenim *gentiles κατ' ἐξοχὴν* dicuntur *ἄνομοι*, *qui legem Moſaicam non habent*

νόμον μὴ ἔχοντας (Rom. 2, 12. 14.) vt 1 Cor. 9, 21. 1 Macc. 2, 44. Sed pro διὰ χειρῶν cum pluribus et optimis libris legendum est διὰ χειρὸς, vulgaris lectio e glossemate exitit, διὰ χειρὸς autem vt Hebr. ביד simpliciter notat. per, gentiles. Ad προσπήξαντες subaudiendum est σταυρῷ. Iam vero verba sunt conuertenda hunc in modum: *quem certo Dei consilio ac decreto proditum nacti, per gentiles, qui eum cruci affixerunt, sustulistis.* Caeterum non illi quidem manus intulerant Iesu, qui Petrum audiebant, nec tradiderant gentilibus, maxima pars auditorum Iudaei exteri erant, sed, vt recte monuerunt interpretes, macula illa omni Iudaeorum genti adhaerebat, hinc Petrus dicebat: ἔκδοτον λαβόντες ἀνείλετε.

24. *Quem Deus ab inferis excitauit, solutis mortis vinculis, quippe cum fieri non posset, vt ab ipsa vinceretur,* vt morte perpetua captus teneretur. Pro θανάτου in aliis libris legitur ᾅδου, probantibus *Millio* in Prolegg. §. 285. et 438 *Deylingio* Obss. Sacr. P. 3. c. 3. p. 267. atque *Griesbachio*, qui θανάτου pro interpretamento habent. Sensus idem manet, siue θανάτου legas siue ᾅδου, cum ᾅδης saepius apud Graecos *mortem ipsam* designet v. *Deylingius* l. l. Verum cum vulgaris lectio plurium optimorumque codicum auctoritate confirmetur, ea omnino retinenda est, altera lectio ᾅδου e v. 27. et Ps. 18, 6. vbi ὠδῖνες τοῦ ᾅδου memorantur, in hunc locum migrasse videtur. Vocabulum autem ὠδῖνες quod in versione septuagintauirali Hebr. חֲבָלִים respondet, proprie adhibetur de doloribus puerperae 1 Thess. 5, 3. deinde vero etiam vsurpatur de doloribus acerbis et grauibus quibuscunque, et de calamitatibus atrocibus v. not. ad Matth. 24, 8. Verba quoque quae h. l. leguntur λύειν et κρατεῖσθαι, vt omnino verba constringendi ab Hebraeis et Graecis de doloribus frequentantur Iob. 39, 2. ὠδῖνας δὲ αὐτῶν ἔλυσας *dolores partus soluisti.* Lycophron. v. 1198. ἀφ᾽ ὠδῖνας ἐξέλυσε *se dolore partus exsoluit.* Aelian. H. A. 12, 5. τὰς τῶν ὠδίνων λῦσαι δεσμὰς

partus dolorum vincula soluisse. Mich. 4, 9. κατεκράτησάν σε ὠδῖνες ὡς τικτούσης *tenuerunt te dolores tanquam parturientis.* add. Luc. 13, 16. Hinc haud pauci interpretes verba ὠδῖνας θανάτου h. l. verterunt, *mortis dolores.* Cum vero mors finem cruciatibus Christi attulerit, quaesitum est, qua ratione dici possit, eum solutis *mortis doloribus* resurrexisse? Qua quidem ex difficultate vt sese exsoluerent interpretes, varias vias ingressi sunt. Ac *Beza* quidem ὠδῖνας θανάτου ex Hebraeorum loquendi consuetudine explicanda censet, vt significetur mors dolorum corporis et cruciatus animi plena, θάνατος ὠδινηρὸς, sicuti Matth. 24, 15. τὸ βδέλυγμα ἐρημώσεως sit idem quod ἐρήμωσις βδελυκτὴ *desolatio horrenda.* Rom. 7, 24. σῶμα τοῦ θανάτου id. qd. θνητόν. Et quamuis corpus, inquit *Beza*, in sepulcro iacens, omnis doloris atque adeo omnis sensus expers esset (cum vere ac certo Christus mortuus sit), tamen cum mors ipsa nihil aliud esse videretur, quam ipsorum cruciatuum ac dolorum quasi victoria ac plenum imperium, Christus merito dicitur tum demum dolores istos letales ac mortiferos superasse (οὐκ ἦν δυνατὸν κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπ' αὐτοῦ), cum mortuus mortem vicit, vt in aeternum cum suis Deo viuat. Sed recte contra monuerunt *Deylingius*, alii, nullum fuisse amplius dolorem in morte ex qua Christus resuscitatus sit, mortem enim, exantlato crucis supplicio, omnium laborum finem fuisse. *Kypkius* intellegit dolores mortem antecedentes, exquisitissimos Christi cruciatus, quos et anima et corpore subierat. At enimuero sermo hoc loco est de statu ac tempore inter mortem Christi in crucem acti eiusque resuscitationem intermedio, et satis ieiuna, hac interpretatione admissa, sententia procedit. Praetereo explicationes alias longius petitas et contortas, quas qui nosse cupit, adeat *Wolfium* in Curis ad h. l. et *Deylingium* l. l. Praeferenda est haud dubie sententia *Hackspanii* in notis philologg. ad Matth. 13, 3.. *Deylingii*, *Heumani*, *Fischeri* ad *Leusden.* de Hebraismm. N. T. p. 53. *Storrii* in Obss. ad Analog. et Synt.

Hebr. p. 50. *Schleusneri* in Lex. h. v. *Boltenii*, aliorumque, qui per *τὰς ὠδῖνας τοῦ θανάτου vincula mortis* intelligenda esse statuunt, cum verba *λύειν* et *κρατεῖσθαι* proprie de vinculis adhibeantur, et haec interpretatio orationis seriei conuenientissima sit. Hoc quidem significatu vocabulum *ὠδῖνας* nusquam in libris scriptorum Graecorum comparet, sed referri debet in numerum eorum vocabulorum Graecorum, quibus noua et inusitata potestas tributa est ab interpretibus Alexandrinis, admonitu vsus vocabulorum Hebraicorum. Scilicet Hebraicum vocabulum חֲבָלִים notat *dolores*, vt Ies. 13, 8. Ier. 49, 24. vbi LXX habent *ὠδῖνας*. Sed hoc ipsum nomen Hebraicum significat etiam *funes*, *vincula*, et haec est princeps ac propria huius nominis notio. Alexandrini autem interpretes iis in locis, in quibus nomen חבלים hoc significatu occurrit, illud expresserunt modo *σχοινία funes*, modo *ὠδῖνας*. Nempe Ps. 119, 61. verba חֶבְלֵי רְשָׁעִים transtulerunt *σχοινία* (funes) *ἁμαρτωλῶν*, sed Ps. 18, 5. חֶבְלֵי מָוֶת *vincula mortis* et v. 6. חֶבְלֵי שְׁאוֹל *vincula inferni*, conuerterunt: *ὠδῖνας θανάτου* et *ὠδῖνας ᾅδου*, legitur autem ibi in altero membro v. 6. מוֹקְשֵׁי מָוֶת *funes mortis*, quae verba iidem interpretes reddiderunt *παγίδες θανάτου*. Sic quoque Ps. 116, 3. חבלי מות et 2 Sam. 22, 6. חבלי שאול expresserunt *ὠδῖνας θανάτου*. Solebant autem Hebraei mortem comparare cum venatore retia tendente hominesque captante v. Ps. 91, 3. haec eadem imago etiam locis hactenus laudatis et loco nostro inest. Petrus igitur locos illos V. T. respiciens vsus erat verbis חבלי מות, Lucas autem secutus versionem Alexandrinam scripsit *ὠδῖνας θανάτου*, ita tamen, vt ipse quoque *vincula mortis* intelligeret. Hoc sensu etiam Syrus interpres vocabulum *ὠδῖνας* h. l. cepit, vertit enim ܚܒܠܐ *(chablo)*, qua eadem voce Ioh. 2, 15. expressit *φραγέλλιον* et Act. 27, 32. *σχοινία*. Itaque verba *λύσας κ. τ. λ.* reddi debent: *solutis vinculis quibus mors eum impeditum tenebat*, et intelligenda sunt de statu mortis, in quo Christus per

triduum mansit, quasi vinculis constrictus. καθότι οὐκ ἦν δυνατὸν κ. τ. λ.] *fieri non poterat, vt morte teneretur*, talem enim Dei cultorem (τὸν ὅσιόν σε v. 27.) qualis Iesus erat, eundemque Messiam v. 31. spes sua in Deo reposita, se ab eo in vitam reuocatum iri, fallere non poterat v. 27. valent de eo quae Dauides cecinit Ps. 16, 8 sqq. προωρώμην κ. τ. λ. v. 25. Alii verba explicant: euentum enim habere debebant vaticinia V. T. de Christi in vitam reuocatione, quale extat Ps. 16, 8 sqq. κρατεῖν dicuntur Graecis superiores in quocunque certamine, vt docuit *Perizonius* ad Ael. H. V. 2, 4. 5. Suidas: κρατεῖν, νικᾶν.

25. Diuersae sunt interpretum de argumento Ps. 16. a Petro allati sententiae. Plerique Messiam ibi loquentem induci existimant, qui in afflictionibus, quibus vrgeatur, fiduciam suam in Deo repositam declaret, deinde v. 4. 5. se Iouae sacerdotem esse profiteatur, ac denique a Deo se in vitam reuocatum, corpusque suum a corruptione seruatum iri confidat. Alii contra, Dauidis fata in illo carmine describi contendunt, vt *Rosenmüllerus* in Scholiis ad Ps. 16. *Kupertius* über den 16ten Psalm, in *Eichhornii Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 6. p. 284 ss. et in Commentatt. theologg. Vol. 1. p. 109 ss. Vol. 2. p. 199 sqq. Qui priorem interpretandi rationem sequuntur, Petrum h. l. et Paulum infra 13, 16 sqq. Psalmi verba tanquam vaticinium proprie sic dictum laudasse statuunt. Sed carmen illud non de Messia agere sat euidenter demonstrarunt viri docti quos paulo ante laudauimus. Haec enim interpretatio non respondet notioni Messiae, quam sibi antiquiores Iudaei informabant, qui Messiam cogitabant regem potentissimum, qui hostes Iudaeorum omnes debellaturus esset, et haec ipsa Messiae notio haud dubie post Dauidis mortem exornata est v. *Ziegler über Beweise fürs Christenthum u. Ursprung der Ideen vom Messias* in *Henckii Magazin für Religionsphilosophie etc* B. 1. St. 1. p. 65 sqq. Seriori demum aetate Iudaei Messiam sibi cogitabant prophe-

sam, pontificem v. not. ad Ioh. 1, 29. p. 746. erantque inter Iudaeos sapientiores, qui existimarent, Messiam quo populum expiaret, moriturum, in vitam tamen rediturum esse vid. not. ad Matth. 20, 28. Luc. 23, 42. Multa praeterea in hoc Psalmo occurrunt, quae nonnisi contorte ad Messiam referri possint v. *Rupertius* l. l. Itaque Petrus et Paulus Psalmi locum accommodarunt, et sublimiori sensu ad Christum retulerunt v. *Behnius üb. die Lehrart Jesu u. seiner Apostel* Lübeck 1791. *Eichhornii Allg. Biblioth.* B. 2. p. 947 ss. B. 3. p. 920. et *Eckermanus* in *Theologisch. Beyträgen* St. 2. p. 101 sqq. add. not. ad Matth. 1, 23. Quaesiuerunt porro interpretes, num Iudaei quoque Petri tempore Psalmi verba ad Messiam retulerint? Qui hanc sententiam tuentur, statuunt Petrum ostendere voluisse, quae Psalmi l. l. ipsi Iudaei de Messia dicta censerent, euentum habuisse in Iesu Messia. His vero ita statuentibus recte opponi potest: si Iudaei ipsi Psalmum de Messia explicuissent, non opus fuisset, vt Petrus pluribus demonstraret, sublimiori sensu illa verba de Messia esse capienda; nec vulgus Iudaeorum illa aetate credebat, Messiam moriturum esse v. ad Matth. 20, 28. Itaque Petrus qui ad Messiam, quem Iesum esse profitetur v. 32., Psalmi verba transtulit, non secutus est vulgarem carmen illud interpretandi rationem. Ita quoque iudicauit *Schoettgenius* in Horis Hebrr. ad h. l. Ex Iudaeis, inquit, nemo, quod sciam, hunc Psalmum 16. de Messia exposuit. Δαβὶδ γὰρ λέγει εἰς αὐτὸν] *Dauides enim de eo cecinit.* Potuisset Petrus dicere, Iesus Messias erat, adeoque confidebat et certo confidere poterat, se a Deo in vitam reuocatum iri, nec eum spes in Deo sita fefellit; sed quo fortius feriret auditorum animos, vtebatur verbis e Psalmo 16. depromtis. v. not. ad Matth. 1, 22. p. 411. Praepositio εἰς h. l. vt saepius, ita adhibetur, vt significet *de*, et obtineat vim praepositionis περὶ Diod. Sic. 11, 50. εἰς ἀδὰν ἕτερον ἢ τὸ παρὸν λέγειν· vbi v. *Wesselingius*. Pausan. 5, 22. τοιαῦτα δὴ ἕτερα ᾖσε Πίνδαρος ἐς Θήβην τε καὶ ἐς Δία. Sic quoque

Hebraei vtuntur particula אֶל v. Ioh. 42, 8. Ez. 21, 33. cf. *Glassius* Philol. S. p. 456. *Elsnerus* et *Kypkius* ad h. l. Formulam λέγειν εἴς τινα vel in N. T. etiam ita vsurpari, vt notet, verbis vti, quae non proprie quidem de aliquo agant, sed ad illum accommodari possint, planissime docet locus Eph. 5, 32. ab *Ekermanno* allatus, vbi verba sunt: ἐγὼ δὲ λέγω εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, eamque hoc sensu etiam nostro loco capiendam esse, ex iis quae hactenus a nobis disputata sunt, et omni orationis serie sat luculenter apparere arbitramur. Inest ergo verbis sententia haec: valent de Christo sensu sublimiori, quae proprio sensu de Dauide Ps. l. l. dicta sunt. προωρώμην τὸν κύριον ἐνώπιόν μου διὰ παντός] *semper Deum ob oculos habeo* h. e. grata benignae opis diuinae memoria semper animo meo obuersatur; praecessit enim Ps. 16, 7. *gratias Deo ago qui mihi consuluit.* ὅτι ἐκ δεξιῶν κ. τ. λ.] *nam is dextra mihi est* i. me adiuuat, *ne commouear.* Locutio ἐκ δεξιῶν μου εἶναι desumta est a iudiciis et foro, vbi amici, παράκλητοι (v. ad Ioh. 14, 16.) ad dextram eius qui in ius vocatus erat stabant v. Ps. 109, 31. Pro ἵνα μὴ σαλευθῶ in textu Hebraico legitur: בַּל אֶמּוֹט *non vacillabo.* Verbum מוט frequentatur in libris V. T. de iis, qui in discrimen aliquod siue periculum adducuntur, atque haud raro idem est quod נפל *cadere*, vt antecedens positum sit pro conseq. et tropice notet: *interire*, *calamitatibus succumbere*, *ab hostibus vinci*, vt Ps. 13, 5. 38, 17. coll. v. 13. Ps. 46, 6. et Ps. 16, 8. Eodem fere modo etiam h. l. adhibitum extat verbum σαλευθῶ *ne cadam*, *vt interire non possim.* Proprie autem σαλεύειν vsurpatur de nauibus, quae fluctuum ventorumque vi huc illuc iactantur; Moschopulus: σαλεύειν κυρίως ἐπὶ νηὸς λέγεται, ὅταν ἐπ' ἀγκύρας κινῆται, καὶ ἀστατῆς ὑπὸ τῶν κυμάτων ταραττομένη. add. Pollux 1, 114. hinc transfertur ad quemuis motum et agitationem, vnde saepius occurrit de terrae motu v. τοὺς ό Ps. 17, 9. Act. 4, 31. cf. *Bosius*, *Kypkius* ad h. l. *Carpzouius* ad Hebr. 12, 27. *Elsnerus* ad Act. 17, 13. et Hebr. l. l. ad homines

translatum, ponitur de iis, quorum animus metu, curis ac sollicitudine perturbatus est. vt 2 Theff. 2, 2. Iudith 12, 15. ἐσαλεύθη ἡ ψυχὴ αὐτῆς. 1 Macc. 6. 8. ἐθαμβήθη καὶ ἐσαλεύθη σφόδρα. v. *Elsnerus* ad 2 Theff. l. l. atque hoc sensu etiam h. l. nonnulli interpretes verbum accipiendum esse existimant, qui adeo vertunt: *ne animum abiiciam in afflictionibus meis.* Sed interpretatio supra proposita et h. l. et Ps. l. l. orationis seriei conuenientior est.

26. *Quare animus meus gaudet, et laetatur lingua mea, praeterea etiam corpus meum secure quiescet.* διὰ τοῦτο *propterea*, quoniam tu mihi auxilium praestas. εὐφράνθη in aliis libris legitur ηὐφράνθη. „Nil interest siue scribatur εὐφράνθη, siue ηὐφράνθη, quae scriptio videtur nonnullis accuratior. Verum in talibus non in sermone tantum quotidiano, sed et scribentes Graeci augmentum omittebant, quia syllaba natura longa incapax erat augmenti. Propterea scribebant Attici, a v. ἀναλόω imperfectum ἀνάλουν. Aoristum ἀνάλωσα, non ἠνάλουν, ἠνάλωσα, quia syllaba erat natura sua producta." Selecta e scholis *Valckenarii* p. 360. ἡ καρδία μου] Psalmi loco legitur כְּבוֹדִי quod prop. esset *gloria mea*, ἡ δόξα μου. Alexandrini autem interpp. vt Vulg. Arabs habent ἡ γλῶσσά μου, videntur ergo legisse לְשׁוֹנִי *lingua mea laetitiam eloquitur.* Etenim non possum adstipulari *Bucero* (v. *Rosenmülleri* Scholia ad Ps. l. l.) et *Michaeli* (*Kritisches Collegium über die drey wichtigsten Psalmen von Christo, den 16ten, 40sten u. 110ten. Frcf. et Götting.* 1759. 8.) p. 163. suspicantibus, *linguam* dictam esse כבוד, quod sit nobilior pars corporis, qua homo maxime bestiis excellat; iis enim in locis, quos ad hanc significationem confirmandam attulerunt, Ps. 30, 13. 108, 2. nomen כָּבוֹד satis commode explicari potest *animus*, quo significatu aliis quoque in locis pluribus recurrit, v. Gen. 49, 6. Ps. 4, 3. 7, 6. 57, 9. Haec igitur significatio etiam hoc Psalmi loco nomini כָּבוֹד tribuenda est. Scilicet כָּבֵד a כבד *grauis fuit*, vt Arab. كَبِد adhibetur de *animo*,

vtpote potiore et digniore hominis parte, atque adeo idem est quod נפש v. *Aurivillii* Diss. ad Gen. 49, 6. *Michaelis* l. c. et in Supplementis ad Lexx. Hebrr. p. 1199. 1200. Sed Ps. 16, 9. vocabula לִבִּי (*cor meum*) כְבוֹדִי (*animus meus*) et בְּשָׂרִי (*corpus meum*. Phil. 1, 20. σῶμα) vim pronominis obtinent, vt saepius, adeoque exprimenda sunt: *ego laetor*, (quae sententia poetarum Hebraeorum more aliis verbis repetitur) *ego exulto, habitabo* siue *quiescam securus*. Verbum שכן proprie notat: *quieuit* (1 Par. 17, 9.) deinde, *quieuit nocte*, *dormiuit*, tum etiam *habitauit*, *commoratus est*; quare Ps. l. l. vltima verba reddi possunt vel: ego tutus ab omni malo habitabo i. e. omnino, tutus ero, nil mihi mali eueniet, vel: dormiam secure, ab omni periculo tutus id. qd. בְּשָׁלוֹם אֶשְׁכְּבָה Ps. 4, 9. Haec vero vltima verba: *corpus meum secure quiescet*, hoc nostro Lucae loco aliter interpretanda sunt. Etenim cum Petrus ea transtulerit ad Iesum, Messiam, in vitam reuocatum; in eius oratione vrgendum est nomen σάρξ *corpus*, oppositum animo coll. v. 27. 31. Verbum κατασκηνοῦν vt Hebr. שָׁכַן significat *habitare, commorari*, etiam *quiescere*, vnde et Iudaei Alexandrini שכן Ez. 17, 23. reddiderunt verbo ἀναπαύεσθαι, et Symmachus Ex. 24, 6. ἐπαναπαύειν. Itaque verba: καὶ ἡ σάρξ μου κ. τ. λ. reddenda sunt: *corpus meum saluum et illaesum, tutum a putredine commorabitur* s. *quiescet* nempe in sepulcro, nam sequitur v. 27. οὐδὲ δώσεις τὸν ὅσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν· et v. 31. οὐδὲ ἡ σάρξ αὐτοῦ εἶδε διαφθοράν. Formula ἐπ' ἐλπίδι respondet Hebr. לָבֶטַח atque notat: *secure*, vt Prou. 1, 33. ὁ δὲ ἐμοῦ ἀκούων κατασκηνώσει ἐπ' ἐλπίδι. add. Ps. 4, 10. Iudd. 18, 7. Ies. 32, 9. etc.

27. *Nam non relinques animam meam in orco, nec cultorem tuum putrescere patieris. εἰς ᾅδου*] ᾅδης Hebr. שְׁאוֹל, *orcus*, locus subterraneus, sedes vmbrarum piarum impiarumque v. not. ad Matth. 16, 18. Luc. 16, 23. εἰς positum est h. l. pro ἐν, vt saepius v. ad Marc. 1, 9. 39. 2, 1. Ioh. 1, 18. 9, 7. 20, 7 sed εἰς ᾅδου positum est pro εἰς ᾅδου οἶκον

vel *τόπου* (i. e. *εἰς ᾅδην* quod in nonnullis codd. e glossemate legitur) siue *ἐν ᾅδου οἴκῳ* l. *τόπῳ* i. e. *ἐν ᾅδῃ* quae formula Luc. 16, 23. posita deprehenditur. Eadem elliptica dicendi ratione vsus est etiam Xen. Oecon. extr. *ὁ Τάνταλος ἐν ᾅδου λέγεται τὸν ἀεὶ χρόνον διατρίβειν, φοβούμενος, μὴ δὶς ἀποθάνῃ* et Diod. Sic. p. 162, A. *καταβῆναι εἰς ᾅδου παραδόξως ἐτόλμησε*. Exempla plura huius ellipseos congesserunt *Raphelius* in Obss. Xenophh. et *Munthius* ad h. l. *οὐδὲ δώσεις* nec *permittes*; *διδόναι* vt Hebr. נָתַן notat etiam *concedere*, *permittere*, *sinere*, *iubere* v. *Krebsius* ad h. l. *Fischerus* ad *Leusden*. de Hebraismm. N. T. p. 58. et nos ad Marc. 10, 26. *τὸν ὅσιόν σου me tuum cultorem*, corpus tui cultoris coll. v. 31. *ἰδεῖν* vt Hebr. ראה significat quoque *sentire*, *experiri* v. Pf. 34, 13. 89, 49. 106, 5. ibique LXX sed *ἰδεῖν διαφθορὰν* est, *corrumpi*, *putrefieri*, vt *ἰδεῖν τὸν θάνατον videre*, *experiri mortem* est id. qd. *mori*, de qua loquendi forma Hebraica v. not. ad Luc. 2, 26. Pro vocabulo Hebraico שחת Psalm. 16, 10. Alexandrini Iudaei posuerunt nomen *διαφθορά*, et hanc eandem notionem Petrum quoque, qui Syrochaldaice loquebatur, vocabulo שחת subiecisse, ipsius argumentatio docet, quae notio illi vocabulo seriori aetate tradita est, ea enim nusquam in textu Hebraico occurrit v. *Rosenmülleri* Scholia ad Pf. 16, 10. et not. infra ad 13, 34. Sensus ergo verborum ex mente Petri atque Lucae est: *tu me in vitam reuocabis*. Sed verbis Psalmi 16, 10., quae Petrus ad Christum retulit, alius sensus inest. Scilicet verbum עזב, pro quo h. l. legitur *ἐγκαταλείπειν*, cum particulam ל comitem habet, denotat: *committere*, *tradere*, vt Pf. 49, 11. atque adeo verba לֹא־תַעֲזֹב נַפְשִׁי לִשְׁאוֹל sonant: *non trades me orco*. coll. Pf. 118, 18. Etenim נפש vt לב centies loco pronominis ponitur. Pro חֲסִידְךָ in sing. *cultorem tuum*, *Fischerus* in Prolusf. de vitiis Lexx. N. T. p. 184 sqq. *Rupertius*, *Rosenmüllerus*, alii, pluralem חֲסִידֶיךָ legendum esse praecipiunt, ita, vt vel pluralem vim singularis obtinere existiment, vel eum reddendum esse putent, *cul-*

r

tores tuos, qualis ego sum. Sed singularem Masorethae ponendum iubent, atque hanc lectionem omnes versiones antiquae tuentur, et plerique codices iidemque probatissimi exhibent. Recte igitur, meo iudicio, praesertim cum et aliae rationes accedant, maxima pars criticorum atque interpretum lectionem חֲסִידְךָ praeferendam censet. Praecessit nimirum in membro priori נַפְשִׁי, membrorum igitur concinnitas postulat, vt in posteriori membro singularis sequatur. Durior omnino interpretatio existit, siue חסידיך explicetur cultores tuos, siue pro plurali eminentiae habeatur, et loci qui afferuntur, vbi nomina pluralia pro singularibus posita extant, nostro loco non similes sunt sed valde dissimiles. Neque lectio difficilior est omnibus in locis verior. v. ad Matth. 23, 25. et *Fischeri* Prolusf. in Palaephat. p. 21 ss. Facile praeterea ostendi potest, qui factum sit, vt lectio חסידיך in textum irreperet. Nempe a festinante librarii manu *Iod* non ante, sed post Daleth scriptum est, vt Ps. 17, 7. vbi חסידך pro חסדיך Chald. Syr. et Arabs legerunt, vel illud Iod abundat, et pro matre lectionis habendum est, quam librarius more Iudaeorum, priusquam puncta adderet, pro Schva posuit v. *Tychsenius* in *Repertor. für bibl. u. morgenl. Literatur* Th. 1. p. 170 ss. *Koehlerus* ib. Th. 3. p. 83, 84. et *Michaelis Oriental. Biblioth.* Th. 2. p. 237 sqq. Vocabulum שחת a rad. שָׁחַח vel שִׁיחַ, *descendere, immergi*, quod in altero membro legitur, et ab interpretibus Alexandrinis expressum est *διαφθορὰ* proprie notat, *locum depressiorem*, hinc *foueam*, tum vero etiam vt בור (de qua voce vid. *Rosenmülleri* Scholia ad Ps. 28, 1.) de *sepulcro*, vel *locis subterraneis*, *orco* adhibetur, vt Ps. 30, 4. (*eduxisti me* מִן־שְׁאוֹל *ex orco*, *vitam mihi seruasti* מִיּוֹרְדֵי־בוֹר *a descendentibus in foueam* i. in sepulcrum coll. v. 10. vbi legitur: quid lucri ex morte mea, ex me sepulto בְּרִדְתִּי אֶל־שָׁחַת *percipies? num puluis*, corpus in sepulcro in cinerem redactum, *te praedicabit?*) Ps. 49, 10. hinc etiam *interitum* significat vt Ps. 55, 24. 103, 4. Iob. 33, 18. Iam Psalmo 16, 10. more Hebraeorum, eadem senten-

tia bis expressa est. In priori membro memoratur *locus*, שְׁאוֹל, non committes me oreo, parallelismus membrorum igitur flagitat, vt in altero membro per שחת quoque intelligatur *locus*, atque adeo שחת explicetur de *sepulcro* s. *orco*, *locis subterraneis inferorum*. Sensus igitur verborum Dauidis est: *longioris vitae vsuram mihi concedes, non succumbam hostibus meis*. Nam *videre sepulcrum* s. *orcum* idem valet quod mori. Minus accurate igitur plerique interpretes, cum versione septuagintauirali, caeterisque versionibus (excepta Chald. quae habet שְׁחָתָא *fouea*) vocabulum שחת explicant *corruptio*, *putredo*.

28. *Viam mihi ostendis, quae in vitam reducat, summaque apud te versantem laetitia afficies*. In textu Hebraico legitur: תּוֹדִיעֵנִי אֹרַח חַיִּים *doces me viam vitae*. Horum verborum sensus esse potest: ostendis mihi viam, qua e vitae periculis euadere possim, a porta inferorum me reducis (Ps. 9, 14.) vitam mihi conseruas v. Ps. 30, 4. 71, 20. Sic et Prou. 7, 27. *viae inferni* sunt viae, quae in orcum ducunt. Sed חי vel חיים Hebraeus sermo etiam ita frequentauit, vt significaret *felicitatem* v. Ps. 36, 10. 42, 9. Hos. 6, 2. Prou. 15, 24.; quam rationem secuti N. T. scriptores eodem sensu vsurparunt vocabulum ζωή v. Luc. 14, 15. 1 Petr. 3, 10. cf. etiam *Rupertius* et *Rosenmüllerus* ad hunc Psalmi locum; atque haec interpretatio ob membrorum parallelismum illi priori praeoptanda est, vt adeo Dauides his verbis sententiam expresserit hanc: tu me felicem reddis, victoriam de hostibus meis reportabo, liberatus calamitatibus, quibus nunc premor, feliciter regnabo. Petri vero orationis consilio conuenienter haec verba explicanda sunt: tu mihi vitam reddis, me a mortuis excitas. πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου] Psalmi l. l. legitur: שֹׂבַע שְׂמָחוֹת אֶת־פָּנֶיךָ *saturatio gaudii* i. e. gaudium maximum *est coram facie tua*; sequitur: *in dextra tua est laetitia perpetua*. Verba את־פניך explicant: in cultu, in religione tua (cum pii homines coram Deo ambulare dicantur)

vel, in templo tuo. Verum cum sequatur *laetitia est* בימינך *in dextra tua*; prius illud את־פניך simpliciter reddendum esse videtur *apud te*, vt haec formula, et quae sequitur בימינך idem significent, atque sensus sit: tu es auctor et dator laetitiae, felicitatis summae et perpetuae. Petrus autem, recordatus dictorum Iesu Ioh. 17, 5. coll. infra v. 34. verba ita intelligi volebat: in vitam reuocatus fruar apud te beatitate summa.

29. Iam in Psalmi locum Petrus commentatur, et ostendit, subliniorem sensum verbis illis inesse, quo admisso, neutiquam ad Dauidem, sed ad Iesum Messiam referenda sint. *Liceat mihi*, inquit, *libere ad vos loqui de Patriarcha Dauide*, etsi Dauides fuerit vir cum maxime pius (ὅσιος) cumque vos vnice admiremini, tamen libere profiteri possum, nemo vestrum negare poterit, eum mortuum, et sepultum, et putredinem expertum esse coll. v. 27. 31. 13, 37. illa igitur Psalmi verba, quae commode quoque intelligi possunt de spe resurrectionis post breuem corporis in sepulcro commorationem, hoc sensu admisso, non ad Dauidem, sed ad Iesum sunt referenda, qui resurrectione sua se Messiam declarauit. v. 13, 35. ἐξὸν scilicet ἔστω *liceat* l. *fas mihi sit*. Eadem ellipsis ap. Virgil. Aen. 2, 157. *Fas mihi Graiorum sacrata reuoluere iura.* μετὰ παῤῥησίας *ingenue*, *libere* Diod. Sic. p. 345. B. τὴν συμβουλίαν ἐκτίθεσθαι μετὰ τῆς παῤῥησίας *ingenua animi libertate sententiam suam edisserere*. Ioh. 7, 13. πατριάρχης Dauides nuncupatur, quoniam auctor et caput familiae regiae Iudaeorum erat. Eodem fere sensu Tertullianus Lib. 2. ad nationes c. 12. Saturnum vocat *patriarcham deorum*. καὶ ἐτάφη *mortuus et sepultus est*, atque in putredinem eius corpus abiit, haec enim notio verbis simul inest coll. v. 27. 13, 37. τὸ μνῆμα ἐν ἡμῖν *in hac urbe nostra*. Alia sepulcra extra vrbem erant v. ad Matth. 8, 28. Traditiones Iudaeorum de Dauidis sepulcro a Iohanne Hyrcano et Herode M. spoliato memoranit Iosephus Ant. 7, 15. 3. 13, 8. 4. B. i. 1, 2. 5. cf. et *Michaelis* ad h. l.

30—32. Petrum sensu tantum sublimiori Psalmum 16. ad Christum trahere, atque argumentari more inter Iudaeorum doctores recepto, vel exinde quoque apparet, quoniam promissionem eam, quam Dauidem accepisse s. l. refert, nempe Messiam ipsius successorem fore, [eum e stirpe ipsius proditurum esse] ille non acceperat v. ad v. 25. Sed Iudaei illos V. T. locos, quos Petrus respicit 2 Sam. 7, 12. Ps. 89, 5. 132, 11. ad Messiam referebant. προφήτης οὖν ὑπάρχων κ. τ. λ.] *Sed cum vates esset, sciretque Deum interposito iureiurando ipsi promisisse, vnum e posteris, ipsius regnum occupaturum esse* etc. προφήτης h. l. vt omnis verborum complexio docet, significat *eum qui futura praedicit*. Hoc nomine Dauides insignitur, quoniam illa aetate Iudaei plures Psalmorum Dauidis de Messia eiusque fatis explicare solebant vid. *Hezelius* ad h. l. Hanc interpretationem confirmant sequentia verba καὶ εἰδὼς κ. τ. λ., quae luculentius ostendunt, cur propheta nominandus sit. Participium προϊδὼν v. 31. coniungendum est cum verbo ἐλάλησε *praeuidens* resurrectionem Christi *dixit* i. simpliciter *praedixit*, *vaticinatus est*, προεφήτευσε. Sed hoc populariter dictum est, pro, *de resurrectione Messiae vaticinatus esse putandus est* ap. Ps. 16. Verba enim, quae esse vel facere significant, quandoque pro rei opinione ponuntur, et intelligenda sunt φαινομένως, reputatiue v. *Glassius* in Philol. S. p. 229. nos ad Ioh. 11, 50. Matth. 26, 12. Similis locus Matth. 15, 7. καλῶς προεφήτευσε περὶ ὑμῶν Ἡσαΐας vbi v. not. *Eckermanus* l. l. ad προϊδὼν subintelligit particulam ὡς, Dauides ita de resurrectione locutus est ac si eam praeuidisset. Sensus idem manet. Verba ὅτι οὐ κατελείφθη κ. τ. λ. cum praecedentibus copulanda sunt: *de resurrectione Messiae vaticinatus est: eius animam non esse in orco relictam, nec corpus eius in putredinem abiisse*. Sententia igitur verborum eorumque cohaerentia haec est: facile concedetis Psalmi 16. verba recte referri ad Messiam, sublimiori sensu de Messia explicanda esse, nam Dauides non in vitam rediit, et vosmet ipsi statuitis,

Dauidem, qui acceperit promissionem ex posteris ipsius Messiam proditurum esse (2 Sam. 7, 12.) in Psalmis etiam de Messia eiusque fatis cecinisse. Videamus iam de verbis reliquis. *καὶ εἰδὼς et nosset*, nempe edoctus a Deo per Nathanem 2 Sam. 7, 12. 16. coll. Ps. 132, 11. *ὅτι ὅρκῳ ὤμοσεν αὐτῷ ὁ Θεὸς*] quando Deus in literis sacris iurasse dicitur, eo ipso declaratur, Deum esse mutationis et poenitentiae expertem v. Hebr. 3, 11. 6, 13. 17. inest ergo his verbis omnino notio haec: *sanctissime promisit. ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ* Ps. 132, 11. quem Petrus in primis respexit, legitur מִפְּרִי בִטְנְךָ quae verba Alexandrini Iudaei expresserunt *ἐκ καρποῦ τῆς κοιλίας σου*· sed nomen ὀσφὺς in versione septuagintavirali respondet Hebr. חֲלָצַיִם Iob. 38, 3. et מָתְנַיִם Ex. 12, 11. vt adeo καρπὸς τῆς ὀσφύος proprie sit, *fructus lumborum*. Verum haec vocabula cum de liberorum procreatione sermo est, inter se permutantur, atque formula nostra ex Hebraeorum loquendi consuetudine significat: *ex ipsius posteris*. Verba: *κατὰ σάρκα ἀναστήσειν κ. τ. λ.* plerumque vertunt: *secundum humanam naturam Messiam nasciturum, eiusque regnum occupaturum esse*. Notant, *ἀναστῆναι*, vt verbum *ἐγείρειν* frequenter de natiuitate adhiberi, vt sit: *sobolem excitare, nasci aliquem iubere*, veluti Matth. 22, 24. 2 Sam. 7, 12.: *καὶ ἀναστήσω τὸ σπέρμα σου μετὰ σὲ, ὃς ἔσται ἐκ τῆς κοιλίας σου*. Sed haec ipsa verba: *τὸ κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν Χριστὸν* omittunt A C D** Barb. 1. Ed. Syr. Erp. Copt. Aeth. Arm. Vulg. Ath. Cyr. Iren. Victorin. Fulg. in aliis libris post verba *θρόνου αὐτοῦ* legitur: *ἀναστήσειν τὸν Χριστὸν ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ τὸ κατὰ σάρκα καθίσαι*, alii omisso *ἀναστήσειν* post *καθίσαι* habent *τὸν Χριστὸν κατὰ σάρκα* v. *Griesbachius* ad h. l. Lectionem vulgatam defendunt *Lud. de Dieu*, *Wolfius*, *Heumanus*, alii. Sed eam improbandam esse, rectissime iudicarunt *Bengelius*, *Millius*, *Schoettgenius*, *Griesbachius*, al. Ipsa enim scripturae varietas et inconstantia interpolationem aperte prodit; non leguntur haec verba Ps. 132, 11. nec locis parallelis a

Sam. 7, 12. Ps. 89, 5. omissis verbis existit lectio difficilior, ostendi denique facile potest, quomodo vulgaris lectio orta sit. Scilicet grammatici, cum legerent, Deum iurasse Dauidi, ex posteris *ipsius* aliquem *regnum eius occupaturum esse*, explicationis caussa adiiciebant: τὸν Χριστόν. Alii qui putarent Petrum e Ps. 132. verbis probare voluisse resuscitationem Christi, neque, vt *Millius* probe monuit, *connexionem argumenti perspicerent, quo necessitas resurrectionis Christi e promissione sessionis eius in throno Dauidis inferebatur, ipsius resurrectionis* promissionem *addebant*, ita, vt apponerent verbum ἀναστήσειν, quod de Christi resurrectione v. 32. potium compararet. Alii vero emunctioris naris, qui viderent, Petrum, verbis Psalmi 132. non nisi hanc sententiam exprimere voluisse: Dauidem sciuisse ex posteris ipsius Messiam prodituram esse, quique recordarentur verborum loci 2 Sam. 7, 12. καὶ ἀναστήσω τὸ σπέρμα σου μετὰ σὲ, ὃς ἔσται ἐκ τῆς κοιλίας σου, atque in textu reperirent insertum ἀναστήσειν, accipiebant hoc verbum de natiuitate, et quo clarius appareret illud hoc sensu capiendum esse, adiiciebant κατὰ σάρκα *quoad naturam humanam*. Iam vero omissis verbis illis infitiuis, ad καθίσαι subaudiendum est τινὰ *aliquem*, regni successorem, nempe τὸν Χριστὸν coll. v. 31. Caeterum verba ἡ ψυχὴ αὐτοῦ plures optimae notae libri omittunt, probante *Bengelio*, *Millio*, *Griesbachio*, nempe e v. 27. in hunc translata sunt a grammaticis, qui etiam pro κατελείφθη rescripserunt ἐγκατελείφθη, quoniam hoc ipsum verbum v. 27. exstat. 32. τοῦτον τὸν Ἰησοῦν. Bene *Heinrichsius*: post τοῦτον subintelligendum Χριστὸν ὄντα, vt τοῦτον praedicati loco habeatur, Ἰησοῦν autem subiecti loco, proferaturque emphatice; suscitauit Deus *Iesum*, qui est hic Messias. Alii his verbis respici putant ad ea, quae v. 22. leguntur, hunc Iesum supra descriptum, Iesum Nazarenum, quem vos interfecistis, ἄνδρα ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποδεδειγμένον κ. τ. λ.

33. τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ Θεοῦ ὑψωθεὶς] *Iamque Dei dex-*

tis mortuis, ad summam dignitatem et maiestatem, declaratus et constitutus dominus et Messias (np. resurrectione et in coelum reditu) v. 36. Phil. 2, 9 sqq. De verbo ὑψοῦν vid. not. ad Ioh. 8, 28. Matth. 11, 23. τῇ δεξιᾷ scil. χειρὶ vt 5, 31, cui formulae Hebraei hanc subiecerunt vim, vt declararet *Dei potentiam* v. *Glassii* Philol. S. p. 937. Suidas: δεξιὰ κυρίου ἡ ἄνωθεν ῥοπὴ καὶ ἡ ἀγαθὴ ἐνέργεια παρὰ τῇ θείᾳ γραφῇ. Nonnulli interpretes τῇ δεξιᾷ positum existimant pro εἰς vel πρὸς τὴν δεξιὰν, contra vsum loquendi. Quoad sensum autem verbis τῇ δεξιᾷ τοῦ Θ. ὑψωθεὶς eadem sententia exprimitur, quae inest formulae *sedet ad Dei dextram* i. cum Deo regnat coll. v. 34. τήν τε ἐπαγγελίαν λαβὼν — τοῦτο] *Spiritum diuinum, de quo promissum a patre acceperat, effudit*, nobis impertitus est. τοῦτο scl. πνεῦμα. Pertinent huc loci Iohannei 14, 16. *rogabo patrem, vt alium vobis adiutorem concedat.* v. 26. *quem pater mea caussa mittet*. 15, 26. *cum a patre vobis mittam, qui a patre conceditur.* Erat praeterea Iudaeorum persuasio, nutu Messiae populo suo prospicientis, iam olim magnas res gestas esse, huiusque instinctu vates oracula edidisse v. *Knappii* Opusc. p. 26. intpp. ad 1 Petr. 1, 11. et Prolegg. nostr. in Ioh. p. 85 sq. Sententiae autem summa est: nos Christo debemus dotes illas, quibus iam instructi sumus, illas vis diuinae effectiones, quibus gaudemus; ὃ νῦν ὑμεῖς βλέπετε καὶ ἀκούετε *id quod nunc videtis et auditis* vid. not. ad v. 16.

34. Petrus, vt accuratius explicaret verba: τῇ δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ ὑψωθεὶς, et quo acrius moueret auditorum suorum animos vid. ad v. 25. laudat verba Psalmi 110, 1. 2. quem quidem Psalmum Iudaei ipsi oraculis Messianis annumerabant vid. not. ad Matth. 22, 44. et intpp. ad Hebr. 1, 13. οὐ γὰρ Δαβὶδ ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς] Messiae in coelum abitum Dauidis verba spectant, quae vosmet ipsi ad Messiam reuocatis. *Neque Dauides coelum adscendit*; in orco versatur. γὰρ est mera particula transeundi. *Michaelis, Heinrichsius*, alii, opinantur Iudaeos illius aetatis,

falsa interpretatione Psalmi 16. deceptos credidisse, Dauidem in coelum sublatum fuisse. Quae tamen coniectura idoneis rationibus destituta est; et ipsa versionis Alexandrinae verba: *οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχήν μου εἰς ᾅδην* sensu praegnanti accipienda sonant: non derelinques me ita, vt morti iam concedam, iam in orcum descendam. Sensus autem verborum Petri h. l. est: Dauides, vt nostis, non in coelum abiit, de Messia autem, vt vosmet ipsi conceditis, Ps. 110. cecinit: *κάθου ἐκ δεξιῶν μου κ. τ. λ.* haec eius verba in Iesum Messiam valent. *λέγει αὐτὸς*] Interpretes ii, qui Psalmum 110. ad Dauidem referunt, vt adeo Petrus carminis verba h. l. tantum accommodasse putandus sit, Dauidem non auctorem Psalmi agnoscunt, sed Christum (Matth. l. l.) atque Petrum vsum loquendi vulgarem et opinionem popularium suorum secutos esse statuunt; in eadem sententia sunt quoque plures eorum, qui Psalmum de Messia interpretantur, cum notio Messiae post Dauidis demum mortem exornata sit, quibus accedere nullus dubito. *τῷ κυρίῳ μου* Deus dixit domino meo, Messiae, quem colo et veneror, *κάθου ἐκ δεξιῶν μου sede ad dextram meam*, mecum regna. Voc. *ὑποπόδιον subsellium* vsi sunt interpretes Alexandrini, praeter Ps. l. l. Ies. 66, 1. Thren. 2, 1. Athen. 5. p. 192. E. aliique recentiores v. *Sturzius* de dialecto Macedonica et Alexandrina p. 199. nos ad Matth. 5, 35.

36. 37. *Quare hoc vniuersa gens Israelitarum certo cognoscat, Deum hunc Iesum, quem vos in crucem egistis, dominum et Messiam constituisse.* Ordo enim verborum hic est: *ὅτι τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ὃν ὑμ. ἐσταυρ. ὁ Θεὸς ἐποίησεν αὐτὸν κύριον καὶ Χριστόν.* Pronomen *αὐτὸν* ex Hebraismo redundat. *ἐποίησε* constituit eum, constitutum declarauit, per resurrectionem et in coelum reditum. *ποιεῖν constituere*, de qua verbi vi ac potestate v. not. ad Marc. 3, 14. Ioh. 6, 15. — 37. *ἀκούσαντες*] scl. *τοῦτο* (v. *Bosius* de Ellips. p. 490 sq. ed. *Schaef.*): nempe non tantum virum innocen-

tem, sed ipsum adeo Messiam esse interfectum. κατενύγησαν τῇ καρδίᾳ] *magna tristitia affecti sunt.* κατανύσσεσθαι prop. *compungi*, tropice notat, *acri dolore affici*, quo sensu in versione Alexandrina legitur Gen. 34, 7. vbi Hebr. התעצב respondet, et vsurpatur inprimis de sermonibus, qui animum valde afficiunt aut tristitiam animo incutiunt v. *Kypkius* ad h. l. Sir. 14, 1. καὶ οὐ κατενύγη ἐν λύπῃ ἁμαρτιῶν *quippe non afficitur dolore propter peccata.* Hesychius: κατενύγησαν, ἐλυπήθησαν. Κατανύγητε, λυπήθητε. Κατανένυγμαι λελύπημαι. Cum dolor perturbet animum, κατανύσσεσθαι significat porro, *obstupescere*, *de statu mentis deiici*, vel prae moerore Sir. 12, 12. vel etiam alia quauis de caussa Sir. 20, 21. καὶ ἐν τῇ ἀναπαύσει αὐτοῦ οὐ κατανυγήσεται *neque perturbatur ipsius animi tranquillitas.* ib. 47, 21. κατενύγην ἐπὶ τῇ ἀφροσύνῃ σου *obstupui stultitia tua.* Susan. v. 11. καὶ ἦσαν ἀμφότεροι κατανενυγμένοι περὶ αὐτῆς *ambo erant de statu mentis deiecti, prae admiratione* (formositatis), *prae amore illius.* Cum vero is dolor soleat esse vehementissimus, cum quis ita de statu mentis deiectus est, vt vox faucibus haereat, vt sileat, factum est, vt hoc verbum vsurparetur quoque eo significatu, vt notaret *silere*, Ps. 4, 5. ἐπὶ ταῖς κοίταις ὑμῶν κατανύγητε. Aquila ibi habet ἡσυχάσατε. Leuit. 10, 3. κατενύχθη Ἀαρὼν, vbi respondet Hebr. וידם *silere*, vt Dan. 10, 15. verbo נאלם *obmutescere.* Suidas: κατανυγῶ ἀντὶ τοῦ σιωπῶ. Hesychius: κατανύγητε· ἡσυχάσατε. Id. κατανένυγμαι· ἡσύχασα. Atque hanc ipsam verbi significationem *Boltenius* retinendam h. l. putat; male tamen, cum ea ab hoc loco aliena sit. Vertit: *sie gaben im Herzen nach, wurden im Herzen zum Schweigen gebracht*, nil habebant, quod obloquerentur. τί ποιήσομεν, *quid nobis faciendum?* cum facta infecta fieri nequeant, vt peccati remissionem nanciscamur, nec regno eius excludamur.

38. μετανοήσατε, καὶ βαπτισθήτω κ. τ. λ.] *mentem mutate, et quilibet vestrum baptismo suscipiendo, se Iesu Mes-*

fine sectatorem profiteatur, vt vobis peccata condonentur. μετανοήσατε vitam animumque emendate, aliter in posterum sentite, ita vt praeconceptis opinionibus valedicatis, quae vos impediuerunt, quo minus Iesum Messiam agnosceretis. βαπτισθήτω ἐπὶ τῷ ὀνόματι I. X. idem valet quod βαπτίζεσθαι εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Act. 19, 5. h. e. baptismi ritu solenni se Iesu Messiae sectatorem profiteri, eius doctrinae sese obstringere vid. not. ad Matth. 28, 19. εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν *vt peccatorum veniam obtineatis*, quibus in verbis simul cogitandum de illo peccato, quod hactenus repudiauerant Iesum Messiam. εἰς, vt saepius, euentum indicat. Per τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου πνεύματος, cum Petrus, vt satis euidenter sequentia docent, respexerit locum Ioëlis supra v. 17 ss. laudatum, significantur vis diuinae effectus, rerum diuinarum scientia plena et accurata, acre et perpetuum sanctitatis studium, ardor doctrinam Christi profitendi et propagandi flagrantissimus v. not. ad 1, 8. 2, 4. 14.

39. ὑμῖν γάρ ἐστιν ἡ ἐπαγγελία] *ad vos pertinet promissio.* Datiuus ὑμῖν positus est pro genitiuo ὑμῶν, de quo vsu loquendi vid. *Kypkius* ad h. l. *Korstius* de Hebraismis N. T. p. 294. et nos ad Marc. 2, 18. Per τὴν ἐπαγγελίαν nonnulli interpretes intelligi volunt promissionem de Messia mittendo. Sed cum paulo ante praecesserit: λήψεσθε τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου πνεύματος, et h. l. respiciatur locus Ioëlis 3, 1. extra omnem dubitationem positum esse arbitramur, per τὴν ἐπαγγελίαν intelligendam esse promissionem de πνεύματι mittendo. καὶ πᾶσι τοῖς εἰς μακρὰν] *et ad remotissimos quosque.* Plerique, praeeunte Theophylacto, his verbis significari statuunt *gentiles*, et suppleri iubent χώραν οὖσι (v. *Bosius* de Ellips. sub v. χώρα p. 563. ed. *Schaef.*), vt εἰς μακρὰν χώραν positum sit pro ἐν μακρᾷ χώρᾳ. Monent ab Hebraeis *remotos*, רחוקים, dictos esse *gentiles*, tanquam ab religione Iudaica atque adeo etiam beneficiis diuinis remotos coll. Zach. 6,

15. 10, 9. et hunc vsum loquendi secutum esse h. l. Petrum, atque Paulum Eph. 2, 13. coll. Rom. 9, 24. His vero ita statuentibus opposuerunt alii, Petro tunc temporis adhuc ignotum fuisse, ad gentiles quoque beneficia Messiae pertinere, cum, vt ex Act. 10, constet, visione coelesti admonendum fuisse, gentes non amplius immundas esse habendas, sed ipsis aeque ac Iudaeis doctrinam euangelii annunciandam; et cum Petrus postea meliora edoctus gentilibus doctrinam Christi praedicasset, ea re grauiter offensos fuisse christianos Hierosolymitanos coll. Act. 11, 2. Itaque verba τοῖς εἰς μακρὰν *de sera posteritate* interpretanda esse censuerunt, cum μακρὰν etiam *de tempore* vsurpetur, veluti ap. Xen. Cyr. 5, 4. 21. ἀμύνεσθαι τοὺς πολεμίους εἰς μακρὰν *in posterum* v. Wetstenius ad h. l. vt adeo τοῖς εἰς μακρὰν positum sit pro, τοῖς εἰς μακρὰν μερίδας τοῦ χρόνου οὖσι v. Bosius h. l. Alii cogitarunt *de Iudaeis procul inter gentes dispersis, vel longe ab Hierosolyma remotis*, laudarunt hanc in rem locum Eph. 9, 20. vbi legitur: τοὺς Ἰουδαίους τοῖς ἐγγὺς καὶ τοῖς μακρὰν (pro, τοῖς εἰς μακρὰν χώραν οὖσι) *Iudaeis tam vicinis, quam iis qui procul aberant.* Equidem eorum partes sequor, qui *gentiles* his verbis spectari statuunt, ita tamen, vt intelligendos putem, *gentiles ad religionem Iudaicam transgressuros.* Iudaei enim opinabantur, e gentilibus eos regni Messiani ciues fore, qui Iudaicam religionem suscepissent vid. not. ad Matth. 3, 2. p. 74. (edit. sec.) 8, 11. 28, 18. p. 829 sq. ad hos proselytos ad sacra Iudaeorum transituros etiam Petrus tunc temporis putabat beneficia Christi spectare. Hanc verborum interpretationem apprime confirmat locus Act. 3, 25. vbi Petrus ita loquens inducitur: *ad vos pertinet* (ὑμεῖς ἐστε υἱοὶ τῆς διαθήκης) *promissio* Abrahamo data: per sobolem tuam (Messiam) *omnes gentes felices euadent.* In vestrum inprimis commodum Deus prodire iussit Iesum Messiam, etc. vbi v. not. ὅσους ἂν — ὁ Θεὸς ἡμῶν] *quoscunque dominus Deus noster* per doctrinam impertitam ad religionis Christi professionem et felicita-

sam cum eius professione coniunctam ad se vocauerit, perducendos curauerit v. Ioh. 6, 44. προσκαλέσηται cf. Koppius ad Gal. 1, 6. Rom. 9, 24. Pottus Exc. 2. ad ep. Petr. p. 279 sq.

40. *Pluribus insuper verbis eos obtestabatur et cohortabatur, vt a peruersae istius aetatis moribus auocari se paterentur.* σώζεσθαι *liberari, eripi se sinere* v. *Raphelius* Obss. Herodo. ap. h. l. *Gatackeri* Aduersaria posthuma c. 39 p. 761. *Suiceri* Thes. Eccl. s. v. σώζω. Vocabulum γενεὰ notat eos, qui *saeculo quodam viuunt, aequales*, intelliguntur h. l. ex Iudaeis ii, qui doctrinam Christi repudiabant v. not. ad Matth. 11, 16. 23, 36. σκολιὸν proprie dicitur *id quod tortuosum, prauum, et obliquum est.* Sap. 13, 13. ξύλον σκολιόν. ib. 16, 5. ἐν δήγμασί τε σκολιῶν διεφθείροντο ὄφεων *morsibus tortuosorum serpentum perimebantur*, vnde τὰ σκολιὰ et εὐθεῖα sibi inuicem opponuntur Luc. 3, 5. atque σκολιὸς inprimis ponitur de via curua et tortuosa, vt Prou. 2, 15. ὧν αἱ τρίβοι σκολιαὶ *quorum semitae curuae*, vbi tamen improprie dicitur. Hesychius: σκολιά, οὐκ ὀρθή, ἐπικαμπῆ. Deinde metaphorice ita dicitur: *quicquid suo in genere iniquum est et peruersum* Sap. 1, 3. σκολιοὶ γὰρ λογισμοὶ χωρίζουσιν ἀπὸ Θεοῦ *cogitationes peruersae auellunt a Deo.* Hesychius: σκολιά, ἄδικα. H. l. γενεὰ σκολιὰ notat *populum peruersum, homines vitiis indulgentes et Iesum Messiam repudiantes.* Deut. 32, 5. γενεὰ σκολιὰ καὶ διεστραμμένη *populus prauus et peruersus*, vbi in textu Hebraico legitur עִקֵּשׁ. Sensus igitur est: fugite popularium vestrorum peruersam sentiendi et agendi rationem.

41. *Qui igitur libenter eius orationem probarunt, sacro fonte initiabantur.* οὖν particula transeundi. ἀσμένως] Hesychius: μετὰ χαρᾶς, ἡδέως, προθύμως, ἑκουσίως. Omittunt hanc vocem ACD. 19. Barb. 1. Copt. Sahid. Aeth. Vulg. etc. v. *Griesbach* eam e scholio marginali in contex-

tum irrepsisse putabat *Millius* Prolegg §. 628. Recte vero contra monuerunt *Wolfius*, *Krebsius*, *Loesnerus*, alii, verisimilius esse librarios aduerbium ἀσμένως omisisse, vel incuria, vel consulto, quasi non opus eo esset, cum eius notio verbo ἀποδεξάμενοι inhaereret. Sed perquam frequenter verba δέχεσθαι et ἀποδέχεσθαι hanc vocem sibi comitem habeant Athen. 8. p. 339. E. vbi versus Timoclis laudatur: Ἡ Πυθιονίκη δ' ἀσμένως σε δέξεται· Diod. Sic. p. 315. D. ἀσμένως τῶν Κορινθίων προσδεξαμένων τὰς λόγας. Ioseph. Ant. 4, 7. αἱ δ' ἀσμένως δεξάμεναι τὰς λόγας. Philo de rer. diu. her. p. 522. D. ὅσα παρὰ τῶν ἄλλων ἀσμένως δέχεται, Exempla hanc in rem plura congesserunt *Wetstenius*, *Kypkius*, *Krebsius*, *Münthius* et *Loesnerus*. Verbum autem ἀποδέχεσθαι notat: *probare*, *assensu et obsequio alicuius orationem admittere*, *auctoritatem alicuius sequi* Xen. Mem. 1, 2. 8. οἱ ἀποδεξάμενοι ἅπερ αὐτῷ ἐδόκει *discipuli qui probabant eius placita*. Eurip. Helen. v. 838. ἣν δὲ δὴ νῦν μὴ ἀποδέξηται λόγας *si vero nostris morem non gerat sermonibus*. cf. *Kypkius* ad h. l. *Taylor*. ad Lysiam p. 425. *Irmischius* ad Herodi. Lib. 1. Exc. p. 766. ἐβαπτίσθησαν primis rei christianae temporibus, qui Iesum Messiam agnoscebant, baptismi ritu solenni in coetum christianorum recipiebantur, accuratior institutio baptismum non praecedebat, sed sequebatur v. *Eichhornius* in *Allgem. Bibliothek d. bibl. Literat.* B. 3. p. 409. καὶ προσετέθησαν — τρισχίλιαι] *et addita sunt illo die tria fere hominum millia*, coetui christianorum. προσετέθησαν scl. τῇ ἐκκλησίᾳ coll. v. 47. v. *Kypkius* ad h. l. ψυχὴ *homo*, more loquendi omnibus fere linguis communi. Sic נפש legitur Gen. 46, 27. ψυχὴ infra v. 43. 3, 23. 7, 14. 27, 37. Rom. 9, 9. Leuit. 17, 9. vbi in textu Hebraico positum extat vocabulum איש. Eurip. Helen. 52. ψυχαὶ δὲ πολλαὶ δι' ἐμ' ἐπὶ Σκαμανδρίοις Ῥοαῖσιν ἔθανον. Andromach. 611. ψυχὰς δὲ πολλὰς κἀγαθὰς ἀπώλεσας. add. Aristoph. Nub. 49. Soph. Ai. 154. Aeschyl. Agam.

972. Virg. Aen. 11, 24. *animae egregiae*. add. v. 371. Valer. Flacc. Argon. 7, 274. *totque animas, quales nec viderit vltra Dic precor, auxilio iuuet, atque haec nomina seruet*. Id. 8, 391. *Respiceret pluresque animas, maioraque facta Tot comitum*. Senec. Controuerf. 16. *iacebat nauigium peruetus, et attritum salo, vix vnius capax animae* v. *Cuperus* Obff. Lib. 1. c. 20. p. 138. *Gatackerus* ad Antonin. 5, 37. p. 166. *Raphelius* Obff. Polybb. et *Kypkius* ad h. l.

42. Adduntur nonnulla de ecclesiae primae institutis. ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες κ. τ. λ. *adhaerebant constanter doctrinae Apostolorum*, sectabantur institutionem Apostolorum. De verbo προσκαρτερεῖν vid. not. ad v. 14. Reliqua autem versus verba multiplici modo explicuerunt interpretes. Scilicet vocabulum κοινωνία plures eo significatu accipiendum esse praecipiunt, vt sit: *societas, consuetudo*. Et *Heumanus* quidem atque *Barkeyus* in Biblioth. Hagana T. 2. p. 159. verba: προσκαρτεροῦντες τῇ κοινωνίᾳ vertunt: *adhaerebant societati*; sed *Wolfius, Rosenmüllerus, Thalemanus, Reichardus, Schottus*, κοινωνία ad Apostolos referunt, vt sententia procedat haec: *consuetudinem Apostolorum sectabantur, familiariter cum iis versabantur*. — *Moshemius* in Commentariis de rebus christianor. ante Constantin. M. p. 114. *Hansenius* in Obff. in Act. App. loca quae de primor christianor. conuentibus et congressibus sacris agunt, Havn. 1794. 8. (coll. *Eichhornii Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 6. p. 1041.) *Heinrichsius*, alii, per τὴν κοινωνίαν intelligunt *communicationem bonorum, beneficentiam* f. *eleemosynas*, quo significatu nomen κοινωνία in libris N. T. frequenter occurrit v. Rom. 15, 26. Hebr. 13, 16. 2 Cor. 8, 4. 9, 13. 1 Tim. 6, 18. Ex aliorum sententia particula καὶ h. l. accipienda est pro ἤγουν *siue*, vel τοῦτ' ἐστὶ *id est* (de quo particulae vsu v. *Graeuius* ad Hesiod. ἔργ. v. 328. et *Dorvillius* in Obff. Misc. Vol. 9. p. 108.) vt adeo verba

fonent: *perseuerabant in audienda doctrina Apostolorum et communione, videlicet fractione panis et precibus.* Alii denique praeeunte interprete Vulgato, qui vertit: *erant perseuerantes in doctrina Apostolorum, et communicatione fractionis panis*, nomen κοινωνία cum verbis sequentibus καὶ τῇ κλάσει τῦ ἄρτε ita coniungendum censent, vt figura, quam grammatici ἓν διὰ δυοῖν vocant, locum habeat (vt Act. 23, 6. *propter spem et resurrectionem*, pro, propter speratam resurrectionem. add. Eph. 2, 3. Hom. Il. γ', 101. θάνατος καὶ μοῖρα *mors fatalis*. Odyss. ί, 61. θανατόν τε, μόρόν τε. Act. 14, 13. ταύρους καὶ ςέμματα) atque adeo καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κ. τ. λ. positum sit pro καὶ τῇ κοινωνίᾳ κλάσεως τῦ ἄρτε, atque intelligatur *epulum commune*. Verum, vt intelligenter animaduertit *Wolfius*, figura Hendiadys locum hic propterea habere non potest, quod τὸ καὶ quater omnino hic repetatur, cum alias semel tantum occurrat, vbi Hendiadys ex vsu veterum statui potest. Equidem adstipulor explanatoribus iis, qui vocabulum κοινωνία de *communicatione bonorum* s. *liberalitate erga pauperes* interpretantur. Neque huic interpretationi obstat, quod v. 44 sq. de *beneficentia* sermo est, imo quae ibi leguntur hanc interpretationem apprime confirmant. Lucas enim ibi in eo est, vt quae v. 42. paucis et paulo obscurioribus verbis notarit, vberius et enucleatius exponat, hinc etiam v. 46. iterum τὴν ἀρτοκλασίαν commemorat, eamque distinctius describit. Non minori interpretationis diuersitati obnoxia fuerunt verba: καὶ τῇ κλάσει τῦ ἄρτε. Formulae κλᾷν τὸν ἄρτον, κλάσις τῦ ἄρτε in N. T. non tantum ita adhibentur, vt *fractionem panis, frangere panem minutatim, et aliis dare*, significent, v. Ies. 58, 7. Ier. 16, 6. Luc. 24, 30. 35. Matth. 14, 19. sed etiam ita vsurpantur, vt *coenam ipsam, conuiuium, epulum commune, cibum capere, coenare, conuiuari* denotent; hinc etiam κλᾷν τὸν ἄρτον de coena sacra legitur 1 Cor. 10, 16. cf. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 689 ss. et *Leusdenius* de Hebraismm. N. T. p. 141. ed. *Fisch.* Iam h. l. per κλάσιν τῦ ἄρτε haud

falsa interpretatione Psalmi 16. deceptos credidisse, Dauidem in coelum sublatum fuisse. Quae tamen coniectura idoneis rationibus destituta est; et ipsa versionis Alexandrinae verba: *οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχήν μου εἰς ᾅδην* sensu praegnanti accipienda sonant: non derelinques me ita, vt morti iam concedam, iam in orcum descendam. Sensus autem verborum Petri h. l. est: Dauides, vt nostis, non in coelum abiit, de Messia autem, vt vosmet ipsi conceditis, Ps. 110. cecinit: *κάθου ἐκ δεξιῶν μου κ. τ. λ.* haec eius verba in Iesum Messiam valent. *λέγει αὐτὸς*] Interpretes ii, qui Psalmum 110. ad Dauidem referunt, vt adeo Petrus carminis verba h. l. tantum accommodasse putandus sit, Dauidem non auctorem Psalmi agnoscunt, sed Christum (Matth. l. l.) atque Petrum vsum loquendi vulgarem et opinionem popularium suorum secutos esse statuunt; in eadem sententia sunt quoque plures eorum, qui Psalmum de Messia interpretantur, cum notio Messiae post Dauidis demum mortem exornata sit, quibus accedere nullus dubito. *τῷ κυρίῳ μου* Deus dixit domino meo, Messiae, quem colo et veneror. *κάθου ἐκ δεξιῶν μου* *sede ad dextram meam*, mecum regna. Voc. *ὑποπόδιον* *subsellium* vsi sunt interpretes Alexandrini, praeter Ps. l. l. Ies. 66, 1. Thren. 2, 1. Athen. 5. p. 192. E. aliique recentiores. v. *Sturzius* de dialecto Macedonica et Alexandrina p. 199. nos ad Matth. 5, 35.

36. 37. *Quare hoc vniuersa gens Israelitarum certo cognoscat, Deum hunc Iesum, quem vos in crucem egistis, dominum et Messiam constituisse.* Ordo enim verborum hic est: *ὅτι τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ὃν ὑμ. ἐσταυρ., ὁ Θεὸς ἐποίησεν αὐτὸν κύριον καὶ Χριστόν.* Pronomen *αὐτὸν* ex Hebraismo redundat. *ἐποίησε* constituit eum, constitutum declarauit, per resurrectionem et in coelum reditum. *ποιεῖν* *constituere*, de qua verbi vi ac potestate v. not. ad Marc. 3, 14. Ioh. 6, 15. — 37. *ἀκούσαντες*] scil. *ταῦτα* (v. *Bosius* de Ellips. p. 490 sq. ed. *Schaef.*): nempe non tantum virum innocen-

tem, sed ipsum adeo Messiam esse interfectum. *κατενύγησαν τῇ καρδίᾳ*] *magna tristitia affecti sunt.* *κατανύσσεσθαι* prop. *compungi*, tropice notat, *acri dolore affici*, quo sensu in versione Alexandrina legitur Gen. 34, 7. vbi Hebr. התעצב respondet, et vsurpatur inprimis de sermonibus, qui animum valde afficiunt aut tristitiam animo incutiunt v. *Kypkium* ad h. l. Sir. 14, 1. *καὶ οὐ κατενύγη ἐν λύπῃ ἁμαρτιῶν* *quippe non afficitur dolore propter peccata.* Hesychius: *κατενύγησαν, ἐλυπήθησαν.* *Κατανύγητε, λυπήθητε.* *Κατανένυγμαι· λελύπημαι.* Cum dolor perturbet animum, *κατανύσσεσθαι* significat porro, *obstupescere, de statu mentis deiici*, vel prae moerore Sir. 12, 12. vel etiam alia quauis de caussa Sir. 20, 21. *καὶ ἐν τῇ ἀναπαύσει αὐτοῦ οὐ κατανυγήσεται* *neque perturbatur ipsius animi tranquillitas.* ib. 47, 21. *κατενύγην ἐπὶ τῇ ἀφροσύνῃ σου* *obstupui stultitia tua.* Susan. v. 11. *καὶ ἦσαν ἀμφότεροι κατανενυγμένοι περὶ αὐτῆς* *ambo erant de statu mentis deiecti, prae admiratione* (formositatis), *prae amore illius.* Cum vero is dolor soleat esse vehementissimus, cum quis ita de statu mentis deiectus est, vt vox faucibus haereat, vt sileat, factum est, vt hoc verbum vsurparetur quoque eo significatu, vt notaret *silere*, Ps. 4, 5. *ἐπὶ ταῖς κοίταις ὑμῶν κατανύγητε.* Aquila ibi habet *ἡσυχάσατε.* Leuit. 10, 3. *κατενύχθη Ἀαρὼν*, vbi respondet Hebr. דמם *silere*, vt Dan. 10, 15. verbo נאלם *obmutescere.* Suidas: *κατανυγῶ· ἀντὶ τοῦ σιωπῶ.* Hesychius: *κατανύγητε· ἡσυχάσατε.* Id. *κατανένυγμαι· ἡσύχασα.* Atque hanc ipsam verbi significationem *Boltenius* retinendam h. l. putat; male tamen, cum ea ab hoc loco aliena sit. Vertit: *sie gaben im Herzen nach, wurden im Herzen zum Schweigen gebracht*, nil habebant, quod obloquerentur. *τί ποιήσομεν, quid nobis faciendum?* cum facta infecta fieri nequeant, vt peccati remissionem nanciscamur, nec regno eius excludamur.

38. *μετανοήσατε, καὶ βαπτισθήτω κ. τ. λ.*] *mentem mutate, et quilibet vestrum baptismo suscipiendo, se Iesu Mes-*

fine fectatorem profiteatur, vt vobis peccata condonentur. μετανοήσατε vitam animumque emendate, aliter in posterum sentite, ita vt praeconceptis opinionibus valedicatis, quae vos impediuerunt, quo minus Iesum Messiam agnosceretis. βαπτισθήτω ἐπὶ τῷ ὀνόματι I. X. idem valet quod βαπτίζεσθαι εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Act. 19, 5. h. e. baptismi ritu solenni se Iesu Messiae sectatorem profiteri, eius doctrinae sese obstringere vid. not. ad Matth. 28, 19. εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν *vt peccatorum veniam obtineatis*, quibus in verbis simul cogitandum de illo peccato, quod hactenus repudiauerant Iesum Messiam. εἰς, vt saepius, euentum indicat. Per τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου πνεύματος, cum Petrus, vt satis euidenter sequentia docent, respexerit locum Ioëlis supra v. 17 ss. laudatum, significantur vis diuinae efficacitas, rerum diuinarum scientia plena et accurata, acre et perpetuum sanctitatis studium, ardor doctrinam Christi profitendi et propagandi flagrantissimus v. not. ad 1, 8. 2, 4. 14.

39. ὑμῖν γάρ ἐστιν ἡ ἐπαγγελία] *ad vos pertinet promissio.* Datiuus ὑμῖν positus est pro genitiuo ὑμῶν, de quo vsu loquendi vid. *Kypkius* ad h. l., *Korsfius* de Hebraismis N. T. p. 294. et nos ad Marc. 2, 18. Per τὴν ἐπαγγελίαν nonnulli interpretes intelligi volunt promissionem de Messia mittendo. Sed cum paulo ante praecesserit: λήψεσθε τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου πνεύματος, et h. l. respiciatur locus Ioëlis 3, 1. extra omnem dubitationem positum esse arbitramur, per τὴν ἐπαγγελίαν intelligendam esse promissionem de πνεύματι mittendo. καὶ πᾶσι τοῖς εἰς μακρὰν] *et ad remotissimos quosque.* Plerique, praeeunte Theophylacto, his verbis significari statuunt *gentiles*, et suppleri iubent χώραν οὖσι (v. *Bosius* de Ellips. sub v. χώρα p. 563. ed. *Schaef.*), vt εἰς μακρὰν χώραν positum sit pro ἐν μακρᾷ χώρᾳ. Monent ab Hebraeis *remotos*, רחוקים, dictos esse *gentiles*, tanquam ab religione Iudaica atque adeo etiam beneficiis diuinis remotos coll. Zach. 6,

15. 10, 9. et hunc vsum loquendi secutum esse h. l. Petrum, atque Paulum Eph. 2, 13. coll. Rom. 9, 24. His vero ita statuentibus opposuerunt alii, Petro tunc temporis adhuc ignotum fuisse, ad gentiles quoque beneficia Messiae pertinere, cum, vt ex Act. 10, constet, visione coelesti admonendum fuisse, gentes non amplius immundas esse habendas, sed ipsis aeque ac Iudaeis doctrinam euangelii annuntiandam; et cum Petrus postea meliora edoctus gentilibus doctrinam Christi praedicasset, ea re grauiter offensos fuisse Christianos Hierosolymitanos coll. Act. 11, 2. Itaque verba τοῖς εἰς μακρὰν *de sera posteritate* interpretanda esse censuerunt, cum μακρὰν etiam *de tempore* vsurpetur, veluti ap. Xen. Cyr. 5, 4. 41. ἀμυνώμεθα τὰς πολεμίας ναῦς εἰς μακρὰν προσελθεῖν v. *Wetstenius* ad h. l. vt adeo τοῖς εἰς μακρὰν positum sit pro, τοῖς εἰς μακρὰν μέρος τοῦ χρόνου οὖσι v. *Bosius* h. l. Alii cogitarunt *de Iudaeis procul inter gentes dispersis, vel longe ab Hierosolyma remotis*, laudarunt hanc in rem locum Eph. 9, 20. vbi legitur: παντὶ Ἰούδᾳ τοῖς ἐγγὺς καὶ τοῖς μακρὰν (pro, τοῖς εἰς μακρὰν χώραν οὖσι) *Iudaeis tam vicinis, quam iis qui procul absunt*. Equidem eorum partes sequor, qui *gentiles* his verbis spectari statuunt, ita tamen, vt intelligendos putem, *gentiles ad religionem Iudaicam transgressuros*. Iudaei enim opinabantur, e gentilibus eos regni Messiani ciues fore, qui Iudaicam religionem suscepissent vid. not. ad Matth. 3, 21 p. 74. (edit. sec.) 8, 11. 28, 18. p. 889 sq. ad hos proselytos ad sacra Iudaeorum transituros etiam Petrus tunc temporis putabat beneficia Christi spectare. Hanc verborum interpretationem apprime confirmat locus Act. 3, 25. vbi Petrus ita loquens inducitur: *ad vos pertinet* (ὑμεῖς ἐστε υἱοὶ τῆς διαθήκης) *promissio* Abrahamo data: per sobolem tuam (Messiam) *omnes gentes felices euadent*. In vestrum inprimis commodum Deus prodire iussit Iesum Messiam etc. vbi v. not. ὅσους ἂν — ὁ Θεὸς ἡμῶν] *quoscunque dominus Deus noster* per doctrinam impertitam ad religionis Christi professionem et felicita-

ſtem cum eius profeſſione coniunctam *aduocauerit*, perducendos curauerit v. Ioh. 6, 44. προσκαλέσηται cf. *Koppius* ad Gal. 1, 6. Rom. 9, 24. *Pottus* Exc. 2. ad ep. Petr. p. 279 ſq.

40. *Pluribus inſuper verbis eos obteſtabatur et cohortabatur, ut a peruerſis iſtius aetatis moribus auocari ſe paterentur.* σώζεσθαι *liberari, eripi ſe ſinere.* v. *Raphelius* Obſſ. Herodo. ap. h. l. *Gatackeri* Aduerſaria poſthuma c. 9. p. 761. *Suiceri* Theſ. Eccl. ſ. v. σώζω. Vocabulum γενεὰ notat eos, qui *ſeculo quodam viuunt, aequales*, intelliguntur h. l. ex Iudaeis ii, qui doctrinam Chriſti repudiabant. v. not. ad Matth. 11, 16. 23, 36. σκολιὸν proprie dicitur id, *quod curuum, prauum, et obliquum eſt.* Sap. 13, 13. ξύλον σκολιόν. ib. 16, 11. δήγμασί τε σκολιῶν διεφθείροντο ὄφεων *morſibus tortuoſarum ſerpentum perimebantur*, vnde τὰ σκολιὰ et εὐθεῖα ſibi inuicem opponuntur Luc. 3, 5. atque σκολιὸς inprimis ponitur de via curua et tortuoſa, vt Prou. 2, 15. ὧν αἱ τρίβοι σκολιαὶ *quorum ſemitae curuae*, vbi tamen improprie dicitur. Heſychius: σκολιὰ, οὐκ ὀρθὴ, ἐπικαμπῆ. Deinde metaphorice ita dicitur: *quicquid ſuo in genere iniquum eſt et peruerſum* Sap. 1, 3. σκολιοὶ γὰρ λογισμοὶ χωρίζουσιν ἀπὸ Θεοῦ *cogitationes peruerſae auellunt a Deo.* Heſychius: σκολιὰ, ἄδικα. H. l. γενεὰ σκολιὰ notat *populum peruerſum, homines vitiis indulgentes et Ieſum Meſſiam repudiantes.* Deut. 32, 5. γενεὰ σκολιὰ καὶ διεστραμμένη *populus prauus et peruerſus*, vbi in textu Hebraico legitur עִקֵּשׁ. Senſus igitur eſt: fugite popularium veſtrorum peruerſam ſentiendi et agendi rationem.

41. *Qui igitur libenter eius orationem probarant, ſacro fonte initiabantur.* οὖν particula tranſeundi. ἀσμένως] Heſychius: μετὰ χαρᾶς, ἡδέως, προθύμως, ἑκουσίως. Omittunt hanc vocem ACD. 19. Barb. 1. Copt. Sahid. Aeth. Vulg. etc. v. *Griesbach*: eam e ſcholio marginali in contex-

tum irrepsisse putabat *Millius* Prolegg §. 628. Recte vero contra monuerunt *Wolfius*, *Krebsius*, *Loesnerus*, alii, verisimilius esse librarios aduerbium ἀσμένως omisisse, vel incuria, vel consulto, quasi non opus eo esset, cum eius notio verbo ἀποδεξάμενοι inhaereret. Sed perquam frequenter verba δέχεσθαι et ἀποδέχεσθαι hanc vocem sibi comitem habent Athen. 8. p. 339. E. vbi versus Timoclis laudatur: Ἡ Πυθιονίκη δ' ἀσμένως σε δέξεται· Diod. Sic. p. 315. D. ἀσμένως τῶν Κορινθίων προσδεξαμένων τὰς λόγυς. Ioseph. Ant. 4, 7. αἱ δ' ἀσμένως δεξάμεναι τὰς λόγυς. Philo de rer. diu. her. p. 522. D. ὅσα παρὰ τῶν ἄλλων ἀσμένως δέχεται, Exempla hanc in rem plura congesserunt *Wetstenius*, *Kypkius*, *Krebsius*, *Münthius* et *Loesnerus*. Verbum autem ἀποδέχεσθαι notat: *probare*, *assensu et obsequio alicuius orationem admittere*, *auctoritatem alicuius sequi* Xen. Mem. 1, 2. 8. οἱ ἀποδεξάμενοι ἅπερ αὐτῷ ἐδόκει *discipuli qui probabant eius placita*. Eurip. Helen. v. 838. ἣν δὲ δὴ νῷν μὴ ἀποδέξηται λόγυς *si vero nostris morem non gerat sermonibus*. cf. *Kypkius* ad h. l. *Taylor*. ad Lysiam p. 425. *Irmischius* ad Herodi. Lib. 1. Exc. p. 766. ἐβαπτίσθησαν primis rei christianae temporibus, qui Iesum Messiam agnoscebant, baptismi ritu solenni in coetum christianorum recipiebantur, accuratior institutio baptismum non praecedebat, sed sequebatur v. *Eichhornius* in *Allgem. Bibliothek d. bibl. Literat.* B. 3. p. 409. καὶ προσετέθησαν — τρισχίλιαι] *et addita sunt illo die tria fere hominum millia*, coetui christianorum. προσετέθησαν scl. τῇ ἐκκλησίᾳ coll. v. 47. v. *Kypkius* ad h. l. ψυχὴ *homo*, more loquendi omnibus fere linguis communi. Sic נפשׁ legitur Gen. 46, 27. ψυχὴ infra v. 43. 3, 23. 7, 14. 27, 37. Rom. 2, 9. Leuit. 17, 9. vbi in textu Hebraico positum extat vocabulum נפשׁ. Eurip. Helen. 52. ψυχαὶ δὲ πολλαὶ δι' ἐμ' ἐπὶ Σκαμανδρίοις Ῥοαῖσιν ἔθανον. Andromach. 611. ψυχὰς δὲ πολλὰς κἀγαθὰς ἀπώλεσας. add. Aristoph. Nub. 49. Soph. Ai. 154. Aeschyl. Agam.

972. Virg. Aen. 11, 24. *animae egregiae.* add. v. 371. Valer. Flacc. Argon. 7, 274. *totque animas, quales nec viderit vltra Dic precor, auxilio iuuet, atque haec nomina seruet.* Id. 8. 391. *Respiceret pluresque animas, maioraque facta Tot comitum.* Senec. Controuerſ. 16. *iacebat nauigium peruetus, et attritum ſalo, vix vnius capax animae* v. *Cuperus* Obſſ. Lib. 1. c. 20. p. 138. *Gatackerus* ad Antonin. 5, 37. p. 166. *Raphelius* Obſſ. Polybb. et *Kypkius* ad h. l.

42. Adduntur nonnulla de eccleſiae primae inſtitutis. ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες κ. τ. λ. *adhaerebant conſtanter doctrinae Apoſtolorum*, ſectabantur inſtitutionem Apoſtolorum. De verbo προσκαρτερεῖν vid. not. ad 1, 14. Reliqua autem verſus verba multiplici modo explicuerunt interpretes. Scilicet vocabulum κοινωνία plures eo ſignificatu accipiendum eſſe praecipiunt, vt ſit: *ſocietas, conſuetudo.* Et *Heumanus* quidem atque *Barkeyus* in Biblioth. Hagana T. 2. p. 159. verba: προσκαρτεροῦντες τῇ κοινωνίᾳ vertunt: *adhaerebant ſocietati*; ſed *Wolfius*, *Roſenmüllerus*, *Thalemanus*, *Reichardus*, *Schottus*, κοινωνία ad Apoſtolos referunt, vt ſententia procedat haec: *conſuetudinem Apoſtolorum ſectabantur, familiariter cum iis verſabantur.* — *Moshemius* in Commentariis de rebus chriſtianor. ante Conſtantin. M. p. 114. *Hanſenius* in Obſſ. in Act. App. loca quae de primor chriſtianor. conuentibus et congreſſibus ſacris agunt, Havn. 1794. 8. (coll. *Eichhornii Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 6. p. 1041.) *Heinrichſius*, alii, per τὴν κοινωνίαν intelligunt *communicationem bonorum, beneficentiam* ſ. *eleemoſynas*, quo ſignificatu nomen κοινωνία in libris N. T. frequenter occurrit v. Rom. 15, 26. Hebr. 13, 16. 2 Cor. 8, 4. 9, 13. 1 Tim. 6, 18. Ex aliorum ſententia particula καὶ h. l. accipienda eſt pro ἤγουν *ſiue*, vel τοῦτ' ἐστὶ *id eſt* (de quo particulae vſu v. *Graeuius* ad Heſiod. ἔργ. v. 328. et *Dorvillius* in Obſſ. Miſc. Vol. 9. p. 108.) vt adeo verba

fonent: *perseuerabant in audienda doctrina Apostolorum et communione, videlicet fractione panis et precibus.* Alii denique praeeunte interprete Vulgato, qui vertit: *erant perseuerantes in doctrina Apostolorum, et communicatione fractionis panis*, nomen κοινωνία cum verbis sequentibus καὶ τῇ κλάσει τῦ ἄρτυ ita coniungendum censent, vt figura, quam grammatici ἓν διὰ δυοῖν vocant, locum habeat (vt Act. 23, 6. *propter spem et resurrectionem*, pro, propter speratam resurrectionem add. Eph. 2, 3. Hom. Il. γ', 101. θάνατος καὶ μοῖρα *mors fatalis*. Odyss. ſ, 61. θανατόν τε, μόρόν τε. Act. 14, 13. ταύρους καὶ ςέμματα) atque adeo καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κ. τ. λ. positum sit pro καὶ τῇ κοινωνίᾳ κλάσεως τῦ ἄρτυ, atque intelligatur *epulum commune*. Verum, vt intelligenter animaduertit *Wolfius*, figura Hendiadys locum hic propterea habere non potest, quod τὸ καὶ quater omnino hic repetatur, cum alias semel tantum occurrat, vbi Hendiadys ex vsu veterum statui potest. Equidem adstipulor explanatoribus iis, qui vocabulum κοινωνία de *communicatione bonorum s. liberalitate erga pauperes* interpretantur. Neque huic interpretationi obstat, quod v. 44 sq. de *beneficentia* sermo est, imo quae ibi leguntur hanc interpretationem apprime confirmant. Lucas enim ibi in eo est, vt quae v. 42. paucis et paulo obscurioribus verbis notarit, vberius et enucleatius exponat, hinc etiam v. 46. iterum τὴν ἀρτοκλασίαν commemorat, eamque distinctius describit. Non minori interpretationis diuersitati obnoxia fuerunt verba: καὶ τῇ κλάσει τῦ ἄρτυ. Formulae κλᾷν τὸν ἄρτον, κλάσις τῦ ἄρτυ in N. T. non tantum ita adhibentur, vt *fractionem panis, frangere panem minutatim, et aliis dare*, significent, v. Ies. 58, 7. Ier. 16, 6. Luc. 24, 30. 35. Matth. 14, 19. sed etiam ita vsurpantur, vt *coenam ipsam, conuiuium, epulum commune, cibum capere, coenare, conuiuari* denotent; hinc etiam κλᾷν τὸν ἄρτον de coena sacra legitur 1 Cor. 10, 16. cf. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 689 ss. et *Leusdenius* de Hebraismm. N. T. p. 141. ed. *Fisch.* Iam h. l. per κλάσιν τῦ ἄρτυ haud

pauci interpretes, tanquam *Er. Schmidius*, *Beza*, aliique ab *Heumano* laudati, *coenam vulgarem* intelligunt. Quae tamen interpretatio vel eo poteſt vanitatis conuinci, quoniam διδαχῇ et προσευχαὶ commemorantur, atque adeo potius partes diuini cultus in coetu Hieroſolymitano enumerantur. Syrus interpres formulam κλάσις τῦ ἄρτυ de *ſacra coena* accepit. Vertit enim, *perſeuerabant in doctrina Apoſtolorum, et communicabant in precibus, et in fractione eucharistiae.* Vocabulum ἄρτος quod alias transtulit ܠܚܡܐ h. l. vt Act. 20, 7. expreſſit ܐܘܟܪܣܛܝܐ εὐχαριστία. Placuit haec interpretandi ratio patribus nonnullis (v. *Suiceri* Obſſ. Sacrr. p. 130. Theſ. T. 2. p. 105.) et interpretibus recentioribus plurimis, vt *Hammondo*, *Lightfooto*, *Suicero*, *Schoettgenio*, *Wolfio*, *Heumano*, aliis. Verum enimuero v. 46. ſatis aperte ſermo eſt de epulis communibus, nec ratio adeſt idonea, cur ibi alio ſenſu verba κλῶντες ἄρτον accipiantur, quam h. l. Itaque accedere nullus dubito *Limborchio*, *Moshemio*, *Barkeyo*, *Hanſenio*, aliis, qui h. l. vt Act. 20, 7. de epulis communibus ſacris cogitant, quae dicebantur ἀγάπαι, ad quae ditiores chriſtiani, in vſum et ſubſidium pauperiorum, neceſſaria conferebant, et quae ſacrae coenae celebrationem praecedere ſolebant v. 1 Cor. 11, 16 ſſ.

43. ἐγένετο δὲ πάσῃ ψυχῇ φόβος κ. τ. λ.] *magna autem admiratio omnes homines inuaſit; multa enim ab Apoſtolis inſignia facta edebantur.* Per πᾶσαν ψυχὴν intelligitur ὅλος λαὸς coll. v. 47. φόβος *admirationem* indicat, vt Luc. 1, 65. 7, 16. vid. not. ad Marc. 4, 41. et formulae ἐγένετο π. ψ. φόβος par eſt formula, quae infra legitur 3, 10. ἐπλήσθησαν θάμβυς καὶ ἐκστάσεως. Vocula autem τε h. l. notat *nam*, *quia* vt 4, 13. v. *Noldius* Concordd. Particc. p. 298.

44. *Omnes autem chriſtiani erant coniunctiſſimi, et bona omnia habebant communia.* ἐπὶ τὸ αὐτὸ *Wolfius*, alii,

vertunt: *congregati erant in eodem loco*, et intelligunt locum ad exercitium religionis, cumque non credibile sit, tot christianorum millia in eandem domum conuenisse, et v. 46. etiam legatur, κλῶντες κατ' οἶκον ἄρτον, monent, ecclesiam Hierosolymitanam tunc temporis in plures familias minores fuisse diuisam, atque singulas has familias, suos conuentuum sacrorum locos habuisse, et hoc ipsum verbis ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ indicari. Durior sane interpretatio, nec, ea admissa, perspicitur, cur haec obseruatio h. l. addita sit. Verissima haud dubie et narrationis tenori conuenientissima est eorum ratio, qui, praeeunte Theophylacto, formulam ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ de animorum consensu et summa inter omnes concordia interpretantur, quae verbis sequentibus latius describitur. Confirmat hanc interpretationem etiam locus similis 4, 32. et vsus loquendi, de animorum enim consensu haec formula adhibita extat in versione Alexandrina Ps. 34, 4. vbi in textu Hebraico legitur יחדו et ap. Thucyd. 1, 79. al. καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά] Haec verba non esse nimis premenda, neque de absoluta bonorum communione interpretanda, iam plures obseruarunt (v. *Heumannus* ad 4, 32.) idoneisque argumentis comprobarunt. Etenim inde quod ditiores christiani, quo inopiae sodalium suorum succurrerent, agros et aedes vendidisse, et apud Apostolos in vsum pauperum deposuisse leguntur h. l. v. 45. et 4, 34 sq. neutiquam consequitur, eos se omnibus bonis exuisse, imo verborum sensus hic est: ditiores, quo luculentiora beneficia in tenuioris fortunae christianos conferre possent, vendebant partem bonorum, qua sine magno incommodo carere poterant, vt quod per reditus praestari non poterat, per possessionum pretium supplerent. Hoc sensu verba scriptoris h. l. capienda esse, neque in iis de collatione bonorum omnium a singulis facta, cogitandum esse, ex pluribus aliis huius libri locis sat clare patescit. Nempe Act. 4, 32. legitur: *nec vllus bonorum quicquam suum esse dicebat, sed erant iis omnia communia;* quae verba satis perspicue declarant,

vsum tantum possessionum fuisse communem, non possessiones ipsas. Porro Act. 5, 3. Petrus Ananiam ita allocutus esse perhibetur: *nonne si agrum retinebas, in tua potestate manebat? et postquam vendideras, nonne tuo arbitrio (pecunia) erat relicta?* Quomodo vero Petrus dicere potuisset, in potestate Ananiae fuisse agrum non vendere, aut agri venditi pretium sibi retinere, si cogente legum societatis necessitate omnia diuendenda fuissent? Satis dilucide ergo ex h. l. apparet, fuisse inter christianos qui proprias possessiones haberent, et sua bona retinerent. Act. denique c. 12, 12. mentio fit Mariae, quae Hierosolymis proprias aedes habebat. Neque in reliquis christianorum societatibus communio bonorum locum habebat. Nullum huius rei vestigium in literis Apostolorum deprehenditur. In reliquis christianorum coetibus diuites erant et pauperes. Admonitu Apostolorum pecuniae in vsum pauperum colligebantur. Paullus 1 Cor. 16, 1. Corinthios cohortatur, vt quisque eorum quolibet septimanae die primo in domo sua aliquid in vsum pauperum seponat. Retinuerant ergo Corinthii possessiones suas. 1 Thess. 4, 11. idem Apostolus Thessalonicenses hortatur, vt manuum opera victum sibi parent; et 2 Thess. 3, 7. 12. iis exemplum suum in eo imitandum proponit, quod non gratis ab aliquo victum accipere studuisset, sed labore sibi eum comparasset. add. Eph. 4, 28. Act. 9, 36. 11, 29. Itaque verba: *καὶ εἶχον ἅπαντα κοινὰ* populariter et eodem sensu capienda sunt, quo vetus prouerbium: *πάντα κοινὰ τὰ τῶν φίλων* ap. Platon. de republ. Lib. 4. p. 634. *amicorum omnia sunt communia* ap. Cic. Offic. 1, 16. h. e. vt Seneca de Benef. 7, 12. scribit: *Quicquid habet amicus, commune est nobis, sed illius proprium est qui tenet; vti illo nolente non possum*, vid. ad 4, 32. Designatur ergo his verbis beneficentiae ac liberalitatis studium acre et eximium. Caeterum obseruarunt interpretes, etiam Pythagoreos et Essenos habuisse bona communia. Ac de Pythagoreis quidem Iamblichus de vita Pythagorae c. 17. p. 59. haec

tradit: *ἐν δὲ τῷ χρόνῳ τούτῳ τὰ μὲν ἑκάστου ὑπάρχοντα, τουτέστιν αἱ οὐσίαι ἐκοινοῦντο, διδόμενα τοῖς ἀποδεδειγμένοις εἰς τοῦτο γνωρίμοις, οἵπερ ἐκαλοῦντο πολιτικοὶ καὶ οἰκονομικοί τινες καὶ νομοθετικοὶ ὄντες eo tempore quicquid facultatum opumue quisque possidebat in medium conferebatur, et aliis ad hoc ipsum destinatis, qui politici et oeconomi et legislatores audiebant, dispensandum committebatur.* add. c. 6. 30. v. *Elsnerus* ad h. l. et *Walchii* Obss. in N. F. libros p. 48 ss. De Essenis autem Iosephus de B. I. 2, 12. scribit: *καταφρονηταὶ δὲ πλούτου, καὶ θαυμάσιον παρ᾽ αὐτοῖς τὸ κοινωνητικόν· οὐδὲ ἐστιν εὑρεῖν κτήσει τινὰ παρ᾽ αὐτοῖς ὑπερέχοντα· νόμος γὰρ τοὺς εἰς τὴν αἵρεσιν εἰσιόντας δημεύειν τῷ τάγματι τὴν οὐσίαν, ὥστε ἐν ἅπασι μήτε πενίας ταπεινότητα φαίνεσθαι, μήθ᾽ ὑπεροχὴν πλούτου· τῶν γὰρ ἑκάστου κτημάτων ἀναμεμιγμένων μίαν ὥσπερ ἀδελφοῖς ἅπασιν οὐσίαν εἶναι.* add. Ant. 18, 2. p. 618. et Philo quod omnis probus sit liber p. 601 sq. haec refert: *ὅσα γὰρ ἂν μεθ᾽ ἡμέραν ἐργασάμενοι λάβωσιν ἐπὶ μισθῷ ταῦτ᾽ οὐκ ἴδια φυλάττουσιν, ἀλλ᾽ εἰς μέσον προτιθέντες κοινὴν τοῖς ἐθέλουσι χρῆσθαι τὴν ἀπ᾽ αὐτῶν παρασκευάζουσιν ὠφέλειαν.* add. Id. de vita contemplat. p. 611. ed. Paris. 1552. Atque ab his Essenorum institutis communionem bonorum, quae in ecclesia Hierosolymitana vigebat, deriuandam esse, *Grotius*, *Heinrichsius*, alii, statuerunt. Verum ex illis ipsis Iosephi et Philonis locis, quae modo laudauimus, et ex iis, quae supra disputauimus, vbi pluribus ostendimus, bona sua cuique christianorum mansisse propria, liberum cuique fuisse, de bonis vendere aut non, etiam manuum labore parta cuique mansisse, sat luculenter apparet, longe diuersam fuisse communionem bonorum, quae in ecclesia Hierosolymitana locum obtinebat, ab Essenorum communione bonorum. Atque vel inde perspici potest christianos Hierosolymitanos non esse hac in re imitatos Essenorum mores. Sed ditiores christiani Hierosolymitani pauperes tam liberaliter sustentabant, et

plures eorum possessiones etiam suas, saltem partem earum in vsum pauperum vendebant, et pecuniam inde redactam apud Apostolos deponebant, quoniam Iesus ipse suis amorem mutuum et liberalitatis studium toties et tam grauiter inculcarat, et discipulos suos, quo sese totos religioni eiusque propagationi consecrare possent, cohortatus erat, vt possessiones suas venderent, et inopes adiuuarent v. Luc. 12, 33. quoniam timendum erat ne pauperes, qui Christo nomina dederant, apud Iudaeos, quibus vtpote defectores eum maxime odiosi essent christiani, sustentationem frustra circumspicientes, inopia pressi, eo redigerentur, vt ad auitam religionem redirent; et cum christiani, tristia fata, persecutiones, exilia, mortem, sibi imminere, et bellum instare praeuiderent, quo possessiones ipsorum vastandae essent, eo paratiores erant ditiores vendere praedia, agros, domos, et pretiis eorum succurrere sodalium suorum inopiae. Ita vero planum et manifestum esse arbitramur, originem communionis bonorum, quae h. l. memoratur et praedicatur, neutiquam ab institutis Essenorum repetendam esse. cf. etiam *Moshemii* Diss. de vera natura communionis bonorum in ecclesia Hierosolymitana, inserta eiusd. dissertatt. ad historiam ecclesiasticam pertinentibus Vol. 1. p. 1. ss. *Lüderwaldius* in *Henkii Magazin*. B. 4. p. 371 sqq. et *Bengelii Bemerkungen über d. Versuch das Christenthum aus dem Essäismus abzuleiten* in *Flatti Magazin für christl. Dogmatik u. Moral* St. 7. p. 128 ss.

45. *καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον*] *possessiones suas et facultates vendebant.* Nomen *κτήματα* generatim quidem *omnia quae quis possidet*, *bona et facultates*, indicat. Hesychius: *κτήματα, πάντα τὰ ὑπάρχοντα.* Speciatim autem significat: *bona immobilia*, qualia sunt agri, vineae, praedia, domus etc. Eustathius ad Homer. Il. η. p. 685. Rom. *κτήματα δὲ οἱ μὲν μεθ' Ὅμηρον ἰδίως ἐπὶ ἀγρῶν καὶ οἴκων φασίν. Ὅμηρος δὲ ἐπὶ πάντων ἁπλῶς τῶν ὑπαρχόντων.* Hinc in versione septuagintauirali hae

voce exprimitur Hebraicum כֶּרֶם *vinea* Prou. 31, 16. Hos. 2, 15. שָׂדֶה *ager* Prou. 23, 10. apud Herodi. 7, 12. 13. *domus cum hortis* dicuntur κτήματα, 2, 6. 5. *praedia*, 6, 3. 10. ἀρχῆς κτήματα *imperii prouincias*; et Act. 5, 1. 3. commutatur hoc nomen cum nomine χωρίον. add. Sir. 28, 27. 36, 25. Vocabulum ὕπαρξις, quo omnino *opes*, *facultates* declarantur v. Ps. 78, 48. Prou. 18, 11, Hebr. 10, 34. Hesychius: ὕπαρξις, οὐσία· h. l. cum opponantur κτήματα, notat: *supellectilem*, *bona quae dicuntur mobilia*; καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἄν τις χρείαν εἶχε] *atque pecuniam inde redactam*, *prout cuique opus erat*, *distribuebant*. *Hansenius* l. l. alii, putant, initio christianos ipsos pecuniam distribuisse, tum id factum esse per Apostolos coll. 4, 34. denique per diaconos coll. 6, 1. 3. Verum διεμέριζον commode explicari potest: distribuendam curarunt pecuniam, up. per Apostolos.

46. 47. καθ' ἡμέραν τε — ἐν τῷ ἱερῷ] *quotidie templum simul frequentabant*, ad preces faciendas; immiscebant sese Iudaeis in templo preces facientibus v. 3, 1. et not. ad 2, 1. προσκαρτερεῖν *assidue adesse*, vt in hist. Susan, v. 7: οὗτοι προσεκαρτέρουν ἐν τῇ οἰκίᾳ Ἰωακεὶμ *constanter aderant in domo Ioakimi*. κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον] *singulis in domibus epula communia sacra celebrabant*. κατ' οἶκον *Hammondus* positum accipit pro ἐν οἴκῳ, atque hanc formulam interpretatur: *coenam dominicam celebrabant in aliquo templi conclaui*. Ecquis vero credat Iudaeos christianis permissuros fuisse, vt in templi oeco non dicam sacra celebrarent, sed cibum caperent? *Lud. de Dieu*, *Bengelius*, *Heinrichsius*, alii v. *Wolfius* ad h. l. qui quoque κατ' οἶκον idem valere putant quod ἐν οἴκῳ, hanc vocem explicant; *domi*, *priuatim*. Haec vero explicatio frigidam sententiam parit, cum per se intelligatur, eos non in templo, sed priuatim coenasse. Imo Lucas his verbis docere voluit, quomodo tantus christianorum numerus (v. 41.) qui quotidie creuerit, epulas communes celebrarit,

eum conclaue domus priuatae tantam multitudinem capere non potuerit. Itaque subaudiendum est ἕκαστον *singulis in domibus*, modo in hac, modo in illa. Sic κατὰ πόλεις Aelian. H. V. 6, 1. κατὰ τόπους Matth. 24, 7. κατὰ πόλιν καὶ κώμην Luc. 8, 1. κατὰ πόλιν Act. 15, 21. 20, 23. cf *Bosius* de Ellips. p. 129 sq. ed. *Schaefer*. De formula ipsa κλῶντες ἄρτον vid. supra not. ad v. 42. *Heinrichsius* praeeunte *Kypkio* κλῶντες ἄρτον explicat *panem frangebant*, *scilicet pauperioribus*. μετελαμβ. τροφῆς *diuitiores ipsi*. Quae tamen verborum explanatio durior nec satis accurata est. Etenim sermo est de agapis, nil legitur h. l. de pauperibus, sed κλῶντες τε ἄρτον κ. τ. λ. ad omnes Christi sectatores cum diuites, tum pauperes, referri debet, generatim enim antea notatum erat, omnes (ὁμοθυμαδὸν id. qd. πάντες οἱ πιστεύοντες v. 44.), ditiores aeque ac pauperiores assidue templum adiisse. μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει κ. τ. λ.] *animo laeto atque sincero cibum capiebant*. Diuites in eo laetabantur, quod liberalitatem erga pauperes exercere possent, pauperes sibi ditiorum liberalitatem gratulabantur. Haec eorum laetitia non fucata, sed ex mutuo amore et animorum consensione enata erat, alieni erant diuites ab omni fastu et ostentatione; pauperes, ab omni malignitate et inuidia. μεταλαμβάνειν τροφῆς est, *cibum capere* vid. *Kypkius* ad Act. 27, 33. et *Munthius* ad h. l. ἀφελότης autem ita ponitur, vt declaret *simplicitatem morum animique, a qua omnis simulatio et calliditas abest*, quae quidem virtus alias ἁπλότης nuncupatur v. *Schleusneri* Lex. h. v. Phauorinus: ἀφέλειαν ἐπὶ ἁπλότητος οἱ παλαιοὶ ἐτίθεν. Scholia ex codd. MSS. Coisliuianis, in *Albertii* Append. ad Gloss. N. T. p. 210. ἀφελότητι, ἀντὶ τοῦ, ἐν ταπεινώσει καὶ εὐτελείᾳ, μηδὲ ὑψηλὸν φρονοῦντες. ἐφ' αἷς ἔπραττον ἀγαθοεργίαις καὶ ἐλεημοσύναις. Hinc *Barkeyus* in Bibliotheca Hagana T. 2. p. 366. nomen ἀφελότης h. l. explicandum esse censet, *de simplicitate cordis, quae omnem animi fastum respuit*. Laudat hanc in rem locum Aelian. H. V. 4, 9. vbi Plato

legitur Olympiae cum hominibus ignotis cibum sumsisse ἀφελῶς h. e. sine fastu, aut affectatione praecipuae cuiusdam sapientiae et dignitatis. Legitur ibi paulo post: ἀτύφως αὐτοῦ συγγενομένου καὶ ἀνεπιτηδεύτως αὐτοῖς *sine fastu et arrogantia cuiusdam auctoritatis affectatae cum illis versabatur.* Sed praeoptandam duco priorem interpretationem supra positam, cum h. l. non tantum de ditioribus sed etiam de pauperioribus christianis sermo sit. 47. αἰνοῦντες τὸν Θεὸν] *Deum laudabant;* de precibus ante et post coenam factis, etiam hymnis finita coena decantatis, cogitandum vid. ad Matth. 14, 19. 26, 30. καὶ ἔχοντες χάριν πρὸς ὅλον τὸν λαὸν *et omni populo gratiosi erant;* nempe mutuus ille christianorum amor, eorum liberalitatis et pietatis studium coll. v. 42, 46. populi fauorem iis conciliabant. χάρις *fauor, beniuolentia.* Ex. 33, 12. Deus ad Mosen: χάριν ἔχεις παρ' ἐμοὶ pro quibus verbis v. 14. legitur: εὕρηκας χάριν ἐνώπιον ἐμοῦ. ὁ δὲ κύριος προσετίθει κ. τ. λ.] *dominus autem quotidie coetui adiungebat, qui salutis participes fierent.* σωζόμενοι dicuntur, qui relicta Iudaeorum peruersa sentiendi et agendi ratione coll. v. 40. felicitatis per Christum partae participes reddebantur vid. ad Matth. 19, 25. Marc. 16, 16. κύριος est vel Deus, κύριος προσετίθει, diuina prouidentia moderante, per Christi doctrinam ad religionis christianae professionem perducebantur coll. v. 39.; vel Christus coll. v. 36. Verba τῇ ἐκκλησίᾳ codd. nonnulli et versiones antiquae omittunt, ea ab aliena manu adiecta adeoque expungenda esse *Millius* Prolegg. §. 1301. 1451. et *Bengelius* opinati sunt, male et perperam. Vulgatam enim lectionem plurium codd. verss. et patrum auctoritas tuetur. vid. et not. ad 3, 1.

CAPVT III.

Petrus hominem a natiuitate claudum, ad templi portam sedentem, sanat 1 — 11. et ab hac sanatione occasionem sumit, populi multitudinem in porticu Salomonis congregatam et euentu illo in admirationem raptam edocendi, eamque excitandi; vt se ad Iesu Messiae signa conferat 12 — 26. Quae hoc in capite exponuntur, *Lightfootus* ad h. l. et *Bürkeyus* in Biblioth. Hagana T. 2. p. 346. ss. die Pentecostes euenisse autumant, nulla tamen idonea ratione adducti, imo vel ea, quae c. 2, 42 ss. annotata leguntur, de alio die nos cogitare iubent. *ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ Πέτρος — ἐννάτην*] *Petrus et Iohannes, cum aliquando circa horam precibus dicatam nonam templum vna adirent.* Formula ἐπὶ τὸ αὐτὸ, de cuius significationibus variis ad c. 1, 15. disputauimus, h. l. reddi nequit, *in eundem locum*; nam diserte memoratur locus, in quem Petrus et Iohannes se tunc temporis contulerunt; nempe τὸ ἱερόν· neque cum *Abreschio* in Annotatt. ad N. T. conuerti potest: *in eundem finem*, nam verba apposita: ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς ἐννάτην, sat luculenter docent, quo consilio Petrus et Iohannes templum adierint; sed exprimi debet: *vna, simul*, flagitante orationis serie. Hanc ipsam autem formulam ἐπὶ τὸ αὐτὸ codd. nonnulli et versiones antiquae ad finem capitis praecedentis referunt, probante *Millio*, qui in Prolegg. §. 1451. coniicit, grammaticos, quibus haec formula obscurior visa esset, eam ad sequentia reiecisse, et eius loco substituisse τῇ ἐκκλησίᾳ, et vertit: *dominus addidit fideles qui vna viuebant, multiplicauit numerum christianorum qui in vnum congregati erant.* Sed verba τῇ ἐκκλησίᾳ retinenda esse, iam supra posuimus; et omnis lectionis

varietas quae h. l. deprehenditur v. *Griesbach*. vt praeclare docuit *Eichhornius* in *Einleitung in d. N. T. B.* 2. p. 97. e Lectionariis repetenda est. Nempe qui anagnosmatum initia constituebant et vsui ecclesiastico adaptabant, verba ἐπὶ τὸ αὐτὸ omittebant et eorum loco scribebant: ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις Πέτρος κ. τ. λ. Iam qui conformare vellent continui textus codices Lectionariis, verba ἐπὶ τὸ αὐτὸ aut annectebant commati 47. c. 2. ita, vt τῇ ἐκκλησίᾳ vel expungerent, vel retinerent, et c. 3. inchoabant verbis: ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ταύταις Πέτρος vt D. cant. aut ἐπὶ τὸ αὐτὸ 3, 1. reseruabant, et textum ita corrigebant: ἐγένετο δὲ, ὡς ἀνέβαινον Σίμων Κηφᾶς καὶ Ἰωάννης ἐπὶ τὸ αὐτὸ, vt Syr. Erp. Sinceram igitur et genuinam esse vulgarem huius loci scripturam intelligentissimus quisque facile concedet. ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἐννάτην] haec verba posita accipienda sunt pro: ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς, ἥτις ἦν ἡ ἐννάτη τῆς ἡμέρας, *circa precationis horam, quae erat diei nona*, hora nostra fere tertia pomeridiana. Praepositione ἐπὶ etiam Graeci scriptores ita vtuntur, vt notet: *sub, ad*. Arrian. Exp. Al. 3, 18. ἐπὶ τὴν ἕω *sub auroram*. Polyb. 3, 83. ἐπὶ τὴν ἑωθινὴν scil. ὥραν, *sub matutinum tempus* v. *Albertius* et *Wolfius* ad h. l. Tres autem horae solenni apud Iudaeos precationi destinatae erant: prima, *matutina*, dicta תפלה השחר s. שחרית, hora tertia Act. 2, 15. secunda, *meridiana* תפלה מנחה *precatio oblationis*, hora sexta Act. 10, 9. tertia, *vespertina*, תפלה ערבית, hora nona Act. 10, 3. 30. h. l. Hoc institutum Iudaei a patriarchis, Abrahamo, Isaaco et Iacobo repetebant cf. *Lightfootus* et *Schoettgenius* ad h. l. *Buxtorfii* Lex. Talmud. p. 964. 1361. 2370. *Suiceri* Thes. Eccl. T. 1. p. 1278. s. εὐχή, et quos laudauit *Wolfius* in Curis ad h. l.

2. ὃν ἐτίθουν καθ' ἡμέραν πρὸς τὴν θύραν κ. τ. λ.] *quem quotidie ad portam templi, quae pulchra dicitur, deponebant.* θύρα *porta* Hebr. שער. Iob. 5, 4. Ier. 19, 2.

Thomas Mag. πύλαι, ἐπὶ τείχες· θύραι, ἐπὶ οἰκίας. Sed hoc discrimen non semper obseruatur. Gentilium pauperes ad portas templorum stipem corrogare consueuisse ab iis, qui templa adirent, docet Martial. 1, 112. etiam in veteri christianorum ecclesia haec consuetudo permansit. Testatur hoc Chrysost. Homil. 2. in 2. ep. ad Tim. διὰ τοῦτο ἑστήκασιν οἱ πένητες πρὸ τῶν θυρῶν, ἵνα μηδεὶς εἰσίῃ κενός, ἵνα μετὰ ἐλεημοσύνης εἰσίῃ, ita enim preces efficaciores fore. Quaesiuerunt autem interpretes, quaenam porta templi ὡραία nuncupata fuerit? Plerique cogitant de porta orientali, etiam Nicanoris dicta, per quam ex atrio mulierum in atrium Israelitarum aditus patebat. Hanc portam κατ' ἐξοχὴν vocatam esse coniiciunt ὡραίαν, pulcram, quoniam ex aere Corinthio, quod ipsum aurum dignitate et pretio superabat, magna arte et sumtu confecta esset v. Ioseph. B. I. 5, 5. 3. add. 6, 5, 3. Alii, veluti *Wagenseilius* ad Sota p. 40. *Lundius* in *den Jüd. Heiligthümern* Lib. 2. c. 27. *Bengelius*, *Walthius* in Diss. de claudo a Petro sanato Act. 3, 1. Ien. 1755. 4. portam h. l. memoratam eandem esse contendunt, quae alias *Susan* fuerit dicta, atque hanc sententiam suam his ferme argumentis defendunt: 1) cum Lucas v. 3. 8. Petrum et Iohannem, post claudi sanationem in templum demum s. in istam aream, quam murus extimus montis Moriae cinxit, ingressos esse dicat; cum vix probabile sit, homini claudo propter atriorum interiorum sanctitatem permissum fuisse, vt in his consideret et stipem colligeret; cum locus templi exterior ob maiorem ibi hominum frequentiam, inprimis propter pios, qui eo confluebant, alienigenas, homini paupertati suae fomenta quaedam conquirenti, longe opportunior et aptior esset, quam vel mulierum vel Israelitarum atrium: satis perspicue inde patet, hanc portam in eo muro, qui proxime ad atrium gentium ducebat, quaerendam esse. 2) Lucas refert, Petrum et Iohannem post sanationem hominis se contulisse statim in porticum Sa-

lomonis, haec vero portae *Susan* admodum vicina erat v. Ioseph. Ant. 20, 8, coll. 15, 14. add. *Lakemacheri* Obss. Philoll. p. 154. 3) claudus mendicans haud dubie sibi elegit locum, vbi tanto plus aeris in stipem acciperet, quanto maior introeuntium frequentia ibi poterat exspectari. Ad portam vero Susan longe maior erat, quam alibi, hominum multitudo, quoniam ibi erant tabernae, in quibus vinum, sal, farina, oleum, columbae, aliaque quorum vsus in sacrificiis necessarius erat, vendebantur. 4) Sacris scriptoribus familiare est hoc, vt nomina Hebraica, etiam ea, quae vsu propriorum indolem acceperunt, in appellatiua Graeca conuertant. Recte autem *Susan* verti potuit ὡραῖα. Porta enim *Susan*, ab vrbe eiusdem nominis, sede quondam Persarum regia, nomen habebat; vrbs vero illa teste Athenaeo Dipnos. Lib. 12. c. 1. p. 573. διὰ τὴν ὡραιότητα τȣ̃ τόπȣ, *propter loci amoenitatem*, a liliis, nempe (שׁוּשַׁן *lilium*), quae ibi admodum frequentia erant, (σȣ̃σα γὰρ ἐγχωρίως τὰ κρίνα v. Eustath. ad Dionys. Perieg. 1074. Stephanus Byzantin. de vrbibus v. Σȣ̃σα p. 615. add. *Cellarii* Not. orb. ant. T. 2. p. 797.) et veteres in floribus pulcherrimis habebant (v. Athen. p. 683. Plin. H. N. 21, 5.) nomen *Susan* accepit. Alii denique, v. *Lightfootus* et *Boltenius* ad h. l. significari existimant portam atrii gentium, vocatam *Chulda* חֻלְדָּה, sic dictam a חלד *tempus*, *aeuum*, vt adeo vocabulum ὡραία, quo Lucas vsus est, reddendum sit *tempestiua*. Hoc quidem certum et exploratum videtur, per τὴν θύραν τὴν λεγομένην ὡραίαν, non intelligendam esse portam quae ex atrio mulierum in atrium Israelitarum ducebat, ipse enim contextus, si quid video, lectorem cogitare iubet de spatio montis Moriae extimo, quod per murum ab atrio gentium separatum fuit. Parum praeterea etiam probabile est, Iudaeos nomen origine Graecum portae templi imposuisse. Vtrum autem portam *Susan*, an *Chulda*, nomine ὡραία insigniuerit scriptor? certo definiri nequit, praeplacet tamen posterior ratio, cum ea simplicitate et intelligendi facilitate sese commendet.

De voce ἱερὸν vid. not. ad Matth. 21, 12. vbi ostendimus, eam generatim notare aream illam in monte Moria, in qua ipsa aedis sacra cum porticibus, atriis et conclauibus exstructa erat, speciatim vero poni de exterioribus templi aedificiis. τοῦ αἰτεῖν ἐλεημοσύνην] *vt stipem peteret.* Nomen ἐλεημοσύνη non tantum *liberalitatem* signat, sed etiam id ipsum quod pauperibus datur, *stipem*, vt Sir. 29, 12. σύγκλεισον ἐλεημοσύνην ἐν τοῖς ταμείοις σου v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 60. nos ad Matth. 6, 2.

3—5. ἠρώτα ἐλεημοσύνην λαβεῖν h. e. simpliciter, *stipem petiit*; etenim λαβεῖν post verba petendi ex Graecorum loquendi consuetudine redundat, vt ap. Aristoph. Plut. 240. *Αἰτῶν λαβεῖν τι μικρὸν ἀργυρίδιον.* Sophocl. Ai. 836. *Αἰτήσομαι δέ σ' οὐ μακρὸν γέρας λαβεῖν.* Aelian. H. A. vbi de coruis Aegyptiis scribit: *τῶν πλεόντων τὰ πρῶτα ἐοίκασιν ἱκέται εἶναι, λαβεῖν τι αἰτοῦντες nauigantibus* initio supplicare videntur, accipere aliquid *flagitantes.* add. Eurip. Iphig. Aul. 894. Similiter infra 7, 46. ᾐτήσατο σκήνωμα εὑρεῖν. vid. *Valckenarius* ad Eurip. Phoen. 1324. *Pricaeus* ad h. l. et *Kypkius* ad v. 5. ἀτενίσας δὲ Πέτρος — εἰς ἡμᾶς] *Petrus cum Iohanne eum intuitus dicebat: adspice nos!* De verbo ἀτενίζειν, quod Lucae inprimis familiare est et notat: *intentis oculis aliquem adspicere*, vid. not. ad Luc. 22, 56. add. *Elsnerus* ad h. l. Petrus et Iohannes oculos in claudum defigebant, vt cognoscerent, an debilitatem tantum simularet, et quo accuratius hoc cognoscerent, postulabat Petrus liberiorem intuitum, vt animi nihil mali sibi conscii indicem, simul vero etiam vt hominis attentionem excitaret. 5. ὁ δὲ ἐπεῖχεν αὐτοῖς] *hic vero oculos in eos intendebat.* Ad ἐπέχειν *Wolfius*, *Elsnerus*, *Morus*, subintelligunt τὸν νοῦν, *animum aduertebat*, *attendebat*, *obseruabat.* Rectius vero, cum proxime praecesserit: βλέψον εἰς ἡμᾶς, *Bosius* de Ellips. p. 366. ed. *Schaef.* *Rosenmüllerus*, *Heinrichsius*, alii, subaudiunt ὀφθαλμούς. cf. et not. ad Luc. 14, 7.

6. 7. *ἀργύριον καὶ χρυσίον argentum et aurum*, solennis diuitiarum periphrasis v. Herodo. 3, 140. *ὃ δὲ ἔχω quod habeo*, facultatem te sanandi. *δίδωμι* pro *δώσω dabo*, solet autem praesens pro futuro poni, cum sermo est de re certo futura v. ad Matth. 3, 10. 26, 29. Index Ioh. et *Fischeri* Animaduers. ad *Weller*. Vol. 3. P. 2. p. 53 sq. *ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ vtpote Iesu legatus, eius auxilio fretus* coll. v. 16. Matth. 17, 20. Luc. 9, 49. Marc. 16, 17. Ioh. 16, 23. add. not. ad Matth. 18, 6. Act. 4, 7. *surgere te iubeo et ambulare* coll. 16, 18. *Ναζωραίου* vid. not. ad 2, 22. *παραχρῆμα δὲ ἐστερεώθησαν αὐτοῦ αἱ βάσεις καὶ τὰ σφυρὰ] confestim eius pedes et tali confirmabantur. βάσεις καὶ τὰ σφυρὰ* male Vulgatus interpres expressit: *bases et plantae*, rectius *Beza*: *pedes ac malleoli*. Scilicet *βάσις* proprie est *gressus*, Aristoph. Thesmoph. v. 987. *εὐκύκλου χορείας εὐφυᾶ στῆσαι βάσιν orbicularis choreae concinnum constituere gressum*: ad quem locum scholiast. *εὐφυᾶ στῆσαι βάσιν· ἀντὶ τοῦ εὐφυῶς, καὶ καλῶς, καὶ εὐρύθμως βαίνειν apte, et recte, et concinne incedere*. add. Herodi. 6, 5. 12. vid. et *Elsnerus* ad h. l. qui adeo, minus recte tamen *βάσεις* h. l. de *gressibus* accipit, vt notetur, non solum malleolos, *τὰ σφυρά*, sed et gressum, firmatos esse. Sed vt recte monuit ad h. l. *Dindorfius*, hoc per se apparet; est potius corporis membrum intelligendum, quod ad eundum necessario requiritur. Hinc alii *βάσις* de *planta pedis* interpretantur, vt *Albertius*, qui hanc in rem laudat Lucian. Tragopod. p. 804. *Χειρῶν ἀπ' ἄκρων εἰς ἄκρας ποδῶν βάσεις manibus ab extremis ad infimas pedum plantas*. Sed orationis complexioni conuenientior est *Bezae*, *Fesselii* Aduers. Sacr. 5, 1. p. 414. *Loesneri*, aliorumque sententia, qui vocabulo *βάσεις* h. l. *pedes* significari statuunt, quo quidem significatu hoc nomen quam saepissime comparet, vt Sap. 13, 18. *τὸ μηδὲ βάσει χρῆσθαι δυνάμενον quod non potest pedibus incedere*. Sermo ibi est de idolo, ad quod frustra preces pro felici itinere mittuntur, quia non potest *βάσει χρῆσθαι*. Male ac perperam ibi *Bielius* explicat

gressus. Diod. Sic. p. 644. D. σφαλείσης τῆς βάσεως, ἐ-πληγεὶς παραλελυμένος ἔκειτο *pede labefactato eneruatus iacebat.* Apollodor. Bibl. 1, 3. πεσόντα δ' Ἥφαιστον ἐν Λήμνῳ καὶ πηρωθέντα τὰς βάσεις διέσωσε Θέτις *deiectum vero Vulcanum in Lemno insula et claudum pedibus factum Thetis seruauit,* Ioseph. Ant. 7, 10. gigantem Philistaeum sex refert habuisse δακτύλους ἐν ἑκατέρᾳ τῶν βάσεων *digitos in vtroque pede.* Id. 7, 10. vbi Mephibosetus loquens inducitur: εἰ μέν τοι γε τὰς βάσεις εἶχον ἐρρωμένας *si pedibus firmis fuissem.* add. Sophocl. Ai. 19. Trachin. 339. 964. Herodi. 1, 15. 19. Schol. ad Sophocl. Philoct. v. 692. βάσιν· πόδα. Per τὰ σφυρὰ indicantur *malleoli pedum, tali,* vt ap. Diod. Sic. p. 770. A. τῶν γυναικῶν τῶν εὐπόρων τινῶν μὲν κρικοῖς σιδηροῖς τὰ σφυρὰ πιέζων συνέτεινε *matronis quibusdam opulentis malleos pedum ferreis forcipibus compressos extendebat.* add. Athen. p. 68. D. Theocrit. Idyll. 4, 51. Callim. h. in Dian. v. 128. vbi v. *Spanhemius.* Sed αἱ βάσεις καὶ τὰ σφυρὰ per Hendiadyn dictum est, pro: *pedum tali.* ἁλλόμενος *saliens.* Bene *Rosenmüllerus* praeeunte *Er. Schmidio:* non modo prae gaudio, sed etiam in signum se perfecte esse sanatum. Caeterum *Thiessius* in *Praktischem Kommentar* ad h. l. sumit, mendicum illum pedum debilitatem simulâsse, quo largiorem stipem cogeret, cum vero Petrus et Iohannes eum vultu iracundo adspicerent, et Petrus minaci voce eum alloqueretur, ac verbis vteretur: in nomine Messiae surge! veteratorem illum perterritum surrexisse, et metu plebis, ne eius misericordia in rabiem se conuerteret, ab eo inde tempore Apostolos esse sectatum et hominum societatem fugisse! Apposite vero contra hanc interpretationem mere arbitrariam et plane absonam *Heinrichsius* Exc. 5. p. 353. cuius verbis vtor, monuit haec: tantamne effectuum seriem putabimus ex istiusmodi re potuisse insequi, quae narratur c. 3. et 4.? nonne Petrus hominibus fraudulentissimis merito accensendus foret, si tantopere gloriabatur (4, 10.) sanatione hominis, quem non sanauerat vere, sed cuius

mendacia in lucem protraxerat? vtrum toleranda foret eiusdem Petri βλασφημία, quae proferre poterat ea, quae adsunt 8, 12. 13. 4, 9. 10.? nonne insanum mendicum illum existimaremus, qui homines, quos fugiendos habebat vel maxime, quod laruam ei demserant, affectaretur (v. 11.)?„ adde: incaute dictum mendici si veram sanationis rationem prodidisset, omnem existimationem perdidisset Petrus, in ignominiam et dedecora incurrisset. cf. etiam quae obseruauit *Gablerus* in *Neuest. theolog. Journal* B. 8. p. 241.

9—11. Narratur quam vim habuerit claudi sanatio in auditorum animos κρατοῦντος δὲ τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ τὸν Πέτρον καὶ Ἰωάννην *cum claudus sanatus Petrum et Iohannem affectaretur*. Pro τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ in pluribus optimae notae codicibus et versionibus antiquis pluribus legitur: κρατοῦντος δὲ αὐτοῦ, quam lectionem *Griesbachius* Lucae vindicauit; vulgaris enim lectio aperte glossema redolet, et e Lectionariis irrepsisse videtur. κρατεῖν *affectari, adhaerere alicui, ab alicuius latere non discedere*, vt in LXX 2 Sam. 3, 6. Ἀβεννὴρ ἦν κρατῶν τοῦ οἴκου Σαούλ. add. Col. 2, 19. Claudus non discedebat a latere Apostolorum, a quibus sanatus erat, eorum amore ductus et grati animi significandi caussa. στοὰ τοῦ Σολομῶντος vid. ad Ioh. 10, 23. Nomini collectiuo λαὸς additur pluralis ἔκθαμβοι. Quem vsum loquendi comprobarunt exemplis pluribus, e V. T. desumtis *Glassius* in Phil. S. p. 326. e Graecis scriptoribus *Kypkius* ad h. l. add. Act. 5, 16. Xen. Ephes. 1, 4. ἦλθον δὲ εἰς τὸ ἱερὸν θύσαντες πᾶν τὸ πλῆθος.

12. Summa orationis quam Petrus per hanc occasionem habuit, haec est: nolite existimare nos propria potestate et in honorem nostrum hunc claudum sanasse; imo Deus ei per nos sanitatem restituit, in honorem Iesu Messiae, quem vos repudiastis et in crucem egistis, resipiscite ergo, et vos ad Christi signa conferte. ἀπεκρίνατο πρὸς

τὸν λαὸν *allocutus est populum.* Verbum ἀποκρίνεσθαι, vt Hebraicum, ענה non tantum notat *respondere*, sed etiam omnino *verba facere*, *loqui* v. Deut. 26, 5. Iob. 3, 5. vnde etiam in versione Alexandrina respondet verbo אמר Gen. 29, 26. Exod. 21, 5. construitur h. l. cum praepositione πρὸς sequente accusatiuo, vt Luc. 4, v. 6, 3. 14. 5. Act. 25, 16. ex Hebraica ratione. Hebraei enim cum verbo ענה coniungunt particulam את quae praepositioni πρὸς respondet v. Gen. 23, 5. 1 Regg. 12, 13. τί θαυμάζετε ἐπὶ τούτῳ κ. τ. λ.] *quare admiramini hanc rem, aut quare nos intentis oculis adspicitis, quasi nostris viribus aut pietate effecerimus, vt hic ambulare possit?* ἐπὶ τούτῳ scil. πράγματι. Pro εὐσεβείᾳ Syr. Erp. Arm. Vulg. al. legerunt ἐξουσίᾳ, sed vulgaris lectio proba est. Scilicet grammatici in locum nominis εὐσεβείᾳ substituerunt vocabulum ἐξουσίᾳ, quoniam alias quoque δύναμις et ἐξουσία iunguntur, vt Luc. 4, 36. et quoniam eos ipsa sententia offendebat, sed v. Ioh. 9, 31. *Boltenius* εὐσεβείᾳ vertit: *Gebetskraft*, precibus nostris. Quae tamen interpretatio facile potest vanitatis conuinci; haec enim significatio vocis εὐσέβεια probari nequit, nec in praecedentibus memoratur Apostolus ante sanationem preces fecisse. *Hezelius* verba interpretatur: non vt confirmaretur doctrina religionis a nobis inuenta. Prouocat ad 1 Tim. 3, 16. vbi εὐσέβεια religionem christianam designat. Sed nimis alte repetitam et contortam esse hanc explanationem vel nobis non monentibus sponte intelligitur. Imo sensus verborum est: non nostris viribus sanatus est hic homo, non nosmet ipsi haberi possumus huius insignis facti auctores, nec Deus eum singularis pietatis nostrae praemii loco sanauit. τοῦ περιπατεῖν] Scriptores N. T. exemplo Alexandrinorum interpretum infinitiuis iungere solent articulum τοῦ, vbi Graeca ratio eum repudiat, more Hebraeorum, qui infinitiuos comitari iubent particulam ל. vid. *Fischerus* Prolusf. de vitiis Lexx. N. T. p. 330. 742. et ad *Leusdenii* libellum de Hebraismm. N. T. p. 168.

13. *ὁ Θεὸς — τῶν πατέρων ἡμῶν* Deus quem maiores nostri coluerunt et propitium experti sunt, Deus eorum tutelaris v. Act. 5, 30. Luc. 1, 68. Matth. 22, 32. *ἐδόξασε τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦν*] *illustrauit filium suum Iesum* (Ioh. 11, 4.), eius dignitatem conspicuam reddidit, eum Messiam esse declarauit (v. Ioh. 1, 14. not. ad Ioh. 2, 11), nempe per sanationem huius hominis, quem Deus per nos Iesu legatos sanauit, vnde consequitur, Iesum non impostorem, sed verum Messiam esse. *παῖς* id. qd. *υἱὸς* vt v. 26. 4, 27. 30. Matth. 17, 18. coll. v. 15. *Raphelius* Obss. Xenophh. ad h. l. *παρεδώκατε* nempe *εἰς θάνατον* l. *εἰς τὸ σταυρωθῆναι* v. Rom. 4, 25. coll. Matth. 10, 21. 26, 2. 2 Cor. 4, 11. *καὶ ἠρνήσασθε αὐτὸν κατὰ πρόσωπον Πιλάτου*] *et coram Pilato reiecistis.* *Heinrichsius* haec verba explicat: noluistis eum inter viuos diutius superesse. Quae tamen explicatio non satis accurata est. Scilicet *ἀρνεῖσθαι τινὰ* notat: *abnegare aliquem, profiteri, te nec habuisse, nec velle cum aliquo aliquid commercii habere, reiicere, repudiare aliquem* v. *Kypkius* ad h. l. Praecessit: Deus *ἐδόξασε Ἰησοῦν τὸν παῖδα αὐτοῦ*, sed *παῖς τοῦ Θεοῦ* vt *υἱὸς τοῦ Θεοῦ dilectus Deo*, est cognomentum Messiae. Iam sequitur, hunc Deo dilectum (Messiam) vos abnegastis, repudiastis coram Pilato, quibus verbis hoc notatur: eum Messiam esse negastis (Ioh. 19, 15.) tanquam impostorem reiecistis; cum vero sequatur: *κρίναντος ἐκείνου ἀπολύειν*, verbis illis simul haec sententia inest: eum absolui, inter viuos superesse noluistis. Itaque verba: *ἠρνήσασθε* κ. τ. λ. aliquid amplius dicunt, quam quod ea dicere *Heinrichsius* autumat. *κατὰ πρόσωπον* reddi debet *coram*, respondet Hebr. לִפְנֵי v. not. ad Luc. 2, 31. *Glassius* Phil. S. p. 463. Male *Heinrichsius κατὰ contra.* *κρίναντος ἐκείνου ἀπολύειν*] *etsi eum dimittere voluisset.* *Bosius* de Ellipſ. *Wolfius*, *Münthius*, subintelligunt *δεῖν*, quam tamen ellipsin h. l. non esse necessariam, recte indicauit *Krebsius*. *κρίνειν* significat: *decernere, statuere, velle*, vt ap. Ioseph. Ant. 1, 4. *ἀφανίσαι ἐκ παντὸς οὐκ ἔκρινεν omnes omnino perdere noluit.* Ib. 7,

1. 5. *κρίνας Ἀβένηρον ἀποκτεῖναι*. 2, 12. *αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ κρίναντος περὶ τῶν Σοδομιτῶν cum haec Deus de Sodomitis decreuisset.* Exempla hanc in rem plura collegerunt *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. Denique *ἀπολύειν* proprie notat, *soluere id quod connexum est*, hinc *liberare* 2 Macc. 6, 22. hinc *dimittere, aliquem discedere sinere*, inde *absoluere reum*, vt h. l. Susan. v. 52. *ἀπολύων τοὺς αἰτίους absoluens reos*. add. 1 Macc. 10, 43. 2 Macc. 4, 47.

14. *ὑμεῖς δὲ τὸν ἅγιον καὶ δίκαιον ἠρνήσασθε*] *vos, inquam, repudiastis sanctum et innocentem.* *ἅγιος* sanctus, Deo consecratus, cognomentum Messiae vt Apoc. 3, 7. Ioh. 10, 36. Act. 4, 27. 30. v. *Knappii* Opuscc. p. 34. *δίκαιος innocens, probus Dei cultor* Matth. 23, 29. 27, 19. 13, 17. hoc praedicato insigniebatur etiam Messias v. Ies. 11, 4. 5. 53, 11. vsus autem est Petrus his nominibus, quoniam Iesu opposuit *φονέα* nempe Barabam v. Matth. 26, 16. 21. Luc. 23, 19. *ᾐτήσασθε ἄνδρα φονέα χαρισθῆναι ὑμῖν*] *rogastis vt in gratiam vestram homicida morte liberaretur.* Hoc sensu Graecis de reis *χαρισθῆναι τινὶ* dicitur v. Ioseph. Ant. 2, 6. 9. 7, 8. 4. B. I. 1, 27. 5. add. Act. 25, 11. Philem. 22. v. *Krebsius* ad h. l. Graecos imitati sunt Latini, qui eodem modo vtuntur formula *donare aliquem alicui* vid. *Duckerus* ad Flor. 3, 5. 10. *Graeuius* ad Cic. ep. 5, 4.

15. *τὸν δὲ ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς ἀπεκτείνατε*] *salutis vero auctorem interfecistis.* vid. ad 2, 23. Iesus ipse professus erat, se esse *τὴν ὁδὸν, καὶ τὴν ἀλήθειαν, καὶ τὴν ζωὴν* Ioh. 14, 6. vbi v. not. *ἀρχηγὸς τῆς ζωῆς* bene Vulgatus expressit: *auctor vitae.* Hoc significatu *ἀρχηγὸς* saepius recurrit, vt ap. Diod. Sic. p. 84. A. vbi Cyaxares dicitur *ἀρχηγὸς τῆς τῶν ὅλων ἡγεμονίας conditor imperii Medorum.* Ioseph. Ant. 7, 8, *πολλῶν ἀρχηγὸς κακῶν multorum malorum auctor*, 1 Macc. 9, 61. *ἀρχηγοὶ τῆς κακίας.* Ioseph. c. Apion. 1, 19. Nuachus *ἀρχηγὸς τοῦ γένους ἡμῶν.* cf. *Wesselingius* ad Diod. Sic. 5, 64. T. 1. p. 381. *Iruaefchius*

ad Herodi. T. 2. p. 202. *Bielii* Lex. sub h. v. *Carpzouius* ad Hebr. 2, 10. *Raphelius* Obss. Polybb. *Kypkius* et *Münthius* ad h. l. Sed ἀρχηγὸς τῆς ζωῆς est *auctor et caussa salutis* christianorum id. qd. ἀρχηγὸς τῆς σωτηρίας Hebr. 2, 10. ἀρχηγὸς καὶ σωτὴρ Act. 5, 31. αἴτιος σωτηρίας αἰωνίου Hebr. 5, 9. ὃν ὁ Θεὸς — μάρτυρές ἐσμεν] *quem Deus in vitam reuocauit, cuius rei nos testes sumus* v. 2, 32. possunt vero etiam haec verba explicari: *cuius* (Iesu Messiae) *nos praecones, legati sumus* v. 13, 31.

16. Praepositio ἐπὶ in formula ἐπὶ τῇ πίστει τ. ὀ. αὐ. idem valet quod διὰ *propter* vt Marc. 3, 5. Act. 26, 6. v. *Wesselingius* ad Diod. Sic. 13, 21. Vocabulum ὄνομα Hebraeorum more redundat vid. ad 2, 21. vt adeo πίστις τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ idem declaret quod πίστις αὐτοῦ h. e. fides in Iesum, πίστις εἰς αὐτὸν, vt Marc. 11, 22. πίστις Θεοῦ, Rom. 3, 22. πίστις Ἰησοῦ X. add. Gal. 2, 20. Pronomen αὐτὸς referendum est ad Iesum, τὸν ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς coll. v. 15. Formula autem τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, propterea vsus est Petrus, quoniam menti eius obuersabantur ea quae v. 6. leguntur. Iam vero priorum huius commatis verborum sensus exsistit hic: *et propter fiduciam nostram in Christi auxilio repositam, hunc quem videtis et bene nostis hominem* (Christus) *firmauit*, pedum firmitatem ei concessit coll. v. 7. add. Act. 9, 34. Sanatio igitur hominis claudi h. l. refertur ad Iesum, sed supra v. 13. tribuebatur Deo. Scilicet spes Petri atque Iohannis, Deum claudum esse corroboraturum, nitebatur Iesu, cuius legati erant, quem in vitam a Deo reuocatum (v. 15.) et ad summam maiestatem ac dignitatem euectum esse (2, 33.) sciebant, cuius promissis confidebant, Ioh. 14, 13. *auxilio meo vobis adero, et quodcunque mei caussa petieritis a patre, efficiam, vt pater illustretur per filium.* Matth. 28, 20. *ego vobis quouis tempore adero.* add. Marc. 16, 17. (σημεῖα δὲ τοῖς πιστεύσασι παρακολουθήσει) v. 20. (τοῦ κυρίου συνεργοῦντος). Ioh. 16, 23. Sic quoque de Paracleto ap. Ioh. 15, 26. Iesus dicit:

quem ego vobis mittam; sed 14, 26. *quem pater meo consensu mittet;* et 14, 16. qui meo rogatu a *patre vobis concedetur.* Recte igitur hominis claudi sanatio a Petro ad Deum et Iesum referri poterat. καὶ ἡ πίστις ἡ δι' αὐτοῦ κ. τ. λ.] *fiducia inquam in eo reposita huic incolumitatem dedit in conspectu omnium vestrum.* ἡ πίστις ἡ δι' αὐτοῦ idem valet quod ἡ πίστις ἡ ἐν αὐτῷ Col. 1, 4. fiducia in Christo reposita. Saepius enim praepositiones διὰ et ἐν inter se permutantur ut 2 Cor. 3, 11. 4, 10. Est ergo ἡ πίστις ἡ δι' αὐτοῦ id. qd. ἡ πίστις τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Vocabulum ὁλοκληρία de corpore positum, indicat *integritatem, incolumitatem corporis,* ut nulla pars corporis aut deficiat, aut vitio laboret. Antonin. de rebus suis 5, 8. πηροῦται γὰρ τὸ ὁλόκληρον ἐὰν καὶ ὁτιοῦν διακόψῃς *mutilatur quod integrum est, si quid vel minimum abscindas.* Ioseph. B. I. 5, 15. opponit sacerdotes ὅσοι διὰ πήρωσιν οὐκ ἐλειτούργουν *qui ob mutilationem sacra non obibant* τοῖς ὁλοκλήροις *integris* v. *Kypkius* ad h. l. in versione septuagintavirali hoc nomen Ies. 1, 6. respondet Hebr. מתם ἀπὸ ποδῶν ἕως κεφαλῆς οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῷ ὁλοκληρία. Symmach. ibi habet ὑγιές. Verbis ἀπέναντι πάντων ὑμῶν inest notio haece ut vos Iesu Messiae fidem haberetis, cum Messiam agnosceretis coll. v. 13. 19. Iam de aliorum huius versus interpretationibus, pro instituti ratione, paucis dicemus. Citra necessitatem *Michaelis, Boltenius,* alii, post ἐστερέωσε interpungunt, et τὸ ὄνομα αὐτοῦ cum iis quae sequuntur verbis coniungunt, ut sententia verborum sit: propter fiduciam in eius auctoritate repositam, ille hunc confirmavit; auctoritas eius et fiducia etc. *Storrius* quoque in Opusco. Vol. 3. p. 93 sq. hanc interpunctionem probat, et, cum tertiae personae pronomina ac verba in eodem contextu ad *diversa* subiecta redire possint; atque h. l. pronomen αὐτοῦ non eodem, quo αὐτοῦ, sed ad claudum sanatum (τοῦτον ὃν θεωρεῖτε) spectet; cum praeterea Deo, qui Iesum in vitam restituerit (v. 15.) etiam v. 13. miraculum patratum tribuatur: verba τὸ ὄνομα αὐτοῦ ad Deum referenda putat, et sensum ita constituit: *Deus*

claudum roborauerat, vt Iesus honoraretur *sub conditione* (ἐπὶ Phil. 3, 9.) *fiduciae Iesu. Nam* (καὶ) *claudo omnibus conspicuam integritatem valetudinis ipsa Iesu fiducia conciliauerat.* Quam tamen interpretationem graui duritie laborare in promtu est. vid. et supra notata. *Rosenmüllerus, Heinrichsius*, alii, cum ἐπὶ haud raro *finem*, *consilium* innuat v. 1 Thess. 4, 7. 2 Tim. 2, 14. verba: ἐπὶ τῇ πίστει explicant: vt vos in Christum crederetis, vt fiducia in Iesum in animis vestris excitaretur, Iesus hunc corroborauit. Quam vim etsi haec verba in se spectata habere possunt, haec tamen explicatio non accommodata est huic loco. Contextus enim flagitat, vt de Apostolorum fiducia in Christo reposita cogitemus coll. v. 6. 12. praeterea ea ipsa notio quae his verbis tribuitur, inest verbis huius versus vltimis. Alii per τὴν πίστιν intelligunt fidem Apostolorum et claudi, eumque nil antea memoratum sit de fide claudi, monent, parum referre, vtrum haec fides ante, an post sanationem in claudo producta intelligatur. Aeque male alii verba ἡ πίστις ἡ δι' αὐτοῦ scil. Ἰησοῦ explanant: fides s. fiducia in Deo reposita, per Christum excitata ἐνεργουμένη Gal. 5, 6.

17. 18. *Iam scio quidem, vos, populares, non minus quam principes vestros, per ignorantiam ita egisse.* Offendit interpretes Petrum solam ignorantiam attulisse, tanquam caussam facinoris a synedrio et populo commissi. Hinc *Wolfio* in Curis ad h. l. animus inclinat eo, vt putet, verba: ὥσπερ καὶ οἱ ἄρχοντες ὑμῶν, referenda esse non ad remotius ἔπραξατε, sed ad proximum ἐπράξατε, vt comparatio populi cum primoribus tantummodo spectet vtrorumque opera, non autem originem eorum vel operum excusationem, atque adeo sensus sit: *scio vos ignorantia adductos, ut faceretis sicut duces vestri* scil. ἔπραξαν. Sic quoque verba Petri intellexit *Reichardus*, qui in vers. lat. N. T. ea expressit: *scio vos per ignorantiam procerum vestrorum facta approbasse.* Ita vero extricatur sensus qui verbis non inest.

Ipsa enim verba Graeca hanc interpretationem respuunt, et aduersantur ei etiam loci Act. 13, 27. 1 Cor. 2, 8. Quare *Berkeyus* in Biblioth. Hagana T. 3. p. 120. vt his difficultatibus sese exsolueret, ostendere studuit, Iudaeorum proceres reapse ignorasse, Iesum verum Messiam esse, etsi hoc scire potuissent. Verum, vt iam probe notarunt *Dindorfius*. (*Mori* Versio et Explicatio Actuum App. edidit, animaduerss. recentior. maxime interpp. suasque adiecit *Gotth. Imm. Dindorf* Lips. 1794. 8.) et *Heinrichsius*, verba Petri non sunt nimis premenda. Sed Petrus, vt emolliendae facinoris atrocitate, audientibus orationem suam probaret, eos erigeret et consolaretur, ex variis caussis hanc tantum attulit, reliquis non exclusis, sed in praesentia tantum seposítis vid. Matth. 21, 33 ss. ibique not. Nec vero ita culpam plane tollit. 18. Deus permisit, vt hoc crimen committeretis, atque ita rata fieri iussit, quae de calamitatibus Messiae prophetae occinerunt v. Act. 13, 27. 29. Luc. 24, 26 sq. Act. 8, 32. πάντων non premendum, intelliguntur plurium prophetarum oracula; πάντες saepius ponitur pro πολλοί vt Marc. 1, 37. Ioh. 3, 26. al. αὐτοῦ ex Hebraismo redundat, vt 1, 16. Luc. 1, 70. etc.

19. Cohortatur iam Petrus auditores, vt ad meliorem frugem redeant, Iesum, quem hactenus repudiarint, Messiam agnoscant, eiusque doctrinam amplectantur, quo peccatorum venia iis contingat. μετανοήσατε et ἐπιστρέψατε sunt mere synonyma. De vi ac potestate verbi μετανοεῖν disputauimus ad Matth. 3, 2. de verbo autem ἐπιστρέφεσθαι, quod proprie notat: *redire in viam*, et per metaphoram, *de vitae animique mundatione* vsurpatur, ad Luc. 1, 16. εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι ὑμῶν τὰς ἁμαρτίας] Per τὰς ἁμαρτίας intelligi debent, peccatum in repudiando Iesu commissum et caetera peccata coll. v. 26. 2, 38. Verbum ἐξαλείφειν proprie significat: *obliterare*, *litura inducta ea quae scripta sunt delere*. Veteres in tabellis cera inductis, stilo ferreo inarabant, quando quod scriptum erat eradendum videba-

tur, stilum vertebant, et obtusa eius parte ceram oblinebant, atque ita ante scripta corrigebant. Xen. H. Gr. 2, 3. 20. *Θηραμένην ἐξαλείφει ἐκ τοῦ καταλόγου* np. *τῶν τρισχιλίων*. add. Athen. Lib. 9. p. 403. F. Deinde in genere notat: *delere*, vt ap. Aeschyl. Choëph. v. 500. Sir. 46, 20. *ἐξαλεῖψαι ἀνομίαν λαοῦ* pro *λαὸν ἄνομον* add. 47, 22. Item: *tollere*, *obliuioni tradere*, ap. Plat. in Theaet. p. 187. *Αὐτὰ πάντα τὰ πρόσθεν ἐξαλείφειν*, atque inter alia dicitur etiam de legibus, *antiquare legem* v. *Kypkius* ad Col. 2, 14. *Vitringa* ad Apoc. 3, 5. *Wesselingius* ad Diod. Sic. T. 1. p. 207. H. l. eo sensu legitur, vt sit *remittere peccata*, quemadmodo ab Hebraeis vsurpatur verbum מחה Ies. 43, 25. vbi sermo est de liberatione Iudaeorum a iugo Babyloniorum; Alexandrini ibi habent: *ἐγώ εἰμι ὁ ἐξαλείφων τὰς ἀνομίας σου*. Sic 2 Macc. 12, 42. legitur: *εἰς ἱκετείαν ἐτράπησαν, ἀξιώσαντες τὸ γεγονὸς ἁμάρτημα τελείως ἐξαλειφθῆναι* *rogarunt vt peccatum commissum obliuioni traderetur s. commissum tolleretur*. Metaphora h. l. deducta est a creditoribus, qui debitorum nomina, vbi soluerunt, litura inducta delent. cf. Col. 2, 14. Quae quidem imago scriptoribus Iudaicis frequens Tanchuma fol. 44. 2. *quando homo poenitentiam agit, tunc chirographum eius obleetur*. Hinc sensus est: ne beneficiis per Messiam paratis priuemini, ac felicitate regni Messiani excludamini coll. v. 23.

20 sq. Longe diuersas vias ac rationes ingressi sunt interpretes vt planum huius loci sensum redderent. Equidem in eo illustrando ita versaber, vt primo ostendam, quaenam loci vexati interpretatio mihi verior videatur, deinde vero sententiarum, quae enarratoribus N. T. probatissimis arriserunt, diuersitatem breuiter strictimque exponam. Verba: *ὅπως ἂν ἔλθωσι καιροὶ ἀναψύξεως ἀπὸ προσώπου τοῦ κυρίου*, quae accurate cum proxime antegressis cohaerent, vertenda sunt: *cum Deo auctore laetissima tempora venerint*. Etenim *ὅπως* h. l. notat: *cum, postquam* vt ap. Herodo. p. 47. extr. ed. Basil. 1557. *ὅπως ἔλθῃ ὁ πο-*

καιρὸς ἐπὶ ἑωυτὸ τηχέως, vbi ὅπως ἔλθῃ dictum est pro, ἐπειδὰν ἔλθῃ. add. Eurip. Phoen. 1155. Sophocl. Oed. Tyr. 1241. 1250. Homer. Odyſſ. δ', 109. χ', 22. Il. μ', 208. Ariſtoph. Nubb. 60. v. *Beza*, *Er. Schmidius* ad h. l. *Glaſſii* Phil. S. p. 375. *Douartus* de Particc. Gr. L. ſub v. ὅπως p. 252. ed. 2. *Reuſm*. Thom. Mag. τὸ ὅπως — καὶ ἀντὶ τοῦ ἐπεί. Vocabulum ἀνάψυξις quod proprie *reſpirationem*, deinde *refrigerationem poſt aeſtum* indicat, vnde Vulg. h. l. expreſſit: *refrigerium*, per metaphoram declarat, *recreationem*, *requiem*, *otium*, *liberationem a malis*. vt in verſ. Alex. Exod. 8, 15. vbi in textu Hebr. eſt הרוחה quod Symmach. conuertit: ἄνεσις Vulg. *requies*. Philo de Abrah. p. 371. C. ἡ ὄψις — ἐν ταῖς ἀναψύξεσι καὶ ἀνέσεσι συναυγάζεται καὶ χαλᾶται *oculi — in otio et remiſſione ſimul remittuntur et relaxantur*. Xen. H. Gr. 1, 5. 6. ἀναψύχειν *quietem concedere*. add. LXX. 2 Regg. 16, 14. Heſychius: ἀνάψυξις ἀνάπαυσις. Id. ἀνέψυξεν ἀνέπαυσεν. Suidas: ἀναψυχομένη, ἀντὶ τοῦ ἀναπαυομένη. Sed quies in literis ſacris eſt perpetua imago felicitatis v. Sapient. 4, 7. Sir. 51, 27. interpp. ad Hebr. 3, 11. Apoc. 14, 13. Sic quoque h. l. καιροὶ ἀναψύξεως ſunt omnino *tempora feliciſſima*, ſed ſpeciatim hac voce indicantur, tempora Meſſiae, omnis felicitatis auctoris, tempora, quibus cogi et colligi debebat coetus cultorum Meſſiae, per eum beandorum. Legitur enim infra v. 24. προκατήγγειλαν (οἱ προφῆται) τὰς ἡμέρας ταύτας. coll. v. 24. et explicationis cauſſa h. l. additur: καὶ ἀποστείλῃ Ἰησοῦν Χριστὸν *et miſerit vobis Ieſum Meſſiam* coll. v. 26. Sicuti ergo Iohannes Baptiſta Matth. 3, 2. et Ieſus ipſe Matth. 4, 17. Iudaeos ad vitae animique emendationem cohortati erant verbis his: μετανοεῖτε· ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ita Petrus quoque auditores ſuos cohortatur vt reſipiſcant, cum venerint ἡμέραι ἀναψύξεως *tempora feliciſſima*, *tempora Meſſiae*, atque adeo hac ipſa formula idem declaratur quod verbis: ἐνιαυτὸς κυρίου δεκτὸς Luc. 4, 19. coll. v. 18. καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἡμέρα σωτηρίας 2 Cor. 6, 2. βασιλεία τῶν οὐρανῶν Matth. l. l. ἀπὸ προσώπου τοῦ κυρίου

auctore Deo h. e. cum Deus venire, exoriri iusserit tempora laetissima. Praepositio ἀπὸ h. l. vt saepius, caussam, auctorem, indicat, et πρόσωπον redundat, vt מִפְּנֵי Gen. 6, 13. Alii vertunt: *a Deo promissa*. καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεκηρυγμένον ὑμῖν Ἰησοῦν Χριστὸν] *et miserit vobis destinatum Iesum Messiam.* Pro προκεκηρυγμένον *a prophetis praedictum* codd. ABCDE. aliique plures v. *Griesb.* legunt προκεχειρισμένον, quam lectionem omnes fere critici approbarunt, et *Bengelius*, *Griesbachius* et *Matthaeius* in contexta recte migrare iusserunt. Vulgaris lectio glossema sapit e v. 21. et 24. enatum. Verbum autem προχειρίζεσθαι τινὰ significat: *aliquem ad aliquid agendum deligere, delectumque muneri designare, destinare*, vt 22, 14. 26, 16. Polyb. 9, 72. ὁ δὲ Ἀχαιὸς προχειρισάμενος Γαρσύηριν *Achaeus Garsyerim ducem eligens*. Diod. Sic. p. 433. B. τὸν ἀσεβέστατον προχειρίσασθαι ἐπὶ τὴν ἡγεμονίαν *summae impietatis hominem ad imperium designare*. p. 558. D. ἐπὶ τῆς δυνάμεως στρατηγὸς προκεχειρισμένος *dux exercitus designatus*. Hesychius: προκεχειρισμένον, προβεβλημένον, ἡτοιμασμένον. Lex. Cyrilli MS. προχείρισαι, προβαλοῦ, ἐκλέξαι. vid. *Raphelius* Obss. Polybb. et *Wetstenius* ad h. l. *Kypkius* ad 22, 14.

21. Iudaei statuebant Messiam perpetuo his in terris regnaturum esse cf. Ioh. 12, 34. vbi v. not. Hinc Petri auditores obiicere poterant: si Iesus Messias esset, his in terris versaretur, et regnum perpetuo duraturum condidisset. Quare Apostolus iam docere instituit, cur Christus e medio discesserit sublatus in coelum; nempe quod ita placuerit Deo eum in coelo esse et manere ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως κ. τ. λ. Itaque pergit: ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι h. e. *quem debebat* (δεῖ pro ἔδει. Oecumenius: δεῖ ἀντὶ τοῦ ἔδει) *excipere s. receptum retinere coelum*. Disputarunt viri docti vtrum τὸ δέξασθαι (quod per enallagen satis frequentem positum est pro δέχεσθαι v. Matth. 10, 34. 35. Luc. 9, 22. 17, 25.) accipiendum sit ita, vt Christus

coelum *occupauerit*, an vt eum *acceperit retinueritque* coelum. Priorem sententiam tuentur *Er. Schmidius*, *Wolfius*, *Dresigius* de V. M. p. 545. *Morus* ad h. l. *Rosenmüllerus*, *Schottus*, alii; posteriorem *Beza*, *Castellio*, *Clericus*, *Heumanus*, *Ernestius* in Opusc. Theologg. p. 436 sqq. alii. Sensus quidem eodem redit, ni arguari in his verbis velis, quod factum est ob controuersias dogmaticas v. *Wolfium* ad h. l. et *Ernestium* l. l. Sed posterior interpretandi ratio, qua *coelum* Christum recepisse dicitur, quam praeiuerunt Iustin. Martyr. Apol. 1. §. 60. Didymus, Theophylactus, Oecumenius, v. *Ernest.* non vna de caussa praeferenda est priori illi, qua τὸ *δέξασθαι* ad *Christum* refertur, ita, vt sit *occupare*. Etenim verbum *δέχεσθαι*, cum loco iungitur, eiusdem est attributum, notat *capere*, *excipere*, *exceptum retinere* et idem valet quod *ἀναλαμβάνειν*, *κατέχειν*, vt Act. 21, 17. Luc. 9, 11. et ap. Lysian. Orat. c. Andoc. p. 117. vbi hominem patria pulsum, nullam dicit vrbem recipere in perpetuum voluisse: *καὶ τὸν ἄνδρα — οὐ πόλις ἐθέλει δέχεσθαι διὰ τέλους.* Philon. Leg. ad Cai. p. 1023. B. *ὅπερ οὐκ ἐδέξατο — μιᾶς χώρας περίβολος Iudaeorum gentem non capit vnius terrae ambitus.* Aristoph. Plut. 773. *χώραν δὲ πᾶσαν Κέκροπος, ἥ μ' ἐδέξατο.* vid. *Palairetus* et *Loesnerus* ad h. l. Interdum quidem sed perraro *δέχεσθαι* valet *occupare*, vt loco *Demosthenis*, quem *Er. Schmidius* laudauit, Philipp. 1. *εἰ δὲ νῦν ἔχετε, οὐδὲ διδόντων ὑμῖν τῶν καιρῶν, Ἀμφίπολιν δέξασθαι δύναισθ' ἄν, ἀπηρτημένοι καὶ ταῖς παρασκευαῖς, καὶ ταῖς γνώμαις vti nunc status vester est, neque, si vel ipsae opportunitates vobis eam traderent, Amphipolin occupare possetis, destituti nempe cum apparatibus, tum consiliis*; vbi tamen de occupatione violenta sermo est. Neque huc pertinet locus Eurip. Alc. 817. ad quem, qui verbo *δέχεσθαι* occupandi notionem tribuunt, certatim prouocant. Verba ibi sunt: *οὐκ ἦλθες ἐν δέοντι δέξασθαι δόμους*, quae vertunt: *non venisti opportune has aedes occupatum* i. e. vt has aedes occupes, instar hospitis. Sed rectius haec verba explican-

tur: *non opportune in has aedes venisti, ut te exciperemus.* Nam ad δέξασθαι cogitando adiiciendum est ὥστε vt v. 657. et pronomina saepius omittuntur, vt v. 657: ἡ τεκοῦν (scil. με) φάσκουσα. Omnino autem non sinunt, vt scientissime *Ernestius* l. l. monuit, vera interpretandi praecepta, ab significatione verborum propria et vulgata recedere, et sequi paucorum exemplorum auctoritatem contrariorum, praesertim in libris Apostolorum, qui illa rariora ignorabant, nisi euidens necessitas cogat: quae profecto hic nulla nec intellecta est ab antiquis, nec intelligi potest. Praeterea ipsum Apostoli consilium, de quo supra dictum est, non tam postulat quam potius flagitat, vt vulgaris verbi δέξασθαι significatio retineatur, cui et caetera melius conueniunt. Caeterum verbis ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι generatim exprimitur sententia haec: remotus a conspectu hominum versatur apud Deum, ad summam maiestatem et beatitatem euectus v. 1 Petr. 3, 22. Act. 2, 33. Ioh. 1, 1. vbi v. not. et ad Matth. 20, 21. ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων κ. τ. λ.] *vsque ad tempus, quo plane perficientur omnia, quae Deus per prophetas dudum praedixit.* Formulam ἄχρι χρόνων *Ernestius*, *Krebsius*, *Loesnerus*, explicant: *interea dum, quoad, quamdiu*, vt tractum et durationem temporis indicet, veluti Act. 26, 6. ἄχρις ἡμερῶν πέντε *quinque dierum spatio.* Hebr. 3, 13. ἄχρις οὗ τὸ σήμερον καλεῖται *quoad hodie dicere licet.* Iosep[illegible] Ant. 12, 7. 6. προσέταξε τούτοις ἐκπολεμῆσαι τέως τοὺς τὴν ἄκραν φυλάττοντας, ἄχρι ἂν αὐτὸς τὸν ναὸν ἁγνίσειε *mandauit vt eos, qui arcem custodiebant, oppugnarent tam diu, quam diu lustratio templi duraret.* Caussam cur hac significatione particula ἄχρι h. l. capienda sit, afferunt hanc, quod χρόνος non, vt nomen καιρὸς, temporis terminum, sed temporis continuationem, spatium exprimat. Verum enimvero vocabula καιρὸς et χρόνος haud raro inter se permutantur, et χρόνος saepius quoque de termino temporis ponitur, vt in versione Alexandrina Ier. 38, 28. in carcere manebat, ἕως χρόνου, οὗ συνελήφθη Ἱερουσαλὴμ vsque ad

tempus s. diem, quo Hierosolyma capiebantur. Iob. 6, 11. ἢ τίς μου ὁ χρόνος; *aut quinam finis?* Aquila ibi habet τέλος, in textu autem Hebraico legitur קץ *finis, terminus*. Esth. 2, 15. ἐν δὲ τῷ ἀναπληροῦσθαι τὸν χρόνον Ἐσθήρ. Luc. 1, 57. τῇ δὲ Ἐλισάβετ ἐπλήσθη ὁ χρόνος τοῦ τεκεῖν αὐτὴν *cum aduenisset tempus pariendi*; vbi v. not. add. Luc. 9, 51. vbi ἡμέραι positum legitur pro ἡμέρα, vt h. l. χρόνοι pro χρόνος. Quae numerorum enallage Hebraeis frequentissima est, eaque inprimis tum vsuntur, cum de re eminentiori et singulari sermo est. Itaque haud quaquam necesse est, vt a vulgari significatione particulae ἄχρι recedamus, imo retinenda est, cum eam contextus flagitet. Ἀποκατάστασις significat, *emendationem, restitutionem in pristinum statum; mutationem in meliorem conditionem*. Sic ap. Ioseph. Ant. 11, 3. 8. ἀποκατάστασις τῶν Ἰουδαίων est, *Iudaeorum reditus e captiuitate Babylonica, restitutioque in statum pristinum*. Ibid. 4, 6. τῶν Ἱεροσολύμων ἀποκατάστασις *instauratio Hierosolymorum*. Philo de Decal. p. 767. B. τῶν κληρουχιῶν ἀποκατάστασις εἰς τοὺς ἐξ ἀρχῆς λαχόντας οἴκους *restitutio possessionum ad quos antea domus pertinuissent*. Haec autem vocabuli notio parum conueniens est huic loco, cum sermo sit de vaticiniorum euentu. Sed ἀποκατάστασις notat etiam *perfectionem, absolutionem, consummationem*, quae significatio contextui apprime congruit. Ita hanc vocem adhibuit Philo de rer. diu. her. p. 522. C. τελεία ἀποκατάστασις ἀρετῆς *perfecta virtutis absolutio*. Et Hesychius atque Phauorinus ἀποκατάστασις interpretati sunt τελείωσις. Schol. autem Cod. Mosq. ad h. l. ἀποκαταστάσεως explicat: συμπληρώσεως, ἐκβάσεως. Sic quoque verbum ἀποκαθιστάνειν notat *perficere, ad finem perducere* in versione septuagintauirali Iob. 8, 6. vbi respondet Hebraico verbo שלם Hesychius: ἀποκαταστῆσαι, τελειῶσαι. Petrus autem per τοὺς χρόνους τῆς ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν κ. τ. λ. per tempus quo omnia perficientur, absoluentur, omnia euentum habebunt, quae praedixerunt prophetae, intellexit, inaugurationem regni Messiani et

euenta quae eam praecedent, latiorem doctrinae Christi propagationem, resuscitationem mortuorum, iudicium extremum etc. cf. Act. 1, 6. Matth. 17, 11. Sensus ergo omnino est: vsque ad finem mundi. Pro πάντων ἁγίων cum *Griesbachio* legendum est: τῶν ἁγίων αὐτοῦ προφητῶν, vocabulum πάντων repetiit librariorum incuria. ἀπ' αἰῶνος *ab antiquissimis temporibus*, *iam dudum* v. 15, 18. Eu. Luc, 1, 70. vbi v. *Kypkius*.

Quam hactenus proposuimus v. 20. et 21. interpretationem, cum legibus linguae et vsui loquendi librorum N. T. consentaneâ, et orationi contextae ita accommodata sit, vt omnia aptissime inter se cohaereant, reliquis huius loci interpretationibus anteponendâ videtur. Iam vero age videamus quid dicant alii. a) *Lud. de Dieu*, *Limborchius*, *Wolfius*, alii, per καιροὺς ἀναψύξεως et χρόνους ἀποκαταστάσεως (temporâ restitutionis omnium iam olim per prophetas praedicta, tempora quibus unicuique status ei debitus assignabitur, v. *Limb.* et *Wolf.*) intelligunt *tempora iudicii extremi*, temporâ afflictionis impiis ac contumacibus, piis vero tempora refrigerii, quietis ac salutis. Monent: saepius scriptores sacros argumento a die nouissimo petito vti, ad permouendos homines vt resipiscant coll. Act. 17, 30 sq. 2 Petr. 3, 7. 11. 13 sq. notant, etiam 2 Thess. 1, 7. eodem modo vt h. l. tempus illud iudicii describi: δίκαιον παρὰ Θεῷ — δοῦναι τοῖς θλιβομένοις ἄνεσιν ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ κυρίου Ἰησοῦ ἀπ' οὐρανοῦ· et felicitâtem alterius vitae 2 Thess 2, 16. dici παράκλησιν αἰωνίαν, atque a Iudaeorum magistris, *tempus recreationis* v. Pirke Aboth c. 4. §. 17. Particulas ὅπως ἂν nonnulli huius sententiae propugnatores vertunt *vt* (v. Luc. 2, 35. 15, 17. Rom. 3, 4. Theophr. Char. 21, 2. 4. 23, 3. Thom. M. τὸ ὅπως — ἀντὶ τοῦ ἵνα.), alii vero probe intelligentes ὅπως ἂν non commode posse h. l. verti *vt*, cum vitae animique emendatio auditorum Petri non accelerare vel maturare potuerit aduentum Christi ad iudicium extremum, ὅπως ἂν reddunt *quando*, hoc sensu: vt, quando

venerit tempus — obliterata sint vestra peccata. b) *Schulzius* in Diss. de temporibus τῆς ἀναψύξεως Act. 3, 21. inserta Biblioth. Hagan. T. 5. p. 119 ss. per καιρὸς ἀναψύξεως intelligit *mortis tempus*, vitae terminum cuique homini praefixum, futuram mortuorum in domino requiem. [Recte *Barkeyus* ibid. p. 411. inter alia contra hanc interpretationem monuit: mirum, quod, hoc si voluisset Petrus, verbis non vsus fuerit magis consuetis et clarioribus, sed obscurioribus nec alibi occurrentibus.] Vertit: *resipiscite igitur et conuertite vos, vt peccata vestra deleantur, cum venerint statuta requiei tempora coram domino* (ἀπὸ προσώπου id. qd. ἐνώπιον, ἐναντίον, vt Hebr. מִפְּנֵי et מִלִּפְנֵי 2 Par. 33, 12. Mal. 3, 14. status et conditio beatorum in scriptura sacra saepe ita describitur, vt beati dicantur esse *apud dominum*, *coram domino*, moriuntur domino Rom. 14, 8.) *et* (dominus) *miserit praeordinatum vobis I. C.* vbi venerit iudex die decretorio. *Quem coeli oportet capiant, vsque ad tempus exhibitionis* s. *impletionis omnium, quae* (ὧν pro ἃ) *Deus locutus est* etc. i. e. vsque ad finem mundi. Versum 21. sumit, continere digressionem declarationis caussa insertam, neque haec verba a Petro profecta, sed a Luca interiecta esse. c) *Kraftius* Obss. Sacr. Fascic. 9. p. 271 sqq. animaduertit, Petrum h. l. non tantum a *spe consequendae peccatorum veniae* desumere argumentum exhortationis ad resipiscentiam, sed etiam a beneficiis iam a Deo exhibitis, quae veram resipiscentiam postulent ab iis, qui illorum vere participes fieri velint, hinc eum adiecisse: *cum venerint tempora refrigerii* etc. *miseritque Deus Iesum.* Per illam refrigerationem autem intelligit, *liberationem per Iesum praestitam ab onere iugoque legis cerimonialis.* Hanc interpretationem bene refutauit *Barkeyus* in Obss. Exeget. ad Act. 3, 19 21. v. Biblioth. Hagan. T. 3. p. 119 sqq. vbi praeter alia monuit, Petrum ipsum, licet Apostolus esset, dum haec loqueretur, nondum tanta veritatis luce illustratum fuisse, vt sciret, finem aduentus Iesu in carnem, liberationem quoque fuisse ab onere iugoque legis cerimonialis, neque adeo argumentum ab hac liberatione

desumere potuisse. d) *Barkeyus* d. l. et T. 5. p. 397 sq. *tempora refrigerii*, putat esse, *tempora dilationis iudicii diuini super Iudaeos*, tempora longanimitatis, in quibus zelus vindictae diuinae remittebat aut relaxatus erat. Ἰησῦν Χριςὸν positum esse autumat pro, λόγον τῦ Ἰησῦ Χριςῦ, atque adeo verba: καὶ ἀποςείλῃ κ. τ. λ. refert ad *praeconium doctrinae Iesu*. Sensum loci ita constituit: *Resipiscite ergo et conuertite vos ad Deum, ut deleantur peccata vestra, ut appareant, vel, protrahantur tempora refrigerii, quae a remissione aestus faciei domini vobis conceduntur, et ut mittat, vel, mittere pergat verbum euangelii de Iesu Christo, iam antea vobis annuntiatum* (προσκεκηρυγμένον), *quod vobis iam innotuit, et publice nunc proponitur. Non videbitis Iesum oculis corporeis, vsque dum venerint tempora restitutionis omnium, de quibus locutus est Deus ab omni aeuo per ora omnium sanctorum suorum prophetarum.* e) E sententia *Grotii*, *Hammondi*, *Boltenii*, καιροὶ ἀναψύξεως sunt *tempora quietis, securitatis*, tempora liberationis christianorum a persecutionibus Iudaeorum et a calamitatibus, quae Iudaeis improbis ac male pertinacibus imminent coll. Matth. 24, 33. Luc. 21, 28. χρόνοι ἀποκαταςάσεως tempora impletionis praedictionum prophetarum de euersione ciuitatis Iudaeorum v. Matth. 24, 15. 30. f) *Ernestius* ad Act. 3, 21. in Opusec. theol. p. 477. qui consensorem nactus est *Doederleinium* in Institutione theologi christiani T. 2. §. 223. Obss. 6. vocabulo ἀποκατάςασις significari statuit: *maiorem, et veram, etiam nouam religionis perfectionem*, euangelii claram et ab omnibus figurarum et rituum vmbris liberam doctrinam, per Iohannem primum denuntiandam, per Iesum deinde proferendam inter Iudaeos, et per Apostolos quaquaversum propagandam. Monet, formulam χρόνυς ἀποκαταςάσεως parem et aequipollentem esse formulae καιρὸς διορθώσεως Hebr. 9, 10. sed διόρθωσιν (interprete Theodoreto τελειότητα) ibi opponi veteri disciplinae Iudaicae per legem ritualem constitutae: quae durare debebat vsque ad tempus διορθώσεως disciplinae illius

emendationis et doctrinae perfectionis. ἄχρις οὗ exponit: *dum durant tempora ἀποκαταστάσεως* ex decreto diuino, dum durabit haec oeconomia euangelica per prophetas praedicta; τὰ πάντα nonnisi ad religionis disciplinam referenda esse praecipit, cum in omni genere sermonis, et in Scripturis, τὰ πάντα circumscribenda sint eius rei terminis, de qua sermo fit. g) Etiam *Eckermannus* in *Theologisch. Beyträgen B.* 1. *St.* 2. p. 122 ss. ἀποκατάστασιν πάντων de vniuersali religionis emendatione per Christi doctrinam, interpretatur, et καιροὺς ἀναψύξεως *tempora recreationis*, de temporibus Messianis. Vertit: *cum venerint tempora recreationis, vobisque miserit Deus destinatum Iesum Messiam, qui tamen tam diu in coelo manebit, quam durabunt tempora emendationis vniuersalis.* Idem tamen V. D. in iisdem Symbolis B. 2. St. 1. p. 188 ss. illam explicationem reiicit, et quia Matth. 11, 17. Marc. 9, 12. quae loca huic parallela opinatur, de *Elia* sermo fit, quem antea venturum et omnia restituturum esse Iudaei putarint, in illis locis et hoc nostro sermonem esse censet de emendatione Iudaeorum, per quam hi ad regnum Messiae instituendum praeparandi essent; καὶ ἀποστείλῃ explicat: *vt mittat, mittere velit*, atque haec verba refert ad futuram Christi missionem, de cuius prima missione v. 26. sermo fit. Petrum igitur existimat exspectasse reditum Christi ad restitutionem pristini splendoris regni Israelitici, sub hac conditione, vt Iudaei se emendarent et fidem in Messiam probarent. Sed in *Erklärung aller dunkeln Stellen des N. T. B.* 2. p. 184. V. D. priorem illam loci interpretationem ab ipso propositam, huic posteriori praeferendam putauit. h) *Rosenmüllerus*, praeeunte *Moro*, ὅπως ἂν vertit: *vt*; per καιροὺς ἀναψύξεως, felicia tempora, intelligit, non tantum tempus resurrectionis mortuorum, sed et omnis generis bona spiritualia, quibus et in hac et in futura vita fruuntur christiani. (*Morus*: tempora Messiana); reliquorum autem verborum sensum ita constituit: et ad cognitionem doctrinae I. C. vobis destinatae vos perducat, qui pe-

tentissime regnare debet, donec omnia euenerint, quae praedicta sunt per prophetas (χρόνοι ἀποκαταστάσεως impletio vaticiniorum plena et perfecta), donec omnes hostes ei fuerint subiecti 1 Cor. 15, 25 sq. Hebr. 10, 12. 15. (respicitur autem ibi locus Ps. 110, 1.) quicquid religioni eiusque propagationi aduersatur.

22. Quae hoc in versu leguntur, cum proxime antegressis non cohaerent. Nam siue per χρόνυς ἀποκαταστάσεως v. 21. intelligantur, tempora emendationis, religionis perfectionis, siue inaugurationis regni Messiani, iudicii extremi etc. si haec verba et prophetarum oracula ad ἀποκατάστασιν illam referenda respexisset Petrus, longe alia attulisset oracula, veluti Ps. 110, 1. Dan. 2, 44. 7, 13 s. 22. 9, 24. 26. aut Mal. 3, 4. etc. Sed respiciuntur h. l. ea quae v. 19. et 20. praecesserunt et Petrus iam in eo est vt doceat, Iesum esse Messiam a Mose et prophetis annuntiatum. Cohaerentia autem verborum a v. 22. vsque ad v. 26. haec est: Moses Iesum Messiam annuntiauit, et omnes prophetae de his nostris temporibus quibus apparuit, de his temporibus ἀναψύξεως cecinerunt; ad vos pertinent prophetarum oracula, pertinet promissio illa Abrahamo data, per eius sobolem omnes gentes felices euasuras esse, vobis Deus Iesum filium suum misit, vt vos felices redderet, si a peccatis quisque suis desciscеretis; resipiscite ergo (v. 19.), Iesum Messiam agnoscite, eiusque doctrinam admittite, ne graues pertinaciae vestrae poenas luatis coll. v. 23. γὰρ est mera particula transeundi, vt saepius. Locum Deut. 18. 15. 18. 19. memoriter laudauit Petrus. Hunc locum de Messia agere, et Mosen ipsum per prophetam ibi memoratum Messiam intellexisse, interpretes haud pauci statuunt. Huius sententiae propugnatores vrgent vocem כָּמֹנִי *sicut me*, eamque explicant: prophetam aeque insignem et magnum, qui nouam religionis formam sit inducturus, seruatorem populi etc. cum negetur Deut. 34, 10. et Num. 12, 6. 7. prophetam Mosi similem

extitisse. Sed huic interpretationi contextus reclamat vt magis acriusque non possit. Etenim admonuerat Moses versu praecedente Israelitas, ne hariolos ac diuinatores adirent; versu autem 20 sqq. docet, qua ratione falsi doctores a veris doctoribus atque prophetis discernendi sint. Iam vero quomodo cohaererent verba, et quamnam vim habuissent ad cauendam illam superstitionem: nolite diuinatores adire — nam Deus aliquando vobis prophetam Messiam excitabit? Imo in textu Hebraico per enallagen admodum frequentem singularis positus est pro plurali, atque agitur Deut. l. l. de omnibus prophetis, quos Deus sequentibus temporibus voluntatis suae interpretes ad Israelitas missurus esset. Formulam כמוני *mei similem*, *Eckermanus* in *Theologisch. Beyträgen* B. 1. St. 2. p. 126. referendam putat ad verba quae praecedunt, מִקִּרְבְּךָ מֵאַחֶיךָ *e popularibus tuis*, vt sensus sit: nolite diuinatores exteros adire; sicuti Deus me popularem vestrum excitauit, ita in posterum quoque e gente vestra prophetas excitabit. Sed simplicior atque facilior est ratio, quam *Dathius* et *Rosenmüllerus* (in Scholiis ad Deut. l. l.) secuti sunt, qui praeceperunt, voculam כמוני non esse ad omnes Mosis praerogatiuas extendendam, sed referendam ad praecedens נביא ita, vt intelligantur prophetae Mosi similes, tales, quibus Deus voluntatem suam patefaciat, et qui eam ad populum summa fide perferant, vt Moses hactenus fecerat. Petrus autem illa Mosis verba, quae Deut. l. l. extant, ad Messiam applicauit, quoniam Iudaei illa aetate ea ad Messiam referebant v. Ioh. 1, 45. 5, 46. Act. 7, 37. Minus recte nonnulli opinati sunt, etiam Petrum de omni prophetarum serie illum Deut. locum intellexisse, eiusque verba hunc in modum explanant: Moses praedixit, Deum esse missurum prophetas v. 22. hoc euenit, surrexerunt, et omnes de Messia vaticinati sunt. Haec vero explicatio frigidum sensum gignit, nec orationis seriei conueniens est. Verba πρὸς τοὺς πατέρας in nonnullis codd. desunt, in aliis leguntur post εἶπεν, in aliis additum legitur ἡμῶν,

vel ὑμῶν, quae quidem ſcripturae varietas et inconſtantia interpolationem aperte prodit, nec temere *Millius* Prol. §. 1348. haec verba e v. 25. in hunc migraſſe coniecit. ὅτι poſt verba dicendi redundat v. ad Matth. 7, 23. Ioh. 18, 37. προφήτης Meſſias quoque vocatur Ioh. 6, 14. 1 Macc. 14, 41. et Iudaei Meſſiam omnium prophetarum maximum, et Moſe maiorem dicebant v. locos e Rabbinorum ſcriptis a *Lampio* prolatos ad Ioh. l. l. et nos ad Ioh. 1, 21. ἀναστῆσαι vt Hebr. הקים notat: *excitare, prodire iubere*. et haud raro de prophetis et doctoribus populi adhibetur, vt Deut. 13, 1. 34, 10. Sir. 47, 1. al. ἀκούειν h. l. ſignif. *obtemperare* vid. ad Matth. 17, 5.

23. *Ἔσται δὲ*, pro *καὶ ἔσται*, redundat v. not. ad 2, 17. πᾶσα ψυχὴ vid. ad 2, 41. *ἐξολοθρευθήσεται ἐκ τοῦ λαοῦ*] *e populo exſtirpabitur*. In textu Hebraico Deut. 18, 19. legitur: אָנֹכִי אֶדְרֹשׁ מֵעִמּוֹ Iudaei Alexandrini verterunt: *ἐγὼ ἐκδικήσω ἐξ αὐτοῦ ego in eum animaduertam, eum puniam*. Vulg. *vltor exiſtam*. *Surenhuſius* in *βίβλῳ καταλλαγῆς* p. 399. autumat, Petrum puncta mutaſſe; pro מֵעִמּוֹ legiſſe מֵעַמּוֹ *repoſcam a populo* i. exſtirpabo e populo. *Boltenio* animus eo inclinat, vt putet, Lucam in textu Hebraico מֵעַמּוֹ legiſſe, aut hanc lectionem in verſione deperdita expreſſam reperiſſe. Sed exempla deſiderantur, quibus haec formulae Hebraicae מִ דרשׁ ſignificatio confirmari poſſit. Videtur potius Petri memoriter locum laudantis menti obverſata fuiſſe formula נכרת מעמו *exſcindetur e populo ſuo*, in Moſis ſcriptis paſſim obuia, veluti Exod. 30, 33. eaque accuratius definiit poenam a Deo immittendam. Iam vero ſenſus verborum h. l. eſt: qui Meſſiam eiusque doctrinam repudiat, priuabitur bonis, Meſſiae cultoribus paratis, felicitate perenni iis deſtinata excludetur. Caeterum verbum ἐξολοθρεύειν nusquam in ſcriptis Atticorum comparet, ſed in verſione Alexandrina, et in libris ſcriptorum recentioris aetatis crebrius occurrit v. Gen. 17, 14. Ex. 12, 15. Leu. 17, 4. Num. 9, 13. Sapient. 12, 8. 1 Macc. 2, 40.

Ioseph. Ant. 8, 11. 1. 11, 6. 6. Philo de legum allegorr. Lib. 2. T. 1. Opp. 73, 2. vt adeo ponendum sit in numerum eorum verborum, quae dialecto Alexandrinae propria fuerunt, de cuius generis verbis et vocabulis copiosius disputarunt *Fischerus* in Proluss. de vitiis Lexx. N. T. p. 689 ss. et *Sturzius* de dialecto Macedonica et Alexandrina p. 166 ss. v. et *Albertius* atque *Krebsius* ad h. l.

24. *Verum etiam omnes prophetae a Samuele et qui deinceps vaticinati sunt, haec tempora praenuntiarunt.* καὶ δὲ *verum etiam*, vt Ioh. 6, 51. vbi v. not. cf. etiam *Kypkius* atque *Raphelius* Obss. Xenophh ad h. l. et ad Luc. 10, 8. πάντες non nimis premendum; exprimitur omnino sententia haec: plura in libris sacris oracula extant, quae haec tempora, τὰς ἡμέρας ταύτας, spectant. Σαμουὴλ v. 2 Sam. 7, 16. Samuel Iudaeis primus in prophetarum serie erat v. *Wetstenius* ad h. l. Post καθεξῆς incisi nota delenda est; et verba ipsa ita construenda sunt: καὶ ὅσοι τῶν καθεξῆς ἐλάλησαν. Verbum λαλεῖν de prophetarum oraculis frequenter occurrit, ita vt sit *oracula edere*, *vaticinari*, *praedicere* v. Act. 26, 22. Hebr. 1, 1. 2 Petr. 1, 21. al. Pro προκατήγγειλαν in aliis libris legitur κατήγγειλαν, quam lectionem *Griesbachius* et *Matthaeius* migrare in contexta recte iusserunt, librarii enim κατήγγειλαν mutarunt in προκατήγγειλαν, quoniam hoc ipsum verbum in eodem contextu v. 18. adhibitum extat. τὰς ἡμέρας ταύτας haec tempora quibus Iesus Messias apparuit, καιροὺς ἀναψύξεως v. 20. coll. v. 22.

25. ὑμεῖς ἐστε υἱοὶ τῶν προφητῶν] *vos estis prophetarum discipuli*; prophetae, doctores, a Iudaeis dicebantur *patres*, eorumque discipuli, *filii* v. not. ad Matth. 12, 27. inest ergo hisce verbis omnino notio haec: vos edocuerunt prophetae; et cum in proxime praecedentibus de temporibus Messianis sermo fuerit, sensus est: vobis haec tempora annuntiarunt, eos ergo audite, in eo elaborate, vt

promissa vobis felicitas contingat. *Michaelis*, *Morus*, *Heinrichsius* verba explicant: vos estis e populo isto oriundi, e quo Deus prophetas excitauit, estis prophetarum posteri. Ita vero sententia satis frigida procedit. Alii explicant: *ad vos prophetae* h. e. prophetarum oracula pertinent. καὶ τῆς διαθήκης] *et ad vos* Abrahami posteros, *promissio*, promissa felicitas *pertinet*. Haec quoque loquendi ratio Hebraica est. Hebraei nimirum vocabulum בֵּן iungere solent nominibus rerum, ita, vt significetur is, ad quem res illa quocunque modo pertineat vid. nos ad Matth. 8, 12. Ioh. 17, 12. διαθήκη h. l. est *promissio*, vt בְּרִית Gen. 9, 9. 11. Ps. 25, 14. 89, 29. 1 Macc. 2, 54. 2 Macc. 8, 15. Sir. 44, 18. Gal. 3, 15. Eph. 2, 12. vid. not. ad Luc. 22, 29. Matth. 26, 28. λέγων πρὸς Ἀβραὰμ κ. τ. λ.] *ad Abrahamum dicens: per tuam sobolem omnes terrae gentes felices euadent*. Haec promissio saepius Abrahamo data. v. Gen. 22, 18. (quem locum Petrus memoriter laudauit) legitur ibi: וְהִתְבָּרְכוּ בְזַרְעֲךָ כֹּל גּוֹיֵי הָאָרֶץ quae verba Alexandrini interpretes reddiderunt: καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς. add. Gen. 12, 3. (ἐνευλογηθήσονται ἐν σοὶ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς כֹּל מִשְׁפְּחֹת הָאֲדָמָה) Gen. 18, 18. Per Abrahami sobolem Gen. ll. ll. interpretes oppido multi Messiam intelligendum esse statuerunt; cui tamen explicationi contextus refragatur, et ipse Paulus Rom. 4, 13. 16. σπέρμα de Abrahami posteris interpretatus est. cf. *Ammonii Christologie* Th. 2. p. 52. ed. 2. *Eckermanni Beyträge* B. 1. St. 2. p. 129 sq. Petrus autem h. l. vt Paulus Gal. 3, 16. verba illa, quae Gen. 22, 18. leguntur, ad Messiam, Abrahami nepotem transtulit coll. v. 26. vt sensus sit: per Messiam eiusque doctrinam omnes gentes felices reddentur, quanto magis ergo vos beabit populares suos, Abrahami posteros, si eum Messiam agnoscitis, eiusque doctrinam admittitis. Caeterum Petrus per τὰ ἔθνη haud dubie intelligebat gentiles ad sacra Iudaeorum transgressuros vid. not. ad 2, 39. ἧς διέθετο positum est pro ἣν διέθετο v. ad 1, 1.

et *τῷ σπέρματι ἐνευλογηθήσονται* pro *ἐν τῷ σπ. εὐλογηθήσονται*, de qua dicendi forma v. *Glassii* Philol. S. p. 462. *αἱ πατριαὶ τῆς γῆς omnes gentes: πατριὰ* proprie est *familia*, *tribus*, et respondet Hebraeorum nomini מִשְׁפָּחָה quod ita legitur Ios. 7, 4. Hesychius: *πατριὰ*, *Φυλή*. v. *Kypkius* ad Luc. 2, 4. Tob. 1, 9. *ἔλαβον* "Ανναν *γυναῖκα ἐκ τοῦ σπέρματος τῆς πατριᾶς ἡμῶν duxi in matrimonium Annam ex stirpe familiae s. cognationis meae.* add. ib. 5, 13. Deinde vero *πατριὰ* vt Hebraicum nomen משפחה Amos. 3, 1. Ier. 3, 14. Mich. 2, 3. Nah. 3, 5. notat, *gentem*, *populum* vt h. l. Atque eodem modo etiam vocabulum *Φυλὴ gentem*, *populum* indicat Gen. 28, 14. vbi textus habet משפחה et Sir. 16, 5.

26. *ὑμῖν πρῶτον ὁ Θεὸς, ἀναστήσας — εὐλογοῦντα ὑμᾶς*] *vobis inprimis Deus filium suum Iesum, quem, doctorem et Messiam, prodire iusserat, misit, vt vos beatos redderet.* Verba *Θεὸς ἀναστήσας τὸν παῖδα αὐτοῦ Heumannus*, *Barkeyus* in Biblioth. Hagana T. 3. p. 148., alii, interpretantur: *Deus qui filium suum e mortuis excitauit*, vel, *Deus*, *postquam filium suum resuscitauit.* coll. 2, 32. 3, 15. et cum Iesus ipse non ad alias gentes missus fuerit, postquam doctrinam suam Iudaeis tradiderat, atque h. l. legatur *ὑμῖν πρῶτον ἀπέστειλεν*, *Barkeyus*, alii, haec ipsa verba vt v. 20. de doctrina Iesu accipiunt, vertunt: *vobis primum* l. *inprimis*, *Deus misit doctrinam de filio suo*, ea vobis prius tradita est quam gentilibus. *Bengel* *ὑμῖν πρῶτον* ad ciues Hierosolymitanos aliosque Iudaeae incolas refert, qui distinguuntur a Iudaeis *τῆς διασπορᾶς* 1 Petr. 1, 1. Has vero interpretationes admitti non posse, orationis contextus satis superque docet. Scilicet verbum *ἀναστῆναι*, quod frequenter de prophetis atque doctoribus populi ponitur, ita, vt sit: *prodire iubere*, hoc significatu v. 22. de Messia, insigni illo doctore populi adhibitum legitur, et illa ipsa Mosis verba quae ibi allata sunt: *προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν*,

respexit h. l. Petrus, qui declarare voluit, per quem praedictiones prophetarum v. 22—24. et promissio Abrahamo data v. 25. impletae sint, nempe per Iesum Messiam. In promtu igitur est vocem: ὁ Θεὸς ἀναςήσας τὸν παῖδα αὐτοῦ exprimendam esse: *Deus filium suum doctorem et Messiam prodire iussit.* ὑμῖν in vestrum commodum. πρῶτον *inprimis*, coll. v. 25. vt Matth. 6, 35. Ioseph. Ant. 10, 10. 5. al. Ἰησοῦν in multis spectatae fidei codd. deest, nec dubitandum quin hoc nomen a grammaticis adscriptum sit. Reiecerunt illud etiam *Millius*, *Bengelius* et *Griesbachius*. εὐλογεῖν vt ἐνευλογεῖν v. 25. notat: *beneficiis afficere*, *felicem reddere*, vt Matth. 25, 34. v. *Suiceri* Thes. Eccl. Vol. 1. p. 1246. ἐν τῷ ἀποςρέφειν ἕκαςον ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν] *vnoquoque vestrum se auertente a peccatis suis* h. e. ea lege, vt quisque vestrum resipiscat. Vulg. *vt* (ἐν τῷ pro εἰς τὸ) *conuertat se vnusquisque. Hammondus*, *Morus*, *Heinrichsius*, alii, ἀποςρέφειν actiue accipiunt de Christo Iudaeos emendaturo atque ita eos felices reddituro: *felices vos reddi-turum a peccatis reuocando*, vt Rom. 11, 26. 2 Tim. 4, 4. Sed ἀποςρέφειν, vt ἐπιςρέφειν vid. Matth. 13, 15. supra v. 19. saepius vsurpatur intransitiue, ita vt notet: *se auertere*, *conuertere* vt Sir. 4, 4. 9, 8. 17, 23. et haec significatio huic loco conuenientior est, cum Petrus respexerit verba v. 19. μετανοήσατε καὶ ἐπιςρέψατε. Pro ὑμῶν in nonnullis codd. e glossemate legitur αὐτῶν, in aliis αὐτοῦ.

CAPVT IV.

1. 2. Apostolis ad populum loquentibus superueniunt sacerdotes quidam cum praefecto templi et Sadducaeis 1. 2. eos comprehensos in vincula coniiciunt 3. postero die Synedrium conuenit 5. Petrus et Iohannes in ius vocantur 7. Petrus caussam dicit 8 — 14. Senatus Apostolos additis minis dimittit 15 — 21. hi ad suos reuersi, narrant coram Synedrio gesta 23. christiani Dei auxilium in futura tempora implorant 24 — 30. Terrae motus ex inopinato ortus iis significat, Deum ipsis porro adfuturum esse 31. In fine capitis nonnulla de christianorum vitae ratione et institutis adiiciuntur 32 — 37. — *ἐπέστησαν αὐτοῖς*] Formula *ἐπιστῆναι τινὶ* poni solet de iis, qui ex improuiso adueniunt et alios opprimunt v. not. ad Luc. 20, 1: *Krebsius* atque *Loesnerus* ad h. l. Voce *ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ* non, vt *Er. Schmidius* et *Hammondus* voluerunt, notatur dux militum Romanorum, praefectus arcis Antoniae, sed supremus sacerdotum ac Leuitarum, qui in templo excubias agebant, praefectus v. not. ad Matth. 26, 47. Luc. 22, 4. add. *Deylingii* Obss. S. Vol. 3. p. 236. et *Schleusneri* Lex. s. voc. *στρατηγός*. Huius praefecti etiam erat prouidere, ne in templo tumultus oriretur. Sub hoc praetextu, quod Apostoli in templo turbas excitassent, et, inscio synedrio, cui rei sacrae cura demandata erat (v. Deut. 17, 18. 19. 17. Ez. 44, 15. 24.) ibi docuissent vid. v. 2. Matth. 21, 23. sacerdotes eos comprehendebant et in custodiam tradebant. *ἱερεῖς καὶ οἱ Σαδδουκαῖοι Boltenius*, per hendiadyn explicat: sacerdotes e secta Sadducaeorum, quae tamen inter-

pretatio ferri non poteſt, cum interiecta ſint verba: καὶ ὁ ϛρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ. 2. διαπονεῖσθαι aegre ferre vt 16, 18. v. *Weſſelingius* ad Diod. Sic. 2, 7. Heſychius: διαπονηθεὶς, λυπηθεὶς. Aquila Gen. 6, 6. et Alex. Eccl. 10, 9. hoc verbo expreſſerunt Hebr. עצב. διὰ τὸ διδάσκειν τὸν λαὸν quod Chriſti doctrinam praedicarent. καὶ καταγγέλλειν ἐν τῷ Ἰησοῦ τὴν ἀνάϛασιν τὴν ἐκ νεκρῶν] *et Ieſu exemplo vſi, doctrinam de mortuorum reſurrectione traderent.* Cum Ieſus his in terris viueret, acerrimi ipſius hoſtes Phariſaei erant, quod auctoritatem eorum, qua apud populum valebant, labefactabat et imminuebat, ſed ſub eccleſiae primordiis auctore Luca, in Actis, mitiores ſe Chriſti cauſſae praebebant v. 5, 34. 25, 6 ſs. Sadducaei vero, qui reſurrectionem mortuorum negabant, poſt Chriſti in vitam reditum, accerrimo odio Apoſtolos et chriſtianos perſequebantur, quoniam Chriſtum in vitam rediiſſe, eiusque exemplo mortuos in vitam redire poſſe, et vere redituros eſſe docebant. Hinc Sadducaeî ſe adiunxerant praefecto templi, eorumque inſtigatione, vt videtur, forte etiam iuſſu pontificis maximi, qui ipſe Sadducaeus erat, v. ad 5, 17. Apoſtoli comprehendebantur. Verba ἐν τῷ Ἰησοῦ nonnulli vertunt *per Ieſum*, vt adeo Petrus dicatur docuiſſe, mortuos aliquando a Ieſu in vitam reuocatum iri. At enimuero Petrus docuerat quidem, Ieſum a Deo e mortuis fuiſſe excitatum v. 15. non autem verba fecerat de mortuorum per Ieſum in vitam reuocatione. Itaque rectius ἐν τῷ Ἰησοῦ explicatur, *Ieſu exemplo*, vt 1 Cor. 4, 5. ἵνα μάθετε ἐν ἐμοὶ *vt meo exemplo diſcatis.* Nam Sadducaei imprimis aegre ferebant a Petro, Ieſu reſurrectione, hoc inſigni euentu et exemplo, defendi et confirmari mortuorum reſurrectionem.

3. 4. καὶ ἐπέβαλον αὐτοῖς τὰς χεῖρας] *eosque comprehenſos cuſtodiae tradiderunt, poſtridie rationem reddituros, erat enim iam veſpera.* Vocabulum τήρησις, de cuius notionibus variis copioſe et enucleate diſputarunt *Fiſche-*

rus Specim. 1. Supplementor. Commentarii Vorstii de Hebraismm. N. T. p. 11. Lipf. 1791. 4. (v. *Dindorfius* ad h. l.) et *Schleusnerus* in Lex. sub h. v. inter alia notat *locum, vbi quis asseruatur, carcerem*, et idem valet quod φυλακή, quocum nomine Lucas illud permutauit 5, 18. coll. v. 19. hoc significatu τήρησις legitur quoque ap. Thucyd. 7, 86. κατεβίβασαν εἰς τὰς λιθοτομίας ἀσφαλεστάτην εἶναι νομίσαντες τὴν τήρησιν vbi schol. ἤγουν φυλακήν. ἑσπέρα] *vespera*; ingressi enim templum erant hora nostra pomeridiana tertia. Vocabulum ἑσπέρα vt Hebr. ערב de omni tempore pomeridiano adhibetur, erantque Hebraeis duae vesperae, vna ab hora nostra tertia, altera ab hora nostra sexta v. ad Matth. 8, 15. πολλοὶ δὲ τῶν ἀκουσάντων τὸν λόγον κ. τ. λ.] *multi autem eorum qui orationem illam audiuerant, Christo nomen dederant, ita, vt efficeret numerus hominum* qui ad Christi signa se contulerant, *fere quinque millia*. Plerique interpretes rectissime, opinor, statuunt, hoc numero comprehendi etiam tria millia c. 2, 41. memorata, cum parum probabile sit porticum Salomonis v. 3, 11. plus quam quinque millia hominum cepisse, et haud dubie etiam plures ex illis prius ad religionem christianam adductis adfuerint; cum Lucas non scripserit, προσετέθησαν *accesserunt quinque millia* vt 2, 41. coll. 5, 14. et vsus sit verbo ἐγενήθη *factus est*, non ἦν, quod extat 1, 15. Ad vocem ἀνδρῶν subaudiendum est τῶν πιστευσάντων *sectatorum Christi*. ἄνδρες *viri*, vel, *homines* (ψυχαί 2, 41.) v. Luc. 11, 31. Iac. 1, 20.

5. 6. *Postridie conuenerunt Iudaeorum principes, seniores populi, et legisperiti, Hierosolymis, vna cum Hanano pontifice et Caiapha, Iohanne, Alexandro, omnibusque ad gentem pontificiam pertinentibus.* ἄρχοντες sunt omnino, *primores populi, synedri*, qui Luc. 24, 20. dicuntur ἄρχοντες τῶν Ἰουδαίων. add. Ioh. 3, 1. 1 Macc. 1, 14. 27. ἄρχοντες Ἱεροσολυμιτῶν Ioseph. Ant. 20, 1. 2. et simpliciter ἄρχοντες Luc. 23, 13. Est ergo vocabulum generis, quod

verbis sequentibus accuratius definitur vid. v. 15. not. ad Matth. 2, 4. 16, 21. Act 5, 21. *αὐτῶν* i. e. *τῶν Ἰουδαίων*. Saepe enim pronomina pertinent ad nomen diserte non expressum, sed e contexto sermone cognoscendum vid. *Glassius* Phil. S. p. 458 ss. et not. ad Ioh. 8, 44. 9, 23. 17, 5. *Boltenius* per *τὰς ἄρχοντας* intelligit quatuor et viginti classium sacerdotalium principes v. ad Matth. 2, 4. qui tamen nusquam simpliciter dicuntur *ἄρχοντες*. Hos sacerdotum principes non memorauit Lucas; sed aliis quoque in locis librorum N. T. vbi de synedrio sermo est, non omnes nominatim afferuntur, qui ad illud pertinebant v. Matth. 2, 4. 27, 1. 28, 12. Luc. 22, 2. *εἰς Ἱερουσαλὴμ* positum est pro *ἐν Ἱερουσαλὴμ*, vt in nonnullis quoque codd. ex interpretamento legitur. Praepositiones *εἰς* et *ἐν* centies inter se permutantur. Verba *εἰς Ἱερουσαλὴμ* per se abesse poterant, sed in aliis quoque huius libri locis eiusmodi additamenta superflua deprehenduntur: vt 8, 38. *ἀμφότεροι — Φίλιππος καὶ ὁ εὐνοῦχος*. *Beza*, *Lightfootus*, *Heumanus*, *Michaelis* (*Einleit. i. d. N. T.* Th. 1. §. 48.) suspicantur, plerosque synedrii assessores aestiuo tempore in villis extra Hierosolymam rusticatos esse, ideoque h. l. additum legi eos conuenisse *Hierosolymis*. 6. *καὶ Ἄνναν τὸν ἀρχιερέα καὶ Καϊάφαν*] Voc. *ἀρχιερεὺς* etiam subauditur in nomine *Καϊάφας*, vt scienter monuit *Bengelius* in Gnom. ad h. l. Caiaphas tunc temporis pontificis summi munere fungebatur v. Ioseph. Ant. 18, 2. 2. 18, 4. 3. Ioh. 11, 49. 18, 13. v *Krebsius* ad h. l. Hinc disceptatum est ab interpretibus, qua ratione etiam Hananus h. l. *ἀρχιερεὺς* dici potuerit? *Petauius* in doctrina temporum 10, 58. Augustinum secutus, statuit, duos eo tempore fuisse pontifices maximos, per vices sacerdotio summo functos, vt Romae consules per vices fascibus vsi fuerint. Quae sententia pluribus se probauit. Sed praeferenda est eorum ratio, qui contendunt, Hananum fuisse Caiaphae, pontificis summi, vicarium, qui quoque *ἀρχιερεὺς* dicebatur v. not. ad Luc. 3, 2. vbi quoque attulimus rationes haud im-

probabiles, cur Lucas Hananum praeposuerit Caiaphae. Ἰωάννην καὶ Ἀλέξανδρον] Quinam hi fuerint, definiri nequit, hoc tantum certum est, eos fuisse viros auctoritate graues, et Synedrii assessores. *Iohannem* h. l. nominatum *Lightfootus* in Horr. Hebrr. et Talmudd. opinatur esse Iochananem Zaccai filium, e stirpe sacerdotali oriundum, summae auctoritatis tunc temporis hominem, de quo vid. *Ottonis* Hist. Mischnic. p. 90. *Wolfii* Biblioth. Hebr. P. 2. p. 845. *Alexandrum* autem, *Pearsonius* in Lectionn. super Acta p. 41. (v. *Wolfius* in Curis ad h. l.) *Krebsius* in Obss. atque *Mangeyus* in Praefat. edit. Philon. praemissa, coniiciunt esse fratrem Philonis scriptoris celeberrimi, de quo saepe ap. Iosephum v. c. 18, 8. 19, 5. 1. καὶ ὅσοι ἦσαν ἐκ γένους ἀρχιερατικοῦ] His verbis *Hammondus* significari putat, viginti quatuor classium s. ordinum sacerdotalium principes (v. nos ad Matth. 2, 4.) add. *Schleusnerus* in Lex. sub v. γένος. Sed desidero loca idonea, quibus haec vocabuli γένος significatio comprobetur. *Grotius* cogitat de synedris, quorum maiores haud ita pridem summo sacerdotio functi fuerant. Rectius, mea sententia, intelliguntur synedrii assessores, Hanano et Caiaphae cognatione propinqua iuncti. Memorat, inquit *Rosenmüllerus*, hos Lucas, ad monendos lectores, quos aduersarios, potentissimos nempe, habuerint Apostoli.

7. αὐτοὺς Apostolos, et vna cum iis claudum qui sanatus erat, vt e v. 14. patet. ἐν ποίᾳ δυνάμει ἢ ἐν ποίῳ ὀνόματι ἐποιήσατε τοῦτο ὑμεῖς;] *quanam vi, aut quo nomine freti hoc fecistis?* Synedri Apostolis, quos timide et trepidanter se defensuros esse credebant coll. v. 13. hanc quaestionem proponebant, vt ex iis elicerent responsionem, qua occasionem eorum perdendorum nanciscerentur. Plerique interpretes vertunt: *quanam potestate* (vt δύναμις sit id. qd. ἐξουσία Matth. 21, 23.) s. *quonam iure, aut cuiusnam iussu s. auctoritate hoc fecistis*, atque haec verba vel referunt ad concionem a Petro in templo, inscio synedrio,

habitam v. *Morus* et *Rosenmüllerus* ad h. l. vel ad orationem Petri et ad miraculum ab eo editum, vt *Rauius* in Explicat. loci Act. 4, 12. Erlang. 1795. 4. et *Heinrichsius* ad h. l. Sed synedrorum interrogationem spectasse duntaxat curationis modum, ipsa Petri responsio v. 9. sat euidenter docet; atque adeo *ἐν ποίᾳ δυνάμει* rectius, *Erasmus*, *Limborchius*, *Clericus*, *Boltenius*, *Eckermanus*, alii, interpretati sunt: quanam vi s. virtute, num naturali aliqua virtute et arte medica, an vero vi magica hoc perfecistis? Aliena quoque est ab hoc loco explicatio formulae *ἐν ποίῳ ὀνόματι cuiusnam iussu et auctoritate?* imo horum verborum sensus est: *cuiusnam auxilio freti?* vt 3, 6. 16, 18. Ioh. 10, 25. coll. Act. 3, 16. (*ἐπὶ τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ*), nam pro hac formula v. 9. legitur *ἐν τίνι per quem*; v. 10. *ἐν τούτῳ per hunc.* Vsi autem sunt synedri formula: *cuius nomine freti?* quoniam exorcistae Iudaeorum illis temporibus daemonia eiiciebant, et morbos grauiores sanabant, ita, vt praeter medicamenta, etiam varii generis formulas et incantationes adhiberent, atque aucuparent nomen Salomonis, aut Abrahami, Isaaci et Iacobi, aut Dei. vid. ad Matth. 12, 27. Ioseph. Ant. 8, 2; 5. Iustin. c. Tryph. p. 311. Origenes c. Cels. Lib. 4. p. 183 sq. Irenaeus adu. haer. 2, 6. 2. *Fabricii* Cod. Pseudepigr. V. T. p. 1034 ss. *van Dalen* Diss. de Diuinat. Idolol. V. T. c. 6. p. 520.

8. 9. *πλησθεὶς πνεύματος ἁγίου diuino numine afflatus*, sacro enthusiasmo repletus vid. ad 2, 4. add. 13, 9. ita vt ab omni metu et haesitatione alienus, summa libertate in dicendo vteretur v. 13. coll. v. 31. Luc. 12, 11. 12. Matth. 10, 19. *εἰ ἡμεῖς σήμερον κ. τ. λ.*] Perstringit iudices, quod ipsum in ius vocarint, non propter malefactum, sed propter benefactum. *εἰ cum*, vt Ioh. 13, 32. 7, 4. v. *Glassius* Phil. S. p. 521. *ἀνακρίνεσθαι* verbum de iudicibus proprium, qui reos *interrogant* vid. not. ad Luc. 23, 14. *εὐεργεσία ἀνθρώπου ἀσθενοῦς* positum est pro *εἰς ἄσ-*

θρωπου ἀσθενῆ beneficium homini aegroto praestitum; etenim ἀνθρ. ἀσθενῆς est genitiuus obiecti. Sic κοινὴ ἀνθρώπων εὐεργεσία ap. Diod. Sic. p. 8. D. pro εἰς τοὺς ἀνθρώπους add. p. 9. A. εὐεργεσία τοῦ κοινοῦ βίου pro εἰς τὸν κοινὸν βίον. Philo de Cher. p. 125. A. ἐπ' εὐεργεσίᾳ τοῦ γένους ἡμῶν ad benefaciendum nostro generi cf. et Glassius Phil. S. p. 78. ἐν τίνι οὗτος σέσωσται;] per quem ille sanatus sit? ἐν τίνι Erasmus et Beza explicant: qua ratione, quo modo, vt ἐν τίνι sit idem quod ἐν τίνι τρόπῳ, vt ap. Matth. 5, 13. et respondeat synedrorum quaestioni: ἐν ποίᾳ δυνάμει. Sed rectius ἐν τίνι redditur: per quem v. Luc. 11, 19. Hebr. 3, 12. nam Petrus in responsione sua inprimis respicit interrogationem alteram, ἐν ποίῳ ὀνόματι, coll. v. 10. vbi declarat claudum ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ per Iesum, ἐν τούτῳ, sanatum esse. add. v. 12. σώζεσθαι h. l. notat, sanari, vt Matth. 9, 21. 22. Marc. 5, 23. 6, 56. Luc. 7, 50. Act. 14, 9. nam sermo est de claudo, qui v. 11. dicitur ὑγιής, v. 14. τεθεραπευμένος sanatus.

10. 11. Exprobrat synedris, quod Iesum insontem eundemque Messiam v. 11. 12. coll. 3, 13. 15. capitis condemnarint. ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ per Iesum; eius ope et auxilio, nam sequitur ἐν τούτῳ. Ναζωραίου vid. ad 2, 22. οὗτος παρέστηκεν hic coram vobis incolumis consistit. Arcessērant synedri claudum, vt eum quoque de modo sanationis interrogarent, forte etiam dubitarant, vt suspicatur Heumannus, an homo a Petro sanatus, idem ille esset, qui stipis rogandae caussa ad templi portam sederat. 11. Locum Ps. 118, 22. qui de Dauide agit, Petrus in Iesum transfert, ita, vt sensus sit: hic Iesus quem vos repudiastis, est verus Messias. cf. not. ad Matth. 21, 42. οὗτος nempe Iesus coll. v. 10. haud raro enim pronomen demonstratiuum ad nomen remotius referendum est, vt 7, 19. 38. 9, 22. coll. v. 20. vid. Glassius Phil. S. p. 156.

12. καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία] neque in

vllo alio *salus regni Messiani sita est.* Similiter Ioseph. Ant. 3, 1. vbi Mosen pro subleuanda Israelitarum commeatus et aquae penuria Deo ita supplicantem sistit: *ἐν αὐτῷ γὰρ εἶναι τὴν σωτηρίαν αὐτῶ καὶ οὐκ ἐν ἄλλῳ in illo enim* (scl. Deo) *sitam esse salutem eius, populi, et non in alio.* Aristoph. in Lysistr. v. 30. *ἐν ταῖς γυναιξὶν ἐςὶν ἡ σωτηρία feminis tota salus nititur.* v. *Kypkius* ad h. l. In explicandis autem verbis *σωτηρία* et *σωθῆναι* in varias partes interpretes abeunt. Plerique ea intelligunt de salute regni Messiani, de felicitate hominibus per Iesum Messiam parta, quae *σωτηρία* vocari solet v. 1 Petr. 1, 5. 9. 10. 2 Tim. 2, 10. 3, 15. Alii vero, veluti *Tellerus* in *Wörterbuch des N. T.* sub v. *Heil*, *Michaelis*, *Boltenius* ad h. l. *σωτηρία* et *σωθῆναι* de hominis claudi sanatione accipiunt, vt sensus sit: talis sanitatis recuperatio non pendet ab vllius hominis arte et arbitrio, sed ad solam Messiae auctoritatem referenda est. Alii denique vtramque notionem in his verbis coniungendam esse existimant, et hunc verbis substituunt sensum: Christus solus est hominum sospitator, ille partim sanat per miracula hominum morbos, partim iis perennem felicitatem largitur. Hanc sententiam tuentur *Moldenhauerus* in *Erklärung d. schweren Stellen d. N. T.* Th. 1. p. 256. *Kypkius* et *Heinrichsius* ad h. l. Haec autem explicatio, vt recte monuit *Rauius* in Explicat. loci Act. 4, 12. Erlang. 1795. 4. cautis interpretibus non facile placere poterit, cum nulla vrgeat necessitas, vt in verbis *σωτηρία* et *σωθῆναι* quaeramus emphasin. Iam qui *σωτηρία* et *σωθῆναι* de morbi curatione capiendum esse praecipiunt, prouocant 1) ad articulum *ἡ* vocabulo *σωτηρία* additum, quo certum quoddam liberationis s. salutis genus significetur, cumque verbum *σωθῆναι* de hominis claudi sanatione v. 9. positum legatur, ad eam quoque vocem *ἡ σωτηρία* referendam esse dictitant. Verum vt intelligenter contra monuit *Rauius* l. l. p. 6. per *τὴν σωτηρίαν* etiam ea potest intelligi, quae in N. T. vulgo ac simpliciter ita vocari solet, h. e. felicitas per Christum hominibus parta,

qua significatione admissa, vis articuli praepositiui non negligitur. Prouocant *) sententiae illius defensores et patroni ad contextum. Notant, synedrium non quaestionem instituisse de auctore felicitatis ab omnibus hominibus exspectandae, sed tantum de eo, per quem claudus sanatus esset. At enimuero ad hanc interrogationem iam v. 9. et 10. responderat Petrus, nempe, Iesu ope claudum esse sanatum; versu autem 11. et 12. addit: hunc eundem Iesum, a synedris repudiatum et neci traditum, esse Messiam, auctorem felicitatis perennis, atque ita coram synedrio repetit, quae coram populo dixerat c. 3, 13 ss. Itaque verba οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία valent, *est salutis auctor, per eum contingit felicitas quam Deus promisit, est Messias a Deo constitutus* v. Luc. 2, 11. Act. 5, 31. 13, 23. Hanc interpretationem apprime confirmant etiam verba quae sequuntur, quibus eandem sententiam, quo significantior esset affirmatio, Apostolus expressit: οὔτε γὰρ ὄνομά ἐστιν ἕτερον κ. τ. λ. *neque alius sub coelo hominibus datus est, per quem salutem consequi possint.* Si σωτηρία de hominis claudi sanatione accipitur, graui duritie horum verborum interpretatio laborat. Nam σωθῆναι vel aliter explicandum est, quam praecedens σωτηρία, vel in voce ἡμᾶς admittenda enallage. Sed, vt apposite animaduertit *Ranius*, verbis coniugatis σωτηρία et σωθῆναι in vno eodemque loco, aliam atque aliam tributam ab Apostolo esse potestatem, parum credibile est. Imo duo continentur in hoc versu enuntiata synonyma, vtriusque igitur enuntiati eadem vis sit, necesse est. Nec probari poterit eorum ratio, qui voci ἡμᾶς inesse putant enallagen, siue eam orationis figuram, quae κοινωσία vocari consueuit. Talis enim κοινωσία, excepto sermone hortatorio et obiurgatorio, non modo est rarior, verum etiam tum demum admitti debet, vbi sine ea oratio foret inepta et existeret quaedam repugnantia. Ex hoc autem genere hic locus non est. Qui vocem ἡμᾶς ex illa figura interpretandam, illamque pro αὐτοὺς positam esse statuunt, non agunt sine cau-

piditate. Statuunt illud, vt suam de verbis σωτηρία et σωθῆναι sententiam, quam temere amplexi sunt, defendere possint. Sed si vulgarem interpretandi rationem tenemus, nulla opus est κοινοποιΐα, et sensus emergit aptissimus. Ea igitur omnino retinenda est. ὄνομα ἕτερον *alia persona, alius*; ὄνομα enim h. l. *personam* indicat, vt 1, 15. rationem habuit Petrus interrogationis synedrorum ἐν ποίῳ ὀνόματι v. 7. ὑπὸ τὸν οὐρανὸν *sub coelo*, in toto terrarum orbe. δεδομένον *datus, destinatus*, pro ὃ δέδοται nempe a Deo v. 2 Tim. 1, 9. constitutus Eph. 1, 22. 4, 11. non alius Messias exspectandus, Iesus est verus Messias. ἐν ἀνθρώποις positum est pro, τοῖς ἀνθρώποις vt Sir. 3, 7. δουλεύσει ἐν τοῖς γεννήσασιν αὐτόν. 47, 10. ἔδωκεν ἐν ἑορταῖς pro ταῖς ἑορταῖς. Alex. Ier. 25, 11. δουλεύσουσι ἐν τοῖς ἔθνεσιν. add. Col. 3, 10. Act. 13, 15. 1 Cor. 8, 7. Minus recte *Rosius* verba ἐν ἀνθρώποις coniungenda putat cum nomine ὄνομα, vt ὄνομα ἐν ἀνθρώποις, ex Hebraismo sit, *nomen humanum, persona humana*.

13. 14. Θεωροῦντες δὲ τὴν τοῦ Πέτρου παῤῥησίαν κ. τ. λ.] *Synedri vero animaduersa Petri et Iohannis in dicendo libertate, cum probe nossent, eos esse homines illiteratos et plebeios, mirati sunt (eos enim Iesu comites perpetuos agnouerant) cumque hominem sanatum illis adstantem viderent, non habebant, quod contradicerent.* παῤῥησία *libertas in dicendo*: cum quis intrepide et sine haesitatione caussam suam agit, sententiam suam profert v. 29. 31. καταλαμβάνεσθαι *cognoscere, scire, nosse*, vt 10, 34. v. *Fischerus* ad Xen. Cyrop. 6, 2. 39. ἀγράμματος proprie dicitur *is, qui ne literas quidem nouit*, ap. Athen. Lib. 10. p. 454. B. *qui artem scribendi non callet* ap. Xen. Mem. 4, 2. 20. in vsu quotidiano, *indoctus, in scriptis veterum minus exercitatus* v. interpp. ad Ammon. 1, 3. h. l. indicat *eum, qui non habet doctam et subtilem literarum sacrarum cognitionem, easque interpretandi peritiam, in scholis Rabbinorum*, s. doctorum legis, qui in N. T. γραμματεῖς dici solent, non *institutum* vid

ad Ioh. 7, 15. Vocabulum *ἰδιώτης* varios significatus habet, et vt accuratius constituatur, quaenam notio loco quoque ei subiicienda sit, semper et vbique orationis cohaerentia respici debet. Scilicet *ἰδιώτης* cum refertur ad *magistratus vrbanos*, est; *ciuis priuatus*, *qui vitam priuatam agit* v. Ael. H. V. 4, 25. 4, 5. Demosth. de cor. 14. *Sturzii* Lex. Xenoph. sub v. *ἰδιώτης*, cum opponitur *magistratui militari*, notat, *militem gregarium*. Hesychius: *ἰδιώτας*, *πολίτας*, *ὁπλίτας* v. *Abreschius* Obss. Miscell. T. 10. p. 9. Xen. Agesf. 1, 2. Anab. 1, 3. 11. cum opponitur *honoratis*, *dignitate conspicuis* et *potentioribus*, significat etiam *plebeium*, atque adeo *vilem*, *contemtum* v. Obss. Miscell. l. c. *Casaubonus* ad Athen. T. 2. p. 95. Xen. Mem. 3, 12. 1. cum refertur ad *doctos*, *peritos*, quoniam homines ex vulgo rudes et imperiti esse solent rerum publicarum et priuatarum, indicat, *indoctum*, *illiteratum*, *imperitum*. Hesych. *ἰδιώτας*, *ἀπείρας*. Suidas: *ἰδιώτης*, *ἀγράμματος*, *ἀμαθής* vid. 1 Cor. 14, 16. 2 Cor. 11, 6. Ael. H. V. 4, 5. *Ruhnkenius* ad Longin. p. 258. ed. Oxon. *Irmischius* ad Herodi. Exc. ad Lib. 1. p. 759 sq. *Krebsius* ad Act. 7, 22. Iam cum h. l. *ἰδιώτης* referatur ad homines auctoritate et potestate conspicuos, eosdemque magistratus, cum *παῤῥησίας* Petri et Iohannis mentio facta sit, homines autem plebeii coram iudicibus sint plerumque timidi, nullius animi et consilii, et Apostoli homines de plebe fuerint: in hac orationis serie vocabulo *ἰδιώται* plebeios notari in promtu est. *ἐθαύμαζον* mirabantur, homines indoctos, in scholis Rabbinorum non institutos eosdemque plebeios coram summo magistratu Iudaeorum, cuius maxima esset auctoritas, adeo confidenter ac sine vlla haesitatione caussam suam agere. *ἐπιγινώσκειν* significat, *nosse*, scire, vt Matth. 11, 27. al. item: *agnoscere*, personam, rem, antea notam vt h. l. Matth. 14, 35. Xen. H. Gr. 5, 4. 12. *ὅσως ἐπέγνωσαν τῶν ἐχθρῶν ὄντας*. add. Longin. de Sublim. sect. 31, 1, *τε nam*, *quia* v. ad 2, 43. *ἦσαν fuerant* Matth. 23, 30. *εἰ ἦμεν si fuissemus*. Sic Graeci passim imperfecto

vtuntur pro plusquamperfecto v. *Raphelius* Obss. Polyb. p. 315. Sed σύν τινι εἶναι dicuntur, *qui partes alicuius sequuntur* Xen. Cyr. 5, 2, 15. extr. τὰς σὰς, ἐπεὶ σὺν ἡμῖν εἰσι· *socii* ib. 3, 3. 14. οἱ Ἀσσύριοι καὶ οἱ σὺν αὐτοῖς *qui familiariter cum aliquo versantur* Eurip. Hippol. 85. σοὶ ξύνειμι. Cornut. de N. D. c. 18. λέγεται συνεῖναι ὁ Προμηθεὺς τῷ Διΐ. *amici* Xen. Anab. 4, 5. 15. Ξενοφῶν καὶ οἱ σὺν αὐτῷ. *comites* Xen. Rep. Laced. 13, 1. h. l. notantur hac formula non generatim, *asseclae*, *discipuli*, sed *comites perpetui*, *interioris admissionis discipuli*, nam Petrum et Iohannem asseclas Iesu esse docuerat synedros oratio a Petro in templo habita, et narratio τῦ ςρατηγῦ τῦ ἱερῦ vid. 4, 1. 2. et verba ἐπεγίνωσκόν τε αὐτὰς ὅτι σὺν τῷ Ἰησῦ ἦσαν, illustrationis caussa addita sunt, vt appareret, vnde synedri sciuerint Petrum et Iohannem esse homines illiteratos et plebeios, non autem omnes Iesu asseclae erant ἄνθρωποι ἀγράμματοι καὶ ἰδιῶται v. Ioh. 12, 42. 7, 50. 52. 19, 38. sed comites Iesu perpetui, interioris admissionis discipuli, tales erant, id quod probe notum erat synedris. Agnouerant autem synedrii assessores, Petrum et Iohannem, Iesu comites perpetuos, simulatque in iudicium venerant, quoniam, vt apposite monuit *Grotius*, saepe senatorum plures Iesum discipulis suis comitatum adierant, et allocuti erant, v. Matth. 21, 23. Luc. 18, 18. Ioh. 12, 42. et in templo viderant. 14. οὐδὲν εἶχον ἀντειπεῖν *nil habebant*, *quod contradicerent*, non eos fraudis, mendacii accusare poterant; non negare poterant, hominem adstantem eundem esse, qui tam diu claudus fuerat v. 22. cumque a Petro et Iohanne ope auxilioque Iesu v. 10. esse sanatum v. 16.

15. κελεύσαντες δὲ αὐτὰς ἔξω τῦ συνεδρίυ ἀπελθεῖν] *iubebant eos e synedrio digredi*, quo commodius sententiae corrogarentur. συνέδριον ipse synedrorum confessus, et locus in quo conueniebant, vt ap. Herodi. 2, 12. 7. συνέδριον de curia vbi conueniunt iudices, συνῆεσαν εἰς τὸ συν-

έδριον, τῶν ὑπάτων κελευσάντων add. ib. 7, 11. 5. 1, 14. 18. συνέβαλον contulerunt consilia, supplendum βουλεύματα Eurip. Phoenn. 700. θέλω πρὸς αὐτὸν συμβαλεῖν βουλεύματα· vel γνώμην vid. *Kyphius* ad h. l.

16—18. Lubenter synedri, qui aegerrime tulerant, quod Apostoli in templo docuerant, Iesum trucidatum in vitam rediisse, et Messiam esse, eos propterea castigassent, diutius in vinculis detinuissent, aut flagellandi poenam (Matth. 10, 17.) iis inflixissent, sed cum insigne factum ab iis modo editum negare non possent, idque omnibus pateret Hierosolymitanis, tumultum metuentes, eos punire non audebant, sed iis interdicebant, ne omnino amplius de Iesu verba facerent. τί ποιήσομεν τοῖς ἀνθρώποις τούτοις; *quomodo hos homines tractabimus?* num eos puniemus, an dimittemus? ποιεῖν *tractare aliquem* vt Matth. 17, 12. 27, 22. vbi v. not. — 17. ἀλλ' ἵνα μὴ — λαὸν] *attamen ne latius diuulgetur;* ἀλλὰ *attamen, nihilominus tamen,* vt infra 7, 48. Aristoph. Lysistr. v. 70. Thesmoph. v. 759. Polyb. Hist. 5, 26. 1 Cor. 4, 4. vid. *Deuarius* de Gr. L. Partice. p. 11. ed. *Reusm.* διανεμηθῇ nempe τὸ σημεῖον ne fama euenti latius dissipetur. De insigni facto ab Apostolis per Iesum edito in proxime praecedentibus sermo erat. Alii subintelligunt, ἡ διδαχὴ, ne doctrina eorum tanquam vlcus, vel, gangraena latius serpat; laudant 2 Tim. 2, 17. vbi v. *Albertius.* διανέμειν quod in versione Alexandrina respondet verbo חלק v. Deut. 29, 26. proprie notat, *distribuere inter plures,* vt ap. Xen. Mem. 3, 14. 1. deinde vero etiam significat, *diuulgare, spargere* vt h. l. Per τὸν λαὸν intelligitur reliquus populus, exceptis ciuibus Hierosolymitanis coll. v. 16. ἀπειλῇ ἀπειλησώμεθα *grauiter ac seuere ipsis interminemur;* locutio Hebraeis familiaris v. not. ad Luc. 22, 15. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 625. add. Act. 5, 28. 23, 14. μηκέτι λαλεῖν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τούτῳ μηδενὶ ἀνθρώπων] *ne in posterum de isto homine verba cuiquam faciant.* ὄνομα de persona dicitur vt v. 10. nam

v. 18. ſequitur: διδάσκειν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ h. e. docere de Ieſu. Nomen Ieſu per contemtum non pronuntiabant v. 5, 28. 9, 21. Cum λαλεῖν etiam ita vſurpetur, vt ſit, *docere*, alii hanc formulam λαλεῖν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τούτῳ explicant, *docere de Ieſu*, alii: *iuſſu et auctoritate Ieſu docere.* Sed v. 18. verbo διδάσκειν iungitur φθέγγεσθαι, quae duo verba comprehenduntur h. l. verbo λαλεῖν, neque Apoſtolis ſynedri interdicebant, ne Ieſu iuſſu et auctoritate docerent, ſed ne de Ieſu populum docerent; neque ἐπὶ τῷ ὀνόματι vt ſit, *iuſſu Ieſu*, conuenit verbo φθέγγεσθαι. vid. et not. ad v. 7. παραγγέλλειν verbum de magiſtratibus, imperatoribus, ducibus, proprium Diod. Sic. p. 49. D. τὸ παραγγελθὲν ὑπὸ τῶν ἡγεμόνων μὴ ποιεῖν. add. Xen. Ageſ. 1, 31. Cyr. 2, 3. 10. Theophr. Char. 13, 2. Act. 5, 28. τὸ καθόλου μὴ φθέγγεσθαι — τοῦ Ἰησοῦ] *interdixerunt, ne omnino quicquam de Ieſu dicerent aut docerent,* praecipiebant iis, vt cauerent publice priuatimue de Ieſu verba facere. φθέγγεσθαι *loqui, dicere*, vt ap. Theophr. Char. 6, 5. 7, 1. Xen. Sympoſ. 2, 7. 4, 58. Herodi. 4, 6. 12. Alexandrini interpretes hoc verbo expreſſerunt Hebr. דבר Iob. 13, 7. Prou. 18, 24.

19. 20. *Petrus autem et Iohannes reſpondebant: an Deo iudice fas ſit, vobis potius, quam Deo obtemperare, ipſi iudicate! non poſſumus enim nos non eloqui, quae vidimus et audiuimus.* Verba ἃ εἴδομεν καὶ ἠκούσαμεν ad omnia fata et facta Ieſu, ad omnes eius ſermones, quibus doctrinam ſuam expoſuit, referenda ſunt. ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ id. qd. παρὰ τῷ Θεῷ, Deo iudice h. e. num vere fas ſit v. not. ad Luc. 1, 6. et *Vorſtius* de Hebraiſmm. N. T. p. 400. ὑμῶν ἀκούειν μᾶλλον ἢ τοῦ Θεοῦ] infra 5, 29. πειθαρχεῖν Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις. Socrates ap. Platon. Apol. c. 17. ὅτι ἐγὼ ὑμᾶς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι ἀσπάζομαι μὲν καὶ φιλῶ, πείσομαι δὲ τῷ Θεῷ μᾶλλον ἢ ὑμῖν. Achaeorum legati ap. Liuium 39, 37. *Veremur quidem vos, Romani, et, ſi ita vultis, etiam timemus; ſed plus et veremur et timemus deos*

immortales. Plures alios locos similes congessit *Wetstenius* ad h. l. *ἀκούειν obtemperare* v. 3, 22. *κρίνατε iudicate*, vt 1 Cor. 10, 15. *οὐ δυνάμεθα non possumus*, non licet, non fas est v. *Glassius* Phil. S. p. 209 sq. nos, qui Deo moderante Iesu discipuli facti sumus Ioh. 6, 44 sq. quos Deus resurrectionis Iesu testes elegit Act. 10, 41. quos πνεῦμα Θεοῦ regit, quibus Iesus mandauit, vt doctrinam diuinam propagaremus, non possumus non audita et visa eloqui.

21. 22. *προσαπειλησάμενοι addidit minis*; etenim πρὸς in compositis haud raro additionem indicat, *insuper*, *porro*, vt in *προσερωτᾶν insuper interrogare* Xen. Mem. 3, 9. 4. *προστιθέναι insuper dare* Plato Enthyphr. c. 3. *προσμανθάνειν insuper discere* Xen. Oecon. 13, 1. In verbis *μηδὲν εὑρίσκοντες Pricaeus*, *Schoettgenius* in notis ad *L. Bos* de Ellips. s. v. *αἴτιον*, *Wolfius*, subaudiunt *αἴτιον* coll. Luc. 23, 14. nullam ansam, praetextum inueniebant; et πῶς *Pricaeus* atque *Glassius* Phil. S. p. 545. pro ὅπως positum esse putant, cuius tamen loquendi rationis desiderantur exempla alia. Equidem adstipulor *Bezae*, qui μηδὲν idem valere statuit quod μὴ (v. Xen. Oecon. 11, 9. Aeschin. Socr. 2, 29.) cum sequatur articulus τὸ, qui sententiae praeponi solet ita, vt sequentem sententiam indicet, vt Luc. 22, 2. vid. not. ad Marc. 9, 23. *πῶς qua specie, quo praetextu*, poenam aliquam in ipsos decernerent, siue, quomodo sic possent in eos animaduertere, vt populus non tumultuaretur. πάντες hyperbole, vt Ioh. 12, 19.

23. 24. *ἦλθον πρὸς τοὺς ἰδίους Er. Schmidius*, *Heumannus*, *Morus*, alii, explicant: domum reuersi sunt, et per τοὺς ἰδίους caeteros Apostolos, vel, alios christianos intelligunt, qui eodem hospitio cum Petro et Iohanne vterentur. Equidem intellexerim potius conclaue, in quo conuenerant christiani ad Deum preces facturi pro liberatione Apostolorum coll. 12, 5. 2, 1. *ἴδιοι* dicuntur omnes, qui a *partibus alicuius stant*, *populares*, *eidem doctrinae*, *sectae*

addicti, *familiares*, h. l. ita dicuntur christiani, vt infra 24, 23. vbi v. *Raphelius* Obss. Polybb. Philo Lib. 1. de vit. Mos. p. 63c. A. Μωϋσῆς — ἐθάρσυνε τὰς ἰδίας *Moses suis*, populo, *addebat animum*. 24. ὁμοθυμαδὸν ἦραν φωνὴν πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ εἶπον] *vna* (vid. ad 1, 14.) *ad Deum ita precati sunt*. Hebraei formulam שָׂא קוֹלוֹ verbis dicendi praemittere solent, ita, vt plerumque redundet. v. Iudd. 9, 7. 21, 2. hunc vsum loquendi secuti sunt scriptores N. T. qui formulam ἐπαίρειν τὴν φωνὴν praemittunt verbis εἰπεῖν, λέγειν, ἀποφθέγγεσθαι, ita, vt vel redundet, vt 2, 14. h. l. vel sit idem quod μεγάλῃ τῇ φωνῇ dare, *alta voce*, vt 14, 11. coll. v. 10. 22, 22. v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 708. *Fisch.* Non omnes simul, vt intelligenter animaduertit ad h. l. *Limborchius*, precationem sequentem elata voce pronuntiabant; qui enim fieri potuisset, vt omnium cogitationes ita consentirent, vt non modo idem, sed iisdem plane verbis omnes peterent. Sed sensus est: omnes auditis illis comminationibus se ad precandum componebant, vnus Apostolorum alta voce precationem sequentem pronuntiabat, reliqui submissa voce ac mente attenta orabant, suaque vota precationi huic adiungebant. Et haec precatio, ob euentum maxime memorabilem coll. v. 31. postea literis consignabatur. Alii putant recitatam esse precum formulam iam antea conscriptam; quibus recte opposuerunt alii, hac in precatione aperte respici minas synedrii v. 29. de quibus Apostoli congregatos modo certiores reddidissent. δέσποτα, σὺ ὁ Θεὸς κ. τ. λ. *domine, Deus, qui coelum, terram, mare et omnia, quae iis continentur, creasti*. Eadem circumlocutio vniversi legitur Ps. 146, 6.

25. ὁ διὰ στόματος Δαβὶδ τοῦ παιδός σου εἰπών] *qui per Dauidem cultorem tuum ita fatus es*. Alii libri habent: ὁ διὰ στόματος Δαβὶδ παιδός σου ἐν πνεύματι ἁγίῳ εἰπών· alii: ὁ διὰ πνεύματος ἁγίου διὰ στομ. Δ. παιδός σου εἰπών· alii aliter v. *Griesbachius* ad h. l. E locis parallelis, nominatim

Matth. 23, 43. Marc. 12, 36. has voces a grammaticis in hunc locum translatas esse, recte indicarunt *Millius*, *Whitbius* in Examine N. T. et *Wolfius* ad h. l. παῖς *seruus*, *minister* v. ad Matth. 8, 6. *cultor* v. Luc. 1, 69. στόματος redundat, vt Luc. 1, 70. Act. 1, 16. ἱνατί ἐφρύαξαν ἔθνη κ. τ. λ.] Locus laudatus desumtus est e Ps. 2, 1. 2. atque e versione Alexandrina expressus. Plures interpretes, cum veteres, tum recentiores, (vt *Dathius*, *Hufnagelius* in Diss. super Ps. 2. Erlang. 1786. 4. inserta Commentatt. theologg. a *Velthuseno*, *Rupertio* et me editis. Vol. 4. p. 401 sqq.) de Messia hunc Psalmum agere statuerunt. Quae tamen sententia pluribus de caussis improbanda est. Etenim hostes illius regis, quem carmen celebrat, non eius regnum euertere, sed eius imperio, cui hactenus subiecti erant, sese subtrahere conantur. Neque in Iesum Messiam quadrant quae v. 9. leguntur. Accedit quod Messiae notio post Dauidis demum tempora exculta, et exornata est v. ad 2, 25. Alii putarunt, carmen illud a Nathane, vate, compositum esse, vt Salomonem regni heredem legitimum atque diuinitus constitutum commendaret. Sed tunc temporis cum Salomo imperium capesseret, populos finitimos ab imperio regis defecisse, v. Ps. v. 1 — 3., in annalibus Iudaeorum non memoratur, neque in Salomonem conueniunt, quae Ps. 2, 8. 9. leguntur; Salomoni enim pacatum imperium promissum erat v. 1 Chron. 22, 9. cf. etiam *Holzapfelii* Diss. binae, inscriptae *sollte wohl Salomo der Gegenstand des zweyten Psalms, und die Verfertigung dieses Liedes in die Zeit seiner Erhebung zur Königswürde zu setzen seyn?* Rinteln 1803. Diss. 1, p. 10 sq. Rectius alii Dauidem carminis auctorem habent, cum in aliis carminibus a Dauide confectis, idem stilus deprehendatur v. Ps. 4, 5. 6. 37, 13 ss. 59, 9. 89, 27 sq. et de Dauide ipso Psalmum agere statuunt, cum nihil in eo reperiatur, quod non Dauidi congruat. Quaestionem vero quod attinet, quo tempore Dauides hunc Psalmum cecinerit, et quosnam hostes in mente habuerit? maxime probabilis est sententia

Grotii, *Eckermani* in *Theolog. Beyträgen* B. 1. St. 2. p. 135 sqq. *Mölleri* in *Eichhornii Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 6. p. 209. et *Holzapfelii* l. l. per populos eorumque principes intelligendos esse, populos a Sam. 8, 11. memoratos, Syros, Moabitas, Philistaeos, Amalekitas, atque cecinisse Dauidem hocce carmen, cum iam nonnullos horum populorum vicisset v. 3. atque hi denuo ad bellum consurgerent. Nostro autem loco Psalmus ille in Iesum Messiam transfertur, vt a Paulo Act. 13, 33. et ab auctore epistolae ad Hebraeos 1, 5. vid. *Eckermanus* l. l. *Ammonii biblische Theologie* B. 2. p. 66 sq. ed. 2. *ἱνατί cur* Hebr. למה, quod Symmach. expressit *εἰς τι.* Hesychius: *ἱνατί· διατὶ, ἐς τί.* Verbum *Φρυάσσειν*, quod in versione septuagintauirali respondet Hebr. רגש, vt nomina *Φρύαγμα* et *Φρυαγμὸς*, proprie adhibetur de equis, qui collo altius elato *hinniunt*, *fremunt* et *ferociunt*. Ammonius: *Φρυάττεσθαι Φασὶν τὸν ἵππον Φυσῶντα καὶ γαυριώμενον.* Xen. de Re Equ. 12, 12. *ἀθρόον δὲ τὸ Φρύαγμα, καὶ τὸ Φύσημα τῶν ἵππων συμπαρέσοιτο.* Diod. Sic. p. 687. D. *τῶν ἱππέων ὁ Φρυαγμός.* Callim. Lauacr. Pallad. v. 2. *τᾶν ἵππων ἄρτι Φρυασσομενᾶν τᾶν ἱερᾶν εἰσάκουσα equas modo hinnientes sacras illas audiui.* Suidas: *Φρύαγμα, ἡ τῶν ἵππων καὶ ἡμιόνων διὰ μυκτήρων ἠχὴ, ἀγρίῳ Φυσήματι ἐκπίπτουσα.* cf. Interpp. ad Thom. Mag. p. 901. *Gatackerus* ad Antonin. Lib. 9. p. 564. *Spanhemius* ad Callim. l. l. *Wesselingius* ad Diod. Sic. 4, 74. Cum vero ad homines transfertur, notat: *spiritus sumere, insolenter agere, ferocire;* hinc *Φρύαγμα* et *τῦΦος* iunguntur ap. Aelian. H. V. 2, 10. Aristaenet. 2, 12. p. 90. *Φρύαγμα* et *μεγαλαυχία* ap. Plutarch. de Educ. Liberor. 2, 6. Sic *Φρυάσσειν* legitur ap. Diod. Sic. p. 191. D. *ἐπὶ τῷ πλήθει τῶν τέκνων μέγα Φρυαττομένη liberorum numero valde se efferens.* 3 Macc. 2, 2. *σθένει Φρυαττόμενος potentia elatus.* Hesych. *ἐΦρύαξαν, ἐκινήθησαν, ἐπήρθησαν, συνήχθησαν commoti, elati, congregati sunt.* Id. *Φρυάσσεται· ἐπεγείρεται, μεγαλοΦρονεῖ, γαυριᾷ adsurgit, elato animo est, superbit.* Lex. Cyrilli MS. Brem.

ἐφρύαξαν, ἀλογίστως ἐπήρθησαν. Scholion ap. *Matthaeium*: ἐφρύαξαν· ἀλόγως ἐκινήθησαν. Iam h. l. ἱνατί ἐφρύαξαν ἔθνη reddendum est: *cur ferociunt gentes* h. e. si sensum spectamus: cur rebellant in Messiam, eius imperium detractare conantur? καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά;] *et populi vana consilia moliuntur?* μελετᾷν Hebr. הגה *meditari*, hinc *cogitare quid faciendum sit* vt Marc. 13, 11. *cogitare quid dicendum sit* Xen. Cyr. 5, 5. 14. κενὰ, vt recte admonuit *Bengelius*, vim aduerbii obtinet, vt Iob. 21, 34. vbi οἱ ὁ· παρακαλεῖτε κενά· Aquila Ps. l. l. ריק expressit κενῶς.

26. παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς] *consistunt reges terrae* nempe oppugnaturi. Ps. l. c. extat verbum הִתְיַצֵּב, quod cum particulam על comitem habet, plerumque significat, *apparere, ministrare, adiuuare* vt Iob. 1, 6. 2, 1. Zach. 6, 5. et ab Alexandrinis Iudaeis et N. T. scriptoribus exprimitur verbo παρεστηκέναι. Sed ponitur התיצב interueniente particula על vt παρεστηκέναι etiam in malam partem, de iis, *qui oppugnant alios*, ita vt verbo ἀνθεστηκέναι et συνίστασθαι, quo Ps. l. l. Symmachus vsus est, respondeat, *qui coeunt, coniurant* oppugnaturi alios, *qui consilia capiunt aduersus aliorum salutem*. Sic h. l. παρέστησαν et Ps. l. c. יתיצבו positum comparet. Nam verba על־יהוה etiam cum verbo יִתְיַצְּבוּ cohaerent, vt h. l. κατὰ τὸν κύριον cum παρέστησαν, id quod etiam res ipsa, quam vates canit, declarat. καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ *et principes congrediuntur, conspirant* v. Matth. 22, 34. κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ *contra Deum et regem ab eo constitutum*. Rebellabant reges illi in Deum, nam Dauidem constituerat regem, summus praeterea rex Israelitarum erat Ioua v. Ex. 19, 4 sqq. coll. Deut. 23, 5. reges Israelitarum Iouae vicarii habebantur. Ps. 5, 3. al.

27. συνήχθησαν γὰρ ἐπ᾽ ἀληθείας] *vtique profecto conspirarunt*, coniunctim oppugnarunt. Vere conueniunt in Iesum et haec tempora, quae Dauides cecinit. Trans-

feruntur iam verba Psalmi in Iesum, et referuntur ad mala quae ei intulerant Herodes, Pilatus et Iudaei. γὰρ h. l. vim asseuerationis habet, *vtique* v. not. ad Ioh. 9, 30. et *Raphelium* in Obss. Xenophh. ad h. l. ἐπ' ἀληθείας *profecto*, *vere*, vt Luc. 4, 25. 22, 59. Sed post ἐπ' ἀληθείας plures diuersarum familiarum codd. verss. et patres, addunt: *ἐν τῇ πόλει ταύτῃ in hac vrbe*, quam lectionem *Beza*, *Bengelius* et *Griesbachius* in textum receperunt. Significanter haec verba addita sunt, hoc sensu: in hac vrbe primaria, sede regia, in qua templum Dei, Iesum regem repudiarunt. Respicitur Ps. 2, 6. vbi legitur: *vnxi regem meum* (constitui regem) *super Sione monte mihi sacro.* ἐπὶ τὸν ἅγιον παῖδά σου Ἰησοῦν] *contra venerandum filium tuum Iesum*, *quem Messiam constituisti.* ἅγιον venerandum, quem et ipsi venerari debuissent. παῖδα vid. ad 3, 13. Pro ὃν ἔχρισας 2, 36. legitur: *κύριον καὶ Χριστὸν αὐτὸν ὁ Θεὸς ἐποίησε.* Verbum χρίειν *vngere*, h. l. notat, *regem*, *Messiam constituere*, vid. not. ad Luc. 4, 18. infra ad 10, 38. hinc et Iesus Messias Luc. 2, 26. dicitur Χριστὸς Κυρίου, vt, Χριστὸς Θεοῦ 1 Cor. 3, 23. σὺν ἔθνεσι καὶ λαοῖς Ἰσραήλ] *cum gentilibus et populo Israelitarum.* In nonnullis libris e glossemate legitur λαός. Sed pluralis λαοῖς positus est pro singulari λαῷ, quo accuratius verba σὺν ἔθνεσι καὶ λαοῖς responderent verbis v. 25. e Psalmo allatis.

28. ποιῆσαι ὅσα ἡ χείρ σου κ. τ. λ.] *ita vt peragerent*, *quae tua prouidentia atque voluntas fieri dudum decreuerat:* ποιῆσαι nonnulli cohaerere putant cum ἔχρισας quod v. 27. praecessit, et verba intermedia Ἡρώδης — λαοῖς Ἰσραήλ cum verbo συνήχθησαν, vt sensus sit: quem Messiam constituisti, quo perficeret, quae decreuisti. Sed hanc traiectionem durissimam esse, vel nobis non monentibus, intelligitur, nec dari potest aliud talis traiectionis exemplum. Rectius ποιῆσαι refertur ad συνήχθησαν coll. 3, 17. 18. ἡ χείρ σου καὶ ἡ βουλή σου per Hendiadyn dictum pro: *potentissima*, *efficacissima voluntas tua*, sic χείρ de potentia

Dei paulo post adhibitum legitur v. 30. add. 7, 50. 11, 21. Eu. 1, 66. Hebr. יד 2 Sam. 3, 12. al. Exprimitur his verbis sententia haec: persecuti sunt, interfecerunt Iesum, Messiam, sed hoc factum est volente et moderante, permittente Deo, qui irritos reddere eorum conatus potuisset, si voluisset. „Voluit quidem Deus permittere, vt Iesum morti traderent, sed voluit etiam irrita reddere eorum consilia, quibus impedire voluerunt, ne Iesus Rex agnosceretur, eiusque doctrina propagaretur.“ *Rosenmüllerus.* coll. v. 25. *προορίζειν* simpliciter *decernere* vid. 2, 23. vel si nolis praepositionem in vertendo negligere, *olim decernere* v. *Koppius* ad Ephes. 1, 5.

29. *καὶ τὰ νῦν, κύριε, ἔπιδε ἐπὶ τὰς ἀπειλὰς αὐτῶν*] *Nunc igitur respice eorum minas*, eas irritas redde. *τὰ νῦν* s. iunctis vocibus *ταννῦν* (Gregorius de Dial. p. 49. *ἀττικὸν καὶ τὸ λέγειν ἀντὶ τοῦ νῦν, ταννῦν* vbi v. *Koenius*), *in praesentia*, *nunc*, locutio elliptica, pro, *κατὰ τὰ νῦν ὄντα* l. *ἔχοντα πράγματα prout res se nunc habent*, *quae cum ita se habeant.* Tob. 7, 11. *ἀλλὰ τὸ νῦν ἔχον, ἡδέως γίνε.* Saepius haec locutio recurrit vid. *Raphelius* Obss. Xenophh. *Elsnerus* et *Wetstenius* ad h. l. *ἐπιδεῖν*, vt *ὁρᾷν*, Hebr. ראה frequenter de Deo ponitur, quatenus res humanas curat atque gubernat v. not. ad Luc. 1, 25. *Glassius* Phil. S. p. 963 sq. *καὶ δὸς τοῖς δούλοις σου κ. τ. λ.*] *et cultoribus tuis concede*, *vt*, persuasi de tuo auxilio, *libere ac sine metu tuam doctrinam tradant:* *δὸς* vt Latinorum *da*, frequens in precibus Rom. 15, 5. Hom. Il. ψ', 351. Virg. Aen. 2, 789. v. *Elsnerus* et *Wolfius* ad h. l. *Raphelius* ad Marc. 10, 37.

30. *ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτείνειν σε εἰς ἴασιν*] *dum manum tuam extendis ad sanandos aegrotos*, dum nobis potestatem concedis morbos sanandi. *ἐκτείνειν τὴν χεῖρα* de Deo vsurpatum, ex Hebraismo, declarat: potentiam exserere, efficere v. *Glassius* Phil. S. p. 934. *καὶ σημεῖα καὶ τέρατα γίνεσθαι κ. τ. λ.*] *et varii generis miracula patranda*,

propter venerandum filium tuum. Persuasum erat Apostolis Deum propter Christum per ipsos, vtpote Christi legatos, sanitatem restituere aegrotis; ὄνομα redundat, vt 3, 16. vbi v. not.

31. καὶ δεηθέντων αὐτῶν, ἐσαλεύθη ὁ τόπος ἐν ᾧ ἦσαν συνηγμένοι] *his precibus factis, contremuit locus in quo congregati erant.* Inopinatus terrae motus erat congregatis signum Deum ipsorum preces exaudiuisse, ipsis porro auxilio suo adfuturum esse. Etiam gentilibus terrae motus nonnunquam erat beniuolentiae diuinae signum Virg. Aen. 3, 89. *Da pater augurium atque animis illabere nostris. Vix ea fatus eram, tremere omnia visa repente, Liminaque, laurusque Dei, totusque moueri Mons circum.* add. Callim. h. in Apoll. 1. v. *Doughtaeus* Analect. Sacr. P. 2. p. 71. *Pricaeus* ad h. l. not. ad 2, 2. καὶ ἐπλήσθησαν ἅπαντες κ. τ. λ.] *et omnes* tum congregati *repleti sunt Spiritu Sancto, ita vt doctrinam diuinam*, spretis atque neglectis synedrorum minis, *cum summa fiducia praedicarent.* ἐπλήσθησαν πνεύματος ἁγίȣ sacro ardore correpti (v. ad 2, 4.) et impulsi sunt ad religionis christianae professionem.

32. Vid. not. ad 2, 44. τȣ̃ δὲ πλήθȣς τῶν πιστευσάντων — ψυχὴ μία], *omnes qui Christi doctrinam susceperant, arctissimo amicitiae concordiaeque vinculo coniuncti erant.* ἡ καρδία καὶ ἡ ψυχὴ μία, prouerbialis tenerrimi amoris descriptio, et summae quae inde oritur concordiae. Diog. Laërt. 5, 1. 11. de Aristotele: ἐρωτηθεὶς τί ἐστι φίλος; ἔφη, μία ψυχὴ δύο σώμασιν ἐνοικȣ̃σα *interrogatus, quid esset amicus? vna, inquit, anima, in duobus corporibus habitans.* Eurip. Orest. 1047. ὦ φίλτατ᾽ ὦ ποθεινὸν ἥδιστον τ᾽ ἔχων τῆς σῆς ἀδελφῆς ὄνομα καὶ ψυχὴν μίαν. Aristot. Ethicc. 9, 8. καὶ αἱ παροιμίαι δὲ πᾶσαι ὁμογνωμονȣ̃σιν, οἷον τὸ, μία ψυχὴ, καὶ κοινὰ τὰ τῶν φίλων. Ouid. Tristt. 4, 4. 72. *Qui duo corporibus, mentibus vnus erant.* Minuc.

Felix de se et Octauio c. 1. *crederes vnam mentem in duobus fuisse diuisam.* cf. et *Elsnerus* atque *Kypkius* ad h. l. καὶ οὐδὲ εἷς τι τῶν ὑπαρχόντων κ. τ. λ.] *nec vllus bonorum quicquam suum esse dicebat, sed erant iis omnia communia* v. ad. 2, 44.

33. *Magna efficacia Apostoli resurrectionem domini Iesu testabantur*, h. e. omnino, doctrinam christianam tradebant vid. ad 1, 22. δύναμις h. l. vt saepius, ponitur de orationis vi et efficacia ad persuadendum et commouendum vid. ad Luc. 4, 32. 24, 19. Matth. 7, 29. Male *Pricaeus* ἐν δυνάμει idem esse putat quod ἐν σημείοις καὶ τέρασι 5, 12. 6, 8. χάρις τε μεγάλη ἦν ἐπὶ πάντας αὐτοὺς] *et omnes in magno* (populi) *fauore erant.* ἐπὶ vt Gal. 6. 16. Per χάριν *Beza*, *Pricaeus*, *Heumanus* Dei fauorem intelligunt, vt Luc. 2, 40. Eph. 6, 24. *Bengelius*, Dei hominumque fauorem. Non possum eo adduci vt assentiar. Etenim ipsa orationis cohaerentia coll. v. 34. et locus parallelus 2, 47. sat euidenter docent, sermonem esse h. l. de fauore populi, quem sibi Apostoli et reliqui christiani conciliabant amoris mutui concordiaeque studio v. 32. et liberalitate erga inopes coll. v. 34.

34 sq. *Neque enim quisquam eorum egestate laborabat, nam qui praedia vel domos habebant, iis venditis, pecuniam acceptam afferebant, et apud Apostolos deponebant, quae, prouti cuique opus erat, distribuebatur.* κτήτορες Hesychius explicat, οἰκοδεσπόται, κτίσται. Sed per se κτήτορες non sunt οἰκοδεσπόται, et in altero confudit κτίτορες *conditores*, ob sonum similem, vid. *Albertius* et *Valckenarius* in Scholis ad h. l. ὅσοι ὑπῆρχον, ex vsu nominis ὅσοι, vt recte iudicauit *Caluinus*, cuius sententia nec improbabilis visa est *Heumano*, non colligi potest, omnes ac singulos, qui praedia aut domos possidebant, partem possessionum vendidisse, non enim legitur πάντες ὅσοι vt 5, 36. Matth. 7, 12. 13, 44. et solet alias quoque ὅσοι

sensu indefinito poni, vt 9, 39. liquido etiam hanc sententiam confirmat oratio Petri ad Ananiam 5, 4, add. not. ad 2, 44. Formula *τιθέναι τὶ παρὰ τοὺς πόδας τινὸς*, quae etiam 5, 2. 7, 57. legitur, notat: *deponere aliquid apud aliquem; tradere, concredere alicui aliquid.* Hebraei enim partes corporis humani pro homine ipso ponere solent v. ad 5, 9.

36. In numero eorum, qui possessiones suas in vsum pauperum christianorum vendebant, erat quoque Barnabas, insignis postea religionis christianae doctor. Pro Ἰωσῆς in nonnullis libris extat Ἰωσὴφ, quae lectio ex 1, 23. in hunc locum migrauit. ὁ *ἐπικληθεὶς Βαρνάβας — παρακλήσεως*] *ab Apostolis cognominatus Barnabas, hoc est, si interpreteris, filius cohortationis.* Βαρνάβας vulgo deriuant a בר et נבא, vt Hebraice dictus sit: בַּר נְבוּאָה, Graeco sermone contracte Βαρνάβας, cumque נבא notet *vaticinari, prophetam agere*, prophetarum vero etiam fuerit, alios exhortari, consolari, quod vtrumque nomine *παρακλήσεως* declaretur; *Grotius* et *Beza* verba *υἱὸς παρακλήσεως* explicant *filius prophetiae* i. e. propheta, atque Apostolos hoc nomen homini dedisse aiunt, in omen doni prophetici. Quam contorta et absona haec sit interpretatio, non opus est vt copiosius demonstremus. Alii interpretantur, *filius consolationis*, vt hoc nomen acceperit Ioses, ob solatium, quo animos christianorum sua doctrina et institutione vel liberalitate recrearat. *Bollenius* Βαρνάβας deducit ab Arab. נבה *hortari, admonere*, admonitor, *der Ermahner*. *Morus* praeeunte *Erasmo* nomen Βαρνάβας deriuat a בר et נפש *respirauit*, vt significetur, dignus, quem Deus solatio erigat; quod forte praeter modum liberalis fuisset. Recte vero contra hanc deriuationem monuit *Dindorfius*, tametsi illud fortassis nullius momenti sit, quod in Graeco β loco Hebr. פ reperiatur v. *Schultensii* clauis Dialect. p. 274. ad calcem Grammatices Arab. Erpenianae a. 1770. tamen et

literam Σ non videri radicali cuidam ש respondere, sed aduentitiam esse, vt in aliis nominibus v. c. טוביה, Τωβίας. Alias explicationes longius petitas v. ap. *Lud. de Dieu* ad h. l. et *Lackemacherum* in Obss. Phil. 5, §. 7. Equidem in vulgari deriuatione acquiescendum puto, et cum נבא omnino etiam notet, *docere* v. *Koppii* Exc. 3. ep. ad Ephes. p. 151 sq. vt *παρακαλεῖν* vid. nos ad Ioh. 14, 16. nomen Βαρνάβας Gr. *υἱὸς παρακλήσεως*, mea sententia, reddendum est *filius doctrinae* i. e. doctor (vid. de hoc vsu loquendi not. ad Matth. 8, 12. 23, 15. Ioh. 17, 12.), docendo idoneus, vt hoc nomen acceperit Ioses ab Apostolis, cum in eo deprehendissent virtutes, quae eum ad doctoris munus subeundum idoneum redderent. Λευΐτης Iudaeus de tribu Leui. Κύπριος τῷ γένει (sic Ποντικὸς τῷ γένει, Ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει 18, 2. 24.) ortus parentibus, qui in Cypro habitabant, vel habitauerant.

37. *ὑπάρχοντος αὐτῷ ἀγροῦ κ. τ. λ.*] *agro quem possidebat vendito, pecuniam allatam Apostolis tradidit.* Licuisse Leuitis agros emere, exemplum Ieremiae docet, qui et ipse ex tribu Leui erat v. Ier. 32, 17. χρῆμα id. qd. *τιμὴ* v. 34. Rarius χρῆμα singulari numero de *pecunia, facultatibus* occurrit, legitur tamen ita ap. Herodo. 3, 38. Diod. Sic. 10, 106. vbi v. *Wesselingius*; in versione Alexandrina respondet voc. כֶּסֶף *argentum, pecunia* Iob. 27, 17. et מחיר *pretium* Prou. 17, 16.

CAPVT V.

Laudata Barnabae pietate non fucata et ingenua liberalitate, affert iam Lucas exemplum memorabile simulatae pietatis ac liberalitatis Ananiae et Sapphirae, coniugum, qui agro vendito, partem tantum pretii Apostolis publice tradiderant, et se integrum pretium attulisse simularant, qui subita morte perierant. 1 — 12. Publice, praesente vniuersa ecclesia, conuentumque suum agente, Ananiam munus suum attulisse, omnis narratio sat luculenter docet; congregati erant Apostoli v. 2. omnes qui Petri sermonem audiuerant, magnus metus inuasit v. 5. imo omnem ecclesiam v. 11. cuius adeo magna saltem pars adfuerit, necesse est; assidebant etiam Apostolis *οἱ νεώτεροι*, ecclesiae ministri v. 6. vbi vid. not. Haud leue autem crimen erat ab Anania eiusque vxore commissum, simularant pietatem, fallere conati erant Apostolos, fraudem susceperant re deliberata, et sacrilegium fecerant, quatenus pecunia, communi vsui societatis sacrae destinata, et ipsa res sacra habenda erat. Cic. Offic. 1, 13. *totius iniustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui cum maxime fallunt, id agunt, vt viri boni esse videantur.* Plures interpretes contenderunt, criminis atrocitatem eo etiam auctam fuisse, quod ii, qui bona sua vendidissent, et societati christianorum pretia tradidissent, e publico aerario alendi fuissent. Sed Ananiam, praeter agrum illum, nullas habuisse possessiones et facultates, h. l. non legitur, nec probari potest, vt ad 2, 44. 4, 34. annotatum est, ditiores christianos se omnibus bonis exuisse. Hinc nec locus relictus est *Bengelii* coniecturae, quae tamen *Heinrichsio* quoque arrisit,

Ananiam et Sapphiram, rem christianam non diu mansuram, ideoque in vtramque partem cauere sibi voluisse. Neque accedere possum *Michaeli*, *Rosenmüllero*, *Heinrichsio*, statuentibus, Ananiam eiusque vxorem experiri voluisse, an Apostoli fraudem detecturi essent et fecisse hoc eos pessimo consilio, vt Apostolos ludibrio exponerent, quasi non essent diuinitus edocti. Id enim e narratione ipsa probari nequit. Sperauerant potius Ananias et Sapphira, ab Apostolis fraudem non detectum iri; sed res longe aliter ac rati erant euenit. In explicanda subita morte Ananiae eiusque vxoris in diuersas partes interpretes abeunt. Ac plures quidem existimant, eos singulari Dei interuentu fuisse interemtos, qui hac poena hominibus istis inflicta, auctoritatem Apostolorum confirmare voluerit; et cauere, ne in ipsis ecclesiae incunabulis simulatores in eam irreperent, atque peruersis christianorum moribus ipsa religio christiana infamaretur. Alii vero, veluti *Morus*, *Hezelius*, *Stolzius*, *Heinrichsius* etc. Ananiae et Sapphirae mortem, e legibus naturalibus commode explicari posse statuunt, cum haud raro accidere soleat, vt repentino terrore homo vita priuetur. Putant igitur Ananiam, cum fraudem suam detectam et se turpissima ignominia notatum videret, atque seueram Petri obiurgationem audiret, apoplexia interceptum fuisse, eademque morte absumtam Sapphiram cum fraudem detectam et maritum inopinato interiisse audiret, idemque fatum ei Petrus vaticinaretur. Mouent praeterea qui hanc sententiam defendunt, Petrum, qui Ananiae mortem non praeuiderit (siquidem neque in verbis, quibus hominem increpauit, mortis mentionem fecerit), ipsum hanc subitam Ananiae mortem miratum esse, eum vero a poena mariti ad similem poenam ab vxore subeundam conclusisse, et ira commotum, ei verbis ἰδοὺ οἱ πόδες τῶν θαψάντων κ. τ. λ. vt ita rhetorice s. poetice prolatis, mortem esse minatum v. *Heinrichsius* Exc. 5. p. 356. Obseruant denique iidem interpretes, aliam hac explicatione admissa,

concedendum esse, haec accidisse diuina prouidentia moderante, euentu illo, quem fraus Ananiae eiusque vxoris habuerit, admonitos esse alios sibi temperare a simili fraude et iniuria, ac luculenter confirmatam esse Apostolorum auctoritatem coll. v. 5. 11. 13. de qua, vt omnino de coetu actum fuisset, si fraus ista Ananiae et Sapphirae successisset, et huius rei fama dissipata fuisset. Caeterum quod mortem subitam Ananiae et Sapphirae attinet, mirum fortassis etiam videri posset, a synedris de ea non institutam fuisse quaestionem, sed disciplina publica Hierosolymis satis peruersa erat, et metuebant synedri, ne, si Apostolos in ius vocarent, fama huius rei latius per populum dissiparetur coll. 4, 17. atque adeo ipsa rei cognitione dignitas et auctoritas Apostolorum multo magis augeretur.

1. 2. *ἐπώλησε κτῆμα agrum vendidit:* *κτῆμα*, de quo vocabulo fusius disputatum est ad 2, 45. h. l. *agrum* denotat, nam v. 3. permutatur cum nomine *χωρίον*. *καὶ ἐνοσφίσατο — τῶν ἀποστόλων ἔθηκεν] et cum pretii partem interuertisset, vxore conscia, partem tantum Apostolis tradidit. νοσφίζεσθαι, interuertere, de rebus alienis aliquid sibi et in vsus suos auertere*, inprimis adhibetur de eo furto, quo quis res communes, priuatae rei augendae caussa auertit. Xen. Cyr. 4, 2. 42. *ἔτι δὲ καὶ χρήματα ἐγὼ οἶδα ὅτι πολλὰ ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἐστὶν, ὧν οὐκ ἀγνοῶ ὅτι δυνατὸν ἡμῖν, κοινῶν αὐτῶν ὄντων τοῖς συγκατειληφόσι, νοσφίσασθαι ὁπόσα ἂν βουλώμεθα scio itidem magnam pecuniae summam in castris esse, de qua non ignoro nos posse, cum communis sit iis, qui eam ceperunt, auertere tantum, quantum velimus.* Diod. Sic. p. 450. A. *οἱ νοσφισάμενοι τὰ χρήματα τὰ σωζόμενα καὶ περιόντα τῶν ἐκ τῆς κλοπῆς ἀπέδωκαν depeculatores, quicquid adhuc de furtis residuum atque saluum erat, restituerunt.* Philo de Ioseph. p. 563. D. *ἅπαντα τὸν ἄργυρον καὶ χρυσὸν, ὅσον ἐκ τῆς τιμῆς ἤθροισε τοῦ σίτου ἐν τοῖς βασιλέως ἐθησαυρίζετο ταμείοις, οὐδεμίαν δραχμὴν νοσφισάμενος omne argentum, aurumque e frumenti pretio collectum,*

in thesauros regios referebat, ne drachma quidem subtracta. 2 Macc. 4, 32. χρυσώματά τινα τῶν τοῦ ἱεροῦ νοσφισάμενος ἐχαρίσατο τῷ Ἀνδρονίκῳ *aurea vasa quaedam templi suffuratus donabat Andronico.* Hesychius: *νοσφίζεται, ἰδιοποιεῖ, κλέπτει, ἀποστερεῖ, ἀφαιρεῖ.* Suidas: *νοσφιζόμενον, ἀφαιρούμενον, ἰδιοποιούμενον.* Gloss. vett. *depeculatio, νοσφισμὸς δημοσίων χρημάτων.* Eustath. ad Il. *β.* p. 175. *τὸ ἰδιοποιεῖσθαι, νοσφίζεσθαι λέγεται. — νοσφίζεται εἰς ἑαυτὸν ἐπισπώμενος τὸ ἀλλότριον, καὶ νόσφι τοῦ ἔχοντος ποιῶν αὐτό.* cf. *Raphelius* Obss. Polybb. *Kypkius, Münthius* et *Loesnerus* ad h. l. *τῆς τιμῆς* subintelligendum *μέρος τι,* vt v. 3. in verbis *νοσφίσασθαι ἀπὸ τῆς τιμῆς.* Quae ellipsis Latinis quoque scriptoribus vsitata est, Tacit. German. c. 15. *mos est ciuitatibus vltro et viritim conferre principibus, vel armentorum, vel frugum* scl. partem aliquam vid. *L. Bosius* de Ellips. p. 284. ed. *Schaefer.* Caeterum per se intelligitur, Ananiam cum pretii ex agro vendito capti partem Apostolis traderet, simul testatum esse, se omnem pecuniae summam ab emtore numeratam attulisse coll. v. 8. 9. Omittere solent scriptores N. T. eiusmodi res minutas, quae per se facile intelligi possunt.

3. *διατί ἐπλήρωσεν ὁ Σατανᾶς τὴν καρδίαν σου κ. τ. λ.*] *cur te impelli a Satana passus es, vt conareris fallere spiritum sanctum, et partem de pretio fundi interuertere?* *πληροῦν τὴν καρδίαν τινὸς* ex Hebraeorum loquendi consuetudine notat: *impellere, incitare aliquem, alicui auctorem et suasorem existere.* Respondet nimirum haec phrasis Hebraeorum formulae מְלוֹא לֵב פְּלוֹנִי quae par est formulae הֵסִית אֶת־פְּלוֹנִי quam Graeci interpretes verbis *ἐπισείειν* (οἱ ό Iudd. 1, 14.) *ἀνασείειν* (Aquila Iob. 2, 3.) *ἀναπείθειν* (Aqu. Deut. 13, 7.) *τινὰ,* expresserunt. Sic formula אֲשֶׁר מְלָאוֹ לִבּוֹ sequente infinitiuo actionem declarante, legitur de eo, qui *animum induxit,* audet, *aliquid facere* Esth. 7, 8. Alexandrini ibi habent: *ὅστις ἐτόλμησε ποιῆσαι τὸ πρᾶγμα τοῦτο* Vulg. *vt haec audeat facere.* Eccles. 8, 11.

מָלֵא לִב οἱ ό vertunt: ἐπληροφορήθη καρδία αὐτῶν τοῦ ἀνθρώπων ἐν αὐτοῖς τοῦ ποιῆσαι τὸ κακόν· verbum autem πληροφορεῖσθαι translate ponitur de hominibus qui summo studio feruntur ad aliquid v. *Fischeri* Proluss. de vitiis Lexx. N. T. p. 402 sq. Iam quod vim verborum Petri attinet, ea non proprie capienda esse, et vsus loquendi librorum sacrorum, et ea quae v. 4. leguntur, satis aperte docent. Scilicet vt ad Luc. 22, 3. annotauimus, vbi similis formula occurrit, ex vsu loquendi librorum sacrorum eos, qui voluntati diuinae obtemperant, agitare, iis inesse spiritus diuinus, eos vero, qui consilia praua sequuntur, flagitiose viuunt, Satanas occupasse, iis consilia praua suppeditasse dicitur. Versu autem qui h. l. sequitur quarto, Ananias ipse legitur animum induxisse, Apostolos fallere. Significatur ergo h. l. consilium maxime nefarium, tam foedum, vt vix ab homine exspectari posse videatur, et sensus est: qui factum vt adeo nefarium consilium caperes? ψεύσασθαι] subint. εἰς τὸ v. *Glassius* Phil. S. p. 459. et *L. Bosius* de Ellips. p. 681. ibique *Leisnerus* p. 684. ed. *Schaefer*. construitur autem hoc verbum cum datiuo v. 4. et accusatiuo vt h. l. ita, vt notet *mentiri*, et cum mendacium sit species *fraudis*, verbis factae vel tentatae, etiam *decipere*, *fallere*, *simulate agere*. Sic ap. Ioseph. Ant. 13, 1. transfugas, qui facile in potestatem redigi posse Ionathanem Bacchidi falso persuaserant, dicuntur: ψευσάμενοι αὐτόν τε καὶ τὸν βασιλέα *ipsi atque regi mentiti esse*. Anton. Lib. fab. 17: ἐψεύσατο τὸν Λάμπρον, ἄρρεν λέγουσα τεκεῖν *Lampro mentita est, filium se enixam professa*. Deut. 33, 29. LXX. καὶ ψεύσονταί σε οἱ ἐχθροί σου *mentientur tibi inimici tui*. Ps. 17, 49. ἐψεύσαντό μοι *mentiti sunt mihi*. Ps. 77, 36. καὶ τῇ γλώσσῃ αὐτῶν ἐψεύσαντο αὐτῷ *mentiti sunt*. Frequentius autem hoc verbum accusatiuo iunctum, *fallendi* notionem obtinet, vt ap. Diod. Sic. p. 194. D. ὅτε Κρόνον ἐψεύσαντο *cum Saturnum fallerent*. add. Herodi. 2, 11. 12. 10, 8. Ies. 57, 11. LXX. τίνα εὐλαβηθεῖσα ἐφοβήθης, καὶ ἐψεύσω με *quem reuerita timuisti, vt fru*

fefelleris etc. Hos. 11, 2. οἶνος ἐψεύσατο αὐτὰς vinum spem eorum fefellit. v. Bosius Exercitt. Sacrr. p. 74. Er. Schmidius et Kypkius ad h. l. atque Dresigius de Verb. Med. p. 584. Equidem v. 3 et 4. fallendi notionem verbo ψεύδεσθαι subiiciendam esse puto, cum Lucas mendacii ab Anania dicti non diserte mentionem fecerit. Exprimendum autem est ψεύσασθαί σε vt fallere conaveris, nam Ananias non fefellerat Apostolos, sed fallere tantum conatus erat. Sed saepius, vt tralatitium est, verba ita ponuntur, vt conatum indicent Eurip. Ion. 1326. ἤκουσας ὥς μ' ἔκτεινεν audiuisti quomodo me interficere voluerit v. Glassius Phil. S. p. 202. Wesselingius ad Diod. Sic. 13, 3. nos ad Matth. 26, 56. Marc. 14, 52. Luc. 4, 42. τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον]. Verum enimuero non Deum ipsum (v. 4. τῷ Θεῷ) sed Apostolos Ananias fallere voluerat. Itaque πνεῦμα ἅγιον est id qd. ἡμᾶς πλήρεις πνεύματος ἁγίε (6, 3.), quo eodem sensu etiam infra 7, 51. πνεῦμα ἅγιον occurrit. Mens et sententia Petri haec est: fallere conatus es nos, quos vtpote Dei legatos reuereri debuisses, nos, quos Deus in munere administrando adiuuat, nec falli sinit. Non exponitur, qua ratione Petrus resciuerit, Ananiam partem pecuniae auertisse, non singulari monitu diuino Petrus rem cognouisse legitur; sed ex ipsius verbis elucet, vt bene monuit Eckermanus ad h. l. ipsi persuasum fuisse, se Deo moderante et dirigente rem cognouisse.

4. οὐχὶ μένον, σοὶ ἔμενε] nonne si agrum retinebas, tibi manebat, in tua potestate manebat? cum nemo cogeret vendere. Vendiderat ergo agrum, non coactus institutis et legibus Apostolorum, sed sponte sua v. ad 2, 45. μένον scilicet χωρίον, cum ei opponatur πραθὲν, ager venditus, est ager nondum venditus. καὶ πραθὲν ἐν τῇ σῇ ἐξεσίᾳ ὑπῆρχε] et cum venditus esset, tuo arbitrio erat relictum sc. pretium, τιμή, vt nihil de eo, aut, quantum velles, dare. Oratio affectus plena et abrupta. τί, ὅτι ἔθε ἐν τῇ καρδίᾳ σε τὸ πρᾶγμα τῦτο;] cur animum induxisti, hoc

fecere? τί ὅτι positum est pro τί γέγονεν ὅτι id. qd. διατί, vt Luc. 2, 49. infra v. 9. plena locutio legitur Ioh. 14, 22. vbi v. Formula τιθέναι ἐν τῇ καρδίᾳ s. εἰς τὴν καρδίαν 21, 14. respondet Hebraeorum formulae שׂוּם עַל־לֵב. Hagg. 2, 19. Dan. 1, 8. et vsurpatur non modo de iis, *qui aliquid alta mente repositum tenent*, *qui aliquid accurate considerant* v. ad Luc. 1, 66. 9, 44. sed etiam de iis, *qui animum inducunt, decernunt, aliquid facere*, vt Mal. 2, 2. vbi Hebr. אִם *si non animum inducitis me sancte et caste colere* versio septuaginta viralis expressit: ἐὰν μὴ θῆσθε εἰς τὴν καρδίαν ὑμῶν, τοῦ δοῦναι δόξαν τῷ ὀνόματί μου. Similis formula est ἐν θυμῷ βάλλεσθαι, *de eo qui decernit aliquid facere* ap. Hesiod. Ἔργ. 297. οὐκ ἐψεύσω ἀνθρώποις, ἀλλὰ τῷ Θεῷ] *non tam homines, quam potius Deum fallere ausus es.* 1 Thess. 4, 8. ὁ ἀθετῶν, οὐκ ἄνθρωπον ἀθετεῖ, ἀλλὰ τὸν Θεὸν, τὸν καὶ δόντα τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τὸ ἅγιον εἰς ἡμᾶς. Exod. 16, 8. Moses et Aaron ad Israelitas, *non contra nos, sed Iouam estis conquesti.* οὐ-ἀλλὰ *non tam-quam* vid. ad Matth. 10, 20.

5. πεσὼν ἐξέψυξε *humi prolapsus exspirauit*, supplendum βίον, quod vocabulum in verbis ἐκπνεῖν, ἀποψύχειν, ἐκψύχειν, et similibus, omitti solet. Plene dixit Eurip. βίον ἐκπνεῖν Orest. v. 496. ἀποψύχειν τὸν βίον Soph. Ai. 1656. et Virg. Aen. 2, 562. *vitam exhalare.* καὶ ἐγένετο φόβος μέγας ἐπὶ πάντας τοὺς ἀκούοντας ταῦτα] *quae res omnes de ea audientes magno terrore perculit.* Male *Boltenius* verba τοὺς ἀκούοντας ταῦτα h. l. et v. 11. explicat: *qui verba Petri audiuerunt.* Sed haec ipsa annotatio καὶ ἐγένετο φόβος κ. τ. λ. ab hoc loco aliena videtur, rectius ea in fine narrationis v. 11. legitur. Quare haec verba non a Lucae manu profecta, sed serius adiecta esse puto. Codices quidem omnes ea exhibent, excepta voce ταῦτα, quam AD. alii, Syr. Erp. Sahid. vulg. omittunt. Sed vt ad Marc. 1, 27. 15, 25, Luc. 2, 2. Ioh. 13, 21. obseruauimus, haud raro omnes libri scripti interpolationem con-

tinent. — 6. *ἀναστάντες οἱ νεώτεροι surgebant iuniores*, f. *iuuenes*, e coetu christianorum tunc congregatorum, qui v. 10. dicuntur *οἱ νεανίσκοι*. Adstipulor *Moshemio* in Commentar. de Rebus christianor. ante Constantin. M. qui eos non iuuenes tantum, sed etiam Apostolorum et ecclesiae ministros fuisse arbitratur, qui et Apostolorum mandata circumferrent, et varia munera, cum conuentus sacros celebrarent christiani, in iis obirent. „Tales, scribit p. 114. b. nisi hos iuuenes fuisse statuas, intelligi nullo modo potest, quamobrem soli sine mora surrexerint atque cadavera Ananiae, vxorisque eius extulerint atque humauerint. Homines autem si fuisse cogites publico in ecclesia ministerio fungentes, rationem vides, quare ne moniti quidem triste illud officium sibi sumserint. Et fuisse publicos eiusmodi ministros in primo coetu christianorum, nemo certe dubitauerit, qui vel statum eius, et formam conuentuum aetatis illius ante oculos sibi posuerit. Loci nimirum conuentuum purgandi, sedes et mensae collocandae, libri sacri afferendi et tollendi, conuiuia amoris celebrantibus christianis dapes apponendae et patinae tollendae, multa denique alia agenda erant, quae certos flagitabant homines." Confirmat hanc sententiam ipse quoque vsus loquendi Hebraeorum et interpretum Alexandrinorum. Etenim vocabulo *νεώτερος* Alexandrini Iudaei explicuerunt Hebr. טַף quo etiam *minister* significatur, et נער, quo non tantum *puer*, *iuuenis*, sed etiam *seruus*, *minister* indicatur v. ad Matth. 18, 6. 10, 42. et serui Abrahami armati dicuntur *νεανίσκοι* Gen. 14, 24. milites Ies. 13, 18. vbi in textu Hebraico extat voc. נְעָרִים. *συνέστειλαν αὐτὸν*] *obuoluebant eum linteis*, vt elatus humaretur. Vulgatus vertit: *iuuenes amouerunt eum*; vnde nonnulli interpretes opinati sunt, Ananiae corpus, statim e coenaculo in alium locum ab illis iuuenibus fuisse translatum. Sed nulla idonea ratio adest, cur a vulgari verbi *συστέλλειν* significatione recedamus, et hanc rariorem admittamus, praesertim etiam cum sequatur verbum funebre *ἐκφέρειν*. Scilicet *συστέλλειν* vt *περιστέλλειν* (vtrum-

que enim promiscue vsurpatur) proprie indicat, *obtegere, contegere* Gloss. Fabric. N. T. συνέστειλαν, συνεκάλυψαν vbi v. *Albertius* p 65. add. *Loesnerus* ad h. l. hinc vsurpatur de fasciis et linteis sepulcralibus, quibus mortuus obuoluebatur, vt adeo notet: *mortuum fasciis, inuolucris, linteis inuoluere;* quo significatu h. l. Arabs verbum συστέλλειν accepit. Legitur ita ap. Eurip. Troadd. v. 376. οὓς δ᾽ Ἄρης ἕλοι Οὐ παῖδες εἶδον, οὐ δάμαρτος ἐν χεροῖν Πέπλοις συνεστάλησαν *quos Mars abstulit, non liberi viderunt, neque coniugis manibus vestibus inuoluti sunt* v. et *Grotius* ad h. l. atque *Suicerus* Thes. Eccles. T. 2. p. 1196. Tum vero etiam συστέλλειν generatim omnem mortui corporis ad sepulturam praeparationem designat, vt *lauare, membra collocare, vngere, componere faciem, fasciis inuoluere* etc. v. *Caperus* Obss. 2, 9. atque adeo sit: *sepulturae praeparare,* componere (quo verbo in hac re vtitur Horat. Serm. 1, 9. 26.) *ad sepulturam,* atque ita h. l. verbum συστέλλειν intellexit Syrus interpres. Sic περιστέλλειν quoque legitur ap Hom. Il. ω, 292. Ioseph. Ant. 17, 3. 3. 19, 4. 1. Sed praeferenda videtur h. l. ea verbi potestas, qua denotat, *linteis obuoluere.* Parum enim probabile est, Ananiam, cuius vitae finis ita comparatus erat, vt omnem operosum apparatum et honorificam sepulturam dissuaderet, more solenni fuisse compositum, et quidem in coenaculo, in quo ecclesia congregata erat. ἐκφέρειν Lat. *efferre* v. Terent. Andr. 1, 1. Horat. Serm. 2, 5. 85. Iustin. 12, 1. 1. est verbum proprium de re funebri Eustath. ad Il. ψ. p. 1421. 40. ἐκφέρειν δὲ ἀλλαχοῦ μὲν τὸ εἰς ταφὴν τὸν τεθνεῶτα ἐξάγειν. Id. ad Odys. ο. p. 584. 26. τὸ, ὡς ἐῤῥέθη, ἐκφέρειν, ὃ καὶ ἐπὶ τοῦ θάπτειν ἐστιν ὅτε λέγεται· ὅθεν καὶ ἐκφορὰ ἡ ταφή. Aristoph. Ran. 171. καὶ γάρ τινες ἐκφέρουσι τουτονὶ νεκρόν. Xen. Mem. 1, 2. 53. τὸ σῶμα ἐξενέγκαντες ἀφανίσουσι. Theophr. Char. 14, 3. πόσους οἴει κατα τὰς Ἠρίας πύλας ἐξενηνέχθαι νεκρούς; *quot putas per feralem portam elatos esse mortuos?* vid. *Hemsterhusius* ad Aristoph. Plut. 1009. *Abreschius* ad Aeschyl. 3. p. 124. interpp. ad

Thom. M. in v. ἐξενεγκεῖν. *Wetstenius* ad h. l. *Suicerus* Thes. Eccl. T. 1. p. 1075. et *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. ἔθαψαν Iudaei mortuos eodem die, quo obierant, sepelire solebant v. Matth. 9, 23. Sir. 38, 17. ss. et Leuit. 10, 1—5.

7. ἐγένετο δὲ ὡς ὡρῶν τριῶν διάστημα *post trium fere horarum spatium.* Monumenta sepulcralia extra vicos et oppida erant v. ad Matth. 27, 60. 8, 28. Luc. 7, 12. Ioh. 11, 17. neque tamen inde cum *Lightfooto* in Hor. Hebr. et Talm. ad h. l. colligi potest, trium horarum spatium in itinere ad sepulcrum et reditu inde a iuuenibus illis, qui Ananiae corpus extulerunt, fuisse insumtum. καὶ in temporis mentione partes agere solet aduerbii ὅτε Thucyd. 1, 50. ἤδη δὲ ἦν ὀψὲ, καὶ οἱ Κορίνθιοι ἐξαπίνης πρύμναν ἐκρέοντο. add. Marc. 15, 25. Eandem rationem tenuerunt scriptores Latini v. ap. Virg. Aen. 3, 9.

8. ἀπεκρίθη vid. ad 3, 12. εἰπέ μοι εἰ τοσούτε τὸ χωρίον ἀπέδοσθε; *dic mihi, verene tanti agrum vendidistis?* Sponte intelligitur, Petrum ipsam pecuniae summam nominasse, quam Ananias attulerat vid. ad v. 2. extr. Ad τοσούτε subaudiendum διὰ et τιμήματος v. *Bosius* de Ellips. sub v. τίμημα p. 472. et p. 677. ed. *Schaefer.* Verbum ἀποδίδωμι, maxime in forma media, inter alia significat, *vendo* vt h. l. nam qui aliquid vendit, iubet sibi reddi pro eo pecuniam aliudue quid. Herodi 2, 8. 8. τὰς στρατιώτας, οἳ τὴν ἀρχὴν αὐτῷ χρημάτων ἀπέδοντο. Ael. H. V. 11, 9. οὐδὲν οὔτε ἐπρίατο, οὐδὲ ἀπέδοτο. vbi v. *Perizonius.* Alciphr. ep. 1, 3. ποτὲ γὰρ ὄψον ἀποδόσθαι βεληθεὶς. add. Xen. Anab. 7, 2. 3. 6. 7, 5. 5. Oecon. 1, 11. Philo de venditione Iosephi Vit. Ioseph. p. 528. D. οὗτος — συνεβέλευσεν ἀποδόσθαι, δελείαν ὑπαλλαττόμενος θανάτε, κεφότερον κακὸν μείζονος *hic consilium dedit eius vendendi, seruitutem cum morte, leuius malum cum maiore permutans.* In versione Alexandrina respondet verbo מכר Gen. 25, 33.

vbi verba sunt: ἀπέδοτο δὲ Ἡσαῦ τὰ πρωτοτόκια. Hesychius: ἀπεδόθη, πραθῇ· ἀποδώσεται· πωλεῖ.

9 — 11. Perfricta fronte cum Sapphira mariti mendacium repetiisset, *Petrus, quare, inquit, conspirastis ad fallendum spiritum diuinum? en, qui maritum tuum sepeliuerunt, ante fores sunt, te quoque elaturi.* τί ὅτι v. supra v. 4. συμφωνεῖν *consentire, conspirare* vid. ad Matth. 20, 2. πειράσαι τὸ πνεῦμα κυρίου explicant: explorare, an Deus nos adiuuet, adeoque fraudem detecturus et vlturus sit. Et *Limborchius* ad h. l. notauit haec: tentarunt Spiritum Dei in et per Apostolos loquentem et operantem, quia hoc suo facto experimentum ceperunt, vtrum spiritus fraudem ac hypocrisin suam nosset. Non quod hoc directe intenderint: sperarunt illi fraudem suam latere posse. Sed quia hanc fraudem committebant contra Apostolos Spiritu Dei donatos, eamque occultam fore sperabant, factum ipsorum sua natura eo tendebat, vt quasi experimentum capere vellent scientiae spiritus in Apostolis operantis; ideoque non proprie ex intentione sua, sed iuxta naturam facti sui, dicuntur *tentare spiritum* domini. Sed his ambagibus non opus est. Nam, vt verissime monuit *Pottus* Exc. 1. in ep. Iacobi: πειράζειν in N. T. pereunte omni *tentationis* notione, de hominibus ita adhibetur, vt plerumque nil amplius sibi velit, quam, *Deum* omnino *peccatis* Hebr. 3, 8. 9. vel, *eo inprimis peccato offendere, de quo ex nexus ratione sermo est,* vt 1 Cor. 10, 9. Itaque πειράζειν τὸ πνεῦμα κυρίου est, *offendere Deum fallendo eos quos Deus adiuuat,* vt adeo sit id. qd. ψεύσασθαι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον v. 3. οἱ πόδες τῶν θαψάντων pro οἱ θάψαντες, ex more loquendi Hebraeorum v. not. ad 4, 37. καὶ ἐγένετο φόβος μέγας κ. τ. λ.] *magnus timor inuasit christianos, et omnes qui haec audiuerunt,* omnes reuerebantur Apostolos, ex iis enim, quae euenerant, colligebant, Deum singulari auxilio Apostolis adesse, eos non impune laedi.

Verebatur antiquitas eorum praesentiam, quos a Deo singulariter missos agnoscebat v. not. ad Matth. 28, 9.

12. διὰ δὲ τῶν χειρῶν τῶν ἀποστόλων i. per Apostolos; ex Hebraica ratione, Exod. 9, 35. בְּיַד מֹשֶׁה per Mosen v. *Glassius* Phil. S. p. 112 sq. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 361. et nos ad Marc. 9, 2. Parenthesin verborum καὶ ἦσαν ὁμοθυμαδὸν - καὶ γυναικῶν psychologicis legibus aduersari contendit *Zieglerus* in *Gableri Journal für theol. Literatur* 1801. p. 155. cum in parenthesi, e psychologiae legibus, oratio vno tenore procedat, neque vt h. l., constet breuibus sententiis, laxiori vinculo copulatis, et cum oratione, quam interrumpit, non cohaerentibus. Itaque ab alia manu haec verba inserta fuisse putat. Suffragatus est *Zieglero Beckius* in Obseruatt. exegetico-criticis P. 5. p. 17. Lips. 1802. 4. qui v. quoque 15. spurium esse existimat. *Storrio* contra in Opusc. T. 3. p. 94. minus dura haec parenthesis visa est, sed quos ibi contulit locos (Gen. 37, 22. Ebr. 10, 7.) et in Obss. ad analog. et syntax. Hebr. p. 398. (Ps. 45, 6. Hos. 8, 5. 6.) nostro loco non similes sed dissimillimi sunt. Equidem *Zieglero* et *Beckio* adstipulari nullus dubito, versui tamen 15. genuinus videtur, cum huius commatis verba accurate cohaereant cum iis, quae v. 12 et 16. leguntur. καὶ ἦσαν - Σολομῶντος *omnes vna in porticu Salomonis versari solebant*. Ex 2, 1. 46. 3, 11. 5, 42. haec consarcinata videntur. Voce ἅπαντες innuuntur Apostoli, modo memorati, non, vt alii volunt, christiani, ecclesia v. not. ad 4, 4. extr.

13. 14. Eorum quae his versibus continentur adiiciendorum occasionem dedit v. 11. Verbum κολλᾶσθαι Hebr. דָּבַק, ponitur de iis, qui „ sui *adhaerent*, *coniuncti sunt cum aliquo*, constanter aliquem *sequuntur*, *alicuius consuetudine et familiaritate vtuntur*. Sap. 19, 2. Sir. 6, 36. Act. 9, 26. 10, 28. v. not. ad Matth. 19, 5. Quinam autem vocabulo λοιποὶ significentur, non vna est interpretum

sententia. Nonnulli de Apostolorum aduersariis cogitant, quorum nullus eos adoriri ausus fuerit, sed hoc significatu κολλᾶσθαι alias non legitur. *Priraeus*, *Morus*, *Rosenmüllerus*, intelligunt proceres, nobiliores, vel etiam diuites, moribus et ingenio Ananiae similes, quorum nemo ad Apostolos accesserit, iis se adiunxerit. Quae ratio valeret, si verba sonarent: καὶ ἐμεγάλυνεν αὐτὺς ὁ λαὸς, τῶν δὲ λοιπῶν οὐδεὶς ἐτόλμα κολλᾶσθαι αὐτοῖς. Ex *Heinrichsii* sententia οἱ λοιποὶ sunt *christiani nouissime conuersi*, quorum nemo (οὐδεὶς populariter, *non multi*) ausus sit Apostolis κολλᾶσθαι. Sed haec interpretatio nimis longe petita, idoneisque argumentis destituta est. Equidem, cum οἱ λοιποὶ opponantur Apostolis in porticu Salomonis versantibus, per τὺς λοιπὺς notari arbitror, reliquos in porticu praesentes, siue christiani fuerint, siue Iudaei. Nam ἐγένετο φόβος ἐφ' ὅλην τὴν ἐκκλησίαν, et ἐπὶ πάντας τὺς ἀκύοντας ταῦτα v. 11. omnes Apostolos verebantur, nemo audebat iis se immiscere, familiariter iis vti. ἀλλ' ἐμεγάλυνεν αὐτὺς ὁ λαὸς *sed multitudo eos laudibus extollebat*: μεγαλύνειν *Heinrichsius* accipit de subliore et quasi diuino honore Apostolis adhibito, sed μεγαλύνειν notat, *laudibus extollere*, *celebrare* (np. propter σημεῖα καὶ τέρατα v. 12.) v. *Elsnerus* et *Kypkius* ad Luc. 1, 46. μᾶλλον δὲ προσετίθεντο πιστεύοντες τῷ κυρίῳ κ. τ. λ.] *imo multo plures coetui additi sunt Christi doctrinam amplectentes*, *multitudo virorum ac feminarum*. Adiecta haec sunt, vt edocerentur lectores, illo Ananiae eiusque vxoris supplicio non imminutum esse christianorum coetum, imo mirum in modum auctum 6, 1. cum illo euentu insigniter creuerit Apostolorum auctoritas. προσετίθεντο scl. τῇ ἐκκλησίᾳ vid. 2, 41. 47. μᾶλλον δὲ Graeci adhibere solent, cum superius dictum amplificatione corrigere volunt vid. *Vigerus* p. 414. ed. *Herm.*

15. ἐπὶ κλινῶν καὶ κραββάτων] *in lectis et grabbatis*; vid. de his vocc. not. ad Marc. 2, 4. Saepius haec nomi-

na inter ſe permutantur, cum vero κράββατος diſtinguitur à κλίνη, illud lectum vilem et humilem indicat; κλίνη contra, mollem et pretioſum, quo diuites et honoratiores vti ſolebant v. *Voſſius* ad Catull. 10, 22. *Capellus* Obſſ. Sacr. 53. Declaratur ergo his verbis non tantum homines pauperes et ſortis tenuioris, ſed etiam ditiores et honoratiores opem auxiliumque Apoſtolorum imploraſſe. ἵνα ἐρχομένου - αὐτῶν] *vt praetereuntis Petri vmbra ſaltem* (κἂν vid. ad Marc. 6, 56.) *eorum aliquem obumbraret.* Lucas non expreſſis verbis dicit, homines illos ſanatos eſſe; eſt autem hoc perquam probabile, cum v. ſeq. poſtquam ſcriptor commemorauit, multos e vicinis oppidis concurriſſe Hieroſolymam et aegrotos attuliſſe, addidit: οἵτινες ἐθεραπεύοντο ἅπαντες, cum et 19, 12. legatur, ſudariis et ſemicinctiis Pauli ad aegrotos allatis, eos ſanatos eſſe. Hinc et in nonnullis codd. e gloſſemate additum legitur: ἀπηλλάσσοντο γὰρ ἀπὸ πάσης ἀσθενείας, ὡς εἶχον ἕκαστος αὐτῶν· Non vmbrae Petri, vt nec veſtimento Ieſu Matth. 9, 20. 21. vbi v. not. vim ſanandi interfuiſſe, in promtu eſt, ſed fidei. Nec Petrus reliquique Apoſtoli tales opiniones probabant et ſpargebant, imo profitebantur, ſe non vi ſua, ſed per Ieſum, vi diuina adiutos inſignia facta edere. Nec Lucas hominum illorum ſuperſtitionem probauit, attulit tantum haec, vt oſtenderet, quantam ſpem fiduciamque in Apoſtolis collocarint.

16. πέριξ *circumcirca*; τῶν πέριξ πόλεων ſcilicet, κειμένων, vel, ὄντων, *e circumiacentibus oppidis.* Xen. Cyrop 1, 10. ποῖον οὖν ἔθνος τῶν πέριξ. Id. Anab. 4, 4. 7. καὶ ἀφίκοντο εἰς βασίλεια καὶ κώμας πέριξ πολλάς. Suppleta ellipſi ib. 2, 5. 14. οἱ πέριξ οἰκοῦντες. 7, 8. 12. τὰ μὲν πέριξ ὄντα ἀνδράποδα τῆς τύρσιος· Anton. Lib. c. 30. ἐκ τῶν πέριξ πόλεων. A Marco 6, 36. villae et vici circumſiti, dicuntur: οἱ κύκλῳ ἀγροὶ καὶ κῶμαι. ὀχλουμένους ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων] *a geniis malis vexatos*; melancholicos, epilepticos etc. vid. not. ad Matth. 4, 24. et ad

Luc. 6, 18. vbi de vi ac poteſtate verbi ὀχλεῖσθαι plura diſputata ſunt. πλῆθος — Φέροντες conf. not. ad Act. 3, 11.

17. 18. Apoſtoli in vincula coniiciuntur v. 17. 18. inopinato liberantur 19 — 25. poſtero die docentes in templo in iudicium adducuntur 26 — 33. a propoſito ipſos occidendi Gamaliel ſynedros auocat 34 — 39. Apoſtoli flagris caeſi dimittuntur 40 — fin. ἀναστὰς ex Hebraismo redundat v. *Lud. de Dieu* ad h. l. hinc nec expreſſerunt ἀναστὰς Syrus et Arabs. *Heumanus* eo ſignificatu accipiendum exiſtimat, vt ſit, *ira commouebatur*, praeeunte *Caſaubono*, qui interpretatur: διεγερθεὶς· κινηθεὶς ἐπὶ τοῖς γινομένοις, ſed deſidero locos idoneos quibus haec verbi ἀνίστημι ſignificatio comprobetur, nec ſequitur h. l. ἐπ᾽ αὐτοὺς, quod ſi additum legeretur, cum *Beza* reddendum eſſet, *inſurgens*. Formula σύν τινι εἶναι adhibetur etiam *de iis, qui a partibus alicuius ſtant*, vt Act. 4, 13. vbi v. not. 19, 38. qua eadem ratione vſurpatur quoque formula εἶναι μετά τινος v. ad Matth. 12, 30. et ſic h. l. vt contextus planiſſime docet, hac voce notantur ii, qui cum pontifice faciebant, qui eadem religionis placita cum eo profitebantur, et cum ſequatur, ἡ οὖσα αἵρεσις τῶν Σαδδουκαίων, patet, pontificem ipſum fuiſſe Sadducaeum. Diſcrepat autem inter interpretes, vtrum Hananus an Caiaphas, (4, 6.) ſectae Sadducaeorum addictus fuerit, an vterque Hanani filius Sadducaeus fuiſſe perhibetur a Ioſepho Ant. 20, 15. p. 698. Hananus ipſe erat pontificis vicarius, et vtpote talis ἀρχιερεὺς nominari v. ad 4, 6. Luc. 3, 3. et cogere ſynedrium poterat v. 21. 27. *Ruſius* in Harmonia Euangeliſtar. Vol. 3. p. 964. Sed cum h. l. et v. 21. vocabulum ἀρχιερεὺς nude poſitum ſit, in promtu eſt, intelligendum eſſe Caiapham, tunc temporis ſacerdotum omnium principem. Et hunc Sadducaeum fuiſſe, ipſa eius ſeueritas confirmare videtur v. Ioh. 11, 49. Sadducaei enim prae caeteris omnibus Iudaeis ſeueriſſimi, et in poenis infligendis acerbiſſimi fuerunt v. *Krebſius* ad h. l. *Grotius* per τοὺς σὺν αὐτῷ *conſanguineos* pontificis intelligit.

Rosenmüllerus eos, qui domum pontificis conuenerant, eius salutandi caussa: ἡ οὖσα αἵρεσις τῶν Σαδδουκαίων] *ad sectam Sadducaeorum pertinentes*: αἵρεσις proprie est, *optio, electio* Diod. Sic. p. 402. A. ἡ αἵρεσις τῶν βασιλέων *regum electio* add. Xen. Cyr. 8, 3. 8. Aeschin. Socr. 2, 3. Herodi. 8, 11. 11. notat vero etiam *sectam* h. e. coetum eorum, qui alicuius doctrinam, vel viuendi rationem, amplexi sequuntur et firmiter tenent, vt h. l. Act. 15, 5. 26, 5. al. Diod. Sic. p. 82. β. καινὰς αἱρέσεις κτίζειν *nouas sectas* (scl. philosophicas) *condere*, et, τὰς ἐπιφανεστάτας αἱρέσεις τῶν φιλοσόφων ἐξετάζειν *praestantissimas philosophorum sectas examinare*. Cic. ad Diu. 15, 16. 6. v. et *Wetstenius* ad 1 Cor. 11, 19. ἐπλήσθησαν ζήλου *ad iram* (Ioh. 2, 17.) *incensi sunt*; cur Sadducaei inprimis adeo infensi fuerint Apostolis, ostensum est a Luca 4, 2. vbi v. not. ἐπέβαλον τὰς χεῖρας αὐτῶν κ. τ. λ.] *manus iis iniecerunt*, eos comprehensos, *publico carceri tradiderunt*. De voc. τήρησις vid. ad 4, 3. Diod. Sic. Exc. p. 559. τοῦ Μιλτιάδου τελευτήσαντος ἐν τῇ δημοσίᾳ φυλακῇ.

19. 20. Varias coniecturas protulerunt interpretes, vt sibi ea, quae h. l. de Apostolis ope genii coelestis e carcere liberatis leguntur, facilius explicarent. Cum Iudaei omnia insignia et singularia beneficia diuina, omnia, quorum caussae proximae laterent, ad auctores inuisibiles, ad genios, quorum ministerio Deus ad sua mandata exsequenda vteretur, referre solerent cf. not. ad Ioh. 5, 4. et ipsas naturae effectiones angelos dicerent v. Ps. 104, 4. Hebr. 1, 7. not. ad Luc. 22, 43.; nonnulli explanatores cogitarunt de fulgure, cuius vi aperta esset carceris ianua, alii terrae motu fores effractas esse statuerunt, vt qui has sententias defendunt, colloquium angeli cum Apostolis institutum explicandum esse censent de cogitationibus in Apostolorum mentibus subortis v. ad Matth. 28, 5. Act. 1, 11. Ioh. 12, 29. Alii, cum viderent, ob ea quae v. 23. leguntur, de terrae motu, aut fulgure, non commode co-

gitari posse, coniecerunt, ipsum custodem carceris, vel alium nouae societatis asseclam, assentiente carceris praefecto, et pecunia forte corrupto, custodibus somno indulgentibus, Apostolos liberasse. Ipsos Apostolos ignorasse, cuius ope liberati essent, neque hominem illum, de vita sua metuentem, cuiquam rem aperuisse, cum vero ille inopinato et peropportune Apostolis succurrerit, eum, ex consueta hodienum loquendi formula, vocasse Dei angelum, a quo liberati essent. Haec fuit sententia *Eichhornii* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literatur* B. 3. p. 399 ss. *Thiessii*, *Eckermanni*, *Heinrichsii*. Admonuit tamen *Eichhornius*, rem accuratius definiri non posse, cum Lucas non nisi factum ipsum breuiter enarrarit, adeoque acquiescendum esse in eo, casum quendam felicem, in quo Apostoli prouidentiam diuinam agnouissent, iis facultatem e carcere elabendi dedisse, atque inde eos collegisse, se a Deo prouocari ad nouam religionem etiam in posterum intrepide docendam. Contra *Eichhornium* disputauit nuper *Storrius* in Opusco. Vol. 3. p. 186 sq. qui omnia proprie sumenda esse contendit, cuius verba apponere visum est: „Neque enim, scribit, Apostoli e carcere a praefecto emitti poterant, custodibus (v. 23.) nihil eorum, quae fierent, animaduertentibus, neque etiam iudices Apostolis infensi (v. 17. 33. 40.), si qua iis suspicio fraudis incidere potuisset, tum a custodibus, tum ab ipsis Apostolis (v. 27 ss), quibus ergo liberatoris nomen silentio tegere ne integrum quidem fuisset, verum perquirere neglecturi fuissent. At concitati in Apostolos et infensi iudices, quibus profecto fraudis, si qua suberat, detegendae nec voluntas nec facultas deerat, quamuis de liberatis (v. 22 s.) Apostolis ambigerent, seu (v. *Raphelii* Obss. Polybb. p. 318 s.) disputarent atque inuestigarent, quid hoc rei esset (v. 24. 2, 12.); nihil inuenisse leguntur (v. 35. 39.), quod Apostolis vitio et culpae dari diuinaeque missionis praedicationi (v. 29. 32.) confutandae potuisset seruire. Sed ignominiam profecto accepisset caussa Apostolorum, nec me-

derata de iis consilia vel proposita (v. 35 f.) vel approbata (v. 40.) fuissent, sed caedis (v. 33.) perpetrandae speciosa caussa reperta fuisset, si, diffidentes ipsi et desperantes rebus suis, perfidia praefecti carceris abuti voluissent, non manifesta Dei efficientia (v. 19 — 21.) in templum reducti fuissent Apostoli." — 20. σταθέντες redundat, vt ἀναστὰς v. 17. λαλεῖτε ἐν τῷ ἱερῷ τῷ λαῷ κ. τ. λ.] *omnem hanc doctrinam salutarem populo tradite*, quam scilicet hactenus professi estis. ῥήματα τῆς ζωῆς vt Ioh. 6, 68. doctrina, quae felicitatem aeternam largitur, quae viam ad salutem aeternam commonstrat; infra 7, 38. haec eadem doctrina nuncupatur λόγια ζῶντα i. e. ζωοποιοῦντα. Eodem sensu legitur Sir. 45, 5. νόμος τῆς ζωῆς. Verba autem ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης, plerique interpretes, recte, per hypallagen dicta esse statuunt, pro, ῥήματα ταῦτα τῆς ζωῆς, vt Act. 13, 26. ὑμῖν ὁ λόγος τῆς σωτηρίας ταύτης ἀπεστάλη, vbi quoque pronomen demonstratiuum adiectum est nomini posteriori, cum quo et casu congruit, cum tamen pertineat ad nomen prius, eique et casu respondere debeat; nam posita sunt haec verba, pro, ὑμῖν ὁ λόγος οὗτος τῆς σωτηρίας ἀπεστάλη. Rom. 7, 24. τίς με ῥύσεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου, pro, ἐκ τούτου τοῦ σώματος τοῦ θανάτου vid. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 570 sq. et *Beza* ad h. l. Ita quoque Syrus et Arabs verba nostra intellexerunt. Neque tales hypallagas scriptoribus exteris, cum Graecis tum Latinis, infrequentes esse, ostendit ad h. l. *Münthius*. Ex *Heumani* sententia, verba τὰ ῥήματα τῆς ζ. ταύτης explicanda sunt: doctrina, quae viam ad *tantam*, *tam insignem* felicitatem monstrat. Laudat hanc in rem Luc. 23, 48. τὴν θεωρίαν ταύτην *tantum spectaculum*. Act. 8, 22. ἀπὸ τῆς κακίας ταύτης *a tanta improbitate*. Quibus tamen in locis ταύτην et ταύτης commode reddi possunt, *hoc*, *hac*. Arguta magis quam vera est *Storrii* interpretatio Opusc. Vol. 3. p. 95. *doctrina de hac vita*, aut *res* (5, 32.) *huius vitae*, ea quae spectent ad hanc, de qua inter vos et vestros adversarios (v. 17.) disceptatur, vitam, *ad vitam Iesu*, ab

inferis excitati. Vulgarem explicationem tuetur locus Act. 13, 26.

21. ἀπὸ τὸν ὄρθρον *prima luce* vid. ad Luc. 24, 1. παραγενόμενος ex Hebraica loquendi ratione redundat. Pontifex maximus eiusque asseclae, synedrium, omnemque senatum Israelitarum, ad cognoscendam Apostolorum caussam conuocarunt. γερουσία peculiariter Lacedaemone dicebatur *senatus*, teste Pausania 3, 11. sed hoc idem nomen etiam de cuiuslibet vrbis senatu apud scriptores veteres occurrit Xen Mem. 4, 4. 16. ἐν ταῖς πόλεσιν αἱ γερουσίαι. vid. *Albertius* et *Wetstenius* ad h. l. de senatu Iudaeorum f. synedrio magno adhibitum legitur ap. Philon. de Specc. legg. p. 789. B. Leg. ad Cai. p. 1025. C. add. 2 Macc. 1, 10. 4, 44. Hinc *Schleusnerus* in Lex. h. v. et qui eum secutus est, *Heinrichsius*, hoc nomine etiam hoc loco significari statuunt *ipsum synedrium magnum*, et coniunctas esse voces συνέδριον atque γερουσία, vt exteris vera notio vocabuli συνέδριον explicaretur. Sed hac ipsa voce συνέδριον iam supra 4, 15. Lucas vsus erat, nulla explicatione addita. Distinguitur potius h. l. aperte ἡ γερουσία τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ, a synedrio, atque adeo intelligendi sunt iidem homines, qui 4, 8. vocabantur πρεσβύτεροι τοῦ Ἰσραὴλ, infra 25, 15. πρεσβύτεροι τῶν Ἰουδαίων, qui e singulis tribubus in consessum iudicum cooptabantur, viri, qui aetate et prudentia ad iudicandum idonei viderentur v. *Seldenus* de Vx. Hebr. 1, 15. et *Loesnerus* ad. h. l. *Hesychius*: γερουσία, πρεσβυτέριον. Adiecit autem Lucas haec verba: καὶ πᾶσαν τὴν γερουσίαν τ. υ. Ἰ. vt ostenderet, cum haud raro senatus infrequens esset, eum in hac caussa fuisse frequentem. ἀπέστειλαν scl. ὑπηρέτας coll. v. 22.

23. Ministri reuersi nuntiabant, se carcerem diligenter clausum, et custodes ante ianuam stantes reperisse, recluso autem carcere neminem a se inuentum esse. ἐν πάσῃ ἀσφαλείᾳ *firmissime*, Vulg. *cum omni diligentia*. Ad-

verbium ἔξω quod codd. nonnulli et verss. omittunt, expunxerunt *Griesbachius*, et *Matthaeius*; an recte fecerint, non parum dubito. Omiserunt illud librarii quibus superfluum videretur. Verum solent a scriptoribus Graecis et Latinis, multis verbis alia addi, quibus vis superiorum verborum magis declaretur et definiatur Plato Apol. 2. *πάλαι πολλὰ ἤδη ἔτη*. Flor. 1, 18. 14. *domi intra vrbem*. Cic. pro Sextio c. 18. *apud me domi*. Terent. Eun. 4, 2. *soli sine illa*. Heaut. 3, 1. 21. *apud me domi*.

24. *ἱερεὺς* pro *ἀρχιερεὺς*, *pontifex maximus*, vt 1 Macc. 15, 1. vbi *Σίμων* vocatur *ἱερεὺς* sed paulo post *ἱερεὺς μέγας*. Ioseph. Ant. 6, 12. 1. Ahimelechus, pontifex summus *ἱερεὺς* nuncupatur, qui paulo ante *ἀρχιερεὺς* dictus erat. Ipse Christus Hebr. 5, 6. nominatur *ἱερεὺς*, sed ib. 3, 1. 4, 14. *ἀρχιερεύς*. vid. *Drusius*, et *Krebsius* ad h. l. *Carpzouius* Exercitt. Philon. in ep. ad Hebr. 4, 14. p. 210 sq. atque *Spanhemius* de Praest. Numism. Diss. 12. T. 2. p. 493. fol. Quod cum non reputarent librarii et grammatici nonnulli, vel omiserunt verba ὅ, τε *ἱερεὺς*, vel pro *ἱερεὺς* scripserunt *ἀρχιερεὺς*, quam veram lectionem esse temere contenderunt *Mangaeus* ad Philon. p. 50. et *Millius* Prolegg. ad N. T. §. 1105. et 1184. vel *ἱερεὺς* mutarunt in *ἱερεῖς*, vt voce *οἱ ἀρχιερεῖς*, quae sequitur, significarentur pontifices summi. Sed *οἱ ἀρχιερεῖς* sunt quatuor et viginti classium sacerdotalium principes v. ad Matth. 2, 4. *ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ* cf. not. ad 4, 1. *διηπόρουν περὶ αὐτῶν, τί ἂν γένοιτο τοῦτο; ambigebant*, dubii haerebant, de liberatis Apostolis, *quomodo hoc factum fuerit?* quomodo e carcere bene munito et inuiolato euasissent? *τί* pro *διὰ τί* v. *Er. Schmidius* ad h. l. Alii vertunt: *quorsum hoc esset euasurum?*

28. *οὐ παραγγελίᾳ παρηγγείλαμεν ὑμῖν nonne vobis praecepimus* vid. de hac locutione et verbo *παραγγέλλειν*

not. ad 4, 17. 18. *μὴ διδάσκειν ἐπὶ τῷ ὀνόματι τούτῳ ne de hoc homine doceretis*, Iesum immerito trucidatum, ab inferis excitatum, esse Messiam coll. v. extr. v. 30 sqq. 3, 17. *ὄνομα, persona, homo*, sequitur enim v. extr. *αἷμα τοῦ ἀνθρώπου τούτου*, per contemtum Iesu nomen non exprimit vid. ad 4, 18. *πεπληρώκατε τὴν Ἰερουσαλὴμ τῆς διδαχῆς ὑμῶν: repleuistis doctrina vestra Hierosolymam*, eam per omnem vrbem sparsistis. Liban. ep. 721. *οὐκ ἄδηλον, ὅτι δι' ὅσων ἦλθες πόλεων, πάσας ἐνέπλησας τῶν ὑπὲρ ἡμῶν λόγων*. Iustin. 11, 7. 14. *Midas — Phrygiam totam religionibus impleuit, quibus tutior omni vita quam armis fuit. καὶ βούλεσθε ἐπαγαγεῖν — ἀνθρώπου τούτου*] *et vultis vt a nobis vindicta huius caedis sumatur*, vultis efficere, vt videamur hominem innocentem interfecisse, adeoque poena digni esse, vultis plebem concitare, nosque eius furori exponere. *αἷμα vindicta, poena caedis* vt Matth. 23, 35. 27, 25. *ἐπάγεσθαι* est verbum proprium de malis, periculis, poenis, quae *inducuntur* Sir. 4, 17. *φόβον δὲ καὶ δειλίαν ἐπάξει ἐπ' αὐτὸν* add. v. 21, 23, 16. *καὶ τὸ τρίτον ἐπάξει ὀργὴν tertium inducet poenas*. Philo Lib. 2. Alleg. p. 80. E. *ἐπάγειν τὰ κακὰ mala inferre*. Leg. ad Cai. p. 1039. B. *βαρυτέραν τῆς προτέρας ἐπαγαγὼν συμφορὰν grauiorem priore calamitatem afferens* Herodi. 4, 6. 6. *αἰτίαν ἐπαγαγὼν* scl. *αὐτῷ crimen ei inferens*. Ita quoque Latini verbum *inducere* de malis et calamitatibus frequentant. Plaut. Pers. 4, 4. 91. *non vides nolle eam sequi, ne suarum se miseriarum in memoriam inducas?* Celsus 6, 6. 8. *induci inuidiam*. Sueton. Calig. 26. *populo famem induxit*; quae lectio praestat alteri, *indixit*, Iul. Capitolin de Marc. Anton. 29. *superinducere nouercam liberis* vbi v. *Casaubonus*, et *Elsnerus* ad h. l.

29. 30. *ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Πέτρος καὶ οἱ ἀπόστολοι εἶπον*] intrepide Petrus suo reliquorumque Apostolorum, qui eius dictis annuebant, nomine respondebat. In scri-

ptis Euangelistarum saepius tribuitur pluribus, quod vni tantum competat v. ad Matth. 15, 15. πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις] *Deo magis quam hominibus*, etiam in summa dignitate constitutis, *parendum est* vid. not. ad 4, 19. Adhibetur autem verbum πειθαρχεῖν inprimis de iis, qui superiori, qui magistratui parent, vt Tit. 3, 1. Xen. Mem. 3, 5. 19. πειθαρχεῖν τοῖς ἐφεστῶσι. Anab. 1, 9. 10. Κύρῳ καλῶς πειθαρχεῖν. add. Mem. 3, 5. 21. Ammonius: πειθαρχεῖν τῷ κελεύοντι πεισθῆναι. v. et *Münthius* ad h. l. ὁ Θεὸς Ἰησοῦν] Deus, quem maiores nostri coluerunt, et propitium experti sunt vid. 3, 13, Iesum excitauit. *Grotius*, *Rosenmüllerus*, *Heinrichsius* ad h. l. notarunt, prouide haec Petrum addidisse, ne quis alium Deum a Iesu praedicatum crederet, quam eum, quem coluissent Patriarchae Innuere potius, opinor, voluit, Iesum esse Messiam, Patriarchis promissum v. Ioh. 8, 56. ὃν ὑμεῖς — ἐπὶ ξύλου] *quem vos in cruce suspensum*, crucis supplicio, *interfecistis*. διαχειρίζεσθαι, *interficere*, vt infra 26, 21. Herodi. 3, 12. 2. αἰδὼς δὲ (ὁ χιλιάρχης) ἀδύνατον ὂν δύο διαχειρίζεσθαι βασιλέας. add. Polyb. 8, 18. Ioseph. B. I. 1, 4. vbi permutatur cum verbis κτείνειν et ἀναιρεῖν Hesych. διαχειρίζεται, φονεύει. v. *Kypkius* ad h. l. ξύλον *lignum* it. *arbor* Apoc. 2, 7. adhibetur tum etiam de *patibulo et cruce*, vt h. l. Act. 10, 39. Gal. 3, 13. quoniam Hebraei hanc quoque vim subiecerunt vocabulo עץ v. Gen. 40, 19. Esth. 5, 14. vbi οἱ ὁ habent ξύλον.

31. τοῦτον ὁ Θεὸς ἀρχηγὸν κ. τ. λ.] *hunc Deus sua potentia principem eumque seruatorem extulit*, euexit Deus Iesum in eum dignitatis gradum, vt esset dux, caput, dominus ecclesiae, qui salutem largiretur. Infra 7, 35. Deus dicitur misisse Mosen, tanquam ducem eumque liberatorem ἄρχοντα καὶ λυτρωτήν. 2 Sam. 20, 19. *vrbem et matrem*, pro, vrbem eamque matrem v. *Storrius* Opusc. Vol. 3. p. 177. et Obss. ad Analog. et Synt. Hebr. p. 241. Sed ὕψωσε ἀρχ. καὶ σωτῆρα, positum est pro εἰς ἀρχ. κ.

σ. vel, εἰς τὸ εἶναι ἀρχηγὸν καὶ σωτῆρα vt Iacob. 2, 5. πλουσίους ἐν πίστει pro εἰς τὸ εἶναι πλ. ἐν π. Itaque ἀρχηγὸς, quo vocabulo Alexandrini Iudaei expresserunt Hebr. שׂר Ief. 30, 4. Neh. 2, 9. h. l. eft idem quod κύριος. fupra 2, 36. vbi legitur: κύριον καὶ Χριστὸν ἐποίησε τοῦτον τὸν Ἰησοῦν. Alio fignificatu nomen ἀρχηγὸς extat 3, 15. Iefus ibi dicitur ἀρχηγὸς τῆς ζωῆς (Hebr. 2, 10. ἀρχηγὸς τῆς σωτηρίας) h. e. *auctor falutis*. τῇ δεξιᾷ vid. ad 2, 33. δοῦναι μετάνοιαν τῷ Ἰσραὴλ, καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν] *qui Ifraelitas* (per doctrinam fuam) *ad vitae animique mutationem, et* (doctrina fua refipifcentes) *ad peccatorum remiffionem perduceret* vid. 3, 26. infra 11, 18. μετάνοιαν ἔδωκεν εἰς ζωήν.

32. καὶ ἡμεῖς ἐσμεν αὐτοῦ μάρτυρες τῶν ῥημάτων τούτων] *atque non modo nos fumus eius harum rerum teftes.* τῶν ῥημάτων τούτων funt genitiui obiecti; ῥήματα *res* idem valet quod πράγματα vid. ad Matth. 4, 4. Luc. 1, 37. et referri debet ad ea quae v. 30. 31. leguntur, nempe Deum ab inferis excitaffe Iefum, et principem eumque feruatorem extuliffe. Alii per ῥήματα intelligunt Chrifti doctrinam, quae fupra v. 20. dicebatur ῥήματα τῆς ζωῆς, nos fumus huius doctrinae (nempe, eum effe in vitam reuocatum, iam dominum et feruatorem) doctores, praecones. Senfus idem manet. καὶ ἡμεῖς — καὶ τὸ πν. pro, καὶ οὐ μόνον ἡμεῖς — ἀλλὰ καὶ τὸ πν. τὸ ἅγιον v. *Bofius* de Ellipf. p. 790. ed. *Schaefer*. καὶ τὸ πνεῦμα δὲ — αὐτῷ] *verum etiam Spiritus Sanctus quem Deus impertiit, qui ei obtemperant* πνεῦμα ἅγιον fcl. μάρτυς ἐστὶ τῶν ῥημάτων τούτων. Ad πειθαρχοῦσι fubintelligendum eft ἡμῖν, nobis Apoftolis, haec iuffu Dei teftantibus, docentibus. πνεῦμα ἅγιον bene *Grotius* interpretatur, *vis diuina*. Senfus verborum eft: vis diuina (v. ad Ioh. 15, 26.) quae nos, harum rerum teftes, ex Iefu promiffione adiuuat, veritatem teftimonii noftri confirmat, nos Chrifti et Dei legati hoc teftamur.

33. οἱ δὲ ἀκούσαντες διεπρίοντο] *his auditis vehementi*

ira commoti: διαπρίειν proprie significat, *serra dissecare* vt ap. Apollodor. 3, 15. 9. ξύλον πρίσαι. 1 Chron. 20, 3. καὶ τὸν λαὸν ἐν αὐτῇ ἐξήγαγε, καὶ διέπρισεν ἐν πρίοσι καὶ ἐν σκεπάρνοις τοῖς σιδηροῖς. Formula διαπρίειν τὰς ὀδόντας dentibus frendere, veluti si quis serram trahat, adhibetur etiam de iis, qui prae rabie dentibus frendent Aristoph. Ran. 958. αἰῶνα — μὴ πρίε τὰς ὀδόντας. Plutarch. de ira cohib. p. 458. C ὀήγμασι χειλῶν καὶ πρίσεσιν ὀδόντων vid. *Wetstenius* ad h. l. hinc διαπρίειν ad animum translatum, notat, *vehementi ira commoueri*, *valde indignari et irasci* vt h. l. infra 7, 54. additur, ταῖς καρδίαις. Hesychius: διεπρίοντο, ἐθυμοῦντο, ἔτριζον τοὺς ὀδόντας. Sed pro ἔτριζον haud dubie, vt iam acute vidit *Ernestius* in Glossis Sacr. Hesychii p. 76. reponendum est ἔβρυχον, ex Act. 7, 54. καὶ ἐβελεύοντο ἀνελεῖν αὐτὰς] *et eos occidere decreuerunt*. Alii vertunt: *de iis occidendis deliberarunt*. Sed prior interpretatio orationis seriei conuenientior. Moris erat, vt rei, aut quorum caussa ageretur, dum deliberaretur in consilio, secederent v. Act. 4, 15. ibique *Pricaeus* et *Elsnerus* ad h. l. coll. v. 34. extr. Verum pontifex et cum eo facientes tanto furore correpti erant, vt, non dimissis Apostolis, de iis interficiendis deliberarent, sed eos sine mora morte dignos (v. ad Matth. 26, 66.) iudicarent. Et verbum βελεύεσθαι etiam alias ita positum legitur, vt sit, *decernere* v. Ioh. 12, 10. Act. 27, 39. et *Schleusneri* Lex. h. v. atque ita sibi quoque explicuerunt hoc verbum nostro loco grammatici, qui in marg. codd. scripserunt ἐβέλοντο, quod interpretamentum librarii inde in ordinem transtulerunt.

34. Gamaliel, Pharisaeus, non, clandestinus Christi assecla, vt nonnulli voluerunt, quod probari nequit v. *Wolfius* ad h. l. et *Heumanus* ad v. 39. sed homo prudens et moderatus, non consentiebat sententiae pontificis et Sadducaeorum vid. ad 5, 17. 4, 2. reliquorumque qui cum iis faciebant. Sed vt mos et decorum obseruaretur,

et vt leniretur collegarum iracundia, ad breue tempus Apostolos discedere iubebat, cumque hi discessissent, collegas cohortabatur, vt prudenter agerent, a proposito Apostolos occidendi abstinerent, et rem omnem Deo dirimendam permitterent. ἀναςάς *surgebat*, pro more veterum, qui verba facturi ad populum, aut in senatu, surgere, et stantes dicere solebant v. Matth. 26, 62. *Elsnerus* et *Wetstenius* ad h. l. Eustath. ad Homer. Il. α. p. 58. ἀναςὰς ὁ Ἀχιλλεὺς δημηγορεῖ· οὕτω δὲ ἦν ἔθος τοῖς παλαιοῖς, κἂν βασιλεῖς ἦσαν, ὡς ἂν ἔχοιεν τὰς κύκλῳ ἐπιςρέφειν, καὶ ὑπὸ πάντων ἐπ' ἴσης ἀκούεσθαι. εἰ δέ ποτε τις καθήμενος ἐδημηγόρησε, καινὸν τὸ πρᾶγμα ἐδόκει, καὶ ὁ τῦτο ποιῶν παραιτήσεως ἐδέετο. *Gamaliel*, frequens inter Hebraeos nomen vid. Num. 1, 10. 2, 20. Ex plerorumque interpretum sententia intelligendus est h. l. Gamaliel, Rabban κατ' ἐξοχὴν dictus (vid. ad Marc. 10, 51.) filius Simeonis, nepos Hillelis, Pauli magister 22, 3. vid. de eo *Wetstenius* ad h. l. *Lightfootus* Horis Hebrr. et Talmudd. p. 33 296. et ad h. l. Gamalielem h. l. nominatum senatus praesidem fuisse, nonnulli inde collegerunt, quod primus, vt putant, sententiam dixerit. Sed eum primum sententiam dixisse, ex Lucae verbis non consequitur, siue ἐβυλεύοντο v. 33. vertas *decreuerunt*, siue, *deliberarunt*. Nec si praeses synedrii fuisset, Lucas eum simpliciter dixisset νομοδιδάσκαλον. cf. et *Heumannus* ad h. l. νομοδιδάσκαλος id. qd. γραμματεὺς vid. ad Matth. 2, 4. Luc. 11, 45. τίμιος παντὶ τῷ λαῷ *vir omni populo venerabilis*. Homer. Odyss. κ, 38. ὢ πόποι, ὡς ὅδε πᾶσι φίλος καὶ τίμιός ἐςιν Ἀνθρώποις Ad βραχύ τι subaudiendum διάςημα χρόνυ, v. *Bosius* de Ellips. sub v. διάςημα. ἐκέλευσεν ἔξω τὰς ἀποςόλας ποιῆσαι] *iussit duci foras Apostolos; hinaus thun:* ἔξω ποιεῖν denotat, *abducere*, vt ἔξω ποιεῖν ἑαυτὸν *abire*, *secedere*; sic legitur ap. Polyb. Hist. 5, 22. ποιῦντες ἐπὶ τῦ δεξιῦ κέρατος τὰς ἱππεῖς *in dextrum cornu equites abducentes*. Xen. Cyr. 4, 1. 3. ὡς ἔφθασαν ἔξω βελῶν τὴν τάξιν ποιήσας *extra telorum iactum abducere cohortem*. Ioseph. Ant. 10, 6. 2. οἱ ἡγεμό-

νας — κελεύσαι αὐτόν τε καὶ τὸν γραμματέα Βάρυχον ἐκποδὼν ἑαυτὰς ποιῆσαι *principes iusserint cum ipsum, tum eius scribam, e medio secedere.* Contra *accedere* exprimitur ap. Philon. lib. quod Deus f. imm. p. 316. C. ἔγγιστα τῷ Θεῷ ἑαυτὸν ποιεῖν. Neque haec loquendi ratio inusitata est scriptoribus Latinis, Apulei. Metam. 5, 27. *inuitata Psyche talium locorum oblectatione, propius accessit, et paulo fidentior intra limen sese facit.* conf. *Elsnerus, Kypkius* ad h. l. *Vigerus* 5, 10. 6. p. 283. ed. *Herm. Abreschius* Animaduu. Aeschyl. T. *i.* p. 606. *Casaubonus* ad Sueton. Aug. 16. *Fischerus* Ind. Palaeph. f. v. ποιεῖν. Pro ἀποστόλους cod. A. Barber. 1. Copt. Arm. Vulg. Chryf. legunt ἀνθρώπους; quae lectio arrisit *Bengelio, Millio* Proleg. §. 878. et *Griesbachio.* Sed praeualet auctoritas reliquorum codd. omnium. Nec dici potest, vt bene monuit *Wolfius* ad h. l. Gamalielem per contemtum ita vocasse Apostolos, et a librariis claritatis caussa substitutam esse vocem ἀποστόλους, cum non retulerit Lucas Gamalielis verba, sed suis verbis rem exposuerit. Lectio ἀνθρώπους e v. 34. in hunc locum translata est a grammaticis.

35. Ἄνδρες Ἰσραηλῖται id. qd. Ἰσραηλῖται vid. ad 1, 11. προσέχετε ἑαυτοῖς, ἐπὶ τοῖς ἀνθρώποις κ. τ. λ.] *videte f. perpendite, quid cum his hominibus facere velitis.* Post ἑαυτοῖς incisi nota ponenda, tollenda post τούτοις, vt scienter annotarunt *Bosius* Exercitt. p. 75. *Albertius* et *Wolfius* ad h. l. Minus recte alii verba vertunt: *dispicite de viris his, quid facturi sitis,* Graeci enim verbum προσέχειν cum particula ἐπὶ construere non solent. Sed δρᾷν et πράσσειν τι ἐπί τινι pro, *facere alicui aliquid,* legitur apud Aelian. H. An. 11, 11. λέγω γὰρ ὅσα τε δρᾶται ἐπὶ τοῖςδε τοῖς ταύροις, καὶ ὅσα ἐπράχθη *refero enim ea, quae et nostro tempore his tauris fieri solent, et facta sunt olim.* Lucian. Toxar. p. 48. τὰ ὅμοια ἔπραξεν ἐπ' αὐτοῖς. Ordo autem verborum hic est: προσέχετε ἑαυτοῖς, τί μέλλετε πρ. ἐπὶ τοῖς ἀνθρ. τούτοις.

36. Cum collegas admonuisset Gamaliel, cauerent, ne quid inconsiderate in Apostolos statuerent, vt id persuadeat, duo affert exempla; non vetera, sed recentia, quorum adeo ignari esse non poterant, hominum, qui magna se praestituros iactarant, multos asseclas nacti erant, qui tamen cum turba eos secuta interierant. Theudas inquit, et Iudas, armis Romanorum perierunt, etiam vobis de eorum nece non deliberantibus, nec eam decernentibus. Neque homines illi cum his hominibus comparandi sunt; non possumus praecise negare, eorum coeptum esse diuinum. Si consilium et coeptum eorum fraude humana nititur, dissoluetur, sin diuinae originis est, violentia ac caede non poteritis impedire et dissoluere, quin contra Deum pugnabitis, et grauissimi peccati vos reos facietis, dimittite ergo hos homines et omnis negotii exitum Deo permittite. Audiuerat Gamaliel summa animi fiducia Apostolos de Iesu doctrina perorantes eiusque resurrectionem affirmantes, audiuerat ab iis multa insignia facta edita esse 3, 6 sq. 5, 12. eosque singulari modo e carcere esse liberatos. Dubius igitur haerebat, quid de iis statueret, adeoque consultum putabat, ab omni vi abstinere. Pharisaei mortuorum resurrectionem credebant, et cum Gamalielis auctoritas apud omnes multum valeret v. 34. eius sententiae accedebant, cumque Pharisaei potiorem synedrii partem absoluerent vid. ad Ioh. 9, 13. vicit in senatu Gamalielis sententia. πρὸ γὰρ τέτων τῶν ἡμερῶν] *haud ita pridem* opposita formula 15, 7. ἀπ' ἀρχαίων ἡμερῶν. Petron. Satyr. c. 38. *ecce intra hos dies scripsit*, vbi v. *Burmannus*. Phaedrus 1, 1. 10. *ante hos sex menses*. Achilles Tatius 5, 9. p. 433. *Boden.* καὶ ὡς ὀλίγων πρὸ τέτων ἡμερῶν ἔρχεται Διόφαντος ὁ Τύριος ἐξ Αἰγύπτε πεπλευκώς, diebus qui proxime praeterierunt. Theophylactus: οὐ μνημονεύει παλαιῶν ἀλλὰ νέων παραδειγμάτων, ὅτι τὰ τοιαῦτά ἐςιν ἐν τῷ πεῖσαι δυνατώτερα· διὸ καὶ τέτων αἰνιττόμενος ἔλεγε· πρὸ ὀλίγων τέτων τῶν ἡμερῶν. ἀνέςη] *extitit*; ἀναςῆναι haud raro significat *existere*, *exoriri*, vt Hebr.

קום 1 Regg. 3, 12. vbi in versione septuagintauirali legitur, οὐκ ἀναςήσεται. add. 2 Regg. 23, 25. Sir. 47, 1. καὶ μετὰ τῦτο ἀνέςη Νάθαν. Infra 7, 18. ἀνέςη βασιλεὺς ἕτερος. Hebr. 7, 15. ἀνίςαται βασιλεὺς ἕτερος. Lucian. Tyran. p. 93. ἐπὶ δὲ τὺς θρασυτάτυς προσαιτερύμενος, καὶ δορυφόρυς συναγαγὼν ἐπαναςὰς, τῇ πόλει τύραννος κατέςη *societate cum audacissimis facta, et satellitibus collectis, coortus, ciuitatis imperium cepit.* add. Philo Lib. de Agric. p. 191. E. vid. *Loesnerus* ad h. l. et *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 166. Θευδᾶς] Ioseph. Ant. 20, 5. 1. Theudae cuiusdam meminit, qui imperante Claudio, turbas in Iudaea mouit, se prophetam iactans, et a Cuspio Fado, procuratore, cum omnibus sequacibus deletus est. Hic vero Theudas h. l. intelligi nequit, cum Theudas a Iosepho memoratus, quatuordecim vel quindecim annis post hanc orationem Gamalielis, imperante Tiberio habitam, turbas excitauerit. Varias vias ingressi sunt interpretes, vt ex hac difficultate sese exsoluerent. v. *Wolfius* ad h. l. *Lud. Capellus* in Spicilegio Obss. ad N. T. (v. *Walaei* N. T. ad h. l.) autumat, Lucam, qui ipse orationem elaborauerit, lapsu μνημονικῷ duo facta affinia *Iudae* et *Theudae* coniunxisse, quod vtrumque ad Gamalielis propositum faceret; vel etiam Lucam cum Iosepho ita componi et conciliari posse putat, vt dicatur factam hic esse apud Lucam in narratione verborum μετάθεσιν, ita, vt illa sic legi debeant: πρὸ γὰρ τύτων τῶν ἡμερῶν ἀνέςη Ἰύδας ὁ Γαλιλαῖος κ. τ. λ. deinde: μετὰ τῦτον ἀνέςη Θευδᾶς κ. τ. λ. et statuatur, haec ipsa verba, parenthesi includenda, non esse Gamalielis in Synedrio sententiam dicentis, sed Lucae scribentis ac velut interfantis, et factum Theudae cum illo Iudae Galilaei ob similitudinem coniungentis. Durissimam sane esse hanc explicationem, nemo harum literarum peritus infitias ibit; probauit tamen ea se quoque *Ottio* in Excerptis ex Iosepho ad N. T. p. 256 ss. et *Wetstenio*. *Valesius* ad Euseb. H. E. 2, 11. p. 31. contendit, Lucam post Theudae interitum, haec per πρόληψιν Gamalielis orationi

inseruisse. Sed Lucam scriptorem adeo cordatum, Gamalielis orationem ita elaborasse, vt tam grauem errorem contra temporum ordinem insereret, parum probabile est; summa quoque adscribitur Lucae incogitantia, si statuitur, eum per prolepsin haec adiecisse, cum sic eo tempore, quo recens adhuc esset omnium horum memoria, sermoni Gamalielis inseruisset exemplum, quod omnes scirent esse aliquot annis sermone Gamalielis recentius, quo ipso orationi suae omnem detraxisset fidem v. *Limborchius* ad h. l. *Michaelis* in *Einleit. in d. N. T. Th.* 1. §. 12. p. 60 ss. et ad h. l. Lucae quidem maiorem fidem habendam esse dicit quam Iosepho, neque tamen dirimere audet, vtrum a Luca, an a Iosepho erratum fuerit, nam duos fuisse Theudas, ob nominis insolentiam ipsi minus probabile videtur. Sed *Theudas* erat nomen apud Hebraeos, Graecos, et Romanos vsitatum v. *Wetstenius* ad h. l. Cic. ad Diu. 6, 10. *Theudae liberto tuo totum me patefeci.* Itaque omnino praeferenda videtur eorum interpretum sententia (*Grotii*, *Casauboni* Exercitt. Anti-Baron. 2. n. 57. *Hammondi*, *Heumanni*, *Krebsii*, *Mori*, *Rosenmülleri*, aliorumque) qui praeeunte Origene contra Celsum 1, 6. p. 44. duos Theudas fuisse statuunt, quorum ille a Iosepho memoratus recentior, hic autem, cuius Gamaliel mentionem fecit, antiquior fuerit. Hunc Theudam, a Gamaliele memoratum, *Casaubonus* et *Krebsius* opinantur, vixisse circa tempora nati Christi, vltimosque Herodis M. annos, quo tempore Herodes omni fere Augusti gratia exciderat, suisque inuisus, iniuriae opportunus expositusque erat. *Beza* vero, cui accedere nullus dubito, hanc historiam refert ad ea tempora, quibus Iudaeam scribit Ioseph. Ant. 17, 24. innumeris seditionibus fuisse exagitatam, quas aegre Varus (vid. ad Luc. 2, 2.) compescuerit. Quae incidunt in id tempus, quo post Herodis M. mortem, veluti interregnum in Iudaea fuit, Archelao Romam profecto, vt ex patris testamento regnum impetraret, quo tempore Iesus in Ae-

gypto exulabat. Silentio autem Iosephus hanc Theudae illis temporibus seditionem praeteriit, sicut et alia enarrare omisit, quarum tamen veritas neutiquam in dubium vocari potest v. ad Matth. 2, 16. λέγων εἶναί τινα ἑαυτὸν] *magnum virum se iactans*, prophetam. Infra 8, 9. legitur λέγων εἶναί τινα ἑαυτὸν μέγαν, quod vocabulum μέγαν etiam h. l. in nonnullis codd. ex interpretamento additum reperitur. Subaudiendum illud h. l. esse, praeceperunt *Wolfius*, *Elsnerus*, *Heinrichsius*, et *Schwebelius* atque *Michaelis* ad *L. Bosium* de Ellipf. sub v. μέγας. Sed vt scite obseruarunt *Weiskius* de Pleonasmis Graecis p. 81. et *Schaeferus* ad *L. Bosium* l. c. p. 268. in hac locutione ellipsis non vere obtinet, sed τὶς ponitur pro μέγας et notat, *hominem non mediocrem*, *eximium*, *magna virtute aut dignitate praestantem*, quo eodem sensu etiam dicitur εἶναί τι. Est autem satis frequens scriptoribus Graecis harum formularum vsus. Lucian. T. 1. p. 576. ἀφ' ὡς εἶναί τις ἔδοξεν. vbi v. *Reizius*. Epictet. Enchirid. c. 13. κἂν δόξῃς τισὶν εἶναί τις. Liban. ep. 1265. ὁ πείσας τε αὐτὸν, ὡς εἴην ἐγώ τι. Soph. Electr. 939. ηὔχεις τις εἶναι, τοῖσι χρήμασι σθένων. Latini scriptores eandem vim tribuunt pronomini *aliquis* Cic. ad Attic. 3, 15. *fac vt omnia — ad me perscribas, meque, vt facis, velis esse aliquem.* Seneca de Ira 3, 37. *nunc iste aliquem se putat, quod custodit litigatorum turba limen obsessum.* Ouid. Fast. 6, 27. *Est aliquid nupsisse Ioui, Iouis esse sororem.* Iuuenal. Sat. 1, 73. *Aude aliquid breuibus Gyaris et carcere dignum si vis esse aliquis* (i. e. in honore et pretio). add. Perf. 1, 129. Plura exempla congesserunt *Wetstenius*, *Wolfius*, *Kypkius*, *Elsnerus*, *Loesnerus* ad h. l. add. *Valckenarius* Annotatt. Critt. in N. T. p. 404. *Hindenburgius* ad Xenoph. Mem. 1, 4. 14. et *Gottleberus* ad Platon. Menex. 19. Contra οὐδένα Graeci dixerunt, pro, *homine nullius pretii*, *nulla virtute aut dignitate praedito*, quod sicut absolute dicitur, et sine ellipsi, ita et τίς. Epictet. c. 31. πῶς δὲ οὐδαμοῦ ἔσῃ, ὃν ἐν μόνοις εἶναί τινα δεῖ τοῖς ἐπὶ σοί *quomodo autem nullo*

bris numero, quem in iis foliis, quae penes te sunt, aliquem esse operiet? Male *Boltenius* ad h. l. confert Luc. 21, 8. vbi legitur, ὅτι ἐγώ εἰμι, et verba εἶναί τινα ἑαυτὸν vertit: *se ipsum esse, er trat mit der Behauptung auf, er selbst wäre es*, nempe Messiam. Sed ibi ipsa verborum complexio docet, de Messia esse sermonem, et additum h. l. legitur τιν, quod ibi deest. ᾧ προσεκολλήθη ἀριθμὸς κ. τ. λ.] *cui se associauit fere quadringentorum hominum numerus.* Pro προσεκολλήθη *adiunctus est*, copulauit se cum eo, habent προσεκλίθη AB. et septem al. ap. *Wetsten. Griesb.* et *Birchium*, duo codd. ap. *Matth.* Syr. vtr. Vulg. It. Arm. quam lectionem genuinam iudicant, *Griesbachius, Morus, Schleusnerus* in Lex. sub v. προσκλίνω, *Hemsterhusius* ad Aristoph. Plut. p. 373, 74. et *Valckenarius* in Scholis ad h. l. Sed quinque codd. ap *Birch.* CD*E. et 25 alii ap. *Wetsten.* et *Griesb.* ac plurimi ap. *Matthae.* legunt, προσεκλήθη *aduocatus est*, qui ad se conuocauit quadringentorum fere hominum numerum; probantibus *Bengelio, Millio* (Prolegg. §. 968. 1184.), et *Matthaeio.* Vulgarem lectionem προσεκολλήθη defendit *Heinrichsius*, ita, vt dixerit, verbum προσκολλᾶσθαι hoc sensu Lucae proprium esse v. Act. 5, 13, Eu. 15, 15. Equidem ad eorum partes accedo, qui προσεκλίθη *applicuit se illi*, rescribendum esse censent, cum sit verbum exquisitius, et rarius occurrens, quod adeo a librariis in verba magis vsitata et in libris N. T. obuia permutatum est. Notat autem προσκλίνεσθαί τινι propr. *inclinare se in aliquem*, hinc figurate, *se alicui applicare, sequi aliquem*, et ita ponitur de discipulis praeceptorem magni facientibus, aut de sectatoribus hunc illumue sectae ducem probantibus v. *Hemsterhusius* l. l. ὃς ἀνῃρέθη, καὶ πάντες — εἰς οὐδὲν] *ipse occisus est, et omnes eius sectatores dissipati et ad nihilum redacti sunt* s. *euanuerunt.* διαλύειν *dissoluere*, item: *dissipare*, id. qd. διασκορπίζειν v. 37. Vulg. *dissipati sunt.* Herodi. 6, 7. 2. τὸν στρατὸν, ὅς, ἅπαξ διαλυθεὶς, οὐ ῥᾳδίως ἠθροίζετο *exercitum, qui semel dissipatus, haud facile congregabatur.* Ar-

rian. Expedit. 6, 18. *ὥστε ἐπόνησαν αὐτῷ αἱ πλεῖσται τῶν νεῶν. τῶν δὲ τριακοντόρων ἔστιν αἳ καὶ πάντη διελύθησαν adeo ut plaeraeque naues quassatae, nonnullae vero ex triginta remorum nauibus prorsus dissipatae fuerint.* v. *Elsnerus* et *Wetstenius* ad h. l. Formula *γίνεσθαι εἰς οὐδὲν* respicitur ea quae praecessit, *λέγειν εἶναί τινα ἑαυτόν*. Haec ipsa autem formula *γίνεσθαι εἰς οὐδὲν*, vt *ἥκειν εἰς οὐδὲν*, notat, *in nihilum redigi, euanescere*, et adhibetur inprimis etiam de iis, *qui honore et dignitate aut opibus exuti, in miserum statum, ad summam paupertatem et contemtum rediguntur*, vt ap. Eurip. Hec. 622. Hecuba de se et Priamo: *ὡς εἰς τὸ μηδὲν ἥκομεν, Φρονήματος τοῦ πρὶν στερέντες quam in nihilum redacti sumus, superbia priori spoliati.* Aristoph. Equit. 158. *ὦ νῦν μὲν οὐδεὶς αὔριον δὲ ὑπερμέγας* v. *Elsnerus*, *Raphelius* Obss. et *Kypkius* ad h. l. *Casaubonus* et *Küsterus* ad Aristoph. l. l.

37. *μετὰ τοῦτον ἀνέστη Ἰούδας κ. τ. λ.*] *post hunc extitit Iudas Galilaeus tempore census: ἀπογραφὴ* significat h. l. descriptionem non tantum capitum s. hominum tantum, sed etiam facultatum v. not. ad Luc. 2, 1. Iosephus Ant. 18, 1. 1. eam dicit *ἀποτίμησιν οὐσιῶν*. Neque confundi debet descriptio h. l. memorata, cum descriptione capitum, de qua Luc. l. l. sermo est, quam Augustus regnante Herode M. iusserat. Sed census h. l. memoratus, a Quirino actus est, postquam Archelaus Herodis filius Viennam ab Augusto relegatus, eiusque ditio in prouinciae Romanae formulam redacta erat v. not. ad l. l. *Deylingius* Obss. Sacr. P. 2. p. 257. Hoc censu abusus est Iudas cum socio Saddoco ad excitandum tumultum, docens, Romanorum censum esse apertam seruitutis professionem, Iudaeos, vtpote Dei populum, immunes esse debere a tributo Romanis pendendo. v. ad Matth. 22, 16 sq. Ioseph. Ant. 18, 1. 1. *Ἰούδας δὲ Γαυλανίτης ἀνὴρ, ἐκ πόλεως Γάμαλα, Σάδδουκον Φαρισαῖον προσλαβόμενος ἠπείγετο ἐπὶ ἀποστάσει, τήν τε ἀποτίμησιν οὐδὲν ἄλλο ἢ ἄντικρυς δουλείαν ἐπιφέρειν λέ-*

γοντες, καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐπ' ἀντιλήψει παρακαλοῦντες τὸ ἔθνος. Καὶ ἡδονῇ γὰρ τὴν ἀκρόασιν ὧν λέγοιεν ἐδέχοντο οἱ ἄνθρωποι, προὔκοπτεν ἐπὶ μέγα ἡ ἐπιβολὴ τοῦ τολμήματος κ. τ. λ. *Iudas Gaulanites, ortus ex oppido Gamala, adiuncto sibi Pharisaeo Saduco, sollicitabat ad defectionem, dicebantque repentinam seruitutem censum esse illaturum, et populum ad tuendam libertatem adhortabantur. Accipiebantur haec pronis vulgi auribus, ita, vt accenderentur ad audendum aliquid* etc. B. I. 2, 8. 1. ἐπὶ τούτου τις ἀνὴρ Γαλιλαῖος Ἰούδας ὄνομα, εἰς ἀπόστασιν ἐνῆγε τοὺς ἐπιχωρίους, κακίζων εἰ φόρον τε Ῥωμαίοις τελεῖν ὑπομένουσι, καὶ μετὰ τὸν Θεὸν οἴσουσι θνητοὺς δεσπότας *quidam vir Galilaeus, Iudas nomine, ab rebellionem excitabat indigenas, incusans eos qui tributum pendere Romanis sustinerent, et mortales dominos cum Deo ferrent.* Iudas a Luca dicitur *Galilaeus*, a Iosepho *Gaulanites*, ex oppido Gamala. Sed Iosephus, qui alibi v. c. B. I. 2, 20. 4. accurate distinguit Galilaeam et Gaulonitem, Iudam ipse quoque alias vocat Galilaeum v. Ant. 18, 1. 6. 20, 5. 2. B. I. 2, 9. 1. Habuit ergo Iudas ille duplex cognomen, fortassis, quod in Gaulanitide natus fuerat, in Galilaea deinde educatus, aut quod ibi habitabat, sicuti Apollonius, Argonauticon scriptor, qui patria Aegyptius erat, a loco habitationis *Rhodius* dicitur v. *Krebsius* ad h. l. ἀπέστησε λαὸν ἱκανὸν ὀπίσω αὐτοῦ] *multos homines in suas partes traduxit*: ἀποστῆσαι *ad defectionem, seditionem sollicitare* Deut. 7, 4. ἀποστήσει γὰρ τὸν υἱόν σου ἀπ' ἐμοῦ *faciet vt tuus filius a me deficiat*, vbi in textu Hebr. extat verbum יסיר. Herodi. 1, 9. 2. ἀποστῆσαι τὸ στρατιωτικὸν *vt ad defectionem milites impelleret.* Id. 7, 7. 13. τὰ ἔθνη ἀποστήσοντας ῥαδίως μίσει τῆς Μαξιμίνου τυραννίδος *prouinciis ad defectionem facile impulsis.* ib. 9. πάντα ἔπραττεν εἰς τὸ ἀποστῆσαι αὐτοῦ τὰ ἔθνη. Isocr. Euag. c. 21. Κιλικίαν δὲ βασιλέως (rege Persarum) ἀπέστησε. Herodo. 1, 154. τοὺς Λυδοὺς ἀπέστησε ἀπὸ Κύρου. add. Diod. Sic. p 78. D. Sir. 19, 2. 47, 23. De voce ἱκανὸς *multus* v. ad Matth. 28, 12. Luc. 7, 11.

38. 39. *Quod igitur attinet ad rem praesentem, suadeo vobis, vt ab his hominibus desistatis, eosque dimittatis.* τὰ νῦν pro κατὰ τὰ νῦν ὄντα πράγματα v. ad 4, 29. ἀπόσχητε nolite eos laedere, punire Act. 22, 29. ἐάσατε αὐτὰς scl. ἀπελθεῖν missos eos facite. ὅτι ἐὰν ᾖ ἐξ ἀνθρώπων κ. τ. λ.] *nam si eorum consilium et institutum humanae originis est*, fraude humana nititur, machinatio humana est, *dissoluetur* vanum erit, *si vero diuinae originis est, vos illud dissoluere*, impedire, euertere, *non poteritis*. Pirke Aboth c. 4. 11. *omnis congregatio quae fit in nomine Dei stabilis erit, quae vero non fit in honorem Dei, cadet*. Herodo. 9, 16. ὅ τι δεῖ γενέσθαι ἐκ τοῦ θεοῦ, ἀμήχανον ἀποτρέψαι ἀνθρώπῳ. μήποτε καὶ θεόμαχοι εὑρεθῆτε] *caueate vobis ne contra Deum pugnetis*. Hanc vocem *Pricaeus*, *Hammondus*, *Valckenarius* in Scholis, cum verbis v. 38. ἐάσατε αὐτὰς connectunt, et verba interiacentia parentheseos nota a reliquis seiungunt. Durius. Sunt potius haec verba μήποτε κ. τ. λ. elliptice posita, vt verissime iudicarunt *Camerarius*, *Grotius*, *Beza*, alii. Etenim tralatitium est μήποτε, (vt εἴπως, εἶτα, εἰ ἄρα, ὅπως μὴ v. *L. Bosius* de Ellips. sub. v. σκοπεῖν. *Deuarius* de Particc. in ὅπως) saepius ita poni, vt subaudiendum sit σκεπτέον, vel ὁρᾶτε, βλέπετε, φυλάττετε, προσέχετε ἑαυτοῖς, id quod satis superque docent loci plures, in quibus haec verba addita leguntur Hebr. 3, 10. βλέπετε, μήποτε. Luc. 21, 34. προσέχετε ἑαυτοῖς, μήποτε. Herodo. 3, 36. ὅρα, ὅπως μή σευ ἀποστήσωνται Πέρσαι. Aeschyl. Suppl. 507. φύλαξαι, μὴ θράσος τέκῃ φόβον. add. Aeschyl. Prom. 67. ὅπως μὴ σαυτὸν οἰκτιεῖς ποτε· vbi schol. λείπει, τὸ, σκόπει, ὅρα. Aristoph. Nub. 256. 2 Tim. 2, 25. conf. *Casaubonus* ad Athen. 1, 19. *Kusterus* ad Aristoph. Plut. 326. et *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 33. θεόμαχοι εὑρεθῆτε *inueniamini* i. sitis, *ii qui aduersus Deum pugnent*; εὑρίσκεσθαι pro εἶναι, saepius v. ad Luc. 17, 18.

40. ἐπείσθησαν δὲ αὐτῷ] *illi paruerunt ei.* Non necabant Apostolos, debuissent vero etiam ex Gamalielis sententia eos intactos dimittere, neque interdictum de Iesu Messia annuntiando renouare. Verum synedri, vt collegii honori consulerent, ne videretur synedrium coactum fuisse contra immerentes, vt temeritatem Apostolorum 4, 18. 5, 28. castigarent, et plebi metum incuterent, eos flagellis caedi iubebant. Flagellatio autem erat poena apud Iudaeos et Romanos in minoribus delictis vsitatissima v. ad Matth. 10, 17. Luc. 23, 6. infra 22, 19. 2 Cor. 11, 24. erat tamen τιμωρία αἰσχίστη, poena contumeliosa, auctore Iosepho Ant. 4, 9. De verbo δέρειν cf. not. ad Matth. 21, 34. ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ de Iesu v. 28.

41. 42. οἱ μὲν οὖν ἐπορεύοντο χαίροντες ἀπὸ προσώπου τοῦ συνεδρίου κ. τ. λ.] *illi autem laetabundi e synedrio discedebant, quod digni habiti essent* (Luc. 20, 35. 21, 36.), *qui propter Iesum ignominia afficerentur.* οὖν *autem* v. *Glassius* Phil. S. 546. χαίροντες memores verborum Christi quae leguntur Matth. 5, 11, 12. Luc. 6, 22, 23. πρόσωπον ex Hebraica ratione redundat v. *Glassius* p. 108. αὐτοῦ codd. plures omittunt, in aliis pro eo legitur Ἰησοῦ, in aliis τοῦ Χριστοῦ, in aliis Ἰησοῦ Χριστοῦ, vel Κυρίου, vel τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. Quae quidem lectionis varietas interpolationem sat manifeste prodit, hinc etiam *Grotius*, *Millius*, Proleg. §. 1487. *Bengelius* et *Griesbachius*, pronomen αὐτοῦ ex ordine eiiciendum esse censuerunt, quorum sententiae accedere nullus dubito, vt ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος, pro hoc nomine sc. Iesu, notet, eius caussa, et articulus δεικτικῶς positus sit. Bengelius: *pro nomine scl. hoc. Nomen Iesu expresserat Lucas versu praecedente. Eo refertur hic versus cum eleganti ellipsi pronominis.* Sic quoque 3 Ioh. 7. vbi praecessit Θεοῦ, cum *Grotio*, *Millio* et *Griesbachio* simpliciter legendum est ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος. Caeterum verbis κατηξιώθησαν ἀτιμασθῆναι elegans oxymorum inesse obseruarunt *Casaubonus* et *Wolfius* ad h. l. cum duae ideae

sibi repugnantes ita sint iunctae, vt sibi non vere repugnent, sed tantummodo repugnare videantur. Seneca de prouidentia c. 4. *digni visi sumus Deo, in quibus experiretur, quantum humana natura posset pati.* — 42. πᾶσαν τε ἡμέραν ἐν τῷ ἱερῷ καὶ κατ' οἶκον — Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν] *quotidie in templo et intra priuatos parietes pergebant tradere doctrinam de Iesu Messia.* πᾶσαν ἡμέραν *Heinrichsius* de illo ipso die intelligit. Perperam. Nam πᾶσαν ἡμέραν scil. κατὰ, dictum est pro καθ' ἡμέραν ἑκάστην, *quotidie*, vt ap. Aristoph. Nubb. 1290. κατὰ μῆνα, καὶ καθ' ἡμέραν *mense et die quolibet.* Herodo. 2, 109. κατ' ἐνιαυτὸν h. e. ἔτεος ἑκάστου, vt legitur ib. 6, 46.: κατὰ πόλιν *singulis in oppidis.* κατὰ πᾶσαν πόλιν Act. 15, 36. sequitur et h. l. κατ' οἶκον, atque adeo sermo est de negotio Apostolorum quotidiano, et declaratur eos publice et priuatim doctrinam de Iesu Messia tradidisse; κατ' οἶκον idem valet quod κατ' οἴκους i. ἐν οἴκοις. Act. 20, 20. δημοσίᾳ καὶ κατ' οἴκους *publice priuatimque.*

CAPVT VI.

Conqueruntur Hellenistae aduersus christianos ex Hebraeis, quod negligantur eorum viduae in quotidiana eleemosynarum distributione. Constituuntur ab Apostolis septem spectatae fidei viri, qui distribuendis pecuniis praesint 1 — 7. Stephanus in synedrium rapitur et impietatis accusatur 8 — fin. 1. ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ταύταις - πρὸς τὺς Ἑβραίυς] *illo tempore, crescente christianorum numero, conquestio orta est Hellenistarum aduersus Hebraeos.* πληθυνόντων scil. ἑαυτὺς v. *Bosius* de Ellips. p. 130. ed. *Schaefer.* γογγυσμὸς *conquestio, contentio* v. Matth. 20, 11. Ioh. 7, 12. Ἑβραῖοι dicuntur Iudaei qui lingua Hebraica, siue, Syro-chaldaica vtebantur, quales erant Iudaei Palaestinenses, hinc lingua Hebraica vocatur Ἑβραῒς διάλεκτος Act. 21, 40. 22, 2. et ἑβραΐζειν notat, *Hebraice loqui* ap. Ioseph. B. I. 6, 2. τὰ τῦ Καίσαρος διήγγειλε ἑβραΐζων. add. Luc. 23, 38. Ioh. 5, 2. 19, 13. 17. quam linguam cum inprimis Palaestinenses Iudaei summo in pretio haberent v. 21, 40. et not. ad 2, 4. H. 7. et inter Iudaeos exteros rarius hanc linguam loquentes reperirentur, hinc Paulus, etsi Tarsensis, de ciuitate Graeca, tamen Phil. 3, 5. add. 2 Cor. 11, 22. se dicit Hebraeum ex Hebraeis, quoniam linguam Syrochaldaicam callebat, eaque fuerat domestica. vid. *Witsius* in Meletemat. Leidens. p. 7. et *Hugius* in *Einleitung in d. N. T.* Th. 2. p. 34. H. l. autem Ἑβραῖοι vocantur ii, qui ex his Iudaeis Hebraice loquentibus Christi doctrinam amplexi erant, vt Rom. 11, 13. τὰ ἔθνη, christiani antea gentiles. Hebraeis opponuntur Ἑλληνισαί. Sed in hac voce interpretanda discrepant inter

se interpretes. *Erasmus*, *Drusius*, *Heinsius*, *Scaliger*, *Lightfootus*, *Hammondus*, *Clericus*, *Schoettgenius*, *Bengelius*, *Rosenmüllerus*, Ἑλληνιστὰς vocatos esse censent, *Iudaeos exteros Graece loquentes*, atque adeo in hac orationis serie hoc nomine insigniri, christianos e Iudaeis Graece loquentibus. Contra vero *Camerarius*, *Beza*, *Salmasius* (de lingua Hellenistica p. 175 ss. et p. 255. in funere linguae Hellenisticae p. 26.) *Wolfius*, *Morus*, *Zieglerus* in *Einleit. in d. Brief an die Hebr.* p. 221. *Pfankuchius* in *Eichhornii Allg. Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 8. p. 471. cogitandum esse putant, *de proselytis*, *de hominibus*, *ortu et religione gentilibus*, *hinc vero per circumcisionem in Iudaeorum gentem adscitis*, *tum denique ad christianos conuersis*. Sed vid. not. ad 11, 20. Aliorum explicationes plane improbandas qui nosse cupit, adeat *Wolfium* in Curis ad h. l. Equidem adstipulor *Heumann*, *Paulo* in Introductione in N. T. capp. selectiora p. 301. et *Heinrichsio*, qui per τὰς Ἑλληνιστὰς designari statuunt, *Iudaeos exteros et proselytos*, *Graece loquentes*. Nulla enim idonea proferri potest ratio, cur non in hoc nomine simul cogitandum sit de proselytis, imo de iis quoque cogitari debere ex ipso narrationis tenore apparet. Nam in numero eorum, qui ab Apostolis constituebantur, vt in distributione eleemosynarum curam haberent viduarum *Hellenistarum*, erat etiam Nicolaus proselytus coll. v. 5. Significari autem vocabulo Ἑλληνισταὶ Iudaeos Graece loquentes, non tantum oppositum nomen Ἑβραῖοι, sed ipse quoque Graecorum vsus loquendi planissime docet. Etenim verbum ἑλληνίζειν vi suae formae notat: *Graece loquentes imitari*; *Graece loqui*, vel etiam *Graecorum mores imitari*. Phauorinus: Ἑλληνίζω, ἑλληνικῶς φθέγγομαι, καὶ τὰ Ἑλλήνων φρονῶ *Graece loquor et sentio cum Graecis* i. e. imitor eorum mores et ritus. Sic περσίζειν *Persice loqui* ap. Xen. Anab. 4. 5. 23. Suidas: μηδίζω, τὰ τῶν Μήδων φρονῶ. Pausan. Boeot. p. 23. τοῦτον ἀποσταλέντα ὑπὸ Μαρδονίου, τὸν Μῦν ἐχρῆσθαι τῇ φωνῇ τῇ σφετέρᾳ, καὶ οἱ χρῆσαι τὸν θεὸν

οὐχ ἑλληνίσαντα οὐδὲ αὐτὸν, διαλέκτῳ δὲ βαρβαρικῇ. Thucyd. 1, 68. ἑλληνίσθησαν τὴν νῦν γλῶσσαν τότε πρῶτον ἀπὸ τῶν Ἀμπρακιωτῶν ξυνοικησάντων· οἱ δὲ ἄλλοι Ἀμφίλοχοι βάρβαροί εἰσιν· scholiast. Ἕλληνες κατὰ τὴν νῦν διάλεκτον ἐγένοντο. Lucian. Philopseud. c. 16. ἀποκρίνεται ἑλληνίζων (Graece loquens) ἢ βαρβαρίζων. (Palaestinensi sermone vtens) add. Xen. Anab. 7, 3. 25. ἑλληνίζειν γὰρ ἠπίστατο *unam Graecam linguam callebat.* vid. *Witter.* ad Thom. Mag. h. v. et *Wetstenius* ad h. l. Hinc Ἑλληνισταὶ dicuntur, *qui Graecos aliqua ratione imitantur, eorum mores imitantur*, et *qui Graece loquuntur*, vt Ἀττικισταὶ dicebantur, qui Atticos sermone imitabantur, et cum h. l. de christianis antea Iudaeis sermo sit: per se intelligitur, vocabulo Ἑλληνισταὶ notari, *Iudaeos in exteris regionibus natos, et intra et extra Palaestinam habitantes, Graece loquentes.* Hinc Schol. ap. *Matthaeium* ad h. l. Ἑλληνιστῶν — τῶν Ἑλληνιστὶ φθεγγομένων, καίτοι Ἑβραίων ὄντων τῷ γένει. Chrysost. ad h. l. Ἑλληνιστὰς δὲ οἶμαι καλεῖν τοὺς Ἑλληνιστὶ φθεγγομένους, οὗτοι γὰρ Ἑλληνιστὶ διελέγοντο Ἑβραῖοι ὄντες. Rationes quas protulerunt ii, qui euincere voluerunt, esse h. l. sermonem de *proselytis Graecis*, parum firmae comparent atque idoneae. Si Iudaei Graece loquentes dicti sunt Hellenistae, cur Paulus, Tarsensis, adeoque in vrbe Graeca natus, se nusquam nominauit Ἑλληνιστὴν, sed Hebraeum, aut, Iudaeum? Nempe propterea, quoniam illis in locis, vbi se Ἑβραῖον nominat Phil. 3, 5. 2 Cor. 11, 22. vel Ἰουδαῖον Act. 21, 39. 22, 3. absonum fuisset, si se Ἑλληνιστὴν dixisset. Obseruarunt porro, si Hellenistae dicti essent *Iudaei nati*, sed exteri, Graece loquentes, non perspici, qui fieri potuerit, vt Hebraei Hellenistas, eorumque viduas despicerent atque negligerent coll. v. 1. Sed, vt annotauimus ad Ioh. 7, 36. Iudaei Palaestinenses, nominatimque Hierosolymitani, efferre sese solebant super Iudaeis extra Palaestinam viventibus, quod nati essent, viuerent in Palaestina, quae terra sancta esset, in vrbe, in qua templum esset, quod

exteri non possent adeo accurate ritus Iudaicos obseruare, quam in Palaestina et Hierosolymis viuentes, quod lingua sancta vterentur vid. ad Act. 2, 4. II. y. Hinc christiani quoque e Iudaeis Hebraice loquentibus conuersi, de quibus h. l. sermo est, se praestantiores habebant iis, qui e Iudaeis Graece loquentibus ad Christi signa se contulerant. Prouocarunt denique etiam ad locum Act. 11, 19. 20. e quo appareat, per Ἑλληνιςὰς indicari proselytos Graecos. Sed ibi legendum est Ἕλληνας. v. not. *ὅτι παρεθεωρῦντο ἐν τῇ διακονίᾳ τῇ καθημερινῇ αἱ χῆραι αὐτῶν] quod viduae eorum in quotidiana beneficiorum distributione negligerentur.* διακονεῖν quod omnino notat administrare aliquid v. *Kypkius* ad 2 Cor. 8, 20. speciatim significat, administrare ea, quae ad pauperum sustentationem collecta sunt, beneficia distribuere, vt Hebr. 6, 10. Rom. 15, 25. eodem sensu h. l. nomen διακονία legitur. *παραθεωρεῖν despicere, negligere, rationem alicuius non habere*, ap. Demosth. p. 1414, 22. T. 2. v. *Wetstenius* et *Kypkius* ad h. l. Particula enim παρὰ in multis verbis compositis hanc habet vim, vt sit, *perperam, male, aliter quam decet* v. *Hemsterhusius* et *Fischerus* ad Aristoph. Plut. v. 2. et eiusd. Animaduerss. ad *Weller*. Vol. 3, P. 2. p. 274. Hesychius: παραθεωρῦντο, καταφρονῦντο. Conquerebantur Hellenistae ipsorum viduis ex aerario ecclesiae minus distribui, quam viduis Hebraeorum. Quamuis enim pecunia pauperibus destinata Apostolis traderetur, non tamen ipsi beneficia distribuebant, cum, si hoc negotium suscipere voluissent, doctrinae christianae tradendae non recte vacare potuissent; hinc etiam Apostoli, vt v. 2. legitur, declinabant eleemosynas distribuendi prouinciam, ab Hellenistis iis oblatam. Spectabat ergo querimonia curatores pauperum ex indigenis Iudaeis, qui numero Hellenistas superabant, ecclesiae suffragiis electos, et ab Apostolis in munere constitutos. Vulgo quidem statuitur, Apostolos, non certis hominibus, sed modo his modo illis ex Hebraeis in beneficiis distribuendis vsos fuisse. Sed praeplacet sententia

Moshemii in Commentar. de rebus christianor. ante Constantin. M. p. 139. et 118. iam tum fuisse certos homines constitutos, qui pauperum curam gererent, eorumque inopiam de communi ecclesiae aerario subleuarent, sed eos omnes fuisse Hebraeos, iam vero electos, et illis additos fuisse septem viros ex Hellenistis coll. v. 5.

2. *προσκαλεσάμενοι δὲ οἱ δώδεκα τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν*] *itaque Apostoli coetum christianorum conuocarunt.* Per *πλῆθος τῶν μαθητῶν* *Lightfootus* intelligi debere putat, centum et viginti christianos illos 1, 15. memoratos, ex eorumque numero, et per eos solos, septem viros fuisse electos, cum christianorum numerus tunc temporis plura millia effecerit v. 4, 4. 5, 14. *Heumannus* vt ex hac difficultate se expediret, monuit, non necesse esse vt statuatur, omnes christianos conuenisse, sed verbis *πλῆθος τῶν μαθητῶν*, omnino magnum numerum indicari. Equidem cum *Moshemio* v. l. l. p. 119. arbitror, in septem familias distributum fuisse populum christianorum Hierosolymitanum, quibus totidem fuerint conuentuum sacrorum loci, hinc etiam septem electos esse viros, qui aduenarum pauperum curam haberent, ita, vt quaeque familia vnum eligeret, et singulis familiis vnus ex septem illis viris praeponeretur. Lucas quidem hanc rem omnem non explicate enarrat, sed, vt *Moshemius* l. l p. 120. recte monuit, praecipua tantum capita primae historiae christianae scriptor tangit, et amplissimam lectoribus suis facultatem relinquit, quae parce ac breuiter ab eo tradita sunt, meditando et coniiciendo dilatandi. *οὐκ ἀρεστόν ἐστιν — τραπέζαις*] *non conuenit, nos, neglecto docendi munere, curare rem pecuniariam: οὐκ ἀρεστόν* vertunt, *non placet.* Sed vt iam *Erasmus* annotauit, non narrant Apostoli, quid sibi placeat, aut non placeat, sed potius hoc negant eiusmodi esse, vt placere debeat. Quare *Beza* et *Casaubonus* reddi malunt: *non aequum est.* Recte. Nam *ἀρεστὸν* dicitur etiam *id, quod conueniens, aequum, decens est*; et Alexandrini Iudaei hac

voce expresserunt Hebraica vocabula מוֹב et ישׁר v. *Bielii* Thes. et *Schleusneri* Lex. h. v. λόγος institutio Ioh. 17, 20. quae erat praecipua pars muneris Apostolorum. διακονεῖν τραπέζαις proprie notat, res ad mensam pertinentes curare. Sed τράπεζα Graecis κατ᾽ ἐξοχὴν dicitur *abacus*, mensa nummularii, in qua nummi expositi sunt, qui cum lucro permutantur vid. not. ad Matth. 21, 12. 25, 27. Luc. 19, 23. hinc per metonymiam τράπεζα notat pecuniam, quae in mensa numerari solet Ioseph. Ant. 12, 2. 3. ἀπὸ τῆς βασιλικῆς τραπέζης κομιζόμενοι τὰ λύτρα *de pecunia regia, pretium redemtionis accipientes* v. *Krebsius* ad h. l. In hac orationis serie τράπεζα significat, pecuniam, in vsum pauperum collectam et iis distribuendam vid. 4, 34 sq. 5, 2. atque τὸ διακονεῖν τραπέζαις idem declarat quod διακονία καθημερινὴ v. 1.

3. 4. ἐπισκέψασθε οὖν, ἀδελφοί, ἄνδρας ἐξ ὑμῶν μαρτυρουμένους ἑπτὰ] *circumspicite ergo de coetu vestro, septem viros probatos.* ἐπισκέπτεσθαι *circumspicere, eo consilio, vt deligas optimum, sich nach etwas umsehen, probe explorare et seligere*, vt adeo sit praegnantis significationis, pro ἐπισκέψασθε καὶ ἐξελέξατε l. ἐπισκεψάμενοι ἐκλέξατε, *circumspiciendo eligite.* Diod. Sic. p. 295. D. οὗτος ἐπισκεψάμενος τὰς ἁπάντων νομοθεσίας, ἐξελέξατο τὰ κράτιστα *hic* (Charondas) *inspectis diligenter et probe consideratis omnium aliorum sanctionibus optima quaeque elegit et excerpsit.* μαρτυρουμένους *laudatos* Act. 10, 22. Hebr. 11, 2. τὴν μαρτυρίαν καλὴν ἔχοντες 1 Tim. 3, 7. De verbi μαρτυρεῖσθαι vi et potestate cf. not. ad Luc. 4, 22. ἑπτὰ *septem.* Numerus septenarius erat solennis apud Iudaeos, sed perquam probabile est, ecclesiam Hierosolymitanam tunc temporis totidem constitisse familiis minoribus vid. not. ad v. 2. πλήρεις πνεύματος ἁγίου καὶ σοφίας] *plenos spiritu diuino et prudentia.* πνεῦμα ἅγιον hoc loco est, ardor, studium religionis christianae iuuandae, vt v. 5. vid. not. ad 2. 4. haec vocis interpretatio orationi reliquae conuenientissima

eft. σοφία prudentia, qua iis opus erat ad munus recte adminiftrandum, vt rixas euitarent, subortas componerent etc. Alii per πνεῦμα ἅγιον omnino, dotes diuinas intelligunt, alii facultatem miracula patrandi ob v. 8.; ex aliorum sententia significatur hac voce, prudentia et peritia in bene gerendis negotiis, et recte adminiftrandis muneribus. Ex. 35, 31. σοφία aliis eft, doctrina, eruditio, i. interior religionis chriftianae cognitio. οὓς καταστήσομεν ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης] *quos huic muneri praefíciamus*, *χρεία munus, officium, negotium* Diod. Sic. p. 90. C. τὰς πολεμικὰς χρείας μεταχειρίζεσθαι *negotia bellica curare*, Id. 659. D. οὐχ ἑκουσίως αὐτὸν ὑπακηκοέναι πρὸς ταύτην τὴν χρείαν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν βασιλέων συνηναγκάσθαι προσδέξασθαι τὴν τοιαύτην λειτουργίαν *haud sponte se munus hoc subiisse, verum a regibus, vt id susciperet, fuisse coactum*, vbi χρεία id. qd. λειτουργία. 1 Macc. 10, 37. καταςαθήσεται ἐπὶ χρειῶν τῆς βασιλέως *praeficietur negotiis regis* cf. *Bielius* Thef. h. v. *Elsnerus, Kypkius* et *Wetftenius* ad h. l. Caeterum hoc διακονίας munus ad chriftianos tranſiit ex Iudaica Synagoga, in qua tres erant eleemoſynarii, quibus cura pauperum demandata erat, qui vocabantur פַּרְנָסִים vel paftores, Maimon. in Sanhedr. c. 1. *duo exactores eleemoſynae, quibus etiam addebatur tertius ad eius distributionem* v. *Lightfootus* Horr. Hebrr. et Talmm. ad Matth. 4, 23. p. 249. *Vitringa* de fynag. vet. p. 629. 920. et *Wetftenius* ad h. l. 4. *Nos autem precibus atque docendi muneri assiduam operam dabimus.* προσκαρτερεῖν vid. ad 1, 14. προσευχὴ h. l. latiori fenfu accipiendum, ita vt rerum diuinarum meditationem v. Luc. 6, 12. vel omnino cultum diuinum, declaret vt 1 Cor. 7, 5.

5. πλήρη πίστεως καὶ πνεύματος ἁγίου] *virum magnae fidei, et religionis iuuandae ardore conspicuum.* πίστις *fides, Treue, Redlichkeit, Gewiſſenhaftigkeit* vt Tit. 2, 10. 1 Tim. 4, 12. Νικόλαον προσήλυτον Ἀντιοχέα] *Nicolaum profe-*

lytum Antiochenum. Ab hoc Nicolao fectam Nicolaitarum Apoc. 2, 6. 11. nomen traxiſſe, *Grotius*, *Lightfootus*, alii, opinati ſunt. At enimuero nomen *Nicolaitarum* Apoc. l. l. non eſt nomen ſectae, ſed ficititium et ſymbolicum, vt *Balaamitarum*, Apoc. 2, 14. quo nomine notantur ii, qui Balaamo in eo ſunt ſimiles, quod alios fraudibus circumveniunt. Sed qui Apoc. 2, 14. dicuntur, *κρατοῦντες τὴν διδαχὴν Βαλαὰμ*, iidem v. 15. appellantur *οἱ κρατοῦντες τὴν διδαχὴν Νικολαϊτῶν*, vt adeo ex Iohannis Graecis nominibus Hebraica iungendi conſuetudine, nomen Hebraicum *βάλαὰμ* reſpondeat Graeco *Νικόλαος*. Sunt autem haec vocabula compoſita ex *νικᾷν*, בלע, بلع, *vincere*, et *λαὸς*, עם *populus*, atque adeo Nicolaitarum nomine inſigniuntur doctores falſi, qui populum fraudibus et erroribus ſuis decipiunt vid. *Heumannus* in Actis Eruditor. a. 1712. p. 179. eiusd. Poecile T. 2. p. 391. *Ianus* in diſſert. de Nicolaitis ex haereticorum catalogo expungendis Viteb. 1723. quae recuſa extat in Theſauri diſputt. Ikeniani T. 2. p. 1016 ſs. *Eichhornius* Commentar. in Apocal. l. l. et *Münſcherus*, *einige Vermuthungen über die Nikolaiten* in *Gableri Journal für theol. Literatur B.* 5. p. 17 ff. Nicolaus quoniam vocatur proſelytus Antiochenus, inde colligebat *Salmaſius*, reliquos viros h. l. memoratos fuiſſe quoque proſelytos, ſed Hieroſolymitanos, cum nondum tunc temporis ad eccleſiam chriſtianam admiſſi fuerint gentiles, ſed ea conſtiterit ex Iudaeis veris et Helleniſtis h. e. proſelytis. Verum vt iam ſupra ad v. 1. obſeruauimus, Ἑλληνισταὶ ſunt Iudaei et proſelyti, extra Palaeſtinam nati, Graece loquentes, nec apparet, cur exinde, quod Nicolaus dicatur proſelytus, colligi poſſit, reliquos quoque fuiſſe proſelytos, diſtinguitur potius ab iis hoc nomine Nicolaus, vnde apparet, reliquos fuiſſe Iudaeos natos. Caeterum cum nomina omnia virorum h. l. memoratorum Graeca ſint, et rixa inde orta fuerit, quod viduae Helleniſtarum negligerentur: in promtu eſt, veriſſimam eſſe ſententiam *Moshemii*

(l. l. p. 118 sq.) *Michaelis*, *Mori*, *Heinrichsii*, aliorumque, qui statuunt, hos viros omnes fuisse Hellenistas, nec constitutos tutores omnium pauperum christianorum Hierosolymitarum, sed tantummodo viduis et pauperibus Hellenistarum praefectos fuisse. vid. et not. ad v. 1. 2. „Quis enim, scribit *Moshemius*, facilè sibi persuadeat, Iudaeos Hebraici generis seu indigenas, passuros fuisse, vt viduis et pauperibus suis aduenae Iudaei praeficerentur? Eadem, quae aduenis illata erat iniuria, cum penes indigenas haec praefectura esset, indigenis inferri potuisset, procuratione illa ad exteros Iudaeos delata. Atque incertissimum idcirco remedium Apostoli malo, quod tollere volebant, opposuissent. Indigenae praeterea Iudaei eos, qui adhuc rem pauperum administrauerant, rei male gestae haud accusabant, et idcirco nec aequum erat, nec necessarium, vt a munere remouerentur. Certum igitur est, septem illos viros, non omnibus, sed Hellenistarum tantum pauperibus et viduis tutores datos fuisse, caeteros in tutela eorum mansisse, qui ante septem virorum creationem, rem vniversam pauperum Hierosolymis administrauerant. Huic de septem viris sententiae obducet forte aliquis Lucam, qui totam ecclesiam Hierosolymitanam conuocatam fuisse ab Apostolis, totamque ecclesiam septem illos pauperum patronos elegisse scribit. Ex quo effici posse videtur, munus horum virorum non ad partem populi, sed ad vniuersum populum pertinuisse. Hellenistis enim solis si seruire debuissent, hos etiam solos ministros suos eligere oportuisset. Verum thesaurus ecclesiae, vnde pauperum alimenta sumebantur, Hebraeorum non minus, quam Hellenistarum munera complectebatur, et periculosa illis temporibus timenda fuisset christianorum diuisio, si suas sibi res habere Hellenistae iussi fuissent, nec Hebraei in societatem publicorum ministrorum creandorum allecti essent.“ Sine omni autem idonea ratione *Bengelius*, alii, opinantur, non omnes hos diaconos fuisse Hellenistas, sed fuisse

inter eos etiam Hebraeos, Hebraicis nominibus insignitos, quae Lucas in Graeca nomina mutarit.

6. 7. *Hos coram Apostolis constituerunt (approbandos) qui precibus ad Deum missis, iis manus imposuerunt.* καὶ προσευξάμενοι referendum est ad Apostolos, adeoque καὶ vim obtinet pronominis relatiui, vt Marc. 2, 15. vbi v. not. add. Ioh. 15. 6. 7, 4. ἐπέθηκαν αὐτοῖς τὰς χεῖρας] apud Hebraeos, qui alteri aliquo in genere bona apprecabatur, ipsius capiti manus imponebat. vt demonstraret δεικτικῶς cui bona apprecarentur v. Gen. 18, 14. Matth. 9, 18. Marc. 16, 18. erat vero etiam apud Hebraeos impositio manuum ritus inaugurationis ad nouum munus v. Num. 27, 18. 2 Sam. 13, 19. quo ritu tamquam symbolo collatio muneris designabatur v. 1 Tim. 5, 22. καὶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ — σφόδρα] *sic incrementa cepit doctrina diuina, et numerus discipulorum Hierosolymis insigniter creuit.* καὶ *itaque, sic*, hac institutione laudabili, factum est, vt Apostoli porro recte vacare possent doctrinae, vt cessarent querelae, et plures ad Christi signa transirent. πολύς τε ὄχλος τῶν ἱερέων ὑπήκουον τῇ πίστει] *plures etiam sacerdotum doctrinam susceperunt.* πίστις h. l. vt saepius, est doctrina christiana, atque adeo ὑπακούειν τῇ πίστει idem valet quod πιστεύειν *admittere doctrinam*, vt Rom. 10, 16. Pro ἱερέων codd. nonnulli habent Ἰουδαίων, ita et Syrus interpres legit, quam lectionem non prorsus improbat *Semlerus* in Praeparat. Hermeneut. P. 4. p. 227. suspicatur tamen ἱερέων ex Ἱερουσαλὴμ (vocabulo ὄχλος a grammatico adiectum), per compendium scribendi ortum esse. *Casaubonus*, probante *Beza* et *Valckenario* in Sched. Annot. Crit. in N. T. p. 375. legendum coniicit: πολύς τε ὄχλος καὶ τῶν ἱερέων scil. τινὰς coll. Act. 21, 16. Nempe mirum visum est his interpretibus, tot sacerdotes Christo nomen dedisse. Sed locus sanus est. Non enim incredibile est, vt probe notarunt *Lud. de Dieu* et *Klosius* in Examine Emendatt. *Valckenarii* in N. T. p. 48. magnum sacerdotum numerum religionem

christianam admisisse, cum Esra 2, 36—39. quater mille, ducentos et octoginta nouem ex captiuitate reduces recenseat, qui numerus multum haud dubie procedente tempore auctus sit. Praeterea vt bene monuit *Heinsius*, cuius sententiam calculo suo comprobarunt *Elsnerus* ad Marc. 12, 37. *Wolfius* ad h. l. *Oederus* Obss. Sacr. c. 27. §. 8. *Heumannus*, alii, ὄχλος, vt Lat. *turba*, nonnunquam designat eos, qui in turba sunt, vt adeo πολὺς ὄχλος sit idem quod πολλοὶ ἐκ τοῦ ὄχλου, atque ἱερεῖς ἐκ τοῦ ὄχλου dicantur omnes sacerdotes praeter viginti et quatuor classium principes h. e. sacerdotes ex plebe, cum et Graecis, qui minorum gentium, non tantum ὁ ὄχλος sed et οἱ πολλοὶ dicantur. add. Marc. 12, 37. 38.

8. *Stephanus autem fide et vi diuina pollens, multa miracula in populo edebat.* Sed pro πίστεως legunt χάριτος ABC. 15. alii ap. *Wetsten. Griesb.* et *Birch.* 2 ap. *Matth.* verss. Syr. Ar. Copt. Armen. Vulg. probarunt hanc lectionem *Grotius*, *Millius* Prolegg. §. 819. *Wetstenius*, *Bengelius*, *Morus*, *Rosenmüllerus*, eamque in textum recepit *Griesbachius*. Recte. Nempe librarii χάριτος mutarunt in πίστεως, quoniam v. 5. legitur πλήρη πίστεως, et quia putabant πίστεως melius conuenire addito δυνάμεως. Vocabulo χάρις *Heinrichsius* iunni putat gratiam, quam apud permultos inierat Stephanus, laudat 2, 47. sed ibi additum legitur χάρις πρὸς ὅλον τὸν λαόν. *Morus*, *Rosenmüllerus*, et *Schoettgenius* de diuersis signiff. vocis χάρις in N. T. p. 144. χάρις idem esse putant quod χάρισμα *donum*, *beneficium*, atque illustrari addito δύναμις, ornatus beneficio Dei, nempe facultate miracula patrandi. Durius. Est potius χάρις *fauor diuinus*, quo significatu hoc nomen etiam alias simpliciter positum legitur, vt Act. 18, 27. Rom. 5, 21. 6, 1. al. haec significatio vocabulo χάρις h. l. apprime conuenit, cum additum legatur nomen δύναμις, ornatus erat fauore diuino, adeoque instructus vi diuina.

Sed δύναμις, cum sequatur ἐποίει τέρατα κ. τ. λ. referri debet ad insignia facta, atque adeo explicandum est de facultate miracula patrandi, quo eodem sensu δύναμις extat Matth. 14, 2. Marc. 6, 14.

9. ἀνέστησαν δέ τινες — συζητοῦντες τῷ Στεφάνῳ] *tum nonnulli exorti sunt e synagoga, quae dicitur Libertinorum, Cyrenaeorum, Alexandrinorum, Cilicum et Asianorum, qui cum Stephano disputarent.* Ex variis synagogis Iudaeorum extra Palaestinam natorum aliquot ira et inuidia incensi, ob religionem auitam a Stephano, et ipso Hellenista, qui magna inter ciues nominis fama florebat v. 5. 8. 10. relictam, colloquium cum eo inierunt, eumque omni quaestionum subtilitate, omnibusque disputandi artificiis vrgere instituerunt, sed ab eo victi et ad silentium redacti, eo vehementiori ira exarsi, nonnullos adornarunt, qui eum verba contumeliose contra Deum et Mosen locutum esse criminarentur. Quibus criminationibus effectum est, vt Stephanus in synedrium raperetur. συναγωγή indicat locum publicum, aedificium publicum, in quo Iudaei conuenire solebant, vt iis explicarentur libri sacri, et precibus vacarent. v. *Vitringa* de synagoga vetere. In quauis vrbe maiori plures erant synagogae, et Hierosolymis CCCCLXXX synagogas fuisse a Rabbinis traditur v. *Lightfootus* ad h. l. *Vitringa* l. c. p. 28. 256. *Deylingius* Obss. Sacr. P. 2. p. 334. *Heumanus* et *Klostus* l. l. vnam eandemque synagogam fuisse statuunt Libertinis, Cyrenaeis, et reliquis h. l. nominatis, cum non legatur ἐκ τῶν συναγωγῶν, sed ἐκ τῆς συναγωγῆς. Quae tamen ratio vel eo potest vanitatis conuinci, quod plane improbabile est, tot Iudaeorum millia, qui ex regionibus h. l. memoratis quotannis ad festa concelebranda Hierosolymam conuenirent, vna eademque synagoga vsos fuisse. Praeterea tralatitium est, saepius ex antegressis verbum aut nomen esse repetendum v. *Glassius* Phil. S. p. 632 ss. Magnopere autem dissentiunt interpretes in explicanda voce τῆς λεγομένης

Λιβερτίνων. Cum voc. Λιβερτίνων non gentem, nec patriam, sed statum atque conditionem exprimat, et Λιβερτῖνοι in mediis populis occurrant; atque Iosephus Ant. 12, 1. c. Apion. 2, 4. tradiderit, multos Iudaeos a Ptolomaeo I. e patria abductos, et in Libyae vrbibus collocatos esse: *Beza* in annott. ed. 1. 2. *Clericus*, *Iac. Gothofredus* ad Codic. Theodos. T. 3. p. 221. *Valckenarius* in Annotatt. critt. ad loca quaedam Nou. Foed. p. 376. et in Scholis ad h. l. praeeunte Oecumenio, legendum esse coniecerunt, Λιβυστίνων, vt intelligantur ex Libya orti. Stephanus v. Κύτα, Λυκόφρων· ὅς εἰς Κυταῖαν τὴν Λιβυστικὴν πόλιν. οἱ Λυβιστινοὶ γὰρ ἔθνος παρακείμενον Κόλχοις. Λίβυς, κύριον, ἀφ' οὗ Λιβύη. τὸ ἐθνικὸν καὶ Λιβυστικὸν καὶ Λιβυστικός καὶ Λιβυστινή. Sed codd. omnes et versiones antiquae in vulgata lectione consentiunt. Hinc alii per *Libertinos* intellexerunt *Iudaeos*, *incolas et ciues Liberti* Africae propriae, siue Carthaginiensis, quae et Proconsularis dicebatur, siue oppidi, siue regionis. Sed oppidum, vel regionem, huius nominis extitisse, probari nequit. vid. et *Heumannus* ad h. l. Alias huius generis coniecturas attulit *Wolfius* in Curis ad h. l. Ex plerorumque interpretum sententia cum maxime probabili, quam praeiuit Chrysostomus (οἱ Ῥωμαίων ἀπελεύθεροι οὕτω καλοῦνται) Λιβερτῖνοι erant Iudaei, quos Romani bello captos, in suam vrbem adduxerant, et libertate donarant, quorum sumtu Hierosolymis haec synagoga structa erat, quae proprie dici debuisset συναγωγὴ Ῥωμαίων. Est ergo Λιβερτῖνος vocabulum origine Latinum (qualia plura ciuitate donarunt Iudaei, vt, *census*, *centurio*,) et notat eum, qui vel parente libertino ortus, vel seruus factus aut natus, libertate donatus est. Haec sententia adiuuatur eo quod haec synagoga non in mediis populis occurrit, sed primo loco ponitur, et quod additum legitur τῆς λεγομένης, vnde satis apparet Λιβερτίνων non esse nomen regionis. Constat praeterea etiam multos *Libertinos* Iudaicae religionis Romae fuisse. Tacitus Annal. 2, 85. (de Tiberii

temporibus): *Actum et de sacris Aegyptiis Iudaicisque pellendis, factumque patrum consultum, vt quatuor millia libertini generis, ea superstitione infecta, queis idonea aetas, in insulam Sardiniam veherentur coercendis illis latrociniis, et si ob grauitatem coeli interiissent, vile damnum, caeteri Italia cederent, nisi certam ante diem profanos ritus exuissent.* add. Sueton. V. Tib. c. 36. Philo Legat. ad Cai. p. 1014. C. πῶς οὖν ἀπεδέχετο τὴν πέραν τῦ Τιβέρεως ποταμῦ μεγάλην τῆς Ῥώμης ἀποτομὴν, ἣν οὐκ ἠγνόει κατεχομένην καὶ οἰκουμένην πρὸς Ἰυδαίων. Ῥωμαῖοι δὲ ἦσαν οἱ πλείυς ἀπελευθερωθέντες. Αἰχμάλωτοι γὰρ ἀχθέντες εἰς Ἰταλίαν, ὑπὸ τῶν κτησαμένων ἠλευθερώθησαν ὐδὲν τῶν πατρίων παραχαράξαι βιασθέντες *quomodo enim Augustus passus fuisset trans Tiberim bonam vrbis partem habitari et teneri a Iudaeis, quod non ignorabat; quorum plerique erant libertini: quippe qui belli iure in potestatem redacti, ab heris suis manumissi fuerant, nec quicquam patriorum rituum mutare adacti.* Κυρηναίων] intelliguntur *Iudaei Cyrenaicae gentis* v. not. ad 2, 10. Matth. 27, 32. Iudaei, vt *Krebsius* ad h. l. obseruauit, in omnibus Cyrenaicae vrbibus habitabant, et eodem quo inquilini, iure ciuilatis vtebantur. Laudavit hanc in rem locos Ioseph. Ant. 14, 7. 2. 16, 6. 1. Ἀλεξανδρέων] *Iudaei Alexandria oriundi* Ioseph. Ant. 19, 5. 2. τὰς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἰυδαίυς, καὶ Ἀλεξανδρεῖς λεγομένυς *Iudaeos, qui Alexandriae sunt, et Alexandrini appellantur.* Ingens Iudaeorum multitudo ibi sedes fixerat Philo in Flacc. p. 971. C. ὅτι ὐκ ἀποδέυσι μυριάδων ἑκατὸν τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν χώραν Ἰυδαῖοι κατοικῦντες, ἀπὸ τῦ πρὸς Λιβύην καταβαθμῦ μέχρι τῶν ὁρίων Αἰθιοπίας *non minus quam decies centena millia Iudaeorum habitant Alexandriam totamque regionem, quanta patet a descensu Libyae vsque ad Aethiopiae fines.* In quinque partes vrbs erat descripta, duas earum tenebant Iudaei, ita tamen, vt et in reliquis sparsim sua sibi domicilia haberent v. Philo ibid. p. 973. A. ius ciuitatis iis datum erat v. Ioseph. Ant. 12, 1. 1. 19, 5. 2. et habebant suum praefectum, qui dicebatur ἐθνάρ-

χης, vt Ioseph. refert Ant. 14, 7. 2. v. *Krebsius* ad h. l. τῶν ἀπὸ Κιλικίας] *Cilicia oriundi.* ἀπὸ vid. ad Matth. 15, 1. Ciliciae metropolis, Tarsus, Pauli patria erat. Ἀσία vid. ad 2, 9. συζητεῖν *disputare* cf. not. ad Marc. 8, 11.

10. καὶ οὐκ ἴσχυον ἀντιστῆναι κ. τ. λ.] *non poterant resistere sapientiae eius et Spiritui quo loquebatur;* σοφία sapientia, cum de disputatione sermo sit, notat, eruditionem Iudaicam, literarum sacrarum, legis et historiae populi Iudaici cognitionem interiorem, quam vocabuli significationem oratio a Stephano (c. 7.) habita confirmat. πνεῦμα vis diuina, quae in eo efficacem se praebebat, qua adiutus loquebatur v. Matth., 10, 20. Marc. 13, 11. non poterant resistere argumentorum, quae proferebat, ponderi, orationis vi et potentiae. Aliis πνεῦμα est, animi fortitudo. ἀντιστῆναι *se opponere, resistere alicui, ita, vt superior discedat.* Proprie ἀντιστῆναι dicuntur pugiles, qui contra aduersarium inuicti stant, eius ictus fortiter excipiunt, neque se a gradu suo deiici patiuntur v. *Krebsius* ad Gal. 2, 11. et nos ad Luc. 21, 15.

11. τότε ὑπέβαλον ἄνδρας — καὶ τὸν Θεὸν] *tum certos quosdam homines subornarunt, qui dicerent, se audiuisse illum contra Mosen et Deum impie loquentem.* ὑποβάλλειν alias quoque legitur de *monitis, consiliis, verbis, quae quis alteri subiicit.* Xen. Cyr. 3, 3. 55. καὶ ὑποβάλλειν δυνήσεσθε, ἤν τι ἐπιλανθάνωνται. Herodi. 7, 10. 9. ὑποβαλόντων τινῶν Γορδιανοῦ φίλων καὶ οἰκείων *monentibus quibusdam Gordiani amicis et necessariis* vbi v. *Irmischius.* add. ib. 8, 4. 9. cf. et *Reimarus* ad Dio. Cass. 61. extr. Philo Leg. ad Cai. p. 1029. B. τινὶ τῶν πρὸς ταῖς ἐπιστολαῖς ὑπέβαλε τὰς πρὸς Πετρώνιον ἀποκρίσεις *cuidam ab epistolis dictat responsum ad Petronium.* Nunc *parare, subornare* Ioseph. B. I. 5, 10. 4. τὸ δὲ δεινότατον ἦν, μηνυτής τις ὑπόβλητος, ὡς αὐτομολεῖν

διεγνωκότων. cf. *Elsnerus* et *Loesnerus* ad h. l. *ῥήματα βλάσφημα impie, contumeliose dicta*, nempe quae v. 14. memorantur. Afferebant crimen capitale, nempe *βλασφημίαν*, contemtionem templi et religionis v. *Deylingius* Obss. Sacr. 2, 43, 3. Nam qui templum et legem Mosaicam contemnebat, eum Numen ipsum contumelia afficere dicebant, cum lex a Deo data, et templum singulari Numinis praesentia exornatum esset.

12—14. *συνεκίνησάν τε τὸν λαὸν commouerunt populum.* Phaedrus 1, 2. 2. *ciuitatem miscere.* Alias Lucas vsus est formulis *συγχέειν τὸν ὄχλον* et *ὀχλοποιεῖν* Act. 21, 27. 17, 5. *τὰς πρεσβυτέρας καὶ τὰς γραμματεῖς*, synedros 4, 5. *ἐπιστάντες — συνέδριον*] *inopinato impetu in eum facto, abreptum duxerunt in synedrium.* *ἐπιστάντες* vid. ad 4, 1. *ἁρπάζειν* vid. not. ad Ioh. 6, 15. *ἤγαγον εἰς τὸ συνέδριον duxerunt in synedrium: ἄγειν* verbum solenne de iis qui ad iudices, vel in carcerem, vel ad supplicium ducuntur vt Matth. 10, 18. vbi v. *Wetstenius* Xen. Cyr. 6, 3. 4. Aristoph. Auu. v. 1078. *ἔστησάν τε μάρτυρας ψευδεῖς*] *falsos testes adduxerunt.* Quaeritur, quonam sensu testes illi dicantur *ψευδεῖς*; *Grotius, Michaelis, Rosenmüllerus*, opinantur, eos propterea testes falsos dici, quod vera falsis miscuerint, voluisse eos credi, ea quae dixerat Stephanus, ab eo dicta esse cum abominatione templi et legis, eum simul verba contumeliosa protulisse. *Heumanus, Morus, Heinrichsius*, eos falsos testes nominari statuunt, quod a Stephano dicta malo consilio protulissent, non ad veritatem comprobandam, sed vt eum *βλασφημίας* accusarent, et vt ipse capitis damnaretur, quod ergo fuerint testes hoc nomine indigni. Equidem arbitror, homines illos propterea hoc nomine insigniri, quod Stephani verba peruerterint ac deprauarint. Non dixerat Stephanus, Iesum Messiam destructurum esse templum, nam nec Iesus professus erat, se templum destructurum esse v. ad Matth. 26, 61. et ad Matth. 24. init.

Non dixerat Stephanus, Iesum ritus a Mose praescriptos (τὰ ἔθη) abrogaturum esse. Nam Iesus quidem docuerat, veros Dei cultores eum adoraturos esse ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ Ioh. 4, 23. 24. vnde colligi facile poterat, a ritibus externis non pendere Dei fauorem, sed eorum obseruationem a Christi cultoribus plane negligendam, eamque prorsus cessaturam esse, nec ipsi Apostoli initio rei christianae credebant v. Act. 10, 14 ss. 11, 2 ss. 15, 20. 21, 20 ss. Et Iudaei quidem existimabant legatum diuinum, prophetam, adeoque Messiam leges ferre posse cultum Dei externum spectantes, alia permittere, alia interdicere, etc. v. ad Matth. 21, 12. Ioh. 1, 25. Deut. 18, 18. sed Messiam omnes ritus a Mose praescriptos abrogaturum esse, neutiquam credebant Iudaei. Iam si comparamus verba Stephani 7, 48 ss. 51 sq. cum iis quae leguntur Ioh. 4, 23 sq. et Matth. 23, 35 sq. in promtu est, Stephanum in colloquio cum Iudaeis illis qui v. 9. nominantur instituto, de cultu Dei rectiora protulisse, et inter alia, dixisse, Deum mente potius et recte factis, quam sacrificiis et ritibus externis esse colendum, Iudaeisque, ni resipiscerent et Iesum Messiam agnoscerent, interitum, et ciuitatis ac templi, de quo tantopere gloriarentur, euersionem imminere. Haec Stephani dicta et monita homines isti ita peruerterunt, vt dicerent, eum declarasse, Iesum esse templum destructurum, et sacrificia, reliquosque ritus, a Mose praeceptos, aboliturum. ὁ ἄνθρωπος οὗτος per contemtum, vt 21, 28. sic etiam οὗτος positum legitur Luc. 15, 30. Xen. Cyr. 1, 3. 10. οὗτος ὁ μιαρώτατος. add. Anab. 3, 1. 10. οὐ παύεται λαλῶν pro λαλεῖν, solent enim participia a Graecis post verba desistendi loco infinitiui poni Aristoph. Plut. 360. παῦσαι φλυαρῶν vbi v. *Spanhemius*. Plato Cratyl. 34. παύσεται φοβούμενος. Eurip. Phoen. 1778. μὴ λέγοις σε φανοῦσα *ne cesses me coronare*. Eph. 1, 16. οὐ παύομαι εὐχαριστῶν ὑπὲρ ὑμῶν. v. *Wetstenius* ad h. l. et *Fischeri Animaduu.* ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 21. βλάσφημα quod in aliis libris deest, a grammaticis e v. 11.

in hunc locum translatum est, vnde recte illud ex ordine eiecit *Griesbachius*. κατὰ τοῦ τόπου τοῦ ἁγίου τούτου καὶ τοῦ νόμου] *non cessat impie loqui de hoc sanctissimo loco, et lege.* Fuerunt qui putarent per τὸν τόπον τὸν ἅγιον significari *vrbem*. vt Matth. 24, 15. (vbi tamen τόπος ἅγιος est *ager vrbis Hierosolymitanae*), cum ea alias ἁγία πόλις dicatur v. Matth. 4, 5. 27, 53. sed vel ipsa legis Mosaicae commemoratio docet, vocabulo τόπος h. l. indicari *templum* cf. loci similes Act. 21, 28. 25, 8. add. LXX Esr. 9, 8. Ps. 24, 3. Ies. 60, 13. solebat praeterea synedrium considere in templo v. *Wolfius* ad Matth. 27, 5. νόμος, ritus a Mose praescripti coll. v. 14. et Matth. 5, 17. 18. Ναζωραῖος v. ad Act. 2, 22. ἀλλάξει *abrogabit* Hebr. 1, 12.

15. ἀτενίζειν vid. ad Luc. 22, 56. εἶδον τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡσεὶ πρόσωπον ἀγγέλου] *genii coelestis vultui similem, faciem eius videbant.* Locutio prouerbialis; de oris dignitate atque maiestate, qua reges timorem et reuerentiam incutere solent, ea occurrit in vers. Alexandrina Esth. 5, 2. Similiter ad declarandam sapientiam insignem 2 Sam. 14, 17. legitur; ὡς θεὸς ἄγγελος τοῦ Θεοῦ, οὕτως ὁ κύριός μου ὁ βασιλεύς. add. ib. 19, 27. Gen. 33, 10. εἰδέναι τὸ πρόσωπόν τινος ὡσεὶ πρόσωπον Θεοῦ. cf. et *Wetstenius* ad h. l. In hac orationis serie hac voce declaratur, grauitas cum hilaritate coniuncta. Tumultuantibus aduersariis, Stephani, hominis nil sibi conscii, os animi tranquillitatem summam referebat, adeo vt eum intuentibus reuerentiam iniiceret.

CAPVT VII.

Sequitur Apologia Stephani. Sed haec oratio ab eo habita ita comparata est, vt non statim appareat, quodnam fuerit dicentis consilium. Etenim se defensurus contra adversariorum calumnias, breuiter historiam gentis Israeliticae percenset, ea vero exposita, quid inde pro sua caussa elicere velit, quid inde ad ipsum pertineat, non ostendit. Nam filum orationis abruptum est v. 50. et quae sequuntur, cum antegressis non accurate cohaerent. Non igitur mirandum magnam deprehendi opinionum diuersitatem in constituendo orationis Stephani consilio. Ac *Grotius* quidem, quocum *Hammondus* et *Rosenmüllerus* fere consentiunt, opinatur, cum de duabus rebus accusatus fuerit Stephanus, quod templi excidium et vocationem gentium ad Deum praedixisset, vt ostenderet, nihil in eo esse iniqui, omnem historiam veterem ad sua tempora percurrentem, insinuasse κατὰ κρύψιν, Dei fauorem nunquam adstrictum fuisse loco vlli, ne tabernaculo quidem aut templo; deinde, Iudaeos, si gentis suae et sua facta bene perpenderent, nihil habere, cur se alienigenis praeferrent. Verum vt apposite monuit *Eckermanus* in *theologisch. Beyträgen B.* 1. *St.* 2. p. 155. Iudaei non criminati erant Stephanum, eum docuisse, gentiles ad Messiae signa a Deo vocatum iri, et, si Stephanus docere voluisset, Dei fauorem nunquam vlli loco adstrictum fuisse, sed Deum omnibus, sine discrimine, hominibus beneuolum esse, exemplis ad hoc demonstrandum parum aptis vsus fuisset, cum omnes ab eo laudati Israelitarum maiores fuerint. Ex sententia *Krausii*, v. eiusd. Commentat. in historiam atque orationem Stephani Protomartyris Act. 6, 7. Gotting. 1780. §.

Stephanus docere voluit, 1) decreto isti christianorum, legem Mosaicam aliquando abrogatum, et templum destructum iri, quod ipse defenderet: sed vid. not. ad 6, 14.), nihil contumeliae in Deum inesse, Deum enim diu ante legem Mosaicam promulgatam, et ante templum exstructum, iam vltimos Israeliticae gentis progenitores beneficiis suis indicasse dignos. 2) ostendere instituit, se nec Mosen spernere, sed magni facere, maximeque venerari. 3) in Mosis inprimis et Iosephi historia enarranda monere in animo erat, hanc semper inde ab antiquissimis temporibus Israelitarum indolem atque morem fuisse, vt bonos et probos viros inuidia et odio persequerentur, vel morte adeo afficerent, legibusque et institutis diuinis se semper gererent obstinaces et repugnaces. Eadem hac ratione ciuium iniurias atque perfidiam, qua in Iesu Messia vsi sint, tacita accusat reprehensione. *Eckermano* iudice, Stephanus demonstrare voluit 1) religionem Mosaicam eiusque instituta omnino esse originis diuinae. 2) iam saepius monuisse prophetas, cultum Dei externum, et ritus, non esse religionis summam, imo venturum tempus, quo purior et liberalior Dei cultus etiam inter gentiles obtineat. Stephanum autem, obseruat V. D. non nisi priorem orationis partem v. 1—43. absoluere potuisse, in qua veterem historiam ad suae aetatis mores transtulerit. Cum ad alteram orationis partem transire vellet, eumque in finem in memoriam reuocasset auditoribus cultum diuinum in tabernaculo ac templo, et prouocasset ad effatum prophetae, Deum non habitare in templo, atque iam in eo esset, vt populi contumaciam castigaret, a zelotis abreptum et lapidatum esse. *Heinrichsius* de consilio Stephani in recensendis diuinis erga populum sanctum prouidentiae speciminibus, in Exc. 7. p. 388. sq. ita iudicauit: „Proxime fidem mihi accedere videtur, id sibi voluisse Stephanum, vt non leuitate se et mobilitate ingenii, nec religionum auitarum contemtu, sed prudenter et bene reputata re ad Iesu castra transgressum esse, iudicibus probaret: quia vere et omni-

ao hic Iesus habendus sit pro eodem Messia, quem dudum exspectauerat Iudaeorum gens. Eiusmodi autem argumentum, illi simile, quod plerique sermones Petri et Pauli in libro nostro exprimunt, vix alia via persequi poterat orator, quam historica enumeratione (rerum priscarum, fatorum populi memorabilium) vaticiniorum in Messiam, factorumque, quibus talem se probauerat Iesus. Et haud dubie ad hunc denique finem peruenisset Stephanus, si ad vmbilicum vsque perduci permisisset audientium tumultus. Credo equidem, Stephanum, dummodo ad palmarium hoc orationis caput perueniisset, id quoque agere constituisse, vt ad captandam beniuolentiam crimina nationis in Iesum commissa per litoten mitigando, ἀγνοίᾳ eos Iesum cruci affixisse demonstraret, perinde ac Petrus confessus erat 3, 17. quia et eum pro Messia non habuissent, et exempla maiorum imitanda credidissent, qui aeque contumaces se et obstinatos gessissent erga Mosen; quare excusandos esse posteros, si maiorum exempla essent secuti. Hac ergo de caussa historiae Mosis potissimum immoratur v. 20 — 43. et passim vere eloquentem se gerit. v. 35 — 39. indicans simul, absurdos se exhibere et absonos eos, qui se eius Mosis, quem tanto honore prosequatur ipse aut eius legis aut templi contemtorem accusarent. Et cum posterioris huius criminis, quo ad βλασφημίαν templo ingestam, insimulatus esset, ab hoc crimine potissimum purgare se incipit v. 44. Dixerat forsitan Stephanus quondam similia iis, qualia a Iesu dicta Ioh. 4, 21. leguntur, aut qualia profert Paulus, coram Atheniensibus 17, 24. iamque in eo est, vt non quidem dicta haec a se neget, verum vt dici eadem sine vlla βλασφημίᾳ potuisse euincat. Atque et hunc locum cum studio credo et amore tractasset, multaque et conuenientissima ex eloquentiae suae penu deprompsisset, sicuti v. 48. orditur, nisi tam intempestiue esset interpellatus."

Expositis variis iisdemque praecipuis interpretum sententiis de consilio orationis Stephani, meam quoque sen-

tentiam adiicere liceat. Postularant de βλασφημίᾳ Stephanum, quod dixisset Iesum templum esse destructurum, atque ordinatos a Mose ritus aboliturum. Ad has criminationes Stephanus ita respondit, vt ex historia Israelitarum, quam breuiter inde a primordiis populi percurrit, ea selegerit et commemorarit, quae ad caussam suam defendendam facerent. Atque hoc dicendi genere vsus est, vt eo attentiores auditores contineret, et eo fortius feriret eorum animos. Iudaeis enim pergratum erat perque iucundum, data quauis occasione, populi fata repetere, et prouidentiae atque amoris documenta a Deo ipsorum maioribus data, recensere et praedicare v. Ps. 78. 105. 106. 135. 136. Ier. 7. Ez. 20. Iudith. 5, 6—19. Sir. 44. Act. 13, 17 sqq. Hinc etiam immiscet nonnulla ex historia populi deprompta, quae non propius ad rem pertinent. Non autem hoc demonstrare volebat Stephanus, legem Mosaicam aliquando abrogatum et templum destructum iri, vt statuunt *Krausius*, *Nicolai* in *Velthusenii Bremisch. u. Verdisch. theol. Magazin* B. 2. p. 205 ss. *Velthusenius* l. l. B. 1. St. 1. p. 116. et *Papius* ib. St. 2. p. 107. vid. not. ad 6, 14. nec hoc potissimum docere volebat, Iesum esse pro Messia habendum, seque prudenter et bene reputata re ad Iesu castra esse transgressum, vt *Heinrichsius* autumat, haec enim proprie non pertinebant ad rem de qua disceptabatur; sed hoc inprimis demonstrare volebat, ritus a Mose praescriptos Deum quidem auctorem habere, sed Iudaeos sola legum ritualium obseruatione Deo non probari, etiam templum destrui posse, et destructum iri, vt olim fuerit destructum, si non ad meliorem frugem redirent, (v. Ier. 7, 12 sqq.); volebat praeterea etiam haud dubie, hac data occasione, ostendere Iesum a synedrio repudiatum Messiam esse habendum, eiusque doctrinam amplectendam, de Mose enim verba faciens, attulerat v. 37. locum illum Deut. 18, 15. quem etiam Petrus 3, 22. de Iesu Messia explicuit. Sed orationem suam ad finem perducere non poterat. Cum in eo esset, vt, fata po-

puli Israelitici ab ipso enarrata, in rem suam transferret, ad supplicium rapiebatur. Quodsi orationis filum pertexere potuisset, in altera orationis parte, opinor, ostendisset, vanam esse spem et fiduciam, quam Iudaei in circumcisione, reliquisque ritibus et templo ponerent, cum Abrahamus, antequam circumcisus esset, Deo probatus fuerit, et luculenta fauoris ac beniuolentiae Dei documenta acceperit, multi vero ex circumcisis Deo non placuerint, et diu ante templum exstructum Deus in gentem Israeliticam multa et insignia beneficia contulerit, cum ne Dauidi quidem permiserit, vt templum exstrueret, nec exstructionem eius omnino praeceperit, et Salomonis templum destructum fuerit; se ergo non contumeliose in Deum et Mosen locutum esse, cum professus sit, a circumcisione, et templi cultu non pendere Dei fauorem, templum destrui posse, et destructum iri, sicut olim ob populi improbitatem et impietatem destructum fuerit, ni resipiscerent, si porro mores maiorum imitarentur, qui ingrati Mosen repudiassent v. 38 sq. eorumque exemplo Iesum Messiam, a Mose annuntiatum v. 37. reiicerent coll. v. 51 ss.

Dicendum quoque est de huius orationis authentia. Quaeritur nimirum, sitne ea vere a Stephano habita, an a Luca inuenta et excogitata? Reperiuntur sane in veterum historicorum libris orationes clarorum virorum ab ipsis scriptoribus excogitatae, et artis monstrandae caussa conscriptae, hanc tamen orationem non a Stephano vere dictam, sed a Luca inuentam et conscriptam esse, parum probabile est. Lucas enim, vt recte *Krausius* monuit p. 39. add. *Heinrichsius* Exc. p. 385. si eius fuisset auctor, conscripsisset orationem magis elaboratam, melius dispositam, et ornatiorem, sed haec oratio nullo studio est disposita, multa continet, quae non ad rem pertinent, multa omittit, quae ad rem facere existimare possis, quae quidem inde facile explicari possunt, quod subito Stephanus dixit. Notant praeterea etiam interpretes, deprehendi in hac oratione errores historicos v. 2. 4. 14. 16. 23. 30:

qui condonentur quidem subito et memoriter dicenti, aegrius autem historico meditato et cum otio scribenti, inde etiam apparere aiunt, Lucam eam ita libro suo inseruisse, vt habita fuerit. Verum enimuero non verisimile est, Stephanum, hominem Iudaica eruditione clarum v. 6, 10. qui historia gentis suae vsus sit ad caussam agendam, errores commisisse, quibus, cum inter synedros homines docti essent, caussae suae male consulturus, et aduersariis maximam calumniandi occasionem praebiturus fuisset. Praeterea Lucas, sedulus veri indagator v. Eu. 1, 1 sq. qui etiam, vt perquam probabile est, historiam Stephani ex ore Pauli audiuerat, si eius oratio errores contineret, cum eos corrigere nollet, haud dubie ea de re lectores monuisset. Si vero haec oratio non continet errores, id quod deinceps ad singulos versus docendi occasio nobis suppeditabitur, argumentum ab erroribus depromtum nullius ponderis est.' — Oratio ipsa inter dicendum ab auditore calamo excepta est. „Siquidem habebatur oratio (vtor verbis *Heinrichsii* Exc. p. 385.) a Stephano, ob eloquentiam prae aliis omnibus conspicuo et insignito, qui cum omnes audientes vi et sapientia eorum, quae perorabat, ita soleret flectere, vt nemo resistere posset v. 6, 10. iam, cum de re grauissima dicendum esset, caussa defendenda, vita instanti periculo eripienda, non solum multos tam amicorum quam inimicorum alliciebat audiendae apologiae curiosos, sed et facillime ex his aliquem inducere potuit, oratoris disertissimi sermonem, in tanto capitis periculo habitum, festinante calamo excipere, ni omnem iisdem verbis, at tamen eius initium, ordinem, potissima argumenta: quae cum postea ex illius aetatis genio placerent et eloquentissimi hominis facundiam testarentur, elaborari ab eodem domi ita poterant, vt, quae inter dicendum non quidem literis mandari, sed memoria tamen teneri poterant, insererentur, oratioque effingeretur ad eam, quam Stephanus ipse habuerat, quoad similitudinem proxime accedens." Quidni

vero potuerit omnis oratio Stephani ab auditore literis mandari, cum hodienum, quo exemplo ipse *Heinrichsius* rem illustrat, reperiantur, qui clarioris oratoris sacri sermonem integrum in templis calamo excipiant. Sed hanc sententiam, auditorem potiora orationis Stephani capita et argumenta literis consignasse, et domi orationem elaborasse, *Heinrichsius*, *Krausius*, alii, propterea tuentur, quod sic eo facilius explicari possit, qui factum sit, vt nonnulla narrationi Veteris Testamenti contraria in hanc orationem irrepserint. Caeterum quinam fuerit ille, qui orationem calamo excepit, definiri nequit, sed credibile est, fuisse aliquem e Stephani amicis, linguae Graecae gnarum, Stephanus enim, Hellenista, Graeca lingua vsus est vid. v. 6. 14. 40. 43. 49. quam magna saltem concionis pars intelligebat v. not. in Prolegg. Comment. in Eu. Ioh. praemissis p. 34 sq.

1. 2. Stephanus interrogatus a summo pontifice, num ita res se haberet? (ἔχει scl. ἑαυτὰ v. *Michaelis* ad *L. Bosium* de Ellips. sub v. χρῆμα p. 538. ed. *Schaefer.*) vt nempe testes illi dixissent: *fratres et patres audite me*, *inquit. Deus*, *summa veneratione dignissimus*, *apparuit Abrahamo parenti nostro*, *cum in Mesopotamia versaretur*, *antequam Carris habitaret.* ἄνδρες ἀδελφοὶ vid. ad 1, 11. populum circumstantem his verbis alloquebatur, vt voce πατέρες assessores synedrii. Sic Romani quoque senatores, *patres* vocabant. ὁ Θεὸς τῆς δόξης] vertunt: *Deus splendore et maiestate insignis*, alii: *Deus benignissimus et potentissimus* l. *optimus maximus* Ps. 19, 1. Ioh. 11, 40. Rom. 9, 23. Mallem interpretari, Deus gloria et honore, veneratione dignissimus v. Ps. 24, 8. 29, 1. 96, 7. 8. Apoc. 4, 11. cum Stephanus in eo sit, vt a se depellat criminationem Iudaeorum, se contumeliose in Deum esse locutum Χαῤῥὰν Hebr. חרן apud τοὺς ό· Χάῤῥα, vrbs Mesopotamiae, a scriptoribus exteris Κάῤῥαι, *Carrae*, dicta Herodi. 4, 13. 7. διατρίβοντα ἐν Κάῤῥαις τῆς Μεσοποταμίας, ad Eu-

phraten sita, clade Crassi nobilitata v. Lucan. Pharsal. 1, 105 ss. Plutarch. V. Crassi p. 184 sq. ed. *Ald.* Stephan. Byzant. v. Κάῤῥαι. Hieronymus de locis Hebraicis T. 2. Opp. p. 427. ed. *Martian. Cellarius* Geogr. Plen. L. 3. c. 15. p. 617 ss. ὤφθη] nempe Vre Chaldaeorum v. Gen. 11, 31. cuius vrbis mentionem quoque fecit Ammian. Marcellin. 25, 8. *Et via sex dierum emensa, cum ne gramina quidem inuenirentur, solatia necessitatis extremae: dux Mesopotamiae Cassianus, et tribunus Mauricius pridem ad hoc missus*, ad Vr nomine Persicum venere castellum, *cibos ferentes ex his, quos relictus cum Procopio et Sebastiano exercitus parcius victitans conseruarat.* Hanc Vrem Abrahami fuisse patriam, vel propterea probabile est, quia ab Vre Ammiani, quae erat inter Nisibim et Tigrim, in Palaestinam recta via euntibus, transeundum erat Carras siue Charrane, vbi Terachus consedit. Accedit, quod Abrahamus, et, qui eum sequebantur, Nomades fuerunt; nulla autem terra Nomadum vitae aptior erat solitudinibus borealis Mesopotamiae, in qua Ammiani *Vr* sita erat; cuius quidem solum admodum siccum et sterile est, vt ager non coli possit, sed tantum pecora ibi pascantur v. *Rosenmüllerus* in Scholiis ad Gen. l. l. Sed quae h. l. leguntur, repugnare videntur locis Gen. 11, 31. 12, 1. Etenim 1) *Vr* Gen. l. c. nominatur vrbs Chaldaeorum, אור כשדים, et ex terra Chaldaeorum Abrahamus exiisse dicitur coll. infra v. 4. ergo non exiit ex Mesopotamia, vt h. l. legitur, sed e terra Chaldaeorum migrauit in Mesopotamiam, nam Carrae erat vrbs Mesopotamiae. Scilicet *Vr* sita erat in Mesopotamia boreali, ibi olim habitabant Chaldaei, hinc illa pars Mesopotamiae dicebatur etiam terra Chaldaeorum v. Xen. Anab. 4, 3. 4. *Bochartus* Phaleg. 1. c. 21. *Schlözerus von den Chaldaeern*, in *Eichhornii Repertorium für bibl. u. morgenländ. Literatur* B. 8. p. 136. 130. *Hezelius* in *Bibl. Reallexicon* s. v. *Chaldaea* et *Vr.* Stephanus igitur v. 4. accuratius definiit, e qua Mesopotamiae parte Abrahamus egressus sit, ex ea nimirum, quae Chaldaea nomi-

nabatur. 2) Stephanus dicit, Abrahamum Deo monente et iubente reliquiſſe Chaldaeorum terram. Sed vt Gen. 11, 31. et 12, 1. legitur, Abrahamus impellente Teracho patre inde exiit, et Carris demum oraculum diuinum accepit. Veriſſima hanc difficultatem de medio tollendi ratio, plurimorumque interpretum aſſenſu comprobata, haud dubie haec eſt: ſecutus eſt Stephanus traditionem Iudaeorum, Deum Abrahamo bis apparuiſſe, primum in Chaldaea habitanti, deinde Carris degenti, eumque ſedes ſuas relinquere iuſſiſſe. Philo de Abrahamo T. 2. p. 11, 16. ed. *Mang.* *ἅμα τῷ κελευσθῆναι μετανίςατο — τὸ μὲν πρῶτον ἀπὸ τῆς Χαλδαίων γῆς εὐδαίμονος χώρας — εἰς τὴν Χαῤῥαίων γῆν. ἔπειτα οὐ μακρὰν ὕστερον, καὶ ἀπὸ ταύτης εἰς ἕτερον τόπον.* p. 12, 8. *ὅπως δ' οὖν βεβαιώσῃ τὴν φανεῖσαν ὄψιν ἐν διανοίᾳ παγιώτερον, φησὶν αὐτῷ ὁ ἱερὸς λόγος — μετανάστηθι — διὰ τοῦτο τὴν πρώτην ἀποικίαν ἀπὸ τῆς Χαλδαίων γῆς εἰς τὴν Χαῤῥαίων λέγεται ποιεῖσθαι.* Ioſeph. Ant. 1, 7. 1. *Ἄβραμος καταλείπει τὴν Χαλδαίαν, ἑβδομήκοντα καὶ πέντε ἔτη γεγονώς, τοῦ Θεοῦ κελεύσαντος.* add. Iudith. 5, 7. Nitebatur haec traditio, vt videtur, loco Gen. 15, 7. vbi Deus ita loquens inducitur: *ego ſum Ioua, qui te Vre Chaldaeorum migrare iuſſi.* add. Neh. 9, 7. *tu Ioua, qui Abrahamum Vre Chaldaeorum eduxiſti.* Haec verba, quae coll. Gen. 11, 31. hunc in modum explicanda ſunt: Deo moderante Abrahamus ex vrbe Vre Chaldaeorum egreſſus eſt, Iudaeorum magiſtri proprie capiebant, atque adeo de duplici vocatione diuina cogitabant, et ſtatuebant illo tempore, quo Terachus conſilium cepiſſet ſedes ſuas relinquendi, Abrahamum quoque diuinitus admonitum eſſe, vt ex Chaldaeorum terra migraret, eoque lubentius patrem ſecutum eſſe v. *Hezelius* ad Gen. l. l. Alii ſtatuunt, Stephanum, vel eum, qui hanc orationem elaborauerit, memoria lapſum eſſe, et narrationes diuerſas quae Gen. l. l. leguntur, confudiſſe. Sed v. Argum. cap. Alii Gen. 12, 1. verbum ויאמר per plusquamperfectum ex-

primendum putant, *dixerat autem*, et priorem v. 4. partem referunt ad migrationem Abrahami e Chaldaea, posteriorem vero eiusdem verficuli partem, finita parenthesi v. 1—4. ad profectionem Abrahami a Carris, post mortem Terachi. Quam tamen explicandi rationem admodum contortam et mere arbitrariam esse, vel me non monente, cordatissimus quisque intelliget.

§. 4. ἐξελθὼ κ. τ. λ. sunt eadem fere verba quae leguntur in verſ. Alex. Gen. 12, 1. δεῦρο particula cohortandi, id. qd. ἄγε v. ad Matth. 4, 19. plena formula δεῦρο ἐλθὲ legitur ap. Aristoph. Thesmoph. 324. sed solent verba veniendi, eundi etc. etiam a Graecis optimae notae scriptoribus saepius reticeri v. Obſſ. Miſcell. Vol. 4. T. 2. p. 282. *Dorvillius* ad Chariton. p. 706. κἀκεῖθεν μετὰ τὸ ἀποθανεῖν τὸν πατέρα κ. τ. λ.] *inde, mortuo parente, Deus eum transtulit in hanc terram, quam vos nunc incolitis.* Verum enimuero e locis Gen. 11, 26. 32. 12, 4. patet, Terachum, Abrahami patrem, cum hic in Cananaeorum terram migrasset, LX adhuc annos vixisse. Nempe Abrahamus Teracho natus fuit annum aetatis LXX agenti v. Gen. 11, 26. Abrahamus anno aetatis LXXV Cananaeorum regionem petiit coll. Gen. 12, 4. quibus si addideris annos LXX, migrauit Abrahamus anno aetatis Terachi CXLV, et cum Terachus vixerit annos CCV. vid. Gen. 11, 32. supersunt LX anni, quos Terachus post Abrahami discessum vixit. Varias vias ingressi sunt interpretes, vt ex hac difficultate sese expedirent. *Knachtbullus*, *Capellus*, alii, Hebraicum textum Gen. 11, 32. e textu Samaritano emendandum, atque adeo numerum CCV in CXLV mutandum censent. Sed in codice Samaritano numerus mutatus fuisse videtur, vt cum chronologia conueniret, et Samaritanos etiam aliis in locis textum interpolasse constat vid. not. ad Ioh. 4, 20. et *Michaelis* in Comment. de Chronologia Mosis post diluuium, quae inserta est eiusd Commentationibus Societ. reg. Gotting. per annos 1762—1768. Alii, Ste-

phanum memoria lapſum eſſe autumant. Praetereo explicationes alias longe quaeſitas et arbitrarias, quas qui noſſe cupit, adeat *Lud. de Dieu*, *Wolfium* et *Heumanum* ad h. l. Vnice vera eſt, meo quidem iudicio, ſententia *Michaelis*, *Krauſii*, *Mori*, *Roſenmülleri*, aliorumque, qui ſtatuunt, Stephanum etiam h. l. ſecutum eſſe traditionem Iudaeorum, Abrahamum poſt parentis mortem (nempe moralem ſ. allegoricam), in regionem Cananaeorum migraſſe. Philo de migr. Abrah. p. 463, 47. οὐδένα τοίνυν τῶν ἐντετυχηκότων τοῖς νόμοις ἀγνοεῖν εἰκός, ὅτι πρότερον μὲν ἐκ τῆς Χαλδαϊκῆς ἀναστὰς γῆς Ἀβραὰμ ᾤκησεν εἰς Χαῤῥάν· τελευτήσαντος δὲ αὐτῷ τοῦ πατρὸς ἐκεῖθε κἀκ ταύτης μετανίσταται, ὡς δυοῖν ἤδη τόπων ἀπόλειψιν πεποιῆσθαι. Scilicet Iudaei, vt Abrahamum ab neglectae ſenectutis paternae crimine liberarent, ſtatuebant, a Moſe per prolepſin Terachi mortem narrari, quod, antea Dei cultor, factus fuerit idolorum cultor (v. Ioſ. 24, 2. Iudith. 5, 6. 7.) atque adeo, vt omnes ſcelerati et impii, Terachus quoque pro mortuo fuerit habendus, cum Abrahamus in Palaeſtinam migraret. Hinc dicebant Iudaei: Abrahamus poſt patris mortem (np. moralem) in Cananaeorum terram profectus eſt. Notabilem hanc in rem locum attulit *Michaelis* l. l. §. 15. e *Raſchii* commentario, verba ſunt: *cur ergo per prolepſin mortem Terachi retulit ſcriptura, poſuitque ante exilium Abrahami? Nempe ne res omnibus obuia et facilis intellectu eſſet, dicerentque: non ſeruauit Abrahamus praeceptum de honorando patre, ſiquidem illum reliquit, abiitque! Imo vero vocat iſtum ſcriptura mortuum, ſiquidem mali, etiam dum viuunt, appellantur mortui, iuſtique, etiam poſt fata viui, vt Benaias filius Ioiadae filii* (איש חי) *viri viui.* Alios Rabbinorum locos laudauit *Lightfootus* in Horr. Hebrr. et Talmudd. ad h. l. cf. etiam Hieronymus Opp. T. 4. p. 94. μετοικίζειν notat, *facere, vt quis ſuam ſedem mutet, incolam in aliam regionem habitandi cauſſa transferre*, vt infra v. 43.

5. Verba καὶ οὐκ ἔδωκεν αὐτῷ κ. τ. λ. proprie sonant: *nec ei in hac terra possessionem, ne pedis quidem spatium concessit, sed promisit eam illi possidendam* etc. Verum enimuero Abrahamus ab Hethitis agrum emisse perhibetur Gen. 23. Hinc *Drusius, Schoettgenius, Bengelius*, monuerunt, Abrahamum Hebronis agrum, non ex diuina promissione, sed iure emtionis possedisse. Quae tamen ratio prorsus inepta iudicanda est, cum in V. T. saepius, etiam emtione comparata, a Deo data dicantur. Quare alii obseruarunt, Abrahamum possedisse quidem agrum illum, sed sedem fixam non habuisse in Palaestina, hoc significari verbis οὐκ ἔδωκεν αὐτῷ κληρονομίαν. Haec vero explicatio arguta magis quam vera est. Aduersantur ei verba adiecta, οὐδὲ βῆμα ποδὸς, desiderantur praeterea exempla idonea, quibus ea significatio, quam hi interpretes vocabulo κληρονομία substituunt, comprobetur. Rectius alii interpretes ἔδωκεν expresserunt, *dederat*. Sed quo facilius procedat oratio, οὐκ positum existimandum est pro οὔπω v. not. ad Ioh. 7, 8. Marc. 11, 13. Iam vero verba vertenda sunt: *nondum ei dederat possessionem in hac terra, ne latum quidem pedem, et tamen eam ipsi, posteris nimirum ipsius, possidendam promisit, etsi nondum prolem haberet?* Laudatur Abrahamus, quod fidem habuerit promissioni diuinae, posteros ipsius Palaestinam occupaturos esse, cum ipse nondum in illa regione agrum, nec vbi pedem figeret, possideret, et ne prolem quidem haberet. κληρονομία vt Hebr. נחלה proprie notat *haereditatem, rem haereditate acquisitam* Matth. 21, 38. Marc. 12, 7. deinde adhibetur de *possessione quacunque*, inprimis de Cananaeorum terrae s. Palaestinae possessione Israelitis diuinitus concessa 2 Macc. 2, 4. 17. al. h. l. significat *possessionem, agrum peculiarem et proprium, Land*, vt Ios. 13, 23. 28. vbi de terris adhibetur, quae vnicuique Israelitarum familiae contigit. βῆμα ποδὸς est *pedis spatium*, οὐ βῆμα ποδὸς *ne latum quidem pedem, ne tantillum quidem, in quo planta pedis poni possit.* Locutio prouerbialis, qua nec tan-

tulum, seu plane nihil, significari solet v. Deut. 2, 5. add. Gen. 8, 9. Similis locutio est ap. Cic. ad Attic. 13, 2. *quomodo nunc est, pedem vbi ponat in suo, non habet* v. *Wetstenius* ad h. l. *καὶ tamen* v. Ioh. 1, 10. 5, 40. 6, 35. *ἐπηγγείλατο promisit*; respiciuntur loci Gen. 12, 7. 15, 15. 17, 8. *εἰς κατάσχεσιν* pro *εἰς*, vel, *ὥστε κατέχειν αὐτήν*· Vocabulum *κατάσχεσις*, quod in versione Alexandrina respondet nominibus Hebraicis נחלה Num. 33, 54. 36, 3. אחזה Gen. 47, 11. indicat, *habitationem, possessionem*, Ioseph. Ant. 9, 1. 2. vbi Iosaphatus precibus Deum implorat, vt sibi concedat victoriam de Moabitis reportandam, *οἵ τὴν ὑπ' αὐτοῦ δοθεῖσαν γῆν εἰς κατάσχεσιν ἀφελέσθαι πάρεισιν αὐτοὺς qui eo animo venerint, vt illos de possessione terrae deturbarent, in quam habitandam eos immiserit.* Verbum *κατέχειν* pro *inhabitare, possidere*, legitur ap. Ioseph. Ant. 1, 11. 4. 2, 7. 2. Philo Leg. ad Cai. p. 1014. C. *καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ nempe ipsius posteris* v. Gen. 12, 7. Hebr. 11, 9. *καὶ* explicantis, *nempe, scilicet*, vt saepius. Abrahamo Palaestina eatenus possidenda promittebatur, quatenus posteri ipsius eam occupaturi essent.

6. Laudatur a Stephano locus Gen. 15, 13 sq. e versione septuagintauirali, et quidem memoriter. Verba ibi sunt: *καὶ ἐῤῥέθη πρὸς Ἀβραμ γινώσκων γνώσῃ ὅτι πάροικον ἔσται τὸ σπέρμα σου ἐν γῇ οὐκ ἰδίᾳ* (Hebr. זרעך בארץ לא להם), *καὶ κακώσουσιν αὐτὸ, καὶ δουλώσουσιν αὐτοὺς, καὶ ταπεινώσουσιν αὐτοὺς* (Hebr. ועבדום וענו אתם) *τετρακόσια ἔτη. Τὸ δὲ ἔθνος ᾧ ἐὰν δουλεύσωσι, κρινῶ ἐγώ· μετὰ δὲ ταῦτα ἐξελεύσονται ὧδε μετὰ ἀποσκευῆς πολλῆς.* Vocabulum *πάροικος* quo Alexandrini Iudaei expresserunt Hebr. גר Gen. l. c. 23, 4. Ex. 2, 22. notat, *peregrinum, aduenam, hospitem.* Hesychius: *πάροικοι· ξένοι, παρεπίδημοι.* Sic *παροικεῖν vt aduenam habitare in aliquo loco* legitur ap. Isocrat. Panegyr. c. 43. *ἐν γῇ ἀλλοτρίᾳ in terra peregrina*, in Aegypto. *καὶ δουλώσουσι αὐτοὺς καὶ κακώσουσιν eos seruitute prement et vexabunt*, nempe *οἱ τῆς γῆς ἀλλοτρίας ἄν-*

θρῶπει, Aegyptii. *κακῶν* Hebr. הָרַע Gen. 19, 9. Ex. 5, 22. *male tractare, affligere*, vt v. 19. 12, 1. Xen. Hiero. 12, 2. vbi ei opponitur *ὀνῆσαι* v. *Wetstenius* ad h. l. *ἔτη τετρακόσια*] *per annos quadringentos*. At enimuero Ex. 12, 40. seruitus Aegyptiaca durasse dicitur annos CCCCXXX. idem et Iosephus tradit Ant. 2, 15. 2. *κατέλιπον τὴν Αἴγυπτον μετὰ ἔτη τριάκοντα καὶ τετρακόσια* *reliquerunt Aegyptum anno quadringentesimo tricesimo*, sed Gen. 15, 13. seruitus illa CCCC annis terminatur. Scilicet Stephanus numero rotundo vsus est, quo nihil fere frequentius apud historicos. Sic et Iosephus ib. 9, 1. et B. I. 5, 9. 4. eam nonnisi CCCC annis circumscribit v. *Krebsius* ad h. l. Haud pauci autem interpretes statuunt, Israelitas tantum CCXV annos in Aegypto commoratos esse, atque adeo spatium CCCC siue potius CCCCXXX. annorum, non tantum ad tempus seruitutis Aegyptiacae, sed etiam ad Patriarcharum, Abrahami, Isaaci et Iacobi peregrinationem in Cananaea referendum esse contendunt v. *Hammondus*, *Lud. de Dieu*, *Calouius*, *Wolfius* ad h. l. add. *Lilienthalius* in libro inscripto: *die gute Sache d. Offenbarung* Th. 7. p. 282. Nititur haec sententia inprimis loco ep. ad Gal. 3, 17. vbi sermo est de promissione Abrahamo data, et lex quadringentis et triginta annis post promulgata dicitur. Praeterea prouocant huius sententiae defensores ad textum Samaritanum Exod. 12, 40. et versionem Alexandrinam. In illo enim legitur: ומושב בני ישראל ואבותם אשר ישבו בארץ כנען ובארץ מצרים haec habet: *ἡ δὲ κατοίκησις τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἣν κατῴκησαν ἐν γῇ Αἰγύπτῳ καὶ ἐν γῇ Χαναὰν* (in cod. Alexandrino additum legitur: *αὐτοὶ καὶ οἱ πατέρες αὐτῶν*) *ἔτη τετρακόσια τριάκοντα*. [Hinc fuerunt etiam, qui locum Ex. 12. vel ad codicem Samaritanum, vel ad versionem Alexandrinam refingendum esse iudicarent v. *Deylingius* Obss. Sacr. P. 1. p. 38. qui tamen recte monuit, hoc non esse nodum soluere, sed secare]. Laudant denique etiam locum Iosephi Ant. 2, 15. 2. vbi is tantum CCXV annos habitationis Israelitarum

in Aegypto ponit: κατέλιπον τὸν Αἴγυπτον μετὰ ἔτη τριάκοντα καὶ τετρακόσια ἢ τὸν πρόγονον ἡμῶν Ἄβραμον εἰς τὴν Χαναναίαν ἐλθεῖν τῆς δὲ Ἰακώβε μεταναστάσεως εἰς τὴν Αἴγυπτον γενομένης, διακοσίοις πρὸς τοῖς δεκαπέντε ἐνιαυτοῖς ὕστερον *reliquerunt Aegyptum anno quadringentesimo tricesimo, postquam Abrahamus pater noster in Cananaeam venit: et post Iacobi migrationem in Aegyptum anno ducentesimo quinto decimo.* His vero argumentis ab aliis opposita sunt haec: 1) Quod locum Pauli ad Galatas attinet, quia annorum ante Iacobi abitum in Aegyptum, nulla plenior computatio extabat in V T. et Pauli consilium non erat, vt certus et accuratus ad rationes chronologicas exactus annorum numerus commemoraretur, hinc vulgarem et notissimam inter Abrahamum et Mosen praeterlapsi temporis periodum adhibuit, parum sollicitus, vtrum rationibus temporum magi conueniret, si horum annorum initia ad Abrahami, an si ad Iacobi tempora referrentur v. *Koppius* ad Gal. l. c. 2) Argumentum a consensu textus Samaritani cum versione Alexandrina desumtum, non magni ponderis est. Etenim aut septuaginta interpretes paraphrastas egerunt, et textui glossam suam inseruerunt, quae inde in nostros codices Samaritanos venit; aut LXX e codice Samaritano transtulerunt, vt ostendere studuit *Hassenkampius* in commentat. de Pentateucho LXX interpretum Graeco, non ex Hebraeo, sed Samaritano textu conuerso Marb. 1765. In rebus etiam ad chronologiam pertinentibus, Samaritanus textus et LXX sublestae fidei sunt, cum librarii iuniores vtrumque textum ex certo systemate emendare solerent, vt docuit *Michaelis* in Commentat. de chronologia Mosis ante diluuium §. 4 sqq. et, de chronologia Mosis post diluuium §. 10. 13. 3) Si ἔτη τετρακόσια h. l. referuntur etiam ad peregrinationem Patriarcharum, non quadrant verba: καὶ δελώσεσιν αὐτὲς καὶ κακώσεσιν. 4) Si Israelitarum commoratio in Aegypto tantum CCXV annos comprehendisse statuitur, non facile perspicitur, quomodo illi tam breui tempore, ad tantum numerum

crescere potuerint 5) Locus Iosephi Ant. 2, 15. 2. a librariis, qui Graecis bibliis assueuerant, corruptus, et ad chronologiam LXX interpretum emendatus est. quod et in aliis locis factum esse docuit *Ernestius* in Exercitatione Flauiana prima. Haec si quis nulla adhuc opinione praeoccupatus collegerit, concedet facile, praeoptandam esse sententiam eorum interpretum, qui Israelitas CCCCXXX. annos in Aegypto commoratos esse censent. cf. *Koppius* in Progr. quo Israelitas non CCXV sed CCCCXXX annos in Aegypto commoratos esse, efficitur. Gotting. 1777. (coll. *Michaelis Oriental. Biblioth.* T. 12. p. 22 ss.) in Sylloge Commentatt. theologg. a *Pottio* et *Rupertio* edita Vol. 2. p. 2;5 ss. *Rosenmüllerus* in Scholiis ad Exod. 12, 40. add. *Deylingius* l. c.

7. κρινῶ *puniam*; κρίνειν *punire*, *supplicium sumere* Ioh. 18, 31. vt שפט Ps. 7, 12. Ex. 12, 12. Prou. 19, 29. Sap. 11, 9. καὶ λατρεύσουσί μοι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ] *et me in hac ipsa terra colent* h. e. in Palaestina, vbi tum Abrahamus erat. ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ id. qd. ἐν τῇ γῇ ταύτῃ, ponitur enim vocabulum τόπος etiam de regionibus v. ad Ioh 14, 2 Xen. Anab. 4, 4. 2 ὁ τόπος οὗτος Ἀρμενία ἐκαλεῖτο ἡ πρὸς ἑσπέραν. add. Herodi. 3, 14. 2. Isocrat. Euag. c. 9. c. 12. Haec vero ipsa vltima versus verba: καὶ λατρεύσουσι κ. τ. λ. non leguntur Gen. 15, 13 sq. *Krebsius*, alii, obseruant, rem ipsam inueniri Gen. 15, 18. (legitur ibi: *posteris tuis hanc terram dabo*) etsi non iisdem verbis, ipso tamen sensu, eum enim occupassent Israelitae terram Cananaeorum, ibi quoque eos Deo cultum praestitisse. Sed verior est haud dubie aliorum interpretum ratio v. *Wolfius* ad h. l qui haec verba ex Exod. 3, 12. desumta esse putant. Etenim mos erat magistrorum Iudaeorum, quem secuti quoque sunt scriptores N. T. cum laudarent V. T. effatum, verba alibi prolata, eaque interdum etiam nonnihil immutata adiicere, atque ita rem amplificare v. *Surenhusius* in βίβλῳ καταλλαγῆς. Hunc morem imita-

tus est quoque Stephanus, et laudato memoriter loco Gen. 15, 13. adiecit verba Ex. l. c. ita, vt ea paulum immutaret. Hinc nec ait ea omnia Abrahamo dicta esse, sed simpliciter, ἐλάλησε δὲ οὕτως ὁ Θεός. Legitur autem Ex. l. c. λατρεύσετε τῷ Θεῷ ἐν τῷ ὄρει τούτῳ.

8. καὶ ἔδωκεν αὐτῷ διαθήκην περιτομῆς *tum*, postquam ei promissionem illam dederat, *Deus ei circumcisionem praescripsit.* διαθήκη est omnino *constitutio*, *dispositio quaecunque*, vnde *foedus*, *pactum*. Foedus, pactum, cum constet *promissionibus*, et *conditionibus*, *legibus*: διαθήκη vt Hebr. ברית, notat, *promissiones* v. not. ad Act. 3, 25. et *leges*, *praecepta* v. Ex. 19, 5. Hos. 6, 8. Foederis notio ab h. l. aliena est, circumcisio enim non dici potest foedus, nec, foedus ferire exprimitur formula נתן ברית, *διδόναι διαθήκην* sed כרת ברית s. הקים. Sed signum foederis dici poterat circumcisio. Signum foederis est illud, in quo cognoscitur, nobis esse foedus cum aliquo. Dicitur autem circumcisio Gen. 17, 11. אות ברית σημεῖον διαθήκης, et v. 13. simpliciter ברית, διαθήκη h. e. signum foederis, quo Abrahamus et eius posteri veri Dei cultui obstringebantur, quoue cognoscebatur, Deum promissiones dedisse, quas seruaturus esset. Possent ergo verba nostra reddi: dedit, praescripsit ei signum foederis, circumcisionem. Sed haec nominis διαθήκη significatio insolentior est, rectius ei subiicitur notio mandati, legis, vt adeo verba simpliciter exprimenda sint: dedit ei praeceptum circumcisionis, praescripsit ei ritum circumcisionis. „καὶ post eximia illa promissa. Hoc quoque ad propositum Stephani pertinet, ne crederetur, circumcisionis obedientiam fuisse caussam promissorum." *Grotius.* καὶ οὕτως ἐγέννησε — τῇ ὀγδόῃ; *et Abrahamus*, *Isaacum ipsi natum* die octauo circumcidit. οὕτως abundat, et nonnisi consequentiam indicat, vt 20, 11. vid. not. ad Ioh. 4, 6. πατριάρχας h. l. *tribuum*

auctores et principes; πατριὰ tribus, Hesych. πατριά; Φυλή. Est ergo h. l. πατριάρχης id. qd. φύλαρχος. Hesych. φύλαρχος, φυλῆς ἄρχων.

9. ζηλώσαντες inuidia ducti: ζηλοῦν inuidere, respondet Hebr. קנא Gen. 30, 1. 37, 11. Sir. 9, 11. μὴ ζηλώσῃς δόξαν ἁμαρτωλοῦ. add. Act. 13, 45. Hesych. ζηλοῖ, φθονεῖ. Id. ἐζήλωσεν, ἐφθόνησεν. τὸν Ἰωσὴφ ἀπέδοντο εἰς Αἴγυπτον] vendiderant Iosephum in Aegyptum scl. abducendum. Frequens est haec breuiloquentia scriptoribus Graecis et Hebraeis v. *Glassius* Phil. S. p. 185. Homer. Odyss. 15, 386. ἠδ' ἐπέρασσαν τοῦδ' ἀνδρὸς πρὸς δῶμαθ' sed addito verbo ducendi ib. v. 427. πέρασσαν δέ με δεῦρ' ἀγαγόντες. τοῦδ' ἀνδρὸς πρὸς δώμαθ'. Odyss. 17, 442. αὐτὰρ ἔμ' εἰς Κύπρον ξείνῳ δόσαν ἀντιάσαντι *tum me in Cyprum abducendum tradiderunt hospiti obuio.* Herodo. 2, 56. τὴν μὲν αὐτέων ἐς Λιβύην, τὴν δὲ ἐς τὴν Ἑλλάδα ἀπέδοντο *alteram eorum in Libyam, alteram in Graeciam vendiderunt.* add. 2 Macc. 4, 32. χρυσώματά τινα — πεπρακὼς εἴς τε Τύρον καὶ τὰς κύκλῳ πόλεις. Nos quoque similiter dicere solemus, *einen wohin verkaufen.* Exempla plura v. ap. *Elsnerum* et *Wolfium* ad h. l. *L. Bosium* Ellips. sub v. ἀπάγειν p. 585. ed. *Schaeferi.* et *Hemsterhusium* in Obss. Miscell. Vol. 6. p. 343. καὶ ἦν Θεὸς μετ' αὐτοῦ] Hebr. ויהי יהוה אתו *sed Deus ei fauebat* h. e. ei in summa periculorum grauitate auxilio suo aderat, felicemque susceptis praebebat euentum. De formula εἶναι μετά τινος Hebraeis perquam familiari, nec vero etiam Graecis inusitata, quae de variis ac multiplicibus fauoris diuini documentis adhiberi solet v. *Krebsius, Loesnerus* ad h. l. et nos ad Ioh. 3, 2.

10. καὶ ἔδωκεν αὐτῷ — Αἰγύπτου] *dedit ut gratiosus esset sapientia apud Pharaonem, Aegypti regem.* χάριν καὶ σοφίαν, cum *Grotio, Rosenmüllero, Loesnero,* aliisque per figuram ἓν διὰ δυοῖν dictum puto pro χάριν σοφίας

dedit, vt ſapientia fauorem regis ſibi conciliaret. Per σοφίαν *Krebſius* et *Loesnerus* intelligunt ſomniorum interpretandorum facultatem; recte, ſed reſpicitur quoque hoc vocabulo, Ioſephi prudentia, conſilio regi dando probata v. Gen. 41, 33 ſſ. καὶ κατέστησεν — οἶκον αὐτοῦ] *qui eum Aegypto et omni domui ſuae praefecit.* κατέστησεν, cum, vt contextus docet, ad regem Aegypti referendum ſit, καὶ obtinet vim pronominis relatiui v. not. ad Marc. 2, 15. Ioh. 15, 6. οἶκος aula. LXX Gen. 50, 4. בית פרעה vertunt: δυνάστας Φαραώ.

11—13. *Orta autem fame et miſeria magna per omnem Aegyptum et Cananaeam, vt maioribus noſtris alimenta non ſuppeterent.* Gen. 42. χόρτασμα tam de *pabulo, cibo pecudum* v. *Münthius* ad h. l. quam de *victu et alimentis hominum* ponitur, reſpondet ei h. l. v. 12. voc. σῖτα vid. not. ad Matth. 5, 6. σῖτα *frumenta*, in verſione Alexandrina exprimitur hac voce Hebr. שֶׁבֶר *annona*, Gen. 42, 2. et דגן *frumentum* Deut. 11, 14. v. *Fiſcherus* de vitiis Lexx. N. T. p. 301 ſq. ἐν δευτέρῳ ſcl. χρόνῳ cum altera vice fames Cananaeam inuaſiſſet Gen. 43. ἀνεγνωρίσθη *cognoſcendum ſe praebuit* Hebr. התודע Gen. 45, 1. Vulg. *Erasm.*, *Beza*, alii, *agnitus eſt Ioſephus a fratribus ſuis* id. qd. ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ· ſed vt recte monuit *Lud. de Dieu* ad h. l. non actio fratrum indigitatur, qua ipſi Ioſephum agnouerint, ſed Ioſephi potius, qui ſe ipſis aperuit. Hinc bene Syrus et Arabs, *notum fecit Ioſephus ſe ipſum fratribus ſuis.*

14. ἀποστείλας δὲ Ἰωσὴφ μετεκαλέσατο τὸν πατέρα *miſit Ioſephus nuntios, qui arceſſerent patrem* etc. ἀποστέλλειν vt Lat. *mittere* v. Cic. Verr. 4, 12. ad Diu. 7. 26. ita ponitur, vt ſit, *nuntium*, vel, *literas mittere* v. *Dorvillius* ad Chariton. p. 51. *Kortius* ad Salluſt. B. C. c. 32. ἐν ψυχαῖς ἑβδομήκοντα πέντε] pro ἐν ψυχαῖς ἑβδομήκοντα πέντε συνισταμένην, vt Deut. 10, 22. ἐν

ἑβδομήκοντα ψυχαῖς scil. συνιστάμενοι κατέβησαν οἱ πατέρες ἡμῶν εἰς Αἴγυπτον, vid. *Glassius* Phil. S. p. 137. Sed in hoc loco conciliando cum loco parallelo Gen. 46, 27. valde se torserunt interpretes. Etenim Gen. l. l. add. Ex. 1, 5. Deut. 10, 22. textus Hebraicus LXX tantum capita familiae Iacobi numerat, vt Iosephus Ant. 2, 7. 4. 9, 3. 6, 5. 6. v. *Krebsius* ad h. l. Stephanus autem et Alexandrini Gen. Ex. et Deut. ll. cc. eam LXXV. hominibus constitisse tradunt. Varias vias, vt ex hac difficultate sese expedirent, ingressi sunt interpretes. *Beza* quidem legi volebat ἑβδομήκοντα πάντες, quod postea mutatum sit in πέντε, et in codd. LXX interpretum intrusum. Sed vt scienter animaduertit ad h. l. *Krebsius*, haec coniectura ipsi linguae aduersatur, cum τὸ πάντες sine soloecismi labe adiungi non possit voci ψυχαῖς, cum dicendum fuisset πάσαις. Aduersatur praeterea etiam huic coniecturae codd. et versionum antiquarum omnium consensus. Plerique interpretes, Stephanum, Hellenistam, versioni Alexandrinae assuetum, atque Mosen, aliam computandi rationem iniisse, statuunt. Verum et hi interpretes magnopere inter se dissentiunt. vid. *Wolfius* et *Bowyerus* ad h. l. *Lilienthalius*, *gute Sache d. göttl. Offenbarung B.* 3. p. 53 ss. *Calouius*, *Buddeus*, (Hist. Eccl. T. 5. p. 335.) *Krebsius*, *Loesnerus*, *Rosenmüllerus*, alii, opinantur, Mosen, qui LXX tantum hominum mentionem fecerit, eos intelligere, qui in Aegyptum cum Iacobo venerint. Stephanum contra et Alexandrinos Iudaeos, qui LXXV. homines nominarint, de iis locutos esse, qui in Aegyptum a Iosepho inuitati fuerint, eos fuisse LXXV, si vxores Iacobi, Rahel, Bilha et Silpa, ac filii Iudae, Ger et Onan annumerentur; mortuos quidem esse illos Iudae filios ante aduentum in Aegyptum, mortuam etiam Rahelem v. Gen. 35, 19. id vero ignorasse Iosephum. Sed praeter Rahelem etiam reliquae vxores Iacobi, Lea (quam hi interpretes non annumerant a Iosepho in Aegyptum inuitatis) Bilha et Silpa mortuae erant v. Gen. 49, 31. 43, 7. 44, 19 s. 46, 5. idque haud

ignorabat Iosephus v. Gen. 43, 7. 44, 19. praeterea Gen. 46, 26. omnes ibi nominati ex Iacobi femore egressi dicuntur, quod vxoribus ipsius non conuenit, et diserte ibi quoque notatur, vxores filiorum Iacobi non esse numerandas. Longe probabilior est locum nostrum cum illo Gen. conciliandi ratio, quam secuti sunt *Capellus*, *Hammondus*, *Wetstenius*, *Michaelis*, *Kraussius*, *Rosenmüllerus* in Scholiis ad Gen. l. l. alii. Obseruant nimirum, Alexandrinos, quos Stephanus secutus sit, annumerasse Iacobi posteris quinque filios Manassis et Ephraimi, in Aegypto natos, hos enim, a Mose omissos, quod serius nati essent, quam Iacobus Aegyptum peteret, ab Alexandrinis Gen. 46. 20. ex Paralip. 7, 14. diserte additos esse. (Ex hac recensione nominum nepotum Iosephi facile quoque potest vanitatis conuinci, nonnullorum interpretum coniectura (v. *Wolfius* in Curis ad h. l.) lectionem ἑβδομήκοντα πάντα, ex librarii, numerales notas male legentis, oscitantia esse prognatam.) Neque huic quam attulimus difficultatem tollendi rationi opponi potest, illos quinque Iacobi nepotes cum auo non descendisse in Aegyptum, si enim haec valeret oppositio, nec summa Hebraei codicis ad LXX exsurgeret; nam in catalogo ibi numerantur etiam *Iosephus*, *Manasse*, et *Ephraim*, quorum primus non cum Iacobo in Aegyptum profectus est, in qua duo posteriores nati sunt. „Itaque, vt *Hammondus* ad h. l. monuit, cuius verba adscribere libet, numerus seu septuaginta, seu septuaginta quinque capitum, non eos proprie designat, qui in Aegyptum vna cum Iacobo descenderant, sed progeniem Iacobi, postquam illic sedem fixerat, quorum quia maxima pars cum eo venit illuc, ab ea omnium petitur denominatio; quamvis quidam eorum in Aegypto essent nati, dicuntur omnes cum eo descendisse, cum etiamnum essent in lumbis parentum, iuxta phrasin et figuram sacris scriptoribus frequentem, vti Leuis dicitur ab auctore epistolae ad Hebraeos *soluisse decimas Melchisedeco*, quamuis multis post annis, quam id fecit Abrahamus, natus fuerit." Caeterum

Stephani aetate, diuersimode numeratos esse homines, qui cum Iacobo se in Aegyptum contulerunt, neque adeo vllo pacto de scripturae vitio cogitandum esse, docet etiam locus Philonis de migr. Abrah. p. 419. B. vbi de numero allegorice agit, et vtrumque numerum commemorat.

16. Non minori interpretationis diuersitati hic quoque versus obnoxius fuit, cum nonnulla contineat quae historiae Geneseos repugnare videantur. Etenim 1) Iacobus et duodecim Patriarchae h. l. sepulti esse dicuntur *Sichemi*, καὶ μετετέθησαν εἰς Συχὲμ *mortui Sichemum translati sunt*, nempe Ἰακὼβ καὶ οἱ πατέρες ἡμῶν coll. v. 15. Sed Iacobus, vt constat ex Gen. 49, 30. et Ioseph. Ant. 2, 8. 7. sepultus est in cauerna Machpela *prope Hebronem*: Iosephi autem ossa secum duxerunt Israelitae, eaque sepeliuerunt *Sichemi* v. Gen. 50, 25. Ios. 24, 32. Locus sepulcri reliquorum Iacobi filiorum in libris V. T. non memoratur. 2) *Abrahamus* h. l. dicitur illud *sepulcrum emisse argenti pretio*, a filiis *Emmori*, patris Sichemi, ὃ ὠνήσατο Ἀβραὰμ τιμῆς ἀργυρίου κ. τ. λ. Verum non Abrahamus, sed *Iacobus* ab Hemori filiis, *agrum* Sichemiticum, quem coleret, emit centum *Keptis* h. e. auctoribus Alexandrinis, reliquisque interpretibus antiquis, centum ouibus v. Gen. 33, 19. *Abrahamus* emerat ab *Ephrone* fundum et speluncam prope Hebronem, qua pro *sepulcro* vteretur, pretium fundi erant quadringenti sicli argentei v. Gen. 23, 9. 17. 18. Hae difficultates, meo quidem iudicio, commodissime soluuntur, si μετετέθησαν et ἐτέθησαν referuntur tantum ad verba οἱ πατέρες ἡμῶν, et vocabulum Ἀβραὰμ tanquam spurium e textu eiicitur, vt adeo verba reddenda sint: *translati sunt Sichemum, et conditi in sepulcro, quod emtum erat, argenti pretio, a filiis Hemori, patris Sichemi.* Scilicet vulgaris Iudaeorum traditio erat, non tantum Iosephi, sed etiam vndecim fratrum ipsius ossa Sichemi fuisse condita v. loca e scriptis Rabbinorum a *Lightfooto* et *Wetstenio* ad h. l. allata:

Etiam Hieronymus ep. 86. Paulam matrem, eorum monumenta prope Sichemum vidiſſe teſtatur: *uenit Sichemum, atque inde diuertens, vidit duodecim Patriarcharum ſepulcra.* Hanc traditionem ſecutus eſt Stephanus. Sed Ioſephus Ant. 2, 8. 2. Hebrone Patriarchas ſepultos fuiſſe refert: *τελευτῶσι δ' αὐτȣ̃ καὶ οἱ ἀδελφοὶ, ζήσαντες εὐδαιμόνως ἐπὶ τῆς Αἰγύπτȣ· καὶ τȣ́των μὲν τὰ σώματα κομίσαντες μετὰ χρόνον αὐτῶν οἱ ἀπόγονοι καὶ οἱ παῖδες ἔθαψαν ἐν Χεβρῶνι· τὰ δὲ Ἰωσήπȣ ὀςᾶ ὕςερον ὅτε μετανέςησαν ἐκ τῆς Αἰγύπτȣ οἱ Ἑβραῖοι εἰς τὴν Χαναναίαν ἐκόμισαν moriuntur vero et fratres eius (Ioſephi), cum feliciter in Aegypto vixiſſent; quorum quidem corpora poſt tempus aliquod poſteri eorum et filii Hebrone ſepeliuerunt. Ioſephi autem oſſa poſtmodum, cum ex Aegypto migrarent Hebraei, in Cananaeam detulerunt.* Duplex ergo et diuerſa erat traditio. Nempe Hebrone ſepulti leguntur Abrahamus cum vxore Sara v. Gen. 25, 10. Ioſeph. Ant. 1, 17. Iſaacus et Iacobus v. Gen. 49, 29. 31. Ioſeph. Ant. 1, 22. 2, 7. 8. ibi etiam Adamus et Eua, ſepulti perhibentur. Hinc Hebron, quae Ioſ. 15, 13. 54. vocatur *Kiriath* אַרְבַּע, e ſententia Rabbinorum hoc nomen inde accepit, *quia quatuor paria ibi ſepulta fuere, Adamus et Eua, Abrahamus et Sara, Iſaacus et Ribecca, Iacobus et Lea* v. *Wetſtenius* ad h. l. Iam quoniam Hebrone plures Patriarchae ſepulti erant, nec in literis ſacris locus ſepulcri vndecim Ioſephi fratrum indicatur; inde orta eſt traditio, Ioſephi fratres Hebrone conditos fuiſſe, quam traditionem plures Iudaeorum ſequebantur et veram iudicabant, odio Samaritanorum ducti, in quorum poteſtate Stephani tempore Sichem erat. Neque tamen hanc traditionem ſe probaſſe omnibus, ſed alios credidiſſe Sichemi Ioſephum eiusque fratres ſepultos fuiſſe, ex ſupra dictis ſatis apparet, et confirmatur loco Ioſephi B. I. 4, 9. 7. vbi de Hebronenſibus ſcribit: *μυθεύȣσι δὲ κ. τ. λ.* Stephanus autem non memorauit Iacobi ſepulcrum, qui Hebrone conditus erat, ſed ſepulcrum Patriarcharum Sichemiticum,

vt tacite innueret, Samaritanos Iudaeis tantopere exosos, non a Deo repudiari, etsi eum non in templo Hierosolymitano colerent, Dei enim prouidentia moderante factum esse, vt Iosephus et Patriarchae reliqui in ea regione sepelirentur, quam Samaritani incolerent. Ad verbum ὠνήσατο *Beza* et *Bochartus* Hieroz. P. 1. Lib. 2, c. 43. ἀπὸ τῦ κοινῦ coll. v. 15. *Iacobi* nomen subaudiendum, et Ἀβραὰμ a lectore quodam inconsiderate additum fuisse existimant. Etiam *Bauerus* in Phil. Thucyd. Paul. p. 167. et *Valckenarius* in Scholis ad h. l. hanc vocem ad glossemata referendam esse statuunt. Recte. Tralatitium enim est, haud raro omnes libros scriptos falsam lectionem continere vid. ad Marc. 15, 25. Fauet huic coniecturae etiam lectio cod. E. ὁ πατὴρ ἡμῶν, quae aperte glossema redolet. Scilicet ad ὠνήσατο adiecerat nescio quis ὁ πατὴρ ἡμῶν, et cum hoc nomine Abrahamus κατ' ἐξοχὴν insigniretur, adscripsit alius Ἀβραὰμ, potest vero etiam hoc nomen adiectum esse ab eo, qui cum h. l. sermonem esse videret de emtione sepulcri, cogitaret de spelunca ab Abrahamo emta, vt in ea Saram sepeliret, cum recordaretur, a Iacobo non eo consilio agrum ab Hemoris filiis emtum esse, vt hoc agro pro sepulcro vteretur. Verbum ὠνήσατο impersonaliter accipiendum, *monumentum quod emtum erat*, *welches man gekauft hatte*, *welches gekauft worden war*. In verbis τιμῆς ἀργυρίυ deest praepositio ἀντὶ, plena locutio, ἀντὶ τιμῆς ἀργυρίυ, eadem ellipsis deprehenditur Matth. 10, 29. In textu Hebraico Gen. 33, 19. legitur nomen קשיטה, quod h. l. per ἀργύριον expressum est. Significatio nominis *Kesita*, incerta est. De pecunia signata non commode illud intelligi posse, monuerunt *Dathius* et *Rosenmüllerus* ad Gen. l. l. cum eius antiquitas non tanta sit. *Michaelis* pondus argenti fuisse putat veterum, nobis ignotum. *Faber* ad *Harmari Beobacht. üb. d. Orient.* Th. 2. p. 18. cum vocabulum Syriacum [illegible] quod Hebr. קשיטה respondeat, *pateram*, [illegible]

significet, *Kesita* fuisse opinatur, vas argenteum, aut aureum, cuius generis vasa antiquissimis temporibus, in negotiis, loco pecuniae, et sic quoque in muneribus in vsu fuerint v. Gen. 24, 53. 1 Regg. 10, 25. Ex. 3, 22. Alexandrini Iudaei conuerterunt ἑκατὸν ἀμνῶν, intellexerunt, vt videtur, nummos agni imagine signatos, vt ex recentioribus *Bochartus*, *Hammondus*, alii, v. *Bocharti* Hieroz. P. 1. Lib. 2. c. 43. T. 1. p. 473 ss. edit. *Rosenmülleri* et *Michaelis* Supplem. ad Lexx. Hebrr. p. 2207 ss. Ἐμμὸρ τοῦ Συχὲμ scil. πατὴρ coll. Gen. 33, 19. Stephanus Byz. in Δαίδαλα· ἡ δὲ πόλις ἀπὸ Δαιδάλου τοῦ Ἰκάρου *vrbs a Daedalo* (patre) *Icari condita*. Exempla huius ellipseos plura alia v. ap. *Glassium* Phil. S. p. 120. *L. Bosium* de Ellips. p. 376. ed. *Schaefer*. et *Verheykium* ad Antonin. Lib. p. 214. h. Caeterum admissa hac, quam proposuimus, verborum huius versus interpretatione, concedendum quidem est, Stephanum clarius mentem suam exprimere potuisse, sed quod paulo obscurius locutus sit, condonandum est subito nec ex praeparato dicenti. Afferamus iam pro instituti nostri ratione praecipuas aliorum huius loci interpretationes. 1) Nonnulli statuunt Ἀβραάμ patronymice h. l. sumi debere pro *Abrahamide* h. e. pro Iacobo, Abrahami nepote, cum patrum nomina, pro posteris, et quidem non pro tota tantum posteritate et gente, sed pro vno etiam singulari homine interdum vsurpari soleant, vt 1 Reg. 12, 16. 15, 6. v. *Wolfius* in Curis, (p. 1106.) *Hammondus* et *Krebsius* ad h. l. Vertunt igitur: *Patriarchae translati sunt Sichemum et sepulti in sepulcro quod Abrahamides* i. e. Iacobus *emit* etc. Huius interpretationis duritiem cum probe sentiret *Lud. Capellus*, legi malebat: ὁ τοῦ Ἀβραὰμ scilicet ἔκγονος s. υἱός. vid. eius Spicilegium notarum ad h. l. 2) *Clericus* in arte critica P. 3. Sect. 1. c. 12. §. 4. aliique a *Calouio* ad h. l. laudati, legendum coniecerunt Ἰακώβ. Et *Clericus* quidem suspicabatur in codd. primum scriptum fuisse IAB i. e. Ἰακώβ, sed literam I obscurius scriptam, aut lapsu temporis deletam fuisse,

atque adeo librarium, qui legisset AB, scripsisse Ἀβραάμ. 3) *Grotius*, et qui eum sequuntur, pro Ἐμμὸρ rescribendum Ἐφρών, et verba τῦ Συχὲμ expungenda censent, cum ea etiam Syr. Erpen. et codd. nonnulli omittant. Sermonem ergo esse putant de agro ab Abrahamo et Iacobo empto, vt sensus sit, alii, s. partim, Sichemi, alii, s. partim Hebrone sunt sepulti in agro qui Ephronis fuerat, quem Abrahamus emit. Notant particulam καὶ haud raro significatu disiunctiuo, *aut*, vsurpari, vt 2 Cor. 13, 11. Matth. 18, 16. Ex. 12, 5. *esto agnus mas vitulus de ouillo et de caprino pecore*, i. e. aut de caprino pecore vid. *Storrii* Opuscc. T. 2. p. 246. 396. *Grotius* opinatur, nonnullos cum Iacobo prope Hebronem, nonnullos cum Iosepho Sichemi fuisse sepultos, et ita quoque traditionem Iosephi (Antiq.) et Hieronymi facillime conciliari posse. Sic quoque statuunt *Bengelius* in Gnom. et *Lilienthalius* Th. 3. p. 45. qui posterior, Iosephi filios, Manassen et Ephraimum, Sichemi sepultos fuisse putat. Alii contra, nonnisi Iacobi sepulcrum prope Hebronem, reliquorumque Patriarcharum Sichemi respici putant, atque adeo pluralem ἐτέθησαν per enallagen positum accipiunt pro singulari, vt Matth. 26, 8. coll. Ioh. 12, 4. 4) Ex *Papii* sententia in *Velthusenii Bremischen u. Verdischen theologisch. Magazin* Th. 2. p. 145 ss. Iosephus orationis subiectum est a v. 9—16. verba ἐν ψυχαῖς—Αἴγυπτον parentheseos nota a reliquis separanda sunt, particula δὲ post κατέβη, quae etiam a nonnullis codd. abest, delenda, Ἀβραὰμ mutandum in Ἰακὼβ, et pro μετετέθησαν et ἐτέθησαν cum vers. Syr. et Ar. Erp. legendum est, μετετέθη et ἐτέθη. 5) Alii duas narrationes confusas esse autumant, aut a Stephano, vt *Morus*, *Eckermanus* in *theol. Beyträgen* St. 2. p. 154. al. aut a librario v. *Rosenmüllerus* ad h. l. *Nicolai* in *Velthusenii* l. l. B. 1. p. 145. Alias aliorum coniecturas recensuit *Wolfius* in Curis ad h. l.

17. 18. καθὼς δὲ ἤγγιζεν ὁ καιρὸς κ. τ. λ.] *cum ap-*

propinquaret tempus, quo Deus promissa Abrahamo iureiurando sancita exsoluere vellet. χρόνος τῆς ἐπαγγελίας positum est pro χρόνος τῆς πληρώσεως τῆς ἐπαγγελίας tempus quo euentum habere debebat promissio. ἧς ὤμοσεν vid. ad 2, 30. Promiserat Deus Abrahamo prolem numerosam, liberationem posterorum ipsius ab eorum oppressoribus (coll. supra v. 7.) et terrae Cananaeorum possessionem v. Gen. 12, 7. 15, 13 sq. 22, 16. Deut. 8, 18. 9, 5. hae promissiones h. l. innuuntur. ἀνέστη regiam dignitatem cepit, creatus est. Verbum ἀναστῆναι vt Hebr. קוּם etiam de *aditu muneris publici, praecipue regii,* vsurpatur v. Ex. 1, 8. 2 Regg. 23, 25. h. l. vid. et not. ad 5, 36. ἕτερος ex alia familia ortus Ioseph. Ant. 2, 9. 1. Αἰγύπτιοι οὖν ἦσαν οὖ ὑπὸ Ἰωσήπε τετυχότες, διὰ χρόνε μῆκος λήθην λαβόντες, καὶ τῆς βασιλείας εἰς ἄλλον οἶκον μεταληλυθυίας, δεινῶς ἐνέβριζον τοῖς Ἰσραηλίταις *Aegyptii, cum Iosephi beneficiorum memoriam temporis longinquitas obliterasset, regnumque ad aliam familiam deuenisset, inhumane tractabant Israelitas.* cf. Ex. 1, 8. vbi v. *Rosenmüllerus* et *Hezelius.* ὃς οὐκ ᾔδει τὸν Ἰωσὴφ] vertunt: *qui Iosephum non nouerat.* Sed parum probabile est, nouum regem, Iosephum, eiusque res gestas ignorasse. Nam vt intelligenter animaduertit *Krausius,* nisi commentariis publicis, tamen ipso Israelitarum populo inter Aegyptios versante, memoria Iosephi seruaretur, necesse erat. Vertit igitur *Krausius: infenso in Iosephum animo erat;* cum ידע etiam notet, *voluntate aliquem persequi, amicum habere, amare, probare* v. 1 Par. 17, 18. Gen. 18, 19. Amos. 3, 2. vt εἰδέναι Matth. 25, 13. coll. 7, 23. vbi v. nos. Mallem tamen verba Stephani reddere: *Iosephi nullam rationem habebat, er nahm keine Rücksicht auf ihn,* immemor erat Iosephi meritorum, ingratus erat aduersus Iosephi merita. Sic εἰδέναι legitur 1 Thess. 4, 4. 5, 12. vid. et *Abreschius* ad Aeschyl. p. 543.

19. οὗτος κατασοφισάμενος — τοὺς πατέρας ἡμῶν] *ille*

malis artibus aduersus gentem nostram vtens, maiores nostros afflixit. κατασοφίζεσθαι, quod in verſ. Alexandrina Ex. 1, 10. (Eccl. 7, 17. Pſ. 105, 25.) Hebr. התחכם respondet, notat: *arte vti contra aliquem, dolose agere, callide quodam inuento siue verbis, siue factis, aliquem decipere et circumuenire.* Philo in Flacc. p. 971. B. de plebe Alexandrina, simulata imperatoris auctoritate contra Iudaeos insurgente, κατασοφίζονται τὸ Καίσαρος ὄνομα *Caesaris nomine in fraudem vtuntur.* Ioſeph. Ant. 6, 11. 4. de Michala, callido illo ſtrategemate Saulum, patrem, decipiente, et ex ipsius inſidiis Dauidem eripiente: μεμφομένε τῦ πατρὸς αὐτὴν ὅτι σώσαιε μὲν τὸν ἐχθρὸν αὐτῦ, κατασοφίσαιτο δ' αὐτὸν *cum pater eam reprehendiſſet, quod eius inimicum ſeruaſſet, ipſum autem callide decepiſſet.* Iudith. 5, 11. καὶ ἐπανέστη αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς Αἰγύπτε, καὶ κατεσοφίσαντο αὐτὰς ἐν πόνῳ καὶ ἐν πλίνθῳ, καὶ ἐταπείνωσαν αὐτὰς, καὶ ἔθεντο αὐτὰς εἰς δέλες. ib. 10, 21. οἱ ἀφεθέντες δυνήσονται κατασοφίσασθαι πᾶσαν τὴν γῆν *qui dimiſſi, doloſis machinis omnem terram infeſtare potuerunt.* add. Diod. Sic. p. 496. B. p. 624. D. Alciphr. 3, 4. cf. *Kypkius, Krebſius, Wetſtenius, Münthius* et *Loesnerus* ad h. l. Suidas: κατασοφισώμεθα — μηχανῇ τινι κακώσομεν. Lex. Cyr. MS. Brem. κατασοφίσασθαι, ἀπατῆσαι, κατατεχνάσασθαι. Reſpicitur autem h. l. fraudulentus regis conatus populum extenuandi et perdendi, Iſraelitis grauiſſimos labores imponendo, vt a matrimoniis deterrerentur, liberos ſuos abiicerent, et ipſi nimiis laboribus abſumerentur. Hoc regis illius conſilium perdendi populi Iſraelitici commemorat etiam Philo Lib. 1. de vit. Moſ. p. 603. E. τὴν ἰσχὺν αὐτῶν ἀφαιρεῖν ἐπινοίαις ἀνοσιεργοῖς ἐμηχανᾶτο *vires eorum nefariis artibus accidere conatus eſt.* add. Iudith. 5, 11. γένος *gens, natio,* vt 4, 36. 18, 2. Marc. 2, 26. Diod. Sic. p. 17. B. παρὰ τοῖς γένεσι τέτοις *apud has gentes.* p. 34. C. τὸ γένος ἅπαν τῶν βαρβάρων. v. *Münthius* ad h. l. add. Xen. Cyr. 4, 6. 2. Eurip. Phoenn. 126. τῦ ποιεῖν ἔκθετα τὰ βρέφη αὐτῶν] *ita vt liberos ſuos exponerent.*

τῷ ποιεῖν ἔκθετα dictum eſt pro, ἐκτιθέναι coll. v. 21. Eſt autem ἐκτιθέναι verbum, de iis, qui infantes exponunt, proprium Eurip. Ion. 18. ἀπήνεγκε βρέφος Εἰς ταυτὸν ἄντρον — κἀκτίθησιν ὡς θανούμενον. Ariſtoph. Nubb. 531. Κἀγὼ (παρθένος γὰρ ἔτ' ἦν, κοὐκ ἐξῆν πώ μοι τεκεῖν) Ἐξέθηκα. Philo Lib. 1. vit. Moſ. p. 604. B. de Moſis parentibus: δεδακρυμένοι τὸν παῖδα ἐκτιθέασι περὶ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ *plorantes puerum exponunt in ripa fluminis.* Et paulo poſt: οἰκτιζόμενοι τὸν παῖδα — τί γάρ, ἔφασαν, εὐθὺς γενόμενον οὐκ ἐξεθήκαμεν; *miſerantes puerum — cur, inquiunt, non ſtatim natum expoſuimus.* add. Aelian. H. V. 2, 7. 10, 18. Suidas: ἐκτιθέναι τὰ βρέφη, ἀντὶ τοῦ, εἰς βορὰν θηρίοις, ἢ καὶ ἄλλως εἰς διαφθορὰν παρατιθέναι ἐπ' ἐρημίαις cf. etiam *Wetſtenius* ad h. l. Referri autem debent verba noſtra ad ipſos Iſraelitas, infantes ſuos exponentes, non vt *Hammondus, Knachbullus, Krauſius* (vertit: *liberos abiici iubens*) *Thalemanus* (*ita afflixit, vt eorum infantes exponendos curaret*) voluerunt, ad Pharaonem regem, vt pro αὐτῶν legendum ſit αὑτῶν. Nam ποιεῖν ἔκθετα, vt ſupra notauimus, eſt id. qd. ἐκτιθέναι, deinde rex Aegypti, vt Ex. 1, 22. legitur, iuſſit, vt Aegyptii pueros Iſraelitarum recens natos in Nilum coniicerent, non vero vt Iſraelitae eos exponerent, Hebraeos autem infantes ſuos expoſuiſſe ex iis apparet, quae Ex. 2. et Ioſeph. Ant. 2, 9. 4. de Moſis parentibus enarrantur. Denique verbum κατασοφίζεσθαι, de cuius vi et poteſtate ſupra dictum eſt, non poteſt eo referri, quod iuſſerit rex Iſraelitarum infantes in aquam abiici; in hoc enim edicto non regis aſtutia perſpicitur, ſed potius aperta eius crudelitas. εἰς τὸ μὴ ζωογονεῖσθαι] *ne viui conſeruarentur,* ſcl. τὰ βρέφη. Sententia verbis ineſt haec: Iſraelitae ipſi ſuos liberos exponebant, ne viui conſeruarentur, ne eandem miſeram ſortem experirentur, qua ipſorum parentes premebantur. ζωογονεῖν *viuum ſeruare* v. LXX Ex.

1, 17. 1 Sam. 2, 6. *Fesselium* in Aduerf. Sacr. Lib. 5. c. 5. §. 3. *Suiceri* Thef. Eccl., nos ad Luc. 17, 33.

20. ἐν ᾧ καιρῷ ἐγεννήθη Μωσῆς, καὶ ἦν ἀστεῖος τῷ Θεῷ] *illo tempore Moses natus est, puer longe formosissimus.* ἀστεῖος prop. est *vrbanus*, et ponitur de eo, qui in vrbe natus est, vel in ea viuit et commoratur, nam ἄστυ est *vrbs;* opponitur ei ἀγροικὸς *rusticus.* Etym. M. p. 158. Sylb. et ex eo Phauorinus v. ἄστυ· ἀστεῖος· ὄνομα ἐκ τῆ ἄστυ· — κυρίως ὁ ἐν ἄστει διατρίβων. Eadem est apud Latinos vis vocabuli *vrbanus* v. Terent. Adelph. 1, 1. 17. vbi *vita vrbana* opponitur *rusticae.* Ouid. Pont. 1, 8. 29. *vitae* vrbanae *commoda.* Cic. Pif. 26. *in hac quotidiana, assidua*, vrbanaque *vita.* Iam quoniam homines rustici ab hominibus vrbanis, non modo morum elegantia et lepore vincuntur, sed etiam vultus orisque venustate superare solent, factum est, vt ἀστεῖος adhiberetur non modo significatu eo, vt designaret *eum, e cuius dictis et factis, et tota consuetudine elucet humanitas, elegantia, peritia, doctrina, in cuius dictis et factis nihil odiosum, nihil inconditum, nihil turpe notandum est, moribus politis praeditum*, vt Lat. *vrbanus* vid. *Manutius* ad Cic. epp. ad Diu. 3, 7. p. 221. et 3, 8. p. 225. ed. *Richt.* sed etiam notaret *formosum*, vt h. l. Iudith. 11, 23. καὶ νῦν ἀστεία εἶ σὺ ἐν τῷ εἴδει σε *tua forma est admodum praestans, excellens.* Suidas: ἀστεῖος, εὐπρόσωπος, χαριεὶς, καλός v. loca ap. *Wetstenium* ad h. l. add. *Fischerus* Proluss. de vitiis Lexx. N. T. p. 223 sq. et ad Xen. Cyr. 2, 2. 11. nec non *Krebsius* ad Plutarch. de audiend. poet. p. 185. Eadem voce de Mose vsus est Philo de vit. Mos. Lib. 1. p. 604. A. γεννηθεὶς οὖν ὁ παῖς εὐθὺς ὄψιν ἐνέφηνεν ἀστειοτέραν ἢ κατ' ἰδιώτην *natus puer formam venustiorem vulgari prae se tulit.* Exodi loco parallelo legitur: כִּי טוֹב הוּא vbi Symmachus habet καλὸς, sed versio septuagintauiralis, ἀστεῖος. Additur autem h. l. τῷ Θεῷ h. e. *coram Deo, iudice Deo*, i. e. admodum,

maxime formosus. Nempe Hebraei, cum Dei naturae et virtutum omnium intelligatur summa esse praestantia, ad exprimendam rei alicuius magnitudinem et praestantiam, positiuo adiungere solent nomina Dei, (etiam angelorum) quae vi adiectiuorum gaudent. Sic Ps. 36, 7. *montes Dei*, sunt, montes altissimi. Ps. 80, 11. *cedri Dei* i. e. maximae. Cant. Sal. 8, 6. 7. *flamma Dei* i. e. amor vehemens et ardens. Apoc. 21, 11. *δόξα Θεοῦ splendor summus*. Sap. 16, 20. *τροφὴ ἀγγέλων cibus praestantissimus* vid. *Glassius* Phil, Sacr. p. 44. *Noldius* Concordd. Particc. p. 810. ed. *Tymp.* Non *nomen Dei*, sed apud Graecos tamen adiectiua *θεῖος, δαιμόνιος, οὐράνιος*, nonnunquam inseruiunt simili vsui, et hominem admodum formosum nominare solent, *θεοειδῆ* et *θεοείκελον* v. Hom. Il. γ', 16. α', 131. *Elsnerus* et *Albertius* ad h. l. Solent vero etiam Hebraei, vt ostendant, aliquid suo in genere esse praeclarissimum, omnique ex parte perfectum, nominibus Dei, in talibus formulis, praefigere particulam ל etiam ita, vt לאלהים vel ליהוה sit id. qd. לפני אלהים vel בעיני יהוה *coram Deo, in oculis Dei* i. e. iudice Deo. Sic Ion. 3, 11. Niniue nominatur: עִיר גְּדוֹלָה לֵאלֹהִים *urbs magna Deo* i. coram Deo, non tantum iudicio hominum sed et Dei, h. e. omisso Hebraismo, maxima. LXX *πόλις μεγάλη τῷ Θεῷ*. Gen. 10, 9. venator לִפְנֵי יְהוָֹה *coram Ioua* i. e. venator vere eximius v. not. ad Luc. 1, 6. *Storrius* Obss. ad Anal. p. 258. Sic h. l. *ἀστεῖος τῷ Θεῷ* est, *formosus iudice Deo* i. e. *λίαν, σφόδρα ἀστεῖος*, et Moses, qui h. l. ex Hebraeorum loquendi consuetudine *ἀστεῖος τῷ Θεῷ* dicitur, in ep. ad Hebr. 11, 23. loquendi ratione Graeca dicitur *ἀστεῖον παιδίον*, et Ioseph. Ant. 2. 9. 7. eum vocat, *παῖδα μορφῇ θεῖον puerum forma diuinum, praestantissimum*, quam formae venustatem paulo ante ita expressit, vt Mosi *εὐμορφίαν, θαυμαστὸν κάλλος* tribuerit.

21. *ἐκτεθέντα δὲ αὐτὸν κ. τ. λ.*] *expositum autem*

filia Pharaonis sustulit, eumque pro filio suo educandum curauit. αὐτὸν post ἀνείλατο redundat, v. Ioh. 18, 11. not. ad Matth. 5, 40. 8, 1. verbum autem ἀναιρεῖσθαι frequenter ponitur de iis, qui liberos expositos tollunt et educant Aristoph. Nubb. 531. Ἐξέθηκα, παῖς δ' ἑτέρα τις λαβοῦσ' ἀνείλατο *exposui foetum quem alia quaedam puella sustulit.* Etymol. M. λέγεται δὲ ἀνελεῖν καὶ τὸ ἀναλαβεῖν τὰ ἔκθετα βρέφη. Hesychius: ἀναιρεῖν, τὸ τεχθὲν ἀνατρέφειν, cf. *Wetstenius* ad h. l. et *Dorvillius* ad Chariton. p. 329.

22. καὶ ἐπαιδεύθη Μωσῆς πάσῃ σοφίᾳ Αἰγυπτίων] *tum Moses in omni Aegyptiorum sapientia institutus est.* In astrologia, somniorum interpretatione, physica, prodigiorum effectione, medicina, mathematica, hieroglyphica, aliisque sapientiae Aegyptiorum partibus institutus est a sacerdotibus, qui regni senatusque principes, et regum regiaeque familiae magistri erant. Diod. Sic. p. 46. D. περὶ τῶν μεγίστων οὗτοι προβουλευόμενοι συνδιατρίβουσι τῷ βασιλεῖ, τῶν μὲν συνεργοὶ, τῶν δὲ εἰσηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι γινόμενοι *hi* (sacerdotes) *vt senatus principes, regi perpetuo praesto sunt, qua opera, qua consilio, qua doctrina et informatione eum adiuuantes.* add. Herodo. 7, 164. v. *Meinersius* de caussis ordinum siue Castarum apud veteres Aegyptios et Indos, in Commentatt. Soc. Reg. Scient. Gotting. Vol. 10. p. 184. *Heeren Ideen üb. die Politik, den Verkehr u. den Handel der vornehmsten Völker d. alten Welt.* Gotting. 1793. p. 348 ss. De singulis Aegyptiorum sapientiae partibus cf. locos Diod. Sic. a *Münthio* ad h. l. laudatos. add. Philo 1. de vit. Mos. p. 606. A. qui tamen fingit, Mosen etiam Graecorum artibus a magistris, magnis e Graecia praemiis inuitatis, eruditum esse v. *Walchii* Obss. in N. F. libros p. 65 sq. Aegyptii tunc temporis principatum literarum tenebant, vnde et 1 Regg. 4, 30. sapientia Salomonis, quae tamen summa fuisse dicitur, cum sapientia Aegyptiorum comparatur. add. Ies.

19, 11. 12. Macrob. Saturn. 1, 16. *Aegyptus mater artium.* Id. in Somn. Scip. 1, 21. *Aegyptiorum enim retro maiores, quos constat primos omnium coelum scrutari et metiri ausos, postquam perpetuae apud se serenitatis obsequio coelum semper suspectu libero intuentes deprehenderunt.* Valer. Max. 8, 7. 2. *Pythagoras—Aegyptum petiit, vbi literis gentis eius assuefactus, praeteriti aeui sacerdotum commentarios scrutatus, innumerabilium seculorum obseruationes cognouit— Plato—Aegyptum peragrauit, dum a sacerdotibus eius gentis Geometriae multiplices numeros atque coelestium obseruationum rationes percipit.* Locos hanc in rem plures congessit *Wetstenius* ad h. l. Ioseph. Ant. 2, 13. vbi sermo de Mose, cuius proiecta virga in draconem mutata erat, *κελεύει (ὁ βασιλεὺς) τοὺς ἱερεῖς τὰς αὐτὰς ὄφεις αὐτῷ παρασχεῖν ὁρᾷν, ὡς Αἰγυπτίων σοφῶν ὄντων καὶ τὴν περὶ τούτων ἐπιστήμην iubet rex sacerdotes suos eadem ostentare prodigia, quia Aegyptii et harum rerum scientiam tenent;* hoc prodigio vero a sacerdotibus ostentato, Moses regem ita alloquitur: *οὐδ᾽ αὐτὸς, ὦ βασιλεῦ, τῆς Αἰγυπτίων σοφίας καταφρονῶ ne ipse quidem, o rex, Aegyptiorum sapientiam despicio.* Iustin. 36, 2. de Iosepho: *et prodigiorum sagacissimus erat, et somniorum primus intelligentiam condidit, nihilque diuini iuris humanique ei incognitum videbatur, adeo, vt sterilitatem ante multos annos prouiderit.* Caeterum in libris Mosaicis nihil de Mosis in disciplinis Aegyptiorum institutione memoratur, sed Stephanus traditionem secutus est. *ἦν δὲ δυνατὸς ἐν λόγοις καὶ ἐν ἔργοις*] *eratque loquendi ui et rebus praeclare gerendis insignis.* Sed Moses, qui h. l. *δυνατὸς ἐν λόγοις* fuisse dicitur, Exod. 4, 10. et 6, 12. lingua impedita fuisse legitur. Philo Lib. 1. de vit. Mos. p. 615. B. Deum, cum Moses munus sibi delatum recusasset, ita loquentem inducit: *μηδὲν δείσῃς· ἐμοῦ γὰρ ἐπινεύσαντος ἀρθρωθήσεται πάντα καὶ μεταβαλεῖ πρὸς τὸ βέλτιον, ὡς μηδενὸς ἔτι ἐμποδίζοντος ῥεῖν εὔτροχον καὶ λεῖον ἀπὸ καθαρᾶς πηγῆς τὸ τῶν λογισμῶν νᾶμα noli timere, meo nutu articulate disseres omnia, facundia mutata in melius, vt im-*

pedimento nullo leuiter et facile, e limpidissimo fonte cogitationum exeat flumen. Hinc *Alex. Morus* in notis ad quaedam N. F. loca p. 87. Stephani verba, cum verbis Mosis, quibus se ipse lingua balbutiente esse fatetur, ita conciliari posse autumat, vt statuatur, Mosen quidem natura sua impeditioris linguae fuisse, sed cum Deus ipsi dixisset: *ego ori tuo adero* (adero tibi loquenti) affusam labiis eius coelestem gratiam vitium naturale compensasse. At enimuero Aaron erat Mosis interpres. Legitur enim Ex. 4, 16. *is* (nempe, Aaron) *pro te ad populum verba faciet, et sic tibi pro ore erit*, et v. 12. *abi, iuuabo te loquentem, et te docebo quae dicere debeas.* Vnde et *Morus* ipse adiecit explicationem aliam, quae se probauit *Wolfio*, nimirum hanc, concionibus quidem aptiorem fuisse Aaronem, sed Mosen oracula et leges dictasse, vi praeditum quadam eloquii ad haec idonea. *Krebsio* atque *Loesnero*, quos secuti sunt *Morus, Rosenmüllerus, Heinrichsius*, alii, δυνατὸς ἐν λόγοις id. qd. alias δυνατὸς s. δεινὸς λέγειν (v. *Kusterus* ad Aristoph. Nubb. Argum.) est, *vi persuadendi pollens, qui oratione auditorum animos flectere, tenere, et propemodum cogere potest.* Laudant hi interpretes locum Iosephi Ant. 3, 1. 4. vbi Moses dicatur πλήθει ὁμιλεῖν πιθανώτατος *summa vi populo persuadendi pollens.* Statuunt ergo, Mosen lingua fuisse balbutiente, neque vlla dicendi vi praeditum, cum vero Deus ei dicendi vim largitus esset, tum eum factum esse πλήθεσιν ὁμιλεῖν πειθανώτου *facultate animos populi flectendi praeditum. Krausius* elogium illud, δυνατὸς ἐν λόγοις de scriptis Mosis, orationis simplicitate, elegantia atque grauitate insignibus, intelligit, quam interpretationem *Alex. Morus* quoque non alienam a dicentis consilio putauerat. Verba δυνατὸς ἐν ἔργοις *Krebsius, Loesnerus, Rosenmüllerus, Krausius, Boltenius*, alii, de miraculis a Mose editis explicant. Mea quidem sententia non potest h. l. cogitari de miraculis a Mose editis, neque de scriptis eius, neque de dicendi vi a Deo Mosi concessa, cum ei munus iniunxisset Israelitas ex Aegypto educendi.

Etenim contextus satis aperte docet, non esse h. l. sermonem de Mose Israelitarum duce, sed de eius vita in aula Pharaonis gesta. Formula *δυνατὸς ἐν λόγοις* intelligenda est de orationis vi et efficacia v. *Krebsius* ad h. l. add. quae notauimus ad Luc. 24, 19. et verbis iunctis inest sententia haec: oratione et rebus gerendis pollebat, vi persuadendi, animos flectendi praeditus erat, consilia optima dabat, et in rebus gerendis fortissimus erat. *Hammondus:* „consultor optimus erat, et strenuus consiliorum exsecutor." Poterat ergo Moses lingua balbutiente esse, et tamen *δυνατὸς εἶναι ἐν λόγοις καὶ ἔργοις*. Neque improbanda videtur eorum sententia, qui, quod attinet verba *δυνατὸς ἐν ἔργοις*, iis Stephanum quoque respexisse putant traditionem Iudaeorum, Mosen Aegyptiorum fuisse ducem contra Aethiopas, eosque profligasse v. Ioseph. Ant. 2, 5.

23. *ὡς δὲ ἐπληροῦτο αὐτῷ τεσσαρακονταετὴς χρόνος*] *cum quadraginta annos natus esset.* Mosen quadraginta annos in Aegypto degisse, ipsius Mosis testimonio non constat v. Ex. 2, 11 ss. sed Stephanus etiam hac in re secutus est traditionem Iudaeorum. Bereschith Rabba fol. 115, 3. *Moses in palatio Pharaonis degit XL annos, in Midiane XL annos, et ministrauit Israeli annos XL.* Schemoth Rabba fol. 118, 3. ad verba Ex. 2, 11. *tunc temporis fuit Moses annorum XX, vel, vt alii volunt, XL.* Ib. col. 2. ad verba v. 14. *Quis posuit te iudicem? R. Iehuda dixit, Mosen tunc temporis annos viginti habuisse, quare dixerunt ad ipsum: nondum dignus es, qui princeps aut iudex noster sis, nam homo quadraginta demum annorum peruenit ad intelligentiam. Sed R. Nehemias dixit: Mosen annorum quadraginta fuisse, vnde dixerunt illi: manifestum quidem est, quod tu ad aetatem virilem perueneris, sed hoc tamen non obstante, non dignus es, qui sis iudex aut princeps noster.* Ergo annorum viginti Mosen tunc temporis fuisse, nonnulli statuebant, quo defenderent Israelitas, qui eum iudicem recusassent. *ἀνέβη ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ*] *ei in men-*

tem venit, in hanc cogitationem incidit. Subintell. διαλογισμός. Plena formula extat Luc. 24, 38. vbi v. not. Hebr. עלה על לב v. Ier. 3, 16. ἐπισκέψασθαι *visitare*, vt Israelitarum conditionem accuratius cognosceret, iisque opem ferret.

24. 25. *Ibi cum videret quendam male tractari, ei opem tulit, afflictumque Aegyptii caede vltus est.* ἀδικεῖσθαι *verberari*, Alexandrini Iudaei hoc verbo Ies. 10, 20. expresserunt Hebr. הכה quod, loco parallelo Exod. 2, 11. reddiderunt τύπτειν. Med. ἀμύνεσθαι notat: *resistere, arcere*, item: *opem ferre* v. *Schleusneri* Lex. h. v. et *Munthius* ad h. l. Subaudiendum autem est, τῷ ἀδικουμένῳ. Verbum καταπονεῖσθαι, quod inprimis vsurpatur de iis, qui morbo laborant, vnde Hesychius καταπονούμενος explicuit πειραζόμενος (quoniam πειράζεσθαι ii quoque dicuntur, qui morbo inuaduntur v. *Kühnius* in Ind. ad Ael. H. V. sub h. v.), omnino etiam declarat: *valde vexari, affligi, excruciari*, nam praepositio κατὰ in compositis, frequenter hanc vim obtinet, vt notet, *valde, admodum* v. *Abreschius* Lectt. Aristaenn. p. 278. 2 Macc. 8, 2. ἐπὶ τὸν ὑπὸ πάντων καταπονούμενον λαὸν vt respiceret *populum ab omnibus vexatum*. add. 3 Macc. 2, 2. Theophr. Char. 8, 5. cf. de hoc verbo *Wesselingius* ad Diod. Sic. 13, 53. T. 1. p. 585. *Kypkius* et *Albertius* ad 2 Petr. 2, 7. et *Wetstenius* ad h. l. πατάσσειν *percutere, ferire*, vt Hebr. הִכָּה indicat etiam, *interficere, necare*, vt Matth. 26, 31. h. l. cf. et *Bielii* Thes. sub h. v. Mosen Aegyptium illum interficere voluisse, probari nequit, vt recte monuit *Eckermannus* ad h. l. Amoris in populares plenus, cum male tractari videret Israelitam, ira excanduit, et Aegyptium percussit. In libris Mosis hoc factum neque laudatur, neque improbatur. conf. etiam *Hezelius* et *Rosenmüllerus* in Scholiis ad Ex. 2, 11. — 25. Putabat, populares, cum ipse solus et vnus, omnium amore in eos commotus, Aegyptiorum tyrannidi sese opponere ausus fuisset, inde conclusuros esse

et intellecturos, ipsum, inuante Deo, eos a seruitute vindicaturum esse. Sed nihil horum iis in mentem venit.

26. 27. τῇ ἐπιούσῃ ἡμέρᾳ *die postero*, Herodo. 9, 41. ὡς ἅμα ἡμέρῃ τῇ ἐπιούσῃ συμβολῆς ἐσόμενος. Alexandrini Ex. l. l. habent: τῇ ἡμέρᾳ τῇ δευτέρᾳ. Omisso nomine ἡμέρα, legitur τῇ ἐπιούσῃ infra 16, 11. Herodi. 2, 14. 5. al. αὐτοῖς referendum est ad ἀδελφὺς quod praecessit, superuenit duobus Israelitis certantibus coll. Ex. 2, 13. vbi in versione Alexandrina legitur: ὁρᾷ δύο ἄνδρας Ἐβραίυς. *Valckenarius* in Opuscc. Vol. 2. p. 285. et in Scholis ad h. l. sine idonea ratione legi malebat, ὤφθη ἄλλοις μαχομένοις. Verbum ὄπτεσθαι ponitur etiam de iis, qui *superueniunt*, *inopinato veniunt*, sic h. l. est id. qd. ἐπέςη 4. 1. vnde Alexandrini Iudaei eo expresserunt verbum בוא 1 Reg. 3, 16. συνήλασεν αὐτὺς εἰς εἰρήνην] *eos ad concordiam compellere* tentabat s. volebat v. ad 5, 3. συνελαύνειν *cogere*, *compellere* Plutarch. V. Caes. p. 716. B. ἐν ὁδῷ ποτε συνελασθεὶς ὑπὸ χειμῶνος εἰς ἔπαυλιν ἀνθρώπυ πένητος. Ael. H. V. 4, 15, ἡ νόσος συνήλασεν αὐτὸν εἰς τὸν τῆς σοφίας ἔρωτα. add. 2 Macc. 4, 26. 42. 5, 5. In hac verborum complexione συνελαύνειν vt verbum ἀναγκάζειν Luc. 14, 23. notat: *rationibus et persuasionibus aliquem permouere* v. not. ad Matth. 14, 22. μάχεσθαι, vt verbum נצה Ex. 2, 13. (LXX. διαπληκτιζομένυς) de quo vid. ibi *Rosenmüllerus* in Scholiis, significat, et, *verbis contendere*, *rixari* vt Ioh. 6, 52. et, *manus conserere*, nec tantum de conflictu bellico, sed etiam de lite priuata adhibetur, sic h. l. denotat, *manus conserere*, nam Ex. l c. legitur: διατί τύπτεις τὸν πλησίον, pro quo Stephanus, qui sensum loci illius expressit, vsus est verbo ἀδικεῖν. 27. ὁ ἀδικῶν τὸν πλησίον] *qui alterum male tractarat* i. verberarat, *Mosen repulit*, *adiectis verbis his*: *quis te inter nos principem et iudicem constituit?* δικαςὴν v. ad Luc. 12, 14.

29. ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ *propter hunc sermonem*, hac voce perturbatus; ἐν pro διὰ *propter* vt Matth. 6, 7. vbi v. not. add. *Glassius* Phil. S. p. 461. Timebat Moses, ne caedes illa Aegyptiis innotesceret, et sibi periculum crearet. Nec timor eius inanis erat. Nam cum Pharao comperisset, eum ausum fuisse Israelitae defensorem agere, et Aegyptium occidisse, quaesiuit eum ad supplicium v. Ex. 2, 15. Fugit ergo Moses, cum ei videret, nondum adesse tempus liberationis Israelitarum a iugo Aegyptiorum. Μαδιὰμ Hebr. מִדְיָן tractus fuit Arabiae v. *Rosenmüllerus* in Scholiis ad Ex. l. l.

30. ἐτῶν τεσσαράκοντα vid. not. ad v. 23. ἐν τῇ ἐρήμῳ τοῦ ὄρους Σινᾶ] *in deserto ad montem Sinai.* Ex. 3, 1. hanc visionem Mosi prope Horebum montem obtigisse narratur. Nulla in his repugnantia. Nam mons ille duplex cacumen habebat, quorum vnum dicebatur *Horeb*, alterum *Sinai*. Petrus de la Valle P. 1. epist. 11. Cairo scripta: *duo sunt montes vno in loco, Horeb et Sinai, qui ambo nascuntur, vt ita dicam, ex radice vna, et diuiduntur postea iugis, quo altius adscenditur.* ἄγγελος κυρίου *angelus Dei, genius coelestis.* Sub ignis enim specie Deum et naturas coelestes sese hominibus conspiciendas praebere, putabant veteres, v. Iamblichus de mysteriis Sect. 2. c. 4. et not. ad Act. 2. At enimuero hoc quidem in versu, vt Ex. 3, 2. angelus Dei apparuisse Mosi dicitur, sed infra v. 32. et Ex. 3, 6. 7. Deus ipse loquens inducitur. Scilicet Hebraei veteres omnia, quorum caussae laterent, ad auctores inuisibiles, ad genios coelestes referebant, putabant etiam Deum, cum singularem suam praesentiam declararet, vti comitatu angelorum v. ad v. 53. Gen. 28, 12. praeterea etiam vocabula מַלְאָךְ et ἄγγελος in literis sacris adhibentur de rebus vita carentibus, quibus Deus vim suam exserit, quibus tanquam voluntatis suae interpretibus vtitur, de symbolis praesentiae diuinae, de naturae effectionibus, de tonitru, fulminibus, ventis v. Ps. 104, 4. 103,

20. 35, 5. 6. Hebr. 1, 7. Iam cum h. l. dicatur Moses vidisse angelum, ei apparuisse angelus Iouae, hoc est, Deus symbolo visibili ei se conspiciendum praebuit (vnde v. 6. legitur: *obtexit Moses faciem suam, verebatur enim Deum intueri*, ἀπέστρεψε δὲ Μωυσῆς τὸ πρόσωπον αὐτῦ· εὐλαβεῖτο γὰρ καταμβλέψαι ἐνώπιον τῦ Θεῦ et v. 4. *quod cum Ioua videret, ei acclamauit* etc.) hic vero angelus, hoc symbolum praesentiae diuinae erat rubus ardens, qui igne non consumebatur. Alii interpretes opinantur, nomina ἄγγελος κυρίυ, et κύριος, Θεός, vt Ex. l. l. מלאך יהוה, et אלהים, יהוה, promiscue vsurpata esse, quod angelus fuerit interpres voluntatis diuinae, adeoque nomen Iouae, nec h. l. nec aliis huius generis locis, v. c. Gen. 31, 12, 13. angelo tribui, sed Deo, cuius nomine et iussu angelus locutus sit v. *Rosenmüllerus* ad Ex. 3, 2. Gen. 16, 11. ἐν φλογὶ πυρὸς βάτυ] *in rubo flammante et ardente* i. simpliciter, ardente l. in flammam exardescente, Hebr. בלבת־אש. φλὸξ πυρὸς id. qd. πῦρ φλογὸς אש להט Ps. 104, 4. LXX. πῦρ φλέγον. add. 2 Thess. 1, 8. Hebr. 1, 7. E sententia *Mori* et *Rosenmulleri* ad h. l. fuit meteoron; interdum procul stantibus circumiacentes regiones ardere videntur prae rubedine coeli, praesertim vbi copia vaporum incendi solet, ita, vt ardeat locus, nec tamen consumatur. Sed probabilior est *Hezelii* (v. eum ad Ex. 3, 2. 8. 4, 10.) aliorumque ratio, qui statuunt, rubum de caelo tactum, neque tamen incensum et consumtum, sed fulmen brutum et vanum fuisse v. ad 1, 10. Matth. 3, 17.

31. προσερχομένυ δὲ αὐτῦ κατανοῆσαι] *cum intuendi caussa propius accessisset.* Verbum κατανοεῖν *animaduertere, intelligere*, cum, vt probe notauit ad h. l. *Grotius*, vocabula sensuum internorum et externorum inter se permutari soleant, etiam ita legitur, vt valeat, *audire* v. Theocrit. Id. 2, 103. et *intueri, oculis perlustrare* vt h. l. et in vers. Alex. Ex. 35, 8. Ps. 90, 8. vbi respondet Hebr. נבט (quod οἱ ό Ex. 3, 6. expresserunt καταμβλέψαι) Gen.

42, 9. vbi in textu Hebraico legitur ראה, nec Alexandrini tantum interpretes, ſed etiam alii ſcriptores Graeci hanc notionem huic verbo ſubiecerunt Xen. Cyr. 2, 4. 8. *ἐπεὶ δὲ κατενόησε τὴν ἀγυιὰν, τὴν πρὸς τὸ βασίλειον φέρουσαν, στενωτέραν οὖσαν.* add. 2, 2. 28. Ioſeph. Ant. 5, 1. 2. de ſpeculatoribus Hierichunta vrbem oculis perluſtrantibus: *ἄπασαν ἐπ' ἀδείας τὴν πόλιν κατενόησαν urbem ſine metu propius intuiti ſunt.* Id. 19, 1. 14. *παῖδας, οἳ ἥκεσαν ἐκ τῆς Ἀσίας κατανοήσων.* Philo Leg. ad Cai. p. 1041. B. *ταῦτ' ἅμα λέγων ἐπῄει τὰς ἐπαύλεις, ἀνδρῶνας κατανοῶν his dictis villas obibat, inſpectans aulas et conclauia.* Exempla plura collegerunt *Krebſius* et *Loesnerus* ad h. l. Heſychius: *κατανοοῦντι, καταβλέποντι.* Caeterum colloquium a Deo cum Moſe inſtitutum, quod verſus ſqq. continent, erant cogitationes in animo Moſis ſubortae, quas putabat et dicebat eſſe voces Dei v. ad Matth. 28, 5. Ioh. 20, 13. Act. 1, 10.

32. 33. *ἐγὼ ὁ Θεὸς τῶν πατέρων σου] ego ſum Deus maiorum tuorum,* quem maiores tui coluerunt, et qui eos beneficiis ornauit. In textu Hebraico Ex. 3, 6. legitur אביך et in verſ. Alex. *πατρός σου.* Nempe Stephanus loci illius verba memoriter repetiit, id quod locorum inter ſe collatio ſat manifeſte docet. *Ἔντρομος δὲ γενόμενος Μωσῆς κ. τ. λ.] hinc tremefactus Moſes, non audebat propius intueri* viſum. Communis enim erat illis temporibus opinio, adſpectum numinis, aut genii, graue periculum afferre v. ad Matth. 28, 9. Luc. 5, 8. 9. Ioh. 20, 17. Act. 5, 11. Hom. Il. *υ*, 131. *χαλεποὶ δὲ Θεοὶ φαίνεσθαι ἐναργεῖς.* 33. *λῦσον τὸ ὑπόδημα — ἁγία ἐστιν] exue calceos, locus enim in quo conſiſtis ſanctus eſt.* Cum apud omnes antiquos populos munditiees in ſacris requireretur; nec loca ſacra intrare, nec ſacra facere audebant puluerulentis aut lutulentis calceis, ſed detractis calceis. Hinc et Pythagoras, cuius pleraque inſtituta ex Aegypto deducta erant, diſcipulis auctore Iamblicho in eius vita §. 89. hoc prae-

ceptum dedit: *θύειν χρὴ ἀνυπόδετον, καὶ πρὸς ἱερὰ προσιέναι·* et §. 105. *ἀνυπόδητος θῦε καὶ προσκύνει.* Pedum discalceatio etiamnum apud plures Orientis populos ad religionem pertinet, et reuerentiae erga reges et principes signum est. Schemoth R. fol. 937. in Ex. 3, 5. *quocunque loco manifestatur diuina maiestas, prohibita est calceatio sandaliorum: ita Iof. 5, 15. ita sacerdotes non ministrant in Sancto nisi discalceati* cf. *Wetstenius* ad h. l. *Bynaeus* de calceis Hebraeor. 2, 4. *Braunius* de vestitu Hebr. 1, 3. §. 40. *Hezelius* et *Rosenmüllerus* in Scholiis ad Ex. 3, 5. *γῆ ἁγία ἐςὶ* locus sanctus, Dei praesentia consecratus.

34. 35. *ἰδὼν εἶδον τὴν κάκωσιν τοῦ λαοῦ μου τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ*] *vidi populi mei in Aegypto degentis calamitatem. ἰδὼν εἶδον cognoui*, mouent me labores et molestiae populi mei. Verbo participium eiusdem originis additum est ex Hebraismo, coll. Ex. 3, 7. vt Hebr. 6, 14. *εὐλογῶν εὐλογήσω σε, καὶ πληθύνων πληθυνῶ σε.* 1 Macc. 5, 40. *δυνάμενος δυνήσεται.* Eandem tamen loquendi rationem tenuerunt etiam scriptores Graeci Herodo. 4, 23. *καταφεύγων καταφύγῃ* vbi v. *Gronou.* Diod. Sic. T. 1. p. 717. *κατατέμψας ἔπεμψε.* Arrian. Hist. Indic. 4, 15. *ὧν τὰς μὲν αὐτὸς ἰδὼν οἶδα.* vid. *Glassius* Phil. S. p. 277 ss. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 611 ss. *Raphelius* Obss. Xenophh. ad h. l. *Stolbergius* ad Soph. Ai. v. 769. p. 194. *Hemsterhusius* ad Lucian. T. 1. p. 300. *καὶ κατέβην ἐξελέσθαι αὐτοὺς*] *itaque descendi eos liberaturus.* Ex antiquitatis persuasione Deus credebatur humano more agere, consilia agitare, deliberare, videre, loco ipsi, quo quid perficere vellet, adesse, ita tamen vt in sensus et oculos non incurrat, dicebatur ergo Deus cum his [in] terris agere et efficere aliquid, cum hominibus opitulari vellet, descendere de coelo, ipsius domicilio v. Gen. 11, 7. 18, 21. Ps. 144, 5. Ies. 64, 1. Homer. Il. *θ*, 47 ss. Itaque notio simplex his verbis inest haec: iis auxilium feram. *καὶ νῦν δεῦρο, ἀποστελῶ*

σε εἰς Αἴγυπτον] *iam agedum in Aegyptum te mittam.* Persuasum erat Mosi, se Deo iuuante populum suum liberaturum esse v. 24 sq. haec visio animum eius confirmabat. Caeterum Stephanus his et quae sequuntur verbis declarabat, se Mosen pro legato diuino habere v. 6, 14. — 35. ὃν ἠρνήσαντο quem liberatorem agnoscere noluerunt v. ad 3, 13. ἄρχοντα καὶ λυτρωτὴν constituit ducem et redemtorem. λυτρωτὴς *redemtor, liberator,* respondet Hebr. גֹּאֵל Ps. 19, 15. ἐν χειρὶ ἀγγέλου per angelum. Etenim ἐν χειρὶ, ex Hebraica ratione, positum est pro διὰ χειρὸς, et χειρὶ redundat, vt v. 25. vbi διὰ χειρὸς αὐτοῦ positum est pro, δι' αὐτοῦ, *per ipsum,* siue, *opera ipsius* add. 5, 12. cf. *Glassius* l. l. p. 113. *Vorstius* l. l. p. 362. et *Leusdenius* de Hebraismm. N. T. p. 87. ed. *Fischer.*

36 sq. Vt eo turpior appareret Israelitarum pertinacia, ingratusque in Mosen animus, prolixius fusiusque in Mosis laudes excurrit, cui familiaris cum Deo consuetudo intercesserit, qui adeo praeclare de populo promeritus sit, qui et de Messia futuro cecinerit, atque illud Mosis effatum in hoc orationis tenore laudans, tacite populares suos reprehendit, quod aeque iniqui et ingrati erga Iesum, vt maiores ipsorum erga Mosen, se praestiterint. οὗτος Lat. *ille,* vir ille magnus, sc. Moses coll. v. 38. ἐρυθρὰ θάλασσα mare rubrum, oceanus Indicus, Arabiam et Persidem alluens; is qui ab Oriente est, Persicus dicitur, qui ex aduerso, sinus Arabicus. Hebraice sinus Arabicus vocatur: יַם סוּף prop. mare algae, cuius algae marinae folia supra mare natantia, cum id nonnullis in locis rubore tingant, a Graecis sinus ille dictus videtur ἐρυθρὰ θάλασσα mare rubrum v. *Eichhornii* edit. Lex. Hebr. *Simonis. Michaelis Arab.* Fragen p. 1 sq. et *Rosenmüllerus* in Scholiis ad Exod. 10, 19. προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει κ. τ. λ.] vid. not. ad 3, 22. ὑμῶν post Θεὸς in plurimis optimae notae libris deest; adie-

ctum videtur a grammatico ex 3, 22. aut a librario, qui oculos in sequens ὑμῶν coniecerat.

38. *γίνεσθαι μετά τινος* Hebr. הָיָה עִם־פְּלֹנִי notat, *versari cum aliquo, commercium, negotium, cum aliquo habere* v. 1 Regg. 5, 20. 1 Sam. 25, 7. 16. Act. 20, 18. not. ad Marc. 1, 36. Iam h. l. legitur: *γενόμενος μετὰ τοῦ ἀγγέλου καὶ (μετὰ) τῶν πατέρων* h. e. erat internuntius, interpres Dei apud populum, *μεσίτης*, coll. Gal. 3, 19. Per *τὴν ἐκκλησίαν Grotius*, *Morus*, alii, omnem coetum Israeliticum indicari putant, hoc sensu: in omni isto itinere Moses in coetu Israelitarum i. e. inter Israelitas in deserto versatus est cum angelo, qui cum eo in monte Sinai loquebatur, et maioribus nostris i. e. mediator, interpres erat inter angelum et nostros maiores. Sed vel appositus articulus *τῇ ἐκκλησίᾳ*, vt iam recte monuit *Krausius*, docet, esse sermonem de certa quadam populi concione, et ex omni orationis serie satis perspicue patet, intelligendam esse concionem populi in promulganda lege ad montem Sinai congregatam. *μετὰ τοῦ ἀγγέλου* vid. not. ad v. 53. *ὃς ἐδέξατο λόγια ζῶντα, δοῦναι ἡμῖν*] *qui accepit praecepta saluberrima, nobis tradenda. Morus*, qui per *ἐκκλησίαν*, vt vidimus, omnino populum Israeliticum intelligit, haec verba explanat: variis mandatis, diuino iussu, variis temporibus Mosen angelus instruxit. Sed sermo est de legis promulgatione. *λόγια τοῦ Θεοῦ* Hebr. אמרות ſ. דברי אל Ps. 139, 38. 58. Num. 24, 4. sunt *quaeuis oracula diuina.* Arrian. Expedit. Alex. 7, 16. 9. *λόγιόν σφισιν γεγονέναι ἐκ τοῦ Θεοῦ oraculo Dei sese monitos.* add. Ael. H. V. 2, 41. v. *Raphelius* Obss. Polybb. p. 320. *Koppius* ad Rom. 3, 2. *Poltus* ad 1 Petr. 4, 11. deinde vero etiam haec vox pro ratione contextus adhibetur *de promissis*, et *de praeceptis diuinis*, vt h. l. Dicuntur autem praecepta Mosi data *λόγια ζῶντα*, hanc vocem *Albertius*, *Heumanus*, alii, explicant: *viua Dei voce promulgata.* Sed desiderantur exempla idonea, quibus haec formulae *λόγια ζῶντα* significatio

comprobetur. *Heinrichsius* ζῶντα explicat: *valida*, *potentia*, *efficacia*; laudat Hebr. 4, 12. vbi tamen sermo est de comminationibus diuinis, certum euentum habituris; et Sophocl. Oed. Tyr. 481. vbi μαντεῖα ζῶντα sunt, oracula certo euentura. Verbum ζῇν haud raro metaphorice ponitur de rebus, quae suo in genere vigent, florent, vim suam exserunt. Iam cum h. l. de praeceptis sermo sit, formula λόγια ζῶντα cum *Moro* explicanda esset, praecepta efficacia ad praemium, commodum i. e. salubria. Sed his ambagibus non opus est. Verbum ζῇν saepius in vers. Alex. et libris N. T. ita adhibetur, vt sit idem quod ζωοποιεῖν, vt Ioh. 6, 51. vbi v. not. Hebr. 10, 20. vbi ὁδὸς ζῶσα, Theophylacto interprete est, ζωοποιοῦσα, εἰς ζωὴν ἄγουσα. Eodem sensu doctrina christiana 1 Petr. 1, 23. dicitur λόγος ζῶν καὶ μένων· et Deut. 32, 47. lex dicitur ζωὴ h. e. salus, quatenus ei obtemperantes felices reddit add. Deut. 6, 1. 30, 6. Ez. 20, 11. Itaque λόγια ζῶντα sunt *praecepta saluberrima*.

39. 40. ἐστράφησαν ταῖς καρδίαις αὐτῶν εἰς Αἴγυπτον] Haec verba *Morus*, *Rosenmüllerus*, alii, interpretantur: reditum in Aegyptum animis agitarunt, redire volebant in Aegyptum vid. Ex. 16, 3. 17, 3. Equidem cum aliis hunc verbis sensum substituendum puto: animis agitarunt reditum ad mores Aegyptiorum s. redierunt ad mores quos in Aegypto didicerant, ad cultum idolorum. Etenim in proxime sequentibus sermo est de idolorum cultu, nec eo tempore, quo Israelitae ab Aarone petebant, vt ipsis simulacrum vitulinum formaret, de reditu in Aegyptum cogitabant, sed iter pergere volebant. Nec obiici potest, in libris Mosis non legi, Israelitas in Aegypto idola coluisse. Etenim Moses non omnia de Israelitis in Aegypto aut deserto, retulit, quae in aliis V. T. libris memorata leguntur. Sed Israelitas idolis in Aegypto cultum praestitisse, sat clare docet locus Ezech. 20, 7. 8. 24. qui quidem locus eam quam posuimus verborum interpretationem mirifice

confirmat. *ποίησον ἡμῖν θεοὺς, οἳ προπορεύσονται ἡμῶν*] *fac nobis deos, qui sint itineris duces.* Sed *θεοὺς* h. e. *simulacra deorum*, positum est pro, *θεὸν*, nam Aaron vnum tantum vitulum, non plura simulacra formabat. Verum in textu Hebraico Ex. 32, 1. extat pluralis אלהים, adeoque etiam verbo plurali (אֲשֶׁר יֵלְכוּ) iungitur; id quoque factum est iis in locis, vbi אלהים de vno vero Deo adhibetur, vt Gen. 20, 15. Stephanus verba interpretum Alexandrinorum reddidit, qui tamen alias אלהים etiam numero singulari expresserunt, vt Gen. 20, 15. 35, 7. etc. H. l. vnum tantum vitulum significari, docet quoque locus Neh. 9, 18. *fecerunt sibi vitulum, et dixerunt: hic est Deus tuus, qui te eduxit* וזה אלהיך אשר העלך *ex Aegypto. οἳ προπορεύσονται ἡμῶν*] „Admodum conuenit populi parum cultioris opinionibus, sibi vel expeditiones vel itinera facienti, vel in pugnam eunti, deorum simulacra praeferre, et ab iis felicissimum euentum exspectare. Deorum enim vbi simulacra, ibi numen ipsum auxilio atque tutela adesse opinabantur. Vt igitur Mosis ductu atque rebus mirifice gestis prosperrimum fecerant iter, ita nunc, cum Mosen haud superstitem adhuc crederent, idoli ductu atque tutela peragrare deserta sperabant." *Krausius.* vid. Num. 10, 35. coll. Deut. 31, 8. 1 Sam. 4, 3. 2 Sam. 5, 21. *Wesselingius* ad Diod. Sic. 20, 65. *ὁ γὰρ Μωσῆς οὗτος — τί γέγονεν αὐτῷ*] pro *Μωσεῖ τούτῳ οὐκ οἴδαμεν τί γέγονεν.* Nominatiuus absolutus, pro datiuo, in quo explicando Latine adhibenda sunt verba: *quod attinet ad.* Est Hebraica loquendi ratio, neque tamen scriptoribus Graecis inusitata v. Num. 17, 20. Dan. 1, 17. Tob. 6, 7. Iudith. 11, 9. Sir. 10, 22. 41, 14. Apoc. 2, 26. 3, 12. v. *Glassius* Phil. S. p. 68. *Schoettgenius* ad *L. Bosium* de Ellipsi. p. 727. ed. *Schaefer. Vigerus* p. 55. ed. *Herm. Perizonius* ad Ael. H. V. 2, 13. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 1. p. 347.

41. *ἐμοσχοποίησαν*, vox a Stephano efficta, ad

exemplum multarum eiusmodi vocum ab Alexandrinis fictarum. Est autem ἐμοσχοποίησαν id. qd. ἐποίησαν μόσχον *vitulum s. taurum, bouem iuuencum fabricati sunt.* Nomina עגל *vitulus* et שור *taurus* promiscue vsurpantur. Nam pro עגל quod Ex. l. l. et Ps. 106, 19. adhibitum extat, Psalmi loco, v. 20. legitur שור אכל עשב *bos herbam comedens* v. et *Deylingius* Obss. Sacr. P. 4. p. 425. Cum Moses abiisset, neque vsquam cerneretur nubes, nisi fortasse in aliquo montis Sinai iugo, putabant Israelitae, Mosen interiisse, neque Deum iis amplius velle leges ferre, sed eas ipsorum arbitrio relinquere, sibi igitur ius esse credebant religionis formam constituere. Quae sunt verba *Clerici* ad Ex. 33, 1. Iam cum vidissent, ab Aegyptiis numina sub certis imaginibus coli, vitulo, siue boue auro obducto vti volebant pro symbolo veri Dei colli. Ex. 33, 5. qua in re peccabant contra legem de Deo non sub imagine aliqua adorando Ex. 20, 4. Aegyptii autem sub specie Apidis, qui erat bos, colebant Osiridem, qui olim fuerat rex Aegyptius, et agriculturam atque vitium arborumque conserendarum artem inuenisse putabatur. Bouem, qui apud veteres agriculturae symbolum erat, Aegyptiis fuisse symbolum Osiridis, tradit Plutarch. Is. et Osir. p. 366. Conf. omnino de Osiride ab Aegyptiis culto. Tibull. 1, 7. 27 ss. *Primus aratra manu solerti fecit Osiris, Et teneram ferro sollicitauit humum.* etc. Herodot. 3, 27 s. Plin. H. N. 8, 46. *Seldenus* de Diis Syris Syntagm. 1. c. 4. *Bochartus* Hieroz. P. 1. Lib. 2. c. 34. p. 339 ss. ed. *Rosenmülleri*: *Iablonskii* Panth. Aegypt. L. 2. c. 1. T. 1. p. 128 sq. c. 6. p. 258 s. *Braunii* Selecta Sacra p. 388. *Deylingius* l. l. *Münthius* ad h. l. et *Vogelius* in *Versuch über die Religion der alten Egypter u. Griechen* p. 164 sqq. καὶ ἀνήγαγον θυσίαν τῷ εἰδώλῳ] *et victimas simulacro mactarunt.* Formula ἀνάγειν θυσίας, non adeo rara est, vt eam esse iudicauit *Bochartus* in Hieroz. P. 1. Lib. 2. c. 50. frequens est apud Philonem et alios. Philo L. 3. vit. Mos. p. 677. D. θυσίας θύοντες ἀνήγαγον καὶ χορὸς ἀχορεύτες ἵστασαν

sacra profana faciebant et choreas agebant incompositas. De Agric. p. 205. E. δόξαντι θυσίας ἀμέμπτους ἀναγαγεῖν τῷ Κάϊν, λόγιον ἐξέπεσε *Cain, gratas se obtulisse victimas putans oraculo admonitus est.* Herodo. 2, 60. ἑορτάζουσι μεγάλας ἀνάγοντες θυσίας *festum celebrant magnas hostias offerentes* LXX 2 Paralip. 29, 21. ἀνήγαγε μόσχους. 1 Regg. 3, 15. ἀνήγαγεν ὁλοκαυτώσεις. Exempla hanc in rem alia congesserunt *Elsnerus* et *Loesnerus* ad h. l. καὶ εὐφραίνοντο ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν] *et manuum suarum opere delectati sunt* h. e. epula sacrificalia celebrarunt. Nam εὐφραίνεσθαι quod proprie vsurpatur de iis, *qui laetitiae et hilaritati indulgent*, speciatim etiam ponitur de iis, *qui conuiuantur et epulantur* v. ad Luc. 15, 24. et Ex. 32, 6. legitur: καὶ ἐκάθισεν ὁ λαὸς φαγεῖν καὶ πιεῖν, καὶ ἀνέστησαν παίζειν, quae verba descriptionem diei festi continent.

42. ἔστρεψε *Lud. de Dieu*, *Glassius* (Phil. S. p. 273.) *Morus*, *Dindorfius*, coniungunt cum verbo παρέδωκεν, ita, vt ἔστρεψε vim aduerbii obtineat, et verba iuncta conuertenda sint: *rursus tradidit.* Quae loquendi ratio Hebraica est, vt exemplis luculentis demonstrauit *Glassius* l. c. Verum cum in libris Mosis non legatur Israelitas iam antea astra coluisse, haec interpretatio admitti nequit. *Rosenmüllerus* et *Boltenius* ἔστρεψε explicant, *vicissim*, vt ἐπιστρέψαν Luc. 22, 32. deseruerunt Israelitae cultum Dei veri, ergo Deus vicissim eos idolorum cultui tradidit. *Krebsius* cogitando adiiciendum putat γνώμην, quod vocabulum diserte additum legitur ap. Ioseph. Ant. 6, 7. 5. τὸ μεταβάλλεσθαι καὶ τρέφειν τὴν γνώμην ἀνθρωπίνου πάθους ὄντος *cum sit humanae fragilitatis sententiam mutare.* *Loesnerus* τοὺς τρόπους subintelligi posse putat Aristoph. Nubb. 88. ἔκστρεψον ὡς τάχιστα τοὺς σαυτοῦ τρόπους· vt sensus sit: Israelitis ad Aegyptios mores conuersis v. 39. Deus quoque alioquin immutabilis, mores suos mites facilesque mutauit. Cum autem verba actiua saepe passiue sumantur;

Loesnerus ἔςρεψε potius positum putat pro ἐςράφη *Deus erga Iſraelitas mutatus eſt* h. e. benignam ſuam voluntatem, Iſraelitis beneficia conferendi, mutauit. Quam interpretationem *Krebſius* quoque non improbandam iudicauit. *Heinrichſius* ἔςρεψε et παρέδωκε copulat cum αὐτὰς, hoc ſenſu: conuertit animos eorum ab vna idololatria ad aliam. *Krauſius*, ἔςρεψε poſitum accipit pro ἀπέςρεψε. Recte. Scilicet ſubaudiendum eſt ἑαυτὸν, quae ellipſis frequentiſſima eſt v. *Hoogeueenius* ad *Viger*. p. 184. ed. *Herm*. *Schwebelius* et *Schoettgenius* ad *L. Boſ*. de Ellipſ. p. 129. *Schaefer*. vel τὸ πρόσωπον αὐτῦ Ieſ. 64, 7. ὅτι ἀπέςρεψας τὸ προσωπόν σε ἀφ' ἡμῶν. Dicitur autem Deus in literis ſacris *ſe* vel *faciem ſuam auertere* ab hominibus, cum iis iraſcitur, eos negligit atque ſpernit. Hebraei hanc in rem vtuntur formula סתר פנים, quam Alexandrini expreſſerunt ἀποςρέφειν πρόσωπον Deut. 31, 17. Pſ. 21, 26. 26, 14. add. Sir. 4, 4. Tob. 4, 4. vbi haec locutio etiam de hominibus occurrit. Itaque ſenſum verborum, cum *Krauſio*, ita conſtituendum eſſe cenſeo: iratus igitur nil eorum curae habuit, eosque variis flagitiis atque idololatriae crimine pollui paſſus eſt. παρέδωκεν αὐτὰς λατρεύειν τῇ ςρατιᾷ τῦ οὐρανῦ] indignabundus *permiſit*, vt ſe ſuperſtitioni in dies magis magisque traderent, et idolorum cultu ſe contaminarent, *vt aſtra colerent*. Hebraei, omninoque Orientales, ſaepe verba actiua vſurpant de iis, qui alicuius actionis non ipſi auctores ſunt, ſed eius tantum patrandae occaſionem praebent, eam non impediunt, praeterea Hebraei, quae Deus tantum permittit, non impedit, tribuunt, ſicut omnia, quae his in terris eueniunt, ſiue bona, ſiue mala, Deo operanti et agenti v. Ezech. 20, 25. Rom. 1, 24. ibique *Koppius*, Exod. 4, 21. ibique *Roſenmüllerus* v. et *Glaſſius* Phil. S. p. 234 ſqq. Sic h. l. παρέδωκεν explicandum eſt: permiſit, vt delaberentur etc. quomodo etiam illud interpretati ſunt Chryſoſtomus (εἴασε) et Theophylactus: ἐμμένοντας τῇ ἀσεβείᾳ εἴασε. Vocabulum ςρατιὰ in libris ſcriptorum Graecorum

significat: *exercitum*, *copias*. Sed in versione Alexandrina et in libris N. T. ἡ στρατιὰ τοῦ οὐρανοῦ s. οὐράνιος dicuntur, *sol*, *luna*, *sidera et stellae*, vt h. l. et *genii coelestes* vt Luc. 2, 13. vbi v. not. Eandem vim habet Hebraica formula צְבָא הַשָּׁמַיִם v. 2 Par. 33, 5. Ier. 19, 13. 33, 22. quibus in locis de sideribus sermo est, et 1 Regg. 22, 19. vbi genii coelestes hac voce insigniuntur cf. et *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 446 sq. Etiam Philo ea vsus est de astris et stellis, vt de spec. leg. p. 806. D. *ἀναβλέψασα εἰς αἰθέρα εἶδεν ἥλιον καὶ σελήνην καὶ πλανήτας καὶ ἀπλανεῖς ἀστέρας, τὴν ἱεροπρεπεστάτην οὐρανοῦ στρατιάν.* Suidas v. στρατιά. *ὅτε δὲ λέγει ἡ γραφὴ περὶ Μανασσῆ, ὅτι ἐλάτρευσε τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ· τὸν ἥλιον, καὶ τὴν σελήνην, καὶ τοὺς ἀστέρας λέγει.* — *ἐν βίβλῳ τῶν προφητῶν*] scl. XII. minorum, quos vno volumine comprehendere solebant Sir. 49, 10. Memoriter laudauit Stephanus locum qui extat Amos. 5, 25 sq. *μὴ σφάγια καὶ θυσίας κ. τ. λ.*] *num mihi victimas et ferta obtulistis per quadraginta annos in deserto, Israelitae?* Interrogatio ipsa negatiue est capienda, nam vt scienter animaduertit *Rosenmüllerus* ad Amosi l. l. ה interrogatiuum, quando sententiae affirmatiuae est praemissum, vim habet *negandi* validissimam. Sed ex libris Mosis constat, Israelitas in deserto sacrificia Deo obtulisse v. Ex. 24, 4 ss. Num. 7. 9, 1 ss. Vario modo interpretes hanc difficultatem remouere annisi sunt. *Dathius*, *Bauerus*, alii, ad Amos. l. l. obseruant, leges de sacrificiis, eorumque ordine et modo Israelitis eum in finem fuisse praescriptas, vt non tam in deserto, quam in terra Cananaea obseruarentur, adeoque maximam partem in deserto fuisse neglectas. Addit *Dathius*, prophetam non reprehendere populum propter cultum Leuiticum in deserto omissum, sed docere, Deum non tam victimis delectari, quam potius iustitiae et pietatis studio, quod v. 24. commendarat; propterea eum passum fuisse, vt ille sacrificiorum cultus omitteretur; populum vero abusum esse ista libertate ad alium cultum idololatricum exercen-

dum, v. 26. descriptum. Quae tamen interpretatio nimis longe petita est, et si hanc sententiam exprimere voluisset propheta, haud dubie aliis verbis vsus fuisset. Quare nec adstipulari possum *Lightfooto* et *Michaeli* ad h. l. qui cogitandum esse statuunt, de sacrificiis spontaneis, aut plane non, aut raro ad tabernaculum Iouae allatis. *Morus*, *Rosenmüllerus* ad h. l. *Heinrichsius*, alii, sensum ita constituunt: num vobis per omne illud tempus cultus meus plane curae cordique fuit? num *mihi soli* sacrificia obtulistis? imo (*καὶ* v. *Glassius* Phil. S. p. 604.) ad astrorum quoque cultum deflexistis. Quae quidem verborum explicatio facilitate sese magnopere commendat. Laudant 1 Cor. 9, 9. *μὴ τῶν βοῶν* (scl. *μόνον*) *μέλει τῷ Θεῷ*; Possunt tamen etiam verba ita explicari: non rectae indolis erant sacrificia quae in deserto per quadraginta annos mihi obtulistis, fucata erat pietas vestra, cultum meum cum idolorum cultu coniunxistis coll. Amos. 5, 22. 25. Caeterum verborum *καθὼς γέγραπται* sensus est: verissime illa, quae propheta quondam cecinit, Israelitarum moribus conueniunt.

43. *καὶ ἀνελάβετε τὴν σκηνὴν τοῦ Μολὸχ*] *imo Molochi tabernaculum sustulistis.* Μολὲχ Hebr. מֶלֶךְ, מֹלֶךְ, מַלְכּוֹם a מלך *regnauit, dominatus est*, hinc Alexandrini Iudaei in quorum versione Amos. 5, 26. pro מלככם *regis vestri* i. e. Dei vestri, legitur Μολὸχ (Syrus et Arabs habent מַלְכּוֹם. Theodot. Μελχὸμ) 2 Regg. 23, 10. Ier. 32, 35. pro מֹלֶךְ, Μολὸχ, et 1 Regg. 11, 7. Μελχὸμ, nomen מַלְכּוֹם 1 Regg. 11, 5. appellatiue expresserunt vocabulo *βασιλεύς*. Scilicet idolorum cultores deos suos vocabant *reges* (apud Homerum drr. *ἄνακτες*) Ier. 47, 25. Ies. 8, 21. vt et Ioua, *rex* populi sui dicebatur Ies. 44, 6. Zeph. 1, 5. *Molochi* igitur nomine, vel nomine aliquo diuersa flexione ab eadem radice orto, variae gentes Orientales deos suos nuncupabant, illum inprimis, quem deorum summum opinarentur. Eadem ratio est nominis *Baal*

et *Bel* h. e. dominus, quod communiter de diis omnibus dicebatur, qui addito epitheto a se inuicem distinguebantur, et habebat hoc nomen etiam Ioua cum idolis commune v. Hos. 2, 15. 16. cf. *Sam. Petitus* Varr. Lectt. c. 1. *Spencerus* de legg. Hebrr. rituall. p. 468 sq. *Witsius* in Miscell. Sacrr. p. 486. *Deylingius* Obss. Sacrr. P. 2. p. 339. *Warnekrosius* in *Entwurf d. hebraischen Alterthümer* p. 84 f. In literis sacris *Moloch* vocatur idolum, quod Ammonitae coluerunt v. 1 Regg. 11, 7. et Moabitae v. 2 Regg. 3, 27. quod idolum etiam nuncupatur, aliquando *Baal* v. Ier. 32, 35. coll. 19, 5. Fuit Moloch imago concaua, facie vitulina, manibus protensis v. *Drusius* ad h. l. et *Witsius* l. l. p. 492. Iarchi ad Ier. 7, 31. *Molech est idolum ex aere. Accendunt autem eum inferius, manus habet expansas ac quodammodo elatas. Dant puerum in eius manus, comburitur et rugit. Sacrificuli autem pulsant tympanis, ne pater audiat eiulatum filii, et ne incalescat ipsius misericordia.* Disputarunt autem viri docti magna sententiarum dissensione, quemnam deorum aut regum Israelitae in deserto Molochi nomine coluerint. Cum Stephanus Amosi locum propterea laudarit, vt ostenderet, Israelitas astris cultum praestitisse; in promtu est, sic sidere h. l. cogitandum esse: *Grotius* igitur, *Drusius*, *Michaelis* ad Amosi 5, 26. in Supplem. ad Lexx. Hebrr. p. 1231. et in *Mosaisch. Recht Th.* 5. §. 247. *Gablerus* ad *Eichhornii Urgeschichte Th.* 1. p. 127. alii, per Molochum intellexerunt *Saturnum*, quia in literis sacris Molochó humana sacrificia, praesertim pueri, immolati fuisse dicuntur v. Leuit. 18, 21. 2 Reg. 16, 17. Ier. ll. cc. et Diod. Sic. 20, 14. Curtius 4, 3. 23. Iustin. 19, 1. add. Lactant. Inst. 1, 21. referunt, Tyrios et Carthaginienses Saturno humana sacrificia obtulisse. Contra vero alii, vt *Spencerus*, *Deylingius*, *Braunius* in Selectis Sacris p. 459. *Witsius*, *Krausius*, *Morus*, *Rosenmüllerus*, *Heinrichsius* etc. praeeunte Theophylacto ad h. l. (qui apud Ammonitas hoc numine solem repraesentatum fuisse contendit) Molochi nomen ad *Solem* referendum

esse statuerunt, qui, vtpote stellarum princeps, dictus sit, *rex coeli*, sicuti luna dicebatur מלכת השמים *regina coeli* Ier. 7, 18. 44, 25. Et haec quidem sententia, meo iudicio, cum maxime probabilis est. Etenim Aegyptii Solem colebant, et Osiridis animam in Solem migrasse putabant, quem etiam in Sole praecipua religione venerabantur v. Euseb. Praepar. Euang. Lib. 18. c. 5. *Spencerus* p. 806. *Vogelius Versuch üb. die Religion d. alten Egypter* p. 179. vnde et Moloch caput bouis habebat. Ex Aegypto Solis cultus ad vicinas gentes migrauit v. *Münthius* ad h. l. Alias aliorum sententias attulerunt *Spencerus* et *Deylingius* ll. ll. σκηνὴ Hebr. סכות *tentorium, tugurium*, quo continebatur simulacrum Molochi, e leui et portatili materia, ex gramine, ramis et frondibus fabrefactum, quod non magnum erat, sed exiguum, vt clam, Mose et magistratibus insciis, portari, et vbi castra figerentur, in tentorii angulo occultari posset v. *Michaelis* Supplemm. ad Lexx. Hebrr. p. 1747. *Spencerus* l. l. p. 804. ἀναλαμβάνειν respondet Amosi l. c. verbo נשא quod significat, *eleuare, tollere*, item: *gestare*, in humeros sublatum ferre, et cum *pompa quadam gestare*, vt Num. 1, 50. Iob. 31, 6. Eadem notio h. l. verbo ἀναλαμβάνειν est substituenda. Constat autem, vt *Spencerus* l. l. p. 802. et *Rosenmüllerus* ad Amos. l. l. obseruarunt, veteres aliquando deos suos in loco secretiori positos, tanquam genios quosdam tutelares secum asportasse, quandoque vero simulacra eorum in humeros suscepisse, vel in thensis, aut lecticis, multa pompa et processionis ritu, circumtulisse. v. Seruius ad Virg. Aen. 6, 68. *Braunius* in Selectis Saerr. p. 497 sq. Sed signum externum cultus h. l. memoratum est pro cultu ipso, cuius signum illud erat, vt adeo gestare tabernaculum Molochi sit id. qd. Molochum colere. Caeterum Amosius, quae de Molochi et Remphanis s. Saturni cultu in deserto, memorauit, e traditione, seu scriptis deperditis hausit. Nusquam enim in libris Mosis Israelitae in deserto Molo-

chum et Saturnum coluisse diserte leguntur. Hinc nonnulli interpretes, quibus etiam improbabile visum est, Israelitas inscio Mose, illa idola colere potuisse, ad eam deuenerunt sententiam, vt statuerent, non tam externa Israelitarum facta, quam potius animum ab Amoso notari, ita, vt non externo aliquo ritu, sed interno mentis sensu Molochi simulacrum coluerint, adorarint, et animo tanquam tabernaculo inclusum, per deserta portarint v. *Witsius* l. l. p. 489. et *Deylingius* l. l. p. 344 sq. Sed minime opus est, vt verba e sensu suo natiuo extorqueamus, et ad interpretationem tam longe petitam et a verborum simplicitate alienam confugiamus. Etenim tugurium illud et idolum, vt iam *Michaelis* monuit, haud dubie minuscula erant, vt sacella illa Dianae argentea, Ephesi vendita v. Act. 19, 24. et *Spencerus* p. 817. vt tugurium et idolum facile circumgestari et vero etiam occultari possent. Praeterea Moses non omnia de Israelitis in Aegypto aut deserto retulit, quae in aliis libris sacris commemorata leguntur. Reticuit v. c. nomina incantatorum Aegyptiacorum quae Paulus tradidit 2 Tim. 3, 8. cf. et not. supra ad v. 39. Neque tamen Mosen latuisse, eum saltem suspicatum esse, Israelitas in castris clam idolis, nominatim Molocho, sacra facere, colligi potest ex Leuit. 17, 9. vbi Israelitis praecipit, vt nusquam alibi quam ad tabernaculum conuentus hostias offerant. Idemque confirmant etiam alii loci Molochi cultum prohibentes v. Leuit. 18, 21. 20, 2 ss. *καὶ τὸ ἄστρον τοῦ Θεοῦ ὑμῶν Ῥεμφὰν*] *et sidus dei vestri Remphan.* Pro Ῥεμφὰν in textu Hebraico legitur כיון. Hoc vocabulum, linguae Arabicae auctoritate *Kimchi* et *Abenesra* de stella Saturni explicant, iisque interpretes tantum non omnes adstipulantur. Saturnus nimirum in lingua Arabica vocatur كَيْوَان (כֵּיוָאן) v. *Golius* p. 2082. quod vocabulum *Ludouico de Dieu* ad h. l. et *Deylingio* l. l. p. 341. proprie eam Numinis naturam indicare videtur,

quas existentiam et durationem, naturamque et aptitudinem rebus omnibus tribuit, a rad. כון *aptare disponere, generare, facere vt existat.* A rectitudinis notione, vt monuerunt *Bauerus* in Scholiis et *Dahlius* (*Amos neu übersetzt u. erläutert von Dahl* Gotting. 1795.) ad Amos. l. l. fluxit chaldaicum כֵּיוָן *iustus*, Saturnus autem regum iustissimus laudatur, ac praedicantur Saturnia tempora. Syris Saturnum dici כאון ܟܐܘܢ docuit *Pocockius* in Specim. Hist. Arab. p. 390. Puncta igitur a Masorethis Amos. l. c. male posita, et rescribendum esse כְּיוָן praeclare animaduertit *Michaelis* in Supplemm. ad Lexx. Hebrr. p. 1229. Saturnum autem Phoenicii v. *Michaelis* l. l. veteres Arabes v. *Pocockius* l. l. p. 140. et Aegyptii, quorum superstitionem Israelitae sequebantur, colebant v. *Gattererus* de Theogonia Aegyptior. p. 114 sq. in Commentatt. Soc. Reg. Gotting. 1784. Vol. 7. et *Vogelius* in *Versuch üb. die Religion d. alten Aegypter* p. 114 ss. — Ῥηφὰν (haec enim lectio verior videtur) quo vocabulo Alexandrini interpretes (qui tamen habent Ῥαιφὰν) Amosi l. l. expresserunt כיון, in lingua Coptica est nomen Saturni. Nam in Scala magna Arabico-Coptica, referente *Kirchero*, in: *lingua Aegyptiaca restituta* p. 49. *Rephan* exponitur Saturnus, vt et in Commentario manuscripto Coptico in Act. App., qui in Bibliotheca Vaticana asseruatur, et a *Kirchero* l. c. p. 527. laudatur. v. *Deylingius* p. 342. *Michaelis* l. l. *Gablerus* ad *Eichhornii Urgeschichte* Th. 1. p. 124. Alexandrini interpretes, cum in Aegypto scriberent, loco Hebraici nominis כיון substituerunt nomen Aegyptiacum Ῥηφὰν, quod apud Aegyptios idem significabat. Ex hactenus dictis satis perspicue apparet, vanam esse opinionem *Drusii*, *Vitringae* Obss. Sacrr. Lib. 2. c. 1. *Glassii* Phil. S. p. 797. et *Beltenii*, interpretes Alexandrinos pro Hebraico כִּיּוּן punctis sublatis, erasa vel euanida literae כ inferiore parte, legisse רִיּוּן quod tamen potius per Ῥευὰν expres-

furi fuissent. — Ab ea quam proposuimus nominum כיון et Ῥηφὰν explicatione recedit sententia *Iablonskii*, qui, in commentatione: Rempha Aegyptiorum Deus ab Israelitis in deserto cultus Lipf. 1731. 8. §. 10. כִּיוּן et Ῥομφᾶ (ita enim legendum esse praecipit) Aegyptiis *Solem*, *regem coeli*, notasse statuit, cum hoc nomen compositum sit ex *Ouro*, demtaque prima syllaba, *Ro*, rex, et *Phah*, coelum. Pluribus hanc *Iablonskii* sententiam, cui etiam Scaligeri Magnae auctoritas aduersatur, refutarunt, *Michaelis* in Supplem. l. l. *Gablerus* l. l. p. 124. et *Dahlius* ad Amos. l. l. Caeterum admodum varia est nominis Ῥηφὰν in codd. lectio. Legitur enim Ῥεφὰν, Ῥεφφὰν, Ῥαιφὰν, Ῥαφὰν, Ῥηφὰν, Ῥομφὰ, Ῥαιμφὰν, Ῥεμφὰν, Ῥομφὰν etc. v. *Wetstenius* et *Griesbachius* ad h. l. Sed satis constat, voces peregrinas pro varietate pronuntiationis in aliena lingua varie scribi, et librarios nomina propria saepius miscuisse et corrupisse. Vera nominis scriptio Ῥηφὰν, esse videtur, quam plures codd. et verss. antiquae tuentur, „ex ea nata vitiosa Ῥαιφὰν a librario, qui αι pronuntiare, vt nos η (è Francogallorum) eductus fuerat, et a dictante per è pronuntiare audiuerat. Inscitia deinde librariorum, qui, quod non intelligebant, vocabulo medelam afferre conarentur, tantam in scribendo varietatem procreasse videtur.“ Quae sunt verba *Kraussi* ad h. l. τὸ ἄστρον τοῦ θεοῦ ὑμῶν] simulacrum Saturni, quem pro deo habetis, et sub imagine stellae colitis. vid. *Spencerus* l. l. p. 809 ss. Alexandrini autem interpretes, quos Stephanus secutus est, verba Hebraici textus transposuerunt. Nempe in Hebraico codice, verba ita leguntur: ואת כיון צלמיכם כוכב אלהיכם אשר עשיתם לכם, cum vero Iudaei Alexandrini haec verba reddiderint: *καὶ τὸ ἄστρον τοῦ Θεοῦ ὑμῶν* Ῥαιφὰν, *τοὺς τύπους οὓς ἐποιήσατε ἑαυτοῖς*, verba Hebraica hoc ordine legisse videntur: ואת כוכב אלהיכם כיון צלמיכם אשר עשיתם לכם atque hunc ordinem, quo etiam in cod. ap. *Kennicottum* leguntur, praeferendum esse, recte iudicarunt *Kennicottus* (Diss. generalis in V. T. ed. *P. I. Bruns*) *Dahlius*,

Boltenius, alii, cum sic verba singula praeclare sibi respondeant, et seruato ordine vulgari, ante כיון legi deberet סכת. τοὺς τύπους *simulacra*, referendum ad Μολὸχ, in tabernaculo circumlatum, et Ῥηφὰν Saturnum, quem stella repraesentabat. Nomen autem τύπος *imago*, *simulacrum*, frequenter de simulacris deorum ponitur, vt ap. Ioseph. Ant. 1, 19. 11. vbi de simulacris deorum adhibitum legitur, quae Rahel patri suo Labano eripuerat; hinc etiam ap. Philon. de Opif. m. p. 4. B. τύποι et εἴδωλα promiscue dicuntur. Hesychius: τύπος, εἰκών. v. *Kypkius*, *Krebsius*, *Loesnerus* ad h. l. et *Wesselingius* ad Diod. Sic. 1, 21. Verba προσκυνεῖν αὐτοῖς neque in textu Hebraico, neque in versione septuaginta uirali leguntur, sed Stephanus ipse adiecit. καὶ μετοικιῶ ὑμᾶς ἐπέκεινα Βαβυλῶνος] *itaque vos vltra Babylonem transferam.* καὶ *itaque*, *quare* v. ad Marc. 2, 22. Ioh. 6, 57. 7, 22. 5, 40. propter vestra et maiorum vestrorum peccata. Ez. 20, 23. Vox ἐπέκεινα *vltra*, *trans*, composita est ex ἐπὶ et ἐκεῖνα scl. μέρη, vnde pendet genitiuus ille qui sequitur, vt adeo ἐπεκ. τ. Βαβυλῶνος, sit id. qd. ἐπ' ἐκεῖνα μέρη τῆς Βαβυλῶνος *ad illas vlteriores* partes *Babylonis*. Herodo. 3, 115. ὅκως θάλασσά ἐστι τὰ ἐπέκεινα τῆς Εὐρώπης *mare esse vltra Europam* v. *Bosius* de Ellips. p. 289. ed. *Schaefer* et *Münthius* ad h. l. Sed pro ἐπέκεινα τῆς Βαβυλῶνος in textu Hebraico legitur: *vltra Damascum*, et sic quoque οἱ ό habent. Plerique putant, Stephanum memoria lapsum esse, equidem vero potius arbitror, eum dedita opera ab Alexandrinis recessisse, vt eo fortius feriret auditorum animos, quibus tristissima esset exilii illius recordatio. Res autem eodem redit; nam Damascus sita erat in finibus Palaestinae et Syriae, et per Syriam deportabantur Israelitae in Babyloniam, et in remotiores terrae Babylonicae regiones.

44. Stephanus, qui hactenus verba fecerat de ingrato Israelitarum in Deum et Mosen animo, eorumque impietate et idolorum cultu, iam de loco cultus vero

Deo exhibiti agit, et τῇ σκηνῇ τῦ Μολὸχ, quam memorarat, opponit τὴν σκηνὴν τῦ μαρτυρίυ. Summa autem orationis Stephani, qui paucis verbis res auditoribus notas in memoriam reuocat, a v. 44—47. haec est: Tabernaculum a Mose iussu Dei exstructum est, et coram eo maiores nostri sacrificia fecerunt vsque ad Dauidis tempora. Davides templum Deo exstruere volebat, vt esset firmum ac stabile cultus diuini aedificium, quod non alio transferri posset, vt tabernaculum illud, quod in diuersa loca translatum est. Quamquam autem Dauides Dei fauorem sibi conciliarat; noluit tamen Deus ab eo sibi templum aedificari, sed a Salomone ipsius filio templum conditum, atque ita immutatus est locus sacrificiis et cultui diuino destinatus. Cultus igitur Dei non vni loco ita est alligatus, vt non possit in alium transferri, et hoc templum, quo vos tantopere gloriamini, destrui potest, vt Salomonis destructum est v. Argum. cap. et ad v. 48. ἡ σκηνὴ τῦ μαρτυρίυ] hac voce Graeci V. T. interpretes exprimere solent Hebraicam אֹהֶל מוֹעֵד h. e. *tabernaculum conuentus*, tentorium, quod conuentibus religiosis Iudaeorum destinatum erat, et vnde Deus oracula edere solebat v. Ex. 29, 42, 43. coll. 25, 22. Num. 7, 89. a יעד *conuenit*. Sed Alexandrini interpretes nomen מועד deriuarunt ab עוד *testari*, *docere*, hinc σκηνὴ τῦ μαρτυρίυ significat: *tentorium vnde Deus populum docet*, nam μαρτυρεῖν a Graecis V. T. interpretibus et scriptoribus N. T. saepius ita ponitur, vt sit: *docere*, et μαρτύριον, vt *doctrinam* indicet, Ioh. 15, 26. 1 Cor. 1, 6. al. ἐν *inter*, vt Ioh. 1, 14. Act. 4, 34. etc. καθὼς διετάξατο — ὃν ἑωράκει] ita exstructum, *sicuti praeceperat is, qui cum Mose collocutus erat* (Deus), *vt illud exstrueret ad exemplum ab ipso visum*. Res ipsa narratur Exod. 25, 40. quo respexit etiam auctor ep. ad Hebr. 8, 5. Mosis menti eiusmodi imago obuersata est, et res omnis ad visionem referri debet. Iudaei autem statuebant Mosi ob oculos positum fuisse tabernaculi exemplar, quod Deus ipse fabricasset Menachoth. fol. 29. 1. *R. Iose filius R.*

Iehuda dixit: Arca foederis, mensa et candelabrum ignea descenderunt de coelo, quae Moses vidit, et ad modum ipsorum confecit. vi. interpp. ad Hebr. l. l. τύπος id. qd. ὑπόδειγμα exemplum quod proponitur, vt aliquid ad illud formetur.

45. ἣν καὶ εἰσήγαγον διαδεξάμενοι οἱ πατέρες ἡμῶν] quod tabernaculum a proauis *acceptum maiores nostri intulerunt.* Διαδέχεσθαι notat: *aliquid ab aliis traditum vel relictum accipere, succedere alicui*, ita vt diserte addatur accusatiuus vel rei vel personae (interdum etiam datiuus: Xen. Cyr. 8, 6. 18. τῷ ἡμετέρῳ ἀγγέλῳ τὸν νυκτερινὸν διαδέχεσθαι) nisi forte ex orationis serie suppleri facile possit. Gloss. vett. διαδέχομαι σε *succedo tibi.* Diog. Laërt. 5, 4. 1. τοῦτον διεδέξατο Λύκων *huic Lycon successit.* Appian. Bel. Ciu. 5. p. 1179. διαδεξάμενος Ἀντώνιον *successurus Antonio.* Ael. H. V. 3, 26. διαδέχεσθαι τυραννίδα *succedere in tyrannide.* Diog. Laërt. 5, 3. 1. διεδέξατο δ᾽αὐτοῦ τὴν σχολὴν *scholam eius successione accepit.* Diod. Sic. p. 82. A. παρὰ μὲν Χαλδαίοις ἐκ γένους ἡ τούτων Φιλοσοφία παραδέδοται, καὶ παῖς παρὰ πατρὸς διαδέχεται apud Chaldaeos per generis traditionem haec philosophia obtingit, filiusque a patre illam velut per manus accipit. Phauorinus: διαδέχομαι· τὸ διὰ πολλῶν ἐρχόμενον ἀφ᾽ ἑτέρου εἰς ἕτερον ἐπ᾽ ἐμὲ ἧκον δέχομαι v. *Dresigius* de Verb. Med. N. T. 3, 25. *Kypkius*, *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. Iam si διαδεξάμενοι cum nonnullis interpretibus refertur ad οἱ πατέρες ἡμῶν, subaudiendum est αὐτοὺς, succedentes illis, nempe in deserto mortuis. Sed paulo remotius est subiectum πατράσιν v. 44. et si hic sensus verbis inesset, scriptor, vt recte *Kypkius* post *Lud. de Dieu* monuit, dicturus potius fuisset, οἱ πατέρες ἡμῶν διαδεξάμενοι, aut cum articulo, οἱ διαδεξάμενοι. Subintelligendum ergo est αὐτὴν scil. σκηνὴν, *tabernaculum a maioribus sibi traditum et acceptum intulerunt.* Conf. de hac ellipsi *Kypkius* et *Krebsius* ad h. l. Caeterum οἱ πατέρες sunt posteri eorum Israelitarum, qui

in deserto interierunt. *εἰσήγαγον — μετὰ Ἰησῦ ἐν τῇ κατασχέσει τῶν ἐθνῶν*] vulgo vertunt: *intulerunt illud, cum Iosua duce occuparent terram gentium*, vt adeo subaudiendum sit, huic terrae, Palaestinae. *τὰ ἔθνη*, per metonymiam de terra quam gentes tenuerant, et *κατάσχεσις* (vid. ad v. 5.) de ipso occupationis actu, intelligunt. Cum autem *κατάσχεσις*, quo nomine *οἱ ό* vocabula, ירשה, אחזה, et נחלה expresserunt, potius ipsam terram, quae obtinetur et possidetur, quam eius occupationem aut acquisitionem significet, rectius omnino, *Grotius*, *Lud. de Dieu*, aliique plures, praeeunte Vulgato interprete (*in possessionem gentium*) *ἐν* pro *εἰς* positum acceperunt, cum et hae particulae saepius promiscue vsurpentur, vt Num. 32, 5. *δοθήτω ἡμῖν ἡ γῆ ἐν κατασχέσει*· qui quidem locus hanc interpretationem apprime confirmat. add. Deut. 32, 51. Iam vero verba conuertenda sunt: *quod maiores nostri Iosua duce intulerunt terrae a gentibus occupatae ὧν ἐξῶσεν ὁ Θεὸς ἀπὸ προσώπυ τῶν πατέρων ἡμῶν*] *quas Deus maioribus nostris aduenientibus*, per maiores nostros *expulit*; *sie wurden vor ihnen her weggetrieben. ἀπὸ προσώπυ τ. π. ἡ.* Hebr. מפני מפני. Ex. 34, 24. *ὅταν γὰρ ἐκβαλῶ τὰ ἔθνη ἀπὸ προσώπυ συ.* Deut. 11, 23. *ἐκβαλεῖ κύριος πάντα τὰ ἔθνη ταῦτα ἀπὸ προσώπυ ὑμῶν.* add. Deut. 2, 21. *ὧν ἐξῶσεν* pro *ἃ ἐξῶσεν* vid. ad 1, 1. 3, 25. *ἐξωθεῖν* id. qd. *ἐκβάλλειν* Hesychius: *ἐξώθη· ἐξεβλήθη.* Id. *ἐξώσω· ἀπώσω, ἐκβαλῶ.* Alexandrini interpretes hoc verbo reddiderunt Hebraicum הדיח Deut. 13, 5. *ἕως τῶν ἡμερῶν Δαβὶδ*] *vsque ad Dauidis tempora.* Possunt haec verba, deleta interpunctione post *ἡμῶν*, referri ad *ἐξῶσεν ὁ Θεὸς*, hoc sensu, quas Deus expulit vsque ad Dauidis tempora. Nam vsque ad Dauidem Israelitis pugnandum erat cum Cananaeis, Dauides demum eorum reliquias deuicit. Et hanc quidem interpretationem eorum opinioni anteponere nullus dubito, qui verba *ἕως τῶν ἡμερῶν Δαβὶδ* referunt ad *εἰσήγαγον διαδεξάμενοι*, et *εἰσήγαγον* explicant, transportarunt tentorium, atque inter se habuerunt, vel, in eo

cultum Iouae praestiterunt; aut subintelligunt: ἔχοντες αὐτὴν ἕως τ. ἡμ. Δαβίδ. Graui enim duritie haec explicandi ratio laborat. Neque illi quam praeoptauimus interpretationi sermo contextus aduersatur. Nam dicentis quidem consilium erat commemorare, Israelitas vsque ad Dauidis tempora sub hoc tentorio Deum veneratos esse, sed haec sententia verbis sequentibus haud obscure inest, et res ipsa auditoribus non ignota erat.

46. 47. ὃς εὗρε χάριν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ] *qui apud Deum gratiosus erat.* εὑρίσκειν vt Hebr. מצא saepius notat, *consequi* v. not. ad Luc. 1, 30. Hoc vero idem verbum vt Hebr. מצא etiam significat, *parare, comparare* v. Hos. 12, 9. Hebr. 9, 12. *Lud. de Dieu* ad h. l. et hunc significatum v. extr. obtinet, in verbis: ᾐτήσατο εὑρεῖν σκήνωμα τῷ Θεῷ Ἰακώβ *Deo Iacobi domicilium,* templum, *parare,* exstruere, *cupiebat.* Res narratur 2 Sam. 7. cf. et Ps. 132. αἰτεῖν *optare, desiderare,* respondet Hebr. שאל, quod interpretes Alexandrini Deut. 14, 26. per ἐπιθυμεῖν expresserunt v. et 2 Sam. 7, 2. σκήνωμα de habitatione quacunque ponitur, vt משכן v. Iob. 21, 28. Hesychius: σκήνωμα· οἴκημα, οἶκος, τόπος. H. l. de *templo* adhibitum extat; vt οἶκος v. 49. et משכן Ps. 132, 5. 7. Suidas; σκήνωμα· σκήνωμα τοῦ Θεοῦ, ὁ ναὸς τοῦ Θεοῦ. 47. *Salomo autem ei templum exstruxit.*

48. Vid. ad v. 44. et cf. loci similes 1 Regg. 8, 27. Act. 17, 24. *Attamen numen supremum non habitat in templis manu humana exstructis.* Attamen Deus non eget templo, quo habitet, nec templo continetur, nullo loco circumscribitur, totum hoc vniuersum, eius potentia conditum, est templum ipsius. Non ergo templi structura prouocatur, vt illius respectu hominibus benefaciat. Splendidum templum a Salomone exstructum ob populi impietatem deletum est, et hoc magnificum templi aedificium destrui potest. Haec haud dubie addidisset Stephanus, ni interpellatus fuisset ab auditoribus.

ἀλλὰ absolute vid. ad 4, 17. ναοῖς in pluribus optimae notae libris deest, quare hoc nomen ex ordine eiiciendum esse recte iudicarunt *Millius* Prolegg. §. 969. *Bengelius* in Gnom. et *Griesbachius*; ex Act. 17, 24. in hunc locum translatum fuisse videtur. *χειροποίητα* etiam Alexandrini Iudaei absolute dicere solent pro idolis Ies. 21, 9. et sacrariis Ies. 16. 12. *κατοικεῖν certum, fixum, et perenne domicilium* apud Graecos designat v. *Schleusneri* Lex. h. v.

49. 50. Memoriter laudatur locus Ies. 66, 1. 2. ex versione Alexandrina, in qua legitur: *οὕτως λέγει κύριος· ὁ οὐρανός μου θρόνος, ἡ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου· ποῖον οἶκον οἰκοδομήσετέ μοι; καὶ ποῖος τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; πάντα γὰρ ταῦτα ἐποίησεν ἡ χείρ μου.* Propheta ibi reprehendit populares, qui de templo nimis gloriabantur, externa tantum religione contenti verae religionis et pietatis obliviscebantur, et sibi omnia tuta et prospera promittebant, quod apud ipsos habitaret Iova. *τίς τόπος τῆς καταπαύσεώς μου quis locus erit vbi quiescam*, vbi consedeam, sedem fixam habeam? *κατάπαυσις quies*, vt Hebr. מנוחה ponitur etiam de *sede, habitatione, loco quietis*, vt Deut. 12, 9. Ps. 131, 13. 14. vbi Palaestina, quam Deus Israelitis destinauerat perpetuum domicilium, ita dicitur.

51. Oratio Stephani iam manifeste interrupta est, nec quae sequuntur, cum antecedentibus accurate cohaerent. Subito mutatur dicendi genus, et orator, qui hactenus aequo ac tranquillo animo historiam populi Iudaici exposuerat, non in ea enarranda pergit, nec ostendit, quid ex hac fatorum populi enumeratione elicere velit, sed filum abrumpit, animo loquitur concitato, et seuere castigat iudices. Fuerunt qui putarent, Stephanum plura dixisse, quae Lucas breuitatis caussa omiserit v. *Limborchius* ad h. l. Rectius vero alii statuunt, Stephanum ab auditoribus fuisse interpellatum. Qui autem

hanc sententiam defendunt, eorum plerique opinantur Stephani orationem tumultu et clamoribus iudicum et populi adstantis, mortem hominis efflagitantis, fuisse interruptam. Quod tamen parum probabile est. Etenim si clamoribus et concursu auditorum Stephanus coactus fuisset, filum orationis abrumpere, non facile perspici potest, qui factum, vt hoc auctor narrationis praeterierit, eum infra v. 54. disertis verbis monuerit, quosnam in animis auditorum haec vltima pars orationis Stephani protulerit motus; neo facile apparet, quomodo is, qui Stephani orationem calamo excepit, haec eius verba audire potuerit. Hae vero difficultates euanescunt, si statuimus, murmure tantum et gestibus audientium Stephanum fuisse interpellatum. Nempe synedri qui de eo supplicium sumere iam sibi proposuerant, orationem ipsius prolixam pertaesi, ac tacitis quas illa continebat reprehensionibus irritati, et probe perspicientes quo tenderent ea, quae de Deo nullis templis incluso dixerat v. 46 sqq. murmurabant, ore et vultu et gestibus indignationem summam prodebant, Stephanus autem hac ipsorum malignitatis et pertinaciae aperta declaratione grauiter offensus, exardescebat animo, et quae, si non interpellassent eum synedri, aliis et lenioribus verbis dicturus fuisset, ita eloquebatur, vt vehementissima oratione vteretur. Qui vero factum sit, vt is, qui Stephani orationem literis consignabat, non memorarit h. l. murmure et strepitu audientium interpellatum fuisse oratorem, hoc quidem, ex sententia *Heinrichsii* (Excurs. 7. p. 386.) cuius verbis iam vtor „explicari potest, vel sumendo, eum, qui sermonem calamo excipiebat, non abrumpere voluisse tenorem orationis suauissimae iamque vehementissimae, atque tum demum abrupisse, cum iterata vice v. 54. oratorem interpellatum videret: vel supponendo, non magno quidem iam tum strepitu et supplicii comminatione interpellatum fuisse oratorem, sed risu tantummodo audientium, aut nonnisi ore, vultu, gestibus, quos ille, qui haec scripsit, ne cernebat quidem

oculis, vtpote in plena audientium turba remotiori in loco stans, quibus tamen et ipsis orator vehementissime offensus, indignabundus orationem subito conuertit et immutat. Quae si ita accidisse accipimus, latere potuit haec res et eum ipsum, qui Stephani verba calamo excipiebat, et omnes, qui orationem iam literis ab eo mandatam legerunt." Caeterum, quod Stephanus coram iudicibus iracundiae nimis indulserit, obiurgiisque vsus sit, constantiae et patientiae Seruatoris immemor, hoc, vt recte monuerunt ad h. l. *Krausius*, *Dindorfius*, *Heinrichsius*, alii, ei non crimini dandum est, cum dolor iustus ipsi has voces expresserit, cum mox ad se redierit, et veniam inimicis rogans fidei in Christum plenus exspirauerit. σκληροτράχηλοι] ita dicitur *is*, *qui habet duram ceruicem*. Sed in omnibus fere linguis antiquis, *contumacia* eorum, qui imperio aliorum, admonitionibus, cohortationibus, praeceptisque obedire nolunt, verbis a *duritie* depromtis, solet exprimi v. *Fischerus* in Proluss. de vit. Lexx. N. T. p. 212. Hinc σκληροκαρδία *contumacia* Matth. 19, 8. Sir. 16, 10. h. l. σκληροτράχηλος, *contumax*, *flecti nescius*, *peruicax*. add. Sir. 16, 11. vbi σκληροτράχηλος eodem sensu extat. Ab Hebraeis eiusmodi homo vocatur קְשֵׁה־עֹרֶף Exod. 32, 9. vbi Symmachus, Alexandrini et Theodotion habent σκληροτράχηλος, quod ipsum vocabulum in versione septuagintauirali saepius hoc significatu positum legitur, vt Deut. 31, 6. Prou. 29, 1. al. cf. etiam Hesiod. Ἐργ. v. 146. et ad illum locum *Tzetzes*. Cic. ep. ad Diu. 6, 13. *non fore in te Caesarem duriorem*, vbi opponitur *mitiorem*. Terent. Heaut. 4, 1. 51. *quam timui valde ne nunc Animo ita esses duro!* καὶ ἀπερίτμητοι τῇ καρδίᾳ καὶ τοῖς ὠσὶν] *et mente auribusque praeputiati*. ἀπερίτμητος proprie est, *non circumcisus* Hebr. עָרֵל Gen. 17, 14. sed h. l. sensu tralato positum legitur. Scilicet περιτομὴ, circumcisio externa, erat symbolum puritatis animi, exstirpationis cupiditatum peruersarum. Philo de migr. Abrah. T. 1. p. 450. τὸ περιτέμνεσθαι, ἡδονῶν καὶ παθῶν πάν-

τῶν ἐκτομὴν, καὶ δόξης ἀνέρεσιν ἀσεβῶς σημαίνει. Hinc in libris V. et N. T. περιτομὴ ad animum transfertur, et adhibetur per metaphoram de iis, qui a vitiis abstinent, cupiditates prauas coercent et reprimunt v. Ier. 4, 4. vbi Alexandrini habent, περιτέμνεσθε τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν, pro quo Symmachus sensum exprimens vertit: ἀφέλεσθε πονηρίας τῶν καρδιῶν ὑμῶν. add. Orat. Manass. v. 11. Phil. 3, 3. Itaque h. l. ἀπερίτμητοι τῇ καρδίᾳ sunt homines, quorum animi prauis affectibus impediti sunt, qui animum habent deprauatum v. Leuit. 26, 41. Ezech. 44, 7. 9. Sed ἀπερίτμητοι τοῖς ὠσὶν dicuntur ii, quorum aures occlusae sunt, qui praecepta diuina audire nolunt, obstinaces v. *Schoettgenius* in Horis Hebrr. ad h. l. Haec autem obiurgatio, in libris quoque V. T. frequenter obuia, eo acrior erat, quo magis Iudaei circumcisione superbirent, ob eam enim se ad verum Dei populum pertinere, et Deo prae caeteris populis caros esse opinabantur. ὑμεῖς ἀεὶ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ ἀντιπίπτετε] *perpetuo Spiritui Sancto*, monitis et praeceptis vatum diuinitus afflatorum, Sp. Dei actorum, *repugnatis*. ἀντιπίπτειν *repugnare, resistere*, verbum bellicum Herodi. 6, 3. 13. τῷ δὲ ἀντιπίπτοντι οὐκεθ' ὁμοίως ἀντέχει *repugnantibus autem haud perinde resistunt* add. Polybb. p. 3, 19. metaphorice, *obniti, reiicere, repudiare* vt h. l. vid. de hoc verbo *Raphelius* Obss. Polybb. p. 321. *Rhoerius* in Feriis Dauentriens. p. 150. et *Irmischius* ad Herodi. l. l. ὡς οἱ πατέρες ὑμῶν καὶ ὑμεῖς plane ex more maiorum vestrorum. καὶ pro οὕτως vid. ad Marc. 3, 26. Ioh. 13, 33. Matth. 6, 10.

52. τίνα τῶν προφητῶν κ. τ. λ.] *quemnam prophetarum maiores vestri non iniuriis affecerunt? imo trucidarunt eos, qui huius innocentis aduentum praecinerent, cuius vos proditores et occisores estis.* Conf. Matth. 21, 33 sqq. 23, 34 ss. Luc. 13, 34. Verba ipsa non sunt nimis premenda, sed mens et sententia Stephani animo vehementius concitato loquentis haec est; vos omni fere tempore legatos di-

uinos repudiastis et iniuria affecistis, ac plures eorum trucidastis. τῦ δικαίυ i. Ἰησῦ v. not. ad 3, 14. οὗ ὑμεῖς προδόται καὶ Φονεῖς γεγένησθε in quo Messia vobis constituto perfide egistis, et caedis ipsius auctores extitistis.

53. Ipsi docetis Deum legem angelorum ministerio tulisse, neque tamen eam seruatis, non ergo mirandum, vos Christum eiusque doctrinam repudiare. Adiecit vero etiam Stephanus haec propterea, vt ostenderet, se legem à Deo datam agnoscere, neque illius esse contemtorem vid. Argum. cap. In interpretanda autem formula, εἰς διαταγὰς ἀγγέλων, interpretes inter se dissentiunt vid. *Wolfius* in Curis ad h. l. *Grotius*, *Calouius*, *Glassius*, *Heumanus*, *Krebsius*, *Loesnerus*, *Morus*, alii, eam explicant: *praesentibus*, *in lege promulganda*, *angelorum agminibus*, siue, *inter angelorum ordines*. Scilicet verbum διατάσσειν, non tantum notat *constituere*, et de legibus ita dicitur, vt sit, *legem ferre*, *promulgare*, sed etiam adhibetur de *copiis quae in aciem disponuntur*, vt Iudith. 2, 16. καὶ διέταξεν αὐτὰς ὃν τρόπον πολέμυ πλῆθος συντάσσεται et *instruxit eos*, *sicuti belli multitudo adornatur*. Xen. Cyr. 6, 3. 12. Κῦρος μὲν οὕτω διέτασσεν. add. 8, 5. 2. Iudith. 1, 4. 1 Macc. 6, 35. hinc interpretes illi h. l. vocabulo διαταγαὶ hanc notionem tribuunt, vt declaret, *ordines*, *turmas*; praepositionem autem εἰς etiam h. l. vt saepius positam accipiendam esse praecipiunt pro ἐν *inter*. Iam cum νόμος Gal. 3, 19. dicatur διαταγεὶς δἰ ἀγγέλων et Hebr. 2, 2. λαληθεὶς δἰ ἀγγέλων, haec verba exponenda aiunt: *lex lata*, *constituta*, et *promulgata praesentibus angelis*; vt 2 Tim. 2, 2. διὰ πολλῶν μαρτύρων *praesentibus multis testibus*. Philo Leg. ad Cai. p. 1019. A. διὰ μαρτύρων κλαίειν *coram*, *praesentibus aliis flere*. Hanc locorum illorum ep. ad Gal. et Hebr. et nostri loci interpretationem non dubitari posse dictitant, quin verissima sit, cum διατάσσειν verbum legislatorum proprium v. *Krebsius* et *Loesnerus* ad

h. l. Deo tantum, tanquam legum auctori, non angelis, conueniat, et ex sacris literis constet Deum ipsum legem promulgasse Ex. 21, 1. 19. 22. vt adeo lex non dici possit *per angelos* lata esse. Equidem tamen eorum sententiae subscribo, qui verba nostra explanant: *accepistis legem ab angelis promulgatam* v. *Beza*, *Hammondus*, *Kraussius*, *Heinrichsius* ad h. l. *Koppius*, *Borgerus* ad Gal. l. l. *Carpzouius* ad Hebr. l. l. etc. Verbum nimirum *διατάσσειν* generatim notat: *iubere*, *praecipere*, v. Luc. 8, 55. 17, 19. tum *edicto constituere*, *legem promulgare* v. Act. 18, 2. Ael. H. V. 2, 15. *τῶν πολιτικῶν ἕκαστα διατάττειν*. Hesiod. Theog. 74. de Ioue: *εὖ δὲ ἕκαστα Ἀθανάτοις διέταξε ὁμῶς, καὶ ἐπέφραδε τιμάς bene autem singula edixit diis simul, et honores promisit*. Id. Ἔργ. 276. *Τόνδε γὰρ ἀνθρώποισι νόμον διέταξε* Κρονίων *namque hanc hominibus legem dedit Saturnius*. Hinc nomen *διαταγὴ* notat, *mandatum*, *institutum*, *promulgationem* Rom. 13, 1. *διάταγμα edictum*, *mandatum*, *praeceptionem*, vt *διάταξις* in vers. Alex. Ps. 119, 9. *εἰς* vt saepius vim obtinet praepositionis *ἐν*, vel, *διὰ*, vt adeo *ἐλάβετε τὸν νόμον εἰς διαταγὰς ἀγγέλων* sit idem quod *ἐλαβ. τ. ν. διαταγέντα δι' ἀγγέλων promulgatam ab angelis*, vel, *per angelos*. Ita haec verba intellexit quoque Scholion Cod. Mosq. cuius verba sunt: *εἰς διαταγὰς, τουτέστι, τὸν ὑπ' ἀγγέλων διαταχθέντα*. Plurali *διαταγαὶ* vsus est orator, loco alterius numeri, quoniam lex pluribus praeceptis constabat. Notio autem quam alii interpretes vocabulo *διαταγαὶ* subiiciunt, qui illud per *ordines*, *turmas*, interpretantur, aliunde comprobari nequit. Neque huic quam proposuimus verborum explicationi obstat, quod *διατάσσειν*, non angelis, sed Deo legislatori conueniat, promulgauit enim Deus legem angelorum ministerio vsus. Praeterea ipsi loci epp. ad Gal. et Hebr. ni perquam contorte eos interpretari malis, sententiam hanc, legem per angelos datam esse, apprime confirmant. In narratione quidem Mosis Ex. 19, 22 sqq. nulla angelorum *ministerii*, neque vero etiam *praesentiae* angelorum mentio fit. Sed Deut.

53, 2. interpretes Graeci dè suo addiderunt: (κύριος ἐκ Σινὰ ἥκει haec praecedunt) ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ. Scilicet existimabant Iudaei antiquissimi, Deum in caussis solennibus, cum singularem suam declarat praesentiam, vti comitatu angelorum (vid. ad v. 30. not.), hoc ergo eum quoque vsum esse in monte Sinaitico, cum promulgaret legem. Haec opinio sequentibus temporibus vberius est exornata, et cum antiquiores Iudaei disputarent tantummodo *de praesentia et comitatu angelorum*, sequiores Iudaei disputabant etiam de *ministerio* angelorum in lege ferenda, et Apostolorum aetate haec inter Iudaeos opinio vsitata et recepta erat, legem *per angelos* tanquam *auctores secundarios* fuisse latam. Insignis est hanc in rem locus Iosephi Ant. 15, 5. 3. ἡμῶν τὰ κάλλιστα τῶν δογμάτων, καὶ τὰ ὁσιώτατα τῶν ἐν τοῖς νόμοις δι' ἀγγέλων παρὰ τοῦ Θεοῦ μαθόντων *et nos Iudaei honestissima sanctissimaque legis praecepta per angelos a Deo accepimus.* Nec audiendi sunt *Krebsius* ad h. l. et *Michaelis* ad Hebr. l. l. qui haec Iosephi verba, non de lege in monte Sinaitico promulgata, sed de aliis institutis praeceptisque diuinis, quae Deus Iudaeis per prophetas (ἀγγέλους) dedit, male ac perperam intelligunt vid. *Koppius* et *Borgerus* ad Gal. l. l. Adiuuatur denique etiam ea quam posuimus verborum Stephani interpretatio pluribus locis scriptorum Rabbinorum. Ialkut Ruben. fol. 107. 3. *Deus Mosen legem docuit; cum autem descenderet — tanto timore perculsus est, vt omnium obliuisceretur. Deus autem statim Iesifiam angelum legis vocauit, qui ipsi legem tradidit bene ordinatam et custoditam: omnesque angeli amici eius facti sunt.* cf. *Wetstenius* et *Schoettgenius* ad Gal. l. c. Iam ex hactenus dictis manifestum, et clarum esse arbitror, si vtraque interpretatio huius loci in lancibus librae ponatur, hanc posteriorem praeponderaturam esse, adeo, vt priori illi praeferri debere videatur.

54. 55. Synedri et adstantes, his auditis, ira excan-

deſcebant, et dentibus frendebant, vt ſolent homines in furorem acti, contumeliis eum petebant, eique mortem minabantur. διεπρίοντο vid. ad. 5, 33. Stephanus autem ſacro ardore correptus, diuino animi motu actus, πλήρης πνεύματος ἁγίου ὑπάρχων, v. ad 2, 4. non curabat eorum comminationes, nec mortem ſibi imminentem metuebat. ἀτενίσας εἰς τὸν οὐρανὸν κ. τ. λ.] *coelum intuitus* (vid. ad Luc. 22, 56. Act. 1, 10.) *conſpexit Dei maieſtatem, et Ieſum ad eius dextram adſtantem.* Quid viderit Stephanus, non explicate dicitur. *Hezelius* per τὴν δόξαν Θεοῦ, intelligit nubem fulmina emittentem, praeſentiae diuinae ſymbolum, cum paulo poſt *apertum coelum* commemoretur, coelum autem alias diſcedere dicatur, cum fulgurat v. ad Matth. 3, 16. Me non habet aſſentientem; nam qui praeſentes aderant, nihil viderunt. Neque adſtipulari poſſum *Michaeli*, *Eckermano*, aliis, qui quae h. l. leguntur, improprie accipienda eſſe ſtatuunt de firma Stephani perſuaſione, Ieſum in coelo verſari, ſumma frui felicitate et maieſtate, et ſe ipſum mox coelum ingreſſurum, ac beatorum ſortem conſecuturum eſſe; Stephano igitur de eo quod non vidiſſet, tam firmiter perſuaſum fuiſſe, ac ſi reuera vidiſſet. Hanc explicationem, vt recte monuit ad h. l. *Krauſius*, verba ipſa, et oratio pedeſtris atque hiſtorica repudiant. Sunt potius quae h. l. narrantur de viſione ſ. ἐκστάσει explicanda (cf. not. ad Matth. 4. p. 102.) vidit Stephanus coelum disruptum, chaſmate et hiatu diviſum, quod alias in fulgure fieri ſolet (Virg. Aen. 9, 20. *Video medium diſcedere coelum*) vidit ſpeciem magnificam ſ. ſplendorem diuinae praeſentiae indicem (vid. ad v. 30.), et Ieſum ad dextram ſ. proxime ſtantem. Huiusce modi viſiones deſcribuntur Ez. 8, 2. Ieſ. 6. Apoc. 4, 2 ſs. Act. 9. 10, 9 ſs. Caeterum nonniſi hoc loco N. T. Chriſtus *ſtare* dicitur *ad dextram Dei.* Neque his verbis omnino regia dignitas et maieſtas Ieſu Chriſti praedicatur, vt formula alias frequenter obuia: *ſedet ad Dei dextram*, ſed vt recte iudicarunt *Grotius*, *Knappius* (Opuſc. p. 47.) *Ro-*

simulaverunt, alii, describitur iis auxilium praesentissimum. Nempe Stephani spes et fiducia in Deo et Iesu Messia, iam parato ad auxilium sibi ferendum posita erat. Cum ergo Iesus quasi in procinctu esset, vt illi obuiam veniret et succurreret v. 58. coll. Ioh. 14, 2. 3. Matth. 26, 64. *adstans* cogitari et conspici potuit. Praeiuit hanc sententiam *Gregorius M.* Homil. 19. in fest. Adscens. „*Sedere* iudicantis (et imperantis) *est*; *stare vero* pugnantis *vel* adiuuantis. *Stephanus* stantem *vidit*, *quem* adiutorem *habuit*."

56. Synedris et qui de populo cum iis faciebant, quae Stephanus dixerat, *ῥήματα βλάσφημα* erant coll. Matth. 26, 64. quare *magno clamore sublato*, *aures obturabant*, *certatim in eum irruebant*, *et extra vrbem raptum lapidibus obruebant*. Pro *κράξαντες* in quibusdam libris extat *κράξαντες*, et ita legendum praecepit *Battierius* in Bibl. Brem. Class. 6. p. 92. vt adeo animosus orator sententiam a Luca proxime allatam altiore voce pronuntiasse dicatur; arrisit haec lectio etiam *Valckenario* in Opusc. Vol. 2. p. 286. (Lips. 1809. 8.) et in Scholis p. 433. cum non intelligatur, cur aures obturarint Iudaei, qui ipsi alta voce clamarent. Sed aduersarii obturabant aures, ne blasphemias Stephani audirent, et vt fieri solet excitatis tumultibus, vocis contentione consilia sua prodebant et oratorem interrumpebant, clamabant Stephanum esse blasphemum, lapidandum, et in eum irruebant. Etiam alias eiusmodi clamor aduersariis furore abreptis tribuitur v. Matth. 27, 23. Ioh. 19, 12. Act. 19, 28. 32. quo posteriori loco, aeque ac nostro, de iis qui v. 28. dicuntur *κράζειν*, v. 29. adiungitur. *ὥρμησάν τε ὁμοθυμαδὸν εἰς τὸ θέατρον*, *συναρπάσαντες* Γαΐον καὶ Ἀρίσταρχον. Praeterea si *κράξαντες* scripsisset Lucas, addidisset haud dubie Στεφάνῳ vel *αὐτῷ* v. *Wolfius* ad h. l. et *Klosius* in Exam. Emend. *Valckenarii* p. 53. Pro *ἐλιθοβόλουν*, cum hoc verbum v. 58. repetatur, *Marklandus* ad Lys. p. 167. Lucam scripsisse coniecit, *ἐλιθολόγουν lapides congesserunt*,

vel, ἐλιθοφόρων. Vtrumque verbum in ſcriptis Graecorum occurrit. Alii ἐλιθοβόλων v. 56. exprimendum eſſe praecipiunt, *lapidare coeperunt*, cum verba completius ſaepe inchoatiue accipienda ſint v. not. ad Luc. 5, 6. Haec vero notio huic verbo potius v. 58. cum *Boltenio* tribuenda eſſet, teſtes enim lapidationem auſpicabantur v. Deut. 17, 7. *Valckenarius*, cui quoque vulgaris lectio diſplicet, concedit quidem hoc verbum primo loco poſitum, de conatu lapidandi accipi poſſe vt Ioh. 10, 33. *lapidare eum volebant* v. ad Luc. l. l. ſed hoc eum male habet, quod Lucas idem verbum v. 56. de conatu ſ. voluntate et v. 59. propria ſignificatione adhibuerit. Laudarunt quidem alii, quo oſtenderent hanc loquendi rationem ſcriptoribus ſacris haud inſolentem eſſe, Ioh. 10, 32. Luc. 1, 59, 60. qui tamen loci huic noſtro non plane ſimiles ſunt. *Kloſius* l. l. p. 54. verbum ἐλιθοβόλων hiſtoricorum more repetitum eſſe poſſe putat, ita, vt alia res expreſſa non ſit, vt in lingua vernacula dicere poſſemus: *Vnd ſo ſteinigten ſie den Stephanus*, etiam ſi iam ante eius lapidatio deſcripta ſit. Probauit hanc explicationem *Roſenmüllerus* in Scholiis ad h. l. Ex *Heinrichſii* ſententia ἐλιθοβόλουν ſignificat, praepararunt ſe ad eum lapidandum, ſeu, iam in itinere ad ſupplicii locum eum petulanter lapidibus laceſſebant. Mihi ſic videtur. Verſu 56. generatim ſermo eſt de lapidatione Stephani, ſed v. 57. et 58. de lapidatione eius a teſtibus peracta, et quae v. 57 ſqq. leguntur ſunt enucleatior deſcriptio lapidationis Stephani et explicatio verbi ἐλιθοβόλων quod v. 56. extat. Nempe ſi lapidandus nondum extinctus erat lapidibus, quos teſtes in eum coniecerant; qui de populo praeſentes erant, lapidibus eum obruebant v. Deut. 13, 10 ſq. 17, 7. Stephanus autem ſtatim lapidibus teſtium interficiebatur. Hoc memoratu dignum videbatur Lucae; non minus quam hoc, quod teſtes veſtimenta ſua ad pedes Sauli depoſuerant, qui mox acerrimum chriſtianorum hoſtem ſe exhibebat, et iam ſibi gloriae ducebat, vel minimum ad rem chriſtianam minuendam miniſterium fe-

ciſſe, poſtea vero ad Chriſti religionem conuerſus, quam plurimum ad rem chriſtianam augendam promouendamque conferebat. Poſtquam ergo ſcriptor generatim dixerat, Stephanum eſſe lapidatum, adiecit v. 57 ſſ. a quibus lapidatus fuerit, et nonnulla alia quae in hac lapidatione ei memorabilia videbantur.

57. οἱ μάρτυρες vid. 6, 13. ἀπέθεντο τὰ ἱμάτια — Σαύλου] *deponebant veſtes* ſuperiores *ſuas ad pedes Sauli*, ea fidei Sauli aſſeruanda tradebant v. 4, 35. ἱμάτια *pallia*, quo expeditiores eſſent ad λιθοβολίαν. Theophylactus: ὥστε εἶναι κοῦφοι καὶ ἀπαραπόδιστοι εἰς τὸ λιθοβολεῖν *vt leues eſſent et expediti ad lapides coniiciendos*. Quamquam omnia per ſeditionem agebantur, et lapidatio illegitima erat v. Proleg. §. de chronologia libri; et not. ad Matth. 26, 66. tamen, vt ſcite monuerunt *Grotius*, et *Beza* ad h. l. volebant iſti videri nihil agere niſi ex legis praeſcripto, teſtium enim erat primos lapides in condemnatum coniicere v. Deut. 17, 7. νεανίας *adoleſcens*. Saulus iam tum ad aetatem virilem progreſſus erat v. Philem. 9. Sed νεανίαι, νέοι, νεανίσκοι dicuntur etiam ii, qui ad aetatem virilem peruenerunt, viri, qui adhuc ſunt florentibus annis. Dauides, certamen cum Goliatho ingreſſurus, a Ioſepho Ant. 7, 9. 2. vocatur νεανίσκος, cum eſſet fere triginta annos natus. Dio Caſſ. lib. 36. Caeſarem, cum fere eſſet quadraginta annos natus, dicit νέον. Sic et Cic. Philipp. 2, 21. Antonium, qui tricesimum annum attigerat, *adoleſcentem nominat* v. *Manutius* ad Cic. epp. ad Diu. 2, 1. extr. *Voſſius* Inſtit. Orat. 2, 14. §. 5. *Cortius* ad Salluſt. Catil. 38, 1. add. Xen. Cyr. 8, 3. 12. 13. vbi νεανίσκος dicitur, qui §. 11. ἀνὴρ vocatur. Phauorinus: νεανίσκος ὁ ἀπ᾽ ἐτῶν εἰκοσιτριῶν ἕως ἐτῶν τριακοντατεσσάρων, ἢ τεσσαράκοντα ἑνός. add. Diog. Laërt. 8, 10. Σαύλου vid. ad 8, 1.

58. 59. *Stephanum lapidibus petebant, qui Iesum his verbis inuocabat; domine Iesu, animam meam recipias.* Preces ad Iesum mittit, quem ad Dei dextram stantem viderat cf. v. 55. Male nonnulli opinati sunt, Stephanum verbis κύριε Ἰησοῦ inuocasse Deum patrem, eumque dixisse, dominum Iesu. Haec ratio valeret, si legeretur κύριε τοῦ Ἰησοῦ. Confirmat etiam vulgarem interpretationem locus Apoc. 22, 20. vbi legitur; ἔρχου κύριε Ἰησοῦ, quibus verbis Iesum ipsum ibi compellari extra omnem dubitationem positum est. Neque adeo eum *Bentleio*, cui adstipulati sunt *Valckenarius* Opuscc. l. l. et *Klosius*, praeeunte Chrysostomo, legendum est ἐπικαλούμενον Θεὸν, sed ἀπὸ τοῦ κοινοῦ repeti debet τὸν κύριον Ἰησοῦν. Verbis δέξαι τὸ πνεῦμά μου inest sententia haec: recipias me in domicilia aeterna, in coelum coll. v. 55. v. not. ad Luc. 16, 9. Ioh. 14, 2. Minus recte *Bollenius* ea explanat; *finias vitam meam, mache meinem Leben bald ein Ende;* laudat 1 Regg. 19, 4. Ion. 4, 3. neque arridet *Krausii* interpretatio: *beneuole accipe animam, quam tibi tanquam sacrificium offero*, cum δέχεσθαι dicatur de iis, qui dona accipiunt, et de Deo, qui oblationibus hominum delectatur LXX. Iob. 8, 20. Ier. 6, 20. *θεὶς τὰ γόνατα genubus flexis* „vt solebat fieri in precibus intentioribus" *Grotius*. (Marc. 15, 19. Luc. 22, 41. Act. 9, 40. etc.) dum testes vestimenta deponebant Stephanus eloquebatur verba: κύριε Ἰησ. κ. τ. λ. tum vero ictibus lapidum percussus, in genua procubuit, *et alta voce exclamauit; noli, domine, eos huius sceleris caussa vlcisci. Quibus dictis exspirauit.* Verbum ἵστημι s. ἱστάω respondet Hebr. שׁקל et notat, *pondero, pondus ad libram exploro.* Thom. Mag. ἵστημι — ἀντὶ τοῦ ζυγοστατῶ. vid. Ammonius in v. μετρεῖσθαι p. 93 sq. Pollux. 4, 17. *Valckenarius* ad Eurip. Fragmm. c. 25. p. 288. plena formula est, ἱστάναι ἐν ζυγῷ, ea legitur in vers. Alex. Ier. 31, 10. ἔστησα τὸ ἀργύριον ἐν ζυγῷ *libra ponderaui argentum*, vbi praecessit v. 9. καὶ ἔστησα αὐτῷ ἑπτὰ σίκλους καὶ δέκα ἀργυρίους·

vel σαθμῷ, quod additum extat ap. Herodo. 2, 65. ἱστᾶσι σαθμῷ πρὸς ἀργύριον τὰς τρίχας. Hinc quoniam veteres pecuniam non numerare, sed ponderare et appendere solebant, ἵστημι significat etiam, *soluo*, vt שקל quod adeo Alexandrini interpretes expresserunt verbo τίειν 1 Regg. 20, 39. τάλαντον ἀργυρίυ τίσεις *talentum argenti solues*, et ἀποτίειν Exod. 22, 17. vid. nos ad Matth. 26, 15. *Münthius* ad h. l. *Raphelius* Obss. Xenophh. et *Wetstenius* ad Matth. l. c. Hebraeis Deus statera hominum facinora examinare fingitur, quando illis est retributurus, vt res in libram coniici solent, quo pro earum pondere pretium statuatur v. *Elsnerus* ad h. l. Iob. 31, 6. Dan. 5, 27. Hinc formula h. l. obuia, proprie notat: *noli peccatum coram ad libram examinare* h. e. ne animaduertas in illud; vt antecedens positum sit pro consequente. Verbum denique κοιμᾶσθαι; de quo vid. not. ad Ioh. 11, 11. ponitur etiam de iis, qui violenta morte e vita tolluntur v. Soph. El. 508. et *Wolfius* ad h. l.

CAPUT VIII.

„Maxima et grauissima post Stephani mortem christiano coetui, qui adhuc Hierosolymis degerat, ingruit persecutio; fugantur, dissipanturque per omnem Iudaeam, Samariamque, Saulo maxime eos infestante v. 3. 4. Sed id ipsum in incrementum nouae societatis vertit, siquidem iam non se intra Hierosolymae muros continuit, sed omnes Palaestinae prouincias peruasit. Christianismus, promulgante eum inprimis Philippo diacono v. 5 sqq. cf. v. 40. (inseritur historia de Simone mago v. 9—25.) qui et vltra Palaestinae adeo fines eiusdem semina spargit v. 26—39." *Heinrichsius.* *Σαῦλος δὲ ἦν — αὐτοῦ*] *quam Stephani caedem Saulus* toto animo, verbis, et gestibus *approbabat.* Sunt autem haec verba, cum *Bengelio*, *Gritsbachio*, *Matthaeio*, capiti praecedenti adiungenda, quocum arctissime cohaerent. *συνευδοκεῖν approbare* Luc. 11, 48. Diod. Sic. p. 161. B. *τότε πρώτως συνευδόκησε tum primum id approbauit.* p. 271. C. *πάντων συνευδοκησάντων cum omnes id approbarent.* Infra 26, 10. Paulus de se: *ἀναιρουμένων τε αὐτῶν* (*ἁγίων*) *κατήνεγκα ψῆφον* vbi v. not. *Σαῦλος* vid. ad 13, 9. *ἐγένετο δὲ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ — πλὴν τῶν ἀποστόλων*] *illo tempore tanta exorta est ecclesiae Hierosolymitanae vexatio, vt omnes praeter Apostolos per Iudaeae et Samariae regiones dispergerentur.* Haec verba neque cum antegressis, neque cum proxime sequentibus cohaerent; hinc *Zieglerus* in *Gableri Journal für theol. Literatur* J. 1801. St. 1. p. 155. ea a seriore manu adiecta esse putat. Verum cum v. 4. haec ipsa versiculi primi verba respiciantur, assentior potius *Heinrichsio*, qui statuit, versus librarii

cuiusdam culpa transpositos fuisse, et verba *ἐγένετο δὲ — τῶν ἀποστόλων* post versum secundum esse legenda. Synedri (9, 2.) qui hactenus non ausi erant, coetum christianorum insectari, cum vidissent, se impune potuisse Stephanum trucidare, quin et magnam populi partem eius necem probasse, audaciores facti, etiam alios christianos persecuti sunt, quos populus concitatus aeque ac Stephanum pro blasphemis habebat. *πάντες τε διεσπάρησαν*] non omnes christiani aufugiebant, sed multi, vel, plerique v. 9, 26. 31. ponitur autem vocabulum *πᾶς* vt Hebr. כל Ier. 44, 11. haud raro ita, vt *magnum numerum* significet, vt Matth. 2, 3. 3, 5. 21, 26. Marc. 4, 11. Act. 2, 5. Ier. 30, 14. vbi interpretes Alexandrini nomen רב *multitudo*, expresserunt vocabulo *πᾶς*. *πλὴν τῶν ἀποστόλων*] Apostoli remanebant Hierosolymis, vt christianos, qui non aufugerant, erigerent et confirmarent, ac muneri suo incumberent, sperantes Deum ostensurum esse, quando ipsis inde discedendum esset, quod etiam factum est, v. v. 14. 9, 32. etc.

2. *συνεκόμισαν δὲ τὸν Στέφανον*] *Stephani autem funus curarunt.* Scholiast. ad Soph. Ai. v. 1067. *μὴ συγκομίζειν· μὴ θέλε θάπτειν· συγκομίζειν ἀπὸ τῶν συναγομένων καρπῶν. εἰς τὰς ἀποθήκας, ἐπ' ἐκείνων γὰρ λέγεται κυρίως τὸ συγκομίζειν καὶ ἡ συγκομιδή.* Nempe *συγκομίζειν* proprie dicebatur, *fruges colligere, in horrea congerere*, ita legitur ap. Xen. Mem. 2, 8, 3. *συγκομίζοντα καρπούς.* Ib. 2, 9. 4. *ὁπότε συγκομίζοι ἢ σῖτον, ἢ ἔλαιον, ἢ οἶνον, ἢ ἔρια.* v. et schol. Aeschyl. Sept. Theb. 930. inde translatum est ad sepulturam, quia sepultura quod terrenum erat in homine velut in horreum suum condebatur, Terrae Matri mandatum v. *Valckenarius* in Scholis ad h. l. et omnino notabat, *funus curare* h. e. lauare, vngere, componere, fasciis sepulcralibus induere mortuum, eum efferre, sepelire v. *Elsnerus* et *Wolfius* in Curis ad h. l. *Schleusnerus* in Lex. sub h. v. *ἄνδρες εὐλαβεῖς homi-*

nes religiosi vid. de hac voce not. ad Luc. 2, 25. intelligendi sunt *Iudaei religiosi* vid. Act. 2, 5. quibus persuasum erat, Stephanum insontem esse trucidatum, quique clam rei christianae fauebant, Hellenistae, vt videtur. Iudaei religiosi officii sui esse ducebant, occisos, inprimis innocentes occisos sepelire v. 2 Sam. 2, 5. Tob. 1, 20. 2, 8 f. 4, 17. 12, 12 ss. Alii hac voce christianos significari putant, et Stephani sepulturam persecutionis christianorum caussam fuisse aristimant. Sed parum probabile est, christianos ausos fuisse Stephanum sepelire. Praeterea si de christianis cogitandum esset, Lucas haud dubie alia voce vsus fuisset. καὶ ἐποιήσαντο κοπετὸν μέγαν ἐπ' αὐτῷ] *et vehementer eum lugebant.* Solebant apud Iudaeos, vt apud Romanos, lugentes pectus tundere v. Ouid. Met. 2, 584. not. ad Matth. 11, 17. hinc κοπετὸς dicitur de luctu, qui pectus tundendo indicatur, omninoque luctum grauem declarat v. LXX. Gen. 50, 10. Num. 20, 29. Deut. 34, 8. Hesychius: κοπετὸς, θρῆνος, μετὰ ψόφε χειρῶν.

3. 4. Σαῦλος δὲ ἐλυμαίνετο τὴν ἐκκλησίαν] *Saulus autem saeuiit in ecclesiam* Hierosolymitanam. Gal. 1, 13. ἐδίωκον τὴν ἐκκλησίαν τῦ Θεῦ, καὶ ἐπόρθυν αὐτήν. Verbum λυμαίνεσθαι quod cum datiuo et accusatiuo construitur v. schol. ad Aristoph. Nubb. 925. Suidas, Thom. Mag. p. 218. et Albertius ad h. l. proprie vsurpatur de feris, arua segetesque deuastantibus, vel gregibus rapina nocentibus, de locustis ap. Zosim. 1, 57. 6. de octo Palaeph. 38, 1. de Hippopotamo, qui λυμαίνεσθαι dicitur τὰς γεωργίας τὰς κατ' Αἴγυπτον ap. Diod. Sic. p. 22. C. de leone Ael. H. V. 4, 5. λυμαινομένων αὐτῶν τὰ ἔργα, ἐχειρώσατο λέοντα. Antonin. Lib. fab. 12. ὃς αὐτάς τε καὶ τὰ θρέμματα διελυμαίνετο *qui leo et in ipsos Aetolos, et in pecus grassabatur.* Nec tantum de feris, sed etiam de hominibus adhibetur, vt de latronibus, qui τὰς μηδὲν ἀδικῦντας λυμαίνονται Diod. Sic. p. 38. D. de malis ciuibus τὴν πολιτείαν λυμαίνεσθαι iura reipublicae turbantibus ap.

Diod. Sic. p. 47. D. add. Philo de creat. princ. p. 734. B. οὔτε πόλεως ἐχθρᾶς τὴν ἀρετῶσαν γῆν ἐφίησι λυμαίνεσθαι δῃοῦντας, ἢ δενδροτομοῦντας ἐπὶ φθορᾷ καρπῶν ne agros quidem hostilis ciuitatis permittit (Moses) vastare et arbusta caedere ad fructuum interitum. Herodi. 3, 6. 20. εἰς ἀνοικισμὸν τῶν πόλεων, ἃς ἦν λυμηνάμενος ὁ Νίγρου στρατὸς ad restaurandas vrbes, quas Nigri exercitus deuastauerat. Deinde hoc verbum per metaphoram significat laedere, affligere, vexare aliquem vt h. l. Xen. H. Gr. 2, 3. 16. Suidas: ἐλυμήνατο· ἔβλαψεν. vid. Wetstenius ad h. l. et Dresigius de V. M. p. 566. κατὰ τοὺς οἴκους εἰσπορευόμενος] domos intrans. Synedrii erat prouidere, ne falsa doctrina proponeretur, et in eos inquirere, qui noua molirentur in ecclesia v. ad Ioh. 1, 19. Saulus igitur munitus publica auctoritate v. Act. 26, 10. in aedes irrumpebat, vt extraheret, quos christianos esse suspicabatur, aut quos comperisset ad coetum christianorum pertinere. σύρων τε ἄνδρας καὶ γυναῖκας, παρεδίδου εἰς φυλακὴν] viros et feminas inde tractos custodiae tradens. σύρειν trahere, ponitur de iis, qui ad iudicem, in carcerem, ad poenam trahuntur, qui vi abducuntur, vt Act. 17, 6. κατασύρειν Luc. 12, 58. vbi v. not. Philo in Flacc. p. 974. C. συρόμενοι καὶ πατούμενοι διὰ τῆς πόλεως ἀπάθῆς ἐξαναλώθησαν. Arrian. Epictet. 1, 29. σύρει εἰς τὸ δεσμωτήριον. v. Wetstenius et Loesnerus ad h. l. Sic quoque συναρπάζειν legitur Act. 6, 12. 19, 29. Virorum et mulierum mentio facta, quo indicetur vexationis late patentis acerbitas et atrocitas, quae ne mulierum quidem pepercerit imbecillitati. παρεδίδου εἰς φυλακὴν in carcerem inclusit, κατέκλεισα φυλακαῖς Act. 26, 10. οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες κ. τ. λ.] qui igitur dispersi fuerant (v. 1.) varia loca peragrantes doctrinam diuinam tradebant. διῆλθον scl. τὰς χώρας vt 11, 19. τὸν λόγον sp. τοῦ Θεοῦ coll. v. 14. Iudaeis tantum doctrinam christianam tradebant v. 11, 19. non gentilibus c. 10.

5. Φίλιππος δὲ κατελθὼν — τὸν Χριστόν] *Philippus autem, cum in vrbem Samariam peruenisset, ciuibus doctrinam christianam praedicabat.* Philippus, non Apostolus Joh. 1, 43. Matth. 10, 3. sed diaconus Act. 6, 5. qui infra 21, 8. Euangelista dicitur. Nam Apostoli Hierosolymis remanserant coll. v. 1. et Philippus ab Apostolis discernitur v. 14 sq. Σαμαρεία et regionis nomen est v. Luc. 17, 11. Act. 1, 8. et vrbis Ioseph. Ant. 20, 6. 2. Vrbs Σαμαρεία, ab Hyrcano diruta, a Gabinio restaurata, et ab Herode, in Augusti honorem Σεβαστὴ h. e. Augusta, nuncupata est v. Ioseph. Ant. 15, 7. 7. et c. 8. §. 5. Hoc loco ipsa vrbs, totius regionis metropolis, hoc nomine indicatur. Nam v. 14. Samaria amplexa esse legitur doctrinam christianam, id quod de omni regione dici non potuit cf. et v. 25. vid. *Vechneri* Hellenolexia Lib. 3, c. 8. et *Heumanus* ad h. l. Tradidit autem Philippus Samaritanis (de quibus v. not. ad Ioh. 4, 9. 25.) doctrinam christianam, exemplum Iesu secutus v. Ioh. 4, 39 sq. et memor eorum, quae Iesus Apostolis ante suum ex his terris abitum dixerat v. Act. 1, 8.

6. προσεῖχόν τε οἱ ὄχλοι τοῖς λεγομένοις κ. τ. λ.] *et omnis multitudo Philippi dictis assensum praebuit, quoniam audiuerant et viderant miracula ab eo patrata.* προσέχειν scl. τὸν νοῦν significat: *attendere, attentas et benignas aures alicui praebere* v. *Münthius* et *Kypkius* ad h. l. Xen. Mem. 4, 2. 6. Cebet. Tab. c. 3. εἰ μὲν προσέξετε, ἔφη, καὶ συνήσετε τὰ λεγόμενα. c. 4. ὡς ἡμῖν προσεξόντων οὐ παρέργως. Saepius vero etiam hoc verbum ita ponitur, vt declaret: *fidem habere, assensum praebere* Demosth. c. Leochar. p. 677. ed. *Wolf.* ποτέρῳ προσέχειν ὑμᾶς ὡς ἀληθῆ λέγοντι. 1 Macc. 7, 11. οὐ προσέσχον τοῖς λόγοις αὐτῶν. Sir. 28, 17. ὁ προσέχων αὐτῇ, οὐ μὴ εὕρῃ ἀνάπαυσιν. Philo Lib. 2. Alleg. p. 104. A. εἰ γὰρ αἰνίγματι προσέχεις — ἀπολώλεκας τὴν ἀλήθειαν *si fabulis credis amisisti verum* v. *Loesnerus* ad h. l. Ioseph. Ant. 8, 15. 4. Σεδε-

ὕως δέ τις — προσελθὼν, τῷ Μιχαίᾳ μὴ προσέχειν παρῄνει Sedekias vnus e falsis prophetis, ad regem accessit, et hortabatur, ne Michaeae dictis fidem assensumque praeberet. Hinc tanquam verba idem valentia copulantur *πιστεύσαι* et *προσέχειν* ap. Ioseph. B. I. 6, 5. 3. vt *μὴ προσέχειν* et *ἀπιστεῖν* ap. Ioseph. c. Apion. Lib. 1. §. 1. vid. Krebsius ad h. l. Tribuitur denique etiam huic verbo notio *obtemperandi*, quod temere negauit *Krebsius*; hoc significatu adhibitum comparet ap. Diod. Sic. p. 425. A. *οὐδεὶς αὐτῷ προσεῖχε nemo eius iussis parebat.* add. ib. p. 128. B. vbi *οἱ μὴ προσέχοντες* opponuntur *τοῖς ὑπακούσι.* Sir. 23, 27. *καὶ οὐδὲν γλυκύτερον τὸ προσέχειν ἐντολαῖς κυρίου nihil dulcius, quam obtemperare praeceptis domini.* ib. 32, 24. *ὁ πιστεύων νόμῳ, προσέχει ἐντολαῖς.* add. Theophr. Char. 16, 2. In hac orationis serie *προσέχειν* denotat: *assensum, fidem praebere*, nam permutatur v. 12. cum verbo *πιστεύειν*, et v. 14. legitur: *ὅτι δέδεκται ἡ Σαμαρεία τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ.* Neque adeo assentiri possum *Kypkio*, *Heumanno*, *Rosenmüllero*, aliis, qui verbum *προσέχειν* h. l. explicant: *diligenter aures praebere, attendere*, quod non credibile sit omnes Samaritanos *ὁμοθυμαδὸν* Christum secutos fuisse. Sed verba non sunt nimis premenda, non de vniuerso populo, sed de maxima eius parte interpretanda, vt infra v. 10. verba: *πάντες ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου.* Marc. 3, 33. *ἡ πόλις ὅλη ἐπισυνηγμένη ἦν πρὸς τὴν θύραν.* Matth. 3, 5. *πᾶσα ἡ Ἰουδαία.* add. Marc. 1, 5. *ἐν* id. qd. *διὰ* vt 7, 29.

7. Verba priora huius versus ita sunt ordinanda: *πνεύματα γὰρ ἀκάθαρτα (ἐκ) πολλῶν τῶν ἐχόντων (αὐτὰ), βοῶντα μεγάλῃ φωνῇ, ἐξήρχετο.* Exempla similium traiectionum v. ap. *Glassium* Phil. S. p. 664. *πνεύματα ἀκάθαρτα* vid. 5, 16. *βοῶντα μεγάλῃ φωνῇ* quae de clamore dicuntur, ad daemoniacos referenda sunt. Similis locus Luc. 11, 14. vbi *δαιμόνιον* dicitur fuisse *κωφόν*.

Daemoniaci autem qui h. l. commemorantur, videntur fuisse melancholici et epileptici v. Marc. 1, 23. 26. παραλελυμένοι iidem, qui alias dicuntur παραλυτικοὶ, qui neruorum resolutione et debilitate laborabant v. ad Matth. 4, 24. χωλοὶ claudi, pedibus capti Matth. 11, 5. 15, 30.

9. ἀνὴρ δέ τις ὀνόματι Σίμων, προϋπῆρχεν ἐν τῇ πόλει μαγεύων] Perquam probabilis est *Wolfii*, *Heumanni*, *Krebsii*, *Rosenmülleri*, aliorumque sententia, hunc Simonem esse eundem Simonem, genere Cyprium, cuius Ioseph. Ant. 20, 5. 2. his verbis meminit: Φῆλιξ — Σίμωνα ὀνόματι τῶν ἑαυτῦ φίλων, Ἰεδαῖον, Κύπριον τὸ γένος, μάγον εἶναι σκηπτόμενον πέμπων πρὸς αὐτὴν (τὴν Δρυσίλλαν) ἔπειθε τὸν ἄνδρα καταλιποῦσαν αὐτῷ γήμασθαι *Felix* cum esset Iudaeae procurator, visa hac femina omnium pulcherrima (Drusilla v. ad Act. 23, 24.) amore eius captus, *Simonem, amicum, genere Cyprium, Iudaeum, pro Mago se gerentem, ad eam misit, qui mulierem sollicitaret, vt relicto priore marito, ipsi nuberet.* Iustinus Martyr quidem in Apol. 2. p. 69. hunc Simonem, Samaritanum ex vico quodam Gitton fuisse tradit: Σίμωνα μέν τινα Σαμαρέα, τὸν ἀπὸ τῆς κώμης Γιτθῶν. κ. τ. λ. sed, vt intelligenter monuit *Wolfius* in Curis ad h. l. Iustinus passim in rebus historicis hallucinatur, ac videtur ipse, et qui eum sequuntur, existimasse, Simonem pro Samaritano esse habendum, quod in vrbe Samaria commoratus hic dicatur. Sed id ex eo colligi nequit, et Lucas non dicit eum Samariae habitasse, sed ibi commoratum esse, antequam Philippus eo veniret. προϋπῆρχεν μαγεύων *antea artem magicam exercuerat.* προϋπῆρχεν *antea erat, existebat*, h. l. vim aduerbii habet vt Luc. 23, 12. Μάγοι, vnde μαγεύειν (quo verbo etiam Hippocrates vtitur v. *Wetstenius* ad h. l.) antiquitus dicebantur, sacerdotes, sapientes et philosophi Persarum, qui rerum diuinarum et naturalium, inprimis astrologiae et artis medicae periti erant v. ad Matth. 2, 1. Postea vero ita dicti sunt, homines vbique

vagantes, qui astrorum et rerum naturalium scientia praecellebant, ea vero ad plebem decipiendam abutebantur, qui ex planetis et sideribus fata hominum praecinebant, morbos adhibitis certis formulis curabant etc. dicti vero etiam ita sunt ii, qui praestigiis tantum, diuinationibus, incantationibus operam dabant, qui iactabant scientiam et facultatem, per certos sacrorum ritus eliciendi ex inferis manes, et eos adigendi ad res reconditas sibi annunciandas, herbis, carminibus, genios malos terrendi et abigendi v. *Perizonius* ad Ael. H. V. 2, 18. 4, 20. *Rupertius* ad Iuuenal. Sat. 6, 553. 557. interpp. ad Propert. 4, 1. *Meyerus* in *Vertheidigung u. Erläuterung der Geschichte Iesu u. d. Apostel aus Profanscribenten* etc. p. 318. Simonem, non merum praestigiatorem fuisse, et reuera magiam exercuisse, sed rerum naturalium cognitione imbutum fuisse, fictis tamen prodigiis atque portentis vulgi animos perculisse, recte, opinor, statuunt *van Dalen* de vera et falsa prophetia c. 2. *Schleusnerus* in Lex. sub v. *μαγεύω*, *Rosenmüllerus* et *Heinrichsius* ad h. l. cum tanta hominis admiratio Samaritanos incesserit v. 10. nec probabile sit, Apostolos cum homine nil nisi praestigias professo, quicquam rei habuisse. *καὶ ἐξιστῶν τὸ ἔθνος τῆς Σαμαρείας κ. τ. λ.*] *obstupefecerat gentem Samaritanam, magnum virum* i. e. Dei legatum, *se iactando*. De vi ac potestate formulae *εἶναί τινα μέγαν ἑαυτὸν* vid. not. ad 5, 36. vt de verbo *ἐξιστάω*, f. *ἐξίστημι* not. ad Matth. 12, 23. Luc. 24, 22. Simonem pro summo numine, aut Messia, haberi et coli voluisse, vt nonnulli putarunt v. *Deylingius* Obss. Sacr. Fasc. 1, p. 140. *Moshemius* de rebus christian. ante Constant. M. p. 190. ex Lucae verbis demonstrari nequit, nec omnino probabile est v. *Wolfius* et *Heumanus* ad h. l. Eum Gnosticorum familiam ducere iubent, qui tribus prioribus seculis eius meminerunt, id vero sine idoneis rationibus factum esse, a pluribus ostensum est v. *Moshemius* l. l. p. 189 sq. *Heumanus* ad v. 24. *Schmidtii Handbuch d. christl. Kirchengesch.* Th. 1, p. 127.

10. ᾧ προσεῖχον πάντες ἀπὸ μικρῦ ἕως μεγάλυ] *cui omnes adhaerebant*, cuius dictis fidem habebant et parebant, *parui pariter atque adulti*. ἀπὸ μ. ἕως μεγάλυ ex Hebraica ratione positum est pro, *μικροί τε καὶ μεγάλοι*, atque redundat. Sufficiebat enim dixisse πάντες. Scilicet Hebraei cum homines omnes designare volunt, dicere solent: כל מקטון ועד גדול omnes a paruo ad magnum v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 512 ss. *Fisch.* neque tamen haec formula scriptoribus exteris Graecis inusitata est v. *Berglerus* ad Alciphr. ep. 2, 4. p. 260. et *Loesnerus* ad h. l. Significantur autem ea, non, vt *Vorstius* statuit, *plebeii* et *illustres*, sed *parui* et *adulti* vt Gen. 19, 11. coll. v. 4. add. 1 Macc. 5, 45. Hebr. 8, 11. Eodem sensu Plautus in Pseudolo 3, 1. 10. dixit: *a minimo ad maximum*. οὗτός ἐςιν ἡ δύναμις τῦ Θεῦ ἡ καλυμένη μεγάλη] *vis et potentia diuina*, *quae magna* s. *summa* (μεγάλη pro μεγίςη Matth. 22, 36. Ioh. 7, 37.) *est*, *per eum operatur*. Nam οὗτός ἐςι κ. τ. λ. dictum est pro, ἐν τύτῳ ἐνεργεῖται ἡ δύναμις τῦ Θεῦ ἡ κ. μ. Nos diceremus: *er ist die personificirte Allmacht*. Sic 5, 3. πνεῦμα ἅγιον pro ἡμᾶς πλήρεις πνεύματος ἁγίυ. Similis formula 1 Cor. 2, 4. κατὰ τὴν τῦ Κυρίυ ἐνέργειαν τὴν ἐν αὐτοῖς ἐν δυνάμει ἐνεργυμένην. add. Rom. 1, 16. Ingeniosa est *Heinrichsii* coniectura, Simonem forte in ostentandis suis artibus identidem crepuisse voces; δύναμις Θεῦ μεγάλη per me hoc efficit etc. adeoque obstupefactos Samaritanos magum ipsum hoc nomine salutasse. Caeterum in codd. ABCDE. al. verss. Copt. Aeth. Armen. Syr. post. Vulg. Ital. legitur: ἡ καλυμένη μεγάλη *quae vocatur* i. *quae est* (καλεῖσθαι saepius id. qd. εἶναι) et hanc vocem καλυμένη in ordinem recepit *Griesbachius*. Recte. Facile enim ea a librariis, quibus superflua videretur, omitti potuit. Sensus, siue ea addatur, siue omittatur, eodem redit.

12. 13. *Cum autem fidem haberent Philippo doctrinam de regno diuino et Iesu Messia tradenti et baptizarentur*

viri et feminae; ipse quoque Simon fidem habebat, sacroque lauacro tinctus, Philippo adhaesit, obstupefactus insignibus factis et miraculis, quae ab eo patrarentur. τὰ περὶ τῆς βασιλείας τῦ Θεῦ pro τὴν βασιλείαν τῦ Θεῦ doctrinam de regno diuino; περὶ inseruit paraphrasi v. ad Marc. 4, 19. ὄνομα redundat cf. not. ad 5. 16. Ἰησῦ Χριςῦ Iesum esse Messiam. 13. Simon, homo lucri et honoris auidus, cum videret Philippum edere miracula longe maiora suis v. 13. quibus multi Samaritani mouebantur, vt baptismum susciperent, et ad Christi signa se conferrent, ipse quoque se Christi sectatorem, simulate tamen v. 21. professus est, et suscepto baptismo Apostolis adhaesit, vt placeret populo, et eandem insignia illa facta edendi peritiam acquireret, quo maiorem sibi famam compararet, et turpem quaestum faceret. Iesum, Messiam non habebat, vt recte iudicarunt *Grotius, Clericus, Limborchius, Rosenmüllerus*, alii, sed magum insignem, qui ope geniorum et daemonum magna miracula patrasset, et in vitam rediisset. Quodsi enim Iesum, Messiam, et Apostolos, legatos diuinos habuisset, non sibi persuasisset, pecunia acquiri posse facultatem, omnes, quibus manus imponeret, Spiritu diuino imbuendi coll. v. 18 ss. προσκαρτερεῖν vid. ad 1, 14. σημεῖα καὶ δυνάμεις varii generis miracula vid. 2, 22. Caeterum vera lectio vltimorum huius versus verborum, e qua reliquae promanarunt, quam *Bengelius* quoque probauit, haec est: σημεῖα καὶ δυνάμεις μεγάλας γινόμενα. *Griesbachius* in ordinem recepit: δυνάμεις καὶ σημεῖα μεγάλα γινόμενα. *Matthaeius*: δυνάμεις καὶ σημεῖα γινόμενα.

14. Cum audissent Apostoli, Philippum felici successu Samariae doctrinam Christi praedicasse, eo ablegarunt Petrum et Iohannem, vt opus a Philippo inchoatum absoluerent, manus christianis e Samaritanis conuersis imponerent, et sua auctoritate inuidiae christianorum e Iudaeis occurrerent. E *Nosseltii* quidem sententia, in Exer-

diff. ad facrar. fcripturar. interpretat. p. 72. Apoftoli non eo confilio Samariam profecti funt, vt eius loci chriftianis Spiritum S. conferrent, cum Lucas iftius confilii nullam mentionem fecerit, fed eo fe contulerunt, vt confirmarent nouitios chriftianos, eosque in difcipulorum Chrifti focietatem fua auctoritate cooptarent, ne, qui folis Iudaeis ius tribuerent ciuitatis chriftianae, iftos Samaritanos ab hoc iure arcendos putarent. Sed licet Lucas non difertis verbis memorarit, Apoftolos eo confilio Samariam effe profectos, vt chriftianis illis manus imponerent, diferte tamen tradit, Apoftolos, fimul atque ibi aduenifient, Deum precatos effe, vt Samaritanis illis Spiritus S. dona contingerent v. 15. Nempe primis rei chriftianae temporibus, qui Iefum Meffiam agnofcebant, miffis omnibus, lauacro facro initiabantur, et poftea accuratius edocebantur v. Act. 2, 41. 16, 14. 15. 30 fqq. not. ad Matth. 28, 18. Interim tamen breui tempore poft, Apoftoli rem fic inftituiffe videntur, vt profelytis baptizatis et accuratius edoctis, folenniter manus imponerent, Deumque precarentur, vt iis Spiritus S. dona largiretur. Hinc auctor ep. ad Hebr. 6, 2. primo mentionem facit baptifmi, deinde inftitutionis, denique manuum impofitionis. Philippus Samaritanos baptizarat et edocuerat, ab initio enim folennis benedictio Apoftolorum manibus adftricta fuiffe videtur, progreffu vero temporis, cum latius fpargerentur doctrinae chriftianae femina, etiam alii religionis doctores profelytis folenniter manus imponere poterant v. *Eichhornius vom Einfegnen der Apoftel*, in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literatur* B. 3. p. 409 fs.

15. 16. οἵτινες καταβάντες — πνεῦμα ἅγιον] *qui eo delati Deum precati funt, vt Spiritus diuini dotes iis impertirentur*, vt vis diuinae effectus experirentur. Per πνεῦμα ἅγιον quod infra v. 20. δωρεὰ τοῦ Θεοῦ vocatur, h. l. vt 9, 17. intelligitur, fingularis animi commotio,

qua tanquam diuini numinis afflatu se sentiebant impulsos, vt doctrinam, cuius excellentiam et salubritatem agnouissent, laeti et impauidi profiterentur, hoc religionem profitendi ardore inflammabantur, cum Apostoli, Dei et Christi legati, inter solennes preces iis manus imponerent. Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ quod Samaritani accipiebant, signo externo conspici potuisse, satis aperte v. 18. docet, vbi Simon vidisse legitur per manus Apostolorum πνεῦμα ἅγιον impertiri. Nempe suspiria, lacrimae, gratiarum actio ardentissima pro beneficiis Dei per Christum collatis, testes erant ignis sacri, quo eorum animi incensi flagrabant. Eos etiam linguis peregrinis locutos esse *Eichhornius* l. l. ex Act. 19, 1 ss. colligit, neque hoc improbabile visum est *Storrio* in Opusc. Vol. 3. p. 178. Equidem *Noesselti* sententiae subscribo, cuius verba l. l. p. 73. haec sunt: „vsos eos esse γλώσσαις s. dialecto quadam profana Iudaeis visa, Lucas non pariter vt in aliis locis memorat. Nam Samaritanorum linguam, constat, Aramaeae quandam dialectum, sacram igitur Iudaeis fuisse, idcirco non profana lingua locuti poterant dici, quod secus erat in caeteris locis Act. 10. 19. vbi nouitii christiani, vel Ἕλληνες erant, vel ad Ἕλληνας loquebantur." cf. not. ad 2, 3. II) η). ἐπιπίπτειν dicitur de rebus quae alicui contingunt, h. l. de Spiritu diuino, vt 10, 44. 11, 15. Ez. 11, 5. vid. ad Ioh. 1, 50. Matth. 3, 16. ἐπετίθεσαν τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτοὺς] apud Hebraeos in more positum erat, vt qui alteri aliquo in genere apprecarentur bona, ipsius capiti manus imponerent v. ad Matth. 19, 13. add. Matth. 9, 18. Luc. 4, 40. Act. 6, 6. 9, 12. 28, 8. hinc et Apostoli ad religionem christianam conuersis manus imponebant Deum precantes, vt vis diuina in animis eorum se efficacem praeberet, quo ritu significabatur, has preces ratas fore.

18. 19. Lucas non memorat, Simoni quoque Apostolos imposuisse manus, neque id factum esse, ipsa scripto-

ﬁs verba produnt. Nempe non omnibus vno, eodemque tempore Apoſtoli manus imponebant, et homo ſuperbus non neceſſe eſſe putabat, vt ſibi imponerentur. Cum autem Apoſtolos pro Magis haberet, qui pecunia ſumta magiſterii iura darent, et in impoſitione manuum Apoſtolicarum vim quandam magicam quaereret; vt Philippum, qui Samaritanis conuerſis manus non impoſuerat, ſcientia ſuperaret, et Apoſtolis par haberetur: pecuniam iis offerebat, vt ipſi facultatem tribuerent, quibus manus imponeret, Spiritum ſanctum impetrandi. *χρήματα* pecunia, vt v. 20. 24, 26. Alexandrini hoc vocabulo expreſſerunt Hebr. כסף Iob. 27, 17.

20 ſq. Indignabundus ei Petrus reſpondebat: *τὸ ἀργύριόν σου σὺν σοὶ εἴη εἰς ἀπώλειαν percas tu et pecunia tua tecum.* Hebraica imprecandi formula, ſummam deteſtationem indicans. Gr. *ἄπολοιο, βάλλ' ἐς κόρακας, εἰς ὄλεθρον.* Lat. pereas, abi in malam rem. Senſus: ob hanc tuam pecuniam grauiſſime puniaris. 21. *οὐκ ἔστι σοι μερὶς οὐδὲ κλῆρος ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ*] *tu neutiquam huius rei*, huius doni *particeps eris;* tu nullo pacto accipies poteſtatem aliis manus imponendi, vt iis *πνεῦμα ἅγιον* conferatur, nec ipſe quidem illud donum accipies. Hac enim de re h. l. ſermo eſt; et *λόγος* (quod, ſi ſenſum ſpectamus, eſt id. qd. *δωρεὰ τοῦ θεοῦ* v. 20. *δωρεὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος* 2, 38. 10, 45.). vt *ῥῆμα* et Hebr. דבר ſaepius ſignificat *rem* v. ad Matth. 4, 4. Luc. 1, 37. 62. neque adeo audiendi ſunt, qui per *λόγον* intelligunt *doctrinam chriſtianam*, et verba conuertunt: tu neutiquam particeps es huius doctrinae quam praedicamus, ea ad te non pertinet. *μερὶς* et *κλῆρος* ſunt vocabula idem valentia, ad ſententiam fortius exprimendam iuncta. Sic quoque Hebraei iungunt חלק ונחלה v. 2 Sam. 20, 1. vbi interpretes Alexandrini habent: *οὐκ ἔστιν μερὶς ἡμῖν ἐν Δαυίδ, οὐδὲ κληρονομία ἡμῖν ἐν τῷ υἱῷ Ἰεσσαί· nihil plane commercii nobis cum Dauide intercedit,* Deut. 10, 9. *οὐκ ἔσται τοῖς*

Λευίταις μερὶς οὐδὲ κλῆρος ἐν τοῖς ἀδελφοῖς αὐτῶν. add. 12, 12. *οὐκ ἔστιν ὑμῖν μερὶς κυρίῳ* Ioh. 22, 25. *ἡ γὰρ καρδία τοῦ Θεοῦ*] *animus enim tuus non est integer Deo iudice* i. qualis esse debet, simulator es. 2 Regg. 10, 15. הֲיֵשׁ אֶת־לְבָבְךָ יָשָׁר *num est tuus animus integer?* Alex. *εἰ ἔστι καρδία σου εὐθεῖα.* v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 54. *ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ* vid. ad Luc. 1, 6.

22. *μετανόησον οὖν ἀπὸ τῆς κακίας σου ταύτης κ. τ. λ.*] *itaque ab hac improbitate tua discede, et Deum roga, si forte tibi animi tui malitiam condonet.* Particulas *εἰ ἄρα* *Glassius* (Phil. S. p. 426.), *Krebsius*, *Loesnerus*, alii, reddendas esse censent, *vt*, hoc sensu: *roga Deum, vt remittatur tibi praua cordis cogitatio* s. *dolus*. Monent, explicationem: *si forte*, *an forte*, ab oratione et cohortatione Petri esse alienam. „Nam si preces Simonis (*Krebsii* verbis vtor) sincerae et piae fuerint (ad has autem suscipiendas non dubium est, quin Philippus eum cohortatus sit) peccatorum remissionem dubiam esse futuram quis credat? imo certissima remissio sequebatur.“ Obseruant sic quoque *εἰ πως* legi pro *ἵνα* Phil. 3, 11. *εἰ καὶ* ib. v. 12. (quibus tamen in locis alii interpp. *εἰ πως* et *εἰ καὶ* pro formulis dubitandi habent) *εἰ πως* Thucyd 3, 45. Philo de Decal. p. 752. E. etiam Hebr. אוּלַי *si forte*, ab Alexandrinis Iudaeis per *ἵνα* reddi Ex. 32, 30. Perrarum tamen et insolentem esse istam particularum *εἰ ἄρα* significationem, huius interpretationis fautores ipsi concedunt. Neque vero etiam necesse est, vt ad eam confugiamus. Nam, vt intelligenter obseruarunt alii, dubitatio non Dei benignitatem spectat, sed Simonis Magi emendationem, de qua exigua spes reliqua erat, nec Petri verba ad ratiuncularum theologicarum subtilitatem, sed ad vitae communis popularem sensum sunt referenda. Scilicet declarare voluit his verbis Petrus, hominem tam fraudulentum, lucri et vanae gloriae adeo auidum, hominem, cuius improbitas ad summum fastigium peruenerit, difficulter ad

se rediturum et peccatorum veniam consecuturum esse. Haec verborum interpretatio orationis seriei conuenientissima est coll. v. 23. Verbum ἐπινοεῖν vsurpatur inprimis de iis, qui moliuntur et excogitant ea, ad quae excogitanda opus sit ingenio et solertia v. *Fischeri* Ind. Palaeph. sub v. ἐπινοεῖν deinde in genere, de iis, qui moliuntur aliquid, qui consilium aliquod capiunt v. Ael. H. V. 3, 26. Hinc ἐπίνοια significat: *cogitationem, consilium* 2 Macc. 12, 45. ὁσία καὶ εὐσεβὴς ἐπίνοια. Diod. Sic. p. 773. D. ὁ Ἀγαθοκλῆς γνοὺς αὐτοῦ τὴν ἐπίνοιαν, πρὸς μὲν τοὺς Φυγάδας διεπέμπετο *Agathocles consilio cognito.* Xen. Cyr. 2, 3. 19. Κῦρος ἀγασθεὶς τοῦ ταξιάρχου τὴν ἐπίνοιαν *solertiam, ingenium.* Frequenter tamen ἐπινοεῖν et ἐπίνοια in malam partem sumuntur, de *iis, qui machinantur atque moliuntur mala et iniusta, de cogitatione praua, fraude, consilio malo*, vt ap. Ael. H. V. 11, 1. 14, 30. Ioseph. de vita sua §. 44. συνεὶς τὴν τῶν γεγραφότων ἐπίνοιαν *cum scribentium fraudem intellexissem.* Sir. 15, 4. κακότεχνος ἐπίνοια. Philo in Flacc. p. 977. C. δευτέρα ἐπινοεῖται πόρθησις *excogitatur secunda vastatio.* Paulo post: οἱ δὲ τὴν ἐπίνοιαν οὐκ εἰδότες, ἀχανεῖς τὸ πρῶτον εἱστήκεσαν ὑπ' ἐκπλήξεως *at Iudaei istius consilii ignari primum obmutuerunt prae stupore.* cf. *Drusius, Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l., *Kypkius, Loesnerus* ad h. l. Iam h. l. per ἐπίνοιαν plerique intelligunt, Simonis commentum, argento sibi acquirere potestatem Spiritus S. dona tribuendi, vt pecuniam et honorem lucraretur. Rectius vero, mea sententia, *Heumanus* et *Kypkius*, cum adiectum sit τῆς καρδίας, et praecesserit v. 21. ἡ καρδία οὐκ εὐθεῖα, nomen ἐπίνοια de *vafritia, versutia, malitia* interpretantur, vt deprauatus totius animi habitus intelligatur, quo significatu legitur quoque ap. Polyb. 2, 47. v. *Kypkius* ad h. l.

23. εἰς γὰρ χολὴν πικρίας καὶ σύνδεσμον ἀδικίας ὁρῶ σε ὄντα] *video enim te esse hominem perniciosissimum,*

ex improbitate veluti concretum. χολὴ propr. est *fel*, *die Galle*, deinde de quouis amarore frequentatur, etiam de herbis venenatis. In versione Alexandrina respondet vocabulis. מְרֵרָה *fel*, Iob. 16, 13. *venenum* Iob. 20, 14. לַעֲנָה *absynthium* Prou. 5, 4. Thren. 3, 15. ראשׁ *venenum* Deut. 29, 17. Ps. 69, 22. quod nomen Hebraicum Alexandrini Iudaei Ier. 23, 15. reddiderunt πικρόν. Iam χολὴ πικρίας ex Hebraica ratione positum est pro πικρὰ. vid. *Vorstius* de Hebraismo. N. T. p. 247. h. e. fel amarum, fel amarissimum, siue potius, planta venenata, amara. Ad accuratius autem constituendum huius vocis sensum, conferri debent loci Deut. 29, 17. et Hebr. 12, 15. Ac priori quidem loco legitur: פֶּן *ne sit inter vos radix, quae emittat venenatam et amaram herbam*, οἱ ὁ ibi habent: μή τις ἐστὶν ἐν ὑμῖν ῥίζα ἄνω φύουσα ἐν χολῇ καὶ πικρίᾳ. Sermo ibi est de idolorum cultu, et sensus verborum: videte, ne sit inter vos, qui tanquam herba venenata, amara, animos veneno suo, amaro inficiat, qui prono ad idololatriam animo alios seducat. Locus parallelus est Hebr. 12, 15. verba ibi sonant: *prouidete, ne quae planta amara* (venenata) *propullulans tantas extitet turbas, vt multi per eam inficiantur.* Respexit ibi scriptor Deut. l. c. ῥίζα πικρίας est ibi homo, qui alios exemplo suo perturbat, vt et ipsi ad defectum procliues sint. Iam si metaphora haec, qua Hebraei vsi sunt, ad hunc nostrum locum transfertur, in promtu est, sensum verborum ita constituendum esse: video te esse hominem perniciosissimum, similem plantae amarae, venenatae, te esse pestem coetus christiani, ita animatum, vt multos corrumpere, et perdere possis. Alii, qui χολὴ πικρίας *fel amarum* explicant, metaphoram petitam esse putant, a cibis felle corruptis. Sed Deut. et ep. ad Hebr. l. l. priorem interpretationem commendant. Participium ὄντα positum est loco Infinitiui εἶναι, vt 3 Ioh. 4. ἀκούω τὰ ἐμὰ τέκνα ἐν ἀληθείᾳ περιπατοῦντα. vid. *Perizonius* ad Ael. H. V. p. 205. Sed εἶναι εἰς χολὴν καὶ σύνδεσμον

ἀδικίας idem est quod εἶναι χολὴν καὶ σύνδεσμον πικρίας, vt Matth. 19, 5. ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν, pro, σὰρξ μία. Hebr. 8, 10. ἔσομαι αὐτοῖς εἰς Θεὸν, καὶ αὐτοὶ ἔσονταί μοι εἰς λαόν. Hebr. 1, 5. ἔσομαι αὐτῷ εἰς πατέρα, καὶ αὐτὸς ἔςαι μοι εἰς υἱόν· pro quo Apoc. 21, 7. legitur: καὶ ἔσομαι αὐτῷ Θεὸς, καὶ αὐτὸς ἔςαι μοι ὁ υἱὸς. Act. 13, 47. τῦ εἶναί σε εἰς σωτηρίαν pro σωτηρίαν. vid. not. ad Matth. l. l. Sunt ergo verba reddenda: totus quantus es, nil nisi venenum amarum es, et colligatio iniquitatis, mera iniquitas. Cic. in Pison. c. 9: *ex omnium scelerum importunitate concretus.* Epigramm. Grr. L. 2. c. 11. πᾶσα γυνὴ χόλος ἐςίν. Hac interpretatione admissa fortior existit oratio, quam si cum aliis, εἰς χολὴν π. καὶ συνδεσμὸν ἀδ. dictum esse existimemus, pro ἐν χολῇ π. τ. λ. (quomodo haec verba quoque intellexit auctor glossematis, quod exhibet cod. D. ἐν γὰρ πικρίας χολῇ καὶ συνδέσμῳ) *video te esse veneno* s. *felle amaro refertum, et vitiorum vinculis implicatum.* Laudant 1 Ioh. 5, 19. ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται. Plaut. Trucul. v. 76. *In melle sunt sitae linguae vestrae atque orationes lacteque; corda in felle sunt sita, atque acerbo aceto.* σύνδεσμος (*nodus, vinculum, compages*) ἀδικίας fasciculus ex improbitate quasi colligatus, colligatio iniquitatis, *ein Ausbund von Bosheit, ganz aus Bosheit zusammengesetzt.*

24. 25. *Respondit Simon, deprecamini pro me Deum; ne quid eorum mihi accidat, quae minati estis:* cf. v. 20. Metu territus haec Simon dicebat, vt Pharao Ex. 8, 28. parum enim probabile est, eum vera poenitentia ductum, haec dixisse. 25. οἱ μὲν οὖν, διαμαρτυράμενοι κ. τ. λ.] *hi igitur tradita et exposita doctrina Christi*, nempe Samariae v. 14. *reuersi sunt Hierosolymam, et multos vicos Samaritanorum*, in via, *doctrina salutari imbuerunt.* εὐαγγελίζεσθαι non tantum cum datiuo, sed passim etiam cum accusatiuo construitur vt Luc. 3, 18. Act. 10, 40. 14, 21. Apoc. 14, 6. in vers. Alex. Ioel. 2, 32.

26. Ex sententia *Eichhornii* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literatur* B. 3. p. 386 ss. per ἄγγελον, πνεῦμα v. 29. et πνεῦμα κυρίου v. 39. idem significatur, nempe instinctus quidam, cogitatio, in animo Philippi orta, quam ex animo eiicere non poterat, sibi esse eundum ad viam, quae ab Hierosolymis Gazam ducebat. Notat: solitos esse Hebraeos, consilia et coepta, quae prosperum haberent euentum, ea, quae hominibus ex improuiso euenirent, quorum caussae proximae laterent, et quae felicitatem hominum promouerent et ampliarent, a geniis coelestibus deriuare, et nos quoque eodem fere sensu dicere solere: *den Gedanken hat mir ein guter Geist eingegeben.* cf. not. ad Matth. 4, 1. Luc. 2, 27. 22, 44. Mihi tamen probabilior videtur *Eckermanni* (*Erklärung aller dunkeln Stellen des N. T.* B. 2. ad h. l.) et *Heinrichsii* sententia, qui in explanandis quidem verbis πνεῦμα et πνεῦμα κυρίου cum *Eichhornio* consentiunt, sed huius versus verba, de visione nocturna interpretanda censent, vt 9, 10. add. not. ad Luc. 2, 29. atque adeo statuunt, genium coelestem in somnis Philippo apparuisse, eique hoc muneris quod sequitur iniunxisse. *Storrius* in Opusc. Vol. 3. p. 178 sq. v. 29. 39. de extraordinario Spiritus diuini instinctu sermonem esse contendit, nec mirandum esse ait, quod Philippus modo intus a Spiritu S. v. 29. 39. modo per angelum v. 26. monitus fuerit, nam et Paulum in simili caussa, semel atque iterum a Spiritu diuino intrinsecus 16, 6 sq. tum per visionem v. 9. extrinsecus oblatam a Deo v. 10. monitum fuisse. ἀνάστηθι καὶ πορεύου — ἔρημος] *surge, et proficiscere versus meridiem, ac pete viam, quae Hierosolymis Gazam ducit, quae est deserta.* Pronomen demonstratiuum αὕτη ex Hebraeorum loquendi ratione poni solet loco pronominis relatiui ἥ vid. ad Ioh. 1, 6. et Act. 10, 36. Γάζα fuit vrbs quondam celebris Philistaeorum, cuius in libris V. T. saepius mentio fit v. Gen. 10, 16. Ios. 13, 3. 1 Sam. 6, 17. Zeph. 2, 4. Zach. 9, 5. sita in colle, versus fines terrae Israeliticae australes v. Gen. l. l. vltima tendentibus in Aegyptum,

deserto vicina Arrian. Exped. Alex. Lib. 2. p. 50. ἐσχάτη δὲ ᾤκηται ὡς ἐπ' Αἴγυπτον ἐκ Φοινίκης ἰόντι ἐπὶ τῇ ἀρχῇ τῆς ἐρήμου Gaza, vrbs vltima e *Phoenice in Aegyptum tendenti, vbi initium solitudinis posita.* Diod. Sic. 20, 73. αὐτὸς δὲ στρατοπεδεύων περὶ Γάζαν — προῆγε διὰ τῆς ἐρήμου μετὰ κακοπαθείας, διὰ τὸ πολλὰς εἶναι τῶν τόπων τελματώδεις. Hanc vrbem, in qua Persarum praesidium erat, Alexander M. expugnauit et diruit v. Curtius 4, 6. Ioseph. Ant. 11, 8. 3. ἐπὶ τὴν Γαζαίων πόλιν ἦλθεν, καὶ τὴν Γάζαν καὶ τὸν ἐν αὐτῇ φρούραρχον ἐπολιόρκει *contra Gazaeorum vrbem proficiscitur, atque Gazam et praesidiis in ea praefectum obsidet.* §. 4. μηνῶν δὲ ζ' τῇ Τύρου πολιορκίᾳ διεληλυθότων, καὶ δύο τῇ Γάζῃ — ὁ δὲ Ἀλέξανδρος ἑλὼν τὴν Γάζαν. Strabo 16. p. 1101. A. εἶθ' ὁ τῶν Γαζαίων λιμὴν πλησίον· ὑπέρκειται δὲ καὶ ἡ πόλις ἐν ζ' σταδίοις, ἔνδοξός ποτε γενομένη, κατεσπασμένη δ' ὑπὸ Ἀλεξάνδρου, καὶ μένουσα ἔρημος. Sed in eo tamen Strabo, qui sub Tiberio floruit, errat, quod Gazam ab Alexandri M. temporibus desertam mansisse putat. Eam enim ab Alexandro M. dirutam, instauratam fuisse, patet e Iosepho Ant. 13, 5. 5. vbi Gazaei Ionathani, cum exercitu hanc vrbem ingredi conanti, aditum occlusisse, eumque non recepisse dicuntur, nisi prius excursionibus factis, et terra vastata. cf. et 1 Macc. 13, 43. Postea eam Alexander Iannaeus post annuam obsidionem captam diruit v. Ioseph. Ant. 13, 13. 3. aliquot tamen annis post instaurata est a Gabinio v. Ioseph. 14, 5. 3. eam postea Augustus Herodi M. donauit Ioseph. 15, 7. 3. quo mortuo ab Augusto Syriae adiecta est v. Ioseph. 17, 11. 4. tandem a Iudaeis paulo ante obsidionem Hierosolymorum rursus deuastata est Ioseph. B. I. 2, 18. 1. ἀλλ' ἐπὶ ταύταις πυρποληθείσαις, Ἀνθηδόνα καὶ Γάζαν κατέσκαπτον. Iam nonnulli interpretes, qui ἔρημος ad Γάζαν referunt, hanc vrbem a Luca et Strabone ita dictam fuisse opinantur, quod manserit praesidiis et munimentis nudata. Sed perquam contorta est haec interpretatio et ab hoc loco aliena, cum ea admissa, non per-

spici possit, cur haec ipsa notatio adiecta sit. His igitur difficultatibus cum affectam laborare hanc interpretandi rationem animaduertissent nonnulli, statuerunt duas vrbes fuisse huius nominis vicinas, alteram veterem, alteram nouam; veterem, ab Alexandro M. dirutam, iacuisse desertam; nouam vero, Lucae temporibus floruisse v. *Lightfootus* ad h. l. *Wesselingius* ad Diod. Sic. 1980. *Münthius* ad h. l. *Lilienthalius gute Sache d. göttl. Offenbarung* Th. p. 748 ss. Sed desunt argumenta firma et idonea, quibus haec sententia confirmari possit; praeterea si duae huius nominis vrbes extitissent, et h. l. de vrbe deuastata sermo esset, Lucas scribere debuisset: αὕτη ἐςὶν ἡ ἔρημος. *Beza*, *Glassius* (Phil. S. p. 155.) *Schoettgenius*, *Bengelius*, *Heumannus*, *Bellermanus* (in *Handbuch d. bibl. Literatur* B. 3. p. 459. qui verba vertit: *reise südwärts auf dem Wege, der von Ierusalem nach Gaza führt, welcher einsam ist)* etc. cum Syro interprete, ἔρημος referunt ad ὁδὸν, et duplicem viam Gazam duxisse sumunt, alteram frequentem, alteram, ob intercurrentes Casii montis solitudines, non admodum tritam; sic vero quoque scribendum fuisset: αὕτη ἐςὶν ἡ ἔρημος. Fuerunt denique etiam qui verba αὕτη ἐςιν ἔρημος, pro verbis Lucae, non genii coelestis haberent. Verum siue statuatur, duplicem extitisse Gazam, siue eorum ratio vera iudicetur, qui de via duplici cogitandum praecipiunt; omnino necesse erat, vt Philippus ab angelo admoneretur, qua via ipsi incedendum esset, vt conueniret Aethiopem. Equidem adstipulor *Heinrichsio* et *Wassenberghio* v. Selecta e Scholis *Valckenarii* T. 1. p. 53. qui haec verba a sciolo quodam serius adiecta esse contendunt. vid. ad not. ad 5, 5.

27. ἀνὴρ Αἰθίοψ, εὐνοῦχος δυνάςης] *Aethiops, minister aulicus primarius*: ἀνὴρ redundat, vt in ἀνὴρ Μάρδος, pro Μάρδος Ael. H. V, 6, 34. Σκύθης ἀνὴρ Scytha Aeschin. Socr. 2, 25. v. not. ad Act. 1, 11. Εὐνοῦχος proprie notat *cubicularium*, qui 12, 20. dicitur, ὁ ἐπὶ τοῦ κοι-

τῶνος, originem enim ducit hoc nomen a voce εὐνὴ cubile, lectus, et ἔχειν h. e. curare, custodire, quam notionem quoque obtinet in nomine πολιοῦχος vrbis custos, et his similibus. Iam quoniam in aulis regum orientalium gynecaeis praefecti et cubicularii euirati erant, hinc εὐνοῦχος notat euiratum, castratum cf. Donatus ad Terent. Eunuch. 1, 2, 87. Heinsius ad Hesiod. Ἔργ. c. 6. Dorvillius ad Charit. p. 484. Fischerus de vitiis Lexx. N. T. p. 492 sq. Cum porro euirati in Oriente variis, etiam grauissimis muneribus praeficerentur, et esse solerent intimae admissionis ministri, regumque consiliarii, hinc εὐνοῦχος denotat ministrum aulicum, eundemque euiratum, et latiori significatu sumtum, ministrum aulicum, non euiratum. Sic Potiphar, qui tamen vxorem habebat, Gen. 37, 36. ab Alexandrinis Iudaeis vocatur σπάδων Φαραὼ (Hesychius: σπάδων· ὁ εὐνοῦχος), Gen. 39, 1. εὐνοῦχος Φαραώ. vbi Chaldaeus habet רבא דפרעה dynasta Pharaonis, non autem סריס spado, quo Chaldaei alias de tali vtuntur. v. Lud. de Dieu ad h. l. Spanhemius ad Iulian. Oratt. p. 174. Diog. Laert. 5, 1. 5. Bibliothek der alten Literatur u. Kunst von Tychsen u. Heeren St. 3. p. 83. not. ad Matth. 19, 12. Nostro loco Εὐνοῦχος non cubicularium, sed ministrum aulicum, indicat, erat enim gazae, pecuniae regiae, custos. Δυνάστης, quod vocabulum temere Heumanus, tanquam glossema ex ordine eiiciendum putabat, omnino indicat, potentem, honoratum, et in vers. Alexandrina respondet Hebr. גדול Leuit. 19, 15. add. Prou. 18, 16. ἄνθρωπος δυνάστης potens Sir. 8, 1. Est ergo εὐνοῦχος δυνάστης minister aulicus primarius. Hunc autem Candaces Aethiopum reginae ministrum non fuisse gentilem, ex iis quae c. 10. 11. enarrantur, sat euidenter apparet. In Aegypto et Aethiopia multi Iudaei viuebant, venerat Hierosolymam sacra ibi facturus v. 27. legebat Iesaiae vatis oracula v. 28. Erat ergo Iudaeus, aut a Iudaeis ad religionem Iudaicam adductus. E lege quidem Mosaica

castratus non obtinere poterat ius ciuitatis Israeliticae v. Deut. 23, 2. *Michaelis Mos. Recht Th.* 2. §. 95. §. 139. *Th.* 4. §. 185. sed *εὐνοῦχος*, vt supra vidimus, non semper, castratum, indicat. Κανδάκης] *Candace*, commune nomen erat reginarum Aethiopum, vt Aegyptiorum regum, nomen Pharaonis. Plin. H. N. 6, 29. *Gron.* (35. *Harduin.*) *Regnare feminam Candacen, quod nomen multis iam annis ad reginas transiit.* add. Dio. Cass. 54. p. 535. Strabo 17. p. 1175. D. v. *Wolfius* et *Wetstenius* ad h. l. *βασιλίσσης Αἰθιόπων*] intelligitur Aethiopia superior, Meroe dicta, v. *Michaelis* Spicilegium Geogr. Hebr. exter. T. 1. p. 180 ss. et *Anmerkk.* ad h. l. *Meyeri Versuch einer Vertheidigung u. Erläuterung d. Gesch. Jesu u. d. App. aus Profanscribenten* p. 311 sq. *ὃς ἦν ἐπὶ πάσης τῆς γάζης αὐτῆς*] *omni gazae eius praefectus*: subintelligi debet, *ὤν*, vel *τεταγμένος*, vel *καθιστάμενος* (Act. 6, 3.), quae participia nonnunquam adiiciuntur. Diod. Sic. p. 37. B. *οἱ ἐπὶ τῆς θεραπείας τοῦ βασιλέως τεταγμένοι*. Infra 12, 20. *ὁ ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος τοῦ βασιλέως*. add. Matth. 24, 45. v. *Elsnerus* ad h. l. *Raphelius* Obss. e Polyb. et Arrian. ad 12, 20. quibus in locis praepositio *ἐπὶ* vt h. l. *potestatem, curam, munus*, significat v. et *Lennepius* ad Phalar. p. 306. *Γάζα* vocabulum Persicum, quod *opes, diuitias, thesaurum*, et *κατ' ἐξοχὴν thesaurum regium, maxime ex tributis et vectigalibus exstructum*, Persis significabat; successu temporis hoc nomen ciuitate Graeca et Latina donatum est. Nepos V. Datam. 5. *Pandates gazae regiae custos*. Cic. Offic. 2, 22. *omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est*. Horat. Carm. 2, 16. 9. *non gazae summouent tumultus mentis*. Curt. 3, 12. 27. *pecuniam regiam, gazam Persae vocant, cum pretiosissimis rerum efferri iubet, simulans fugam*. add. Cic. pro lege Manil. c. 23. Hesychius: *γάζα· πλοῦτος*. Suidas: *θησαυρός*. v. *Brissonius* de regno Pers. 1. §. 181. *Wetstenius* ad h. l.

28. ἀνεγίνωσκεν significat legere v. ad Luc. 10, 26. h. l. clara voce legere, recitare, id quod verba v. 30. ἤκουσεν αὐτοῦ ἀναγινώσκοντος satis superque docent. τὸν προφήτην Ἡσαΐαν] oracula Iesaiae; pro βιβλίον προφήτου Ἡσαΐου, vt v. 30. add. Marc. 1, 2. Luc. 16, 19. Solebant Iudaei in itinere literas sacras legere; Erubin fol. 54. 1. Sota fol. 46. 2. dixit R. Iehoschua fil. Leui: qui in itinere constitutus est, neque comitem habet, is studeat in lege. v. Schoettgenius ad h. l. Vsus autem est Eunuchus haud dubie versione Alexandrina, quae in exteris regionibus vsu communi terebatur, qua et Philippus, Hellenista, 6, 5. vti solebat. Caeterum haud improbabilis est nonnullorum coniectura, Eunuchum audiuisse de Iesu, qui Messiam se professus erat, de eius morte et resurrectione, atque ipsius asseclas prouocare ad V. T. prophetas qui de eo cecinissent, nominatim etiam ad locum Ies. 53. iamque hominem illum reuoluisse prophetarum oracula, vt videret, num conuenirent ea iis, quae de Iesu praedicabantur.

29. Cum Philippus Eunuchum elata voce legentem audiret, haud cunctanter apud animum constituebat, ad currum eius accedere, sperans fore vt eum ad coetum christianorum adduceret, cumque spes eum non destituisset, omnino dicere poterat, Deum s. Spiritum diuinum ipsum monuisse, extitisse in mente sua, operante Deo, consilium accedendi ad currum vid. ad v. 26. κολλήθητι τῷ ἅρματι τούτῳ sectare hunc currum. Ruth. 2, 8. ὧδε κολλήθητι μετὰ τῶν κορασίων μου adhaere puellis, ne ab iis discedas. ib. 1, 8. וְרוּת דָּבְקָה בָּהּ Ruth autem ei adhaesit; vbi οἱ ὁ habeat; Ῥοὺθ δὲ ἠκολούθησεν αὐτῇ.

30. 31. Plura Philippum cum Eunucho locutum esse, quam quae v. 30 sq. leguntur, et scriptorem summam tantum colloquii attulisse, in promtu est coll. v.

35. v. et *Heumannus* ad h. l. *ἆρά γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις; intelligisne, quae legis?* paronomaſia, qua etiam vſus eſt Paulus 2 Cor. 3, 2. v. *Albertius* ad h. l. 81. *πῶς γὰρ ἂν δυναίμην, ἐὰν μή τις ὁδηγήσῃ με; quomodo haec intelligere poſſim, niſi interpretem habeam?* Dubius haerebat, an locus prophetae in Ieſum eiusque fata, de quibus audiuerat, quadraret. Quare et Petrum interrogabat v. 34. *περὶ τίνος κ. τ. λ.* cuius interrogationis ſenſum bene *Heinrichſius* ita conſtituit: verane ſunt, quae Hieroſolymis audiui, Ieſu aſſeclas hunc locum ad ſectae ſuae magiſtrum referre? num vere ad eum referri poteſt? *ὁδηγεῖν docere*, metaphora ducta a ducentibus per vias ignotas. cf. not. ad Ioh. 16, 13.

32. *ἡ δὲ περιοχὴ τῆς γραφῆς ἣν ἀνεγίνωσκεν, ἦν αὕτη*] *locus autem ſcripturae quem legebat, hic erat.* *περιοχὴ* notat 1 *argumentum, ſummam alicuius orationis vel libri.* Heſychius: *περιοχὴ καὶ ὑπόθεσις* etiam *periodum* Cic. ad Attic. 13, 25. *at ego ne Tironi quidem dictaui, qui totas περιοχὰς perſequi ſolet, ſed Spinthari ſyllabatim.* In hac orationis ſerie ſignificat: *locum, ſectionem*: Stobaeus in Ecl. phyſ. p. 164. A. *Φράσω τὸ ἀκροτελευταῖον τῆς περιοχῆς proferam tantum ultimam partem loci* ap. Platonis. Laudatur iam locus Ieſ. 53, 7. 8. e verſione ſeptuagintauirali, in qua tamen pro *κείροντος* legitur *κείραντος*, et pronomen *αὐτῷ* vocabulo *ταπεινώσει* adiectum deeſt, vt et particula *δὲ*, interiecta verbis *τὴν γενεάν*. Variae autem ſunt interpretum ſententiae de hoc Ieſaiae, ſiue potius, vt haud pauci volunt, vatis, ſeriori aetate viuentis, oraculo. Scilicet 1) nonnulli per *ſeruum Iouae*, de quo propheta loquitur, intelligunt, *populum Iudaicum*, atque contendunt, Iudaeum exulem nomine populi Iudaici loqui, declarare, calamitatibus, quas hactenus perpeſſi eſſent Iudaei, expiata eſſe ſcelera, ab iis ante commiſſa, Deum ipſos velle in vitam reuocare, et felices reddere v. *Doederleinii* verſio Ieſ. p. 241 ſs. ed. 3.

Eckermannus in *theolog. Beyträgen* B. 1. p. 199. *Stephani Gedanken über die Entstehung und Ausbildung der Idee von einem Messias* Nürnb. 1787. contra hanc explicandi rationem docte disputauit Anonymus in *Eichhornii Allgem. Biblioth. d. bibl. Literatur* B. 6. p. 978 sqq. 2) Ex aliorum sententia voce עבד יהוה significantur Israelitae pii et probi, reliqui vero, quos propheta loquentes inducit (אנחנו *nos*), sunt Israelitae improbitatis adhuc studiosi v. *Paulus Memorabilien* St. 3. p. 180 ss. et *philolog. Clavis zu Iesaias*. *Ammonius Christologie des A. T.* p. 108 s. *biblische Theologie* B. 2. p. 146. ed. 2. vid. tamen quae contra monuerunt *Anonymus* ap. *Eichhornium* l. l. p. 919 ss. et *Rosenmüllerus* in *Gableri neuest. theolog. Journal* Jahrg. 1799. St. 4. p. 338 sq. 3) Aliam interpretandi rationem, a Iudaeorum magistris (v. *Baueri* Scholia ad Ies. l. c.) inventam, exornauit *Schusterus* in Commentat. *in qua Iesaiae orationem propheticam c. 52, 7—53, 12. explicare studuit* Gotting. 1794. 4. statuit nimirum, loquentes a propheta in scenam productos, esse *gentiles*, iam ad Iouam conuersos, et veram religionem amplexos, hos agnoscere *ministrum Dei* h. e. Iudaeos, hactenus immerito tot malis fuisse oppressos, eosque pro ipsis (gentilibus) poenas subiisse, et ita ipsos, gentiles puta, Iouae fauori commendasse. cf. tamen *Vitringa*, *Bauerus* in Scholiis ad Ies. l. c. p. 326. et *Rosenmüllerus* l. l. p. 339. 4) *Rosenmüllerus* in Commentat. *Leiden u. Hofnungen der Propheten Jehovas* in *Gableri neuest. theol. Journal* p. 333. (cf. *neue-theol. Annalen* 1800. p. 532.) et *de Wette* in Commentat. de morte Iesu Christi Berolin. 1813. 4. p. 29 ss. hoc oraculum a vate circa finem exilii Babylonici editum, et voce עבד יהוה *prophetas* significari putant. 5) Alii de subiecto quodam singulari cogitarunt, qui tamen quoque in varias partes discesserunt. Ac fuerunt quidem a) qui *Cyrum*, a propheta, Iouae ministrum dictum esse crederent. b) *Grotius* de *Ieremia* cogitabat. Has vero interpretationes reiiciendas esse, satis superque

ostensum est, ab interpretibus aliis. c) *Iesaiae* fata hoc in carmine decantata esse praecipiunt *Stäudlinius* in *Neuen Beyträgen zur Erläuterung der bibl. Propheten*, Götting. 1792. p. 258. add. *Götting. Bibliothek der neuesten theol. Literatur* B. 1. St. 4. *über den Zweck u. die Wirkungen des Todes Jesu von Stäudlin* p. 254 ss. *Rosenmüllerus*, *Bauerus* in Scholiis ad h. l. sed vid. contra monita ab Anonymo in *Eichhornii Allg. Biblioth.* l. l. *Ammonio* l. l. *Pipero* in Diss. *integritas Iesaiae a recentiorum conatibus vindicata*, Grypswald. 1793. 4. *Spohnio* in Commentat. inscr. *examinatur Stäudlinii interpretatio loci* Ies. 52, 13 — 53. Viteb. 1794. 4. *Beckhausio*: *über die Integrität d. prophet. Schriften* p. 191 ss. d) Auctor libri: Freymüthige Versuche über verschiedene in Theologie und bibl. Kritik einschlagende Materien, Berlin 1783. p. 136 sqq. et *Konynenburg* in: *Untersuchung über die Natur der Alt-Testamentlichen Weissagungen auf den Messias* 1795. p. 302 ss. autumant, Iesaiam *Hiskiae* fata descripsisse coll. c. 38. 2 Chron. 32, 29 sq. e) *Augustio*: *über den König Usia, nebst einer Erläuterung Ies. 53.* in: *Henkii Magazin für Religionsphilosophie, Exegese* etc. B. 3. St. 2. p. 282 sq. et in: *Apologien u. Parallelen theologisch. Inhalts* p. 1 ss. hoc carmen est elegia in obitum regis Vsiae coll. 2 Chron. 26. — f) Equidem accedo interpretibus iis, qui *Messiae* fata hoc loco descripta esse censent. Consentientes mecum habeo, quod rei cardinem attinet, ex recentioribus interpretibus: *Dathium*, *Cubium*, *Michaelem*, *Hezelium*, *Henslerum*, *Storrium* in Commentat. qua *insigne de Christo oraculum illustratur* Ies. 52, 13 — 53, 12. Tubing. 1790. 4. *Martinium* in *Commentat. philologico-critica in locum Ies.* 52, 13 — 53, 12. Rostoch. 1791. 8. *Hansium* in *Commentat. in vaticinium Ies.* 52, 13 ss. Lips. 1791. 8. *Wernerum* in: *noua Commentat. in Ies.* 52, 13 ss. Viteb. 1795. 4. *Lindemanum* in *Henkii Museum* B. 2. p. 665 ss. et *Krügerum* in Diss. *de verisimillima oraculi Ies.* 52, 13 *ss. interpretandi ratione.* Lips. 1809. 4. Nempe hoc oracu-

lum, vt vel initium ipſius, et omnis oratio perſpicue docent, non cum antecedentibus cohaeret. Cultores et miniſtri Iouae κατ' ἐξοχὴν nominabantur, prophetae, legati diuini, reges; hoc igitur nomine commode propheta Meſſiam inſignire poterat. Meſſias h. l. etiam tanquam rex deſcribitur coll. v. 12. adeoque hoc prophetae (temporibus exilii Babylonici viuentis) oraculum, non alia omnia docet, quam quae docuerunt prophetae alii. Dauidi aliisque principibus meritiſſimis et reipublicae liberatoribus multum fuerat tolerandum, luctandum, vt omnia impedimenta tollerent, et hoſtes ſuperarent. Prophetae et voluntatis diuinae interpretes, ſaepius odio perſecuti erant populares facinoroſi, quin et plures eorum trucidarant v. ad Matth. 23, 34. Seriori autem aetate Meſſiam ſibi cogitabant Iudaei, regem, prophetam, pontificem vid. 1 Macc. 14, 41. 47. coll. 18, 15. Mala et infortunia quaevis poenam ab irato numine inflictam exiſtimabant v. ad Ioh. 9, 1. credebant quoque Iudaei inſontem loco ſontis et rei poenam ſubire, atque ita Dei fauorem ſonti conciliare poſſe v. *Eichhornii Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 6. p. 658 ſſ. Ioſeph. de Maccab. §. 1. 17. Iudaei ſapientiores in exilio viuentes intelligebant, ſe ſua improbitate hanc ſibi calamitatem contraxiſſe, ſacrificia piacularia iis viitata erant, et tunc temporis expiationem auide deſiderabant, Meſſiam vero ſibi cogitabant, tanquam omnis generis felicitatis auctorem, atque ab eo inprimis verae pietatis et religionis reſtitutionem, vitae morumque emendationem exſpectabant, ſperabant vero etiam, eum peccata populi expiaturum, populum luſtraturum eſſe v. *Schoettgenius* Horr. Hebrr. T. 2. p. 647. 650. Ita vero facile intelligitur, quomodo huius carminis auctor, vna cum aliis ſapientioribus Iudaeis in eam deuenire potuerit opinionem, Meſſiam, quo populum expiaret, moriturum eſſe. v. not. ad Luc. 23, 42. Ioh. 1, 29. p. 148. Deſcribit igitur propheta, qui populares ſuos conſolari volebat, Meſſiam, tanquam eum,

qui propter peccata populi calamitates grauissimas, quin et ipsam mortem perpessurus, et ita populum expiaturus esset, docet, regni Messiani initia graues calamitates esse praegressuras v. ad Matth. 3, 2. p. 74 sq. 10, 34. Luc. 2, 33. sed Messiam has calamitates omnes feliciter superaturum, et gloriose regnaturum esse, omnesque regni ipsius ciues, probitatis ac pietatis studiosissimos fore cf. Ioel. c. 3. ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν κ. τ. λ.] praedicatur his verbis cultoris Iouae, legati illius diuini, in perferendis calamitatibus patientia et constantia, imagine ab oue omnis mali patiente deducta. Eadem imago extat Ier. 11, 19.

33. ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ ἡ κρίσις αὐτοῦ, ἤρθη.] in textu Hebraico legitur: מֵעֹצֶר וּמִמִּשְׁפָּט לֻקָּח *ex angustia et iudicio abducitur.* עצר ומשפט ἓν διὰ δυοῖν iudicii *angustia, oppressio* (Ps. 107, 39.) i. e. iudicium seuerum, violentum, *ein Blutgericht, ein grausam, ungerecht Gericht.* Verbum לקח de supplicio et morte vsitatum, *ad supplicium rapere, deducere*, vt Deut. 30, 4. Iudd. 18, 24. Ez. 3, 14. Notio verbis inest haec: ille legatus, ante regni sui initia, capitis damnatur. Alexandrini autem interpretes legisse videntur: בעצר משפטו לקח cum redderent verba Hebraica: ἐν τῇ ταπεινώσει ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη, haec vero ipsa verba, quae et h. l. leguntur, interpretes vario modo explanant. Nonnulli: in mediis aerumnis et calamitatibus, poena, quam pro nobis est perpessus, ab eo ablata est; vel: in summis malis poena, calamitas eius, sublata est, cessauit; vt κρίσις positum sit pro, κατάκρισις *poena, calamitas* v. ad Ioh. 9, 17. 5, 23. Alii: ideo quod mala subiit, poena, calamitas, ei ademta est. Alii: postquam mala perpessus erat, poena liberatus est. Ita vero frigida sententia procedit, et obstat his interpretationibus etiam hoc, quod propheta de calamitatibus cultoris Dei agere pergit, vt adeo h. l. non commode de liberatione a malis sermo esse possit. *Michaelis, Henslerus, Thiessius,* praeeunte

interprete Syro, verba *ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτῦ*, cum vltimis verbis versus praecedentis coniungunt, hoc sensu: os non aperuit, cum summa eius esset miseria. Verba: *ἡ κρίσις αὐτῦ ἤρθη*, *Michaelis* vertit: *das Gericht über ihn ist aufgehoben*; *Thiesstius* *ist verurtheilt*, sublatum est iudicium, condemnatus est. Equidem interpungere mallem post verba: *ἡ κρίσις αὐτῦ*, vt sententia procedat haec: in humilitate eius, cum eius conditio esset admodum misera, fuit iudicium eius (i. e. condemnatus est), e medio sublatus est. *αἴρειν tollere e medio, interficere*. Suidas: *αἴρει, ἀναιρεῖ, φονεύει*. v. Matth. 24, 39. *τὴν δὲ γενεὰν αὐτῦ — ἡ ζωὴ αὐτῦ*] *quis nequitiam eius aetatis hominum verbis describere poterit, cum eius vita e terra sublata sit?* cum eo processerit eius aetatis hominum nequitia et perversitas, vt eum e medio sustulerint. *γενεὰ*, דור, *aetas*, homines, qui aetate, seculo aliquo viuunt, aequales Matth. 23, 36., Luc. 16, 8. 21, 32. aequales improbi Matth. 11, 16. Haud pauci autem interpretes his verbis hunc substituunt sensum: quis aetatem, annos eius, eloqui, numerare poterit? nam e terra in coelum euectus est, vita aeterna gaudet. Sed significatio vocabuli *γενεὰ* *vita*, idoneis exemplis comprobari nequit; obstat praeterea etiam huic interpretationi, quod propheta l. l. de calamitatibus istius cultoris Dei loqui pergit.

35 sq. *Tum Philippus exorsus ab hoc effato edocebat eum de Iesu*: *ἀνοίγειν τὸ στόμα* ex Hebraica ratione significat, *loqui*, et verbis dicendi iunctum, redundat, vt Act. 10, 34. Matth. 5, 2. vbi v. not.: *γραφὴ* etiam de singulis scripturae locis ponitur, vt Marc. 15, 28. coll. Luc. 22, 37. 4, 21. coll. v. 17. h. l. Ostendit igitur Philippus effatum prophetae ad Iesum esse referendum, (nam eunuchus quaesierat ex Philippo, vtrum vates de se, an de alio quodam verba fecerit?), et inde occationem periit, eunuchum, de Iesu persona, doctrina et meritis edocendi. *τί κωλύει με βαπτισθῆναι*; *quid me baptizari prohibet?* re-

ete ex his verbis colligitur, Philippum edocuisse eunuchum de baptismi necessitate, Iesum baptismo ciues suos inaugurari iussisse. Sic multa, inquit *Grotius*, praecedentium ex subsequentibus supplentur.

37. Hic versus deest in codd. ACG. et permultis aliis ap. *Griesb. Birch. Matth.* in vers. Syrr. Arab. Copt. Sahid. Aeth. in aliis codd. singula verba varie leguntur, a nonnullis abest ἔξεστι, in aliis pro eo legitur σωθήσῃ, nonnulli libri verba πιστεύω κ. τ. λ. alio ordine legunt, alii exhibent: πιστεύω εἰς τὸν Χριστὸν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Haec lectionis varietas et inconstantia aperte interpolationem prodit. Rectissime igitur hunc versum ex ordine eiecerunt *Griesbachius* et *Matthaeius*. Assutus est, vt indicaretur conditio, sine qua nemo ad baptismum admitti posset, et ne quis putaret, Eunuchum praecipitanter et haud praeparatum ad baptismum admissum fuisse.

39. ὅτε δὲ ἀνέβησαν ἐκ τοῦ ὕδατος, πνεῦμα κυρίου ἥρπασε τὸν Φίλιππον] *postquam ex aqua egressi sunt, Spiritus Dei Philippum abstulit.* Temere nonnulli putarunt Philippum ab angelo, vel alio mirabili modo per aërem raptum, et Azotum, vel in alium locum deportatum esse. Sunt potius verba hunc in modum interpretanda: Philippus, quem instanter rogauerat eunuchus, vt ipsum comitaretur, satius ducebat discedere, auellebat ergo se ab eo, et aliis in locis felici successu doctrinam euangelii praedicabat; cumque discessus ipsius eum habuisset euentum, vt latius propagaretur doctrina diuina, inde colligebat, se instinctu diuino discessisse vid. not. ad v. 26. 29. Similes loci Matth. 4, 1. Act. 10, 19. 2 Regg. 2, 16. ἁρπάζειν notat: *celeriter abducere*, atque adeo, *abire iubere* v. ad Ioh. 6, 15. In quibusdam codd. legitur: πνεῦμα ἅγιον ἐπέπεσεν ἐπὶ τὸν εὐνοῦχον, ἄγγελος δὲ, quae verba adiecta sunt ab iis, qui eunuchi raptum aptius conuenire putarent angelo (v. 26.) quam πνεύματι κυρίου, verba autem πν.

ἀγ. ἐπέπεσε ἐπὶ ex Act. 10, 44. in hunc locum translata sunt. καὶ οὐκ εἶδεν αὐτὸν — χαίρων] *neque eunuchus eum amplius vidit, nam laetabundus iter suum continuabat.* Verbis vltimis ratio redditur, cur Philippum non amplius viderit eunuchus, quia nimirum in patriam redibat. Illud autem χαίρων, vt recte viderunt *Grotius* et *Rosenmüllerus*, obiter additum est, et significat tranquillitatem animi, quam eunuchus ex notitia religionis christianae consecutus erat.

40. Φίλιππος δὲ εὑρέθη εἰς Ἄζωτον] *Philippus autem postea Azoti versatus est.* εὑρίσκεσθαι vt Hebr. נמצא saepius ita ponitur, vt significet, *esse, adesse, versari*, v. Esth. 1, 5. 1 Par. 29, 17. 2 Par. 29, 29. 30, 21. 25. 31, 1. Mal. 2, 6. Eurip. Iphig. Taur. v. 777. ποῦ ποτ' ὄνθ' εὑρήμεθα *vbi sumus.* add. Sir. 44, 20. cf. *Kypkius* ad Matth. 1, 18. *Loesnerus* ad 1 Cor. 4, 2. εἰς Ἄζωτον pro ἐν Ἀζώτῳ, de qua harum praepositionum permutatione vid. not. ad Matth. 2, 23. *Storrius* in Opusc. Vol. 3. p. 179. cui accessit *Heinrichsius*, εὑρέθη εἰς Ἄζωτον constructionem praegnantem esse statuit, vt sensus sit: *iter fecit Azotum, ibique degit* aliquod tempus. Citra necessitatem. Ἄζωτος, quod oppidum Hebr. dicebatur אשדוד 1 Sam. 5, 1. septem circiter milliaria ab Hierosolymis distabat, et situm erat, inter Gazam, Ascalonem et Iamniam v. Ioseph. Ant. 5, 1. 22. *Relandi* Palaestina p. 606. τὰς πόλεις oppida inter Gazam et Caesaream sita, vt Joppen, Lyddam etc. Καισάρεια vrbs Palaestinae, inter Joppen et Tyrum, in litore maris mediterranei sita. Olim *Apollonia*, postea autem *Stratonis* πύργος f. *turris*, dicta, tandem, ab Herode Ascalonita instaurata, in honorem Caesaris Augusti, *Caesarea* appellata est v. Ioseph. Ant. 15, 9. 6. B. I. 1, 3. 4. Plin. H. N. 5, 14. 40. in hac vrbe Cornelius centurio habitauit v. Act. 10. in ea sedem fixit Philippus, de quo h. l. sermo est v. Act. 21, 8. coll. 6, 5.

CAPVT IX.

Saulus ad religionem christianam adducitur 1 — 30. Aeneas paralyticus sanatur Lyddae a Petro 32 — 35. idem Tabitham Ioppae in vitam reuocat 36 — fin. — Interpretes antiquiores et recentiorum haud pauci repentinam Pauli ad Christi doctrinam conuersionem, miraculo effectam, et Iesum Messiam coelitus ei vere apparuisse, atque cum eo collocutum esse, statuunt vid. *Grotius*, *Hammondus*, *Limborchius*, *Lyttletonus* in libro, ab *Hahnio in* linguam vernaculam translato: *über die Bekehrung und das Apostelamt Pauli* Hannou. 1751. *Hessius Geschichte u. Schriften d. Apostel Iesu* Th. 1. p. 111 ss. ed. 2. *Nitmeyerus Charakteristik d. Bibel* Th. 1. p. 85 ss. *Michaelis*, *Bandelin über Sauls Bekehrungsgeschichte* Lübeck 1789. 8. *Haselaarius* Diss. Exeget. de nonnullis Actuum Apostolicorum et epistolar. Paulinar. ad histor. Pauli pertinentibus locis Lugd. Bat. 1806. 8. p. 72 ss. etc. Argumenta autem, quibus hanc suam sententiam confirmari et comprobari posse putant, sunt ferme haec: a) „Paulus non simpliciter audiuisse dicitur *φωνὴν*, sed *τὴν λέγουσαν αὐτῷ· Σαοὺλ, Σαοὺλ, τί με διώκεις* 9, 4. 22, 7. 26, 14. interrogauit, quis esset, a quo compellaretur? et accepto responso, porro colloquium cum eo seuit, distincte a Luca 9, 4 — 6, et inprimis a Paulo ipso diligenter bis enarratum 22, 7. 8. 10. 26, 14 ss. et 26, 19. *οὐράνιον ὀπτασίαν* appellat. Ipse Paulus in commemorando hoc colloquio tanta diligentia versatus est, vt ne hoc quidem, quod certe leuioris momenti esse videretur, addere neglexerit, eum, qui ipsum compellaret, *τῇ Ἑβραΐδι διαλέκτῳ* visum fuisse 26, 14."

X 2

Hasselaarius l. l. p. 72 sq. [vid. not. ad 26, 16.] b) Ananias 9, 17. ait, Paulum vidisse in via Iesum, quod non aliunde nisi a Iesu ipso cognoscere potuit [vid. not. ad v. 10.] idem affirmat Barnabas 9, 26. 27. cui Paulus rem enarrarat. c) Paulus 1 Cor. 9, 1. 15, 8. Gal. 1, 1. 16. de apparitione Christi h. l. descripta gloriatur [sed Gal. 1, 16. alia Christi apparitio respicitur coll. Act. 22, 18.], atque ab ea argumenta petit diuinae suae legationis, quam quidem hoc modo confirmare non potuisset, si Iesus ei non vere apparuisset. d) Omnia haud dubie percontati sunt Apostoli, antequam hominem in suam familiam reciperent, a cuius atrocitate et fanatica pietate plurimum metuendum fuisset, nec eum recipissent, nisi de diuina *ἐπιφανείᾳ* Iesu, ei facta, ipsis persuasissimum fuisset. — Ab hac tamen vulgari narrationis Lucae interpretatione, nostra aetate plures recesserunt, atque contenderunt, non esse de miraculo, nec de corporea Christi apparitione cogitandum, sed rem omnem explicandam esse accommodate ad antiqui aeui ingenium et loquendi vsum, de visione inter fulmina et tonitrua, atque de cogitationibus in animo Pauli subortis. Hanc interpretationem proposuerunt, licet in explanandis singulis momentis paulisper inter se discrepent: *Ammonius* de repentina Sauli ad doctrinam Christi conuersione, inserta eius Opuscc. theoll. p. 1 sqq. *Eichhornius über die Nachricht von der Bekehrung des Ap. Paulus zum Christenthum i. d. Allgem. Biblioth. d. bibl. Litteratur* B. 6. p. 1 sqq. *Eckermannus* in *theologisch. Beyträgen* B. 2. p. 5 ss. *Greilingius Historisch-psycholog. Versuch über den plötzlichen Uebergang des Ap. Paulus vom Pharisäismus zum Christenthum* in *Henkii Museum für Religions-Wiss.* B. 3. p. 226 ss. *Schulzius die Bekehrungsgeschichte Pauli psychologisch erläutert* in *Heinrichsii Beyträgen zur Beförderung d. theol. Wissensch.* Th. 1. p. 47 ss. *Rauius* in Diss. ad locum Pauli 1 Cor. 15, 8. Erlang. 1800. 4. *Boehmius Ideen zu einem Systeme des Ap. Paulus* in *Henkii Museum* B. 3. p. 540 ss. Idem

in Praefat. Commentar. ep. ad Rom. p. 30. *Willigius*, *Beytrag zur nähern Bestätigung der Meynung, dass die Bekehrungsgesch. des Ap. Paulus auf eine natürliche Art sich habe ereignen können* in *Augusti theolog. Blättern* B. 3. St. 2. (coll. *Gableri Neuestes theol. Journal* B. 11. p. 486 ss.) add. *Hezelius*, *Rosenmüllerus*, *Dindorfius*, *Heinrichsius* ad. h. l. Praeiuit interpretibus his ita statuentibus, *Vitringa*, qui Obss. Sacr. Lib. 6. c. 10. §. 12. (ed. 1685.) scribit: *primo refertur, lumen de coelo Paulum prostrauisse humi; dein vero illum audiuisse vocem. Per lucem siue lumen de coelo, quis aliud hic intelligat, quam fulgur fulminis? Quod si admiseris, non negaueris, per vocem, fulmini coniunctam, vocem tonantem et grauem intelligendam esse, quia ex lege naturae fulmina comitari solent tonitrua.* Defenditur autem haec locum nostrum interpretandi ratio argumentis fere his: a) *Φωνή*, vt Hebr. קול Exod. 19, 16. haud raro indicat *tonitru* v. not. ad Matth. 3, 17. 17, 5. Ioh. 12, 28. et *Φῶς*, vt Hebr. אור *fulmen* Iob. 37, 3. *τὸ Φῶς αὐτοῦ ἐπὶ πτερύγων τῆς γῆς* add. Hab. 3, 10. Fulgura et tonitrua Hebraei et gentes exterae annumerabant signis praesentiae Dei, prodigiis diuinitus factis, quorum significationem ex rerum circumstantia diiudicabant v. ad Matth. 3, 17. 17, 1. p. 491. Ioh. 12, 28. Ioseph. Ant. 3, 4. *ἀστραπαί τε ἦσαν Φοβεραὶ τοῖς ὁρῶσιν, καὶ κεραυνοὶ κατενεχθέντες ἐδήλουν τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ fulgura terrebant videntes et fulmina demissa significabant praesentiam Dei.* Seneca Quaest. natural. c. 31. *mira fulminis si intueri velis, opera sunt, nec quicquam dubii relinquentia, quin diuina insit illis et subtilis potentia.* Quae fulgura et tonitrua prodigiosa significare dicebant et putabant Iudaei, ea Deum ipsum significare affirmabant, et Dei vocem dicebant v. Matth. 3, 17. Ioh. 12, 28. Credebant etiam Deum ad terrorem hominibus, impiis maxime, incutiendum, inter fulgura et tonitrua suam praesentiam manifestare v. Ps. 18, 13. 14. 1 Sam. 12, 17. 18. *Elsnerus* ad h. l. Itaque antiqui aeui ingenio et vsui loquendi conuenienter

statuitur, esse h. l. de fragore coeli prodigioso cogitandum, et subortas in animo Pauli cogitationes referri tanquam voces Iesus per tonitrua loquentis. b) Paulus in epistolis nusquam ad visionem naturae limites excedentem prouocat, sed hoc tantum affirmat, se apparitione coelesti ad Christi doctrinam conuersum esse. c) Corporea Christi apparitio propterea admitti nequit, quoniam si Christus forma humana indutus adspectabili modo apparuisset, non solus Apostolus, sed eius etiam comites istam speciem vidissent, id quod tamen negatur 9, 7. Equidem horum interpretum sententiae subscribo, et res omnis mihi hunc in modum explicanda videtur: Paulus, Pharisaeus, strenuus religionis auitae defensor Act. 22, 3. 26, 5. de doctrina Christi audiuerat, quam tamen, cum Iudaeorum magistri eam eleuarent et calumniando detorquerent, tanquam falsam et perniciosam detestabatur. Messiam ipse quidem auide exspectabat, sed terrenum, nec adeo Iesum, qui in crucem actus esset, quem Iudaeorum magistri impostorem et religionis auitae corruptorem dicerent, pro Messia habebat. Persequebatur ergo eius asseclas, ratus, se Dei caussam agere, pietatique in Deum satisfacere. Attamen non plane oblitus erat admonitionum Gamalielis, quo praeceptore vsus erat, qui in aliorum religione diiudicanda insigni praeditus temperantia, eandem quoque aliis commendabat v. 5, 34. Stephani praeterea, aliorumque christianorum plurium ab ipso crudeliter tractatorum v. 7, 57. 22, 4. 19. 26, 10. constantia et laeta Iesu Christi professio, vt et ea quae ex iis de Iesu eiusque doctrina audiuerat, contraria illis quae magistri Iudaici ei tradiderant, tantam vim in animum eius habuerant, vt de caussae suae bonitate dubitare occiperet; sed vanae gloriae cupiditate ductus, et ne sui dissimilis ac sodalibus frigidior Pharisaeorum sectae assecla, et lenior quam antea fuisset doctrinae eorum defensor videretur, vim veritatis opprimebat, vsque dum visione illa in itinere Damascum suscepto eo redigeretur, vt ad Christi signa se

conferret, et, vt in hominibus maxime feruidioris ingenii euenire solet, eodem animi ardore Pharisaeorum dogmata repente reiiceret et damnaret, quo ea antea amplexus erat. Cum ergo Damascum proficisceretur ad capiendos et vexandos ibi christianos, vt sectae suae studium sodalibus probaret, et in via de negotio suo cogitaret, recordabatur eorum quae ex christianis de Iesu eiusque doctrina audiuerat, eum in vitam rediisse, ad dextram Dei sedere, et iudicem rediturum esse, recordabatur admonitionum Gamalielis, cum aliis e Iudaeorum primoribus moderatius sentientibus, persecutionem christianorum improbantis, et dubitabat an laudabili negotio incumberet; quid? cogitabat, si vera essent, quae cultores Iesu de eo profitentur? crederem, si mihi appareret. Haec dum animo voluit, ex improuiso, circa meridiem v. 26, 13. coelo paulo ante sereno, tempestas oritur cum tonitru coniuncta, eoque horribilior, quod vallis Damasci montibus pracaltis clausa est v. *Maundrellii Reisebeschr.* in *Paulus Sammlung der merkwürdigsten Reisen in den Orient Th.* 1. p. 149. Circumfulget eum subito fulmen coelitus delapsum, et viuida imaginatione praeditus Iesum, naturam coelestem, videre sibi videbatur. Terrore percussus, ad terram prolabitur, et haec secum cogitat: estne hic Iesus, cuius cultores ego hactenus persecutus sum? vtique ille est; minatur mihi familiam eius insectanti; ad meliorem frugem mihi est redeundum; Damascum proficiscar, et quid facto opus sit ibi circumspiciam. Haec cum Paulus inter crebra tonitrua animo volueret, illa ipsa tonitrua putabat esse vocem Iesu, minantis, accusantis, admonentis, excitantis; hinc et postea rem enarrans aliis, cogitationes suas tanquam colloquium inter ipsum et Iesum habitum referebat. Cum Paulus de terra surrexisset, neminem videbat v. 8. acies oculorum ipsius fulminis ictu praestricta et occaecata erat. Pauli comites neminem videbant v. 7. nec fulmina iis prodigiosa fuerant 22, 9. vid. ad Ioh. 12, 29. „Equidem" vt *Heinrichsius* statuit, illi ru-

diores forsan, serui, lictores, non eadem praua conscientia agitari poterant, quam Saulus, doctior, acriorique phantasia commotus. Nam etiamsi et hi mala inferre statuerant christianis hominibus, non nisi ministerium suum adhibebant Saulo domino." Sed non necesse est, vt statuatur, hos viros, qui Paulum comitarentur, ei a Synedrio Hierosolymitano eum in finem datos esse, vt christiani Damasceni vincti ab iis Hierosolymam deducerentur. Probabilius est, Paulum, vt a latronum et sicariorum impetu tutus esset, in societate cum aliis iter ingressum esse, et comites ipsius, consilium itineris ab eo suscepti ignorasse. vid. ad v. 13.

1. ὁ δὲ Σαῦλος ἔτι ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνε εἰς τὰς μαθητὰς τε κυρίε] *Saulus autem etiamnum spirans minas et caedem in Christi cultores:* ἔτι *adhuc, etiamnum,* inde a Stephani caede. Respicitur 8, 3. ἐμπνέων pro πνέων, sed ἐμπνεῖν siue πνέειν *spirare, anhelare,* per metaphoram poni solet ad indicandam *impetuosam animi vehementiam et intemperiem,* vt ap. Theocrit. Idyl. 22, 82. ἐς μέσσον σύναγον, φόνον ἀλλήλοισι πνέοντες *in medium congressi sunt, caedem sibi mutuo spirantes.* Eurip. Bacch. 620. θυμὸν ἐκπνέων *spirans iram.* Aristoph. Equitt. 435. κακίας καὶ συκοφαντίας πνεῖ *spirat malitiam et sycophantiam.* Oppian. Venat. 4, 190. πνείων μένος Ἄρεος *spirans violentiam Martis.* Homer. Il. γ, 8. μένεα πνείοντες Ἀχαιοί. Q. Calaber 14, 72. ἔθ' αἱματόεντος ἀναπνείων ὀρυμαγδε *cruentum adhuc conflictum spirans.* Aristaenet. 1. ep. 5. πνέων θυμε. Achill. Tat. 2. p. 65: ἔρωτος πνεῖ. Hesych. ἐπιπνεῖ μοι, ἐρᾷ μοι, ποθεῖ με. Id. ἐρᾷ, εἰσπνεῖ, ἐπιθυμεῖ. Cic. Catil. 2, 4. 1. *scelus anhelantem* i. e. ad scelus omni conatu adspirantem, summa cupiditate ad scelus perpetrandum ruentem. Auctor ad Herenn. 4, 55. *anhelans ex imo pectore crudelitatem.* v. *Albertius* in Peric. Crit. p. 51. *Kypkius, Wetstenius, Loesnerus* ad h. l. ἀπειλῆς καὶ φόνε per hendiadyn dictum est pro ἀπειλῆς φονικῆς *comminatio-*

nem caedis. Syrus et Arabs vertunt: *plenus minarum*, uterque tamen aliter legerunt, sed sensum expresserunt. Temere *Bowyerus* ἔμπλεως *plenus*, legendum esse coniecit. προσελθὼν τῷ ἀρχιερεῖ, ᾐτήσατο κ. τ. λ.] *adiit pontificem summum, ab eoque literas petiit ad synagogas Damascenas.* ἐπιστολὰς scripta mandata, *Creditiv*, *Vollmacht*. Literae, quibus auctoritatem et potestatem acceperat, quoscunque christianae sectae Damasci reperisset, vinctos Hierosolymam abducendi, vt grauibus ibi poenis afficerentur, ἵνα τιμωρηθῶσιν v. 22, 5. a pontifice nomine totius synedrii scriptae erant cf. v. 14. 22, 5. Pontifex maximus tunc temporis erat Theophilus, Anani filius, quem Vitellius a. C. 37. festo Pentecostes pontificem constituerat, remoto eius fratre Ionathane, cui eodem anno, festo Paschatis, Vitellius hoc munus detulerat v. Iosephi Ant. 18, 7. *Eichhornii Einleitung* Th. 2. p. 48. *Michaelis* ad 22, 5. Profectus autem est Paulus Damascum a. C. 40. v. Prolegg. §. de Chronologia libri n. 3. Δαμασκὸς Damascus, ciuitas olim celeberrima, in planitie amoenissima et fertilissima inter Libanum et Antilibanum sita, in ea Syriae parte, quae in literis sacris *Syria Damascena* 2 Sam. 8, 5. Ies. 7, 8. a Strabone Lib. 16. p. 755. *Coele Syria* vocatur. Quanta Iudaeorum frequentia ibi fuerit, ex eo colligi potest, quod Iosephi B. I. 2, 25. narret, sub Nerone Damascenos in sua vrbe decem Iudaeorum millia, quos in publicis thermis collectos forte habebant, inermes oppressisse et trucidasse v. *Lud. de Dieu* ad h. l. *Cellarius* Notit. orb. ant. T. 2. p. 442. *Walchius* Antiquitates Damascenae Ienae 1757. 4. *Michaelis* Spicilegium Geogr. Hebr. extr. d. p. 180. *Büschingius* *Erdbeschreibung* Th. 5. Abth. 1. p. 299. ed. 2. πρὸς τὰς συναγωγὰς ad Damascenarum synagogarum praefectos. ὅπως ἐάν τινας εὕρῃ κ. τ. λ.] *vt si quos huius sectae reperisset, siue mares, siue feminas, vinctos deducere posset Hierosolymam.* τῆς ὁδοῦ *huius sectae*; nam τῆς est id. qd. ταύτης coll. Act. 22, 4. ταύτην

τὴν ὁδὸν ἐδίωξα· sic quoque articulus demonstratiue positus extat Ioh. 7, 17. v. *Glassius* Phil. S. p. 131 sq. ὁδὸς tropice notat: *vitae rationem, omne vitae genus cui quis insistit*, item: *doctrinam quamcunque, religionem* Act. 19, 9. 23. Iudith. 5, 8. ἐκβῆναι ἐξ ὁδοῦ τῶν γονέων *patriam religionem relinquere*, hinc etiam adhibetur de *secta, de iis, qui alicuius doctrinam, vel, viuendi rationem amplexi sunt et sequuntur*, vt h. l. Act. 24, 14. Lucian. Hermotimo p. 577. ἁπάσης ὁδοῦ πεπειραμένος ἐν φιλοσοφίᾳ *omnes philosophorum sectas expertus* v. *Elsnerus* ad h. l. *Keuchenius* Annotatt. in N. T. p. 192. ἄνδρες τε καὶ γυναῖκας memorantur h. l. vt 8, 3. mares et feminae ad designandam persecutionis acerbitatem et atrocitatem. Erat autem Damasci haud exiguus christianorum numerus, nam non modo Iudaei Damasceni, qui ad festa concelebranda Hierosolymam venerant, doctrinam christianam popularibus suis tradiderant, sed confugerant etiam eo Hierosolymitani ciues, ob excitatum contra christianam societatem bellum v. 8, 3. ἀγάγῃ vid. ad 6, 12. Merito autem quaeritur, quaenam potestas synedrii Hierosolymitani in synagogas Iudaicas Damascenas et aliarum ciuitatum exterarum fuerit? Nempe Synedrii Hierosolymitani tanta erat apud exteros quoque Iudaeos auctoritas, vt placitis eius et praeceptis obtemperarent, praesertim quando agebatur de falsis prophetis et doctrina auitae religioni contraria; et in regionibus illis exteris in quibus synagogae erant, quae sponte Synedrii auctoritatem agnoscerent, Romani, eorumque exemplo tetrarchae et dynastae, concesserant synedrio potestatem, de Iudaeis in criminibus ad religionem spectantibus, quaestionem habendi, eosque puniendi cf. Ioseph. Ant. 14, 10. 16, 6. *Vitringa* de Synagoga vet. p. 866. *Witsius* Melctem. Leidens. p. 23. et *Wolfius* ad h. l. add. not. ad Matth. 26, 66. Damascus tunc temporis sub potestate Aretae, Arabum regis, erat vid. 2 Cor. 11, 32. not. infra ad v. 23. Hunc Aretam Iudaeorum proselytum fuisse nonnulli inde

coniecerunt, quod filiam suam Herodi Antipae matrimonio iunxerat. v. *Basnagius* Exercitatt. contra Baron. p. 163, *Michaelis Einleitung* Th. 2. §. 11. *Meyerus* in *Versuch einer Vertheidigung u. Erläuterung d. Geschichte Iesu u. d. App. aus Profanscribenten* p. 327. hoc saltem certum est, eum Iudaeis fauisse, et imperium Synedrii Hierosolymitani in Iudaeos potestati suae subiectos, sacrorum ratione habita, admisisse cf. v. 23 ss. 2 Cor. 11, 32.

3. 4. *ἐγένετο ἐγγίζειν αὐτὸν τῇ Δαμασκῷ* Hebraica loquendi ratio; *ἐγένετο* Hebr. ויהי, vt recte monuit *Haselaarius* in Diss. de nonnullis Actuum App. locis p. 32. ad verborum sententiam augendam nihil confert, si Graecorum more scribere voluisset Lucas, scripsisset fere: *ὅταν δὲ πορευόμενος ἤγγιζε τῇ Δ., ἐξαίφνης κ. τ. λ.* Verbum *περιαστράπτειν* non nisi apud patres Graecos legitur, pro eo verbo magis Graeco *περιλάμπειν* vsus est Lucas infra 26, 3. *πεσὼν* tam ictu fulminis, quam terrore percussus. *ἤκουσε φωνὴν λέγουσαν αὐτῷ audiuit vocem* i. e. tonitru coll. v. 29. Sic Ioh. 7, 28. legitur *ἦλθεν οὖν φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ vox e coelo audita est*, vbi scriptor, cum declarare vellet, quid significarit illud tonitru, ipsis verbis vsus est, quibus vsurus fuisset Deus, si humana voce mentem suam expressisset. *τί με* pro *διατί* vt Ioh. 18, 23. Matth. 26, 10. vbi vid. not.

5. *εἶπε δέ· τίς εἶ κύριε;*] *tum ille, quisnam es domine?* Haud pauci interpretes opinantur, Paulum noscitasse de facie Iesum, et Iesu docentis auditorem fuisse. Cum vero Paulus hoc loco legatur, non statim Iesum agnouisse, interpretes illi monent, Pauli animum fuisse perturbatum, et Iesum hoc quidem loco ac tempore non vulgariter ei apparuisse, sed per visionem, somno haud oppido dissimilem v. *Boehmii* Commentar. in ep. ad Rom. Prolegg. p. 52. Alii contra statuunt, Iesum Paulo non de facie cognitum fuisse. Quae quidem sententia nobis

probabilior videtur. Nusquam enim Paulus in literis suis scribit, se Iesum his in terris viuentem conspexisse et audiuisse, cum tamen hoc commemorandi, non semel, sed saepius occasio adesset, et hoc haud parum contulisset ad confirmandam auctoritatem ipsius apostolicam caeteris Iesu Apostolis nulla parte minorem v. *Heumanus* ad v. 17. p. 407 ss. *Eichhornius* in *Einleitung* B. 3. p. 10. σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν] *male tibi cedet, si contra stimulum calcitraueris*: πρὸς κέντρα λακτίζειν prouerbialis locutio est, Hebraeis, Graecis et Latinis vsitata. Pindarus Pyth. 2, 173. φέρειν δ' ἐλαφρῶς ἐπαυχένιον λαβόντα ζυγὸν γ' ἀρήγει. Ποτὶ κέντρον δέ τοι λακτιζέμεν, τελέθει ὀλισθηρὸς οἶμος *ferre vero leuiter Super humeros assumtum Iugum (mihi) prodest. Contra stimulum vero Calcitrare est Lubrica via.* Aeschyl. Prom. 323. Οὔκουν, ἔμοιγε χρώμενος διδασκάλῳ πρὸς κέντρα κῶλον ἐκτενεῖς *nequaquam me monitore vsus, contra stimulos pedem protendes.* Scholiastes: πρὸς κέντρα κῶλον ἐκτείνει ὁ βοῦς, λακτίζει δὲ κεντούμενος ὑπὸ κέντρου, ὅτε λακτίζει πρὸς κέντρον καὶ τὸ κῶλον αἱμάσσει. Ὁ γὰρ πρὸς κέντρα λακτίζων τοὺς πόδας αἱμάσσει. Φησὶν, οὐδ' ἐάν μοι μὴ πεισθῇς, βλάψεις σεαυτόν. — ἔστι δὲ παροιμία. Agamemn. 1633. πρὸς κέντρα μὴ λάκτιζε, μὴ πταίσας μογῇς. Eurip. Bacch. 791. θυμούμενος πρὸς κέντρα λακτίζοιμι, θνητὸς ὢν θεῷ *irac percitus contra stimulum dei calcitrarem, mortalis existens.* Idem in Peliad. ap. Stobaeum Eclogg. Ethicc. c. 3. p. 37. *Turic.* πρὸς κέντρα μὴ λάκτιζε τοῖς κρατοῦσί σου *contra stimulos ne calcitres in eos, qui potestatem in te habent.* Plautus Truculent. 4, 2. 55. *Nugae sunt si stimulos pugnis caedis, manibus plus dolet.* Quod prouerbium apud eundem Plautum Chalinus seruus Casin. 2, 4. 4. propriis elocutus est verbis: *Stultitia est, ei te esse tristem, cuius potestas plus potest.* Terent. Phorm. 1, 2. 27. *Venere in mentem mihi isthaec: nam quae inscitia est, Aduorsum stimulum calces?* Ammian. Marcell. 18, 5. *ne contra acumina calcitraret, flexis*

se in blanditias molliores v. *Zenobius* in Collect. Prouerb. Graecor. Cent. 5. n. 70. *Schottus* in Adagg. sacrr. N. F. quae inserta sunt Fasc. 5. Exercitt. Philol. hist. a *Crenio* publicatorum p. 413. *Bochartus* Hieroz. P. 1. Lib. 2. c. 39. *Erasmus* Adagg. Chil. I. cent. 3. n. 46. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 820. ed. *Fisch. Leusdenius* de Dialectis N. T. p. 251. *Fisch. Schoettgenius* in Diss. de stimulo boum Francof. ad Viadr. 1717. (qui loca ex scriptis Rabbinorum congessit). *Gronouius* Lectt. Plautin. p. 108. *Hagerus* de Graecorum prouerbio *πρὸς κέντρα λακτίζειν* Lips. 1738. 4. *Valckenarius* in Schediasm. Obss. critt. p. 382. Solebant autem Graeci et Romani iumenta, equos (Homer. Il. ψ', 429. 385.) inprimis boues arantes (vnde *κέντρον* etiam *βούκεντρον* appellatur v. Eustath. in Hom. Il. ζ', 134. p. 629. n. 52. Rom. Phauorin. s. *κέντρον*· LXX. Eccles. 12, 11.) *κέντρῳ*, stimulo cum cuspide acuta excitare. Scholiast. ad Pindari l. c. *τῶν γὰρ βοῶν οἱ ἄτακτοι κατὰ τὴν γεωργίαν κεντριζόμενοι ὑπὸ τοῦ ἀρῶντος, λακτίζουσι τὸ κέντρον, καὶ μᾶλλον πλήττονται qui enim ex bobus officio suo non funguntur, ab arante, stimulo fodiuntur; quodsi vero contra stimulum calcitrant, tunc adhuc magis punguntur.* add. Tibull. 1, 1. 29. Orientales quoque boues nimis lente gradientes *κέντρῳ* vrgere solebant, et etiamnum solent v. Sirac. 38, 25. *Paulsenius vom Ackerbau d. Morgenländer* c. 4. §. 31. *Maundrellii Reise* etc. p. 153. Prouerbium autem *πρὸς κέντρα λακτίζειν* desumtum a bobus aduersus stimulos, quibus aguntur, calcitrantibus, atque ita se ipsos magis laedentibus, veteres adhibebant de iis, qui repugnando superioribus, plus sibi obsunt, quam prosunt, qui rei ineuitabili maiori cum damno suo obnituntur. Iam si ad Paulum prouerbium transfertur, sententia procedit haec: imprudenter mihi resistere conaris, quo acrius repugnabis, eo grauiores tibi repugnando conciliabis poenas. *τρέμων καὶ θαμβῶν tremens ac pauidus*, conscientia male factorum turbatus. Caeterum quae

haetenus interpretati sumus verba: σκληρόν σοι — καὶ ὁ κύριος πρὸς αὐτόν· in plerisque codd. desunt v. *Griesbach.*, *Matthaeius*, *Birchius* ad h. l. Reperiuntur quidem in vers. Vulg. Arab. Polygl. Aeth. Arm. et Syr., poster. cum aster. sed multiplici cum varietate, quae vel ipsa interpolationem prodit. Genuina haec verba esse contenderunt *Wolfius*, *Heumanus*, *Boltenius*, sed sunt haud dubie e c. 26, 14. et 22, 10. in hunc locum translata, et recte ea omittenda iudicarunt *Erasmus*, *Beza*, *Grotius*, *Millius*, *Wetstenius*, atque omiserunt in editt. suis *Bengelius*, *Griesbachius*, *Matthaeius*. Solent autem scriptores sacri in narrationibus suis multa differre, vt scienter monuit *Bengelius* in Gnom. ad h. l. πρὸς αὐτὸν scl. ἔλεγε v. *Bosius* de Ellipsi. sub v. λέγειν p. 632. *Schaef.* ἀνάστηθι non vt alias (Luc. 1. 39. 4, 29. al.) redundat; nam v. 8. legitur: ἠγέρθη δὲ ὁ Σαῦλος ἀπὸ τῆς γῆς, et 22, 16. additur: καὶ στῆθι ἐπὶ τοὺς πόδας *insiste pedibus*, antea scl. prostratus. add. 14, 10.

7. οἱ δὲ ἄνδρες — ἐνvεοί] *itineris autem comites attoniti adstabant.* Est in his verbis quaedam difficultas, si ea conferuntur cum 26, 14. legimus enim ibi, non Paulum tantum, sed et comites eius in terram esse prolapsos. Sed euanescit difficultas, si eum *Valla* ad 22, 9. statuimus, comites Pauli ad primum pauorem prolapsos fuisse, continuo vero surgentes stetisse. Hanc rationem secutus quoque est *Haselaarius* l. l. p. 36. cuius verba digna sunt, quae apponantur: non video, inquit, quid obstet, quo minus statuamus, eos primum in terram prostratos, postea, cum, Paulo adhuc humi iacente, surrexissent, attonitos stetisse. Nulla certe in eo difficultas, quod 9, 7. solus Paulus, sed 26, 14. simul socii eius in terram prolapsi fuisse narrentur. Neque enim probatae bonitatis scriptor, qui in libro non ita magnae molis hanc sibi necessitatem impositam esse sentiat, vt vnius eiusdemque rei plus semel mentionem iniiciat, hanc sibi legem poni patiatur, vt identidem se ipse

quasi reuocet. Imo vero potius hic et illic, salua veritate, vel addendo nonnulla, vel omittendo, cauebit, ne satietatem lectoribus afferat. ἐννεοὶ attoniti erant, cum ob ipsum naturae terrorem, tum quod Paulum humi prostratum videbant. ἐννεὸς s. ἐνεὸς proprie significat *mutum* vt ap. τὰς ό Prou. 17, 29. Ies. 56, 10. Ammonius: κωφὸς καὶ ἔννεος ὁ αὐτὸς παρὰ τοῖς παλαιοῖς ἐλέγετο, ὁ μὴ φθεγγόμενος· Timaeus: ἐνεός· ὁ ἐστερημένος φωνῆς. de mente capto vocem ἐννεὸς adhibuit Symmachus Hos. 9, 7. vbi οἱ ό habent: παρεξεστηκώς v. *Stephani* Thes. in Append. p. 878. *Ruhnkenius* ad Timae. p. 74. et *Valckenarius* in Scholis ad h. l. Loco parallelo 22, 9. pro hac voce legitur: ἔμφοβοι ἐγένοντο, quam notionem etiam h. l. nomen ἐννεὸς obtinet. Hesych. ἐμβροντηθέντες, ἐννεοὶ γενόμενοι. — ἀκούοντες μὲν τῆς φωνῆς, μηδένα δὲ θεωροῦντες] *sonum*, fragorem tonitruum, *quidem audiebant, sed neminem videbant.* At c. 22, 9. legitur: τὸ μὲν φῶς ἐθεάσαντο, — τὴν δὲ φωνὴν οὐκ ἤκουσαν τοῦ λαλοῦντός μοι. Vario modo interpretes hanc repugnantiam tollere studuerunt. *Valla* ad 22, 9. scribi iussit h. l. θεωροῦντες μὲν τὸ φῶς, μηδένα δὲ ἀκούοντες, quam coniecturam confirmat auctoritas interpretis Aethiopici, qui vertit ac si legisset: θεωροῦντες τὸ φῶς, φωνῆς δὲ μὴ ἀκούοντες. Sed codd. omnes et versiones reliquae vulgatam lectionem tuentur, et haec lectio difficilior est. *Oecumenius*, *Beza*, *Er. Schmidius*, *Castalio*, *Heumannus*, alii, φωνὴ h. l. de voce *Pauli respondentis* intelligunt, sed 22, 9. de voce *Iesu loquentis*, quam non audierint Pauli comites, vt adeo h. l. enarretur, Pauli socios audiuisse quidem eum cum aliquo loquentem, sed non vidisse quocum locutus esset. Verum perquam contorta est haec ratio, eique contextus plane aduersatur. Nam in proxime praecedentibus non afferuntur verba Pauli, et si de voce Pauli Lucas intelligi voluisset vocabulum φωνὴ, adiecisset pronomen αὐτοῦ. *Hammondo*, *Elsnero*, *Moro*, *Rosenmüllero*, *Heinrichsio* φωνὴ h. l. vt

v. 4. est *tonitru*, infra autem 22, 9. *sermo* alloquentis Paulum. Et *Elsnerus*, quidem ad 22, 9. notauit haec, „crediderim, neque h. l. verba Christi cum sono quodam auribus percepta fuisse: vix enim afferri poterit ratio, quare vero comites Pauli eadem non audiuerint; sed potius Paulum animo in ecstasin rapto haec omnia percepisse, quomodo deinde audiuit Christum denuo in templo sibi loquentem 22, 17. 18.“ Sed locus ille non est nostro similis, quae enim ibi leguntur, de ἐκστάσει sunt explicanda, h. l. autem cogitandum est de fulminibus quae secuta sunt tonitrua, neque adeo statuendum, Paulum articulatam vocem percepisse. Equidem verba 22, 9. τὴν δὲ φωνὴν οὐκ ἤκουσαν τοῦ λαλοῦντός μοι explicanda puto: *vocem mecum loquentis*, sensum vocis, *non intelligebant*, tonitru iis non erat prodigiosum, non erat vox Christi, declaratio mentis Christi. Constat enim verbum ἀκούειν vt Hebr. שָׁמַע saepius ita poni, vt significet, *intelligere* v. Gen. 11, 1. 1 Cor. 14, 2. coll. 9, 23. etc. cf. et not. ad v. 4.

8. ἀνεῳγμένων δὲ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ, [οὐδένα ἔβλεπε] *et apertis licet oculis neminem videbat*: οὐδένα ἔβλεπε *Haselaarius* l. l. p. 51. et *Greilingius* l. l. non ad itineris comites, sed ad Iesum referunt, Iesum non vidit, cum verbis quoque v. 7. μηδένα θεωροῦντες Iesus respiciatur. Sed cum v. 9. sequatur: καὶ ἦν ἡμέρας τρεῖς μὴ βλέπων, et 22, 11. legatur: ὡς δὲ οὐκ ἐνέβλεπον, omnino haec verba nostra descriptionem coecitatis continent, atque referenda sunt ad Iesum, quem in visione Saulus viderat, et ad comites adstantes, neminem videbat, videbat οὐδέν. Atque hoc ipsum οὐδὲν habet cod. A*. et expresserunt vers. Syr. Arab. Erp. Vulg. quam lectionem probarunt *Grotius*, *Pricaeus*, et *Bengelius*, sed ea aperte glossema redolet. Iam quod ipsam Sauli coecitatem attinet, cum loco parallelo 22, 11. legatur, eum oculorum vsum amisisse ἀπὸ τῆς δόξης τοῦ φωτὸς ἐκείνου, aciem oculorum ipsius fulminis vim praestrinxisse: coecitatis caussa fuisse videtur amaurosis

(schwarzer Staar) temporaria, a luce nimia orta. Laudauit hanc in rem *Eichhornius* l. l. B. 6. p. 13. *Ploucqueti* Diss. de amaurosi, Tubing. 1789. 4. qui de specie amauroseos, quae anaesthetica dicitur p. 17. 18. haec notauit: *Sequitur species anaesthetica, cum medulla retinae quauis ex caussa facultatem sentiendi perdidit. Huc pertinet* 1) *Exallactica, cum substantia eius degenerauit, qualis est* — d) *hyperphaes, quae ex nimis intensa luce oritur. Vulgaris est experientia, solem vel focum radiorum eius, nubes splendidas, colores nimis viuidos inspicientes statim coecutire, irides ipsis obuersari, dolores in ima orbita vrgere, et sic* momentaneam *quasi amaurosin nasci. Ferri fusi fulgentes massas idem et perstantius efficiunt, teste Dünklero, Nootnagel. Ex* fulmine *ortam habet Richterus.* — *Nimia quippe irritatio a luce aut affluxum enormem humorum ciet, quo epispastica vel et thliptico-empharctica species oritur, aut neruosam substantiam nimis afficiendo motus in ea ciet excedentes, non satis determinandos, quibus mutatio tristis permanens, enallaxis aliqua, stuporem retinae perpetuum comitem habens, efficitur. Apud hos tentandum, quid* frigus actuale *possit* etc. *Michaelis* in *Richteri chirurgischer Bibliothek* B. 6. p. 732. refert: Afrum, fulmine ictum, oculorum lumina amisisse, praeterlapsis autem quatuor hebdomadibus, cum, graui tempestate orta, terribile fulmen conclaue, in quo Afer versabatur, illustrasset, eum subito visum recepisse vid. *Eichhornius* l. l. χειραγωγεῖν *manu ducere,* verbum de coecorum ducibus solenne Artemidor. Onirocrit. 5, 20. τυφλὸς ἐγένετο, καὶ ὑπὸ τῦ δύλυ ἐκείνυ ἐχειραγωγεῖτο. add. ib. 1, 28. 50. cf. *Wetstenius* ad h. l. 9. καὶ ἦν ἡμέρας τρεῖς κ. τ. λ.] *ibi per tres dies occoecatus, cibo potuque abstinebat.* Saulum ab omni cibo abstinuisse, ex his verbis non consequitur v. not. ad Matth. 4, 2. 11, 18. coll. 3, 4. Luc. 4, 2. sed verba οὐκ ἔφαγεν οὐδὲ ἔπιεν explicari debent: a cibi potusue largioris vsu abstinebat, nihil fere edebat et bibebat, partim moerore oppressus ob vi-

tam ante actam, cuius poenam coecitatem suam esse putabat (ieiunium luctus signum erat vid. ad Matth. 9, 15.), partim vt eo aptior esset ad meditandum et precandum v. 11. 10, 30, not. ad 2, 15.

10. Ἀνανίας Hebr. חֲנַנְיָה Dan. 1, 6. *gratiosus Iouae*, ex חנן *gratiosus fuit*, et יָה contracte pro יְהוָֹה. Saulum Ananiae et hunc Saulo iam antea fuisse cognitum, perquam probabilis est *Ammonii*, *Eichhornii*, *Heinrichsii* opinio coll. v. 12. *Hasdaario* quidem iudice (l. l. p. 64.), hoc temere fingitur. Ananias enim, inquit, diuinitus de Saulo adeundo admonitus, de eo loquitur, tanquam ex aliorum tantum relatione sibi cognito v. 13. *κύριε, ἀκήκοα ἀπὸ πολλῶν* (scl. *ἀνθρώπων*) *περὶ τοῦ ἀνδρὸς τούτου*, sed haec ratio valere nequit, cum v. 13. diserte addatur, quid audiuerit Ananias, nempe, *ὅσα κακὰ ἐποίησε κ. τ. λ.* Idem quoque V. D. negat, *ὅραμα* quod Ananiae et Saulo obtigerit, de cogitatis eorum animo per naturales caussas subortis, de visione, siue, somnio naturali explicari posse (p. 74 sq.) sed cogitandum esse ait, de visione a Deo effecta, omninoque repentinam illam Sauli ad sacra christianorum conuersionem, non solum insolita, sed mirifica vi, quae naturae leges excederet, effectam esse contendit p. 77. Contra vero *Eichhornius* l. l. p. 9 sq. quae h. l. leguntur, de Sauli et Ananiae visione, siue potius somnio, de viso quod vtrique per quietem obtigit (sic *ὅραμα* adhibitum extat 16, 9. 10. 18, 9. Gen. 46, 2. LXX. add. Act. 8, 26.) hunc in modum explicari posse putat: Saulus, cum Damascum venisset, et statum calamitosum, in quo versabatur, perpenderet, atque animo volueret, quae ipsi euenerant, in memoriam reuocat visum Ananiae sibi quondam familiaris, quem ad Christi signa se contulisse, aut iam antea ipsi compertum erat, aut post aduentum suum resciuerat. Huius visendi, cum eoque de Christi doctrina colloquendi desiderio flagrabat, simulque sperabat, se

eius ope visum recuperaturum esse, cum audiuisset, christianos praeditos esse facultate morbos sanandi. Quae vigilans optarat et desiderarat, in somnis ei contingebant. In somnio videt Ananiam ad se venientem, multa cum eo colloquitur, et visum eius ope recuperat. Die sequente rem omnem amicis ipsum visitantibus aperit, et Ananiam videre cupit. Ananias resciuerat Saulum aduenisse, quo consilio aduenerat, et quae in itinere ei euenerant, narrabatur ei quoque somnium Sauli, atque hunc desiderio ipsum videndi flagrare. Is vero fraudem ab hoc homine, christianorum aduersario acerrimo suspicabatur, et quamquam plures ei affirmabant, nil esse christianis a Saulo amplius metuendum, cum ad meliorem frugem rediisse, quamquam Ananias ipse probe intelligebat, talis hominis conuersionem perquam vtilem et salutarem rei christianae futuram esse, tamen Saulum adire nolebat. Nocte insecuta, ea somniat, quae a Luca v. 10—16. referuntur; hac re perculsus, omnem fraudis suspicionem abiicit, Saulum tertio post eius aduentum die adit, eumque adhibita sacra lotione in numerum christianorum recipit. Locum nostrum commode hunc in modum explicari posse, in promtu est, neque hac interpretatione admissa, negatur, Dei prouidentiam, ad Sauli et rei christianae salutem rem omnem direxisse. *κύριος* Iesus coll. v. 17. *ἰδοὺ ἐγώ, κύριε praesto sum, domine,* paratus tua mandata perficere Gen. 31, 11. 1 Sam. 3, 4.

11. 12. *ἀναστὰς πορεύθητι ἐπὶ τὴν ῥύμην τὴν καλουμένην εὐθεῖαν] confer te in plateam, quae recta appellatur.* *εὐθεῖα* quae recta patet, neque curua et inflexa est, *die sogenannte gerade Strafse.* *ῥύμη via, platea*, vt Matth. 6, 2. Hebr. רחב Ies. 15, 3. quod nomen Alexandrini interpretes expresserunt vocabulo *ῥύμη*, reliqui interpretes *πλατεῖα*. Ad verba *Σαῦλον ὀνόματι* subaudiendum est *ἄνδρα* coll. v. 12. v. *Bosius* de Ellips. sub v. *ἀνήρ* p. 33 ss. ed. *Schäfer*. *Ταρσέα Tarsensem.* Tarsus Ciliciae metropo-

lis Ioseph. Ant. 1, 6. 1. Ταρσὸς γὰρ παρ' αὐτοῖς τῶν πό-λεων ἡ ἀξιολογωτάτη καλεῖται. Diod. Sic. p. 406. C. μεγίστη τῶν ἐν Κιλικίᾳ πόλεων. Xen. Anab. 1, 2. 23. εἰς Ταρσὰς, πόλιν τῆς Κιλικίας μεγάλην καὶ εὐδαίμονα. add. Act. 21, 39. 20, 3. not. ad 16, 37. Hirtius de bel. Alex. 66. *Tarsus, quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est.* Graecis literis florens Strabo 14. p. 990. τοσαύτη δὲ τοῖς ἐνθάδε ἀνθρώποις σπουδὴ πρός τε φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἄλλην ἐγκύκλιον ἅπασαν παιδείαν γέγονεν ὥσθ' ὑπερβέβληνται καὶ Ἀθήνας καὶ Ἀλεξάνδρειαν. Ammian. Marcell. 14, 8. *Ciliciam vero quae Cydno amne exultat, Tarsus nobilitat, urbs perspicabilis.* Cydnus amnis Tarsum in duas partes diuidebat, et quasi ex vno duo faciebat oppida, hinc Ταρσοὶ in plurali dicitur Xenophonti l. l. Hesychio et Philostr. de vita Apoll. 1, 7. 6, 34. προσεύχεται precibus et meditationibus piis indulget. Sensus: non est amplius nominis christiani aduersarius, vicem suam dolet, ad meliorem frugem rediit. 12. καὶ εἶδεν — ἀναβλέψῃ] *et vidit per visum, virum nomine Ananiam, conclaue ingredientem, manusque, ei visus restituendi caussa, imponentem.* Haec verba interpretes nonnulli parentheseos nota a reliquis seiungunt, eaque non Iesu, sed Lucae verba esse putant, cum non additum legatur pronomen σὲ. Sed sunt verba Iesu ad Ananiam, quodsi enim Lucae verba essent, scripsisset: καὶ ὁ Σαῦλος εἶδεν κ. τ. λ. et quae h. l. leguntur verba, edocebant Ananiam, ipsius ope Saulo visum restitutum iri. ἄνδρα ὀνόματι Ἀνανίαν pro, te vidit: vidit speciem viri, quem Ananiam esse cognouit. Solent Hebraei nomina propria loco pronominum ponere v. Ioh. 4, 1. Luc. 3, 19. Gen. 4, 23. ἐπιθέντα αὐτῷ χεῖρα v. not. ad 8, 17.

13 — 15. ἀπὸ πολλῶν scil. ἀνθρώπων vid. 8, 3. ἅγιοι dicuntur omnino christiani coll. 32. 41. add. Rom. 1, 7. Eph. 1, 1. etc. ἡγιασμένοι Act. 20, 32. sicut Iudaei dicebantur קְדֹשִׁים vtpote a coetu paganorum segregati, et ad

veram religionem adducti, Deo consecrati, cari, v. *Koppius* ad Eph. 1, 1. not. ad Marc. 1, 24. Ioh. 10, 36. καὶ ὧδε ἔχει ἐξουσίαν κ. τ. λ. minime tutum videbatur Ananiae ad Saulum accedere, neque putabat eum, qui tam atrocem nominis christiani hostem se gessisset haetenus, serio poenitentiam esse acturum. *Wolfius* et *Rosenmüllerus* opinantur, Ananiam literis christianorum Hierosolymitanorum edoctum esse, quo consilio Saulus Damascum profectus sit, ibi enim haetenus nil patrauisse Saulum, e quo institutum eius et facultas a Synedrio data, patere potuisset. Sed pontificis et synedrorum intererat, vt consilium itineris Sauli Damascenis christianis non prius innotesceret, quam ille ibi aduenisset; probabilius ergo est Sauli comites, quibus ille, postquam oculorum vsum amiserat, mandata a Synedrio accepta aperuerat, haec diuulgasse, atque ita Ananiam consilium itineris Sauli comperisse. τοὺς ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομά σου *cultores tuos* id. qd. μαθητὰς τοῦ κυρίου 9, 1. cf. not. ad 2, 21. σκεῦός μοι ἐστιν οὗτος *est ille instrumentum mihi electum*; σκεῦος ἐκλογῆς ex Hebraismo, pro ἐκλεκτὸν *electum* v. 22, 14. 26, 16. σκεῦος Hebr. כְּלִי prop. *instrumentum*, *vas* cuiuscunque generis, indicat v. Sap. 15, 7. *Toupius* Emendatt. ad Suidam. p. 8. ed. Lips. *Schleusneri* Lex. h. v. deinde vero, vt כלי Ies. 18, 5. et ὄργανον, per metaphoram adhibetur ita, vt notet, *hominem ad hoc vel illud agendum idoneum*, vel *ad hoc illudue destinatum*, *hominem, cuius opera vtimur*. Sic Aristotel. in Politicis ὄργανον vocauit *seruum* vid. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 33. ed. *Fisch.* Polyb. in Exceptt. p. 1402. Δημοκλῆς ὁ μετὰ Πυθίωνος πεμφθεὶς κατάσκοπος πρὸς Ῥωμαίους, ὑπηρετικὸν ἦν σκεῦος, εὐφυὴς καὶ πολλὰς ἔχων ἀφορμὰς εἰς πραγμάτων οἰκονομίαν vid. *Raphelius* Obss. Polybb. p. 326. Saulus igitur, futurus religionis christianae doctor et defensor, h. l. vocatur σκεῦος ἐκλογῆς, quatenus eum Iesus (v. 10.) elegerat ad doctrinam Christi praedicandam. βαστάσαι τὸ ὄνομά μου] *ad nomen meum portandum*. Continuatur metaphora, nam vasis

vtimur ad res portandas. ὄνομά μου, pro, μου i. e. doctrinam meam, vt v. 16. coll. 22, 15. 26, 16. *βαστάζειν* autem in hac orationis serie, imagine remota, declarat: *doctrinam diuulgare, eius notitiam perferre ad homines.* Paulum gentes et reges ad Christi signa adducturum esse, his verbis non innuitur cf. 11, 1 sqq. sed hoc tantum, eum redditurum esse Christi doctrinam notissimam, de ea dicendo, eam defendendo coram gentilibus et principibus coll. Matth. 10, 18. omninoque inest verbis sententia haec: *longe lateque doctrinam diuulgabit*, *πρὸς πάντας ἀνθρώπους* 22, 15. *βασιλεῖς* v. Act. 13, 12. 25, 24. 33 sq. 25, 1. 10. 26, 1. 30. 27, 1 sqq. latiori significatu hoc vocabulum h. l. accipiendum est, ita, vt etiam prouinciarum praesides Romani intelligantur vid. not. ad Matth. c. 10, 18.

16. 17. *ἐγὼ γὰρ ὑποδείξω κ. τ. λ.*] *equidem ei ostendam quot mala ipsi religionis meae caussa sint perferenda.* γὰρ non potest h. l. reddi *nam*, sed redundat, vt saepius. *ὑποδεικνύειν ostendere, edocere* v. ad Matth. 3, 7. Sensus est: ei ostendam, multa ipsi mala esse sustinenda, et tamen constans erit, serio poenitentiam egit, depone ergo metum vanum. Videtur Ananias ante somnium eiusmodi cogitationes animo voluisse, dubitasse, an Saulus serio poenitentiam egerit, et Christi doctrinam suscepturus sit, cum facile praeuidere posset, quanta ipsi mala propter religionis Christi professionem subeunda essent. *Boltenius* futurum *ὑποδείξω* vim praesentis habere, et *δεῖ* pro *δέον* positum putat, vt sensus sit: equidem in praesenti exhibeo ei (coecitate immissa) specimen malorum, quibus propter vexatam meam ecclesiam dignus est. Quae tamen verborum interpretatio perquam contorta est; neque admittenda *Bengeri* explicatio, qui, cum in nonnullis codd. recentt. *αὐτῷ* desit, hoc pronomen ex ordine eiiciendum censet, et verbis hunc sensum substituit; ostendam

in eo l. per eum, (αὐτῷ pro ἐν αὐτῷ) quot mala meae religionis caussa sint perferenda.

17. Accedit Ananias ad Saulum eique aperit, se iussu Iesu venisse, vt visum reciperet, et Spiritu diuino imbueretur. Plura quam quae h. l. leguntur, Ananiam locutum esse, et summam tantum colloquii Lucam retulisse, res ipsa docet, et locus 22, 14 sq. ἐπιθεὶς τὰς χεῖρας duplici de caussa, cum ad sanandos oculos, tum ad impertiendum πνεῦμα vid. ad 8, 16. πνεῦμα ἅγιον eodem sensu accipiendum, quo 8, 16. legitur. Nomen Ἰησοῦς in nonnullis codd. vers. copt. Sahid. Aeth. Slau. deest, ex ordine eiecit *Matthaeius*, e v. 5. huc traductum putat *Millius*. Sed plurimi optimae notae codd. illud exhibent, et Ananias addidit, vt recte monuit *Wolfius*, quo disertius Sauli fidem in Iesum confirmaret.

18. καὶ εὐθέως ἀπέπεσον ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν κ. τ. λ.] *statim hinc Saulus delapsis ex oculis eius veluti squamis visum recuperauit.* Haec verba non ita accipienda sunt, ac si vere squamae oculis Sauli inhaerentes in terram deciderint, nam additur ὡσεὶ, sed sensus et opinio Sauli indicatur, ejus visus ita afficiebatur, vt humores in oculis arefacti, ei ab oculis decidere viderentur, vt ap. Tob. 11, 13. *Eichhornius*, vt ostenderet, Saulum legibus naturae conuenienter fuisse sanatum, l. l. p. 16. monuit, cum frigus actuale (v. *Plouquetus* supra ad v. 8. laudatus) remouere possit amaurosin, sanationem forte effectam esse eo, quod admonerit Ananias, senex, Sauli oculis, manus frigidas; vel caussam recuperati oculorum visus fuisse insignem laetitiam, quam Saulus ex Ananiae aduentu et allocutione perceperit (vid. not. ad Luc. 1, 44.); vel abstinentiam a cibo per triduum continuatam, cum diaeta macra faciat ad depellendam amaurosin v. *Plouqueti* initia Biblioth. med. pract. et chirurg. T. 1. p. 102. forte et haec omnia coniunctim in caussa fuisse,

vt Saulus visum reciperet. *Hasdaarius* contra p. 77. largitur quidem, rem ita fieri potuisse, sed sanationem vere ita effectam esse, salua fide Lucae statui posse negat. „Dicitur enim, inquit, Ananias diuinitus ad Saulum missus et iussus esse, vt ei visum restitueret 9, 12. 17. 22, 22 sqq. Fac, eum hoc vltro tentasse, an credibile est, adeo prudentem virum omnino incertum experimenti faciendi euentum antea praedixisse 9, 17. et hac re ancipiti sic suscipienda, vniuersam religionis caussam in periculum adduxisse? Praeterea aliam prorsus eum Sauli sanandi rationem persecutum fuisse, Lucas aperte refert. Videlicet solo iussu, vt in miraculis edendis fieri consueuerat, visum oculorum ei restituit 22, 13. coll. 9, 17. 18." Neque sane negari potest, Lucam sanationem Sauli ita enarrasse, vt de miraculo ipse cogitaret, et lectores de eo cogitare voluerit.

19. καὶ λαβὼν τροφὴν ἐνίσχυσεν] *cibo sumto vires recepit.* Ab Anania edoctus et in fide confirmatus, liberatus a coecitate, quam pro poena numinis irati habebat, iam se idoneum intelligens ad subeundum munus doctrinae Christi praeconis, omnique cura solutus, more consueto cibum sumsit, et vires eo sumto recepit. ἐνισχύειν prop. *corroborare*, haud raro intransitiue ponitur, ita, vt omissum sit ἑαυτὸν, et notet, *se reficere, vires recipere* vt h. l. et apud τοὺς ό Gen. 48, 2. vbi respondet Hebr. יִּתְחַזֵּק 2 Macc. 2, 24. ἐνίσχυσαν καὶ οὐ διέφυγον τῆς ἀσεβείας v. *L. Bosius* de Ellips. s. ἑαυτοῦ p. 128. 130. *Schöf. Vigerus* de Idiotism. p. 187. *Horn.* et *Kypkius* ad h. l. in codd. nonnullis ap. *Wetsten.* et *Matthaei.* legitur ἐνισχύθη, e glossemate. ἐγένετο δὲ ὁ Σαῦλος κ. τ. λ.] *et postquam per aliquot dies Damasci cum Christi sectatoribus versatus erat, protinus in synagogis docuit.* Paulus in literis ad Gal. 1, 17. refert, se post conuersionem suam, non Hierosolymam esse profectum, sed contulisse se in Arabiam, et inde Damascum esse

reuerfum. v. Prolegg. §. de Chronologia libri n. 4. 5. Hinc ex *Pearsonii* fententia in Annal. Paul. p. 2. verba v. 19. ἐγένετο δὲ ὁ Σαυλος feparanda funt ab antecedentibus his: καὶ λαβὼν τροφὴν ἐνίσχυσεν, et inde a verbis, ἐγένετο δὲ ὁ Σαῦλος enarrantur ea quae Damafci poft Sauli reditum ex Arabia euenerunt. Cui tamen fententiae omnis orationis feries aduerfatur. Alii, vt *Michaelis* ad Gal. 1, 17. ea quae h. l. v. 19. leguntur ad primam Sauli in vrbe Damafco commorationem referenda cenfent, reliqua vero inde a v. 20. ad ea quae poftea Damafcum ex Arabia reuerfus egit. Sed verba καὶ εὐθέως ἐν ταῖς συναγωγαῖς ἐκήρυσσε κ. τ. λ. fatis aperte docent, v. 20 fqq. cum v. 19. arcte cohaerere. *Keilius* in *Analekten für das Studium d. exegetifchen u. fyftematifch. Theologie* B. 3. St. 1. p. 145 fq. et *Hafelaarius* l. l. p. 23. quae inde a v. 3. leguntur, referunt ad Sauli commorationem Damafci poft reditum ex Arabia. Sed ἱκαναὶ ἡμέραι v. 23. referri poffunt ac debent ad omne tempus commorationis Sauli in vrbe Damafcena, antequam in Arabiam tenderet, vt adeo ἱκαναῖς ἡμέραις annumerandae fint illae ἡμέραι τινὰς v. 19. memoratae; nam fenfus verborum v. 19 fq. eft: Saulus cum aliquot dies chriftianis Damafcenis vfus effet, ftatim in fynagogis docuit v. Prolegg. §. de Chronologia libri n. 4. 5. et *Bertholdti Einleitung* in die Schriften d. A. u. N. T. Th. 5. B. 2. p. 2734. Pauli iter in Arabiam Lucas filentio praeteriit v. not. ad v. 25 extr.

20. καὶ εὐθέως — ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ] *ftatim in fynagogis docuit, Iefum effe filium Dei.* υἱὸς τοῦ Θεοῦ filius Dei, rex ille hominum a Deo conftitutus, de quo V. T. prophetae cecinerunt, Meffias v. ad Matth. 4, 3. 16, 16. Pro Χριστὸν, quam lectionem *Wolfius* et *Hemmanus* tuentur, legunt Ἰησοῦν ABCE. alii, ap. *Wetft. Griesb. Birch. Matth.* verf. Syr. Ar. Erp. Copt. Aeth. Armen. Vulg. probarunt hanc lectionem *Grotius*, *Millius*, *Bengelius*,

Michaelis, *Morus*, *Rosenmüllerus*, *Valckenarius*, alii, eamque in textum recepit *Griesbachius.* Recte. Nam Messiam esse Dei filium, neque Paulus negauerat ante, neque negabant Iudaei, sed Iesum esse Dei filium, hoc pernegabant. Confirmat etiam lectionem Ἰησοῦς v. 20. vbi legitur: ὅτι οὗτος sc. Ἰησοῦς, v. 20. memoratus, ἐστιν ὁ Χριστὸς, atque ex illo ipso commate puto grammaticum, in margine, vel inter lineas, quo explicaret formulam υἱὸς τοῦ Θεοῦ, adscripsisse vocem Χριστὸν, quam deinde librarii incurii, pro vera lectione habentes, loco nominis Ἰησοῦν in ordinem receperunt.

21. οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ πορθήσας κ. τ. λ.] *nonne hic ille est, qui huius (Iesu) cultores vexauit Hierosolymis?* πορθεῖν prop. notat, *perdere*, *vastare* Xen. Anab. 5, 7. 9. ἔρχεται εἰς πορθήσων sc. τὸ χωρίον. Agesil. 1, 20. πεπορθημένη καὶ ἠρημωμένη χώρα, iungitur cum καίειν ib. 1, 33. ἔκαιε καὶ ἐπόρθει τὰ περὶ τὸ ἄστυ. Herodi. 6, 5. 11. τὸ στρατιωτικὸν — ἐμβαλὸν εἰς τὴν — χώραν, ἐπόρθει τε αὐτὴν, καὶ — ἀνέτρεψε κώμας. Hesychius: πορθεῖν — ὀλλύειν. Idem: πόρθησις, ἐρήμωσις, καθαίρεσις. Deinde significat, *quocunque modo infestare*, *affligere*, *vexare*, *persequi aliquem* vt h. l. Hesych. ἐπόρθουν — ἐδίωκον· vt Gal. 1, 13. vbi ei tanquam synonymum iungitur διώκειν. vid. *Wesselingius* ad Diod. Sic. 11, 32. T. 1. p. 439. *Kypkius* ad h. l. et *Münthius* ad Gal. 1. 23.)

22. μᾶλλον ἐνεδυναμοῦτο *magis confirmatus est scilicet*, persuasio eius de praestantia et veritate doctrinae Iesu, et Iesum Messiam esse, indies creuit, atque adeo etiam παῤῥησία eius. συνέχυνε *confundebat.* συγχέειν *confusum reddere*, *perturbare*, *refutare*, *argumentis aduersarium eo redigere*, *vt quid contra dicat*, *non habeat*. Chrysost. 9, 163. ἀπεστόμιζεν, οὐκ εἴα τι εἰπεῖν. Verbum συμβιβάζειν proprie significat: *compingere*, *apte commissura coagmentare*, *copulare*, et ponitur de lignariis, qui

ligna inter se committendo aptandoque coire faciunt, hinc per metaphoram adhibetur de animorum coniunctione, vt sit, *conciliare, coniungere* Eph. 4, 16. Col. 2, 2. Scholiast. ap. Thucyd. 3, 29. φίλον ποιεῖν. Eustath. ad Il. ξ', p. 967, 20. συμβιβάσαι, καὶ εἰς ἓν συνάψαι, καὶ εἰς φιλίαν συναγαγεῖν. Iam quoniam qui alios docet, doctrinae partes apte et accurate coniungit, earum nexum ostendit, et quae possunt demonstrari, congrue demonstrat, hinc συμβιβάζειν etiam declarat: *docere*, vt h. l. quo sensu recurrit 1 Cor. 2, 16. et saepius in versione septuagintavirali, vt Ex. 4, 12. ἐγὼ ἀνοίξω τὸ στόμα σου, καὶ συμβιβάσω σε, ὃ μέλλεις λαλῆσαι, vbi in Hebr. est הוריה. Ex. 18, 16. συμβιβάσω αὐτοὺς τὰ προςτάγματα Θεοῦ Hebr. הודעת. Deut. 4, 9. καὶ συμβιβάσεις τοὺς υἱούς σου. add. Ies. 40, 14. Dan. 9, 22. Hesych. συμβιβασθέντες, διδαχθέντες. Id. συμβίβασις, διδαχή. Apud profanos scriptores rarior est haec verbi notio, attulit hanc in rem *Kypkius* locum Ocelli Lucani de vniverso c. 3. p. 530. εἴπερ ἀληθῶς ὁ λόγος συμβιβάζει, μὴ μόνον τὰ μέρη συνυπάρχειν τῷ κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ τὰ περιεχόμενα τοῖς μέρεσι *siquidem reuera ratio docet, non solum mundi partes vna cum mundo, verum et quae mundus continet, simul cum partibus exsistere.*

23. 24. ὡς δὲ ἐπληροῦντο — ἀνελεῖν αὐτὸν] *pluribus autem diebus praeterlapsis, Iudaei de eius nece deliberarunt.* 2 Cor. 11, 32. legimus, ethnarcham Aretae, Arabiae regis, ad portas Damasci custodiam collocasse, vt Paulus caperetur. Constat autem, Syriam Damascenam per Pompeium M. finito bello Mithridatico in Romanorum potestatem fuisse redactam. Quaeritur ergo qui factum, vt Damasco tunc temporis imperarit Aretas, et constituerit ethnarcham? Scilicet Aretas ille, ob repudiatam filiam Herodis Antipae vxorem (vid. ad Matth. 14. 3.) ei bellum intulerat, vltimo anno Tiberii (a. C. 37.) et omnem eius exercitum profligarat Ioseph. Ant. 18, 5. 1 sq. διαφορᾶς

ἑκατέρω συλλεγομένης, εἰς πόλεμον καθίστανται, στρατηγοὺς ἀποσταλκότες ἀνθ' ἑαυτῶν. Καὶ μάχης γενομένης, διεφθάρη πᾶς ὁ Ἡρώδου στρατός. Herodes haec per literas ſignificat Tiberio, qui indigne ferens Arctae audaciam (Ioſeph l. c. *ὀργῇ φέρων τὴν Ἀρέτα ἐπιχείρησιν*), Vitellio, Syriae praeſidi ſcribit, vt bellum Arctae inferat, et aut viuum regem captum abducat, aut occiſi caput ad ſe mittat. Vitellius bellum parabat, ſed accepto nuntio de obitu Tiberii, milites ex itinere reductos in hyberna dimittebat. Atque ita Arctas bello liberatus eſt. Eo igitur tempore, quo Vitellius copias ſuas reduxit (a. 37. l. 38.), Arctam in Syriam irruiſſe, Damaſcum occupaſſe, eamque, cum ſtolidus et vecors fuerit Caligula Tiberii ſucceſſor, impoſito praeſidio aliquamdiu tenuiſſe, interpretes haud pauci ſtatuunt, v. *Wolfius* in Curis ad 2 Cor. l. l. *Michaelis Einleitung in d. N. T.* Th. 1. §. 11. p. 55. ed. 3. *Eichhornius* in *Einleit.* Th. 1. p. 49. Sed Arctam tum demum Damaſcum ſibi ſubiecisse, cum Vitellius de prouincia deceſſiſſet, oſtenſum eſt in Prolegg. §. de chronologia libri n. 3. *παρετήρουν τε τὰς πύλας —ὅπως αὐτὸν ἀνέλωσι*] *cum igitur (Iudaei) dies noctesque portas, cum ſublaturi, obſeruarent.* At Paulus 2 Cor. l. l. ſcribit, milites ethnarchae, Arctae regis, vrbis portas obſeſſas tenuiſſe, ne elaberetur. Vario modo haec inter ſe conciliare ſtuduerunt interpretes. Cum Iudaei ſuas habuerint *ἐθνάρχας*, quorum hinc inde mentio fit apud Ioſephum, qui de rebus ad religionem et ſacra pertinentibus, forte etiam aliis quibusdam cauſſis ciuilibus cognoſcerent v. Ioſeph. 14, 7. 2. vbi is, qui Iudaeis Alexandriae habitantibus praefectus erat, dicitur *ἐθνάρχης*. cf. *Krebſius* ad 2 Cor. l. l. *Erneſtii* Interpres N. T. 3, 10. 75. *Weſſelingius* de Archontibus Iudaeorum p. 81.: nonnulli putant *Ἀρέτα* fuiſſe nomen *ἐθνάρχου*, et per *τὸν βασιλέα* imperatorem Romanum intelligunt. Sed *Ἀρέτα* eſt genitiuus (ab *Ἀρέτας* v. *Br. Schmidius* ad 2 Cor. l. l. quod nomen Arabum reges adamarunt

v. 2 Macc. 5, 8. *Heynius* de Ethnarcha Aretae Arabum regis Paulo insidiante Viteb. 1755. p. 42 sq.), et nunquam Romanorum imperator in his libris vocatur βασιλεὺς, sed Καῖσαρ v. *Wolfius* ad 2 Cor. l. c. *Heynius* l. l. p. 34. et *Haselaarius* p. 96. Aliam viam ingressus est *Walchius* in Diss. de ethnarcha Iudaeorum Damascenorum Paulo insidiantium Act. 8, 23. 24. 2 Cor. 11, 32. Ienae 1757. 4. per ἐθνάρχην intelligit archontem Iudaeorum ab Areta rege constitutum. Statuit nimirum, Aretam, cum vrbe potitus esset, ethnarcham a Romanis constitutum, securitatis caussa, de munere suo deiecisse, aliumque, cuius fidei se permittere potuisset, in illius locum suffecisse; hinc Paulum, cum loqueretur de ethnarcha, Iudaeorum Damascenorum praefecto, addidisse Ἀρέτα τοῦ βασιλέως, vt Corinthii scirent, quis ille fuerit, nempe eum, qui tum a rege Areta Iudaeis, dimisso priore, praepositus fuisset, quique a Romano, siue potius a Romanis constituto, secernendus esset. Contendit igitur *Walchius*, Iudaeorum (Act. 9, 24.) eorumque ethnarchae 2 Cor. l. c. precibus factum esse, vt magistratus Damascenus, ab Areta vrbi impositus, ad portas eius custodiam collocaret, adscitis forte nonnullis Iudaeis, qui indicarent, si Paulus accederet, et fuga se incolumem extrahere vellet. Sed nimis quaesita est haec interpretatio, et quae de Iudaeorum ethnarcha ab Areta, dimisso priore, constituto afferuntur, non nisi coniectura nituntur. Longe probabilior est plerorumque interpretum sententia, cogitandum esse de ethnarcha ab Areta Damasco et circumiacentibus ditionis suae regionibus praefecto; ἐθνάρχης enim in vniuersum dicitur, qui alicui genti, siue maiori siue minori regendae cum potestate praefectus est, qui alias dicitur ἐπίτροπος v. *Krebsius* ad Decret. Roman. pro Iudaeis e Iosepho p. 68. et si intelligendus esset 2 Cor. l. c. Iudaeorum ethnarcha, scripsisset potius Paulus: ὁ ἐθνάρχης (s. ἐπίτροπος) τῶν Ἰουδαίων, ὃν κατέστησε Ἀρέτας ὁ βασιλεύς. Quo autem con-

ciliatus locus noster cum illo 2 Cor. statuendum est, vel, ethnarcham Iudaeis iniunxisse, vt portas obseruarent, vel cum Iudaeis adhortantibus et instigantibus, custodiam ad vrbis portas collocasse, vt adeo παρετήρουν impersonaliter, aut ita accipiendum sit, vt fecisse dicantur Iudaei, quod per alium fecerint, vel, quod praeplacet, Iudaeos, auctoritate ethnarchae, vna cum eiusdem militibus vrbis portas obseruasse. Verba ἐγνώσθη δὲ — αὐτῶν parentheseos nota a reliquis sunt seiungenda.

25. Saulus, qui se occultauerat, christianorum ope euadebat, demittebant nimirum eum in corbe διὰ τοῦ τείχους per murum, per muri aperturam, vel fenestram domus, proxime ad murum vrbis adiacentis, διὰ θυρίδος 2 Cor. 11, 33. add. Ios. 2, 15. cf. et *Harmari Beobachtt. über d. Orient* Th. 1. p. 186. Saulus Damascenorum Iudaeorum insidiis ereptus, non statim Hierosolymam, sed in Arabiam se contulit v. not. ad v. 19. Gal. 1, 17 sqq. Hoc iter, cuius nec in oratione Sauli Act. 22, 16. 17. mentio fit, Lucas h. l. silentio praeteriit, quoniam, vt videtur, ignorabat a Saulo iter in Arabiam susceptum fuisse, aut huius rei oblitus erat. *Hasslaerius* l. l. p. 58. reticentiae huius caussam affert hanc: Lucae propositum fuisse, nonnulla tantum historiae Sauli momenta memorare, in quibus singulari Dei procuratione ipsi prospectum fuisset, ea inprimis, quibus exponeretur modus, quo effectum sit, vt ad gentes docendas se conferret. Omissa ergo triennii historia, eum attulisse, qui factum sit, vt non adeo Hierosolymis, sed maxime extra Palaestinam, in regionibus remotioribus propagandae religioni operam dederit.

26. 27. παραγενόμενος δὲ ὁ Σαῦλος εἰς Ἱερουσαλὴμ] *tum Saulus Hierosolymam profectus.* Non statim post conuersionem suam Hierosolymam profectus est, veritus, ne, si illico rediisset, a synedris interimeretur.

Iam vero conuersionem suam diuturnitate in obliuionem adductam esse sperabat. ἐπειρᾶτο κολλᾶσθαι τοῖς μαθηταῖς] christianis se adiungere volebat: de verbo κολλᾶσθαι vid. not. ad 5, 13. est id. qd. συγχρᾶσθαι Ioh. 4, 9. vbi v. not. καὶ πάντες ἐφοβοῦντο αὐτὸν κ. τ. λ. sed omnes eum reformidabant, non credentes, eum esse Iesu sectatorem, animi ipsius sinceritatem suspectam habebant, cum Hierosolymis per triennium abfuisset, et in Arabia commoratus esset, apud populos, quibus cum Hierosolymitanis parum commercii esset. 27. Contulit se Saulus ad Barnabam, de quo v. 1, 23. 4, 37. quem sibi cognitum habuisse videtur, eiusque opem implorauit, vt ipsum commendaret Apostolis. ἐπιλαβόμενος αὐτὸν male nonnulli vertunt: hospitio eum excepit, imo ἐπιλαμβάνεσθαι notat: manu prehendere, de qua verbi notione v. *Hemsterhusius* in notis ad Lucian. T. 1. p. 313. et h. l. ex Hebraismo redundat. πρὸς τοὺς ἀποστόλους ad Petrum et Iacobum, hos enim solos se tum vidisse Saulus refert Gal. 1, 18. 19. recte inde colligitur, solos istos ex Apostolis tunc fuisse Hierosolymis, cur enim vel ipse alios non inuisisset, vel alii ab eius congressu abstinuissent? Verba καὶ διηγήσατο αὐτοῖς intpp. nonnulli ad Saulum referunt, sed rectius ea referuntur ad Barnabam. Conueniebat enim potius, vt apposite monuerunt *Grotius*, *Wolfius*, *Rosenmüllerus*, alii, quae Damasci euenerant, Saulum ibi summa libertate doctrinam Christi praedicasse, narrari a Barnaba, quam ab ipso Saulo praedicari. Barnabas igitur commendauit Saulum Apostolis, id inprimis strenue agens, vt omnem fraudis suspicionem amoueret.

28—30. καὶ ἦν μετ' αὐτῶν εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος] itaque cum iis familiariter versatus est cf. not. ad 1, 21. quindecim dies se apud Petrum commoratum esse, scribit Gal. 1, 18. καὶ παῤῥησιαζόμενος — ἐν τῷ ὀνόματι κ. τ. λ. libere Iesum eiusque doctrinam professus est (παῤῥησιάζεσθαι libere loqui, μετὰ παῤῥησίας λαλεῖν) dis-

seruit ac disputauit cum Hellenistis, ipse Hellenista. *διελάλει πρὸς τοὺς* Ἑλληνιστὰς vid. 11, 20. add. not. ad 6, 1. 9. *hi vero ei necem parabant.* 30. *ἐπιγνόντες* scil. *τοῦτο quod cum cognouissent fratres* v. *Bosius* de Ellips. sub v. *τοῦτο* p. 490. *Schaefer.* *κατήγαγον αὐτὸν εἰς Καισάρειαν deduxerunt eum Caesaream.* *κατάγειν* prop. de iis adhibetur, qui aliquem e loco, vel, regione altiore et sublimiore, in depressiorem deducunt. Καισάρεια *Caesarea*, vrbs ad mare mediterraneum sita, iam supra 8, 40. memorata. *ἐξαπέστειλαν αὐτὸν εἰς* Ταρσὸν *dimiserunt eum Tarsum*, vbi inter sibi propinquos et notos tutior ab insidiis erat. Sine dubio autem etiam in Cilicia docuit. Ταρσὸς vid. ad v. 10.

31. Vera lectio, quam plures codd. et verss. antiquae tuentur, quamque adeo *Millius*, *Bengelius*, *Griesbachius* probarunt, est: *ἡ μὲν ἐκκλησία — εἶχεν εἰρήνην, οἰκοδομουμένη καὶ πορευομένη — ἐπληθύνετο*, cum variae Palaestinae regiones memorentur, librarii singularem, qui loco alterius numeri positus est, mutarunt in pluralem. *εἶχον εἰρήνην pace fruebantur.* Deflagrauerat christianorum vexatio, multi enim christiani in exilium profecti erant, et Saulus, acerrimus christiani nominis aduersarius, christianos persequi desierat. Finiuit hac notatione scriptor narrationem inde a c. 8. deductam. *οἰκοδομούμεναι καὶ πορευόμεναι κ. τ. λ.*] *numero increscentes, pietatis in Deum laude florentes, et Spiritus S. adiumento gaudebant efficacissimo.* Verbum *οἰκοδομεῖν* significat: *aedificare.* Iam cum domus aedificatur, crescit subinde altius, hinc *οἰκοδομεῖν* metaphorice notat: *augere* et *οἰκοδομεῖσθαι crescere* vt h. l. et referri debet ad augmentum numeri; comparatur enim ecclesia cum aedificio, quod in maiorem molem crescit. Minus recte alii *οἰκοδομεῖσθαι* explicant: *augeri fide, religionis cognitione*; nam *οἰκοδομούμεναι* h. l. simpliciter positum extat, et sermo est de aedificatione externa. *πορεύεσθαι τῷ φόβῳ τοῦ κυρίου, pietatis in Deum studiosum esse*, vitam integram scelerisque puram agere. *Φόβος τοῦ*

κυρίου est *pietas* vt Ps. 36, 2. Rom. 3, 18. 2 Cor. 7, 1. al. πορεύεσθαι vt Hebr. הלך per metaphoram ita adhiberi solet, vt notet, *viuere* v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 196. et φόβῳ positum est pro ἐν φόβῳ, quae praepositio saepius omittitur, vt 2 Sam. 15, 11. καὶ πορευόμενοι τῇ ἁπλότητι. Ps. 81, 14. Ἰσραὴλ ταῖς ὁδοῖς μου εἰ ἐπορεύθη. Ps. 79, 31. καὶ τοῖς κρίμασί μου μὴ πορευθῶσι. Prou. 28, 26. ὃς δὲ πορεύεται σοφίᾳ, σωθήσεται, vbi in textu Hebraico ב expressum est. Luc. 1, 6. πορευόμενοι ἐν πάσαις ταῖς ἐντολαῖς καὶ δικαιώμασι τοῦ κυρίου. vid. et *Bosius* de Ellips. sub ἐν p. 702. *Schaef.* παράκλησις quod alii cum Vulgato interprete vertunt, *consolatio*, alii *tranquillitas* quam Sp. S. largitur, alii *institutio* Sp. S. sc. per doctrinam l. per Apostolos, quos Sp. S. adiuuat (5, 2.) est potius, *adiumentum* Sp. S. vid. not. ad Ioh. 14, 16. et πληθύνεσθαι significat: *abundare*, vt adeo sensus verborum τῇ παρακλήσει τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐπληθύνοντο sit: multiplici modo eos Sp. S. adiuuabat, gaudebant Sp. S. adiumento efficacissimo. — *Rosenmüllerus* οἰκοδομούμεναι interpretatur: et numero membrorum et incrementis in cognitione religionis ac virtutis proficiebat coetus; verbum πορεύεσθαι cum *Er. Schmidio* et *Wolfio* eo significatu accipiendum putat, vt sit: *augmentum capere, progressum facere*, vt 2 Reg. 3, 1. καὶ ὁ οἶκος Δαβὶδ ἐπορεύετο καὶ ἐκραταιοῦτο, καὶ ὁ οἶκος Σαοὺλ ἐπορεύετο καὶ ἠσθένει *magis magisque creuit — decreuit; progressum fecit in crescendo — in decrescendo*; τῇ παρακλήσει τοῦ ἁγίου πνεύματος refert cum *Beza*, aliisque ad πορευόμεναι, et ἐπληθύνοντο vertit: *crescebant, numerus christianorum augebatur* v. Act. 6, 1. 7. 7, 17. vt adeo sententia procedat haec; proficientes, incrementa capientes religionis (φόβῳ τοῦ κυρίου) et tranquillitatis, quam Sp. S. largiretur, et numero auctae sunt. Alii τῇ παρακλήσει κ. τ. λ. vertunt: et iuuante Sp. S. numerus christianorum creuit.

32. 33. Inde ab hoc versu usque ad c. 11, 18.

sermo est de itineribus, quae Petrus (qui hactenus Hierosolymis et aliquamdiu Samariae 8, 14. religionem docuerat) suscepit, vt conditas in Palaestina ecclesias visitaret, confirmaret, et Christi doctrinam praedicando coetum christianorum amplificaret. Ad πάντων *Heumannus* subaudiendum censet ἁγίων, praeeunte *Er. Schmidio*, qui supplet μαθητῶν, sed rectius cogitando additur τόπων, ita, vt intelligantur regiones v. 31. memoratae, a Petro peragratae. Λύδδα vicus Palaestinae (Ioseph. Ant. 20, 6. 2. Λύδδα κώμη, πόλεως τῷ μεγέθει οὐκ ἀποδέουσα· vicus ergo qui dicitur κωμόπολις Marc. 1, 38. vbi v. not.) non procul a mari mediterraneo situs v. *Relandi* Palaestina p. 878. *Lightfootus* in Chorogr. Matth. c. 16. et *Wetstenius* ad h. l. κατέρχεσθαι vsurpatur de iis, qui de loco quodam superiore eunt et tendunt ad locum aliquem inferiorem; oppositum verbum est ἀναβαίνειν, quod in libris N. T. saepius ponitur de Hierosolymam tendentibus v. ad Matth. 20, 19. Αἰνέας nomen Graecum, vnde probabile, cum Hellenistam fuisse, quod vero fuerit e numero sectatorum Christi, ipsa narratio sat euidenter docet, nam v. 32. legitur, Petrum se contulisse πρὸς τοὺς ἁγίους Lyddae habitantes, et inter eos deprehendisse Aeneam, et v. 35. additur: viderunt hominem valetudini restitutum omnes Lyddam et Saronem incolentes christiani; nec, si nunc demum homo ille ad Christi signa se contulisset, id notare omisisset scriptor. κράββατος vid. ad Marc. 2, 4. παραλελυμένος vid. ad 8, 7.

34. ἰᾶταί σε Ἰησοῦς κ. τ. λ.] *te Iesus Christus saluum esse vult, surge, et tibimet ipse lectum sterne:* στρωννύειν notat, *expandere, explicare*, et ad στρῶσον subint. κράββατον. Quaesiuerunt autem interpretes, quorsum iusserit Petrus, vt appararet Aeneas lectum ad decubitum, cum eum surgere iusserit? *Lud. de Dieu* respondet: non iubetur surgere et abire, sed vt lectum incompositum et inaequalem, cubantique molestum, vt volu-

stantibus aegris contingere solet, non iam alii, vt fieri consueuerat, sed ipsemet surgens componeret, complanaret, aequaret, et cubationi aptum redderet, quod penitus restitutae valetudinis certum erat argumentum. Praeplacet tamen *Heumani*, aliorumque interpretatio: lectum, quem tibi hactenus alii strauerunt, in posterum tute tibi ipse sterne. Similis locus Ioh. 5, 8, vbi v. not.

35. καὶ εἶδον αὐτὸν — ἐπὶ τὸν κύριον] eumque, valetudini restitutum, *viderunt omnes Lyddam et Saronam incolentes, qui Christi nomen profitebantur.* Σάρων, שָׁרוֹן Ies. 33, 9. 65, 10. Ios. 11, 18. non est nomen vrbis, vt nonnulli opinati sunt, sed nomen regionis campestris et pascuosae, multis viculis repletae inter Lyddam et Ioppen v. *Lightfootus* in Chorograph. Matth. c. 17. *Bocharti* Hieroz. P. 1. Lib. 2. c. 30. p. 311. ed. *Rosenm*. *Relandi* Palaestina p. 370. Hieronym. ad Ies. 33, 9. *Saròn omnis* circa Ioppen Lyddamque appellatur regio, in qua latissimi campi fertilesque *redduntur*. ἐπέστρεψαν qui ad Christi signa se contulerant v. *Glassius* Phil. S. p. 299. Sine omni idonea ratione nonnulli ante ἐπέστρεψαν subintelligunt καὶ, et πάντες explicant: *plerique* l. *multi*, hoc sensu: multi viderunt sanatum, iidemque propterea Christi signa secuti sunt. Hoc si dicere voluisset Lucas, aliter mentem suam expressisset cf. v. 42.

36. Ἰόππη oppidum Syriae, portu instructum, quod Augustus Herodis regno adiunxit v. Ioseph. B. I. 1, 20. 3. hodie *Iaffa* dicitur. Hebr. יָפוֹ Ion. 1, 3. v. *Relandi* Palaestina p. 864 ss. Pomp. Mela 1, 11. μαθήτρια *discipula* Diog. Laërt. 4, 1. 2. h. l. *coetui christianorum adscripta*. Moeris: μαθητρὶς, ἀττικῶς· μαθήτρια, ἑλληνικῶς. Thomas Mag. μαθητρὶς ὡς αὐλητρὶς, οὐ μαθήτρια. Ταβιθὰ — Δορκάς] *nomine Tabitha, quod si interpreteris Dorcas dicitur* h. e. capra gazella Linn. de qua v. *Oedmani vermischte Sammlungen aus d. Naturkunde Heft* 1, p. 1 sqq.

Rosenmüllerus in *Zusätzen zu Arvieux von den Sitten der Beduinen-Araber* p. 225 sqq. Ταβιθὰ est nomen Syriacum טביתא formatum ex צבי 1) decus 2) capra gazella, mutato צ in ט. *Gaudebant*, scribit *Buxtorfius* in Lex. Talm. *olim mulieres nominibus ab amabilibus et placidis animalibus petitis.* Nomen *Tabitha* Iudaeis, vt Δορκὰς Graecis, vsitatum erat. Vaiikra Rabba Sect. 19. *Tabitha, ancilla Gamalielis.* v. *Bochartus* Hieroz. T. 2. p. 305 ss. *Rosenm.* *Lightfootus* in Chorogr. Matthaeo praemissa c. 18. *Reinesii* Inscriptt. Lib. 12. n. 57. Lib. 14. n. 61. *Wetstenius* ad h. l. Capra Gazella Orientalibus erat imago pulchritudinis v. Cant. 2, 9. 4, 5. *Shaw* in *Zusätzen* etc. p. 174. Hinc *Rosenmüllerus* et *Hezelius* coniecerunt ob formae venustatem a parentibus hanc mulierem Tabitham appellatam esse. αὕτη ἦν πλήρης κ. τ. λ.] *liberalitatis et beneficentiae cum maxime studiosa:* Iac. 3, 17. μεσὴ ἐλέους καὶ καρπῶν ἀγαθῶν. Formula ἔργα ἀγαθὰ in N. T. libris modo in vniuersum significantur, actiones praeceptis religionis christianae consentaneae, vt Rom. 2, 7. 13, 3. etc. modo nominatim *liberalitas*, et *quaeuis beneficia*, quae in pauperes et egenos conferuntur, vt h. l. 2 Cor. 9, 8. 1 Tim. 5, 10. etc. v. *Knappii* Opuscc. p. 487. ὧν pro ἃ v. ad Marc. 7, 13.

37. 38. λούσαντες δὲ αὐτὴν ἔθηκαν ἐν ὑπερῴῳ] *ablutam illam in coenaculo reposuerunt.* Apud Hebraeos aeque ac apud Romanos et Graecos mos abluendi defunctorum corpora receptus erat v. *Geierus* de luctu Hebr. c. 5. §. 9. *Dougtaeus* in Analect. Sacr. P. 2. p. 77 ss. *Wetstenius* ad h. l. ὑπερῷον vid. not. ad 1, 13. ἀπέστειλαν — ἕως αὐτῶν] *duo viros ad eum miserunt, rogaturos, ne cunctaretur ad ipsos venire.* Interpretes nonnulli statuunt christianos ablegasse illos duo viros ad Petrum rogaturos, vt veniret, quo ipsos consolaretur; sed cum optarint, vt festinantius veniret, μὴ ὀκνῆσαι διελθεῖν, cum in proxime praecedentibus sermo fuerit, de aegroto Lyd-

dae a Petro sanato, et Lydda a Ioppa haud procul distaret coll. v. 38. facile inde perspicitur, christianos illos optasse et sperasse, vt Petrus Tabitham in vitam revocaret. *ὀκνεῖν cunctari*, quae est propria verbi significatio, Ioseph. Ant. 2, 7. *τῶν δ' οὐκ ὀκνούντων ἀλλ' ἱεμένων μετὰ σπουδῆς illis vero non cunctantibus, sed festinanter progredientibus*. Hebr. עצל Iudd. 18, 9. vbi LXX habent: *μὴ ὀκνήσητε τοῦ πορευθῆναι*. Vulg. *nolite cessare*, *cavete*. Etym. M. *ὀκνῶ, τὸ ῥαθυμῶ*.

39. *παρέστησαν αὐτῷ — ἡ Δορκάς] circumstabant eum omnes viduae plorantes*, quae nimirum Tabitha beneficiis affecerat, ibi congregatae, *et ostendebant tunicas et pallia, quae Dorcas, cum inter ipsas versaretur, fecerat. μετ' αὐτῶν οὖσα quamdiu vixit*. Isocr. Euag. c. 4. *ἕως ἦν μεθ' ἀνθρώπων — ἐπεὶ δὲ μετήλλαξε τὸν βίον*. Eurip. Alc. 991. *Φίλη μὲν, ὅτ' ἦν γε μεθ' ἡμῶν, Φίλη δ' ἔτι καὶ θανοῦσα*. Apud veteres feminae omnium ordinum solebant vestes in vsum familiae conficere cf. Sueton. V. Aug. c. 73. vbi v. *Casaubonus*. *Freinshemius* ad Curt. 5, 2. 19 sq. *Priceus* ad h. l. Viduae ergo illae pauperes ostendebant Petro, tanquam caritatis monumenta, vestes suas, quas Tabitha confecerat.

40. 41. *ἐκβαλὼν δὲ ἔξω πάντας iussis egredi omnibus*. De verbo *ἐκβάλλειν* vid. not. ad Matth. 9, 25. Petrus egredi iussit omnes, vt *Grotius* autumat, ne famam aucupari videretur; ex aliorum sententia, vt eo ardentiores preces ad Deum mitteret, nec a populi concursu in illis turbaretur. 2 Regg. 4, 33. *σῶμα cadauer* v. ad Matth. 4, 12. *παρέστησεν αὐτὴν ζῶσαν vivam eam exhibuit*. Caeterum plures interpretum recentiorum statuunt, Tabitham tantum pro mortua habitam, atque ex lipothymia a Petro, qui vitae residuae signa reliquis haud visa animaduertisset, seruatam esse; monent, nil de tempore, quamdiu eius morbus durauerit, afferri, Petrum,

qui in vicinia commoratus sit, breui temporis spatio ei succurrere potuisse, cadauer in ὑπερῴῳ iacens, facilius potuisse in vitam reuocari, Petrum elata voce, tonitru instar, ei in aures clamasse v. 40. Ταβιθὰ, ἀνάστηθι etc. v. *Eckii Versuch die Wundergeschichten d. N. T. aus natürlichen Ursachen zu erklären* (Berlin 1795.) p. 248 ss. *Heinrichsii* Exc. 5. p. 368. cf. et not. ad Matth. 9, 23 ss.

CAPVT X.

Apostoli hactenus Iudaeos tantum et proselytos circumcisos in coetum christianorum receperant v. 11, 9. 13, 43. quoniam arbitrabantur, Messiae beneficia destinata esse tantum Iudaeis, gentiles autem, si fieri vellent beneficiorum commodorumque regni Messiani participes, debere prius circumcisione in numerum Israelitarum recipi v. Act. 16, 3. 15, 1. 5. Iam vero diuina moderante prouidentia factum est, vt gentilibus quoque doctrinam Christi traderent, eosque baptismi ritu solenni religionis christianae professioni obstringerent v. ad Matth. 28, 19. cuius rei initium fecit Petrus, qui, vt in hoc capite narratur, Cornelium Romanum ad religionem christianam adduxit. Hunc vero Cornelium non merum gentilem fuisse, sed proselytum portae h. e. proselytum, qui relicto idolorum cultu, ad Iudaeorum sacra transiisset, ita tamen, vt circumcisionem non susceperit, neque adeo inter Iudaeos numeraretur, interpretes haud pauci statuunt, vt *Deylingius* Obss. Sacr. P. 2. p. 357. *Fechtius* in Diss. de pietate Cornelii centurionis 1701. 4. *Hammondus*, *Wolfius* in Curis ad v. 2. *Bensonus* in *Geschichte d. ersten Pflanzung d. christl. Kirche* Th. 1. p. 245. *Moschius* in *Bibelfreund* Th. 2. p. 94. *Ernestius* in *Neuester theol. Biblioth.* Th. 2. p. 407. *Zieglerus* in *theologg. Abhandll.* Th. 2. p. 165. Argumenta

quibus ad hanc sententiam suam muniendam vtuntur, haec sunt: a) Cornelius v. 2. dicitur φοβέμενος τὸν Θεὸν, sed φοβέμενοι s. σέβομενοι τὸν Θεὸν vocabantur proselyti portae v. 13, 16. 26. 43. Nam proselyti iustitiae, h. e. gentiles, qui ad sacra Iudaeorum transierant, et circumcisionem susceperant, populo Iudaico inserti censebantur, et Ἰουδαῖοι dicebantur. b) Cornelius horis apud Iudaeos solemnibus preces faciebat v. 3. 30. legerat V. T. libros, nam Petrus demonstrans, Iesum esse Messiam, ad oracula prophetarum prouocat v. 43. add. v. 4. (sed v. not. ad v. 3.) multa beneficia erogabat populo v. 2. non gentilibus tantum, sed etiam Iudaeis. c) Iudaei etsi proselytos portae inter se ferebant, et propter communem vnius Dei cultum sui quodam modo partem faciebant, Ioseph. B. I. 6, 3. 3. ἐκείνους τρόπῳ τινὶ μοῖραν αὐτῶν πεποίηντο, Iudaei tamen seueriores eos despiciebant, quoniam circumcisionem non susceperant, nec praecepta Mosaica de cibis immundis obseruare solebant. — Equidem his rationibus non possum eo adduci, vt interpretibus illis assentiar. Etenim α) Voces φοβέμενοι s. σεβόμενοι τὸν Θεὸν, εὐλαβεῖς solent quoque adhiberi de hominibus, reuerentiae erga Deum et pietatis studiosis quibuscunque, v. Act. 18, 13. 19, 27. 22, 12. Luc. 1, 50. 2, 25. 2 Petr. 2, 9. Apoc. 11, 18. β) Vocatur Cornelius a Petro ἀλλόφυλος, extraneus, quocum versari, aut quem adire non putarent Iudaei sibi licere v. 10, 28. Sed in tota lege nihil erat, quo familiaris consuetudo cum proselytis portae prohiberetur; imo lex Mosaica permittebat peregrinis perpetuam inter Iudaeos commorationem, ea sub conditione, si idololatriae renuntiarent, et abstinerent rebus omnibus, quae vulgo ad idololatriam referebantur, ab idolothytis, carnibus animantium suffocatorum, et cibis e sanguine paratis v. Leuit. 17, 10. 11. 13. iniunxerat praeterea lex Israelitis, vt proselytos illos tanquam ciues tractarent, eosque sicut se ipsos amarent v. Leuit. 19, 33. 34. *Michaelis Mos. Recht* Th. 2.

§. 138. *Nitfchius* de fenfu decreti apoftolici Act. 15, 29. in Commentatt. theoll. a *Velthufeno, Rupertio* et me editis Vol. 6. p. 404. Hinc etiam profelytis portae conceffum erat fynagogas frequentare v. Act. 14, 1. et Iudaei cum iis familiariter viuebant v. Luc. 7, 3. not. ad Matth. 8, 5. p. 248. Quodfi ergo Cornelius profelytus portae fuiffet, non tam grauiter perculiffet Apoftolorum caeterorumque animos nuntius ille: Cornelium a Petro in coetum chriftianorum effe receptum c. 11, 1 fs. γ) Cornelius diferte annumeratur gentilibus 11, 1. ὅτι καὶ τὰ ἔθνη ἐδέξαντο τὸν λόγον τῦ Θεῦ. v. 18. ἄρα γε καὶ τοῖς ἔθνεσιν ὁ Θεὸς τὴν μετάνοιαν ἔδωκεν εἰς ζωήν et v. 10, 34. 35. quod de Cornelio praedicatur, eum vtpote pietatis ac probitatis ftudiofum, Deo acceptum effe, ad omnes gentiles, τὰ ἔθνη transfertur; et in concilio Hierofolymitano Petrus euangelii primum gentilibus praedicati fibi gloriam vindicat v. 15, 7. Quae fi quis omnia collegerit, intelliget, praeoptandam effe eorum interpretum fententiam, qui Cornelium gentilem fuiffe contendunt. Καισάρεια vid. ad 8, 40. 9, 30. σπεῖρα cohors, decima pars legionis, cuius praefectus dicebatur χιλίαρχος v. Ioh. 18, 12. et not. ad Matth. 27, 27. ἑκατοντάρχης centurio, qui centum fere peditibus praeerat, et fubiectus erat χιλιάρχῳ Matth. 8, 5. Cohors h. l. memorata vocabatur Ἰταλική. Nempe in ea merebant milites in Italia nati, ideoque haec ipfa cohors, prae caeteris infignis, cognomen *Italicae* inuenit, propterea, quod plurimae aliae cohortes et copiae Romanae, quae tunc in Syria et Iudaea confederunt, plerumque nonnifi ex prouincialibus collectae fuiffe videntur; facit huc locus Iofephi Ant. 15, 27. qui ibi refert, pleroque in copias Romanorum e Syria fuiffe delectos. add. de B. I. 1, 13. In *Gruteri* Infcriptt. p. 434. 1. memoratur: *cohors militum Italicorum voluntaria, quae eft in Syria.* conf. *Chr. Gottl. Schwarzii* diff. de cohorte Italica et Augufta Act. 10, 1. 27, 1. Altorf. 1720. inferta eiusdem exercitatt.

Academm. ab *Harlesio* editis Norimb. 1783. σὺν παντὶ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ *cum omni familia sua* Ioseph. Ant. 11, 6. 5. ὁ οἶκος αὐτοῦ, καθὼς Ἠλίας προεῖπεν, ἀπόλωλε *familia eius sicuti praedixerat Elias, funditus periit v. Krebsius* ad h. l. ποιῶν — τῷ λαῷ *largiter stipem erogabat populo*, non tantum gentilibus, sed etiam Iudaeis egenis coll. v. 22. ποιεῖν ἐλεημοσύνην vid. Matth. 6, 2. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 60. *Fisch.* διαπαντὸς assidue.

3. Somnium h. l. enarrari interpretes nonnulli statuunt, sed nulla ratio adest, quae nos de viso per quietem somni oblato cogitare iubeat, neo favet huic coniecturae tempus memoratum, nam *ὥρα ἐννάτη hora nona*, nostra tertia pomeridiana, precibus destinata erat v. ad 3, 1. *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat. B.* 3. p. 391 ss. quae h. l. leguntur, interpretatus est hunc in modum: Fama de Petro, eius doctrina, et *σημείοις* in viciniа Caesareae editis, etiam in hanc vrbem peruenerat, et Cornelius noui religionis doctoris cognoscendi admodum cupidus, res Petri, eiusque nominatim diuersorium (v. 5.) ex ciue Ioppensi, qui Caesaream forte venerat, percontatus erat. Hoc momentum Lucas, breuitatis studiosus, praeteriit, sed haud obscure narrationis decursu innuitur. Licet enim in ea genio coelesti partes quaedam assignatae sint, et per eum Cornelius Petri diuersorium comperisse dicatur, in promtu tamen est, rem aliter euenisse, cum narratio ipsa, res quae neutiquam naturae humanae vires excedant, contineat; neque necesse fuerit, vt Deus Cornelio Petri hospitium reuelaret, cum hoc, in tam paruo oppido, quale Ioppe erat, percontando facile inueniri potuerit. Angeli cum Cornelio colloquium institutum, est nonnisi declaratio laetitiae secundum Iudaicas opiniones expressae; qua permotus Petrum ad se arcessiuit. Scilicet inter precandum Cornelius singulari hilaritate se inflammatum sentiebat, neque haec ipsa animi hilaritas cum ita confirmabat in

proposito Petrum videndi, eiusque doctrinam accuratius cognoscendi, ac si angelus, qui ipsius preces ad Deum referebat, eum fulgore circumfudisset, et excitasset, vt Petrum arcesseret. Non vere genium coelestem Cornelio apparuisse, ea quae ante cognouisset et agitasset repetentem, etiam inde patet, quod v. 4. Cornelii preces per angelum delatae ad Deum dicuntur, *αἱ προσευχαί* κ. τ. λ. quibus verbis aperte respicitur ad Iudaicum errorem v. Tob. 12, 12. Etiam quae de eleemosynarum pretio dicuntur, pro Iudaica potius opinione, quam oraculo vere divino habenda sunt. Vulgarem interpretationem, qua omnia proprie sumuntur, defendit, et contra *Eichhornium* disputauit *Storrius* in Opusce. theologg. Vol. 3. p. 181 ss. (cf. *Eichhornius* l. l. p. 1075 sq.) qui ibi notauit haec: „1) ad exterminandam angeli praesentiam sumi oportet, momentum aliquod historicum, quod vniuersam narrationem luce demum circumfundat, silentio a Luca praetermissum fuisse, quod non verisimile videtur. 2) Lucas Cornelium non modo inter colloquium ipsum (v. 4—6.), cum recens esset a precandi ardore (v. 30.) sed et aliquibus post diebus (v. 9. 23 sq.) cum ab eo pridem discessisset angelus (v. 6.) seu, finis interni, si placet, colloquii dudum factus fuisset, de angelo cogitantem fecit (v. 30. coll. 21, 23.). 3) neque Cornelius audiuisse tantum dicitur angeli vocem, vbi forte suspicari aliquis posset, internam vocem ab imaginoso homine pro externa acceptam fuisse, sed vidisse angelum legitur *manifesto* (*Φανερῶς* 10, 3.) eiusque formam obseruasse (v. 30.) et adspectu etiam *perterritus fuisse* (v. 4.), quae profecto non est descriptio singularis *fidentiae*, firmaeque confisionis animi (*einer besondern Geistesfreudigkeit*) in re dudum ante cum animo agitata, sed „ rei extrinsecus praeter opinionem oblatae, cuius rationem „ et consilium exquiri demum (*τί ἐστι κύριε* v. 4.) oporteret.“ Equidem arbitror, Cornelio, cuius animus precationis ardore concitatus esset, in *ἐκστάσει* (v. ad Matth. 4. p. 102.) se obtulisse speciem genii coelestis, cuius voces

putaret et dicere cogitationes in animo suo subortas. Vt ita statuamus, nos monent verba εἶδεν ἐν ὁράματι v. 3. ὁ δὲ ἀτενίσας αὐτῷ, καὶ ἔμφοβος γενόμενος v. 4. ἰδὼ ἀνὴρ ἔστη ἐνώπιόν μου ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ v. 30. et alii loci, vbi similia narrantur. Cornelius igitur, Dei veri cultor, homo pietatis ac probitatis studiosus, adeoque Iudaeis, non idola, sed verum Deum colentibus fauens, quique fortassis, (vt et *Heinrichsius* suspicatus est) in eo erat, vt relictis patriis religionibus ad sacra Iudaeorum transiret, audiuerat de Iesu eiusque fatis et factis, atque de Petro doctrinae Iesu praecone et rebus ab eo gestis, atque iam dubius haerebat, vtrum antiquiora Iudaeorum sacra, an Iesu doctrinam, quam Petrus tunc temporis in Caesareae vicinia tradebat, amplecteretur, adeoque hunc arcesseret, quo accuratius doctrinam quam ille praedicabat, cognosceret. Neque in re tam graui temere et inconsiderate agebat homo pius, sed Iudaeorum more, a cibi potusque vsu largiori abstinebat v. 30. quo aptior esset ad meditandum et precandum v. 9, 9. et ardentissimis precibus Deum implorabat, vellet animum suum illustrare et ad veritatem dirigere. Inter precandum se confirmatum sentiebat in proposito Petrum cognoscendi eiusque doctrinam audiendi v. 36. et subito ei se offerebat species quaedam, geniumque coelestem se videre putabat, et quae tunc cogitabat ipsi erant angeli voces. Admissa vero etiam hac e naturalibus caussis rem deriuante explicatione, insigniora prouidi numinis indicia, vt et in iis quae de Petro v. 9 ss. leguntur, agnoscenda sunt. εἶδεν ἐν ὁράματι Syr. et Vulg. *is vidit.* καὶ addit Arabs. *Heumanus* καὶ subintelligendum esse putat: *Beza*, incisi nota posita post διαπαντὸς, haec verba coniungit cum verbis v. 2. vltimis: *qui cum assidue precaretur Deum, vidit.* Huic coniecturae, monente *Er. Schmidio*, obstat, quod δέησις illa Cornelii facta sit διαπαντὸς, hoc vero ὅραμα vnico tantum tempore ei oblatum sit. Nil mutandum, est concisa narrandi ratio, vt Ioh. 11, 35. etc. φανερῶς distincte.

4. ἀτενίζων vid. ad Luc. 22, 56. τί ἐστι κύριε; quid me vis Esth. 5, 1. 3, 6. 7, 2. κύριε v. ad Matth. 8, 2. αἱ προσευχαί σου — ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ] preces tuas et beneficia peruenerunt ad Deum, ita, vt earum memor s. recordatus sit. Coniungenda sunt verba: ἀνέβησαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Apoc. 8, 4. ἀνέβη — ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ex. 2, 23. ἀνέβη ἡ βοὴ πρὸς τὸν Θεόν. Nonnulli interpretes respici h. l. putant, opinionem Iudaeorum, preces hominum per angelos ad Deum deferri v. Apoc. 8, 4. Tob. 12, 12. adeoque angelum, qui apparuisset Cornelio, his verbis dixisse: ego preces tuas ad Deum detuli. Sed vt recte *Storrius* Opusc. p. 182. monuit, de angeli interuentu h. l. nulla mentio facta est, sed preces Cornelii et misericordia penetrasse dicuntur ad coelum, vt Deus earum meminisset, et verba nostra v. 31. explicantur hunc in modum: εἰσηκούσθη σου ἡ προσευχὴ καὶ αἱ ἐλεημοσύναι σου ἐμνήσθησαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Cum saepius preces v. Hebr. 13, 15. Apoc. 8, 3. 4. et beneficia in pauperes collata v. Sir. 32. (al. 35.) 2 Hebr. 13, 16. Phil. 4, 18. cum sacrificiis comparentur et sacrificia nuncupentur, ac preces, vt sacrificiorum suffitus, in coelum ascendere dicantur v. Ps. 141, 2. hinc interpretes plurimi, cum veteres, tum recentiores, formula: ἀνέβησαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ad fumum sacrificiorum et suffitum alludi autumant, cumque in versione Alexandrina interdum μνημόσυνον, vt Hebr. אזכרה et זכרון de *sacrificio* ponatur, vt Leuit. 2, 2. 16. Num. 31, 54., sunt qui verba nostra reddenda putent: preces et eleemosynae tuae *instar sacrificii* (εἰς μνημόσυνον) adscenderunt in coelum et venerunt ante Deum. Sed si haec fuisset Lucae sententia, scripturus potius fuisset: μνημόσυνον τῶν προσευχῶν σου καὶ τῶν ἐλεημοσυνῶν σου ἀνέβη ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ v. *Wolfius* ad h. l. Nulla omnino idonea ratio adest, quae nos mouere possit, vt statuamus metaphoram h. l. a sacrificiis esse petitam. Etenim qui hanc in rem afferuntur loci, alius generis sunt, ibi contextus aperte docet de sacrificiis esse cogitandum, et quod alias preces et beneficia cum sacrifi-

niis comparantur, inde non sequitur, h. l. sacrificia respici; verbum porro *ἀναβαίνειν* h. l. adhibitum legitur, quoniam sermo est de precibus, quae in coelum, Dei sedem peruenerunt, vt 1 Macc. 1, 31. *ἡ κραυγὴ τῆς πόλεως ἀνέβη εἰς τὸν οὐρανόν*. Ex. 2, 23. *καὶ κατεστέναξαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἀπὸ τῶν ἔργων, καὶ ἀνεβόησαν· καὶ ἀνέβη* (ותעל) *ἡ βοὴ αὐτῶν πρὸς τὸν Θεόν* quae verba explicantur: *καὶ εἰσήκουσεν ὁ Θεὸς τὸν στεναγμὸν αὐτῶν* coll. infra v. 31. quibus in locis metaphoram non esse a sacrificiis desumtam, in apcico positum est; vocabulum denique *μνημόσυνον* rarius de sacrificiis occurrit, vulgaris eius significatio est *memoria, recordatio*. Scilicet respondet hoc vocabulum Latinorum *monumentum*, et synonymum eius est *μνημεῖον*. Ammonius in voc. *μνημεῖα· μνημεῖα μὲν γὰρ ἔλεγον τὰ μνημόσυνα*. Etym. M. *μνήμη, παρὰ τὸ μένω, μενήμη, καὶ συγκοπῇ, μνήμη· ὅθεν μνημοσύνη, ἡ ὑπόμνησις, καὶ μνῆμα, τὸ μνημόσυνον*. Sic quoque Hebr. זִכָּרוֹן *monumentum* indicat Ex. 12, 14. 28, 12. 30, 16. Ios. 4, 7. Iam vero quoniam monumenta ponuntur eum in finem, vt conseruetur personae vel rei alicuius memoria, vel vt persona, res quaedam in memoriam reuocetur; hinc Hebr. voc. זכרון Ex. 17, 14. (LXX. *εἰς μνημόσυνον*) Neh. 2, 10. Mal. 3, 16. (*οἱ ὁ· βιβλίον μνημοσύνου*) etiam ita ponitur, vt significet *recordationem, memoriam*; et scriptores Iudaici eodem sensu vsurparunt vocem *μνημόσυνον*, vid. Sir. 45, 1. 10, 18. 35, 6. 1 Macc. 3, 7. 2 Macc. 6, 31. Hoc sensu legitur *μνημόσυνον* quoque h. l. atque adeo verba sonant: *precum tuarum, liberalitatisque tuae recordatus est Deus*. Hoc vero est humano more dictum: Deus recordatur precum, cum eas exaudit. Recordatur praeclare factorum, cum ea praemiis remuneratur. Ergo h. l. sensus est: Deus preces tuas exaudire, beneficia tua ei accepta sunt et ea remunerari decreuit. Confirmatur haec verborum interpretatio verbis v. 31. *εἰσηκούσθη σου ἡ προσευχή*, et loco Ex. 2, 23. supra laudato.

5. 6. *καὶ νῦν itaque* nunc, vt 13, 11. 22, 16. v. *Elsnerus* ad h. l. *μεταπέμψασθαι arcessere, ad se vocandum, deducendum curare aliquem* Xen. Anab. 7, 1. 24. Ξενοφῶν *μεταπεμψάμενος* Κλέανδρον. Ael. H. V. 9, 8. *τὰς τῶν Λοκρῶν θυγατέρας μετεπέμπετο Locrensium filias ad se deducendas curabat.* Pro ὅς *ἐπικαλεῖται* Πέτρος cum *Griesbachio* et *Matthaeio* e codd. reponendum est *τὸν ἐπικαλούμενον* Πέτρον, vulgaris lectio e v. 32. in hunc venit. *ξενίζεται* Hesych. *ξενοδοχεῖται, deuertit*, v. *Valckenarius* in Scholis ad h. l. Σίμωνι *βυρσεῖ* hunc Simonem Iudaeum fuisse, qui ad Christi signa se contulerat, e v. 28. patet. *βυρσεὺς* Artemidor. 4, 59. idem qui Atticis dicebatur *βυρσοδέψης* Aristoph. Plut. v. 167. Nubb. 581. Equitt. v. 44. Artemidor. 1, 53. p. 46. *Rigalt.* Thom. Mag. *βυρσοδέψης, οὐ βυρσεύς·* deriuatur a *βύρσα pellis* et *δέψειν* h. e. *mollire, subigere.* Etym. M. *βυρσοδέψης, παρὰ τὸ δεψῆσαι, ὅ ἐστιν ἁπαλῦναι, mollire* v. *Salmasius* Exercitt. Plin. p. 330. erat ergo *βυρσεὺς coriarius*, qui animalium caesorum pelles subigendo molliendoque ad multiplicem in domestica re, militari ac nauali vsum praeparare solebat. Hoc coriariorum opificium ad viliores et ignobiliores artes referebatur v. Aristoph. Nub. 581. Artemidor. 1, 53. *Schoettgenius* Horr. Hebr. *Wetstenius* ad h. l. *Walchius* de Simone Coriario ad Act. 10, 6. Ienae 1757. 4. *παρὰ θάλασσαν*] *cuius domus est ad mare.* Apud veteres coriarii extra vrbes prope flumina, ob mortua animalia, etiam ob foetidos odores, et ob frequentem aquae vsum in pellium praeparatione, officinas et domos suas habebant. Artemidor. 1, 53. *νεκρῶν ἅπτεται σωμάτων ὁ βυρσοδέψης, καὶ τῆς πόλεως ἀπῴκισται corpora mortua attrectat coriarius, ideoque ab vrbe secluditur.* *Surenh.* Mischn. c. 11. §. 9. T. 4. p. 164. in tract. Bava bathra: *cadauera et sepulcra separant et coriarium quinquaginta cubitos a ciuitate.* Neque ex eo, vt recte obseruauit *Walchius* l. c. p. 38. quod Lucas Petrum in vrbe Ioppe moratum esse dicat, effici potest, Simonis domum in vrbe ipsa fuisse. Vti enim

ii, qui in suburbiis habitant, non idcirco vrbe excluduntur, sed ciuibus ipsis aeque ac alii adscribuntur, sic Simon in vrbe Ioppe domum habuisse ex *Balduini* de calceis c. 11. sententia dicitur: quod ea parte, qua mari vrbs alluitur, inter ipsam domum, et vrbem, nulla essent interposita moenia, sicque domus interna, vel saltem non exclusa videatur, licet a reliquo aedificiorum vrbis corpore semota esset atque discreta. οὗτος λαλήσει σοι τί σε δεῖ ποιεῖν huius ministerio in salutis tuae negotio vtere. Haec vero ipsa verba desunt in codd. ABCE. aliisque pluribus ap. *Wetstenium*, *Griesbach*. *Matthae*. *Birch*. in versf. Syr. Ar. Copt. Armen. In nonnullis codd. legitur: ὃς λαλήσει ῥήματα πρός σε, ἐν οἷς σωθήσῃ σὺ καὶ πᾶς ὁ οἶκός σου. Vtraque lectio, vt verissime iudicarunt *Millius*, *Heinrichsius*, alii, pro glossemate habenda est, repetita ex 9, 6. 10, 32. 22, 10. 11, 14. quare et *Bengelius*, *Griesbachius* et *Matthaeius* verba haec: οὗτος — δεῖ ποιεῖν e textu eiecerunt.

7. ὡς δὲ ἀπῆλθεν ὁ ἄγγελος finita ecstasi, cum ad se rediisset. Pro Κορνηλίῳ e codd. ACE. 15. 18. al. *Griesbachius* recte rescripsit αὐτῷ, vulgaris enim lectio e glossemate orta est. δύο τῶν οἰκετῶν αὐτοῦ καὶ στρατιώτην εὐσεβῆ *duo seruos et militem religiosum*. Nomen εὐσεβὴς eodem sensu capiendum, quo supra de Cornelio adhibitum legebatur, qui dicebatur εὐσεβὴς σὺν παντὶ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ i. pietatis studiosus, veri numinis cultor. Ad οἰκετῶν et προσκαρτερούντων subaudiendum ἐκ, verbum autem προσκαρτερεῖν seq. datiuo personae notat, *adhaerere alicui*, *constanter alicui praesto esse* vid. ad 1, 14. 8, 13. h. l. cum sermo sit de militibus, significantur ii, qui tum ei apparebant, excubitores, *die die Wache bey ihm hatten*.

9. *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literatur* B. 3. p. 420 ss. cuius sententiam amplexus est etiam *Heinrichsius* Exc. 5. p. 370. explicationem huius loci pro-

posuit hanc: Petrus meridiano tempore fame grauissima corripiebatur, sed quoniam apparatus omnis ad prandium nondum instructus erat, et illa hora, antequam cibus caperetur, preces solennes faciendae erant, contulit se in tectum, vt ibi precaretur. Inter preces corpus amplius defatigantes, deliquium animi passus est, cum *ἔκστασις* coniunctum (vid. not. ad v. 10. extr.). Humi prostratus, oculis clausis, vel etiam semiapertis, phantasia ei illusit, et obtulit phantasma, quod v. 11 ss. describitur; et audire sibi videbatur vocem: macta et comede; vt statim ad se rediisset, vas de coelo delapsum, impura animalia continens, sublatum fuit. Ad esum spectabat phantasma, quoniam de cibo capiendo esuriens cogitauerat, coelitus visio veniebat, quia oculos in coelum direxerat. Ignarus caussarum animi sui status, cum quid sibi visum illud vellet, perpenderet, diuina prouidentia moderante factum est, vt Cornelii legati aduenirent, atque iam Petrus rem omnem sibi ita explicabat, Deum voluisse ipsum edocere, etiam gentilibus viam ad Messiae societatem patere, iisque annuntiandam esse Christi doctrinam, aeque ac Israelitis. (Caeterum videtur Petrus, antequam ei visum contingeret, de ciborum discrimine in lege constituto cogitasse, ac secum reputasse, quanto facilius et latius doctrina Christi propagari posset, si eam quoque gentilibus tradere, eosque, non circumcisos, in coetum christianorum recipere liceret.). ἀνέβη Πέτρος ἐπὶ τὸ δῶμα προσεύξασθαι] *Petrus conscendit tectum preces facturus. Erasmus, Piscator, Heinrichsius*, alii, praeeunte *Hieronymo*, voce δῶμα h. l. indicari putant τὸ ὑπερῷον, *conclaue in superiore parte domus, coenaculum*, quo se Iudaei conferre solebant, si soli esse et precari vellent v. 1, 13. δῶμα dictum, quod hoc cubiculum tecto proximum fuerit. Sed nulla idonea ratio adest, quae nos mouere possit, vt de cubiculo illo cogitemus, et insolentiorem significatum vocabulo δῶμα h. l. substituamus. Apud Atticos veteresque Graecos *tota domus* dicebatur δῶμα, cu-

biculum vero δωμάτιον, et in versione Alexandrina ac libris N. T. vel *totam domum*, vel *tectum* significat, et ὑπερῷον atque δῶμα inter se distinguuntur, 2 Regg. 23, 12. καὶ τὰ θυσιαστήρια τὰ ἐπὶ τοῦ δώματος τοῦ ὑπερῴου Ἄχαζ, vbi δῶμα respondet Hebr. גג et *tectum* declarat, vt Ios. 2, 6. Iudd. 9, 51. 1 Sam. 9, 25 sq. 2 Sam. 11, 2. Ies. 37, 27. al. Matth. 10, 27. Luc. 9, 19. coll. Marc. 2, 4. Ioseph. Ant. 6, 4. 1. ὁ Σαμουῆλος ἐπὶ τοῦ δώματος καθεζόμενος *Samuel in tecto sedens*. Id. Ant. 13, 5. 4. τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ δώματος ἐπὶ δῶμα διαπηδώντων: *Iudaeis e tecto in tectum insilientibus*. Herodi. 2, 6. 19. μή τι καὶ λίθων τὶς βολὴ ἀπὸ τῶν δωμάτων *ne forte lapides coniicerentur de tectis*. Id. 7, 12. 11. ἀναπηδῶντες εἰς τὰ δώματα, τῷ τε κεράμῳ βάλλοντες αὐτοὺς, καὶ λίθων βολαῖς, τῶν δὲ ἄλλων ὀστράκων, ἐλυμαίνετο *subsilientes ad tecta, tegulis, lapidibus, testis coniectis, eos perdebant*. Et haec vocabuli δῶμα notio, qua *tectum* indicat, nostro loco conuenientissima est. Hebraei enim, quorum tecta, vt constat, plana erant, in tectis piis meditationibus et precibus indulgere et idolorum cultores in iis altaria exstruere solebant v. 2 Regg. 23, 12. Ier. 19, 13. 32, 19. Zeph. 1, 5. add. Neh. 8, 16. Taanith. f. 23. *adscendamus in tectum et imploremus misericordiam — adscenderunt in tectum, et stetit ille ab vno angulo, et illa ab altero*. περὶ ὥραν ἕκτην *circa horam sextam*, nostram meridianam, quae solenni precationi destinata erat v. Act. 3, 1.

10. πρόσπεινος quod vocabulum alibi non reperitur, est, *valde esuriens*; praepositio enim πρὸς in compositis saepius vim augendi obtinet. γεύεσθαι scl. τῆς τροφῆς, vel, βρωμάτων, *cibum capere, prandere*; respondet Hebraeorum verbo טעם cui modo addunt nomen לחם vt 1 Sam. 14, 25. vbi Alexandrini: ἐγεύσατο πᾶς ὁ λαὸς ἄρτου· modo טעם nude ponunt, quod saltem ita posuerunt Iudaei recentiores v. *Buxtorfii* Lex. Chald. sub

h. v. Etiam verbo אכל apud Hebraeos modo iungitur לחם, modo simpliciter ponitur v. Gen. 43, 25. 1 Regg. 19, 5. 7. Hesychius: γεύσασθαι: πειράσαι, ἅψασθαι. 2 Macc. 6, 20. ὧν οὐ θέμις γεύσασθαι *non licet haec comedere.* Tob. 7, 11. οὐ γεύομαι οὐδὲν ὧδε. Sir. 36, 19. Φάρυγξ γεύεται βρώματα θήρας. add. 3 Esdr. 9, 2. Sic etiam legitur ap. Appian. bell. ciu. Lib. 2. p. 799. de Catone: περὶ ἑσπέραν ἀμφὶ λουτρὰ καὶ δεῖπνον ἦν· καθεζόμενός τε ἐγεύετο *circa vesperam lotus coenabat, et sedens cibum capiebat.* Ioseph. Ant. 7, 15. *Saulum regem* συνηνάγκασεν ἡ γυνὴ γεύσασθαι *mulier* (Pythonissa) *cibum capere compulit.* Eurip. Iph. Aul. 423. de equis tamen loquens, plene dixit: ὡς βορᾶς γευσαίατο *vt cibum capiant* v. *Vorstius* de Hebraismis N. T. p. 694. *Elsnerus* ad h. l. et *Fischerus* in Prolusf. de vit. Lexx. p. 304 sq. παρασκευαζόντων δὲ ἐκείνων *illis* (domesticis) *cibum parantibus:* ἐκείνων positum est pro αὐτῶν, sed παρασκευάζειν est verbum, de cibis qui parantur, proprium Xen. Cyr. 4, 2. 18. ὅπως — σιτία καὶ ποτὰ παρασκευασμένα ᾖ τοῖς δεσπόταις. Hiero 1, 18. ἔκπλεω αὐτοῖς παρασκευασμέναι αἱ τράπεζαι. Athen. 4. p. 183. τοῖς ἑαυτοῦ διακόνοις παρασκευάσαι Λακωνικὸν δεῖπνον. Plutarch. de Liberor. Educat. 17, 6. προνοεῖν ὅπως τὴν ἀναγκαίαν παρασκευάσωμεν τροφήν. Exempla alia plura v. ap. *Elsnerum* ad h. l. ἐπέπεσεν ἐπ' αὐτὸν ἔκστασις] *subito extra se raptus est.* ἐν ἐκστάσει εἶναι dicuntur ii, quorum animi repentino quodam furore abrepti, exardescunt acrius, ita, vt rerum circumiacentium sibi non sint conscii, sed profunda mersi cogitatione, imagines rerum absentium et spirituum species cernere sibi videantur. Hesych. Φρενὸς ἔκστασις, ὁ εἰς ἑαυτὸν μὴ ὤν. vid. ad Matth. 4. p. 102. Act. 11, 5. 22, 17. *Boltenius,* cum Alexandrini interpretes voce ἔκστασις Hebraicum תרדמה expresserint, veluti Gen. 2, 21. hoc vero vocabulum, non tantum *altum soporem* vt Gen. l. c. sed etiam *deliquium animi* (*Ohnmacht*) indicet vt Dan. 8, 18.

hanc ipsum significatum h. l. nomini ἔκστασις tribuit, et [illegible]a conuertit: *er sank in eine Ohnmacht*, deliquium animi passus est. *Eichhornius* quoque, vt supra ad v. 9. vidimus, de deliquio animi cum ἐπέπεσεν coniuncto cogitat. Sed si Petrus deliquium animi passus fuisset, tam viuida visio ei contingere haud potuisset; neque eam notionem, quam *Boltenius* vocabulo ἔκστασις subiecit, vsus loquendi confirmat, nam et Dan. l. l. in versione Alexandrina non legitur nomen ἔκστασις, sed verba ibi sunt: ἐθαμβήθην καὶ πίπτω εἰς πρόσωπον, nec ibi de animi deliquio sermo est, sed de horrore.

11 — 13. θεωρεῖ τὸν οὐρανὸν ἀνεῳγμένον coelum ipsi discedere videbatur. Verba ἐπ' αὐτὸν, quae in pluribus codd. non reperiuntur, a grammaticis adiecta sunt. σκεῦος vt Hebr. כְּלִי indicat, *vas quoduis, in quo aliquid recipi potest*, etiam, *vtensile, inuolucrum* vt h. l. nam sequitur: ὡς ὀθόνην μεγάλην *veluti linteum magnum*. Hesych. ὀθόναι, τὰ περιβόλαια πάντα. Herodi. 5, 6. 21. τέσσαρσιν ἀρχαῖς δεδεμένον] *quatuor laciniis colligatum*: ἀρχὴ dicitur etiam *omne quod extremum est in aliqua re*, sic de funis extremitate legitur ap. Diod. Sic. T. 1. p. 109. ἀρχὴ σχοινίου. Lucian. T. 3. p. 83. δεσμῶν ἀρχάς. Eurip. Hippol. 772. πλεκτὰς πεισμάτων ἀρχὰς vbi v. *Marklandus*. Herodo. 4, 60. σπάσας τὴν ἀρχὴν τοῦ στρόφου· vbi v. *Valckenarius*. 12. ἐν ᾧ ὑπῆρχε πάντα τετράποδα τῆς γῆς] *in quo erant omnis generis quadrupedes terrestres*: τετράποδα τῆς γῆς notus Hebraismus, v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 432 sq. Per se intelligitur πάντα h. l. non de omnibus animalibus explicandum esse, sed significari varii generis animalia, et quidem *immunda* coll. v. 14. sic πάντα, vt sit *varia, diuersi generis* legitur Matth. 4, 23. vbi v. add. Act. 13, 10. sic כֹּל Gen. 40, 16. τὰ θηρία, quod in pluribus optimae notae codd. deest, ex 11, 6. in hunc locum translatum videtur.

14. Lex Mosaica discrimen constituerat, inter animalia munda, quibus vesci Iudaeis licebat, et immunda, a quorum carnibus abstinere debebant; hoc ciborum discrimen obseruandum sibi quoque putabant christiani antea Iudaei, quamquam Christus contrarium eos edocuerat v. Matth. 15, 17. 18. cuius tamen effati ipsius immemores erant, aut illud, praeconceptis opinionibus praepediti, nondum recte intelligebant. *Michaelis*, in cuius partes abierunt *Heinrichius* atque *Dindorfius* ad h. l. opinatur, Petrum de cibis illis vetitis propterea tantum vesci noluisse, quod auersaretur eiusmodi cibos, quos nunquam gustu explorasset. Sed huic explicationi non fauent ea quae v. 15. leguntur, et si Petrus reliquique Apostoli illius effati Christi memores fuissent, et illud recte cepissent, sponte quoque intellexissent, gentiles non esse profanos habendos, iisque aditum ad salutem christianis promissam patere, sed et illam Christi praeceptionem *μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη βαπτίζοντες αὐτὰς* Matth. 28, 19. male intellexerant, opinantes, nonnisi eos gentiles in coetum christianorum recipiendos esse, qui prius ad sacra Iudaeorum transiissent, quare et hactenus gentilium consortium fugerant, nec iis doctrinam Christi annuntiarant 11, 1. 3. *κοινὸν* proprie dicitur, *commune, id quod ad omnes pertinet* Sap. 7, 3. *κοινὸς ἀήρ*. Iudaei autem *κοινὸν*, Hebr. חול, חלל dicebant id quod *profanum*, non sanctum, adeoque communis et promiscui vsus erat Ezech. 42, 20. vbi ei opponitur *τὸ ἅγιον*. Ioseph. Ant. 12, 12. 13. *τὰ θεῖα* (diuina) *ἐκφέρειν ἐπὶ κοινὰς ἀνθρώπους in profanum vulgus efferre* v. *Krebsius* ad h. l. Deinde etiam ita appellabant, quod *impurum*, cum natura sua, tum e legum et institutorum ratione erat, vt Marc. 7, 2. coll. 1. 1 Macc. 1, 47. 62. Hoc loco de cibis sermo est. Lex vero Mosaica, vt supra notauimus, iubebat cultores suos abstinere ab animalibus quibusdam aliisue cibis, quibus idolorum cultores vescebantur v. Leuit. 10. 11. qui quidem cibi, quoniam e legis ratione immundos reddebant iis vescentes, quoniam ab iis

abstinebat populus Deo sacratus, non vero gentiles, dicebantur κοινοὶ, *communes*, *ἀκάθαρτοι impuri*. Sunt ergo vocabula κοινὸν et ἀκάθαρτον synonyma, ita vt h. l. ἀκάθαρτον accuratius constituat vim nominis κοινὸν, vnde etiam Hesychius κοινὸν explicat ἀκάθαρτον v. not. ad Matth. 15, 11. *Leusdenius* de Hebraismm. N. T. p. 50. *Fisch.* ἢ respondet Hebr. ו et interdum habet vim particulae καὶ, vt h. l. v. not. ad Marc. 6, 15.

15. 16. ἃ ὁ Θεὸς ἐκαθάρισε, σὺ μὴ κοίνου] *quae Deus pura declarauit*, eo nimirum ipso, quod de coelo animalia illa impura habita demittuntur, *tu ne immunda dixeris* s. *non debes immunda habere*, licitus est eorum vsus. Ita verba interpretanda esse, satis euidenter docent, quae v. 28. extr. leguntur: ἐμοὶ ὁ Θεὸς ἔδειξε κ. τ. λ. Hesychius: μὴ κοίνου — μὴ ἀκάθαρτον νόμιζε. Haud raro autem a scriptoribus Hebraeis, Graecis et Latinis, rem facere dicuntur, qui eam talem esse declarant l. statuunt, *facere* quid dicuntur, qui *factum* vel *narrant*, vel, *putant*. Sic Leuit. 13, 3. 13. 17. vbi de leprosis sermo est, sacerdos, qui *immundum pronuntiat*, dicitur eum μιαίνειν, contra καθαρίζειν si eum *purum declarat*. In textu Hebraico ibi extant verba טמא et טהר. Theophr. Char. 8, 4. πεζομαχίᾳ καὶ ναυμαχίᾳ νικῶντας *cum narrant victorias terrestres et nauales*. Ap. Plut. T. 9. p. 891. Aristarchus Samius, τὸν ἥλιον ἵςησι, τὴν δὲ γῆν κινεῖ. Philo Quod mundus incorr. p. 946. D. καὶ οἱ φθείροντες αὐτὸν (τὸν κόσμον) λογικὸν εἶναι ὑπονοοῦσιν *etiam qui aiunt interiturum (mundum) credunt ratione praeditum*. Eustath. ad Il. α. p. 18, 28. ὁ μῦθος τὰς ἐξ ἀρχῆς ἀνθρώπους ἐκ δρυῶν καὶ πετρῶν ἐγέννα. Thom. Mag. γεννᾷ ὁ Πλάτων τὸν ὀρανὸν *generat Plato mundum* i. e. γεννητὸν λέγει *statuit aliquando esse creatum*. Liuius 44, 22. *in omnibus circulis atque etiam, si diis placet, in conuiuiis sunt, qui exercitus in Macedoniam ducant*. Horat. Sat. 1, 10. 36. *Turgidus Alpinus iugulat dum Memnona*. v. *Glassius* Phil. S. p. 216 ss. *Casau-*

bonus ad Theophr. l. l. *Kusterus* ad Suidam p. 2. T. 2. *Hemsterhusius* ad Thom. M. p. 188 sq. *Albertius*, *Loesnerus* et *Valckenarius* in Scholis ad h. l. πάλιν ἐκ δευτέρου scl. ἐγένετο coll. v. 13. add. Matth. 17, 5. coll. Luc. 9, 35. sunt vocabula idem valentia, cuiusmodi vocabula Hebraei (Ies. 51, 6.) et scriptores exteri, haud raro ita coniungere solent, vt alterutrum redundet Ioh. 12, 16. πάλιν ἐκ δεύτερον, Hom. Il. β', 276. πάλιν αὖθις v. *Fischerus* ad Plat. Phaedon. 27, 11. *Reusmanus* ad Deuar. p. 78. *Albertius* et *Kypkius* ad h. l. 16. ἐπὶ τρὶς] *ter*, ἐπὶ redundat, sic ἐς τρὶς Theocrit. 1, 25. 15, 71. εἰς τρὶς Xen. Cyr. 7, 1. 2. ἐπὶ τρὶς Polyb. 3, 28. Act. 11, 10. Repetitio visi edocebat Petrum, certissimam esse hanc Dei declarationem. Pertinet huc locus Gen. 41, 32. vbi legitur, Pharaonis somnia duabus vicibus repetita esse, *quod haec Deus sit certo et breui facturus.*

17 sq. ὡς δὲ ἐν ἑαυτῷ διηπόρει ὁ Πέτρος τί ἂν εἴη τὸ ὅραμα ὃ εἶδε] *Petro dubitante secum, quid haec visio sibi vellet.* Scilicet dubius haerebat Petrus, vtrum hac visione hoc tantum indicare voluerit Deus, omne ciborum discrimen per religionem christianam esse abolitum, an maius aliquid sub viso lateret, nempe gentiles ciborum discrimen non obseruantes et hactenus immundos habitos, non amplius tales esse habendos, neque adeo eorum consortium fugiendum, sed iis praedicandam esse doctrinam euangelii. Hanc posteriorem interpretationem verissimam esse, aduentus legatorum Cornelii Petrum edocebat coll. v, 28 sq. 11, 11 sq. Post ἐν ἑαυτῷ in cod. D. additum legitur ἐγένετο, quod additamentum grammaticis suam originem debet; *Starkius* in notis selectis p. 117. et *Valckenarius* in Opusc. Vol. 2. (Lips. 1809.) p. 291. incisi notam ponunt et subaudiendum putant γενόμενος, plena formula legitur 12, 11. vertunt; *cum ad se rediisset Petrus, incertus haerebat.* Sed hac ellipsi non opus est, ipsa enim Petri meditatio innuit, eum ad se rediisse, et formulae

nostrae similes aliis in locis occurrunt, vt, *εἰδὼς ἐν ἑαυτῷ* Ioh. 6, 61. *ἐμβριμώμενος ἐν ἑαυτῷ* 11, 38. *εἶπε δὲ ἐν ἑαυτῷ* Luc. 16, 3. *διηπόρει* vid. not. ad 2, 12. *τί ἂν εἴη τὸ ὅραμα quid sibi vellet, quod significaret visio?* Palaeph. f. 32. *ἐθαύμαζον τί ἂν εἴη τὸ γεγονός;* vid. *Kypkius* ad h. l. *ἐπέστησαν ἐπὶ τὸν πυλῶνα adstabant foris; πυλὼν vestibulum* v. ad Matth. 26, 71. *Φωνήσαντες* scl. *τινά, euocato quopiam,* quod Iudaei domum intrare metuebant vid. v, 28.

19. 20. *τοῦ δὲ Πέτρου ἐνθυμουμένου—τὸ πνεῦμα*] *Petrum autem visum illud mente voluentem, monuit Spiritus diuinus.* Petrus e tecto aedium conspicatus tres Cornelii legatos, aestutum cogitabat, hos viros a Deo missos esse, ad dubia sua soluenda, et constituebat, cum iis abire, quoquo ipsum vocarent; cumque deinde videret, se recte iudicasse de horum hominum aduentu, diuinitus monitum se putabat et dicebat (*εἶπε τὸ πνεῦμα*), ex iis enim audiebat, Cornelium, gentilem, cupidum esse doctrinae diuinae, eique genium coelestem apparuisse, atque inde colligebat Petrus, Deum visione ea quae ipsi contigisset, declarare voluisse, gentiles non amplius pro immundis habendos, sed iis quoque doctrinam Christi esse praedicandam. cf. et not. ad 8, 26, 39. Pro *ἐνθυμουμένου* codd. plures habent *διενθυμουμένου* quae lectio verior videtur, confirmant eam etiam codd. in quibus legitur, *τι ἐνθυμουμένου*. 20. *ἀλλὰ Wolfius* et *Elsnerus* vertunt: *quare, igitur*, sed est h. l. adhortantis et impellentis, et reddi debet: *age, agedum,* vt ap. Xen. Cyr. 1, 5. 7. *ἀλλ' ἴωμεν* Anab. 4, 7. 5. *ἀλλὰ πορευώμεθα*. add. Oecon. 11, 23. Arrian. Exped. 5, 26. *ἀλλὰ παραμείνατε, ἄνδρες.* Hom. Il. *α*, 393. *ἀλλὰ σύ, εἰ δύνασαί γε, περίσχεο παιδὸς ἑῆος.* add. Ioseph. Ant. 5, 8. 6. v. *Gregorius* de Dialect. p. 36. *Loesnerus* ad h. l. *Deuarius* de Partic. p. 3. ed. *Reusm.* *Kusterus* ad Aristoph. Equit. 202. *Wartonius* ad Theocrit. 2, 18. *μηδὲν διακρινόμενος minime haesitans,* quod illi non sunt

Iudaei, sed gentiles. De verbo *διακρίνεσθαι* vid. ad Marc. 11, 23. *ἐγὼ ἀπέσταλκα feci vt mitterentur*, me auctore missi sunt vid. v. 3 sqq.

21 — 23. Verba: *τοὺς ἀπεσταλμένους ἀπὸ τοῦ Κορνηλίου πρὸς αὐτὸν* absunt a codd. ABCDE. aliisque pluribus, in aliis varie leguntur, omittunt ea verss. Syrr. Arabb. Copt. Aeth. Armen. Vulg. vnde merito suspecta visa sunt *Bezae*, *Grotio*, *Millio*, et ea recte expunxerunt *Griesbachius* et *Matthaeius*. *μαρτυρούμενός τε ὑπὸ ὅλου τοῦ ἔθνους τῶν Ἰουδαίων probatus vniuerso Iudaeorum populo* v. ad 6, 3. *ἐχρηματίσθη admonitus est* vid. ad Matth. 2, 12. *τὰ ῥήματα mandata* infra v. 33. *πάντα τὰ προστεταγμένα σοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ quae tibi a Deo demandata sunt* v. *Schleusneri* Lex. sub v. *ῥῆμα* et not. ad Luc. 3, 2. alii, *τὰ ῥήματα παρὰ σοῦ* explicant, doctrinam tuam. *τῇ δὲ ἐπαύριον ὁ Πέτρος ἐξῆλθε σὺν αὐτοῖς*] *postero autem die Petrus cum illis abiit.* Ioppe a Caesarea nouem milliariis distabat. Die quo Cornelio ieiunanti et precanti genius coelestis apparuerat, misit ille legatos ad Petrum v. 3 — 7. legati die secundo Petrum accedunt v. 9. 17. ab eo hospitio excipiuntur v. 23. tertio cum Petro Caesaream redeunt v. 23. quarto die Caesareae adueniunt v. 24. 30. *καί τινες τῶν ἀδελφῶν et fratres* (christiani) *nonnulli*; numero sex coll. 11, 12. hos christianos, antea Iudaeos, Petrus sibi adiungebat itineris comites, vt rei insolitae testes essent v. 11, 12. *τῶν ἀπὸ τῆς Ἰόππης Ioppenses* v. ad Matth. 15, 1. 1 Ioh. 11, 1.

24 — 26. *προσδοκῶν auide exspectans* v. Luc. 1, 21. 3, 40. *τοὺς ἀναγκαίους φίλους amicos intimos* v. *Kypkius* ad h. l. Polyb. 8, 9. *τοὺς ἀναγκαιοτάτους τῶν φίλων*. Ioseph. Ant. 11, 6. *φίλος ἀναγκαιότατος τῷ βασιλεῖ*. 25. *ὡς δὲ ἐγένετο εἰσελθεῖν τὸν Πέτρον cum Petrus domum intrare vellet*, s. cum in eo esset, vt domum intraret, nam in aedium vestibulo gesta sunt quae v. 25. 26. enarrantur coll. v. 27. *πεσὼν ἐπὶ τοὺς πόδας προσε-*

πόδηφος ἐν genua prouolutus eum veneratus eſt. προσκυνεῖν ſignificat: toto corpore in terram ſe proſternere, honoris exhibendi cauſſa, quem honorem Iudaei, omninoque Orientis populi, non regibus tantum, ſed etiam aliis viris dignitate conſpicuis praeſtare ſolebant. Sed Romani hunc honorem numinibus tantum exhibebant, et Petrus hunc honorem his verbis detrectabat: *κἀγὼ αὐτὸς ἄνθρωπός εἰμι.* Neque tamen inde conſequitur, Cornelium adorationem religioſam et vni Deo debitam ad Petrum transtuliſſe; erat enim Cornelius *ἀνὴρ εὐσεβὴς καὶ φοβούμενος τὸν Θεὸν* v. 2. ſed tanti legati Dei reuerentia perculſus modum non tenebat. *συνομιλῶν colloquens cum eo*; de qua verbi poteſtate vid. not. ad Luc. 24, 14.

28 ſq. *ἀθέμιτόν ἐστιν] illicitum eſt.* Sic ἀθέμιτος legitur 2 Macc. 7, 1. *ἀπὸ τῶν ἀθεμίτων ὑείων κρεῶν ἐφάπτεσθαι carnem ſuillam vetitam comedere*, ib. 10, 34. *καὶ λόγους ἀθεμίτους προΐεντο ſermones, quos non decebat, profanos, proferebant*, pro quo 2 Macc. 12, 14. extat: *λαλεῖν ἃ μὴ θέμις*, et Paulus 1 Tim. 5, 13. ſcripſit: *λαλοῦν τὰ μὴ δέοντα.* Herodo. 3, 37. *ἐσῆλθε δὲ καὶ ἐς τῶν καβείρων τὸ ἱρὸν, ἐς τὸ οὐ θεμιτόν ἐστι ἐσιέναι ἄλλον γε ἢ τὸν ἱρέα.* add. 5, 72. Phauorinus: *ἀθέμιτον, ἄδικον, ἄνομον, πονηρὸν, ἄναρχον, ἀσεβῆ, ἢ νόμοις οὐ χρώμενον.* — *κολλᾶσθαι familiariter aliquo uti, alicuius conſuetudine uti* vid. ad 5, 13. *προσέρχεσθαι adire aliquem, domum alicuius intrare. ἀλλόφυλος extraneus, gentilis*, nam diſerte opponitur h. l. *Ἰουδαίῳ.* Sed in verſione Alexandrina et in libris Ioſephi atque Philonis duplici ſenſu hoc vocabulum occurrit, nempe de *Palaeſtinis et Philiſtaeis*, ita, vt non ſolum a Iudaeis, ſed ab omnibus aliis etiam, qui neque ortu ſunt, neque religione Iudaei, diſtinguantur, vt Ioſeph. Ant. 9, 5. 3. Philo de Nobil. p. 909. C. Iudd. 3, 3. vbi in textu Hebraico פְּלִשְׁתִּים legitur; et, *de omnibus omnino, qui neque ortu neque religione Iudaei ſunt*, qui alias dicuntur

ξένῳ et ἀλλότριοι v. Ioseph. Ant. 9, 5, 3. Philo de Char. p. 714. B. de leg. ad Cai. p. 1022. D. Ies. 2, 6. vbi in textu Hebraico est נָכְרִי add. 61, 5. conf. *Wolfius*, *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. Nullum autem in Mosis lege interdictum extat, quo declaretur illicitum, familiaritatem aliquam et commercium habere cum gentilibus, aut ad eos ingredi, sed erat hoc institutum doctorum Iudaicorum, qui legem Mosaicam multis praeceptis auxerant v. *Schoettgenius* in Horr. Hebrr. et *Michaelis* ad h. l. *καὶ sed* vt Ioh. 6, 7. 7, 4. Matth. 7, 26. vbi v. not. *Gatackerus* ad Marc. Anton. 2, 7. et *Elsnerus* ad Ioh. 6, 70. *ἐμοὶ ὁ Θεὸς ἔδειξε Deus mihi significauit*, me edocuit, nempe visum et quae postea euenerunt v. 11 — 22. vid. not. ad v. 17. *μηδένα κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον λέγειν ἄνθρωπον neminem profanum et impurum esse habendum*, me ergo posse cum gentilibus versari, eos adire, κολλᾶσθαι ἢ προσέρχεσθαι, iisque doctrinam Christi tradere. 29. *τίνι λόγῳ quare?* subintelligi debet *ἐπὶ*, sed λόγος vt Hebr. דבר Gen. 19, 8. Ier. 38, 14. notat, *rem*, *caussam*, vt adeo *ἐπὶ τίνι λόγῳ* sit *quam ob rem*, *quare*, vt 1 Cor. 15, 2. *τίνι λόγῳ εὐηγγελισάμην ὑμῖν*. Ita quoque loqui solent scriptores exteri Eurip. Iphig. Taur. 1358. *τίνι λόγῳ πορθμεύετε; quam ob rem mare traiicitis?* alios locos hanc in rem congesserunt *Raphelius* Obss. Polybb. *Kypkius* ad h. l. *Bosius* de Ellips. sub v. *ἐπὶ* p. 714. *Schaefer.* *πυνθάνομαι οὖν, τίνι λόγῳ μετεπέμψασθέ με; quaero igitur e vobis quam ob rem me arcessiueritis?* Petrus sui ipsius et comitum suorum caussa accuratius a Cornelio edoceri volebat, quare et qui factum, vt ipsum arcessiuerit.

30, 31. *ἀπὸ τετάρτης — ἤμην νηστεύων*] *Morus*, *Heinrichsius*, et nonnulli alii interpretes, haec verba explicant: *per quatriduum ieiunia egeram vsque ad hanc horam.* Sed vt omnis orationis series docet, ea potius hunc in modum exprimenda sunt: *ante quatuor dies*, *cum ad hanc vsque nunc ruentem horam* illius diei *ieiunium egissem*;

μέχρι ταύτης τῆς ὥρας vsque ad hanc horam, qua cum Petro loquebatur, qui circa horam nonam, nostram tertiam pomeridianam aduenisse videtur. Si Cornelii mens fuisset, se ea hora qua Petrum alloquebatur, per quatriduum ieiunia egisse, non intelligeretur ex eius verbis, cuius diei hora nona, num quarti, aut secundi, aut tertii genius coelestis ei apparuerit, contigerat autem ei visio illa ante quatuor dies v. not. ad v. 21. fuisset praeterea etiam, si cogitandum esset de ieiunio per quatuor dies acto, dicendum, non, *ἤμην νηστεύων*, sed *νηστεύω*. Itaque *ἀπὸ* reddi debet *ante*; et idem valet quod *πρὸ*, vt 15, 7. 2 Cor. 8, 10. 9, 2. quam vim etiam Hebr. מ obtinet Prouu. 8, 23. al. v. *Leusdenius* de Hebraismm. N. T. p. 71. *Fisch.*

32. 33. *λαλήσει σοι* te edocebit. *ἐξ αὐτῆς* scl. *ὥρας* statim vid. not. ad Marc. 6, 25. *σύ τε καλῶς ἐποίησας παραγενόμενος*] *bene egisti*, magno me beneficio affecisti, gratissimum mihi fecisti, *quod veneris*. *καλῶς ἐποίησας* formula approbantis et laudantis Ioh. ep. 3. v. 6. *οὓς καλῶς ποιήσεις προπέμψας ἀξίως τοῦ Θεοῦ* 2 Petr. 1, 19. *ᾧ* (*λόγῳ*) *καλῶς ποιεῖτε προσέχοντες*. Xen. Cyr. 7, 4. 6. *ἀλλὰ σὺ μὲν καλῶς ποιεῖς, ὦ Κροῖσε, προνοῶν facis tu quidem probe, o Croese; qui prouideas.* [illegible]. 1, 4. 13. *ὁ Ἀστυάγης, καλῶς, ἔφη, ἐποίησας, προειπών.* Adhibentur vero etiam hae formulae, cum quis alteri gratum s. commode aliquid fecit, beneficium exhibuit, vt ap. Latinos *bene facis* Terent. Eun. 5, 8. 61. *bene fecisti, gratiam habeo maximam.* Adelph. 5, 9. 13. *Bene facis. Omnibus gratiam habeo, et seorsum tibi praeterea, Demea.* Sic. et h. l. v. *Raphelius* Obss. Xenophh. et *Wetstenius* ad h. l. *ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ πάρεσμεν*] *adsumus coram Deo*, teste ac spectatore Deo, qui animos nostros nouit, qui scit, nos promtos paratosque esse ad obsequium voluntati diuinae praestandum. Pro *Θεοῦ* cod. D. Syr. Aeth. Arm. Vulg. habent *σου*, in aliis libris legitur *κυρίου*, probantibus *Moro*, *Rosenmüll.*

lero et *Griesbachio*, videtur tamen vulgaris lectio retinenda esse, cum eam plures optimae notae codd. defendant, et difficilior sit.

34. ἀνοίξας—εἶπεν *tum Petrus ita loqui coepit* vid. not. ad 8, 35. ἐπ' ἀληθείας καταλαμβάνομαι κ. τ. λ.] *iam vere intelligo*, iam mihi persuasissimum est, *Deum non habere personarum rationem*, hoc me tua narratio docet. Nempe persuasum fuerat Petro, consortium gentilium esse fugiendum v. 28. nec adeo iis doctrinam Christi praedicandam, sed regni Messiani beneficia vnice destinata esse Iudaeis, vtpote Abrahami posteris, atque ex gentilibus iis, qui antea circumcisione in coetum Iudaeorum essent recepti; ita sibi vna cum collegis explicabat dicta Christi Matth. 28, 19. Marc. 16, 15. 16. Matth. 8, 11. Ioh. 10, 16. v. ad Act. 11, 1. Visione edoctus erat, non esse consortium gentilium fugiendum, tradendam iis esse doctrinam christianam v. 28. hanc Petri persuasionem firmabat, et omne dubium ei adimebat Cornelii narratio, cui genius coelestis promiserat, ipsum a Petro edoctum iri. προσωπολήπτης dicitur is, qui rebus externis, veluti splendore familiae, generis, natione, dignitate, ad partium studium delabitur, qui propter res externas alicui fauet, neglecto eo, qui his destituitur v. Iac. 2, 1. not. ad Luc. 20, 21. —

35. ἀλλ' ἐν παντὶ ἔθνει ὁ φοβούμενος κ. τ. λ.] *sed acceptos ei esse ex quacunque gente, qui ipsum venerantur et recte agant.* φοβούμενος τὸν Θεὸν qui Deum colit; respicit Cornelii προσευχὰς vt ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, eius ἐλεημοσύνας, is est δεκτὸς αὐτῷ Deo acceptus, ei beneficia exhibet, h. e. in hac verborum complexione, eum adducit ad religionem Christi, beneficiorum Christi participem reddit. ἐργάζεσθαι δικαιοσύνην *virtutis studiosum esse.* Scilicet interpretes Alexandrini Hebraeorum verbum עשה quod saepius etiam ita ponitur, vt notet,

operam dare alicui rei, indulgere ei, tractare, exercere eam, modo exprimunt verbo Graeco *ποιεῖν* Ruth. 1, 8. *ποιῆσαι ἔλεος*. Pſ. 36, 28. *ποίησον ἀγαθόν*· modo verbo *ἐργάζεσθαι* Pſ. 14, 2. Ita quoque ap. Sir. 27, 9. legitur, *ἐργάζεσθαι ἀλήθειαν veritatis eſſe ſtudioſum*. 51, 3. *ἐργάζεσθαι ψεῦδος mendaciis indulgere*. Sicuti porro Hebraei vocabulo צדקה eo ſenſu vtuntur, vt indicet *virtutem*, atque hoc coniungunt cum verbo עשה, quam in rem eſt locus claſſicus Ieſ. 56, 1. 2. atque interpretes Graeci formulam ipſam modo vertunt, *ἐργάζεσθαι δικαιοσύνην* Pſ 14, 2. modo *ποιεῖν δικαιοσύνην* Pſ. 105, 3. ita quoque ſcriptores N. T. cum de *virtutis ſtudio* loquuntur, adhibent modo formulam, *ποιεῖν δικαιοσύνην exercere virtutem* Ioh. 3, 7. vbi ei v. 8. opponitur *ποιεῖν τὴν ἁμαρτίαν*, modo formulam *ἐργάζεσθαι δικαιοσύνην* vt h. l. cuius oppoſitum extat Matth. 7, 23. *ἐργάζεσθαι τὴν ἀνομίαν*. Suidas: *δικαιοσύνη, ἡ τελεία ἀρετή*.

36. 37. Multum exercuit viros doctos impeditior verborum huius loci conſtructio. Sunt qui accuſatiuum *τὸν λόγον ὃν* per Hebraiſmum poſitum putent, pro nominatiuo, *ὁ λόγος ὃν ἀπέστειλε* i. e. *οὗτος ὁ λόγος ὃν ἀπ.* vt Hagg. 2, 5. אֶת־הַדָּבָר pro זֶה הדבר *hoc eſt verbum* v. *Lud. de Dieu* ad h. l. Plerique ſubintelligunt *κατὰ* ſed in conſtituendo huius praepoſitionis ſignificatu variant. Nonnulli *κατὰ* vertunt: *quod attinet ad*, et verbis v. 36. hunc ſenſum ſubſtituunt: quod attinet doctrinam, quam tradi iuſſit Iſraelitis, felicitatem annuntians per Ieſum Chriſtum, (haec eius ſumma eſt): ille (Ieſus) eſt omnium dominus. Alii, tanquam *Moſchius* in *Bibelfreund* Th. 2. p. 102. *Thalemanus*, *Roſenmüllerus* etc. *κατὰ* explicant, *ſecundum*, et v. 36. ad ea, quae proxime v. 34. 35. praeceſſerunt, referunt, hoc ſenſu: *qui ex quacunque gente Deum colit et recte agit, ei acceptus eſt, ſecundum doctrinam, quam tradi iuſſit Iſraelitis, per quam annuntiat pacem* (inter Iſraelitas et gentiles) vel,

felicitatem, *per Iesum Christum, qui est omnium dominus.* v. 37. *nostis quae euenerint* (ῥῆμα *res*, intelligunt miracula Christi, non tamen exclusa eius doctrina) *per omnem Iudaeam, et primum quidem in Galilaea* etc. *Wolfius* Diss. IV. de agnitione ellipseos in interpretatione librorum sacrorum Lips. 1804. 4. p. 8. cum ὃν omittant codd. AC. et versio Coptica atque Vulgata, legi mauult: τὸν λόγον ἀπέστειλε, verba reddit: *hanc doctrinam* (τὸν i. e. τοῦτον λόγον) scilicet de propitia Dei voluntate erga omnes omnino homines, veri rectique amantes, *tradendam Deus curauit Israelitis, annuntiata s. oblata per Iesum Messiam, omnium dominum, salute* etc. Sed ὃν in libris illis omissum est, quo constructio facilior redderetur. Ex horum autem interpretum, qui v. 36. cum 35. arcte cohaerere censent, sententia, Petrus respexit Christi effata Matth. 8, 11. Ioh. 10, 16. Matth. 28, 19. et pleniorem eorum sensum se iam agnoscere declarauit, nempe doctrinam Christi non tantum Iudaeis esse annuntiandam, sed gentiles in coetum christianorum esse recipiendos. Durior tamen est in hac orationis complexu et serie ellipsis praepositionis κατὰ, oratio ipsa obscurior redditur, nec satis accurate v. 36. et 37. cohaerent. *Kypkius* κύριος adiectiue sumit. *Koehlerus* in Obss. philol. in loca selecta cod. sacri Lugd. 1765. 8. v. 36. legendum coniicit v. 36. τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλε et v. 38. ὡς διῆλθεν. Priorem coniecturam *Ernestius* in *Neu. theolog. Bibliothek* Vol. 7. p. 439. v. et *Ernesti Anmerkk. über die Bücher des N. T.* (*Leipz.* 1786. 8.) p. 121. non ferendam, quia Graece esse deberet ὁ ἀποστείλας, posteriorem minus necessariam censet. Aliorum constructionis expediendae conatus v. apud *Wolfium* in Curis ad h. l. — Equidem accedere nullus dubito *Erasmo, Er. Schmidio, Heumano, Boltenio, Beckio* (in Obss. critico-exegeticis P. 1. p. 13. (Lips. 1795. 4.) *Heinrichsio*, aliis, qui τὸν λόγον ad ὑμεῖς οἴδατε referunt, et post οἴδατε interpungunt, vt τὸ γενόμενον ῥῆμα per appositionem ad τὸν λόγον dicatur, atque verba: οὗτος ἐστι πάν-

των κύριος vocis includunt. Iam vero hac verba nectendi ratione admissa, ea sonant: *doctrinam, quam Deus Israelitis tradendam curauit, annuntians felicitatem per Iesum Messiam (qui est omnium dominus) vosmet nostis, doctrinam, inquam, quae per omnem Iudaeam propagata est* etc., λόγος est *doctrina* Christi, infra 13, 26. ὑμῖν ὁ λόγος τῆς σωτηρίας ταύτης ἀπεστάλη. Ad verbum ἀπέστειλε cogitando adiiciendum est nomen Θεός, et ἀποστέλλειν significat *tradere, dare*, in versione Alexandrina respondet hoc verbum Hebr. נתן Ier. 37, 14. et שלח Ps. 107, 20. vbi *οἱ ό* habent: ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ Ael. H. A. 1, 15. δόξαν ἀποστέλλειν. add. Ael. H. V. 1, 21. vbi v. *Perizonius*, et *Albertius* ad Act. 27, 30. Similiter Sir. 15, 9. οὐχ ὡραῖος αἶνος ἐν στόματι ἁμαρτωλοῦ, ὅτι οὐ παρὰ κυρίου ἀπεστάλη vbi vid. *Bretschneiderus*. Sed pro ἀπέστειλε τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ, e Graeca ratione scribendum erat: πρὸς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ. Scilicet Hebraei verbis mittendi, veniendi, eundi, redeundi, addunt particulam ל quae habet vim praepositionis אל vt 2 Regg. 4, 22. Gen. 24, 57. v. *Noldius* Concordd. Particc. v. ל n. 1. sed h. l. ea reddita est Datiuo, vt Matth. 22, 15. (Marcus loco parallelo 12, 13. habet: ἀποστέλλουσι πρὸς αὐτὸν) vt ab Alexandrinis multis in locis particula אל veluti 2 Par. 25, 15. etc. v. *Leusdenius* de Hebraismm. N. T. p. 136. *Fisch.* εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην διὰ I. X. *qua iis salutem per Christum annuntiauit.* εἰρήνη nonnulli explicant de pace inter Iudaeos et gentiles, sed latius patet in hac orationis serie huius vocabuli potestas coll. v. 43 add. Ies. 40, 9. quem locum Petrus in monte habuisse videtur. οὗτός ἐστι πάντων κύριος *qui est omnium*, Iudaeorum et gentilium *dominus* Ioh. 17, 2. *omnes homines eius potestati subiecisti, vt omnibus a te ipsius disciplinae commissis felicitatem aeternam largiretur*; et iudex omnium v. 42. οὗτος pro ὅς vt supra 8, 26. Luc. 2, 36. 37. 7, 12. v. *Storrii* Obss. ad Analog. et Syntax. Hebr. p. 119. Hanc Christi doctrinam ὑμεῖς οἴδατε *vos nostis*; non de plena et accurata religionis christianae cognitione cogitandum,

sed οἴδατε idem valet quod ἀκηκόατε 2, 22. 5, 7. 9, 13. Caesareae multi Iudaei habitabant, Philippus ibi doctrinam Christi praedicarat 8, 40. audiuerat ergo Cornelius cum suis de Iesu eiusque doctrina, sed amplius et accuratius instituendi et in fide confirmandi erant. ῥῆμα idem quod λόγος *doctrina*, vt Rom. 10, 8. Eph. 5, 26. Hebr. 6, 5. Ioh. 3, 34. ἀρξάμενον — Ἰωάννης] *exorsa a Galilaea, inde a baptismate, quod Iohannes commendauit* i. e. ad quod suscipiendum Iudaeos cohortatus erat; verba ipsa posita sunt, pro: μετὰ τὸ τὸν Ἰωάννην κηρύξαι βάπτισμα. „Γαλιλαίας non sine caussa addit, sed vt ostendat Cornelio, etiam Galilaeos, quos ob stoliditatem risui haberi scire poterat, dignos habitos esse, ex quorum patria exiret salutaris doctrina.“ *Heinrichsius.*

38. Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρὲτ (vid. ad 2, 22.) ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ Θεὸς positum est pro: (οἴδατε) ὡς ὁ Θεὸς τὸν Ἰησοῦν ἔχρισε nostis, *vt Iesum Nazarenum instruxerit Deus.* Similis particulae ὡς traiectio deprehenditur Rom. 12, 3. 1 Cor. 3, 5. 7, 17. αὐτὸν ex Hebraismo redundat, vt 15, 17. Matth. 12, 36. 19, 5. Luc. 3, 17. Ioh. 1, 27. Apoc. 13, 12. 2, 7. vid. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 550. *Fisch.* Verbum χρίειν cum de hominibus ponitur, notat, *caput alicuius, aliasque corporis partes, oleo et vnguentis imbuere et delibuere*, siue id fiat perfundendo, vel conspergendo, et infricando, siue illinendo, v. *Fischerus* Prolusf. de vit. Lexx. N. T. p. 354. Iam quoniam *reges* etiam vngi solebant; significat quoque, *regem creare, constituere* Sir. 46, 13. *Σαμουὴλ προφήτης κυρίου, κατέστησε βασιλείαν, καὶ ἔχρισεν ἄρχοντας ἐπὶ τὸν λαὸν αὐτοῦ Samuel, propheta Dei, condidit regnum et constituit reges.* vid. not. ad Luc. 4, 18. Sed vnctio erat omnino etiam signum honoris, excipiebantur vnctione conuiuae v. Luc. 7, 46. Ioh. 12, 3. not. ad Matth. 6, 17. hinc χρίειν, cum ei iungitur aliud nomen, notat etiam, *ornare, instruere* vt h. l. πνεύ-

πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει vi diuina potenti v. ad Ioh. 14, 17. Alii explicant: Spiritus diuini viribus l. dotibus. ὃς διῆλθεν — διαβόλου] *ita, vt peragraret* (Iudaeam) *benefaciendo, omnesque a genio malo oppressos sanando*: εὐεργετῶν accuratius definitur verbis quae sequuntur, nomen εὐεργεσία de sanatione aegroti 4, 9. occurrit. καταδυναστεύειν *opprimere, tyrannidem exercere in aliquem*. Praepositio κατὰ in verbis compositis haud raro significationem intendit v. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 194 sq. hinc καταδυναστευόμενοι dicuntur, *qui acerbo imperio subiecti tenentur*. Sic quoque hoc verbum positum extat Iac. 2, 6. in vers. Alex. Ex. 1, 13. Sap. 2, 10. Ioseph. Ant. 12, 2. 3. Philo de Opif. p. 17. E. vid. *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. qui autem h. l. dicuntur καταδυναστευόμενοι ὑπὸ τοῦ διαβόλου iidem sunt qui alias nominantur δαιμονιζόμενοι, homines morbis grauioribus laborantes, quos Iudaei a geniis malis deriuabant, qui aegrotorum corpora obsessa tenerent v. not. ad Matth. 4, 24. sed daemoniaci memorantur pro reliquis aegrotis omnibus a Iesu sanatis. ὅτι ὁ Θεὸς ἦν μετ' αὐτοῦ *nam Deus illi aderat* v. ad Act. 7, 9.

39. 40. πάντων ὧν ἐποίησε pro πάντα ἃ intelliguntur Christi doctrina et insignia facta. Pro ὃν ἀνεῖλον cum *Bengelio*, *Griesbachio* et *Matthaeio* auctoritate plurium optimorumque librorum legendum est ὃν καὶ ἀνεῖλον *quem tamen* (vel vt *Thalemanus* vertit: *quem denique*) *in cruce suspensum interfecerunt* sc. οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαῖοι. De voc. ξύλον v. ad 5, 30. ἔδωκεν αὐτὸν ἐμφανῆ γενέσθαι *viuum apparere iussit*; δοῦναι vt נָתַן notat quoque, *constituere*, *finere*, *iubere* v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 167. 169. *Fisch.* et *Leusdenius* de Hebrr. N. T. p. 58.

41. οὐ παντὶ τῷ λαῷ — ὑπὸ τοῦ Θεοῦ] *non omni populo*, *sed testibus a Deo electis*. οὐ παντὶ τῷ λαῷ v. *Michaelis Begräbnifs- u. Auferstehungsgeschichte* p. 407 sq. *Lilienthalii gute Sache d. göttl. Offenbarung Th.* 11. p. 93 sq.

Luc. 16, 31. et quos laudauimus ad Matth. 28, 1. προχειροτονεῖν id. qd. simplex χειροτονεῖν quod proprie notat: *manum protendere et attollere*, deinde, *per suffragia eligere* Diod. Sic. p. 329. A. v. *Münthius* ad Act. 14, 23. quoniam Graeci solebant in concionibus suffragia ferre manibus vel attollendis vel demittendis v. Xen: Anab. 3, 2. 9. 32. 38. add. *Raphelius* Obss. Xenophh. ad Act. 14, 23. tum omnino: *eligere, designare, destinare*, vt h. l. Act. 14, 23. Herodi. 2, 10. 16. 3, 6. 5. 7, 10. 3. Philo de leg. ad Cai. p. 1018. E. ἐχειροτόνει τοὺς διακομιοῦντας ἄνδρας *elegit qui literas perferrent homines* add. Phlegon Trallian. c. 2. p. 22. ed. *Franz*. Hesychius: χειροτονεῖν, καθιστᾶν, ψηφίζειν. Suidas: χειροτονήσαντες, ἐκλεξάμενοι. v. *Wolfius* ad Act. 14, 23. et *Suiceri* Thes. Eccl. h. v. ἡμῖν — ἐκ νεκρῶν] *nobis, inquam, qui cum eo comedimus et bibimus*, conuictoribus eius, *postquam in vitam redierat*. Verba vltima μετὰ τὸ ἀναστῆναι αὐτὸν ἐκ νεκρῶν *Camero* et *Bengelius*, cum verbis v. 40. iungenda, et quae v. 41. leguntur: οὐ παντὶ τῷ λαῷ — συνεπίομεν αὐτῷ vncis includenda esse censent. Negant nimirum Iesum cum discipulis suis post resurrectionem suam bibisse, cum id nusquam legatur, et Iesus vltima coena, h. e. Paschali finita diserte declararit discipulis, se non amplius fructum vineae cum iis bibiturum esse v. Matth. 26, 29. Luc. 22, 18. Contra vero monuerunt alii Luc. 24, 41. 43. memorari, Iesum post resurrectionem suam cum discipulis edisse, et Ioh. 21, 12. discipulos eum ad prandium inuitasse, eum ergo haud dubie quoque cum iis bibisse, cum potus saepius sub cibo comprehendatur; statui igitur omnino posse, imo debere, Iesum post reditum in vitam comedisse ac bibisse cum discipulis, attamen non more consueto et ad vitam sustentandam, sed eam tantum ob caussam, vt fidem adstrueret resurrectioni suae. Sed his coniecturis et interpretationibus nimis quaesitis facile supersedere possumus, modo teneamus συνεφάγομεν καὶ

συνεπίομεν αὐτῷ populariter esse dictum, pro, eius consuetudine fruiti sumus vid. not. ad Luc. 13, 26. Praeterea nusquam legitur, Iesum post resurrectionem suam cum discipulis bibisse vinum, nec h. l. memoratur vinum, non ergo hic locus noster, licet premantur verba, repugnat locis Matth. 26, 29. Luc. 22, 18.

42. 43. καὶ παρήγγειλεν ἡμῖν — νεκρῶν] *isque nos iussit annuntiare populo eum a Deo constitutum iudicem viuorum et mortuorum*; διαμαρτύρασθαι simpliciter: *docere, tradere*, vt Hebr. 2, 6. al. λαῷ populo i. palam, gentilibus aeque ac Iudaeis; respicit Petrus effata Christi Matth. 28, 19. Marc. 16, 15. quae iam rectius intelligebat v. not. ad v. 36. et 34. τούτῳ πάντες — εἰς αὐτὸν] *de eo omnes prophetae docent, per eum omnes, qui ei fidem habuerint, delictorum veniam consecuturos esse*, est ergo ei credendum, est pro Messia habendus, admittenda eius doctrina, eique conuenienter viuendum, τὸν πιστεύειν εἰς αὐτόν. — πάντες non nimis premendum v. 3, 24. sed populariter sumendum, multi, plurimi. ἄφεσιν ἁμαρτιῶν peccatorum remissio nominatur pro omnibus Christi beneficiis, quorum haec est quasi caput et summa, atque respiciuntur loci prophetarum, quibus annuntiatur Messiam homines expiaturum, Dei cultum meliorem inducturum, eos lustraturum, emendaturum, atque ita Deo acceptiores et gratiores redditurum esse, v. ad Ioh. 1, 29. p. 148 sq. et Act. 8, 32. extr. διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ pro δι' αὐτοῦ, supra v. 36. διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Durior est et longius petita interpretatio verborum, quam proposuit *Eckermannus* in *theologisch. Beyträgen* St. 2. p. 159 sqq. quae tamen etiam arrisit *Heinrichsio*. Notat, μαρτυρεῖν τινὶ significare, *in honorem alicuius testari, pro aliquo testari*, neque esse h. l. μαρτυρεῖν proprie accipiendum, de testimoniis historicis, vaticiniis et descriptionibus futuri seruatoris, sed improprie, de consensu doctrinae prophetarum cum Christi

doctrina, de via ac ratione, qua impetrari possit peccatorum venia, vt adeo respiciantur loci prophetarum, quibus declaratur, sacrificia homines non probare Deo, obedientiam ei gratiorem esse Ps. 40, 7 ss. 50, 8 ss. Ies. 1, 16. 17. Ez. 18, 21 sqq. al. Caeterum, aut Petrus plura adiecit, a Luca praetermissa, qui summam tantum orationis exhibuit, vt *Ekermanus* eum aliis statuit, aut, quod praeplacet, interpellatus est euentu orationis hactenus habitae gratissimo coll. v. 44.

44. Petri oratio eam habebat vim in Cornelii, reliquorumque gentilium qui vna aderant animos, vt sacro ardore corriperentur, et lingua iis propria, Romana videlicet, preces ardentissimas funderent. Digna sunt quae apponantur verba *Noesselti* Exercitatt. Sacrr. p. 71. „Qui cum audiuissent e Petro (v. 34.), nullam in salute hominum procuranda Deum rationem externae conditionis habere, sed *in omni gente*, quisquis eum coluerit, recteque fecerit, eum illi probatum fore, Iesum Christum *omnium* dominum esse (v. 36.), eius etiam caussa *omnibus* paratam peccatorum condonationem (v. 43.); iidemque vehementer haec beneficia anhelarent ac cuperent in eorum cum Iudaeis communionem venire (v. 30 sq.): ita suauitate orationis Apostolicae commotos sensere animos, vt continere se non possent, quin felicitatis magnitudinem suo modo decantarent h. e. non ipsa repeterent Petri verba, sed quae in suum quasi succum vertissent et sanguinem, ipsique cogitando informassent, sua quoque, extraneis propria lingua, redderent.“ *ἐπέπεσε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον* vid. ad 8, 15. *οἱ ἐκ περιτομῆς* id. qd. *οἱ περιτετμημένοι*, *circumcisi*, Iudaei, (iidemque seueriores vid. ad 2, 4.) vt Gal. 2, 12. Tit. 1, 10. v. *Mori* Diss. theologg. Vol. 1. p. 73 sq. opponuntur, *οἱ ἀκροβυστίαν ἔχοντες* 11, 3. *ἐξέστησαν obstupuerunt* christiani de Iudaeis qui cum Petro venerant. Etenim insolita prorsus et inaudita, quae nec cadere in gentiles putarant, nec linguis profanis exprimenda,

audiebant ex huius generis hominibus, nec talia aliunde, quam ex aliquo Dei afflatu ducta iudicabant v. *Noesseltus* l. c. praeterea hac animorum concitatione diuinitus iniecta, correpti erant hactenus Iudaei, qui ad Christi signa se contulerant, postquam Apostoli iis manus imposuerant, sed horum gentilium animi perculsi erant diuinitus, sine interuentu Apostoli. Petrus vero inde cognoscebat, hos, aliosque gentiles, etsi non circumcisi essent, in coetum christianorum lauacro sacro esse recipiendos vid. 11, 15 sqq. 15, 7. Quare comitibus obstupefactis (ἀπεκρίθη v. ad Matth. 17, 25.) dicebat:

47. 48. μήτι τὸ ὕδωρ — τέτως] *num quis aquam prohibere potest, quo minus hi baptizentur?* nemo potest intercedere, quo minus hi, qui Sp. S. dotem acceperunt vt nos, sacro lauacro initientur. κωλύειν τὸ ὕδωρ prohibet aquam, qui non sinit baptizari. Sic τὸν χιτῶνα κωλύειν Luc. 6, 29. Ouid. Met. 6, 349. *Quid prohibetis aquas? usus communis aquarum.* 48. προσέταξέ τε αὐτὰς βαπτισθῆναι ἐν τῷ ὀνόματι τῦ κυρίυ *eosque in nomen domini*, Iesu Messiae, *baptizari iussit*, cultui, religioni domini obstringi iussit; προσέταξε βαπτισθῆναι a christianis Ioppensibus; raro Apostoli baptizabant v. not. ad Ioh. 4, 2. 1 Cor. 1, 14 ss. ἐν τῷ ὀνόματι I. X. id. qd. ἐπὶ τῷ ὀνόματι et εἰς τὸν Χριςὸν v. 2, 38. Rom. 6, 3. Gal. 3, 27.

CAPVT XI.

1 — 3. Fama conuersionis Cornelii eiusque familiae cum peruenisset ad ecclesiam Hierosolymitanam, multis hoc factum Petri displicuit. Quare cum Petrus Hierosolymam rediisset, qui ex Iudaeis ad Christi signa se contulerant, legum ritualium tenaces 21, 20, eum obiurgabant, quod commercium cum gentilibus habuisset, iis doctrinam Christi tradidisset, eosque non circumcisos in coetum christianorum recepisset. Cum vero Petrus recensuisset Ioppae et Caesareae gesta (nuda enim rei gestae expositio sufficiebat ad ipsum defendendum), et ad confirmandam narrationis veritatem testes nominasset christianos Ioppenses, antea Iudaeos, qui eum ad Cornelium comitati erant, quos, praeuidens gentilium receptionem in ecclesiam sibi vituperationi fore, comites secum Hierosolymam assumserat: tacebant, et Dei benignitatem praedicabant, qui gentilibus quoque concessisset, vt ad Iesu doctrinam transeundo felicitatem consequerentur. *κατὰ τὴν Ἰουδαίαν in Iudaea* Xen. Mem. 4, 4, 1. *καὶ κατὰ πόλιν καὶ ἐν ταῖς στρατείαις*, Oecon. 5, 9. *τῦ δὲ ἥδιον θερίσαι — ἢ κατ' ἀγρὸν*; Diod. Sic. p. 161, C. *πάντες οἱ κατὰ ταύτην τὴν πόλιν οἰκῦντες*. Hesychius: *κατὰ πρόθεσις — καὶ ἀντὶ τῦ ἐν*. v. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 187. *διεκρίνοντο πρὸς αὐτὸν — συνέφαγες αὐτοῖς*] *carpebant eum christiani e Iudaeis, quod homines non circumcisos adiisset, atque cum iis epulatus esset* h. e. omnino, cum iis commercium habuisset vid. not. ad 10, 41. extr. obiurgarunt vero etiam Petrum, quod homines non antea circumcisos in coetum

christianorum recepisset, nam ad hanc quoque reprehensionem Petrus in apologia sua respondet; et in conuentu illo Hierosolymitano, cuius historia c. 15. legitur, in quo de circumcisionis necessitate agebatur, Petrus, qui contendebat, non esse christianos e gentilibus ritibus et lege Mosaica onerandos, ad Cornelium prouocabat a se, volente Deo, in coetum christianorum receptum, ita, vt non circumcideretur. Scilicet Lucas initium tantum orationis Iudaeorum attulit, et more suo omisit e reliqua narratione facile supplenda. διακρίνεσθαι Hebr. רִיב Aqu. Theod. Ier. 15, 10. notat, *litigare*, *disceptare*, *obiurgare* v. *Bielii* Thes. h. v. intpp. ad Iud. v. 9. Hesychius: διακρινομένων, μαχομένων. Ab Apostolis qui non praepropere iudicabant, sed rei gestae narrationem a Petro exspectabant, distinguuntur οἱ ἐκ περιτομῆς scl. ὄντες *christiani e Iudaeis* v. 10, 45. ὅτι plures interpretes, praeeunte Vulgato, vertunt *quare* v. not. ad Marc. 9, 11. *Krebsius* ad Marc. 11, 11. *Albertius* in Periculo Critico ad h. l. sed redundat v. ad Matth. 7, 23. Ioh. 18, 37.

4. ἐκτίθεσθαι *narrare*, *exponere* v. 18, 26. 28, 23. Theophr. Char. Prooem. 2. Palaeph. f. 52, 7. Ioseph. Ant. 1, 12. 2. περὶ οὗ τὸν πάντα λόγον ἐκθήσομαι μετὰ πολλῆς ἀκριβείας *de quo omnem rem explicabo multa cum diligentia*; in versione Alexandrina respondet Hebr. גלה Iob. 36, 15. ἀρξάμενος ἐξετίθετο positum est pro ἤρξατο ἐκτιθέναι, sed ἀρξάμενος redundat, vt v. 15. καθεξῆς *continua serie*, *ordine* v. not. ad Luc. 1, 3. Quod reliqua verba attinet, cf. 10, 30 ss. ibique notata.

15 sq. ἐν δὲ τῷ ἄρξασθαι με λαλεῖν vulgo vertunt: *cum verba facere coepissem*; sed vt ex 10, 43. patet, Petrus iam multa de religione christiana disseruerat, cum Sp. diuini dotem (δωρεὰν τοῦ ἁγίου πνεύματος 10, 45.) Cornelius reliquique gentiles praesentes acciperent. Sci-

licet ἀρξάμενος vt v. 4. redundat, et ἐν δὲ τῷ ἄρξασθαί με λαλεῖν dictum est pro, ἐν δὲ τῷ λαλεῖν με me ad eos verba facientе coll. 10, 44. add. not. ad 1, 1. ἐν ἀρχῇ nempe, die Pentecostes v. 2, 2. ὥσπερ ἐφ' ἡμᾶς non impositis manibus. 16. ἐμνήσθην recordabar effati illius Iesu v. Act. 1, 5. intelligebam illud quoque de gentilibus valere, adeoque eos etiam lauacro sacro in coetum christianorum recipere nullus dubitabam. Quae Iesus pollicitus erat Apostolis l. l. et festo pentecostali rata facta erant, ea h. l. Petrus ad omnes homines ex quacunque tandem gente ad religionem christianam adducendos transfert βαπτισθήσεσθε ἐν πνεύματι ἁγίῳ vis diuina in vobis operabitur v. ad 1, 5.

17. 18. εἰ cum vid. not. ad 4, 9. τοῖς πιστεύσασιν non referendum ad ἡμῖν, nobis Christi sectatoribus, sed ad αὐτοῖς, ad Cornelium eiusque familiam. ἐγὼ δὲ τίς ἤμην δυνατὸς κωλῦσαι τὸν Θεόν;] qui tandem ego poteram repugnare Deo? qui poteram ego eos a sacro fonte arcere, et sic Dei consilia impedire? *Beza* pro ἤμην legi vult εἰμὶ, cum ἤμην sit penitus poëticum, praeterea particulam δὲ expungendam censet. Sed ἤμην stili communis est pro ἦν, Homero nusquam adhibitum, et saepius in versione septuagintauirali occurrit v. *Wolfius* in Curis et *Valckenarius* in Scholis ad h. l. particula autem δὲ interrogationibus inseruit v. *Raphelius* ad h. l. et *Sturzii* Lex. Xenoph. sub h. v. 18. ἡσύχασαν tacuerunt (Vulg.) vel, acquieuerunt (v. *Loesnerus* ad h. l.), οὐδὲν εἶχον ἀντειπεῖν 4, 14. μετάνοια est h. l. transitus a religione falsa, a cultu idulorum ad religionem veram, christianam. v. not. ad Matth. 3, 2. ἄρα γε itaque adeo Deus concessit, vt ad Iesu signa transirent, atque ita felicitatem consequerentur. ἔδωκε μετάνοιαν vt 5, 31.

19. Sequitur narratio de religione christiana extra Palaestinam inter gentiles, ac primo quidem Antiochiae,

propagata. *οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες κ. τ. λ.*] *qui autem in calamitate post Stephanum orta dispersi fuerant.* 'ἀπὸ per l. *propter*, caussam notat, vt ap. Xen. Oecon. 3, 8. ἀφ' ἱππικῆς εἰς ἀπορίαν ἔρχεσθαι, opponuntur, διὰ τὴν ἱππικὴν εὔποροι ὄντες. Palaeph. 53, 1. ἀπὸ εὐχῆς.' Formulam ἐπὶ Στεφάνῳ *Erasmus*, *Lud. de Dieu*, exprimendam putant: *propter Stephanum*. Alii, *contra Stephanum* Herodi. 1, 9. 11. αὐτὸς γὰρ ἐνταῦθα δύναμιν ἐπὶ σοὶ (contra te) καὶ χρήματα ἀθροίζει. Durius. Alii, praeeunte Vulgato, eam vertunt: *sub Stephano* i. tempore Stephani. Impobarunt hanc interpretationem *Lud. de Dieu* et *Albertius*; quod tunc dicendum fuisset ἐπὶ Στεφάνου (quae scriptura etiam in nonnullis libris deprehenditur) vt Luc. 4, 27. ἐπὶ Ἐλισσαίου, infra v. 28. ἐπὶ Κλαυδίου Marc. 2, 26. ἐπὶ Ἀβιάθαρ τοῦ ἀρχιερέως. Xen. Cyr. 8, 4. 3. ἐπὶ Κύρου. Contra vero *Kypkius* monuit, Datiuum per leges linguae ferri quidem posse, sed ob locum parallelum 8, 1. ἐπὶ cum *Albertio* explicandum esse *post*, *post Stephani mortem*, *e medio sublato Stephano*. Recte. Nam persecutio post Stephani necem orta, non commode ad ipsa eius tempora referri potest, et ἐπὶ genitiuo nominis proprii, vel pronominis iunctum, tempus quidem notat, sed nomina ista debent esse, vel regum, vel magistratuum, vel aliorum, secundum quae tempora numerarentur. Saepius autem praepositio ἐπὶ hanc vim obtinet: Ael. H. V. 12, 1. extr. vbi v. *Perizonius*. Xen. Cyr. 2, 3. 4. ἀνέστη ἐπ' αὐτῷ *post eum*. Arrian. Exp. Al. 1, 10. ἐπὶ τῇ Φιλίππου τελευτῇ. vid. *Albertius* et *Kypkius* ad h. l. *Fischerus* Animadun. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 237. Ἀντιόχεια *Antiochia*, Syriae metropolis, ad Orontem fluuium sita, condita a Seleuco, Antiochi filio Strabo 16. p. 1089. μητρόπολις τῆς Συρίας, καὶ τὸ βασίλειον τοῖς ἄρχουσι τῆς χώρας *caput Syriae*, *sedesque regia qui huic regioni imperitarunt.* add. Plin. H. N. 5, 21.

20. Κύπριοι, Κυρηναῖοι v. 4, 36. Matth. 27, 32.

Act. 6, 9. ἐλάλουν πρὸς τοὺς Ἑλληνιστὰς κ. τ. λ.] docuerunt *Hellenistas*, *doctrinam de Iesu Messia iis tradentes.* Locus vexatus. Per τοὺς Ἑλληνιστὰς nonnulli interpretes, cum veteres tum recentiores, intellexerunt *Iudaeos Graece loquentes.* Male ac perperam. Etenim Ἑλληνισταὶ opponuntur Ἰουδαίοις v. 19. et si cogitandum esset de Iudaeis Graece loquentibus, Cyprii et Cyrenaei v. 20. nominati, nihil fecissent aliud, quam quod fecerant christiani illi Hierosolymitani post Stephani necem διασπαρέντες (inter quos ipsos plures Ἑλληνισταὶ erant v. 6, 1. 5.) qui ad Phoeniciam, Cyprum et Antiochiam delati, solos Ἰουδαίους h. e. Iudaeos exteros et Graece loquentes, s. Hellenistas edocuerant. Hac difficultate cum premi viderent interpretes alii istam nominis Ἑλληνισταὶ explicationem, in eam opinionem discesserunt, vt vel vocem Ἑλληνισταὶ alio significatu capiendam, vel lectionem mutandam censerent. Ac *Drusius* quidem et *Witsius* (Meletem. Leidens. p. 38.) per Ἑλληνιστὰς intelligendos esse statuerunt, *gentiles*, sed haec vocabuli potestas idoneis exemplis probari nequit v. ad 6, 1. *Er. Schmidius*, alii, voce Ἑλληνισταὶ notari putarunt, *proselytos portae*, neque tamen afferre potuerunt locos quibus hanc significationem confirmarent. Ex *Wolfii*, aliorumque sententia, Ἑλληνισταὶ sunt ortu gentiles, sed proselyti Iudaeorum, qui circumcisionem admiserunt, verum et hac interpretatione vsui loquendi vis affertur, et hi proselyti Iudaeis annumerabantur. Recte igitur de horum interpretum sententia decesserunt: *Grotius*, *Bengelius*, *Rosenmüllerus*, *Heinrichsius*, alii, et pro Ἑλληνιστὰς legendum praeceperunt Ἕλληνας *Graecos* l. *gentiles*, quam lectionem etiam *Griesbachius* in ordinem recepit. Hanc lectionem tuentur A D. Syr. Arabb. Copt. Aeth. Vulg. Ital. Euseb. H. E. 2, 3. Chrysost. Theophyl. eamque omnis orationis series confirmat. Postquam nimirum Lucas Cornelii conuersionem enarrauit, v. 19 sq. ita pergit: inde ab hoc tempore doctrina christiana latius inter gentiles propagata est. Ac primo quidem Antiochiae. Eo venerant post Stephani ne-

eem christiani quidam Hierosolymitani 8, 1. sed nonnisi Iudaeis doctrinam Christi praedicarant. Postea vero cum conuersio Cornelii percrebruisset, Cyprii et Cyrenaei nonnulli ab illis Hierosolymitanis christianis ad religionem christianam adducti, venerunt Antiochiam (εἰσῆλθον εἰς Ἀντιοχείαν καὶ ἐλάλυν) et, vtpote Hellenistae, inter gentiles habitantes, adeoque faciliores in tolerandis et admittendis paganis, annuntiarunt doctrinam Christi gentilibus Antiochiae habitantibus. ἐλάλυν πρὸς τὲς Ἕλληνας. Facile praeterea quoque ostendi potest, quomodo lectio Ἑλληνιςὰς orta sit. Nempe grammaticos, qui quae v. 20. leguntur, illico subsecuta esse putarent ea, quae v. 19. enarrantur, offendebat, christianos Cyprios et Cyrenaeos sponte sua ausos fuisse, gentilibus doctrinam Christi tradere, quod ne Apostoli quidem, ante Cornelii conuersionem, facere ausi essent. Caeterum ἐξ αὐτῶν non referendum est ad διασπαρέντας sed ad Ἰυδαίυς v. 19. extr.

21—23. καὶ ἦν χεὶρ κυρίυ μετ' αὐτῶν *Deus iis auxilio suo aderat*, eos adiuuabat in gentilibus edocendis et ad religionem christianam adducendis Luc. 1, 66. πολὺς pro μέγας v. ad Luc. 16, 10. εἰς τὰ ὦτα redundat. λόγος fama, rumor v. ad Luc. 5, 15. Barnabam, Cyprium, Hellenistam, adlegabant, vt christianos Antiochenos antea gentiles, in fide confirmaret, et coeptum feliciter opus promoueret v. 23. 24. ὃς παραγενόμενος καὶ ἰδὼν τὴν χάριν τῦ Θεῦ *qui cum aduenisset, et vidisset beneficium Dei*, tot gentiles Dei beneficio ad religionem christianam esse adductos. Per τὴν χάριν ergo significatur, incrementum ecclesiae Eph. 2, 8. Caussa pro effectu. καὶ παρεκάλει κ. τ. λ.] *omnesque cohortatus est, vt animo firmo domino adhaererent.* πρόθεσις τῆς καρδίας est *animus firmus et constans*, vt 2 Tim. 3, 10. προσμένειν *adhaerere* Ioseph. Ant. 14, 2. 1. μόνων τῶν ἱερέων Ἀριςοβύλῳ προσμενόντων *cum soli sacerdotes Aristobulo adhaererent.*

24 sq. Affertur caussa, cur Barnabam ecclesia Hierosolymitana Antiochiam miserit. ἀγαθὸς simplic. *vir probus.* πλήρης πνεύματος ἁγίε religionis iuuandae studio conspicuus v. ad 6, 3. 5. εἰς Ταρσὸν vid. ad 9, 12. Barnabas in educendis Hellenistis et gentilibus socium assumsit Saulum, sibi cognitum 9, 27. Hellenistam, et ardore religionis christianae propagandae incensum incredibili 9, 27. 29.

26. συνάγεσθαι *conuenire* Matth. 13, 2. 22, 10. 34. al. conueniebant cum coetu i. versati sunt in coetu. ἱκανὸς id. qd. πολὺς, vt saepius. χρηματίσαι τε πρῶτον κ. τ. λ.] *et qui Iesu disciplinae nomina dederant, Antiochiae primum nominati sunt christiani.* χρηματίζειν Atticis erat, *res agere*, apud recentiores, *res ita agere, vt nomen inde adipiscaris*, hinc significatione intransitiua, *dici, nominari, audire*, id. qd. ὀνομάζεσθαι, καλεῖσθαι, vt ap. Diod. Sic. p. 761. B. de Antigono: διάδημα περιέθετο καὶ τὸ λοιπὸν ἐχρημάτιζε βασιλεὺς *diadema assumsit, et rex in posterum appellatus est.* Id. p. 29. A. Πτολεμαῖος ὁ νέος Διόνυσος χρηματίζων *Ptolemaeus qui nouus Bacchus dicebatur.* Athenaeus Deipn. p. 252. E. Posidonius dr. ὁ Ἀπαμεὺς, ὕστερον δὲ Ῥόδιος χρηματίσας *natus Apamaeae, sed postea appellatus Rhodius*, quoniam nimirum magnam aetatis partem in ea insula exegerat. Philo leg. ad Cai. p. 1040. A. ἵνα Διὸς ἐπιΦανῦς νέε χρηματίζῃ Γαΐε *vt noui Iouis illustris Caii appelletur.* Exempla plura v. ap. *Menagium* ad Diog. Laërt. 1, 48. *Raphelium* Polybb. *Kypkium*, *Loesnerum*, *Valckenarium* in Scholis ad h. l. et *Wetstenium* ad Rom. 7, 3. Χριςιανὺς] Quaeritur, imposuerintne Christi sectatores sibi ipsi hoc nomen, an illud acceperint ab aliis? Christi cultores ipsos primum vsos esse *christianorum* appellatione, non modo probari nequit, sed etiam grauibus negari potest argumentis. Primum enim, si sibi ipsi peculiare nomen vindicassent, inuidiam aduersus se grauiorem excitassent, et magis magisque aluissent. Deinde si Antio-

cheni christiani sibi ipsi hoc nomen imposuissent; Lucas, memorato h. l. ortu nominis christianorum, in reliqua libri sui parte hac appellatione vsus fuisset, imo ea vti debuisset, sed nominat eos τοὺς πεπιστευκότας 21, 25. μαθητὰς 11, 29. 13, 52. 16, 20. 28. 17, 1. 19, 1. 9. etc. aut ἀδελφοὺς 11, 29. 12, 17. 15, 1. 3. 16, 2. etc. quibus nominibus in priori quoque libri parte eos insigniuerat v. 4, 32. 1, 15. 6, 1 sqq. 9, 30. 10, 23. etc. Porro si eo tempore quo Paulus Antiochiae docebat, Christi cultores sua sponte nomen illud adsciuissent, hanc appellationem etiam in epistolis suis vsurpaturus fuisset, sed semper alio nomine vsus est. Iis denique in locis N. T. in quibus nomen christianorum occurrit, ab extraneis hoc nomine appellantur, vt Act. 26, 28. vbi Agrippa ad Paulum: ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν γενέσθαι, add. 1 Petr. 4, 14 ss. Apostolus ibi scribit: *Si ob Christi nomen contumeliose tractamini, beati estis — Si quis vestrum supplicio afficiatur, vt homicida — at si vt Christianus ne pudeat eum.* Turpe igitur illo tempore christianorum nomen habebatur. Num ergo a Iudaeis hoc nomen Christi asseclis impositum est? Minime. A Iudaeis dicebantur Ναζωραῖοι Act. 24, 5. et quoduis potius aliud nomen, quam Christianorum, nouae religionis cultoribus Iudaei indidissent, veriti, ne si eos appellarent Christianos (Messiae cultores), hoc ipso Iesum agnoscere viderentur Messiam v. Ioh. 19, 21. Extra omnem igitur controuersiam positum est, a gentilibus, et quidem a Romanis Antiochiae tum agentibus, Christi asseclis Christianorum nomen impositum esse, id quod vel ipsa Latina nominis forma docet. Scilicet cum Christi cultores omnia ad Iesum Christum referrent, eiusque nomen semper in ore haberent, cum, qui partes Anticaesaris alicuius sequerentur, nomine ita desinente a Romanis appellari solerent, vt Pompeiani, Pertinaciani etc. cum Antiochenis, qui procliues essent ad scommata et dicteria v. Zosimus Lib. 4. p. 258. Ammian. Marcell. 22, 14. *Wetstenius* ad h. l. mirum videretur, Christi discipulos regi,

quem ignominiosa morte sublatum ipsi faterentur, adhuc adhaerere, per ludibrium Iesu cultores appellarunt Christianos, quod nomen mox in omnibus imperii Romani prouinciis frequentari coepit, quia opportunum putabatur ad cultores Iesu Christi a Iudaeis internoscendos. Tacitus Ann. 15, 44. *Nero — quaesitissimis poenis affecit, quos, per flagitia inuisos, vulgus Christianos appellabat. Auctor nominis eius Christus* (i. e. a ducis sui nomine traxerunt hoc nomen), *Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat.* Christiani vero hoc nomen adeo non auersati sunt, vt potius honori sibi ducerent, et postea illud retinerent.

27. ἐν ταύταις δὲ ταῖς ἡμέραις κ. τ. λ.] *illo tempore Hierosolymis prophetae Antiochiam venerunt*: προφῆται dicebantur tunc temporis, doctores, qui sacro ardore correpti, res sacras proloquebantur, qui subito singulari afflatu numinis impulsi alios edocebant, ad virtutem excitabant, consolabantur, euenta futura praenuntiabant etc. vid. *Koppii* Exc. 3. in ep. ad Ephes. p. 152 ss. et not. ad Matth. 7, 15.

28. ἀναςὰς δὲ — διὰ τῦ πνεύματος] *quorum vnus nomine Agabus Spiritu monitus* (s. *afflatu diuino*) *praedixit.* Ἄγαβος 21, 10. deriuatur hoc nomen ab עגב *amauit*, vt adeo Agabus notet *dilectum*, adeoque sit idem ac Graeca nomina Agapetus, Agapus, in inscriptt. ap. *Gruterum* p. 790, 5. p. 1065, 8. *Gudium* p. 365, 3. p. 370. 5. et *Muratorium* p. 432, 1. σημαίνειν *praedicere* vt ap. Ioseph. Ant. 7, 8. vbi de vaticinio Nathanis sermo: σημαίνων (Dauidi) τὴν ἐκ τῦ παιδὸς ἐσομένην ἐπίϑεσιν *insidias ipsi a filio futuras*; de augure legitur ap. Eurip. Phoenn. 972. et a Xenoph. saepius ita ponitur, vt sit, *futura significare*, per auspicia, exta et similia v. *Sturzii* Lex. Xenoph. inprimis etiam adhibetur de rebus futuris, quae cum ambiguitate et obscuritate quadam innuuntur v. Ioh. 12, 33. λιμὸν

μέγαν — οἰκουμένην] *magnam fore famem in omni terra.* Pro *μέγαν* cum aliis libris legendum *μεγάλην*, iisdem de caussis quas attulimus ad Luc. 15, 14. vbi quoque ita legi debet. *μέλλειν futurum esse*, ab optimae notae scriptoribus etiam coniungitur cum futuro, ita, vt faciat periphrasin futuri istius verbi quocum construitur Herodo. 6, 98. *τέρας τῶν μελλόντων ἔσεσθαι.* Thucyd. 8, 24. *ἔμελλεν κινδυνεύσειν.* Aeschin. Socr. 1, 11. *ὅσα μέλλει ἔσεσθαι*, v. *Wetstenius* ad h. l. *Vigerus* de Idiotism. c. 5. Sect. 8. p. 261. *Herm.* et *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 18 sq. Per *οἰκουμένην* intelligi debet *Iudaea*, vt Luc. 2, 1. vbi v. not. Scilicet Claudii temporibus, fames modo in hac, modo in illa imperii Romani prouincia grassata est. 1) *Prima*, quae *Romam* pressit, incidit in *primum* et *secundum* imperii Claudii annum, Dio. Cass. 9. p. 949. ed. *Reimar.* λιμοῦ ἰσχυροῦ γενομένου, οὐ μόνον τῆς ἐν τῷ τότε παρόντι ἀφθονίας τῶν τροφῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐς πάντα τὸν μετὰ ταῦτα αἰῶνα πρόνοιαν ἐποιήσατο *fame ingenti orta, non modo ad praesens tempus copiae alimentorum, verum in perpetuum etiam prospexit.* Aurel. Vict. Caes. c. 4. *annonae egestas sub Claudio nimirum composita, quam Caligula induxerat, dum, adactis toto orbe nauigiis, peruium mare theatris curribusque damno publico efficere studuit.* Famis huius praecipua caussa erat commeatus hiberni summa difficultas. Dio Cass. l. c. ἐπειςάκτου γὰρ παντὸς, ὡς εἰπεῖν, τοῦ σίτου τοῖς Ῥωμαίοις ὄντος, ἡ χώρα, ἡ πρὸς ταῖς Τιβέριδος ἐκβολαῖς, οὔτε κατάρσεις ἀσφαλεῖς, οὔτε λιμένας ἐπιτηδείους ἔχουσα, ἀνωφελὲς σφίσι τὸ κράτος τῆς θαλάσσης ἐποίει· ἔξω δὲ γὰρ τῶν τῇ τε ὥρᾳ ἐσκομισθέντων, καὶ ἐς τὰς ἀποθήκας ἀναχθέντων, οὐδὲν τὴν χειμερινὴν ἐσεφοίτα, ἀλλ' εἴ τις παρεκινδύνευσε, κακῶς ἀπήλλασσε *nam frumentum, quo Roma vtitur, omne propemodum aliunde aduehitur, at cum loca circum ostia Tiberis neque tuta nauibus appellendis essent, neque portus opportunos haberent, efficiebatur, vt maris imperium Romanis parum prodesset, cum praeter ea, quae aestate subuehérentur, ac in granariis*

conderentur, hieme nihil supportaretur, ac si quis id periculum temere subiisset, magno afficeretur damno. Quare Claudius quo commodius alimentorum copiae prospiceret, magnis sumtibus portum Ostiae exstruxit v. Dio l. l. Sueton. V. Claud. c. 20. 2) *Secunda* fames ingruit anno Claudii quarto exeunte, afflixit ea inprimis Iudaeam v. Prolegg. §. *de Chronologia libri* n. 6. Subleuauit hanc famem Helena, Adiabenorum regina, quae Iudaica sacra erat amplexa v. *Scaliger* Animaduu. ad Euseb. p. 192. *Wesseling.* Obss. 1. 9. p. 28. Ioseph. Ant. 20, 2. 6. λιμῦ αὐτῶν τὴν πόλιν κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον πιεζῦντος καὶ πολλῶν ὑπ' ἐνδείας ἀναλωμάτων φθειρομένων, ἡ βασίλισσα Ἑλένη πέμπει τινὰς τῶν ἑαυτῆς, τὺς μὲν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, πολὺν σῖτον ὠνησομένυς χρημάτων, τὺς δὲ εἰς Κύπρον ἰσχάδων φόρτον οἴσοντας *fame ipsorum urbem* (Hierosolymam) *per id tempus premente, multisque alimentorum inopia pereuntibus, Helena regina e suis alios misit Alexandriam, qui vim magnam tritici coëmerent, alios vero in Cyprum, qui caricarum sarcinas aduehi curarent.* add. Euseb. H. E. 2, 11. Chron. p. 79. 3) *Tertia* fames *Graeciam* pressit, anno Claudii nono. Euseb. Chron. 1. p 79. *Scalig.* λιμῦ κατὰ τὴν Ἑλλάδα γεγονότος μεγάλυ, ὁ τῦ σίτυ μόδιος ἓξ διδράχμων ἐπράθη *magna fames in Graecia fuit, modius sex didrachmis venundatus est* v. *Scaliger* not. ad Euseb. Chron. p. 192. 4) *Quarta*, anno Claudii *undecimo*, iterum *Romae* grassata est. Sueton. V. Claud. c. 18. *arctiore annona ob assiduas sterilitates detentus, quondam medio foro a turba conuiciis, ac simul fragminibus panis ita instratus, vt aegre, nec nisi postico euadere in palatium valuerit.* Tacit. Ann. 12, 43. *frugum egestas et orta ex eo fames in prodigium accipiebatur.* Ex hactenus vero dictis sat euidenter patescit, h. l. cogitandum esse de ea fame, quae quarto Claudii anno Palaestinam inuasit, atque per τὴν οἰκυμένην non intelligi posse *totum imperium Romanum*, sed hac voce significari *Iudaeam*, nam v. 28. 29. christiani Antiocheni, auctore Agabo leguntur pecuniam misisse christia-

his in *Iudaea* habitantibus, quo eorum paupertati in tanta fame subuenirent. v. a *Wolfio* ad h. l. laudatos. *Krebsius* et *Michaelis* ad h. l. *Walchii* Diss. de Agabo vate Act. 11, 28. 21, 10. Ienae 1757. 4. p. 9 ss. et *Eichhornius über die Weissagungen des Propheten Agabus* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat. B.* 6. p. 23 ss. Caeterum *Eichhornius* l. l. verba: ἐσήμανε διὰ τοῦ πνεύματος interpretanda censet: sacro igne perfusus, animo concitato, Iudaeam famem magnam inuasuram esse significabat. Suspicatur, cum Agabus Antiochiam venisset, iam famem ortam fuisse, vt adeo absque singulari numinis afflatu ille ostendere potuerit, famem incrementa capturam esse, magnam fore. In *Eichhornii* sententiam *Heinrichsius* quoque abiit, qui ad h. l. notauit haec: fortasse signa istam famem futuram indicantia [annonae sterilitas, eiusque caritas] iam praecessferant, nec nisi illud Agabus egit, vt ex imo pectoris sensu, ad rem grauissimam animos attenderet, atque ad colligendam in tempore annonam subleuandosque oppressos cohortaretur.

29. 30. εὐπορεῖν et εὐπορεῖσθαι omnino dicitur de iis, qui habent et possident aliquid, et si de opibus sermo est, de iis qui opes mediocres, et, qui ampliores habent, ponitur; hinc et Musonius ap. Stobaeum serm. 82. p. 476. (v. *Kypkius* ad h. l.) inter εὐπόρους et πλουσίους distinguit. Sic ap. Isocr. Panegyr. c. 9. εἰς εὐπορίαν προάγειν est, facere, vt alteri sit potestas et copia v. e. victus, habitationis. Et nostro quidem loco non reddi potest, *abundare*, sed notio generalis retinenda est, quoniam, vt apposite monuit *Kypkius*, improbabile est, mediocris fortunae homines ab hoc munificentiae officio prorsus abhorruisse. Itaque καθὼς ηὐπορεῖτό τις reddendum: *prout cuique suppetebat*, *pro sua quisque facultate*, atque subaudiendum est χρημάτων vid. *Kypkius* et *Elsnerus* ad h. l. ὥρισαν *decreuerunt*, certam pecuniae summam mittere εἰς διακονίαν in

subsidium. Theophylact. ἡ διακονία ἐστὶν ἡ τῶν χρημάτων ἐπιχορηγία *pecuniarum suppeditatio*; vid. et not. ad 6, 1. 2. πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους *ad presbyteros* cf. not. ad 20, 28.

CAPVT XII.

1. Iacobi mors; Petri e vinculis liberatio; Herodis Agrippae obitus. κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν *circa illud tempus* vid. Prolegg. §. de *Chronologia libri* n. 5. 6. Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς] Herodes, qui apud auctores *Agrippa* et quidem *maior* dicitur. Hic Herodes s. Agrippa I. fuit nepos Herodis Magni, filius Aristobuli, cuius gulam pater laqueo fregerat v. Ioseph. Ant. 18, 5. Herodes Magnus, tres reliquerat filios, *Archelaum*, *Philippum*, et *Antipam*, in quos regnum paternum diuisit Augustus, ita, vt Philippo et Antipae, vnicuique quartam, Archelao autem dimidiam regni partem assignaret. *Philippus* accepit Batanaeam, Auranitidem, quam vtramque regionem Luc. 3, 1. Ituraeae nomine complexus est, et Trachonitidem; *Archelaus*, Iudaeam, Idumaeam et Samariam ethnarchae nomine obtinuit; *Antipas* Galilaeam et Peraeam, ita, vt non minus quam Philippus diceretur τετράρχης. Archelaus, crudelitatis nomine apud Augustum accusatus, postquam nouem annos regnarat, de sua dignitate deiectus, et Viennam, Galliae vrbem, in exilium ab imperatore eiectus, atque Iudaea in prouinciae formam redacta, Syriaeque adiuncta est, ita, vt sub Syriae praesidibus, a procuratoribus Romanis administraretur. *Philippo* mortuo tetrarchia eius Syriae ab imperatore Tiberio adiudicata est, sed C. Caligula hanc tetrarchiam adiecta quoque Lysaniae tetrarchia v. Ioseph. Ant. 18, 6. 10. concessit *Herodi Agrippae*, de quo nobis hic sermo est; et *Antipa* in Galliam primo, deinde in

Hispaniam exule acto, huius quoque tetrarchia eum donauit v. Ioseph. Ant. 18, 7. Neque minus Agrippam auxit Claudius, Caligulae successor. Romae degebat Agrippa, cum Caligula trucidaretur, et Claudii gratiam atque fauorem sibi ita conciliabat, vt eum Iudaeae quoque et Samariae praeesse iuberet a. C. 42. Sic totum regnum quod auus habuerat restitutum, ipseque ab imperatore rex Iudaeae salutatus est v. Ioseph. Ant. 19, 5. 1. *Deylingius* Obss. Sacrr. 2. p. 262 sq. *Fischerus* Proluss. de vit. Lexx. N. T. p. 427 ss. *Walchii* Diss. vincula Petri ex antiquitatibus illustrata Act. 12. Ienae 1758. 4. p. 5. et *Krebsius* ad h. l. Agrippa eum vix triennio Iudaeorum rex fuisset, mortuus est a. C. 44. et Iudaea iterum in prouinciae formam redacta, Syriaeque annexa est, misso, qui eam administraret, Cuspio Fado, procuratore (Ioseph. Ant. 19, 8. 2.) in cuius postea locum Tiberius Alexander (Ioseph. 20. 5. 2.) Ventidius Cumanus (ib.) Claudius Felix (Tacit. Ann. 12, 54. Ioseph. Ant. 20, 7. B. I. 2, 12.) Porcius Festus (Ioseph. 20, 8.), Albinus (Id. 20, 9.) et Gessius Florus (Id. 20, 9. 5.) successerunt.

ἐπέβαλεν τὰς χεῖρας κακῶσαί τινας κ. τ. λ.] *coepit l. conatus est nonnullos vexare qui ad coetum sacrum pertinerent.* Agrippa ardenti studio legis auitae seruandae se inflammatum affectabat v. Ioseph. Ant. 19, 7. 3. neque tamen dubitabat ludis interesse publicis, qui Caesareae in honorem Caesaris instituebantur v. Ioseph. Ant. 19, 7. 8. infra v. 21. plebis fauorem quauis occasione sibi conciliare studebat v. 3. add. Ioseph. Ant. 19, 7. 3. qui haec de eo refert: *ἐπεφύκει ὁ βασιλεὺς οὗτος εὐεργετικὸς εἶναι ἐν δωρεαῖς, καὶ μεγαλοφρονῆσαι ἔθνη. Φιλότιμος καὶ πολλοῖς ἀθρόως δαπανήμασιν ἀνιστὰς αὐτὸν εἰς ἐπιφάνειαν, ἡδόμενος τῷ χαρίζεσθαι, καὶ τῷ βιοῦν ἐν εὐφημίᾳ χαίρων erat autem rex iste a natura ita factus, vt muneribus studeret esse beneficus et populos liberalitate demereri magnopere desideraret, et large effusisque sumtus faciendo sibi pararet nominis celebritatem, dando voluptatem capiens, gau-*

denique ita vitam agere, vt ab omnibus praedicaretur. ἐπι-βάλλειν apud auctores Graecos notat etiam *incipere, aggredi* Diog. Laërt. 6, 2. 4. ἐπέβαλε τερετίζειν *cantillare coepit.* Suidas: ἐπέβαλεν, ἤρξατο, ἐπεχείρισεν v. *Kypkius* ad Marc. 14, 72. sic h. l. formula ἐπέβαλε τὰς χεῖρας notat: *coepit, conatus est,* vt nos fere dicere solemus: *'Hand an etwas. legen,* atque idem valet quod ἐπιχειρεῖν Luc. 1, 1. Act. 9, 29. vbi legitur: οἱ δὲ ἐπεχείρουν αὐτὸν ἀνελεῖν. Sic ἐπιβάλλειν τὰς χεῖρας, vt sit *suscipere,* positum extat Deut. 12, 7. εὐφρανθήσεσθε ἐπὶ πᾶσιν οἷ ἐὰν ἐπιβάλητε τὰς χεῖρας. add. ib. 15, 10. κακῶσαί τινας distinguitur haec κάκωσις a caede Iacobi, et Petri comprehensione, ita, vt significetur, nonnullos christianos fuisse iniuriis maximis affectos.

2. 3. ἀνεῖλε δὲ Ἰάκωβον κ. τ. λ.] *gladio etiam Iacobum Iohannis fratrem interfici iussit.* Ἰάκωβος Matth. 10, 2. 20, 20. Marc. 3, 17. Acta haec sunt Hierosolymis, vbi Agrippa maximam partem commorabatur cf. Ioseph. Ant. 19, 7. 3. ἀνεῖλε habebat enim ius vitae et necis, vt ante eum procuratores Romani habuerant. v. *Walchius* l. l. p. 6 sq. καὶ ἰδὼν ὅτι ἀρεστόν ἐστι τοῖς Ἰουδαίοις κ. τ. λ.] *quod eum Iudaeis gratum esse intelligeret, etiam Petrum comprehendit festis Paschatos diebus.* Volebat e medio tollere ecclesiae capita. Ἰουδαίοις h. e. omnino, populo coll. v. 4. non de synedris tantum cum nonnullis cogitandum. προσέθετο συλλαβεῖν *deinde* l. *insuper comprehendit;* de qua loquendi forma Hebraica v. not. ad Luc. 20, 12. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 592. ed. *Fisch.* ἦσαν δὲ ἡμέραι τῶν ἀζύμων] hebdomas paschalis; septem enim diebus festo Paschatos Iudaei vesci debebant panibus non fermentatis v. Deut. 16, 6. Ex. 12, 18, Matth. 26, 17. Ipsis diebus festis Herodes, qui singularem pietatem et ardens religionis studium affectaret, Petrum supplicio tradere nolebat.

4. 5. *Captumque in carcerem detrusit, ita, vt eum*

quatuor quaternionibus militum custodiendum traderet. Herodes proprios in vrbe habebat milites v. Ioseph. Ant. 19, 7. 1. Custodiebant Petrum milites, more apud Romanos vsitato. Quanto enim studio Agrippa, Romae educatus, si a sacrorum cultu discedatur, mores Romanorum aemulatus sit, cum Hierosolymis, tum alibi, sat clare docent loci Iosephi Ant. 19, 7. 4. et 5. p. 949. coll. c. 8, 2. p. 950. ed. *Hauerc.* Apud Romanos autem, quaterni milites, excubitum noctis ita facere solebant, vt vigiliis in quatuor partes ad clepsydram distributis, singuli deinceps ternis horis vigilarent. Quia igitur Herodes Petrum custodiri volebat a quatuor militibus, quorum duo eum in ipso carcere obseruarent, totidem ante fores exeubarent (v. 6.); necesse fuisse facile intelligitur, vt quatuor militum quaterniones deligerentur, qui custodiae hominis praeficerentur v. *Fischerus* Prolusf. de vit. Lexx. N. T. p. 452. Vegetius R. M. 3, 8. *quia impossibile videbatur, in speculis per totam noctem vigilantes singulos permanere, ideo in quatuor partes ad clepsydram sunt diuisae vigiliae* (v. nos ad Matth. 14, 25.) *vt non amplius, quam tribus horis nocturnis necesse sit vigilare.* Censorinus de die natali c. 23. *diem quadripartito, sed et noctem similiter diuidebant, idque similitudo testatur militaris, vbi dicitur vigilia prima, secunda et tertia et quarta.* Quatuor milites ad vnam stationem adhibitos fuisse, testatur quoque Polybius 6, 33. *διδόασι φυλάκεια δύο, τὸ δὲ φυλάκειον ἐστιν ἐκ τεττάρων ἀνδρῶν praestant binas excubias, harum singulas quaterni viri obeunt.* v. *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. *Lipsius* Opp. T. 3. p. 307. *τετράδιον quaternio* Philo in Flacc. p. 981. Ergo *τέσσαρσι τετραδίοις* est *quatuor quaternionibus*, siue, sedecim militibus, quorum quatuor per vices Petrum custodiebant. *βουλόμενος μετὰ τὸ πάσχα ἀναγαγεῖν αὐτὸν τῷ λαῷ] cum eum vellet finito festo paschali populo producere.* *ἀνάγειν* id qd. *προάγειν* v. 6. volebat eum palam producere, ad caussam dicendam et supplicium sumendum.

5. *προσευχὴ ἐκτενὴς preces ardentissimas* ad Deum faciebat ecclesia, Luc. 22, 44. *ἐκτενέστερον προσηύχετο ardentius precabatur.* 1 Petr. 1, 22. *ἐκτενῶς ἀγαπᾷν.* add. 26, 7.

6. *προάγειν* scl. *εἰς ἐκκλησίαν*, vel, *εἰς δίκην*, dicuntur autem *προάγεσθαι* rei, qui in concionem, aut, ad iudices ducuntur, partim vt ad crimen respondeant, partim, vt poenas luant Ioseph. Ant. 16, 11, 6. Ἡρώδης *προαγαγὼν εἰς ἐκκλησίαν τριακοσίους τε τῶν ἡγεμόνων τοὺς ἐν αἰτίᾳ γενομένους Herodes cum in concionem produxisset trecentos duces, in numerum reorum relatos.* B. I. 1, 27. 2. Ἡρώδης *τοὺς υἱεῖς οὐ προήγαγεν εἰς τὴν δίκην Herodes filios suos non produxit in iudicium.* Sic quoque Lat. *produci* legitur de iis, qui in concione caussam pro se dicere iubentur Cic. ad Diu. 12, 3. 4. *productus in concionem a Canutio, turpissime decessit* v. *Krebsius* ad h. l. *Raphelius* Polyb. p. 332. Caet. in codd. nonnullis librariorum incuria extat *προσάγειν*, loco *προάγειν*, saepius particulas *πρὸς* et *πρὸ* in compositis confusas esse docuit *Millius* ad 20, 5. 13. add. *Valckenarius* ad Eurip. Phoenin. p. 219. *κοιμώμενος — δυσὶ*] *et Petrus illa nocte inter duo milites, duabus catenis alligatus dormiret.* Petrus, duriorem custodiam expertus, noctu, vt eo tutior custodia esset, duabus catenis constringebatur, ita, vt eadem vnius militis sinistram vinciret et Apostoli dextram, altera catena Petri sinistram et alterius militis dextram, de quo Romanorum more reos custodiendi v. quos laudauit *Wolfius* ad h. l. et *Walchius* l. l. qui Petrum per diem vni tantummodo militi, noctu duobus alligatum fuisse statuit, et hanc in rem laudauit locum Lucian. Toxari Opp. T. 2. p. 52. ed. *Graeu.* *Φυλακές τε πρὸ τῆς θύρας ἐτήρουν τὴν φυλακὴν*] *et custodes foris carcerem obseruabant:* *φυλακὴ carcer* vt v. 4. Act. 26, 10. Formula *τηρεῖν τὴν φυλακὴν* notat quoque, *excubias agere*, *Wache halten* v. *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. sed non

necesse est, vt a vulgari verborum interpretatione recedamus.

7. Petrus diuina moderante prouidentia carcere liberatur. Breuiter et succincte Lucas liberationis modum narrauit. Genium coelestem vere apparuisse Petro, eumque liberasse, est veterum interpretum communis sententia, quam nuper quoque defendit *Storrius* Opusc. T. 3. p. 183 sqq. Qui hanc sententiam tuentur, statuere debent, Deo ita prouidente, grauem soporem milites occupasse, vt nec Petri liberationi obniti, nec eius rationem edisserere potuerint coll. v. 18 sq. *Hezelius* cum aliis opinatur, fulgur, nocturno tempore, Petri carcerem penetrasse, et catenas eius liquasse, eum tamen illaesum mansisse, et expergefactum, cum milites ictu fulminis prostratos vidisset, fulminis quasi ductu, per eos transiisse, antequam sensisset, se Dei prouidentia e vinculis liberatum esse v. 11. Nonnulla sane pro hac sententia dici possunt. Inopinata euenta Hebraei ad genios coelestes referre, atque angelos nominare solebant v. ad Matth. 28, 2. Act. 5, 19. vt fulgura v. Act. 7, 30. et verba: *Φῶς ἔλαμψε, πατάξας τὴν πλευρὰν, ἐξέπεσον αἱ ἁλύσεις* v. 7. *ἡ θύρα ἠνοίχθη αὐτομάτη* v. 10. commode de fulmine, eiusque vi explicari possunt. Nihilominus tamen recte dubitare licet, num huic interpretationi veritas constet. Huius enim interpretationis defensores et fautores verbis Lucae: *ἐδόκει* (Petrus) *ὅραμα βλέπειν* v. 9. *διελθόντες δὲ πρώτην φυλακὴν καὶ δευτέραν — ἦλθον — ἐξελθόντες — καὶ εὐθέως ἀπέστη ὁ ἄγγελος ἀπ᾽ αὐτοῦ* v. 10. sensum obtrudunt, qui iis aperte non inest, ac praeterea plura sumunt, quae parum sunt probabilia, quo pertinet, non tantum milites Petro alligatos, et foris carcerem obseruantes, sed reliquos quoque duodecim milites fulmine fuisse tactos, nec prius ad se rediisse, quam cum dies illuxisset v. 18. nulla apparuisse fulminis vestigia adeoque milites omnes tanquam mendaces

Herodem reiecisse, et ad supplicium duci iussisse (v. 19.) etc. *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat.* B. 3. p. 361. quocum consentit *Heinrichsius* Exc. 5. p. 361 sq. contendit, Petrum ipsum modum liberationis ignorasse, adeoque eam singulari diuinae prouidentiae attribuisse, id quod mentione genii coelestis indicetur, angeli apparitionem et lucis splendorem Iudaeorum opinionibus, remque tradendi modo deberi, cum et Iudaei angelum non nisi splendore cinctum sibi cogitassent. Suspicatur ergo V. D. praefectum carceris, qui christianis faueret, vel clandestinus Christi assecla esset, Petrum liberasse, sed sua opera Apostolum liberatum esse, aperuisse nemini, ne in vitae discrimen incideret (vid. et not. ad 5, 19.). „Neque igitur, scribit *Heinrichsius* l. l. Petro fraudi habeamus, quod subitam et inopinatam liberationem incolumitatemque ἀγγέλῳ κυρίῳ deberi certo et confidenter declarat v. 11. quando nec nostra aetate quisquam, dummodo prouidi numinis tutelam agnoscit, similiter in re simili loqui erubesceret." v. et not. ad Luc. 22, 43. Si autem statuitur, carceris praefectum liberasse Petrum, statuendum quoque est, milites somno fuisse oppressos, ope fortassis ipsius carceris praefecti, hunc enim eos consilii de liberando Petro participes fecisse, atque pecunia corrupisse, non est verisimile. Etenim milites cum male curatas excubias Herodem grauiter puniturum esse facile praeuidere possent v. ad Matth. 28, 13. post Petri e carcere egressum, se potius in fugam dedissent, quam poenae obiecissent v. 19. Refragantur vero etiam illi coniecturae, milites fuisse liberationis Petri conscios, ea quae v. 18. leguntur. Caeterum res ipsa, vtor *Heinrichsii* verbis ad v. 10. quocunque tandem modo acciderit, indubie continet insignius prouidentiae diuinae specimen, Apostoli vitam tuentis, atque ad largiora rei christianae incrementa afferenda conseruantis. οἴκημα Attice dicebatur *carcer*, τὸ δεσμωτήριον. Attici enim rebus malis et turpibus honesta no-

mina tribuere, ac propterea etiam carcerem οἴκημα appellare solebant. Helladius Chrestom. p. 22. ὅτι τὸ μὴ λέγειν δύσφημα πᾶσι τοῖς παλαιοῖς μὲν φροντὶς ἦν, μάλιστα δὲ τοῖς Ἀθηναίοις· διὸ καὶ τὸ δεσμωτήριον οἴκημα ἐκάλουν. add. Pollux 9, 45. Sic legitur ap. Thucyd. 4, 47. παραλαβόντες δὲ αὐτοὺς οἱ Κερκυραῖοι ἐς οἴκημα μέγα καθεῖρξαν *captos vero illos Corcyraei magno carceri incluserunt.* Exempla plura vid. ap. *Albertium* et *Kypkium* ad h. l. cf. et *Küsterum* ad Suidam p. 285. 663. *Fesselium* Aduersar, T. 2. p. 132. De situ carceris multa disputata sunt ab interpretibus, nihil tamen certi definiri potest, cum Lucas eum non accuratius descripserit. Non fuisse carcerem illum publicum, de quo 5, 18. sermo est, inde patet, quod ibi legitur ἐν τηρήσει δημοσίᾳ. *Lightfootus* in Horr. Hebr. et Talmudd. ad h. l. carcerem, extra ciuitatem, intra duos extimos muros fuisse coniicit, et per portam ferream v. 10. memoratam, portam vrbis intelligit. Dissentit ab eo *Wolfius* in Curis ad h. l. qui contra morem fuisse obseruat, publicos carceres extra ciuitatem aedificare, cum vix tuti sint ab audace nefariorum hominum impetu, putat ergo carcerem in ipsa ciuitate, haud procul forte a iudicii loco fuisse, et per ianuam ferream v. 10. ianuam carceris intelligendam esse. Assentitur ei *Heinrichsius*, qui de porta vrbis cogitari posse negat, propterea quod non probabile sit, Petrum vixdum liberatum, denuo intrasse vrbem, in qua supplicium ei intenderetur. Ex *Lud. de Dieu* et *Fesselii* (Aduersar. T. 2. p. 132.) sententia, fuit hic carcer in area, quae Herodis regiam (erat enim non ciuitatis, sed Herodis carcer) vndequaque ambiebat, vbi regii milites excubias agebant, Ab hac area carcereque platea ducebatur, per quam exitus e regia dabatur in ciuitatem, quam ferrea porta claudebat. *Walchius* l. l. p. 13. obseruat, triplicem murum, auctoribus Iudaicis scriptoribus, vrbem Hierosolymam cinxisse, quorum interior et antiquior sexaginta, exterior nonaginta, medius quatuordecim turres habuerit. Putat igitur, Petrum in vna harum tur-

rium, et quidem, quae in interiori muro fuerunt, detentum fuisse, portam autem ferream, eam esse censet, per quam introitus in turrem patuerit. Quae sententia haud improbabilis est, cum in turribus olim carceres, ibique reos detentos fuisse constet v. Scholiast. ad Iuuenal. 6, 561. πατάξας τὴν πλευρὰν τῦ Πέτρυ *latere Petri percusso*, qui altiore somno obdormiuerat.

8—10. σανδάλια vid. ad Matth. 10, 10. περίζωσαι *succinge te* cf. not. ap. Luc. 12, 35. ἱμάτιον *pallium* vid. ad Matth. 9, 20. ἐδόκει δὲ ὅραμα βλέπειν *visionem sibi apparere putabat;* de visione per somnum cogitandum. 10. διελθόντες δὲ πρώτην φυλακὴν καὶ δευτέραν] *primam et secundam custodiam transgressi:* πρώτην, δευτέραν intelliguntur bini illi milites v. 4. quorum vnus aditum ad carcerem muniebat, alter ad portam ferream excubias agebat. φυλακὴ custodia pro custode id. qd. φύλαξ coll. v. 4, 19. πύλην τὴν σιδηρᾶν, intelligitur porta per quam introitus in carcerem patebat, et quae in vrbem ducebat, ferro obducta, multisque pessulis ferreis occlusa v. *Harmari Beobachtt. über den Orient.* Th. 1. p. 187. φέρειν de via frequens Xen. Anab. 5, 2. 19. ὁδὸν τὴν ἐπὶ τὴν ἄκραν φέρουσαν add. 3, 5. 15. Id. H. Gr. 7, 2. 7. τῶν εἰς τὴν πόλιν φερουσῶν πυλῶν. Sic Lat. *ferre* Curt. 5, 4. 11. *haec via fert in Persidem.* Exempla alia v. ap. *Raphelium* Obss. Herodo. et *Kypkium* ad h. l. αὐτομάτη *sponte*, non recludebat eam ἄγγελος. Apollon. Rhod. 4, 41. τῇ δὲ καὶ αὐτόματοι θυρέων ὑπέειξαν ὀχῆες. vid. ad Marc. 4, 28.

11. καὶ ὁ Πέτρος γενόμενος ἐν ἑαυτῷ] *cum Petrus ad se rediisset;* antea putarat sibi visum apparere, sibi in somnio illa accidere, se non vere liberari v. 9. prorsus attonitus erat, iam stupore excusso, cum animum collegisset. ἐν ἑαυτῷ γενέσθαι *ad se redire* Xen. Anab. 1, 5. 17. Clearchus ἐν ἑαυτῷ ἐγένετο. Polyb. 1, 49. ταχὺ δ' ἐν ἑαυτῷ γενόμενος. Libanius ep. 319. οὕτως αὖθις ἐν ἐμαυτῷ τε ἐγενόμην vid. *Wetstenius*, *Kypkius* ad h. l. *Abreschius*

ad Aeschyl. p. 175. *Dorvillius* ad Charit. p. 345. νῦν οἶδα ἀληθῶς κ. τ. λ.] *iam certo intelligo, a Deo missum esse angelum.* Ignorabat Petrus modum liberationis, persuasum ipsi erat, se propiore vi et interuentu numinis seruatum esse v. 17. inopinatam liberationem sibi ita explicabat, vt eam tribueret genio coelesti. ἐξείλετό με ἐκ χειρὸς Ἡρώδου — τῶν Ἰουδαίων potestati Herodis et supplicio ab omni fere gente Iudaica exspectato me eripuit. προσδοκία per metonymiam, illa ipsa res quae exspectatur. Similis locus Gen. 49, 10.

12. συνιδών sibi igitur conscius, ad se reuersus. Alii explicant: cum circumspexisset, vbinam locorum esset, vel, cum considerasset, quid agendum esset. Sine omni idonea ratione *Hammondus* legi malebat σπεύδων *festinanter petiit.* εἰς τὴν οἰκίαν Μαρίας κ. τ. λ. *domum Mariae, matris Iohannis, cognomine Marci,* cuius domus erat in vicinia loci, vbi Petrum angelus deseruerat. Hunc Marcum fuisse Euangelistam, Barnabae consobrinum, perquam probabilis est interpretum sententia vid. quos laudauimus in Prolegg. Euang. Marci praemissis §. 1. προσευχόμενοι pro liberatione Petri coll. v. 5, 12.

13. κρούσαντος δὲ τοῦ Πέτρου — ὀνόματι Ῥόδη] *cum Petrus pulsaret vestibuli ostium, ancilla, nomine Rhode, ad auscultandum prodiit.* πυλὼν *vestibulum*, vt 10, 17. παιδίσκη ancilla ianitrix v. ad Matth. 26, 69. Marc. 13, 34. ὑπακούειν *auscultare, hören wer da sey,* verbum de ianitoribus proprium, qui, antequam ianuam aperiant, quis adsit, qui intromitti velit, interrogant, vt ap. Xen. Sympos. 1, 11. κρούσας τὴν θύραν εἶπε τῷ ὑπακούσαντι εἰσαγγεῖλαι vbi v. *Bachius.* Plautus Trucul. 1, 2. 2. ancilla ad ianitorem: *ad fores auscultato, atque serua has aedes* vid. *Albertius, Elsnerus, Kypkius* ad h. l. *Fischerus* Ind. Theophr. sub ὑπακοῦσαι et ad Plat. Crit. 1, Ῥόδη *rosa*, nomen Graecum, quod etiam in Menandri fragmentis occurrit, Hellenistae ancilla fuisse videtur.

14. καὶ ἐπιγνοῦσα τὴν φωνὴν τοῦ Πέτρου *cum Petri vocem agnouisset.* Vocabulum φωνὴ *Albertius* ad h. l. explicat, *nomen*, quo significatu decurrit ap. Homer. Il. γ', 161. Hesiod. Ἔργ. 79. vbi v. *Graeuius.* Sed additum verbum ἐπιγνοῦσα rectius refertur ad dignoscendam vocem, quam ad audiendum nomen, nec dubitandum est, Petri vocem antea iam bene cognitam fuisse ancillae, in ea domo versanti, in qua coetus christianorum cogi solebat v. *Wolfius* ad h. l. Agnouit ergo ancilla Petri vocem, cum nomen suum profiteretur. ἀπὸ τῆς χαρᾶς οὐκ ἤνοιξε τὸν πυλῶνα] *prae gaudio ostium non aperuit.* πυλῶν h. l. *portam, ostium* (sc. vestibuli) indicat, vt 14, 13. Apoc. 21, 12 f. Prae gaudio nesciebat, quid prius agendum, laetum nuntium christianis sollicitis actutum afferre volebat.

15 sq. μαίνῃ *insanis;* incredibilis enim iis erat tam subita Petri liberatio. *Beza*, *Millius*, *Bengelius*, *Griesbachius*, μαίνῃ, interrogatiue dictum accipiunt. Citra necessitatem. διϊσχυρίζετο *asseuerabat* v. *Wetstenius* et *Kypkius* ad Luc. 22, 59. οἱ δὲ ἔλεγον· ὁ ἄγγελος αὐτοῦ ἐστιν] *illi vero genium eius esse dicebant.* Per ἄγγελον *Camero*, *Hammondus*, alii, intelligunt *nuntium*, e carcere ad christianos illos in Mariae aedibus congregatos missum, qui eos de Petri conditione certiores redderet, quique, vt intromitteretur, Petri nomine vsus esset. Neutiquam vero credibile est, christianos congregatos sibi persuadere potuisse, Petrum in carcere ligatum et a militibus custoditum, media nocte misisse nuntium quendam. Nec perspicitur, cum ancilla ad vocem Petri probe a se cognitam prouocarit, quo modo christiani illi ex Petri voce, nuntium ab eo adesse concludere potuerint, nisi statuas, verborum sensum esse, ancillam vocem non recte percepisse, eamque hominem qui Petri nomine se venisse dixerit, prae nimio gaudio Petrum ipsum esse existimasse, aut vocem nuntii, Petri voci fuisse simillimam. Sed

quid his coniecturis opus eſt? Omnes veritatis numeros ac partes habet eorum interpretum ſententia, qui verba de Petri genio tutelari accipiunt. Scilicet Iudaei exiſtimabant ſingulis hominibus a Deo angelos cuſtodes dari v. not. ad Matth. 18, 10. quam opinionem fouebant quoque gentiles. Cenſorinus de die natal. c. 3. *genius eſt deus, cuius in tutela vt quisque eſt, viuit*, et paulo poſt: *genius ita nobis aſſiduus obſeruator appoſitus eſt, vt ne puncto quidem temporis longius abſcedat; ſed ab vtero matris exceptos ad extremum vitae diem comitetur.* Martianus Capella Lib. 2. p. 39. *genius—tutelator fidiſſimusque germanus animos omnium mentesque cuſtodit.* add. Macrob. Saturn. 1, 19. Fuit porro apud gentiles recepta ſententia, deos huius vel illius hominis ſpeciem induere, eiusque vocem etiam mutuari ſolere Homer. Il. ν', 43 ſs. de Neptuno: Ἀλλὰ Ποσειδάων γαιήοχος, ἐννοσιγαῖος, Ἀργείυς ὤτρυνε βαθείας ἐξ ἁλὸς ἐλθὼν, Εἰσάμενος Κάλχαντι δέμας καὶ ἀτειρέα φωνὴν *Sed Neptunus terram cingens, terrae quaſſator, Argiuos excitabat profundo e mari egreſſus, Cum ſe aſſimilaſſet Calchanti corpore et indefeſſa voce.* add. Il. ύ, 81. ſ. φ', 600 Odyſſ. ά, 105. Idem de angelis perſuaſum fuit Iudaeis *Debbarim Rabba* f. 290. 4. *Scriptum eſt: liberauit me a gladio Pharaonis. Bar Kaphra dicit: Angelus deſcendit in ſimilitudine Moſis, et fugere fecit eum, illi autem qui venerunt, vt apprehenderent Moſen, putarunt angelum eſſe Moſen.* Midras Coheleth fol. 87, 4. *dicit Sanctus Benedictus: laetitiae dixi, quidnam haec agit? quidnam agit haec corona in manu tua? deſcendit angelus in ſpecie Salomonis atque inſedit in throno eius* v. *Lightfootus* ad h. l. Chriſtiani igitur illi in aedibus Mariae congregati, qui ſcirent, Petrum ab Herode chriſtianis inimiciſſimo admodum ſollicite cuſtodiri, et in vincula eſſe coniectum, vt de eo ſupplicium ſumeretur v. 4. cum ſibi minime perſuadere poſſent, Petrum e carcere euaſiſſe, putabant adfuiſſe eius genium tutelarem, qui Petri nomen pronuntiaſſet, eiusque vocem imitatus eſſet, vt ſignificaret, Petrum moriturum eſſe, et congregatos mo-

neret, precarentur vt constanter mortem subiret. 16. ἐπέμενε κρέων *Petro pulsare pergente* scl. τὴν θύραν, quod vocabulum e v. 13. repetendum. ἐπέμενε Philo de Agric. p. 197. D. ἐὰν δ' ἀπειθῶν ἐπιμένῃ *si contumax esse pergat* v. *Loesnerus* ad h. l.

17. κατασείειν omnino notat, *alicui manu, vel alio quocunque modo signum dare* v. Ioseph. Ant. 17, 10. 2. Xen. Cyr. αὐτοί τε ἐδίωκον καὶ τῷ Γαδάτᾳ κατέσειον. Inprimis autem κατασείειν τῇ χειρὶ dicuntur *oratores, cum orationem habituri, manu silentium indicunt* v. 13, 16. 22, 1. Ioseph. Ant. 8, 11. 2. Persius Sat. 4, 5 sq. v. *Krebsius*, *Loesnerus*, *Wetstenius* ad h. l. et *Irmischius* Exc. ad Herodi. T. 1. p. 899. Petrus manu silentium indicebat, non tantum eam ob caussam, vt breuiter christianis liberationem suam exponeret (διηγήσατο), sed etiam ne nimio tumultu Iudaei vicini excitati concurrerent, et ipse in carcerem reduceretur. Ἰακώβῳ intelligitur Iacobus minor, Alphaei et Mariae filius vid. ad Matth. 10, 2. Act. 1, 13. nam Iacobus maior Herodis iussu trucidatus erat v. 2. ἀδελφοῖς christianis reliquis, qui non aderant, variis enim in locis conuentus habebant. καὶ ἐξελθὼν ἐπορεύθη εἰς ἕτερον τόπον] *tum vrbe egressus, in alium locum se contulit.* Nonnulli Petrum Caesaream se contulisse statuunt, ad eum enim referunt, quae v. 19. extr. leguntur. Sed huic opinioni orationis series aduersatur; nam v. 19. de Herode sermo est, et Iosephus refert Herodem Caesareae mortuum esse, nec ibi Petrus tutus fuisset. Alii sine omni idonea ratione eum Romam abiisse statuunt. Probabilior est eorum sententia, qui Petrum Antiochiam profectum esse contendunt coll. Gal. 2, 11. Ignorabat Lucas quo se tunc temporis contulerit Petrus.

18. 19. τί ἄρα ὁ Πέτρος ἐγένετο] *quid cum Petro factum esset?* quomodo e carcere euasisset? Sic Ioh. 21,

21. κύριε, οὗτος δὲ τί scl. γενήσεται *domine, quid cum hoc fiet?* Xen. Hist. Cyr. 2, 3. 12. θαυμάζοντες τί ἔσοιτο ἡ πολιτεία *mirabantur, quid de republica futurum esset.* Theocrit. Idyl. 15, 51. Ἀδίστα Γοργοῖ, τί γεγοίμεθα *dulcissima Gorgo, quid de nobis fiet?* v. *Elsnerus*, *Kypkius* ad h. l. et not. ad Luc. 1, 66. Ἡρώδης δὲ ἐπιζητήσας αὐτὸν κ. τ. λ.] *Herodes, cum Petrum quaesitum non inuenisset, habita de custodibus quaestione, eos ad necem abduci iubet:* ἀνακρίνειν *interrogare, quaestionem habere,* vt 4, 9. ἀπάγειν in vsu forensi adhibetur vel *de iis, qui ad iudicem ducuntur,* vt ap. Philostrat. Vit. Apoll. 4, 39. al. vel, *de iis qui in carcerem,* Philo de Iosepho p. 534. C. κελεύει τὸν ἄνθρωπον εἰς εἱρκτὴν ἀπαγαγεῖν *iubet hominem in carcerem duci.* Theophr. Char. 6; 2. vbi supplendum εἰς τὸ δεσμωτήριον, quod additum legitur ap. Dio. Cass. 39. p. 207. ed. *Reimar.* vel, *de iis, qui ad poenam, ad supplicium ducuntur,* vel absolute, vel addito εἰς θάνατον, ἐπὶ θανάτῳ, vt Esth. 12, 3. καὶ ἐξήτασεν ὁ βασιλεὺς τὰς δύο εὐνούχους, καὶ ὁμολογήσαντες ἀπήχθησαν *et examinauit rex duo eunuchos, et cum confessi essent, abducti sunt* scl. ad supplicium. Philo de Ioseph. p. 558. B. μηδέποτε τοῦτο εἰργασαίμην ὡς τοσούτους ἀπάγειν ἑνὸς ἁμαρτόντος *absit, vt faciam, vt ob vnius culpam a tam multis supplicium sumam.* Diod. Sic. p. 387. A. ἐπὶ τὸν κυρωθέντα θάνατον ἀπάγεσθαι. Id. p. 533. A. ἐπὶ τὴν τιμωρίαν ἀπάγεσθαι. Aelian. H. V. 1, 30. ἰδὼν δὲ πόῤῥωθεν ἀγομένους τινας ἐπὶ θανάτῳ. Hesychius: ἀπάγεσθαι· εἰς θάνατον ἕλκεσθαι. Sic quoque Latini vsi sunt verbo *ducere,* vt Seneca de ira, 1, 16. et addita voce: *ad supplicium* Suet. Calig. 27. *ad mortem* Cic. Cat. 1. cf. *Kypkius* et *Loesnerus* ad h. l. *Salmasius* de modo vsurr. c. 17. *Wakefieldius* in Silu. Crit. 2. p. 131. *Kortius* ad Plin. Epist. 10, 97. 3. Haeserunt autem interpretes in eo, vtrum Herodes milites illos ad poenam, an ad mortis supplicium abduci iusserit? Posterius probabilius est. Herodes singulari

crudelitate praeditus erat v. Philo legat. ad Cai. p. 1034. Petrum ad supplicium duci Herodes et populus gestiebant v. 3 sq. 11, plane incredibile videbatur regi, Petrum, *τέσσαρσι τετραδίοις* militum traditum, et duobus militibus alligatum, praeter horum culpam e carcere adeo munito effugere potuisse; custodes vero, quorum culpa vinctus e carcere effugerat, grauissima poena, ea ipsa plerumque, quae elapso inferenda fuisset, apud veteres affici solebant v. *Lectius* in notis ad Modestinum de poenis T. 1. thes. iur. *Euer. Ottonis* p. 151. et not. ad Matth. 28, 13. praeterea verbum *ἀπαχθῆναι* absolute positum, perquam frequenter apud scriptores Graecos capitis poenam innuit. Quae si quis omnia collegerit, facile concedet, maxime probabilem esse eorum sententiam, qui Herodis milites capitis supplicio affectos fuisse contendunt. *καὶ κατελθὼν — διέτριβεν*] *ipse* (Herodes) *relicta Iudaea, Caesareae commoratus est.* Post *Καισάρειαν* vulgo interpungunt, et ad *διέτριβεν* subintelligunt *ἐκεῖ*, quod aduerbium huic verbo iungitur Ioh. 3, 22. 11, 54. neque tamen haec ellipsis necessaria est; rectius deleto inciso, *εἰς* *Καισάρειαν* positum accipitur pro, *ἐν* *Καισαρείᾳ*, de qua harum praepositionum permutatione vid. not. ad Marc. 1, 9. *Καισάρεια* eadem vrbs quae 8, 40. 9, 30. 11, 11. memoratur.

20. *ἦν δὲ ὁ Ἡρώδης θυμομαχῶν Τυρίοις καὶ Σιδωνίοις*] *infesto autem erat Herodes in Tyrios et Sidonios animo.* Verbum *θυμομαχεῖν* prop. *animo bellare*, a Graecis adhibetur, vel, de iis, *qui reuera bellum gerunt, animoque pertinaci in bellando perseuerant*, vel, *de iis qui a bello gerendo sic abstinent, vt animo tamen bellare non desinant, aliis infensi sint* s. *vt animo tamen bellum inferre meditentur* v. *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. Posteriorem verbi significationem bene expressit Iustin. 5, 10. *non quidem aperte bellum aduersus Lacedaemonios decernunt, sed tacitis animis tantam iram concipiunt, vt subesse bellum*

intelligi posset. Quaeritur iam quo sensu h. l. verbum θυμομαχεῖν accipiendum sit? *Raphelius* contendit, Herodem cum Tyriis et Sidoniis *bellum gessisse*, hosque pacem per cubiculi regii comitem impetrasse. Alii hoc verbum interpretantur, de *bello* quod Herodes contra Tyrios et Sidonios *molitus*, quod *animo meditatus sit*. Neutra ratio admittenda. Erant enim Tyrii atque Sidonii, socii populi Romani, quos bello petere non ausus esset Agrippa, nec passi essent Romani. Neque h. l. legitur, eos belli metu perculsos, aut iam gesti calamitatibus victos, sed quod ipsorum terra e regia alebatur διὰ τὸ τρέφεσθαι αὐτῶν τὴν χώραν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, quaestus ergo amittendi timore compulsos pacem expoposcisse. Neque apud Lucam, neque apud Iosephum, vllumue alium scriptorem, belli gesti vestigium extat. Itaque θυμομαχεῖν potius explicandum est: *infensus erat* Tyriis et Sidoniis. Sic θυμομαχεῖν legitur ap. Polyb. excerpt. legat. c. 69. p. 1236. Plutarch. Demetr. p. 898. Dionys. Halic. Ant. Lib. 5. p. 286. quos locos *Kypkius* ad h. l. attulit; qui idem apposite quoque monuit, non obstare huic interpretationi verba, ᾐτοῦντο εἰρήνην, *pacem* enim non tantum *bello*, sed et ἀκαταστασίαις 1 Cor. 14, 33. et τῷ μάχεσθαι, *rixis priuatis*, et τῷ ἀδικεῖν Act. 7, 26. opponi, et εἰρήνην ἔχειν Act. 9, 31. de iis dici, *qui quiete et tranquille viuunt.* v. et *Heinsius* Exercitt. S. Lib. 5. p. 290. Herodes autem in illas ciuitates infenso fuisse videtur animo, ex caussis ad mercaturam pertinentibus. Erat Caesareae portus ab Herode Magno aedificatus, magnae nauium classi recipiundae, atque adeo mercaturae faciundae aptus, potuit hinc facillime accidisse, vt in Tyriis et Sidoniis, qui eodem modo rem quaerebant, e querelis Caesareensium, omnique ciuium suorum Herodes offenderetur, vt suspicatur *Ranischius* in Commentat. de Lucae et Iosephi in morte Herodis Agrippae consensu ad Act. 12, 19 sqq. et Ant. Iud. 19, 7. Lips. 1745. 4. p. 7. Iam cum angustior esset ciuitatum illarum ditio, quam vt populosas illas ciuitates

frumento suo alere posset, atque adeo opus haberent ex Iudaea, Galilaea, aliisque regionibus quae Herodis erant, frumentum coëmere v. 1 Reg. 5, 9. Ezech. 27, 17. *Michaelis* ad h. l. Agrippa autem iis infensus commeatuum transuectione, aliaue commercio impedito, eos premere posset atque infestare, forte et hoc se facturum minatus esset; miserunt legatos, qui regem, opportune in eorum vicinia versantem, ipsis placarent. Iosephus de hac legatione nihil memorauit, sed tantum Herodem Caesareae ludos solennes celebrasse retulit, quoniam illa regis cum Tyriis contentio res non adeo memorabilis erat, commemorauit potius ludorum celebrationem, quippe profectionis praecipuum consilium: Lucas autem qui docere instituerat, quam insigne supplicium Deus de Agrippa, quibusque de caussis sumserit, vnice concionem retulit, quod eam poena est consecuta, adeoque Tyriorum caussam praemisit v. *Rambachius* l. l. p. 9. ὁμοθυμαδὸν παρῆσαν *coniunctim, simul*, Tyrii et Sydonii eum adierunt, conuenerunt per legatos. καὶ πείσαντες Βλάστον τὸν ἐπὶ τῦ κοιτῶνος τῦ βασιλέως] *atque Blasto regis cubiculario sibi conciliato*: πείθειν τινὰ vt ad Matth. 28, 14. docuimus, est omnino, *aliquem in suas partes trahere, sibi conciliare*, vel precibus, vel donis, vt h. l. vid. praeter eos quos ibi laudauimus, *Valckenarius* ad Eurip. Hippol. 1060. *Rhoerius* Fer. Dauentr. p. 91. et *Elsnerus* ad Gal. 1, 10. Βλάστος nomen Romanum v. *Wetstenius* ad h. l. Iudaeorum reges etiam Romanos in ministerio habebant. ὁ ἐπὶ τῦ κοιτῶνος scil. ὢν, vel, τεταγμένος vt 8, 27. ὁ ἐπὶ τῆς γάζης · sed ὁ ἐπὶ τῦ κοιτῶνος est id. qd. ὁ κοιτωνίτης. Gloss. vett. κοιτωνίτης *cubicularius*, κοιτωνῖται *cubicularii* v. *Wesselingius* ad Diod. Sic. p. 457. T. 1. ἀπὸ τῆς βασιλικῆς scl. χώρας *a regia* terra. Inepte *Boltenius* supplet οἰκίας vt Esth. 5, 1. nam praecessit voc. χώρα, quod saepius omittitur, Thucyd. 8, 46. ἡ βασιλέως, sed 8, 58. ἡ χώρα ἡ βασιλέως v. *Raphelius* Obss. Xenophh. ad h. l. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 1. p. 253 sq.

21. ταχτῇ ἡμέρᾳ κ. τ. λ. *ftato die Herodes indutus vefte regia* etc. publicae legatorum admiffioni deftinato; erat dies fecundus ludorum, qui in honorem Claudii Caefaris agebantur. Iofeph. Ant. 19, 7. 2. δευτέρᾳ δὲ τῶν θεωριῶν ἡμέρᾳ ϛολὴν ἐνδυσάμενος ἐξ ἀργυρίε πεποιημένην πᾶσαν, ὡς θαυμάσιον ὑφὴν εἶναι, παρῆλθεν εἰς θέατρον ἀρχομένης ἡμέρας· ἔνθα ταῖς πρώταις τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἐπιβολαῖς ὁ ἄργυρος καταυγασθεὶς θαυμασίως ἀπέϛιλβε, μαρμαίρων τι φοβερὸν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀτενίζεσι φρικῶδες *fecundo fpectaculorum die, vefte indutus tota ex argento admirabili opere contexta, proceffit in theatrum primo diluculo. Ibi argentum, primis folarium radiorum ictibus illuftratum, mirum in modum refplendefcebat, metuendum quiddam atque horrendum oculos in id defigentibus incutiens.* ϛολῇ ftola, vefte fuperiore ad talos demiffa, qua in oriente reges vtebantur v. ad Marc. 12, 38. καὶ καθίσας ἐπὶ τῦ βήματος] *et fuggeftui infidens*: βῆμα non *tribunal*, vt Matth. 27, 19. fed *fuggeftus*, throni fpeciem referens, in theatro Caefareenfi, vnde Herodes et fpectabat ludos, et verba faciebat in concione, notat etiam *fuggeftum oratorium* i. e. locum editiorem, vnde verba faciebant magiftratus, et alii, in concione, vt ap. Ifocrat. de Pace p. 366. T. 1. *Bait.* Xen. Mem. 3, 6. 1. Herodi. 2, 10. 2. Fuit autem hic Graecorum mos, vt conciones in theatris haberentur v. Cic. pro Flacco c. 7. Demofth. pro Cor. c. 53. Act. 19, 29. ἐδημηγόρει πρὸς αὐτὺς] *ad eos verba faciebat.* πρὸς αὐτὺς *Ranifchius* ad populum refert, cum v. 22. fequatur δῆμος *populus*, et δημηγορεῖν fit id. qd. πρὸς δῆμον ἀγορεύειν *ad populum dicere.* Tyriorum Sidoniorumque legatos ludis illis et concioni interfuiffe, concedit *Ranifchius*, nec abnuit, concionem ad compofitionem cum Tyriis et Sidoniis factam pertinuiffe, fuiffe enim hunc morem, vt quae a principibus, aut in liberis ciuitatibus a Senatu acta, quaeque in bello gefta effent, ea concione habenda, ad populi notitiam perfer-

rentur; sed negat, praeeunte *Glassio* Phil. S. p. 158. Dath. Herodem ad legatos dixisse. Durior tamen est haec interpretatio, nec orationis seriei conueniens. Etenim de legatis in proxime praecedentibus sermo est, et si ἐδημηγόρει πρὸς αὐτὰς esset, *orationem ad populum habuit*, superfluum foret additamentum πρὸς αὐτὰς, nec δημηγορεῖν tantum significat: *concionem ad populum habere*, vt ap. Diod. Sic. p. 332. D. δημηγοροῦντος τοῦ Ἀλκιβιάδου. Id. p. 289. C. οἱ δημηγορεῖν εἰωθότες, sed hoc verbum etiam simpliciter notat: *publice verba facere* id. qd. λόγους ποιεῖσθαι, vt ap. Herodi. 6, 3. 5. vbi Alexander ad milites: ἐβουλόμην μὲν, ὦ ἄνδρες συστρατιῶται, τοὺς συνήθεις πρὸς ὑμᾶς ποιεῖσθαι λόγους, δι' ὧν αὐτός τε ἐκοσμούμην δημηγορῶν, ὑμᾶς τε ἀκούοντας εὔφραινον *voluissem quidem, commilitones, consueto illo genere orationis apud vos vti, quod et mihi verba facienti ornamento, et vobis delectationi erat.* Id. 2, 8. 2. vbi Niger ad milites conuocatos: οὐδ' ἂν νῦν εἰς ὑμᾶς ἦλθον, ταῦτα δημηγορήσων *non ad vos venissem haec dicturus.*

22. *Populus autem ei acclamabat: Dei haec vox est, non hominis:* δῆμος Tyriorum et Sidoniorum legati, eorum comites, aliique gentiles, quorum magna multitudo Caesareae habitabat; Iudaeos enim talia clamasse, non probabile. Fiebat autem hoc pro consuetudine illorum temporum, qua reges et imperatores non modo defuncti, sed adhuc viui, dii appellabantur v. *Elsnerus* ad h. l. Veteres quidem, in recitationibus et declamationibus, assensum suum acclamatione, ὀρθῶς, εὖ, ὑπέρευ, θείως, δαιμονίως significare solebant v. *Krebsius* ad Plutarch. de audiend. poëtis c. 7. p. 193. *Casaubonus* ad Theophr. Char. 2. p. 31 sq. ed. *Fischer.* sed de tali acclamatione h. l. non est sermo, inest in voce populi plus, se non hominis, sed dei vocem audire profitebantur; deum, non hominem loqui. Satis dilucide hoc quoque patet ex verbis Iosephi l. l. qui diserte refert, Herodem Deum esse appellatum: εὐθὺς δὲ οἱ κόλακες τὰς οὐδὲ ἐκείνῳ πρὸς

ἀγαθῷ, ἄλλος ἄλλοθεν φωνὰς ἀνεβόων, Θεὸν προσαγορεύοντες, εὐμενής τε εἴης, ἐπιλέγοντες, εἰ καὶ μέχρι νῦν ὡς ἄνθρωπον ἐφοβήθημεν, ἀλλὰ τοὐντεῦθεν κρείττονά σε θνητῆς φύσεως ὁμολογοῦμεν *mox autem adulatores, vocibus ne ipsi quidem bono futuris, alii aliunde acclamare, Deum appellantes, dicentesque, propitius nobis esto, et, licet hactenus te veluti hominem reueriti sumus, in posterum mortali sorte maiorem habebimus.* Videtur autem, quod acclamationis caussam attinet, Iosephus a Luca discrepare. Iosephus enim a vestis regiae magnificentia clamorem illum adulatorium repetit vid. v. 21. Lucas contra eum orationis dignitate motum videtur indicare. Sed facile hic dissensus tolli potest. Dici enim potest, vt *Ranischius* l. c. et *Krebsius* ad h. l. obseruarunt, populum, vtriusque rei admiratione percussum, hanc adulationis vocem edidisse, neque abhorrens esse a consuetudine scriptorum, e pluribus caussis, parem vim habentibus, eam commemorare, quae consilio cuiusque accommodatior sit, vel quam ab auctoribus diuersis acceperint. Neque tamen, vt eo confugiamus, necesse est. Ipse enim Lucas, cum diserte commemorarit στολὴν βασιλικὴν v. 21. haud obscure innuit, admirationem quoque vestimentorum magnificorum Herodis, in commouendo illo clamore adulatorio valuisse.

23. παραχρῆμα δὲ ἐπάταξεν αὐτὸν ἄγγελος Κυρίου] *protinus autem illum angelus percussit* i. e. ei inflixit morbum grauissimum. Iosephus l. l. nullius angeli meminit, sed ita pergit: ἀνακύψας δ' οὖν μετ' ὀλίγον, τὸν βουβῶνα τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ὑπερκαθεζόμενον εἶδεν ἐπὶ σχοινίου τινός· ἄγγελόν τε τοῦτον εὐθὺς ἐνόησεν κακῶν εἶναι, τὸν καί ποτε τῶν ἀγαθῶν γενόμενον καὶ διακάρδιον ἔσχεν ὀδύνην· ἄθρουν δὲ αὐτῷ τῆς κοιλίας προσέφυσεν ἄλγημα, μετὰ σφοδρότητος ἀρξάμενον *paulo post autem, oculis in altum sublatis, supra caput bubonem funiculo cuidam insidentem conspexit; et statim, vt hunc malorum*

nuntium esse intellexit, qui olim felicitatis fuerat, ex intimis praecordiis indoluit. Secuta sunt ventris tormina, statim a principio vehementia. Memorat ergo Iosephus bubonem in fune supra suggestum et caput regis sedisse. Nempe funibus, si non super omne theatrum, tamen super gradus et capita spectatorum, vela tendebantur, vt ii, nudis capitibus in theatris saepe per maximam diei partem sedentes, a solis ardore defenderentur v. Lucret. 4, 73. Plin. H. N. 19, 1. *Ranischius* l. l. p. 17 sq. Prodigium a Iosepho l. c. memoratum, respondet ei, quod ab eodem scriptore proditum legitur Ant. 18, 8. Scilicet Agrippa Romae, vbi educatus erat, cum ob imprudenter dicta a Tiberio Caesare in vincula esset coniectus, et aliquando cum aliis vinctis ad regiam staret, vidit arbori, ad quam se reclinarat, insidentem bubonem. Vnus e vinctis natione Germanus, Agrippae praedicit, ipsum mox ad amplissimam dignitatem euectum, summa felicitate fruiturum esse, eadem autem eius auis specie post oblata, quintum ex eo diem, fatalem ipsi futuram. Hanc omnem de bubone ab Herode viso narrationem, fabulam redolere, recte iudicarunt *Lardnerus (Glaubw. d. Euang. Gesch.* p. 34.), *Heumanus, Michaelis, Morus*, alii; neque tamen eam a Iosepho, Agrippae laudatore, effictam putauerim, sed a Iudaeis Herodi infensis, quod ratam habuisset acclamationem adulatoriam, allatam autem a Iosepho, qui et alias huiusmodi fabellas commemorauit, vt opus suum lectoribus superstitiosis commendaret (Ouid. Met, 5, 549. bubonem dicit: *volucrem venturi nuntium luctus, dirum mortalibus omen)*, et quod fabula in ore omnium esset v. *Heumanus* ad h. l. Inutilem ergo operam susceperunt qui hac in re Lucae narrationem cum Iosepho componere studuerunt; quorum alii, quibus praeiuit Eusebius H. E. 2, 10. contenderunt, Iosephum bubonis nomine angelum mortis indicasse, sub auis illius specie missum, alii, bubonem omen, ἄγγελον autem Θεοῦ mortis fuisse auctorem v. *Wolfius* ad h. l. alii denique, Iosephum enarrasse, quae in

oculos hominum incidissent, Lucam loquendi et cogitandi Iudaeorum rationem esse secutum; imo fides historica Lucae mirifice confirmatur, quod hanc fabellam repetere omisit. Iam quod attinet sensum verborum Lucae *ἐπάταξεν αὐτὸν ἄγγελος Κυρίου*, *Eichhornius* in *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat.* Th. 3. p. 401 sqq. statuit, Herodem exspirasse atrocibus ventris doloribus, cum amiculo tenuiori indutus, in theatrum aeri permeanti expositum, sole nondum orto progressus, refrigerium passus esset, angelique mentionem factam esse Iudaeorum cogitandi narrandique modo conuenienter, quo mors Herodis praematura prouidentiae diuinae attribueretur; neque enim de angelo proprie, aut morte diuinitus extra ordinem illata, cogitandum esse, ipsa Lucae verba: *καὶ γενόμενος σκωληκόβρωτος ἐξέψυξεν*, satis euidenter docere. *Storrius* contra, in Diss. exeget. in libror. N. T. historic. aliquot loca, inserta Opusc. T. 3. p. 188. opinatur, Herodis aegrotationem et mortem referendam esse ad alia diuinitus extra ordinem illatae aegrotationis et mortis exempla 13, 9 ss. 5, 5 ss. nec morbi Herodis principium a naturali caussa natum fuisse, demonstrari posse, eumque si non tenui amiculo, at tunica, et reliquo vestitu, ab aeris iniuria satis defendi potuisse. Sed miracula, vt *Eichhornius* l. l. p. 1082. praeclare animaduertit, non sunt cumulanda, praeterea Iosephus diserte tradit, grauibus ventris doloribus Agrippam fuisse correptum, et ex narrationis Iosephi ac Lucae *περιστάσεσι* omnino colligi potest, regis mortem a naturalibus caussis deriuandam, atque communi prouidentiae diuinae tribuendam esse, vt adeo verbis *ἐπάταξεν αὐτὸν ἄγγελος*, omnino expressa sit sententia haec: *morbo repentino et atroci correptus est.* Morbi genus accuratius definiit Lucas verbis versus vltimis. Solebant nimirum Hebraei, omnia quorum caussae laterent, ad auctores inuisibiles referre, ipsas etiam naturae effectiones repentinas et insolitas nominare angelos Dei, et morbos repentinos

atque graues per angelum effici statuebant vid. 2 Sam. 24, 16 sq. et not. supra ad v. 7. Similis locus est 1 Macc. 9, 55. 56. *ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἐπλήγη Ἄλκιμος, καὶ ἐνεποδίσθη τὰ ἔργα αὐτῦ, καὶ ἀπεφράγη τὸ σόμα αὐτῦ, καὶ παρελύθη, καὶ οὐκ ἐδύνατο ἔτι λαλῆσαι λόγον, καὶ ἐντείλασθαι περὶ τῦ οἴκυ αὐτῦ· καὶ ἀπέθανεν Ἄλκιμος ἐν τῷ καιρῷ μετὰ βασάνυ μεγάλης illo tempore Alcimus percussus est* (nempe a Deo vel angelo), *vt adeo impediretur ipsius consilium, et nerui ipsius dissoluti sunt, vt non amplius loqui, neque testamentum facere posset, et inter graues cruciatus illo tempore obiit. ἀνθ' ὧν οὐκ ἔδωκε τὴν δόξαν τῷ Θεῷ] quod passus esset, Deo non tribui honorem debitum,* quod sibi vindicasset Dei honorem, nec repressisset adulatorum voces. Iosephus l. l. *οὐκ ἐπέπληξε τύτοις ὁ βασιλεὺς, οὐδὲ τὴν κολακείαν ἀσεβῦσαν ἀπετρέψατο non illos obiurgauit rex, neque impiam eorum adulationem reiecit;* pergit tamen Iosephus Ant. 19, 8. 2. *ἀναθεωρῶν οὖν πρὸς τὺς φίλυς· ὁ Θεὸς ὑμῖν ἐγὼ, φησὶν, ἤδη καταςρέφειν ἐπιτάττομαι τὸν βίον, παραχρῆμα τῆς εἱμαρμένης τὰς ἄρτι με κατεψευσμένας φωνὰς ἐλεγχύσης ὁ κληθεὶς ἀθάνατος ὑφ' ὑμῶν, ἤδη θανεῖν ἀπάγομαι conuersis itaque ad amicos oculis, ecce, inquit, Deus ego vester cogor nunc e vita discedere, fatali necessitate mox arguente vestrum mendacium; et quem immortalem salutastis, ad mortem rapior. γενόμενος σκωληκόβρωτος] a vermibus consumtus.* Eo morbo etiam Antiochus Epiphanes, qui veri Dei cultum abolere conatus erat, extinctus esse dicitur 2 Macc. 9, 5. *ἔλαβεν αὐτὸν ἀνήκεςος τῶν σπλάγχνων ἀλγηδὼν, καὶ πικραὶ τῶν ἔνδον βάσανοι inuasit eum insanabilis viscerum dolor, et acerbus intestinorum cruciatus.* v. 9. *ὥςε καὶ ἐκ τῦ σώματος τῦ δυσσεβῦς σκώληκας ἀναζεῖν, καὶ ζῶντος ἐν ὀδύναις καὶ ἀλγηδόσι τὰς σάρκας αὐτῦ διαπίπτειν, ὑπὸ δὲ τῆς ὀσμῆς αὐτῦ πᾶν τὸ στρατόπεδον βαρύνεσθαι τῇ σαπρίᾳ ita vt ex impii corpore vermes ebullirent, et viuentis carnes cum angoribus et doloribus deciderent, tanto foetore, vt is toti exercitui molestus*

esse. Lactant. de mort. pers. c. 33. de Maximino: *vermes intus creantur.* — *Comestur a vermibus, et in putredinem corpus cum intolerandis doloribus soluitur.* cf. *Bartholinus* de morbis biblicis c. 23. *Rich. Meadius* de morbis biblicis c. 15. Commiscuerunt hunc morbum *Kühnius* ad Ael. H. V. 4, 28. 5, 2. *Elsnerus*, *Morus*, alii, cum morbo pediculari, qui φθειρίασις dicitur, recte vero contra monuerunt alii, φθειρίασιν aliud esse morbi genus, et σκώληξ aliud plane animalculum, quam φθείρ, hoc autem extrinsecus arrodere, illud internas partes conficere v. *Dindorfius* ad h. l. Quod vero Herodis genus mortis attinet, a Luca h. l. memoratum, etiam hac in re ab eo discrepare videtur Iosephus, hic enim non commemorat σκώληκας (vt finxit *Wolfius* in Curis ad h. l. qui Iosephi exemplaria non inspexit) sed nil aliud habet, nisi, Agrippam, cum bubonem vidisset, statim intestinorum vehementibus doloribus fuisse correptum iisque indies magis magisque auctis extinctum esse, *συνεχῶς δὲ ἐφ' ἡμέρας πέντε τῷ τῆς γαστρὸς ἀλγήματι διεργασθεὶς τὸν βίον κατέστρεψεν cruciatu deinde per continuos quinque dies nihil remittente, vitam finiit.* Sed vt probe notarunt *Kanischius* l. l. et *Krebsius* ad h. l. Iosephi narratio ab iis, quae Lucas de morte Herodis tradidit, recedere quidem videtur, re ipsa tamen non discrepat. Iosephus morbum Agrippae, vniuerse tantum, non indicato proprio morbi genere descripsit. Lucas autem, qui audisset tormina alui, quibus Herodes confectus esset, a vermibus esse profecta, memorauit Herodem periisse σκωληκόβρωτον, idoneam habens caussam morbi proprium genus, vt ipsi relatum erat, nominatim indicandi, vt grauitas supplicii ab Herode sumti appareret; hac caussa cum non vteretur Iosephus, satis habuit, acutum intestinorum dolorem, atque adeo morbi grauitatem prodere. Caeterum *Lightfootus*, *Noldius* (in histor. Herodum p. 328.) et *Heumanus* ad h. l. statuunt, Iosephum reuerentia in regem defunctum, inuiso morbi nomine omisso, tantummodo dolores intestinos commemo-

raſſe. *ἐξέψυξεν exſpirauit.* Breuiter Lucas rem expoſuit. Non ſtatim in ipſo theatro, ſed quinto demum die poſt Herodes mortuus eſt, *ἀπὸ γενέσεως ἄγων πεντηκοστὸν ἔτος καὶ τέταρτον, τῆς βασιλείας δὲ ἕβδομον anno aetatis quinquageſimo quarto, imperii ſeptimo* v. Ioſeph. l. l.

24. 25. Pergit auctor in enarranda hiſtoria propagationis religionis chriſtianae. Quae v. 25. leguntur, reſpiciunt ad 11, 29 ſq. et v. 25. accurate cohaeret cum c. 13. *ὁ δὲ λόγος τοῦ Θεοῦ ηὔξανε καὶ ἐπληθύνετο doctrina autem euangelii magna incrementa cepit.* Liberatio Petri, Herodis mors hunc euentum habebant, vt doctrina Chriſti latius propagaretur, etiam in anguſtiis, quas magna illa fames intulit. *ηὔξανε καὶ ἐπληθύνετο* ſynonyma ſunt vt 7, 17. ſimplic. latius propagata eſt. Metaphora a frugibus petita. *ὑπέστρεψαν* in plusquamperfecto exponendum, *reuerſi erant*, nempe Antiochiam coll. 11, 27. 29 ſq. 13, 1. reuenerant enim in hanc vrbem antequam Petrus in vincula coniectus et Herodes Agrippa mortuus eſſet v. Prolegg. §. *de chronologia libri* n. 5. *πληρώσαντες τὴν διακονίαν* peracto miniſterio ſ. munere pauperes ſubleuandi v. 14, 26. *ἔργον ὃ ἐπλήρωσαν.* Philo in Flacc. p. 981. B. *οἱ δὲ πληρώσαντες αὐτὸ quod eum effeciſſet.*

CAPVT XIII.

1. Inde ab hoc capite reliqua pars libri versatur in enarrandis Pauli Apostoli ad gentes itineribus. Paulus cum Barnaba per Seleuciam in Cyprum, Salamina et Paphum tendit, ibi magum quendam, qui ei obnitebatur, castigat et coercet 1 — 12. inde Pergen Pamphiliae, et Antiochiam Pisidiae vrbem proficiscuntur; quae ibi euenerunt narrantur v. 13 — fin. — *ἦσαν δέ τινες κ. τ. λ.*] *erant in ecclesia Antiochena prophetae nonnulli et doctores*; *κατὰ τὴν* (scl. *ἐκεῖ*) *οὖσαν ἐκκλησίαν*, Act. 1, 4. *περιμένειν* scl. *ἐκεῖ*. Matth. 26, 13. (*ἐκεῖ*) *λαληθήσεται*. Act. 22, 12. *τῶν κατοικούντων* scl. *ἐκεῖ Ἰουδαίων*. Marc. 8, 1. *παμπόλλου ὄχλου ὄντος* scl. *ἐκεῖ* sed *κατὰ τὴν* positum est pro *ἐν τῇ* v. 11, 1. Philem. 2. *προφῆται* v. not. ad 11, 27. *διδάσκαλοι* memorantur etiam 1 Cor. 12, 28. Eph. 4, 11. vbi v. *Koppius*, erant viri sapientia et eloquentia prae caeteris conspicui, in singulis ecclesiis ad docendum constituti. *Συμεὼν ὁ καλούμενος* Νίγερ homo non aliunde cognitus. Νίγερ cognomen Latinum, a Romanis datum. *Λούκιος ὁ Κυρηναῖος* *Lucius Cyrenaeus* idem memoratur Rom. 16, 21. male nonnulli hunc Lucium cum Luca Euangelista confundunt vid. Prolegg. ad Luc. §. 1. p. 221. *Μαναήν τε Ἡρώδου τοῦ τετράρχου σύντροφος*] *Manachemus, qui cum Herode tetrarcha educatus erat*. *Μαναὴν* Hebr. מְנַחֵם (consolator) 2 Regg. 15, 14. 16. Alexandrini hoc nomen scribunt *Μαναὴμ* omisso ח, vt in nomine נחום Luc. 3, 25. quoniam Graeci, vt tralatitium est, in media vocum literas non solent adspirare, Lucas vero *μ* in vicini soni literam *ν* mutauit, quoniam, vt *Grotius* recte ad h. l. notauit, Graeca vox nulla in *μ* terminatur, sed *ν* hanc literam,

deriuationis vocabuli ratione habita, retinuerunt. *Herodes*, cuius h. l. mentio fit, est *Herodes Antipas*, non, vt *Grotius* voluit, *Agrippa* II. fiue *minor*, filius *regis Agrippae maioris*, cuius mors fupra enarrata 12, 23. id quod pluribus demonftrauit *Walchius* in Diff. de Menachemo συντρόφῳ Herodis Act. 13, 1. Ienae 1758. 4. Nempe Agrippa iunior, patre mortuo, vix attigerat annum aetatis XVII. vt ex Iofepho patet Ant. 19, 9. 1. atque hanc ob cauffam Claudius ei fuccefsionem in regnum paternum denegarat, eumque educandum tradiderat patruo, Herodi, Chalcidis regi, f. fratri Herodis Agrippae maioris. Cum quatuor annis poft patruus mortuus effet, Claudius imperator eum Chalcidis regem conftituit, et cum quatuor annos in Chalcide regnaffet, poftquam hoc regnum ei Claudius abftulit, ac probabiliter Syriae adiunxit, cum tetrarchiis Philippi et Lyfaniae (v. Luc. 3, 1. Act. 12, 1.) praepofuit Iofeph. Ant. 20, 7. 1. Verum etfi hic Agrippa binas tetrarchias a Claudio acceperat, non tamen *tetrarchae*, fed *regis* titulum geffit, quod antequam vtraque tetrarchia ei concefsa fuerat, rex Chalcidis fuerat, ac propterea a Iofepho et Paulo Act. 26, 2, 13. 19. 26. et a Fefto prouinciae praefide Act. 25, 24. 26. atque Luca Act. 25, 13. 14. 26, 39. nonnifi *rex* appellatur, vnde patet, Herodem h. l. *tetrarcham* dictum, diuerfum effe ab Agrippa, quem in hoc eodem libro Lucas appellauit *regem*. Monuit porro *Walchius* l. l. p. 13, συντρόφης, qualis Menachemus fuerit, cum iis, cum quibus educabantur, paris fuiffe aetatis, cum autem patre mortuo, Agrippa minor, tum cum Paulus Antiochiam abiiffet, Chalcide apud patruum, et annos fere XVII natus effet, ex hoc etiam fequi, Menachemum, tum cum Paulus Antiochiae verfaretur, paris aetatis fuiffe; plane vero improbabile effe, Menachemum tum amplifsimo doctoris munere in ecclefia Antiochena functum effe, ad quam dignitatem eo tempore non adolefcentes, fed viri graues euehi folerent, Herodis Antipae autem aetatem conuenire cum illa aetate, quam Menachemus eo tem-

pore habere debuerit. Animaduertit denique V. D. fuisse quidem tunc temporis iam dudum Herodem Antipam tetrarchia sua a Claudio priuatum, et in exilium missum vid. ad 12, 1. sed Lucam Herodem appellare tetrarcham, quod olim hanc prouinciam administrarit, et vt tetrarchae nomine ab aliis in Herodum familia distingueretur; ac saepius in literis sacris rem a pristino statu denominari. σύντροφος] verbum τρέφειν non tantum notat *alere, nutrire*, vt ap. Ael. H. V. 3, 18. sed etiam per metonymiam, *educare* v. Herodi. 1, 7. 5. Dio Cass. 62. p. 1005. *Reimar*. Ioseph. Ant. 17, 1. 2. atque adeo συντρέφεσθαι *vna cum aliis ali, nutriri et educari* Pollux Onomast. 6. §. 32. p. 582. *Hemsterhus*. Plutarch. de Puer. Educ. 5, 9. Xen. Cyr. 1, 3. 1. Philostrat. de vit. sophistar. 2, 1. p. 558. *Olear*. hinc σύντροφος proprie notat: *vna cum alio nutritum* h. e. eum, qui vel matris, vel nutricis lacte simul nutritus fuit, ὁμογάλακτον (Pollux Onomast. L. 6. segm. 156. Ael. H. V. 12, 26.) *collactaneum* (qua voce Vulgatus interpres h. l. vsus est. Glossae Cyrilli: *collactaneus*, ὁμογάλακτος), vel omnino communia alimenta cum altero accepit. Xen. Mem. 2, 3. 4. καὶ τοῖς θηρίοις πόθος τις ἐγγίγνεται τῶν συντρόφων, vna nutritorum. Deinde vero etiam hoc nomen ita vsurpatur, vt indicet eum, *qui vna cum altero educatus*, qui eadem cum altero institutione, disciplina atque educatione vsus, simul adoleuit, et κατ᾽ ἐξοχὴν ita dicebantur *pueri paris cum pueris regum, principum ac ditiorum aetatis, qui his sodales adiungebantur, qui pari cibo, institutione vtebantur, et iunctim adolescebant*. Sic legitur ap. Diod. Sic. 3. 10. p. 240. *Wesseling*. 1, 53. p. 62. 2 Macc. 9, 29. Polyb. excerptt. legat. T. 2. p. 1310. *Gronov*. Plutarch. Puer. Educ. c. 6. v. *Münthius, Raphel*. Polybb. et *Wetstenius* ad h. l. Iam cum duplex fuerit συντρόφων apud veteres genus, quaeritur cuius generis Menachemus h. l. memoratus, fuerit σύντροφος. *Erasmus, Grotius*, alii, eum cum Herode Antipa educatum, *Hammonus, Eckermanus*,

eum Herodis collactaneum fuisse statuunt, cui posteriori sententiae sane plausibili calculum adiecit quoque *Walchius* l. l. p. 16. cuius verba apponere liceat: „Iosephus Ant. 17, 1. 3. Herodis Magni liberos dum percenset, nouem illum vxores habuisse, memorat, in quibus vna, gente Samaritana, Malthacem eam proprio nomine B. I. 1, 28. 4. vocat, cui παῖδες Ἀντίπας καὶ Ἀρχέλαος, καὶ θυγάτηρ Ὀλυμπιάς. Archelaus et Antipas iunctim Romae educabantur, vt ex his eius verbis, quae Ant. l. l. statim sequuntur, constat: Ἀρχέλαος δὲ καὶ Ἀντίπας ἐπὶ Ῥώμης παρά τινι ἰδιώτῃ τροφὰς εἶχον *Archelaus et Antipas Romae apud priuatum quendam educabantur.* Quae si vera sunt, non video, quare Menachemus Herodis Antipae tantum, neque eodem iure et Archelai σύντροφος dicatur, vtpote cum quo pariter ac cum Herode Antipa, si vocabulum σύντροφος ad solam educationem sese referre debet, educatus fuit. Videtur igitur, nisi me omnes rationes fallunt, Menachemus et Herodes Antipas vnam nutricem, an Menachemi forte matrem definire non audeo, habuisse, ac simul puerilis horum Herodis filiorum aetatis socius, eorumdemque conuictor, condiscipulus ac collusor fuisse, vsque dum eos pater Romam, vt ibi educarentur, misit.“ Caeterum non argutius quaerendum, quinam ex his viris h. l. nominatis, ad prophetas, quinam ad διδασκάλους pertinuerint, saltem nusquam Barnabas et Saulus prophetae dicuntur.

2. Ante Cornelii conuersionem, vt notatum est supra ad 10, 1. Apostoli Iudaeos tantum et proselytos circumcisos in coetum christianorum receperant, nec gentilibus doctrinam Christi annuntiarant. Cum vero Cornelius, gentilis, rem ita moderante diuina prouidentia, a Petro in coetum christianorum esset receptus c. 10. atque adeo ecclesia Hierosolymitana agnouisset, institutionem gentilium esse diuinae voluntati consentaneam c. 11. Cyprii quidam et Cyrenaei Antiochiae gentilibus doctrinam Christi tradiderant 11, 20. et ecclesia Hiero-

solymitana Barnabam et Saulum eo miserat, vt coeptum feliciter opus promouerent 11, 22. 25. qui per annum ibi commorati promiscue Iudaeos et gentiles edocuerunt, ita, vt christiani ibi versantes in celebriorem coetum coalescerent. 11, 26. Iam vero christiani illi optabant, vt extra Antiochiam quoque doctrina christiana inter gentiles latius propagaretur, vt ex Antiochensium coetu, tanquam ex communi matre, alii coetus procrearentur, quare doctores ecclesiae praecipui v. 1. nominati conuenerunt, vt ex ipsorum numero eligerent, qui ad gentes proficiscerentur, easque edocerent 13, 2. 3. Lucas, more suo, breuiter rem exposuit. v. not. ad 6, 2. Interpretes tantum non omnes, quae h. l. enarrata leguntur, die quodam festo euenisse statuunt, et inter ipsa festi solennia Barnabam atque Saulum ad promulgandum inter gentiles euangelium ablegatos fuisse contendunt, cum viri illi v. 1. nominatim inducti ieiunium egisse legantur, quod non quotidie egerint; hinc etiam horum interpretum plures verbum λειτουργούντων explicant: cum munere suo fungerentur h. e. populum docerent, praeeuntibus Chrysostomo et Oecumenio, qui habent κηρυττόντων *praedicantibus euangelium.* Haec vero sententia ex ipsa narratione probari nequit, nec verba λειτουργούντων αὐτῶν καὶ νηστευόντων nos cogitare cogunt de integro christianorum coetu die festo congregato. Etenim verbum λειτουργεῖν, quod omnino de cultu Dei adhibetur, cum h. l. addatur ieiunium, rectius de precibus intelligitur, de quibus illud etiam Syrus et Arabs intellexerunt, cum alias quoque ieiunia precibus iungantur v. Matth. 17, 21. Luc. 2, 37. Act. 10, 30. 14, 23. Marc. 9, 29. 1 Cor. 7, 5. Quia autem Iudaei ardorem et feruorem precum ieiuniis adiuuare et adaugere studebant, hinc προσευχὴ et νηστεία ita coniunguntur, vt *preces ardentissimas* significentur, vt Matth. 17, 21. 1 Cor. 7, 5. infra 14, 23. vbi προσεύχεσθαι μετὰ νηστειῶν est, *precari ardentissime, preces ad Deum facere ardentissimas.* Sic

quoque h. l. verba *λειτουργούντων αὐτῶν καὶ νηστευόντων* *cum precarentur atque ieiunarent*, si sensum spectamus, notant: „eum preces ad Deum ardentissimas facerent. εἶπε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον] *Spiritus diuinus s. Deus eos monuit*, nempe per aliquem illorum virorum, qui congregati erant, per prophetam vid. ad 10, 19. 8, 26. ἀφορίσατέ δή μοι — αὐτούς] *segregate mihi Barnabam et Saulum, ad negotium, ad quod ipse eos vocaui*. Per ἔργον, vt ex iis quae sequuntur satis luculenter apparet, intelligitur munus praedicandi gentilibus in terris exteris euangelium. ἀφορίζειν *separare, separare ad aliquid*, hinc *eligere, destinare, designare ad certum opus et munus obeundum*. Hesych. ἀφορισμένος, ἐκλελεγμένος cf. Rom. 1, 1. vbi v. *Elsnerus*. Gal. 1, 15. In verbis ὃ προσκέκλημαι αὐτούς, positum est ὃ pro εἰς ὅ. Scilicet praepositiones ante pronomen relatiuum ὅς omittuntur tum, cum substantiua, vel pronomina demonstratiua, ad quae referuntur, adiuncta eas sibi habent Plato Phaedo. 21. ἢ ἐν τούτῳ ἀπόλλυμεν, ᾧπερ καὶ λαμβάνομεν vbi cod. Tub. habet ἐν ᾧπερ vid. ibi *Fischerus*. Neque haec loquendi ratio Latinis insolens Nepos V. Cim. 3, 1. *incidit in eandem inuidiam, quam pater suus* vid. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 99. *Abreschius* ad Aeschyl. p. 61. 86. 360. 377. *Burmanus* ad Vellei. Paterc. 1, 7. *Wopkensius* Lectt. Tullian. 1, 1. p. 4. et c. 3. p. 15. προσκαλεῖν id. qd. καλεῖν *constituere, designare ad aliquid, destinare alicui rei* v. *Koppius* ad Rom. 1, 1. *Borgerus* ad Gal. 1, 15. Barnabas et Saulus hactenus felici successu gentilibus Antiochenis doctrinam Christi praedicarant v. 11, 22. 25. 26.

3. *Peractis igitur precibus atque ieiunio* i. e. precibus ardentissimis, quibus Deum implorarant, vellet animos ipsorum regere, vt ad gentiles exteros edocendos eum maxime idoneos eligerent. ἐπιθέντες τὰς χεῖρας αὐτοῖς, ἀπέλυσαν *manibus impositis eos dimiserunt*. Sine idonea

ratione nonnulli statuerunt, alio die, prophetas et doctores illos denuo conuenisse, et Barnabam atque Saulum inaugurasse. Impositione manuum hi duumuiri non accipiebant potestatem gentiles edocendi, eos enim jam Antiochiae edocuerant v. 11, 22 sqq. sed Barnabae et Saulo imponebantur manus, quoniam in more positum erat, vt qui alteri aliquo in genere solenniter bona apprecarentur, ipsius capiti manus imponerent v. 8, 15. Significatur ergo omnino his verbis, felicem laborum successum iis appreeati sunt. ἀπέλυσαν scl. αὐτὰς v. *Glassius* Phil. S. p. 173.

4. ὑπὸ τῦ πνεύματος τῦ ἁγίε monente et reuelante Dei Spiritu v. 2. Σελεύκια *Seleucia*, vrbs Syriae, ad exitum fluuii Orontis sita, Cypro opposita v. Strabo Lib. 14. p. 994. B. Lib. 16. p. 1087. A. Plin. H. N. 5, 18. *Cellarii* Geogr. 3. c. 12. p. 345. *Wetstenius* ad h. l. Κύπρον Barnabae patriam 4, 36. Σάλαμις *Salamis*, vrbs Cypri orientalis Herodo. 4, 162. Strabo 14. p. 682. Horat. Carm. 1, 7. 21. Mela 2, 7. *Meursius* in Cypro Lib. 1. c. 21. p. 56 sq. *Cellarius* l. l. c. 2. c. 17. p. 229. ἐν ταῖς συναγωγαῖς Ἰεδαίων Iudaeis primo tradebant doctrinam christianam, tum gentilibus. ὑπηρέτης *minister*, qui munera minora obiret vid. ad 5, 6. Ἰωάννην cognomine Marcum vid. 12, 12. 25.

6. διελθόντες — ἄχρι Πάφε] *peragrantes insulam vsque ad Paphum.* Πάφος vrbs Cypri occidentalis, vbi tunc sedem suam Proconsul habebat, cultu Veneris clara, cui ibi templum splendidissimum dicatum erat, et ob hunc cultum, Paphia Venus, Paphi regina, et a tota insula, Cypria Venus dicta est v. Horat. Od. 1. 30. 1. Virg. Aen. 1, 415. Tacit. Hist. 2, 3. *Meursius* in Cypro Lib. 1. c. 14. p. 42 sq. Peragrarant ergo Barnabas et Saulus omnem insulam, nam Paphos in occidentali, Salamis in orientali litore sita erat, hinc etiam in

nonnullis codd. adiectum legitur ὅλην τὴν νῆσον, quam lectionem *Griesbachius* in ordinem recepit, quae tamen glossema redolere videtur. εὗρόν τινα μάγον — Βαρϊησοῦς] *offenderunt ibi magum quendam et impostorem Iudaeum, Bar Iesu nomine:* μάγος erat homo rerum naturalium scientia praecellens, qua tamen lucri et honoris auidus abutebatur ad homines decipiendos v. not. ad 8, 9. ψευδοπροφήτης dicitur, vel quod falso se iactabat legatum diuinum, 8, 9. vel vatem, qui ex planetis et sideribus, aliisque signis, fata hominum et res futuras praecinere posset. Propert. 4, 1. Βαριησοῦς *filius Iosuae*, ex בר *filius et* יְהוֹשֻׁעַ *Iosua*, vt Βαρτίμαιος *filius Timaei* Marc. 10, 46.

7. ὃς ἦν σὺν τῷ ἀνθυπάτῳ κ. τ. λ.] *qui versabatur apud Sergium Paulum, proconsulem, virum prudentem.* ἦν σὺν ἀνθ. apud eum versabatur, in eius comitatu erat v. Marc. 2, 26. Luc. 24, 44. Act. 4, 13. 7, 2. ἀνθύπατος *Proconsul.* Consules, quia Romae erant magistratus supremus, a Graecis dicti sunt ὕπατοι, quod idem est ac ὑπέρτατοι supremi, ἀνθύπατος Proconsul, ex ἀντὶ et ὕπατος id. qd. ὑπέρτατος. Verum Cyprus a Romanis capta, erat prouincia *praetoria*, ϛρατηγικὴ, non *consularis*, ὑπατικὴ, neque adeo in eam mittebantur *Proconsules*, sed *Propraetores*, dicendus ergo potius fuisset Sergius Paulus, ἀντιϛράτηγος h. e. *Propraetor*. Strabo 4. p. 470. Ῥωμαῖοι κατέσχον τὴν νῆσον (Cyprum), καὶ γέγονε ϛρατηγικὴ ἐπαρχία καθ' αὑτήν. add. p. 471. Scilicet libera republica prouinciae erant vel consulares vel praetoriae. In consulares, quae plerumque caeteris maiores erant, mittebantur fere quotannis eum imperio ii, qui consulatum in vrbe gessissent, sed in praetorias, qui Romae praetura functi fuissent. Proconsules et propraetores communem habebant iurisdictionem, sed proconsulibus etiam rei militaris potestas permissa erat, vt exercitibus praeessent atque bella gererent. Augustus autem,

cum rerum potitus esset, prouincias diuisit in Caesareas quae consularibus responderent, et senatorias quae non differrent a praetoriis. In vtriusque generis prouincias mittebantur senatoriae dignitatis viri, et qui Caesareis praeerant, dicebantur *propraetores*, *ἀντιςράτηγοι*, etiam *legati Caesaris* et praediti erant eodem imperio, quo proconsules temporibus liberae reipublicae. Qui vero in prouincias senatorias mittebantur, ii *ἀνθύπατοι*, proconsules appellabantur. In prouinciis autem iis, quas Augustus Senatui Populoque Romano attribuit, erat etiam *Cyprus* Dio Cass. 54. p. 523. *Leuncl.* *τότε δ' οὖν καὶ τὴν Κύπρον, καὶ τὴν Γαλατίαν τὴν Ναρβωνισίαν ἀπέδωκε τῷ δήμῳ, ὡς μηδὲν τῶν ὅπλων αὐτῦ δεομένας. Καὶ οὕτως ἀνθύπατοι καὶ ἐς ἐκεῖνα τὰ ἔθνη πέμπεσθαι ἤρξαντο tunc igitur et Cyprum et Galatiam Narbonesiam dedit populo* (Augustus) *vtpote quae ipsius armis non indigerent. Atque ita Proconsules quoque ad illas gentes mitti coeperunt* v. *Fischeri* Proluss. de vitiis Lexx. N. T. p. 433. *Hugius* in *Einleitung in d. N. T. Th.* 1. p. 22. *Albertius* ad h. l. *Irmischius* ad Herodi. 7, 5. 2. p. 668. T. 3. et nos ad Matth. 10, 18. *συνετὸς intelligens.* Sergius Paulus, vt ex omni narrationis tenore apparere videtur, philosophorum doctorumque placitis bene imbutus, gentilium deorum fictorum cultum aspernabatur, adeoque fauebat Bar Iesu, Iudaeo erudito et rerum naturalium scientia praedito, et cum eo familiariter versabatur, vt religionis Iudaicae, quae vnum Deum colendum praeciperet, placita accuratius cognosceret. Iam vero cum audiuisset Barnabam et Saulum, Iudaeos, nouae doctrinae praecones, in insula aduenisse, homo veritatis cognoscendae cupidus et curiosus, eos ad se arcessebat, vt eorum doctrinam perciperet.

8. **Breuis et succincta est Lucae narratio. Barnabas et Saulus summam doctrinae christianae Proconsuli praesente Bar Iesu exponebant. Qui cum videret, Proconsu-**

lem iis attentas et benignas aures praebere, ne gratiam et fauorem eius perderet, iis sese opponebat, Iesu doctrinam falsam esse dicebat et ostendere studebat. *ἀνθίςατο αὐτοῖς iis sese opponebat*, contradicebat. Gal. 2, 11. *κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέςην.* add. 2 Tim. 4, 15, *ἀντιςῆναι* reniti, quocunque modo id fiat v. ad 6, 10. Ἐλύμας ὁ *μάγος κ. τ. λ.*] *Elymas i. e. magus, ita enim nomen eius interpretandum.* Ἐλύμας, *ὁ μάγος* omissum est *τȣτέςιν*, vt in voce Ἀββᾶ *ὁ πατὴρ* Rom. 8, 15. vid. *Loesnerus* ad h. l. Scilicet Ἐλύμας est nomen Arabicum عليم (*Alimon*) i. e. sapiens, doctus, ita autem in Arabia (v. ad Matth. 4, 1.), vbi Bar Iesu artes, quas callebat, didicerat, vocabantur Magi. Verba *οὕτω γὰρ κ. τ. λ.* adiecit Lucas, vt Theophilo vocabulum insolentius explicaret. *ζητῶν διαςρέψαι τὸν ἀνθύπατον ἀπὸ τῆς πίςεως*] *studens Proconsulem a religione christiana auertere.* Pro *διαςρέψαι* eum hoc verbum h. l. comitem habeat praepositionem *ἀπὸ*, quacum scriptores N. T. et Alexandrini illud non coniungant, *Valckenarius* Opusc. Vol. 2. p. 293. legi malebat *ἀποςρέψαι* (v. Act. 3, 26. Iob. 33, 17. al.) Sed huic coniecturae refragatur auctoritas omnium codd. et locus Ex. 5, 4. vbi Alexandrini habent: *ἱνατί διαςρέφετε τὸν λαὸν ἀπὸ τῶν ἔργων*;

9. Σαῦλος δὲ, *ὁ καὶ* Παῦλος] *Saulus, qui et Paulus vocatur.* Inde ab hoc loco, qui hactenus *Saulus* vocatus est, *Paulus* Lucae dicitur. Nonnulli opinantur, eum ab initio fuisse binominem. *Sauli* nomen ipsi a parentibus in circumcisione fuisse inditum, additumque alterum *Pauli*, quod ius ciuitatis Romanae attestaretur. Sed vt intelligenter animaduertit *Witsius* in Meletem. Leidens. p. 47. hactenus constanter *Saul* aut *Saulus* appellatus est, dehinc vero cum semel *Paulum* dixisset Lucas, *Sauli* nomen ita obliteratum est, vt nec Lucas, nec Petrus, nec Paulus ipse in suis epistolis, illud deinceps vnquam vsurpa-

tint. Alii autumant, Saulum ipsum, post suam conversionem nomen mutasse, quod *Sauli* nomen christianis, quos persecutus fuerat, odiosum esset, eumque *Sauli* nomen, quod *desideratum, desiderabilem* significat, mutasse in vilius, vt suae esset modestiae, qua se omnium *minimum* profitebatur (1 Cor. 15, 9.), indicium, cum *Paulus* notet *pusillum, exiguum*. Verum enimuero si haec vera ratio sit, cur non statim inde a conuersione sua altero illo nomine vsus est? Sed etiam aliquamdiu post suam conuersionem *Saulus* appellatur vid. 11, 25. 30. 12, 25. 13, 1. 2. 7. 9. Alii, praeeunte *Hieronymo* Catal. sub v. *Paulus*, statuunt, Paulum nomen Proconsulis Sergii Pauli, ob euangelium cum successu praedicatum sibi adsciuisse; *a primo ecclesiae spolio Proconsule Sergio Paulo victoriae suae trophaea retulit, erexitque vexillum, vt Paulo ex Saulo vocaretur*, quae sunt verba *Hieronymi* l. l. Hoc vero cum modestia Pauli non satis conuenit. Accedit quod *Paulum* dixerit Lucas, priusquam de *Sergio conuerso* retulisset v. *Witsius* l. l. p. 49. Equidem arbitror, cum Romanis auribus *Sauli* nomen insuetum esset, *Pauli* vero apud eos vulgatum, eum primum ita dictum esse a Romanis, Sergii Pauli comitibus et familia, eumque hoc nomine inde ab hoc tempore lubentius vsum esse, quod ipse ciuis Romanus esset, et posthac Christi doctrinam gentilibus praecipue praedicaturus, cum et Iudaeis, inter Romanos et Graecos versantibus, frequentissimum esset, patrium nomen in terminationem peregrinis auribus blandiorem flectere, aut sibi assumere aliud nomen, patrio quoad sonum proxime accedens. πλησθεὶς πνεύματος ἁγίου *diuino Spiritu impletus* 4, 8. studio et ardore propugnandae contra adversarios religionis christianae inflammatus.

10. ὦ πλήρης παντὸς δόλου καὶ πάσης ῥᾳδιουργίας] *o tu omni fraude et audacia plenissime*, o du voller Betrug und Frechheit, du frecher Betrüger. Vocabulum

δόλος *Schleusnerus* in Spicileg. II. Lexici in interpp. Grr. V. T. et *Bretſchneiderus* in Spicileg. Lexici in intpp. Grr. V. T. ſub h. v. vertunt *impietas;* ſed non opus eſt, vt a vulgari ſignificatione, qua *fraudem* notat, recedamus, homo enim ille, qui v. 6. ψευδοπροφήτης dicitur, ſcientia rerum naturalium qua praeditus erat, abutebatur ad alios decipiendos, artibus ſophiſticis et calumniis Proconſulem a religione chriſtiana auertere ſtudebat. ῥᾳδιουργία proprie eſt, *faciendi facilitas* Xen. Cyr. 1, 6. 34. qui facile ad quaeuis agenda accedit, is in agendo non adhibet debitam curam, hinc notat, *leuitatem, negligentiam* vt ap. Xen. 7, 5. 74. Oecon. 20, 17. qui ad quaeuis agenda facile accedit, antequam agat, non ſatis deliberat, an et quomodo agere debeat, is et temere agit, eaque ſaepe agit, quae agere nefas, hinc ῥᾳδιουργία ponitur quoque de *audacia, temeritate,* et *improbitate quauis* Xen. Rep. Laced. 14, 4. etiam de *fraudulentia* ac *perfidia.* Thom. Mag. *ῥᾳδιουργὸς, καὶ ὁ πλαστογράφος (falſarius, qui ſcriptum fingit) καὶ ὁ κακοῦργος ἁπλῶς· καὶ ῥᾳδιουργία· ἡ πλαστογραφία, καὶ ἡ θρασύτης, καὶ ἡ δολιότης — Ξενοφῶν δὲ καὶ τινες ἄλλοι ἐχρήσαντο τῇ λέξει καὶ ἐπὶ εὐκολίας facilitate,* Etym. M. *ῥᾳδιουργεῖν σημαίνει τὸ μετὰ πανουργίας τι διαπράττεσθαι.* Euſtathius ad Odyſſ. δ΄. p. 1506. *ῥᾳδιουργὸς κατὰ Αἴλιον Διονύσιον, ὁ κακοῦργος, καὶ ῥᾳδιουργία, φησὶν, ἡ περὶ πᾶν ὀλιγωρία καὶ θρασύτης eſt, iuxta Aelium Dionyſium maleficus, et ῥᾳδιουργία, inquit, circa omnia negligentia et audacia* v. *Raphelius* Obſſ. Polybb. p. 340. *Münthius* et *Wetſtenius* ad h. l. *υἱὲ διαβόλου genii mali progenies,* ei ſimilis, quod attinet ſentiendi et agendi rationem v. Ioh. 8, 44. reſpicitur nomen Bar Ieſu. *ἐχθρὲ πάσης δικαιοσύνης* vulgo vertunt: *omni virtuti ſ. probitati inimiciſſime.* Sed Bar Ieſu Chriſti doctrinam eleuabat, Proconſulem ab ea amplectenda deterrere ſtudebat, hinc *δικαιοσύνη* rectius explicatur *veritas,* quo ſenſu extat Matth. 21, 32. vbi v. *διαστρέφων* pro *διαστρέφειν* vid. Matth. 11, 1. *Glaſſius*

Phil. S. p. 350. *διαςρέφων τὰς ὁδὲς κυρίε τὰς εὐθείας*] *rectas domini vias peruertere.* *διαςρέφειν* suffodere viam, vt iter non sit peruium, vt impediatur et retardetur v. *Lud. de Dieu* ad h. l. *ὁδαὶ κυρίε* *Morus*, *Rosenmüllerus*, alii, explicant: *consilia Dei* laudanda, irreprehensa, intelligunt Dei consilium Sergium deducendi ad religionem christianam, cui obsistebat Magus. Mallem tamen hanc formulam accipere cum plerisque, *de doctrina, religione christiana*, cum respiciantur verba v. 8. *ζητῶν διαςρέψαι τὸν ἀνθύπατον ἀπὸ τῆς πίςεως*, et *ὁδὸς* quam saepissime *doctrinam, religionem* indicat Matth. 21, 32. *ὁδὸς δικαιοσύνης* vbi v. not. 2 Petr. 2, 15. *εὐθεῖα ὁδὸς religio vera.* add. Act. 18, 25. LXX. Ps. 24, 4. 119, 150. vbi legitur *πᾶσαι αἱ ὁδοί σε ἀλήθεια.* Sir. 2, 15. Ioh. 16, 13. vbi v.

11. *καὶ νῦν ἰδὲ, χεὶρ τε κυρίε ἐπί σε*] *hinc en! Deus tibi manum suam immittet.* Manus Dei aduersus aliquem esse, Deus manum alicui immittere dicitur ab Hebraeis, cum poenam infert v. Iob. 19, 21. Ex. 9, 3. sic h. l. sensus est: Deus te puniet! *ἔσῃ τυφλὸς, μὴ βλέπων τὸν ἥλιον*] *coecus eris, ita vt solem non videas.* Solent Hebraei eandem rem affirmando et negando afferre v. 14. 8. 18, 9. Ioh. 1, 20. 1 ep. 2, 27. Matth. 29, 14. LXX. Deut. 9, 7. neque haec loquendi ratio scriptoris exteris insolens Aristoph. Plut. 494. *ἢν γὰρ ὁ Πλᾶτος βλέψῃ, καὶ μὴ τυφλὸς ὢν περινοςῇ* v. not. ad Luc. 1, 20. et Selecta e scholis *Valckenarii* in N. T. Vol. 1. p. 499. *παραχρῆμα δὲ ἐπέπεσεν κ. τ. λ.*] *protinus eum coecitas et caligo corripuit.* *ἀχλὺς caligatio, coecitas*, cum oculi, vel pellicula superinducta excoecantur, vel retusam et hebescentem habent aciem ex caloris natiui aut spiritus extinctione, aut humorum oculos regentium perturbatione v. *Schleusneri* Lex. h. v. et *Kypkius* ad h. l. erat coecitas temporaria, nam additum legitur *ἄχρι καιρᾶ*, vt illa Pauli 9, 8. vbi v. not. *Kypkius*

eum morbum indicatum putat, quo oculi pellicula superinducta excoecantur. Probabilior videtur *Michaelis* sententia, qui de maculis corneae impellucidis, *von undurchsichtigen Flecken der Hornhaut*, cogitat v. *Richterus* in *Anfangsgründen der Wundarzneykunst* B. 3. c. 4, *Hartmanus Blicke in den Geist des Urchristenthums* p. 205. et *Heinrichsius* Exc. 5. p. 357. suspicantur, oculos hominis iam aegros et ad caliginem dispositos fuisse, et subito terrore, cum Paulus ei coecitatem minitaretur, atque angore, oculos eius παραχρῆμα caligine fuisse offusos. περιάγειν h. l. vim Medii habet, et notat *circumire*, *oberrare* vid. not. ad Matth. 4, 23.

12. *Quo viso Proconsul doctrinae diuinae vi perculsus fidem ei praebuit.* Praetulit doctrinam Christi doctrinae Bar Iesu. διδαχὴ h. l. non de doctrinae argumento accipiendum, sed per metonym. de vi doctrinae, de magnis euentibus quibus proferendis illa par esset. Non enim doctrina, sed miraculo obstupefactus erat Proconsul. Syrus interpres verba ἐπὶ τῇ διδαχῇ coniunxit cum ἐπίστευσεν hoc sensu: *perculsus, fidem praebuit doctrinae diuinae;* sed prior interpretandi ratio simplicior est, nec verbum πιστεύειν in N. T. construi solet cum praepositione ἐπὶ seq. datiuo rei, formula autem ἐκπλήσσεσθαι ἐπὶ τῇ διδαχῇ, alio tamen sensu adhibita, legitur quoque Matth. 7, 28. Caeterum num etiam Magus ille Christo nomen dederit, an in errore pertinaciter perseuerarit, in silentio scriptoris constitui nequit.

13. ἀναχθέντες δὲ ἀπὸ τῆς Πάφου οἱ περὶ τὸν Παῦλον] *Paulus deinde eiusque comites Papho soluerunt.* De verbo nautico ἀνάγεσθαι vid. not. ad Luc. 8, 22. et *Albertius* ad h. l. οἱ περὶ τὸν Παῦλον de Paulo eiusque collegis explicandum esse, contextus satis superque docet. Praepositio ἐπὶ vt ἀμφὶ ex more loquendi Graecorum inseruit periphrasi, non tantum ita, vt vnus signi-

ficetur vid. ad Ioh. 11, 9. sed etiam ita, vt persona princeps, cum suis comitibus, sociis, sectatoribus collegis indicetur Thucyd. 5, 21. οἱ περὶ τὸν Ἰσχαγόραν *Ischagoras eiusque collegae*, Menas et Philocharidas, Athen. 12. p. 554. B. αἱ περὶ Περσεφόνην ἀνθολογεῖν λέγονται *Proserpina cum puellis comitibus flores legisse traditur*, cum a Plutone raperetur. Eam enim tum non solam fuisse e Claudiano constat. Xen. Sympos. 1, 7. οἱ ἀμφὶ τὸν Σωκράτην *Socrates, Critobulus et Hermogenes*. Anab. 7, 4. 12. οἱ περὶ Ξενοφῶντα *Xenophon cum sua cohorte*. Exempla hanc in rem plura congesserunt *Raphelius* Obss. Polybb. p. 341. et *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 222. Caet. iam Pauli potior, quam Barnabae ratio habetur. ἦλθον εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας] *venerunt Pergen in Pamphilia*. Πέργην scl. πόλιν, vt Matth. 2, 1. 5. ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας Antonin. Lib. c. 17. ἐν Φαίςῳ τῆς Κρήτης v. *L. Bosius* Ellips. sub v. πόλις p. 398. ed. *Schaefer*. Πέργη Pamphiliae metropolis, templo Dianae celebris Cic. Verr. 1, 20. *Pergae fanum antiquissimum et sanctissimum* (Dianae) *esse scimus* v. Plin. H. N. 5, 27. Mela 1, 14. Ἰωάννης δὲ ἀποχωρήσας κ. τ. λ.] *Iohannes autem iis relictis, Hierosolymam reuersus est* vid. not. ad 15, 38.

14. παραγένοντο εἰς Ἀντιοχείαν τῆς Πισιδίας] *Antiochiam Pisidiae venerunt*. Adiecit Lucas Pisidiae nomen, vt hanc Antiochiam ab illa altera Syriae distingueret, ex qua profecti erant. Erat autem haec Antiochia non in Pisidia, verum in Phrygia sita, sed propter confinium interdum Pisidiae annumeratur et Antiochia Pisidiae vocatur v. de ea Plin. H. N. 5, 27. Strabo 12. p. 577. *Cellar*, Geogr. 3. c. 4. p. 187. et *Wetstenius* ad h. l. ἡμέρᾳ τῶν σαββάτων *die sabbati*: pluralis σαββάτων vim singularis habet v. ad Matth. 12, 1. ἐκάθισαν occupabant subsellia doctorum legisque peritorum, quo decla-

rabant, se eo animo ingressos esse synagogam, vt docerent v. *Wolfius* ad h. l.

15. *μετὰ δὲ—προφητῶν*] *praelectis e lege et prophetarum libro pensis.* Quinque libri Mosis, vt ad Luc. 4, 16. annotauimus, sic distributi erant, vt diebus sabbati, spatio vnius anni integri legerentur; ex libris vero prophetarum lectioni librorum Mosis adiungebatur sectio aliqua, quae cum Mosis loco praelecto affinitatem habere videretur. Peracta lectione pensi, illud explicabat, et populum docebat vel is qui praelegerat v. Luc. 4, 16. vel alius de synagoga, vel aduena v. *Vitringa* de Synag. Vet. p. 950 sqq. 985 sqq. et *Wolfius* ad h. l. Pensum autem illo die in synagoga praelectum fuisse Deut. 1. et Ies. 1. haud improbabilis est *Bengelii* opinio, cum haec capita hodienum vno sabbato legantur, et Paulus v. 18. respexerit locum Deut. 1, 31. *ἀρχισυνάγωγοι synagogae praefecti.* Synagogis plures spectatae probitatis viri praeerant, quibus incumbebat officium deligendi eos, qui pensa codicis praelegerent, ea explicarent, et populum docerent. Habebant etiam potestatem in synagogis flagris caedendi et excommunicandi v. Matth. 10, 17. 23, 54. princeps eorum simpliciter dicebatur *ὁ ἀρχισυνάγωγος* v. Luc. 13, 14. *Vitringa* de synag. vet. p. 586. 728. 610. et, in Archisynagogo Franeck. 1685. 4. *ἀπέστειλαν πρὸς αὐτὰς* honoris iis exhibendi caussa mandabant aliquem, vt videtur, *ὑπηρέτην* v. ad Luc. 4, 17. qui interrogaret eos, an in praelecta commentari et populum docere vellent. *εἰ ἔστι λόγος παρακλήσεως si est in promtu vobis oratio, qua populus edoceatur. παρακαλεῖν docere* 1 Thess. 2, 3. 1 Tim. 6, 2. Tit. 2, 15.

16. Orationis Paulinae, quae nunc sequitur, argumentum hoc est: Deus qui maiores nostros eximiis ornauit beneficiis 17—22. summum beneficium nobis exhibuit, dum Iesum Messiam misit, seruatorem, non modo

Iudaeorum, sed omnium qui ei fidem habent 23—39. cauete vobis ne hoc summum Dei beneficium contemnatis, sed Iesum Messiam agnoscite, eiusque doctrinam admittite 40. 41. Beneficia Dei in maiores Iudaeorum collata Paulus memorat, et antiquiorem gentis historiam breuiter repetit, partim quoniam ad Iudaeos verba faciebat, qui maioribus et beneficiis a Deo iis exhibitis gloriabantur (vid not. ad orat. Stephani c. 7.) partim quoniam pensum praelectum de fatis populi Israelitici in deserto agebat. Cum vero Iesum Messiam esse demonstrare vellet, persequitur fata populi vsque ad Dauidis tempora, quoniam e Dauidis stirpe Iudaei Messiam κατ' ἐπαγγελίαν v. 23. oriturum esse putabant Matth. 22, 42. Iesum autem Messiam esse, probat argumentis, quae sciret maximam vim habitura esse in auditorum animos. κατασείσας τῇ χειρὶ vid. ad 12, 17. καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν Θεὸν *omnesque Dei cultores*; insigniuntur hac voce, cum ab iis distinguantur Ἰσραηλῖται, *proselyti portae*, qui abnegata idololatria, verum Deum colebant, ita tamen, vt non essent circumcisi, qui cum Iudaeis ad audiendum singulis sabbatis in synagogas confluebant, ibidemque separatum a Iudaeorum subselliis locum tenebant v. *Deylingius* Obss. Sacr. P. 2. p. 357. infra v. 43. vocantur σεβόμενοι προσήλυτοι. Eadem loquendi ratione vtitur etiam Iosephus Ant. 14, 7. 2. πάντων κατὰ τὴν οἰκουμένην Ἰουδαίων καὶ σεβομένων. Gentiles, qui ad sacra Iudaeorum transierant, ita, vt circumcisionem admisissent (*proselyti iustitiae*), e parentum suorum filiis Abrahami filii facti dicebantur, et Iudaeis annumerabantur v. ad Ioh. 3, 3.

17. ὁ Θεὸς τοῦ λαοῦ τούτου Ἰσραὴλ κ. τ. λ.] *Deus huius gentis Israeliticae, insignibus beneficiis maiores nostros ornauit.* Deus quem haec gens Israelitica colit, de qua locus scripturae praelectus agit, Deus quem maiores vestri coluerunt, et vos colitis. ἐκλέγεσθαι vt Hebr. בחר Deut. 4,

37. notat: *amare, probare*, et ex adiuncto, *beneficiis afficere* v. ad Matth. 20, 16. Ἰσραὴλ quod plures codd. omittunt, glossema sapit, vnde recte illud *Griesbachius* et *Matthaeius* ex ordine eiecerunt. τὲς πατέρας ἡμῶν *maiores nostros* Abrahamum, Isaacum, Iacobum, eorumque posteros 7, 19. καὶ τὸν λαὸν ὕψωσεν κ. τ. λ.] *et populum in Aegypto peregrinantem euexit.* Verbum ὕψωσε diuersimode explicuerunt interpretes. *Elsnerus*, quem sequitur *Heinrichsius*, explicat: *eripuit, liberauit populum*, ex seruitute et calamitatibus, quibus opprimebatur, cum habitaret in Aegypto. Iam etsi non negauerim verbo ὑψῦν notionem *liberandi, eripiendi* interdum inesse, v. locos ab *Elsnero* laudatos, h. l. tamen eam orationis series repudiat, nam sermo est de eo, quod ἐν τῇ παροικίᾳ euenit, et de liberatione ex Aegypto, verba quae proxime sequuntur agunt. *Beza, Grotius*, alii, hunc verbo subiiciunt sensum: in gratia constituit eos apud regem per Iosephum, vt adeo locutus sit Apostolus de illa dignitate, in qua tum Iosephus fuerit collocatus, tum ipsius pater et fratres habiti sint, donec Aegyptii mutatis animis coeperint illorum sobolem opprimere. *Heumanus* ita verba explanat: ad dignitatem euexit populum, dum multis et magnis miraculis ostendit Aegyptiis Israelitas esse populum sibi peculiarem. Simplicissima et orationis seriei conuenientissima interpretatio mihi videtur esse ea, ex qua ὕψωσεν accipitur de numero populi insigniter aucto. Hanc interpretationem tuetur etiam vsus loquendi, et loci Deut. 1, 10. atque Act. 7, 17. apprime confirmant. Verbum enim ὑψῦσθαι vt Hebr. רום Ies. 1, 1. ponitur quoque *de iis, quorum ingens fit numerus, et qui viribus crescunt*, vt Gen. 48, 19. de Manasse: καὶ οὗτος ἔςαι εἰς λαὸν, καὶ οὗτος ὑψωθήσεται. Sir. 44, 21. καὶ ὡς ἄςρα ἀνυψῶσαι τὸ σπέρμα αὐτῦ. 50, 22. τὸν ὑψῦντα ἡμέρας ἡμῶν. — παροικία Hebr. גלות Esdr. 8, 34. *peregrinatio* v. ad 7, 6. de commoratione in Aegypto legitur quoque Sap. 19, 10. μετὰ

βραχίονος ὑψηλῦ brachio excelso i. potentia summa v. Ex. 6, 1. 6. Num. 33, 4.

18. *καὶ ὡς τεσσαρακονταετῆ χρόνον ἐτροφοφόρησεν αὐτὺς ἐν τῇ ἐρήμῳ] et per quadraginta annos nutricis instar in vlnis gestauit* i. diligentem eorum curam habuit. Vulgaris lectio est: *ἐτροποφόρησεν αὐτὺς* h. e. *mores eorum prauos ac peruersos tulit.* Etenim *τροποφορεῖν,* quo verbo vsus est Cic. in epp. ad Attic. 13, 29. (verba eius sunt: *nihil est quod ego malim. In hoc τὸν τύφον μυ πρὸς θεῶν τροποφόρητον*· h. e. per deos te oro, fastum meum perfer, tolera.) significat, *moribus alicuius obsequi, iis sese accommodare, quid velit, ex gestibus, vocibus augurari,* quod Terentius in Hecyra 3, 5. 28. dixit: *mores tolerare,* et Aristophanes in Ranis v. 1480. *τοῖς τρόποις ὑπηρετεῖν* quam formulam scholiastes ibi expressit verbo *τροποφορεῖν.* Sed bene multi optimae notae libri (v. *Wetstenius, Griesbachius, Birch.*) Athanas. Cyrill. etc. verss. Syr. Arabb. Copt. Aethiop. Slauon. pro *ἐτροποφόρησεν,* legunt, *ἐτροφοφόρησεν,* quod Hesychius interpretatus est: *ἔθρεψεν.* Vtrumque verbum, tam *τροποφορεῖν,* quam *τροφοφορεῖν* agnouerunt et defenderunt interpretes plures. Ac lectionem quidem *ἐτροφοφόρησεν* defendunt *Pfaffius* in Diss. de Var. Lectt. N. T. p. 230. *Casaubonus, Hammondus, Millius* Prol. §. 863. *Matthaeius, Ernestius* (Glossae Sacrae Hesychii p. 137.), *Morus, Rosenmüllerus, Valckenarius,* alii; et hanc lectionem *Griesbachius* in recentiss. N. T. editione in textum recepit; contra *Grotius, Deylingius* Obss. Sacrr. P. 2. p. 347. *Wolfius* in Curis, alii, pro vulgari lectione *ἐτροποφόρησεν* pugnant, quorum argumenta sunt fere haec: 1) Lectio *ἐτροποφόρησεν* in plurimis codd. extat, expressit eam etiam Vulgatus interpres, vertit enim: *mores eorum sustinuit.* 2) Deut. 1. 31. quem locum Paulus respexisse videtur, in versione Alexandrina legitur: *καὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ, ἣν εἴδετε ὡς ἐτροφοφόρησέ σε κύριος ὁ Θεός σὺ, ὡσεὶ τροφοφορήσαι ἄν-*

θρωπος τὸν υἱὸν αὐτῦ· haec est lectio Codicis Alexandrini, sed Codex Vaticanus habet ibi *ἐτροποφόρησε* et *τροποφορῆσαι* v. Prolegom. *Grabii* c. 3. §. 8. in edit. *Breitinger.* et *Bengelius* in App. Crit. et Gnomone. In textu Hebraico legitur נשׂא, quod conuenientius exprimi per *τροποφορεῖν* ex eiusdem cap. v. 9. apparet. Moses ibi testatur, se aliquando populo esse professum (Ex. 18, 18.) se solum ipsos *ferre* non posse. Quomodo id intellectum velit, v. 12. edisserit: *quomodo ferre solus possim laborem, molestiam et lites vestras? Itaque circumspicite viros sapientissimos* etc. *quos vobis praeficiam.* Verbum *τροποφορεῖν* Deut. 1, 31. legit etiam *Origenes*, cuius verba reperiuntur in Catena *Ghislerii* ad Ier. 18. p. 473. *ἐτροποφόρησέ σε κύριος ὁ Θεός σε, τῦτ' ἔςι τὰς τρόπας σε ἐφέρησεν, ὡς εἴ τις τροποφορήσῃ ἄνθρωπος κατὰ τὸ παράδειγμα τῦτο, εἴρηκα, τὸν υἱὸν αὐτῦ.* 3) Verbum *τροποφορεῖν* legitur etiam ap. Cic. ad Attic. 13, 19. et in Constitutionibus Apostolicis 7, 36. Nullus autem idonei scriptoris locus proferri potest, vbi *τροφοφορεῖν* legatur, etiam 2 Macc. 7, 27. rectius legitur *τροποφορήσασαν* pro *τροφοφορήσασαν.* 4) Tralatitium est a librariis φ et π saepius inter se esse permutata v. intpp. ad Hesychium s. v. *ἐτροφοφόρησεν.* 5) Hesychius quidem habet glossam hanc: *ἐτροφοφόρησεν· ἔθρεψεν·* sed legendum est *ἐτροποφόρησεν,* et *τρέφειν* non est ei, *nutrire, alere,* sed potius *educare,* sicuti *τροφὴ* saepe est, *disciplina, educatio,* v. *Fischerus* ad Plat. Phaedo. c. 30. *Loesnerus* ad 1 Tim. 4, 6. et *Lennepius* ad Phalaridis Epist. p. 350. — Hae tamen rationes omnes me non mouere possunt, vt in horum interpretum sententiam discedam, sed lectionem *τροφοφορεῖν*, vulgatae lectioni *τροποφορεῖν* praeferendam esse censeo. Etenim a) *τροφοφορεῖν*, quod non deduci potest a *τροφὴ* et *φορεῖν* (non enim legitur *τροφηφορεῖν*) sed deriuandum est a *τροφὸς nutrix* (Hesych. *τροφός· μήτηρ*) et *φορεῖν ferre, gestare*, atque proprie notat: *nutricis instar in vlnis gestare,* deinde etiam *nutrire, alere,* id. qd. *τρέφειν*, est lectio

difficilior, quam tuentur Syr. Aeth. Arabs, qui vertunt: *aluit, nutriuit.* Verbum ignotius τροφοφορεῖν librarii mutarunt in verbum notius τροποφορεῖν. b) Legitur autem τροφοφορεῖν 2 Macc. 7, 27. vbi mater ad filium: *ἐλέησόν με τὴν ἐν γαστρὶ περιενέγκασάν σε μῆνας ἐννέα, καὶ θηλάσασάν σε ἔτη τρία, καὶ ἐκθρέψασάν σε, καὶ ἀγαγοῦσαν εἰς τὴν ἡλικίαν ταύτην, καὶ τροποφορήσασαν miserere mei, quae te in vtero nouem menses gestaui, et te per triennium lactaui, et ad hanc vsque aetatem eduxi et tui curam diligentem habui.* Verbo τροφοφορεῖν vsus est etiam Macarius Homil. 46. vbi de matre infantis: *ἀναλαμβάνει, καὶ περιθάλπει καὶ τροφοφορεῖ ἐν πολλῇ στοργῇ in brachia sumit, et fouet, et alit;* et vindicari quoque debet hoc verbum interpretibus Alexandrinis Deut. 1, 31. vbi verba sonant: *in deserto portauit (ἐτροφοφόρησε) te dominus, vt pater filium* (i. e. diligentem tui curam habuit) *toto itinere quod fecistis.* Ita et locum intellexit Aquila, qui ibi habet: ὡς τροφὸς ἆραι τὸν υἱόν, et Symmachus, qui vertit: ἐβάστασεν. Imago petita est ab homine, qui nutricis instar parvulum filium gestat, et sermo ibi est, de documentis providentiae diuinae Israelitis in deserto exhibitis, vnde etiam v. 33. sequitur: *Deus praecessit vobis in via, et metatus est locum in quo tentoria figere deberetis* etc. Praeterea, vt *Millius* recte monuit, Moses populum ad facta fortia cohortatur, quod facere non potuit ex eo, quod Deus per XL annos eorum mores sustinuit. Est ergo lectio ἐτροφοφόρησε contextui conuenientissima. c) Nec tantum loco Deut. laudato, sed etiam hoc nostro loco melius conuenit orationis seriei verbum ἐτροφοφόρησεν, quam alterum ἐτροποφόρησεν. Nam si Paulus peruersos maiorum mores in memoriam reuocasset auditoribus suis, et quidem statim orationis initio, eos exacerbasset potius, quos sibi conciliare volebat. Praeterea nusquam in literis sacris Deus dicitur per XL annos patienter tulisse Israelitarum peruersos mores in deserto, quin contrarium sacra historia eloquitur, et Dauides refert Ps. 95, 10, et auctor ep.

ad Hebr. 3, 17. d) Confirmant denique etiam lectionem ἐτροφοφόρησεν loci Num. 11, 12. et Deut. 32, 10 sq.

19. *Et septem deuictis gentibus in terra Cananaea, iis eorum terram possidendam dedit*, vel, *forte distribuit.* ἑπτὰ ἔθνη v. Deut. 7, 1. Iof. 3, 10. Neh. 9, 8. Pro κατεκληροδότησεν *forte distribuit*, permulti optimae notae libri legunt κατεκληρονόμησεν. Vtraque lectio eundem gignit sensum, sed κατεκληρονόμησεν, vtpote difficilior est praeferenda, et iure hanc lectionem in textum receperunt *Matthaeius* et *Griesbachius*. Scilicet κατακληρονομεῖν non tantum notat: *possidere, obtinere*, sed etiam, sensu Hiphilico, *possidendum tradere* Iudd. 11, 24. πάντα (scl. τὰ ἔθνη) ὅσα κατεκληρονόμησεν ἡμῖν κύριος *omnes gentes, quas vobis possidendas dedit dominus.* 1 Regg. 2, 8. θρόνον δόξης κατακληρονομῶν αὐτοῖς *thronum gloriae illis occupandum tradens.* Num. 34, 18. κατακληρονομῆσαι ὑμῖν τὴν γῆν *vt forte distribuat vobis terram.* add. Deut. 3, 28. 1 Regg. 2, 8. Zach. 8, 12. hoc cum non reputarent librarii, κατεκληρονόμησεν mutarunt in κατεκληροδότησεν, quae permutatio etiam aliis in locis deprehenditur v. Deut. 1, 38. 3, 28. 21, 16. Iof. 14, 2. 19, 51. 1 Sam. 2, 8. 1 Macc. 3, 36.

20. καὶ μετὰ ταῦτα — τοῦ προφήτου] *tum per annos fere quadringentos et quinquaginta iis praefecit duces, vsque ad Samuelem prophetam.* Mirum quantum exercuit hic locus interpretes. Etenim 1 Regg. 6, 1. legitur anno CCCCLXXX egressus Israelitarum ex Aegypto, anno IV regni Salomonis aedificari coeptum esse templum. Dicuntur ergo ab exitu ex Aegypto vsque ad inchoatam templi structuram anni CCCCLXXX effluxisse. Iam si annis CCCCL h. l. memoratis, addantur anni XL quibus Israelitae in deserto commorati sunt, anni circiter XVII. praefecturae Iosuae, Sauli XL, (v. 21.) Dauidis XL et Salomo-

nis ante templi ſtructuram III., maior numerus procedit, quam qui 1 Regg. 6, 1. extat. Repugnare ergo videntur Pauli verbis ea quae 1 Regg. l. l. leguntur. Vt hanc difficultatem remouerent, et vtrumque locum conciliarent, varias vias ingreſſi ſunt interpretes. 1) Ex *Perizonii* ſententia, in Origg. Aegypt. c. 16. p. 321. ed. 2. anni ſeruitutis, quibus Iſraelitae temporibus Iudicum ab exteris populis oppreſſi, et propriis ducibus deſtituti fuere, 1 Regg. 6, 1. non numerati ſunt, quoniam in commentariis publicis in annorum computatione eorum nulla ratio habebatur; hi vero anni iis, quibus iudices ſ. duces Iſraelitis praefuerunt h. l. annumerantur. *Perizonium* ſecuti alii diligentiore computatione effeciſſe ſibi viſi ſunt, hos annos ſeruitutis fuiſſe CXI., annos vero iudicum CCCXXXIX, prodeunt hc anni CCCCL, his annis ſi adduntur XL anni quos Iſraelitae in deſerto vixerunt, XVII. Ioſuae, XL Sauli, XL Dauidis et IV Salomonis, exſurgit numerus annorum DXCI. qui quidem numerus fere conuenit cum Ioſephi calculo Ant. 8, 2. 1. verba ibi ſunt: *τῆς δ' οἰκοδομίας τȣ̃ ναȣ̃ Σολομὼν ἤρξατο — μετὰ ἔτη Φϛβ (592) τῆς ἀπ' Αἰγύπτȣ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐξόδȣ.* Iam ſi ſtatuitur, 1 Regg. 6, 1. vbi inde ab exitu ex Aegypto numerantur CCCCLXXX anni, omiſſos eſſe annos ſeruitutis tempore iudicum CXI. hi anni annis CCCCLXXX additi, conficiunt quoque annos quingentos nonaginta vnum. Alii aliter numeros annorum iudicum et ſeruitutis numerant, ita tamen vt idem fere numerus prodeat, vid. *Limborchius*, *Wolfius*, *Michaelis* ad h. l. Sed haec omnis annos computandi ratio eſt mere arbitraria, nam 1 Regg. l. l. omiſſos eſſe ſeruitutis annos, ſumitur tantum, non probatur. v. et *Limborchius* ad h. l. 2) *Lud. de Dieu*, *Calouius*, *Millius*, *Lilienthalius gute Sache d. göttl. Offenbarung Th.* 7. p. 348. poſt *πεντήκοντα* ſubintelligunt *γενόμενα* vel *πραχθέντα*, vt verba ſonent: *poſt haec, quae ſpatio circiter CCCCL annorum geſta ſunt*, atque hos CCCCL annos a natiuitate Iſaaci numerant; effluxiſſe autem, aiunt, inde

a nato Isaaco vsque ad exitum ex Aegypto annos circiter CCCC, et inde ab exitu vsque ad terrae distributionem (Ios. 14, 7. 10.) annos XLV. iam vero emergere numerum fere CCCCL annorum, si rotunde expressus existimetur. Sed haec ellipsis vocis γενόμενα vel πραχθέντα est plane insolens, nec idonea afferri potest ratio, cur Paulus a natiuitate Isaaci numerare coeperit. Eandem tamen computandi rationem sequuntur 3) alii, qui praeeuntibus nonnullis codd. rescribi volunt: αὐτῶν, ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα· καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε κ. τ. λ. Temere. Nam perturbatus est, vt verissime iudicauit *Millius*, verborum ordo a librariis, ad euitandam calculi difficultatem. 4) Alii, inter quos *Lutherus* et *Beza*, legendum esse statuerunt τριακοσίοις, *trecentis et quinquaginta annis*, inuitis codd. 5) *Vitringa* a *Wolfio* ad h. l. laudatus, et *Heinrichsius*, verba: ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα, adiecta putant a librario, qui collectis numeris ex libro Iudicum hac lacinia ornare voluerit Pauli orationem; et *Heinrichsius* interpolatorem hanc glossam eodem sensu adiecisse putat, quem ei substituit *Millius*. 6) Aliis, vt *Vossio* et *Michaeli* locus 1 Regg. 6, 1. interpolationis nomine suspectus videtur, cum non probabile sit, falli potuisse Iosephum et Paulum, qui haud dubie multos codd. Hebraicos in itineribus suis viderit, qui sint nostris seu iunioribus anteferendi. Alias aliorum coniecturas vid. ap. *Limborchium*, *Bengelium* Gnom. et *Heumanum* ad h. l. Mea quidem sententia non interpolatoris, sed Pauli verba h. l. leguntur (7, 6,) et secutus est Paulus chronologorum Iudaicorum suae aetatis, annos Iudicum et quibus Israelitae Iudicum tempore extraneis populis seruierunt, computandi rationem, locum autem 1 Regg. 1, 6. corruptum puto. κριταὶ שֹׁפְטִים vulgo vertunt, *iudices*, sed rectius redditur, *duces populi* v. *Michaelis Mosaisch. Recht* Th. 1. §. 53. et *Eichhornii Einleit. in d. A. T. Th.* 2. p. 417 sqq.

21. κἀκεῖθεν *deinde* Xen. Hellen. 5, 2. 24. ἔτη τεσσαράκοντα] *per quadraginta annos*. Quamdiu regnauerit

Saulus in libris sacris non memoratur. Secutus est Paulus traditionem. Nam et Iosephus Ant. 6, 14. 9. Saulum regnasse refert annos XVIII. viuo adhuc Samuele, eoque mortuo XXII; verba eius sunt: *ἐβασίλευσε Σαὺλ, Σαμουήλε ζῶντος, ἔτη ὀκτὼ πρὸς τοῖς δέκα· τελευτήσαντος δὲ δύο καὶ εἴκοσι.* Anni igitur quibus Samuel praefuit Iudaeis, antequam Saulus rex crearetur, referuntur ad annos Iudicum CCCCL supra v. 20. memoratos. *Beza* quidem, *Caluinus*, *Wolfius*, *Morus*, *Rosenmüllerus*, *Heinrichsius*, alii, statuunt, Samuelis prophetae et Sauli regis annos in vnam summam hic esse contractos, sed vt iam recte monuit *Heumanus*, perquam contorta est haec ratio, nec fauet ei locus Iosephi allatus.

22. *καὶ μεταστήσας αὐτὸν quem vbi remouerat*: *μεθιστάναι* notat, *ab officio remouere*, vt Luc. 16, 4. Dan. 2, 21. *καθιστᾷ βασιλεῖς καὶ μεθιστᾷ Deus constituit reges et remouet*, nempe *ἀπὸ τῆς βασιλείας*. add. Polyb. 4, 23. vid. *Kypkius* ad h. l. sed hoc idem verbum valet etiam, *e medio tollere*, *amouere a rebus humanis*, *mori iubere*, ita, vt omissum sit *ἐκ τοῦ ζῆν*, vel *ἐξ ἀνθρώπων*. Diod. Sic. p. 563. A. *τοῦτον ἔκρινεν ἐκ τοῦ ζῆν μεταστῆσαι*. p. 191. C. *αὐτὸν ἐκ τοῦ ζῆν μετέστησε se ipsum e medio sustulit*. 3 Macc. 2, 28. *μεταστῆσαι τοῦ ζῆν e viuis tollere*, v. *Münthius* et *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. qui vtramque notionem h. l. vult comprehendi. Alii explicant: *eo peremto*. Sed videtur h. l. sermo esse de Saulo a munere remoto, nam viuo adhuc Saulo Dauides a Samuele vngebatur, et quae sequuntur verba, Samuel dixit Saulo a regia dignitate remoto. *ἤγειρεν εἰς βασιλέα constituit* s. *dedit iis regem* id. qd. *ἔδωκεν* vid. ad Matth. 11, 11. *ἐγείρειν prodire facere*, *oriri iubere*, construitur cum praepos. *εἰς*, quoniam Hebraei subiungunt verbo הקים particulam ל v. Iudd. 2, 18. *ᾧ καὶ εἶπε μαρτυρήσας* bene *Thalemanus* et *Schottus*: *quem hoc elogio ornauit*; *μαρτυρεῖν τινι laudare aliquem* v. ad Luc.

4, 22. εὗρον Δαβὶδ κ. τ. λ.] *reperi Dauidem, Isai filium, virum mihi probatum, qui mandata mea omnia perficiet.* Nullus reperitur V. T. locus in quo haec eadem verba legantur, sed Paulus verbis Ps. 89, 21. εὗρον Δαβὶδ τὸν δοῦλόν μου, adiecit verba 1 Sam. 13, 14. ita, vt ea nonnihil immutarit et amplificarit, de qua V. T. effata citandi consuetudine vid. not. ad 7, 7. Verba autem 1 Sam. l. l. vbi de Dauide sermo est, in versione Alexandrina ita sonant: καὶ ζητήσει κύριος ἑαυτῷ ἄνθρωπον κατὰ τὴν καρδίαν αὐτοῦ, καὶ ἐντελεῖται κύριος αὐτῷ εἰς ἄρχοντα — ὅτι οὐκ ἐφύλαξας ὅσα ἐνετείλατό σοι κύριος. — ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μου] *virum qualem esse volo, mihi probatum* 2 Sam. 7, 21. κατὰ τὴν καρδίαν σου ἐποίησας *fecisti, quod tibi placuit.* Haec vero ipsa verba: ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν κ. τ. λ. *Limborchius, Bensonus (Pflanzung der christl. Religion) Eckermanus (theolog. Beyträge* B. 1. St. 2. p. 165.) alii, tantummodo ad recturam populi referunt, vt adeo Dauides vir ex sententia Dei dicatur, quod in regni sui administratione fideliter exsecutus fuerit, quae per ipsum, vt populi sui regem Deus perfici voluit. *Heinrichsio* autem ea de caussa Dauides ad Iouae θέλημα se composuisse dicitur, quia ab idolorum cultu abstinuit, legem et instituta Mosaica, et inprimis Iouae, vnius numinis tutelaris cultum obseruauit et defendit [v. 1 Regg. 12, 33. 14, 8. 9. 15, 3. 5.]. Mihi vtrumque coniunctim in his verbis cogitandum videtur.

23. τούτου ὁ Θεὸς ἀπὸ τοῦ σπέρματος κ. τ. λ.] *huius ex posteris Deus secundum promissa prodire iussit Israelitis seruatorem Iesum.* κατ᾽ ἐπαγγελίαν Act. 2, 30. Ps. 89, 4. 5. etc. v. infra v. 34. Pro ἤγειρε plures codd. verss. et patrr. habent, ἤγαγε, et hanc lectionem migrare in contextum recte iusserunt *Griesbachius* et *Matthaeius.* Etenim ἤγαγεν est lectio difficilior, et verbum ἤγειρε e versu praecedente in textum irrepsit. Adhibetur au-

tem interdum ἄγειν ita, vt fit idem quod ἐγείρειν *prodire iubere*, veluti Zach. 3, 8. ἰδὼ ἐγὼ ἄγω τὸν δȣλόν μȣ Hebr. מֵבִיא. Ief. 48, 15. ἐγὼ ἐκάλεσα, ἤγαγον αὐτὸν Hebr. הֲבִאֹתִיו add. Dan. 9, 24. Pro σωτῆρα Ἰησȣν in libris haud paucis extat, σωτηρίαν Ἰησȣν, in aliis libris omiffum eft vocabulum Ἰησȣν. Equidem cum *Matthaeio* σωτηρίαν, omiffo nomine Ἰησȣν, vnice veram lectionem effe exiftimo. Nulla enim cauffa fuit, fi inuentum effet σωτῆρα, cur corrigeretur σωτηρίαν, fed hoc abftractum librarii explicuerunt concreto σωτῆρα, et ab iisdem gloffema Ἰησȣν in textum eft receptum. Neque σωτηρίαν é compendio fcribendi ortum eft, vt fufpicatur *Millius*, cuius verba funt: „vitio librarii forfan σρχιν, quomodo contractim fcripta haec in aliq. codd. σριαν feu σωτηρίαν." Nam vt recte monuit *Matthaeius*, σριαν i. e. σωτηρίαν, non tam facile confunditur cum σωτῆρα Ἰησȣν, quod per figla ita fcribitur: σρα et feorfim ιν non σρχιν. Caeterum σωτηρίαν pro σωτῆρα legitur etiam Luc. 1, 71. Ioh. 4, 22. coll. v. 42.

24. 25. *Quum Iohannes, priusquam ille munus fuum fufciperet, omnem populum Ifraeliticum excitaffet, vt fe immergi in aquam pateretur, et fefe obftringeret vitae animique emendationi.* Iohannis meminit, quod multum eius auctoritas apud populum valebat. βάπτισμα μετανοίας vid. ad Marc. 1, 4. Matth. 3, 2. προκηρύσσειν id. qd. κηρύσσειν *commendare aliquid, excitare, cohortari ad aliquid* vt 10, 37. Rom. 2, 21. Gal. 5, 11. πρὸ προσώπȣ pofitum eft pro fimplici πρὸ Hebr. לִפְנֵי v. Mal. 3, 1. Matth. 11, 10. εἴσοδος *ingreffus, aditus*, h. l. de muneris aufpiciis adhibitum extat, vt ap. Ifocr. ad Nicocl. p. 41. *Wolf.* 25. Loci paralleli Ioh. 1, 19 ff. 27. Matth. 3, 11. ὡς δὲ ἐπλήρȣ ὁ Ἰωάννης τὸν δρόμον] *qui cum curfum fuum perfequeretur* i. eum munere fuo fungeretur. Metaphora petita a ftadio v. 2 Tim. 4, 7. 1 Cor. 9, 24. δρόμος *curfus*, per metaphoram indicat *munus, quo aliquis perfungitur* vt h. l.

idem valet quod *διακονία* Act. 26, 24. v. *Albertius* ad 2 Tim. 4, 7. *ἐπλήρου cum perfequeretur*, minus recte nonnulli vertunt: *curfu fere peracto*, ea enim quae fequuntur, non dixit Iohannes curfu muneris fere abfoluto, nec legitur *ἐπλήρωσε*. *τίνα με ὑπονοεῖτε εἶναι, οὐκ εἰμὶ ἐγώ*] *quemnam me effe putatis, non fum;* non fum Meffias. Vulgo haec verba interrogatiue pofita accipiunt, hoc fenfu: *quemnam me effe putatis? non fum;* np. Meffias. Quae tamen interpretandi ratio duritie laborat. Imo *τίνα* pofitum eft pro *ὅντινα* f. *ὃν* vt Marc. 14, 36. *οὐ τί ἐγὼ θέλω* vbi v. not. Callim. epigr. 30. — *οὔτε κελεύθῳ Χαίρω, τίς πολλοὺς ὧδε καὶ ὧδε φέρει.* v. *Raphelius* Obff. Herodo. et *Palairetius* ad h. l.

26. 27. Iam cohortatur Paulus auditores fuos, vt Iefum Meffiam agnofcant, eiusque doctrinam falutarem admittant. *καὶ οἱ ἐν ὑμῖν φοβούμενοι τὸν Θεὸν* vid. ad v. 16. *ὑμῖν ὁ λόγος τῆς σωτηρίας ταύτης ἀπεστάλη* pro *ὑμῖν ὁ λόγος οὗτος τῆς σωτηρίας ἀπεστάλη* vid. ad 5, 20. vobis haec doctrina falutaris de Iefu Meffia v. 23 ff. traditur. 27. *γὰρ* non eft particula cauffalis, vt plures opinati funt, neque adeo fenfus verborum eft: ad vos defertur doctrina falutaris, quoniam Iudaei Hierofolymitani eorumque magiftratus eam repudiarunt (nam ad Iudaeos exteros ea quoque delata effet, etiamfi Hierofolymitani Iudaei eam non repudiaffent) nec inuehitur Paulus in Iudaeos Palaeftinenfes, vt *Heinrichfius* ftatuit, qui refragante vfu loquendi *ἀγνοεῖν* idem valere putat, quod *ἀρνεῖν* 3, 14. fed emollire voluit Paulus, vt Petrus 3, 17. criminis atrocitatem, id quod omnis orationis feries fatis fuperque docet, ne auditores, Iudaeos, irritaret. Cohaerentia ergo potius hunc in modum conftitui debet: trucidarunt quidem Hierofolymitani eorumque proceres Iefum, nihilominus tamen eft Meffias, nam Deus eum in vitam reuocauit. Particula *γὰρ* autem, vt faepius, eft mera particula transeundi. *τοῦτον ἀγνοήσαντες, καὶ τὰς φωνὰς τῶν προφητῶν κ. τ. λ.*]

qui hunc non norant, nec prophetarum oracula, singulis diebus sacris praelegi solita, intelligebant, eo condemnando effecerunt, vt haec euentu comprobarentur. ἀγνοεῖν notat: *ignorare, non nosse, non cognitum habere* vt Sap. 15, 11. Act. 17, 23. et *non intelligere*, vt Luc. 9, 45. vbi vid. not. Post κρίναντες subintelligi debet αὐτὸν, consueta ellipsi omissum, et post ἐπλήρωσαν voc. τὰς φωνὰς, verbum autem ἀγνοήσαντες non tantum referendum est ad τοῦτον, sed etiam ad verba καὶ τὰς φωνὰς τῶν προφητῶν, vt recte indicarunt *Grotius* et *Wolfius* ad h. l. *Heumannus* quidem contra monuit, verbum ἀγνοεῖν non ita vsurpari solere, vt comitem habeat accusatiuum personae, neque adeo copulari posse cum τοῦτον, sed refellit eum vel locus Sap. 15, 11. vbi legitur: ὅτι ἠγνόησε τὸν πλάσαντα αὐτόν. Hac interpretatione, quam posuimus, admissa, verbum ἀγνοεῖν duplici quidem sensu legitur, nam relate ad Iesum notat, *ignorabant qualis esset, non norant eum Messiam esse*, ἀγνοήσαντες scl. τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ἐγερθῆναι τῷ Ἰσραὴλ σωτῆρα v. 23. et relate ad V. T. oracula de Messia eiusque fatis agentia, *ea non capiebant, eorum sensum non intelligebant*, sed haec loquendi ratio perquam familiaris est scriptoribus N. T. vid. ad Ioh. 1, 33. Alii de verborum traiectione cogitant. Et *Hammondus* quidem atque *Knatchbullus* verbum κρίναντες in sensu reddendo, post τοῦτον ponendum censent, hoc modo: *hunc condemnantes, ignorantes etiam voces prophetarum, quae vnoquoque sabbato leguntur, impleuerunt. Beza* vero, *Limborchius*, et *Abreschius* (in paraphr. et annot. in ep. ad Hebr. Spec. 1. p. 35.) voculam καὶ ante τὰς φωνὰς positam, pertinere putant ad κρίναντες ἐπλήρωσαν, vt adeo verborum sententia haec sit: *ignorantes hunc et damnantes* i. *per ignorantiam condemnantes impleuerunt.* Durius. Alii κρίναντες interpretantur: *diiudicantes, distinguentes, et ad se applicantes* (διακρίναντες) ante κρίναντες subaudiunt καίπερ, et sensum verborum ita constituunt: oracula prophetarum recte diiu-

dicarunt, (iudicarunt ea de Messiae malis agere) et nihilo secius tamen ea impleuerunt. Sed insolens est haec ellipsis voculae καίπερ, et Iudaeorum vulgus illa oracula de Messiae calamitatibus explicuisse, probari nequit, erat potius communis fere Iudaeorum opinio, Messiam non moriturum. *Heinrichsius* verba explanat: repudiantes Iesum, et pro Messia parum agnoscentes, (praeter alia) etiam illa prophetarum oracula, in quibus de Messiae malis praedictum est, vt Ies. 53. Ps. 22. rata fecerunt, eo, quod eum condemnarunt. Ita vero extorquetur sensus, qui verbis non inest. Caeterum φωναὶ τῶν προφητῶν sunt, prophetarum oracula literis consignata. Etenim φωναὶ dicuntur, effata, dicta, cum ore prolata, tum literis tradita, quo posteriori sensu legitur ap. Polyb. 5, 33. aliisque in locis pluribus v. *Wolfius* et *Kypkius* ad h. l. ἀναγινώσκειν notat, *praelegere*, vt 15, 21. et κρίνειν positum est pro κατακρίνειν vid. Ioh. 7, 51.

28—31. Vid. 3, 14. καὶ *quamquam*, *etsi*, vt saepius v. Ind. Ioh. αἰτία *crimen*, *supplicii caussa*, vt Ioh. 18. 38. v. ad Matth. 19, 3. 7, 37. ὡς δὲ ἐτέλεσαν ἅπαντα κ. τ. λ. *cum perfecissent omnia de eo scripta*, intelligit prophetarum oracula de Messiae calamitatibus et morte, postquam eum omnibus malis a prophetis praedictis affecerant v. 3, 18. *Eckermanus* l. l. verba interpretatur: ita egerunt, vt prophetarum oracula Iesu fatis conuenirent Matth. 15, 7. καθελόντες ἀπὸ τοῦ ξύλου, ἔθηκαν εἰς μνημεῖον] *de cruce detractum sepeliuerunt*. Cum non iidem Iesum sepeliuerint, qui eum condemnarant, *Boltenius* impersonaliter verba accipienda esse statuit, et hanc in rem prouocat ad regulam quam dedit *Glassius* in Phil. S. Lib. 3. Tr. 3. Can. 23. nimirum hanc; verba actiua quandoque passiuorum significationem assumunt, seu per impersonalia sunt explicanda. *Rosenmüllerus* praeeunte *Grotio*, ante καθελόντες subintelligit οἱ, qui eum de cruce detulerunt, vt innuantur Iosephus

Arimathensis eiusque comites. Rectius vero *Heumanus*, quem etiam secutus est *Heinrichsius*, ad καθελόντες subaudiendum praecipit Ἰουδαῖοι. Paulus nimirum de vltimis Iesu fatis verba faciens, refert, quomodo eum tractarint Iudaei; Iudaei, inquit, eum condemnarunt, Iudaei eum de cruce sublatum sepeliuerunt. 31. τοῖς συναναβᾶσιν αὐτῷ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας *qui cum eo profecti fuerant e Galilaea Hierosolymam*; intelliguntur praeter Apostolos, mulieres v. Matth. 27, 55. aliique Christi asseclae v. 1 Cor. 15, 5 ss. μάρτυρες αὐτοῦ sunt resurrectionis et dignitatis ipsius Messianae praecones; eum in vitam reuocatum, Messiam esse testantur.

32. 33. *Nos quoque vobis nuntiamus, Deum promissionem, maioribus nostris datam, nobis illorum posteris, misso Iesu, ratam fecisse.* Per ἐπαγγελίαν *Rosenmüllerus*, alii, rem ipsam promissam, beneficium promissum intelligunt. Sed vt probe monuit *Bengelius*, cuius sententiam probarunt *Heumanus* et *Heinrichsius*, verba sunt construenda hunc in modum: εὐαγγελιζόμεθα, ὅτι τὴν πρὸς τοὺς πατέρας γενομένην ἐπαγγελίαν ὁ Θεὸς ἐκπεπλήρωκε. Post εὐαγγελιζόμεθα incisi nota ponenda est, et ταύτην ex Hebraismo redundat. Neque verbum εὐαγγελίζεσθαι aliis in locis ita positum deprehenditur, vt non tantum accusatiuum personae, sed simul quoque accusatiuum rei comitem habeat. Quaenam autem promissio intelligenda sit, docent verba: ἀναστήσας τὸν Ἰησοῦν. Haec vero ipsa verba, *Hammondus*, *Clericus*, *Heumanus*, *Moschius* (*Bibelfreund* Th. 4. p 160.) *Morus*, *Dindorfius*, *Eckermanus*, alii, explicant: *Iesu in vitam reuocando.* Notant, hanc interpretationem et orationis tenori conuenientissimam esse, cum inde a v. 30. de resurrectione Christi sermo fit, et vsui loquendi consentaneam esse, verbum enim ἀνίστημι etiam Act. 2, 24. de resuscitatione e mortuis adhibitum legi. Monent praeterea, Paulum commode verba Ps. 2, 7. de resurrectione Christi explicare

potuiſſe, cum reſurrectio mortuorum a Iudaeis regeneratio dicatur (Col. 1, 18. Apoc. 1, 5.) v. *Knappius* (*die Pſalmen überſetzt mit Anmerkk.*) ad Pſ. l. l. *Michaelis* ad h. l. et in *Erklärung d. Br. an die Hebr.* p. 105. Hinc nonnulli verba Pſalmi: אֲנִי יְלִדְתִּיךָ ἐγὼ γεγέννηκά σε vertunt: *ego te hodie regeneraui* i. in vitam reuocaui. Alii contra, cum haec verbi ילד et γεννᾶν ſignificatio inſolentior ſit: *ego te Meſſiam declaraui* np. per reſurrectionem. Mihi vero praeoptanda videtur eorum interpretum ſententia, qui verbo ἀναϛῆναι hunc ſignificatum ſubiiciunt, vt declaret: *praeſentem ſiſtere, in vitam prodire iubere.* Etenim a) in locis iis, vbi verbum ἀνίϛημι de reuocatione in vitam vſurpatur, additur ἐκ νεκρῶν vt infra v. 34. add. 17, 31. vel ſimile quidpiam v. Act. 2, 24. occurrit quidem Act. 2, 22. ſimpliciter poſitum ἀνέϛησεν, ſed vt ibi hoc verbum reddamus: *cum ab inferis excitauit*, omnis contextus non tam poſtulat, quam potius flagitat coll. v. 31. Eo vero ſignificatu, vt ſit: *prodire iubere*, legitur verbum ἀναϛῆναι Act. 2, 30. 3, 22. 7, 37. Hebr. 7, 11. Matth. 22, 24. Ita quoque Hebr. הקים vel מקים adhibitum extat Deut. 18, 15. 18. Ier. 23, 5. b) Haec verbi ἀναϛήσας interpretatio etiam apprime congruit verbis Pſ. 2. h. l. laudatis, quae nec Hebr. 1, 5. ad Chriſti in vitam reuocationem referuntur. c) Nec dubitari vllo pacto poteſt, quin haec verbi explanatio h. l. orationi reliquae ita accommodata ſit, vt membra eius omnia aptiſſime inter ſe cohaereant. Nempe Paulus demonſtrare volebat Ieſum eſſe Meſſiam a Deo promiſſum v. 23. hinc prouocarat ad Iohannis de Ieſu teſtimonium v. 24, 25. memorarat deinde eius necem a prophetis praedictam v. 27—29. prouocarat tum ad eius reſurrectionem, qua Deus eum Meſſiam eſſe comprobauerit, v. 30, 31. Iam vero hoc ipſum, Ieſum eſſe Meſſiam a Deo conſtitutum, Iudaeorum inprimis ad quos loquebatur cauſſa, ex prophetarum oraculis confirmat, hinc theſin v. 23. propoſitam repetit v. 32. 33. κατ' ἐπαγγελίαν ἀνα-

τήσας Ἰησοῦν (respondet igitur ἀναστῆναι verbo ἐγείρειν v. 23.) *Deus secundum sua promissa Iesum Messiam prodire iussit;* deinde vero probat, cum ex loco Ps. 2. tum ex resurrectione Christi, antea quidem iam memorata v. 30. hic vero ex Ps. 16. amplius confirmata. Sic omnia bene cohaerent. d) Patescit vero etiam interpretationis verbi ἀναστήσας, quam proposuimus, veritas, ex rei ipsius natura. Nam vt apposite monuit *Outreinius* in Bibliotheca Bremensi Class. 2. p. 890. „Deus *promissionem* patribus factam, non *impleuit*, primo ac praecipue, per *suscitationem* Iesu e mortuis, sed per *missionem* eius in *carnem* et *legationem* ad obeunda munera ipsi demandata." ὡς καὶ ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ δευτέρῳ γέγραπται] *quemadmodum etiam Psalmo secundo legitur.* De eo valent, ad eum sunt referenda verba Ps. 2, 7. Pro δευτέρῳ, quae lectio Psalmorum distinctioni apud nos receptae conuenit, cod. D. Orig. Tert. Cypr. alii (v. *Griesb.*) legunt πρώτῳ, hanc lectionem, vtpote difficiliorem praeferendam putarunt *Millius, Michaelis, Morus, Rosenmüllerus*, eamque in textum receperunt *Erasmus, Bengelius* et *Griesbachius*. Nempe Psalmus, qui nobis secundus est, olim primus erat, quoniam is, qui praecedit, tanquam Psalmorum praefatio non numerabatur, v. *Rosenmülleri* Scholia in Psalmos p. 7. 29. commode ergo Paulus, si numerum exprimere volebat, verba laudata scripta reperiri dicere poterat ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ πρώτῳ. *Beza* suspicatur, Paulum simpliciter dixisse, ὡς γέγραπται, ne annotato quidem Psalmorum nomine, sed haec coniectura nulla auctoritate critica confirmatur, et aduersantur ei verba v. 35. καὶ ἐν ἑτέρῳ λέγει. Equidem adstipulor *Bengelio* in Gnom. *Moro* (p. 329. ed. *Dindorf*) *Rosenmüllero* in Scholiis ad Ps. 1. T. 1. p. 30. qui πρώτῳ aeque ac δευτέρῳ pro falsa lectione habent, cum scriptores N. T. Rabbini et Talmudici non soleant citare numeros et capita v. infra v. 34. 35. et sane in codd. nonnullis simpliciter legitur ἐν ψαλμῷ, in aliis δευτέρῳ positum ex-

tat ante ψαλμῷ, in aliis post γέγραπται v. Griesb. quae lectionis inconstantia interpolationem satis aperte prodit. Adscriptum autem est πρώτῳ vel ab iis, in quorum codd. Hebr. Ps. 1. tanquam prooemium non numeratus erat, vel ab iis, in quorum codd. Ps. 2. primi erat continuatio, quoniam vterque inscriptione carebat; in multis enim codd. antiquioribus Psalmum primum secundo iunctum fuisse testantur Origenes, Eusebius, Euthymius a *Wetstenio* ad h. l. laudati. add. Iustin. Apol. 1, 51. υἱός μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε] *tu es filius meus, ego hodie te genui.* De auctore Psalmi secundi, carminis tempore et consilio disputatum est ad 4, 25. ibique ostensum, illud a Dauide compositum esse, et de eo agere. Formulae: *tu es filius meus*, et, *ego te genui*, ex parallelismo membrorum sunt formulae aequipollentes et pares coll. Ier. 2, 27. Reges autem Israelitarum, quod a Ioua summo Israelitarum rege, ex imperii forma theocratica, regiam potestatem acceperant, et Iouae vicarii erant, dicebantur: *Dei filii* vt Ps. 89, 27 sq. 2 Sam. 7, 14. vid. *Rosenmüllerus* ad Ps. 2, 7. hinc et Messias υἱὸς τοῦ Θεοῦ i. e. rex hominum a Deo constitutus nuncupabatur v. ad Matth. 4, 3. 16, 16. Itaque verbis: *tu es filius meus*, inest sententia haec: tu es rex a me constitutus. Verbum γεννᾷν vt Hebr. ילד declaratiue accipiendum est, ita, vt notet, *genitum declarare* i. e. in hac orationis serie, *regem declarare*, *constituere* v. Ps. 110, 4. Ier. 1, 10. *Glassius* Phil. S. p. 216. ed. *Dath.* et not. ad Matth. 14, 6. σήμερον Hebr. היום plerique interpretes, qui Ps. 2. de Dauide agere statuunt, hanc vocem referunt ad Dauidis vnctionem 1 Sam. 16, 13. vel 2 Sam. 5, 3. enarratam, rectius vero, vt videtur, *Holzapfelius* in libello inscripto: *sollte wohl Salomo der Gegenstand des zweyten Psalms, und die Verfertigung dieses Liedes in die Zeit seiner Erhebung zur Königswürde zu setzen seyn?* *Abtheil.* 2. (*Rinteln* 1803. 4.) p. 15. de eo tempore cogitandum esse censet, quo Dauides arcem Sionis expug-

narat coll. 2 Sam. 5, 12. Quodsi vero haec vox ad Iesum refertur, ea omnino explicanda est: *nunc, in praesenti, iam, te regem, Messiam declaro, constituo.* Caet. *Heinrichsius* non temere animaduertit, Paulum, ad argumentum suum probandum, commode omittere potuisse vocem σήμερον, eamque expressisse non nisi idcirco, vt omnem locum V. T. pleniorem exhiberet.

34. 35. Cohaerentia haec est: ego vobis Iesum Messiam annuntio, Deus enim eum Messiam declarauit Ps. 2. eum vero etiam, quem in vitam rediisse affirmaui v. 30. Deum vtpote Messiam, in vitam reuocare voluisse, ac revocasse, et quidem ita, vt perpetuo viuat, docent quoque V. T. oracula. ὅτι δὲ ἀνέστησεν αὐτὸν ἐκ νεκρῶν κ. τ. λ.] *quod autem eum ex mortuis excitarit, ita, vt non iterum sit mortem subiturus, his verbis significaui: beneficia Dauidi promissa immutabilia vobis praestabo.* Formula ἐλθεῖν εἰς διαφθορὰν, quae in versione Alexandrina respondet Hebr. עבר בשחת *descendere in foueam, in sepulcrum* Iob. 33, 28. omnino notat, *mori*, atque adeo formulae ὑποστρέφειν εἰς διαφθορὰν quae h. l. legitur, sensus est: *denuo mori* v. Rom. 6, 9. Proprie autem διαφθορὰ significat *corruptionem*, et Alexandrini Iudaei Hebraicum שחת (a rad. שוח vel שיח *descendere, immergi*) *fouea, sepulcrum, interitus*, expresserunt vocabulo διαφθορὰ *putredo, corruptio*, quoniam nomen שחת referebant ad radicem שחת *consumere, corrumpere* vid. not. ad 2, 27. Hunc vsum loquendi interpretum Alexandrinorum Paulus secutus est, ita, vt διαφθορὰ in verbis quae v. 35. extant. ἰδεῖν διαφθορὰν, significet *putredinem* atque adeo ἰδεῖν διαφθορὰν sit, *putredinem experiri*, in formula autem ὑποστρέφειν εἰς διαφθορὰν *locum corruptionis* i. e. sepulcrum indicet. Neque enim hoc vocabulum in formula ὑποστρέφειν εἰς διαφθορὰν significare potest, *corruptionem*, quoniam cum Iesus mortuus esset, οὐκ εἶδε διαφθορὰν v. 3[illegible]. neque adeo *iterum* in putredinem abire poterat. Caeterum verbis: μηκέτι μέλλοντ-

τα κ. τ. λ, declaratur, Iesum Messiam in vitam reuocatum perpetuo regnaturum esse. Quam in rem laudat Paulus e versione Alexandrina locum Ies. 55, 3. Verba ibi sunt: διαθήσομαι ὑμῖν διαθήκην αἰώνιον, τὰ ὅσια Δαυὶδ τὰ πιστὰ, sed Paulus qui suae aetatis homines alloquitur et verba vatis in Iesum transfert, addit ὅτι δώσω ὑμῖν. Formula ὅσια Δαβὶδ respondet Hebr. חַסְדֵי דָוִד atque indicat *beneficia Dauidi promissa*, id. qd. τὰ ἐλέη Δαβὶδ, quibus verbis formulam illam Hebraicam Alexandrini reddiderunt 2 Paral. 6, 42. Nempe Hebraicum חסד *benignitatem* et *pietatem* declarat, vt חסיד *pium* et *benignum*; Alexandrini autem Iudaei חסיד exprimere solent vocabulo ὅσιος etiam tum, cum non de pietate, sed de benignitate sermo est, vnde etiam factum, vt חֲסָדִים conuerterint ὅσια i. e. beneficia. πιστὰ נֶאֱמָנִים, certa, firma, immutabilia beneficia, quae certo contingent. Particula ὅτι post verbum dicendi, vt saepius, redundat. Caeterum locus Iesaiae a Paulo laudatus non agit de resurrectione Messiae. Cohortatur ibi vates Iudaeos exules, qui in Babyloniorum regionibus manere malebant, quam in patriam redire, vt in eam reuertantur, iisque legibus diuinis obtemperantibus v. 3. dominium in exteras gentes v. 5. et omnis generis prosperitatem v. 12. 13. promittit. Ac versu quidem 3 sqq. Deus ita loquens inducitur: *pangam vobiscum foedus perpetuo duraturum. Beneficia Dauidi promissa certissime tribuam.* (Promissum autem erat Dauidi eiusque posteris regnum perpetuum v. 2 Sam. 7, 16. add. Ps. 89, 4. 5. 132, 11. 12.) *Constituam legislatorem populorum, ducem et imperatorem gentium.* Locus prophetae agit de temporibus Messiae, quem Iudaei sibi cogitabant tanquam regem summum, perpetuo regnaturum, qui exteras gentes imperio suo subiecturus esset. Paulus autem oraculum illud in Iesum transfert, et respiciens locos 2 Sam. 7, 12. Ps. 89, 4, 5. 132, 11, 12. quos Iudaeorum doctores ad Messiam referebant v. 2, 30. ita argumentatur: Dauidi promissum erat, Messiae e posteris ipsius oriundi imperium perpetuum fore, hoc promissum

certo euenturum esse Deus vobis pollicitus est verbis his: *δώσω ὑμῖν κ. τ. λ.* Iesus igitur, quem Deus Messiam declarauit v. 33. in vitam redire debebat, mortem non iterum subiturus, sed perpetuo regnaturus; hinc et alio loco (Ps. 16, 10.) declaratur, Dei cultorem non esse in putredinem abiturum, quae verba optime conueniunt Iesu Messiae vid. not. ad 2, 27. 29. *λέγει dicit*, Deus per Dauidem, Dauides effatus est promissa, quae Deus ei dederat. *Heinrichsius* supplet: *Δαβίδ. Heumannus ἡ γραφή*, vt Eph. 4, 8. 5, 14. Rom. 15, 10.

36. 37. Conf. not. ad 2, 29. *Δαβὶδ μὲν γὰρ ἰδίᾳ γενεᾷ κ. τ. λ.*] *at enimuero Dauides, qui sua aetate Dei voluntati inseruiit, defunctus est.* Mens et sententia Apostoli haec est: Dauides erat quidem ὅσιος, Dei cultor (v. ad 2, 29.) sed ad eum haec promissa non pertinebant. *ὑπηρετήσας τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῇ* supra v. 22. perfecit *πάντα τὰ θελήματα τοῦ Θεοῦ*. Verba: *ἰδίᾳ γενεᾷ* vertenda sunt: sua aetate, suo tempore. Alii ea reddunt; *tempore vitae suae*, sed vt ad Luc. 16, 8. obseruauimus, *γενεὰ* nusquam *vitam ipsam* significat. *Erasmus, Thalemanus, Reichardus, Schleusnerus, ὑπηρετήσας* iungunt verbis *ἰδίᾳ γενεᾷ*, et verba *τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῇ* cum *ἐκοιμήθη* copulant, hoc sensu: *postquam suae aetati, hominum suae aetatis commodis inseruiit, Deo volente obdormiuit;* sed interpretationem quam supra proposuimus, non modo vsus loquendi tuetur Diod. Sic. p. 67. D. *προχείρως ὑπηρετεῖν τοῖς προστάγμασι mandata prompte et obsequiose exsequi,* Heliod. 7, 17. *εἴκειν τε καὶ ὑπηρετεῖσθαι τῆς Ἀρσάκης βουλεύμασι.* Sapient. 19, 6. *ὑπηρετεῖν ταῖς ἰδίαις ἐπιταγαῖς* v. *Wetstenius* ad h. l. et *Irmischius* ad Herodi. T. 1. p. 855 sq. sed mirifice eam etiam confirmant quae v. 22. et 35. leguntur. *ἐκοιμήθη* v. Act. 7, 60. *καὶ προσετέθη πρὸς τοὺς πατέρας αὐτοῦ καὶ εἶδε διαφθοράν*] *et ad maiores suos collectus, atque corruptionem expertus est.* Minus recte nonnulli vertunt: *cum*

maioribus sepultus est. Nempe προστίθημι respondet Hebr. verbo אסף *colligo, congrego*; formula autem προστίθεσθαι πρὸς τοὺς πατέρας αὐτοῦ, vel, πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ notat, *mori*, vel, *sepeliri*. Locutio desumta est a speluncis, in quibus Hebraei mortuorum corpora sepelire solebant, a sepulcris hereditariis; qui ergo moriebatur, eius corpus coniungebatur cum corporibus maiorum in sepulcro. Hinc Hebraei formulis הֵאָסֵף אֶל־עַמָּיו, et הֵאָסֵף אֶל־אֲבוֹתָיו vtebantur ita, vt significarent vel idem quod ἀποθνήσκειν, τελευτᾷν, vt Gen. 49, 29. ἐγὼ προστίθεμαι πρὸς τὸν λαὸν, θάψατέ με κ. τ. λ. Iudd. 2, 10. προσετέθησαν πρὸς τοὺς πατέρας αὐτῶν vel; idem quod θάπτεσθαι *sepeliri*; vt Gen. 25, 8. ἀπέθανεν Ἀβραὰμ — καὶ προσετέθη πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ v. 17. ἀπέθανε καὶ προσετέθη πρὸς τὸ γένος αὐτοῦ. Sic et h. l. cum praecesserit ἐκοιμήθη, notat: *sepultus est.* Act. 2, 29. pro eo legitur: ἐτελεύτησε καὶ ἐτάφη.

38. 39. *Scitote igitur, fratres, per hunc vobis delictorum veniam annunciari; etiam ab omnibus, a quibus per legem Mosaicam absolui non poteratis, per illum absoluitur, quicunque ei fidem habuerit.* Commemorat iam Paulus beneficia, quae iis contingunt, qui Iesum Messiam agnoscunt, eique fidem habent, atque adeo auditores suos cohortatur, vt eum Messiam agnoscant, atque ita horum beneficiorum participes reddantur. Memorat autem delictorum veniam pro reliquis beneficiis cunctis. Et hanc sententiam: qui Iesu fidem habet, is delictorum veniam nanciscitur, ita exornat, vt dicat: per Christum peccatorum venia offertur, etiam eorum, a quibus lex non absoluit. Respicitur his verbis eo, quod sacrificiis, lotionibus, non omnia peccata expiari poterant, vt adulterium, caedes, blasphemia etc. Profitetur ergo Apostolus, offerri per Christum veniam, cum aliorum, tum horum quoque delictorum, quorum nulla fuerit ex Mosaica lege venia, ideoque veniam latissime ad omnia

omnino delicta poenitentem v. *Morus* in Opusc. T. 2. p. 74. Post καταγγέλλεται incisi nota ponenda est, ut adeo v. 39. verba pendeant a verbis v. 38. γνωστὸν ἔστω ὑμῖν, ὅτι, et ἀπὸ πάντων referatur ad δικαιοῦται. Alii in fine v. 38. maiorem interpunctionem praeferunt, et v. 39. sententiam seorsim expressam reperiunt. Sensus idem manet. Nonnulli ἐν τούτῳ referunt ad πιστεύων, male ac perperam, referri potius debet ad δικαιοῦται, nam verba ἐν τούτῳ δικαιοῦται, opposita sunt verbis quae praecesserunt, ἐν τῷ νόμῳ Μωσέως, v. 38. ὧν positum est pro ἀφ' ὧν, et verbum δικαιοῦσθαι idem valet quod ἔχειν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν veniam delictorum obtinere, a poenis liberari et Dei favorem nancisci. Conf. de vi et potestate verbi δικαιοῦσθαι in N. T. *Koppius* in Exc. 4. in ep. ad Galat. et *Storrius* in Opusc. T. 1. p. 183 ss.

40. 41. Cavete igitur, ne repudiantes Iesum Messiam, summam perniciem vobis contrahatis. μὴ ἐπέλθῃ ἐφ' ὑμᾶς τὸ εἰρημένον ἐν τοῖς προφήταις] *ne vobis accidat, quod apud prophetam legitur.* ἐν τοῖς προφήταις, memoriter laudatur, omissis verbis nonnullis, sensum non immutantibus, locus Hab. 1, 5. Pluralis προφῆται per metonymiam prophetarum scripta designat, βίβλον τῶν προφητῶν Act 7, 42. et verbis: τὸ εἰρημένον ἐν τοῖς προφήταις significatur, oraculum allatum legi in ea sacri codicis parte, quae prophetarum nomine appellatur ut Ioh. 6. 45. Locum autem Habacuci, ראו בגוים Alexandrini interpretes ita expresserunt: ἴδετε οἱ καταφρονηταί, καὶ ἐπιβλέψατε, καὶ θαυμάσατε θαυμάσια, καὶ ἀφανίσθητε· διότι ἔργον ἐγὼ ἐργάζομαι ἐν ταῖς ἡμέραις ὑμῶν, ὃ οὐ μὴ πιστεύσητε ἐάν τις ἐκδιηγῆται. Pro verbis בגוים ראו *videte inter gentes*, cum in versione Alexandrina legatur, ἴδετε καταφρονηταί *videte contemtores* s. *insolentes*, in promtu est interpretes illos legisse בוגדים, quod vocabulum etiam exstitit in iis codd. quibus Arabs

(habet: *videte arrogantes*) et Syrus interpres (*videte transgressores*) vsi sunt, atque haec lectio, cum ei contextus apprime faueat, verissima videtur. Aliorum sententias v. ap. *Dathium*, *Wahlium*, *Bauerum*, *Rosenmüllerum* in Scholiis ad Habac. l. c. et *Wolfium* in Curis ad h. l. θαυμάσατε καὶ ἀφανίσθητε] *admiramini et obstupescite* l. videbitis, admirabimini et obstupescetis. Ἀφανίζειν, quod respondet Hebr. תמה *obstupuit*, proprie notat, *facere vt aliquis euanescat*, hinc, *perdere*, *destruere* v. not. ad Matth. 6, 16. in Medio: *facere se ipsum in vanum*, *abire*, *euanescere* v. *Münthius* ad h. l. et *Dresigius* de Verbb. Medd. p. 221. Quare nonnulli interpretes verbo ἀφανίσθητε notionem *aufugiendi* h. l. subiiciunt. Alii cogitando adiiciendum esse praecipiunt πρόσωπον, vt plene legitur Matth. 6, 16. atque adeo hanc vim verbo tribuunt, vt declaret, *mutare faciem*, *expallescere*, quae tamen rarior est verbi significatio. Rectius alii vertunt: *obstupescite*, cum et verbum שמם, cui in versione septuagintavirali ἀφανίζεσθαι haud vno in loco respondet v. *Bielii* Thes. h. v. non tantum *vastandi*, sed etiam *obstupescendi* notione (v. Ies. 59, 16. 63, 5. al.) occurrat. ὅτι ἔργον ἐγὼ — ἔργον] *nam factum vestra aetate patrabo*, *factum* etc. Posterius ἔργον a nonnullis codd. abest. *Heinrichsius* hoc vocabulum ex linea praecedente a librario negligentiore sequenti lineae illatum esse opinatur. Sed emphatice hoc nomen Paulus repetiit, grammatici autem illud, quoniam in versione Alexandrina omissum videbant, h. l. expunxerunt. ᾧ οὐ μὴ πιστεύσητε, ἐάν τις ἐκδιηγῆται ὑμῖν] *cui fidem non haberetis*, *si quis vobis narraret*. Pro ᾧ οὐ μὴ libri haud pauci habent, ὃ οὐ μὴ, sed nil mutandum, lectio enim ὃ οὐ μὴ e versione Alex. in h. l. translata est. Expositis iam singulis oraculi verbis, superest, vt de sensu illius videamus. Minatur autem propheta l. l. popularibus peruersis, Deum ipsos per Chaldaeos puniturum, et rempublicam ipsorum euersurum esse. Non ergo continent prophetae verba vaticinium destru-

ctionis Hierosolymorum per Romanos, sed, vt recte iudicarunt interpretes tantum non omnes, Paulus ea accommodauit. Cauete, inquit, ne in vos ingruat calamitas, quam quondam popularibus suis minatus est propheta, ne templum, vrbs et respublica vestra destruatur. Paulum in mente habuisse calamitatem, quae Iudaeorum genti imminebat a Romanis, vt visum est *Wetstenio*, *Moro*, *Rosenmüllero*, *Eckermano*, aliis, negat *Heinrichsius*, et generaliorem sententiam verbis inesse putat, nimirum hanc: videte, ne respuendis Messiae beneficiis, in grauissimas poenas incurratis. Sed huic interpretationi repugnat locus prophetae laudatus; et quidni euersionem reipublicae Iudaeorum per Romanos in mente habere potuerit Paulus, cum Iesus ipse Iudaeis, ipsum respuentibus, destructionem ciuitatis ipsorum per Romanos minatus sit? v. Matth. 24. Caeterum vt scienter admonuit *Eckermanus* in *theolog. Beyträgen* B. 1. St. 2. p. 185. non omnem Pauli orationem verbotenus Lucas reddidit, sed tantum argumentum illius attulit.

42. Quam vim habuerit Pauli oratio in auditorum animos v. 42 sqq. narratur. Quamcunque autem v. 42. interpretationem sequamur, remanent difficultates haud facile soluendae. Vulgaris lectio est: ἐξιόντων (scl. αὐτῶν) δὲ ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν Ἰουδαίων, παρεκάλουν τὰ ἔθνη εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον λαληθῆναι αὐτοῖς τὰ ῥήματα ταῦτα h. e. *excuntes autem eos* (Paulum et Barnabam v. 15, 43.) *e synagoga Iudaeorum, rogarunt gentiles, vt sabbato insequente ipsis easdem res* s. *eandem doctrinam magis explicarent.* Sed gentilibus Iudaeorum synagogas frequentare licuisse, probari nequit, et Iudaei illi Antiochenses grauiter commouebantur, cum sequente sabbato magnus gentilium numerus synagogam intraret vid. v. 44. 48. coll. v. 45. Hinc plerique interpretes per τὰ ἔθνη h. l. intelligunt *proselytos portae*, qui 14, 1. dicuntur Ἕλληνες, 17, 4. σεβόμενοι Ἕλληνες, infra v.

43. σεβόμενοι προσήλυτοι. Verum hac interpretatione admissa, voc. ἔθνη alio sensu h. l., alio infra v. 46. 47. 48. positum accipitur, nec perspicitur, cur tantum proselyti portae rogarint Paulum et Barnabam, vt ipsis sequente sabbato copiosius doctrinam Christi exponerent, cum Iudaei eos nondum respuissent, et multi eorum dimissa concione sacra Paulum et Barnabam domum secuti sint, coll. v. 43. Sed et hoc admirationem mouet, quod Paulus et Barnabas e synagoga exiisse dicuntur, concione sacra nondum dimissa coll. v. 43. offendit praeterea etiam additamentum τῶν Ἰουδαίων, cum per se satis intelligatur, synagogam fuisse synagogam Iudaeorum. *Beza*, *Er. Schmidius*, *Limborchius*, *Bengelius*, vt his difficultatibus se exsoluerent, τῶν Ἰουδαίων copulandum esse praeceperunt cum participio ἐξιόντων, hoc sensu, *cum Iudaei* (maximam partem) *synagogam reliquissent*, nempe ii quibus ingrata fuisset Pauli oratio. Ita vero e Lucae verbis extorquetur sententia, quae iis non inest. Quare alii, vt huic loco lucem affunderent, mutandae lectionis consilia dederunt. *Matthaeius* in textum recepit: ἐξιόντων δὲ αὐτῶν, παρεκάλουν τὰ ἔθνη εἰς κ. τ. λ. *Griesbachius* in edit. nouiss. tanquam genuinam lectionem in contexta migrare iussit: ἐξιόντων δὲ αὐτῶν παρεκάλουν εἰς τὸ μεταξὺ κ. τ. λ. (*cum exirent Paulus et Barnabas, rogabant eos, man bat sie*), probante *Moro* et *Heinrichsio*, quorum posterior παρεκάλουν ad Archisynagogos refert, qui ad interpretandam paraſcham eos excitauerant. In priori edit. *Griesbachius* rescripserat: ἐξιόντων δὲ παρεκάλουν εἰς τὸ κ. τ. λ. quam lectionem assensu suo comprobauit *Rosenmüllerus*, qui ante ἐξιόντων supplendum esse monuit τινὲς τῶν, vt sensus sit: *exeuntium nonnulli rogarunt, vt* etc. Sed siue hanc siue illam lectionem admittas, non tamen omnes difficultates, quibus loci interpretatio impedita est, euanescunt. Mihi quidem omnis versus e variis glossis consarcinatus esse videtur, id quod vel lectionis varietas et inconstantia satis superque

docet. Etenim pro ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν Ἰουδαίων ACDE alii, legunt αὐτῶν. Alii habent: ἐξιόντων αὐτῶν ἐκ τῆς συναγ. τ. Ἰυδ. aut ἐξιόντων ἐκ τ. συναγ. Ἰυδ. αὐτῶν. Pro παρεκάλεν in nonnullis libris extat ἤξίυν. Vocem τὰ ἔθνη omittunt ACDE al. Pro τὰ ῥήματα ταῦτα in aliis legitur τὰ ῥήματα, in aliis τὰ αὐτὰ ῥήματα, in aliis τὸν λόγον. Scilicet quae v. 42. leguntur, addita sunt ab iis, qui explicare vellent, qui factum esset vt sequente sabbato tanta confluxerit gentilium multitudo ad audiendam Christi doctrinam coll. v. 44. 46. *εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον*] varie haec verba explicuerunt interpretes v. *Wolfius* in Curis ad h. l. *Grotius* (qui σαββάτων coniicit, *medio tempore inter duo sabbata*), *Camerarius*, *Beza*, *Er. Schmidius*, *Hezelius*, *Ekermanus*, alii, ea accipiunt de diebus inter duo sabbata interiectis, vertunt: *interiecto medio tempore ad proximum vsque sabbatum* l. *intra proxime sequens sabbatum*. Et *Grotius* obseruat, gentiles rogasse Paulum et Barnabam, vt ipsis intra proxime sequens sabbatum doctrinam Christi enucleatius explicarent, propterea quod vidissent, eos per sabbata Iudaeis instituendis vacare. Sed huic verborum interpretationi non fauet v. 44. vbi tota ciuitas conuenisse dicitur sequente sabbato. Rectius *Erasmus*, *Glassius* (Phil. S. p. 454. ed. *Dath.*) *Kypkius*; *Krebsius*, *Morus*, alii, verba interpretati sunt: *sabbato quod post insecuturum erat, sequente sabbato*, vt εἰς positum sit pro ἐν, quae permutatio satis frequens v. *Glassius* l. l. Ita etiam verba intellexerunt Syr. Vulg. Arabs, Aethiop. Dictum autem est μεταξὺ pro μετὰ aut μετέπειτα *post*, vt ap. Ioseph. B I. 2, 11. 4. *μεταξὺ δὲ τῶν μετὰ τῆς συγκλήτυ στρατιωτῶν τὶς, σπασάμενος τὸ ξίφος, ἐβόησε postea vero vnus e militibus, qui cum senatu erant, cum eduxisset gladium, clamauit.* Contra Apion. 1, 21. ὧν μεταξὺ ἐβασίλευε Βαλάτορος *post quos regnauit Balatorus*. Plutarch. Instit. Lacon. p. 240. de Philippo Macedone; *cum illum omnes Graeci terra marique ducem renuntiassent*, καὶ μεταξὺ δὲ Ἀλέξαν-

ἄρεν τὸν υἱὸν, μετὰ τὴν Θηβαίων καταστροφὴν et postea filium eius Alexandrum post subactos Thebanos. Qui quidem loci sat luculenter docent, temere negasse *Er. Schmidium*, τὸ μεταξὺ vnquam significare *post*.

43. λυθείσης δὲ τῆς συναγωγῆς] *dimissa autem concione sacra*. λύειν *dimittere*, vt ap. Xen. Cyr. 6, 1, 2. τῷ Φόβῳ μὴ λυθείη ἡ στρατιά. Diod. Sic. 19, 25. τότε μὲν ἔλυσε τὴν ἐκκλησίαν v. *Kypkius* ad h. l. ἠκολούθησαν *domum secuti sunt*, vt ab iis accuratius edocerentur. σεβομένων προσηλύτων v. 16. προσλαλοῦντες αὐτοῖς colloquentes cum iis priuatim. ἔπειθον αὐτοῖς ἐπιμένειν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ] *eos cohortati sunt, vt constanter seruarent beneficium Dei*; sed χάρις Θεοῦ ipsam *doctrinam christianam* h. l. indicat, vt adeo sensus sit: vt firmiter tenerent doctrinam christianam, nec ab ea abduci se paterentur. ἐπιμένειν *perseverare*. Philo quod det. pot. ins. p. 160. E. ἡ ἐπιμένουσα τοῖς καλοῖς ψυχὴ *animus in potestate perseuerans*. Ita et verba μένειν et ἐμμένειν adhibentur vid. ad Ioh. 8, 31. *Griesbachius* pro ἐπιμένειν, quod saepius in N. T. eo significatu positum legitur, vt sit, *constantem esse, perseuerare*, auctoritate plurium codicum rescripsit προσμένειν. Sensus idem manet.

44. τῷ δὲ ἐρχομένῳ σαββάτῳ κ. τ. λ.] *proximo sabbato vniuersa fere ciuitas congregata est ad audiendam doctrinam diuinam*. In pluribus libris reperitur τῷ τε ἐχομένῳ σαββάτῳ, quam scripturam *Griesbachius* recte in ordinem recepit. Etenim δὲ glossema sapit, et ἐχομένῳ, quod elegantius est, facilius mutari potuit a librariis in ἐρχομένῳ, quam contra. Adhibentur autem verba ἔρχεσθαι et ἔχεσθαι in hac re promiscue. Ioseph. Ant. 6, 11. 9. τῇ δ' ἐρχομένῃ *die sequente*. Ib. 7, 1. 3, τῇ δ' ἐχομένῃ. Eodem sensu. Dicitur autem ἐχόμενος non tantum de die proxime sequente, et cum priore arctissime coniuncto, vt *Wolfius* voluit, sed etiam lon-

gius interuallum designat. Sic ap. Ioseph. Ant. 12, 7. 3: ἐνιαυτὸς ἐχόμενος est annus instans, non aliquot diebus, sed mensibus, a praecedente seiunctus v. *Krebsius* ad h. l. Caeterum prorsus improbanda est *Heinrichsii* huius loci interpretatio. „ἐρχομένῳ, inquit, si vera esset lectio, significaret sabbato proximo, quod elapsa integra septimana sequebatur. Sed num per tantum interuallum quieuisse homines, qui *nouis* rebus solent percelli, putemus? nonne potius post tot dies praeterlapsos periisse rei nouitatem, hominumque ardorem deferbuisse credamus?" Sed non quieuisse homines, docent verba v. 43. πολλοὶ τῶν Ἰουδαίων κ. τ. λ. et probabile est, per septimanam plures accessisse ad Apostolos, vt ab iis edocerentur. Pergit *Heinrichsius*. „Legatur ergo ἐχομένῳ explicetur que, *postridie eius sabbati* id. qd. τῇ ἐχομένῃ ἡμέρᾳ (c. 21, 26.) τοῦ σαββάτου, pro quo breuius posuit: τῷ ἐχομένῳ σαββάτῳ." Sed huic explicationi vsus loquendi repugnat. Locus enim Matth. 28, 1. τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων, quem ad sententiam suam comprobandam V. D. protulit, est plane ἀπροσδιόνυσος. Nec multitudo congregata fuit, vt *Heinrichsius* sumit, in via publica, ante diuersorium Apostolorum, sed in synagoga, sequente sabbato coll. v. 14. πᾶσα ἡ πόλις non tantum Iudaei et proselyti, sed etiam gentiles, qui non in synagoga adfuerant, nec eam frequentare solebant, ad quos rei fama peruenerat coll. v. 48.

45. ἰδόντες δὲ οἱ Ἰουδαῖοι τοὺς ὄχλους, ἐπλήσθησαν ζήλου] *Iudaei vero visa multitudine inuidia incensi.* Etym. M. ζῆλος· ὁ φθόνος. Inuidia Iudaeorum incendebatur non tantum confluxu hominum, sed etiam eo, quod gentiles in synagogam venerant, et a Paulo edocebantur. καὶ ἀντέλεγον τοῖς ὑπὸ τοῦ Παύλου λεγομένοις κ. τ. λ.] *iis quae a Paulo tradebantur, contradicebant, additis etiam conuiciis.* Verba ἀντιλέγοντες καὶ desunt in ABE. aliisque codd. ap. *Wetst. Griesb. Birch.* duobus ap. *Mat-*

thacium, versionibus item Syr. Arab. Erp. Copt. Aeth. Arm. Vulg. probante *Griesbachio* et *Heinrichsio*. At enimvero haec verba facilius potuerunt omitti quam addi. Nempe librarii ea omiserunt, quoniam iis superflua videbantur. Neque haec verba defuerunt in codd. quibus veteres interpretes usi sunt, sed illi non expresserunt, quae redundare putarent. Inest autem his verbis Hebraismus, similis illi 1 Sam. 6, 12. ἐπορεύοντο πορευόμενοι καὶ βοῶντες vid. *Lud. de Dieu* ad h. l.

46. 47. *Paulus vero et Barnabas*, non deterriti Iudaeorum contumeliis, *libere dixerunt: vobis primum tradenda erat doctrina divina, quoniam vero eam repudiatis, vosque felicitate* per Messiam obtinenda *perenni indignos iudicatis, iam ecce! nos ad gentiles convertimus*. πρῶτον doctrina christiana, ut eo latius propagaretur, populo Iudaico, iam ad hanc doctrinam amplectendam praeparato, primum tradenda erat vid. not. ad Matth. 10, 6. ἀπωθεῖσθαι *spernere, repudiare*, id. qd. ἀποδοκιμάζειν vid. *Wetstenius* ad Rom. 11, 1. in versione Alexandrina respondet Hebr. מאס v. 2 Regg. 17, 15. 20. Ier. 6, 19. οὐκ ἀξίους κρίνετε ἑαυτοὺς τῆς ζωῆς αἰωνίου factis, pertinacia vestra declaratis, vos esse felicitate perenni indignos. Similis locutio ap Cic. Catil. 1, 8. *sed quam longe videtur a carcere atque a vinculis abesse debere, qui se ipse iam dignum custodia iudicaverit*. pro Caecina c. 34. *videtur is, qui cum liber esset, censeri noluit, ipse sibi libertatem abiudicasse*. Arrian. Epictet. 2, 20. κάθευδε, καὶ τὰ τοῦ σκώληκος ποίει, ὧν ἄξιον ἔκρινας σεαυτόν. add. Prov. 8, 36. Matth. 22, 31. Rom. 2, 11. στρεφόμεθα εἰς τὰ ἔθνη vos vero indignos doctrina nostra missos facimus, et nos ad gentiles convertimus. Non de omnibus Iudaeis Paulus haec intelligi voluit, tradidit enim postea quoque Iudaeis doctrinam christianam vid. c. 14. 28, 17 ss. etc. sed spectabat his verbis Iudaeos Antiochenos doctrinam Christi reiicientes. 47. Laudatur lo-

que Ieſa 49, 6. ex translatione interpretum Alexandrinorum. Propheta ibi docet ſe ad munus propheticum a Deo ipſo eſſe euocatum vid. *Baueri* Scholia ad Ieſ. l. c. et *Roſenmülleri* Scholia in V. T. Vol. 3. p. 881. 967. Verba vatis Paulus in ſe transfert. *Φῶς doctor* vid. ad Ioh. 1, 4. *σωτηρία* auctor felicitatis, quatenus doctor doctrinam ſalutarem tradit v. 1 Tim. 4, 16. Luc. 2, 31. *ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς* vid. 1, 8.

48. 49. *Gentiles his auditis laetati ſunt, et praedicarunt doctrinam diuinam.* *ἔχαιρον* laetati ſunt, quod videbant e Iudaeis, reliquas gentes contemnentibus, ſe vnice Deo caros iudicantibus, prodiiſſe doctores, qui nullum coram Deo gentium diſcrimen eſſe, ſed omnes fauore ac beneficiis diuinis perfrui poſſe contenderent. *ἐδόξαζον* agnoſcebant doctrinae diuinae praeſtantiam. *καὶ ἐπίστευσαν ὅσοι ἦσαν τεταγμένοι εἰς ζωὴν αἰώνιον*] *eamque amplexi ſunt, quotquot felicitati aeternae deſtinati erant.* Diuerſiſſimi ſunt in hiſce verbis explicandis interpretes. a) *Knachtbullus* in notis ad h. l. aliique a *Wolfio* laudati, *ἐπίστευσαν* referunt ad *ζωὴν αἰώνιον*, *crediderunt quotquot congregati erant in vitam aeternam.* Verum enimuero locutio *πιστεύειν εἰς ζωὴν αἰώνιον* eſt plane inſolens, et nusquam occurrit de iis qui ad Chriſti ſigna ſe contulerunt. Praeterea ſignificatio verbi *τάσσεσθαι congregari, conuenire*, idoneis exemplis comprobari nequit. *Knachtbulli* ſententiam, quod verborum conſtructionem attinet, ſecutus etiam eſt *Heinrichſius*, ita tamen, vt vulgarem verbi *τάσσεσθαι* interpretationem retinuerit. Explicuit nimirum verba: *credebant doctrinae ſalutari, quotquot deſtinati erant a Deo vt crederent.* Quibus verbis non niſi prouidentiam diuinam indicari ſtatuit, ex cuius voluntate alios ad religionem chriſtianam transiiſſe, alios eandem eſſe aſpernatos. Sed *ζωὴ αἰώνιος* nusquam de doctrina chriſtiana adhibetur, et, vt iam monuimus, formula *πιστεύειν εἰς ζωὴν αἰώνιον* pro chriſtianum fieri, eſt plane inſolens. b) Alii, tanquam

Schottlgenius, *Krebsius*, *Loesnerus* vertunt: *qui ad felicitatem perennem se ordinarunt* s. *qui ordini salutis consequendae se submittebant*, nempe verbum Dei audiendo, et Spiritui S. per illud operari volenti non resistendo, vt adeo οἱ τεταγμένοι εἰς ζ. α. sit id. qd. ὅσοι ἦσαν ἑαυτοὺς τάξαντες (ὑπὸ τὴν τάξιν τοῦ Θεοῦ) εἰς ζωὴν αἰώνιον. Notant, τάσσεσθαι esse verbum militare, et τεταγμένους dici *milites*, *qui ordines seruant*, *qui loco suo et ordine*, ducis auctoritate, *collocati et dispositi sunt*. Obseruant porro, medium et formam reciprocam saepius voce passiua exprimi, inprimis in tempore perfecto, et sic quoque h. l. passiuum τεταγμένοι reciproce intelligendum esse, idemque valere, quod ἔταξαν ἑαυτοὺς εἰς ζωὴν *qui se ipsos pararant* s. *ordinarant ad vitam aeternam*, *qui felicitate futura se dignos reddiderant*, pietatis et virtutis studio; ita autem τεταγμένοι accipiendum esse, orationis contextum docere; nam τοὺς τεταγμένους εἰς ζ. α. diserte opponi iis, οἱ οὐκ ἀξίους κρίνουσι ἑαυτοὺς τῆς αἰωνίου ζωῆς *qui vita aeterna se ipsos indignos reddiderunt*, nempe τῷ ἀπωθεῖσθαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ v. 46. v. *Dresigius* de V. M. 1, 24. *Grotius*, *Krebsius*, *Münthius*, *Loesnerus* et *Wolfius* ad h. l. c) Alii, veluti *Thalemanus*, verba exponunt: *qui animum habebant cupidum salutis aeternae*, *qui eam appetebant*, vt etiam passiuum vim reciprocam obtineat. Monent, τάττειν ἑαυτὸν ἐπί τι, vel, εἰς τι significare Graecis, *cupere*, *appetere aliquid*, *studiosum esse alicuius rei*, vt ap. Xen. Mem. 2, 1. 11. εἰς δουλείαν ἐμαυτὸν τάττω *seruus esse volo*. add. intpp. ad 1 Cor. 16, 15. d) *Morus* ad h. l. et in Diss. theologg. Vol. 1. p. 141. *Rosenmüllerus*, *Schottius*, alii, vertunt: *qui felicitati destinati erant*. Notant, Paulum vsum esse verbis vitae communis, quibus non sint substituendae notiones philosophicae et metaphysicae, verbis: *denen Gott die Seligkeit beschieden hatte*, non decretum absolutum, sine vlla conditione significari, non excludi studium hominis felicitatis consequendae, imo hunc sensum verbis inesse: *quibus*, *dum fidem*

doctrinae diuinae habebant, certa erat felicitas futura; similes locutiones legi quoque 1 Theff. 3, 3. 5, 9. Luc. 2, 34. Haec interpretatio, vtpote simplicissima, et vsui loquendi librorum N. T. conuenientissima, reliquis praeferenda videtur. *e*) Non defuerunt autem qui verbis hisce: ὅσοι ἦσαν τεταγ. εἰς ζ. αἰ. *qui destinati erant saluti aeternae*, probare ac stabilire conarentur dogma de praedestinatione et absoluto decreto. Sed huic opinioni, cum aliae caussae ab attributis Dei, iustitia, benignitate etc. petitae obstant, tum h. l. leges oppositionis et contextus. Nam Apostolus conuersionis suae ad gentiles hanc reddiderat rationem, quod illi doctrinam Christi repudiarent, seque felicitate perenni indignos iudicarent. Iam additur, ex gentilibus fidem habuisse, ὅσοι ἦσαν κ. τ. λ. vnde consequitur, veram caussam, cur a Deo vitae aeternae destinati fuerint gentiles, fuisse ipsorum fidem, sicut reiectionem doctrinae diuinae caussam, ob quam Iudaei se felicitate illa indignos reddiderunt. 49. *Ac tum per* omnem illam *regionem*, Pisidiam, *doctrina diuina diuulgabatur.*

50. οἱ δὲ Ἰουδαῖοι παρώτρυναν κ. τ. λ.] *Iudaei autem concitatis matronis religiosis* (proselytis) *et honestis, virisque primariis ciuitatis*: παροτρύνειν *impellere*, *concitare* v. *Kypkius* ad h. l. Per τὰς σεβομένας γυναῖκας, καὶ τὰς εὐσχήμονας *Heinrichsius* intelligit feminas religiosas, zeloque seruandorum rituum ethnicorum feruentes, honestatis studiosas. Monet, per τὰς σεβομένας non posse intelligi *conuersas*, propterea, quod non appareat, quid inducere potuerit Iudaeos, vt proselytos potissimum in suas partes traherent, at gentiles feminas, cultui numinum suorum religiosissime addictas, et honestate insignes, multum sane ad permouendam plebem valuisse. Me in his non habet assentientem. Etenim sine idonea ratione σεβόμεναι alio sensu positum sumitur, quam quo legebatur v. 16. et 43. Feminae illae h. l. memoratae, quae Iudaicam religionem amplexae erant, maritis gentilibus matrimonio iunctae

erant vid. *Michaelis* ad h. l. Ios. B. I. 2, 20. 2.. Has feminas, more proselytorum studio religionis quam susceperant tuendae et defendendae flagrantes v. *Heuman.* ad h. l., in suas partes trahere studebant Iudaei, doctrinae christianae aduersarii, vtpote quae excitandae persecutioni maxime essent opportunae, persuasis nimirum maritis, qui plurimum poterant. Addit enim Lucas, eas fuisse *εὐσχήμονας honestas*, i. e. honoratas, primariae auctoritatis, illustres. De vocabuli εὐσχήμων vi ac potestate vid. not. ad Marc. 15, 43. Particulam καὶ ante εὐσχήμονας, quae in codd. optimae notae deest, rectissime *Griesbachius* ex ordine eiiciendam censuit. Nam non omnes feminas religiosas concitabant Iudaei, sed ciuitatis primarias, nobili loco natas v. 17, 4. coll. v. 12. *καὶ τὲς πρώτες τῆς πόλεως et ciuitatis proceres* v. Act. 28, 18. *καὶ ἐπήγειραν διωγμὸν et tumultus mouebant* sc. οἱ Ἰεδαῖοι.

50. 51. *ἐκτιναξάμενοι τὸν κονιορτὸν — Ἰκόνιον] excusso aduersus eos terrae puluere a pedibus suis, Iconium profecti sunt.* Hac actione symbolica declarare volebant Paulus et Barnabas, se nihil amplius commercii habere velle cum hominibus istis v. not. ad Matth. 10, 14. Ἰκόνιον, hanc vrbem Strabo 12. p. 835. Plin. H. N. 5, 27. (qui eam *vrbem celeberrimam* vocat) Cic. ad Fam. 15, 4. Eustath. ad Dionys. Perieg. v. 857. *Lycaoniae* annumerant. Xen. Anab. 1, 2. 19. vrbem *Phrygiae* extremam versus Lycaoniam dicit; Ammian. Marcell. vero 14, 2. *Pisidiae* vrbem vocat. Haec situs differentia, a diuerso tempore, quo scriptores vixerunt, et a variis diuisionibus regionum per Romanos factis, haud dubie orta est. Ad Pisidiam Lucas hanc vrbem retulisse videtur, cum 14, 6. Lystram et Derben nominarit Lycaoniae vrbes add. 14, 21. *ἔρχεσθαι proficisci* cf. not. ad Luc. 2, 16. *οἱ δὲ μαθηταὶ ἐπληρῦντο χαρᾶς καὶ πνεύματος ἁγίε] christiani autem* qui Antiochiae Christo nomina dederant, *laetati sunt*, et quod ipsi ad Christi signa transierant, et de felici doctrinae

christianae prouectu v. 48. *et impleti sunt Spiritu S.*, sacro ardore correpti sunt, vt impauide et constanter doctrinam diuinam profiterentur. Sine idonea ratione *Zieglerus* in *Gableri* Journal für theol. Literat. B. 1. p. 156. (1801.) haec versus 52. verba a grammatico adscripta fuisse putat.

CAPVT XIV.*

1. Per Lycaoniam, Pisidiam (v. 21. 24.) Pamphyliamque Paulus et Barnabas Antiochiam Syriae redeunt. κατὰ τὸ αὐτὸ *Camerarius*, *Er. Schmidius*, alii, vertunt: *pro more*, subintelligunt ἔθος, vt adeo sit id. qd. κατὰ τὸ εἰωθὸς 17, 2. quod moris fuerit Apostolis, vt in itineribus suis synagogas sedulo frequentarent. Sed vt probe animaduertit *Kypkius* ad h. l. inde non euictum, verba κατὰ τὸ αὐτὸ hunc significatum ferre posse. Imo notant, *simul* (Vulg.), *vna*. Paulus et Barnabas vna ingressi sunt synagogam. Hesychius: κατὰ τὸ αὐτὸ, ὁμοῦ. Sic legitur etiam κατὰ τὸ αὐτὸ apud Ael. H. V. 14, 8. δύο εἰκόνας εἰργάσατο Πολύκλειτος κατὰ τὸ αὐτὸ, aliisque in locis pluribus a *Kypkio* ad h. l. allatis. In versione septuagintavirali respondet Hebr. יחדו Ex. 26, 24. 1 Sam. 11, 11. 30, 24. 1 Regg. 3, 18. quod per ἐπὶ τὸ αὐτὸ expressum legitur Deut. 22, 10. 25, 5. καὶ λαλῆσαι — πλῆθος] *et tanto cum successu docuerunt, vt multi e Iudaeis et Graecis ad sacra christianorum adducerentur.* Ἕλληνες et ἔθνη alias tanquam vocabula idem valentia inter se permutantur v. *Fischerus* de vitiis Lexx. N. T. p. 556. vnde et h. l. per τοὺς Ἕλληνας plures interpretes gentiles intelligunt, quos Apostoli vel in synagoga ad religionem christianam adduxerint (verum gentiles synagogas frequentasse idoneis argumentis probari nequit) vel extra synagogam. Sed significantur proselyti portae,

Graeci proselyti, vt recte viderunt *Beza*, *Hammondus*, *Calouius*, alii, v. ad 13, 42.

2. κακῶν h. l. notat: *exacerbare*, *contra alterum excitare et irritare*, *erbittern*, *aufhetzen*. Hanc verbi significationem interpretes nonnulli plane insolentem habuerunt, sed temere, ea enim apud probae notae scriptores occurrit, vt *Kypkius* et *Krebsius* exemplis luculentis ad h. l. demonstrarunt. Sic ap. Ioseph. Ant. 16, 7. 3. de Herode per mala domestica excruciato et ad crudelitatem irritato dicitur: ἐκακοῦτο δὲ ταῖς ὑποψίαις καὶ χειρῶν ἀεὶ γενόμενος ἑκάστου κατὰ πάντων ἐπίστευεν *irritabatur suspicionibus, et peior in dies factus, omnibus contra omnes credebat*. ib. 8, 6. κακοῦσθαι est, *contra aliquem irritari*, vbi tanquam synonymum ὀργῆς ἀναπλησθῆναι iungitur. Sic h. l. eius synonymum est ἐπήγειραν. Verba autem τὰς ψυχὰς τῶν ἐθνῶν κατὰ τῶν ἀδελφῶν (cum constructio κακοῦν τινα κατά τινος insolens sit) iungi debent cum ἐπήγειραν, hoc sensu: *Iudaei vero pertinaces concitarunt et irritarunt animos gentilium aduersus fratres* i. e. Messiae cultores. Est enim, vt *Krebsius* ad h. l. annotauit, is scriptorum, cum Graecorum, tum Latinorum mos, vt, praemissis pluribus, ea interdum subiiciant, quae constructione non proximis iungenda, sed ad remotius et nonnunquam ordine primum, referri debeant v. *Abreschius* Annotatt. ad loca quaedam N. T. p. 619.

3. ἱκανὸν μὲν οὖν χρόνον διέτριψαν κ. τ. λ. 4. ἐσχίσθη δὲ κ. τ. λ. 5. ὡς δὲ κ. τ. λ. verte: *attamen* (Act. 26, 22, v. *Noldii* Concordd. Particc. p. 331., *bs Tymp.*) *longo tempore ibi versati* etc. 4. *Scindebatur autem ciuitas* etc. 5. *Cumque* etc. ἱκανὸν χρόνον diutius, satis longo tempore v. Luc. 8, 27. Act. 8, 11. 9, 23. παῤῥησιαζόμενοι ἐπὶ τῷ κυρίῳ explicant: *libere Iesum eiusque doctrinam profitentes*, vt sit id qd. παῤῥησιαζόμενοι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ 9, 27. μαρτυροῦντι τὸν λόγον com-

probanti doctrinam eius beneficio debitam; καὶ διδόντι σημεῖα κ. τ. λ. dum patrari iubebat, f. eo quod etc. coll. Marc. 16, 17. Sed κύριος de Deo accipiendum videtur, ita, vt ἐπὶ τῷ κυρίῳ sit: freti Deo, fiducia in Deo posita, vel adiuti a Deo, libere docebant. Praepositio enim ἐπὶ saepius notat, propter, per atque caussam efficientem et mouentem indicat v. Act. 3, 16. et Schleusneri Lex. sub h. v. De Deo esse cogitandum arguit ipsa vox λόγος τῆς χάριτος αὐτοῦ. Doctrina enim christiana dicitur χάρις Θεοῦ Act. 13, 43. Hebr. 12, 15. λόγος τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ Act. 20, 32. add. 2 Cor. 1, 12. 6, 1. non autem χάρις τοῦ Χριστοῦ. Confirmat hanc interpretationem etiam locus Hebr. 2, 4. τῷ μαρτυροῦντι τῷ λόγῳ τῆς χάριτος κ. τ. λ.] qui doctrinam ipsius beneficio debitam confirmabat, efficiendo, vt per eos prodigia et miracula fierent. μαρτυρεῖν comprobare, confirmare, auctoritatem conciliare, vt συνεπιμαρτυρεῖν legitur Hebr. 2, 4. vbi v. interpp. Alexandrini Iudaei verbo μαρτυρεῖν expresserunt Hebr. הֵעִיד 1 Regg. 2, 42. Neh. 9, 29, 30. λόγος τῆς χάριτος doctrina Dei beneficio debita, vt 20, 24. 32. Verbis σημεῖα καὶ τέρατα, quae saepius in literis sacris iunguntur, et a Philone v. c. de Vita Mosis 1. p. 617. significantur omnino varii generis miracula. Caeterum καὶ ante διδόντι auctoritate plurimorum optimorumque codd. recte expunxerunt Bengelius, Griesbachius et Matthaeius.

4. ἐσχίσθη δὲ τὸ πλῆθος τῆς πόλεως] in partes eiues scissi sunt: σχίζεσθαι in partes abire, subaudiendum εἰς δύο γνώμας in duas partes, dissidium ortum est inter populum istius vrbis. Lucianus Asino 54. τὸ θέατρον εἰς δύο γνώμας ἐσχίζετο. Herodo. 4, 119. ἐβουλεύοντο οἱ βασιλῆες οἱ ἀπὸ τῶν ἐθνέων ἥκοντες καὶ σφέων ἐσχίσθησαν αἱ γνῶμαι. Diod. Sic. p. 294. B. σχιζομένων τῶν Σικελιωτῶν πόλεων. Ioh. 7, 43. σχίσμα ἐγένετο δι' αὐτόν. add. 10, 19. Virg. Aen. 2, 39. Scinditur incer-

tum studia in contraria vulgus. σὺν τινι εἶναι valet, partes alicuius sequi, facere cum aliquo Xen. Cyr. 5, 2. 13. extr. τὰς σὺς, ἐπεὶ σὺν ἡμῖν εἶσι. 5, 5. 25. οὐδένα αὐτὸς σὺν αὐτῷ βούλεσθαι εἶναι. Nomen ἀπόστολοι quo Paulus et Barnabas h. l. insigniuntur, quod proprie et κατ' ἐξοχὴν iam tum adhibebatur de duodecim illis primariis religionis christianae doctoribus v. Matth. 10, 2. h. l. omnino ecclesiae doctorem declarat vt Rom. 16, 7.

v. 5. ὡς δὲ ἐγένετο ὁρμὴ κ. τ. λ.] cumque gentiles et Iudaei vna cum primoribus suis consilium cepissent: ὁρμὴ dicitur etiam de impetu animi, consilio, proposito, vt h. l. Iac. 3, 4. Diod. Sic. p. 130. D. ὁρμῆς αὐταῖς ἐμπεσούσης ἀπελθεῖν πολλὰ μέρη τῆς οἰκουμένης. ib p. 652. B. ἀμετάθετον αὐτῶν τὴν ὁρμὴν ἑώρων immutabile viderunt eorum consilium s. propositum. Herodi. 8, 8. 6. τῷ θυμῷ μὴ κρατήσαντες, ὁρμῇ δὲ ἀλόγῳ χρησάμενοι iracundiae impotentes, impetu vesano acti. Ouid. Fast. 4, 822. Admuit, unde venit, dixi, sua membra secandi impetus? Hesychius: ὁρμὴ, βουλὴ, ἐπιθυμία vid. Münthius ad h. l. Male alii ὁρμὴ accipiunt de inuasione, tumultu excitato, hoc sensu: cum gentiles atque Iudaei vna cum primoribus suis impetum fecissent i. e. facere conati essent, vt contumeliose tractarent etc. Hanc explicationem contextus repudiat coll. v. 6., συνιδόντες re cognita, comperta v. 12, 12. Diod. Sic. p. 383. D. συνιδὼν τὴν τῶν ἐναντίων ταραχὴν aduersariorum perturbatione intellecta v. Münthius ad h. l. κατέφυγον e mandato Christi Matth. 10, 23. Pro συνιδόντες Hammondus ad 12, 12. legi vult σπεύδοντες. Temere. Λύστραν] dicebatur haec vrbs non tantum ἡ Λύστρα vt h. l. v. 21. 16, 1. sed etiam genere neutro τὰ Λύστρα v. 8. a Ptolomaeo Geogr. 5, 4. Isauriae, quae Lycaoniae vicina erat, tribuitur, vt a Strabone 12. p. 853. Derbe v. Wetstenius ad h. l. add. Cellarii Notitia Orbis Antiqui T. 2. L. 3. c. 4. p. 115. erant hae vrbes in Lycaonia

confinii sitae, et tunc temporis Lycaoniae accensebantur vid. not. ad 13, 52. et adeo non necesse sit cum *Drusio* verba explicare: fugiebant in ciuitates Lycaoniae *et* (Isauriae) Lystram ac Derben.

8 sqq. Lystrae sanat Paulus hominem a natalibus inde pedibus debilem. *ἐκάθητο erat, habitabat*, ita quoque Hebraicum verbum ישׁב legitur Ies. 9, 1. et Graecum καθῆσθαι Act. 18, 11. Luc. 24, 49. Pro περιεπεπατήκει in aliis libris legitur περιπεπατήκει, quam lectionem rectissime in ordinem recepit *Griesbachius*. Scilicet vulgo in temporibus plusquamperfectis, ante augmentum et repetitam verbi consonam, aliud ε praefigitur, velut in ἐπεποιήκειν, ἐτετύφειν etc. Sed illud nouum plusquamperfecti augmentum ab Atticis saepe abiicitur v. *Iungermannus* ad Longi Pastoralia p. 215. *Casaubonus* ad Athen. Lib. 2. c. 15. *Hemsterhusius* in Obss. Misc. Vol. 4. p. 291. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 2. p. 316. *Valckenarius* in Scholis ad h. l. Sic infra legitur πεπιστεύκεισαν v. 23. πεποιήκεισαν Marc. 15, 7. παραδεδώκεισαν ib. v. 10. ἐκβεβλήκει pro ἐξεβεβλήκει Marc. 16, 9. οὗτος ἤκουε τοῦ Παύλου λαλοῦντος κ. τ. λ.] *hic cum Paulum docentem audiret* attentius, *hic eum intuitus, atque intelligens, eum firmam spem salutis concepisse*. Vultus hominis significabat sensum animi pium, eumque spem recuperandae Pauli ope valetudinis fouere. Hunc sensum, hanc spem, excitarant, cum Pauli oratio, tum insignia facta in vicinis oppidis v. 3. a Paulo edita, de quibus homo ille audiuerat. Ex *Heinrichsii* sententia Paulus cum Lycaonio illo non diu collocutus est, nec eius fidem examinauit, antequam eum sanaret, quoniam linguae Lycaoniae ignarus erat. Haec vero ratio est parum probabilis. Etenim Graeca lingua vbiuis fere terrarum, etiam in Lycaonia, illa aetate vulgo nota erat, Paulus ad Lystrenses verba faciens v. 7. 15 sqq. Graeco sermone vtebatur, et Graece alloquebatur hominem illum, qui ipsum docentem

audiuerat. Quodsi ergo statuitur, Paulum cum homine pedibus debili non esse collocutum, eiusque fidem explorasse antequam eum sanaret; fatendum est, in silentio scriptoris non liquere, cur Paulus id facere omiserit. Sed verba *ἰδὼν κ. τ. λ.* *intelligens* etc. etiam hanc interpretationem admittunt: e colloquio cum homine illo instituto intelligens. Lucas breuitatis studiosus est, et res minutas, quae per se facile intelligi possunt, omittere solet. *πίστις* in hac verborum complexione est fiducia se posse Pauli ope sanari. Sermo enim est de aegroto, et *σώζεσθαι* etiam alias de sanitatis restitutione ponitur, vt 4, 9. Matth. 9, 21 sq. al.

11. *ἐπῆραν τὴν φωνὴν — λέγοντες*] *voce sublata exclamabant* Philostrat. Vit. Apollon. 5, 33. *ἀνοιδήσας δὲ ὑπὲρ τὸ μέτρον τότε, καὶ τὴν φωνὴν ἐπάρας παρ᾽ ὃ εἰώθει ἔφη* *tum vero immodice ira tumescens praeter morem sublata voce dicebat.* v. *Elsnerus* ad h. l. *Λυκαονιστί*] *dialecto Lycaonia.* Graeca lingua in Asiae regionibus in vsu erat, retinebatur tamen etiam lingua patria, eaque inprimis populus vtebatur. Quaenam linguae Lycaoniae ratio fuerit, definiri nequit. *Grotius* linguam Lycaoniam eandem fuisse putat, quae Cappadocum fuerit, in quam sententiam eum vicinitatis ratio induxisse videtur. *Iablonskius* in diss. de lingua Lycaonica (v. *Wolfius* ad h. l.) statuit, eam fuisse dialectum Graecam, sed Assyriacae proximam et inde deductam. *Guhlingius* in Diss. de lingua Lycaonica a Pelasgis Graecis orta Viteb. 1726. 4. contendit, Lycaonicam linguam ab origine Graeca dimanasse, migratione tamen, coalitione cum aliis gentibus, longinquitate temporis, arte vel negligentia incolarum, varia ratione mutatam esse et a pristina stirpe, more linguarum communi defecisse. Caeterum Lycaones Lycaonia dialecto vsos fuisse, Lucas propterea annotauit, vt ostenderet, Paulum non intellexisse, quae tum Lycaonice dicerentur, quodsi enim intellexisset, impedinisset statim conatus hominum, eosque meliora edocuisset, nec exspectas-

ſet, donec ſacerdos accerſitus cum tauris et coronis accederet, quod non niſi poſt aliquam temporis moram fieri poterat. Quae ſunt verba *Wetſtenii* ad h. l. Cui praeiuit Chryſoſtomus, qui haec habet: ἤθελε θύειν· ἀλλ' οὐκ ἦν τούτο οὐδέπω δῆλον, τῇ γὰρ οἰκείᾳ ἐφθέγγοντο φωνῇ λέγοντες· ὅτι οἱ θεοὶ κ. τ. λ. διὰ τοῦτο οὐδὲν αὐτοῖς ἔλεγον· ἐπειδὴ δὲ εἶδον τὰ στέμματα, τότε ἐξελθόντες διέῤῥηξαν τὰ ἱμάτια αὐτῶν. — οἱ θεοὶ ὁμοιωθέντες κ. τ. λ.] *dii aſſumta forma humana ad nos deſcenderunt.* καταβαίνειν verbum de deorum ad mortales aduentu ſcriptoribus exteris frequens, ita legitur ap. Arrian. Epictet. 3, 1. aliisque in locis ab *Elsnero* ad h. l. laudatis. Latini hanc in rem vſi ſunt verbis *deſcendere* Horat. Carm. 3, 4. 1. *delabi* Virg. Aen. 7, 620. Peruulgata autem erat olim apud gentes opinio, deos vel ad cognoſcenda hominum facta, vel ad ornandos eos beneficiis interdum forma humana indutos hominibus apparere, in eosque beneficia conferre. Hom. Odyſ. ρ', 484. Καί τε θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσι Παντοῖοι τελέθοντες ἐπιστρωφῶσι πόληας. *Hoſpitibus diui ſimiles vultumque ſonumque Per varias vrbes vltro citroque mearunt.* Catull. 65, 384. *Praeſentes namque ante domos inuiſere caſtas Saepius et ſeſe mortali oſtendere coetui Coelicolae, nondum ſpreta pietate, ſolebant.* add. Heſiod. Ἔργ. 248 ſs. Ouid. Met. 1, 212. Iamblich. 2, 3. p. 41. c. 6. p. 47. cf. *Spanhemius* de Vſu et Praeſtant. Numiſm. Diſſ. 7. p. 426 ſq. et in notis ad Callim. h. in Pallad. v. 101. *Elsnerus*, *Albertius* et *Wetſtenius* ad h. l.

12. Lyſtrenſes in Paulo, Mercurium, in Barnaba, Iouem, ſe videre credebant, adeoque de diuinis honoribus vtrique exhibendis cogitabant. Quaeritur autem, cur Lyſtrenſes Paulum et Barnabam, Mercurium et Iouem eſſe ſuſpicati ſint? Scilicet a) putabant veteres, deos vrbes potiſſimum ſibi ſacras inuiſere. Lyſtrae autem Iupiter colebatur coll. v. 13. et probabile eſt, etiam Mercurium, qui apud omnes fere antiquas gentes, maxime vero apud

Afiae minoris populos, in fummo honore fuit, qui deus mercatorum, et omni lucro praeeffe credebatur, Lyftrae fuum templum habuiffe, v. *Guhlingius* de Paulo Mercurio ad Act. 14, 12. Viteb. 1726. p. 7. et *Walchius* in Spicilegio Antiquitatum Lyftrenfium Act. 14. Ienae 1759. p. 9 fq. Solebat porro b) vt ex hiftoria mythica conftat, Mercurius Iouem in terras defcendentem comitari, Plautus Amphitr. 1, 1. 1. *In faciem verfus Amphitruonis Iuppiter Dum bellum gereret cum Telebois hoftibus Alcmenam vxorem cepit vfurariam Mercurius formam Sofiae ferui gerit abfentis.* Ouid. Met. 8, 626. *Iuppiter huc, fpecie mortali, cumque parente Venit Atlantiades* (Mercurius nepos Atlantis) *pofitis caducifer alis.* Faftt. 5, 495. *Iuppiter et lato qui regnat in aequore frater Carpebant focias Mercuriusque vias.* c) Peruulgata denique etiam erat fabula et in Lyftrenfium ore verfabatur, in confiniis Lycaoniae Iouem et Mercurium olim Phrygiam peragraffe, et a Philemone ac Baucide fuiffe exceptos v. Ouid. Met. 8, 611 fs. Phrygia enim fuit Lycaoniae contermina v. Plin. H. N. 5, 41. Hanc pietatis Lyftrenfium erga Apoftolos cauffam attulit et vberius expofuit *Gelpke* in Symbola ad interpretat. loci Act. 14, 12. Lipf. 1812. 4. Ex iis quae hactenus disputata funt, facile patet, cur de Ioue et Mercurio praecipue cogitarint Lyftrenfes. Sed quaeritur etiam 2) cur Barnabam pro Ioue, Paulum vero pro Mercurio habuerint? Lucas ipfe fubiungit rationem, Paulum nimirum Mercurium fuiffe vocatum, ἐπειδὴ αὐτὸς ἦν ὁ ἡγέμενος τοῦ λόγου quia verba praeibat, primas partes in loquendo tenebat. Mercurius autem fermonis et eloquentiae auctor, praefes et deus habebatur Horat. Carm. 1, 10. 1. *Mercuri facunde nepos Atlantis Qui feros cultus hominum recentum Voce formafti catus.* add. Ouid. Faftt. 5, 688. Macrob. Saturn. 8, 8. *fcimus Mercurium vocis et fermonis potentem.* Hinc Iamblicho de Myfter. init. dicitur θεὸς ὁ τῶν λόγων ἡγεμὼν ὁ Ἑρμῆς. vbi v. *Galeus.* Lucian. Pfeudol. 24. ὁ λόγιος Ἑρμῆς. v. *Elsnerus* ad h. l. Praeterea Iouem Mercurii ore ad mor-

tales loqui, et quid fieri, quid agi ab ipsis vellet, per ipsum significare, olim creditum fuit, vnde Horat. Carm. 1, 10. 5. eum vocat *magni Iouis et deorum nuntium*, et Philo Legat. ad Cai. p. 1005. τὸν ἑρμηνέα καὶ προφήτην τῶν θείων. Apollodor. 3, 10. 2. Ζεὺς δὲ αὐτὸν (Ἑρμῆν) κήρυκα ἑαυτοῦ καὶ θεῶν ὑποχθονίων τίθησι. add. Macrob. Saturn. 1, 19.

13. *Ἱερεὺς* intelligendus est haud dubie inter sacerdotes Iouis sacerdos primarius, et ipsius ordinis antistes. Sic *ἱερεὺς* pro *ἀρχιερεὺς* occurrit 5, 24. al. etiam apud gentiles sacerdotem summum dictum fuisse *ἱερέα* docuit *von Dale* diss. ant. et marm. illustr. p. 381. τοῦ Διὸς τοῦ ὄντος πρὸ τῆς πόλεως αὐτῶν] *Iouis qui erat in suburbio* i. cuius fanum in suburbio erat. Recte obseruauit ad h. l. *Heinsius*, intelligi Iouem Πρόπυλον, qui ante vrbem coleretur, quod πολιοῦχος vrbis Deus tutelaris, custos et conseruator esset. Adiecit Lucas, vt annotauit *Walchius* l. l. p. 22. quoniam in vna vrbe vnum saepe numen, pro diuersis epithetis singularia beneficia designantibus, in diuersis cultum est templis, diuersaque sacra et diuersos sacerdotes habuit, vt adeo verba Ζεὺς ὁ πρὸ τῆς πόλεως haud obscure doceant, Iouem sub diuersis nominibus a Lystrensibus esse cultum, eiusque sacerdotes ob id ipsum diuersi generis fuisse. Deorum tutelarium simulacra in suburbiis, ante portam olim locata fuisse, pluribus comprobarunt *Spanhemius* ad Callim. h. in Pallad. p. 591. *Elsnerus*, *Wolfius* ad h. l. *Potterus* et *Meursius* ad Lycophr. v. 356. Solebant vero etiam templa deorum ante vrbes in suburbiis exstrui v. *Tzetzes* ad Lycophr. l. c. *Elsnerus* ad h. l. De simulacro Iouis ante vrbis portam posito h. l. sermo non esse potest, nam vt probe monuit *Valckenarius* in Opusco. Vol. 2. (Lipf. 1809.) p. 295. add. Selecta ex eiusd. scholis etc. Vol. 1. p. 509. deorum statuae sic sub dio collocatae, septo, ἕρκει vel περιβόλῳ cinctae, suos certe non ha-

bebant sacerdotes. Intelligendum ergo est *templum Iouis* prope vrbem conditum, et omissum est vocabulum *ἱερὸν*, vt ap. Aristoph. Plut. 358. *ἥκεις παρὰ τοῦ Θεοῦ e fano Apollinis* ib. 653. *πρὸς τὸν Θεὸν in templum Aesculapii*, Herodo. 1, 182. *κοιμᾶται ἐν τῷ τοῦ Διὸς (ἱερῷ) τοῦ Θηβαίου γυνή*. Callim. epigr. 61. *ἐν Ἴσιδος*. Aristoph. Plut. 411. *εἰς Ἀσκληπιοῦ in templum Aesculapii ire*. Porphyr. de abstin. 2, 10. *βοῦν δὲ Δίομος ἔσφαξε πρῶτος, ἱερεὺς ὢν τοῦ πολιέως Διός*. Eadem ellipsis Latinis frequens Cic. ad Diu. 8, 4. *sed cum senatus habitus esset ad Apollinis*, Horat. Serm. 1, 9. 35. *ventum erat ad Vestae* sol. aedes. *ταύρους καὶ στέμματα ἐπὶ τοὺς πυλῶνας ἐνέγκας*] *tauros coronatos adduxit*. Duos sacerdos adduxit tauros, vt vnum Barnabae, tanquam Ioui, alterum Paulo, tanquam Mercurio immolaret. Mercurii sacrificiis boues fuisse adhibitos docet Persius Sat. 2, 44. *Rem struere exoptas caeso boue, Mercuriumque Arcessis fibra*. Ioui quoque factum fuisse tauris comprobant loci Hom. Il. β', 402. Xen. Cyr. 8, 3. 6. et 11. Liu. 22, 10. 41, 14. Virg. Aen. 3, 21. 9, 627. v. *Spanhemius* ad Callim. h. in Apoll. v. 79. *Feithius* Ant. Homer. 1, 9. *Cuperus* Apotheosi p. 74. Sed *ταύρους καὶ στέμματα* per figuram *ἓν διὰ δυοῖν* positum est pro *ταύρους ἐστεμμένους*, vt ap. Virg. Georg. 2, 192. *pateris libamus et auro*, pro, pateris aureis, Seruio interprete. Exempla plura huius figurae attulerunt *Glassius* Phil. S. p. 18 sq. et *Münthius* ad h. l. Erant igitur tauri *στεφηφόροι* s. *στεφανοφόροι* vt Lycophron eos vocat Cassandr. 327. Victimae floribus s. corollis ornabantur Statius Theb. 4, 449. *Tum fera caeruleis intexit cornua sertis*. Prudentius Peristeph. v. 1021. *Huc taurus ingens fronte torua et hispida Sertis reuinctus aut per armos floreis Aut impeditus cornibus deducitur, Nec non et auro frons coruscat hostiae* (inaurari etiam solebant cornua victimarum Virg. Aen. 9, 627.) *Setasque fulgor bractealis inficit*. add. Theophr. Char. c. 21. Iuuenal. 13, 65. Seruius ad Virg. Aen. 5, 366. Tertullian. Cor. milit. c. 10. *Münthius* et *Wetstenius* ad h. l. Alii, veluti

Grotius, simpliciter intelligi volunt *tauros* et *coronas*, et cogitant de coronis Barnabae et Pauli capitibus imponendis, ostentandae pietatis, et cumulandi diuini cultus caussa. Prouocant ad verba quae in ep. Ieremiae s. in libro Baruchi 6, 9. leguntur: κατασκευάζουσι στεφάνους ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν θεῶν αὐτῶν. Sed sacerdotem Paulum et Barnabam coronare voluisse, ex illo more veterum, statuas deorum coronandi, non satis tuto colligi potest. ἐπὶ τοὺς πυλῶνας] *ad vestibulum* s. *portam*, aedium in quas Paulus et Barnabas diuerterant. Pluralis vim habet singularis, vt saepius. Neque audiendus *Er. Schmidius*, qui contra codd. fidem legi vult τοῦ πυλῶνος. Haec autem verba ἐπὶ τοὺς πυλῶνας nonnulli explicant: *ante portam vrbis*, quam etiam πυλὼν designat in vers. Alex. 1 Regg. 17, 10. Alii: *ante portas templi*. Sed Paulus et Barnabas non erant in templo; nec facile perspicitur, cur in templo diuinum honorem sacerdos iis exhibere voluerit, potius coram Ioue ipso praesente, quam ad aram eius victima mactanda erat. Imo πυλὼν est porta domus in qua Apostoli erant. Neque tamen cum *Beza*, *Er. Schmidio*, *Rosenmüllero*, *Heinrichsio*, haec intra vrbem gesta arbitror, id quod colligunt e v. 19. vbi Paulus vrbe eiectus dicitur. Non enim inde sequitur, ea quae h. l. et v. 19. leguntur, eodem tempore esse facta. Contra tempore opus fuit, donec, id quod v. 19. expresse additur, populo a Iudaeis Antiochenis persuaderetur, vt vrbe eos eiicerent, quos ante deos esse existimarant. Verisimilius ergo est, Paulum in suburbio publice docuisse, ibique claudum sanasse, eoque sanato, vt laudes hominum fugeret, vna cum Barnaba se recepisse in aedes, in quibus diuersabantur, (nec enim legitur eos homine illo sanato porro edocuisse populum); ibi audiebant (ἀκούσαντες v. 14.) sacerdotem, magna eum comitante populi multitudine (σὺν τοῖς ὄχλοις v. 13.) accedere, vt ipsis immolaret.

14. διαῤῥήξαντες τὰ ἱμάτια αὐτῶν] *conscissis vestibus*,

quo vehementius declararent, se idolorum cultum detestari. Solebant Hebraei vestes discindere, prae indignatione, si blasphemias audiebant v. Matth. 26, 65. in luctu prae dolore Gen. 37, 29. Num. 14, 6. v. *Geierus* de luctu Hebr. 21, 11. διαῤῥήξαντες positum est pro διαῤῥηξάμενοι. Nempe in libris scriptorum proborum διαῤῥῆξαι ita vsurpatur, vt notet *discidisse vestem alienam*, διαῤῥήξασθαι *discidisse vestem suam*. Sed recentiores scriptores saepe Actiuo pro Medio vsi sunt v. Berglerus ad Alciphr. p. 130. *Hemsterhusius* in Obss. Miscell. Vol. 5. T. 3. p. 64. *Wesselingius* ad Diod. Sic. p. 186 sq. T. 2. Sic etiam οἱ ό Gen. 37, 29. 34. al. et scriptores N. T. Marc. 14, 63. Matth. 26, 65. Lucas h. l. qui hoc facere potuerunt eo rectius, quia nominibus rerum addiderunt pronomina reciproca ex Hebraica ratione, vt Matth. l. l. διέῤῥηξε τὰ ἱμάτια αὐτῦ h. e. διεῤῥήξατο τὰ ἱμάτια. Pro εἰσεπήδησαν cum plurimis optimae notae codd. legendum est ἐξεπήδησαν *prosilierunt ad multitudinem*, hoc saltem altero multo rarius est, atque adeo facilius altero potuit mutari, quare et ἐξεπήδησαν probarunt *Millius* Prolegg. §. 972. *Abreschius* Obss. ad N. T. p. 608. *Valckenarius*, *Heinrichsius* ad h. l. alii, et recepit *Griesbachius*.

15. κράζοντες καὶ λέγοντες *alta voce clamantes*. ὁμοιοπαθεῖς similis naturae, similibus affectionibus obnoxii, caduci, fragiles et mortales non minus quam vos, id. qd. ὅμοιοι ὑμῖν vt Iac. 5, 17. Opponitur Deo immortali et diis qui immortales habebantur. Vulgatus vertit: *nos mortales sumus, similes vobis homines*. Bene *Millius* Prolegg. §. 1309.: Explicatio marginalis ibi *mortales τῦ similes*, quae postea in versionem irrepsit. εὐαγγελιζόμενοι ὑμᾶς *vos cohortantes* id. qd. παρακαλῦντες. Pronomen ὑμᾶς pertinet ad verbum εὐαγγελίζεσθαι, quod eo[illegible]ias cum accusatiuo construitur, vt infra v. 21. ἀπὸ τύτων τῶν ματαίων] *ab hisce vanis superstitionibus*. Plerumque ad ματαίων subintelligunt θεῶν, cum opponatur Θεῷ

ζῶντι, sed ipsum pronomen τέτων docet Paulum loqui de conatu Lystrensium sacrificium offerendi Apostolis, nec deorum statuas attulerant. Sed μάταιος non tantum de idolis dicitur, vt Zach. 11, 17. vbi in textu Hebraico est אלילים. Ier. 2, 5. vbi respondet Hebr. הֶבֶל vanitas, verum etiam de ipso *idolorum cultu* adhibetur, vt 1 Regg. 16, 2. vbi Alexandrini Iudaei hoc vocabulo expresserunt Hebr. חַטָּאת v. *Bielii* Thes. h. v. Θεὸς ζῶν *Deus verus* id. qd. ἀληθινὸς vid. not. ad Matth. 16, 16.

16—18. *Qui praeteritis seculis omnes gentes suo more viuere passus est.* ταῖς ὁδοῖς scl. ἐν vt ep. Iud. v. 11. τῇ ὁδῷ τῦ Καΐν ἐπορεύθησαν. v. *L. Bosius* Ellips. sub ἐν p. 703. *Schaefer.* πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν suo tramite incedere. ὁδος vt דרך notat, vitae instituta, viuendi consuetudinem, sed cum h. l. de cultu Dei et numinum falsorum sermo sit, verbis inest sententia haec: Deus gentes siuit suas de colendo numine opiniones sequi, non iis dedit legem, vt Iudaeis, non iis misit legatos, vt Iudaeis coll. 17, 30. καίτοιγε οὐκ ἀμάρτυρον κ. τ. λ.] *quamquam haud obscura de se testimonia dedit, beneficiis tribuendis.* καίτοιγε *quamquam*, vt ap. Arrian. Epictet. 3, 24 ταῦτα τὰ ὀνόματα δύσφημά ἐστ καίτοιγε ἀλλὰ ταῦτα ὀκνεῖν δεῖ φθέγγεσθαι *haec nomina ominosa sunt, quamquam ne ab his quidem dicendis est abhorrendum* v. *Elsnerus* ad h. l. ἀμάρτυρος dicitur, de quo nullum extat testimonium, documentum, e quo cognoscatur, quis et qualis sit vt ap. Thucyd. 2, 41. ὑρανόθεν ἡμῖν υἱετὺς διδὺς — καρδίας ἡμῶν] *coelitus concedendo vobis pluuiam, atque frugifera anni tempora: largiterque vobis praebendo alimenta atque laetitiam,* quae vitae bona et commoda non idolis vestris accepta sunt referenda. Ps. 145, 15. 16. Cic. de N. D. 1, 2. *Et fruges et reliqua, quae terra parat, et tempestates, et temporum varietates coelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignit, maturata pubescunt, a diis immortalibus tribui generi humano.*

Sententias similes alias vid. ap. *Gatackerum* ad Antonin. 7, 70. p. 235. 8, 19. p. 244. Pro ἡμῖν et ἡμῶν quod explicant: nobis omnibus, gentilibus atque Iudaeis, auctoritate plurium codd. recte reposuit *Griesbachius* ὑμῖν et ὑμῶν, hanc lectionem contextus flagitat; loquitur enim Paulus de beneficiis a Deo gentilibus tributis, quibus Deus iis dedisset testimonia de se satis perspicua. καρδία nonnulli de *ventriculo*, *stomacho* intellexerunt v. *Wolfius* ad h. l. *Schleusnerus* in Lex. h. v. Sed καρδίας ὑμῶν ex Hebraismo positum est pro ὑμᾶς *vos*. Saepius enim voc. לב vim pronominis obtinet. εὐφροσύνη gaudia huius vitae. Sil. It. 15, 55. *Quantas ipse Deus laetos generauit in vsus Res homini plenaque dedit bona gaudia dextra.* 18. καὶ ταῦτα λέγοντες κ. τ. λ.] *haec dicentes, vix impediuerunt populum, quo minus ipsis immolaret victimas;* καταπαύειν h. l. vim actiuam habet, ita, vt sit: *compescere*, vt in vers. Alex. Ps. 84, 3. ap. Herodo. 1, 87. Hom. Il. 15, 105. 16, 618. Diod. Sic. p. 716. A. πρὸ τοῦ τὸν κήρυκα καταπαῦσαι τὰς θορυβοῦντας ἅπαντας σιωπὴν παρέσχοντο *priusquam tumultuantes praeco inhiberet, silentium praebuerunt omnes.* vid. et *Glassius* Phil. S. p. 252.

19. Paulo post aduenerunt (בוא Gen. 42, 21.) Iudaei, Antiochia, Pisidia et Iconio huc profecti, qui ibi iam hostilem in Apostolos animum prodiderant, et tumultus contra eos excitauerant v. 13, 14. 50. 14, 1 ss. hi in suas partes pertraxerunt turbam mobilem, ita, vt Paulum, quem modo deum esse putarat, vtpote deorum contemtorem, et falsum doctorem, lapidibus obrueret. πείσαντες vid. ad 12, 20. λιθάσαντες τὸν Παῦλον κ. τ. λ.] *vt lapidarent Paulum, cumque extra vrbem raperent, mortuum esse rati.* Nonnulli interpp. λιθάσαντες ἔσυρον per hysterologiam dictum esse putant pro, *vt Paulum extra vrbem raptum, lapidibus tamdiu obruerent, donec eum exspirasse crederent.* Citra necessitatem. Concitarunt autem

Iudaei illi tumultum contra Paulum, non contra Barnabam, et persuaserunt multitudini, vt Paulum lapidibus obrueret, quia Paulus erat ὁ ἡγούμενος τοῦ λόγου v. 12. adeoque iis magis inuisus quam Barnabas.

20. 21. *κυκλωσάντων δὲ αὐτὸν τῶν μαθητῶν christianis autem eum cingentibus*, sepeliendi caussa. *ἀναστὰς εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν surrexit, vrbemque* clam *repetiit*. Pricaeus suspicatur Paulum mortem simulasse, non quidem lucis vsurae cupidine, sed Christum praedicandi, pluresque ob eum agones subeundi. *Pricaei* sententiae subscripsit etiam *Wetstenius*. Probabilius tamen est, Paulum vulneribus debilitatum, deliquium animi passum esse, et tempore interiecto, ad se rediisse. 21. *μαθητεύσαντες discipulos fecerunt, multos ad religionem christianam adduxerunt, in coetum christianorum receperunt* vid. not. ad Matth. 28, 18. *Λύστραν καὶ Ἰκόνιον καὶ Ἀντιόχειαν reuersi sunt Lystram, Iconium et Antiochiam* Pisidiae, vt christianos ibi degentes confirmarent, ne calamitatibus ab Apostolis perferendis, et quae ipsis quoque imminerent perturbarentur et a religione christiana deficerent 2 Tim. 3, 11.

22. Verba καὶ ὅτι δεῖ non habere videntur, vnde pendeant. Quare *Beza* particulam expungendam censet. Sed post καὶ cogitando adiiciendum est λέγοντες, cuius verbi notio in παρακαλοῦντες, quod praecessit, inclusa latet, vt adeo verba conuertenda sint: *adhortati vt doctrinam retinerent, ac dicentes* etc. Similis constructio, qua verbum alterum notione cognatum, ex illo quod praecessit, lectoris animo supplendum relinquitur, est ap. Ioseph. Ant. 5, 1. 18. quem locum *Krebsius* attulit, verba ibi sunt: τοῦ Θεοῦ δ' ἐξονειδίσαντος αὐτοῖς τὸν Φόβον, καὶ εἰ πλέον τῆς παρ' αὐτοῦ βοηθείας ποθοῦσιν vbi post καὶ ex τῷ ἐξονειδίσαντος est ἀπὸ τοῦ κοινοῦ repetendum λέγοντος, hoc sensu: *Deo autem iis formidinem exprobrante, et dicente, an quid maius eius ope et auxilio desiderent.* Exempla alia v. ap. *Abreschium*

Annotatt. ad Aeschyl. p. 3. *Raphelium* Obss. Polybb. et Xenophh. ad h. l. διὰ πολλῶν θλίψεων κ. τ. λ.] *varii generis calamitates subeundas esse iis, qui regni diuini ciues fieri cuperent.* Per βασιλείαν τοῦ Θεοῦ innuitur felicitas perennis christianis destinata Matth. 5, 19. 7, 21. θλίψεων intelliguntur calamitates illis temporibus propter religionem christianam perferendae, neque sunt haec verba, vt *Morus* ad h. l. monuit, in vniuersum capienda, nec de omnibus hominibus, nec de omnibus temporibus, nec de omni genere miseriarum intelligenda.

23. *Cumque constituissent in vsum eorum per singulas ecclesias presbyteros, precibus ardentissimis factis, eos commendarunt domino, cui nomen dederant.* χειροτονεῖν h. l. est *constituere, eligere* vid. not. ad 10, 41. πρεσβυτέρους cf. 11, 30. κατ' ἐκκλησίαν scl. ἑκάστην *per singulos coetus*, vt 15. 21. Tit. 1, 5. Zosim. 5. p. 800. *Sylb.* κατὰ πόλιν *oppidatim.* add. Act. 22, 19. 20. 20. προσευξάμενοι μετὰ νηστειῶν precibus ardentissimis factis presbyteros constituerunt v. ad 13, 2. 3. παρέθεντο αὐτοὺς τῷ κυρίῳ, εἰς ὃν πεπιστεύκεισαν bonis votis eos Christo commendabant, cuius religionem susceperant, ornate dictum pro, christianis valedixerunt coll. Act. 20, 32. αὐτοὺς scl. μαθητάς. Verbum παρατιθέναι notat, *commendare* Ioseph. Ant. 16, 13. παραθησόμενος Ἀντίπατρον τὸν υἱὸν παρεληλύθει Καίσαρι *Antipatrum filium Caesari commendaturus venerat.* add. Luc. 23, 46. v. *Kypkius* ad h. l.

24—26. Πέργη vid. 13, 13. Ἀττάλεια vrbs Pamphiliae, in confiniis Lyciae sita v. Strabo 14. p. 983. alii eam Lyciae attribuunt Stephan. de Vrb. Ἀττάλεια πόλις Λυκίας. Romani saepius prouinciarum fines mutarunt v. ad 13, 52. Ἀντιόχειαν Antiochiam Syriae reuersi sunt 13, 2, atque ita peregerant peregrinationem primam euangelii propagandi caussa susceptam. ὅθεν ἦσαν παραδεδόμενοι κ. τ. λ.] *vbi commendati erant fauori diuino, ad peragendum*

opus, quod iam absoluerant. Respicitur locus 13, 1—5. *Rosenmüllerus* vertit: *vbi Dei beneficio praefecti fuerant huic negotio, quod expleuerant*; χάρις *beneficium Dei*, intelligit de reuelatione singulari, qua praefecti fuissent huic negotio v. 13, 2. vt adeo *παραδεδόμενοι εἰς τὸ ἔργον* sit, *praefecti muneri.* Sed desiderantur huius locutionis exempla alia. Durior etiam videtur eorum ratio, qui verba reddunt: *vnde (von wo aus sie) commendati fuerant diuino fauori.* Pro ἦσαν *Hemsterhusius* (v. *Wetstenius* et *Valckenarius* in Scholis ad h. l.) cum ὅθεν non significet *vbi*, sed *vnde*, legi malebat ᾔεσαν (tertia plusquamperfecti verbi εἶμι *venio*) *iuerant, venerant*, vt adeo posita post ᾔεσαν incisi nota, sensus esset: *vnde primum profecti, diuino fauori commendati fuerant.* Sed hac coniectura non opus est; ὅθεν idem valet quod ὅτε vt Matth. 25, 24. 26. *παραδιδόμενοι τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ votis nuncupatis Deo commendati, unter Segenswünschen entlassen*, vt faueret ipsorum studiis et conatibus, vt faueret isti negotio, quod iam absoluerant. Exornauit Lucas his verbis sententiam hanc: vnde dimissi erant ad euangelium, gentilibus praedicandum. Quae quidem interpretatio confirmatur v. 25. 15, 40. 20, 32.

27. *Cum aduenissent, conuocato christianorum coetui nuntiarunt, quae ipsis Deus fecisset, et quomodo aperuisset aditum ad religionem christianam.* μετ' αὐτῶν *Beza, Hemmanus* et *Heinrichsius* vertunt *per ipsos.* Sed μετ' αὐτῶν positum est pro αὐτοῖς quae ipsis Deus fecisset h. e. quanta beneficia Deus ipsis exhibuisset, qui e periculis eos liberasset, suo auxilio adfuisset et felicem laboris successum praebuisset. Hebraei enim eodem modo verbo עָשָׂה comites addunt particulas אֶת et עִם vt Gen. 26, 29. Deut. 10, 21. Iudd. 8, 35. Sic quoque Tob. 3, 6. legitur: νῦν κατὰ τὸ ἀρεστὸν ἐνώπιόν σου ποίησον μετ' ἐμοῦ pro ἐμοί. 8, 16. κατὰ τὸ πολὺ ἔλεός σου ἐποίησας μεθ' ὑμῶν pro ἡμῖν add. 12, 6. Iudith. 8, 26. v. *Lud.*

de Dieu ad h. l. et nos ad Luc. 1, 72. αὐτῶν Paulo et Barnabae. θύρα *facultas*, *occasio*, quod dedisset iis occasionem ad religionem christianam transeundi. Sic θύρα de *occasione*, occurrit 1 Cor. 16, 9. vbi v. *Elsnerus* et *Wetstenius*. Col. 4, 3. et Lat. *fores* Cic. epp. ad Diu. 13, 10. 9. *ianua* Cic. Orat. 1, 47. v. *Wesselingius* Obss. 1, 21. *Graeuius* ad Lucian. T. 2. p. 720.

CAPVT XV.

Ecclesia Hierosolymitana post Cornelii conuersionem agnouerat, diuinae voluntati esse consentaneum, vt gentiles non circumcisi in coetum christianorum reciperentur c. 11. et inde ab eo tempore doctrina christiana latius inter gentiles propagata est 11, 20 sq. inprimis ope Pauli et Barnabae v. 13, 1 sqq. 48. 14, 1. 27. ita, vt iis non imponerent circumcisionis necessitatem. Christiani e Iudaeis, cum Palaestinenses, tum exteri, legem ritualem, nemine Apostolorum prohibente, constanter obseruabant vid. not. ad 21, 20. Christianis vero e gentilibus non iniungebatur, vt se omnibus institutis Iudaicis accommodarent, attamen abstinendum iis erat, vt proselytis portae, v. Leuit. 17, 10. 11. 13. coll. Ex. 34, 15. add. Leuit. 18, 24. 26. cf. *Nitzschius* de sensu decreti Apostolici Act. 15, 29. in Commentatt. theologg. a *Velthuseno*, *Rupertio* et me editis Vol. 6. p. 403. a scortatione et rebus omnibus quae a Iudaeis ad idololatriam referebantur, atque adeo ab idolothytis, carnibus animantium suffocatorum, et sanguine, quorum ciborum vsus Iudaeis summae offensioni erat, cum eum putarent haud obscuram idololatriae aut animi non admodum ab ea alieni significationem continere. Non iniunctum fuisse ab Apostolis christianis e gentilibus, vt se accommoda-

rent omnibus institutis Iudaicis, eos tamen etiam christianis illis non dedisse licentiam, quae religiosum quemque offenderet, et res ipsa, et Petri atque Iacobi orationes, in conuentu Hierosolymitano (de quo hoc cap. agit) habitae coll. v. 10. 20. 24. extr. et Pauli epistolae sat luculenter docent. E Pauli enim epistolis v. 1 Cor. 8. 10, 14 sq. 25 sqq. al. constat, Apostolum summa diligentia asseruisse nouis christianis a lege Mosaica libertatem, ab iisque summo studio remouisse Mosaicorum institutorum necessitatem, ita tamen, vt nusquam vim inferret religioni Iudaeorum, et inprimis diligenter caueret, ne actionibus quibus cultus idolorum probari videretur, et vsu ciborum, quem etiam proselytis portae decreta Mosaica interdicerent, Iudaei offenderentur. vid. *Noesselti* Diss. de vera vi et ratione decreti Hierosolymitani Act. 15. in eiusd. Exercitt. ad sacrar. scripturar. interpretationem p. 95. In ecclesia quoque Antiochena, quae conflata erat Iudaeis et gentilibus, christiani e Iudaeis ritus Mosaicos obseruabant, christianis autem e gentilibus vitandae offensionis et concordiae conciliandae caussa, vsus idolothytorum, carnium animantium suffocatorum et ciborum e sanguine paratorum interdictus erat, atque sic christiani e Iudaeis concordissime viuebant cum commilitonibus qui antea idolorum cultores fuerant. Nam christiani e gentilibus obseruandis illis praeceptis, proselytorum quasi personas subibant, horumque iura accipiebant, adeoque Iudaeo-christiani eos in numero ciuium et amicorum habere, sua ipsorum lege obstricti erant vid. Leuit. 19, 33 sq. Sed pacem ecclesiae Antiochenae turbabant, cum Paulus et Barnabas Antiochiae degerent, christiani antea Pharisaeorum sectae addicti v. 5. inconsiderati legis Mosaicae defensores, qui Hierosolyma Antiochiam venerant, caeco sectae zelo abrepti nomen ac mandatum Apostolorum Hierosolymis agentium falso obtendentes v. 24. Hanc defendebant sententiam, christianos e gentilibus omnes esse circumci-

dendos et legi Mosaicae obstringendos, si felicitate per Messiam sperandam potiri, eiusque coetui associari vellent. (Qui error saepius postea recruduit.) Iam hi asperiores vniuersi Iudaismi patroni, cum multos in suas partes pertraxissent, magnum inde dissidium enatum est. Quod cum Pauli et Barnabae auctoritate componi non posset, de communi partis vtriusque sententia decretum est, vt lis illa ad Apostolos et presbyteros Hierosolymae viuentes decidenda deferretur. Hierosolymis cum aduenissent Paulus et Barnabas, et nonnulli alii christiani Antiocheni, qui illis comites adiuncti fuerant; conuenerunt Apostoli cum presbyteris hanc controuersiam composituri v. 6. Magna tum coorta est disputatio v. 7. Acriter illi legis Mosaicae propugnatores, et consociationi cum gentilibus aduersantes, suam sententiam defendebant, et inter alia etiam, quo maiorem inuidiam coniunctioni cum hominibus non circumcisis, nec legem Mosaicam obseruantibus conflarent, commemorabant, esse inter christianos e gentilibus, qui libidini indulgere, idolothytis, suffocato, sanguine vesci, epulas sacrificales a propinquis et amicis inuitati accedere, et carnem immolatitiam in macellis venalem edere, haud dubitarent. (Sic manifesto patet, cur Iacobus ea nominatim ad fugiendum proposuerit, quae decreto Hierosolymitano prohibentur). Fuisse autem inter christianos, qui libertate christiana, quam Apostoli commendabant, ita abuterentur, et religiosum quemque offenderent, docent loci 1 Cor. 6, 8, 1 ss. c. 10. 2 Petr. 2, 19. Haud dubie seuerioribus illis legis Mosaicae defensoribus, tum alii respondebant, christianos e gentilibus in singulis coetibus admoneri et porro admonitum iri, vt ab impudicitia et illis ciborum generibus abstinerent, nonnullorum impietatem non posse obstare consociationi cum gentilibus, nec esse propterea omnem legis ritualis obseruationem christianis antea gentilibus iniungendam. Hinc etiam facile intelligitur, cur Petrus in oratione sua nullam illius impieta-

tis mentionem fecerit. Petrus nimirum, cum iam diu disputatum esset, surrexit, et hanc sententiam tulit, non esse christianos e gentilibus Mosaicis ritibus onerandos, cum exemplo Cornelii constet, Deum etiam gentilibus non circumcisis felicitatem christianam destinasse, et nullum discrimen inter gentiles et Iudaeos facere. Petri oratio magno totius multitudinis silentio audita v. 12. Paulo et Barnabae occasionem dedit prolixius memorandi quae miracula Deus per ipsos inter gentiles edidisset v. 12. quos tamen nulla suscipiendae circumcisionis et legis Mosaicae ritualis necessitate onerassent. Tum surrexit Iacobus, cum Petro, Paulo et Barnaba censens, non esse obturbandos eos, qui e gentilibus ad Christi signa se contulissent v. 19. neque tamen superuacaneum ipsi videbatur, solenniter, et in conspectu quasi totius ecclesiae, hos christianos admonere, vt porro a carnibus ex idolorum victimis residuis, sanguinis et animalium suffocatorum esu et a Venere illegitima abstinerent. Huic sententiae cuncti assenserunt, et epistola in eam mentem concepta atque omnibus approbata, per Paulum et Barnabam Antiochenis christianis reddita est v. 30 sqq.

„Ipsum decretum, scribit *Nitzschius* l. l. p. 406 sq., quod breui formula concipiendum erat, nominabat tantum cibos, a quibus abstinendum esset. Quare fugiendi essent? et quatenus? melius doceri poterat in singulis ecclesiis, prouti locus et occasio hoc ferret ac postularet. Monet Paulus Rom. 14. 1 Cor. 8. 10 omnium ciborum vsum per se liberum esse. Sed cum sciret multis adhuc impiam et illicitam videri hanc libertatem, cumque neminem agere vellet contra mentis persuasionem, quamuis falsam, omnes iubet abstinere iis cibis, quorum vsu alii vel offendi, vel ad faciendum contra, quam ipsis persuasum esset, impelli possent. Neque enim differunt Pauli admonitiones ab ipso decreto, nisi in eo, quod accuratius definiunt illud abstinentiae officium, indicandis eius tum caussis, tum limitibus, quod simul de-

cent, nihil chriſtianae libertati hoc officio derogari, atque hoc pacto abuſui iſtius decreti occurrunt, cauentque ne quis exiſtimet, illam abstinentiam per ſe neceſſariam eſſe." Ex iis igitur, quae vel hactenus de decreti Apoſtolorum natura, occaſione, et conſilio disputata ſunt, ſat euidenter apparere arbitramur, praeceptum de abſtinentia idolothytorum, ſanguinis et ſuffocati, datum eſſe non eum in finem, vt haberet vim perpetuam, prouti multis viſum fuit, ſed eſſe praeceptis temporariis annumerandum. cf. etiam *Noeſſelius* l. l. p. 114 ſſ. *Michaelis* ad h. l. et *Bergerus* in Moraliſch. Einleit. in d. N. T. B. 2. p. 262. Caeterum *Barringtonus* Volumine II. Miſcellaneorum SS. Eſſay. 4. p. 255 ſſ. et *Beſſonus* in *Geſchichte der erſten Pflanzung der chriſtl. Religion Th.* 2. p. 55 ſſ. ſtatuerunt, decretum Apoſtolorum non ſpectaſſe omnes omnino chriſtianos, qui a profano deorum cultu ad chriſtianam diſciplinam tranſiiſſent, ſed pertinuiſſe tantum ad chriſtianos, qui antea proſelyti portae fuiſſent. Quorum ſententiam docte et accurate refutarunt *Noeſſeltus* et *Nitzſchius* ll. cc.

1. *κατελθόντες* nempe Antiochiam. *ἐδίδασκον* ſupplendum *λέγοντες*, ita, vt ſeq. *ὅτι* redundet. *τοὺς ἀδελφοὺς* non cum Paulo et Barnaba hac de re agebant, quos ſibi repugnaturos eſſe praeuidebant, ſed cum chriſtianis, quoniam ſperabant, ſi chriſtianos in ſuas partes pertraxiſſent, Apoſtolos conceſſuros eſſe, quod impedire non poſſent. *περιτέμνησθε* circumciſio pro omni lege rituali memoratur coll. v. 5. *τῷ ἔθει Μωϋσέως* ritu Moſaico, ſecundum Moſis inſtituta. *οὐ δύνασθε σωθῆναι* non poteſtis fieri participes felicitatis per Meſſiam ſperandae.

2. *γενομένης οὖν στάσεως — αὐτοὺς*] *exorta inde controuerſia et disputatione acri Paulo et Barnaba cum illis.* *στάσις* h. l. *controuerſia*, *diſſidium*, vt 23, 7. Diod. Sic. p. 678. D. Εὐμένης φοβήμενος, μὴ διὰ τὴν πρὸς ἀλλή-

λας τάσιν, εὐχείρωτοι καταςαθῶσιν Ἀντιγόνῳ, συνεβούλευσε. *Eumenes, veritus, ne ob mutuum dissidium facilem de se victoriam Antigono praeberet, consilium dedit* etc. συζήτησις *disputatio* vt infra v. 7. 28, 29. coll. 6, 9. Pro συζητήσεως h. l. vt v. 7. in nonnullis codd. legitur ζητήσεως, quod vocabulum eodem sensu frequenter recurrit, et hanc scripturam in ordinem recepit *Griesbachius*, cum vero librarii, vt constat, verba composita mutarint saepius in simplicia, ac praeterea nomen συζήτησις praeter hunc locum et Act. 28, 29. in libris N. T. non occurrat, vulgarem lectionem retinendam puto. ἔταξαν ne contrariis opinionibus distraherentur christianorum animi, et vt ad convincendos rigidiores legis Mosaicae defensores reliquorum Apostolorum consensus pateret; a coetu Antiocheno decretum est Paulum et Barnabam mittere Hierosolymam ad Apostolos et presbyteros. „Si qua inter Iudaeos oriretur quaestio, vnde iustus erat schismatis metus, adibatur Synedrium, idque ex lege Deut. 17, 9." *Grotius.* τινὰς ἄλλους ἐξ αὐτῶν scl. ἀδελφῶν *alios quosdam ex numero christianorum* vtriusque partis, quos maioris fidei caussa Apostoli sibi comites adiungebant v. 11. 12.

3. *οἱ μὲν οὖν προπεμφθέντες ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας*] *hi igitur ab ecclesia honorifice deducti.* Verbo προπέμπειν *Hammondus* ad 1 Cor. 16, 11. *Morus, Heinrichsius* ad h. l. al. hanc notionem substituunt, vt sit: *viatico ornare, rebus ad iter conficiendum necessariis instruere.* Sed nullus scriptoris locus potest proferri, e quo haec notio satis probari possit, imo προπέμπειν est Latinorum *deducere* (Cic. Cat. M. c. 18. *haec enim ipsa sunt honorabilia — salutari — deduci, reduci* etc. v. Broukhusius ad Tibull. 1, 4. 80.) h. e. *aliquem* iter aliquo suscepturum, ad locorum quoddam interuallum *comitari*, aut certe *itineris comites dare* v. *Krebsius* ad Decret. Athenienf. p. 70. ita προπέμπειν legitur Act. 20, 38. 21, 5. Rom. 15, 24. etc. Xen. Cyr. 1, 4. 25. ἀπιόντα τὸν Κῦρον προύπεμ-

πον ἅπαντες prosequebantur honoris caussa. Etiam simplex πέμπειν ita legitur Hom. Odys. ε', 37. 146. v. *Kusterus* de Verbb. Medd. 1, 21. Moris autem erat christianis, vt Apostolos ad alias vrbes comitarentur, partim honoris caussa, partim vt viae duces essent, partim vt iis de hospitio in locis, ad quos deducebantur, prouiderent. v. 17, 15. al. Male igitur alii προπεμφθέντες positum existimant pro simplici πεμφθέντες, ita vt sit *missi, ablegati*, ἐκδιηγούμενοι ηρ. τοῖς ἀδελφοῖς ἐν τῇ Φοινίκῃ καὶ Σαμαρείᾳ *enarrantes* christianis in Phoenicia et Samaria degentibus. τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἐθνῶν *gentiles* in Pisidia, Lycaonia, Phrygia etc. *ad doctrinam diuinam transiisse.*

4. 5. ἀπεδέχθησαν *humaniter, benigne excepti sunt.* ἀσμένως ἐδέξαντο. 21, 17. ὅσα ὁ Θεὸς ἐποίησε μετ' αὐτῶν quantopere iis adfuisset Deus, beneficia a Deo ipsis exhibita vid. ad 14, 27. Quod verba v. 5. attinet, dissentiunt interpretes, vtrum pro verbis Lucae, an Pauli et Barnabae, qui narrationem suam de rebus Antiochiae gestis persequantur, habendae sint. Posteriorem sententiam primus defendit *Beza*, quem plures secuti sunt, inter eos etiam *Wakefieldius* in Silua Critica T. 1. et *Heinrichsius* ad h. l. Nempe offendit eos, quod insurrexerint iam, qui circumcisionem vrgerent, cum tamen Paulus et Barnabas nihil hucdum exposuissent de controuersia illa Antiochiae excitata. Itaque post μετ' αὐτῶν incisi notam ponunt, et supplent ἔλεγον post verba ἐξανέστησαν δέ τινες, vel ante ἐξανέστησαν subaudiunt καὶ ὅτι. Laudant hanc in rem Act. 16, 16. 9, 6. Virg. Aen. 3, 265. *Beza* vertit: *Sed*, aiebant, *quidam surrexerunt e secta Pharisaeorum.* Monent praeterea subitum ex oratione obliqua ad rectam transitum, qui sic admittendus sit, non esse insolitum, eius simile exemplum extare Luc. 5, 14. Act. 1, 4. 17, 3. Ego vero accedo interpretibus iis, qui hunc versum partem orationis Lucae

continere statuunt. Etenim durior est in hac orationis serie illa verbi ἔλεγον ellipsis, nec loci ad eam tuendam allati similes sunt. Neque dici potest, christianos illos Pharisaeorum sectae antea addictos dogma suum iam tum proferre non potuisse, cum iis controuersia Antiochiae excitata nondum fuerit cognita. Lucas enim breuitatis est admodum studiosus (vid. Prolegg. §. *de Lucae scribendi indole*) et satis habuit summam referre sermonum Pauli et Barnabae. Hos etiam mentionem fecisse controuersiae, cum ea praecipua itineris suscepti caussa fuerit, extra omnem dubitationem positum est. Id vero non commemorauit Lucas, cum ex antecedentibus lectori iam constaret, et ex sequentibus amplius intelligi posset cf. locum similis 11, 3. Cum ergo Paulus et Barnabas Apostolis, presbyteris et christianis aliis, de statu ecclesiae Antiochenae et controuersia ibi orta, retulissent, in aedibus priuatis (coll. v. 12. vbi Paulus et Barnabas, quae in aedibus priuatis enarrarant, in conuentu publico repetiisse leguntur): christiani nonnulli, qui olim ad sectam Pharisaeorum pertinuerant, cum audissent, tot gentilibus in terris exteris Pauli et Barnabae opera ad religionem christianam adductis, legis Mosaicae ritualis obseruationem non iniunctam fuisse, sectae zelo abrepti insurgebant, et aeque ac illi rigidiores legis propugnatores, qui Antiochiam venerant, contendebant, christianos e gentilibus circumcidendos et legi rituali obstringendos esse. Neque tamen Apostoli eos auctoritate sua obruebant, sed pro sapientia atque prudentia sua conuentum instituebant, vt rationes, quibus illi sententiam suam defenderent, accuratius cognoscerent, iisque auditis decretum facerent. Caeterum conuentum hunc Hierosolymitanum, posse quidem concilium nominari, cum omnis conuentus legitimus olim concilium dictus sit, cum vero a comitiis illis procerum ecclesiae, quae inde a seculo secundo celebrata sunt, et proprie concilia nuncupantur, longe diuersum fuisse, pluribus

ostenderunt *Moshemius* in Commentariis de rebus christianor. ante Constantin. M. p. 169 sqq. *Heumanus* ad v. 2. et *Walchius* in *Entwurf einer vollständigen Historie d. Kirchenversammlungen*. p. 78 ss.

6. 7. Conuenerunt Apostoli, presbyteri variorum coetuum ecclesiae Hierosolymitanae, et illi legis ritualis propugnatores supra v. 5. memorati coll. v. 7. convenerat vero etiam magna christianorum multitudo. Id quidem Lucas h. l. non memorauit, sed ex narrationis tenore apparet cf. v. 12. 22. 23. Lucae narrationes saepius ex subsequentibus supplendae sunt vid. not. ad v. 5. et 8, 35. Est autem perquam probabilis sententia a *Moshemio* l. l. p. 117. proposita. „Verba, inquit, diuini scriptoris si vnice spectentur, statuendum est, et sic ideo statuunt omnes, quos vidi, interpretes, vniuersam christianorum, quae Hierosolymis versabatur, multitudinem conuenisse, atque propositam a legatis Antiocheni coetus quaestionem in disceptationem vocasse. Ad rationem vero si haec reuocetur sententia, incredibilis plane videtur. Quaenam domus tam ampla erat Hierosolymis, tantam vt turbam complecti ac capere posset? Quocirca vix dubito delectos tantum viros, quibus ius et facultatem suam ecclesia commiserat, vna cum Apostolis et presbyteris conuenisse, atque per ὅλην τὴν ἐκκλησίαν, quam Lucas scribit suffragatam esse iudicio Iacobi v. 22. partem illam ecclesiae intelligi debere, in quam potestatem ea suam de quaestione proposita decernendi contulerat.“ λόγος quaestio, ζήτημα l. l. sententia. 7. πολλῆς δὲ συζητήσεως γενομένης *postquam diu* in vtramque partem disputatum erat. Non inter Apostolos ipsos illa συζήτησις fuit, sed alios ex ecclesia. ἀναστὰς Πέτρος Petrus, cuius ipsius caussa simul agebatur, quippe quod primus gentiles non circumcisos in coetum christianorum receperat, primus surrexit atque sententiam dixit v. Argum. Cap. ἀφ᾽ ἡμερῶν ἀρχαίων i. e. omnino, *iam dudum* Hebr.

מימי קדם Pſ. 44. 2. reſpicitur, vt ea quae ſequuntur docent; coll. v. 14. conuerſio Cornelii c. 10. et 11. enarrata. *ἐν ἡμῖν ἐξελέξατο*] *me elegit.* Petrus plurali numero de ſe loquitur, et *ἐν ἡμῖν* eſt id. qd. *ἡμᾶς me*, ex Hebraismo. Hebraei enim verbo בחר comitem addere ſolent praepoſitionem ב Neh. 9, 7. אֲשֶׁר בָּחַרְתָּ בְּאַבְרָם i. e. *cui placuit, probatus fuit Abrahamus.* add. 1 Chron. 28, 4. 5. vbi Alexandrini Iudaei habent: *ἐξελέξατο ἐν ἐμοὶ — εἶναι βασιλέα — ἐξελέξατο ἐν Σολομῶντι τῷ υἱῷ μου καθίσαι* (*αὐτὸν*) *ἐπὶ θρόνου κ. τ. λ.* vid. *Vorſtius* de Hebraiſmm. N. T. p. 662.. Male ergo alii ſubintelligunt *ἐμὲ Deus ex nobis*, ex hoc noſtro coetu et numero *me elegit*, vel, *ὁ Θεὸς ἐν ἡμῖν* idem eſſe putant quod, *ὁ ἐν ἡμῖν Θεὸς* i. e. *ὁ Θεὸς ἡμῶν Deus noſter voluit*, vt *ἐξελέξατο* aequipolleat *τῷ ἠθέλησε* v. *Wolfius* ad h. l..

8. 9. *καρδιογνώστης animorum ſcrutator*, qui intimos animi humani receſſus nouit 1, 24. Petrus hoc addidit, vt doceret, Deum optime poſſe dignoſcere, quinam ciuitate chriſtiana digni, quinam ea indigni ſint. *μαρτυρεῖν* cum ſibi iunctum habet datiuum perſonae, notat: *laudare, approbare* vid. not. ad Luc. 4, 22. Itaque *ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς* reddendum eſt: *eos fauore ſuo dignos, eos ſibi probatos declarauit.* *διδοὺς αὐτοῖς τὸ πνεῦμα κ. τ. λ.* *largiendo iis aeque ac nobis Sp. S. dotem* vid. ad 11, 15 ſq. 10, 44. *καὶ οὐδὲν διέκρινε — αὐτῶν*] *ac nullum inter nos et illos diſcrimen habuit, cum doctrinae ope eorum animos purgaret.* *καθαρίσας* purgauit, liberauit ab erroribus, vitiis ac ſceleribus, vt non ſint pro immundis habendi, ſed aeque ac nos pertineant ad populum Dei et participes ſint bonorum commodorumque quae religio chriſtiana ſuis cultoribus praebet, atque ita Deus declarauit, circumciſionem et legis ritualis obſeruationem gentilibus non eſſe neceſſariam ad obtinenda ciuium regni Meſſiani commoda et ornamenta.

10. Tentare Deum dicuntur, qui veritatem, omnipotentiam, omniſcientiam etc. Dei in dubium vocant, vel noua diuinae potentiae ac voluntatis documenta deſiderant, adeoque Deo obnituntur v. *Potti* Commentar. in ep. Iac. Exc. I. *Schleusneri* Lex. h. v. et not. ad 9, 5. Iam vero Deus, qui largitus erat Cornelio non circumciſo τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, eo ipſo declararat, eum ſaluos reddere velle gentiles, iisque ſeruandae legis Moſaicae ritualis neceſſitatem non eſſe iniungendam; ſed illi legis ritualis propugnatores de hac diuina voluntate dubitabant, nouum documentum poſtulabant, atque ita Deum tentabant, et erant θεόμαχοι 5, 39. τὸν Θεὸν patres nonnulli omittunt, probante *Bengelio*. Eo omiſſo ſenſus eſt: cur conamini imponere iugum? Sed vulgaris lectio codd. auctoritate nititur, et vt intelligenter *Morus* ad h. l. obſeruauit, ſi quis interdum memoriter locum laudet, ex eo non poteſt varia lectio cognoſci aut propterea deleri. ἐπιθεῖναι poſitum eſt pro ἐπιτιθέντες αὐτοῖς *imponentes ipſis*. ζυγὸς dicitur lex Moſaica, ob ingentem legum ritualium numerum, infra v. 28. βάρος Gal. 5, 1. ζυγὸς δουλείας cf. Matth. 23, 4. et not. ad Matth. 11, 29. ὃν οὔτε κ. τ. λ. *quod et maiores et nosmet ipſi aegre ferre potuimus*.

11 ſq. *Imo potius Chriſti beneficio ſalutem nos conſecuturos eſſe ſperamus, ſicut et illi*. Non circumciſione et legum ritualium obſeruatione (ſicuti opinabantur Iudaei, aduerſus quos Petrus diſputabat), ſalui reddimur, ſed Chriſti beneficio, qui in has terras venit, et viam obtinendae ſalutis monſtrauit. Non ergo gentilibus hoc iugum imponendum. Eandem quam h. l. Petrus defendit ſententiam, tuetur etiam Paulus Gal. 2, 16. Eph. 2, 8. πιστεύομεν σωθῆναι καθ' ὃν τρόπον κἀκεῖνοι *ſicut et illi* nempe gentiles, quos Deus ſine legis ritualis obſeruatione ſaluos reddere vult. Nonnulli interpretes verba καθ' ὃν τρ. κἀκεῖνοι referenda putant ad οἱ πατέρες v.

10. ad maiores Iudaeorum, vt sensus sit: sicut et maiores nostri per Messiam seruari crediderunt. Verum, vt recte monuerunt *Morus* et *Rosenmüllerus*, id non concessissent aduersarii. Hi enim opinabantur, non solo Messiae beneficio salutem obtineri v. 1. dixissent: Abrahamus fuit circumcisus. Nec interpretationi supra propositae obstat, quod patrum in proxime praecedentibus, gentilium autem v. 10. mentio facta est. Etenim obiter tantum maiorum mentio facta est, per totam orationem Iudaei comparantur cum gentilibus, et pronomen saepius refertur ad verbum remotius, vt 7, 19. οὗτος ad Pharaonem, non ad Iosephum; 10, 6. οὗτος ad Petrum.
12. Tum omnis multitudo acquieuit. Paulus et Barnabas narrabant, quanta miracula per ipsos inter gentiles Deus edidisset. Haec eo consilio commemorarunt, vtor verbis *Rosenmülleri*, vt confirmaretur pluribus exemplis, quod Petrus dixerat supra v. 7 — 9. Nisi enim Deus voluisset, vt doctrina Christi propagaretur inter gentes, non comprobasset Pauli legationem per miracula.

13. 14. Vid. Argum. Cap. Ἰάκωβος Iacobus minor, Alphaei filius 1, 13, 12, 17. *ἀπεκρίθη loqui coepit* vid. ad 3, 12. ἀκούσατέ μου est solennis formula attentionem postulantis 2, 22. al. Male *Heumanus* hanc vocem interpretatur: consilium meum admittite coll. Matth. 18, 15. Συμεὼν est Hebr. שִׁמְעוֹן Gen. 29, 33. quod Graecis literis scribitur Συμεών, Graeci autem pro eo vsurparunt nomen Graecum soni similis Σίμων, vt Sir. 5, 1. Lucas Hebraicam pronuntiationem secutus est, vt Petrus 1 ep. 1, 1. Luc. 2, 25. *Wolfius* ad h. l. cogitat de Simone Cananita vid. ad Matth. 10, 4. Temere. Intelligi debet Simon Petrus v. 7. cuius orationem Iacobus respicit. *ἐπεσκέψατο λαβεῖν ita beneuolum se exhibuit*, nempe gentilibus, *vt* ex iis *reciperet* i. e. *beneuole recepit*, formula enim *ἐπισκέπτεσθαί τινα* notat, *succurrere alicui*, *beneficiis afficere aliquem* vid. ad Luc. 1, 68.

λαὸν ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ] *populum qui a Deo cognomen haberet*, qui populus Dei diceretur, ei peculiaris (*λαὸς περιούσιος* Tit. 2, 14.), ei carus. Inest verbis Hebraismus Dan. 9, 19. *condona, vrbs enim et populus de tuo nomine appellantur*. Sensus igitur est: Deus inter gentiles sibi collegit coetum, qui esset populus Dei peculiaris, sicut olim Iudaei. Desunt quidem verba *ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ* in codd. pluribus, sed haec lectio difficilior est, et respiciuntur haec verba infra v. 17.

15—17. *καὶ τούτῳ—προφητῶν*] *cum eo dicta prophetarum consentiunt* Ies. 2, 1 seqq. c. 60. Mich. 4, 1. etc. Laudatur iam locus Amosi 9, 11. 12. memoriter e versione Alexandrina, quae tamen ipsa a textu Hebraico recedit. Nempe in textu legitur: *illo tempore restaurabo tugurium Dauidis collapsum, rupturas eius obsepiam, et destructa eius erigam atque reficiam sicut pristinis temporibus*. 12. *Vt reliquias Edomitarum possideant, omnesque gentes super quas meum nomen vocabitur, inquit Iona hoc facturus*. Versionis Alexandrinae verba sonant: *ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω, καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος*. 12. *ὅπως ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸν κύριον* (legerunt ergo vers. Alex. conditores: לְמַעַן יִדְרְשׁוּ שְׁאֵרִית אָדָם אֶת יְהוָה sed in textu Hebraico extat: לְמַעַן יִירְשׁוּ אֶת־שְׁאֵרִית אֱדוֹם quae lectio verior videtur) *καὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου ἐπ' αὐτούς, λέγει κύριος ὁ ποιῶν πάντα ταῦτα*. Amosus l. c. aetatis aureae felicitatem describit, annuntiat, Iudaeos sibi hostes suos (Idumaei vtpote Iudaeis infensissimi pro reliquis nominantur) et gentes omnes subiecturos, omnesque Iouam culturos esse. Hoc prophetae effato Iacobus ita vtitur, vt illud de doctrinae Christi propagatione inter gentiles, eorumque in societatem christianam receptione explicet. Caet. *Michaelis* et *Bollenius*

suspicantur, Iacobum orationem suam lingua Syro-chaldaica habuisse, quod eam habuerit coram presbyteris ecclesiae Hierosolymitanae. Verum aderant, vt supra monuimus, plures alii christiani, et inter eos proselyti, aderant legati Antiocheni, et lingua Graeca Hierosolymis quoque in vsu erat. μετὰ ταῦτα — Δαβὶδ] *post haec iterum instaurabo Dauidis domum collapsam.* In textu Hebraico simpliciter legitur אָקִים, sed ἀναστρέψω vim habet aduerbii, vt saepius verbum Hebr. שׁוּב v. c. Mal. 1, 4. al. σκηνὴ respondet Hebr. סֻכָּה quod proprie est *tugurium*, ex frondibus arborum aut arundinibus contextum, qualia pauperibus, rusticis, et pastoribus in vsu erant v. *Rosenmüllerus* ad Amosi l. l. sed ponitur σκηνὴ etiam de *domicilio* quouis v. Luc. 16, 9. et h. l. *domum* denotat, atque σκηνὴ Δαβὶδ *domus Dauidis*, in hac orationis serie est imago regni Dauidici, vt aliis in locis mons Sion, in quo Dauidis palatium erat, pro omni ciuitate Israelitarum poni solet. πεπτωκυῖαν variis cladibus afflictam. τὰ κατεσκαμμένα *diruta*: κατασκάπτειν quod in versione Alexandrina Amos. l. l. 1 Regg. 19, 10. respondet verbo הרס et Deut. 12, 3. verbo נתץ notat: *destruere, diruere*, vt ap. Xen. H. Gr. 2, 2. 14. τὰ τείχη Piraeei κατέσκαπτον. Herodi. 8, 4. 24. ὁ στρατὸς κατασκάψας τὴν πόλιν *cum urbem exercitus diruisset.* Soph. Philoct. v. 1025. Τροίαν σ' ἑλεῖν δεῖ, καὶ κατασκάψαι βίᾳ. Exempla alia suppeditabit *Kypkius* ad h. l. ἀνορθοῦν *instaurare, reficere* Xenoph. Vectig. 6, 1. τείχη καὶ νεώρια ἀνορθώσομεν. Hist. Gr. 4, 8. 12. ὅτι Κόνων τὸ τεῖχος τοῖς Ἀθηναίοις ἀνορθοίη. Herodo. 1, 9. οὐκ ἔφη χρήσειν, πρὶν ἢ τὸν νηὸν τῆς Ἀθηναίης ἀνορθώσωσι, τὸν ἐνέπρησαν. add. *Wetstenius* et *Kypkius* ad h. l. Sensus h. l. est: pristino splendori regnum Dauidis restituam. 17. ὅπως euentum indicat, vt saepius. ἐκζητήσωσι τὸν κύριον *Deum colant*, vt Hebr. 11, 6. Act. 17, 27. Hebr. בִּקֵּשׁ vel דרשׁ את יהוה Ps. 24, 6. καὶ repete ἐκζητήσωσιν με. πάντα τὰ ἔθνη κ. τ. λ. omnes gentes, quae de meo nomine vocabuntur, quae vna cum Iudaeis

erunt meus populus, populus mihi peculiaris. ἐπ' αὐτοὺς ex Hebraismo redundat v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 545 sq.

18. Quae hoc in versu leguntur, si lectio sana, sunt verba Iacobi, iisque expressa est sententia haec: Deus est immutabilis; decreuit ἀπ' αἰῶνος, olim, antiquissimis temporibus, regnum condere, in quod non tantum Iudaei, sed etiam gentiles, sine legis ritualis obseruatione reciperentur; voluit, vt non tantum Iudaei, sed etiam gentiles non circumcisi ad populum ipsi peculiarem pertinerent. Alii, veluti *Thalemanus*, *Schleusnerus*, verba explicant: cara sunt Deo semper eius opera h. e. amat (γινώσκειν Hebr. ידע *amare* v. ad Ioh. 10, 14.) omnes homines, non tantum Iudaeos, sed etiam gentiles. Durius; neque h. l. sermo est de creaturis, sed de operibus Dei, factis illustribus, religionis propagatione. Verum enimuero ipsa huius versus verba interpolationis nomine suspecta sunt. Magna enim in codd. antiquis deprehenditur lectionis varietas, et in pluribus libris desunt verba: ἐστι τῷ Θεῷ πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ v. *Griesbachius*, cui vera lectio esse videtur: ὁ ποιῶν ταῦτα γνωστὰ ἀπ' αἰῶνος, quae quidem verba *Heinrichsius* (qui hanc lectionem probat) a Iacobo, Amosi locum memoriter laudante, tanquam prophetae verba adiecta fuisse censet, iisque hunc substituit sensum: dixit Ioua, qui effecit haec, quae inde ab aeterno praesciuit, seu *decreuit*, γνωστὸν *decretum*, *constitutum* a γινώσκω *statuo mecum*. Quo tamen sensu γινώσκω neque in libris N. T. neque in versione Alexandrina recurrit. Equidem adstipulor *Matthaeio*, qui huius versus verba, quae frigidam sententiam pariunt, ex ordine eiicienda censet. 19. παρενοχλεῖν *negotium facessere*, *molestias procreare*, *turbare*, vt ap Diod. Sic. 20, 52. et c. 39. v. *Raphelius* Obss. Polyb. et *Kypkius* ad h. l. infra v. 24 pro eo legitur ταράσσειν καὶ ἀνασκευάζειν τὰς ψυχάς. In versione

Alexandrina *παρενοχλεῖν* ponitur pro הציק *affligere* Iudd. 14, 27. pro הרגזני *inquietare* 1 Sam. 28, 15. pro אלץ *molestias facere* Iudd. 16, 16.

20. *ἀλλὰ ἐπιστεῖλαι αὐτοῖς*] *sed per literas iis praecipiendum.* *ἐπιστέλλειν* vt Lat. *mittere* vid. *Cortius* ad Sallust. Bel. Cat. 32. notat, *epistolam scribere* Philo Leg. ad Cai. p. 1031. A. *ὁ δὲ Ἀγρίππας — δέλτον λαβὼν ταῦτα ἐπιστέλλει Agrippas — sumtis tabellis scripsit has literas.* Aelian. H. V. 10, 20. *ὅτι ὁ Πέρσης ἐπέστειλε πρὸς Ἀγεσίλαον, φίλον αὐτὸν ἔχειν, ἀντεπέστειλε δὲ Ἀγεσίλαος, ὅτι οὐ δυνατὸν, φίλον αὐτὸν Ἀγεσιλάου ἰδίᾳ εἶναι.* add. ib. 4, 18. Significat vero etiam, *praecipere, mandata dare* Xen. Cyr. 6, 2. 1. *ἐπέσταλται τοῖς παρ' ἡμῶν ποιεῖν ὅ τι ἂν σὺ κελεύῃς.* Ioseph. Ant. 5, 11. 2. *τοῦ πατρὸς αὐτοῖς ἐπιστείλαντος.* Philo de vit. Mos. Lib. 1. p. 615. B. de Mose: *παρακάλει ἕτερον ἑλέσθαι, τὸν εὐμαρῶς ἅπαντα τῶν ἐπισταλέντων διαπράξασθαι δυνησόμενον rogabat, vt alius eligeretur, ad exsequenda mandata magis idoneus.* Ioseph. Ant. 18, 8. 4. *αἱ ἐπιστολαὶ mandata* v. *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. Sed in hac verborum complexione *ἐπιστέλλειν* reddi debet: *per epistolam mandata dare,* quam notionem hoc verbum haud raro quoque obtinet, vt ap. Xen. Hist. Gr. 1, 5. 2. *Κῦρος τὸν πατέρα ἔφη ταῦτα ἐπεσταλκέναι.* §. 3. *παρ' ἃ βασιλεὺς ἐπέστειλεν αὐτῷ·* coll. 1, 4. 1. Herodi. 1, 9. 21. *ταῦτα τὸν πατέρα ἐντετάλθαι ῥήμασι, μηδὲν δὲ ἐπεσταλκέναι eadem patrem mandasse verbis, nihil autem per epistolam.* Thom. Mag. in *ἐπεστειλάμην· ἐπισκῆψαι μὲν τὸ αὐτοπροσώπως* (coram) *προστάξαι· ἐπιστεῖλαι δὲ, οὐ μόνον τὸ διὰ γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ τὸ αὐτοπροσώπως κελεῦσαι.* Sequitur: *τοῦ ἀπέχεσθαι ἀπὸ τῶν ἀλισγημάτων τῶν εἰδώλων κ. τ. λ.*] *vt ab inquinamentis idolorum, scortatione, animalibus suffocatis et sanguine abstineant.* *ἀλισγήματα τῶν εἰδώλων* sunt *inquinamenta,* s. pollutio, per carnes e victimis gentilium residuas, nam v. 29. ex.

plicatur verbis *ἀπὸ τῶν εἰδωλοθύτων* add. 21, 25. *εἰδωλόθυτα* autem dicuntur *omnia, quae idolis immolantur*; ſpeciatim: *carnes e victimis gentilium reſiduae*. Heſychius *ἀλισγημάτων· τῆς μεταλήψεως τῶν μιαρῶν θυσιῶν*. Vocabulum *ἀλίσγημα* et verbum *ἀλισγεῖν* nusquam in veterum ſcriptis reperiuntur, ſed ſunt verba Alexandrina. Ab *ἄλω, ἀλίω voluo*, Alexandrini formarunt *ἀλισγεῖν* vid. *Lennepii* Etymologicum L. Gr. P. 1. p. 109. *Sturzius* de dialecto Macedonica et Alexandrina p. 145. *Valckenarius* in Scholis ad h. l. vt adeo *ἀλισγεῖν* prop. ſit, *voluendo et verſando inquinare ſordibus et puluere*, hinc omnino, *inquinare*. Heſych. *ἀλισγοῦντες· μολύνοντες, μιαίνοντες*. In verſione Alexandrina reſpondet verbo Hebr. גאל *polluit, contaminauit* Mal. 1, 7. 12. *ἠλισγημένους* vbi in margine cod. Barberini eſt ſcholion *μεμολυσμένους*. Dan. 1, 8. *ὡς μὴ ἀλισγηθῇ ne inquinaretur cibis de menſa regia delatis*. Vtroque loco ſermo eſt de cibis gentilium, quos, veluti inquinatos, Iudaeis comedere nefas habebatur. Ad hoc ciborum genus pertinebant etiam *εἰδωλόθυτα*, quae propterea h. l. dicuntur *ἀλισγήματα*. Nempe gentiles peractis ſacrificiis, ac data victimae diis conſecrataque parte ſacerdotibus, epulas ſacras in honorem deorum cum amicis inſtituebant, ſiue in templis, ſiue in aedibus priuatis, et veſcebantur carnibus ex victima oblata reſiduis (Homer. Odyſſ. γ'. 470. vbi narrauerat poeta, bouem ad ſacrificium mactatum eſſe, pergit: *Οἱ δ' ἐπεὶ ὤπτησαν κρέ' ὑπέρτερα, καὶ ἐρύσαντο Δαίνυνθ' ἑζόμενοι Illi vero poſtquam carnes ſuperiores coxerunt, et extraxerunt, Comederunt ſedentes*. Odyſſ. ν'. vbi Alcinous Ioui bouem immolaſſe legitur, v. 26. 27. haec adduntur: *Μῆρα δὲ κείαντες δαίνυντ' ἐρικυδέα δαῖτα, Τερπόμενοι Viſcera vero coquentes comederunt ſplendidas epulas, Se delectantes*. Herodo. 1, 31. *ὡς ἔθυσάν τε καὶ εὐωχήθησαν ἐν αὐτῷ τῷ ἱερῷ*. Ouid. Met. 12, 154. Sacra tulere ſuam, *pars eſt data caetera menſis*. Virg. Aen. 7, 174. — *Hoc illis curia templum Haec ſacris ſedes*

epulis, his ariete caeso Perpetuis soliti patres considere mensis. add. Plaut. Mil. Glor. 3, 1. 117 sqq. Gell. N. A. 12, 8. vid. *Sponii* Miscell. p. 62. Iudd. 9, 21. 3 Macc. 4, 16. *Spencerus* de legg. Hebrr. rituall. p. 693 sqq.) vel etiam auaritia inducti, siue paupertate coacti, reliquias sale insperso condiebant in penu asseruandas (Theophrast. Char. c. 10.) aut laniatoribus in macellis diuendendas tradebant v. *Schoettgenius* in Horr. Hebrr. ad h. l. 1 Cor. 8 sqq. Istae carnes diis oblatae Iudaeis secundum religionem patriam abominationi erant, nec tantum eos, qui talibus epulis intererant, participes fieri putabant cultus, qui idolis praestabatur, sed etiam carnibus immolaticiis in macello ad vendendum propositis, qui vesceretur, eum idololatriae contagione se contaminari existimabant. Itaque Iacobus christianis denuo iniungendum censebat, vt abstinerent a talibus conuiuiis inuitati, omninoque ab vsu carnis immolaticiae in macello ad vendendum propositae, ne scilicet offensioni essent christianis antea Iudaeis. Hoc latiori sensu nomen εἰδωλόθυτα accipiendum, nec tantum ad epulas sacrificales referendum esse, e prioris epistolae Pauli ad Corinth. c. 8. et 10. vbi decretum Apostolorum (infra v. 29.) explicatur, sat luculenter apparet. τοῦ πνικτοῦ καὶ τοῦ αἵματος] *carnibus animalium suffocatorum et sanguine.* πνικτὰ dicuntur animalia vita priuata, siue sanguinis emissione, vt ferae quae in siluis capiuntur, aues ictu manus occisae etc. v. Leuit. 17, 13. *Spencerus* l. l. p. 719. 739. 742. *Schoettgenius* ad h. l. Ad idololatriam et res idolis sacratas, vt supra monuimus vid. Argum. Cap. referebantur etiam πνικτὰ et αἷμα, adeoque e legis praescripto ab esu horum ciborum abstinendum erat Iudaeis et proselytis. Sanguinis enim vsus in gentilium sacrificiis, foederibus, ritibus magicis, obtinebat, eumque etiam bibere solebant, vt hoc ritu diis suis arctiori foedere se diuincirent v. *Andr. Schottus* Obss. 3, 10. *Freinshemius* ad Flor. 4, 1. *Elmenhorstius* ad Minuc. Felic.

c. 10. *Spencerus* l. c. p. 736 ss. *Michaelis Mos. Recht Th.* 4. §. 206. Qui a sanguinis esu abstinere debebat, eidem etiam abstinendum erat ab esu suffocatorum h. e. animalium sine emissione sanguinis occisorum, quae idolis quoque offerebantur vid. *Spencerus* l. l. p. 719. Verba autem καὶ τῦ πνικτῦ h. l. vt v. 29. omittunt D. cant. Irenaeus 3, 12. Tertullian. de Pudicit. c. 12. Cyprian. ad Quirin. 3, 91. Hieronym. Comment. in Gal. 5. (qui tamen in nonnullis exemplaribus scriptum dicit: *et a suffocatis*) Augustin. Gaudent. Eucher. probante *Millio* Prolegg. §. 441. *Curcellaeo*, *Bengelio*, *Heinrichsio*, quibus interpretamenti loco additum videtur τὸ πνικτόν. Sed retinent haec verba codd. Graeci, omnes verss. etiam Vulg. Clem. Orig. vt adeo haec lectio minime sollicitanda sit. Omissa videntur verba καὶ τῦ πνικτῦ ab iis qui putarent πνικτὸν esse superfluum, cum sanguis animalibus suffocatis adhuc insit. Sed Leuit. quoque 17, 10. 13. Iudaeis et proselytis portae πνικτὸν et αἷμα interdicuntur, et Iacobus etiam propterea memorauit πνικτόν, et Apostoli praeter αἷμα illud prohibuerunt, vt intelligerent christiani, non solum a sanguine effuso, sed etiam a suffocato abstinendum esse, adeoque a sanguine qui, vt in morticiniis, lateat, et vna cum carne aliis comedi consueuerit v. *Wolfius* ad h. l. Caeterum post αἵματος in nonnullis libris (v. *Griesb.*) leguntur haec: καὶ ὅσα (ἂν) μὴ θέλωσιν (θέλουσιν) ἑαυτοῖς (αὐτοῖς) γίνεσθαι, ἑτέροις μὴ ποιεῖν (ποιεῖτε), et post πορνείας v. 29.: καὶ ὅσα (ἂν) μὴ θέλετε ἑαυτοῖς (ὑμῖν) γίνεσθαι, ἑτέροις (ἑτέρῳ) μὴ ποιεῖν (ποιεῖτε s. ποιεῖνται. Quae quidem verba supposititia sunt, addita, vt recte iudicauit *Matthaeius*, ab iis, quibus nimis breue videbatur hoc praeceptum, adeoque illud ex sua theologia morali amplificabant, cum tamen h. l. non tam de legibus moralibus, quam potius de ritibus sermo sit. καὶ τῆς πορνείας] Offendit interpretes quam plurimos πορνείας, *Veneris illegitimae* commemoratio, cum hic agatur de rebus per

se liberis et concessis, a quibus tamen, ne christiani e Iudaeis offenderentur, abstinendum esset, scortatio autem nunquam in ecclesia fuerit ἀδιάφορος, cum nec appareat, si grauiora vitia cum lenioribus interdicenda viderentur christianis, cur caeteris omnibus omissis, hoc vnum tantum vitiorum genus commemoratum sit. Hinc magna fuit in hac voce explicanda opinionum diuersitas. a) *Bentleius* contra auctoritatem omnium codd. legendum coniecit χοιρείας, vt *caro suilla* intelligatur. Quam coniecturam ornandam sibi sumsit *Ernestius* in Opp. Ph. Crit. p. 333. vulgarem vero lectionem defendit *Toupius* in Emendatt. Critt. in Suid. P. 3. p. 369. b) *Heinsius* in Exercitt. Sacrr. p. 303. ἀλισγήματα non tantum refert ad vocem τῶν εἰδώλων sed etiam ad reliquas τῆς πορνείας κ. τ. λ. (cui tamen sententiae refragatur v. 29. vbi ἀλισγήματα τῶν εἰδώλων per εἰδωλόθυτα exprimuntur), πορνεία autem pro θυσία πορνικῇ *meretricis oblatione* sumendam esse statuit. More enim receptum fuisse ait, vt, quae sufficientem corpore quaestum fecissent, luculentas Veneri diuisque victimas, eadem hac mercede emtas partasque offerrent. Cum vero h. l. πορνεία inter cibos recenseatur, per πορνικὴν θυσίαν intelligendos esse censet, aut cibos, qui idolis essent a meretricibus oblati, aut mercede emti meretricia. Quam longe quaesita et absona sit haec verborum interpretatio, intelligentissimus quisque facile concedet. Pluribus eam refutauit *Heringius* in Biblioth. Noua Bremensi Class. 4. p. 294 ss. c) *Beza*, *Seldenus* de vxore Hebr. p. 493. *Schleusnerus* in Lex. sub h. v. de metaphorica huius vocis significatione cogitant, nempe ea significari putant *idololatriam*, non quidem crassam illam, sed subtiliorem et illa aetate receptam, accubitum in εἰδωλείῳ, esum τῶν εἰδωλοθύτων, et caetera eiusmodi. d) *Heringius* in Diss. de voce πορνεία in decreto Apostolico Act. 15. quae extat in Biblioth. Noua Brem. Cl. 4. p. 289 ss. per πορνείαν intelligendum esse contendit matrimonium, hominibus

idolorum cultui deditis initum. Monet, eiusmodi matrimonia Iudaeis cum maxime exosa fuisse, et scortationis nomine insignita Iudd. 11, 1 sq. Prou. 2, 16. 5, 3. 20. 6, 24. sermonem autem h. l. esse censet, de christianis nondum nuptiali vinculo iunctis, his praecipi, vt potius ex christianis sibi eligant vitae sociam aut socium, quam ex gentilibus. Nec huic sententiae repugnare, ait, locum 1 Cor. 7, 12 sqq. vbi Paulus expressis verbis vetuit, ne christianus dimittat vxorem non christianam, nec soror christiana derelinquat maritum gentilem; ibi enim Apostolo rem esse cum iis, qui matrimonium iam ante contraxissent, quam vnus eorum ad sacra christiana se conuertisset. Disputarunt contra eum *Ernestius* in *Neu. theol. Biblioth. Th.* 7. p. 682 s. et *Noesselius* l. l. p. 106 sq. e) *Michaelis* in *Einleitg. in d. N. T.* p. 201 ss. ed. 4. et in *Anmerkk. zum N. T.* ad h. l. *πορνείαν* esse putat nomen adiectiuum, quod, cum sicut *πόρνη* descendat a *περάω* s. *πέρνημι vendo*, significet, *venale quid*, atque adeo h. l. cum de cibis sermo sit, *carnem venalem*, nempe in macello, nam plene dicendum fuisse *πορνείαν σάρκα*. Hoc carnium genere interdictum esse opinatur gentilibus in gratiam christianorum e Iudaeis, qui more popularium suorum, in vrbibus exteris, carnes in macello venales abhorruerint, iisque vesci religioni habuerint. Cum enim in macellis harum vrbium, victimarum quoque reliquiae vulgo venderentur, veritos esse Iudaeos, ne forte inscii εἰδωλόθυτα comederent, si carnibus e foro vterentur. Sed vt recte contra monuit *Nitzschius* l. c. p. 411 ss. parum certa sunt exempla a *Michaele* allata, quibus demonstretur *πόρνειος* apud Graecos vsitatum, et de rebus venalibus adhibitum fuisse. Valde porro durum fuisset, vetare christianos carnibus in foro emtis vesci. Hoc enim interdictum necessitatem iis imposuisset, aut omnino carnibus abstinendi, aut, si quando iis vesci vellent, animalia in vsos suos mactandi, quod perquam molestum fuisset. Est denique etiam locus Paulinus 1 Cor. 10, 25. 26. huic inter-

dicto plane contrarius. Ibi enim Paulus vult, vt christiani, omnes carnes in foro venales, sine vlla exploratione, vndenam sint, emant et comedant. Omnino plerisque vocabuli πορνεία interpretandi rationibus, quas hactenus attulimus, vt et aliis a *Wolfio* in Curis ad h. l. et *Deylingio* Obss. Sacrr. P. 2. p. 358 sqq. allatis, vt scienter animaduerterunt *Nitzschius* l. l. p. 412 sq. et *Vorstelius* l. l. p. 106 sq. recte opponi possunt haec: In praescriptis publicis verba significatu vsitatissimo adhiberi solent ac debent. Si Apostoli significatu rariori hoc vocabulum vsurpassent, quomodo christiani e gentilibus, si vel omnem admodum variam vim vocabuli tenuissent, certo scire potuissent, Apostolos hanc rariorem, nec aliam magis frequentatam vim exprimere voluisse. Nec dici potest Barnabam, Paulum et caeteros adfuisse decreti illius interpretes, qui obscuritatem depellere potuissent. Cur enim in graui controuersia finienda et lege ferenda, Apostoli neglexissent perspicuitatem ita, vt verba legis nonnisi interprete adhibito potuissent intelligi? Et Apostoli vulgo hac voce *impudicitiam*, *Venerem illegitimam* indicabant. Itaque vel propterea haec vsitatissima voc. πορνεία significatio retinenda est. Accedunt vero etiam rationes aliae.

Gentiles nimirum scortationem pro re licita et ἀδιαφόρῳ habebant (Terent. Adelph. 1, 2. 21. sq. *Non est flagitium, mihi crede, adolescentulum Scortari.*) et in templis, in variis sacris, in comessationibus stupra faciebant. v. *Spencerus* l. l. p. 743. *Schwarzius* in diss. de comissationibus vett. Altorf. 1744. §. 10. 11. *Albertius* ad Rom. 13, 13. Nota sunt Bacchanalia, Lupercalia Bonae Deae etc. quibus gentiles in honorem Bacchi, Bonae Deae etc. Veneri impurae indulgebant. Pertinet huc quoque locus Num. 25, 1 sqq. 31, 16. vbi Midianitae leguntur impulsu Bileami inuitasse Iudaeos ad epulas sacrificales, vt eos ad scortationem allicerent. Hinc auctor libri Sapient. 14, 26. varia scelera in gentilium

sacris et mysteriis vsitata memorans, μοιχείας, ἀσελγείας, γάμων ἀταξίας mentionem facit; add. Baruch. 6, 42 sq. et Petrus 1 ep. 4, 3. ἀσελγείας, ἐπιθυμίας, κώμους etc. cum ἀθεμίτοις εἰδωλολατρείαις coniunctim enumerat. Cum ergo scortatio inter gentiles adeo vsitata esset, et pro re licita haberetur, haec vero eorum cogitandi et agendi ratio Iudaeorum in ipsos odium augeret, et coniunctioni eorum cum Iudaeis magno impedimento esset: perquam necessaria erat per hanc peculiarem et solennem occasionem repetita pudicitiae commendatio. Neque πορνεία cum *Moro*, *Rosenmüllero*, aliis, tantum ad epulas sacrificales referenda est, sed ea h. l. in vniversum spectatur, quatenus est legi diuinae contraria. Nam cum nomen εἰδωλόθυτα latiori sensu accipiendum sit, id quod Paulus ipse docet, qui in 1 ep. ad Corinth. c. 8. 10, 25 sqq. ampliori quodam commentario decretum Apostolorum illustrauit, cum nec praeceptum de suffocato et sanguine, illa tantum conuiuia sacrificalia spectet vid. supra not.; etiam in voce πορνεία de Venere illicita in vniuersum cogitandum esse, in aprico positum est. Iam cum ex hactenus dictis constet necessariam fuisse hanc pudicitiae commendationem, facile remoueri quoque potest offensio, quam habere videtur huius pudicitiae inter media ἀδιάφορα relatio, officiique communis et perpetui cum localibus aut temporalibus coniunctio. „Primo enim abstinentia idolothytorum et reliquorum ciborum, quatenus et quo sensu ea Paulo interprete 1 Cor. 8 ss. gentilibus iniuncta est, tum quidem non erat res ἀδιάφορος, sed officium, si quod aliud, sanctum et necessarium, cuiusque colendi eo quidem tempore vbique forsan et per totam vitam ethnicochristianis occasio esset, quoniam nullo facile in coetu deerant, aut defuturi erant, qui vsu horum ciborum vel offendi, vel ad peccandum induci possent. Quid igitur impediebat, quo minus hoc officium locale et temporarium vna cum communibus et perpetuis commendare-

tur? Deinde hic non praetermittendum eſt diſcrimen inter inſtitutionem ſcholaſticam et popularem. Haec talis tam diuerſi generis officiorum coniunctio excuſari non poſſit in doctore ſcholaſtico, cui hoc agendum eſt, vt officia chriſtiana ordine ſyſtematico exponat, et ſingulorum inter ſe nexum et diſcrimina declaret. Sed longe alia eſt ratio admonitionis popularis, quae omnino ad praxin ſpectat, et certis hominibus, certa in cauſſa, certum in finem proponitur, adeoque omnia coniungere debet, quae ad illum finem pertinent, ſiue localia ſint, ſiue communia." *Nitzſchius* l. l. p. 416.

21. Nutu tantum ratio decreti ſignificatur. Μωσῆς γὰρ ἐκ γενεῶν ἀρχαίων κ. τ. λ.] *Moſes enim ab antiquiſſimis inde temporibus in ſingulis oppidis habet qui eum praedicent, cum in ſynagogis ſabbato quoque eius libri praeleguntur.* Μωσῆς ἀναγινωσκόμενος lex Moſaica praelegitur. κηρύσσεται praedicatur, commendatur Act. 10, 37. Senſus verborum Iacobi hic eſt: chriſtiani e gentilibus non ſunt legis ritualis obſeruatione onerandi; attamen, cum lex Moſaica notiſſima ſit chriſtianis e Iudaeis, et ab iis adhuc ſumma religione colatur et obſeruetur, oportet gentiles, ne illi offendantur, neue coniunctio Iudaeorum et gentilium impediatur, ea ſaltem praecepta obſeruare, quae ipſis quoque proſelytis portae obſeruanda ſunt. Alii ita ſenſum conſtituunt: vobis praecipue, qui e gentilibus eſtis conuerſi, hoc inculcandum eſt; chriſtianis e Iudaeis eadem inculcaſſe parum attinet, illi enim e lege ſua hoc diſcere poſſunt, quam quauis ſeptimana praelectam et antea audiuerunt, et etiamnum audire poſſunt. Ita quoque verba intellexit auctor ſcholii cod. Moſq. ap. *Matthaeium*: Μωσῆς γὰρ κ. τ. λ.) ὥστε περιττὸν τοῖς Ἰουδαίοις ταῦτα ἐπιστέλλειν, ἀπὸ τοῦ νόμου ταῦτα μανθάνουσιν. ἀπὸ τοῦ νόμου γὰρ εἵλκυνται. ἡ γὰρ καινὴ (διαθήκη) οὐδὲν τοιοῦτον διατάττεται, οὐδαμοῦ τοῦ Χριστοῦ περὶ τούτων διαλεγομένου. *Grotio*, qui voc. συνα-

γωγαὶ eo conuentibus Iudaeorum et christianorum (Iac. 2, 2.) sacris explicat, sensus esse videtur: Nam quod ad Mosen attinet, non possunt, qui ex Iudaeis sunt, queri, eum sperni ab alienigenis nostri gregis, quando in nostris non minus quam in Iudaicis conuentibus, Moses ita vt (sed non legitur ὡς) ab antiquo factum est, legitur, et quidem sabbatis. *Grotium* secutus est *Boltenius*. De synagogis christianorum cogitat *Hammondus*, cuius sententia parum a *Grotii* differt. Quae tamen interpretationes omnes ab hoc loco alienae videntur, neque per synagogas, conuentus christianorum intelligi posse, vel addita verba: *ἐκ γενεῶν ἀρχαίων* docent. Neque probare possum *Heinrichsii* sententiam, qui hunc verbis sensum substituit: pudori nobis foret et ignominiae, si vos, homines christiani, qui Iudaeis vos maiores, et in rerum diuinarum cognitione praestantiores recte existimatis, hac in re inferiores a Iudaeis deprehenderemini, quod vos communione cum epulis sacrificalibus polytheismo fauere videremini, cum illi, Iudaei, a vobis despectui habiti, monotheismo tamen adhaereant tenacissime, eumque quauis septimana sibi inculcatum audiant. Scilicet *Heinrichsius* ea omnia quae v. 20 et 29. leguntur, de solis epulis sacrificalibus, et quae iis adhaerebant interpretatur, atque statuit, Apostolum exornatius tantum protulisse sententiam hanc: cauendum esse christianis hominibus ab epulis sacrificalibus; hanc vero interpretationem admitti non posse, ex iis quae supra a nobis disputata sunt, clarum et manifestum esse arbitramur.

22. Multum exercuit viros doctos verborum huius loci structura vid. *Wolfius*, *Kypkius*, *Elsnerus*, *Krebsius* ad h. l. Nempe *τῷ ἔδοξε* ex regulis grammaticis non accurate respondere videtur neque *ἐκλεξαμένους*, neque v. 23. *γράψαντες*. Quare *Elsnerus* et *Krebsius* monuerunt, orationem ordinarie quidem ita constituendam

fuisse: ἔδοξε τοῖς ἀποστόλοις — ἐκλέξασθαι ἄνδρας, καὶ πέμψαι *visum est Apostolis — eligere viros, et — mittere*, sed Lucam, more Graecorum, qui participiorum studiosissimi sint, infinitiuum mutasse in participium v. *Iensius* Lectt. Luciann. c. 7. p. 72 ss. Ioseph. Ant. 5, 5. 3. 8, 13. 5. iam vero proprie quidem scribendum fuisse ἐκλεξαμένοις, vt participium responderet subiecto τοῖς ἀποστόλοις (v. 25. ἡμῖν), sed nec Graecis inusitatum esse, participium quarto casu ponere, etsi nomen praecedens, ad quod refertur, diuerso casu compareat vt ap. Ioseph. Ant. 15, 6, 5: ἦν δὲ κἀκείναις ἐντολὴ — μαθόντας διαχειρίσασθαι. add. *Elsnerus* ad h. l. *Kypkio*, quem secutus est *Rosenmüllerus*, accusatiuus positus videtur cum infinitiuo, vt apud Latinos, pro: ἵνα ἐκλεξάμενοι πέμψωσι *vt eligentes mitterent*. Equidem ἐκλεξαμένους referendum puto ad πέμψαι, ita, vt ἐκλεξαμένους positum sit pro ἐκλεχθέντας *placuit delectos viros mittere*; cum aoristi medii apud optimae notae scriptores significationem passiuam haud raro obtineant v. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 63 sq. Haec ratio facilior videtur. Participium autem γράψαντες quod necessario referri debet ad τοῖς ἀποστόλοις positum est pro γράψασι. Neque hoc anacoluthon quemquam offendere potest, cum in probatissimis scriptoribus Graecis saepius reperiatur Thucyd. 3, 36. ἔδοξεν αὐτοῖς — ἐπικαλοῦντες. Id. 4, 42. καὶ τοῖς μὲν Συρακουσίοις — κατάπληξις — ἐγένετο — ὁρῶντες, quasi praecedat οἱ Συρακούσιοι κατεπλάγησαν. v. ibi *Duckerus*. Id. 1, 93. παρῆναι τοῖς Ἀθηναίοις, καταβάντες pro καταβᾶσι. 6, 24. τοῖς ἐν ἡλικίᾳ — εὐέλπιδες ὄντες pro εὐέλπίδεσιν οὖσι. Homer. Il. β, 350 s. Κρονίωνα — ἀστράπτων. vid. *Krebsius* ad h. l. *Abreschius* auctar. Thucyd. p. 380 sq. *Fischerus* l. l. Vol. 3. P. 1. p. 320. Ἰούδαν Βαρσαβᾶν vlterius non cognitum. *Grotius* et *Wolfius* ad v. 27. eum fratrem fuisse putant Iosephi Barsabae Act. 1, 23. memorati. Σίλας *Silas* nomen contractum pro *Siluanus*, (quod nomen

inter Romanos frequens Ammian. 28, 4. *Silaani lautrum*) comes itinerum Pauli per Asiam minorem et Graeciam v. 2 Cor. 1, 1. Act. 17, 1. 10. 1 Theff. 1, 1. ἄνδρας ἡγεμένυς ἐν τοῖς ἀδελφοῖς *viros inter christianos primarios*. Etenim ἡγέμενοι dicuntur, qui praecipua aliqua auctoritate et dignitate inter fuos florent Ioseph. Ant. 11, 4. 4. οἱ τῶν πατρίων ἡγέμονες τῶν Ἰσραηλιτῶν *principes familiarum Ifraelitarum*. §. 4. ἡγέμονες τῶν Ἰεδαίων. infra v. 32. Iudas et Silas dicuntur προφῆται.

23. γράψαντες διὰ χειρὸς αὐτῶν τάδε] *ita vt per eos fcriberent*, perferri iuberent *hanc epiftolam*. γράφειν verbum praegnans, *fcriptum mittere* v. *Glaffius* Philol. S. p. 185 fe. διὰ χειρὸς αὐτῶν pro δι' αὐτῶν ex Hebraismo v. 11, 30. 14, 3. *Glaffius* l. l. p. 113. τοῖς κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν καὶ Συρίαν καὶ Κιλικίαν] *qui funt Antiochiae, in Syria et Cilicia*. „Cur non dicitur, omnibus omnino chriftianis e paganis fcribimus? Adeft cauffa. *Antiochenis*, inter hos orta fuerat contentio ea de re; *Syris*, nam Antiochia primaria erat Syriae vrbs, vt adeo lis multa inter Antiochenos Syriam ipfam permearet; *Cilicibus*, de his nihil legimus antea, fed ideo adducuntur, quoniam Paulus paulo poft iter in Ciliciam fecit, vt adeo his Cilicibus nouum hunc nuntium decretumque afferret, praefertim cum Cilicia effet proxime contermina Syriae.“ *Morus*. Χαίρειν S. P. D. *falutem apprecantur*, fubaudiendum λέγεσι, vel, εὔχονται. De hac falutandi formula quae epiftolis praefcribebatur (v. Act. 23, 25.) cf. *Barnefius* ad Eurip. Electr. v. 1357. *Albertius* Obff. in N. T. p. 444. Thom. M. p. 908 fe. ibique interpp. et *Wetftenius* ad h. l.

24. *Quoniam accepimus, nonnullos ex noftris profectos vos perturbaffe* etc. Intelliguntur illi de quibus v. 1. agit. λόγοις fermonibus, doctrina fua. ταράσσειν vid. ad Matth. 2, 3. transfertur hoc verbum ad mentem, quae

de sua tranquillitate deturbatur Lucian. T. 1. p. 862. ed. *Reiz.* ταράσσεσθαι τὴν γνώμην. Cic. Tusc. 3, 2. *perturbare animos.* Lucan. 4, 235. *concutere mentes.* Accuratius vis verbi declaratur verbis: ἀνασκευάζοντες τὰς ψυχὰς ὑμῶν *animos vestros corrumpentes*, corrumpere studentes; ἀνασκευάζειν proprie notat: *vasa colligere, comportare, transferre.* Hesychius: ἀνασκευάζειν· μετατιθέναι scl. τὰ σκεύη, Xen. Anab. 6, 2, 5. τὰ χρήματα ἐκ τῶν ἀγρῶν συνῆγον, καὶ τὴν ἀγορὰν εἴσω ἀνεσκεύασαν. Dicitur vero etiam de hostibus, qui depraedando supellectilem colligunt, locum euacuant, atque adeo significat *auferre, destruere, perdere corrumpere.* Gloss. vett. *destruit*, καταλύει, ἀνασκευάζει. Xen. Cyr. 6, 2. 10. οὐδὲν εὑρήσομεν τῶν ἐπιτηδείων· ἀνεσκεύασται γὰρ τὰ μὲν ὑφ' ὑμῶν, τὰ δὲ ὑπὸ τῶν πολεμίων. Thucyd. 4. p. 115. τὴν Λήκυθον καθελὼν καὶ ἀνασκευάζων *Lecythum diruens ac destruens* cf. *Kypkius* et *Krebsius* ad h. l. In hac orationis serie ἀνασκευάζειν est id. qd διαφθείρειν, sensu morali, *corrumpere, prauis opinionibus, falsa doctrina imbuere*, vos studuerunt v. 1 Tim. 6, 5. λέγοντες περιτέμνεσθαι κ. τ. λ.] *iubentes vos circumcidi atque obseruare legem*, ritus legis Mosaicae, *quibus nihil tale mandauimus.* περιτέμνεσθαι scl. δεῖν· plene Aelian. H. V. 3 12. ἡ Φωνὴ, ἐρᾷν δεῖν λέγουσα v. *Bosius* de Ellips. sub δεῖν p. 596. ed. *Schaefer. Münthius* ad Act. 4, 13. λέγειν *praecipere, iubere*, vt 21, 21. Rom. 3, 19. et εἰπεῖν Matth. 4, 3. vbi v. not.

25 sqq. γενομένοις ὁμοθυμαδὸν *vna congregatis, in consessu* v. 1, 13. 2, 1. alii: *vnanimi consensu, ex communi sententia.* 26. ἀνθρώποις παραδεδωκόσι — Χριστοῦ] *qui pro domino nostro I. C.* pro eius religione, *pericula mortis subierunt.* Respicitur ad ea quae leguntur 9, 24. 13, 50. 14, 5. 19. Bene *Grotius*: efficaciter commendant Paulum et Barnabam, vt qui nihil credendi sint facere sui caussa, cum propter Christum et ecclesiam tot pericula subierint, et subeant quotidie. παραδιδόναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ *obiectare*

se periculis respondet formulae Chaldaicae מְמַסַּר בְּנַפְשָׁא quae legitur in paraphrasi Onqueloſi Iudd. 12, 3. 1 Sam. 19, 5. 28, 21. et formulae τιθέναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ qua Alexandrini Iudaei expresserunt Hebraicam שׂם נפשו add. Ioh. 10, 11. 15. *διὰ λόγου ἀπαγγέλλοντας τὰ αὐτὰ* vt vobis coram, eadem quae scripsimus, pluribus exponant v. 32. διὰ λόγου ore et verbis v. *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. ἀπαγγέλλοντας. praesens pro futuro, *dicturos*, *expositures* vt Matth. 2, 4. Ioh. 14, 28. Act. 21, 3. 1 Cor. 15, 35. al.

28. *τῷ ἁγίῳ πνεύματι, καὶ ἡμῖν*, nobis Dei Spiritu adiutis, in quibus vis diuina se efficacem praebet vid. ad 5, 3. 7, 51. *μηδὲν πλέον ἐπιτίθεσθαι ὑμῖν βάρος* *non aliud vobis imponere onus*, non alia vobis iniungere praecepta. βάρος supra v. 10. ζυγὸς vocantur ita leges, quatenus earum obseruatio molesta est, saltem esse videtur cf. et not. ad Matth. 11, 30. *πλὴν τῶν ἐπάναγκες τούτων*] *praeter haec necessaria*. Pro ἐπάναγκες *Salmasius* de Foenore Trapezit. p. 440. legendum coniecit ἐπ' ἀνάγκης, quoniam constructio non bene Graeca ei videbatur. *Bentleius* (v. *Wetsten.*) legi malebat: *ἐπ' ἀγάπαις in celebrandis agapis*. *Heumannus*: *ἐπαναγκεστάτων praeter haec maxime necessaria sunt.* Sed lectio vulgaris sana est. Aduerbium enim ἐπάναγκες, quod saepius apud scriptores Graecos occurrit, cum articulo vim habet adiectiui, et locutio ipsa elliptica est, plene ita enuntianda: πλὴν τῶν ἐπάναγκες ὄντων τούτων vid. *Wolfius*, *Palairetus*, *Kypkius*, *Valckenarius* (in Scholis) ad h. l. *Abreschius* in notis ad h. l. p. 611. subiectis Animaduu. ad Aeschyl. *ἐπάναγκες τούτων* nempe ad *σωτηρίαν*. Decretum enim Apostolorum erat responsio ad quaestionem controuersam. Dixerant autem illi Iudaeo-christiani, e secta Pharisaeorum, *οὐ δύνασθε σωθῆναι*, nisi circumcisionem admittatis, et legem Mosaicam obseruetis. Definire ergo debebat decretum, quid gentilibus ad *σωτηρίαν* necessarium esset,

quid minus. Iam haec v. 20. 29. laudata abstinentiae genera, cum ea nominarint Apostoli necessaria officia, alia necessitas non potest intelligi nisi moralis. Haec necessitas non potuit aliunde proficisci, nisi e praecepto communi, quo iubemur omnia omittere per se *ἀδιάφορα*, quae vim habeant mali exempli, quae aliorum pietati nocere, aut eorum animos alienare, aut successum veri inter homines impedire possint. v. *Nitzschius* l. l. p. 399.

29. Conf. not. ad v. 20. *ἐξ ὧν διατηροῦντες ἑαυτοὺς*] *a quibus si abstinueritis.* Haec forma loquendi Hebraica est. Hebraei nimirum verba שָׁמַר et נָצַר adiectis verbis אֶת־נַפְשׁוֹ quae vim pronominis reciproci habent, ita vsurpant, vt significent, *abstinere*, *cavere ab aliquo*. Alexandrini interpretes vtrumque verbum expresserunt verbo *τηρεῖν* Prov. 7, 5. et *διατηρεῖν* Gen. 37, 11. Ps. 12, 8. Formula igitur *διατηρεῖν ἑαυτὸν ἐκ τινος* respondet formulae *φυλάττεσθαί τι* h. e. *cavere, abstinere ab aliqua re. εὖ πράξετε*] *Kypkius*, *Heumannus*, *Rosenmüllerus*, *Heinrichsius* explicant: *recte agetis*, *facietis quod officii vestri est.* Accuratius tamen alii, veluti *Elsnerus*, *Wolfius*, *Krebsius* haec verba reddunt: *felices eritis*, quo sensu saepius scriptores Graeci hac formula vtuntur v. *Menagius* ad Diog. Laërt. 3, 61. Nam opponuntur haec verba illis v. 1. *οὐ δύνασθε σωθῆναι*, vt adeo *εὖ πράξετε* sit idem quod *σωθήσεσθε*. „Vtroque autem sensu formula ad commendationem officii necessarii pertinet. Et, quoniam res decreto praescriptae, diserte v. 28. vocantur *τὰ ἐπάναγκες*, *necessaria officia*, sic vt ipsa praescripta 16, 4. *δόγματα* i. e. praecepta, leges; satis apparet, Apostolos huic abstinentiae, quam gentilibus commendarent, non minorem, quam vllis aliis officiis, necessitatem tribuisse; in quo illi haud dubie rectissime senserunt. Omnia enim praecepta moralia, sive certo tantum loco ac tempore, sive semper et vbique valeant, quatenus valent, eiusdem plane sunt sanctitatis.“ *Nitzsch.*

ius l. l. p. 409. ἔῤῥωσθε *valete*, vsitata apud Graecos epistolarum clausula, Artemidor. Oniroer. 3, 44. Ἴδιον πάσης ἐπιστολῆς τὸ Χαῖρε, καὶ Ἔῤῥωσο λέγειν.

31. 32. *Literis perlectis accepta institutione laetati sunt.* Nomen παράκλησις nonnulli vertunt: *solatium.* Rectius tamen παράκλησις accipitur de *institutione*, cum notio *instituendi* etiam verbo παρακαλεῖν, quod sequitur, inest. Laetabantur christiani e gentilibus, quod communi Apostolorum et ecclesiae Hierosolymitanae iudicio a legis ritualis obseruatione liberati essent. 32. Iudas et Silas (v. 22.) qui et ipsi prophetae (vid. ad 11, 27.) erant vid. 13, 1. διὰ λόγου πολλοῦ κ. τ. λ. *copiosa oratione multos christianos docuerunt atque confirmarunt.* Vberius eos edocuerunt (v. 27.), cur non omnis lex ritualis obseruanda sit christianis e gentilibus, et abstinentiae illud officium in decreto iis iniunctum accuratius definiverunt, indicandis eius tum caussis, tum limitibus, atque ita omnes confirmarunt.

33. ποιήσαντες δὲ χρόνον] *cumque aliquamdiu ibi commorati essent*, nempe Iudas et Silas. Verbum ποιεῖν h. l. ad tempus relatum, idem valet quod διατρίβειν *commorari.* Hoc significatu extat quoque ap. Demosth. orat. de falsa legatione p. 392. 17. ἀνέμειναν τὸν κήρυκα, οὐδ' ἐποίησαν χρόνον οὐδένα. Platon. ep. 7. p. 1292. A. ὅμως δ' ἀναγκαῖον ἴσως ἐνιαυτὸν γ' ἔτι ποιῆσθαι. add. Act. 18, 23. Iac. 4, 13. Prou. 13, 23. ποιήσουσιν ἔτη πολλά. Tob. 10, 7. ἡμέρας ἃς ὤμοσε ποιῆσαι αὐτὸν ἐκεῖ. Ita quoque Latini verbo *facere* vsi sunt. Cic. ad Attic. 5, 20. *Apameae quinque dies morati — Iconii decem fecimus*, vid. *Gronouius* ad Senec. ep. 66. *Kirchmanus* de funerib. Rom. 3, 20. p. 473 sq. Cum vero ποιεῖν absolute positum hoc sensu compareat, supplendum est χρόνον vel καιρόν. Conf. de hoc verbi ποιεῖν vsu *Abreschius* ad Aeschyl. p. 611. *Elsnerus*, *Kypkius*, *Ra-*

phelius Obff. Polybb. ad h. l. et *Vorflius* de Hebraifmm. N. T. p. 158 fq. ἀπελύθησαν — πρὸς τὰς ἀποςόλας] *a chriftianis cum bonis votis dimiffi funt ad Apoftolos.* μετ' εἰρήνης fauftà et profpera quaeuis apprecantes vid. ad Matth. 10, 13. id. qd. v. 40. παραδοθέντες τῇ χάριτι τῦ Θεῦ. Verbum autem ἀπολύειν notat, *dimittere*, vt ap. Iofeph. Ant. 5, 1. 25. χαίροντας ὑμᾶς ἐπὶ τὰς κληρουχίας ἀπολύομεν *laetos vos ad poffeffiones veftras dimittimus.* Philo in Flacc. p. 979. A. εἶτ' ἐπειδὰν μὲν ἐγνωρίσθησαν ἑτέρου γένους ἀπελύοντο *deinde cognito effe alterius generis dimittebantur.* Pro τὰς ἀποςόλας plures codd. et verff. habent πρὸς τὰς ἀποςείλαντας αὐτὰς *ad eos qui ipfos miferant*, probante *Grotio*, *Bengelio*, *Moro*, *Rofenmüllero* et *Griesbachio* qui eam in textum recepit. Mihi tamen ἀποςείλαντας αὐτὰς gloffema redolere videtur, inde ortum, quod v. 23. et 27. legitur, fcriptam effe epiftolam nomine Apoftolorum, presbyterorum et fratrum, hosque Silan et Iudam, vt et Paulum atque Barnabam miffiffe.

34. Verba huius verfus in multis codd. defunt, in aliis additum legitur: μόνος δὲ Ἰέδας ἐπορεύθη· omittunt verff. Syr. Arab. polygl. Copt. Slauon. ap. Alter. Vulg. Chryfoft. Theophyl. Scilicet adiecta funt haec verba a grammaticis, ne verfus 33. repugnare videretur iis, quae v. 40. de Sila leguntur. Sed potuit Silas Antiochiae remanere, adeoque a Paulo poftea itineris comes eligi v. 40. potuit vero etiam Hierofolymam proficifci, et inde (forfan a Paulo qui diutius Antiochiae morabatur reuocatus) Antiochiam reuerti. Lucas eiusmodi παρασιώπησις omittere folet. Recte igitur verba huius verfus tamquam adulterina expunxerunt *Millius*, *Griesbachius* et *Matthaeius*. αὐτῦ pro ἐπ' αὐτῦ τόπυ in ifthoc loco v. *Bofius* de Ellipf. fub v. τόπος p. 486. ed. *Schaefer.*

36. Paulus fecundum iter Apoftolicum meditatur v.

36 — 89. ἐπιςρέψαντες ἐπισκεψώμεθα *reuisamus* vid. not. ad v. 16. δὴ *agedum* vid. ad Luc. 2, 15. κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐν αἷς additum est pronomen relatiuum plurale, quoniam πόλις h. l. collectiue sumitur vid. *Glassius* Phil. S. p. 166. πῶς ἔχουσι *quomodo se habeant*, an constantes sint in profitenda doctrina, an numerus eorum creuerit. Subintell. *cognituri*. Virg. Aen. 1, 577. *Dimittam et Libyae lustrare extrema iubebo Si quibus eiectus siluis aut vrbibus errat.*

37 sqq. Βαρνάβας δὲ ἐβουλεύσατο *Barnabas autem suadebat*: βουλεύεσθαι *consilium dare*, *suadere* v. LXX. 2 Sam. 16, 23. Potest tamen etiam ἐβουλεύσατο reddi: *decreuerat*, *consilium ceperat*, quo significatu non vno loco legitur, vid. ad Act. 5, 33. Lectio ἐβούλετο quae in libris haud paucis legitur, glossema sapit. Eadem lectionis varietas deprehenditur 2 Cor. 1, 17. Παῦλος δὲ ἠξίου, τὸν ἀποςάντα κ. τ. λ.] *Paulus autem nolebat eum assumere, qui in Pamphylia ipsos deseruisset, nec vna cum ipsis ad opus* docendi *profectus esset.* vid. 12, 25. 13, 13. Marcum propterea discessisse, quod eius praesentiam et opem ad conuertendos Palaestinenses postularint Apostoli Hierosolymis degentes, *Bensonus* autumat, cui tamen eius coniecturae vel hoc obstat, quod Paulus de Marci discessu indignabundus loquitur. Hinc neque probabilis est aliorum opinio, Marcum discessisse ob infirmiorem corporis valetudinem. Sed maxime probabilis est sententia *Grotii*, *Witsii* Meletem. Leidens. p. 50. *Bengelii*, *Heumani*, aliorumque, qui statuunt, Marcum labores et pericula defugisse. Hanc eius discessus caussam fuisse, haud obscure produnt verba: καὶ μὴ συνελθόντα αὐτοῖς εἰς τὸ ἔργον, et verbum ἀφίςημι quod etiam de defectione vsurpari solet v. Luc. 8, 13. 1 Tim. 4, 1. Iam vero Marcum poenitebat inconstantiae pristinae, (eum novam alacritatem cepisse decreta in conuentu Hierosolymitano libera admissione gentilium, *Bengelius* suspicatur),

Barnabas, homo mitissimus et officiosissimus 9, 27. Marci affinis Col. 4, 10. eum itineris comitem assumere volebat, sed Paulus, qui non personarum respectum habebat Gal. 2, 11. qui mores potius respiciendos, quam cognationem putabat, et Marci constantiae diffidebat, eum comitem assumere nolebat. Haec vero Pauli seueritas et Marco et rei christianae profuit. Marcus enim per eam monitus fortior in posterum factus est, et doctrina christiana eodem tempore diuersis locis tradita et latius propagata est. Nec amicitiae vinculum inter Paulum et Barnabam per hoc dissidium disruptum est v. 1 Cor. 9, 6. et Paulus Marcum postea in amicitiam recepit v. Col. 4, 10. 2 Tim. 4, 11. Philem. 23. ἠξίε] *Vulgatus*, cuius auctoritatem nonnulli interpretes secuti sunt, verbo ἀξιόω notionem *rogandi* tribuit, vertit: *Paulus autem rogabat — eum — non debere recipi.* Hoc significatu verbum ἀξιόω legitur ap. Xen. Anab. 1, 1. 8. πέμπων ἠξίε δοθῆναι. Hist. Gr. 1, 6. 7. ὑμᾶς ἀξιῶ προθυμοτάτες εἶναι. Herodi. 3, 5. 8. ἀξιῶσαι δὲ αὐτὸν — ἐπακῦσαι ἀπορρήτων ἐντολῶν *sed rogarent, ut audirent secreta mandata.* Diod. Sic. p. 243. B. ἠξίεν ἀποςέλλειν ςρατιώτας τὰς κοινῇ φυλάξοντας τὰς παρόδες *rogabant, ut delectam militum manum, qui communi aditus praesidio tueantur, mittant,* add. Isocr. Panegyr. c. 15. Hesychius: ἠξίε· παρεκάλει. Verum haec verbi notio huic loco minus conueniens est. Rectius praeeunte Syro interprete et Arabe redditur *nolebat*, vnde etiam in codd. quibusdam pro ἠξίε e glossemate scriptum extat ἐβέλετο. Saepius autem verbum ἀξιῶν hoc significatu positum legitur, vt sit: *postulare, cupere, velle,* veluti ap. Xen. Mem. 2, 1. 28. vbi inter se permutantur verba: ἐπιθυμεῖς, ἀξιοῖς, βέλει, ὁρμᾶς. Cyrop. 7, 1. 21. τί ἡμῖν ἀξιώσεις χρῆσθαι. Herodi. 1, 5, 6. οὐδὲ γὰρ πλεονεκτεῖν ὑμῶν ἠξίεν *nolui praerogatiuam prae vobis habere.* Ael. H. V. 9, 29. τῆς Ξανθίππης ἀξιέσης λαβεῖν τὰ πεμφθέντα *Xanthippe cupiente, vt ab Alcibiade missa acciperet.* Ioseph. Ant. 10, 7. 1. οὐκ ἠξίε τὴν πόλιν κινδυνεύεσαν δι' αὐτὸν

περιορᾷν noluit vrbem negligere sua caussa periclitantem add. Theophr. Char. 6, 2. Isocr. Panegyr. c. 16. Epictet. Enchir. c. 31. *Krebsius*, *Loesnerus* ad h. l. et *Kypkius* ad 28, 22. Itaque ἠξίυ cum sequatur negatio μὴ παραλαβεῖν significat, *nolebat*, quod vno verbo dici potuisset ἀπηξίυ vt Pausanias loquitur Lib. 7. p. 537. Achaei bello Persico, Lacedaemonios, ἀπηξίων σφίσιν ἡγεῖσθαι *sibi duces esse nolebant*. 39. παροξυσμὸς *concertatio*, *dissidium* Demosth. p. 1105. 24. *Reisk.* v. *Abreschii* Annotatt. ad quaed. loca N. T. subiectas Animaduu. ad Aeschyl. p. 612. παραδοθεὶς τῇ χάριτι τῦ Θεῦ fauori diuino a christianis commendatus v. 14, 26.

CAPVT XVI.

Alterum iter Apostolicum Paulus Antiochia suscipit. Et primo quidem reuisit conditas a se ecclesias c. 15, 41 — 16, 5. Iam anceps ac fluctuans, num in Asiam vlterius penetret, an in Europam transeat, tandem in Europam traiicit v. 6 — 12. *Heinrichs.* κατήντησε δὲ εἰς Δέρβην καὶ Λύστραν] *cum Derben et Lystram venisset* vid. 14, 6. καταντᾷν *venire*, *peruenire*, vt Act. 20, 15. 25, 13. Apollodor. 1, 9. 21. ἀναχθέντες κατήντησαν εἰς τὴν Ὀράκης Σαλμυδησσόν. Suidas: κατηντήσασι, παραγίνονται. vid. *Wesselingius* ad Diod. Sic. T. 1. p. 296. Obss. Miscell. Vol. 10. p. 209. *Timotheus* Paulo fidus itinerum comes, cui duas epistolas inscripsit, hic primum occurrit, eiusque patriam ob ea quae h. l leguntur, nonnulli Lystram, alii Derben fuisse statuunt. Qui Lystra eum oriundum fuisse censent, ad hanc sententiam suam defendendam ad v. 2. prouocant, vbi legitur christianos Lystris et Iconii degentes, Timotheum honorifico testimonio ornasse, ac praeterea monent, ἐκεῖ rectius referri ad Λύστραν, quam ad Δέρβην.

Qui Derbaeum fuisse autumant, sententiae suae confirmationem petunt ex Act. 20, 4. vbi v. not. E nostri vero loci verbis neutiquam erui potest Timotheum in alterutra vrbe natum fuisse, sed hoc tantum ex iis elucet, eum tunc temporis ibi, nempe Lystris, commoratum esse. *υἱὸς γυναικός τινος Ἰουδαίας κ. τ. λ.*] *matris Iudaeae, quae ad Christi sacra transierat, patris autem gentilis filium.* Matri nomen erat Eunice v. 2 Tim. 1, 5. E legibus Iudaeorum licebat feminis nubere viro probo extraneo (sic Esther nupserat Ahasuero), viris autem interdictum erat feminam extraneam ducere v. Esr. 9. 10. Patrem Timothei gentilem, matrem Iudaeam fuisse, memoratur ob ea quae de circumcisione Timothei v. 3. sqq. notata leguntur. *ἐμαρτυρεῖτο laudabatur* v. 6, 3. 10, 22. 22, 12. ob eximiam religionis scientiam 2 Tim. 3, 15. et ardens eius iuuandae studium v. 6, 8. Ἰκόνιον vid. ad 13, 51.

3. *καὶ λαβὼν περιέτεμεν αὐτὸν κ. τ. λ.*] *eum Paulus sibi comitem adiuncturus, circumcidendum curabat, propter Iudaeos in illis locis degentes, omnes enim nouerant, patrem eius fuisse gentilem.* Timotheus non fuerat circumcisus, quia pater erat gentilis, nec erat matri ius circumcidere filium patre inuito, vt Talmudici scriptores animaduertunt, nec Timotheus circumcisione opus esse putarat, cum ad Christi signa se conferret. Sed Paulus eum sibi comitem assumere volebat, vt Euangelistae munere fungeretur v. 2 Tim. 4, 5. Euangelistae temporibus Apostolorum dicebantur doctores christiani ii, qui essent Apostolorum in propaganda religione christiana et in condendis ac regendis ecclesiis adiutores, qui curarent, vt ecclesiis idonei praeficerentur magistri, omninoque ecclesiarum saluti vario modo prospicerent v. *Suiceri* Thes. Eccl. sub h. v. Vt ergo Timotheus melius succederet docendi negotium inter Iudaeos, neue multi eorum eius doctrinam et institutionem auersarentur; Paulus qui sciret, eum tanquam origine Iudaeum, sine vlla libertatis christianae violatione posse cir-

circumcidi v. Argum. cap. 15. prudenter facilem se praebuit infirmis 1 Cor. 9, 19. eumque circumcidi iussit. Contra vero non permisit vt Titus ex vtroque parente gentilis circumcideretur, quoniam falsi doctores, qui hoc postulabant, circumcisionem ad salutem necessariam esse praecipiebant Act. 15, 1. et christianos e gentilibus Mosaicis ritibus onerare volebant cf. Gal. 2, 2. 3. vbi v. *Koppius*. *ᾔδεισαν γὰρ ἅπαντες τὸν πατέρα αὐτοῦ ὅτι Ἕλλην ὑπῆρχεν* dictum est pro: *ὅτι ὁ πατὴρ αὐτοῦ Ἕλλην ὑπῆρχεν*, de qua loquendi ratione Graecis vsitata vid. *Raphelius* Obss. Arrian. et *Kypkius* ad h. l. add. *Kusterus* ad Aristoph. Plut. v. 55.

4. *παρεδίδουν αὐτοῖς φυλάσσειν τὰ δόγματα praecepta iis obseruanda tradebant ab Apostolis sancita*; de quibus vid. Act. 15, 28. 29. *παρεδίδουν tradebant, commendabant* v. Marc. 7, 13. Act. 6, 14. *δόγμα edictum, decretum, praeceptum*, in versione Alexandrina tantum in libro Danielis occurrit, et respondet Chaldaicis vocibus אסרא Dan. 6, 9. דת 6, 8. טעם 3, 10. כתבא 6, 10. vid. *Koppius* ad Ephes. 2, 15. Senatusconsulta *δόγματα* vocat Polyb. 1, 18. Amphictyonum decreta Diod. Sic. p. 522. C. v. *Münthius* ad h. l. add. not. ad Luc. 2, 1. *κεκριμένα sancita, facta*: *κρίνειν decernere, constituere, sancire*, vt Act. 20, 16. Tit. 3, 12. vid. not. ad Act. 3, 13.

5. 6. *ἐστερεοῦντο τῇ πίστει, καὶ ἐπερίσσευον κ. τ. λ.* *coetus fide confirmabantur, et numero indies crescebant* vid. ad 15, 32. *Γαλατικὴ χώρα Galatia* s. *Gallograecia*, Asiae minoris regio, Phrygiae contermina v. *Koppii* Prolegg. ep. ad Galat. praemissa p. 1. *κωλυθέντες ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος κ. τ. λ.*] *prohibiti sunt a Spiritu sancto, ne in Asia doctrinam euangelii traderent.* Ἀσία cum reliquae regiones omnes h. l. memoratae in A[illegible] minori sitae fuerint, per *Asiam* haud dubie intelligenda est *Ionia*, vt 2, 9. vbi v. not. add. 20, 16. Cur et qua ratione Paulus impeditus fuerit per *πνεῦμα ἅγιον* (15, 28.) (a quo

christiani omnia quae ad rem christianam augendam et promouendam facerent, repetebant) quo minus in Asia, Mysia, Bithynia, doctrinam Christi promulgaret, vtrum de somnio (vt v. 4.), an de instinctu quodam (v. ad Matth. 4, 1. Luc. 2, 25.) cogitandum sit, an propheta (vt 21, 10.) ei infelicem laborum successum et grauissima pericula portenderit, definiri nequit. *Bithyniae* incolae minus culti; Thraces fuerunt, qui in hanc partem Asiae profecti, Βιθυνοὶ dicti sunt v. Strabo 12. p. 566. non oppida habebant, sed vicos κωμοπόλεις v. Cellar. Notit. Orb. Antiq. 3, 8. *Mysiae* incolae olim abiectissimae sortis habiti fuerunt, ita, vt prouerbio *Mysorum vltimus*, homo abiectissimus, et vilissimae sortis designatus fuerit. Cic. pro Flacco c. 27. *Namque, vt opinor, Asia vestra constat ex* Phrygia, Mysia, Caria, Lydia. *Vtrum igitur nostrum est, an vestrum, hoc prouerbium, Phrygem plagis fieri solere meliorem? Quid de tota Caria? nonne hoc vestra voce vulgatum est, si quid cum periculo experiri velis, in Care id potissimum esse faciendum? Quid porro in Graeco sermone tam tritum atque celebratum est, quam si quis despicatui ducitur, vt Mysorum vltimus esse dicatur? Nam quid ego dicam de Lydia? quis vnquam Graecus comoediam scripsit, in qua seruus primarum partium non Lydus esset?* κατὰ *versus*, cum ad fines Mysiae venissent v. *Valckenar.* in Scholis ad h. l. Post πνεύματος multi codd. habent Ἰησοῦ, probante *Bengelio*, *Millio* Prolegg. §. 748. *Wetstenio*, *Griesbachio* qui hanc lectionem in contexta migrare recte iussit. Est enim lectio difficilior, cum nusquam in N. T. legatur πνεῦμα Ἰησοῦ sed πνεῦμα Κυρίου vel Χριστοῦ. Sed πνεῦμα Ἰησοῦ est id. qd. πνεῦμα ἅγιον Ioh. 14, 26. al. et dicitur πνεῦμα Ἰησοῦ, quatenus Iesus τὸ πνεῦμα ἅγιον Apostolis promiserat Ioh. l. l. quatenus iis promiserat, vim diuinam post suum ex his terris abitum in iis efficacem se praebituram, eos adiuturam esse v. Ioh. l. l. Τρωὰς ciuitas Asiae maritima, olim Antigonia dicta Plin. N.

N. 5, 33. *Troas Antigonia dicta, nunc Alexandria* v. Cellarii Geogr. Plen. 3, 3. p. 42 ss.

9. Paulus incertus et dubius, vtrum Asiam longius peragraret, an in Europam traiiceret, in somnis admonebatur, vt in Macedoniam proficisceretur. Μακεδὼν] ex verbis διαβὰς κ. τ. λ. quae in fine versus leguntur, Paulus coniiciebat Macedonem esse. βοήθησον ἡμῖν *succurre nobis*, viam nobis monstra ad salutem obtinendam, edoceas nos doctrinam salutarem. ἐζητήσαμεν Lucas qui huc vsque de Paulo eiusque comitibus in tertia persona locutus est, iam incipit de illis loqui in prima persona, vnde patet Lucam se iis tunc itineris socium adiunxisse v. Prolegg. Commentar. in Euang. Lucae, praemissa p. 219. infra ad v. 40. συμβιβάζοντες *inde colligentes.* Vulg. vertit: *certi facti*, ita vero dicendum fuisset συμβιβασθέντες, et συμβιβάζειν de cuius verbi potestate dictum est ad 9, 22. h. l. valet: collatis argumentis et testimoniis colligere aliquid, concludere. Exinde quod hactenus impediti fuerant, quo minus in Asia doctrinam Christi praedicarent, et ex somnio colligebant in Macedonia doctrinam Christi tradendam esse. εὐθυδρομήσαμεν εἰς Σαμοθράκην *recto cursu peruenimus in Samothraciam.* Praepositio εἰς h. l. locutionem reddit praegnantem, idem significatur quod 21, 1. verbis εὐθυδρομήσαντες ἤλθομεν. *Samothrace* s. *Samothracia*, insula ad Thraciam sita, hodie *Samandrachi* dicitur v. Virg. Aen. 7, 208. Plin. H. N. 5, 12. *Wetstenius* ad h. l. *Cellarius* Geogr. Plen. 2, 15. p. 1086. Νεάπολις portus in ora Macedoniae v. Strabo 7. p. 330. Plin. H. N. 4, 18. *a meridie Aegeum mare, cuius in ora a Strymone Apollonia, Oesyma, Neapolis, Datos. Intus Philippi colonia.* add. *Cellarius* l. l. 2, 13. p. 849. τῇ ἐπιούσῃ sc. ἡμέρᾳ vid. 7, 26.

12. Narrantur ea quae Paulo Philippis euenerunt 12 — fin. ἐκεῖθέν τε εἰς Φιλίππους — κολώνια] *inde veni-*

mus Philippos, quae est primaria vrbs partis Macedoniae, et quidem colonia. Φιλίπποι, *Philippi*, vrbs Macedoniae nobilissima, Thessalonicae vicina, ad Pangaeum montem sita Strabo 7. p. 511. πλησίον τῦ Παγγαίου ὄρυς, olim ob fontium copiam Κρηνίδες appellata Diod. Sic. 16, 8. Nomen accepit haec vrbs a Philippo, Macedone, Alexandri M. patre, qui eam instaurarat, et aduersus Thracum impetus munierat. Non vna autem est interpretum sententia, cur Lucas hanc vrbem nominarit πρώτην τῆς μερίδος τῆς Μακεδονίας πόλιν, cum non fuerit metropolis. Nempe Aemilius Paulus, victo Perseo, Macedoniam in quatuor partes diuiserat, quarum primae haec vrbs annumerata est, neque tamen fuit caput regionis, sed Amphipolis Liu. 45, 29. *Capita regionum, vbi concilia fierent, primae regionis Amphipolin, secundae Thessalonicen, tertiae Pellam, quartae Pelagoniam fecit.* Fuerunt qui dicerent, Philippos post proelium Philippense, in locum Amphipoleos fuisse euectos v. *Lilienthalius gute Sache d. göttl. Offenbarung* Th. 8. p. 751. *Wetstenius* ad h. l. id vero idoneis argumentis probari nequit. Hinc alii, veluti *Bowyerus Conjecturen üb. d. N. T.* ad h. l. legendum coniecerunt, πρώτης μερίδος τ. Μακεδονίας vel πρώτης Μακεδονίας πόλις. *Bengelius, Eckermanus, Raphelius* Herodo. *Heinrichsius* πρώτην dictam esse putant, quod fuerit ex ordine viae, prima vrbs in illa Macedoniae parte, interiecta petentibus. Sed prima vrbs erat *Neapolis* v. 11. memorata. Equidem adstipulor interpretibus iis, qui πρώτη explicant: *vna ex nobilissimis* vrbibus, quoniam nimirum erat κολώνια, id quod diserte additum legitur. Interdum etiam vrbibus Graeciae claris in nummis tribuitur nomen πρώτη v. *Eckhelii* doctrina vet. num. P. 1. Vol. 4. c. 6. §. 282. *Michaelis Einleit. in d. N. T.* Th. 2. p. 1303. τῆς μερίδος positum est pro ταύτης τῆς vid. ad 9, 2. κολώνια *colonia*, nomen Latinum; ciuitate Graeca donatum. Iulius Caesar coloniam Romanam in Philippensium vrbem deduxerat Dio Cass. Lib. 51. p. 445. τὸς γὰρ δήμυς τὸς ἐν τῇ Ἰταλίᾳ τὸς τὰ τῦ Ἀντωνίυ φρονήσαντας

ἐξῳκίσας, τοῖς μὲν στρατιώταις τάς τε πόλεις καὶ τὰ χωρία αὐτῶν ἐχαρίσατο· ἐκείνων δὲ δὴ τοῖς μὲν πλείοσι τό τε Δυῤῥάχιον, καὶ τοὺς Φιλίππους, ἄλλα τε ἐποικεῖν ἀντέδωκε *nam eos conuentus Italiae, qui Antonii rebus studuissent, exterres egerat, militibusque agros eorum donauerat; exterrium autem plerisque Dyrrachium, Philippos, et alia oppida habitanda concessit.* vid. *Sponius* Miscell. erud. ant. p. 173. *Vaillant.* Num. aen. Imp. etc. T. 1. p. 109. *Spanhemius* de Vsu et Praest. Numism. T. 2. p. 600. Digest. Leg. 8. n. 8. *In prouincia Macedonia Dyrracheni, Cassandrenses, Philippenses — iuris Italici sunt.* Erant nimirum coloniae diuersi iuris ac conditionis diuersae. Nonnullae dicebantur *Romanae*, quae tamen non plenum ius ciuitatis habebant, sed sola Quiritium iura priuata, sine suffragiorum et honorum in vrbe gerendorum praerogatiua. Aliae coloniae erant *Latinae*, quae iura Quiritium non habebant, sed ius Latii. Ex hoc iure qui eo fruebantur, poterant in comitiis Rom. legum ferendarum caussa, si a magistratu Romano vocati essent, suffragium ferre, et cum in ciuitate Latina magistratum gessissent, ciuitatem Romanam adipiscebantur. Aliae, vt pleraeque extra Italiam *iuris Italici* erant, quod infra Latinitatem, et in tributi cum soli, tum capitis immunitate positum erat vid. *Sigonius* de antiquo iure Italiae 2, 3. *Spanhemii* Orbis Rom. c. 9. p. 50 sq. *Grauinae* Origines Iuris ciuilis p. 537. ed. *Mascou.* *Heineccii* Antiqq. Rom. Append. Lib. 1. c. 24. p. 280. ed. 3. *Heynii* Progr. I. II. de vett. coloniar. iure eiusque caussis Opuscc. T. 1. p. 290 ss. eiusd. Progr. de Romanorum prudentia in coloniis regendis ib. T. 3. p. 79 ss.

13. *Die sabbati* (13, 14.) *ex vrbe egressi sumus ad fluuium, vbi ex more proseucha erat, ibi sede capta, ad mulieres, quae ibi conuenerant, locuti sumus;* doctrinam Christi iis tradidimus. Pro ἔξω τῆς πόλεως in aliis libris legitur ἔ. τ. πύλης *extra portam.* Recte; πόλεως adscripserunt grammatici. προσευχὴ prop. *preces*, per metonymiam

proseucha (Iuuenal. Sat. 3, 296.) est *locus precibus ad Deum fundendis idoneus*, *oratorium*, τόπος vel οἶκος (Matth. 21, 13.) προσευχῆς Hebr. בֵּית תְּפִלָּה. Eiusmodi proseuchas, precibus consecratas, in quibus etiam libri sacri praelegebantur, Iudaei habebant extra oppida illa, in quibus synagogae non erant, vel ob paucitatem Iudaeorum, vel quod magistratus non permitterent. Illae proseuchae non erant semper aedificia, sed plerumque loci subdiales, in siluula, in fruticeto, etiam sub arbore, proxime ad fluminum ripas, aut litora maris, quoniam Iudaei ante preces manus abluere solebant, vt ergo eo commodius iis aqua suppeteret ad manus lauandas. Pertinet huc locus decreti Halicarnassensium v. *Gronouius* in Decretis Romanis et Asiaticis pro Iudaeis p. 22. δεδόχθαι ἡμῖν Ἰουδαίων τοὺς βουλομένους ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας τά τε σάββατα ἄγειν καὶ τὰ ἱερὰ συντελεῖν κατὰ τοὺς Ἰουδαϊκοὺς νόμους, καὶ τὰς προσευχὰς ποιεῖσθαι πρὸς τῇ θαλάσσῃ κατὰ τὸ πάτριον ἔθος *placuit nobis ex Iudaeis, quicunque voluerint, viri siue mulieres, tum sabbata celebrare, tum sacra peragere, iuxta leges Iudaicas et proseuchas facere ad mare pro patrio more.* cf. Philo de leg. Mos. T. 2. p. 268. vbi v. *Mangey*. Iosephus Ant. 14, 10, 23. *Valesius* in notis ad Euseb. p. 27. *Vitringa* de synagoga vet. p. 119. (vbi obseruat, nomen προσευχὴ interdum etiam de synagoga adhiberi) 217. 1169. *le Moyne* ad Varia Sacra p. 71. *Barthius* Aduersar. 2, 21. *Turnebus* Aduers. 1, 19. et 29. *Elsnerus* ad h. l. *(Harmar) Beobachtt. über d. Orient Th.* 2. p. 303 sq. [οὗ ἐνομίζετο εἶναι] *Bosius*, *Maius* Obss. Sacr. Fasc. 3. p. 14. pleonastice positum putant pro, οὗ ἦν. Sed νομίζεσθαι in talibus non adhibetur per pleonasmum v. *Valckenarii* Scholae ad h. l. Si hanc notionem, *vbi erat*, Lucas exprimere voluisset, scripsisset, οὗ ἔδοξε vt in cod. Cantabr. e glossemate legitur. *Hammondus* ἐνομίζετο explicat: *vbi celebris erat proseucha*, cui interpretationi vsus loquendi quoque repugnat. Sed verbum νομίζεσθαι haud raro notat: *in more esse*. Ita legitur ap. Aristoph. Plut. 625. ὡς νομίζεται *vt moris est*. add.

Aristoph. Nubb. 498. Xen. Anab. 7, 3. 8. λέγων ὅτι νομίζοιτο ὁπότε ἐπὶ δεῖπνον καλέσαι Σεύθης, δωρεῖσθαι αὐτῷ τοὺς κληθέντας esse ait in more, vt si quando ad coenam aliquem vocet Seuthes, inuitati munera quaedam ipsi donent. Hinc τὰ νομιζόμενα quae more recepta sunt Herodo. 1, 35. τὰ Διονύσῳ νομιζόμενα τελεῖσθαι παρὰ τοῖς Ἕλλησι quae apud Graecos Baccho fieri solita sunt sacra. Herodi. 6, 1, 9. ὡς νομίζουσι Ῥωμαῖοι vt Romanis mos est. Palaeph. f. 53, 3. ἐξότε ἐνομίσθη ex quo consuetudo obtinuit v. Elsnerus, Münthius et Loesnerus ad h. l. add. Demosth. Ind. Reiskii. Itaque οὗ ἐνομίζετο εἶναι h. l. significat: vbi ex more erat. Haec interpretatio et legibus linguae et verborum complexioni congruit, nam vt supra notatum est, apud Iudaeos moris erat, vt oratoria ad fluuios exstruerent.

14. καί τις γυνὴ ὀνόματι Λυδία κ. τ. λ.] auscultabat inter eas, mulier quaedam, nomine Lydia, ex Thyatirorum oppido oriunda. Θυάτειρα vrbs in confiniis Lydiae et Mysiae sita, inter Sardes et Pergamum v. Stephan. Byz. de vrbibus et Ptolom. 5, 2. Dissentiunt inter se interpretes, vtrum Lydia, a patria hoc nomen acceperit, cum Thyatira fuerit Lydiae vrbs (Maxim. Tyr. Diss. 10. p. 112. Λυδία κόρη i. Lydia oriunda), an proprio nomine ita appellata sit, cum hoc nomen apud veteres non insuetum fuerit, Horat. Carm. 1, 8. Lydia, dic, per omnes te Deos oro. add. Martial. 11, 103. atque haec posterior ratio praeferenda videtur, cum legatur ὀνόματι Λυδία cf. 5, 1. 36. 9, 36. non γυνὴ Λυδία. πορφυρόπωλις] purpurarum, vestium purpureo colore tinctarum venditrix. Suidas: πορφυρόπωλις· ἡ τὰ πορφυρᾶ πωλοῦσα. A Lydis ars purpurae tingendae inprimis tractari consueuit Val. Fl. 4, 368. Lydia nurus sparso telas maculauerit ostro. add. Ael. H. A. 4, 46. Maxim. Tyr. 40, 2. Claudi. Rapt. Pros. 1, 274. Non sic decus ardet eburnum, Lydia Sidonio quod femina tinxerit ostro.

Eustath. ad Il. δ, 141. αἱ ἐκ Καρίας, καὶ αἱ Λυδαὶ γυναῖκες ἀγαθαὶ ἦσαν βάπτειν ὅσα Φοινικῷ χρώματι. add. Plin. H. N. 7, 57. Ouid. Met. 6, 11. Artem purpurae tingendae speciatim etiam a Thyatirensibus exercitam fuisse, docet inscriptio, Thyatiris inuenta, apud *Sponium* in Miscell. Erud. Antiq. Sect. 3. n. 93.: ἀγαθῇ τύχῃ. Ἀντ. κλ. Ἀλφηνὸν Ἀρίγνωτον κράτιστον ἐπίτροπον τοῦ Σεβαστοῦ... τὸν καὶ σεμνότατον ἱερέα τοῦ προπάτορος θεοῦ Τυρίμνα οἱ βαφεῖς *tinctores s. purpurarii.* Vocatur *Lydia* illa σεβομένη τὸν Θεὸν *mulier religiosa*, proselyta v. 13, 16. ἧς ὁ Κύριος διήνοιξε κ. τ. λ.] *cuius animum dominus aperuerat, vt Pauli dictis fidem haberet.* Κύριος est h. l. Christus coll. v. 15. *Occlusus* animus vero vel cohortationi, vt recte ad h. l. monuit *Morus*, dicitur, qui aut non potest cognoscere verum, aut non vult admittere cohortationem. Hinc *aperire* animum h. l. notat, reddere animum intelligentiorem, facere, vt aliquis rem melius perspiciat eique assensum praebeat, et simul hoc inuoluit promtum et paratum reddere ad amplectendam Christi doctrinam 2 Macc. 1, 14. διανοῖξαι τὴν καρδίαν ὑμῶν ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ καὶ ἐν τοῖς προστάγμασι *eorum animos intelligentiores reddat et procliuiores, vt operam dent praeceptis ipsius, legem obseruent.* Aperuit Deus s. Christus Lydiae animum per doctrinam. Omnia autem quae faciunt ad promouendam Christi doctrinam, consilia in rei christianae emolumentum capta, Deo et Christo tribuuntur. Pauli ergo institutione, id quod singulare erat Dei beneficium, femina illa promta reddebatur, ad fidem praebendam Pauli sermonibus. προσέχειν vid. ad 8, 6. προσέχειν τοῖς λαλουμένοις id. qd. πιστὴν τῷ κυρίῳ εἶναι v. 15.

15. παρεκάλεσε λέγουσα — μείνατε] *quandoquidem me*, quam sacro fonte initiastis, *iam christianam habetis, in domum meam*, (finita proseucha) *diuertite*, hoc me gaudio afficite. εἰ *cum, quandoquidem* v. 1 Petr. 1, 17.

Ioh. 7, 4. Cic. ad Attic. 5, 14. *tu velim, si me nihilo minus nosti curiosum in republica quam te, scribas ad me omnia.* πιστὴν εἶναι nonnulli, veluti *Heinrichsius*, explicant, *me constantem christianam esse* l. *fore*. Sed vt iam intelligenter monuit *Morus*, vix coeperat esse christiana, nec nunc de constantia iudicari poterat; imo πιστὸς τῷ κυρίῳ dicitur is, qui doctrinam christianam suscepit vt v. 34. Caeterum hospitalitatis laude florebant Lydii, vt patet ex Herodot. 1, 94. καὶ παρεβιάσατο ἡμᾶς] *atque adeo nos coëgit*, nempe precibus; rogitando obtinuit. παραβιάζεσθαι (vt ἀναγκάζειν vid. ad Luc. 14, 22.) notat: *vrgere verbis et precibus* vt 1 Regg. 28, 23. καὶ οὐκ ἐβούλετο φαγεῖν· καὶ παρεβιάζοντο αὐτὸν οἱ παῖδες καὶ ἡ γυνή. Ael. H. V. 13, 32. vbi Socrates de se discipulos, vt arduam virtutis viam ineant, vrgente: ἐγὼ δὲ ἐπὶ τὴν ἀρετὴν ἥκειν βιάζομαι. v. *Pricaeus* et *Elsnerus* ad h. l. nos ad Luc. 24, 29.

16. ἐγένετο δὲ πορευομένων ἡμῶν εἰς προσευχὴν] *tendentibus nobis in proseucham.* Plerique interpretes statuunt, ea quae iam narrantur, alio die accidisse, vel alia eiusdem diei hora. Sed vt verba sonant, verior videtur *Heinrichsii* sententia, qui quae hactenus Lucas narrauit, euenisse censet, antequam solennes preces in proseucha inciperent, „ante istum locum, vbi praestolabantur feminae dum cultus inciperet." παιδίσκη *serua* v. *Stephanus* de idiom. dial. Attic. p. 229. *Menagius* ad Diog. Laërt. 5, 54. p. 215. ἔχουσαν πνεῦμα Πύθωνος] *spiritu Pythonis* s. *fatidico daemone agitata.* Ὁ Πύθων nomen Apollinis (v. *Brunck* Anal. T. 1. p. 117. etc.) qui etiam Πύθιος, *Pythius* (Hygin. f. 140.) cognominatus est, vel a πυνθάνεσθαι s. πύθεσθαι *percontari, consulere*, vel, a dra[illegible] s. *serpente magno*, qui ὁ Πυθὼν (gen. Πυθῶνος) vel ὁ Πύθων (Πύθωνος) v. *Heynius* ad Apollodor. 1, 4. 1. T. 1. p. 44. dicebatur, et praeses ac custos oraculi in monte Parnasso fuerat, quod consulentibus

responsa dederat ante Apollinis aduentum (Hygin. f. 140. p. 246. *hic* (Python) *ante Apollinem ex oraculo in monte Parnasso responsa dare solitus erat*), quem serpentem cum Apollo sagittis suis confecisset, ipse velut alter praeses in locum interemti Pythonis successit v. Callim. h. in Apoll. v. 100 sqq. Ouid. Met. 1, 438 ss. ibique intpp. Aelian. H. V. 3, 1. Plutarch. de Oraculor. defectu Opp. T. 2, p. 417. Schol. ad Aristoph. Plut. v. 39. Oraculum hoc erat prope Delphos, quae quidem vrbs propter id ipsum primo dicta est ἡ Πυθώ (*Pytho* Tibull. 2, 3. 27.) etiam ἡ Πυθών (v. *Heynius* ad Apollod. l. c.) deinde *Delphi* v. *Fischerus* Ind. Aeschin. sub v. Πυθώ. Homer. Odys. θ', 79. Callim. h. in Apoll. 55. Dian. 250. Apollon. Argon. 1, 308. Iam quia Apollinis afflatu *Pythia*, vates illa quae Delphis erat, futura canebat; 2) *omne daemonium, cuius afflatu futura praedicebantur*, dictum est Πύθων. Hesychius: Πύθων· δαιμόνιον μαντικόν. *Alberti* Glossar. Gr. p. 75. Πύθωνος· δαιμονίε μαντικῦ, ἔτω λεγομένυ. Translatum porro 3) est hoc nomen ad *homines ipsos, qui dei cuiusdam afflatu futura praedicere posse credebantur*, nominatim ita dicti sunt ἐγγαστρίμυθοι Plutarch. de oraculorum defectu p. 414. τὰς ἐγγαστριμύθυς Εὐρυκλέας πάλαι, νυνὶ Πύθωνας προσαγορευόμενοι *ventriloquos Eurycleas* (ab Eurycle inuentore huius diuinationis) *olim, nunc Pythonas vocant*. Hesychius: Πύθων, ὁ ἐγγαστρίμυθος ἢ ἐγγαστρίμαντις. Id. Εὐρυκλῆς, ὁ ἐγγαστρίμυθος, ἦν δὲ γένος μαντέων, οὓς ὁμωνύμως Εὐρυκλεῖς ἔλεγον. Suidas: ἐγγαστρίμυθος, ἐγγαστρίμαντις, ὃν νῦν τινες Πύθωνα, Σοφοκλῆς δὲ στερνόμαντιν, Πλάτων ὁ Φιλόσοφος, Εὐρυκλέα ἀπὸ Εὐρυκλέως, τοιύτυ μάντεως. Schol. ad Aristoph. Vesp. 1014. οὗτος ἐγγαστρίμυθος λέγεται Ἀθήνησι τ' ἀληθῆ μαντευόμενος διὰ ἐνυπάρχοντος αὐτῷ δαίμονος. Dicebantur autem ἐγγαστρίμυθοι praestigiatores, qui facultatem et habitum tenebant, clauso ore sine motu labiorum loquendi, et verba tanquam e ventre efferendi. Galen. Glossar. Hippocr. ἐγγα-

στρίμυθοι, οἱ κεκλεισμένυ τῦ στόματος Φθεγγόμενοι, διὰ τὸ δοκεῖν ἐκ τῆς γαστρὸς Φθέγγεσθαι *clauso ore loquentes, vt videantur ex ventre loqui.* De ἐγγαστριμύθοις vid. *Dickinsonus* in Delphis Phoenicissantibus c. 9. p. 91 ss. *Seldenus* de diis Syris synt. 1. c. 2. *Suicerus* Thes Eccl. p. 985. *Hammondus* ad h. l. omninoque *Walchius* in Diss. IV. de seruis veterum fatidicis Ienae 1761. 4. Serua autem illa vtrum fuerit ventriloqua, vt interpretes plures opinantur, an fatidica quae clara voce oracula ediderit, certo constitui nequit. Etenim Πύθων, vt vidimus, est nomen generis, cuius singularem speciem constituunt, qui ἐγγαστρίμυθοι olim dicti sunt. Probabilis tamen est sententia *Deylingii* Obss. Sacer. P. 2. p. 201. *Wolfii* in Curis ad h. l. et *Walchii* in Diss. IV. de seruis etc. p. 13. feminam illam ἐγγαστριμύθων numero non esse adscribendam, cum Lucas v. 17. verba distincte prolata ei tribuat, cum eam secutam esse dicat Paulum eiusque comites, atque adeo per id significet eam per plateas et cursitando vaticinatam esse, ἐγγαστρίμυθοι vero vel insidentes cuidam loco, vel prostrati in terra oracula sua ediderint v. *Walchius* Diss. I. de seruis etc. §. 7. Ipsa vero voce ἔχυσα πνεῦμα Πύθωνος notatur *ancilla quae habet spiritum hominis fatidici* (l. ventriloqui) agitata a spiritu tali qualis fatidicos agitare solet. In nonnullis codd. legitur: πνεῦμα Πύθωνα h. e. *quae agitabatur a spiritu Pythone* i. e. qui Πύθων s. δαιμόνιον μαντικὸν vocatus fuit, *agitata a daemone quodam fatidico.* Sensus ergo idem manet, sed vulgaris lectio quae plurium optimorumque codd. auctoritate nititur, praeferenda est. Caeterum παιδίσκην illam, nonnulli interpretes autumant fuisse fraudatricem, eam vim fatidicam simulasse, Paulum autem eam hac diuinatione ementita prohibuisse, eamque cum videret Paulum vi et sapientia se longe superiorem, vi diuiniore ornatum, ab inceptis destitisse. Verum Paulus haud dubie, vt recte obseruarunt alii, aliis verbis quam quae v. 17. leguntur, eam allocutus fuisset, si ea nonnisi fraudatrix fuisset. Rectius ergo *Michaelis*, *Heze-*

lius, *Heinrichsius*, alii, statuerunt, seruam illam, non tam fraudatricem fuisse, quam potius morbo hysterico, seu daemoniaco, ex more loquendi tum recepto, laborasse, atque per eum nonnunquam abreptum esse in furorem similem ei, quo Pythia, Tiresias, aliique gentilium *μάντεις* agitati essent. Nempe persuasum erat feminae se vaticinia edere posse, esse deum aliquem, qui ignota et futura ipsi aperiret. Nonnunquam euenerant, quae praedixerat, hinc ipsa et alii in eam deuenerant opinionem, spiritum fatidicum ipsam possidere et agitare, ac futura patefacere. *ἥτις — μαντευομένη*] *quae dominis suis multum quaestum vaticinando afferebat.* Apud veteres in mancipiis et seruorum familia etiam hariolos fuisse, qui mercenaria opera vaticinarentur, ita, vt quicquid suis diuinationibus lucrati essent, in quaestum dominorum suorum cederet, exemplis comprobauit *Walchius* in Diss. III. de seruis etc. p. 3 sqq. *ἐργασία quaestus*, *lucrum*, vt v. 19. Xen. Mem. 3, 10. 1. *τὰς τέχνας ἐχόντων καὶ τῆς ἐργασίας ἕνεκα χρωμένων.* Theoph. Char. 6, 2. *καὶ μηδεμίαν αἰσχρὰν ἐργασίαν ἀποδοκιμάσαι.* vid. *Abreschius* Lectt. Aristaenett. p. 122. *Wetstenius* ad 19, 24. *κυρίοις Fischerus* Proluss. de vitiis Lexx. N. T. p. 189. explicat: *domino suo*, vt adeo pluralis positus sit pro singulari. Citra necessitatem. Non enim insolitum fuisse, vt vnus seruus, aut ancilla, plures simul dominos haberet, ostendit *Walchius* Diss. II. de seruis etc. §. 5. p. 16. qui idem Diss. IV. p. 14. huius rei caussam cum in ipso peculio, quod heredibus haud raro commune permansit, tum in summo eorum mancipiorum, vnde magnum lucrum sperandum erat, pretio, quaerit.

17. *ἔκραζε λέγουσα· οὗτοι οἱ ἄνθρωποι κ. τ. λ.*] *alta voce clamabat: hi homines sunt Dei summi ministri, qui vos viam salutis docent*, vobis doctrinam salutarem tradunt. *δούλους τοῦ Θεοῦ* Apostoli se nominabant v. Rom. 1, 1. etc. sensu eo quo prophetae V. T. עבדי יהוה nominabantur, quatenus nimirum singulari ratione ministerio Dei sacrati

sit

erant v. Ioh. 1, 1. 12, 6. 2 Regg. 9, 7. Iudd. 2, 8. etiam apud gentiles, qui cultui deorum singulari modo dicati erant, vt sacerdotes, δῦλοι Θεῦ vocabantur v. Eurip. Ion. 309. Iphig. Taur. 132. Phoeniss. 213. add. Ouid. Fast. 5, 45. ὁδὸς *doctrina* vid. ad Matth. 21, 32. Haud dubie audiuerat femina Paulum eiusque comites qui per plures dies in hac vrbe docuerant, se nominare δύλος τῦ Θεῦ et doctrinam suam ὁδὸν σωτηρίας. Varias autem coniecturas protulerunt interpretes, vt sibi explicarent, eur serua ista fatidica haec populo clamarit. *Walchius* in Diss. IV. de seruis fatidicis p. 13. opinatur, eam, cum propter quaestum vaticinata sit, talem etiam a Paulo et Sila se facturam esse sperasse, si publice eos praedicaret, laudaret, et adstanti plebi commendaret. *Eckermannus* ad h. l. autumat, seruam, cuius animo fixa idea inhaesisset, spiritum fatidicum ipsam occupasse, timuisse, ne Paulus eum expelleret, conciliare ergo eam sibi voluisse Apostoli fauorem. Alii putant, eam has voces emisisse, vt Pauli ope valetudinem pristinam reciperet. Probabilior est *Mori*, *Rosenmülleri* et *Heinrichsii* sententia, eam veluti diuinitus monitam, his verbis iudicium suum de illis hominibus proferre voluisse, vt sibi maiorem auctoritatem conciliaret.

18. 19. διαπονηθεὶς δὲ ὁ Παῦλος] *Paulus indignatus.* De verbo διαπονεῖσθαι vid. not. ad 4, 2. Testimonio huius feminae, quae lucri caussa vaticinabatur, non indigebat Paulus, imo si admisisset eius testimonium, fraudem probasse visus esset, restituebat ergo feminae valetudinem et ita fraudi finem faciebat. Sicuti Iesus daemoniacorum opinioni conuenienter loquebatur, vt eam ex animis eorum expelleret v. not. ad Matth. 8, 28. ita et Paulus recepto vsui loquendi et ideae fixae feminae illius conuenienter dicebat: παραγγέλλω σοι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ (v. 5, 6.) κ. τ. λ. et ἐξῆλθεν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ inde ab eo tempore vaticinari desiit. 19. Male habuit hoc dominos seruae, cum intelligerent, ὅτι ἐξῆλθεν ἡ ἐλπὶς τῆς ἐργα-

eἶναι αὐτῶν spem quaestus porro faciendi simul exiisse. Recte *Valkenarius* in Schediasm. p. 389. obseruauit, ἐξέρχεσθαι alias non adhiberi de spe, quae euanuerat, sed Lucam hoc verbum h. l. adhibuisse, et transtulisse ad spem lucri quam in serua domini nullam amplius haberent reliquam, quod eo v. 18. vsus sit de extincta fatidicae feminae vi diuinandi. ἐπιλαβόμενοι vid. ad 9, 27. Paulum et Silam doctores principes, ad magistratus rapiunt. Verbum ἑλκύειν vt σύρειν de iis ponitur, qui reos in ius, ad iudicem, ad poenam trahunt, Phauorin. ἕλκυσαν, σύρειν de quo posteriori verbo vid. not. ad 8, 3. Sic ἕλκειν εἰς κριτήρια Iac. 2, 6. Arrian. Epictet. 1, 29. ἕλκει με εἰς τὴν ἀγορὰν v. *Wetstenius* ad h. l. Lat. *rapere in ius* Horat. Serm. 1, 9. 74. *ad praetorem rapere* Plaut. Aulul. 4, 10. 30. ἄρχοντας sunt iidem, qui v. seq. dicuntur *στρατηγοί*. Fuerunt quidem, qui putarent ἄρχοντας discernendos esse a στρατηγοῖς. Sed quae de Paulo et Sila virgarum ictu caesis, in carcerem coniectis, ex eo dimissis memorantur, ex στρατηγῶν imperio peracta dicuntur, et ne verbo quidem indicatur, quasdam in ea re partes Archontum fuisse. Imo ἄρχοντες est nomen generis, quo omnino magistratus Philippensium indicantur, id. qd. κριταί, et voce στρατηγοί nomen illud accuratius definitur.

20. 21. καὶ προσαγαγόντες αὐτοὺς τοῖς στρατηγοῖς] *eos adductos ad praetores*, ita accusabant etc. Senatores in municipiis et coloniis dicebantur *decuriones* v. Cic. pro Sext. 4. epp. ad Diu. 6, 18. eorum qui summi in iis magistratus officio fungebantur pro numeri diuersitate nomen quoque diuersum erat, in aliis duo, in aliis quatuor, in aliis sex summam rerum tenebant; vbi duobus summa rei publicae commissa erat, ibi *duumuiri* Cic. Agr. 2, 34. Caes. B. C. 1, 23. vbi quatuor, aut sex, ibi *quatuoruiri* v. *Manutius* ad Cic. epp. ad Diu. 13, 76. *seuiri* v. *Gruter.* Inscript. p. 416. n. 8. p. 365. n. 3. appellabantur v. *Sigonius* de antiq. iure Italiae 2, 4. Iam quod vocabulum

στρατηγὸς attinet, illud fere *belli ducem* indicat. Sed sicuti nomen *στρατὸς* de *populo*, *ciuium multitudine* v. Sophocl. El. 752. *Spanhemius* ad Iulian. Orat. p. 75. de Vsu et Praestant. Numism. T. 1. Diss. 9. p. 697. aeque ac de *exercitu* adhibebatur, ita quoque *στρατηγὸς* et *militarem* et *ciuilem magistratum* notabat. Etiam a Romanis *Praetores* nominabantur, non modo ii *qui exercitui praeibant, belli duces* (Varro de L. L. 4, 16. *in re militari praetor dictus, qui praeiret exercitui.* Asconius Pedianus in Ciceron. p. 80. *veteres omnem magistratum, cui pareret exercitus, praetorem appellauerunt.* Corn. Nep. V. Alcib. 8. *cum apud Argos flumen Philocles praetor Atheniensium classem constituisset suam, neque longum abesset Lysander, praetor Lacedaemoniorum* etc.) sed etiam qui Romae *iuris dicundi caussa* magistratus instituti erant. Quos autem Romani Praetores, eos Graeci *στρατηγὰς* nominabant. Diod. Sic. Ecl. 2. p. 893. *οἱ κατὰ τὴν πόλιν στρατηγοί.* Apud *Gruter.* Inscript. p. 503. praetor vrbanus et peregrinus *στρατηγὸς κατὰ πόλιν καὶ ἐπὶ ξένων* dr. ap. Demosth. de Coron. p. 318. memorantur *στρατηγοί*, nempe *ὁ ἐπὶ τῶν ὅπλων στρατηγὸς* et *ὁ στρατηγὸς ἐπὶ τῆς διοικήσεως armorum praefectus*, qui etiam pacis tempore Athenis erat, et *praetor vrbanus* s. *rebus vrbanis constitutus.* Titulum *Praetoris* inprimis sibi olim vindicare solebant duumuiri colonici et municipales, cum omnino coloniae et municipia summa aemulatione reipublicae Romanae formam exprimere studerent. Cic. Agrar. II. c. 34. de Campaniae duumuiris loquens: *cum in ceteris coloniis* duumuiri *appellentur, hi se* Praetores *appellari volebant.* Hinc et *duumuiri* Graece dicti sunt *στρατηγοί*, et ad horum duumuirorum classem pertinuerunt, quos Lucas h. l. *στρατηγοὺς* vocauit. vid. *Spanhemius* de Vsu et Praest. Num. T. 1. Diss. 9. p. 697. T. 2. Diss. 12. p. 601. *Heinsius* Exercitt. Sacr. p. 305. *Krebsius* ad Decret. Athen. in honorem Hyrcani p. 22 sq. *Walchius* de strategis Philippensium Ienae 1761. 4. *Casaubonus* ad Athen. 5, 14. p. 273. et *Münthius* ad h. l. *αὐτῶ*

οἱ ἄνθρωποι — Ῥωμαίοις οὖσι] *hi homines, cum Iudaei sint, vrbem nostram turbant, et instituta docent, quae nobis, qui Romani sumus, neque recipere, neque exercere fas est.* Apud Romanos nefas erat deos colere, aut eorum venerationem commendare, nisi qui essent publica gentis auctoritate constituti. Seruius ad Virgil. Aen. 8, 187. *Cautum fuerat et apud Athenienses et apud Romanos, ne quis nouas introduceret religiones, vnde et Socrates damnatus est, et Chaldaei vel Iudaei vrbe depulsi.* Ita et Augustus, auctore Suetonio V. Aug. c. 93. auitam religionem studiose coluit, et peregrina sacra contemtui habuit, memor Maecenatis ad se verborum, quae Dio Cassius Lib. 52. p. 490. seruauit: *τὸ μὲν θεῖον πάντῃ πάντως αὐτός τε σέβου κατὰ τὰ πάτρια καὶ τοὺς ἄλλους τιμᾶν ἀνάγκαζε, τοὺς δὲ ξενίζοντάς τι περὶ αὐτὸ καὶ μίσει καὶ κόλαζε* *diuinum numen omni modo et omni tempore iuxta leges patrias cole, et, vt alii colant, effice, qui vero peregrinos ritus introducunt, eos et auersator et punito.* Idem fere de Tiberio narrat Sueton. V. Tiber. c. 36. add. Valer. Max. 1, 3. Liu. 39, 15 sq. *Wetstenius* ad h. l. „Tulerunt quidem Romani, vt peregrini sua numina in vrbe colerent, sed nonnisi occulto quasi et latenter, et ita, vt ne patriae Romanorum religioni exterorum numinum cultus officeret, aut peregrina sacra, relictis auitis, publice introducerentur, et dissidiorum dissensionumque ciuilium occasio praeberetur. Neque ergo licitum erat apud Romanos, nouam ciuibus commendare religionem, et contra eam, quae publica auctoritate stabilita atque confirmata erat, insurgere, aut plebem ab ista auocare. Haec omnia vbi rite perpendimus, ac simul cogitamus, permagnum Romanorum erga Iudaeos eorumque sacra fuisse odium v. *Lardnerus von der Glaubwürdigk. d. euangel. Gesch.* 1, 2. p. 42. magistratuumque in prouinciis, coloniis et municipiis primarium officium in eo fuisse situm, vt in quosuis seditiosos vulgique concitatores grauissime animaduerterent, et

quibuscunque possent mediis, conflatam seditionem restinguerent, tumultusque omnes, lenitis ciuium animis, in primo quasi ortu sedarent, si haec omnia cogitamus, haud difficulter ratio patebit, quare accusatores, Paulum et Silam ciuitatem concitare (ἐκταράσσειν τὴν πόλιν), quare Iudaeos eosdem esse dicant (Ἰουδαῖοι ὑπάρχοντες), qui ob id ipsum, quod prae caeteris tranquille viuere, neque sacra perturbare debebant, tanto grauius solebant puniri: cur porro, diuulgari ab ipsis mores et instituta, a Romanis aliena (ἔθη, ἃ οὐκ ἔξεστι ἡμῖν παραδέχεσθαι, οὔτε ποιεῖν) addant, ac simul ad iura sua (Ῥωμαίοις οὖσι), pro quibus peregrina sacra admittere haud debeant, in accusatione sua prouocent. Callide profecto haec erant excogitata; callidum vero simul eorum fuit silentium, de iactura, quam in fatidico ancillae suae spiritu, a Paulo expulso, fecerant. Huius enim eam ob caussam non mentionem faciunt, ne amissi lucri dolor pungere eos et ad partium studium abripere videatur." *Walchius* l. l. p. 16 sq. adde: nec Paulus eo quod daemonium expulerat, legem Romanam violarat v. *Meyeri Versuch einer Vertheid. u. Erläuterung d. Gesch Iesu u. d. App. aus den Profanscribenten* p. 572. ἐκταράσσουσι id. qd. ταράσσουσι 15, 24. 17, 8. ἔθη instituta religionis, ritus religiosi, cultus deorum. Haud dubie Paulus et Silas verba fecerant de Iesu rege ac domino, de regno Dei, de cultu numinum falsorum vid. v. 30 sq. 14, 15. 17, 7. hinc eos temeratae religionis auitae reos postulabant, eosque in eo accusabant, quod nouos deos commendari, nouas religiones introducere conati essent.

22. καὶ συνεπέστη ὁ ὄχλος κ. τ. λ.] *Plebe igitur, cum in eos insurgeret, praetores dereptis eorum vestibus, eos virgis caedi iusserunt.* περιῤῥήξαντες αὐτῶν τὰ ἱμάτια vt possent lictores, nudatos virgis caedere. Solebant enim nuda corpora verberari Liuius 2, 5. *missique lictores ad sumendum supplicium, nudatos virgis caedunt.* add.

Gellius N. A. 10, 3. Cic. Verr. 5. c. 62. Itaque ἱμάτια non de veste superiore, sed de omnibus quibus corpus tegitur, h. l. intelligendum est. Verbum περιῤῥήγνυμι vt Lat. *scindere, discindere,* non propriam dilacerandi notionem obtinet, sed cum de virgarum poena sermo est, vt h. l., violentam vestium spoliationem, et lictorum impetum, quo vestes de corpore detrahere solebant, designat. Sic legitur ap. Dionys. Halic. 9. p. 440. τοῖς ῥαβδούχοις ἐκέλευσαν, τὴν ἐσθῆτα τε περικαταῤῥῆξαι καὶ ταῖς ῥάβδοις τὸ σῶμα ξαίνειν *iusserunt* (consules) *lictores vt vestem dilacerarent, corpusque virgis percuterent.* Xiphilinus 66. p. 742. τὴν μὲν ἐσθῆτα αὐτοῦ περιῤῥήξαντες. Diod. Sic. 17, 35, οἱ τὰς ἐσθῆτας περιῤῥηγνύντες. Tacitus Hist. 4, 27 *victi protractum legatum e tentorio, scissa veste, verberato corpore, quo pretio, quibus consciis prodidisset exercitum, dicere iubent.* Val. Max. 2, 28. *o spectaculum admirabile! magister equitum scissa veste spoliatoque corpore, lictorum verberibus lacerandus.* Est ergo in his *vestem scindere* id. qd. *vestem detrahere* ap. Gellium N. A. 1, 13. *cum vocari iussit — vestimenta detrahi imperauit, virgisque multum caecidit.* Haec cum non reputarit *Erasmus*, ancipitem hunc sermonem dixit, vtrum magistratus lacerarint Apostolorum tunicas, an vero *suas ipsorum*, quasi scriptum sit αὐτῶν. Magistratibus autem adscribitur, quod ipsorum iussu a lictoribus factum est vt ap. Ael. H. V. 14, 29. vbi Philippus Apthonetum ἐμαστίγωσεν i. flagris caedi iussit v. ibi *Perizonius.* Sic infra v. 23. ἔβαλον. Matth. 27, 26. φραγελλώσας. Male ergo *Bengelius* ipsos Praetores Pauli et Silae vestimenta detraxisse statuit. Caeterum flagellatio a στρατηγοῖς imperata esse videtur haud paucis interpretibus quaestionis habendae caussa, vt eo veluti tormenti genere, Paulus et Silas ad confessionem eorum, quae admisisse insimulabantur, cogerentur. Laudant hanc in rem Taciti locum supra allatum, et Act. 22, 24. quo tamen posteriori loco diserte additum legitur ἀνετάζεσθαι. Sed

omnia tumultuarie peracta esse videntur. Legitur enim *συνεπέστη ὁ ὄχλος*, non memoratur, Paulum et Silam caussam aduersus accusatores dixisse. Probabilius ergo est, praetores, Paulo et Silae flagellationem decreuisse, poenae caussa, et vt populo satisfacerent vid. not. ad Luc. 23, 16. eosque Apostolos in carcerem coniici iussisse, vt alio die accuratius in rem inquirerent.

24. *παραγγελία* vid. ad 5, 28. *ἔβαλεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐσωτέραν φυλακὴν in interiorem carcerem eos coniecit.* Carceres in interiori aedificii parte magis muniti erant, quam anterior, s. communior, in quo vincti clementius habiti. Ad interiorem per plures ianuas aditus patebat, et inclusi ibi rei arctius constricti, grauiusque habiti sunt v. *Walchius* in Diss. vincula Petri ex antiquitatibus illustrata Act. 12. Ien. 1758. p. 25 sqq. *καὶ τοὺς πόδας — εἰς τὸ ξύλον*] *eorumque pedes ligneis compedibus constrinxit*: *ξύλον neruus.*, erat lignum, interdum ferratum (Herodo. 9, 37. *ξύλον σιδηρόδετον neruus ferratus, ferro ligatus*,) quo vel ceruix constringebatur, vt attolli non posset vid. Aristoph. Nubb. 592 Lysistr. 681. vel in quod pedes coniecti arctabantur vt h. l. Herodo. 6, 75. 9, 37. Aristoph. Equitt. 366. 393. 1046. quod ab aliis scriptoribus Graecis *κᾶλον*, et *ξυλοπέδη*, etiam *ποδοκάκη* et *ποδοστράβη*, ab Hebraeis סַד (Iob. 13, 27. 33, 11. v. *Michaelis* Supplem. ad Lexx. Hebrr. p. 1720.) vocatur: vel cui et ceruix, et manus et pedes per quinque foramina inserebantur, *πεντεσύριγγον* propterea quoque vocatum Aristoph. Equitt. 1046. Latini *neruum* vocant Plaut. Captiu. 3, 5. 71. *Nam noctu neruo vinctus custodiebatur.* Terent. Phorm. 2, 2. 11. *Vereor, ne isthaec fortitudo in neruum erumpat denique.* Festus p. 333. *Neruum appellamus etiam ferreum vinculum, quo pedes impediuntur, quanquam Plautus eo etiam ceruices vinciri ait: Perfidiose captus, eo aedepol neruo ceruices probat.* v. *Cangius* Glossar. v. *ξύλον.* *Salmasius* de

modo vsurr. c. 18. p. 812. *Suiceri* Thes. Eccl. v. ξύλον. *Elsnerus* ad h. l. *Fischerus* de vitiis Lexx. N. T. p. 459. Medium ἀσφαλίζεσθαι etiam vt Actiuum, adhiberi de iis, qui rem locumue ipsi muniunt, docuit *Dresigius* de Verb. Med. 2, 4.

25. 26. προσευχόμενοι ὕμνουν τὸν Θεὸν] *precibus vacantes Deum laudabant*; gratias agebant Deo, quod digni habiti essent, qui propter religionis Christi professionem calamitate affecti essent v. 5, 41. Matth. 5, 11. 12. Luc. 6, 22 sq. ἐπηκροῶντο δὲ αὐτῶν οἱ δέσμιοι *audientibus captiuis reliquis*, additur hoc, vt appareat eos clara voce Deum celebrasse, et fortitudinis ac pietatis eorum reliquos vinctos testes fuisse. ὑμνέω *gratias ago*, etiam *laudo*, *celebro*, siue hymno, siue alio modo v. *Schleusneri* Lex. h. v. 26. ἄφνω δὲ σεισμὸς ἐγένετο μέγας κ. τ. λ.] *repente tam ingens exstitit terrae motus, vt carceris fundamenta concuterentur, ac statim omnes ianuae apertae sunt, et omnium vincula soluta*: σεισμὸς de terrae motu legitur etiam Matth. 27, 52. 28, 2. Terrae motu carceris ianuas fuisse reclusas, ipsa narratio docet. Vincula fulgur fregisse, nonnulli interpretes statuunt vid. ad 12, 7. πάντων eorum, qui in eodem carcere vincti tenebantur. Commentariensis somno excitatus, carceris ianuas apertas cernens, et inde captiuos effugisse colligens, qui ipsius curae tam diligenter commendati essent, perturbatus ac perterritus, poenamque grauissimam metuens v. ad 12, 7. Matth. 28, 13. mortem sibi consciscere volebat.

28—30. *Tum Paulus alta voce ei acclamauit: noli vim tibi inferre* (e vocibus hominis Paulus hoc cognouerat) *omnes enim hic sumus.* ἔντρομος γενόμενος κ. τ. λ.] *tremebundus ad Pauli et Silae pedes procidit.* Verebatur enim antiquitas praesentiam eorum, quos a diis singulariter missos agnoscebat v. ad Matth. 28, 10. Act. 10, 25. pro talibus habebat Paulum et Silam. καὶ προαγαγὼν — ἵνα σωθῶ] *tum foras productis dicebat: domini,*

quid mihi faciendum est, ut salutem consequar? Nonnulli interpretes, veluti *Morus, Rosenmüllerus, Stolzius*, haec verba explicant: quid faciendum ne dii me puniant, quia viros diis a deo gratos tam duriter tractaui. Sed orationis seriei conuenientius verbis hic sensus subiicitur: quid mihi faciendum, *ut salutem* (aeternam) *consequar?* coll. v. 31. Etenim haud dubie audiuerat commentariensis, Paulum et Silam se δῦλες Θεῦ dixisse v. 17. et viam nouam σωτηρίας monstrare se, professos esse coll. v. 12 ss. 17 ss. 21. Terrae motum ipsorum caussa ortum, eorumque vincula a diis ipsis soluta esse credebat, adeoque de eorum legatione diuina ipsi persuasissimum erat. Auebat ergo ipse illam σωτηρίας viam ingredi, licet naturam eius nondum cognouisset. κύριοι nomen honoris v. ad Matth. 8. 2.

31. 32. πίστευσον ἐπὶ τὸν κύριον I. X. amplectere doctrinam Christi, eiusque praeceptis obtempera. *καὶ σωθήσῃ σὺ καὶ ὁ οἶκός σε et saluti tuae ac familiae tuae consules.* Haec non ita intelligenda, quasi dum paterfamilias admitteret Christi doctrinam, eo ipso tota eius familia salva futura esset; sed breuiter et concise dictum est, pro: et familia tua vbi amplexa fuerit Christi doctrinam coll v. 32 sq. Exempla similis breuiloquentiae plura attulit *Glassius* in Phil. S. p. 620. 640. Caeterum si sumitur v. 30 commentariensem metuisse poenas deorum, statuendum est, vt bene monuit ad h. l. *Heinrichsius*, Apostolos vel mentem custodis non assecutos esse, vel assequi noluisse, et mentem a terrena salute ad coelestem traduxisse. 32. *καὶ ἐλάλησαν αὐτῷ τὸν λόγον κ. τ. λ. ei doctrinam domini exposuerunt*, non de plena et absoluta doctrinae Christi expositione cogitandum. Praecipua dogmata iis tradiderunt, de Iesu persona, vita et fatis eos edocuerunt v. ad 2, 41. 8, 35.

33. 34. παραλαβὼν *Grotius*, quocum consentit *Rosenmüllerus*, suspicatur, commentariensem eos adduxisse ad κολυμβήθραν, quae intra moenia carceris esset. ἔλυσεν ἀπὸ τῶν πληγῶν abluendo purgabat eorum vulnera; vt

ἔλυσεν positum sit pro ἔλυσεν καθαρίζων, potest vero etiam ἀπὸ reddi *propter*, vt legitur ap. Sirac. 31, 25. 29, 27. lauit eos propter plagas vid. *Kypkius* ad h. l. οἱ αὐτοῦ πάντες scl. οἰκεῖοι domestici coll. v. 31. cf. *Bosius* de Ellips. sub v. οἰκεῖοι p. 336. ed. *Schaefer.* ἀναγαγών τε εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ domum suam, vicinam et superstructam carceri, vt patet ex verbo ἀνάγειν quod proprie notat: *sursum ducere, in loca superiora deducere* v. Act. 9, 39. παρέθηκε τράπεζαν *mensam apposuit*: παρατιθέναι verbum de cibis qui apponuntur proprium vid. ad Luc. 10, 8. τράπεζα vt Lat. *mensa*, Hebr. שֻׁלְחָן Ps. 77, 22. Ies. 21, 5. de *cibis*, qui in mensa apponuntur, saepius adhiberi solet vt h. l. 1 Cor. 10, 21. Eurip. Alc. 2. Ael. H. V. 4, 22. Pollux 6, 12. τραπέζας δ' ἐκάλουν καὶ τὰ σιτία ἐπ' αὐτῶν τιθέμενα. v. *Reiskius* ad Diod. Sic. p. 89. *Mollus* ad Longum p. 74. Ouid. Heroidd. 17, 75. *apposita quae nunc sunt improbe mensa.* πανοικὶ *cum omni familia*, σὺν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ, vt in cod. Cantabrig. e glossemate legitur. Hesychius et ex eo Phauorinus: πανοικεὶ (ita quoque scribitur) σὺν ὅλῳ τῷ οἴκῳ Thomas Mag. et Moeris hanc vocem, tanquam scriptoribus probis inusitatam repudiant, atque πανοικεσίᾳ vel πανοικησίᾳ praeferunt; sed ea probi quoque scriptores vsi sunt, vt Aeschin. Socr. 2, 1. Ioseph. Ant. 4. 4. 4. ὥστε αὐτοὺς πανοικὶ σιτεῖσθαι ἐν τῇ ἱερᾷ πόλει. Philo de Iosepho p. 562. B. μεταστῆναι πανοικεί. Id. de vit. Mos. Lib. 1. p 603. C. εἰς Αἴγυπτον πανοικὶ μετανασάντων *in Aegyptum cum vniuersa domo migrauerant* v. *Wesselingius* ad Diod. Sic. p. 729. T. 1. *Fischerus* Proluss. de vitiis Lexx. N. T. p. 590 sq. Caeterum peractis iis, quae hoc in versu leguntur, commentariensem Apostolos non inuitos in carcerem reduxisse, ex iis quae sequuntur elucet cf. v. 36. 39.

35. ῥαβδοῦχοι h. e. *lictores*, ministri publici, qui magistratibus municipiorum et coloniarum bacillos praeferebant, iisque apparebant, differebant a lictoribus, qui

Romae magiſtratuum maiorum miniſtri, fasces, quibus ſecures illigatae erant, praeferebant, et homines liberi ac ciues Romani erant cf. de his magiſtratuum colonicorum apparitoribus *Rhodiginus* Ant. Lectt. 7, 29. *Euerard. Otto* de aedil: colon et municip. c. 13. §. 8. p. 479. et *Münthius* ad h. l. *ἀπόλυσον τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους*] *Grotius*, *Limborchius*, *Roſenmüllerus*, *Heinrichſius*, ſtatuunt, duumuiros poenitentiam ſubiiſſe, quod in gratiam plebis commotae, homines aduenas, nullius criminis conuictos, imo inauditos, virgis caecidiſſent, et in vincula conieciſſent, contra morem Romanorum, adeoque iuſſiſſe Paulum et Silam dimitti. Recte. Hanc vero poenitentiam excitaſſe videtur terrae motus. Haud dubie, poſtquam Paulus et Silas in vincula erant coniecti, plura audiuerant de eorum doctrina et factis, nec improbabile eſt ipſum commentarienſem iis retuliſſe, quae in carcere euenerant; facile ergo in eam cogitationem deuenire poterant, terrae motum horum aduenarum cauſſa ortum eſſe. *ἐκείνους* *iſtos*, contemtim, vt Matth. 27, 63. v. *Priceus* ad h. l. auctoritatem ſuam tenere ac tueri volebant.

37. *δείραντες ἡμᾶς δημοσίᾳ, ἀκατακρίτους κ. τ. λ.*] *nos palam caeſos, indemnatos, ciues Romanos, in vincula coniecerunt, iamque nos clam emittere volunt.* Singula verba pondus habent, iisque luculenter exponitur indignitas rei quam duumuiri ſuſceperant. *δείραντες — Ῥωμαίους ὑπάρχοντας*] Ciuis Romanus immunis erat a verberibus, omnique tortura; quae poena ſeruilis erat. Hinc Marcellus, Nouocomenſium quendam virgis caedi iuſſit, vt Caeſari aegre faceret, quem hos ciuitate donaſſe compererat. Appian. de Bel. Ciu. Lib. 2. p. 443. *Steph.* *πόλιν δὲ Νεόκωμον ὁ Καῖσαρ ἐς Λατίου δίκαιον ἐπὶ τῶν Ἄλπεων ᾠκίκει, ὧν ὅσοι κατ' ἔτος ἦρχον, ἐγίγνοντο Ῥωμαίων πολῖται. Τόδε γὰρ ἰσχύει τὸ Λάτιον. Τῶν οὖν Νεοκώμων τινὰ, ἄρχοντά τε αὐτοῖς γενόμενον, καὶ παρὰ τοῦτο Ῥωμαῖον εἶναι νομιζόμενον; ὁ Μάρκελλος ἐφ' ὕβρει τοῦ Καίσαρος ἔξηνε ῥάβδοις ἐφ' ὅτῳ δή· οὐ πασχόντων*

τοῦ Ῥωμαίων *vrbem vero Neocomum Caesar iure Latii ad Alpes condidit, quorum quotquot annuo magistratu functi essent, fierent ciues Romani. Hoc enim valet ius Latii. Horum igitur quendam, qui magistratu functus, et per hoc ciuis Romanus habitus erat, Marcellus in contumeliam Caesaris virgis cecidit. Non patientibus hanc poenam Romanis.* Cic. Verr. 5, 53. *furor enim quidam, sceleris et audaciae comes, istius effrenatum animum importunamque naturam tanta oppressit amentia, vt nunquam dubitaret,* in conuentu palam *supplicia, quae in conuictos maleficii seruos constituta sunt,* ea in ciues Romanos *expromere.* Virgis quam multos ceciderit, *quid ego commemorem? — num potes hoc negare Verres, in foro Lilybaei, maximo conuentu, C. Seruilium,* ciuem Romanum, *in conuentu Panormitano, veterem negotiatorem, ad tribunal, ante pedes tuos, ad terram* virgis et verberibus *abiectum? — plagis confectum dico, a lictoribus tuis* ciuem Romanum *ante oculos tuos concidisse.* add. Cic. Verr. 5, 66. Obtigit autem ciuibus Romanis ea libertas, vt neque virgis, neque flagellis, caederentur, inprimis cum ad populum, seriori aetate ad imperatorem prouocassent, primum lege Valeria A. V. CCLIV. qua eum, qui prouocauit, *virgis caedi securique necari* vetitum est, vt tamen populi condemnatum suffragiis supplicium maneret. Dion. Halic. 5. p. 292. *νόμους τε φιλανθρωποτάτους ἔθετο· — ἕτερον δὲ, ἐν ᾧ γέγραπται, ἐάν τις ἄρχων Ῥωμαίων τινὰ ἀποκτείνειν, ἢ μαστιγοῦν, ἢ ζημιοῦν εἰς χρήματα θέλῃ, ἐξεῖναι τῷ ἰδιώτῃ προκαλεῖσθαι τὴν ἀρχὴν ἐπὶ τὴν τοῦ δήμου κρίσιν, πάσχειν δὲ ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ μηδὲν ὑπὸ τῆς ἀρχῆς, ἕως ἂν ὁ δῆμος ὑπὲρ αὐτοῦ ψηφίσηται leges enim humanissimas tulit* (P. Valerius Publicola) *— alteram vero in qua scriptum erat, si quis magistratus occidere aliquem, aut virgis caedere, aut pecuniis mulctare velit, licere priuato prouocare ad populi iudicium, immunem vero esse interea temporis a magistratu, donec populus de eo statuerit.* add. Plutarch. V. Valer. Publ. p. 103. Liuius 2,

8: Valer. Max. 4. 1. *P. Valerius — legem etiam comitiis centuriatis tulit, ne quis magistratus ciuem Romanum, aduersus prouocationem verberare aut necare vellet.* Tum lege *Porcia*, quam tulit A. V. DVI. M. Porcius Lecca omnino vetitum est, ciuem virgis caedi. Liu. 10, 9. *Porcia lex tamen sola pro tergo ciuium lata videtur, quod graui poena, si quis verberasset, necassetque ciuem Romanum, sanxit.* Cic. pro Rabir. c. 4. *quam ob rem vter nostrum tandem, Labiene, popularis est? tune, qui* ciuibus Romanis *in concione ipsa carnificem, qui vincla adhiberi putas oportere — an ego — qui castam concionem, sanctum campum,* inuiolatum corpus omnium ciuium Romanorum, *integrum ius libertatis defendi, seruari oportere. — Porcia lex* virgas *ab omnium* ciuium Romanorum corpore *amouit, hic misericors* flagella *retulit. Porcia lex libertatem ciuium lictori eripuit. Labienus, homo popularis, carnifici tradidit* etc. Hinc cum tanta gauderent ciues Romani libertate, factum est saepissime, vt sola vox *ciuis Romanus sum*, in exteris praesertim regionibus, inter barbaros opem ferret Cic. Verr. 5, 57. *Ceruices in carcere frangebantur indignissime ciuium Romanorum, vt etiam illa vox, et illa imploratio* ciues Romanus sum, *quae saepe multis in vltimis terris opem inter barbaros et salutem tulit, ea mortem illis acerbiorem et supplicium maturius ferret.* c. 62. *Caedebatur virgis in medio foro Messanae ciuis Romanus, iudices. cum interea nullus gemitus, nulla vox alia istius miseri, inter dolorem crepitumque plagarum audiebatur, nisi haec:* ciuis Romanus sum. c. 65. *tolle hanc spem, tolle hoc praesidium ciuibus Romanis, constitue nihil esse opis in hac voce:* ciuis Romanus sum: *posse impune praetorem, aut alium quemlibet, supplicium, quod velit, in eum constituere,* qui se ciuem Romanum esse dicat; *quod quis ignoret: iam omnes prouincias, iam omnia regna, iam omnes liberas ciuitates, iam omnem orbem terrarum, qui semper nostris hominibus maxime patuit, ciuibus Romanis ista defensione praecluseris.* add. Cic. epp. ad Diu. 10, 32. cf. *Sigonius*

de antiquo iure ciuium Romanor. Thes. *Graeu.* T. 1. c. 6. p. 77. *Manutius* de legg. Romm. c. 16. Thes. Graeu. T. 2. p. 1076. *Cortius* ad Sallust. Cat. 5, 1. *Brissonius* de Form. L. 8. p. 718. *Langius* de immunitate ciuis Rom. a certis poenis in Obff. Sacr. p. 1 sqq. *Schultingii* Iurisprudentia vetus Ante-Iustinianea p. 520, *Heineccii* Antiqq. Rom. Append. Lib. 1. c. 1. §. 25. *Heynii* Diss. cur virgis caesi Romano more, qui mox securi percutiendi essent in Opuscc. Acadd. Vol. 2. p. 190.

Iam vero quaeritur, quonam iure Paulus se ciuem Romanum dixerit? Fuerunt qui putarent, Tarsum, vrbem Pauli patriam, fuisse coloniam Romanam, aut municipium, adeoque Tarsenses habuisse ius ciuitatis Romanae v. *Hammondus* et *Beza* ad h. l. *Doughtaeus* in Analect. ad N. T. Excurs. 62. *Witsius* Meletem. Leidens. Sect. 1. c. 6. De coloniis earumque discrimine supra dictum est ad v. 12. Municipia dicebantur oppida Italiae, quae iure ciuitatis Romanae donata erant, ita, vt municipes et ius Quiritium priuatum et publicum haberent, legibus autem suis vterentur et magistratibus. Municipes habuisse etiam ius honorum Romae petendorum, exemplum Milonis docet, cuius patria erat Lanuuium, municipium, qui Romae consulatum petiit v. Cic. Orat. pro Mil., et Murenae, qui ex eodem municipio Lauinio originem ducebat v. Cic. pro Mur. c. 41. et pro Sulla 7. et 8. erant tamen etiam municipia, quae non haberent ius suffragii, neque adeo plenum ius ciuitatis Liu. 38, 36. *de Formianis Fundanisque municipibus et Arpinatibus C. Valerius Tappus tribunus plebis promulgauit, vti iis suffragii latio (nam ante sine suffragio habuerant ciuitatem) esset.* cf. de municipiis *Sigonius* de antiquo Iure Italiae Lib. 2. c. 6 ss. *Turneb.* ad Cic. Agr. 2, 5. *Arntzenii* Diss. de ciuitate Apostoli Pauli. Trai. ad Rhen. 1725. p. 133 sqq. 191 sqq. *Wasteau* Diss. de iure et iurisdictione municipiorum L. B. 1727. 4. et in *Ger. Oelrichs* Thes. Diss. Belgic. Vol. 2. T. 2. p. 235 ss. *Kathius* de

re municipali Romanor. Libri 3. Stutg. 1801. 8. Tarsus autem, Pauli patria, neque municipium, neque colonia erat, sed *vrbs libera* Plin. 5, 27. *Cydnus Tarsum liberam vrbem, paulo a mari secans.* Vrbes liberae suis vtebantur legibus, suos habebant magistratus, a iurisdictione Romani praesidis immunes erant, nec praesidiis Romanorum tenebantur, imperium tamen maiestatemque populi Romani agnoscere debebant, iisque contra hostes auxilia mittere v. Polyb. Excerpt. Leg. p. 1110. *Gron.* Liu. 33, 32. Cic. Verr. 3, 6. *Spanhemius* ad Iulian. Orat. p. 37. de Vsu et Praest. Num. Diss. 9. p. 676. 691. Orb. Rom. c. 16. p. 97 ss. *Deylingius* Obss. Sacr. P. 3. p 304 sq. Libertate donati erant Tarsenses ab Augusto, vt eos variis in bello ciuili cladibus afflictos recrearet Appian. B. Ciu. 5. p. 1077. *Λαοδικέας δὲ καὶ Ταρσέας ἐλευθέρους ἀφῆκε.* Dio Chrysost. in Tarsica posteriore: *τοιγαροῦν ἃ τις ἂν φίλοις καὶ συμμάχοις, καὶ τηλικαύτην προθυμίαν ἐπιδειξαμένοις, ἐκεῖνος ὑμῖν παρέσχε, χώραν, νόμους, τιμὴν, ἐξουσίαν τοῦ ποταμοῦ τῆς τε θαλάσσης τῆς κατ' αὐτὴν itaque omnia, quae quis amicis et sociis, quique tantam exhibuere beneuolentiam, praestare posset, et ille* (Augustus) *vobis contulit; terram* (liberam et immunem) *leges, honorem, potestatem fluuii, marisque vicini.* Honorem i. e. vel dignitatem metropoleos, vel honorem *αὐτονομίας* i. propriarum legum et magistratus, siue, pristinae reipublicae formae, et a iurisdictione Romani Praesidis immunis. Tarsenses non habuisse ius ciuitatis Romanae, etiam inde patet, quod tribunus militum, quamuis sciret Paulum Tarsensem esse 21, 39. flagris tamen eum explorari iussit 22, 24. a quo sibi metuens destitit, simulac eum Romanum esse cognouit v. 22, 27 sqq. Itaque praeferenda est eorum sententia, qui statuunt, aliquem e Pauli maioribus aut in bellis ciuilibus ius ciuitatis Romanae consecutum esse, ob bene de Romanis merita (ita censent *Grotius*, *Caluinus* ad Act. 22, 28. *Cellarius* P. 2. Diss. 14. de Pauli Ap. Rom.

Ciu. §. 25. *Westenbergius* in Diss. de iurisprudentia Pauli) aut ius illud pecunia redemisse, quod praeplacet *Gronouio* ad Ioseph. Decr. pro Iud. p. 42. *Deylingio* l. l. aliis. Iulium Caesarem multis peregrinis ciuitatem ciuili bello dedisse, tradit Dio Cass. Lib. 43. p. 233. Sic Galliae comatae primores plerique circa illa tempora ciuitate donati sunt, sine suffragio tamen et iure petendi honores v. *Lipsius* ad Tacit. Annal. 11, 23. add. Sueton. V. Caes. c. 76. *Spanhemius* in Orbe Rom. p. 83 sq. Erat autem in potestate Praesidum prouinciarum, et eorum, penes quos summum imperium erat, vt quem vellent, ciuitate Romana donare possent Cic. Verr. 2, 7. *hic est Dio, iudices, nunc beneficio Q. Metelli ciuis Romanus factus.* Metellus tum fuerat praetor Siciliae v. ead. Orat. c. 3. Hinc multis in prouinciis Praesides, auri cupiditate corrupti, soluta pecunia, ciuitatem dederunt. Et Iudaei solebant ab iis ciuium Romanorum titulum et iura emere, vt ipsis tanquam ciuibus Romanis, omnia Romani orbis oppida paterent, vt facilior et tutior iis negotiatio esset, vt possent libere more suo viuere, in iis etiam vrbibus, quae Romanae ciuitatis iure non gauderent, vt immunes essent a virgis et flagellis v. *Deylingius* l. l. Ioseph. B. I. 2, 14. ὧν εἰ καὶ τὸ γένος Ἰουδαῖον, ἀλλὰ τὸ γ' οὖν ἀξίωμα Ῥωμαϊκὸν ἦν. — Paulus igitur, qui ciuis Romanus natus erat, in vincula coniectus, ad ius ciuitatis prouocabat, et honestam ex vrbe deductionem postulabat. „Hoc sibi ipsi debebat. Nam si clam abiisset, paulo post rumor fuisset sparsus, effracto carcere ipsum aufugisse, quae res famae et auctoritati Apostolicae apud Philippenses et alias multum nocuisset. Porro etiam iure ciuili et naturali tenebatur, immunitatem suam et ciuitatem Romanam asserere; quid enim sunt immunitates et iura, si quis ea negligat, et sibi eripi patiatur? Boni ciuis est facere, ne sua negligentia alii, quibuscum viuit ciues, et praecipue liberi nepotesque, deterioris fiant conditionis, quam fuissent

absque eo". *Wetstenius.* Cur vero Paulus se non tuitus est legum Romanarum praesidio aduersus duumuiros, cum enim virgis caedi iuberent? Nempe tumultus in foro obstitit, quo minus ad ciuitatis iura prouocaret, aut exaudiretur. Confirmat hanc rationem ipsum vocabulum ἀκατακρίτους. Pia magis quam vera est *Wolfii*, aliorumque coniectura, Paulum Romanum se appellando, euadere noluisse, vt et veritati testimonium praeberet inuictum, et occasionem nancisceretur, custodem carceris cum familia sua Christo lucrandi. v. Act. 22, 25. ἀκατακρίτους] legibus Romanorum ante alia cautum erat, ne quis ciuis Romanus *indicta* caussa, et indemnatus puniretur, ac supplicio afficeretur v. Act. 25, 16. Plaut. Curcul. 5, 3: 10. *proh deum atque hominum fidem! Hoc pacto indemnatum atque intestatum me abripi!* cf. *Taubmanus* ad Plauti Asinar. 5, 2. 87. et *Grotius* ad h. l. Ῥωμαίους ὑπάρχοντας] Silam (vid. ad 15, 22.) ciuem Romanum fuisse, aliunde non constat. Quare plerique interpretes, praeeunte *Grotio*, huic locutioni synecdochen inesse statuunt, vt pluralis positus sit pro singulari v. intpp. ad Matth. 27, 44. et *Walchius* primit. sacr. Ienens. p. 281. obseruat, ipsi sermonis grauitati, quae tota ex hoc loco prolucéat, optime conuenire, vt in multitudine loquatur Apostolus. Sed vid. v. 38. extr. ἔβαλον εἰς φυλακὴν] ante confessionem rei, in *custodiis liberis* habebantur, siquidem vel ipse magistratus eos domi asseruabat, vel alii priuati nobiles eorum suscipiebant custodiam v. Liuius 39, 14. Sallust. B. C. 49. Cic. Catil. Or. 3. c. 6. post confessionem vero rei in vincula publica coniiciebantur v. *Sigonius* de iudiciis 2, 3. in *Graeuii* Thes. Ant. T. 2. p. 1740. οὐ γὰρ] *non profecto*, *neutiquam*, *nullo modo* Gellius 4, 18. *sed enim id iam non faciam.* Latini dicere solent: *non ita* Virg. Aen. 2, 583. vid. ad 4, 27. ἀλλὰ ἐλθόντες αὐτοὶ ἡμᾶς ἐξαγαγέτωσαν] ita enim publice declarabatur eorum innocentia, et apud Macedonas nominatim erat innocentiae argumentum, si quis

a magiſtratu publice vinculis ſolueretur, vt annotauit *Wolfius* ad h. l. qui hanc in rem attulit locum Lucian. in Aſino T. 2. Opp. p. 116. vbi Theſſalonicae in Macedonia hoc idem vſu veniſſe narrat κἂν τούτῳ με ὁ ἄρχων δημοσίᾳ πάντων ἀκουόντων ἀπολύει. add. Lucian. in Toxari T. 2. p. 55. Pertinet huc quoque locus Apuleii Metamorph. Lib. 3. p. 134. ed. Francof. 1621. 8. poſtquam Lucius coram Theſſaliorum magiſtratu homicidii reus actus erat, atque abſolutus caede abierat, ita pergit: *nec prius ab inferis emerſi, quam Milo meus hoſpes acceſſit, et iniecta manu, me renitentem, lacrimiſque rurſum promicantibus crebro ſingultientem, clementi violentia ſecum attraxit, et obſeratis viae ſolitudinibus per quosdam anfractus ad domum ſuam perduxit, moeſtumque me atque etiam tum trepidum variis ſolabatur affatibus. Nec tamen indignationem iniuriae, quae inhaeſerat altius meo pectori, vllo modo permulcere quiuit. Ecce illico etiam magiſtratus ipſi cum ſuis inſignibus domum noſtram ingreſſi, talibus me monitis delinire geſtiunt, neque tuae dignitati etc.*

38. *ἐφοβήθησαν ἀκούσαντες ὅτι Ῥωμαῖοί εἰσι*] *conterriti ſunt, audientes eos ciues Romanos eſſe.* Qui vero factum, vt duumuiri teſtimonio Pauli, ſe ciuem Romanum eſſe, illico fidem haberent? Scilicet capitali animaduerſione puniebantur, qui ius ciuitatis mentirentur, vt vel patet ex Sueton. V. Claud. c. 25. *ciuitatem Romanam vſurpantes, in campo Esquilino ſecuri percuſſit.* Iam vero duumuiri cum audirent eos Romanos eſſe, metuebant, ne maieſtatis laeſae rei cauſſam in vrbe dicere cogerentur. Ita enim conſtituerant leges, vt in ciue Romano laeſo, ipſa populi Romani maieſtas laeſa crederetur. Quod crimen quam grauiter punitum ſit, docet locus Dion. Halic. Ant. Rom. 11. p. 725. τιμωρίαι δὲ προσέκειντο τοῖς καταλύουσιν ἢ παραβαίνουσι τὸν νόμον, ἐὰν ἁλῶσι, θάνατος καὶ δήμευσις τῆς οὐσίας *poenae vero conſtitutae ſunt abrogantibus aut transgredientibus hanc legem*

(Valeriam) *si conuincantur, mors et publicatio bonorum.* Docet item exemplum Rhodiorum, qui quod aliquos ciues Romanos in crucem egerant, a Claudio imperatore libertate penitus priuati sunt. Dio Caff. Lib. 60. p 785. *τῶν τε Ῥοδίων τὴν ἐλευθερίαν ἀφείλετο ὅτι Ῥωμαίους τινὰς ἀνεσκολόπισαν Rhodios libertate priuauit, quod Romanos aliquot cruci affixerunt* cf. *Anton. Augustinus* de legibus p. 1263. T. 2. Thes. *Graec. Sigonius* de iudiciis Lib. 3. c. 2. p. 445.

39. 40. *παρεκάλεσαν αὐτὺς*] *blandis verbis eos compellabant*, eos placabant, innocentes declarabant, veniam facti petebant, profitebantur, se ignorasse, quod ciues Romani essent etc. In cod. D. legitur: *καὶ παραγενόμενοι μετὰ Φίλων πολλῶν εἰς τὴν Φυλακὴν, παρεκάλεσαν αὐτὺς ἐξελθεῖν, εἰπόντες· ἠγνοήσαμεν τὰ καθ' ὑμᾶς, ὅτι ἐστὲ ἄνδρες δίκαιοι· καὶ ἐξαγαγόντες παρεκάλεσαν αὐτὺς λέγοντες· ἐκ τῆς πόλεως ταύτης ἐξέλθατε, μήποτε πάλιν συστραφῶσιν ἡμῖν* (leg. *ὑμῖν*) *ἐπικράζοντες καθ' ὑμῶν et venientes* (duumuiri) *cum multis amicis in carcerem, vt exirent rogabant, dicentes: ignorauimus vestram conditionem, et vos viros probos esse. Deinde eductos ipsos precati sunt, dicentes: exite ex hac vrbe, ne rursus coëuntes clament aduersus vos.* Quae verba etsi interpolationem satis aperte produnt, sensum tamen verborum Lucae bene illustrant. *εἰσῆλθον εἰς τὴν Λυδίαν*] *Lydiae domum intrarunt*: praepositio enim *εἰς* nominibus personarum praefixa, locum indicat, in quo persona est, vt adeo *εἰς τὴν Λυδίαν* positum sit pro: *εἰς τὴν Λυδίας οἶκον* v. *Berglerus* ad Aristoph. Plut. 237. *Koenius* ad Gregor. de dial. p. 19. et *Wesselingius* ad Herodo. p. 161. ita quoque vsurpatur praepositio *πρὸς* vid. not. ad Matth. 26, 57. et *Kypkius* ad h. l. Pro *εἰς τὴν Λυδίαν* multi libri habent *πρὸς τὴν Λυδίαν*, quam lectionem *Bengelius*, *Griesbachius* et *Matthaeius* in ordinem receperunt. *Wetstenius* eam propius ad Lucae scribendi genus accedere monet

v. Luc. 15 28. Act. 10, 3. 17, 2. 21, 18. 28, 8. et vulgarem lectionem εἰς τὴν Λυδίαν profectam esse putat a librariis, qui non de Lydia muliere, sed de regione cogitassent. Equidem lectionem εἰς retinendam censeo; ea mutata est a librariis in πρὸς, vel ad euitandam ambiguitatem, ne quis temere cogitaret de regione huius nominis, vel quod vsitatior iis haec forma loquendi esset. *Piscator* pro εἰς τὴν Λυδίαν legendum coniecit εἰς τὴν Λυδίας, et statuit Graecos praepositionem εἰς hoc sensu adhibitam semper sequi iubere genitiuum, omisso vocabulo οἶκος. Verum pluribus et luculentis exemplis *Maius* Obss. Sacr. Fasc. 2. p. 3 sqq. *Albertius*, *Wolfius* ad h. l. *Berglerus* ad Aristoph. Plut. 237. et *Heumannus* in Poecile p. 12. demonstrarunt, non minus recte dici εἰσέρχεσθαι εἰς τινὰ, quam εἰσέρχεσθαι εἰς τινός. Sic Aristoph. l. l. legitur: εἰς Φειδωλὸν εἰσελθὼν *hominis auari aedes ingressus*, vbi *Kusterus* quoque temere correxit εἰς Φειδωλοῦ· paulo post enim sequitur: ἢν δ᾽ εἰς παραπλῆγ᾽ ἄνθρωπον εἰσελθὼν τύχω *si vero domum hominis prodigi ingressus fuero.* Lysias Orat. 2. init. p. 24. εἰς ὑμᾶς δ᾽ εἰσελθὼν ἐλπίζω τῶν δικαίων τεύξεσθαι *dum autem vos conuenio, spero, me quod ius est, consecuturum.* Orat. 33. init. οὐκ ἄν ποτε εἰς ὑμᾶς εἰσελθεῖν τοῦτο εἶπον *nunquam his ad vos accedere promisissem.* Praeterea *Piscatoris* coniectura etiam propterea respuenda est, quod in talibus articulus non adhibetur, vt docuit *Valckenarius* in Schediasm. Obss. crit. in loca quaedam N. T. p. 391 sq. παρεκάλεσαν hortati sunt, vt constanter religionem christianam profiterentur. ἐξῆλθον nempe ἐκ τῶν Φιλίππων, Paulus et Silas. Lucas et Timotheus Philippis remansisse videntur. Lucas enim, qui inde a 16, 10. Paulo eiusque comitibus se ipsum accensuerat, iam de iis rursus in tertia persona loquitur vsque ad 20, 5. Timothei autem versu demum 14. cap. 17. iterum mentio fit, vbi cum Sila a Paulo Beroeae relictus esse legitur, et Timotheum Silam ac Paulum Thessalonicen pro-

ſciſcentes non eſſe comitatum. *Koppius* quoque Prolegg. in ep. ad Theſſal. p. 4. inde colligit, quod Apoſtolus 1 Theſſ. 3, 2. Timotheum ita commendarit et laudarit, vt prima haec eius commendatio apud Theſſalonicenſes videatur.

CAPVT XVII.

1. Paulus peragrata Amphipoli et Apollonia venit Theſſalonicen 1—10. inde ſe confert Beroeam 10—14. Beroea abit Athenas 15—fin. Ἀμφίπολις] primae regionis Macedoniae metropolis vid. ad 16, 12. Thraciae finitima, ad fluuium Strymonem ſita, a quo eam vndique alluente et cingente, nomen accepit Ἀμφίπολις, cum antea diceretur ἐννεά ὁδοὶ nouem viae Diod. Sic. 16, 8. Ἀμφίπολις — ἡ δὲ πόλις αὕτη κειμένη κατὰ τῆς Θρᾴκης, καὶ τῶν σύνεγγυς τόπων εὐφυῶς. Stephanus: Ἀμφίπολις, πόλις Μακεδονίας, κατὰ Θρᾴκην, ἥτις θ. ὁδοὶ ἐκαλεῖτο — διὰ τὴν περίῤῥοιαν τοῦ Στρυμόνος. add. Thucyd. 1, 100. Plin. H. N. 4, 10. Appian. Bel. Ciu. 4. p. 1040. Ἀπολλωνίαν] *Apolloniam* h. l. memoratam, non eſſe confundendam cum Apollonia illa celebriori, quae Illyriae vrbs erat, et plures huius nominis vrbes in Macedonia fuiſſe, ad h. l. monuit *Kypkius*. Hoc loco haud dubie intelligenda eſt ea vrbs, quae inter Amphipolin et Theſſalonicam interiacebat, quam Ptolemaeus Geograph. Lib. 3. Ἀπολλωνίαν Μυγδονίας vocat, de qua Plin. H. N. 4, 10. *regio Mygdoniae ſubiacens, in qua recedentes a mari, Apollonia, Arethuſa.* Verbum διοδεύειν, quod in verſ. Alexandrina reſpondet verbo עבר Pſ. 89, 41. πάντες οἱ διοδεύοντες ὁδόν· indicat, Paulum et Silam, Amphipolin et Apolloniam, per quas Theſſalonicam petentibus breuiſſimum iter patebat, peragraſſe tan-

tum, nec ibi commoratos esse. Θεσσαλονίκην] Thessalonica, secundae regionis Macedoniae metropolis vid. ad 16, 12. Praesidis Romani et Quaestoris sedes vid. Liu. 45, 29. coll. 44, 10. 45. olim Θέρμη, Therma dicta v. schol. ad Thucyd. 1, 61. nomine tamen postea (vtor verbis *Koppii* Prolegg. in 1 ep. ad Thessal.) siue a Cassandro, in honorem vxoris Thessalonicae, Philippi filiae, secundum Strabonem (Lib. 7. p. 509.) Tzezem et Zonaram (coll. Diod. Sic. Lib. 19. p. 702.), siue a Philippo ipso, in memoriam victae gentis Thessalicae, secundum Stephanum Byzantinum, in Thessalonicen mutato. Maxima pars incolarum constabat Graecis et Romanis, verum etiam multi Iudaei ibi viuebant. cf. et Plin. H. N. 4, 10. *Eichhornii Einleit. in d. N. T. Bd.* 3. St. 1. p. 54. *Meyeri Versuch einer Vertheid. u. Erläut. d. Gesch. Iesu u. d. App. aus Profanscribenten* p. 384. ὅπου ἦν ἡ συναγωγὴ τῶν Ἰουδαίων] *vbi erat Iudaeorum synagoga.* Articulus emphasin habet, et indicat Thessalonicae tantum celebriorem synagogam fuisse, in reliquis Macedoniae oppidis nonnisi proseuchas (v. ad 16, 13.) vt recte monuerunt *Grotius, Wetstenius, Heumanus, Rosenmüllerus, Heinrichsius.*

2. 3. κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς κ. τ. λ.] *pro more suo Paulus eorum conuentum ingressus est*: solebat Paulus in itineribus suis antequam gentilibus doctrinam Christi praedicaret, primum adire Iudaeos, eorumque synagogas ingredi v. 13, 46. 14, 1. 17, 10. 18, 4. 9. etc. καὶ ἐπὶ τρία σάββατα διελέγετο — παρατιθέμενος] *et per tres dies sacros cum iis disserebat, e libris diuinis docens atque demonstrans* etc. διαλέγεσθαι quod in versione Alexandrina respondet Hebr. דבר Ex. 6, 27. Ies. 63, 1. notat: *alloqui, publice verba facere* Herodi. 2, 7. 10. κατ' ὀλίγους οἴκαδε μεταπεμπόμενος, διελέγετο αὐτοῖς *alloquebatur.* Id. 1, 5. 2. de imperatore, ὡς διαλεχθείη τοῖς στρατιώταις *vt alloqueretur milites.* Id. 2, 5. 7. προῆλθεν, ὡς διαλεξάμενος αὐτοῖς *tanquam verba facturus ad ipsos.* Diod. Sic. p. 264. A. ἐν ἐκκλησίᾳ

διαλέγεσθαι τοῖς πολίταις in conuentu publico ad ciues verba facere. Notat vero etiam, *disserere, disputare, colloqui cum aliquo* Ael. H. V. 3, 19. ὁ δὲ Ξενοκράτης ἀκούσας παραχρῆμα ἧκε πρὸς Πλάτωνα, καὶ κατέλαβε διαλεγόμενον τοῖς σὺν ἑαυτῷ *his auditis Xenocrates repente se ad Platonem contulit, et offendit eum disserentem cum his, qui simul aderant.* Herodi. 8, 5. 22. ὡς δὴ ἄρα διαλέξαιτο αὐτοῖς *quasi cum ipsis collocuturus esset.* Id. 8, 6. 9. διελέγοντο ἀλλήλοις *colloquebantur inter se* add. Diod. Sic. p. 440. Act. 17, 17. (Luc. 2, 46.) 20, 7. *Dresigius* de Verb. Med. p. 241 sq. et *Sturzii* Lex. Xenoph. sub h. v. Verbum διανοίγειν h. l. significat, *docere, explicare* vid. not. ad Luc. 24, 32. add. *Kypkius* ad h. l. παρατιθέναι autem, quod proprie de iis adhibetur, qui cibos apponunt v. ad Luc. 10, 8. per metaphoram ita ponitur, vt declaret, *docendo proponere, tam manifeste exponere quam cernuntur, quae spectanda proponuntur, idoneis argumentis aliquid demonstrare.* Ex. 19, 7. καὶ παρέθηκεν αὐτοῖς vbi in textu Hebr. legitur verbum שים. Polyb. Hist. 4, 5. ὑποδεικνύων μὲν τὴν ἀπὸ Μακεδόνων ἀσφάλειαν διὰ τὴν ἡλικίαν τοῦ προεστῶτος· παρατιθεὶς δὲ τὴν Λακεδαιμονίων ἀλλοτριότητα πρὸς τοὺς Μεσσηνίους *tum ostendit nihil quicquam a Macedonibus periculi imminere ob aetatem regis, tum Lacedaemonios animis a Messeniis alienatos esse ostendit.* Diod. Sic. p. 4. C. ὅσα ταῖς προκειμέναις ἱστορίαις ἐοικότα δόξομεν ὑπάρχειν, παραθήσομεν ἐν κεφαλαίοις *quae praesenti historiae conuenire existimabimus, certis capitibus exponemus.* Athen. p. 479. C. ὡς Νίκανδρος φησί, παρατιθέμενος τὸ ἐκ νεφελῶν Ἀριστοφάνους. Exempla plura congesserunt *Elsnerus*, *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. *Valckenarius* Opusc. Vol. 2. p. 303. Lips. nec non *Hemsterhusius* ad Aristoph. Plut. v. 720. p. 244. Iam quod verborum constructionem attinet, *Heumanus*, alii, post verba ἀπὸ τῶν γραφῶν interpungendum esse censent, et ad verba διανοίγων καὶ παρατιθέμενος subaudiendum αὐτάς, vertunt: *docebat e scriptura, explicans eam et demonstrans,* vt adeo ἀπὸ positum sit pro ἐκ, vt 13, 23. 14, 19. 28, 23.

Eu. 19, 39. cum etiam in Euang. 24, 32. Lucas scripserit, *διανοίγων τὰς γραφάς.* *Grotius*, *Pricaeus*, *Elsnerus*, *Morus*, *Rosenmüllerus*, alii, post vocem *αὐτοῖς* distinguunt, ita, vt sequentia verba *ἀπὸ* (pro *ἐκ*) *τῶν γραφῶν διανοίγων κ. π.* vno tenore legenda sint; laudant Act. 28, 23. *πείθων τε αὐτὰς τὰ περὶ τᾶ Ἰησᾶ ἀπό τε τᾶ νόμα Μωσέως κ. τ. λ.* Ita quoque *Valckenarius* l. l. interpungendum esse statuit, sed pro *διανοίγων καὶ παρατιθέμενος* legendum coniicit: *παρατιθέμενος καὶ διανοίγων.* Hanc constructionem etiam *Klosius* probat in Examine emendatt. in N. T. a *Valckenario* propositarum Halae 1790. sed transpositionem merito tanquam minus necessariam repudiat, cum *διανοίγειν ἀπὸ* i. e. *ἐκ τῶν γραφῶν aperire, docere e Scriptura sacra*, recte Lucas dicere potuerit, ita, vt idem sit quod *διανοίγειν τὰς γραφὰς* Eu. 24, 32. Locum ipsum ita interpretatur: *per tria sabbata colloquebatur cum iis, sacram scripturam iis aperiebat, et loca in medium proferebat* (scl. vt probaret) *Christum debuisse pati* etc. Equidem interpretibus iis adstipulor, qui post *αὐτοῖς* incisi notam ponunt, et *ἀπὸ τῶν γραφῶν διαν. καὶ παρατιθέμενος* coniungunt, cum simillimum loquendi genus Act. 28, 23. deprehendatur, cum formula *διελέγετο ἀπὸ τῶν γραφῶν* colloquebatur cum iis e Scriptura l. de scriptura, vel verba faciebat e Script. S. non satis commodum sensum pariat, et nusquam similis formula occurrat, sed *διελέγετο αὐτοῖς* infra v. 17. 18, 4. Lucam autem puto propterea vsum esse praepositione *ἀπὸ*, quod eius menti obuersabatur etiam verbum *παρατιθέμενος. ὅτι τὸν Χριςὸν ἔδει παθεῖν κ. τ. λ. λ.*] exemplo magistri sui v. Luc. 24, 23. scripturae sacrae effata proferebat, quibus doceret et demonstraret, Messiae euenire debuisse, quae Iesu euenerant. *καὶ ὅτι οὗτός ἐςιν — ὑμῖν*] *hunc autem Messiam esse Iesum, quem ipsis annuntiaret.* Transitio ab oratione obliqua ad directam, tam sacris, quam profanis scriptoribus admodum frequens v. Act. 1, 4. nec adeo necesse est, vt cum *Heumano* post *καὶ* subintelligatur *ἔφη*.

4. *ἐπείσθησαν* id. qd. *ἐπίστευσαν*, quod etiam in nonnullis codd. e gloſſemate legitur, *fidem doctrinae huic habebant, eam amplectebantur*, opponuntur iis *οἱ ἀπειθοῦντες* v. 5. *καὶ προσεκληρώθησαν τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Σίλᾳ*] *ſectatores Pauli et Silae facti ſunt*: *προσκληροῦσθαι adhaerere, adiungere ſe alicui, ſectari aliquem* Philo de Decal. p. 760. A. *τινὲς τῇ ἑτέρᾳ μερίδι προσκληρώσαντες αὑτοὺς, ἔδοξαν τῆς ἑτέρας ὀλιγωρεῖν ſunt, qui alteri parti addicti, alteram videntur contemnere*. De Leg. ad Cai. p. 1001. D. *τῶν μὲν τούτῳ, τῶν δ' ἐκείνῳ προσκεκληρωμένων altis huic, aliis illi faventibus*. Ibid. p. 1031. *ἔθνει δὴ τοιούτῳ προσκεκληρωμένος καὶ πατρίδι καὶ ἱερῷ δέομαι ὑπὲρ ἁπάντων cum huic genti et patriae et templo adhaeream, pro omnibus rogo*. Temere igitur *Mangeus* in notis ad Philonem T. 2. p. 689. pro *προσεκληρώθησαν* ſubſtituit *προσεκολλήθησαν* vid. *Loesnerus* ad h. l. *σεβομένων Ἑλλήνων* proſelytorum portae vid. ad 13, 16. *γυναικῶν τε τῶν πρώτων οὐκ ὀλίγαι* intelliguntur, vt ſupra 13, 50. matronae honeſtae, viris primariis matrimonio iunctae, quae Iudaicam religionem amplexae erant, infra v. 12. vt 13, 50. *εὐσχήμονας* nominantur. Feminae in ſynagoga ſubſellia diſtincta occupabant v. *Vitringa* de Synag. p. 129.

5. Verba *ζηλώσαντες δὲ οἱ ἀπειθοῦντες Ἰουδαῖοι καὶ προσλαβόμενοι* varie in codd. leguntur. Haud pauci libri habent: *προσλαβόμενοι δὲ οἱ Ἰουδαῖοι οἱ ἀπειθοῦντες*, omiſſo *ζηλώσαντες*, in aliis libris omittitur *ἀπειθοῦντες* v. *Griesb.* *Matthaeius* in textum recepit: *προσλαβόμενοι δὲ οἱ Ἰουδαῖοι οἱ ἀπειθοῦντες*. Ita quoque reſcripſit *Griesbachius*, omiſſa tamen voce *ἀπειθοῦντες*. Et haec lectio haud dubie veriſſima eſt. Nempe grammaticos offendit nomen Ἰουδαῖοι, nude poſitum, adeoque quo illud accuratius interpretarentur, in margine illa ipſa verba *ζηλώσαντες* (forte ex 13, 45.) et *ἀπειθοῦντες*, cum praeceſſerit *ἐπείσθησαν*, adſcripſerunt, et librarii has voces in contexta tranſtulerunt. *ἀγοραῖοι* dicuntur *homines otioſi et deſides, qui omne fere*

tempus in foro, inepta curiositate ducti consumunt, quos Latini *subrostranos* (Cic. ad Diu. 8, 1.) *subbasilicanos* (Plaut. Capt. 4, 2. 35.) vocant, et Cic. faecem et sentinam vrbis dicere solet. Aristoph. Equit. 181. Ὅτιῃ πονηρὸς κἀξ ἀγορᾶς εἶ, καὶ θρασύς, vid. ad Matth. 20, 3. *Casaubonus* ad Theophr. Char. 6. et *Fischeri* Ind. Theophr. sub h. v. *Valckenarius* ad Ammon. p. 10 sqq. *Graevius* Lect. Hesiodd. c. 1. *Suicerus* Thes. Eccl. h. v. *Er. Schmidius* et *Wetstenius* ad h. l. ὀχλοποιήσαντες, ἐθορύβουν — εἰς τὸν δῆμον] *turba collecta, ciuitatem concitabant, et aedes Iasonis adorti, eos*, Paulum et Silam, *ad populum producere volebant*, eos in concione accusaturi; δῆμος *populus; populi concio* Theophr. Char. 12, 1. ἐν τῷ δήμῳ ἀναςὰς *in concione surgens*. Plutarch. de Educ. Liber. c. 9. καλούμενος ὑπὸ τοῦ δήμου πολλάκις, οὐχ ὑπήκουσε *saepenumero vocatus a populo non obtemperauit*. Xen. Mem. 1, 1. 18. ἐν τῷ δήμῳ *in concione*, pro quo 4, 4. 2. est ἐν ταῖς ἐκκλησίαις. add. Ael. H. V. 2, 1, vid. et not. ad 19, 33.

6. 7. μὴ εὑρόντες δὲ αὐτοὺς *iisque non repertis*, cum securitatis caussa mature se in aliam domum contulissent. ἔσυρον *violenter extraxerunt et deduxerunt* vid. ad 8, 3. ἐπὶ τοὺς πολιτάρχας ad ciuitatis praefectos, magistratus ciuiles. τὴν οἰκουμένην omnem terrarum orbem, imperium Romanorum vid. ad Luc. 2, 1. ἀναςατοῦν est id. qd. ἀνάςατον ποιεῖν, *eiicere, sedibus pellere*; vt ap. Symmach. Ps. 58, 2. vbi respondet Hebr. הניעמו Isocrat. Panegyr. c. 9. τὰς μὲν βαρβάρους ἀναςάτους ποιησάσης add. c. 31. et cf. *Münthius* ad h. l. hinc in vniuersum notat, *aliquem e statu et conditione sua dimouere*, et speciatim de iis ponitur, qui *ciuitatem perturbant, tumultum mouent*, vt h. l. et 22, 38. atque adeo idem valet quod ἀνασείειν Luc. 23, 5. Harpocration: ἀναςατωθῆναι· ἀνασκευάζεσθαι. Act. 15, 24. Sed praeter Harpocrationem, et scriptores N. T. nusquam nisi in Symmachi aliorumque V. T. versionibus, v. *Bielius* h. v. hoc verbum legitur, estque adeo verbis Alexandrinis annume-

randum v. *Sturzius* de dialecto Alex. et Macedon. p. 146. οὓς ὑποδέδεκται Ἰάσων] *eos Iason hospitio excepit*; hoc sensu verbum ὑποδέχεσθαι legitur etiam Luc. 19, 6. Iac. 2, 25. et Xen. Mem. 2, 3. 13. εἰ βούλοιο ξένον ὑποδέχεσθαί σεαυτὸν, ὁπότε ἔλθοις εἰς τὴν ἐκείνου — πρότερος ὑποδεχοίμην add. Tob. 7, 9. 1 Macc. 16, 15. οὗτοι πάντες Paulus, Silas, eorumque asseclae, Iason et ἀδελφοὶ v. 6. memorati. ἀπέναντι — Ἰησοῦν] *adversus* (ἀπέναντι vt Sir. 37, 4.) *Caesaris decreta faciunt, dicentes alium esse imperatorem Iesum.* Crimen iis impingebant seditionis et rebellionis contra Imperatorem Romanum. Christiani Iesum vocabant κύριον, Χριστὸν vid. ad 16, 31. extr. *Grotius* ad h. l. obseruat, neque olim populum Romanum, neque postea Caesares permisisse in regionibus deuictis quemquam regem dici, nisi suo permissu. Sed cum additum h. l. legatur ἕτερον, in promtu est, per βασιλέα intelligi, Imperatorem, Graeci autem Imperatorem Romanum κύριον et βασιλέα dicebant v. Ioseph. B. I. 5, 13. *Spanhemius* de Vsu et Praest. Numism. T. 2. p. 597. add. 1 Tim. 2, 2. 1 Petr. 2, 13. δόγμα vid. ad Luc. 2, 1.

8. 9. ἐτάραξαν ὄχλον καὶ τοὺς πολιτάρχας *populum et praefectos metu perturbabant.* Iudices metuebant tumultum, populus metuebat Romanos, cum audiret rebelles contra Caesarem in vrbe commorari. 9. καὶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν — αὐτοὺς] *sed postquam ipsis a Iasone et reliquis satisfactum erat, eos dimiserunt.* Verbis ἱκανὸν λαβόντες nonnulli interpretes hunc sensum substituunt: cum Iason et caeteri ad magistratus adducti ostendissent, falsam esse accusationem, neque se, neque Paulum eiusque comitem esse rebelles contra Caesarem, atque adeo satisfecissent iudicibus; laudant Marc. 15, 15. vbi tamen legitur ἱκανὸν ποιεῖν. Sed ἱκανὸν λαμβάνειν est formula forensis Lat. *satis accipere, satisdationem accipere,* cui opponitur ἱκανὸν διδόναι *satis dare* h. e. prae-

des sistendo, aut pecuniam deponendo securum reddere eum, qui aliquid a te postulat, et promittere te hoc facturum esse, Bürgen stellen, aut Caution stellen. Iason et amici eius, vt *Grotius*, alii, suspicantur, satis dederunt iudicio Paulum et Silam sisti. Sed hoc non euenit, imo Paulus et Silas noctu discesserunt coll. v. 9. rectius igitur *Heumannus* statuit, Iasonem promisisse ac spopondisse, Paulum et Silam confestim esse abituros. *Michaelis* opinatur, eum pecuniae summam deposuisse, et promisisse, se hos homines non amplius hospitio excipere velle, et, si forte redituri essent, eos deferre apud magistratum.

10—12. *Beroea*, vrbs Macedoniae, prope Pellam Liu. 45, 30. *secunda pars* (Macedoniae) *celeberrimas vrbes, Thessalonicen et Cassandriam, habet. — Tertia regio, nobiles vrbes Edessam et Beroeam et Pellam habet.* add. Plin. H. N. 4, 10. vid. et *Wetstenius* ad h. l. 11. οὗτοι nempe Iudaei Beroeenses; hi comparantur cum Iudaeis Thessalonicensibus, qui Paulum acerrimo odio persecuti erant, quorum pauciores Christo nomina dederant coll. v. 4. Iudaeorum vero Beroeensium plures Christi doctrinam amplexi sunt, οἵτινες ἐδέξαντο τὸν λόγον κ. τ. λ. Hinc Beroeenses dicuntur εὐγενέστεροι τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ *nobiliores*, melioris indolis *quam Iudaei Thessalonicenses.* Scilicet εὐγενὴς proprie dicitur *is*, *qui claro genere natus est*, *nobilis*. Xen. Hist. Gr. 4, 1. 4. γυναῖκα φῦσαν — πατρὸς εὐγενεστάτη add. Luc. 19, 12. transfertur vero deinde ad animum, vt Lat. *nobilis*, et indicat eum, qui animo et moribus bene constitutus est vt h. l. Philo de nobilitate p. 904. A. ἐπειδὴ τοίνυν ἡ εὐγένεια κεκαθαρμένης διανοίας καὶ καθαρσίοις τελείοις κλῆρος οἰκεῖος, μόνυς χρὴ λέγειν εὐγενεῖς τὺς σώφρονας καὶ δικαίυς *quoniam igitur nobilitas expiatae purgataeque mentis sors est, praecipue nobiles dicendi sunt soli prudentes et iusti.* Seneca ep. 44. *Bona mens omnibus patet, Omnes*

ad hos sumus nobiles. Ouid. de Ponto 1, 2. 1. *Maxime, qui tanti mensuram nominis aequas, et geminas animi nobilitate genus* cf. *Kypkius* atque *Loesnerus* ad h. l. *Marklandus* ad Lysiam Proleg. p. 71. not. 95. legendum h. l. coniecit *εὐμενέστεροι mitioris indolis.* Sed lectio vulgatis, quam codd. auctoritas tuetur, commodum sensum parit. *μετὰ πάσης προθυμίας animo promtissimo* Xen. Anab. 1, 9. 10. *εἴ τις αὐτῷ προστάξαντι καλῶς ὑπηρετήσειεν, οὐδὲν ἀχάριστον εἴασε τὴν προθυμίαν* v. et *Münthius* ad h. l. *τὸ καθ᾽ ἡμέραν ἀνακρίνοντες τὰς γραφὰς*] Vulg. *quotidie scrutantes scripturas*: *ἀνακρίνειν* quod proprie de iudicibus adhibetur vid. ad Luc. 23, 14. omnino etiam notat: *examinare, perpendere aliquam rem, perscrutari,* vnde Chrysostomus explicuit verbo *ἀνερευνᾷν*, in versione Alex. respondet verbo חקר 1 Sam. 20, 12. conferebant libros sacros cum Apostoli doctrina, examinabant loca V. T. ab eo in Iesum translata, quo magis in veritate confirmarentur. *εἰ ἔχοι ταῦτα οὕτως* quae nimirum Paulus tradiderat de Messia in crucem acto, in vitam reuocato etc. coll. v. 3. *εὐσχήμονες* vid. ad 13, 50.

13. *οἱ ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης Ἰουδαῖοι Iudaei Thessalonicenses*: *ἀπὸ* patriam et domicilium indicat vid. not. ad Matth. 15, 1. Ioh. 11, 1. *κἀκεῖ eo, illuc* vid. ad Matth. 2, 22. *σαλεύοντες τὸν ὄχλον plebem concitarunt.* Verbum *σαλεύειν agitare, commouere*, proprie dicitur de *nauibus*, quae ventorum vndarumque impetu nunc sursum nunc deorsum feruntur, etiam de *mari* ventorum vi agitato; deinde vero per metaphoram vsurpatur de iis, *qui alios ad rebellionem concitant, qui seditionem mouent* vt h. l. hinc *ἐν σάλῳ γίνεσθαι* dicitur *ciuitas* intestinis motibus laborans et concitata ap. Lysiam Orat. 5. p. 77. Ratio est, quia vulgus cum *mari* comparatur, adeoque, vt mare vento, sic quocunque rumore et improborum sermone impelli et concitari potest. Cic. pro Cluent c. 49. de populo Romano: *et mare, quod sua natura tranquillum*

sit, ventorum vi agitari, atque turbari, sic et populum Romanum sua sponte esse placatum, hominum seditiosorum vocibus, vt violentissimis tempestatibus concitari. add. pro Murena c. 17. Herodi. 5, 1. 7. τὸν γὰρ πρὸς Παρθυαίους πόλεμον, μέγιστον τε ὄντα, καὶ ἐφ' ᾧ πᾶσα Ῥωμαίων ἐσάλευεν ἀρχὴ, κατελύσαμεν *fane Parthicum bellum, maximum vtique et in quo omne Romanum imperium fluctuarit, finiuimus.* Sed multitudo comparatur, etiam cum *nauigio*, quod in mari ventis ac fluctibus agitatur Soph. Oed. Tyr. 23. Πόλις γὰρ, ὥσπερ καὶ αὐτὸς εἰσορᾷς, ἄγαν Ἤδη σαλεύει *vrbs enim vt tu ipse vides, valde agitatur.* Scholiast. ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τῶν χειμαζομένων νεῶν *a nauibus agitatis desumta est.* Frequens omnino est scriptoribus antiquis comparatio ciuitatis cum nauigio v. Aeschyl. Sept. Theb. 2. Horat. Od. 1, 14. *Bosius* ad Hebr. 12, 27. et *Elsnerus* ad h. l.

14. ἐξαπέστειλαν — ἐπὶ τὴν θάλασσαν] *dimiserunt eum fratres, vt vsque ad mare se conferret.* Interpretes haud pauci, veluti *Beza*, *Grotius*, *Er. Schmidius*, *Hezelius*, *Eckermannus*, alii, putant, Paulum deductum esse ad oram maris, vt illum Iudaei persequi desinerent, quasi naui conscensa ex illa regione enauigasset, mox autem cum re ipsa, terrestri itinere, per Macedoniam et Thessaliam Athenas contendisse. Itaque ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν vertunt: *quasi, velut ad mare.* Verum ὡς ἐπὶ h. l. notat *usque ad* mare. Ita quoque verba intellexerunt Syrus interpres, Arabs, Aethiop. Particula enim ὡς cum comitem habet praepositionem ἐπὶ, idem valet quod ἕως, et respondet Latinorum: *usque ad*, vel, *recta ad* Pausan. 2, 25. p. 169. καταβάντων δὲ ὡς ἐπὶ θάλασσαν. Xen. Cyr. 8, 3. 11. ἔδειξε τέρμα ὡς ἐπὶ πάντε σταδίων. Zosimi. 1, 67. ὡς ἐπὶ τὸν Ῥῆνον. Laert. 8, 69. ὡδευκέναι ὡς ἐπὶ τὴν Αἴτνην. Diod. Sic. p. 423. A. τὸν ναύαρχον μετὰ δέκα τριήρων ἀπέστειλε, κελεύσας κατὰ τάχος λάθρᾳ πλεῖν ὡς ἐπὶ Συρακούσας. add. Aristoph. Equitt. 1404. Soph. Philoct. 58.

Pro *vsque ad* Latini interdum concise dixerunt vel *vsque*, vel *ad*, altera particula omissa Cic. Verr. 4, 49. *sacerdotes vsque Ennam profecti sunt.* Cic. de Senect. 19. *quis est tam stultus, quamuis sit exploratum, se ad vesperam esse victurum.* Sic et ap. Xen. Hist. Gr. 1, 6. 5. legitur: ὡς ἐπὶ τὰς ναῦς πεμφθεὶς sed 9. 1. simpliciter ἐπὶ τὰς ναῦς cf. *Abreschius* Dilucc. Thucydd, 4, 40. et Animaduu. ad Aeschyl. T. 1. p. 586. *Valckenarius* ad Herodo. 9, 96. p. 735. *Raphelius*, *Münthius* et *Loesnerus* ad h. l. Caeterum pro θάλασσαν *Marklandus* ad Lysiam Orat. 32, 604. legi mauult, cum cod. Cantabrig. Θεσσαλίαν, vt ὡς consilii *propositum* significet. Temere. Neque necesse est, vt statuatur, Paulum pedestri itinere Athenas perrexisse. Non enim, vt intelligenter ad h. l. obseruauit *Heinrichsius*, praeter naturam accidit, Beroeenses, Paulo amicos, Apostolum ex vrbe ad proximum portum deduxisse (quandoquidem Athenas petere, et quidem ob plura in interioribus terris pericula, quae sibi adfutura augurabatur, nauigatione eo tendere constituerat Paulus), quid quod et in nauigatione ipsa Athenas vsque ei comites adfuisse. ὑπέμενον δὲ ὅ, τε Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος ἐκεῖ] *Silas autem et Timotheus ibi remanserunt* vid. not. ad 16, 40. Haud improbabilis est coniectura *Koppii* Prolegg. in ep. ad Thessal. p. 4. Paulum solum abiisse, relictis Beroeae Sila et Timotheo, hoc consilio, vt Timotheus ad Thessalonicenses Apostolo suo orbatos abiret, eosque de Pauli vita et erga ipsos amore ac studio certiores faceret, in doctrina etiam christiana confirmaret 1 Thess. 3, 4. Silas vero Beroeae Timotheum a Thessalonicensibus reducem exspectaret, quo facto vterque Apostolum sequeretur.

15. οἱ δὲ — Ἀθηνῶν] *qui vero Paulum prosequebantur (s. deducebant), cum Athenas ducebant:* καθιστάναι notat, *comitari, deducere* id qd. προπέμπειν 15, 3. vbi v. not. Sic legitur apud Xen. Anab. 4. 8. 6 Μάκρωνες — ἐπὶ τὰ ὄρη τῶν Κόλχων κατέστησαν τοὺς Ἕλληνας. He-

rodi. 2, 8. 10. εἴς τε τὰ ἱερὰ τῆς Ἀντιοχείας τὸν Νίγρον ἄγουσι, καὶ εἰς τὴν ἑαυτοῦ οἰκίαν καθιστᾶσιν. Thucyd. 4, 78. κατέστησαν αὐτὸν εἰς Δῖον cf. et *Raphelius* Obff. Polybb. ad h. l. καὶ λαβόντες ἐντολὴν — ἐξῄεσαν] *et acceptis mandatis ad Silam et Timotheum, vt quam celerrime ad ipſum venirent, domum reuerſi ſunt.* Redierunt Silas et Timotheus ad Paulum, cum iam Corinthi viueret v. Act. 18, 5. coll. 1 Theſſ. 3, 6.

16. ἐν δὲ ταῖς Ἀθήναις ἐκδεχομένου αὐτοὺς] quos *dum Paulus Athenis expectabat.* Heſychius: ἐκδέχεται· προσδοκᾷ. Hebr. 10, 13. Iac. 5, 7. id. qd. προσδέχεσθαι Luc. 2, 25. Suidas: προσδεχόμενοι· προσδοκῶντες. Apoſtolus cum Athenas, nobiliſſimam Graeciae vrbem, philoſophiae ſtudiis celeberrimam, belli pacisque artibus florentiſſimam perambularet (Cic. de Orat. 1, 4. *Athenae omnium doctrinarum inuentrices.* Orat. pro Flacco c. 26. *Athenienſes, vnde humanitas, doctrina, religio, fruges, iura, leges, notae atque in omnes terras distributae putantur)*, purioris religionis veſtigia iure quodam ſuo exſpectans, (παρωξύνετο τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ) *vehementer animo commouebatur, cum videret vrbem idolis refertam,* θεωροῦντι κατείδωλον οὖσαν τὴν πόλιν. Athenienſes, vt veteres ſcriptores tradunt, idolorum cultui et ſuperſtitioni nimium dediti erant, deos vndique omnes ſtudioſiſſime quaſi conquirebant, et peregrina quoque numina ciuitate donabant, rati, quo plures colerent deos, eo maiorem ſuam felicitatem fore, hinc vrbs eorum, deorum ſimulacris, templis, aris referta erat. Pauſanias in Attic. 1, 24. Ἀθηναίοις περισσότερόν τι ἢ τοῖς ἄλλοις ἐς τὰ θεῖα ἐστὶ σπουδῆς *Athenienſes religionis ſtudio alios longe ſuperant.* Strabo 10. p. 472. C. Ἀθηναῖοι δ᾽ ὥσπερ περὶ τὰ ἄλλα φιλοξενοῦντες διατελοῦσιν, οὕτως καὶ περὶ τοὺς θεούς. Πολλὰ γὰρ τῶν ξενικῶν ἱερῶν παρεδέξαντο, ὥστε καὶ ἐκωμῳδήθησαν καὶ δὴ καὶ τὰ Θρᾴκια καὶ τὰ Φρύγια *Athenienſes vti in aliis peregrina liben-*

ter adsciscunt, ita quoque quod ad deos attinet. Multa enim peregrina sacra receperunt, et ideo quoque in comoediis exagitati sunt, interque haec Thracia et Phrygia. Lucian. T. 1. Prometh. p. 180. de vrbe Atheniensium: *ἀπανταχοῦ δὲ βωμοὺς καὶ θυσίας καὶ ναοὺς καὶ πανηγύρεις vndique aras, victimas, templa et festiuitates statuunt* Livius 45, 27. *Athenas inde plenas quidem et ipsas vetustate famae, multa tamen visenda habentes — simulacra deorum, hominumque, omni genere et materiae et artium insignia.* Philostrat. Vit. Apollon. 4, 6. *φιλοθύτας τοὺς Ἀθηναίους εἶδεν vidit Athenienses sacrificiorum amantes.* Idem 6, 7. narrat, Apollonium in colloquio cum Timasione dixisse: *σωφρονέστερον περὶ πάντων θεῶν λέγειν εὖ, καὶ ταῦτα Ἀθήνῃσιν prudentius esse de omnibus diis bene loqui, vt fit Athenis.* cf. *Hammondus* et *Wetstenius* ad h. l. Caeterum *κατείδωλος* reddi debet, *idolis referta,* nam praepositio *κατὰ* in compositis vim habet augendi. Sic *καταβόστρυχος* est, *crinium cincinnis obtectus* Eurip. Phoen. 148. *κατάφυτος arboribus consitus* Polyb. 17, 16. *κατάδενδρος χώρα regio arboribus referta* Diod. Sic. p. 218. B. *κατάμπελος vitibus refertus* Strabo 4. p. 271. *Almelou.* vbi v. *Casaubonus.* cf. et *Loesnerus*, *Münthius* ad h. l. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 194 sq.

17. *Disserebat Paulus in synagogis cum Iudaeis et proselytis* (v. 2.) *et in foro quotidie cum quibusuis obuiis:* *ἀγορὰ forum.* Plura erant Athenis fora. Ex his duo potissimum celebrabantur, *vetus* et *nouum.* Forum vetus erat in Ceramico, tractu satis amplo, cuius pars aliqua extra vrbem, pars vero reliqua intra illam v. *Meursii* Diss. de Ceramico gemino §. 16. *Potteri* Archaeol. 1, 8. p. 30. Forum nouum extra Ceramicum erat, in eo loco, cui nomen *Eretria*, v. *Meursius* in Athen. Attic. Lib. 1. c. 6. Atque hoc posterius forum h. l. intelligendum videtur. Nullum enim forum, nisi Ceramicum

et Eretriacum, absolute dictum est ἀγορά, sed semper additum nomen, quo cognosci posset, quod designaretur. Deinde eo tempore quo Paulus Athenis fuit, iam erat ex Ceramico in Eretriam forum translatum. Etenim aeuo imperatoris Augusti id factum, et in Eretria maximos hominum conuentus frequentatos esse testatur Strabo 10. p. 447. Praeterea hoc forum Eretriacum situm erat ante στοὰν, porticum, in qua Stoici, quorum statim mentio fit, suas διαλέξεις habebant. πρὸς τοὺς παρατυγχάνοντας cum obuiis quibusuis, qui ad audiendam doctrinam christianam procliues essent.

18. *τινὲς δὲ τῶν Ἐπικουρείων καὶ τῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων συνέβαλον αὐτῷ] disputabant etiam cum eo quidam ex Epicuraeis et Stoicis philosophis.* Erant autem tunc temporis duae aliae sectae Athenis, nempe Academica s. Platonica, et Peripatetica. At vero Platonicorum et Peripateticorum nulla mentio facta est, vel propterea, quoniam Platonica dogmata magnam partem ad doctrinam christianam propius accedere videbantur, Peripatetici autem illa aetate famae celebritate minus noti erant; vel quoniam Paulum dicentem non audiuerunt, quod quidem eam quoque ob caussam haud improbabile est, quoniam Platonici Academiam, et Peripatetici Peripatum, in suburbio habebant v. Pausan. Attic. c. 29. forum autem Eretriacum in vrbe situm erat. *Epicuraei*, quorum secta ab Epicuro nomen habebat, nec mundum a Deo creatum esse, nec Deum rerum humanarum curam habere putabant, voluptatem pro summo bono habebant, vnde et virtutem voluptatis caussa eligendam esse, non propter se ipsam, praecipiebant, animum post discessum e corpore, eodem modo quo corpus ipsum dissipari, adeoque hominibus nec sperandum, nec metuendum quicquam post fata credebant v. Cic Fin. 2, 31. Tusc. 5, 31. Seneca de benefic. 4, 4. Plutarch. de placit. philos. 4, 7. 7, 3. Diog. Laërt. 9. segm. 135. 138. Lucret. 3, 437 ss. 842 sq. Clem. Alex.

Protrept. p. 20. *Bruckeri* Hist. crit. philos. T. 1. p. 948 ss. *Börneri* Diss. de disputatione Pauli cum Epicuraeis et Stoicis ad Act. 17,,18. Ien. 1751. 4. p. 15 sqq. *Gurlitt Abriss d. Gesch. d. Philosophie* p. 98 ss. *Stoici* igneam Dei naturam, eamque per omnes mundi partes diffusam autumabant v. Stob. Ecl. Phys. 1. p. 43. Plutarch. de plac. 1, 7. Cic. N. D. 1, 28. Senec. ep. 92. Deum quidem mundi opificem agnoscebant, sed omnia fatali necessitate adstricta, et Deum ipsum fato subesse credebant v. Plutarch. de rep. Stoic. p. 1056. Gellius 6, 2. Senec. de prou. 5. Id. ep. 77. 88. sapientem suum Ioui quicquam cedere negabaut (*Iouem plus non posse quam bonum virum; Iouem diutius bonum esse, et sapientem nihilo minoris se aestimare, quod virtutes eius spatio breuiore claudantur* Senec. ep. 73. *Est aliquid quo sapiens antecedat Deum. Ille naturae beneficio non timet, suo sapiens, ecce res magna, habere imbecillitatem hominis, securitatem Dei* Senec. ep. 53.) animorum immortalitatem negabant, in definienda autem animorum post mortem conditione dissentiebant. Cleanthes statuebat, omnes animos vsque ad mundi exustionem superstites manere v. Laërt. 7, 156. Cic. Tusc. 1, 31. 32. Chrysippus, hoc tantum meliorum et sapientiorum hominum mentibus tribuebat v. Plutarch. de Placit. Philos. 4, 7. Laërt. 7, 157. alii statuebant animos ex corporum vinculis tanquam ex carcere solutos, statim ad ignem coelestem siue in Deum ipsum redire v. *Tiedemani Geist d. speculatiuen Philosophie* B. 2. p. 453 sqq. *Gurlitius* l. l. *Lohdii* delineatio imaginis doctrinae de conditione animi post mortem eo quo Christus et Apostoli vixerunt seculo. Dresd. 1789. 4. p. 10. Cum ergo, vt vel ex hactenus dictis satis luculenter apparet, Epicuraeorum aeque ac Stoicorum dogmata doctrinae Christi quam maxime opposita fuerint, non mirandum hanc doctrinam a Paulo propositam philosophis illis displicuisse cf. v. 18. 32. Quare nonnulli eum nulla amplius attentione dignum iudicabant, et σπερμολόγον dicebant, alii vero, non veritatis sed nouitatis studio ducti

v. 21. et cauillandi libidine abrepti, vid. ad v. 19. extr. quo et ipsi et alii eius dogmata accuratius explorarent, eaque illuderent, Paulum in Areopagum ducebant. Vocabulum σπερμολόγος indicat *eum, qui semina colligit,* et σπερμολόγοι proprie dicuntur aues frugilegae, quae in agris seminatis inter sulcos non bene occa depressos et ex triuiis proiecta semina colligunt, speciatim ita dicuntur *cornices frugiuorae, die Saatkrähen* Harpocration: σπερμολόγος λέγεταί τι μικρὸν ὀρνιθάριον κολοιῶδες σπερμολόγος ὠνομασμένον, ὡς ἔοικεν, ἀπὸ τοῦ σπέρματα ἀναλέγειν, οὗ μνημονεύει Ἀριστοφάνης ἐν Ὄρνισιν vid. Aristoph. Aues. 232. vbi scholiast. σπερμολόγων ὀρνέων ἃ ἐκ τοῦ ὀρύττειν τὰ σπέρματα, καὶ ἐσθίειν οὕτως ὠνομάσθησαν. Sic legitur quoque ap. Max. Tyr. Diss. 13. p. 133. al. Ab iisdem auibus desumta metaphora, σπερμολόγους nominabant Graeci, pauperes, qui forum oberrantes, si quid ex mercibus et mercatorum sarcinis in terram decideret, legebant, vitamque hoc quaestu sustentabant. Eustath. ad Hom. Odys. ε, v. 241. σπερμολόγος εἶδος ἐστιν ὀρνέα λαμβανόμενον τὰ σπέρματα, ἐξ οὗ οἱ Ἀθηναῖοι σπερμολόγους ἐκάλουν τοὺς περὶ ἐμπόρια καὶ ἀγορὰς διατρίβοντας διὰ τὸ ἀναλέγεσθαι τὰ ἐκ τῶν φορτίων ἀποῤῥέοντα καὶ διαζῆν ἐκ τούτων. Hinc ita dicti sunt *abiectae sortis homines, viles, contemti, nullius pretii.* Harpocrat. ὁ εὐτελὴς καὶ εὐκαταφρόνητος ἄνθρωπος. Philo de leg. ad Cai. p. 1021. G. χρησάμενος — Ἑλίκωνι — δούλῳ σπερμολόγῳ περιτρίμματι *vsus Helicone — seruo vili scurra* v. *Kypkius* ad h. l. *Reiskius* ad Demosth. pro Coron. p. 301. Apparat. Crit. Vol. 2. Tum ita quoque nuncupati sunt *parasiti, homines scurrilitate et adulationibus victum sibi quaerentes, et de alieno viuentes.* Harpocrat. καὶ ἴσως ἀπὸ τῶν ἀλλοτρίων διαζῶν vid. *Kypkius* ad h. l. Ab auibus illis, quae neque cantu suo delectant, sed garritu perpetuo molestae sunt, σπερμολόγοι denique etiam dicti sunt, *nugatores, garruli, blateratores, vaniloqui.* Suidas: σπερμολόγον, εὐρυλόγον, ἀκριτόμυθον. Hesych. σπερμολόγος, φλύαρος. Sic σπερμολογεῖν extat

ap. Philostrat. Vit. Apollon. 5, 20. p. 203. cf. etiam *Casaubonus* ad Theophrast. Char. c. 6. *Suicerus* Thes. Eccl. T. 2. p. 994. *Olearius* ad Philostr. p. 203. *Pricaeus* et *Wetstenius* ad h. l. Ex aliorum sententia v. *Heumannus* ad h. l. *Walchius* in Diss. ad Act. 17, 18. Ienae 1759. *Toupius* in Emendatt. in Suidam P. 3. p. 435. Lips. σπερμολόγος originem ducit a σπέρμα et λέγω *dico*, *loquor*, vt significetur is, qui semina quasi profert, cuius verba, quae eloquitur, instar seminis quasi sunt, quod sine ordine et delectu proiicitur, qui verbosus est, et quicquid in buccam venit, sine ordine ac delectu protrudit. Verum, vt iam *Beza* intelligenter monuit, hoc debuisset efferri per λογοσπέρος. Neque per σπερμολόγον h. l. cum nonnullis intellexerim *hominem vilem*, *nullius pretii*, sed *loquacem*, *garrulum*, quam significationem ipse contextus commendat. Disputarat nimirum Paulus cum Stoicis et Epicuraeis; philosophi autem Graeci in disputando cuncta ad ratiocinia reuocare solebant, et summam philosophi virtutem, Stoici inprimis, in breuitate et concisa dicendi ratione quaerebant v. Quinctil. Instit. Orat. 10, 1. *Lipsius* Manuduct. ad Philos. Stoic. Lib. 1. Opp. T. 3. p. 669. *Walchius* l. l. p. 9. Pauli vero oratio non posita erat ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις 1 Cor. 2, 4. magna ei erat in dicendo vbertas, et copiosa dicendi vis. Hinc ex Stoicis illis et Epicuraeis, quorum placitis contraria docebat Paulus, nonnulli eum nugatorem et garrulum nominabant. Alii dicebant: ξένων δαιμονίων δοκεῖ καταγγελεὺς εἶναι] *peregrina numina annuntiare videtur*. Varius est vsus vocabulorum δαίμων et δαιμόνιον. Generatim de quouis deo siue numine adhibentur Homer. Il. ά, 222. ἡ δ' Οὔλυμπόνδε βεβήκει Δώματ' ἐς αἰγιόχοιο Διὸς μετὰ δαίμονας ἄλλους *haec autem ad coelum abiit, in domos aegidem gestantis Iouis, ad deos alios.* Ael. H. V. 6, 13. καλῶς τὸ δαιμόνιον ἐπὶ τριγονίαν τυραννίδας μὴ ἄγειν *recte deus tyrannides ad tertiam generationem non producit.* Sic δαίμων de Ioue Callim. h. in Iou. 44. de Apolline Palaeph. 47, 3. et

δαιμόνια dicuntur dii gentilium 1 Cor. 10, 20. in verſ. Alex. Deut. 32, 17. Tum vero etiam haud raro δαίμον et δαιμόνιον discernuntur a diis et heroibus Iamblich. Vit. Pythag. c. 21. p. 84. *Kuſter.* περὶ τῦ θεῦ, καὶ περὶ τῦ δαιμονίυ καὶ περὶ τῦ ἡρωϊκῦ γένυς εὔφημόν τι καὶ ἀγαθὴν ἔχειν διάνοιαν *vt de deo, de daemonibus, de heroibus bene ſentirent et cogitarent.* Athenagoras Apol. pro chriſt. p. 28. πρῶτος Θαλῆς διαιρεῖ, ὡς οἱ τὰ ἐκείνυ διαιρῦντες ἀκριβῦντες μνημονεύυσιν, εἰς θεὸν, εἰς δαίμονας, εἰς ἥρωας *primum igitur Thales, vt referunt, qui philoſophiam eius accuratius ſunt ſcrutati, in deum, daemonas, Heroas, ſuperum genus diuidit.* Denique nomine δαίμονες omnes dii minores, cuiuscunque generis, etiam Heroes inſigniuntur v. Demoſth. Orat. περὶ πρεσβ. p. 266 ed. Baſ 1532. *Cudworthi* Syſtem. intell. c. 4. §. 14. p. 301. 303. Heroas, ſemideos, Graeci appellabant partim ex diis, partim ex hominibus genitos, inſignibus corporis animique dotibus ornatos, de genere humano praeclare meritos, et poſt mortem in ſuperum numerum relatos v. Iamblichus de myſter. c. 5, *Cuperus* Obſſ. 3, 16. *Lipſius* Opp. T. 4. p. 879. Talem Heroa ſ. deum ordinis inferioris, haud dubie philoſophi illi a Paulo nuntiari putabant, cum eum docentem audirent, Ieſum eſſe Dei filium, σωτῆρα hominum, de genere humano praeclare meritum, et poſt mortem coelo receptum. Poſitus eſt h. l. pluralis numerus, cum tamen Paulus de Ieſu tantum verba fecerit, per enallagen numeri, vt Matth. 9, 8. 27, 44. Hebr. 11, 33. al. vel vſi ſunt Athenienſes illi plurali numero, ex inani perſuaſione, fore vt in poſterum de pluribus diis ex Paulo audirent. ὅτι τὸν Ἰησῦν καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῖς εὐηγγελίζετο] *de Ieſu enim et reſurrectione eos edocuerat.* Sunt verba Lucae, id quod vel verbum εὐηγγελίζετο docet, non legitur εὐαγγελίζεται, neque Athenienſes, vt bene monuit *Heinrichſius*, adhibuiſſent hoc ſenſu vocem Graecis auctoribus ignotam. ἀνάστασις non tantum ad Chriſti, ſed etiam ad mortuorum per Chriſtum reſurrectio-

nem referri debet. De vtraque Paulus locutus erat, hinc generatim h. l. legitur: καὶ τὴν ἀνάστασιν coll. v. 31. 32. 33. vbi additum extat τῶν νεκρῶν, et vtramque doctrinam Apostoli coniungere solebant v. 4, 2. 24, 15. 1 Cor. 15, 12. Caeterum συμβάλλειν τινὶ addito nomine λόγους v. Eurip. Aul. 830. vel eo omisso v. Iamblich. Vit. Pythag. c. 2. notat: *disputare, colloqui cum aliquo, disserere* cf. *Kypkius* ad h. l. Quam hactenus proposuimus verborum huius loci interpretationem nobis quidem et linguae legibus et orationis seriei conuenientissima videtur. Iam vero quid dixerint alii, videamus. Cum vocabulum δαιμόνιον a scriptoribus exteris etiam adiectiue vsurpetur, de rebus ad deos pertinentibus, de operibus diuinis v. Herodi. 5, 12. 5. Iamblich. V. Pythag. 1, 21. Aristot. Rhet. 2, 23. 27. τὸ δαιμόνιον οὐδέν ἐστιν ἀλλ' ἢ Θεὸς, ἢ Θεοῦ ἔργον. cf. et *Lennepius* ad Phalar. p. 328.; *Olearius* in Diss. de gestis Pauli in vrbe Atheniensium Lips. 1706. verba καταγγελεὺς ξένων δαιμονίων explicat: *doctor nouae theologiae, auctor nouae de rebus diuinis doctrinae*, vt adeo δαιμόνια non sint *dii*, sed *ea quae ad deos pertinent*. *Raphelius* in Obss. Xenophh. ad h. l. voce δαιμονίων *deum*, np. Iesum, et *opus dei*, np. resurrectionem significari putat, contra vsum loquendi. Offendit nimirum harum duriorum interpretationum auctores, vsus pluralis numeri, sed vid. supra notata. Etiam vocabulum ἀνάστασις diuersimode explicuerunt interpretes. *Olearius* l. l. alii, Ἰησοῦν καὶ τὴν ἀνάστασιν per Hendiadyn dictum existimant pro Ἰησοῦν ἀνεστηκότα *Iesum vitae restitutum*. Sed si hoc dicere voluisset Lucas, scripsisset potius: Ἰησοῦν καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ. *Alex. Morus* in notis ad N. F. p. 96. *Hammondus*, *Spencerus* de legg. Hebrr. rituall. p. 1202. *Heinrichsius*, alii, praeeuntibus Chrysostomo et Oecumenio, sine omni idonea ratione statuunt, Athenienses nomen ἀνάστασις de dea intellexisse, quam in rem laudant locum Pausan. 1, 17. qui ibi refert, Athenienses aras posuisse *Pudori*, *Famae*, *De-*

ſiderio, καὶ γὰρ Ἀιδῶς σφίσι βωμός ἐςι καὶ Φήμης καὶ Ὅρμης κ. τ. λ. Et cum ἀνάςασις non tantum reſurrectionem e mortuis, ſed etiam erectionem e cubili vel lapſu ſignificet, interdum quoque pro voce ἀνασατώσεως occurrat, quae vox conturbationem denotat: *Hammondus* opinatur Athenienſes ſibi deam quandam belli aut ſeditionis imaginatos eſſe. Alii mentem Athenienſium de dea, quae reſtitutioni poſt morbum praeſiciatur, interpretantur. Sed neceſſe eſt, ſcribit *Boernerus* l. l. p. 13. vt ii, qui hoc aſſerunt, aut Paulum obſcuritatis et ambiguitatis accuſent, aut Athenienſes philoſophos nimis rudes et inſulſos fuiſſe autument.

19. ἐπιλαβόμενοί τε αὐτῦ κ. τ λ.] *eumque abductum in Areopagum; interrogabant etc.* Interpretes haud pauci contenderunt Paulum vi abductum eſſe in Areopagum, vt ibi coram collegio Areopagitarum, quod de ſummis criminibus, ac nominatim de impietate cognoſcebat, cauſſam ſuam peroraret. Capitali enim poena affectos fuiſſe Athenis; qui priuata auctoritate deos peregrinos inducerent. Sed Paulum ad ſenatum raptum fuiſſe; vt impietatis reus ageretur, idoneis argumentis probari nequit, imo philoſophi illi curioſitatis ſtudio ducti et cauillandi libidine abrepti (v. infra v. extr.) Paulum deduxerunt in Areopagum, locum vrbis eminentiorem, qui forum iudiciale continebat, in quo plurimi peregrini et hoſpites, ciues ac ſenatores, oratores, aliique homines eruditi confluebant, vt ibi ad turbam vndique circumfuſam verba faceret, et dogmata ſua accuratius exponeret. Etenim verbum ἐπιλαβόμενοι, quod h. l. redundat, ſaepius, vt ἄγειν v. Luc. 10, 34. Act. 11, 25. vſurpatur de leni et amica apprehenſione ac ductione v. Marc. 8, 23. Luc. 4, 40. 9, 47. Act. 9, 27. Nec praeterea in omni narratione deprehenditur veſtigium e quo appareat, Paulum coram iudicibus cauſſam dixiſſe. Non excitantur accuſatores, non interrogantes inducuntur iudices, non compellat Paulus iudices, nec

a se criminis quicquam sibi obiecti amolitur, oratio eius non est hominis, qui criminis accusatus est et rei, sed potius cum philosophis altercantis, dimittitur non a iudicibus, sed a philosophis v. 32. Constat denique etiam, non omnino inuisa fuisse Atheniensibus ξένα δαιμόνια, imo multa peregrina numina eos admisisse vid. notata supra ad v. 16. Socrates morti damnabatur, non tam propterea, quod nouos deos induceret, quam quod receptos contemneret, ac deos esse negaret Xen. Mem. 1, 1. 1. ἀδικεῖ Σωκράτης, οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς, οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων. Ael. H. V. 2, 13. καὶ ἀσῆγε ξένους δαίμονας, καὶ οὐκ ᾔδει θεοὺς, οὐδ' ἄτιμα vbi v. Perizonius. Ἄρειος πάγος Martis collis, ab Ἄρης Mars, et πάγος mons, collis. Suidas: Ἄρειον πάγον, ὅτι ἐν τῷ πάγῳ ἐστὶ καὶ ἐν ὕψει τὸ δικαστήριον quoniam curia in colle seu loco edito est. Isidorus Pelusiota Lib. 2. ep. 91. πάγος ὁ ὑψηλὸς τόπος. ἐν γὰρ ὄχθῳ τινὶ ἦν τὸ δικαστήριον ἐκεῖνο, vox πάγος locum editum significat, ea enim curia in colle erat. Callim. h. in Del. 272. οὐ πάγος Ἑρμείῃ Κυλλήνιος non mons Mercurio Cyllenius. Erat collis ex aduerso arcis ab occasu situs Herodo. 8, 52. οἱ δὲ Πέρσαι ἱζόμενοι ἐπὶ τὸν κατάντιον τῆς ἀκροπόλιος ὄχθον, τὸν Ἀθηναῖοι καλέουσι Ἀρήϊον πάγον ἐπολιόρκεον Persae insistabant (Graecos) maxime, castris positis ex aduerso arcis, in prominente colle, quem Areopagum nominant. Collis Martius ille locus dictus est, vel quod Marti consecratus esset, vt Martius campus apud Romanos, vel, quod, vt Pausanias in Attic. c. 28. p. 68. refert, Mars cum interfecisset Halyrrothium, Neptuni filium, eo in loco capitis caussam, coram duodecim diis primus dixerit. In hoc colle sedebat celeberrimum illud Atheniensium iudicium supremum, inde ἄρειος πάγος dictum, cuius iudices Ἀρεοπαγῖται, de rebus capitalibus aliisque maioris momenti caussis, noctu, ne conspectu rei mouerentur, et sub dio cognoscebant. Hoc sanctissimum consilium, quid quisque Atheniensium age-

rit, aut quonam quaestu sustentaretur, diligentissime inquirere solebat; vt homines honestatem, vitae rationem memores reddendam esse, sequerentur. Valer. Max. 2, 6. 4. Quicquid in hoc iudicio agebatur, alto premebant silentio, vnde prouerbium Ἀρεοπαγίτα σιωπηλότερος, iudicium tesseris, non voce ferebant Macrob. Saturn. 7, 1. *sicut apud Athenas Areopagitae tacentes iudicant, ita inter epulas oportet silere.* In Areopagitarum numerum cooptabantur tantum viri stemmate nobiles, vitae morumque castitate, et iustitiae aequitatisque studio prae caeteris eminentes. Hinc cum Romani Graeciam subdidissent, nonnunquam caussas difficiles eo reiiciebant iudicandas Gellius N. A. 12, 7. *Dolabella rem Athenas ad Areopagitas, vt ad iudices grauiores, exercitatioresque reiecit.* cf. *Meursius* de Areopago Lugd. Bat. 1624. 4. *Potteri* Archaeol. Gr. T. 1. p. 201. *Perizonius* ad Ael. H. V. 5, 15. h. l. non iudicium illud Atheniensium, non *Curia Martis* (Iuuenal. Sat. 9, 101.) sed locus, collis Martius intelligi debet. δυνάμεθα γνῶναι κ. τ. λ.] *licetne nobis accuratius cognoscere, quaenam sit illa noua doctrina, quae a te traditur?* Ironia his verbis inest. Neque enim philosophi illi sibi placentes, et quaecunque ab homine Iudaeo proficiscerentur, in contemtum trahere consueti, veritatis cognoscendae cupiditate incitati Paulum in Areopagum deducebant coll. v. 18, 33. Omnino Athenienses cauillationibus in sermonibus suis dediti fuerunt, vt in aliis Anacharsis testatur apud Lucianum, τοῦτο, inquiens, ἐκεῖνο ἦν ἄρα, ὃ ἐγὼ περὶ ὑμῶν ἤκουον τῶν Ἀθηναίων, ὅτι εἴητε εἴρωνες ἐν τοῖς λόγοις *hoc illud est quod de vobis Atheniensibus ad me delatum fuit, cauillationibus vos scilicet delectari in vestris sermonibus.* Epicuraeos quoque cauillationibus delectatos esse, docet locus Plutarch. de Orac. defectu 32. Ἐπικουρείων δὲ χλευασμοὺς καὶ γέλωτας οὔτι φοβητέον. Caeterum *Toupius* in Emendatt. in Suidam P. 5. p. 436. ante δυνάμεθα excidisse putat particulam οὐ, vertit: *non possumus intelligere, quae dicis; sunt enim noua et* ξενίζοντα, *quare*

rogamus, ut tu nobis explices. Sed nulla emendatione opus est, cum vulgaris lectio commodum sensum fundat.

20. ξενίζοντα γάρ τινα εἰσφέρεις εἰς τὰς ἀκοὰς ἡμῶν] *etenim noua quaedam ad aures nostras attulisti.* Ξένος indicat eum, qui peregrinans ab alio excipitur, omninoque *peregrinum*, vel eum, qui hominem alius ciuitatis ad se venientem comiter excipit; sed quoniam peregrinis res singulares cuiusque ciuitatis nouae et inusitatae videri, suique admirationem iniicere solent, τὰ ξένα tropice dicuntur etiam *mira, inusitata, noua, ignota.* Suidas: ξένα, θαυμαστά. Etym. M. ξένος — σημαίνει καὶ τὸ θαυμαστὸν, ὡς τὸ ξένον, καὶ παράδοξον. v. Sapient. 16, 16. 19, 5. *Gatackerus* Aduersf. Miscell. Posthum. c. 15. Aristotel. Polit. 7, 17. δεῖ τοῖς νέοις πάντα ποιεῖν ξένα τὰ φαῦλα *opera danda est, ut omnia turpia adolescentibus sint ignota.* Sic quoque verbum ξενίζειν non modo notat, *hospitem, peregrinum esse* Suidas: ἐξένιζεν: ἀντὶ τοῦ ξένος ἦν· *hospitio excipere aliquem* Etym. M. ξενίζειν — καὶ τὸ ὑποδέχεσθαι ξένον Xen. Cyr. 6, 2, 3. οἱ μὲν Ἰνδοὶ ξενισθέντες παρὰ Κύρῳ add. Anab. 7, 3, 4. sed etiam tropice sumitur, vt sit: *rei nouitate in admirationem adducere aliquem, obstupefacere,* ξενίζεσθαι *nouitate rei alicuius insolitae perturbari* Thom. M. ξενίζω, οὐ μόνον τὸ ξένον ὑποδέχομαι, ἀλλὰ καὶ ἐκπλήττω. Etymol. M. τὸ ξενίζω σημαίνει δύο· παρὰ μὲν τῷ ποιητῇ ἀεὶ τὸ ἐξενοδόχησα, παρὰ δὲ τοῖς ῥήτορσι τὸ θαυμάζω. Iamblich V. Pythag. c. 19. μὴ ξενωθεὶς πρὸς τοῦτο *minime rei insolentia commotus* v. *Elsnerus, Kypkius* et *Krebsius* ad 1 Petr. 4, 4. *Suicerus* Thes. Eccl. T. 2. p. 440. Sic h. l. ξενίζοντα sunt, *quae in admirationem rapiunt, quoniam sunt inaudita, noua et inusitata.* Hesych. ξενίζουσα — καινή. Sequitur v. 21. καινότερον, praecessit καινὴ διδαχή. v. 19. — ἀκοὴ *auris* Pollux 2, 81. τὰ δὲ ὦτα, ἀκοαί, Xen. Mem. 1, 4. 6. ἡ ἀκοὴ δέχεται πάσας φωνάς. Polyb. 15, 25. ψιθυρίσας πρὸς τὴν ἀκοήν. add. Eurip. Danaë v. 49. βουλόμεσθα οὖν γνῶναι

κ. τ. λ.] *itaque cognoscere cupimus, quid haec sibi velint,* quae tu de Christo et resurrectione dixisti, accuratius cognoscere cupimus tuam doctrinam.

21. In memoriam reuocat Lucas Theophilo Atheniensium indolem. ἐπιδημοῦντες ξένοι] *peregrini inter eos versantes.* De vsu verbi ἐπιδημεῖν dictum est ad 2, 10. εἰς οὐδὲν ἕτερον εὐκαίρουν] *nulli rei magis vacant, student:* εὐκαιρεῖν *vacare alicui rei, tempus rei impendere.* Gloss. vett. εὐκαιρῶ, *vaco;* εὐκαιρεῖ *vacat.* Veteres Attici hoc verbo non vsi sunt, sed Polybius exce. legat. 13. p. 548. T. 2. *Ern.* exce. Peiresec. 15. p. 52. T 3. Plutarchus, Philo in Flacc. p. 969. B. aliique recentiores v. *Kypkius* et *Loesnerus* ad h. l. Moeris p. 145 εὐκαιρεῖν οὐδεὶς εἴρηκε τῶν παλαιῶν Ἕλληνες δέ. Phrynichus p. 50. εὐκαιρεῖν οὐ λεκτέον, ἀλλ' εὖ σχολῆς ἔχειν. Thom. Mag. σχολὴν ἄγω, καὶ εὖ σχολῆς ἔχω, οὐ σχολάζω· τὸ δὲ εὐκαιρεῖν πάντῃ ἀδόκιμον ibi v. *Oudendorpius.* Etym. M. p. 740. 50. *Sylb.* σχολή — ἣν οἱ πολλοὶ ἀκύρως καλοῦσιν εὐκαιρίαν· τὸ δὲ εὐκαιρεῖν βάρβαρον· ἀντὶ δὲ τοῦ σχολὴν ἄγειν λέγουσιν Ἀττικοὶ σχολάζειν. Hinc recte *Fischerus* Proluss. de vit. Lexx. N T. p. 695. hoc verbum nouum, a Macedonibus fictum putat. add. *Sturzius* de dialecto Macedonica et Alex. p. 169. ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον] *quam vt noui quid, vel dicant, vel audiant;* καινότερον comparatiuus vim habet positiui, quod frequens est in hac formula Theophr. Char. 8, 1. μὴ λέγεταί τι καινότερον; *num fertur quid noui?* Eurip. Orest. 1327. τί δὲ νεώτερον λέγεις; *quid noui dicis?* Xen. Mem. 1, 1. 3. οὐδὲν καινότερον εἰσέφερε τῶν ἄλλων. vid. *Gatackerus* de stilo N T. c. 25. p. 132. et *Kypkius* ad h. l. De Atheniensium garrulitate, et curiositate nimia, seu studio nouitatis intempestiuo, quo vana quadam cupiditate inquirebant omnia, etiam ea, quae sua nihil intererant, et scire laborabant, quicquid agebatur, tam publice, quam priuatim,

plures ſcriptorum veterum loci loquuntur. Thucyd. 3, 38. *μετὰ καινότητος μὲν λόγου ἀπατᾶσθαι ἄριστοι.* Schol. *ταῦτα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους αἰνίττεται, οὐδέν τι μελετῶντες, πλὴν λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινόν.* Schol. ad Ariſtoph. Equit. 975. *δεῖγμα τόπος ἐστὶν ἐν Πειραιεῖ, ἔνθα πολλοὶ συνήγοντο ξένοι καὶ πολῖται, καὶ ἐλογοποίουν.* Schol. ad Ariſtoph. Plut. 338. *διαβάλλει τοὺς Ἀθηναίους, ὡς διημερεύοντας ἐπὶ τῶν κουρείων ἀργοὺς.* Aelian. H. V. 5, 13. *ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἀγχίστροφοι πρὸς νεωτερισμούς.* Seneca ep. 94. *Alexander — qui quod cuique optimum eſt, eripuit, Lacedaemona ſeruire iubet, Athenas tacere* cf. *Wolfius.* in Curis et *Wetſtenius* ad h. l. Garrulitatis Athenienſium argumentum praebent etiam *λέσχαι*, loca publica, in quibus homines de plebe ſedere, rumores captare et ſerere, et confabulari de rebus leuibus et inanibus ſolebant. CCCLX tales *λέσχας* Athenis fuiſſe, oſtendit *Meurſius* in Athen. Att. p. 158. honeſtiores ciues, adoleſcentuli inprimis, conuenire ſolebant ad confabulandum in *ἰατρεῖα medicinas*, tabernas medicantium v. Aelian. H. V. 3, 7. ibique intpp. et *κουρεῖα tonſtrinas* v. Ael. H. V. 6, 12. Plutarch. de garrul. p. 509. T. 2.

22. Sequitur nunc Pauli oratio in Areopago ad Athenienſes habita, cujus ſummam Lucas memoriae tradidit. Diſſerit Paulus in hac oratione, quae ſententiarum delectu, copia, et grauitate, verborumque pondere eminet, ſapienter auditorum ſuorum ratione habita, de Deo vero, eiusque puriorem cultum commendat, et doctrinae Ieſu veritatem adſerit. Auditorum beniuolentiae captandae cauſſa et quo facilius doctrinam ſuam de Deo vero eorum animis inſinuare poſſet, orationis initio Athenienſium pietatis ſtudium laudat, atque commemorat, ſe vrbem perambulantem, inter alia pietatis monumenta reperiſſe aram, Deo ignoto dicatam v. 22. 23. *Video*, inquit, *vos omni modo pietatis ſtudioſos eſſe.* *κατὰ*

πάντα omni modo v. *Wetstenius* ad h. l. δεισιδαιμονεστέρους comparatiuus vim positiui habet, vt v. 21. (καινότερον) aliisque in locis pluribus. Vocabulum autem δεισιδαίμων, vt nomen δεισιδαιμονία duplici sensu adhiberi solet. Bono sensu δεισιδαιμονία notat: *religionem, pietatis studium*, et δεισιδαίμων *religiosum, pium erga deos.* Hesychius: δεισιδαίμων, ὁ εὐσεβής. Suidas: θεοσεβής. Ita legitur δεισιδαίμων ap. Xen. Cyr. 3, 3. 58. vbi praecedit θεοσεβῶς. Agesl. 11, 8. Aristotel. de Rep. 5, 11. τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς φαίνεσθαι ἀεὶ σπουδάζοντα διαφερόντως — ἐὰν δεισιδαίμονα νομίζωσιν εἶναι τὸν ἄρχοντα, καὶ φροντίζειν τῶν θεῶν. add. Ioseph. Ant. 10, 3. 2. Ael. 13, V. 5, 17. Act. 25, 19. Malo sensu δεισιδαιμονία indicat: *superstitionem* vt ap. Theophrast. Char. 16. vbi explicatur δειλία πρὸς τὸ δαιμόνιον· et δεισιδαίμων *eum qui superstitiosus deos metuit, et deorum metu adductus, multa facit inepta et absurda* Pollux 1, 1. 21. εὐσεβής, θεῶν ἐπιμελής, ὁ δὲ ὑπερτιμῶν, δεισιδαίμων καὶ ἄθεος. Hesychius: δεισιδαίμων· ὁ τὰ εἴδωλα σέβων, εἰδωλολάτρης, ὁ εὐσεβὴς καὶ δειλὸς παρὰ θεοῖς. vid. *Elsnerus* ad Act. 25, 19. et *Wetstenius* ad h. l. Iam vero quaeritur, quo sensu h. l. δεισιδαίμων capiendum sit? *Beza, Calouius, Wolfius*, alii putant, Paulum hac voce notare voluisse Atheniensium superstitionem. Monent interpretes illi, comparatiui formam τὸ nimium in quacunque re, quod iustos limites transgrediatur, innuere. Sed hoc non pro perpetuo loquendi vsu habendum est. Praeterea parum probabile est, aut prudentiae Pauli conueniens videtur, eum statim orationis initio cultum vanum et ineptum Atheniensium traducendo, exacerbare maluisse auditorum animos, quam laudando eorum religionis studium, captare eorum beniuolentiam, quo eum aequis et benignis auribus audirent.

23. ἀναθεωρεῖν significat, *contemplari, diligenter inspicere*, v. *Münthius* ad h. l. et *Wesselingius* ad Diod.

Sic. 18, 74. metaphorice, *diligenter perpendere* v. Hebr. 13, 7. Diod. Sic. p. 452. B. *Rhod.* Longin. de Sublim. 7, 3. τὰ σεβάσματα ὑμῶν Vulg. *simulacra vestra.* Syr. *templa vestra.* *Lud. de Dieu*, *Boltenius* explicant: *numina vestra*, vt sit id. qd. Θεοὶ, quo significatu σέβασμα occurrit Sap. 14, 20. 15, 17. Hist. Drac. v. 27. Sed latiori sensu σέβασμα indicat omnia, quae religionis caussa homines venerantur, omnia quae cultui sacro inseruiunt, templa, aras, statuas deorum etc. v. *Suiceri* Thes. Eccl. h. v. et *Koppius* ad 2 Thess. 2, 4. et hoc sensu in hac verborum complexione accipiendum est, cum mox commemoretur ara. Rectius ergo exprimitur: *sacra vestra.* εὗρον καὶ βωμὸν, ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο· ἀγνώστῳ Θεῷ] *reperi aram, in qua scriptum erat: Deo ignoto.* Valde exercuit interpretum industriam ara Θεῷ ἀγνώστῳ dicata, quam Paulus Athenis se reperisse ait v. *Fabricii* Bibliographia antiquaria p. 296. *Wolfius* in Curis ad h. l. Praecipua autem difficultas in eo est, quod in scriptoribus Graeciae, inprimis Atheniensium reipublicae antiquitatem spectantibus, quos ad illustrandum h. l. interpretes consuluerunt, plures arae ἀγνώστοις Θεοῖς dicatae commemorantur. Nam loci Luciani in Philopatride, ad quos nonnulli, veluti *Grotius*, *Olearius* in diss. de gestis Pauli in vrbe Atheniens. 1706. 4. *Witsius* Meletem. Leidens. p. 84., alii, prouocarunt, vt comprobarent Athenis extitisse aram, ἀγνώστῳ Θεῷ sacratam, nihil plane ad rem faciunt. Critias ibi (p. 466. ed. Basil. c. 9. p. 122. ed. *Gesner.*) ironice iurat per ignotum Athenis, νὴ τὸν ἄγνωστον ἐν Ἀθήναις· et p. 485. c. 22. p. 203. *Gesn.* alter confabulator Triepho dictus, dialogum ita concludit: ἡμεῖς δὲ τὸν ἐν Ἀθήναις ἄγνωστον ἐφευρόντες καὶ προσκυνήσαντες χεῖρας εἰς οὐρανὸν ἐκτείναντες, τούτῳ εὐχαριστήσωμεν *nos vero ignotum, qui est Athenis, a nobis inuentum adorantes, manibus in coelum sublatis, eidem gratias agemus.* Sed vt recte monuerunt *Eichhornius* in *Allgem. Bibliothek d. bibl. Literatur*

B. 3. p. 414. *Niemeyerus* interpretat. orat. Paulinae Athenis in Areopago habitae Act. 17, 22 ss. Halae 805. 4. alii, Lucianus his in locis more suo Pauli sermonem in ludibrium vertit, et ne verbo quidem se quoque eiusmodi aram Athenis vidisse asseuerat. E reliquis scriptorum Graecorum locis allatis non nisi hoc consequitur, pluribus diis ignotis ab Atheniensibus aras fuisse dicatas. Pausanias Descript. Graeciae 1, 1. p. 4. edit. *Kühn.* in Phalero portu Athenarum *βωμὺς* fuisse ait, *θεῶν τε ὀνομαζομένων ἀγνώστων καὶ ἡρώων.* Philostrat. Vit. Apollon. 6, 3. scribit: *σωφρονέστερον περὶ πάντων θεῶν εὖ λέγειν, καὶ ταῦτα Ἀθήνησιν, οὗ καὶ ἀγνώστων θεῶν βωμοὶ ἵδρυνται ubi ignotis diis statuuntur arae.* Est ergo vtroque loco de pluribus diis sermo, neque e verbis laudatis sat clare patet, vtrum arae *ἀγνώστοις Θεοῖς* an *ἀγνώστῳ Θεῷ* inscriptae fuerint. Laudarunt etiam locum Diog. Laërt. Lib. 1 sect. 10. p 78. ed. *Steph.* p. 71. ed. *Meibom.* qui tamen quoque *ἀπροσδιόνυσος* est. Laërtius ibi refert, Epimenidem pestem Athenis ortam compescuisse hunc in modum: *λαβὼν πρόβατα μέλανά τε καὶ λευκά, ἤγαγε πρὸς τὸν Ἄρειον πάγον· κἀκεῖθεν εἴασεν ἰέναι οἷ βούλοιντο, προστάξας τοῖς ἀκολούθοις, ἔνθα ἂν κατακλίνοι αὐτῶν ἕκαστον, θύειν τῷ προσήκοντι θεῷ· καὶ οὕτω λῆξαι τὸ κακόν· ὅθεν ἔτι καὶ νῦν ἐστιν εὑρεῖν κατὰ τοὺς δήμους τῶν Ἀθηναίων βωμοὺς ἀνωνύμους, ὑπόμνημα τῆς τότε γενομένης ἐξιλάσεως sumsit oues nigro et candido vellere, duxitque in Areopagum, atque inde quo vellent abire permisit, his qui illas sequebantur mandans, vbicunque illae recubuissent, singulas mactarent τῷ προσήκοντι θεῷ atque in hunc modum quieuit lues. Ex eo iam hodie quoque per Atheniensium pagos βωμοὺς ἀνωνύμους aras sine nomine inueniri certum est.* H. l. non legitur *ἀγνώστῳ Θεῷ* sed *τῷ προσήκοντι θεῷ*, quod explicant: deo ad quem haec res pertinet, quiue pestem auertendi potestatem habet, quisquis is tandem sit. Si altaria illa inscriptione ornata fuissent, ea haud dubie fuisset: *τῷ*

προσήκοντι Θεῷ. Sed βωμὸς ἀνώνυμος est ara, nulla plane inscriptione notata, vt recte monuit *Olearius* l. l. v. *Wolfius* ad h. l. Iam cum scriptores veteres, Athenis plures aras ignotis diis dicatas fuisse tradant: *Erasmus* ad h. l. *Clericus* Hist. Eccl. a. 52. p. 474. *Brodaeus* Miscell. 2, 20. aliique plures statuerunt, Paulum numerum pluralem pro instituto suo mutasse in singularem. Cuius quidem sententiae auctor fuit *Hieronymus* qui in Commentar. in ep. ad Titum 1, 12. inscriptionem illam ita sibi lectam testatur: Θεοῖς Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, καὶ Λιβύης, θεοῖς ἀγνώστοις καὶ ξένοις. Verba eius sunt: *Inscriptio arae non ita erat vt Paulus asseruit:* ignoto Deo, *sed ita:* *Diis Asiae*, et Europae et Africae, Diis ignotis et peregrinis. *Verum quia Paulus non pluribus Diis ignotis indigebat, sed uno tantum ignoto Deo, singulari verbo vsus est, vt doceret, illum suum Deum esse, quem Athenienses in arae titulo praenotassent, et recte eum scientes colere deberent, quem ignorantes venerabantur et nescire non poterant.* Contra vero recte monuerunt interpretes alii, hac locum nostrum explicandi ratione admissa, verbis Pauli, quibus Athenienses conuincere tentabat, omne robur et pondus detrahi, vtpote quae aduersarii falsitatis arguere potuissent, atque adeo statuunt, Athenis fuisse aras in plurium numero inscriptas, et vnam quoque in singulari. — *Eichhornius* l. l. coniicit: plures fuisse Athenis aras antiquissimis temporibus exstructas, quibus ars scribendi aut plane ignota, aut minus vsu recepta fuisset, quae ergo nulla inscriptione notata essent. Has aras Athenienses, seriori aetate, ne numinis alicuius iram prouocarent, non destruxisse, sed cum ignorarent, cuinam deo dicatae fuissent, inscriptione eas notasse hac: Ἀγνώστῳ Θεῷ Deo alicui ignoto, *einem unbekannten Gott* (non: τῷ ἀγνώστῳ Θεῷ *dem unbekannten Gott*, vid. *Heumannus* ad h. l.). Ex pluribus aris, quibus singulis haec inscriptio esset, non nisi vnam Paulum vidisse, et cum ignoraret, plures isti similes

esse exstructas, commemorasse hanc aram, vt ostenderet, se nihil insoliti et inauditi proponere, sed Deum suum in numero deorum ab ipsis iam cultorum reperiri. *Eichhornii* sententiae subscripsit *Niemeyerus* l. l. Equidem arbitror fuisse Athenis plures aras, in quibus inscriptio haec plurali numero notata fuerit v. Pausan. Hieronym. l. l. cum etiam Pausanias 5, 14. p. 412. tradat in Elide, vbi certamina Olympica peragebantur, iuxta Iouis Olympici aram ἀγνώστων θεῶν βωμὸν positam fuisse, extitisse vero etiam puto Athenis vnam aram hac inscriptione insignitam: Ἀγνώστῳ Θεῷ (quae sane facilior est verborum interpretatio), etsi hoc non disertis verbis scriptores veteres memorarint, e silentio enim scriptorum nullum argumentum peti potest. Ara illa dicata fuerat ἀγνώστῳ θεῷ, ob beneficium acceptum, similemue caussam cf. *Torkill. Baden* Diss. arae Deo ignoto dicatae caussas ex antiquissima religionis natura probabiliter esse repetendas contra Diog. Laërt. Havn. 1787. vbi inscriptio deriuatur ex veteris aeui superstitione, quae omnia numinibus repleuerit, neque phaenomena naturalia omnia nominibus iustis compellare calluerit. Caeterum oleum et operam perdiderunt interpretes, qui indagare voluerunt, quemnam Athenienses per Deum ignotum intellexerint, quorum alii statuerunt eos sub hoc nomine coluisse Panem, alii Isidem, alii Iouam etc. vid. *Olearius* l. l. *Segers* Diss. de ara ignoti Dei. Regiomonti. 1710. 4. *Wolfius* ad h. l.

24. Ille Deus, quem vobis ignotum colitis, et recte quidem colitis, est coeli terraeque creator, vniuersi moderator, nec necesse est, vt ei pro δεισιδαιμονίᾳ vestra, templa exstruatis, non, vt vulgo de diis creditur, in templis suum domicilium habet, ita vt ibi eximia quadam ratione praesens sit, ibi facilius preces exaudiat, natura tam immensa non includi potest templorum angustiis, nec sacrificiis indiget et donariis, iis

non propitius redditur, vt de diis creditur, omnia enim quibus mortalium genus perfruitur bonis, ei tanquam nutritori debet. Opposita haec erant, quae de creatione vniuersi dixit, placitis Epicuraeorum, quae de prouida Dei rerum omnium cura disseruit Stoicorum et Epicuraeorum decretis, quae de sacrificiis, templis, creatione hominis monuit, opinionibus plebis v. not. ad v. 18. 26. Eadem autem descriptio veri Dei, qua seiungitur a diis fictitiis, cum sit coeli terraeque creator, vniuersi moderator, frequenter etiam in scriptis prophetarum et Psalmis occurrit v. Ies. 45, 6. 12. 15. 13, 5. Amos. 5, 8. 9. Ps. 96, 5. 146, 6. cf. etiam Act. 14, 15. οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ] *non inhabitat templa manu fabricata* v. not. ad 7, 48. Minucius Felix Octau. c. 32. §. 1. *templum quod ei exstruam, cum totus hic mundus eius opere fabricatus eum capere non possit? et cum homo latius maneam intra vnam aediculam vim tantae maiestatis includam? nonne melius in nostra dedicandus est mente? in nostro imo consecrandus est pectore? hostias et victimas Domino offeram, quas in vsum mei protulit, vt reiiciam ei suum munus?*

25. Ps. 50, 8 sqq. Seneca ep. 95. *non quaerit ministros Deus. Quidni? ipse humano generi ministrat, vbique et omnibus praesto est.* Id. de Benef. 4, 9. *Quoniam nec ille collato eget, nec nos ei quicquam conferre possumus.* 3 Macc. 2, 9. summus sacerdos de templo: ἡγίασας τὸν τόπον τοῦτον εἰς τὸν ὄνομά σου τῷ τῶν ἁπάντων ἀπροσδεεῖ *sanctificasti tibi hunc locum nomini tuo, qui tamen nulla re indiges.* Alia loca similia congesserunt *Wetstenius* et *Kypkius* ad h. l. θεραπεύειν *colere, venerari.* Phauorinus: θεραπεύω· τὸ τιμῶ· speciatim adhibetur de *cultu Dei externo*, vt h. l. de sacrificiis, donariis, templis Xen. Cyr. 7, 2. 6. σοὶ (h. e. ὑπό σου) λέγεται πάνυ τεθεραπεῦσθαι ὁ Ἀπόλλων nempe donis et sacrificiis. ib. 8, 1. 8. ἦν θεραπεύοντες τοὺς θεούς. add. Mem. 1, 4. 13. Oecon. 5, 20. προσδεόμενός τινος κ. τ. λ.] *quasi vlla re indigeat is, qui cunctis vitam,*

halitum, et omnia alia confert. πᾶσι referendum ad homines, quorum ministerio non indigere Deus dicitur. ζωὴν, πνοὴν Sir. 30, 28. (al. 33, 16.) ἕως ἔτι ζῇς καὶ πνοὴ ἐν σοί. H. l. ζωὴν καὶ πνοὴν, vt iam recte iudicauit *Grotius*, per Hendiadyn dictum est pro πνοὴν ζωῆς *spiritum vitalem*, נִשְׁמַת חַיִּים Gen. 2, 7. quem locum Paulus respexisse videtur. Alexandrini ibi habent: ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς. Per τὰ πάντα intelliguntur omnia, quibus homo indiget, ad vitam sustentandam necessaria. Sed pro τὰ πάντα in aliis libris legitur κατὰ πάντα *vbique* v. *Griesb.* quam lectionem *Millius* et *Matthaeius* temere in ordinem receperunt. Nam non satis apparet, cur hoc adiiciatur, lectione autem καὶ πάντα admissa, quam optimae notae codd. tuentur, grauis sententia procedit, et saepius librarii voces καὶ atque κατὰ inter se permutarunt v. Xen. Cyr. 6, 2. 35. 7, 1. 12. Plato Soph. 5, 7. Eurip. Phoen. 1759. Orest. 301. Schweighäuserus ad Polyb. 5, 23. 3. 10, 12. 4.

26. *Instituit, vt ex vno sanguine (parente) omnes mortalium gentes ortae, omnes terrarum regiones incolerent.* αἷμα hominem, semen, parentem, stirpem designat v. not. ad Ioh. 1, 13. In codd. nonnullis vocabulum αἵματος deest. Nempe librarii omiserunt αἵματος, vel quod ἑνὸς et αἵματος in eandem syllabam desinunt (saepe enim librarii omiserunt vocabula, si antecedentium et sequentium similis esset sonus, aut si praecedens et sequens vocabulum in eandem syllabam desinerent) vel, vt *Wolfius* suspicatur, quod αἵματος significationem, quam h. l. obtinet, ignorabant. Adscendit autem Paulus ad generis humani origines, atque docuit, ab vno homine deriuandum esse genus humanum, vt sese opponeret opinioni et vanitati Atheniensium, qui se αὐτόχθονας et γηγενεῖς dicebant, se cum ipso solo, adeoque cum rerum natura simul ortos gloriabantur Aristoph.

Vesp. 1071. ἐσμὲν ἡμεῖς — Ἀττικοὶ μόνοι δικαίως εὐγενεῖς αὐτόχθονες. Eurip. Ion. 29 sq. — ἐλθὼν λαὸν εἰς αὐτόχθονα Κλεινῶν Ἀθηνῶν. add. Plato Menex. c. 7. Lucian. Philospeud. 3. Ἀθηναῖοι φασὶ, τὰς πρώτας ἀνθρώπους ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἀναφῦναι, καθάπερ τὰ λάχανα. Cic. pro Flacco c. 26. *Athenarum vrbs vetustate ea est, vt ipsa ex sese ciues suos genuisse dicatur.* add. Iustin. 2, 6. cf. *Wetstenius* qui plures hanc in rem locos attulit. *Niemeyerus* l. l. p. 12. monet, cultioribus hanc opinionem non esse affingendam, eos sese αὐτόχθονας dixisse, quod non ex aliis demum regionibus in suas delati essent, easque more multorum aliorum populorum non ita pridem inuasissent, sed iam inde ab antiquissimis temporibus incoluissent. Recte. Sed Paulum dicentem audiebant etiam homines plebeii et inculti. Post ἀνθρώπων nonnulli incisi notam ponunt, vt κατοικεῖν dictum sit pro ὥστε κατοικεῖν *fecit ex vno sanguine omnes gentes, vt habitarent;* verum sic frigida sententia procedit, et cum totus versus Hebraismum redoleat, praeualet eorum sententia, qui cum *Vorstio* de Hebraism. N. T. p. 543. *Fisch.* iungenda putant verba ἐποίησε πᾶν ἔθνος ἀνθρ. κατοικεῖν *fecit, vt omnes gentes ex vno sanguine ortae habitarent* etc. ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς כל פני הארץ id. qd. ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς Luc. 21, 35. i. e. ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν. Vocabulum enim πρόσωπον ex Hebraismo redundat v. *Vorstius* l. l. Respexit autem Paulus locum Gen. 11, 8. vbi οἱ ό habent: διέσπειρεν ἀνθρώπους ὁ κύριος ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς· et Deut. 32, 8. vbi in vers. Alex. legitur: διεμέριζεν ὕψιστος ἔθνη, ὡς διέσπειρεν υἱοὺς Ἀδὰμ, καὶ ἔστησεν ὅρια αὐτῶν. — ὁρίσας προστεταγμένους καιροὺς κ. τ. λ.], *definiens iis certa tempora, et certos regionum, quas incolerent terminos.* προστεταγμένης tempora *constituta* i. certa. Vulgaris lectio est προτεταγμένους, sed plurimi optimae notae libri habent προστεταγμένους, quam lectionem probarunt *Millius* Proleg. §. 629. *Bengelius*, al.

et in ordinem receperunt *Griesbachius* atque *Matthaeius*. Recte. Difficilior enim lectio est προστεταγμένα prop. *iussa*, *praescripta*, quam προτεταγμένα *ante constituta*, *praefinita*. Per τὰς καιρὰς significantur certae periodi, aetates populorum; per τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν fines regionum quas incolunt. *Lud. de Dieu*, *Heinrichsius*, alii, per τὰς καιρὰς et ὁροθεσίας τῆς κατοικίας intelligunt, vitae cuiusque hominis limites, cum vita humana saepius comparetur cum habitatione, domicilio, vt Gen. 47, 9. Sed hac sententia admissa, tautologia oritur, et non tam de singulorum hominum aetate, quam potius de singulorum populorum periodis, eorum flore et interitu, sermo est; confirmat praeterea vulgarem interpretationem locus Deut. supra laudatus, quem Paulus respexit. κατοικία est *habitatio*, *commoratio*, quo significatu saepius quoque in versione septuagintauirali recurrit v. *Bielii* Thes. h. v. et *Bretschneideri* Spicileg. Lexici in intpp. Grr. V. T. h. v.

27. Deus haec suae existentiae et prouidentiae documenta extare voluit, vt omnes mortalium gentes eum orbis terrarum conditorem et rectorem agnoscerent Rom. 1, 19. 20. Sap. 13, 4 sqq. Pro κύριον in codd. nonnullis legitur Θεὸν, quam lectionem in textum recepit *Griesbachius*. Sed Θεὸν glossema redolet, quod adscripserunt grammatici, quoniam Christus quoque in libris N. T. κύριος nominatur, et v. 24. praecessit Θεός. Ante ζητεῖν omissum est ὥστε vel εἰς τό. Male *Boltenius* Infinitiuum positum putat pro Imperatiuo. Formula ζητεῖν τὸν κύριον *dominum quaerere*, notat, studere cognitioni Dei veri, existentiae et prouidentiae diuinae documenta diligenter considerando. εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὕροιεν κ. τ. λ.] Sensus est: vt ad rectam atque certam Dei cognitionem perueniant. Proprie autem verba sonant: *an forte eum* veluti *palpando reperirent*, certam existentiae et prouidentiae ipsius adipiscerentur *et vero*

καί τοι γε (poterant eam adipisci) *haud procul est a quolibet nostrum remotus*: facile ab vnoquoque potest agnosci. ψηλαφᾷν notat: *contrectare, manibus palpare* v. LXX. Ies. 59, 10. Gen. 27, 12. Luc. 24, 39. Aristoph. Concionatr. 314. Nec tantum dicitur de iis quae manibus palpantur, sed etiam de iis, quae quocunque modo attinguntur, ita vt sit, sensu percipere aliquid, aut inuestigare quouis modo v. *Kypkius* ad Hebr. 12, 18. Tacit. Ann. 3, 12. *oculis contrectare*. Cic. Tusc. 3, 15. *mente contrectare*; h. l. ψηλαφᾷν metaphorice adhibitum extat, ita, vt declaret, *certo et perspicue cognoscere*, atque ψηλαφήσειαν καὶ εὕροιεν, vt iam recte animaduertit *Grotius*, est Hendiadys, pro ψηλαφήσαντες εὕροιεν. Caeterum ψηλαφήσειαν aeolice positum est pro ψηλαφήσειεν, quae Aoristi forma apud Atticos saepius occurrit v. *Schleusneri* Lex. h. v. et *Fischerus* Animaduu. ad Welleri Grammat. Gr. Vol. 2. p. 386 sq. *καί τοι γε* plerumque vertunt *quamquam*, sed orationis seriei conuenientius redditur: *at vero*, *sed*, vt legitur ap. Aeschin. Socr. 3, 12. Xen. Cyr. 2, 2. 10. Agesi. 1, 5. *οὐ μακρὰν* litotes, *prope*, vt v. 4. *οὐκ ὀλίγαι*. v. 12. *οὐκ ὀλίγοι*. In nobis ipsis manifesta sunt indicia auctoris et rectoris. Haec, vt probe annotarunt *Michaelis* et *Niemeyerus* ad h. l. non ad dogmaticam de Deo omnibus rebus praesente doctrinam, sed ad facultatem referenda sunt, quam sui cognoscendi vnicuique animum in se ipsum conuertendi praebeat.

28. *ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα, καὶ ἐσμεν*] *per eum enim viuimus, nos mouemur, et sumus*. Omnia Deo debemus. Plautus Poenulo 5, 4. 14. *Iuppiter, qui genus colis alisque hominum, Per quem viuimus vitalem aeuum Quem penes spes vitae sunt hominum omnium*. Alios locos similes attulerunt *Elsnerus* et *Pricaeus* ad h. l. *Gatakerus* ad Antonin. 4, 23. 5, 27. *ἐν αὐτῷ* Hebr. ב *per eum*, eius vi et beneficio. Ad verba *ζῶμεν* κ. τ. λ. *Storrius* in Opusc. Vol. 3. p. 95. monuit haec: „tria

quae beneficio diuino debemus, gradatim, et sic proponuntur, vt a perfectiori incipiens oratio, in minus perfect: terminetur; per Deum *viuimus beate ac hilare* (vi 1 Thess. 3, 8. *Kypkius* T. 1, p. 270.), per ipsum mouemus nos ac sumus. Ipsius beneficio non solum omnia, quae ad vitam feliciter agendam pertinent (τὰ πάντα v. 25. 1 Tim. 6, 17. Act. 14, 17.) sed etiam hoc debemus, quod nostrae vires, quarum vsu ipsi aliquid ad felicitatem conferimus, durant, neque exspirant (πνοὴν v. 25.), imo quod ad vitam peruenimus." Mea vero sententia, oratio, a minus perfecto incipiens, adscendit ad maius perfectum. Dei beneficio ζῶμεν *viuimus*, ei vitam debemus, κινέμεθα *mouemur* s. potius, *nos mouemus*, est enim Medium v. *Dresigius* de Verbis Mediis 1, 71. p. 310. Deo debemus vires nos mouendi, vires agendi; ἐσμὲν Deo debemus hoc ipsum quod sumus (1 Cor. 15, 10.), quod homines, quod ratione praediti sumus. Verbum εἶναι non est cum aliis explicandum, *perdurare*, *vitam protrahere*, vt legitur Sap. 1, 14. coll. 13. nec, *saluum esse*, vt illud adhibuit Demosth. in Orat. de Pace v. *Vigerus* de Idiotism. Gr. Ling. 5, 6. 14. p. 241. ed. *Herm.* sed indicat existentiam homini conuenientem, in qua vsus rationis elucet. Etenim Paulum innuere quandam similitudinem inter Deum et homines, propter rationis et mentis praestantiam, quam Horatius Sat. 2, 2. 79. *diuinae particulam aurae* nominat, verba v. 29. γένος οὖν ὑπάρχοντες τοῦ Θεοῦ — τὸ θεῖον εἶναι ὅμοιον, satis superque docent. Caeterum, vt omni tempore, vtor verbis *Niemeyeri* ad h. l. extitit interpretum genus, quod philosophari mallet in interpretatione literarum sacrarum, quam sensum earum ex accurata linguarum scientia et reliquis iustae interpretationis praesidiis repetere, ita non mireris, si hanc quoque Apostoli sententiam detortam esse videas in Pantheismi, quod dicunt systema, quod Deum a mundo non discernit, sed substantiam infinitam et aeternam, aut τὸ πᾶν,

aut animam mundi esse censet. At vero quam diserte per totam orationem Apostolus conditorem a condito orbe, opificem ab opificio, gubernatorem et praesidem a rerum vniuersitate seiunxerit, in aprico positum est. vid. et *Deylingius* Obss. Sacrr. P. 2. p. 365 ss. ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν κ. τ. λ.] *quare nonnulli poëtarum vestrorum dixerunt: eius progenies sumus:* τινὲς τῶν καθ' ὑμ. ποιητῶν i. e. τῶν ὑμετέρων ποιητῶν. Saepius enim praepositio κατὰ periphrasi inseruit, quam in rem largam exemplorum copiam congessimus ad *Fischeri* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 191. Hemistichion τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν extat in Arati Phaenomenis v. 5. (de Arato, Solensi, e Solis Ciliciae ciuitate, ex aliorum sententia Tarsensi v. *Fabricii* Biblioth. Gr. T. 4. p. 87 sqq. ed. *Harlesii*), legitur vero etiam in Cleanthis hymno in Iouem v. 5. ἐκ σοῦ γὰρ γένος ἐσμέν. (De Cleanthe ex Asso, Lyciae vrbe, Zenonis Citiei, Stoicorum parentis discipulo, et in στοᾷ s. porticu Atheniensi successore v. *Fabricii* Bibl. Gr. T. 3. p. 550. 553. extat eius hymnus in *Heerenii* edit. Stobaei eclogarr. physicarr. n. 12. p. 30. et separatim editus est a *Sturzio* Lips. 1785. 4. et *Cludio* Gottingae 1786. 8.). Eadem sententia etiam expressa est a Pindaro Nem. 6. ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν γένος. Similes veterum locos collegerunt *Gatackerus* ad Marc. Anton. 5, 21. 12, 1. *Raphelius*, *Elsnerus*, *Wolfius* et *Wetstenius* ad h. l. Iam vero dissentiunt interpretes, num Paulus Aratum respexerit, an hunc et Cleanthem, an hos et alios in mente habuerit (sic *Michaelis* ad h. l. *Einleit.* p. 163. ed. 4.) in quorum scriptis haec verba inuenerit. Cum vero in Arati Phaenomenis hic versus iisdem legatur verbis, quibus Paulus vsus est, cum eadem fere verba in Cleanthis hymno occurrant, cum Paulus non vnius poëtae, sed plurium mentionem fecerit, cum alias v. c. Tit. 1, 12. vbi vnius poëtae, Epimenidis, verba attulit, vnum tantum commemorarit, cum Cleanthes Athenis vixerit;

omnino arbitror, hos poetas Apostolum respexisse. Scite autem et prudenter Paulus, literarum Graecarum haud ignarus v. 1 Cor. 15, 33. Tit. 1, 12. *Michaelis* l. l. *Henckius* ad *Paley* horas Paulinas *Beweis der Glaubwürdigkeit der Geschichte u. d. Aechtheit der Schriften des Ap. Paulus* p. 449 ss. doctrinam suam cum Atheniensibus agens, poetarum Graecorum auctoritate confirmauit, ita, vt quae de Ioue dixerant, ad verum Deum transferret, quo ostenderet, se nihil ab ipsorum scriptoribus diuersum affirmare. Et sensus verborum: τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν, ex mente Pauli est: a Deo vero ortum habemus, nos creauit, eique ob rationis et mentis praestantiam similes sumus.

29. *Itaque cum Dei progenies simus, non debemus putare, auro, aut argento, aut lapidi, ope artis ingeniique humani caelato et sculpto, numen diuinum simile esse* Ies. 37. Cic. de legg. 1, 8. *cumque alia, quibus cohaerent homines, e mortali genere sumserint, quae fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a Deo, ex quo vere agnatio nobis cum coelestibus vel genus, vel stirps appellari potest.* Lucret. 2, 990. *Omnibus ille idem pater est — coelesti sumus omnes semine oriundi.* Seneca ep. 31. *Non potest ex auro aut argento imago Dei exprimi similis.* cf. et *Wetstenius* ad h. l. χάραγμα dicitur, *quicquid sculptum est et caelatum*, vt simulacrum, statua v. *Schleusneri* Lex. h. v. τὸ θεῖον *numen diuinum, Deus* Xen. Ages. 2, 13. Mem. 1, 4. 18. Ioseph. Ant. 11, 6. 11. v. *Wetstenius* ad h. l. Sententia Apostoli haec est: Nos naturae viuentes et intelligentes, a Deo creati eique similes, praestantiores sumus pretiosissimis et absolutissimis artis ingeniique humani monumentis, quanto igitur praestantior iis est Deus, qui vt pater et creator noster, nos ipsos natura et dignitate antecellit, neque adeo statua inanimata, ab artifice confecta, pro Deo coli potest ac debet.

30. Quamquam autem Deus tot ac tanta existentiae

et prouidentiae suae documenta extare voluit, neque sub artis humanae figuris coli potest, tamen per longum tempus homines peruersas de eo opiniones fouerunt, nec eum rite coluerunt. τὰς μὲν οὖν χρόνους τῆς ἀγνοίας ὑπεριδὼν ὁ Θεὸς κ. τ. λ.] Deus quidem tempora *ignorantiae tulit, nunc vero omnibus hominibus vbique terrarum denuntiat, vt animum emendent.* χρόνους τῆς ἀγνοίας tempora ignorationis veri Dei, et cultus diuini. Verbum ὑπεριδεῖν proprie significat: *non animaduertere, übersehen, praetermittere aliquid.* Hoc cum facere soleant ii, qui rem aliquam incurie et negligenter tractant, indicat quoque, *negligere, non curare* Tob. 4, 3. καὶ μὴ ὑπεριδῃς τὴν μητέρα σε ᾿ *noli negligere matrem tuam, curam illius habe.* Sir. 35, 14. οὐ μὴ ὑπερίδῃ ἱκετείαν ὀρφανοῦ *non negligit preces orphani.* Deut. 3, 26. ὑπερεῖδε Κύριος ἐμὲ ἕνεκεν ὑμῶν, καὶ οὐκ εἰσήκουσέ μου *neglexit me dominus propter vos et non exaudiuit me.* Iam cum negligantur plerumque ii, qui contemnuntur: ὑπεριδεῖν significat etiam, *contemnere.* Suidas: ὑπεριδεῖν· τὸ καταφρονῆσαι. Hesychius: ὑπερεῖδεν· κατεφρόνησε. Xen. Agesl. 8, 4. ὑπεριδεῖν τὴν βασιλέως ξενίαν. Antonin. 5, 31. πόνων ἠδονῶν καὶ πόνων ὑπερείδεις. Philo Lib. 3. Alleg. p. 1096. A. ὑπεριδὼν τὸν υἱὸν τὸν πρωτότοκον τῆς μισουμένης. vid. *Loesnerus* et *Wetstenius* ad h. l. Leuit. 26, 40. παρέβησαν καὶ ὑπερεῖδόν με *transgressi sunt et contemserunt me*, vbi in textu Hebraico legitur verbum מאס. Sed ὑπεριδεῖν non tantum vsurpatur de iis, qui negligentes et incurii aliquid non vident, verum etiam de iis, qui aliquid de industria videre nolunt, qui ita se gerunt, ac si aliquid non animaduertant, vt Deut. 22, 3. 4. Leu. 20, 4. Ps. 54, 1. vbi respondet Hebraico, העלים *occultare oculos ab aliquo, quin videas*, et התעלם *occultare se*; hinc ὑπεριδεῖν inter alia notat, *permittere, ferre, pati*, vt παροράν v. *Fischerus* Ind. Palaeph. s. v. παροράν, et sic h. l. reddi debet: *tempora ignorantiae concessit, permisit, tulit Deus*, vt Act. 14, 16. legitur: εἴασε πάντα τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν. De verbo μετανοεῖν

v. not. ad Matth. 3, 2. h. l. valet, errores corrigere de Deo et cultu diuino Act. 14, 15. ταῦν oppositum est τοῖς χρόνοις ἀγνοίας.

31. Et quia clariore luce iam Deus homines imbuit, nolite spernere has cohortationes, et notitiam vobis oblatam, reposcet enim Deus rationem ab iis, quibus ea contigit, vsurpatae melioris notitiae. *Nam constituit diem, quo iuste orbem terrarum iudicaturus est, per virum quem ei rei destinauit, cui concreditae haec potestatis fidem fecit, eo quod in vitam eundem reuocauit*: ἡμέρα est tempus iudicii extremi, nam diserte additum legitur: ἐν ᾗ μέλλει κρίνειν τὴν οἰκουμένην, et aliis quoque in locis Christus dicitur iudex mortuorum et viuentium Act. 10, 42. Ioh. 5, 25. Rom. 2, 16. *Oertelius* in *Christologie* T. 2. p. 699. et *Stangius* in *theolog. Symmikt.* B. 3. n. 7. ἡμέρα explicant de tempore, quo Iesus his in terris vixit, et, ἐν δικαιοσύνῃ, vera sua doctrina, ἔκρινε, confutauit errores. Cui interpretationi et vsus loquendi, et orationis series, et loci supra allati, aduersantur, τὴν οἰκουμένην id. qd. πάντας ἀνθρώπους πανταχοῦ v. 30. ἐν δικαιοσύνῃ pro δικαίως *iuste.* ᾧ ὥρισε pro ὃν ὥρισε vid. ad Marc. 7, 13. Verba πίστιν παρασχὼν πᾶσι haud pauci interpretati sunt: *omnibus notitiam praebens doctrinae diuinae*, vel, *copiam faciens omnibus fiduciae Christi*, repugnante tamen vsu loquendi et orationis serie, vt accurate demonstrarunt *Raphelius* Obss. Polybb. *Kypkius*, *Krebsius*, *Loesnerus* ad h. l. et *Fischerus* Proluss. de vitiis Lexx. N. T. p. 36 sqq. Etenim πίστιν παρέχειν denotat: *fidem facere, argumenta ad rem probandam proferre, confirmare* Polybb. 4, 33. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ χωρὶς τῶν πάλαι τὰ τελευταῖα μετὰ τὸν Μεγάλης πόλεως καὶ Μεσσήνης συνοικισμὸν, ἱκανὴν ἂν παράσχῃ πίστιν τοῖς ἀφ' ἡμῶν αἱρημένοις *sed, vt taceamus haec antiqua, nouissima quae contigerunt post Megapoleos et Messenae instaurationem, satis, quod dicebamus, confirmat.* Ioseph. Ant.

2, 9. 4. τοῖς μέντοι προκατηγγελμένοις ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πίστιν ὁ τοκετὸς τῆς γυναικὸς παρεῖχε *his tamen, quae pronuntiata a Deo erant; fidem fecit* (ea confirmauit) *mulieris partus.* Vocabulum πίστις saepius de *argumento* dici, pluribus exemplis luculentis e Philone et Diodoro Siculo desumtis probarunt *Münthius* et *Raphelius* ad h. l. Sensus igitur est: Deus hominibus de iudicio a Christo exercendo fidem fecit eo, quod ipsum iussit ab inferis redire v. Rom. 1, 4.

32—34. *Audita autem mentione mortuorum resurrectionis*, interpellabant oratorem philosophi, *alii irridebant* (ἐχλεύαζον vid. ad v. 19.), *alii dicebant, audiemus te alio tempore de hac re.* Verbis: ἀκουσόμεθά σου πάλιν περὶ τούτου, vt recte, mea sententia, iudicauit *Heinrichsius* ad h. l. non exprimitur plura audiendi desiderium, imo nausea et taedium, quod oratorem finem loquendi facere cupiebat, neque tamen violenter et rustice silentium imponere volebat cf. not. ad v. 19. *Beza* tamen aliique interpretes putant, eos qui haec dixissent, ancipiti fuisse animo, et plura audire voluisse. 34. τινὲς δὲ ἄνδρες κολληθέντες αὐτῷ κ. τ. λ.] *aliquot autem viri se ei adiunxerunt, et Christi doctrinam amplexi sunt, in quibus fuit Dionysius Areopagita, et femina Damaris nomine, et alii quidam cum ipsis.* De verbo κολλᾶσθαι vid. ad 5, 13. Ἀρεοπαγίτης vid. ad v. 19. γυνὴ nonnulli vertunt: *uxor eius*, sed non legitur, καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ. Pro Δάμαρις cum hoc nomen nusquam deprehenderint in veterum scriptis, *Grotius* et *Hemsterhusius* (vid. Selecta e scholis *Valckenarii* ad h. l.) legi malebant: Δάμαλις, *iuuenca*, quod nomen extat in Anthologia 3, 12. et Inscriptionibus *Gruteri* p. 935. 947. Sed omnes codd. exhibent Δάμαρις, et vt *Wolfius*, praeeunte *Oleario*, ad h. l. obseruauit, solent Graeci frequenter literas ρ et λ permutare, vt adeo δάμαρις sit id. qd. δάμαλις vid. schol. ad Apollon. Argon. 1, 308. Caeterum Damaris illa, femina nobilis fuisse videtur.

CAPVT XVIII.

1. Paulus relictis Athenis, Corinthum se contulit, ibi reperit Aquilam, qui Roma pulsus, cum vxore Priscilla, in hanc vrbem secesserat. Aquilae, qui σκηνοποιὸς erat, Paulus laboris socium se adiungit, ac domicilium in iisdem aedibus collocat, in quibus ille officinam instituerat 1 — 3. Adueniunt ex Macedonia Silas et Timotheus v. 5. Paulus cum Corinthi per vnum et dimidium annum commoratus esset v. 11. et doctrinam Christi, etsi ei pertinaciter repugnarent Iudaei v. 6. ab Aquila et Priscilla adiutus Rom. 16, 3. infra v. 18. felici successu gentilibus tradidisset v. 6. iter per Syriam v. 18. Caesaream [et Hierosolymam v. 21. vbi v.] pergit v. 22, inde petit Antiochiam v. 22. peragrat deinceps Galatiam et Phrygiam v. 23. ac tandem Ephesum redit c. 19, 1. vbi Aquilam et Priscillam reliquerat, qui eum in Syriam proficiscentem comitati erant v. 18. Ephesi interea Apollos, ab Aquila et Priscilla accuratius doctrinam Christi edoctus, hanc ipsam doctrinam praedicauerat v. 25 sqq. — *Corinthus* Achaiae metropolis, inter duo maria, Aegeum et Ionium, sita, vnde *bimaris Corinthus* dicitur Horat. Carm. 1, 7. 2. Ouid. Heroidd. 12, 27. portus habebat duo, ad nauium stationes aptissimos, alterum occidentalem, Lechaeum, versus Italiam, alterum orientalem, Cenchraeensem (v. 18.) versus regiones Asiaticas v. Strabo Lib. 8. p. 261 ss. ed. *Casaub.* Pausan. Achaic. c. 16. Celebrabantur ibi, conuentu totius Graeciae (Curt. 4, 5.) ludi Isthmici, vltra Hadriani tempora v. Pausan. Corinth. c. 1, 2. Bello Achaico a Lucio Mummio di-

rutam Flor. 2, 16. Plin. H. N. 34, 2. 35, 5. centum annos post Iulius Caesar, deductis illuc libertinis quam plurimis v. Pausan. Strabo l. l. restituit, et breui tempore pristinum splendorem recuperauit, ita, vt propter ciuium opulentissimorum copiam, et artium studium, inter reliquas Graeciae ciuitates principatum teneret. Quam in rem luculentissima extant scriptorum veterum testimonia, nominatim Ciceronis, qui eam in Orat. pro lege Manil. c. 5. *totius Graeciae lumen*; Flori 2, 16. 1. qui, *Achaiae caput*, *Graeciae decus* appellat; Strabonis, qui Lib. 8. p. 263. scribit: *ἡ μὲν οὖν πόλις τῶν Κορινθίων μεγάλη τε καὶ πλουσία διαπαντὸς ὑπῆρξεν, ἀνδρῶν τε ηὐπόρησεν ἀγαθῶν εἴς τε τὰ πολιτικὰ καὶ εἰς τὰς τέχνας τὰς δημιουργικάς fuit Corinthus vrbs magna semperque diues, copiamque tulit virorum et ad res ciuiles tractandas idoneorum et ad artificia exercenda*. add. Aristides Orat. in Neptun. Opp. T. 1. p. 23. ed. *Oxford*. 1722. 4.

2. *καὶ εὑρών τινα Ἰουδαῖον ὀνόματι Ἀκύλαν, Ποντικὸν τῷ γένει*] *deprehendit ibi Iudaeum quendam, nomine Aquilam, patria Ponticum.* Ἀκύλας nomen Latinum, *Aquila* Cic. Fam. 10, 33. Sueton. V. Caes. 78. al. addita terminatione Graeca. Solebant Iudaei illorum temporum inter gentiles versantes, nomina gentilium assumere, vel nomina Iudaica immutare vid. *Grotius* ad Act. 13, 9. *Barthius* Aduersar. 7, 4. Hunc Aquilam non esse confundendum cum eo, cuius Graecae V. T. versionis fragmenta extant, etiam Pontico genere, multo minus cum Onkeloso paraphraste Chaldaeo (עקילס et אונקלוס inter se permixtis) iam *Koppius* monuit ad Rom. 16, 3. Mercaturae caussa Aquila se Romam contulerat, eum opulentum fuisse inde colligitur, quod Romae et Ephesi in aedibus ipsius christiani conuenire solebant Rom. 16, 5. 1 Cor. 16, 19. v. *Michaelis* ad h. l. Vtrum a Paulo, an Romae iam ad coetum christianorum adductus fuerit, incertum quidem est, sed posterius probabilius videtur. Quodsi enim Aquila

homo de Paulo et re christiana praeclare meritus, Paulo ipso duce ad Christi signa se contulisset, id haud dubie scriptor commemorare non omisisset, cum infra v. 7. 8. alios Iudaeos a Paulo ad sacra christiana perductos diserte memorarit. Praeterea formula προσῆλθεν αὐτοῖς amicum accessum magis, quam primam doctrinae christianae praedicationem declarat. Extabat autem iam illo tempore Romae coetus christianorum, cuius primordia ex plurimorum interpretum sententia repetenda sunt a Romanis qui festo Pentecostes inaugurationi Apostolorum interfuerant Act. 2, 10. ex aliorum sententia a Iudaeis Christi asseclis, qui Romam mercaturae faciundae caussa profecti erant. v. *Boehmius* Comment. in ep. ad Rom. praeparat. p. 37. Ἰουδαῖον gentem, non religionem, designat. Ποντικὸν τῷ γένει natione, patria Marc. 7, 26. infra v. 24. in Ponto multi Iudaei 1 Petr. 1, 1. Act. 2, 9. προσφάτως ἐληλυθότα ἀπὸ τῆς Ἰταλίας] *qui nuper ex Italia venerat:* πρόσφατος propr. indicat *recens occisum.* Quod recentiores Graeci σφάζειν *mactare*, veteres scribebant φάειν vel φάζειν, vnde φατὸς *caesus*, et inde compositum πρόσφατος *recens occisus.* Etym. M. πρόσφατον· κυρίως ἐπὶ τοῦ νεωστὶ πεφονευμένου εἴρηται, ἐκ τοῦ φῶ, τὸ φονεύω. Cadauer hominis *nuperrime mortui* dicitur πρόσφατος νεκρὸς ap. Phrynichum p. 164. add. Hom. Il. ω, 757. Generatim autem notat *omne, quod est recens, nouum, inusitatum*, et aduerbium προσφάτως *nuper, recenter.* Hesychius: πρόσφατον, τὸ ἀρτίως γενόμενον, νέον, νεαρόν. Suidas: προσφάτως, ἀντὶ τοῦ νεωστί. Sic Pindar. Pyth. Od. 4. vers. vlt. πρόσφατον Θήβᾳ ξενωθείς *Thebis nuper hospitio exceptus.* Schol. ἀρτίως ἐπιξενωθείς. Sir. 9, 10. vbi ei opponitur ἀρχαῖος. Hebr. 10, 20. ὁδὸς πρόσφατος. Diod. Sic. p. 211. D. πρόσφατος ἀρχὴ *recens initium.* Polyb. 5, 64. προσφάτως ἐκ τῆς Ἑλλάδος διαβεβηκότας. Diod. Sic. p. 229. D. προσφάτως κατ' ἀνθρώπους εὑρημένον *recens inter homines inuentum.* add. 2 Macc. 14, 36. Iudith. 4, 3. vid. *Albertius* et *Kypkius* ad h. l. Πρίσκιλλα Rom. 16, 3.

1 Cor. 16, 19. nomen Latinum, et quidem diminutiuum a *Prisca*, vt vocatur 2 Tim. 4, 19. Antiquitus enim nomina, inprimis feminarum, modo simpliciter, modo in diminutiuo enuntiabantur, vt *Terentilla*, *Quintilla*, *Primilla*, *Claudilla*, *Marullus*, *Catullus*, nomina vera fuere *Terentia*, *Quinta*, *Prima*, *Claudia*, *Marius*, *Catius* v. *Casaubonus* ad Suet. Aug. c. 69. διὰ τὸ διατεταχέναι Κλαύδιον κ. τ. λ.] *quoniam Claudius omnes Iudaeos edicto Roma exegerat.* Huius edicti meminit quoque Suetonius V. Claud. c. 25. verba sunt: *Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit.* Per *Chrestum* a Suetonio memoratum interpretes plures intelligu . Iudaeum quendam Graeciensem, siue peregrinum, siue libertinum (cum hoc nomine frequenter libertini in inscriptionibus occurrant), qui rebellionis, qualiscunque fuerit, auctor extiterit, Iudaeorum credulitate et ingenio, ad res nouas moliendas procliui, in rem suam abusum v. *Wolfius* ad h. l. et interpp. ad Sueton. l. l. Equidem tamen interpretibus iis adstipulor, qui apud Suetonium de *Christo* (quem *Chrestum* appellarit) sermonem esse statuunt; vt adeo scriptoris verba capienda sint, de dissensionibus inter Iudaeos atque christianos, et turbis, quibus doctrina Christi occasionem dederit. Scilicet ex Actis Apostolorum satis constat, Iudaeos frequenter in vrbibus Graeciae tumultus excitasse, vt Apostolis doctrinam Christi tradentibus molestias crearent. Idem illi fecere Romae; hinc turbae istae assiduae, quibus Claudius, homo suspicax v. Sueton. V. Claud. c. 37. edicto illo finem imponere volebat. Cum Iudaeis expellebantur quoque christiani, nam hos omnes Romani veteres eodem ordine diu habuerunt. Nec mirandum *Christum* a Suetonio dictum fuisse *Chrestum*. Graeci enim et Romani *Chrestos* multos, inprimis seruos, dici norant nomine proprio; *Christos* vero nullos, non erat hoc appellatiuum iis sub proprii forma vsitatum, hinc pronuntiabant *Chrestus* et *Chrestianus*. Tertullian. Apolog. adu. Gentes c. 3. *Cum perperam Chrestianus pronuntiatur a*

nobis (nam nec nominis est certa notitia penes vos) de suaui-tate vel benignitate compositum est (Nam χρηστὸς est benignus). Lactant. Instit. 4, 7. 5. *Sed exponenda huius nominis ratio est propter ignorantium errorem, qui cum immutata litera Chrestum solent dicere* etc. vbi v. interpp. „Neque est, vt Suetonium miremur, gentilem hominem, *Iudaeorum* nomine etiam *Christianos* complectentem, aut *Christum* ipsum (quem per errorem *Chrestum* vocat) turbarum istarum *auctorem* s. *impulsorem* perhibentem. Veram ille tumultuum caussam (nec mirum) ignorabat, incertoque obsequebatur rumori. Accidit ei, quod aliis saepe scriptoribus, de Iudaeorum rebus, praesertim quae religionem spectant, non tam loquentibus, quam balbutientibus." *Wassenberghius* ad Selecta e scholis *Valckenarii* p. 554. cf. etiam *Heumanus* ad h. l. eiusque Sylloge Dissertatt. p. 536 sqq. *Rossalius* Obss. de Christo per errorem in Chrestum commutato Groning. 1717. 8. qui commutationem ex ταυτοφωνίᾳ literarum ι et η, minus recte repetit. Caeterum non diu edictum illud auctoritatem suam seruasse, docet locus Act. 28, 15 ss. etiam Aquila et Priscilla Romam redierunt v. Rom. 16, 3.

3. προσῆλθεν αὐτοῖς· καὶ διὰ τὸ ὁμότεχνον εἶναι κ. τ. λ.] *eos adiit; et quoniam idem tractabat opificium, mansit apud eos, et cum iis opus fecit.* ὁμότεχνος dicitur, *is, qui eandem artem exercet, idem opificium tractat* v. Herodo. 2, 89. Maxim. Tyr. Diss. 19. (vulgo 3.) p. 378. ed. *Reisk.* *Kaphelius* Herodo. et *Wetstenius* ad h. l. Paulo propositum erat Corinthi diutius commorari, cum in hac vrbe amplissima, quae commerciorum caussa maxime frequentari soleret, doctrinae salutaris quam tradebat largissimum fructum sibi polliceri posset. Ne vero cuiquam grauis ac molestus esset, et vt haberet, vnde honeste viveret, artem exercebat. Erat autem etiam Iudaeorum magistris in more positum, vt cum studio legis, opificium aliquod coniungerent. Maimonid. in Tract. Talmud. Tora

c. I. §. 9. *sapientes plurimi artem aliquam fecerunt, ne aliorum beneficentia indigerent* cf. et 1 Theff. 2, 9. 2 Theff. 3, 8. ἦσαν γὰρ σκηνοποιοὶ (κατὰ) τὴν τέχνην] *erant quippe tentoriorum opifices.* Variae funt interpretum fententiae de vi ac poteftate vocabuli σκηνοποιός. a) *Lutherus* vertit: *Teppichmacher*; *Morus*, alii, *Decken-, Matten-, Matratzenweber, die man zu Zelten gebrauchen kann*; qui conficit aulaea, ftragulas. b) *Michaelis* in *Einleitung in d. N. T.* §. 216. putat, Paulum et Aquilam inftrumentorum artificioforum fabricatores (*Kunstinstrumentenmacher*), et Aquilam etiam mercatorem eiusmodi inftrumentorum fuiffe, quale autem inftrumentorum genus intelligendum fit, definiri non poffe. Provocat ad Polluc. 7. §. 189. vbi legitur: τὰς δὲ μηχανοποιοὺς καὶ σκηνοποιούς, ἡ παλαιὰ κωμῳδία ὠνόμαζε. Sed vt fcienter monuit *Hugius* in *Einleitg. in d. N. T. Th.* 2. p. 213. apud Pollucem fermo eft de machinis, quibus in theatris vti folebant, eiusmodi vero machinas Paulum confeciffe, parum probabile eft. c) Ex *Ludouici de Dieu*, aliorumque fententia, vid. *Wolfius* ad h. l. σκηνοποιὸς dicitur, qui conficit ex corio, quae conficere folent ephippiarii, ephippiarius, *ein Sattler, Lederarbeiter*, cum in Cilicia, Pauli patria, optimae notae coria, ad tentoriorum inprimis vfum (Caef. B. G. 3, 29. Flor. 1, 12. 8. Liu. 5, 2.) praepararentur v. *Walchii* Diff. infcripta: Antiquitates Corinthiacae Ien. 1761. 4. p. 12. d) *Rosenmüllero*, *Dindorfio*, *Schleusnero* Lex. h. v. aliis, σκηνοποιὸς eft, fabricator tabernaculorum, qui conficit tentoria minora portatilia, ex corio, aut ex alia materia, quibus vtebantur viatores in terris orientalibus, folis aeftui maxime expofitis, ob raritatem deuerforiorum. e) *Hugius* l. l. cuius fententia arrifit etiam *Eichhornio* in *Einleitung in d. N. T. Th.* 3. *B.* 1. p. 9. ftatuit, nomine σκηνοποιὸς indicari textorem, panni fabricatorem, e quo tentoria conficiebantur, *ein Gezelttuchmacher*. Ad hanc fententiam comprobandam monuit, Ciliciam, Pauli

gastrium, refertam fuisse hircis et capris villosis (*zottig und rauhhaarig*), eorumque villis Cilices vsos esse ad conficiendum pannum, *Cilicium* inde dictum. Suidas: *Κίλικος τράγος· ὁ δασύς· τοιοῦτοι γὰρ ἐν Κιλικίᾳ γίνονται τράγοι, ὅθεν καὶ τὰ ἐκ τῶν τριχῶν συντιθέμενα Κιλίκια καλοῦνται.* add. Hesych. *Salmasius* in Solin. p. 347. Hoc panno vsos esse milites, nautas, Nomadas, ad tentoria conficiunda v. Vegetius de re mil. 4, 6. Plin. H. N. 6, 28. *Nomades, infestatoresque Chaldaeorum Scenitae — et ipsi vagi, sed a tabernaculis cognominati, quae ciliciis metiuntur, vbi libuit.* Solin. 33: *Scenitae caussam nominis inde ducunt, quod tentoriis succedunt, nec alias domos habeant, ipsa autem tentoria cilicina sunt, ita nuncupantur velamenta caprarum pilis texta.* Nititur haec sententia eo, quod Cilicia Pauli patria fuit. *Bertholdius* vero in *Einleitung in d. A. u. N. T.* Th. §. p. 2699. contra monuit, Paulum exercuisse artem etiam in iis oppidis, in quibus pannus ex villis non conficeretur. Simplicissima et verissima, meo iudicio, vocabuli *σκηνοποιὸς* interpretatio est: *tentoriorum fabricator, Zeltmacher*, vt designetur is, qui e quauis materia tentoria conficit. Haec interpretatio confirmatur etiam auctoritate Vulgati (*erant autem scenofactoriae artis*) et Syri interpretis.

4. *διελέγετο δὲ — καὶ Ἕλληνας*] *disserebat autem singulis sabbatis in synagoga, et Iudaeos pariter atque Graecos edocebat.* Etiam Corinthi ea Paulo docendi ratio erat, vt a Iudaeis exordium faceret v. 13, 46. *Ἔπειθε docebat*; bene *Reichardus* sensum expressit: *eos ad religionem christianam studebat praeparare.* Etenim cum v. 6. legatur, Paulum post Silae et Timothei aduentum Iesum Messiam esse docuisse, et tum ei Iudaeos sese opposuisse; in promtu est, Apostolum initio hanc doctrinam in synagoga non proposuisse, sed auditores suos tantum ad religionem christianam praeparasse, ita, vt verba faceret de beneficiis a Deo populo Iudaico exhibitis, de

promissionibus ei datis, de oraculis Messianis etc. v. 13. 16 sqq. vt doceret, etiam gentilibus viam ad veram felicitatem patere etc. Quae ex Aquila audiuerat Paulus de Iudaeorum Corinthiorum cogitandi et sentiendi ratione, eum adducebant, vt, priusquam eos Iesum Messiam esse edoceret, animos eorum sibi conciliare studeret. Potest etiam verbum ἔπειθε reddi: *eos in suas partes trahebat, sibi conciliabat* v. not. ad Matth. 28, 14. Act. 12, 20. *Borgerus* ad Gal. 1, 10. p. 93. Hanc explicandi rationem secutus est *Heumannus*, qui vertit: *sie hatten an seiner Rede und Lehre Gefallen.* Ἕλληνες non sunt gentiles, sed proselyti portae 17, 17. διελέγετο ἐν τῇ συναγωγῇ τοῖς Ἰȣδαίοις καὶ τοῖς σεβομένοις. cf. infra v. 6. et not. ad 14. 1.

5. ὡς δὲ κατῆλθον — Τιμόθεος *cum e Macedonia Silas et Timotheus aduenissent* v. ad. 17, 14. συνείχετο τῷ λόγῳ ὁ Παῦλος κ. τ. λ.] Vulgaris lectio est: συνείχετο τῷ πνεύματι. Iam cum συνέχεσθαι inter alia notet: *angi, moerore corripi* v. Luc. 12, 50. not. ad Matth. 4, 24.: plures interpretes, tanquam *Hammondus*, *Millius* Proleg. §. 804. *Wolfius*, alii, haec verba explanant: *angebatur Paulus animo, dum docebat Iudaeos, Iesum esse Messiam*, cum nimirum apud eos nihil plane proficeret coll. v. 6. Huic vero interpretationi contextus aduersatur. Sed verbum συνέχειν significat etiam, *incitare, vrgere*, vt 2 Cor. 5, 14. vbi Chrysostomus verba: ἡ ἀγάπη συνέχει ὑμᾶς explicat: ἡ ἀγάπη οὐκ ἀφίησιν ἡσυχάζειν με amor me vrget, me non finit quiescere. Hinc *Beza, Piscatus, Boltenius, Preisius (Uebersetzung d. N. T.)* alii, hunc verbis substituunt sensum: intus et apud se aestuabat prae zeli ardore, *er empfand einen ausserordentlichen Geistesdrang.* Act. 20, 22. de Spiritu Sancto πνεῦμα *Rosenmüllerus* accipit, eodem fere sensu, *plenus diuino Spiritu agitabatur*, omnes vires in eo intendebat, *non potuit se continere* διαμαρτύρεσθαι κ. τ. λ. Equidem

Bezae eiusque sequacium formulae συνείχετο τῷ πνεύματι interpretationem admitterem, ni optimorum codd. et versionum plurium auctoritate, cum *Griesbachio*, aliis, pro πνεύματι, quod e v. 25. in hunc locum translatum esse videtur, rescribendum esset λόγῳ, quae lectio difficilior est. Verum etiam interpretes ii, qui hanc lectionem praeoptandam putant, in ea explicanda variant. *Morus* vertit: angebatur propter doctrinam, *sein Unterricht machte ihm viel Angst und Sorge. Heinrichsius:* incitabatur doctrina a se promulganda. Durius. Verissima et orationis seriei conuenientissima interpretatio mihi videtur ea esse, quam praeiuit Vulgatus: *instabat verbo.* Nempe συνέχεσθαι denotat quoque, *teneri, occupari aliqua re* Sap. 17, 20. κόσμος ἀνεμποδίστοις συνείχετο ἔργοις *mundus sine impedimento negotiis suis erat occupatus.* Herodi. 1, 17. 22. συνεχόμενος ἡδοναῖς *tenetur voluptatibus.* Ael. H. V. 14, 22. συνέχεσθαι ὀδυρμῷ *lamentationibus indulgere.* Hac notione verbi admissa sensus est: cum aduenissent, quos Paulus, qui vim vnitam fortiorem esse sciret, in tradenda doctrina christiana adiutores exspectauerat, quibus ei in tam ampla vrbe opus erat: operam nauabat l. nauare incipiebat doctrinae christianae, et Iesum Messiam esse, Iudaeis demonstrabat. Χριστὸν Ἰησοῦν Messiam, nempe, Iesum, vt v. 28. 19, 4.

6. ἀντιτασσομένων δὲ αὐτῶν καὶ βλασφημούντων] *cum autem hi se opponerent, etiam conuiciis adderent:* ἀντιτάσσεσθαι proprie valet, *in acie stare contra hostem* Xen. Ages. 2, 6. ἀντιτεταγμένας εὗρον Θηβαίους. add. Xen. Anab. 5, 4. 12. Arrian. Exped. 2, 7. Diod. Sic. p. 42. D. Eurip. Heraclid. 801. deinde omnino notat, *opponere se, resistere* Hesych. ἀντιτάσσεται· ἀντίκειται cf. *Elsnerus* ad h. l. etiam verbis, vt fit, *contradicere* id. qd. ἀντιλέγειν, vt ap. Diod. Sic. p. 367. D. et h. l. ἐκτιναξάμενος τὰ ἱμάτια κ. τ. λ.] *excussis vestimentis dixit: perniciei vestrae culpa in vos ipsos recidet, ego insons, ab*

hoc inde tempore me ad gentiles conferam: ἀποτιναξάμενος τὰ ἱμάτια ne quid pulueris adhaeresceret, quo ritu significabat se cum iis nihil amplius commercii habere velle v. ad 13, 51. τὸ αἷμα ὑμῶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ὑμῶν] scl. τρέψεται v. Aristoph. Nubb. 39. vel, τρέποιτο, v. Aristoph. Acharn. 833. *Muretus* Lectt. Varr. 12, 4. *Kusterus* ad Aristoph. Plut. 526. *L. Bosius* de Ellips. sub v. τρέπεσθαι p. 658. *Schaefer.* αἷμα h. l. non est *caedes*, sed *exitium*, siue, *exitii culpa*, vt 20, 26. דם Ezech. 3, 18. v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 416. ed. *Fisch.* Sensus: culpa perniciei vestrae vobis imputanda est, non ego, sed vos vobismet ipsis caussa estis insecuturi mali. Erat haec loquendi ratio Hebraeis, aeque ac Graecis et Romanis vsitata v. 2 Sam. 1, 16. Ezech. 33, 4. Matth. 27, 25. Aristoph. Nub. 39. εἰς τὴν κεφαλὴν ἅπαντα τὴν σὴν τρέψεται *omnia in tuum caput redundabunt.* Phalaris ep. 128. extr. εὐχόμεθα εἰς κεφαλήν σοι καὶ τῷ σῷ γένει τρέψαι. Hinc malum alteri imprecaturi, malum abominaturi, optantes vt omen auertatur ab ipsis in alterum, dicebant ἐς κεφαλήν σοι Aristoph. Plut. 526. Terent. Hecyr. 2, 1. 54. *Capiti illorum!* Virg. Aen. 8, 483. — *dii capiti ipsius, generique reseruent.* add. Tibull. 1, 2, 12. vbi v. *Broukhusius.* Originem formulae *Elsnerus*, *Dinderfius* ad h. l. *Rosenmüllerus* ad Ezech. l. l. *Berglerus* ad Aristoph. Plut. 526. repetendam censent a consuetudine Hebraeorum et Aegyptiorum, qua victimarum capitibus manus imponere, et mala, quae vel sacrificii auctori vel populo euentura viderentur, imprecari solebant v. Leuit. 16, 21. Herodo. 2, 39. de Aegyptiis: καταρέονται δὲ, τάδε λέγοντες τῇσι κεφαλῇσι· εἴ τι μέλλοι ἢ σφίσι τοῖσι θύουσι, ἢ Αἰγύπτῳ τῇ συναπάσῃ κακὸν γενέσθαι, ἐς κεφαλὴν ταύτην τραπέσθαι *diras autem imprecantur capitibus victimarum his verbis: vt si quid mali aut ipsis immolantibus aut vniuerso Aegypto futurum sit, id in hoc caput vertatur.* εἰς τὰ ἔθνη πορεύσομαι v. 13, 46. neque tamen

postea Iudaeos, qui sponte ad ipsum venirent, reiicie-bat v. 8.

7. 8. καὶ μεταβὰς ἐκεῖθεν, ἦλθεν κ. τ. λ.] *et inde digressus, concessit in aedes cuiusdam, Iusti nomine, cuius domus synagogae vicina erat.* ἐκεῖθεν plerique interpretes explicant: e domo Aquilae; alii: e synagoga. Quae posterior ratio praeplacet. Nam v. 4. legitur, Paulum singulis sabbatis in synagoga Iudaeos docuisse, et quae v. 6. narrantur, ea in conuentu Iudaeorum acta fuisse, in promtu est. Mutauit autem omnino Paulus domicilium, et commigrauit in aedes Iusti, proselyti, non quod eum poeniteret hospitii, quo hactenus vsus erat cf. v. 18. sed quoniam gentiles domum Iudaei ingredi non solebant v. 10, 28. et quoniam Iusti domus synagogae vicina erat, οὗ ἡ οἰκία ἦν συνομοροῦσα τῇ συναγωγῇ, vt cum ii, qui synagogam frequentabant, porro audire possent. σεβόμενοι τὸν Θεὸν proselyti portae v. 13, 16. 50. συνομοροῦσα *vicina*: ap. Herodi. 6, 7. 5. tanquam synonyma iunguntur (ἔθνη) ὁμοροῦντα καὶ γειτνιῶντα Ἰταλίᾳ. Hesychius: γειτνιῶσα, πλησιάζουσα. 8. Ne autem omni prorsus fructu inter Iudaeos Pauli laborem caruisse putemus, narratur Crispum, archisynagogum, Christo nomen dedisse cum omni sua familia. *Crispi* mentio quoque fit 1 Cor. 1, 14. Dicitur ὁ ἀρχισυνάγωγος. Praeerant nimirum Iudaeorum synagogis plures ἀρχισυνάγωγοι v. 13, 15. quorum princeps simpliciter dicebatur ὁ ἀρχισυνάγωγος vid. ad Matth. 9, 18. Eadem Archisynagogi dignitas infra v. 17. tribuitur Sostheni, num vterque fuerit ex Archisynagogorum numero, an Archisynagogorum praefectus, ita, vt Sosthenes (qui tamen postea ipse ad Christi signa se contulit v. 1 Cor. 1, 1.) in locum Crispi successerit, definiri nequit.

9—11. Paulus, cum a Iudaeis se pertinaciter repudiatum videret, eorumque insidiae ipsi metuendae es-

ſent, de abitu cogitaſſe videtur, ſed vt conſilium mutaret, effecit ὅραμα ἐν νυκτὶ (v. 16, 9.) viſio nocturna. λάλει καὶ μὴ σιωπήσῃς doceto perge; λαλεῖν docere, vt Matth. 13, 3. Act. 4, 17. al. Verba v. 10. *Valckenarius* ita transponenda putabat: διότι λαός ἐςί μοι πολὺς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. — Καὶ οὐδεὶς ἐπιθήσεταί σοι τοῦ κακῶσαί σε, διότι εἰμὶ μετὰ σοῦ. Citra neceſſitatem. Nam vt bene monuit *Klausius* in Examine emendationum in N. T. a *Valckenario* propoſitarum, cohortatio; *loquere audacter*, quam verba μὴ φοβοῦ, ἀλλὰ λάλει, καὶ μ. σ. exprimunt, confirmatur promiſſione: διότι ἐγώ εἰμι — κακῶσαί σε v. 10. et huius rei noua ratio affertur haec: διότι λαός ἐςί μοι κ. τ. λ. διότι ἐγώ εἰμι μετά σοῦ — ταύτῃ] *nam ego tibi adſum, ne quisquam erit, qui te adoriatur, vt tibi damnum inferat, numeroſus enim mihi eſt in hac vrbe populus.* ἐγώ εἰμι μετὰ σοῦ vid. not. ad Matth. 28, 20. Verbum ἐπιτίθεσθαι datiuo iunctum reſpondet Hebr. נגע ſequente particula על Pſ. 3, 7. et vel ſimpliciter poſitum, vel addito χεῖρας (vid. LXX. 2 Regg. 11, 17.), omnino notat; *aggredi aliquem, impetum in aliquem facere*, vt h. l. vel aperta vi, vel *clandeſtinis inſidiis*. Heſychius; ἐπέθεντο· ἐπέκειντο, ἐπέκειντο. De aperta vi legitur ap. Xen. Cyr. 6, 3. 6. ἐπιθέσθε τοῖς ἀναβαίνουσιν ἐπὶ τὴν σκοπιὰν *inuadite eos, qui ſpeculam conſcenderint*. Ib. 7, 1, 11. vbi ἐπιτίθεσθαι et ἐπιχειρεῖν pro ſynonymis ponuntur. add. Aelian. H. V. 3, 19. Philo Leg. ad Cai. p. 1009. A. Ioſeph. Ant. 1, 20. 1, 1, 9. 9. Diod. Sic. p. 57. A. De inſidiis, vt ſit *inſidioſe adoriri* extat ap. Lyſian. Orat. 12, p. 192. πρῶτον μὲν οὖν Κλεοφῶντι ἐπέθεντο ἐκ τρόπῳ τοιούτῳ *primum igitur Cleophontem hoc modo ſunt aggreſſi*. Ioſeph. Ant. 9, 7. 1. Diod. Sic. p. 104. C. v. *Valckenarius* ad Herodo. 3, 76. *Dreſigius* de Verb. Med. p. 279 ſq. *Raphelius* Obſſ. Xenophh. *Kypkius*, *Krebſius*, *Wetſtenius*, *Münthius*, *Loeſnerus* ad h. l. κακοῦν vid. 7, 6. 12, 1. λαός ἐςι μοι πολὺς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ numeroſus mihi eſt in hac vrbe coetus cultorum meorum futurus, multi mea ſacra ſuſcipient.

Christiani futuri nominantur *populus Christi*, per proselepsin, vt gentiles religionem christianam suscepturi dicuntur πρόβατα Ioh. 10, 16. ἐκάθισε *commoratus est*. Sic καθίζειν Hebr. ישב legitur quoque Luc. 21, 35. vbi v. add. Luc. 24, 49. Cic. Fam. 16, 2. *iis ventis isthinc nauigatur, qui si essent, nos Corcyrae non sederemus.*

12. Cum ergo Paulus Corinthi maneret, et doctrinam Christi praedicare pergeret, Iudaei, Gallione Achaiae Proconsule facto, coniunctim Paulum adorti, ad tribunal rapuerunt. Γαλλίωνος δὲ ἀνθυπατεύοντος τῆς Ἀχαΐας] Romani postquam Graecos in suam potestatem redegerant, vniuersam Graeciam in duas prouincias, *Macedoniam* et *Achaiam* diuiserunt, singulas praeside regendas. *Ista* Macedoniam, quae proprie dicitur, cum Illyrico, Epiro, Thessalia; *haec*, vniuersam Graeciam liberam, vel, proprie Graeciam dictam, ad quam adeo etiam Achaia stricte sic dicta pertinebat, complectebatur Pausan. 7, 16. p. 563. καλῦσι δὲ οὐχ Ἑλλάδος, ἀλλ' Ἀχαΐας ἡγεμόνα οἱ Ῥωμαῖοι, διότι ἐχειρώσαντο Ἕλληνας δι' Ἀχαιῶν τότε τῦ Ἑλληνικῦ προεστηκότων *dicunt autem non Graeciae sed Achaiae praetorem Romani, quod scilicet Graeci subacti sunt principatum obtinentibus Achaeis.* Hesychius: Ἀχαιοί· οἱ Ἕλληνες, κυρίως δὲ καὶ οἱ κατοικῦντες μέρος τὶ τῆς Πελοποννήσυ τὴν καλυμένην Ἀχαΐαν. v. *Cellarius* Not. orb. ant. Rom. T. 1. p. 1170. 1022. Primum Achaia a Senatu per proconsules administrata est v. Dio Cass. 53. p. 704. *Reimar.* Sed Tiberii temporibus iuncta est iis prouinciis, in quas a Caesaribus praesides vel procuratores mitterentur Tacit. Annal. 1, 76. *Achaiam ac Macedoniam onera deprecantes leuari in praesens proconsulari imperio tradique Caesari placuit.* A Claudio Achaia Senatui reddita est i. e. eam rursus fecit proconsularem cf. Sueton. V. Claud. c. 25. Dio Cass. Lib. 60. p. 961. ἀνθυπατεύοντος vid. ad 13, 7. *Gallio* h. l. memoratus, erat frater natu minor L. Annaei Se-

necae, philosophi, Marci Annaei Senecae, rhetoris filius, antea dictus Marcus Annaeus Nouatus, deinde vero a Gallione rhetore, adoptatus, vocatus est Iunius Annaeus Gallio. Eius *comitatem et incompositam suauitatem* laudat Seneca Quaest. Natural. Lib. 4. Praefat. vbi inter alia scribit: *nemo mortalium vni tam dulcis est, quam hic omnibus* etc. v. *Fabricius* ad Dio Cass. p. 974. intpp. ad Stat. Silu. 2, 7. 32. *Lipsius* ad Senec. ep. 104. Caeterum verba Γαλλίωνος δὲ ἀνθυπατεύοντος, cum *Heumano*, *Walchio* Antiquitatt. Corinthiacc. p. 38, *Reichardo*, *Preissio*, suadente orationis serie, explicanda puto: *cum Gallio Proconsul factus esset.* Lucas enim (*Walchii* verbis vtor), cum multa de rebus in hac vrbe a Paulo gestis dixisset, annum vnum et sex menses ibi substitisse eum, addit, tum vero litem, a Iudaeis motam, a se narratis adiungere volens, incidisse eandem scribit in illud Paulinae apud Corinthios commorationis tempus, quo proconsulatum Gallio gesserit; adeo, vt, cum Paulus in illa vrbe fuit, Proconsul alter decesserit prouincia, alter, isque Gallio, eandem aggressus sit.

13—16. λέγοντες· ὅτι παρὰ τὸν νόμον κ. τ. λ.] *dicentes: hic docet cultum diuinum legi nostrae aduersantem.* Hoc dicere volebant: a senatu populoque Romano, et imperatoribus nobis concessum est in Graecia ex legis Mosaicae praescripto Deum colere v. Ioseph. Ant. 14, 10. 16, 2. not. ad Act. 24, 6. hic vero legi nostrae contraria docet, Iudaeos turbat. Accusatores plura adiecisse, etiam Pauli dogmata commemorasse, e Gallionis responsione perspicitur. Docebat autem Paulus, non circumcisione nec legum ritualium obseruatione, sed Iesu Messiae beneficio salutem obtineri, v. Act. 15, 9. 11. 19. etiam gentiles non circumcisos felicitate per Messiam speranda potiri posse, nec iis omnem legem ritualem obseruandam esse Act. 15, 25 sqq. ἀναπείθειν *suadere, auctorem esse* Xen. Oecon. 3, 7. Herodi. 3, 13. 4, 4. 3. Palaeph. fab 14, 3. 1 Macc. 1, 11. in versione Alexandrina respondet Hebr.

השיא *seduxit* Ier. 29, 8. *μέλλοντος δὲ τοῦ Παύλου ἀνοίγειν τὸ στόμα*] cum Paulus se defendere vellet; Gallio eum interrumpebat, et Iudaeis declarabat: se quidem Proconsulem Achaiae datum esse, vt quietem publicam tueretur, et maleficia quibus ea tu baretur, coerceret et puniret, cum vero rem et quaestionem de religione ad ipsum detulissent, se hanc inter eos litem componere non posse, nec eiusmodi quaestiones ad se pertinere. *ἀνοίγειν τὸ στόμα* v. 8, 34. *ἀδίκημα ἢ ῥᾳδιούργημα πονηρὸν maleficium aut mala fraus*, vt, seditio, homicidium, furtum, *ein bürgerliches Verbrechen. κατὰ λόγον recte, iure meritoque*, pro muneris officiique mei ratione, Artemidor. Oneirocr. 5, 77. *ὀρθῶς καὶ κατὰ λόγον*. add. ib. 2, 26. 4, 51. Diod. Sic. p. 240. A p. 499. C. *Rhod.* cf. *Pricaeus* et *Wetstenius* ad h. l. *ἀνέχεσθαι* est, *aures praebere* Aeschin. ep. 7. *δεηθεὶς ὑμῶν ἀνέχεσθαι πολὺ μᾶλλον τῶν λοιδορούντων ἡμᾶς vos rogatos volo, vt potius maledicos nostros audiatis* v. *Kypkius* ad h. l. 15. 16. *Cum vero de religionis doctrina, de nominibus*, an Iesus nominandus sit Christus, *et de lege vestra quaestio sit, vosmet ipsi videatis, equidem talium arbiter esse nolo. ἀπήλασε dissedere iussit* Xen. Cyr. 3, 1. 4. *τὰς γυναῖκας οὐκ ἀπήλασε ἀλλ' εἴα ἀκούειν.*

17. Verba οἱ Ἕλληνες omittunt a codd. A. Barb. 1. Erp. Copt. Vulg. Chrys. in comment. Beda lat. in aliis, paucis tamen et iunioribus legitur *οἱ Ἰουδαῖοι*. Si lectio *Ἰουδαῖοι* admittitur, statuendum et Sosthenem (v. ad v. 8. 1 Cor. 1. 1.), iam tum ad Christi signa se contulisse, adeoque nomen *ἀρχισυνάγωγος* exprimendum erit: *qui fuerat antea Archisynagogus.* Ita vero Lucas obscurius scripsisset, cum in antecedentibus non memoratum sit, hunc hominem ad Christi castra transiisse. Parum praeterea probabile est, Iudaeos ausos fuisse Sosthenem coram tribunali verberare. Sed vtraque lectio grammaticis suam originem debet, vt recte iudicarunt *Grotius*, *Millius* Proleg. §. 1351. *Bengelius*, alii. Gentiles erant, qui Sosthenem

male mulctarent, hinc adſcripſit neſcio quis? *οἱ Ἕλληνες*. Alius, vt hunc locum conciliaret cum 1 Cor. 1, 1. adlevit *οἱ Ἰουδαῖοι*. Nempe cum Iudaeos discedere iuſſiſſet Gallio, cui aliis rebus occupato legis ſuae quaeſtiunculis obſtrepuerant, quo celerius abirent, verberarunt gentiles, qui tribunali adſtabant, Soſthenem, vt Iudaeorum antecesſorem, idque fecerunt, partim Iudaeorum odio incitati, partim vt placerent Proconſuli. Mos enim erat prouincialium, inprimis Graecorum, vt ſcribit ad h. l. *Grotius*, actus ſuos aptare ad ea quae placerent potentibus. Cic. in ep. ad Fratrem: *Graecos*, ait, *diuturna ſeruitute ad nimiam aſſentationem eruditos*. Inter Corinthios illos fuiſſe etiam ad Chriſtum conuerſos, qui prouidere vellent, ne quid durius de Paulo ſtatueretur, ſuſpicatur *Wolfius*: *καὶ οὐδὲν τούτων τῷ Γαλλίωνι ἔμελεν*] *Gallio vero ea nihil curauit.* Licentiam plebis non coercuit Proconſul, inuiſi enim erant Iudaei Romanis, vtpote nouarum rerum cupidi, et qui alias gentes odio perſequerentur. Solebant etiam praeſides, vt *Priceus* ad h. l. appoſite monuit, huiusmodi petulantias, quae Romani nominis maieſtatem directe non imminuerent, libentes praeteruidere, vt prouincialium collo mollius iugum ſederet.

18. *ἱκανὰς ἡμέρας per plures dies*; de voce *ἱκανὸς* vid. ad Matth. 28, 12. et de verbo *ἀποτάσσεσθαι* not. ad Marc. 6, 46. *Κεγχρεαῖς Cenchreae* portus Corinthiacus vid. ad v. 1. Strabo 8. p. 582. C. *Κεγχρεαὶ κώμη καὶ λιμὴν ἀπέχων τῆς πόλεως ὅσον ἑβδομήκοντα σταδία· τούτῳ μὲν χρῶνται πρὸς τοὺς ἐκ τῆς Ἀσίας, πρὸς δὲ τοὺς ἐκ τῆς Ἰταλίας τῷ Λεχαίῳ.* vid. et Plin. H. N. 4, 4. *κειράμενος τὴν κεφαλὴν — εὐχήν*] *qui Cenchreis caput tondendum curauerat, voto enim obſtrictus erat.* Medium *κείρεσθαι* notat vel, *ſe tondere*, vel, *curare ſe tondendum* ſ. *praebere alteri tondendum* v. *Drefigius* de V. M. 1, 69. p. 307. et *Albertius* ad h. l. Participium autem *κειράμενος* haud pauci interpretes ad Paulum referendum eſſe putant, alii contra ad Aqui-

Iam. A) Qui *Paulum* suscepisse votum statuunt, verba: καὶ σὺν αὐτῷ Πρίσκιλλα καὶ Ἀκύλας, parentheseos nota a reliquis separanda iudicant, sed hi ipsi interpretes de voto suscepto inter se dissident, atque vel cogitant de voto Nasiraeatus, veluti *Morus*, *Rosenmüllerus*, alii, vel de voto ciuili, vel etiam tonsurae illius rationem non ex voto pependisse censent. 1) Qui *Nasiraeatus* votum in certum tempus conceperant, etiam comam alere debebant, exacto voti suscepti tempore tondebant sibi caput et sacrificium offerebant. Sed ex legis praescripto v. Num. 6, 13 ss. Nasiraeo capillus tondendus erat ante tabernaculum foederis, post terram occupatam, Hierosolymis, accedente sacrificio. Iam vero cum Paulus h. l. legatur Cenchreis caput tondendum curasse, *Rosenmüllerus*, alii, vt hunc nodum expedirent, monuerunt, non esse h. l. de completo voti tempore sermonem, sed Paulum Cenchreis impuritate legali coactum fuisse votum inceptum abrumpere, et illico redintegrare, vt absolutum tandem Hierosolymis solveret. Nasiraeos enim variis pollutionibus obnoxios fuisse v. Num. 6, 9. tunc autem, cum sibi casu aliquo pollutionem contraxissent, capitis caesariem die septimo tondendam fuisse, et tempus voti nuncupati denuo incepisse. Cum vero etiam Nasiraeo polluto necesse esset, rasa die septimo coma, postridie Deo sacra facere Hierosolymis vid. Num. 6, 9 sq. monuerunt interpretes olim *Grotio* ad h. l. et *Spencero* de legg. Hebrr. rituall. p. 861. Iudaeos peregre profectos tunc temporis non adeo stricte ad legis illius obseruationem fuisse deuinctos. Hinc etiam nonnulli opinantur, Paulum, non pollutione contracta, sed ex voto Nasiraeatus Cenchreis comam totondisse. Obseruarunt denique etiam interpretes h. l. de Paulo cogitantes, Apostolum, qui alios a legis ritualis diligenter auocarit, se ipsum tunc temporis voto Nasiraeatus obstrinxisse, vt hac indulgentia Iudaeorum animos sibi conciliaret, id quoque factum esse a Paulo serius coll. 21, 23. — His vero ita statuentibus opposuerunt alii: a) leges Nasiraeis

obſeruandas, ab iis qui extra Iudaeam agerent, tunc temporis non adeo diligenter obſeruatas eſſe, idoneis argumentis probari non poſſe vid. *Petitus* Lect. Var. Lib. II. c. 3. *Relandus* Antiqq. Hebrr. p. 277. b) non eſſe credibile Paulum, qui alios obſeruatione legis ritualis ſolueret, voto Naſiraeatus ſe obſtrinxiſſe, neque veriſimile eſſe, ſolo hoc loco et nusquam alibi hoc nos edoceri. c) Act. 21, 23. non eſſe de voto Naſiraeatus ſermonem, ſed de voto ciuili, a Paulo *non ſponte*, ſed exhortantibus Apoſtolis, *Hieroſolymis* in Iudaeorum gratiam ſuſcepto. vid. ibi not. 2) Itaque alii cenſuerunt, verba *εἶχε γὰρ εὐχὴν* de *voto ciuili*, cui Paulus ſe obſtrinxerit, accipienda eſſe v. *Wolfius* ad h. l. Praeiuit hanc ſententiam *Salmaſius* de coma p. 910. cuius verba ſunt: „ciuile iſtud votum fuiſſe videtur, quod ſumſerat vel Paulus, vel Aquila, qualia multa faciebant Iudaei: non ante capillum tondebo, quam ad illum locum peruenero. Quae vota erant peregrinantium. Ita Paulus votum fecit tondendi capilli, vbi Cenchraeas perueniſſet. Huius generis erant et vota, ſiue ἀναθέματα, quae in ſe ſuſcipiebant, non cibum ſumturos, non potum, niſi illud effectum dediſſent, vt illi, qui coniurati deuouerunt ſe, non manducaturos, aut bibituros, donec Paulum interemiſſent Act. 23.“ Hactenus *Salmaſius*. Talia vota concipiebantur etiam ob liberationem a morbo, vel aliquo periculo et calamitate, de cuius generis voto agit locus Ioſephi B. I. 2, 15. 1. vbi de Berenice: *ἐπεδήμει ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις, εὐχὴν ἐκτελοῦσα τῷ Θεῷ· τοὺς γὰρ ἢ νόσῳ καταπονουμένους, ἢ τισιν ἄλλαις ἀνάγκαις, ἔθος εὔχεσθαι πρὸ τριάκοντα ἡμερῶν, ἧς ἀποδώσειν μέλλοιεν θυσίας, οἴνου τε ἀφέξασθαι καὶ ξυρήσασθαι τὰς κόμας. Hieroſolymis agebat, vt vota Deo ſolueret. Nam iis, qui morbo laborauerant, aut in anguſtias quascunque coniecti fuerant, moris erat, precibus vacare XXX diebus, antequam victimas oblaturi eſſent, et vino abſtinere et radere comam.* Etiam gentilibus eiusmodi vota vſitata erant. Qui naufragio, vel diuturno morbo, alioue diſcrimine, ſalui euaſerant,

qui bonum aliquod consequi exoptabant, diis sospitatoribus comam consecratam deponere, iisque offerre solebant. Iuuenal. Sat. 12, 81. *Gaudent ubi vertice rase Garrula securi narrare pericula nautae.* Artemidor. Oniroocr. 1, 23. *ναυαγήσαντες μὲν γὰρ ἢ ἐκ μεγάλης σωθέντες νόσου, ξυρῶνται οἱ ἄνθρωποι naufragi enim aut ex graui morbo seruati homines raduntur.* Censorinus de die natali c. 1. *Quidam pro caetera bona corporis valetudine crinem deo sacrum pascebant.* 3) Cum vero etiam tale votum ciuile mores Iudaicos et gentiles nimis sapiat: *Petitus* l. l. et *Wolfius* ad h. l. statuunt, Paulum non ex voto comam deposuisse, sed cum iam Hierosolymas profecturum, in gratiam Iudaeorum, sponte, ex more tamen Iudaico, comam sibi totondisse, quam hactenus, dum inter Corinthios versaretur, eorum caussa, et ex Graecorum more aluisset. Verba *εἶχε γὰρ εὐχήν*, (durius) referunt ad *ἐξέπλει εἰς τὴν Συρίαν.* Aiunt nimirum Paulum in Syriam contendisse, vt Hierosolymis festum celebraret, cui celebrando voto se obstrinxisset. Sed obstat huic interpretationi particula *γὰρ*, ad ea quae proxime praecesserunt referenda; praeterea verba v. 21. *δεῖ με — εἰς Ἱεροσόλυμα* adulterina sunt vid. not. ad v. 21. B) Rectius igitur plerique interpretes, praeeuntibus Vulgato interprete (*Aquila, qui sibi totonderat caput*) et Chrysostomo, deleta interpunctione post Ἀκύλας, verba *κειράμενος κ. τ. λ.* ad Aquilam referunt. Huic interpretationi, qua admissa omnes difficultates euanescunt, quae interpretibus de Paulo cogitantibus se obiiciunt, ipsa verborum constructio fauet, quae facilior fluit, propinsque fidem est, vt apposite ad h. l. monuit *Heinrichsius*, notitiam hanc, quae breuiter nonnisi et quasi per transennam additur, de homine ignotiore adiunctam esse, cuius omnino breuior in hoc capite, quia occasio offerebatur, mentio fit, quam de Paulo, totius libri heroë. Neque tamen cum *Grotio*, *Hammondo*, *Schleusnero*, aliis, votum Nasiraeatus intelligendum est, nam Cenchreis

Aquila se tondebat v. not. supra A) n. 1. sed, vt recte iudicarunt *Albertius*, *Heumannus*, *Heinrichsius*, alii, votum ciuile, ab eo vel ob liberationem a morbo, vel alio periculo, vel ob bonum quod obtinuerat, conceptum.

19 — 21. κἀκείνους κατέλιπεν αὐτοῦ] *eos*, Aquilam et Priscillam, *ibi*, Ephesi, *reliquit* coll. v. 21. 26. Hesychius: αὐτοῦ· ἐκεῖ. Phauorinus: αὐτοῦ· οὐχ ἁπλῶς κεῖται ἀντὶ τοῦ ἐκεῖ, ἀλλὰ κατὰ ἔλλειψιν Ἀττικὴν, ἀντὶ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τόπου. v. Xen. Cyr. 4, 6. 1. διελέχθη αὐτοῖς *disserebat cum iis* v. ad 17, 2. οὐκ ἐπένευσεν *non annuit*; quo significatu ἐπινεύειν legitur quoque 2 Macc. 4. 10. 11, 15. Xen. Cyr. 5, 5. 12. al. 21. δεῖ με πάντως τὴν ἑορτὴν τὴν ἐρχομένην ποιῆσαι εἰς Ἱεροσόλυμα] *omnino me oportet diem festum instantem Hierosolymis agere*: εἰς pro ἐν, eadem permutatio 8, 40. Matth. 2, 23. ποιεῖν ἑορτὴν *festum celebrare* vid. ad Matth. 26, 18. Notant interpretes, qui haec verba genuina habent, quodnam festum intelligendum sit, definiri non posse, profectum autem Paulum esse Hierosolyma, ad subleuandos egenos, et afferendam stipem collectam Rom. 15, 25. cum quo tamen loco conspirat potius locus Act. 21, 15. coll. 20, 1 ss. 24, 17. Sed haec ipsa verba δεῖ με — εἰς Ἱεροσόλυμα non leguntur, in codd. AE. 13. 14. 15. 36. 69. Cod. molshem. Barb. 1. al. Copt. Aeth. Arm. Vulg. probantibus *Millio* Prol. §. 1202. *Bengelio*, *Heumanno*, *Beckio* in Obss. critico-exegeticis P. 2. p. 7. Lips. 1799. 4. *Heinrichsio*, etiam particulam δὲ omittunt ADE. 13. 20. 36. 40. Barb. 1. Copt. Aeth. Vulg. atque haec breuior lectio εἰπών· πάλιν ἀνακάμψω κ. τ. λ. omnino praeferenda est. Adscripta nimirum sunt verba illa: δεῖ με πάντως κ. τ. λ. a grammaticis ex Act 20, 16. 19, 21. qui explicare vellent, cur Paulus Ephesi non remanserit. ἀνακάμψω factum hoc vid. 19, 1.

22. Καισάρεια vrbs maritima Palaestinae, ad mare mediterraneum sita vid. ad 8, 40. ἀναβὰς *adscendit*. *Beza*, *Grotius*, *Morus*, *Rosenmüllerus*, *Reichardus*, *Schottus*, *Heinrichsius*, alii, supplent εἰς Ἱεροσόλυμα, atque adeo per ἐκκλησίαν intelligunt ecclesiam Hierosolymitanam, cum ἀναβαίνειν in libris N. T. frequenter vsurpetur de itinere versus Hierosolymam, et Caesarea Hierosolymam proficiscentes dicantur ἀναβαίνειν (Act. 25, 1. 5. v. not. ad Matth. 20, 17. *Michaelis* de notionibus superi et inferi in S. S. quae dissertatio inserta est Commentatt. theologg. a *Velthuseno*, *Rupertio* et me editis Vol. 5. p. 559.), et cum v. 21. narratum sit, Paulum Hierosolymam proficisci voluisse. Sed *Camerarius*, *Lud. de Dieu*, *Calouius*, *Wolfius*, *Heumannus*, *Thalemanus* (qui vertit: *egressus est*—*profectus est Antiochiam*) *Beckius* l. l. ἀναβὰς ad Caesaream referunt, cuius vrbis nomen proxime praecessit, adeoque τὴν ἐκκλησίαν Caesareensem fuisse affirmant. Ita quoque Aethiopicus interpres verba intellexit: et descendit Caesaream, et adscendit *in domum christianorum*. In hanc sententiam, per τὴν ἐκκλησίαν intelligendam esse ecclesiam Hierosolymitanam, non deuenissent interpretes, si non praecessissent ea quae v. 21. leguntur, sed verba illa spuria sunt, et si vel maxime genuina essent, addendum fuisset εἰς Ἱεροσόλυμα, verum ἀναβὰς adeo accurate cohaeret cum verbis εἰς Καισάρειαν, vt non nisi contorte de itinere Hierosolymitano explicari possit. Loci, quos *Grotius* attulit Ioh. 7, 8. 10. 12, 20. vbi ἀναβαίνειν simpliciter positum, legitur de Hierosolymam petentibus, vt recte obseruauit *Heumannus*, loco nostro non sunt similes, ibi enim contextus non tam postulat, quam potius flagitat, vt de itinere Hierosolymitano lectores cogitent. Adhibitum autem est verbum ἀναβαίνειν, vel quoniam in editiori vrbis loco conuentus ecclesiae habitus fuit, vt statuit *Lud. de Dieu*; vel potius, quod e naui in vrbem altius sitam Paulo adscendendum fuit. κατέβη εἰς Ἀντιοχείαν] *descendit* L.

profectus est Antiochiam: *καταβαίνειν* dicebantur e Palaestina in alias regiones proficiscentes v. *Michaelis* l. l. p. 460. Caesareae non diutius moratus est Paulus, sed petiit Antiochiam Syriae, ibique aliquamdiu commoratus, tertium iter ad gentes inde suscepit v. 16, 1. ποιεῖν id. qd. *διατρίβειν* vid. not. ad 15, 33. *ἐπιστηρίζων* π. τ. *μαθητάς* vt christianos confirmaret 14, 22. 15, 41.

24. Ἀπολλῶς *Apollos*, nomen contractum, ex Ἀπολλώνιος, quod legitur in cod. D. Cant. vt Epaphras ex Epaphroditus, Artemas ex Artemonius. Huius Apollonii mentio fit etiam 1 Cor. 1, 12. 3, 5 ss. vbi Paulus eius operam in Corinthiorum institutione collocatam praedicat add. ib. 4, 6. 16, 12. Qui Corinthi cum Apollonio, Pauli amico, faciebant, consentaneam Paulinae doctrinae profitebantur, sed vt Paulini Paulum, ita hi Apollonium, qui disertius et eloquentius eandem doctrinam tradebat quam Apostolus, aduersariis opponebant v. *Storrii* Notitiae historicae epistolar. Pauli ad Corinth. interpretationi seruientes, in Opusc. Acadd. Vol. 2. p. 242 ss. *Krausii* Commentar. in ep. 1. ad Corinth. Prolegg. p. 35 sqq. p. 59. et *Eichhornii Einleitung in das N. T. B.* 3. St. 1. p. 106. Ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει *patria Alexandrinus*, vt supra 18, 2. Ποντικὸς τῷ γένει. add. 4, 36. de Iudaeis Alexandriam incolentibus v. ad 6, 9. viris doctis, Iudaeis et gentilibus, Alexandria vrbs Aegypti celeberrima abundabat. ἀνὴρ λόγιος] *homo disertus*: λόγιοι, a λόγος *historia*, *literae*, Atticis scriptoribus dicuntur, *historiae*, *antiquitatum*, *legum morumque populorum periti*, qui alio nomine πολυΐστορες nuncupantur, et simpliciter, *docti*; in communi vero Graeca lingua eo vocabulo notantur *eloquentes* et *facundi*. Hesychius: λόγιος, ὁ τῆς ἱστορίας ἔμπειρος, πεπαιδευμένος. Moeris: λογίους τοὺς πολυΐστορας, Ἀττικοὶ καὶ Ἡρόδοτος· λογίους τοὺς διαλεκτικοὺς Ἕλληνες. Phryni-

chus p. 84. λόγιος, ὡς οἱ πολλοὶ λέγουσιν ἐπὶ τοῦ δεινοῦ εἰπεῖν καὶ ὑψηλοῦ, οὐ τιθέασιν οἱ ἀρχαῖοι, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ τὰ ἑκάστῳ ἔθνει ἐπιχώρια ἐξηγουμένου ἐμπείρως. Thom. Mag. λογίους τοὺς πολυΐστορας οἱ ἀρχαῖοι Ἀττικίζοντες, ὡς καὶ Ἡρόδοτος· λογίους δὲ τοὺς διαλεκτικοὺς οἱ ὕστερον. Sic λόγιοι dicuntur 1) *historici* Herodo. 2, 3. οἱ Ἡλιοπολῖται λέγονται Αἰγυπτίων εἶναι λογιώτατοι *historiarum peritissimi.* Id 6, 137. λόγοι Ἑκαταίου *Hecataei historiae.* Dionys. Ant. 1. p 6. se ad historiam pertinentia didicisse perhibet e colloquiis τῶν λογιωτάτων ἀνδρῶν. Ioseph. B I. 1. Prooem. §. 5. οἱ Ἑλλήνων λόγιοι *Graecorum historici.* Philo leg. ad Cai. pag. 1026. C. ἀκοὴν ὑπὸ τῶν κατὰ τὴν Ἑλλάδα λογίων παραδοθεῖσαν *narrationem antiquam a Graecorum historicis traditam.* 2) *docti, eruditi* Herodo. 2, 77. Αἰγυπτίων λογιώτατοι *Aegyptiorum doctissimi.* Id. 4, 46. ἀνὴρ λόγιος *homo doctus.* Ael. H. V. 16, 20. οἱ τῶν Ἰνδῶν λόγιοι *Indorum sapientes.* Herodi. 1, 5. 4. πολλοὶ δὲ καὶ λόγιοι παρῆσαν αὐτῷ *multi eruditi cum eo erant.* 3) *diserti, facundi,* sic a Ioseph. Ant. 17, 6. 2. Iudas Sariphaei, et Matthias Margalothi filii, vocantur Ἰουδαίων λογιώτατοι et τῶν πατρίων ἐξηγηταὶ νόμων *homines eloquentissimi* et *legis patriae interpretes*, vbi aeque *facundia*, cum *interpretandae scripturae sacrae facultate* coniungitur, vt h. l. λόγιος et δυνατὸς ἐν ταῖς γραφαῖς. Philo de Cher. p. 127. D. μικρὰ νόσου πρόφασις — οὐ τὸ στόμα καὶ τῶν πάνυ λογίων ἀπέῤῥαψεν; *leui morbo — nonne vel eloquentissimorum os consuitur?* Sic Mercurius dicitur Ἑρμῆς ὁ λόγιος (*facundus* Horat. Carm. 1, 10. 1.) Philostrat. Vit. Apollon. p. 199. al. cf. omnino *Piersonus* ad Moer. p. 249. interpp. ad Thom. Mag. p. 579. ed. *Bern. Elsnerus, Raphelius* Polybb. *Kypkius, Wetstenius, Loesnerus* ad h. l. et *Wesselingius* ad Diod. Sic. 2, 4. Iam nostro quidem loco plures interpretes λόγιος explicant: *eruditus, homo subtili et erudita religionis Iudaicae cognitione praeditus*, vt adeo verba δυνατὸς ἐν ταῖς γραφαῖς explicationis caussa addi-

ta ſint, ne ignoraretur, quo ſcientiae genere excelluerit. Equidem tamen λόγιος interpretari mallim: *facundia dicendique ubertate et vi pollens.* Nam propter hanc ipſam dicendi facultatem e Corinthiis multi Apollonium anteposuerunt Paulo, Iudaice quidem docto, ſed eloquentiae imperito v. 1 Cor. 2, 4. 2 Cor. 10, 10. 11, 6. *Storrius* l. l. p. 262. 268. confirmant etiam hanc vocabuli ſignificationem, locus Ioſephi Ant. 17, 6. 2. ſupra laudatus, et ea, quae de Apollonio v. 25. 26. 28. leguntur δυνατὸς ὢν ἐν ταῖς γραφαῖς *inſigni ſacras literas interpretandi facultate praeditus* coll. v. 28. quam Alexandriae acquiſiuerat. De voce δυνατὸς vid. not. ad Luc. 24, 19. ſupra 7, 22.

25. οὗτος ἦν κατηχημένος τὴν ὁδὸν τοῦ κυρίου] *hic inſtitutus in doctrina Meſſiae:* ὁδὸς ſaepius *de doctrina, religione* adhibetur v. ad Matth. 21, 32. h. l. ſignificatur doctrina de Meſſia, neque tamen de doctrina chriſtiana ſermo eſt, h. e. doctrina a Ieſu tradita, quae eum Meſſiam exhibebat, ſed de Iohannis baptiſtae doctrina, qui baptizabat εἰς τὸν ἐρχόμενον, et docebat, animum eſſe emendandum, iamiam adfuturum Meſſiam Matth. 3, 2. coll. Act. 19, 4. Nam Apollos nouerat tantum Iohannis baptiſmum coll. v. 25. extr. ignorabat Ieſum eſſe Meſſiam, et tum demum, cum ab Aquila et Priſcilla accuratius inſtitutus eſſet, Ieſum Meſſiam eſſe docebat coll. v. 28. Pro τοῦ κυρίου Copt. Syr. p. Slau. 2. habent Ἰησοῦ, et pro τὰ περὶ τοῦ κυρίου ADE. 13. 36. al. ed. Syr. Erp. Aeth. Arm. Vulg. It. τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, e gloſſemate. Vſus autem eſt Lucas vocabulo κύριος, quo nomine alias Ieſus inſignitur, etſi Apollos Ieſum Meſſiam eſſe ignoraret, quoniam Ieſus, Meſſias erat. Verba κατηχημένος τὴν ὁδὸν τοῦ κυρίου, *Heinrichſius* explicari poſſe putat, *rumore, fama audiuerat*, de iis quae Iohannes de regno Meſſiae inſtante tradiderat. Sed verbum κατηχεῖσθαι, vt ad Luc. 1, 4. obſeruauimus, de perſonis quidem ita

occurrit, vt sit: *incerto rumore, fama edoceri, audire* v. Act. 21, 21. 24. sed perraro de rebus; prima et propria verbi significatio est: *edoceri, institui* vt Gal. 6, 6. Rom. 2, 8. etc. neque vlla idonea ratio adest, cur ab ea h. l. recedendum sit; imo contextus postulat, vt ea retineatur, sequitur enim ἐπιστάμενος τὸ βάπτισμα Ἰωάννου h. e. nouerat baptismum et doctrinam Iohannis, docebat ἀκριβῶς τὰ περὶ τοῦ Κυρίου. Edoctus et baptizatus erat Apollonius a Iudaeo Iohannis discipulo, et veritatis propagandae ardore inflammatus (ζέων τῷ πνεύματι *feruens animo*) peregrinabatur. De Iesu Nazareno ei aut nihil, aut nondum quicquam certi innotuerat, nec adeo Iesum Messiam habebat. cf. et not. ad Matth. 11, 2. Act. 19, 1. ἐλάλει καὶ ἐδίδαξεν ἀκριβῶς τὰ περὶ τοῦ Κυρίου] *disserebat de iis quae ad Christum pertinebant, eaque accurate tradebat*: ἐλάλει *Heinrichsius* ad facundiam hominis refert, ἐδίδαξεν, cum additum sit ἀκριβῶς, ad doctrinam et dialecticen. τὰ περὶ τοῦ Κυρίου Aeschin. Dial. 3, 10. τὰ περὶ βίου *quae spectant ad vitam*; περὶ saepius inseruit periphrasi v. *Münthius* ad h. l. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 219. Docebat autem Apollonius Messiae tempora prope adesse, cohortabatur ad vitae animeque emendationem, vt Iudaei redderentur idonei ad rite excipiendum Messiam v. Matth. 3, 2. 3. reuocabat iis in memoriam V. T. oracula, quae de Messia agerent, vtpote δυνατὸς ἐν ταῖς γραφαῖς coll. v. 24. Verba ἐπιστάμενος μόνον τὸ βάπτισμα Ἰωάννου praeeunte *Thalemano* (qui vertit: *vsus tantum baptismo Iohannis*) *Noesseltus* in Exercitt. p. 55. interpretatus est: *tantum Iohannis baptismum expertus*, quam tamen verbi ἐπίσταμαι significationem non probauit, nec vero etiam ea orationis seriei conuenit. Etenim τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου non est simpliciter Iohannis baptismus, sed indicat simul Iohannis doctrinam et admonitionem animum esse emendandum etc. vid. not. ad Matth.

21, 25. et haec ipsa verba addita sunt, vt appareret, quaenam fuerit Apollonii doctrina.

26. ἤρξατο παῤῥησιάζεσθαι dictum est pro ἐπαῤῥησιάσατο magna libertate et fiducia loquebatur in synagoga: ἤρξατο redundat, vt saepius vid. ad 1, 1. παῤῥησιάζεσθαι v. ad 9, 27. 13, 46. προσελάβοντο αὐτὸν *eum sibi adiunxerunt*, in numerum christianorum receperunt coll. v. 27. προσλαμβάνεσθαι significat *socium sibi aliquem adiungere* Act. 17, 5. etiam, *opem ferre alicui, adiuuare aliquem, sich eines annehmen* vt Rom. 14, 1. vbi v. *Koppius*. τὴν τοῦ Θεοῦ ὁδὸν doctrinam christianam, cuius caput erat, Iesum in vitam reuocatum esse Messiam coll. v. 28.

27. Audiuerat Apollonius ex Aquila et Priscilla de rebus a Paulo in Achaia, nominatim Corinthi gestis, et (ζέων πνεύματι v. 25.) eo proficisci constituebat, sperans, se non incassum ibi doctrinae Christi tradendae operam nauaturum, refutando Iudaeos coll. v. 28. 18, 6. προτρέπειν notat, *cohortari, impellere* Xen. Mem. 3, 3. 15. τοὺς ἄνδρας ἐπὶ ταῦτα προτρέπειν. Eadem significatione poni solet etiam Medium προτρέπεσθαι vt h. l. Sed Medium ab Actiuo proprie hoc modo differre docet *Fischerus* ad Xen. Cyrop. 2, 2. 14. vt προτρέπειν dicatur is, qui cohortatur aliquem ita, vt cohortatio vtilis sit ei, quem quis cohortatur, προτρέπεσθαι vero is, qui aliquem cohortatur ita, vt cohortatio vtilis sit et auctori, et ei qui ad aliquid impellitur v. Xen. Mem. 4, 5. 1. Sap. 14, 18. 2 Macc. 11, 7. Hoc ipsum autem participium προτρεψάμενοι haud pauci interpretes coniungunt cum ἔγραψαν, et ad Corinthios referunt, atque verba traiecta putant, vt legitimus eorum ordo sit: οἱ ἀδελφοὶ ἔγραψαν τοῖς μαθηταῖς, προτρεψάμενοι (scl. αὐτοὺς) ἀποδέξασθαι αὐτὸν *fratres scripserunt discipulis hortantes, eos vt exciperent eum*, nempe Apollonium.

Sed hac traiectione neutiquam opus est. Simplicior et verior eorum ratio est, qui προτρεψάμενοι non ad τὰς μαθητὰς h. e. Corinthios v. 19, 1. sed ad Apollonium referendum esse censent. Cum nimirum Apollonius vellet in Achaiam, nominatim Corinthum, Achaiae metropolin, proficisci; christiani Ephesi degentes, qui viderent eum eximiis dotibus incremento ecclesiae profuturis praeditum esse, acriterque optarent, vt religio christiana promoueretur et ecclesia ampliaretur, eum ipsi quoque ad hoc iter suscipiendum exhortati sunt, currenti calcar addiderunt, animumque eius datis ad Corinthios literis commendaticiis confirmarunt. συνεβάλετο πολὺ τοῖς πεπιστευκόσι διὰ τῆς χάριτος] *multum profuit credentibus per fauorem diuinum*: συμβάλλεσθαι τινὶ significat, *prodesse alicui, adiuuare aliquem*, vt ap. Xen. Cyr. 1, 2. 8. Sap. 5, 8. Diod. Sic. p. 21. B. p. 51. A. Plutarch. Puer. Educ. 13, 18. 17, 3. Philo de migr. Abrah. p. 422. v. *Raphelius* Polybb. *Münthius* et *Loesnerus* ad h. l. *Sturzii* Lex. Xenoph. h. v. *Dresigius* de V. M. p. 458. Dissident autem interpretes de eo, vtrum verba διὰ τῆς χάριτος copulanda sint cum συνεβάλετο, an cum τοῖς πεπιστευκόσι, variant etiam in interpretatione vocabuli χάρις. Hoc vocabulum *Raphelius* Polyb. *Wolfienius*, *Heinrichsius*, alii, accipiunt de *sermonis gratia, facundia*, qua christianis profuerit Apollonius. At enimuero χάρις non ponitur nude de sermone, vt recte animaduertit *Wolfius* ad h. l. *Limborchius* χάρις interpretatur *de doctrina euangelii* Act. 13, 43. qua profuerit Apollonius. *Hammondus*, nomen χάρις, vt alias εὐαγγέλιον, positum putat, *de praedicatione euangelii*, hoc sensu: vlterius instituit, et confirmauit eos, qui praedicatione euangelii dudum ad fidem conuersi erant. Eundem significatum *Boltenius* vocabulo χάρις substituit, qui tamen cum verbo συνεβάλετο copulat. *Noesseltus* in Exercitatt. p. 56. συνεβάλετο τοῖς πεπιστευκόσι explicat: *locutus est cum credentibus*, et χάρις refert ad disputandi vim, ac positum

putat pro χαρίσματι, siue σοφίᾳ et πνεύματι, quam in rem confert locum Act. 6, 10. Sed locus ille non est nostro similis. Sermo ibi est de disputatione cum aduersariis, de qua συμβάλλεσθαι legitur 17, 18. praeterea frigidam sententiam haec interpretatio gignit, nec ei fauent ea quae v. 28. leguntur: εὐτόνως γὰρ κ. τ. λ. Alii vulgarem vocabuli χάρις significationem retinent, et verba explicant: multum profuit iis, qui per benignitatem diuinam, doctrinam Christi susceperant (sic *Wolfius*, *Heumannus* etc.) vel χάρις referunt ad verbum συνεβάλετο (veluti *Morus*, al.) hoc sensu: multum profuit christianis fauore diuino adiutus. Et haec posterior ratio contexto sermoni cum maxime consentanea est. 1 Cor. 3, 6. ἐγὼ ἐφύτευσα, Ἀπολλὼς ἐπότισεν, ἀλλ' ὁ Θεὸς ηὔξανεν.

28. εὐτόνως γὰρ — δημοσίᾳ] *acriter enim Iudaeos palam refutabat*: εὐτόνως *acriter*, *magna cum contentione* v. Luc. 23, 10. Verbum autem διακατελέγχεσθαι idem valet quod κατελέγχεσθαι *refutare* vid. ad Marc. 9, 25. Profuit ergo christianis, refutando Iudaeos, qui acerrimo odio christianos persequebantur, et e literis sacris demonstrando Iesum esse Messiam, ita enim ampliabat ecclesiam et christianos confirmabat.

CAPVT XIX.

1. Interea dum Apollos Corinthi versatur, redit Paullus Ephesum, vt promiserat v. 18, 21. incidit ibi in nonnullos Johannis discipulos, eosque baptismi ritu in numerum christianorum recipit 1—7. Vltra biennium Ephesi commoratur et multos ad Christi signa adducit 8—20. concitatur tumultus a Demetrio aurifabro, Paulus autem saluus et incolumis euadit 23—fin. τὸν Ἀπολλὼ accusatiuus antiquiorum Atticorum pro Ἀπολλῶν v. *Er. Schmidius* ad h. l. et *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 1. p. 378 sq. Παῦλον διελθόντα τὰ ἀνωτερικὰ μέρη] *Paulus superioribus regionibus peragratis*, intelliguntur Galatia et Phrygia coll. 18, 23. dicuntur ἀνωτερικὰ μέρη respectu Ephesi, vrbis Asiae minoris maritimae. Litus enim maris Aegaei et Ephesus, vrbes regionesque huic mari adiacentes a Graecis κάτω *infra* (an der Seeküste) iacere, loca vero quaelibet Asiae mediterranea ἄνω *superius* sita dicuntur v. *Sturzii* Lex. Xenoph. sub v. ἀναβαίνειν, κατάβασις, κάτω, et *Kypkius* ad h. l. *Ephesus*, Ioniae metropolis, inter Caistrum et Maeandrum fluuios, prope mare Aegaeum sita, literarum bonarumque artium studio, mercatura, opibus florentissima, cui et Dianae templum ornatissimum splendorem haud exiguum dedit vid. infra v. 24. a Stephano Byz. vocatur πόλις Ἰωνίας ἐπιφανεστάτη, a Iosepho Ant. 14, 17. πρωτεύουσα (πόλις) τῆς Ἀσίας. add. Plin. H. N. 5, 29. καὶ εὑρὼν τινὰς μαθητὰς] *et quosdam ibi Messiae cultores nactus.* Vocabulum μαθηταὶ latiori significatu capiendum est, non Iesum pro Messia habebant, erant enim

non nisi Iohannis baptismo lustrati coll. v. 3. erant tamen Christi s. Messiae discipuli, quem breui proditurum esse credebant, cuius doctrinam et instituta se admissuros esse profitebantur, simulac edocti essent, quinam pro Messia habendus esset vid. ad 18, 25. et *Noesselti* Exercitatt. p. 51 sqq. cumque Iohannes ipse, quis Christus esset, non teneret, antequam Iesus sibi baptismum conferri iussisset, non mirandum, eos quoque, qui in ipsis initiis baptismi Iohannei baptizati, et Christi aduentum professi essent, posthaec autem, ante Christi publicam prouinciam et mortem in alias extra Iudaeam regiones delati essent, ignorasse, Iesum esse hunc Messiam; quin et plures discipulorum Iohannis, postquam is Iesum Messiam declararat, magistrum suum maiorem prophetam quam Iesum habebant vid. ad Ioh. 3, 26. Matth. 11, 2. Hos μαθητὰς ab Apollo baptizatos fuisse, vt *Wetstenius*, *Boltenius*, *Heinrichsius* suspicantur, parum probabile est, hic enim et ipse Iohannis sectator eiusque baptismo lustratus, postea ab Aquila et Priscilla meliora edoctus, haud dubie etiam his hominibus diligentius τὴν τῦ Θεῦ ὁδὸν vid. 18, 26. exposuisset. In tanta qua versabantur illi duodecim (v. 7.) ignorantia coll. v. 2. ab alio quopiam Iohannis discipulo baptizati, post Apollonii discessum Ephesum venisse et separatam societatem fecisse videntur. Paulus enim eos non in synagoga reperit, sed congregatos seorsim adiit.

2. Audiuerat Paulus de his hominibus, eos a Iudaismo vsitato esse alienos, et nouam quasi sectam constituere, suspicatus ergo Iohannis esse sectatores, eos adiit, vt meliora edoceret. Plura autem haud dubie Paulus cum iis locutus est, quam quae h. l. memorantur. Eum interrogasse ipsos, num baptizati essent? colligi potest e verbis v. 3. εἰς τί ὖν ἐβαπτίσθητε; cumque affirmassent se lavacrum sacrum subiisse, quo cognosceret, an haberi possent ciues eiusdem regni Messiani, quod ipse ampliare studebat, eos porro interrogabat: εἰ πνεῦμα ἅγιον ἐλάβετε

πιςεύσαντες *num Spiritûs S. effectiones experti estis doctrinam diuinam amplexi?* πιςεύειν doctrinam Messiae profiteri, doctrinam diuinam suscipere vid. not. ad 18, 25. πνεῦμα ἅγιον significat effectus vis diuinae in animis christianorum, φανέρωσιν τῦ πνεύματος (1 Cor. 12, 7.), inprimis illum enthusiasmum sacrum, singularem illam animi commotionem, quae diuinitus iniecta putabatur, qua se impulsos sentiebant, vt ea, quibus inflammatus esset animus, libere confidenterque edicerent v. ad 2, 4. 38. 4, 31 8, 14 15. Ephesii illi, in quorum vrbe adhuc admodum tenuiter Christus illuxerat (Act. 16, 6.) respondebant Paulo: ἀλλ' οὐδὲ, εἰ πνεῦμα ἅγιόν ἐςιν, ἠκέσαμεν *ne audiuimus quidem esse Spiritum Sanctum.* At enimuero qui haec dicebant, erant Iudaei; Iohannes enim eiusque discipuli non nisi Iudaeos baptizabant, Iudaeis formula רוּחַ הַקֹּדֶשׁ non erat ignota, Spiritu diuino agitabantur prophetae Ezech. 11, 5. Scilicet hoc significabant isti Ephesii, nondum se audiuisse, Messiam venisse, et quis ille sit, ignorare se iam adesse illud tempus, quo praedicente Ioele 3, 1. (v. not. Act. 2, 17.) effundendus sit Dei Spiritus in omnis generis homines, neque adeo se eo imbutos esse. Neque enim dubitari potest Paulum affirmasse, oraculum illud Ioelis, quod omnium Iudaeorum ore celebrabatur, iam euentu esse comprobatum. Ad verba εἰ πνεῦμα ἅγιόν ἐςι subintelligi debet δοθὲν vid. not. ad Ioh. 7, 39. *Glassii* Philol. S. p. 630.

3. εἰς τί plures interpretes positum accipiunt pro ἐν τίνι scl. βαπτίσματι *qualenam baptisma accepistis?* et εἰς τὸ Ἰωάννε βάπτισμα pro ἐν τῷ Ἰωάννε βαπτίσματι *Iohannis baptismo vsi sumus.* Ex aliorum sententia εἰς caussam finalem indicat. *Quorsum lauacrum subiistis?* quamnam professi estis doctrinam, cum sacro lauacro immergeremini? Respondent: *vt Iohannis baptismum susciperemus*, vt profiteremur doctrinam quam Iohannes

annuntiabat, cuius doctrinae per eius baptismum obstricti sumus. Per Ἰωάννου βάπτισμα vt 18, 25. significatur Iohannis doctrina et baptismus, qui v. 4. dicitur βάπτισμα μετανοίας. Haec explicatio praeferenda videtur.

4. *Tum Paulus: Iohannes lauacro homines immersit, quo eos vitae emendationi obstringeret, commonefaciens populum, vt nomen darent post ipsum praedituro, h. e. Iesu Messiae.* Particulae μὲν (quam codd. nonnulli omittunt, male ac perperam) non respondet sequens particula δὲ sed μὲν h. l. nude ponitur, vt saepius, ita, vt sit particula otiosa, quae adeo nec Latine reddenda sit v. Act. 1, 1. al. *Fischeri* Ind. Theophr. h. v. *Findeiseni* Ind. Isocr. Euag. h. v. *Glassii* Phil. S. p. 533. βάπτισμα μετανοίας est lauacrum, quo qui vtuntur, vitae animique mutationi in melius obstringuntur vid. ad Marc. 1, 4. τουτέστιν εἰς τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν sunt verba Pauli explicantis, quis sit ille ἐρχόμενος a Iohanne annuntiatus, nempe Iesus, quem pro Messia habere, et vtpote talem colere deberent. Similis locus Rom. 10, 6. 7. Sensus autem verborum Pauli hic est: Iohannes homines, quos baptizauit, mutationi vitae, et mox venturo Messiae obstrinxit, eosque admonuit, vt obsequerentur iis cunctis quae Messias praecepturus et institurus esset, Iesus vero est Messias a Iohanne annuntiatus, ergo necesse est, vt Iesu Messiae per baptismum obstringamini, eiusque doctrinam profiteamini. Per se intelligitur, hanc breuissimam Lucae narrationem, non omnem orationem complecti, quam Paulus habuit, sed illius tantum momenta praecipua. Vberius procul dubio doctrinam Christi Ephesiis illis exposuit, et beneficii magnitudinem ac certitudinem oratione sua ampliauit, et e libris sacris, ipsisque Iohannis sermonibus confirmauit, ac docuit Iesum, mortuum et in vitam reuocatum esse Messiam.

5. ἀκούσαντες δὲ ἐβαπτίσθησαν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυ-

phs Ἰησοῦ] *audita Pauli oratione lauacro sacro obstringebantur Iesu Messiae eiusque doctrinae* v. not. ad Matth. 28, 19. p. 831. ed. 2. Homines istos a Paulo iterum baptizatos esse, qui ante a Iohanne initiati essent, quicunque nulla opinione adhuc praeoccupatus ad hunc locum legendum accesserit, haud cunctanter concedet. Sed quoniam quidam ad tollendam baptismi Iohannei vim hoc loco abusi sunt, et haec lauacri sacri iteratio Anabaptistarum placitis fauere videbatur, propterea in hoc loco explicando laborari coeptum est, atque haud pauci negarunt Paulum Ephesios illos lauacro sacro immersisse. Quod vt probarent, varias vias ingressi sunt. a) Ac plurimi quidem v. 5. continuatam Pauli orationem continere statuerunt, et huius versus verba retulerunt ad Iohannis baptismum, ipsius suasu susceptum. Haec fuit sententia *Bezae*, *Drusii*, *Er. Schmidii*, *Calixti*, *Suiceri* (Thes. Eccl. T. 2. p. 778.) *Glassii*, (Phil. S. p. 531. ed. *Dath.*) *Buddei* (Instit. Dogm. p. 1048. b.) *Olearii* (Obss. 64. in Matth. §. 5.) *Wolfii*, aliorumque, qui verba ita interpretati sunt: *Iohannes quidem quos baptizauit, mutationi vitae obstrinxit, populo praecipiens, vt in venturum post se crederent h. e. in Christum Iesum; qui vero audiebant* (praeconium Iohannis de Christo) *baptizati sunt* (a Iohanne) *in nomen domini Iesu.* Innituntur huius sententiae defensores maxime particulis μὲν et δὲ, v. 4. 5. quas praecipiunt esse relatiuas, adeoque indicare continuationem sermonis eiusdem personae, de eadem re loquentis. His ita statuentibus opposuerunt alii haec: 1) Argumentum illud ex relatione particularum μὲν et δὲ desumtum, nihili est. Frequenter enim ponitur μὲν vt non sequatur δὲ vid. supra notata; et quod v. 5. attinet, saepius eodem ordine procedit Lucae narratio, sine antecedente μὲν, vbi nullo pacto dubitari potest, esse illa Lucae ipsius, qui narrat, verba v. 2, 37. 2) Admissa illa sententia, frigida existit tautologia, continet v. 5. eadem quae v. 4. praecesserunt, nempe Iohan-

nem aqua tinxisse populum *in nomen Iesu.* 3) Nusquam vero etiam legimus, Iohannem homines initiasse *in nomen Iesu.* Nam id nomen Messiae fore, tum nondum constabat: sed Apostoli demum sic fecere. Paulus ipse tantum *per interpretationem* docet, Iohannem initiasse homines in nomen Iesu, *non diserte, ac nominatim:* per *ἐρχόμενον*, intellexisse hunc ipsum Iesum, *non* ipsum *nominasse.* 4) Necesse est, vt ii qui *ἐβαπτίσθησαν* sint ii, ad quos pertinet mox sequens *αὐτοῖς: καὶ ἐπιθέντος αὐτοῖς Παύλε τὰς χεῖρας* v. 6. sed hi alii, quam *ἀκούσαντες* illi esse non possunt. 5) A Iohanne baptizatos iterum ab Apostolis aqua fuisse tinctos, colligi etiam potest ex Act. 2, 38. 41. Cum enim omnes fere Hierosolymitani et Iudaei a Iohanne baptizati sint v. Matth. 3. 5.: credibile non est, nullum inter tria millia hominum, qui Act. l. l. ab Apostolis baptizati leguntur, fuisse a Iohanne baptizatum. Omnes autem sine discrimine ab Apostolis baptizati leguntur. 6) Neque exinde, quod a Iohanne baptizati iterum ab Apostolis aqua tincti sunt, consequitur, Iohannis baptismum inutilem, et Apostolico baptismo in vituperationem adductum fuisse. Abrogatio enim rei, pro temporis ratione adhuc imperfectae, non est eiusdem vituperatio. Ipse Lucas docet baptismum Iohannis non omnino fuisse eundem ac baptismum in nomen Iesu v. 18, 25. Erat imperfectior pro temporum ratione Iohannis baptismus. Baptizabat Iohannes omnino in Messiam venturum, Apostoli in *Iesum* Messiam. Sed Iohannis baptismo et doctrina praeparabantur Iudaeorum animi, vt eo lubentius Iesum eiusque meliorem institutionem acciperent, eique se nouo simili ritu dicarent. 7) Neque Anabaptistarum placitis haec baptismi iteratio fauet. Hi enim *eundem* baptismum repetunt. Qui vero in ecclesia christiana baptizantur, Christo eiusque doctrinae obstringuntur, nec adeo vlla baptismi repetitione, ad quamcunque sectam se applicent, opus habent. conf. omnino *Limborchius* ad h. l. *Moschius* in *Bibelfreund* Th. 2. p. 138 ss. *Ernestius*

Opusc. theologg. p. 233 ss. ed. 2. *Semleri* Diss. rebaptizatos fuisse, de quibus agitur Act. 19, 5. confirmans. Halae 1769. 4. b) Nouam interpretationem huius loci protulit *Carpzouius* in libello inscripto: Acta Pauli cum Ephesiis duodecim s. expositio literalis historiae Actuum App. 18, 1 — 7. verba v. 5. ita vertenda esse putat: *agnouerunt*, didicerunt *illi*, *se baptizatos* olim *fuisse* a Iohanne *in nomen Iesu*. Recte vero contra monuit *Semlerus* l. l. talem locutionem et interpretationem peccare contra omnem vsum loquendi et omnes regulas narrandi. c) Alii, veluti *Iungius* (*Döderlein christl. Religionsunterricht nach dem Lateinischen des Verf. ausgearbeitet von Junge* Th. 12. Abth. 2. p. 512.), *Zieglerus* (in *theologg. Abhandll.* Th. 2. p. 162.) contenderunt, Ephesios illos a Iohannis quodam discipulo fuisse baptizatos, non *in venturum Messiam*, sed *in Iohannem*, ideoque Paulum iis finem et consilium baptismi Iohannei, quod ignorassent, explicuisse v. 4. et baptismum repetiisse, fuisse ergo eos non ex regula, sed extra ordinem baptizatos. Nam non aliunde posse probari, a Iohanne baptizatos ab Apostolis iterum lauacro sacro fuisse immersos. In numero enim eorum, quos die Pentecostes Apostoli in coetum christianorum per baptismum recepissent v. Act. 2. etiam Iohannis discipulos fuisse, sumi tantum, non a Luca diserte tradi; etiam Apollonium 18, 25. accuratius edoctum fuisse Christi doctrinam, quam ante e Iohannis disciplina accepisset, sed sine repetitione baptismi. Mihi sic videtur. Qui a Iohanne lauacro sacro immergebantur, ii obstringebantur τῇ μετανοίᾳ ad quam cohortabatur, et praeparabantur regno Messiae mox venturo. Apostoli, cum Iesus his in terris viueret, eos qui baptizari volebant, baptizabant Ioh. 3, 5. vbi v. not. 26. 4, 1. 2. ita, vt eos Iesu eiusque doctrinae obstringerent, et initiarent nouae oeconomiae a Messia propediem constituendae Ioh. 4, 1. μαθητὰς ποιεῖ καὶ βαπτίζει coll. v. 2. Iesum Messiam esse, tunc temporis nondum docebant Apostoli v. not. ad Matth. 16, 20. 10, 7. neque

adeo in Iesum *Messiam* baptizabant. Qui Iohannis baptismum susceperant et Iesum ipsum audiebant eiusque doctrinam admittebant, ab Apostolis non iterum lauacro immergebantur. (Ioh. 3, 26. Baptistae discipuli ita loquentes inducuntur: magister, qui tecum versatus et a te flumine immersus est, hic ipse baptizat; non addunt: etiam a te lauacro sacro immersos.) Nec Apostoli a Iesu iterum aqua tingebantur, erant enim disciplinae ipsius alumni, et statim ab initio edocti, Iesum esse Messiam. Cum vero post Christi in coelum abitum eius iussu ab Apostolis colligeretur ecclesia, cuius fundamenta ipse iecerat, in eamque per baptismum recipi deberent, qui Iesum Messiam haberent, eiusque doctrinam profiterentur, tum etiam a Iohanne vel post eius mortem a discipulis ipsius baptizati, qui Iesu his in terris viuenti non nomina dederant, nec eum Messiam habuerant v. Act. 2, 37. 41. ab Apostolis iterum lauacro sacro immergebantur, vt a Paulo duodecim illi Iohannis discipuli Ephesi degentes, de quibus h. l. sermo est. Act. quidem c. 2. non diserte traditur interfuisse baptizatis Iohannis discipulos, sed e silentio scriptoris nihil effici potest. De Apollonio (Act. 18.) nuspiam dicitur eum non rursus vsum esse baptismo, sed, vt recte monuit *Ernestius* l. l. p. 237. res vt nota et solennis praetermittitur.

6—8. Iohannis discipuli, qui, vtpote seueriores Iudaei, in precibus ab alius quam sanctae linguae vsu abstinebant, cum Paulus iis manus imposuisset (vid. ad Matth. 19, 13.) sacro ardore correpti, peregrinis linguis precabantur, *ἐλάλουν γλώσσαις*, et prophetarum more res sacras, laeta futurarum rerum auguria eloquebantur, *προεφήτευον* vid. not. ad 2, 17. 11, 27. *ἦλθε πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτοὺς* Sp. diuinus, vis diuina in iis operabatur, in animis eorum se efficacem praebebat vid. ad 2, 4. *πείθων* id. qd. *διδάσκων docens*, vt 18, 4. 28,

25. παιδευων αὐτὰς τὰ περὶ τῦ Ἰησῦ, pro quo ib. v. 31. legitur: διδάσκων τὰ περὶ τῦ κυρίυ Ἰησῦ Χριςῦ h. l. τὰ περὶ τῆς βασιλείας τῦ Θεῦ tradebat doctrinam de regno Messiano. περὶ, vt saepius, periphrasi inseruit: v. ad Marc. 4, 19. Haud dubie non statim initio Paulus docebat Iesum esse Messiam, sed postquam Iudaeos ad religionem christianam praeparauerat vid. not. ad 18, 4.

9. *Cum vero nonnulli* (qui e primoribus Iudaeorum fuisse videntur) *obstinatis animis fidem denegarent: σκληρύνεσθαι occallescere*, per metaphoram adhibetur de iis, qui *contumaces* sunt, qui imperio aliorum et auctoritati, monitis et praeceptis, quamuis bonis et salutaribus, parére et obtemperare recusant, vt Hebr. 3, 8. 13. LXX Ex. 8, 19. Sir. 30, 12. vid. et Act. 7, 51. κακολογοῦντες—πλῆθος] *et conuiciis lacesserent doctrinam diuinam coram plebe*: ὁδὸν scil. τῦ Κυρίυ, vel, τῦ Θεῦ, quae verba etiam in codd. nonnullis e glossemate addita leguntur; ὁδὸς σωτηρίας 16, 17. ἀποςὰς ἀπ' αὐτῶν *ab iis discessit*, αὐτῶν referendum ad τινὰς et πλῆθος ad plebem illis conuiciatoribus obtemperantem. ἀφώρισε — τινὸς] *christianos a Iudaeis separauit, eosque quotidie in schola Tyranni cuiusdam instituit*. Τύραννος nomen proprium, haud infrequens v. 2 Macc. 4, 40. Seneca de breuit. vitae cap. extr. Ioseph. Ant. 16, 10. 5. B. I. 1, 26. 5. Suidas: Τύραννος· σοφιςὴς περὶ ςάσεων καὶ διαιρέσεως λόγυ βιβλία δέκα. Praeerat haud dubie homo ille scholae cuidam (σχολῇ) pro more istius seculi, Ephesi, vbi *Sophistam* agebat. An fuerit idem, cuius Suidas meminit, definiri nequit. Eum fuisse Iudaeum, et per σχολὴν intelligendam esse scholam Iudaicam priuatam, docendo et disputando destinatam, quam Iudaei *Beth Midrasch* dicere solent, vt nonnulli opinati sunt, propterea improbabile est, vt intelligenter *Rosenmüllerus* ad h. l. monuit, quoniam in praecedentibus memoratur, Paulum propter *Iudaeos* e synagoga exiisse.

10. 11. *Quod per duo annos ab eo factum est, ita, vt omnes Asiae incolae, Iudaei pariter atque gentiles doctrinam domini Iesu perciperent.* Infinita peregrinorum copia ex omnibus Asiae regionibus Ephesum (vid. ad v. 1.) commerciorum, etiam sacrorum (coll. v. 26.) caussa venire solebat. ἐπὶ *per*, durationem temporis indicat, vt v. 8. Thucyd. 2, 35. Act. 13, 31. 17, 2. v. *Raphelius* Obss. Herodo. ad h. l. 11. δυνάμεις οὐ τὰς τυχούσας *miracula insignia*. Litotes. Τυχὼν *obuius, quiuis, vulgaris, vnus ex plebe*, hinc etiam *vilis, contemtus* Xen. Mem. 1, 1. 14. ξύλα τὰ τυχόντα σέβεσθαι *obuia, vulgaria*. Ib. 1, 5. 6. τὸν παρὰ τοῦ τυχόντος χρήματα λαμβάνειν *cuiuslibet*. Ib. 3, 9. 10. τοὺς ὑπὸ τῶν τυχόντων αἱρεθέντας *ex plebe*. Plutarch. P. E. 5, 14. τοὺς τυχόντας μύθους *fabulas quasuis*. ib. 2, 1. ταῖς τυχούσαις γυναιξὶ *vilioris notae mulieribus*. Philo de Opif. m. p. 31. C. οὐκ ἐκ τοῦ τυχόντος μέρους γῆς *non ex quauis terrae gleba*, Diod. Sic. p. 418. A., οὐ τὴν τυχοῦσαν ἀγωνίαν παρέσχε τὸ γεγονὸς *summam consternationem*. Athen. Lib. 9. p. 402. C. οὐ τὴν τυχοῦσαν ἡδονὴν *voluptatem exquisitam*. Longino Sect. 9. §. 9. Moses, Iudaeorum legislator dicitur οὐχ ὁ τυχὼν ἀνὴρ *non vulgaris intelligentiae homo*. add. Aelian. H. V. 6, 12. 3 Macc. 3, 7. infra 28, 2. οὐ τὴν τυχοῦσαν φιλανθρωπίαν. Exempla alia plura congesserunt *Wetstenius*, *Münthius*, *Loesnerus* ad h. l. et *Irmischius* ad Herodi. 1, 3. 15. διὰ τῶν χειρῶν *per*. v. 5, 12.

12. ὥστε καὶ ἐπὶ ἀσθενοῦντας κ. τ. λ.] *ita, vt ad aegrotantes sudaria et semicinctia, quae eius cutem tetigerant, afferrentur*. cf. not. ad 5, 15. σουδάριον vox origine Latina, *sudarium, linteum, quo sudor facie abstergitur* vid. not. ad Luc. 19, 20. σιμικίνθιον quod et σημικίνθιον scribitur, est quoque vocabulum origine Latinum, ex *semi* et *cingo*, indicat tegumentum linteum, quo anteriorem corporis partem opifices cingere solent.

Quam dedit huius vocabuli explicationem Oecumenius, ea vnice conuenit *sudariis*. Verba eius sunt: *σιμικίνθια ἐν ταῖς χερσὶ κατέχουσι πρὸς τὸ ἀπομάττεσθαι τὰς ὑγρότητας τοῦ προσώπου, οἷον ἱδρῶτας, πτύελον, δάκρυον καὶ τὰ ὅμοια semicinctia manibus gestant ad abstergendas humiditates vultus, quales sunt sudores, saliua, lacrima et similia.* cf. *Hammondus*: *Wolfius* in Curis ad h. l. *Casaubonus* ad Vopisci Aurelian. c. 48. interpp. ad Petron. c. 94. *χρὼς cutis* Theophr. Char. 10, 4. Ael. H. V. 11, 10. *corpus* Xen. Sympos. 4, 54. h. l. v. *Wetstenius*. *καὶ ἀπαλλάσσεσθαι ἀπ' αὐτῶν τὰς νόσους κ. τ. λ.*] *et* ad horum contactum *morbi ab iis discederent*, *atque genii mali ex iis egrederentur*. Omnes morbos grauiores, inprimis melancholiam, epilepsiam, Iudaei deriuare solebant a geniis malis, qui aegrotorum corpora obsessa tenerent vid. not. ad Matth. 4, 24.

13. *τινὲς ἀπὸ τῶν περιερχομένων Ἰουδαίων ἐξορκιστῶν*] *quidam e circumforaneis Iudaeorum exorcistis*. Ἐξορκισταὶ certum quoddam hominum genus, qui daemonia eiiciebant et morbos grauiores sanabant, ita, vt varii generis formulas et incantationes, et vero etiam medicamenta adhiberent cf. not. ad 4, 7. et Matth. 12, 27. *περιερχόμενοι* qui regiones, vrbes obibant, vt quaestum arte sua aucuparentur. *ἐπεχείρησαν tentarunt, conati sunt*, nuncupare Iesu nomen, eius nomine vti ad eiiciendos genios malos. Hesychius: *ἐπιχειρεῖ· τολμᾷ* vid. ad Luc. 1, 1. *ἐπὶ propter*, *caussa* v. *Sturzii* Lex. Xen. h. v. p. 267. *ἐπὶ τοὺς ἔχοντας τὰ πνεύματα τὰ πονηρὰ eorum caussa, qui a malis daemonibus agitarentur* i. vt sanarent homines a geniis malis agitatos. *λέγοντες· ὁρκίζομεν — κηρύσσει*] *hac formula: adiuramus vos per Iesum quem Paulus praedicat.* Sensus est: adiuramus vos vt exeatis, per Iesum (Ἰησοῦν scil. διὰ) qui vobis imperat, qui poenas a vobis secus agentibus exiget vid. ad Matth. 26, 63. Exorcistae hanc adiurationis formulam efficaciorem puta-

bant quám alias, quibus hactenus vsi erant, neque tamen ea speratum euentum habebat, furibundus enim eos male tractatos domo effugere coegit.

14. *Erant autem Sceuae, sacerdotum principis, filii septem, qui id faciebant.* Σκευᾶς, nomen Graecum, Appian. B. C. 2. p. 762. Horat. Epist. 1, 16. 1. erat aut fuerat ἀρχιερεὺς i. e. classis sacerdotalis princeps vid. not. ad Matth. 2, 4. Luc. 1, 5. Offendit interpretes pronomen τινές. In nonnullis codd. legitur τινὲς. *Rosenmüllerus* cum *Priceo* haec verba ita intelligenda putat, ac si scriptum esset ἦσαν δὲ καὶ τινὲς, inter illos exorcistas erant etiam etc. *Heumannus* e versu priori τινὲς in textum irrepsisse putat; cui tamen coniecturae non addicunt codices. *Heinrichsius* sine idonea ratione hunc versiculum ab aliena manu glossae instar additum esse opinatur. Scienter autem *Valckenarius* animaduertit, a Graecis indefinitum τὶς numeralibus ita praefigi, vt abundet. Sic ὀκτώ τινας Plutarch. in Aristid. p. 316. D. δύο τινὰς τῶν ἑκατοντάρχων Act. 23, 23. Apuleius Lib. 2. p. 36. *introductis* quibusdam septem *testibus* vbi v. *Oudendorpius*, cf. Selecta e scholis *Valckenarii* p. 563. Septem illi Sceuae filii qui vna intrarunt domum daemoniaci, hoc ipso numero septenario, qui sanctus habebatur, confisi videntur.

15. ἀποκριθὲν τὸ πνεῦμα homo qui a genio malo obsessus putabatur coll. v. 16. vt Marc. 1, 34. 5, 11. eum furiosum fuisse v. 16. planissime docet. τὸν Ἰησοῦν γινώσκω κ. τ. λ.] *Iesum noui, etiam Paulum cognosco, vos vero quinam estis?* Iam diutius Paulus Ephesi docuerat, et insignia facta patrarat v. 8. 10. 11. audiuerat ergo homo ille de Paulo et Iesu quem praedicabat. vid. ad Matth. 8. 29. ὑμεῖς δὲ τίνες ἐστε; vos non ad illos pertinetis, vestrae adiurationi mihi non parendum. Praeclara est *Raphelii* in Annotatt. Polybb. p. 377. ad h. l. obseruatio: Interrogatio haec est non ignorantis, sed partim increpantis eum, qui

fibi arrogat, ad se quod nihil attinet, partim contemnentis eum, qui neque suas, neque hostis vires considerat, sed temeritate quadam actus certare audet cum valentiore, cui eum vincere ludus est. Laudat hanc in rem inter alia Arrian. Epictet. 3, 1.

16. *Tum homo a genio malo obsessus, insiliit in eos, et subactos male mulctauit, vt nudi et vulnerati ex aedibus illis profugerent.* ἐφαλλόμενος Hesychius πηδήσας *insiliens*. In nonnullis codd. omissa particula καὶ legitur κατακυριεύσαν, quae lectio originem suam debet librariis et grammaticis, qui hanc rem ad genium malum potius, quam ad hominem ab eo occupatum putarent referendam. Sed ita hiulca oratio redditur, vt recte vidit *Wolfius*, nec est verbum a quo pendeat antecedens vox ἐφαλλόμενος, quae vicissim vna cum sequente κατακυριεύσας egregie quadrat ad verbum ἴσχυσε κατ' αὐτῶν. Verbum autem ἰσχύειν κατά τινος h. l. non significat *superare, praeualere*, nam diserte distinguitur a verbo κατακυριεύειν et sequitur ὥστε γυμνοὺς κ. τ. λ. sed, *vim exercere*, viribus vti contra aliquem, et in perniciem ipsius i. violenter tractare, male mulctare Sapient. 19, 20. πῦρ ἴσχυσεν ἐν ὕδατι. Ad κατακυριεύσας αὐτῶν AD. (St. β.) 15. 18. al. Vulg. (*dominatus amborum*) cant. etc. addunt ἀμφοτέρων probante *Millio* Prolegg. §. 974. qui ἀμφοτέρων ad Sceuam patrem et septem eius filios refert. Sed Sceuam adfuisse Lucas non tradit, memorantur tantum v. 14. septem Sceuae filii. Etiam *Bengelius* in Gnom. rescribi vult ἀμφοτέρων, et hanc lectionem ita defendit: Septem filii Sceuae id facere solebant: *duo* id fecerunt in hoc casu, quem Lucas memorat coll. v. 13. vbi τῶν *iis* spectat ad septem: τινὲς, *quidam*, ad duos. Sed τινὲς sunt illi ipsi septem coll. v. 14. Equidem arbitror ἀμφοτέρων a sciolo quodam fuisse adscriptum, cui mirum videretur, furibundum septem homines subegisse. γυμνοὺς vestibus laceris vid. not. ad Matth. 25, 36. Liu. 3, 11. *qui obuius fuerat mulcatus nudatusque abibat.*

17. 18. „Hoc non parum fecit ad confirmandam auctoritatem Pauli (v. 15.) sui, sananti daemoniacos, nunquam tale quid accidit, et celebratum est nomen Iesu ideo, quia per eum vera fiebant miracula, non talia, qualia erant fraudatorum illorum.“ *Rosenmüllerus.* *ἐπέπεσε φόβος ἐπὶ πάντας αὐτοὺς omnium admirationem mouit* vid. ad 2, 43. add. Luc. 7, 16. *ἐμεγαλύνετο τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ* celebratus est Iesus vid. ad 5, 13. *πολλοί τε τῶν πεπιστευκότων] multi autem ex iis, qui iam Christo nomen dederant, ad Paulum accesserunt, confessuri et declaraturi sua delicta.* Cohortatus erat Paulus hos Ephesios, de quibus v. 17. 18. sermo est, cum eos in societatem christianorum reciperet, ad vitae animique mutationem in melius, et cum Ephesi in primis florerent artes magicae, eos etiam admonuerat, vt superstitioni valedicerent, et ab artibus istis abstinerent. Illi vero praeceptis et admonitionibus Apostoli non paruerant. Iam vero cum hi christiani Pauli legationem diuinam tam insigniter confirmatam viderent, et quam male cessferit Sceuae filiis exorcismus: improbitatem suam agnoscebant et detestabantur, et qui artes magicas tractarant, vt ostenderent, se in posterum illis non esse operam daturos, libros magicos, quos habebant, comportabant et publice comburebant. *ἐξομολογεῖσθαι* h. l. notat: *confiteri* peccata sua, ita, vt ostendas te esse peccatorem, atque promittas, te velle posthac pietatis et probitatis studiosum esse, vt Matth. 3, 6. vbi v. *πράξεις* plures interpretes ad artium magicarum exercitium referunt, sed *πράξεις* generatim peccata indicat id. qd. *τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν*, vt in codd. quibusdam e glossemate legitur. Erant autem in numero peccatorum illorum etiam qui artes magicas tractarant, de quibus v. 19. sermo est.

19. *ἱκανοὶ δὲ τῶν τὰ περίεργα πραξάντων] multi etiam, qui artes curiosas* (magicas) *tractarant.* Περίεργος proprie dicitur *qui praeter rem curiosus est et diligens*, qui nimis sedulus est et curiosus in rebus sciscitandis et

agendis, quae ad ipsum non pertinent id. ad. πολυπράγμων v. *Koppius* ad 2 Theff. 3, 11. add. 1 Tim. 5, 13: et inepta sedulitas quacunque in re dicitur περιεργία vid. *Casaubonus* ad Theophr. Char. 13. Hinc translatum vocabulum περίεργος vt Lat. *curiosus* ad eos, qui *magicarum artium studio tenentur* Aristaenet. 2. ep. 18. τὶς τῶν περιέργων est *magus*, qui paulo post dicitur ὑποκρινάμενος τῶν περιέργων τὸ σχῆμα *imitari magi habitum*. add. Irenae. adu. haer. Lib. 1. c. 20. Horat. Epod. 17, 77. *An quae mouere cereas imagines (Vt ipse nosti curiosus) et polo Deripere lunam vocibus possum meis, Possum crematos excitare mortuos.* cf. *Deylingius* Obff. Sacr. P. 4. p. 277 ss. *Wetstenius*, *Kypkius*; *Wolfius* ad h. l. *Irmischius* ad Herodi. 4, 12. 5. *Burmanus* ad Petron. 46. Ita autem περίεργος h. l. esse capiendum, cum Ephesus ipsa, vbi eiusmodi artes inprimis vigebant, tum etiam libri h. l. nominati euincunt. Ephesiorum περιεργίαν testantur etiam Ἐφέσια γράμματα *literae Ephesiae* h. e. schedulae quibus inscriptae erant notae et formulae, quae vt amuleta, ἀλεξιφάρμακα, corpori alligabantur, ad auerruncandos morbos, daemones, et alia mala tollenda, quibus et alii homines superstitiosi in Graecia vtebantur. Quaeuis autem amuleta, quibus inscriptae erant aliquot voces magicae dici solebant Ἐφέσια γράμματα. Diogenianus Cent. 4. prou. 78. Ἐφέσια γράμματα ἐπῳδαί τινες ἦσαν, ἃς οἱ φοροῦντες ἐνίκων ἐν παντὶ *incantationes magicas, quas qui gestabant in omni re victoriam reportabant.* Erasmus Adagg. Centur. 2. p. 578. *Prouerbium hoc dictum videtur de iis, qui mira felicitate tanquam diuina virgula, quicquid optarent, assequerentur. Aiunt enim Ephesiis notulas quasdam et voces magicas fuisse, quibus vtentes omni negotio victores euaderent.* Eustath. ad Hom. Odyss. τ. p. 694. 35. Ἐφέσια γράμματα — ἐπῳδαὶ γάρ τινας φασὶν ἐκεῖναι ἦσαν, ἃς καὶ Κροῖσος ἐπὶ τῆς πυρᾶς εἰπὼν ὠφελήθη· καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ δὲ φασὶ Μιλησίου καὶ Ἐφεσίου παλαιόντων τὸν Μιλήσιον μὴ δύνα-

σθαι παλαίειν, διὰ τὸ τὸν ἕτερον περὶ τῷ ἀςραγάλῳ ἔχειν τὰ Ἐφέσια γράμματα, ὧν γνωσθέντων καὶ λυθέντων αὐτῷ τριακοντάκις τὸ ἑξῆς πεσεῖν τὸν Ἐφέσιον *quidam dicunt illas literas incantationes fuisse, quae Croeso, cum in rogo vsurparet, maxime profuerint. In Olympiis autem, dicunt, Milesio et Ephesio inter se pugnantibus, Milesium nequaquam potuisse vincere, quia alter in talo habebat Ephesias literas, quibus cognitis et ablatis, Ephesium ter decies e vestigio cecidisse.* vid. *Deylingius* l. l. p. 280. *Küsterus* ad Suidam T. 1. p. 919. *Wetstenius* ad h. l. et Selecta e scholis *Valckenarii* p. 564. συνενέγκαντες—ἐνώπιον πάντων] *allatos libros in conspectu omnium combusserunt:* βίβλυς libros, qui modum artes magicas exercendi exponebant, formulas magicas continebant. καὶ συνεψήφισαν τὰς τιμὰς κ. τ. λ.] *quorum pretio computato,* denariorum, *quinquaginta millia reperta sunt.* εὑρίσκειν de pretio rerum venditarum in summam redacto, extat etiam ap. Xen. Oecon. 2, 3. In explicando autem vocabulo ἀργύριον, dissentiunt inter se interpretes. Quia versionis Alexandrinae conditores כסף vocabulo σίκλος expresserunt: *Grotius* et *Drusius* h. l. cogitant de *siclo argenteo*, quae moneta erat Iudaica, quatuor drachmas Atticas i. e. dimidium imperialis continens vid. ad Matth. 17, 24. Sed parum probabilis est haec sententia, cum res huius loci non in Iudaea, sed Ephesi peractae sint, et sic nimis magna summa prodiret, nempe 25000 imperialium. Eadem magnitudo summae obstat etiam eorum opinioni, qui *minas* intelligunt. Etenim mina Attica continebat centum drachmas. Suidas: μνᾶ· ἑκατὸν δραχμαὶ ποιῦσι μνᾶν μίαν. Pollux 9, 59. 86. eiusque pretium fere tredecim imperiales aequat, v. *Gronouius* de pec. vet. 3, 3. 4. et 5. *Eisenschmidius* de Ponderibus et Mensuris p. 48. Rectius igitur plerique interpretes ad μυριάδας πέντε subintelligendum censent δραχμῶν quae moneta in Asiae regionibus vsitatissima erat. Drachma nummus argenteus erat, eiusdem cum

denario ponderis, sex obolos valens, e nostra moneta tres grossos vid. ad Matth. 18, 28. Luc. 15, 8. prodit sic summa sex mille, ducentorum, et quinquaginta imperialium v. *Deylingius* l. l. *Lakemacherus* Obss. Philoll. P. 2. c. 5. § 5. p. 153.

20. *Sic maxime creuit religio christiana et inualuit:* οὕτω cum nimirum tam luculenter apparuisset, quantum discrimen inter Apostolorum et veteratorum illorum insignia facta intercederet, cumque tam insignem triumphum de superstitione gentili verior Iesu Messiae doctrina egisset. κατὰ κράτος *vehementer, magna vi*, Hesychius: ἰσχυρῶς, παλαίως cf. *Kypkius*, *Wetstenius* et *Münthius* ad h. l. Significatur hac formula vel rei magnitudo, vel vehementia s. etiam vehemens quoddam studium, vid. Selecta e scholis *Valckenarii* ad h. l. p. 565. ηὔξανε, ἴσχυεν sunt synonyma Diod. Sic. p. 37. D. ἐπὶ τοσοῦτο ἴσχυσε καὶ διέτεινε τοῖς χρόνοις ἡ δόξα τούτου τοῦ βασιλέως *adeo gloria huius regis cum temporibus prolatata inualuit s. in tantum creuit.* Potest etiam ἴσχυσε reddi, *vim suam exseruit* vid. ad v. 16. sensu eodem manente.

21. *His vero gestis Paulus constituit, peragrata Macedonia et Achaia Hierosolymam proficisci.* ἔθετο ἐν τῷ πνεύματι id. qd. εἰς τὸ πνεῦμα et ἐν τῇ καρδίᾳ s. εἰς τὴν καρδίαν *apud animum constituit, consilium cepit* Hebr. שׂוּם בלב vid. not. ad 5, 4. neque haec loquendi ratio Graecis inusitata est v. *Kypkius* ad h. l. Reuisere volebat Paulus ecclesias, quas in Achaia i. e. Graecia vid. not. ad 18, 12. et Macedonia collegerat, et stipem colligere, quam afferret pauperibus ecclesiae Hierosolymitanae v. Rom. 15, 25. 26.

22. δύο τῶν διακονούντων αὐτῷ *duo adiutorum suorum*, quorum opera in praedicatione euangelii vtebatur. Ἔραστον cuius etiam mentio fit 2 Tim. 4, 20. alius Erastus me-

moratur Rom. 16, 23. vbi v. *Koppius*. αὐτὸς ἐπέσχε χρόνον εἰς τὴν Ἀσίαν] *ipſe autem aliquamdiu in Aſia* (Epheſi) *remanſit*: εἰς τὴν Ἀσίαν pro ἐν τῇ Ἀσίᾳ, qua permutatione nihil frequentius. Ἐπέχειν ſcl. ἑαυτὸν *ſe retinere*, pro, *morari in aliquo loco*, vel ſimpliciter ponitur, vt ap. Xen. Cyr. 5, 4. 17. ἐπισχήσω δ᾽ ἂν καλῶς σὺ φῇς ἔχειν *ſubſiſtam donec tibi commodum viſum fuerit*, vel additis vocabulis χρόνος, ἡμέρα, omiſſa praepoſitione κατὰ Herodo. 7, 123. ἐπισχὼν χρόνον. 8, 112. ἐπισχόντες ὀλίγας ἡμέρας. conf. *Raphelius*, *Wetſtenius*, *Münthius* et *Loeſnerus* ad h. l. Sed χρόνον Graeci ſaepe ponunt pro πολὺν χρόνον et χρόνον τινὰ vt h. l. legitur v. *Hemſterhuſius* in Obſſ. Miſcell. Vol. 3. p. 416.

23. 24. ὁδὸς doctrina chriſtiana, vt ſupra v. 9. 19, 4. τάραχος οὐκ ὀλίγος *ingens tumultus* vid. 17, 4. 19, 11.

24. Δημήτριος γάρ τις ὀνόματι κ. τ. λ.] *faber quidam argentarius Demetrius nomine, qui aediculas Dianae argenteas conficiebat*: ἀργυροκόπος ex ἄργυρος et κόπτειν *cudere, ferire, ein Silberſchläger, qui ducit argentum in laminas, argenti cuſor*, hinc omnino *faber argentarius, ein Silberarbeiter*. *Beza*, *Scaliger*, *Valckenarius* (v. Selecta e Scholis *Valckenarii* p. 566.) alii (v. *Wolfius* in Curis ad h. l.) intelligunt *monetarium, Münzmeiſter*, atque in verbis ναοὺς ἀργυροῦς Ἀρτέμιδος cogitant de *nummis* argenteis, quibus templi Epheſini figura inciſa fuerit. Notant, *nummum* repraeſentantem figuram templi recte a Luca vocari potuiſſe ναός, vt *nummus*, in quo *bouis* figura eſſet impreſſa, *bos* dictus fuerit Athenis. Sed huic interpretationi, praeter alia, inprimis obſtat hoc, quod eiuſmodi nummos, Dianae templum repraeſentantes, extitiſſe, probari nequit, vt recte monuit ad h. l. *Caſaubonus*. Intelligi potius debent templa ſ. aediculae, ad exemplar templi Epheſini fabricatae, portatiles, Dianae ſimulacrum continentes. Scilicet extra vrbem, ad portum, extructum erat magnificum Dianae templum, quod ob ſplendorem ſuum, admirandum

fabricam atque structuram, septem orbis miraculis annumeratum est. Vniuersa templi longitudo erat CCCCXXV pedum, latitudo ducentorum viginti, columnae centum viginti septem, LX pedum altitudine, ex iis XXXVI caelatae vid. Plin. H. N. 36, 14. 16, 40. Tota aedes aurea vocatur in Aristoph. Nubb. v. 598. verba sunt: ἧτ' Ἐφέσε μάκαιρα πάγχρυσον οἶκον· vbi schol. πάγχρυσον δὲ οἶκον λέγει, τὸν πολυτελέστατον ναὸν, ὃς ἦν εἷς τῶν ἑπτὰ θεαμάτων. add. Pausan. Achaic. 9. p. 207. Pompon. Mela 1, 17. Templum hoc Dianae Ephesiae Herostratus, ob praeposteram immortalitatis libidinem, incendit ea nocte, qua Alexandrum Magnum natum fuisse, scriptores referunt, Olympiade 106. 1. die sexto Hecatombaeonis ante C. N. 356. sed parte templi incendio absumta, multo magnificentius exstructum est Strabo 14. p. 948. C. ὡς δὲ τοῦτον Ἡρόστρατός τις ἐνέπρησεν, ἄλλον ἀμείνω κατεσκεύασαν add. Valer. Max. 8, 14. 5. Cic. N. D. 2, 27. Macrob. Saturn. 2, 3. Gellius N. A. 2, 6. cf. omnino de hoc Dianae templo *Gronouii* Thes. Antiq. Graec. T. 8. p. 2646 sqq. *Polchii* Diss. de Magna Ephesiorum Diana Lips. 1718. 4. *Deylingii* Obss. Sacrr. P. 4. p. 283 ss. et *Wetstenius* ad v. 35. In templo Dianae extabat Dianae statua, cuius figura ex nummis satis cognosci potest. Ornamenta et symbola eius accuratius descripsit *Menetreius* in Diss. inscripta: symbolica Dianae Ephesiae statua exposita, inserta *Gronouii* Thes. Antiqq. Grr. Vol. 7. p. 359 sqq. add. *Deylingius* l. c. p. 288 ss. Tanta autem erat Dianae Ephesiae gloria, tanta eius religio, vt non modo a finitimis, sed etiam a remotissimis populis eius effigies singulari studio coleretur, eique templa dedicarentur cf. *Deylingius* p. 292 sq. vt vndique confluerent, qui Ephesi munera sua et donaria atque sacrificia Dianae Ephesiae offerrent. Praeterea Diana praeerat venationibus, veneficiis, eamque artes magicas exercentes inuocabant, praefecta etiam erat grauidis et parturientibus, atque omnino parens et praeses valetudinis atque salutis habebatur v. Callim.

hymn. in Dian. 124 sq. Phurnutus de N. D. 32. Cum ergo Dianae, et nominatim Dianae Ephesiae, tanta esset religio, multae aediculae argenteae portatiles illustris templi Ephesini imaginem referentes, in quas parua Dianae simulacra recondebantur, a fabris Ephesiis conficiebantur, iisque ex hoc opificio quaestus vberrimus erat. Emebant ab iis has aediculas exteri, qui vel ipsi iter ad templum facere et sacris interesse non poterant, vel qui fecerant, sed memoriae et cultus caussa eiusmodi aediculas secum asportabant, vt in larariis suis, aedicula reclusa, eandem deam, quae in templo Ephesino apparebat, recolerent. More perantiquo et peruulgato receptum etiam fuisse, vt idolorum cultores eiusmodi aediculas portatiles, ex ligno seu metallo confectas, quibus inclusa essent deorum dearumue simulacra, cultus et praesidii caussa in itineribus secum gestarent, eas etiam facinoris expiandi caussa in alia oppida mitterent, vt in templis ibi collocarentur, exemplis pluribus docuerunt *Hammondus*, *Wetstenius*, *Münthius* ad h. l. et *Douglaeus* in Analectis P. 2. p. 90 sq. Ἄρτεμις. hoc nomen Diana nacta est ab adiectiuo ἀρτεμὴς *sanus, incolumis, integer,* quia praeses et parens valetudinis et salutis habebatur Liban. Opp. T. 2. p. 666. ὅτι μὲν οὖν καὶ ὑγίεια παρὰ τῆς Ἀρτέμιδος ἀνθρώποις, αὐτὸ μηνύει τοὔνομα v. Strabo 14. p. 942. A. *Almol.* et *Wolfius* ad h. l. παρείχετο τοῖς τεχνίταις ἐργασίαν οὐκ ὀλίγην] *opificibus haud mediocrem praestabat quaestum.* Adstipulor *Michaeli*, qui statuit Demetrium magnam eiusmodi aedicularum fabricam Ephesi habuisse, nec tantum artificem, sed et mercatorem fuisse, quo praeeunte et ad cuius modum alii opifices laborarent, vt adeo per τεχνίτας intelligantur fabri argentarii, qui eius sumtibus aediculas fabricarentur, et per ἐργάτας v. 25. inferioris generis opifices, qui singulas templi partes conficerent. ἐργασία *opificium* v. 25. deinde per metonymiam, *lucrum, quaestus,* ex opificio, aut quacunque opera proueniens vt h. l. vid. not. ad 16, 16.

25. 26. *His et aliis talium rerum opificibus conuocatis dixit: nostis, amici, ex isto opificio opes nobis contingere, dass wir diesem Gewerbe unsern Wohlstand verdanken.* εὐπορία *abundantia, copiae, opes* Xen. Cyr. 3, 3. 6. Diod. Sic. p. 217. D. plene Xen. H. Gr. 4, 8. 28. εὐπορία χρημάτων. Dion. Halic. 2, 8. χρήμασιν εὔπορος *abundans opibus, locuples* v. *Kypkius* et *Münthius* ad h. l. 26. πάσης τῆς Ἀσίας vid. 19, 10. πείσας μετέστησεν *persuadendo in alias partes deduxit.* μετέστησεν *peruertit, in alias cogitationes traducit* vid. *Kypkius* ad h. l. λέγων ὅτι οὐκ εἰσὶ κ. τ. λ.] *dum docet, deos non esse, qui manibus fiunt.* Satis apte dicta ad homines plebeios concitandos. Simulacra enim ex auro, argento, lapide aut ligno facta, pro ipsis diis plebs habebat et colebat, vnde et qui simulacra conficiebant Θεοποιοὶ et Θεοπλάσοι dicebantur vid. Pollux. 1, 1. 13. Plutarch. de Iside et Osiride p. 379. τὰ χαλκᾶ καὶ τὰ γραπτὰ καὶ λίθινα μὴ μαθόντες μηδὲ ἐθισθέντες ἀγάλματα καὶ τιμὰς Θεῶν, ἀλλὰ Θεὰς καλεῖν *aerea, picta, et lapidea,* (Graeci) *non didicerunt neque consueuerunt simulacra et honores deorum nominare, sed deos.* Prudentiores vero simulacra deos esse minime arbitrabantur, sed deos in iis latere, ac proinde θεῖα καὶ θείας μετουσίας ἀνάπλεα, diuina esse et praesentia numinis referta vid. *Spanhemius* ad Callim. h. in Pall. 52. *Elsnerus* et *Wolfius* ad h. l.

27. οὐ μόνον δὲ τοῦτο κινδυνεύει κ. τ. λ.] *non solum autem periculum est, ne hoc opificium nostrum in contemtum abeat.* τοῦτο τὸ μέρος *haec res* v. 2 Cor. 9, 3. Sir. 37, 17. Polyb. 1, 20. 8. de officio Xen. Anab. 7, 6. 25. h. l. *opificium.* Alii: haec pars religionis nostrae, hic idolorum cultus. Sed quae sequuntur huic interpretationi aduersantur. ἡμῖν id quod ad nos spectat, opificium nostrum. Datiuus positus est pro genitiuo v. Selecta e scholis *Valckenarii* ad h. l. p. 567. *Hemsterhusius* ad Argum. Pluti Aristoph. p. 2. neque adeo necesse est, vt cum *Grotio* et *Pricaeo* pro ἡμῖν legatur ἡμῶν. κινδυνεύει εἰς ἀπελεγμὸν ἐλ-

θεῶν] Philo de Iof. p. 553. D. εἰς ἀπαιδίαν κινδυνεύω περιελθεῖν *periculum eſt me ad orbitatem recidere* add. v. 40. ſed εἰς ἀπελεγμὸν ἐλθεῖν eſt id. qd. ἀπελέγχεσθαι, confutari, vinci, ſuccumbere, contemni, ad nihilum recidere. Symmach. Pſ. 118, 118. hoc verbo expreſſit Hebr. סלה. ἀλλὰ καὶ—λογισθῆναι] Pro lucro pugnabat homo, ſed quo auri ſacram famem occultaret, et plebem vehementius concitaret, ſtudium religionis ſeruandae affectabat. Gentiles deos μεγάλως appellare ſolebant, non modo duodecim primi ordinis deos, ſed etiam omnes, quos praeclara facinora deorum vulgo exemerant v. *Deylingius* Obſſ. Sacr. P. 4. p. 286. *Elsnerus*, *Wolfius* ad h. l. et *Albertius* ad v. 34. ac Diana quidem μεγάλη dicebatur (Xen. Epheſ. 1. p. 15. τὴν πάτριον ἡμῖν Θεὸν τὴν μεγάλην Ἐφεσίων Ἄρτεμιν) ſenſu eminentiori, quod poteſtatis benignitatisque ſuae ſpecimina illuſtria edidiſſe credebatur, eiusque adeo maieſtatem, τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς, omnis terrarum orbis, ἡ οἰκουμένη, colebat. εἰς οὐδὲν λογισθῆναι *pro nihilo habeatur* Sap. 9, 6. μέλλειν τε καὶ καθαιρεῖσθαι τὴν μ. αὐτῆς *eiusque maieſtas aboleatur* ſ. *deſpiciatur*, καθαιρεῖσθαι id; qd. εἰς οὐδὲν λογισθῆναι v. *Loesnerus* ad 2 Cor. 10, 5. Pro μέλλειν τε *Caſtellio* reſcribi volebat μᾶλλον δέ. *Toupius* Emend. in Suidam P. 3. p. 493. coniiciebat: μέλλει δὲ καὶ καθαιρεῖσθαι τῆς μεγαλειότητος αὐτῆ, ἣν *priuabitur et ipſa maieſtate ſua*. Temere. ἡ οἰκουμένη *terrarum orbis*; peramplum Dianae Epheſiae cultum fuiſſe, et longe lateque per orbem, atque Aſiam inprimis, et Graeciam diffuſum docuerunt *van Dalen* Diſſ. antiquitatibus et marmoribus inſeruientes p. 309 ſq. *Spanhemius* ad Callim. h. in Dian. v. 7. *Deylingius* l. l. p. 292 ſqq.

29. σύγχυσις *tumultus* Heſych. θόρυβος. Diod. Sic. p. 661. C. v. *Münthius* ad h. l. Hebr. מהומה 1 Sam. 5, 11. 14, 20. ὥρμησάν τε ὁμοθυμαδὸν εἰς τὸ θέατρον] *omnes in theatrum irruerunt*. ὁμοθυμαδὸν *ſimul*, *coniunctim*, *conſertim* Ioſeph. Ant. 19, 8. 2. ὁμοθυμαδὸν ἐβόων

omnes vna vociferabantur. Philo de vit. Mof. p. 629. D. ἁπάντων ἀθρόως ὁμοθυμαδὸν ἐκβοησάντων *cunctis fimul repente exclamantibus* v. *Krebfius*, *Loesnerus* ad h. l. *Deylingius* l. l. p. 194. εἰς τὸ θέατρον Graecis et Graecienfibus plerisque theatrum pro curia, foro, comitio erat, in theatro conciones habebantur v. ad 12, 21. de rebus grauioribus ad rempublicam fpectantibus agebatur, bella decernebantur et pax conftituebatur, rei in praefentia totius populi poena afficiebantur Ioseph. B. I. 7, 3. 3. τῷ δήμῳ τῶν Ἀντιοχέων ἐκκλησιάζοντος εἰς τὸ θέατρον, τόν τε πατέρα τὸν αὐτοῦ καὶ τοὺς ἄλλους ἐνεδείκνυτο κατηγορῶν *cum Antiochenfium populus in concionem congregatus effet, in theatrum progreffus, cum patrem fuum, tum alios accufauit* add. Philo contra Flaccum p. 977. Corn. Nep. Vit. Timol. 4. *veniebat autem in theatrum (Syracuf.) cum ibi concilium populi haberetur.* Val. Max. 2, 2. 5. *legati a fenatu Tarentum — miffi — in theatrum, vt eft confuetudo Graeciae, introducti, legationem, quibus acceperunt verbis, peregerunt.* Tacit. Hift. 2, 80. 6. de Vefpafiano: *tum Antiochenfium theatrum ingreffus, vbi illis confultare mos eft.* Cic. pro Flacco c. 7. *illa vetus Graecia, quae quondam opibus, imperio, gloria floruit, hoc vno malo concidit, libertate immoderata, ac licentia concionum. Cum in theatro imperiti homines, rerum omnium rudes, ignarique confederant: tum bella inutilia fufcipiebant, tum feditiofos homines reipublicae praeficiebant, tum optime meritos ciues e ciuitate eiiciebant.* add. Liu. 24, 39. Iuftin. 22, 2. cf. *Raphelius* Obff. Xen. *Wetftenius, Kypkius, Krebfius* ad h. l. et ad decretum Athenienf. in honor. Hyrcani p. 87 fq. συναρπάσαντες Γάϊον — Παύλου] *atque eo abripuerant Caium et Ariftarchum, Macedones, Pauli comites*, qui in vicinia domus Demetrii, vt videtur, diuerterant, quos adeo Demetrii opifices arripiebant. Γάϊος v. 20, 4. non confundendus cum eo, qui Rom. 16, 23. memoratur, qui erat Corinthius v. *Koppius* ad Rom. 16, 23. Ἀρίσταρχος v. 20, 4. 27, 2. Col. 4, 10. Philem. 24.

συνέκδημος Hesychius: *συνοδοιπόρος*. v. 2 Cor. 8, 19. Palaeph. 46, 4.

30. *Paulus cum vellet* dicendi caussa *ad populum prodire, id non permiserunt Iesu cultores.* Graecis *εἰσελθεῖν* et *παρελθεῖν εἰς δῆμον, προσιέναι τῷ δήμῳ* dicuntur, qui in concionem prodeunt, orationem habituri, et cum populo acturi Demosth. de Coron. p. 314. *Wolf. προσελθεῖν τῷ δήμῳ καὶ λόγου τυχεῖν.* Xen. Mem. 3, 7. 1. *ὀκνοῦντα προσιέναι τῷ δήμῳ.* Ioseph. Ant. 13, 16. 1. *οἱ δ' εἰς τὸ πλῆθος παρελθόντες ἐδημηγόρουν.* Id. 14, 18. 24. *εἰσελθόντες ἐπὶ τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον, παρεκάλεσαν ingressi ad senatum et populum rogarunt* vid. et *Irmischius* ad Herodi. 2, 8. 5. Paulus igitur prodire volebat, caussam suam defensurus.

31. *τινὲς δὲ καὶ τῶν Ἀσιαρχῶν*] *simul quoque Asiarchas quidam.* Asiarchae, de nomine prouinciae cui praeerant, dicti, vt Syriarchae, Cypriarchae etc. erant in Asia proconsulari, cuius metropolis Ephesus, summi sacrorum praefecti, quorum munus etiam erat, in honorem deorum et imperatoris Romani, quotannis ludos theatrales, suis sumtibus (vt Romae aediles) edere, vnde nonnisi opulentiores hanc prouinciam subire poterant. Munus Asiarchae annuum erat. Eligebantur hoc modo. Initio cuiusque anni i. e. sub aequinoctium autumnale, singulae vrbes Asiae concionem habebant, in qua vni ex suis ciuibus *Ἀσιαρχίας* honorem deferebant. Tum vnaquaeque ciuitas legatum in certam vrbem mittebat Asiae proconsularis primariam, quales erant Ephesus, Smyrna, Sardes, aliae) ad *τὸ κοινὸν* ad commune gentis concilium, qui nomen eius, qui domi electus erat, publice renuntiaret. Ex his quos singulae vrbes Asiae Asiarchas nominauerant, synedri nonnisi decem Asiarchas designabant, et ex horum numero Proconsul Romanus summum sacrorum praefectum eligebat. Dissentiunt autem inter-

pretes in eo, vtrum omnes, in publico Asiae concilio designati, hoc munere simul perfuncti sint, an vero vnus duntaxat fuerit Asiarcha? Mea sententia, vnus a Proconsule electus et κατ᾽ ἐξοχὴν, ὁ Ἀσιάρχης dictus est, reliqui autem eius erant assessores, et ipsi quoque Asiarchae dicti sunt. Etenim Strabo 14. p. 960. A. plures Asiarchas memorat. Sed ap. Euseb. H. E. 4, 15. Polycarpus martyrium passus esse dicitur sub Philippo Asiarcha et Proconsule Asiae Statio Quadrato; vbi vnus tantummodo Asiarcha nominatur, nempe reliquorum Asiarcharum princeps. Asiarchae porro, vt ex monumentis liquet, non semper Ephesi, vt existimarunt nonnulli, sed in aliis etiam ciuitatibus, sedem suam habebant, vbi communia Asiae sacra habebantur, veluti Smyrnae, Cyzici etc. v. *Spanhemius* de Vsu et Praest. Numism. p. 694. Eo autem tempore, quo Paulus Ephesi commorabatur, Asiarcha cum collegis ibi sedem habebat, ab eoque ludi editi sunt, vnde tamen non consequitur, ea quae h. l. enarrantur, inter ludorum solennia euenisse. Nihil in omni narratione de ludis Ephesinis occurrit. Caeterum etiam ii, qui Asiarchae munere functi erant, hoc nomen retinebant, sicuti ii, qui apud Iudaeos pontifices maximi fuerant, vt adeo Lucas, qui tum essent Asiarchae assessores, aut olim fuissent, Asiarcharum nomine insignire potuerit. cf. de Asiarchis *Spanhemius* l. l. *Salmasius* ad Solin. c. 40. p. 566. *van Dalen* Diss. ad Antiqq. et Marm. p. 255 ss. *Hammondus* ad h. l. *Schoettgenii* Diss in Miscell. Lipsiens. T. 5. p. 178. (qui Asiarcham magistratum non sacrum, sed ciuilem fuisse, argumentis parum idoneis nisus, contendit) et *Deylingius* Obss. Sacr. P. 3. p. 295 ss. ὄντες αὐτῷ φίλοι κ. τ. λ.] *Paulo fauentes miserunt, qui eum monerent, ne in theatrum se conferret*, periculum enim a plebe furore agitata ei instare metuebant μὴ δοῦναι ἑ. ε. τ. θ. Ioseph. Ant. 15, 11. de Herode: καὶ τέλος εἰς τὰς ἐρημίας αὑτὸν διδοὺς *tandem in solitudines se conferens*. add. Diod.

Sic. 5, 59. Cic. Verr. 3, 19. *populo se ac coronas daturum* v. *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l.

32. 33. ἄλλοι μὲν οὖν ἄλλο τι ἔκραζον *aliis aliud vociferantibus*: ἄλλοι δὲ ἄλλο τι ἐβόων 21, 34. ἐκκλησία concio, prop. de populo legitime conuocato dicitur v. *Deylingius* l. c. p. 293 sq. h. l. autem non de ordinata concione sermo est, sed ἐκκλησία dr. συγκεχυμένη *coetus confusus*, tumultuarius, *ein wild zusammen gelaufener Haufe*, opponitur ἐκκλησία ἔννομος v. 32. ἐκ δὲ τοῦ ὄχλου — Ἰουδαίων] exarserant Ephesii Dianae cultum et honorem vindicaturi in Iudaeos omnes coll. v. 34. Paulum enim, Caium et Aristarchum, quos in Dianam peccasse putabant, pro Iudaeis habebant. Iudaei igitur, clamore vndique contra ipsos exorto, Alexandrum, qui homo disertus fuisse videtur, designabant, vt pro ipsis caussam diceret apud populum, ab ipsis furorem populi tumultuantis auerteret, et in Paulum reliquosque christianos conuerteret. προεβίβασαν prodire faciebant, iubebant l. producebant, protrahebant e populo. προβάλλειν notat: *denominare, designare, eligere, commendare, vorschlagen*, vt ap. Demosth. de Cor. c. 49. et 88. Xen. Anab. 6, 1. 16. v. *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. designabant Iudaei Alexandrum ad caussam ipsorum tuendam, clamabant: prodeat Alexander dicendi caussa. Alii verba interpretantur: protractus est e populo Iudaeis eum propellentibus. Quinam fuerit ille Alexander, definiri nequit; eum eundem fuisse, cuius 2 Tim. 4, 14. mentio fit, vbi vocatur Ἀλέξανδρος ὁ χαλκεὺς *Beza* et *Bolstenius* statuunt. κατασείσας τὴν χεῖρα *manu silentio indicto* vid. not. ad 12, 17. et *Kypkius* ad h. l.

34. 35. Cum vero cognoscerent Alexandrum esse Iudaeum, in apertam rabiem abibant, nec poterant induci, vt loquentem audirent. Tandem populi tumultuantis rabies et vociferatio reprimebatur auctoritate et ora-

ſione τῦ γραμματέως, qui acceſſerat. Γραμματεὺς ſcriba in multis Aſiae ciuitatibus magiſtratus erat, et perſonam primariam in ſenatu agebat, leges in tabulas referebat, earumque conſeruator et cuſtos erat, praelegebat etiam, quae in concione populi praelegenda erant, vt adeo commode voc. γραμματεὺς etiam reddi poſſit, *praefectus tabularii, archiuarius, Canzler*, cf. de ſcribis veterum, eorumque diuerſis ordinibus *Trotzius* ad calcem *Hermani Hugonis* libri, de prima ſcribendi origine p. 436 ſſ. *van Dalen* Diſſ. ad Antiqq. et Marmora p. 425 ſſ. et qui ex eo ſua transſcripſit *Deylingius* Obſſ. Sacr. P. 3. p. 299. καταστείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον κ. τ. λ.] *tum ſcriba, cum populum mitigaſſet, dixit: quis tandem eſt ὁ Epheſii, qui ignoret, Epheſum vrbem eſſe cultricem Dianae magnae, eiusque ſimulacri coelo delapſi?* Pro καταστείλας in nonnullis codd. legitur κατασείσας, e gloſſemate, repetitum nimirum eſt hoc verbum e v. 33. καταστέλλειν autem ſignificat: *comprimere, coercere, ſedare*, et frequenter ponitur de iis qui animos tumultuantium ſedant atque componunt Ioſeph. Ant. 1, 1. 2. τῦ δὲ θορύβυ κατασταλέντος *tumultu autem ſedato.* Suidas: καταστέλλειν, κατασιγάζειν. Hinc κατεσταλμένοι v. 36. *ſedati, placati, tranquilli*, vt ap. Diod. Sic. p 48. D. κατάστολὴ *tumultus, ſedatio* ib. p. 507. C. vid. *Krebſius* et *Loesnerus* ad h l. *Kypkius, Münthius* et *Wetſtenius* ad v. 36. τίς γὰρ *quisnam, quis vero?* γὰρ eſt indignantis et admirantis, vid de vſu huius particulae *Loesnerus* ad h. l. *Fiſcheri* Ind. Aeſchin. et nos ad Matth. 27, 23. νεωκόρος, quod vocabulum bene Vulgatus interpres expreſſit *cultrix*, ex ναὸς *templum*, et κορεῖν *verrere, purgare*, conflatum, Graecis antiquitus ſignificabat *aedituum*, qui templum verrebat et purgabat; deinde, *templi curatorem*, qui templum ornabat, curabat, vt ornatus ſuus ſplendorque ſemper conſtaret templo; tandem homines notare coepit, penes quos cura eſſet praecipua, non ſolum aedium ſacrarum, ſed ſacrorum etiam ipſorum Etym. M. νεωκόρος παρὰ τὸ κορῶ. καθαίρω καὶ ἐπιμελείας ἀξιῶ, καὶ

τὸ νεὼς Ἀττικῶς, ὁ τῦ νεῶ ἐπιμελέμενος. Suidas: νεωκόρος· ὁ τὸν νεὼν κοσμῶν καὶ εὐτρεπίζων, ἀλλ' οὐχ ὁ σαρῶν. Scholiast. ad Aristoph. Nubb. 44. κορεῖν, καλλωπίζειν, ὅθεν καὶ νεωκόρος. Hinc quoque vrbes dictae sunt νεωκόροι, quae peculiari ratione deo cuidam, vel deae consecratae erant, quae templi deo, deaeue, item imperatori Romano, vt deo (turpi adulatione) exstructi, curam peculiarem habebant, sacra publica faciebant, ludos etiam et certamina in deorum, dearumque vel imperatorum honorem edebant. Frequens est in ciuitatum Asiae nummis appellatio νεωκόρυ, et leguntur vrbes bis, ter, et quater νεωκόροι, quod referendum ad numerum templorum vid. *van Dalen* l. l. Diss. 4. p. 300 sqq. *Rubenius* de vrbibus neocoris ad calcem libri de re vestiaria vett. qui extat in *Graeuii* Thes. Antiq. T. 11. p. 1347 ss. *Seldenus* ad Marmor. Oxoniens. p. 69. 97 sq. et in Append. p. 15. *Deylingius* Obss. Sacr. P. 3. p. 301. *Petitus* Lectt. Varr. 4, 10. interpp. ad Thom. Mag. p. 404 sq. et ad Xenoph. Anab. 5, 3. 7. *Hemsterhusius* ad Lucian. T. 1. p. 134 sq. Sic Ephesus quoque dicebatur, etiam in nummis, νεωκόρος Ἀρτέμιδος, quatenus vrbs erat Dianae consecrata, atque haec dea, vt dea tutelaris, ibi praecipuo honore colebatur. διοπετὴς dicitur, *qui de Ioue s. de coelo delapsus est*; ad διοπετὲς h. l. subintelligi debet ἄγαλμα, quod nomen additum legitur ap. Herodi. 1, 11. 2. Simulacra antiquissima, quorumue auctores incogniti erant, vt vulgi augerent superstitionem, sacerdotes de coelo delapsa esse dicebant. Sic simulacrum Matris Deum Pessinuntium, dicebatur διοπετὲς Herodi. l. l. τὸ ἄγαλμα διοπετὲς, ὡς λέγουσιν· οὔτε δὲ τὴν ὕλην, οὔτε τεχνιτῶν ὅστις ἐποίησεν, ἐγνωσμένον, οὔτε ψαυστὸν χειρὸς ἀνθρωπίνης *simulacrum coelitus delapsum dicunt; neque autem quod materiam, neque artificum quis fecerit, noscitur, neque tangendum manu hominis.* Eurip. Iphig. in Taur. 977. de simulacro Palladis: τὸ δ' οὐρανῦ πέσημα τῆς Διὸς κόρης Ἄγαλμα.

Pausan. Att. 26. τὸ δὲ ἁγιώτατον—ἐστιν Ἀθηνᾶς ἄγαλμα ἐν τῇ νῦν ἀκροπόλει — Φήμη δ' ἐς αὐτὸ ἔχει πεσεῖν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ouid. Fast. 6, 421. *creditur armiferae signum coeleste Mineruae Vobis in Iliacae desiluisse iuga.* vid. *Spanhemius* ad Callim. Lauacr. Pallad. v. 39. *Wetstenius* ad h. l. et *Irmischius* ad Herodi. l. c. Similiter Ephesi in templo Dianae asseruabatur imaguncula huius deae, quae de coelo delapsa fingebatur, et ostendebatur paucissimis, vt ex quo ligno fabricata fuerit, non constet. Mucianus tamen apud Plin. H. N. 16, 79. tradit, ex ligno vitigineo fuisse eam fabricatam. Verba sunt: *de ipso simulacro deae ambigitur, caeteri ex ebeno esse tradunt. Mucianus ter Consul ex his qui proxime viso eo scripsere vitigineum, et nunquam mutatum septies restituto templo.*

36. 37. Tabularii praefectus, qui, vt ex omni narrationis tenore liquet, Paulo eiusque comitibus fauebat v. 26. 31. audiuerat, tumultum excitatum esse a Demetrio, quod nonnulli Iudaei imagines ab eo fabricatas contemsissent v. 38. alii ad eum retulerant, ortum esse tumultum, quod isti homines Dianae maiestatem laesissent, et dixissent, simulacrum eius non esse de coelo delapsum, sed manu humana fabrefactum, plures enim propiorem tumultus caussam ignorabant v. 32. Hinc ὁ γραμματεὺς in oratione sua, artificiose composita, verba faciebat de simulacro Dianae de coelo delapso, eiusque cultu, et de imaginibus quas Demetrius vendebat. Quo prius autem et facilius fauorem populi sibi conciliaret, et tumultum periculosum sedaret, statim orationis initio asseuerabat, omnes nosse et extra omnem controuersiam positum esse, Ephesum assiduam esse magnae Dianae, eiusque simulacri de coelo delapsi cultricem, neque hoc homines illos quos adduxissent, negasse, nec vero etiam negare potuisse, eos non esse sacrilegos, nec contumeliosos in deam fuisse v. 37. δέον ἐστὶν ὑμᾶς κατεσταλμένους ὑπάρχειν *oportet vos esse sedatos* vid. ad v.

35. καὶ μηδὲν προπετὲς πράττειν nec quicquam praecipitanter, cuius vos poenitere possit, agere coll. v. 40. προπετὴς praeceps, temerarius, non cogitans satis nec deliberans ante actionem vid. Herodi. 1, 8. 11. Aristaenet. ep. 1, 4. Xen. Cyr. 1, 3. 7. *Albertius* ad h. l. et *Irmischius* ad Herodi. l. l. 37. *Adduxistis enim hos viros, qui neque sacrilegi sunt, neque in deam vestram impie quicquam dixerunt.* ἱερόσυλοι sunt *sacrilegi, qui sacris manus admoliuntur* (Plaut. Asinar. 3, 2. 24.) Hesychius: ἱερόσυλος· τὰ ἱερὰ κλέπτων. Ita legitur ap. Xenoph. H. Gr. 1, 7. 10. ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις — ἐάν τις τὰ ἱερὰ κλέπτῃ — μὴ ταφῆναι. Mem. 1, 2. 62. Aristoph. Plut. 30. 2 Macc. 4, 42. Pro τὴν θεὰν *Griesbachius* atque *Matthaeius* recte reposuerunt τὴν θεόν. Sic ἡ Θεὸς Diana Xen. Anab. 5, 3. 7. Cyneg. 1, 10. Palaeph. 5, 5. Venus Charit. 3, 6. p. 72. Lips. Xen. Sympos. 8, 15.

38. Seneca Controu. 3, 8. *Quid collo* (συστροφῆς v. 40.) *opus est? sunt scriptae ad vindictam iniuriarum omnium leges.* Quinctil. Declam. 13. *nos ideo magistratus legesque a maioribus nostris accepimus, ne sui quisque doloris iudex sit: et assiduae scelerum caussae se refellant, si vltio crimen imitabitur.* εἰ — πρός τινα λόγον ἔχουσι *si caussam habent aduersus aliquem*, si qua fuerint iniuria affecti. λόγος *lis, caussa*, coram iudice agenda v. *Kypkius* ad h. l. add. Lycurg. adu. Leocrat. p. 216. *Tayl.* Cos. 3, 13. ἀγόραιοι ἄγονται *dies iudiciales habentur*, conuentus aguntur, quibus ista disceptari possunt sine seditione. Scribendum ἀγόραιοι, non ἀγοραῖοι. Nam ἀγοραῖοι dicuntur homines otiosi, qui fere omne tempus in foro consumunt vid. not. ad 17, 5. sed ἀγόραιοι scl. ἡμέραι v. *Bosius* de Ellips. sub v. ἡμέρα, dicuntur *dies quo lites disceptantur, dies forenses.* Suidas: προπαροξυτόνως δὲ ἀγόραιος, ἡ ἡμέρα ἐν ᾗ ἡ ἀγορὰ τελεῖται. Ioseph. Ant. 14, 10. 21. ἄγειν τὸν ἀγόραιον vid. *Casau-*

bonus ad Theophr. Char. c. 6. *Wolfius* et *Krebsius* ad h. l. *Gronouius* Obss. 3, 21. καὶ ἀνθύπατοί εἰσι si crimen eius generis est, vt a nobis magistratibus vrbanis de eo cognosci nequeat, aut, si non acquiescat Demetrius cum suis nostra sententia, *adsunt Proconsules*, ad Proconsulis Romani forum lis deferri poterit, ab eo actionem in Paulum eiusque socios postulare poterit Demetrius. Cum nonnisi vnus Proconsul vno tempore in prouincia versari soleret: offendit interpretes pluralis numerus ἀνθύπατοι. Itaque alii ἀνθύπατοι intellexerunt de Proconsule et legato ei addito, qui quoque magistratum gesserit. Sed probari nequit Proconsulum legatos et ipsos dictos fuisse ἀνθυπάτους. Quare alii hanc vocem inde explicant, quod Proconsul Proconsuli successerit. Equidem arbitror, nomen ἀνθύπατοι h. l. ita positum esse, vt eo non significetur is, qui tunc Asiae praeesset, sed vt sit vocabulum generis, muneris, hoc sensu: Proconsulum est cognoscere, conuentus agere. ἐγκαλείτωσαν ἀλλήλοις *se accusent inuicem, caussam inter se disceptent*: ἐγκαλεῖν cum Datiuo *disceptare, accusare*, Diod. Sic. p. 189. D. p. 332. D. Xen. Cyr. 1, 2. 6. γίγνεται παισὶ πρὸς ἀλλήλους ἐγκλήματα περὶ κλοπῆς id. qd. παῖδες ἐγκαλοῦσι ἀλλήλοις *accusant inter se de furto*. Isocr. Panegyr. c. 47. Theophr. Char. c. 17. v. *Münthius* ad h. l. *Irmischius* ad Herodi. 1, 10. 5. et *Stoeberus* ad Thom. Mag. p. 262.

39. εἰ δέ τι περὶ ἑτέρων ἐπιζητεῖτε] *quodsi de alia re quaestio est*. Non generatim haec verba explicanda sunt: si quid desideratis eorum, quae ad ciuitatis regimen pertinent; sed, quae ad cultum Dianae, templi curam pertinent, clamauerant enim μεγάλη ἡ Ἄρτεμις Ἐφεσίων v. 34. ἐν τῇ ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ ἐπιλυθήσεται] *in legitimo conuentu dirimetur*. ἐκκλησία ἔννομος, quae alias dicitur κυρία, concio, quae legitimo modo, diebus constitutis, in Graeciae ciuitatibus, quarum plures sub

Romanis restrictam *αὐτονομίαν* habebant, singulis mensibus, ter aut quater, a magistratu cogebatur. v. *Grotius* et *Wetstenius* ad h. l. scholiast. ad Aristoph. Acharn. 19. *Potteri* Archaeol. Gr. 1, 17. *Dorvillius* ad Charit. 1, 1. p. 212.

49. *Etenim periculum est, ne propter ea quae hodie* (σήμερον scil. ἡμέρας v. *Bosius* de Ellips. sub v. ἡμέρα p. 176. *Schaef.*) *acciderunt, seditionis accusemur*, np. apud Romanos, *cum nulla adsit caussa idonea, qua concursus huius rationem reddere possimus* („Erant exceptiones quaedam, vt in aduentu hostium, incendio, et rebus similibus." *Grotius.*) Seneca Controu. 3, 8. *Lex: qui coetum et concursum fecerit, capitale sit — Non quotiens conuenerunt in aliquem locum plures, coetus et concursus est: sed quotiens conuocati, quotiens parati quasi ad ducem suum concurrerunt. Non si vna vicinia coit, aut si transeuntium paucorum numerus affluxit: sed vbi totus, aut ex parte magna populus, vbi diuisa est in partes ciuitas. — Quid coetu opus est? Sunt scriptae ad vindictam iniuriarum omnium leges. Mota semel multitudo modum non seruat.* ἀπέλυσε τὴν ἐκκλησίαν *dimisit concionem*, iussit quemque domum ire. Aristoph. Acharn. 172. εἰ γὰρ Πρυτάνεις λύουσι τὴν ἐκκλησίαν. Eccles. 377. πόθεν ἥκεις; — ἐξ ἐκκλησίας, ἤδη λέλυται γάρ.

CAPVT XX.

1 — 3. Proficifcitur Paulus in Macedoniam v. 1. (cf. 19, 21.) et in Graeciam v. 2. 3. tum in Syriam tendens, per Macedoniam, cum ei Iudaei infidias ftruerent, reuertitur, et venit Troadem v. 3 — 6. quae ibi euenerunt, narrantur v. 7 — 12. venit Miletum v. 15. ad conuocatos ibi Ephefinorum presbyteros, quibus adiunxerant fe etiam aliarum ecclefiarum Ioniae presbyteri vid. not. ad v. 18. orationem habet, iisque valedicit v. 17 — fin. *προσκαλεσάμενος τὺς μαθητάς, καὶ ἀσπασάμενος conuocatis chriſtianis valedixit.* De verbo *ἀσπάζεσθαι* vid. not. ad Matth. 5, 47. In nonnullis libris legitur *καὶ παρακαλέσας ἀσπασάμενος* quam lectionem *Valckenarius* in Opuscc. Vol. 2. p. 307. (Lipf. 1809.) praeferendam iudicat. Cod. D. habet *καὶ πολλὰ παρακαλέσας ἀσπασάμενος τε.* Equidem has lectiones e v. 2. in hunc irrepfiffe puto. 2. *διελθὼν δὲ τὰ μέρη ἐκεῖνα peragrato illo tractu*, Macedoniae vrbibus. *μέρη partes, tractus regionis* v. *Keuchenii* Annotatt. in N. T. p. 116. *καὶ παρακαλέσας αὐτὺς λόγῳ πολλῷ multis verbis eos adhortatus*, vt conftanter religionem Chrifti profiterentur 11, 23. *νυθετῶν ἕνα ἕκαςον* infra v. 31. *Ἑλλάδα Graecia*, cum diftinguatur a Macedonia, fenfu anguftiori fumitur vid. not. ad 18, 12. Achaia dicitur quae h. l. Graecia 19, 21. Curtius 4, 1. 10. *cum magno deinde exercitu mare traiecit, illato Macedoniae et Graeciae bello.* 8, 5. 7. *nec Macedonum haec erat culpa, sed Graecorum* v. *Erneftius* ad Sueton. Claud. 16. et *Raphelius* Obff. Polybb. ad h. l. 3. *ποιήσας τε μῆνας τρεῖς κ.*

τ. λ.] *commorato ibi per tres menses, et in Syriam nauigaturo, cum insidiae struerentur a Iudaeis.* Nominatiuus absolutus ποιήσας, cum sequatur αὐτῷ — μέλλοντι, positus est pro Datiuo ποιήσαντι vid. not. ad Ioh. 17, 2. *Raphelius* Polybb et *Münthius* ad h. l. ποιεῖν id. qd. διατρίβειν v. 6. vid. ad 15. 33. γενομένης ἐπιβουλῆς vt euitaret Iudaeorum insidias, qui putabant, eum e Graecia discedentem, é portu proximo (vbi tum erat) mare Aegaeum traiecturum, et in Syriam transiturum esse. ἀνάγεσθαι vid. ad Luc. 8, 22.

4. συνείπετο *comitati sunt*: Hesychius, ἠκολούθει explicat. Apollodor. 3, 11, συνείπετο δὲ αὐτῷ Φοῖνιξ — συνείπετο δὲ καὶ Πάτροκλος. add. Thucyd. 1, 60. 2 Macc. 15, 2. Pro Σώπατρος in nonnullis libris extat Σωσίπατρος. Sopatrus et Solipatrus idem nomen, alterum, vt in his fieri solet, decurtatum. Hinc Sopatrus, idem forte qui Rom. 16, 21. Σωσίπατρος dicitur. In pluribus optimae notae libris additur Πύῤῥου h. e. *Pyrrhi filius*, quod vocabulum *Griesbachius* in ordinem recepit. Opinor, recte. Πύῤῥου ob sequens Βεροιαῖος facile excidere potuit. Θεσσαλονικέων δὲ — Τιμόθεος] *e Thessalonicensibus vero Aristarchus, Secundus, Caius Derbensis et Timotheus.* Omnium nominibus, vt verba sonant, Lucas patriam apposuit, sed *Timothei* nomini apponere neglexit. Nonnulli eum Thessalonicensem fuisse autumant. Sed cum praecedat καὶ Γάϊος Δερβαῖος, in promtu est, nomen Θεσσαλονικέων tantummodo referendum esse ad Aristarchum et Secundum, neque adeo ad Timotheum. Hic vero ipse *Caius* supra 19, 29. dicitur *Macedo*, h. l. *Derbaeus*, sed Derbe erat Lycaoniae oppidum v. 14, 6. *Valckenarius* in Opuscc. Vol. 2. p. 308. Add. Selecta e scholis *Valckenarii* ad h. l. et *Ernestius* (*Joh. Aug. Ernesti Anmerkk. üb. die Bücher des N. T. Leipz.* 1786.) posito commate post nomen Caii, legendum coniecerunt Δερβαῖος δὲ Τιμόθεος. Sic Thessalonicensibus annumeratur Caius, et Timotheus dicitur Derbaeus.

Voculae δὲ et καὶ vno ductu a librariis scribi solebant. Atque haec emendatio verissima videtur. cf. et not. ad 16, 2. Ἀσιανοὶ ex Asia Proconsulari oriundi. *Tychicus* Eph. 6, 21. dicitur ἀγαπητὸς ἀδελφὸς καὶ πιστὸς διάκονος ἐν κυρίῳ· eius nomen occurrit etiam Col. 4, 7. 2 Tim. 4, 12. Tit. 3, 12. *Trophimus* infra 21, 29. dicitur Ἐφέσιος, memoratur etiam 2 Tim. 4, 20.

5. 6. οὗτοι προελθόντες ἔμενον ἡμᾶς ἐν Τρωάδι] *hi praegressi Troade nos exspectabant.* Lucas his verbis significabat, se in Pauli consortium denuo venisse. Remanserat Lucas Philippis v. 16, 40. ibi et in vicinia eum arti medicae operam dedisse, suspicatur *Heinrichsius.* ἡμᾶς *nos*, me et Paulum. Paulus substitit Philippis, vt visitaret ecclesiam ibi fundatam v. 16, 12. et ecclesias in vicinia, comites Pauli vlterius profecti, eum et Lucam Troade exspectarunt. Alii ἡμᾶς de solo Luca intelligunt, vel de eo et aliis, qui inde a Philippis Apostoli sodalitio se iunxerunt. Τρωὰς vrbs Asiae 16, 8. ἡμεῖς — Φιλίππων] *nos post sacros dies Paschatos Philippis nauigauimus.* Nauem conduxisse videtur Paulus, nam pro lubitu cursum sistere v. 15. Ephesum praeternauigare v. 16. Assum pedestri itinere petere potuit v. 13. Patarae demum conscendit nauem mercatoriam, in Phoeniciam tendentem 21, 2. ἀζύμων vid. ad Matth. 26, 17. ἄχρις ἡμερῶν πέντε *die quinto* s. post quinque dies; ἄχρις etiam temporis interuallum indicat v. Rom. 8, 22. Hebr. 3, 13. Cod. Cantabr. habet πεμπταῖοι *quintani*, e glossemate, quo ista sententia exprimitur.

7. ἐν δὲ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων *primo hebdomadis die*, qui sabbatum Iudaeorum excipiebat v. not. ad Matth. 28, 1. add. 1 Cor. 16, 2. Primum hebdomadis diem, quo Christus in vitam rediit, conuentibus christianorum sacris et eucharistia celebratum fuisse ex h. l. patet v. *Moshemius* de rebus christ. ante Constantin. M. p. 116. τοῦ κλάσαι ἄρτον indicantur hac voce epulae communes (agapae) cum sacrae coenae celebratione coniunctae vid. not. ad 2, 42.

46. Pro *συνηγμένων τῶν μαθητῶν* in multis libris legitur *συνηγ. ἡμῶν* et v. 8. *ἦμεν συνηγμένοι*, quam lectionem probant *Millius* Prol. §. 880. §. 1252. *Griesbachius*, *Heinrichsius*, al. et vulgatam e lectionariis repetendam putant. Sed lectionaria, vt notauit *Matthaeius*, habent *ἦμεν*, et ex hac ipsa lectione *ἦμεν* v. 8. cum *Matthaeio* ortam puto correctionem *ἡμῶν* v. 7. praeterea lectionem *μαθητῶν* exinde quoque patescit genuinam esse, quoniam sequitur *διελέγετο αὐτοῖς*, in qua formula, si altera lectio staret, τὸ, *αὐτοῖς* vel omittendum erat, vel τὸ, *ἡμῖν* repetendum, vt intelligenter ad h. l. monuit *Wolfius*. *διελέγετο αὐτοῖς ad eos verba faciebat*, eos edocebat, finita eucharistia. *παρέτεινε — μεσονυκτίου*] *ita, vt sermonem ad mediam vsque noctem produceret.* Verbum *παρατείνειν* de iis vsurpatur, qui rem aliquam *producunt*, h. l. ponitur de sermone qui producitur v. *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. Pollux 1, 167. *Timaeus* Gloss. Plat. h. v. ibique *Ruhnkenius* p. 149.

8. *Multae erant in conclaui vbi conuenerant lucernae*: *λαμπὰς* lucerna, oleo humectanda instructa, vt Matth. 25, 3. Ioh. 18, 3. *λαμπάδες ἱκαναὶ* non tantum propter tenebras nocturnas, sed etiam propter diei solennitatem. Iudaei enim pariter atque gentiles conuentus sacros s. dies festos luminibus decorare solebant v. *Fesselii* Aduers. Sacr. 2, 1. p. 115. *ὑπερῷον* conclaue domus supremum v. 1, 13. 9, 37. 10, 9.

9. *Eutychus*, quis fuerit, definiri nequit. Eum e famulitio cuiusdam fuisse, *Rosenmüllerus* et *Heinrichsius* suspicantur, cum hoc nomen inter seruilia nomina in Corpore Inscriptionum et ap. Artemidor. 3, 38. occurrat v. *Pricaeus* et *Wolfius* ad h. l. ap. Phaedr. fab. 3. Prol. 2. est nomen libertini. *καταφερόμενος ὕπνῳ βαθεῖ*] *alto somno oppressus.* *καταφέρεσθαι* siue absolute positum, siue addito datiuo *ὕπνῳ*, siue seq. praepos. *εἰς* l. *ἐπὶ*

l. πρὸς adhibetur de iis, qui profundiori ſomno opprimuntur, in altum ſomnum deferuntur Plutarch. de diſcrim. amici et adulat. c. 46. p. 144. ed. *Krigel.* τεταγμένων κοπιῶν καὶ ἀγρυπνιῶν κατηνέχθης. Dionyſ. Halic. 4. p. 207. κατενεχθέντες ὑφ᾽ ὕπνῳ. Herodi. 2, 1. 3. οἱ δὲ ἐγρηγορότες, κάμνοντες εἰς ὕπνον κατεφέροντο. add. 2, 9. 6. Diod. Sic. p. 229. D. εἰς ὕπνον κατενεχθῆναι. add. Ioſeph. Ant. 1, 6. 3. 2, 5. 6. v. *Kypkius*, *Wetſtenius*, *Münthius* ad h. l. βαθὺ per metaphoram dicitur omne id, *quod ſuo in genere magnum et ſummum eſt* Sapient. 16, 11. βαθεῖα λήθη *profunda obliuio.* Ael. H. V. 3, 18. βαθὺς πλοῦτος *amplas diuitias*, inprimis frequenter ponitur de ſomno, vt Ael. H. V. 13, 6. Zoſim. 1, 16, 3. Theocrit. 8, 65. al. v. et *Loesnerus* ad h. l. διαλεγομένε ἐπὶ πλεῖον Paulo *prolixius diſſerente.* Diod. Sic. p. 433. B. κατηγορεῖν ἐπὶ πλεῖον *prolixius accuſare.* κατενεχθεὶς ἀπὸ τοῦ ὕπνου κ. τ. λ.] *vi ſomni deorſum delatus, deiectus, (er bekam durch den Schlaf das Uebergewicht), de tertia contignatione decidit;* καταφέρειν enim prop. notat, *deferre in locum inferiorem, deiicere, proſternere* Ael. H. V. 5, 5. ὁ δὲ παῖς αὐτοῦ ἐκ τοῦ τέγους κατενεχθεὶς εἰς τὴν αὐλήν. Τριστέγου *tertium tabulatum.* Iuuenal. 3, 199. *Tabulata tibi iam tertia fumant.* Legitur haec vox etiam ap. Artemidor. 4, 48. in Symmachi reliquiis Gen. 6, 16. Ezech. 42, 5. καὶ ἤρθη νεκρὸς] *et pro mortuo ſublatus eſt* Non rerum naturae repugnare, eiusmodi caſu afflictum in viuis manere, iam ab aliis obſeruatum eſt. Nec iuuenem illum vere mortuum, ſed tantummodo animi deliquium paſſum eſſe, omnis contextus ſatis dilucide docet. Paulus non dicitur adoleſcentem excitaſſe, nil memoratur de precibus a Paulo factis, vt Deus iuuenem in vitam redire iuberet, homines non admiratione et ſtupore perculſi, ſed gaudio et ſolatio affecti fuiſſe leguntur, cum adoleſcens viuus abduceretur v. 12. Hoc tantum retulit ſcriptor: *Paulus deſcendit, incubuit iuueni, eumque amplexus eſt*

palpauit, mouit corpus delapsi, vt cognosceret, an signa vitae superessent; et cum hoc cognouisset, *dixit*: μὴ θορυβεῖσθε κ. τ. λ. *nolite perturbari, vita enim ei adest.* Ipse ergo Paulus declarabat, iuuenem non esse mortuum. Similis ratio loci Matth. 9, 24. vbi Iesus de Iairi filia: puella non mortua est, sed dormit, vt ostenderet, eam non vere mortuam, sed animi deliquium passam esse. Enarrauit Lucas hanc rem tanquam memorabilem, quae paulo post acciderit, cum ipse denuo se Paulo adiunxisset.

11. ἀναβὰς — γευσάμενος] *reuersus deinde in coenaculum, cibum cepit.* Nonnulli haec verba accipiunt de continuata eucharistiae celebratione, fatali isto casu interrupta. Sed cum κλᾶν ἄρτον de Paulo solo dicatur, cum formulae κλάσας ἄρτον additum legatur γευσάμενος, quod verbum nusquam adhibitum legitur, cum de epulo sacro sermo est, nec probabile sit, eucharistiae celebrationem vsque ad diluculum continuatam fuisse; verba intelligi debent, de cibo matutino, quem Paulus sumsit ad iter se praeparaturus. Nec κλᾶν ἄρτον per metonymiam de comestione ipsa accipi potest, sed, vt vulgo solet, de fractione panis et in minutas partes tributione, quoniam sequitur γευσάμενος, quod verbum notat: *cibum capere*, et de ientaculo, prandio atque coena ponitur vid. ad 10, 10. Itaque κλάσας ἄρτον καὶ γευσάμενος simpliciter notat: cibum, ientaculum sumsit. Similis locus 27, 35: κλάσας (ἄρτον) ἤρξατο ἐσθίειν. De verbo ὁμιλεῖν *confabulari, colloqui* vid. not. ad Luc. 24, 14. ἐφ' ἱκανὸν scil. χρόνον *diu*, v. ad Luc. 23, 8. additum legitur istud nomen Luc. 8, 27. αὐγὴ scil. ἡλίου Aristoph. Thesmoph. 507. δεικνύναι τινὶ ἱμάτιον ὑπ' αὐγάς. add. Eurip. Hec. 1154. Longin. 3, 4. ἄχρις αὐγῆς *vsque ad diluculum.* οὕτως ἐξῆλθεν *profectus est*: οὕτως vertunt, *tunc* l. *postea* v. *Raphelius* Obss. Xenophh. *Münthius* et *Wolfius* in Curis ad h. l. sed redundat vt

7, 8. ſicuti vernaculum *ſo* in eadem re cf. not. ad Ioh. 4, 6.

12. ἤγαγον — οὐ μετρίως] *adoleſcentem autem viuum abduxerunt, haud mediocriter recreati.* ἄγειν *abducere*, vt Luc. 22, 54. Homer. Il. 9, 590. Xen. Cyr. 4, 31. Herodi. 7, 3. 9. Verbis παρεκλήθησαν οὐ μετρίως ineſt Litotes, *vehementer gaudebant.* Diod. Sic. p. 532. D. οὐ μετρίως ἀνηπόρησαν οἱ Καρχηδόνιοι *maxima ſolicitudo Carthaginienſes inuaſit.* Philo 2 Alleg. p 77. B. γεγήθαμεν οὐ μετρίως *gaudemus valde* v. *Loesnerus* ad h. l. Alii verba explanant: non parum illo miraculo in fide confirmati ſunt chriſtiani.

13. ἡμεῖς ego Lucas cum reliquis Pauli comitibus. προελθόντες — εἰς τὴν Ἄσσον] *progreſſi ad nauem, Aſſum nauigauimus.* Pro Ἄσσον in nonnullis codd. librariorum incuria legitur: Θάσον vel Θάσσον, in aliis Νάσον. Erat autem Aſſus vrbs Troadis Pauſan. Eliac. 2, 4. Σωδάμας δὲ ὁ ἐξ Ἄσσου, τῆς ἐν τῇ Τρωάδι, κειμένη δὲ ὑπὸ τῇ Ἴδῃ add. Plin. H. N. 36, 27. v. *Cellarii* Geogr. Antiq. 3, 3. p. 43. et *Wetſtenius* ad h. l. οὕτω γὰρ ἦν διατεταγμένος *ita enim ordinauerat.* Perfectum paſſiuum ſignificationem actiuam induit Diod. Sic. p. 244. B. τὰς νήσους προσηγμένος ἦν ὁ βασιλεὺς *inſulas ſibi adiunxerat rex* cf. *Münthius* ad h. l. Etiam a Latinis participia perf. paſſiua ponuntur pro partic. actiuis v. *Perizonius* ad Sanctii Mineru. 1, 15. 4. *Burmanus* ad Vell. Paterc. 2, 97. 4. μέλλων αὐτὸς πεζεύειν *ipſe pedibus iter facturus.* Cauſſam ignoramus. *Michaelis*, *Stolzius* coniiciunt, eum pedibus iter feciſſe ad inſidias Iudaeorum eludendas. Sed non apparet, vt recte monuit *Heinrichſius*, quid talia conanti profuerit iter pedeſtre.

14. 15. συμβάλλειν notat: *conÿcere in vnum, committere*, δεξιὰν συμβάλλειν *dextram alterius dextrae com-*

mittere; hoc quia faciebant amici sibi inuicem obuiam facti, hinc factum vt συμβάλλειν τινὶ notaret etiam, *occurrere alicui, conuenire, congredi cum aliquo, incidere in aliquem* vt h. l. Homer. Odyss. ά, 259. οὗτος ἀνὴρ νῦν δὴ ξυμβλήμενος ἐνθάδ' ἰόντι *hic vir, qui nunc primum obuiam factus est huc venienti.* Ioseph. Ant. 8, 9. 1. 2, 7. 5. v. *Elsnerus, Krebsius, Kyphius* ad h. l. εἰς τὴν Ἄσσον *ad Assum*: εἰς *ad, apud* Arrian. Exped. 6, 17. καὶ ταῦτα ἐς κόσμον καταςήσαντα ξυμβάλλειν οἱ ἐς τὰ Πάτταλα *rebusque compositis, ad Pattala se cum reliquis copiis coniungat.* Xen. Anab. 6, 3 15. συμμίξαι εἰς Κάλπης λιμένα. infra v. 15. εἰς Σάμον. vid. et *Münthius* ad h. l. Μιτυλήνη vrbs insulae Lesbi, *et natura et descriptione aedificiorum et pulchritudine inprimis nobilis,* iuxta Cic. Orat. c. Rull. c. 14. hinc eam *pulchram* vocat Horat. Ep. 1, 11. 7. cf. de hac vrbe Strabo 13. p. 616. Apud Steph. Byz. scribitur Μυτιλήνη, quam scripturam altera accuratiorem esse e nummis antiquis ostenderunt *Vossius* ad Melam. p. 201. *Zeibichius* in Athleta παραδόξῳ p. 176. τῇ ἐπιούσῃ scl. ἡμέρᾳ Act. 7, 26. 16, 12. *postridie venimus contra Chium:* ἀντικρὺ *ex aduerso*, Hesych. ἀντικρὺ, κατέναντι, ἐξ ἐναντίας. Thom. Mag. (in v. ἀπαντικρὺ) ἀντικρὺ poetarum esse dicit, sed v. ibi interpp. ἀντικρὺ legitur etiam ap. Herodi. 1, 14. 18. al. Χίος *Chius*, insula maris Aegaei inter Samum et Lesbon, in ea vrbs cognominis. v. Mela 2, 7. Stephanus: Χίος, ἐπιφανεστάτη νῆσος τῶν Ἰώνων, ἔχουσα καὶ πόλιν ὁμώνυμον. cf. *Cellarii* Geogr. Ant. 3, 2. §. 13. τῇ δὲ ἑτέρᾳ παρεβάλομεν εἰς Σάμον] *tertia die appulimus ad Samum* Diod. Sic. p. 104. D. παρεβάλομεν εἰς Αἴγυπτον *in Aegyptum naue peruenimus.* p. 50. D. παρεβάλομεν εἰς ἐκείνους τοὺς τόπους *ad illa loca appulimus.* Schol. ad Aristoph. Ran. 128. παραβαλῶ ἀντὶ τοῦ ὁρμίσω τῇ γῇ τὴν ναῦν. Ioseph. Ant. 18, 6. 4. Ἀγρίππας δὲ εἰς Ποτιόλους παραβαλὼν *Agrippa cum Puteolos appulisset.* Σάμος, *Samus*, insula maris Aegaei, e regione Cariae in

ea vrbs eiusdem hominis erat Horat. Ep. 1, 11. Stephanus: Σάμος ἐπιφανὴς πρὸς τῇ Καρίᾳ νῆσος· ἐκλήθη δὲ πρότερον Παρθενία, καὶ Δρύουσα, καὶ Ἀνθεμοῦσα, καὶ Μελάμφυλος. v. *Cellarius* l. l. 3, 2. 17. *Trogyllium* vrbs, et promontorium Ioniae, non longe ab insula Samo distans v. *Cellarius* 3, 3. 19. Μίλητος *Miletus*, vrbs maritima in finibus Ioniae et Cariae clarissima, vnde Thales, Anaximander et Hecataeus historicus. Nobilis etiam lanae bonitate et praestantia, ita, vt etiam Romani ouiculas Milesias earumque vellera existimarent optima v. Columella R. R. 7, 2. 3. *Cerda* ad Virg. Georg. 3, 306. Plin. H. N. 8, 48. *Spanhemius* ad Aristoph. Ran. 549. *Cellarius* 3, 3. 108.

16. 17. Pro ἔκρινε cum *Valckenario* in Opuscc. Vol. 2. (Lipf. 1809.) p. 309. praeeuntibus praestantissimis codd. scribendum puto κεκρίκει, quod etiam expressit Latinus interpres, *praeposuerat*. Istius plusquamperfecti omissi sunt in hoc quoque libro Lucae exempla περιπεπατήκει, πεπιστεύκεισαν. Act. 14, 8. 23. vid. *Valckenarius* l. l. *Hemsterhusius* in Obss. Miscell. Vol. 4. p. 291. *Stephanus* in Append. Thes. Gr. p. 147. *Casaubonus* Animaduu. in Athenae. 2, 15. Decreuerat Paulus Ephesum praeternauigare ὅπως μὴ γένηται αὐτῷ χρονοτριβῆσαι ἐν τῇ Ἀσίᾳ *ne tempus tereret in Asia*, ne diutius morari cogeretur in Asia. Verbum χρονοτριβεῖν rarius occurrit, extat tamen ap. Aristot. Rhet. 3, 3. οἱ δ' ἄνθρωποι τοῖς διπλοῖς χρῶνται, ὅταν ἀνώνυμον ᾖ καὶ ὁ λόγος εὐσύνθετος, οἷον τὸ χρονοτριβεῖν. Vsus est eo etiam Eustathius in Il. ψ. p. 1447. 11. p. 1450. 38. schol. Thucyd. 3, 38. et schol. Pindari Nem. 8, 108. ἐπεὶ δὲ οἱ παλαίοντας χρονοτριβοῦσι, καὶ τὸν πλεῖστον χρόνον ἐν τῷ ἡλίῳ μένουσιν. Verbum hac in re vsitatum est διατρίβειν addito temporis nomine, vt ap. Xen. Mem. 2, 1, 15. ἐν ταῖς ὁδοῖς πολὺν χρόνον διατρίβειν. Anab. 7, 4. 8. ἡμέραι οὐ πολλαὶ διετρίβοντο. Per *Asiam* intelligenda est

Ionia v. 2, 9. 16, 6. *ἔσπευδε γὰρ — εἰς Ἱεροσόλυμα] properabat enim, vt, si fieri posset, festo Pentecostes Hierosolymis esset.* Hierosolymam properabat, vt eo stipem perferret 24, 17. vt se contra obtrectatores defenderet 21, 20. et quoniam festo Pentecostes vndique immensa hominum multitudo ibi confluebat, quae euangelii praedicandi laetam spem faciebat. 17. Miletum cum venisset Paulus, iussit arcessiri ecclesiae Ephesinae presbyteros, vt iis valediceret. *πρεσβυτέρους* infra v. 28. dicuntur *ἐπίσκοποι* vbi v. not. *πέμψας* scil. *ἀγγέλους*. Saepius *πέμπειν* elliptice ponitur Matth. 14, 10. al. *μετεκαλέσατο arcessiuit*, vt 7, 14. 10, 32. Achill. Tat. 4. p. 243. *καὶ δεῖται τὸν τοῦ στρατοπέδου ἰατρὸν μετακαλέσασθαι medicum, qui in exercitu erat, arcessi vt iuberet, rogauit.*

18. Sequitur iam ipsa oratio Pauli valedictoria, de qua *Camerarius*: „est oratio haec Pauli Apostoli sententiarum grauitate et verborum copia in sollicitii amoris declaratione, et commonefactione accurata officii, admirabili industria composita, et diligentissima lectione considerationeque dignissima.“ In ea Apostolus presbyteris congregatis in memoriam reuocat, qua ratione munere suo in Asia functus sit, nuntiat iis se Hierosolymam tendere, atque declarat se paratissimum esse ibi ob Christi doctrinae professionem pericula et calamitates subire. Serio deinde eos cohortatur, vt diligenter ecclesiae saluti prospiciant. Tum iis valedicit eosque Deo commendat, addita admonitione, vt a nimio proprii lucri studio sibi caueant, in qua re se ipsum quoque exemplar proponit. *ὑμεῖς ἐπίστασθε, ἀπὸ πρώτης κ. τ. λ.] vos scitis, quomodo* (coll. v. 19.) *me erga vos gesserim, a primo inde die, quo Asiam ingressus sum.* Ex his verbis et v. 25. *ὑμεῖς πάντες ἐν οἷς διῆλθον* satis perspicue patet, praeter Ephesinos presbyteros, alios quoque Asiae s. Ioniae presbyteros adfuisse. Nec potest opponi, cum Paulus diutius Ephesi commoratus sit 19, 10. Ephesinos episcopos facile comperire potuisse, quomodo

ſe in vicinia geſſiſſet, haec ratio valere poſſet, ſi Paulus dixiſſet, vos noſtis, quomodo me in Aſia geſſerim. *γίνεσθαι* ſ. *εἶναι μετά τινος* vel, ſocietatem quandam, auxilium quoddam indicat v. *Fiſcherus* Animaduu. ad Weller. Vol. 2. P. 3. p. 199. vel, *ſe gerere erga aliquem* vt h. l.

19. *δουλεύων τῷ κυρίῳ miniſterio domini*, munere meo, *functus ſum*. Per *ταπεινοφροσύνην Morus* et *Roſenmüllerus* intelligunt promtitudinem moleſtias et calamitates perferendi; cuius tamen ſignificationis exempla deſunt, eſt potius *modeſtia* vt Eph. 4, 2. Sic *ταπεινοφρονεῖν* modeſte ſentire in verſ. Alex. Pſ. 130, 2. *ταπεινὸς modeſtus, humanus*, opponitur *τῷ ὑπερηφάνῳ* Iac. 4, 6. add. Prou. 16, 21. 29, 23. *καὶ πολλῶν δακρύων — Ἰουδαίων inter multas lacrimas et afflictiones, per Iudaeorum inſidias mihi paratas*: *δακρύων καὶ πειρασμῶν* lacrimas ob vexationes obortas, indicantur afflictiones grauiſſimae.

20. *Me nihil eorum quae ad veſtram vtilitatem pertinerent diſſimulaſſe, quo minus vobis exponerem, et vos publice priuatimque docerem*. Medium *ὑποστέλλεσθαι* notat: *ſe ſubducere*, atque adeo *fugere*, et adhiberi ſolet *de iis, qui aliquid ex ſocordia, vel metu periculi, vel verecundia ſubterfugiunt* Philo Lib. 1. de vit. Moſ. p. 615. B. de Moſe tergiuerſante et demandatum ſibi munus liberandorum Israelitarum recuſante *ἅμα τὴν φύσιν εὐλαβὴς ὤν, ὑπεστέλλετο verecundo ſimul ingenio praeditus ſe ſubtrahebat*. Infra v. 27. *non* prae timore periculi, hominum, *ſubterfugi*, l. *me ſubduxi*, *quo minus* etc. Hinc ſignificat etiam *metuere* Heſychius: *ὑποστειλάμενος, φοβηθείς* it. *ὑποστέλλεται, φοβεῖται* Hebr. 10, 38. et *diſſimulare*, *celare* vt h. l. Demoſth. adu. Philipp. p. 54. ed. *Reisk*. *τἀνθ' ἁπλῶς οὐδὲν ὑποστειλάμενος πεπαῤῥησίασμαι*. Plato Apol. 10. *ὑμᾶς οὔτε μέγα οὔτε σμικρὸν ἀποκρυψάμενος ἐγὼ λέγω, οὐδὲ ὑποστειλάμενος*. Iſocrat. Euag. c.

7. ed. *Findeis.* εἰ δὲ δεῖ συντόμως, καὶ μηδὲν ὑποστειλάμενον, μηδὲ δείσαντα τὸν Φθόνον, ἀλλὰ παῤῥησίᾳ χρησάμενον εἰπεῖν. Diod. Sic. p. 568. C. εἰς τὸ λοιπὸν ὁ Κῦρος ἐκέλευσεν αἰτεῖν, μηδὲν ὑποστελλόμενον. Hesychius: ὑποστειλάμενος, ἀποκρυψάμενος. It. ὑπεστειλάμην, παρῃτησάμην, ἀπεκρυψάμην, cf. *Pricaeus*, *Elsnerus*, *Kypkius*, *Krebsius*, *Loesnerus* ad h. l. et *Dresigius* de V. M. p. 485 sqq. In verbis τοῦ μὴ ἀναγγεῖλαι particula μὴ redundat, cum praecesserit verbum negandi v. *Kypkius* ad h. l. et nos ad Luc. 20, 27. δημοσίᾳ *publice*, in synagogis, καὶ κατ᾽ οἶκον *et in aedibus*, priuatim. 21. διαμαρτυρόμενος — Ἰησοῦν Χριστὸν *adhortando Iudaeos et gentiles vt ad Deum se conuerterent animumque emendarent*, vt repudiato idolorum cultu, repudiatisue flagitiis iis, quae idolorum cultus secum coniuncta habet, Deum colerent v. ad Matth. 3, 2. *et fiduciam in Christo reponerent.* μετάνοια εἰς Θεὸν referri debet ad gentiles, πίστις εἰς τὸν I. X. ad Iudaeos pariter atque gentiles.

22. δεδεμένος τῷ πνεύματι] Vocabulum πνεῦμα alii ad Spiritum Sanctum, alii ad animum Pauli referunt. Sed qui hanc vel illam sententiam sequuntur, in exponenda formula variant. *Er. Schmidius* verba explanat: licet non actu vinctus, ex reuelatione Spiritus S. (πνεύματι) hoc habens, me Hierosolymis in vincula coniectum iri. *Camerarius* et *Beza* verbis hunc sensum subiiciunt: Spiritus S. impulsu ac mandato, tanquam vinculo quodam me illuc pertrahente. Paulus, monente *Beza*, hoc ideo dicit, ne quis ex fratribus hoc iter ipsi dissuadeat. Alii cum Theophylacto et Oecumenio post δεδεμένος interpungunt, vt sensus sit: quasi vinctus iam proficiscor Hierosolymam, afflatu Spiritus; vel, in vincula coniiciendus, afflatu Spiritus abeo vt δεδεμένος positum sit pro, δησόμενος. *Albertius* vertit: *ego Spiritu munitus, firmatus, quasi circumligatus* (Ael. H. V. 6, 12. ἀδάμαντι δεδεμένη ἀρχὴ *regnum firmatum*,

munitum maxime, et quasi *adamante vinctum*) vt haec sententia expressa sit: quantumuis dirae mihi atque atroces minentur calamitates, Spiritu tamen coelesti tanquam validissimo vinculo circumdatus et firmatus, proficiscar Hierosolymam. *Grotius* qui πνεῦμα de Pauli animo accipit, verba reddit: *Spiritu vincula praesentiens*, addit: nam quae futura sunt, ea prophetis tanquam praesentia mente obuersantur. *Morus*: vinctus animo proficiscor Hierosolymam; iam mente concipio mihi ista mea vincula. Hae vero interpretationes omnes, sunt durae atque contortae. Rectius alii, veluti *Rosenmüllerus*, *Dindorfius*, *Heinrichsius* etc. locum interpretantur: *animo me veluti cogente* (impellente) *Hierosolymam proficiscor*, *ich fühle mich gedrungen dahin zu reisen*, *fühle einen besondern unwiderstehlichen Trieb*. Scilicet verbum δέειν, vt bene monuit ad h. l. *Kypkius* (qui tamen πνεῦμα de Spiritu S. accipit) indicat etiam *cogere*, *impellere* Pind. Pyth. 3, 96. ἀλλὰ κέρδει καὶ σοφία δέδεται *sed lucro etiam sapientia impelli solet* v. *Kypkius* cf. Matth. 4, 1. Luc. 2, 27. supra not. ad v. 16. τὰ ἐν αὐτῇ συναντήσοντά μοι μὴ εἰδὼς) *ignarus eorum quae ibi mihi sint euentura*. Non repugnant haec iis, quae v. 23. leguntur. Ignorabat quaenam calamitates in vinculis ipsum ibi manerent, quemnam exitum illae habiturae essent.

23. *Nisi quod singulis in oppidis oraculis moneor, vincula et calamitates mihi imminere.* In verbis τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ πόλιν διαμαρτύρεται diuino monitu in singulis oppidis mihi indicatur, cogitandum est de christianis qui Paulo praedixerant, ipsi Hierosolymis vincula esse parata coll. 21, 4. 11. *Pricaeus*, *Hombergius* in Parergis p. 185. *Boltenius* traiectionem hic esse putant, vt sensus sit: λέγον ὅτι κατὰ πόλιν δεσμὰ κ. τ. λ. me nullam fere ciuitatem transiturum, in qua me non vincula exspectent. Temere. Obstant huic coniecturae loci 21, 4. 11. neque commode Paulo dici possunt vincula in singulis oppidis imminuisse, quae Hierosolymis tantum exspectare debebat.

διαμαρτύρεται *indicat, annuntiat, docet* הודיע Ex. 16, 2. 20, 4. הזהיר Ex. 18, 20. vbi LXX. *μένειν* vt Lat. *manere* (vid. Seruius ad Virg. Georg. 1, 168. Aen. 6, 71.) notat *exspectare*, vt ap. Xen. Anab. 4, 4. 12. *οἱ πελτασταὶ — οὐκ ἔμειναν τὰς σάλπιγγας, ἀλλ' — ἔθεον*. Theocrit. Id. 13, 70. in versione Alexandrina respondet verbis יָחַל 2 Sam. 18, 14. et קוה Ies. 5, 2. 3. vid. et *Iensius* Lectt. Luciann. p. 275.

24. *ἀλλ' οὐδενὸς λόγον ποιοῦμαι*] *nihil tamen horum*, quae commemoraui, *curo*, nullius calamitatis rationem habeo: *λόγον ποιεῖσθαι rationem habere, curare* Dionys. Halic. 9. p. 606. *πολλὰ δεομένων τῶν πρεσβυτῶν — λόγον οὐδενὸς αὐτῶν ποιησάμενος, ἐκύρωσε τὴν κόλασιν nullius rationem habens poenas ratas esse iussit.* Herodo. 7, 13. *ὄνειρο μὲν τοῦτο οὐδένα λόγον ἐποιέετο* v. *Wetstenius, Kypkius* ad h. l. et *Dresigius* de Verb. Med. p. 400. *οὐδὲ ἔχω — ἐμαυτῷ*] *neque vitam meam tanti facio* v. 21, 13. Ante *ὡς* subintelligi debet *οὕτως*, quod subinde omitti solet ante *ὡς* et *ὥστε* vid. Bosius de Ellips. sub v. *οὕτως* p. 777 sq. *Schaef.* *ὡς τελειῶσαι — τοῦ Θεοῦ*] *vt cursum meum laeto animo absoluam, et munere defungar a domino Iesu mihi demandato, doctrinam quam Dei beneficio debemus annuntiandi*: *δρόμον* vid. not. ad 13, 25. *εὐαγγέλιον τῆς χάριτος* vid. ad 14, 3.

25. *Iam vero scitote, me nosse, non esse me visurum vos omnes inter quos doctrinam de regno diuino tradens, versatus sum.* „Sapienter hoc iam infert Paulus, sic enim vehementius caetera animos mouent." *Bengelius.* Valde torserunt se in hoc versu explicando interpretes, qui Paulum e prima captiuitate Romana liberatum esse (vid. Proleg. §. de Chronologia libri extr.) et in Asiam rediisse contendunt. Nonnulli statuerunt, omnes illos presbyteros tunc temporis praesentes, mortuos fuisse, cum Paulus in Asiam rediret. Alii negationem

referri posse monuerunt ad πάντες, οὐ πάντες ὑμεῖς ὄψεσθε *non vos omnes videbitis*, quidam vestrum me non videbunt rursus. Potuisse enim fieri, vt licet non omnes, aliqui tamen eum rursus vidissent. Durior interpretatio, cui nec fauet v. 38. Alii denique existimarunt, Paulum post primam captiuitatem in Asiam quidem, sed non Ephesum reuenisse. Omnino tenendum est, Paulum de morte sua verba facientem non prophetam egisse, vt iam verissime monuit *Calouius* ad h. l. „Fac eum rediisse (verbis *Heinrichsii* vtor), etiamsi de fatis Pauli post Romana vincula omnia vaga et ambigua sunt, nil inde sequitur quam illud, vanum hic et inanem timorem ab Apostolo exprimi." Iter longinquum et periculosum erat, quod susceperat; Hierosolymam et Romam tendebat v. 22. 23. 19, 21. et persuasum ei erat, se presbyteros illos non esse requisiturum. Verbum autem οἶδα non semper adhibetur de absoluta rei certitudine, de explorata rei veritate, sed etiam de opinione, animi persuasione v. Matth. 22, 16. Act. 3, 17. 26, 27. ὑμεῖς πάντες — Θεοῦ innuit Ephesinos et alios presbyteros praesentes.

26 sq. *Quare hodie vos contestor, me a pernicie omnium insontem esse.* Si qui forte in posterum perierint, mea praecepta negligendo, falsis doctoribus obediendo, nullam eorum perniciei culpam sustineo, equidem nulla in parte muneri meo defui. καθαρὸς ἐγὼ ἀπὸ τοῦ αἵματος vid. not. ad 18, 6. καθαρὸς construitur cum ἀπὸ more Hebraeorum, qui adiectiuum נָקִי quod vocabulis ἀθῶος (Matth. 27, 24.) et καθαρὸς respondet, sequi iubent particulam מ, vt 2 Sam. 3, 28. v. *Vorstius* de Hebraism. N. T. p. 411. *Fisch.* Est vero etiam haec forma loquendi haud inusitata scriptoribus Graecis, Demosth. in Neaer. p. 528. ἁγιστεύω καὶ εἰμὶ καθαρὰ καὶ ἁγνὴ ἀπὸ τῶν ἄλλων τῶν οὐ καθαρευόντων, καὶ ἀπ' ἀνδρὸς συνουσίας *pia et pura sum et munda a caeteris immundis, et a concubitu viri.* Sunt verba iurisiurandi ministrarum

Bacchi. Ioseph. Ant. 4, 8. *καθαρὰς ἀναβοησάντων τὰς χεῖρας ἔχειν ἀπὸ τῦ φόνυ puras se proclament a caede habere manus* vid. *Kypkius* ad h. l. *ὑπεσειλάμην* cf. not. ad v. 20. *βυλὴν τῦ Θεῦ iussa, voluntatem Dei*, intelligitur doctrina christiana, quae v. 25. dicitur *βασιλεία τῦ Θεῦ* (Marc. 10, 29. coll. Luc, 18, 29.) et v. 24. *εὐαγγέλιον τῆς χάριτος τῦ Θεῦ.*

28. Antequam ad huius loci interpretationem accedimus, vera et genuina eius lectio constituenda est. Scilicet pro *ἐκκλησίαν τῦ Θεῦ*, quam lectionem vulgaris textus exhibet, in aliis libris legitur *τῦ κυρίυ*, in aliis *τῦ κυρίυ καὶ Θεῦ* vel *κυρίυ Θεῦ*, in aliis *Χριςῦ*. 1) Lectio *τῦ Θεῦ* non nisi in libris recentioribus, iisdemque vel prorsus contemnendis, vel misere, multis saltem in locis, interpolatis deprehenditur v. *Wetsten.* et *Griesbachius* ad h. l. Codex quidem Vaticanus, ap. *Birchium* 1209. ap. *Griesbachium* litera B. signatus, exhibet *Θεῦ*, vid. *Griesbachii* edit. sec. N. T. Addenda ad Act. App. p. 34. et *Gableri Journal für auserles. theol. Literatur* B. 5. p. 37. sed manifesto interpolatus est, et genuinum *κυρίυ* correctum in *Θεῦ*, cum in lectione *τῦ αἵματος τῦ ἰδίυ*, de qua deinceps dicendi locus erit, consentiat cum codd. quibuscum aliis in locis consentit, quique lectionem *κυρίυ* exhibent v. *Gableri Neues theol. Journal Jahrg.* 1799. p. 409. Ex versionibus antiquis non nisi Vulgata et Syra posterior hanc lectionem tuentur, sequuntur eam etiam Athanasius (in epistola ad Serapionem, quae incipit *τὰ γράμματα*, sed ibi nonnulli codd. habent *Χριςῦ*, vnus *Κυρίυ*) Basilius (moral. reg. 80. c. 16. dubitat tamen *Wetstenius* an recte editus sit, nam in breuiario legitur *πρόβατα Χριςῦ*) Epiphanius (Ancorat. c. 69. et Haeres. 74.) Chrysostomus ad h. l. ter (sed commentarius postulare videtur *Κυρίυ*, vt acute vidit *Millius*) Oecumenius (Scholia in Act.) Ambrosius (Lib. 2. de Spiritu S. extr.) Fulgentius (ad Petrum diac. de fide c. 19.) et nonnulli alii. Formula *αἷμα Θεῦ* vsi sunt Ignatius (epist.

ad Ephes. init. *μιμηταὶ ὄντες Θεᾶ, ἀναζωπυρήσαντες ἐν αἵματι Θεᾶ cum imitatores filii Dei, excitando vos per sanguinem Dei.* Sed in altera epist. recensione extat Χρισᾶ.) alii, v. *Wetstenius* ad h. l. Verum non defuerunt, qui non solum ipsi sollicite ab hac aut simili formula abstinerent, eamque vituperarent, sed etiam diserte dicerent, nusquam scriptores sacros de sanguine Dei esse locutos, veluti Origenes, Athanasius, vid. *Wetstenius.* Probarunt lectionem Θεᾶ, *Beza*, *Hwiidius*, *Millius*, *Whitby*, *Wolfius* in Curis ad h. l. quibus probabile videtur, ad oram codicis cuiusdam adpositum esse Κυρίᾶ, vel interpretationis caussa, vel quod absonum visum esset, si sanguis Deo tribuatur. II) Κυρίᾶ exhibent codd. diuersarum familiarum optimi ACDE. 13. 15. 18. 36 in textu. 40. 69. versio Sahidica, Copt. Syr. post. in margine Syriace. Armen. Irenaeus 3, 14. Constitut. Apost. 2, 61. Eusebius in Ies. 53. Athanasius ad Serap. 1. in MS. Ammonius in Catena, Hieronymus in Tit. 1, 5. Augustinus contra Parmenianum 1, 6. Sedulius in Tit. 1, 7. alii, v. *Wetstenius* et *Griesbachius*, qui posterior hanc lectionem in ordinem recepit, eamque praeferendam esse iudicarunt *Grotius*, *Clericus*, *Wetstenius*, omnesque nostra aetate artis criticae peritissimi. III) Κυρίᾶ Θεᾶ legitur in cod. 3. et inuerso ordine Θεᾶ καὶ Κυρίᾶ in cod. 47. Κυρίᾶ καὶ Θεᾶ (quam lectionem *Matthaeius* in textum recepit) plures codd. habent ap. *Wetstenium*, *Birchium*, *Griesbachium*, in quorum tamen numero nullus ex antiquissimis reperitur; versio nulla huic lectioni fauet, praeter Arabicam polyglottorum et Slauonicam, nec in vllius patris siue Graeci, siue Latini scriptis deprehenditur, si vnum excipias Theophylactum. IV) Χρισᾶ Syrus cum suo sequaci Arabe Erpeniano, et pauci patres, Origenes, Athanasius, Theodoretus in Philip. 1. Basilius moral. reg. 80. in breuiario, habent. — Vera lectio haud dubie est *τὴν ἐκκλησίαν τᾶ Κυρίᾶ.* Ea enim 1) nititur auctoritate codd. antiquissimorum, versionum veterum, et patrum multorum ac vetustorum. 2)

Coetus christianorum in N. T. nunquam vocatur ἐκκλησία Κυρίου, sed ἐκκλησία Θεοῦ v. 1 Cor. 1, 2. 10, 32. 11, 22. 15, 9. 2 Cor. 1, 1. Gal. 1, 13. 1 Tim. 3, 5. 15. et ποίμνιον τοῦ Θεοῦ 1 Petr. 5, 2. est ergo lectio insolentior, et Κυρίου facile a librariis mutari potuit in vsitatius ἐκκλησία Θεοῦ. Commode autem dici potuit ἐκκλησία Κυρίου, cum Christus ecclesiam vocarit ecclesiam suam Matth. 16, 18. et ipse dicatur ecclesiae caput, illa autem ipsius corpus Eph. 1, 22 sq. Col. 1, 24. add. Rom. 16, 16. Obiecerunt quidem lectionem ἐκκλησίαν Θεοῦ propterea esse praeferendam, quod ea sit vsui loquendi Paulino conuenientior. Sed vt scienter monuit *Griesbachius*, sermonis huius summam nos Paulus ipse in literas retulit, sed Lucas, qui ἐκκλησίαν simpliciter absque vllo adiuncto ponere solet. Non ergo ad stilum Paulinum prouocari potest. Distinguitur praeterea in hac oratione Pater a Filio semper ita, vt ille Θεὸς, hic Κύριος appelletur v. 19. 21. 24. 25. 27. 32. 35. vnde non probabile est ab hac norma hoc loco Lucam recessisse. 3) Non dici potest vocem insolentiorem et duriorem praeferendam esse notiori, adeoque τοῦ Θεοῦ, cum Deo tribuatur αἷμα, praeoptandum esse. Sed non semper vocabulum ignotius vera lectio, notius falsa est. vid. ad Matth. 23, 25. Praeterea isto aeuo, vt *Griesbachius* ad h. l. obseruauit, quo codices hodie superstites scripti fuerunt, formula αἷμα Θεοῦ nec prorsus insolens erat, neque dura et falsa esse videbatur catholicis plerisque. 4) Facile ostendi potest, quomodo lectiones Θεοῦ, Θεοῦ καὶ Κυρίου et Χριστοῦ extiterint. Lectio Θεοῦ irrepere potuit, cum voces Θεὸς, Κύριος, Χριστὸς per compendium scriberentur ΘΟΣ, ΚΟΣ, ΧΟΣ, ΘΟΥ, ΚΟΥ, ΧΟΥ, potuit ab aliis Κυρίου mutari in vsitatius Θεοῦ vid. supra n. 2. potuit etiam ab orthodoxis in aliis libris reponi Θεοῦ. Lectio Χριστοῦ interpretamentum redolet, definiendo sensui vocabuli ambigui Κυρίου destinatum. Lectio denique Κυρίου Θεοῦ et Θεοῦ καὶ Κυρίου manifesto e duabus diuersorum librorum lectionibus conflata est, et particula καὶ glossematis index est, vid.

not. ad Marc. 6, 51. et cum duae lectiones iunctim exhibentur, ea quae extat sola in pluribus monumentis, antiquioribus et potioribus, prior adfuisse censenda est illa, quae sola non inuenitur, nisi in monumentis paucis recentioribus et minoris pretii, vt recte praecepit *Griesbachius*. — Variant vero etiam libri veteres in verbis huius versus vltimis. Scilicet pro *διὰ τῦ ἰδίυ αἵματος* codices praestantissimi ACDE et nouem alii apud *Wetstenium*, *Birchium* et *Griesbachium*, vnus apud *Matthaeium*, vers. Arm. Slau. legunt: *διὰ τῦ αἵματος τῦ ἰδίυ*, quam lectionem etiam *Griesbachius* in contexta migrare iussit. Haec vero ipsa lectio duplici modo explicari potest; vel: cum articulus haud raro repeti soleat vid. ad Ioh. 10, 12. *ecclesia Dei s. Domini, quam suo sanguine sibi acquisiuit*, vel: vt ad *ἰδίυ* cum *Döderlinio* (Instit. theol. T. 1. §. 105. Obs. 4.) subintelligatur *υἱῦ ecclesia Dei s. Domini, quam sanguine sui ipsius filii acquisiuit*. Iam vero vocatur quidem Iesus *ἴδιος υἱὸς τῦ Θεῦ* Rom. 8, 32. sed ellipsis *υἱῦ* in hac voce idoneo sacri codicis exemplo confirmari nequit. Praeferenda ergo est prior verborum interpretatio; *ecclesia Domini, quam sua morte sibi acquisiuit*.

προσέχετε οὖν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ] *Quare vobis ipsis et toti gregi prospicite*. Prospicite saluti vestrae ita, vt officiis vestris satisfaciatis, vt de veritatis via nunquam deflectatis, et doctrinae puritatem cum vitae sanctitate coniungatis. Prospicite gregis saluti, vt in doctrina salutari incrementa capiat, et vitam agat huius doctrinae regulis atque praeceptis consentaneam. *ποιμνίον* *grex*, h. l. coetus sectatorum Christi, ecclesia christiana v. Luc. 12, 32. Ioh. 10, 3 ss. 1 Petr. 5, 2, etiam in libris V. T. populus Dei saepius cum grege, doctores cum pastoribus comparantur v. Ps. 77, 21. 78, 52. Ies. 63, 11. Ier. 23, 2 sq. Ezech. 34, 11. *ἐν ᾧ ὑμᾶς — ἐπισκόπους*] *cui vos Spiritus sanctus praefecit curatores*, non sine nutu ac voluntate Dei, diuina prouidentia dirigente ac moderante constituti estis ecclesiae curatores.

Alii explicant: per Iesu legatos Spiritu diuino afflatos, quos Deus in munere administrando adiuuat 5, 3. Omnia quae faciunt ad promouendam amplificandamque religionem christianam, ad incrementum ecclesiae, ex vsu loquendi scriptorum N. T. ad Deum et πνεῦμα Θεοῦ siue ἅγιον referuntur. ἐπίσκοποι dicuntur omnino *ii, qui alicui rei praesunt cum auctoritate, quorum curae rei alicuius administratio commissa est* v. *Bosii* diss. de etymologia Graeca ad calcem exercitt. in N. T. p. 23. eodem modo Hebraei adhibere solent nomen פקיד vt sit *praefectus, rector*, quod Alexandrini vertunt ἐπίσκοπος Num. 31, 14. Iudd. 9, 28. in N. T. ἐπίσκοποι dicuntur *praefecti ecclesiarum*, quorum erat curam agere singulorum et saluti communi quantum possent, quouis modo prospicere. Hi ἐπίσκοποι nuncupantur etiam ποιμένες Eph. 4, 11. sed ποιμὴν indicat eum, qui aliorum res curat, qui caeteris praeest, eorumque saluti prospicere debet, et ποιμαίνειν notat, *regere, gubernare* vid. not. ad Matth. 2, 6. Ioh. 10, 12. add. 1 Petr. 5, 2. Iidem porro qui in libris N. T. vocantur ἐπίσκοποι et ποιμένες, appellantur etiam πρεσβύτεροι, quod temere nonnulli negarunt, atque de discrimine episcoporum et presbyterorum in primitiua ecclesia hallucinati sunt. Etenim quos Paulus h. l. compellauit ἐπισκόπους, ii v. 17. dicuntur πρεσβύτεροι add. Tit. 1, 5. 7. reperiuntur etiam loci N. T. vbi episcoporum tantum et diaconorum mentio fit, omissis presbyteris, qui tamen praeteriri non potuissent, si ordo episcoporum diuersus fuisset ab ordine presbyterorum v. Phil. 1, 1. add. 1 Tim. 3, 1—10. Nullum omnino in N. T. reperitur vestigium magni illius discriminis episcoporum a presbyteris, quod posteriori aeuo locum habuit. Imitabantur christiani aetate Apostolorum in constituendis sacris ritus et disciplinam synagogae Iudaicae, atque adeo ἐπίσκοποι s. πρεσβύτεροι similes erant Archisynagogis Iudaeorum, qui etiam dicebantur זקנים, πρεσβύτεροι, quos Philo in libr. Resp.

Noe p. 595. T. 1. *ἱεροφάντας sacrorum praefectos* dicit. Praeerant autem Iudaeorum *πρεσβύτεροι* s. זקנים qui etiam dicebantur פרנסים *praefecti, praepositi* v. *Vitringa* de synagoga vet. p. 621. synagogis ita, vt quaecunque in iis ad cultum diuinum pertinerent, recte componerent et moderarentur. Qui autem constituebantur praefecti synagogae, erant doctores legum Mosaicarum periti, erat enim iis de iure respondendum, v. Vitringa l. l. p. 638 ss. *Seldenus* de synedriis vet. Hebr. Lib. 1. c. 14. Sic quoque episcopi s. presbyteri christiani, qui in locum *τῶν ἀρχισυναγωγῶν* et זקנים Iudaeorum successerunt, singulis christianorum coetibus praefecti erant, ita vt doctrinae integritatem et morum sanctitatem obseruarent, et cauerent ne quid res publica christiana detrimenti caperet. Hoc plures loci N. F. abunde docent. Nam qui hoc in cap. v. 17. *πρεσβύτεροι* dicuntur, v. 28. iubentur *ποιμαίνειν τὴν ἐκκλησίαν, προσέχειν τῷ ποιμνίῳ* et 1 Tim. 5, 11. memorantur *προεστῶτες πρεσβύτεροι*, et *ἐπισκόπας* Paulus 1 Tim. 3, 5. vult *ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ* add. 1 Petr. 5, 1. 2. dicuntur *ἡγούμενοι* Hebr. 13, 7. 17. 24. Quod autem attinet muneris presbyterorum partes, variis disputationibus virorum doctorum agitata est quaestio, fuerintne etiam presbyteri s. episcopi ad tradenda religionis christianae praecepta constituti? Ac plures quidem statuerunt, munus episcoporum totum in moderamine cultus christianorum sacri positum fuisse, quo curarent, omnia recte in ecclesia et communi vsui conuenienter fieri, secus sentientes monerent et corrigerent; docuisse quidem etiam episcopos, si potuissent et voluissent, religionis tradendae caussa lectos constitutosque non fuisse. Defenderunt hanc sententiam praeter alios *Dodwellius* in Diss. 6. ad Cyprianum de presbyteris doctoribus §. 1 sqq. (qui discrimen inter presbyteros docentes et regentes obtinuisse statuit) *Vitringa* de synagoga vetere p. 493. (qui e tenui sorte et conditione primae ecclesiae christianae praeter omne consilium aut culpam Apostolo-

rum hoc mali accidisse putat, quod non omnes a singulis coetibus christianis electi presbyteri, apti fuerint etiam ad docendum) *Iust. Henr. Boehmerus* in diss. iur. eccles. diss. VII. (ed. 2. p. 389 sq. 391 sqq.) et in Obss. ad *Petri de Marca* dissertationes de concordia sacerdotii et imperii Obs. 5. ad Lib. 1. c. 2. §. 5. ed. Bamberg. 1788. p. 128 sq. 137. *Michaelis Anmerkk. üb. die Briefe an die Galater, Epheser* etc. ad 1 Tim. 3, 1. 5, 17. et *Forbigerus* in Diss. de muneribus ecclesiasticis aetate Apostolorum. Lips. 1776. 4. Contrariam vero sententiam, nempe presbyteros Apostolorum aetate ad *docendum* populum, non minus quam ad moderandam ecclesiam *constitutos*, atque ex ipso *instituto Apostolorum* per ipsam muneris iisdem commissi rationem ad *docendum obstrictos* fuisse, post *Danouium* in Diss. de episcopis tempore Apostolorum p. 43 sqq. nuper docte et accurate defendit *Gablerus*, in Diss. de episcopis primae ecclesiae christianae eorumque origine Ienae 1805. 4. E disertis nimirum N. T. locis, effici potest, presbyteros etiam ad docendum fuisse constitutos. Etenim in epp. ad Timoth. et Titum hoc inprimis vrget Paulus, vt ii modo eligantur in ecclesiis presbyteri, qui praeter alias virtutes memoratas, haud carerent dono bene ac recte alios docendi et aduersarios redarguendi. Sic Tit. 1, 9. ab eo, qui ad episcopi s. presbyteri munus admittatur, requirit Apostolus, vt sit δυνατὸς παρακαλεῖν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῇ ὑγιαινούσῃ, καὶ τοὺς ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν, et 1 Tim. 3, 2. scribit, episcopum esse debere διδακτικὸν i. e. ad alios instituendos idoneum. Porro 1 Cor. 12, 25. 29. recensentur munera ecclesiastica, in quibus omittuntur ἐπίσκοποι s. πρεσβύτεροι (qui tamen non omittendi erant) eorumque loco memorantur διδάσκαλοι. Erant igitur, vt recte monet *Gablerus* l. l. p. 23. episcopi s. presbyteri primae ecclesiae *doctores ordinarii* ecclesiarum, sicuti Apostoli et Prophetae ante eos commemorati ad *doctores extraordinarios* pertinebant. Etiam Eph. 4, 11. memorantur ποιμένες (i. presbyteri s. episcopi)

καὶ διδάσκαλοι presbyteri iidemque doctores. Pro iisdem enim declarari ποιμένας καὶ διδασκάλους ipsa particula καὶ docet. Quodsi enim ποιμένες alii censendi essent quam διδάσκαλοι scripsisset Apostolus τοὺς δὲ ποιμένας, τοὺς δὲ διδασκάλους, cum reliquos ministros doctrinae et ecclesiae hac construendi ratione distinxerit. 1 Thess. 5, 12. coniunguntur προϊστάμενοι (praefecti, episcopi) et νουθετοῦντες doctores, atque iidem pronuntiantur; vox generalior κοπιῶντας accuratius explanatur verbis προϊστάμενοι et νουθετοῦντες vid. ibi *Koppius*. add. Hebr. 13, 7. vbi legitur: μνημονεύετε τῶν ἡγουμένων ὑμῶν, οἵτινες ἐλάλησαν ὑμῖν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ· sed ἡγούμενοι sunt προϊστάμενοι 1 Thess. l. l. Hierosolymis quoque, vt patet ex Act. 11, 30. 15, 22. erant presbyteri. Sed non poterat, vt praeclare obseruauit *Gablerus* l. l. p. 29. praesentia Apostolorum, quippe qui ecclesiae Hierosolymitanae non essent adstricti, impedire, quo minus presbyteri Hierosolymitani *ordinarii* illi moderatores ecclesiae et ipsi docerent. Coetui enim christianorum Hierosolymitano suffecisse non videtur institutio Apostolorum, qui huc illuc commearent, essentque aliis permultis districti laboribus, quare haud superflua erat institutio a doctoribus ecclesiae ordinariis h. e. a presbyteris repetenda. Denique 1 Tim. 5, 17. legitur, quicunque munere presbyteri bene fungantur, iis lautius deberi stipendium, praesertim si non doceant omnino, sed si id agant cum summa animi intentione, si studiosissime doceant κοπιῶντες ἐν λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ, nam τὸ προΐστασθαι pertinet ad omnes muneris partes, etiam ad τὸ, διδακτικὸν εἶναι coll. 1 Tim. 3, 2. cf. omnino *Gablerus* l. l. p. 29 sqq. Itaque ποιμαίνειν cum adhibetur de ecclesiarum rectoribus, referendum est tum ad doctrinam, tum ad disciplinam eccl. coll. 1 Tim. 3, 2. infra v. 30. 31. Quo acrius presbyteros illos Apostolus excitet, vt ecclesiae saluti prospiciant, in memoriam iis reuocat, Christum morte sua ecclesiam sibi acquisiuisse, adeoque declarat, gratis

ter eos in Deum qui ipsis curam ecclesiae commiserit, et Christum peccaturos esse, si eius mancipium negligant. ἣν περιεποιήσατο *quam sibi acquisiuit*, quae eum colere, eum dominum agnoscere debet. Sic 1 Petr. 2, 9. christiani dicuntur λαὸς εἰς περιποίησιν. Tit. 2, 14. λαὸς περιούσιος. Sicut et ciuitas Iudaeorum dicebatur סגלה עם Exod. 19, 5. Deut. 7, 6. al. Med. περιποιεῖσθαι notat: *sibi aliquid acquirere, vindicare* Thucyd. 1, 15. ἰσχὺν περιποιήσαντο οὐκ ἐλαχίστην *potentiam non paruam sibi comparauerunt.* add. 1 Tim. 3, 13. v. *Dresigius* de Verb. Med. p. 178. synonymum est ἰδιοποιεῖσθαι vid. τὰς ὁ 2 Sam. 15, 6. coll. 7, 23 sq.

29. Rationem porro praeceptionis suae subiungit Apostolus desumtam a periculo quod imminebat ecclesiae. ἐγὼ γὰρ οἶδα τοῦτο — ποιμνίου] scio enim fore vt post meum discessum lupi truces vos adoriantur, (ex aliis coetibus coll. v. 30.) *gregi minime parcentes.* Vox λύκοι cum apud profanos tum apud sacros scriptores saepe a propria significatione ad impropriam transfertur. Vsurpatur nimirum de hostibus violentis et callidis Artemidor. Onirocr. 2, 11. λύκος — σημαίνει — καὶ ἐχθρὸν δὲ βίαιόν τινα καὶ ἁρπακτικὸν καὶ πανοῦργον vid. *Albertius* ad h. l. Sic Matth. 10, 16. Iudaei doctrinae christianae infensi, Apostolorum vitae atque saluti insidiatori comparantur cum lupis, vt falsi doctores Matth. 7, 15. Sic quoque h. l. innuuntur doctores falsi, simili ratione christianorum coetui et rebus eorum summam perniciem afferentes, vt lupi rapaces gregi, quam adoriuntur. Esse autem per τοὺς λύκους intelligendos doctores falsos, verba quae v. 30. leguntur: ἄνδρες λαλοῦντες διεστραμμένα, affatim docent. His enim verbis ostendit Paulus, quales lupi intelligendi sint. Neque adeo audiendus est *Grotius*, qui nomine λύκοι significari putat persecutores christianorum, et de persecutione eorum sub Nerone cogitat. His vero christianorum aduersariis presbyteri opponere

sese non poterant, nec vigilantia (v. 31.) eos remouere, eorumque conatus irritos reddere. Sed falsos doctores vigilanter neruoseque defendere poterant a coetu, erroribus inualescentibus sese opponendo, veritatemque docendo. *βαρὺς noxius, crudelis* Diog. Laërt. 1, 7. 2. Liban. ep. 1041. v. *Kypkius* ad h. l. *Irmischius* ad Herodi. 7, 3. 1. *μετὰ τὴν ἄφιξίν μυ post meum discessum: ἄφιξις profectio, discessus, abitus* Demosth. de pace p. 60. *τὴν ἄφιξιν εἰς τὺς πολεμίυς ἐποιήσατο.* Plato ep. 7. iter suum in Siciliam vocat *τὴν εἰς Σικελίαν ἄφιξιν*. add. Herodi. 3, 1. 1. 3 Macc. 7, 18. v. *Albertius* ad Hesych. T. 1. p. 645. *Kypkius* ad h. l. *μὴ φειδόμενοι τῦ ποιμνίυ* gregi perniciosissimi.

30. *καὶ ἐξ ὑμῶν αὐτῶν* e vestris ecclesiis. Alii: e vestra ecclesia, vestrae vrbis incolis v. ad v. 18. *διεστραμμένα* id. qd. *σκολιὰ* (Act. 13, 10.) *peruersa* (Matth. 17, 17.) h. l. explicandum est de erroribus, doctrina falsa. Nam veritas comparatur cum via recta, errores, falsum, cum via curua. Sic Arrian. diss. Epictet. 1, 29. *δόγματα ὀρθὰ* praecepta recta opponit *διεστραμμένοις* peruersis v. *Kypkius* ad h. l. *τῦ ἀποσπᾷν τὺς μαθητὰς ὀπίσω αὐτῶν*] *vt Iesu sectatores abductos*, a vera doctrina *suos faciant*, ad se pelliciant. *ἀποσπᾷν* dicuntur, *qui vi abstrahunt aliquem a persona vel loco* v. Herodi. 5, 6. 3. vel *alio quocunque modo abstrahunt*, etiam persuasionibus, blanditiis etc. ap. Ael. H. V. 13, 32. de Callisthone meretrice: *ἐγὼ μὲν, ὦ Σωφρονίσκυ, κρείττων εἰμί σῦ· σὺ μὲν γὰρ οὐδένα τῶν ἐμῶν δύνῃ ἀποσπᾶσαι, ἐγὼ δὲ, ἐὰν βύλωμαι, τὺς σὺς πάντας ego quidem, o Socrates, multum tibi praesto, cum tu neminem ex meis possis abstrahere, ego vero, cum libitum est, tuos omnes.* v. *Elsnerus*, *Raphelius* Polyb. p. 385. *Kypkius* ad h. l. *Dresigius* de Verb. Med. p. 202 sq. *Abreschius* in Obss. Miscell. Vol. 10. p. 210. *ὀπίσω αὐτῶν* ita vt ipsos sequantur, eorum sectatores fiant v. ad Matth. 4, 19.

31. *διὸ γρηγορεῖτε quare vigilate*, sedulo cauete, ne decipiant christianos, et fructus laborum meorum pereant: γρηγορεῖν adhibetur etiam de iis, qui partes suas bene agunt, cauti sunt et diligentes vid. ad Matth. 24, 42. *τριετίαν per triennium.* At 19, 10. per biennium Paulus in schola Tyranni docuisse dicitur. Neque tamen ille locus nostro repugnat. Lucas ibi tantummodo tempus designat, quo Paulus in schola Tyranni docuit, quod fuit biennium, Paulus vero omne illud complectitur, quod Ephesi exegit. Biennio igitur annumerandi sunt tres menses, quibus in synagoga docuit v. 19, 8. tum etiam tempus illud, quo Ephesi docuit, cum primum illuc venisset cum Aquila et Priscilla v. 17, 18. *τριετία* est ergo numerus rotundus, magna pars anni tertii pro anno habetur v. *Witsii* Melettem. Leidens. p. 112. et *Wolfius* in Curis ad h. l. *νύκτα καὶ ἡμέραν* assidue Luc. 2, 37. 1 Thess. 2, 9. 3, 10. *μετὰ δακρύων νουθετῶν* enixe, grauiter cohortatus sum ad virtutis et veritatis studium. Fideliter singulos institui, cauete igitur ne meum laborem negligentia et socordia irritum reddatis, imitamini potius meum exemplum. *ἕκαστον*, in codd. et verss. nonnullis additum legitur *ὑμῶν*, quod tamen additamentum profectum est a grammaticis.

32. *καὶ τανῦν — τῆς χάριτος αὐτοῦ] et iam vos fratres Deo committo et doctrinae, quam ipsius beneficio debemus* v. 14, 3. 20, 24. *ich überlasse euch Gott, und der Leitung seiner Lehre: παρατιθέναι committere aliquid alicuius curae, fidei, tutelae* v. Luc. 23, 24. *τῷ δυναμένῳ ἐποικοδομῆσαι] quae potest vos prouehere: τῷ δυναμένῳ* praeeunte interprete Vulgato, *Beza*, *Bengelius*, *Heumannus*, alii, coniungunt cum remotiori *Θεῷ*, sed hoc hyperbaton non est necessarium. Rectius Syrus, Arabs, *Erasmus*, alii, referunt ad *λόγον*, doctrina, si ei adhaerebant, efficiebat, vt incrementa caperent cognitionis, fidei et pietatis. Metaphora depromta est ab aedificio quod paulatim surgit v. Eph. 2, 20. 1 Cor. 3, 10.

καὶ δοῦναι ὑμῖν κληρονομίαν et vobis alterius vitae *felicitatem largiri*. Vocabulum κληρονομία Hebr. נחלה *possessio, occupatio*, κατ' ἐξοχὴν in literis sacris vsurpari solet de Palaestinae possessione secura et tranquilla. Ea, vt constat ex prophetarum Hebraeorum scriptis, erat imago felicitatis summae. Hinc κληρονομία in libris N. T. transfertur ad felicitatem in regno Messiano exspectandam v. Eph. 1, 14. 1 Petr. 1, 4. *Koppius* ad Gal. 3, 18. nos ad Matth. 5, 5. *ἐν τοῖς ἡγιασμένοις πᾶσιν cum omnibus* Deo *consecratis* i. christianis. ἡγιασμένοι id. qd. ἅγιοι vid. ad 9, 13. ἐν positum est pro σὺν vt Luc. 14, 31. Iud. 14. vt Hebr. ב poni solet pro עם v. Deut. 10, 9. Num. 20, 20. *Noldius* Concordd. Particc. p. 145.

33 sq. Memorat, se non lucri caussa doctrinam Christi tradidisse, sed propriis manibus sibi victum parasse, et comitum quoque suorum necessitatibus inseruiisse. Atque hoc exemplum suum presbyteris congregatis imitandum proponit v. 34. *ἀργυρίου — ἐπεθύμησα] nullius argentum, aurum, aut vestimenta concupiui*. Non inhiaui diuitiis. ἱματισμὸς indicat vestimenta splendida, pretiosa, quarum apparatum diuitiis annumerare solebant Hebraei v. not. ad Matth. 6, 19. et *Hezelius* ad h. l. 34. *Ipsimet nostis has meas manus, mihi et collegis meis necessaria suppeditasse*. ταῖς χερσίαις victum et amictum mihi comparaui opera manuaria v. Act. 18, 3. τοῖς οὖσι μετ' ἐμοῦ concise dictum, pro, καὶ τῶν ὄντων μετ' ἐμοῦ. De formula μετά τινος εἶναι v. ad Matth. 12, 3. Marc. 5, 40. *αἱ χεῖρες αὗται has manus*, δεικτικῶς, protendebat manus, cum haec diceret. ὑπηρετεῖν *suppeditare, subministrare* Xen. H. Gr. 5, 2. 24. ὥστε ἐκεῖθεν πάντα ὑπηρετεῖσθαι, ὅσων ἂν δέησθε. add. Mem. 2, 4. 7.

35. Omnino meo exemplo vobis demonstraui, nos tali modo laborando subleuare debere inopes. πάντα scl. κατὰ id. qd. πάντως omnino Xen. Anab. 1, 3. 10.

v. *Schleusneri* Lex. sub h. v. Posset tamen etiam πάντα copulari cum verbo ὑπηρέτησαν v. 34. ὑπέδειξα id. qd. ὑπόδειγμα ὑμῖν ἔδωκα Ioh. 13, 15. ἀντιλαμβάνεσθαι frequenter ponitur de iis, qui benefici sunt erga pauperes Sir. 29, 12. ἀντιλαβȣ. πένητος *succurre pauperis inopiae* cf. de hoc verbo not. ad Luc. 1, 54. Per τȣς ἀσθενȣ̃ντας *Beza*, *Er. Schmidius*, *Limborchius*, *Bengelius*, alii, intelligunt, infirmos, homines rudioris ingenii, qui facile offenduntur Rom. 14, 1. qui adeo, si Paulus mercedem, alimenta ab auditoribus suis postulasset, offendi potuissent, et existimare eum lucri caussa doctrinam euangelii praedicare, et ita offensi, labi, atque euangelii praedicationem suspectam habere potuissent. *Morus* et *Rosenmüllerus* ἀσθενȣ̃ντες ambigue dictum putant, vt formulae ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ἀσθενούντων sententia insit haec: opitulari inopibus (quales erant collegae Apostoli), et se accommodare ad imbecillitatem rudiorum. Sed ἀσθενȣ̃ντες sunt *pauperes*, *inopes*, qui non possunt laborando (κοπιῶντας) sibi ad vitam tuendam necessaria comparare. Hanc explicationem confirmat dictum Christi, quod statim affertur, et v. 34. vbi sermo erat de beneficiis a Paulo in pauperes collegas collatis. Scholiast. ad Aristoph. Pac. 668. ἀσθενȣ̃ντας· ἀντὶ τȣ̃ ἐν ἐνδείᾳ ὄντας. v. *Raphelius* Obss. Herodo. p. 384. et *Bielii* Thes. h. v. μνημονεύειν — ἢ λαμβάνειν] *et memores esse dicti domini Iesu: beatiorem esse qui det, quam qui accipiat.* Nusquam in libris Euangelistarum haec sententia, quam Paulus Iesum protulisse ait, his iisdem verbis legitur. Quare haud pauci hoc dictum non pro Christi, sed Pauli dicto habuerunt, qui ex pluribus Christi effatis in Euangeliis occurrentibus, vel Luc. 14, 12. 16, 9. 18, 22. Matth. 17, 24. hoc epiphonema eruerit, atque adeo sua recitarit verba, conuenientia iis, quae a Iesu data occasione pauperum curam commendante dicta fuissent. Hanc sententiam suam frustra firmare nituntur eo, quod non τȣ̃ λόγȣ, sed τῶν λόγων μνημονεύειν Paulus praeceperit. Sed iam Chrysostomus,

Theophylactus, omnesque grammatici ii, qui in codd. τῶν λόγων explicuerunt glossemate τῦ λόγυ vel τὸν λόγον, recte vnum tantum sermonem intellexerunt, et verba ὅτι αὐτὸς εἶπε clarissime docent, Paulum ad verba quaedam Christi respexisse. Memorauit ergo Paulus h. l. sermonem Christi ἄγραφον, quem ab iis accepit, qui cum Christo versati memoria tenebant hoc dictum, vt alia multa eius dicta, quae Euangelistae literis non consignarunt. Plura huius generis I. C. dicta, quae a primis christianis vsurpabantur, in Patrum libris occurrunt v. *Fabricii* Cod. Apocr. N. T. P. 1. p. 321. et *Koernerus* de sermonibus Christi ἀγράφοις Lips. 1776. 4. Caeterum similes sententiae etiam in libris scriptorum exterorum occurrunt: Artemidor. Oniroer 4, 3. δωρεῖσθαι καὶ διδόναι κρεῖττον ἢ λαμβάνειν. Ael. H. V. 13, 13. ἄμεινόν ἐςι πλυτίζειν ἢ πλυτεῖν *melius est alios diuites reddere, quam ditescere*. Aristot. Nicom. 4, 1. μᾶλλον ἐςι τῦ ἐλευθέρυ τὸ διδόναι, οἷς δεῖ, ἢ λαμβάνειν ὅθεν δεῖ. add. Sir. 4, 31. cf. *Wolfius*, *Wetstenius* et *Heumannus* ad h. l. μακάριον μᾶλλον *beatius* vid. de hac loquendi forma *Glassius* Phil. S. p. 39 sq.

37. 38. Tenerrimi et suauissimi affectus hic regnant. *Bengel.* ἐπιπεσόντες — αὐτὸν vid. ad Luc. 15, 20. Apud Orientis populos amici qui conueniunt, vel discedunt, inter se osculari solent, ita, vt manui, vel ori, vel humero oscula figant v. *Harmari Beobachtt. üb. d. Orient* Th. 2. p. 60 sq. *Hezelius* ad h. l. et ad Exod. 18, 7. ὀδυνώμενοι μάλιςα *maxime dolentes* vid. ad Luc. 2, 48. ἐπὶ τῷ λόγῳ, coll. v. 25. ᾧ εἰρήκει pro ὃν vid. ad Marc. 7, 13. προέπεμπον cf. not. ad 15, 3. εἰς *vsque ad* Polyb. 1, 40. συνεδίωξαν εἰς τὸν τάφρον *persecuti sunt vsque ad fossam* Herodo. 2, 158. τῇ ἐς τὴν ἐρυθρὴν θάλασσαν φερέσῃ. v. *Horrerus* Obss. Herodo. c. 42.

CAPVT XXI.

1. Posteaquam Paulus presbyteris valedixerat, Mileto venit Caesaream, ibi diuersatur apud Philippum 1—8. ab Agabo de malis ipsi Hierosolymis imminentibus monetur 10 sq. sed propositi tenax iter persequitur. Venit Hierosolymam 15. beneuole excipitur ab Apostolis et presbyteris 18 sqq. Iudaei tumultum contra eum excitant 27. et actum fuisset de Paulo, nisi Lysias tribunus eum saeuientium manibus eripuisset 28 sqq. *ὡς δὲ ἐγένετο — Πάταρα]* *cum ab eorum amplexibus diuulsi soluissemus, vento secundo nauigauimus Coum, postridie Rhodum, atque inde Patara.* Ἀποσπᾶσθαι dicuntur inprimis amici, qui sibi inuicem valedicentes, vix auelli possunt et discedere v. *Hemsterhusius* ad Lucian. T. 1. p. 256. Sic Eurip. Alc. 287. *οὐκ ἠθέλησα ζῆν ἀποσπασθεῖσα σε.* add. not. ad 20, 30. *εὐθυδρομήσαντες* v. 16, 11. ἡ Κῶος vel *Κέως*, et contracte *Κῶς*, *Cos*, insula maris Aegaei, frugum ferax, vini optimi larga, Hippocratis et Apellis patria. Erat etiam in hac insula frequens bombyx, e cuius lanugine subtilissima vestes tenuissimae conficiebantur, *vestes Coae* dictae. Propert. 1, 2. 2. cf. Strabo 2. p. 186. B. 14. p. 971. A. Plin. H. N. 11, 22. *Cellarii* Geogr. Ant. Lib. 3. c. 2. p. 22. In accusatiuo scribitur Κῶν et Κῶ v. scholiast. ad Hom. Il. ξ, 255. Ῥόδος *Rhodus* et ipsa insula maris Aegaei, Soli sacra, Colosso Solis, qui septem mundi miraculis annumeratur, mercatura, artibus, et philosophia, clara, hinc eam *claram* vocat Horat. Carm. 1, 7. 1. Martial. 14, 68. 2. *nobilem* Catull. Carm. 4, 8. cf. Strabo 14. p. 964. A. *Cel-*

larii Geogr. 3. c. 2. p. 29. peculiarem libellum de hac insula edidit *Meursius* Amstel. 1675. 4. Πάταρα vrbs Lyciae maritima, nobilem eam fecit delubrum Apollinis, qui ibi sex mensibus hiemalibus responsa dabat, inde dictus *Patareus Apollo* v. Horat. Carm. 3, 4. 64. Servius ad Virg. Aen. 4, 144. Lycophr. 920. Strabo 14. p. 981. C. Mela 1, 15. *Cellarius* l. l. 3. c. 3. p. 95 sq.

3. ἀναφανέντες δὲ τὴν Κύπρον] *sed vbi Cyprus nobis apparuerat: ἀναφαίνειν τὴν γῆν (ostendere terram)* dicitur nauta, qui terram e longinquo detegit, detectam annuntiat, terra ipsa autem quae a nautis detegitur, ἀναφαίνεται, apparet. Iam h. l. ἀναφανέντες τὴν Κύπρον prop. significat, *cum apparuissemus Cypro*, quod dictum est pro, ἀναφανείσης τῆς Κύπρȣ *cum Cyprus nobis apparuisset*. Est quidem haec locutio paulo insolentior, sed occurrunt ei similes Gal. 2, 7. πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον. Rom. 3, 2. ἐπιστεύθησαν τὰ λόγια τȣ̃ Θεȣ̃ v. *Albertius*, *Wolfius*, *Kypkius* ad h. l. *Glassius* Phil. S. p. 654. Caet. Latini hac in re vsi sunt verbo *aperire* Virg. Aen. 3, 205. *Quarto terra die primum se attollere tandem Visa, aperire procul montes, ac voluere fumum.* Oppositum verbum est *abscondere* Virg. Aen. 3, 291. *Protenus aërias Phaeacum abscondimus arces.* Id. ib. v. 701. *Apparet Camarina procul.* κατάγεσθαι verbum nauticum, quod dicitur de nautis, qui appellunt et in portum nauem ducunt. Polyaen. Strateg. 5, 36. Δωρόθεος Λευκάδιος ναυμαχίαν ἔχων κατῆγεν εἰς λιμένα *Dorotheus Leucadius inter navale praelium in portum se recepit.* Diod. Sic. p. 423. B. κατήχθη ἐπὶ τὴν τῶν Σελινυντίων χώραν *oras Seluntinorum appulit.* καὶ καταλιπόντες αὐτὴν εὐώνυμον] elegans loquendi genus, quale ap. Philostrat. Apollon. 6, 25. ἐπορεύοντο ἀριστεροὶ τȣ̃ Νείλȣ. Virgil. Aen. 5, 162. *Quo tantum mihi dexter abis? huc dirige gressum.* Verte h. l. *hac ad sinistram relicta.* Quod autem attinet vocabulum ipsum εὐώνυμος, *Valckenarius* in Scholis ad h. l. notauit haec:

Proprie ἀριστερὸς est *sinister*; sed cum *dextrae partes* apud veteres boni habebantur ominis, *sinistrae* autem infelicis, inde factum, vt Graeci ipsius nominis mentionem formidarent, et pro ἀριστερὸς frequenter dicerent εὐώνυμον, quasi dicas *bene nominatum*. Ita οἰωνοὶ δέξιοι et εὐώνυμοι opponuntur ap. Aeschyl. Prom. v. 487. ob eandem rationem, ne nomen mali ominis vsurparent, Athenienses Furias appellarunt Εὐμενίδας et σεμνὰς θεάς. v. Animaduu. ad Ammon. 1, 4. ἐκεῖσε γὰρ — τὸν γόμον] *Tyrum appulimus, vbi nauis merces expositura erat.* Praesens ἀποφορτιζόμενον pro futuro positum est, verbum autem ἀποφορτίζεσθαι notat, vel, *merces exponere* vt h. l. vel, *abiicere in mare*, tempestatis caussa. Athen. 2, p. 37. C. ναῦν διὰ τὸν χειμῶνα ἀποφορτίζεσθαι. Philo de Exsecr. p. 935. C. κυβερνήτης χειμώνων ἐπιγινομένων ἀποφορτίζεται. Pollux 1, 99. τὰ δὲ ἐντιθέμενα ταῖς ναυσί, φόρτος (Act. 27, 10.) φορτίον, γόμος, ἀφ' ὧν ῥήματα ἐπιφορτίσασθαι καὶ γεμίσασθαι — ἀποφορτίσασθαι, κουφίσαι τὴν ναῦν, ἐκβολὴν ποιήσασθαι τῶν φορτίων. Erat ergo nauis mercatoria, quae nouum onus recipiebat.

4. καὶ ἀνευρόντες τοὺς μαθητὰς] pro τοὺς ἐκεῖ μαθητὰς *repertis christianis ibi degentibus.* ἀνευρίσκειν perquirendo inuenire. v. *Raphelius* Obss. Polyb. ad h. l. not. ad Luc. 2, 17. Prima semina doctrinae christianae ibi sparsa erant orta post Stephani necem coetus Hierosolymitani vexatione, 8, 1. a christianis qui Tyrum aufugerant v. 11, 19. christianos ibi degentes iam alio tempore salutarat Paulus v. 15, 3. eorum tamen numerus non admodum magnus fuisse videtur. οἵτινες — Ἱερουσαλήμ] *qui a Spiritu Sancto moniti, Paulo dissuadebant, ne Hierosolymam proficisceretur.* Lucas, vt constat, haud raro perquam concise scribit, et omittit, quae ex omni narratione, aliisque locis facile suppleri possunt. v. Prolegg. §. de Lucae scribendi indole. Iam c. 20, 23. legitur, in singulis oppidis moneor, vincula et calamitates mihi imminere Hie-

rosolymis, infra v. 12. narratur, Caesareae, audita praedictione Agabi, Paulum Hierosolymis in vincula coniectum iri, comites et indigenas eum rogasse ne Hierosolymam se conferret. Itaque verba quae h. l. leguntur, interpretanda sunt hunc in modum: *qui a Spiritu moniti, Paulo vincula Hierosolymis imminere, eum dehortabantur, ne eo se conferret.* *Michaelis*, *Stolzius* et *Preissius* vertunt: *sie gaben ihm als Propheten*, - *gaben ihm die prophetische Warnung, nicht nach Jerusalem zu reisen.* Paulum vincula in vrbe manere, vt bene ad h. l. notauit *Rosenmüllerus*, facile praeuidere poterant, cum ingenium Iudaeorum nossent (vid. not. ad 20, 23.), sed hanc firmam animi sui persuasionem Spiritus S. afflatui tribuebant. Hac interpretatione admissa, quae omnes partes ac numeros veritatis habet, facile intelligitur, cur Paulus christianis illis a Spiritu S. monitis, non paruerit. vid. v. 13.

5. 6. ὅτε δὲ ἐγένετο ἡμᾶς ἐξαρτίσαι τὰς ἡμέρας] *illis septem diebus exactis.* Perquam probabilis est *Heinrichsi* coniectura, tamdiu nauem illam ad negotia peragenda Tyri substitisse, et deinde iter continuasse. ἐξαρτίζειν notat: *perficere, absoluere, peragere* (ἄρτιος *perfectus, integer.*) De tempore, ita vt sit, *tempus transigere*, apud veteres scriptores non occurrit. Sed in sermone illius aetatis communi et quotidiano, hoc significatu vsitatum fuisse videtur. Oecumenius explicat, πληρῶσαι. Hesychius: ἐξαρτίζει, πληροῖ, τελειοῖ. Idem: ἐξαρτῆσαι, ἐκκρεμάσαι, τελειῶσαι, vbi *Sopingius* et *Ernestius* in Glossis Sacris Hesychii p. 115. recte admonuerunt, τελειῶσαι non pertinere ad primum illud ἐξαρτῆσαι, sed ad vocem omissam, eique simillimam ἐξαρτίσαι, ex more Glossatoris, qui voces similes, vel vna litera discrepantes non diserte addit.

6. καὶ ἀσπασάμενοι ἀλλήλους] *cum nobis inuicem valedixissemus.* Quoniam in nonnullis codd. est ἀπησπάσμεθα et ἀπησπασάμεθα ἀλλήλους καὶ ἐπέβημεν, *Valckenarius* in Opusc. Vol. 2. p. 321. suspicatur, in antiquioribus le-

etum: καὶ ἀπασπασάμενοι ἀλλήλων καὶ ἐπιβ. ab amicorum Tyriorum complexu, qui iter Paulo Hierosolymitanum dissuaserant, vix poterant auelli. Sed propter plurium et optimorum codd. et verss. auctoritatem vulgaris lectio retinenda est, omnes codd. habent ἀλλήλας, et hoc ipsum ἀλλήλως, vt intelligenter monuit *Klosius* in examine emendationum a *Valckenario* propositarum, ostendit, in antiquissimis codd. lectum esse. ἀσπασάμενοι. Lectionis varietas glossema redolet coll. v. 1. τὰ ἴδια scil. οἰκήματα vel δώματα vid. ad Ioh. 1, 11.

7. ἡμεῖς δὲ τὸν πλοῦν διανύσαντες] non reddi potest: *absoluta nauigatione*, neque enim absoluerant nauigationem prius, quam peruenissent Ptolemaidem, vnde pedibus iuerunt Caesaream. *Hammondus* pro διανύσαντες temere legendum coniecit διαναύσαντες πλοῦν *cum traiecissemus nauigationem, vela dedissemus Tyro*, quae formula plane insolens est v. *Clericus* ad h. l. Sed τὸν πλοῦν διανύσαντες reddi debet: *nauigationem perficientes*, *absoluentes*, *endigend unsre Schiffahrt*, *am Ende unsrer Schiffahrt*. Aoristus enim haud raro vim praesentis habet cf. *Vigerus* de Idiotismm. Grr. 5, 3. 11. p. 208 sqq. *Herm. Glassius* Phil. S. p. 305 sq. διανύειν *perficere, absoluere*. Schol. Soph. Ai. 611. ἀνύω τὴν ὁδὸν, ἀντὶ τοῦ τελειῶ. Electr. 1475. scholiast.: ἤνυσα τὴν ὁδὸν ἁπλῶς, ἀντὶ τοῦ ἐπλήρωσα. Hesychius: διανυσθῆναι, τελειωθῆναι.

8 sq. ἐξελθόντες — Καισάρειαν] *inde egressi*, terrestri itinere, *venimus Caesaream*. οἱ περὶ τὸν Παῦλον *Paulus cum comitibus* vid. ad 13, 13. sed haec ipsa verba plures optimae notae codd. et verss. omittunt, irrepserunt e lectionariis, quae nouam hinc pericopam incipiebant, vnde et ea expunxerunt *Bengelius*, *Matthaeius* et *Griesbachius*. *Caesarea* Stratonis v. ad 8, 40. *Philippus*, qui fuerat in numero septem diaconorum, de quibus v. 6, 5. vocatur h. l. εὐαγγελιστής, Euangelistae autem aetate Apostolo-

rum dicebantur, qui non perpetui vnius coetus christiani doctores, certo quodam loco habitabant, sed ab Apostolis in varias vrbes mittebantur, vt vel elementa religionis christianae traderent, vel institutionem Apostolorum continuarent v. Euseb. H. E. 5, 9. Act. 8, 5. *Koppius* ad Eph. 4, 11. προφητεύουσαι afflatu diuino loquentes vid. ad 11, 27.

10—12. Ἄγαβος idem fuisse videtur, cuius mentio fit 11, 28. ἄρας τὴν ζώνην κ. τ. λ.] *sumto Pauli cingulo manus ac pedes suos ligauit.* Mos fuit prophetarum V. T. vt rem, quam verbis praenuntiarent, signo quoque simul externo denotarent cf. Ies. 20, 2. 3. Ier. 13, 1 sqq. 27, 2 sq. Ez. 4, 1—13. 12, 5. 7. Hos. 1, 2 sqq. αὐτοῦ *suas ipsius manus*; in aliis codd. legitur ἑαυτοῦ e glossemate, in aliis αὐτοῦ, vt adeo Agabus Pauli manus et pedes ligasse dicatur, quam posteriorem lectionem probarunt *Grotius*, *Hammondus*, *Bolleniuus*, alii. Sed vel ipsa vatis illius oratio docet, vt scienter animaduertit *Michaelis*, non esse de Paulo cogitandum, nam ille non dixit: homo quem vincio, sed, cuius est cingulum. τάδε λέγει τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον bene *Schottus*: Spiritus diuinus me interprete hoc praenuntiat vid. ad 20, 23. Sententiae summa autem haec est: quam certum quod nunc manus et pedes meos vincio, tam certum est, Paulum Hierosolymis vinctum et gentilibus traditum iri. 12. ἐντόπιοι indigenae, incolae, Sophocl. Oed. Col. 834. v. *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. intelliguntur christiani qui Caesareae viuebant, qui Paulo eiusque comitibus opponuntur.

13 sq. συνθρύπτειν proprie significat, *frangere, contundere*, deinde ad animum transfertur, vt sit *debilitare, et ad mala atque pericula subeunda tardiorem reddere*, qua eadem ratione etiam συγκλᾶν adhibetur, vt ap. Platon. Polit. 6. p. 495. E. vbi homines, qui artes sordidas et illibe-

raleo tractant, dicuntur τὰς ψυχὰς συγκεκλασμένοι καὶ ἀποτεθρυμμένοι animis esse debilitatis et fractis, vt ad ingenuas cogitationes erigi nequeant cf. *Kypkius* et *Elsnerus* ad h. l. Sic Latini vtuntur verbo *frangere* Val. Flacc. Argon. 6, 284. *fregitque animos atque abstulit iras.* Horat. Carm. 2, 17, 1. *Cur me querelis exanimas tuis?* Sed τί ποιεῖτε κλαίοντες καὶ συνθρύπτοντες positum est pro, τί κλαίετε καὶ συνθρύπτετε *quid fletis s. flendo animum meum debilitatis et frangitis s. frangere conamini?* Verba enim actionem declarantia, haud raro non ipsum actionis effectum, sed tantummodo conatum, intentionem, voluntatem indicant v. Ind. Marci. Verbum autem ποιεῖν alterius participio iunctum, interdum ita abundat, vt participium eodem tempore exprimi simpliciter debeat, vt 2 Petr, 1, 19. καλῶς ποιεῖτε προσέχοντες *praeclare animum aduertitis* add. Marc. 11, 5. coll. Luc. 19, 33. Xen. Cyr. 1, 4, 13. καλῶς ἐποίησας προειπών. cf. *Elsnerus* ad 2 Petr. 1, 19. et ad Marc. 2, 23. εἰς Ἱερουσαλὴμ pro ἐν Ἱερυσ. v. 18, 21. προθύμως ἔχω *paratus sum* Ael. H. V. 4, 13. Ioseph. Ant. 12, 4. 2. 13, 1. 1. 2 Cor. 12, 14. 1 Petr. 4, 5. vid. *Raphelius* Obss. Xenophh. et Polybb. *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ κυρίου Ἰησοῦ ob religionem Iesu v. 26, 9. Cum Paulus persuaderi non posset, visa hac eius constantia, acquieuerunt, pia modestia prouidae diuini numinis curae rem omnem reliquerunt, dicentes, fiat, quod Deus de te decreuit.

15. Pro ἀποσκευασάμενοι, quae est vulgaris lectio, *Griesbachius*, ABE et plures alii codd. ap. *Wetsten. Birch. Griesb.* legunt ἐπισκευασάμενοι, item Chrysost. Theophyl. probantibus *Gratio*, *Priceo*, *Millio* Prol. §. 881. *Bengelio*, *Matthaeio*, *Krebsio*, *Moro*, *Valckenario* al. παρασκευασάμενοι *praeparati* legerunt Vulg. Syr. vtr. Erp. Copt. Aeth. ἀποταξάμενοι habet D. Scilicet ἀποσκευάζεσθαι notat: *aliquid amouere, a se depo-*

nere, egerere atque de iis dicitur, qui *sarcinas deponunt*, vel ex itinere redeuntes, in hospitio vel alio loco mansuri, vel vt sint expeditiores v. *Raphelius* Obss. Polyb., *Krebsius*, *Loesnerus* ad h. l. *Irmischius* de V. M. p. 201. et *Irmischius* ad Herodi. 1, 9. 1. p. 328. Itaque h. l. ἀποσκευασάμενοι esset: *cum vasa nostra deposuissemus*. Qui hanc lectionem et verbi notionem tuentur, obseruant, illo tempore, propter immensam hominum multitudinem, quae vndique festo Pentecostes conflueret, non multum spatii Hierosolymis fuisse, quare Paulum eiusque comites, vasa quae secum habuissent, Caesareae, in eorum qui cum iis Hierosolymam proficiscerentur aedibus reliquisse, aut saltem nonnulla eorum, quae in longo itinere hinc inde collegissent, tanquam sibi nunc, Hierosolymis quippe vicinioribus, non admodum necessaria deposuisse v. *Wolfius* et *Heumanus* ad h. l. Durior vero et nimis quaesita est haec interpretatio. Hoc si dicere voluisset Lucas, aliter mentem suam expressisset. Alii, veluti *Lud. de Dieu*, ἀποσκευάζεσθαι interpretati sunt: *sarcinas colligere, sibi sumere res ad iter faciendum necessarias, praeparare se*, neque tamen hanc verbi significationem idoneo scriptoris loco munire potuerunt. Nam locus Dionys. Halic. 9, 23. p. 557. ἀπροσδιόνυσος est. Verba ibi sunt: οὐδὲ γὰρ ἀποσκευάσασθαι δύναμιν εἶχον h. e. *qui fugerant, ne sarcinas quidem deponere potuerunt* sup. propter instantem acrius hostem et persequentem v. *Dresigius* l. l. Leuit. 14, 36. ἀποσκευάσαι τὴν οἰκίαν est, *euacuare domum*. Quare omnino lectio ἐπισκευασάμενοι, quam optimi codd. tuentur, cum de Paulo eiusque sociis Hierosolymam proficiscentibus sermo sit, praeferenda est. Medium ἐπισκευάζεσθαι est proficiscentium, et significat: *sarcinas colligere, sibi imponere, iter instruere*, vnde et Hesychius ad h. l. respiciens, ἐπισκευασάμενοι interpretatus est, εὐτρεπισθέντες. Oecumenius: τὰ πρὸς τὴν ὁδοιπορίαν λαβόντες. v. *Wetstenius* et *Loesnerus* ad h. l. Lectio ἀποσκευασάμενοι librariis suam originem

debet, παρασκευασάμενοι grammaticis, quibus haec vox videretur clarior, lectio denique ἀποταξάμενοι iis, qui ἀποσκευασάμενοι pro lectione incongrua haberent.]

16. *Comitati sunt nos nonnulli christiani Caesarea, qui nos duxerunt* (l. ducturi, praes. pro futuro) *ad Mnasonem quendam, Cyprium, dudum ad Christi sacra conuersum, cuius hospitio vteremur.* μαθητῶν scl. τινὲς, vt Matth. 23, 34: Luc. 21, 16. Ioh. 16, 17. v. *Raphelius* Obss. Herodo. ad h. l. ἄγοντες κ. τ. λ. contracte et ex Hebraismo dictum, pro, ἄγοντες ἡμᾶς πρὸς Μνάσωνα τινα, παρ' ᾧ ξενισθῶμεν, iungitur ἄγειν datiuo, cuius index esse solet particula Hebraica ל pro accusatiuo interueniente praepositione πρὸς Gen. 24, 54. Alii, praeeunte *Beza*, vertunt: *adducentes secum apud quem hospitaremur Mnasonem.* Attici nimirum moris est, vt nomen sequatur casum relatiui, vt ap. Soph. Trachin. 687. ᾧ γὰρ ἔχριον — πόκῳ Τὖτ' ἠφάνισαι *vellus illud, quo peplum inunxeram, euanuit*, alias dicendum fuisset ὁ πόκος οὗτος ἠφάνισαι, ᾧ ἔχριον v. Selecta e scholis *Valckenarii* T. 1. p. 586. Qui hanc interpretationem sequuntur, coniiciunt, conuenisse inter christianos Caesareenses et Mnasonem, qui tunc Caesareae praesens fuisset, vt Paulus, dum Hierosolymis esset, apud eum diverteret. Sed priorem interpretationem, vtpote simpliciorem, qua admissa omnia plana sunt, cum plerisque interpretibus praeferendam duco. Μνάσων nomen Graecum Athen. 6. p. 264. D. Μνάσωνα τὸν τῦ Ἀριστοτέλυς ἑταῖρον v. *Wetstenius* ad h. l. ex Cypro Hierosolymam concessisse, ibique sedem suam fixisse videtur. Eum a Paulo aut Barnaba ad Christi signa conuersum esse, cum hi in insula Cypro fuissent v. Act. 13, 4. *Grotius* et *Hammondus* ad h. l. *Witsius* Meletem. Leidens. p. 145. suspicantur. Videtur tamen potius e numero sectatorum Iesu fuisse, eum Iesus adhuc his in terris viueret, ac propterea a Luca dictus esse ἀρχαῖος μαθητής.

17—19. *ἀσμένως ἐδέξαντο ἡμᾶς οἱ ἀδελφοὶ* lubenter et cum gaudio nos exceperunt fratres. *ἀσμένως* Hesychius explicat: *μετὰ χαρᾶς, ἡδέως, προθύμως*. *Fratres* sunt Apostoli et presbyteri, nam coetus, *τὸ πλῆθος*, non fauebat Paulo v. 20 sqq. *πρὸς Ἰάκωβον* intelligitur Iacobus Alphaei filius, de quo etiam 15, 13. sermo. Coegerat Iacobus collegium presbyterorum, vt in synodo agerent de Pauli negotiis; a quo plurimos christianorum e Iudaeis alienos esse scirent. *ἐξηγεῖτο—ἔθνεσι* pro, *ἕκαστον ἐκείνων ἃ* (vt 22, 15.) *ἐποίησαν* exposuit sigillatim, quae Deus ipsius opera inter gentiles effecisset.

20. Christiani antea Iudaei, inprimis Palaestinenses, vsque ad ciuitatis Iudaeorum et templi euersionem, quacum cultus ritualis, qui templo maximam partem alligatus erat, interiit, diligenter leges rituales obseruabant, et Apostoli, etsi neutiquam putarent, cum horum rituum obseruatione salutem esse coniunctam v. 15, 11. tamen quo offensionem vitarent, quo feliciori successu doctrinam Christi propagarent, ritus Mosaicos a Iudaeochristianis obseruandos censebant, quin et in concilio illo Hierosolymis habito, de quo Act. 15. sermo est, decreuerant, christianis e gentilibus abstinendum esse ab idolothytis, suffocato et sanguine, eos vero circumcidendos, ab iisque reliquam legem ritualem seruandam esse, negarant. Paulus quoque proselytorum et gentilium libertatem vindicare contenderat, v. ep. ad Rom. et Gal. docuerat quidem, circumcisionem et rituum obseruationem nullam habere vim ad salutem adipiscendam, sed emendatam animi conditionem Gal. 6, 15. idem tamen praeceperat, eos qui minus firma gauderent de rebus licitis persuasione, non esse contemnendos, sed comiter humaniterque ferendos et tractandos Rom. 14, 1 sqq. al. ipse inter Iudaeos se Iudaeum gesserat, quo plures eorum lucraretur cf. 1 Cor. 9, 20. Act. 16, 3. vbi v. not. Sed christiani Palaestinenses antea Iu-

daei, audiuerant, Paulum Iudaeos inter gentiles versantes ad defectionem a doctrina Mosis sollicitare, vetando pueros circumcidere ac reliquos ritus Mosaicos obseruare v. 21. adeoque offensa eorum erat in ipsum voluntas. Hinc Apostoli et presbyteri Paulo, ne in pericula se demitteret, vt rumorem contra ipsum late dispersum extingueret, et vlterius prodesse posset doctrina sua hominibus, quorum animi aduersus eum irritati essent, prudenter suadebant, vt se adiungeret quatuor viris, qui votum susceperant, cerimoniasque lege Iudaeis praescriptas cum iis obseruaret v. 24 sq. et Paulus consilio Apostolorum et presbyterorum paruit. θεωρεῖς, ἀδελφὲ, πόσαι κ. τ. λ.] *vides, frater, quot Iudaeorum millia doctrinam diuinam receperint, qui omnes legis ritualis seruandae studio tenentur acerrimo.* μυριάδες Ἰȣδαίων significantur Iudaei Palaestinenses, quos Apostoli eorumque adiutores ad Christi signa adduxerant; nam opponuntur iis v. 21. Iudaei inter gentiles versantes. ζηλωταὶ τȣ̃ νόμȣ legis ritualis studiosi, eius defensores acerrimi 2 Macc. 4, 2. ζηλωταὶ τῶν νόμων. Diod. Sic. p. 47. B. ζηλωταὶ τῶν πολεμικῶν ἔργων *rerum bellicarum studiosi.*

21. κατηχήθησαν δὲ περὶ σȣ̃, ὅτι κ. τ. λ.] *famam acceperunt, te defectionem a lege rituali docere Iudaeos omnes, qui inter gentiles versantur, prohibendo, ne pueros circumcidant, neue ritus obseruent.* κατηχήθησαν vid. not. ad 18, 25. sparserant hunc rumorem Iudaei, qui in Asia tot molestias Paulo crearant, et ad festa celebranda Hierosolymam venerant. Falsa autem illa criminatio erat. Nam vt iam supra notauimus, strenuus quidem hactenus fuerat Paulus libertatis christianae vindex, contra inconsideratos legis ritualis propugnatores, qui christianis e gentilibus iugum illius legis imponere volebant, et circumcisionem ab iis necessario suscipiendam docebant, sed non docuerat Paulus illicitum esse Iudaeis legem ritualem obseruare, verum tantummodo hoc, circumcisionem nihil ad salutem confer-

τέ, neque adeo eam abrogasse dici poterat vid. et *Limborchius* ad h. l. περιτέμνειν scl. δεῖν vid. not. ad 15, 24. ἔθεσι ap. Μωσέως v. 15, 1.

22. τί οὖν ἐστι; *quid ergo est faciendum*? 1 Cor. 14, 15. respondet h. l. verbis τοῦτο οὖν ποίησον v. 23. πάντως δεῖ πλῆθος συνελθεῖν optime *Schottus*: *nequit euitari, quin multitudo confluat*. Alii vertunt: *omnino conuocandus est coetus*, vt nempe audiat, quid Deus per te fecerit, vt te defendas. Sed rectius haec verba de concursu multitudinis accipiuntur. Audient te aduenisse, ergo concurrent ad te, ad aedes tuas, partim curiositate ducti, vt tuam doctrinam audiant, partim a maleuolis excitati et incitati, vt te accusent, metuendus est tumultus. Apposite monuit *Heinrichsius* ad h. l. si de coetu ab Apostolis conuocando sermo esset, Apostoli sic Hierosolymitanorum animos magis irritassent. Sequitur etiam caussa concursus. δεῖ vt ἀνάγκη ἐστὶ Matth. 18, 7. exprimit, quod necessario ex aliqua re consequitur.

24. εἰσὶν ἡμῖν — ἑαυτῶν] *sunt inter nos viri quatuor, qui voto se obstrinxerunt*. De voto Nasiraeatus cogitarunt *Beza*, *Grotius*, *Petitus* Lect. Var. 1, 2. *Morus*, *Rosenmüllerus*, alii vero, tanquam *Capellus*, *Krebsius*, *Heinrichsius* de voto ciuili h. l. sermonem esse putarunt, suscepto ob liberationem a morbo, vel alia calamitate, euiusmodi vota Iudaeis perquam vsitata erant vid. not. ad 18, 18. ἁγνίσθητι σὺν αὐτοῖς — κεφαλὴν] *his te adiungens, castimoniam cum iis suscipe, et fac sumtum propter illos*, sumtum sacrificiorum praesta, *vt* voto soluti, *comam tondere possint*. Qui eiusmodi voto obstricti erant, comam alebant, precibus vacabant per plures dies aut hebdomadas, ante quam victimas oblaturi essent, vino abstinebant, et castimonia peracta comam radebant, atque in templo sacrificium offerebant v. Ioseph. B. I. 2, 15. 1. Erat praeterea apud Iudaeos more receptum, et

et pro insigni pietatis documento habebatur, vt alii cum iis, qui eiusmodi votum susceperant, in castimonia viuerent, et sumtus in victimas facerent, quas offerre debebant, qui voto se obstrinxerant v. Ioseph. Ant. 19, 6, 1. B. I. 2, 15. 1. *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. Paulum partem stipis collectae in haec sacrificia impendisse, vt nonnulli suspicantur, parum probabile est, cum, vt aliunde constat, Paulus opera manuaria sibi victum parare soleret. *καὶ γνῶσι πάντες — φυλάσσων*] *et omnes intelligant falsa esse quae de te fando acceperunt, imo te ipsum quoque leges rituales obseruare:* *οὐδέν ἐςι nihil* i. e. falsum est v. *Raphelius* Obss. Polybb. p. 386. Sic et formula *οὐδὲν λέγειν* de iis vsurpatur, qui vana dicunt et falsa vel certe superuacanea, neque ad rem pertinentia v. *Casaubonus* ad Theophr. Char. 7, 1. *στοιχεῖν incedere, cursum instituere ad normam aliquam*, vt *περιπατεῖν* v. 21. de *vitae ratione*, quam Hebraei cum via, cursu, comparare solent, adhibetur vt Gal. 5, 25. *στοιχεῖν τῷ πνεύματι* ib. 6, 16. *τῷ κάνονι στοιχεῖν*. add. Phil. 3, 16. Itaque *στοιχεῖς τὸν νόμον φυλάσσων* est, *viuis ita, vt legem obserues*, quod dictum est pro, *στοιχεῖς καὶ αὐτὸς τῷ νόμῳ tu ipse legi conuenienter viuis.*

25. Alia est ratio christianorum e gentilibus, his non imponendum legis ritualis iugum, quod ad eos attinet, nosti decretum a nobis datum v. 15, 20 sqq. vbi v. not. noli ergo existimare, nos cum tibi ritus Iudaicos suademus, sententiam nostram mutasse. *περὶ quod attinet*, vt Matth. 22, 31. 24, 36. Isocrat. Euag. c. 4. *περὶ τῆς φύσεως τῆς Εὐαγόρυ quod attinet natales Euagorae*. Verba *μηδὲν τοιοῦτον τηρεῖν αὐτὺς, εἰ μὴ* in nonnullis codd. et verss. desunt, eaque *Millius* Proleg. §. 1203. et *Bengelius* in Gnom. pro scholio habent; male ac perperam; respiciuntur enim verba decreti 15, 28. *μηδὲν πλέον ἐπιτίθεσθαι ὑμῖν βάρος πλὴν κ. τ. λ.* tuetur etiam haec verba plurium et optimorum codd. ac

verss. veterum auctoritas. Med. *Φυλάσσεσθαι sibi prospicere aduersus alterum, cauere*, vt 2 Tim. 4, 15. Theocrit. Idyl. 15, 71. v. *Dresigius* de Verb. Med. p. 499.

26. 27. *τῇ ἐχομένῃ — ἁγνισθεὶς*] *die sequenti cum illis castimonia suscepta*; ritus religiosos obseruare coepit, quos illi, qui voto obnoxii erant, obseruabant. *διαγγέλλων indicans*, nempe sacerdotibus, in templo versantibus, quoniam peracta castimonia sacrificium offerendum erat. *τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγνισμοῦ castimoniae dies consummandos*, spatium constitutum, quot dies castimoniam suscepisset, erant dies septem coll. v. 27. Indicauit Paulus se castimoniam suscipere in dies septem, ita, vt dies ipsius pariter exirent cum diebus hominum illorum, qui aliquanto ante, aut in longius tempus castimoniam susceperant. v. *Grotius* ad h. l. Minus recte *Thalemanus διαγγέλλων κ. τ. λ.* vertit: *annuntiauit esse completos dies*, repudiant hanc interpretationem verba v. 27. add. 24, 18. *προσφορὰ*, Hebr. מִנְחָה Ps. 40, 9. *sacrificium*, commutatur cum *θυσία* Eph. 5, 2. *ὡς δὲ — συντελεῖσθαι*] *cum ad finem vergerent septem illi dies*, absolutis fere illis diebus. Articulus *αἱ*, vt *Bengelius* animaduertit, vim habet relatiuam ad dies illos, de quibus v. 26. sermo est. *οἱ ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαῖοι* Iudaei, doctrinae christianae aduersarii, qui ad festum Pentecostes celebrandum Hierosolymam venerant. *συνέχεον πάντα τὸν ὄχλον concitarunt omnem populum*, qui in templo precandi caussa aderat. *καὶ ἐπέβαλον τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτὸν* iniecerunt ipsi manus Matth. 26, 50. שלך ידו אל איש Gen. 22, 12. *ἐπιλαβόμενοι τοῦ Παύλου* v. 30.

28. *βοηθεῖτε succurrite*, accurrite opis ferendae caussa Aristoph. Vesp. 431. ne euadat, vt poenam luat *οὗτός ἐστιν ὁ ἄνθρωπος διδάσκων*] *hic est ille homo, qui omnes vbique docet, quae populo nostro, legi et huic loco*

aduersentur. κατὰ τῦ λαῦ Iudaeos, Abrahami posteros excludi posse felicitate regni Messiani, eius participes fieri posse gentiles aeque ac Iudaeos. καὶ τῦ νόμυ a lege auertit Iudaeos coll. v. 21. καὶ τῦ τόπυ τύτυ contra hunc locum sacrum, templum, Deum mente potius colendum, quam ritibus externis et sacrificiis. ἔτι τε καὶ Ἕλληνας εἰσήγαγεν κ. τ. λ.] *praeterea gentilibus in templum introductis, hunc locum sacrum profanauit.* Erat in templo atrium gentilium; sed ἱερὸν h. l. significat, atrium Israelitarum, quod intrare gentilibus non licebat. Hinc et atrium illud lorica lapidea, quae tres cubitos eminebat, cinctum erat, et in lorica illa paribus interuallis dispositae erant columnae quaedam, quibus Graecis Latinisque literis inscriptum erat: μὴ δεῖν ἀλλόφυλον ἐντὸς τῦ ἁγίυ παριέναι vid. Ioseph. B. I. 5, 5. 2. et si quis alienigena, etiam Romanus, id septum transgrederetur, occidi poterat. Philo Leg. p. 791. θάνατος ἀπαραίτητος ὥρισαι κατὰ τῶν εἰς τὰς ἐντὸς περιβόλυς παρελθέντων· — Ἕλληνας sed vnus tantum memoratur. Est vero hoc populariter dictum v. ad Matth. 27, 44.

29. 30. Falsa erat criminatio, vt Lucas docet ἦσαν γὰρ — ὁ Παῦλος] *viderant antea Trophimum Ephesium in vrbe cum Paulo versantem* s. deambulantem, *hunc putabant ab eo in templum introductum esse.* Τρόφιμος v. 20, 4. ἐκινήθη τε ἡ πόλις ὅλη] *omnis tum vrbs commota est;* de qua verbi κινεῖσθαι vi cf. *Irmischius* ad Herodi. 1, 3. 15. et *Wetstenius* ad h. l. καὶ — ἱερῦ] *et concursus factus populi, Paulumque comprehensum e templo protraxerunt,* ne templum profanaretur, occidere enim eum volebant coll. v. 31. v. 2 Regg. 11, 15 sq. καὶ — θύραι] *et statim portae templi claudebantur,* ab Leuitis templi ianitoribus, ne seditione in templo orta, aliis Paulo forte opitulari volentibus, templum caedibus profanaretur, aut, vt *Bengelius* suspicatur, ne Paulus forte ad

aram confugeret, et tutela templi vteretur 1 Regg. 1, 50. 2, 29.

31. ἀνέβη φάσις τῷ χιλιάρχῳ τῆς σπείρης] *indicium peruenit* in turrim Antoniam *ad tribunum cohortis*, Claudium Lyſian v. 23, 26. Φάσις *rumor*, *nuntius*, *indicium*, inprimis *indicatio criminis* et quidem *latentis* Suſan. v. 55. ἄγγελος Θεοῦ λαβὼν φάσιν παρὰ τοῦ Θεοῦ. Pollux 3, 38. ἔνδειξις· γραφὴ, κατηγορία, φάσις. Id. 8, 47. κοινῶς δὲ φάσεις ἐκαλοῦντο πᾶσαι αἱ μηνύσεις τῶν λανθανόντων ἀδικημάτων. v. *Wetſtenius* ad h. l. σπεῖρα cohors Romana, quae in arce Antonia, templo contigua, praeſidium habebat; temporibus feſtis milites illius cohortis templi portas ſeruabant. Arx Antonia in monte Moria ſita, ab Hyrcano condita, antea nomen habuit Baris, poſtea ab Herode renouata et exornata, turribus et propugnaculis munita, et in honorem Antonii, Antonia nominata eſt v. Ioſeph. B. I. 5, 5. 8. Ant. 20, 4. 3. not. ad Matth. 27, 27.

33 ſq. ἐπελάβετο — δυσί] *cum comprehenſum, duabus catenis vinciri iuſſit*, vt turbam compeſceret, vt videret, ſe fore iudicem ſtrenuum, eumque diligenter ſeruaturum. Pauli manus et pedes vincti erant, ita tamen, vt ire et ambulare poſſet vid. v. 34, 40. 21, 11. Plin. ep. 7, 27. cf. et *Heumanus* ad h. l. ἐπυνθάνετο *interrogabat*, non Paulum ipſum, ſed homines per tumultum congregatos coll. v. 37. 38. 22, 27. ἐκέλευσεν ἄγεσθαι αὐτὸν εἰς τὴν παρεμβολὴν] *in caſtellum eum duci iuſſit*. Per τὴν παρεμβολὴν, quod vocabulum, *aciem*, *exercitum*, *tentorium*, *caſtra*, indicat, Suidas: παρεμβολὴ, σκηνὴ, κάστρον, στρατόπεδον v. *Münthius* ad h. l. et *Sturzius* de dialecto Macedonica et Alexandrina p. 30. plerique interpretes intelligunt *caſtra ſtatiua*, militum domicilia in arce Antonia, *Caſernen*. Rectius vero *Lud. de Dieu*, *Beza*, *Heumanus*, al. explicant, *caſtrum*, *arx*, vt adeo ipſa arx Antonia intelligatur, ad quam per ἀναβαθμοὺς *gradus*, aſcendendum erat, vt v. 37.

22, 24. 23, 10. 16. Sic vrbs Hierosolyma dicitur παρεμβολὴ, vt locus munitus Hebr. 13, 13. Apoc. 20, 9. et Alexandrini interpretes Ios. 21, 8. מִשְׁמֶרֶת *specula, turris, arx*, expresserunt Graeco vocabulo παρεμβολή.

35. *ὅτε δὲ ἐγένετο ἐπὶ τὰς ἀναβαθμὰς*] *cum vero ad gradus*, qui ab arce Antonia ad templum ducebant, *peruentum esset*. ἀναβαθμὸς *gradus*, *Treppen* Philo Leg. ad Cai. p. 1008. A. *οἷα δὲ ἀναβαθμῶν ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον εἰς τὸ ἄνω προσῄει quasi per gradus a minori ad altiorem progrediebatur* insaniam. Ioseph. B. I. 5, 5. 3. *συνῆπτο δ' ἐπὶ τῇ μεσημβρινῇ καὶ κατ' ἀνατολὴν γωνίᾳ κείμενος πύργος (τῆς Ἀντωνίας) ταῖς τοῦ ἱεροῦ στοαῖς, εἰς ἀμφοτέρας εἶχε καταβάσεις.* — *συνέβη βαστάζεσθαι αὐτὸν*] pro simplici *ἐβαστάζετο*, *a militibus portabatur*, propter turbam vrgentem, ob vim insequentis et vrgentis multitudinis. Verbum *συμβαίνειν* infinitiuo iunctum, redundat. Diod. Sic. p. 2. C. *συμβαίνει τὴν ποιητικὴν τέρπειν μᾶλλον ἤπερ ὠφελεῖν poetica delectat magis, quam prodest.* 2 Macc. 3, 2. *συνέβαινε καὶ αὐτοὺς τοὺς βασιλεῖς τιμᾶν τὸν τόπον ipsi reges locum honorabant.* Exempla plura huius redundantiae v. ap. *Raphelium* Obss. Polybb. p. 387. *Münthium* ad h. l. et *Weiskium* de Pleonasmis Graecis p. 119.

36. 37. Cum Paulus tribunum, quem Syro-chaldaicae linguae ignarum esse, recte suspicabatur, lingua Graeca allocutus esset, hic eum interrogabat: *Ἑλληνιστὶ γινώσκεις; callesne linguam Graecam?* num es Hellenista? *γινώσκεις* scl. *λαλεῖν*· plena locutio Nehem. 13, 24. *καὶ οὐκ εἰσὶν ἐπιγινώσκοντες λαλεῖν Ἰουδαϊστί.* Sic quoque elliptice legitur ap. Xen. Cyr. 7, 5. 11. *τοὺς Συριστὶ ἐπισταμένους* vid. *Kypkius* ad h. l. 37. *οὐκ ἄρα σὺ εἶ κ. τ. λ.*] *nonne tu es ille Aegyptius, qui haud ita pridem excitata seditione, quatuor millia sicariorum in desertum eduxit?* De hoc Aegyptio, populi Iudaici conci-

tatore narrat Iosephus Ant. 20, 8. 6. B. I. 2, 13. 5. Eorum, quae Iosephus de eo tradidit, haec est summa: Aegyptium quendam pseudoprophetam, *triginta* fere *millia* hominum congregasse in deserto, et in montem olivarum deduxisse, vt viderent suo iussu moenia Hierosolymorum corruere, ac illis quasi aditum ad vrbem occupandam patefacere. Sed Felicem, Iudaeae procuratorem, accepto de hac re nuntio, coegisse milites multos, quos etiam reliqui Iudaei adiuuissent, et cum Aegyptio pugnam iniisse, ac plerosque sectatorum illius, nempe sexcentos, partim captos, partim trucidatos, reliquos dissipatos esse, ipsum seditionis auctorem fuga salutem petiisse. Discrepat igitur Iosephus a Luca, nam Iosephus refert, τρισμυρίους *triginta millia* hominum impostorem illum esse secuta, Lucas vero τετρακισχιλίους *quatuor millia* sicariorum. Hac difficultate vt sese exsolverent interpretes, varias inierunt vias. *Grotius* opinatur, ab initio sectatorum Aegyptii fuisse non nisi *quatuor millia*, postea autem eorum numerum creuisse ad *triginta millia*. Quae tamen conciliatio merito coacta visa est *Dindorfio*. *Valesius* Annotatt. in Euseb. p. 38. putat, Lucam de sicariis tantum loqui, Iosephum vero de omnibus qui Aegyptio studia sua addixerint. Cum *Valesio* fere consentiunt *Walchius* in Diss. de Felice Iudaeae procuratore Ien. 1727. 4. et *Michaelis*, qui statuunt, Lucae verba non de omnibus Aegyptii asseclis interpretanda esse, sed de sicariis ab Aegyptio in desertum eductis. His quatuor millibus, cum in caeteras prouinciae partes ac desertum venirent, sese tantam multitudinem adiunxisse, vt triginta millia essent. Quum vero Romanos iis resistere, nec praesidium et auxilium a Iudaeis aliis exspectandum esse, cognoscerent, maximam partem Aegyptium deseruisse, ac paucos impetum Romanorum sustinuisse; ex his quadringentos occisos, ducentos captos esse. Quae quidem sententia est sane reliquis probabilior. Fortassis tamen apud Iosephum, qui sibi

ipse repugnat, error scribendi irrepsit, vt iam suspicati sunt *Aldrichius* in notis ad Ioseph. et *Bernardus* v. *Krebsius* et *Schoettgenius* ad h. l. Etenim de Bel. Iud. 2, 13. 5. tradit, sectatorum Aegyptii fuisse *triginta millia*, quorum πλεῖςοι, *plerique* fuerint partim capti, partim trucidati. Sed Antiq. 20. 8. 6. refert, interiisse *quadringentos*, captos *ducentos*, διακοσίυς. Quid vero isti *sexcenti* ad *triginta millia*, quorum *maxima pars illi sexcenti* fuisse dicuntur? Quare *Aldrichius* coniicit, Iosephum Ant. l. l. pro διακοσίυς *ducentos*, scripsisse δισχιλίυς, quod propius ad τετρακισχιλίυς Lucae, accedat. In commentario autem de Bel. Iud. l. l. ex Luca rescribendum esse τετρακισχιλίυς *quatuor millia*. Σικάριοι vox origine Latina, orta a *sica* h. e. gladio breuiori, cultro curuo, acinaci simili, qui sub veste facile occultari potest; hoc cum vterentur, qui alios insidiose et clam interficere studerent, factum est vt sicariorum nomen de clancularii homicidis (*Meuchelmördern*, *Banditen*,) caedem fraudulentam telo quocunque committentibus vsurparetur. Hesychius: σικάριοι· λῃςῶν γένος· οἶκας δὲ τὰ ἐπικάμπῆ ξίφη Ῥωμαῖοι καλῦσιν, οἷς οἱ χρώμενοι, λέγονται σικάριοι. Quinctil. Inst. 10, 1. *per abusionem sicarios etiam omnes vocamus, qui caedem telo quocunque commiserint.* Ingens illo tempore, auctore Iosepho, erat sicariorum in Iudaea numerus, et multus sanguis ab iis fusus. Ab ipso Felice subornati interfecerant Ionathanem, pontificem maximum, qui crebris admonitionibus, vt Felix partibus suis satisfaceret, eius odium sibi contraxerat. Hoc scelus, cum inultum mansisset, creuit eorum audacia, ita, vt cuncti caedes impunitas ac liberas esse existimarent, et quotidie in plateis, imo et in templo multi occiderentur v. Ioseph. Ant. 20, 6, 7. *Hammondus* et *Michaelis* ad h. l. Non ergo mirandum, tribunum habuisse Paulum pro Aegyptio illo, qui aufugerat, aut sicario saltem, qui in re ipsa esset deprehensus.

39. 40. Ταρσεὺς — πολίτης] pro, Κύλιξ, Τάρσε οὐκ ἀσήμε πόλεως πολίτης vid. not. ad 9, 11. ἄσημος *obscurus, ignobilis*, de perfonis et rebus frequentatur. Sed verbis πόλεως οὐκ ἀσήμε ineft litotes, *vrbis haud ignobilis*, dictum eft pro, vrbis nobiliffimae. Eurip. Ion. 8. ἔςι γὰρ ἐκ ἄσημος Ἑλλήνων πόλις, add. Achill. Tat. 8. p. 465 et p. 501. *Salm.* Quinctil. 1, 12. 18. *non ignobilis tragicus* i. e. nobiliffimus. vid. *Pricaeus*, *Palairetus*, *Wetftenius* ad h. l. et *Irmifchkius* ad Herodi. 1, 9. 12. κατέσεισε τῇ χειρὶ τῷ λαῷ] *populo manu filentium indixit* vid. ad 12, 17. πολλῆς δὲ σιγῆς γενομένης *facto magno filentio*; cum vidiffent eum cum tribuno locutum, curiofitate ducti filebant, et ipfa tribuni praefentia et auctoritas efficiebat, vt filerent. τῇ Ἑβραΐδι διαλέκτῳ *lingua Syro-chaldaica*, illa aetate Hierofolymis recepta v. *Lightfootus* Hor. Hebr. et Talm. ad Ioh. 5, 2. Non Graeca lingua Paulus vtebatur, fed Syro-chaldaica, vt auditorum beniuolentiam captaret, quoniam Iudaei Hierofolymitani linguam patriam, Syro-chaldaicam, Graecae linguae praeferebant v. 22, 2. not. ad 6, 1. et Commentar. in Ioh. Prolegg. §. 3. p. 35 fq.

CAPVT XXII.

Paulus in oratione ad populum habita, quam hoc caput continet, contra aduersariorum criminationes v. 21, 28. se ita defendit, vt ostendat, se non esse legis Mosaicae sacrorumque patriorum contemtorem, nec temere, sed grauissimis de caussis ad Iesu Messiae signa se contulisse. Quod vt demonstret, primo memorat, se esse Iudaeum natum, institutum disciplina patriae legis seuerissima v. 3. odio vehementi christianos persecutum esse, et magno impetu doctrinam Christi opprimere studuisse. Narrat deinde miros illos euentus, quibus permotus fuerit vt Christi doctrinam amplecteretur v. 5—16. Addit tum, se postea, cum in templo Hierosolymitano preces faceret, in ἐκστάσει Iesum vidisse ab eoque iussum esse, relicta Hierosolyma, gentilibus doctrinam christianam tradere. His vero dictis, Iudaei, qui hactenus patienter oratorem audiuerant, in furorem acti, eum interrumpebant, vno ore clamantes, eum e medio esse tollendum v. 17—23. Iam tribunus Paulum, quem maleficii reum esse crederet, abductum flagris examinari iubebat, a quo tamen supplicio, ciuem Romanum se esse declarans, liberatus est. Cum vero certo rescire vellet tribunus, cuius criminis Paulo a Iudaeis accusaretur, postero die eum e vinculis soluit, et coacto synedrio Paulum coram eo statuit v. 24 — fin.

1 — 3. *ἄνδρες — πατέρες* vid. ad 7, 2. *ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας* scilicet *πόλει* Xen. Exped. 2, 2. 3. *ἐξ Ἐφέσου τῆς Ἰωνίας*. Antonin. Lib. c. 17. *ἐν Φαιστῷ τῆς Κρήτης*. add. Matth. 2, 5. Act. 27, 5. v. *Bosius* de Ellips. sub v.

πόλις et *Raphelius* Obff. Xenoph. ad h. l. Plerique interpretes coniungunt verba: ἀνατεθραμμένος δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιὴλ, et cum verbum τρέφεσθαι, vt Lat. *educare*, non tantum de nutritione, sed etiam de vniuersa educatione, et de institutione ponatur (Plat. Polit. 3. p. 434. παρὰ τῷ σοφωτάτῳ Χείρωνι τεθραμμένος *a Chirone educatus f. institutus.* Etymol. M. τροφὴ λαμβάνεται καὶ ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας καὶ τραφὲν ἀντὶ τοῦ ἀχθὲν καὶ παιδευθὲν — καὶ ὑπὸ τῷ σοφωτάτῳ Χείρωνι τεθραμμένος ἀντὶ τοῦ πεπαιδευμένος): enarratores plures verba illa explicant: *educatus f. institutus ad pedes i. in schola Gamalielis.* Ita vero tautologia oritur, cum sequatur πεπαιδευμένος κατὰ ἀκρ. κ. τ. λ. Alii, quos laudauit *Wolfius* ad h. l. vertunt: *nutritus in hac ciuitate iuxta pedes Gamalielis*, et παρὰ τοὺς πόδας eo referunt, quod Paulus puer, ad lecti triclinaris, in quo accumbebat Gamaliel, fulcra i. ad pedes consederit. Coacta sane, omnique auctoritate destituta interpretatio v. et *Heumanus* ad h. l. Equidem adstipulor *Albertio*, *Wolfio*, *Griesbachio*, *Boltenio*, qui post ταύτῃ interpungunt, vt adeo verba: παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιὴλ referantur ad πεπαιδευμένος *ad pedes Gamalielis institutus*, et verbum ἀνατρέφεσθαι de *educatione* proprie sic dicta accipiatur, vt ap. Appian. (quem locum *Kypkius* attulit) Bel. Ciu. 4. p. 1008. vbi Cassius in Rhodo educatus, de Rhodiis conquerens, auxilium sibi dicit denegatum esse ὑπὸ τῶν παιδευσάντων καὶ θρεψάντων *ab iis qui ipsum erudiuerint et educarint*, ab iisdem vero praelatum sibi dolet Dolabellam, ὃν οὐκ ἐπαίδευσαν οὐδὲ ἀνέθρεψαν *quem neque erudiuerint, neque educarint.* Sic satis conuenienter primo Paulus indicat *gentem suam*, se nimirum esse *Iudaeum*, deinde *locum natalem*, qui fuerit *Tarsus*, Ciliciae metropolis, tum *locum educationis*, nempe *Hierosolymam*, denique *praeceptorem*, nempe celebrem illum *Gamalielem*, de quo v. not. ad 5, 34. Facit etiam ad hanc interpretationem confirmandam, quod discipuli ad

pedes praeceptorum sedere solebant, vnde et Hebraei, cum de praeceptoribus loquuntur, pedes eorum et pulverem commemorant. Pirke Aboth. 1. 4. *Domus tua sit congregatio sapientum, et consperge te puluere pedum ipsorum et bibe in siti verba eorum* i. assiduus et attentus esto ad pedes ipsorum auditor v. *Schoettgenius* Hor. Hebr ad h. l. Contenderunt quidem nonnulli, mortuo Gamaliele, discipulos *sedentes*, antea *stantes*, magistros audire solitos esse. Sed sine omni idonea ratione vid. *Wolfius* in Curis ad h. l. *Witsius* Meletem. Leidens. p. 14. et nos ad Luc. 2, 46. Neque adeo audiendi sunt *Kypkius* et *Loesnerus*, qui παρὰ τὰς πόδας Γαμ. vertunt: *apud Gamalielem*, sed exempla quae hanc in rem attulerunt, sunt ab h. l. aliena; nec ferenda est alia quam *Kypkius* proposuit explicatio verborum παρὰ τὰς πόδας Γαμ. *sub ducta Gamalielis*, ad imitationem formulae Hebraicae ברגליו 2 Sam. 15, 16. Ex. 11, 8. nam hi loci quoque ἀπροσδιόνυσοι sunt. πεπαιδευμένος κατὰ ἀκρίβειαν τῦ πατρῴυ νόμυ] *institutus disciplina patriae legis seuerissima*, *Morus*: institutus ad seueritatem patriae legis, vt seuerissime explicarem et obseruarem illam legem. *Stolzius*: *nach den strengsten Grundsätzen des väterlichen Gesetzes unterrichtet*. Paulus erat Pharisaeus, et Pharisaei filius v. 23, 6. 26, 5. Itaque per νόμον non patria lex simpliciter intelligi debet, sed vna cum traditionibus, πατρικαῖς παραδόσεσι (Gal. 1, 14.) ceremonias maxime spectantibus, et explicationibus, in quibus commendandis et exponendis Pharisaei operam locabant. ἀκρίβεια h. l. est, *rigor*, *seueritas* vt Act. 26, 5. vbi Paulus: κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν ἔζησα. Ioseph. de Vita sua c. 38. sectam Pharisaeorum esse dicit αἵρεσιν τῶν ἄλλων τῇ ἀκριβείᾳ διαφέρουσαν. Sap. 12, 21. μετὰ πόσης ἀκριβείας ἔκρινας τὰς υἱὰς σε. Male *Erasmus*, alii; verba explicant: *institutus accurate in paterna lege*, ac si scriptum esset: πεπαιδ. κατ' ἀκρ. ἐν τῷ πατρῴῳ νόμῳ. Vulgatus verba expressit: *eruditus iuxta veritatem pater-*

nae legis. Hinc *Beza* suspicatur, eum legisse ἀλήθειαν. Sed vt scienter animaduertit *Lud. de Dieu*, Vulgatus interpres ἀκρίβεια eodem sensu accepit, quo hoc vocabulo vsi sunt Alexandrini Iudaei Dan. 7, 16. καὶ τὴν ἀκρίβειαν ἐζήτουν παρ' αὐτοῦ· Chaldaice: וְיַצִּיבָא אֶבְעֵא מִנֵּהּ *et veritatem quaerebam ex eo;* יַצִּיב enim indicat *verum, certum, firmum,* quod alias Alexandrini expresserunt nomine ἀλήθεια v. Dan. 2, 8. 45. ζηλωτὴς — σήμερον] *ita vt acer cultus diuini defensor euaderem, quales vos omnes hodie apparetis.* ζηλωτὴς τοῦ Θεοῦ i. τοῦ νόμου legis Mosaicae, quam non sine Dei ipsius contemtu a christianis negligi existimabant Iudaei. Cum ergo quouis modo religionem christianam opprimere studeret coll. v. 4. quam contrariam caussae Dei, legi Mosaicae arbitrabantur, videbatur sibi pro caussa Dei pugnare, sicuti Iudaei, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν non sapienter et intelligenter Rom. 10, 2.

4. 5. Conf. not. ad 9, 1. ἐδίωξα ἄχρι θανάτου *ad necem vsque,* internecino odio eos persecutus sum, grauiter eos afflixi, 9, 1. ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνου vid. et not. ad Matth. 26, 38. ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς — πρεσβυτέριον] *cuius rei testimonium mihi perhibebit s. perhibere potest* (26, 5.) *pontifex maximus et totus senatus.* Per pontificem, ad quem Paulus prouocat, et a quo se literas accepisse memorat, intelligendus est Theophilus, qui illo tempore pontificatum gesserat vid. not. ad 9, 2. qui adhuc in viuis erat, et ἀρχιερεὺς vocatur, quoniam pontifex summus fuerat. Alii cogitant de Anania, qui 23, 2. pontifex dicitur (vid. not. ad 23, 2. 5.) qui illo tempore fuerit synedrii assessor, cui ex actis synedrii constaret Pauli feruor. Sed huic coniecturae non fauent verba παρ' ὧν καὶ ἐπιστολὴν δεξάμενος. Synedrium vocatur πρεσβυτέριον vt Luc. 22, 66. δεξάμενος — ἐπορευόμην] *acceptis ad fratres Damascenos literis, profectus sum.* Interpungendum post Δαμασκὸν, et incisi nota post ἀδελφοὺς delenda. Sed per ἀδελφοὺς intelliguntur Iudaei

Damasceni, quos ob communem originem fratres vocat. ἐκεῖσε ὄντας ibi versantes sc. Christi cultores.

6—11. Conf. not. ad 9, 3 sqq. περὶ μεσημβρίαν *circa meridiem*, ἡμέρας μέσης infra 26, 13. περιαστράψαι περὶ ἐμὲ *me circumfulsit*. Praepositio περὶ h. l. pleonastice addita est. Exempla huius loquendi rationis attulit *Abreschius* ad Aeschyl. p. 621. 9. Verba καὶ ἔμφοβοι ἐγένοντο in codicibus nonnullis et verss. antiquis desunt, probante *Millio* Prolegg. §. 976. et *Heinrichsio*. Sed ea retinenda esse recte iudicauit *Hasslaarius* in Diss. de nonnullis Actuum Apostolicorum — locis (Lugd. Bat. 1806.) p. 45. cum plerique codd. ea tueantur, nec a stilo Lucae aliena sint vid. 24, 25. Eu. 24, 5. A librario male sedulo, quem caeteri haec verba omittentes secuti sunt, ea de caussa V. D. praetermissa suspicatur, quod priora illa τὸ μὲν φῶς ἐθεάσαντο, cum sequentibus τὴν δὲ φωνὴν οὐκ ἤκουσαν, arcte cohaerere, atque adeo caetera alieno loco interposita censeret, sicuti loco parallelo 9, 7. similia arctius copulata sunt. 10. ὧν τέτακταί σοι ποιῆσαι *quae facienda tibi* a me *decreta sunt*: τάσσειν *decernere*, *constituere*, vt 28, 23. Aelian. H. V. 11, 9. 13, 24. vbi v. *Perizonius*. Supra 9, 6. τί σε δεῖ ποιεῖν. Sed τέτακται positum est pro ἔταξα.

12—16. ἀνὴρ εὐσεβὴς κατὰ τὸν νόμον] *vir ad normam legis religiosus*. De industria haec adiecit Paulus, quoniam Iudaei eum contemtorem legis esse criminati erant, hinc memorat, se a viro legis Mosaicae studiosissimo, Iudaeis Damascum inhabitantibus probato, ad Christi signa esse traductum. 14. προεχειρίσατο vid. not. ad 3, 20. τὸν δίκαιον vid. ad 3, 14. 7, 52. ὅτι ἔσῃ μάρτυς κ. τ. λ.] *nam inter omnes homines testis eris eorum quae vidisti et audiuisti*; te enim vidisse, eum te constituisse doctrinae suae praeconem 26, 16 sqq. eris testis ipsius resurrectionis, μάρτυς τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ v. 1, 22. ὧν referendum ad

μάρτυς coll. 26, 16. et subintelligendum est ἐκείνων l. αὐτῶν vid. ad Luc. 23, 41. *καὶ νῦν τί μέλλεις;*] *et iam quid cunctaris?* *μέλλειν cunctari* Aristoph. Plut. 255. *ὡς ὁ καιρὸς οὐχὶ μέλλειν neque est morandi tempus.* Aeschyl. Prom. 36. *μελλόντων καὶ ὀκνούντων.* Plutarch. E. PP. c. 14. §. 30. *μελλήσας διείλεγμαι cunctanter disserui.* Schol. ad Eurip. Hec. 726. *μέλλειν, τὸ βραδύνειν, τὸ ὀκνεῖσθαι.* Gloss. vett. *μέλλω, postero, cunctor.* vid. *Spanhemius* ad Aristoph. l. l. et *Wolfius* ad Liban. epp. p. 104. *βάπτισαι — σου*] *baptismum suscipe et peccata tua ablue,* peccatorum veniam consequere, ea remitti patere. Qui baptizabantur, in aquam immergebantur, inde metaphora deducta. *ἐπικαλεσάμενος τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου nomen Iesu inuocans* i. eius cultui te addicens, id. qd. *βαπτίζεσθαι εἰς τὸ ὄνομα Κυρίου* cf. omnino 2, 38. Male alii vertunt: preces ad Deum fundens. Quod peccata attinet, cogitandum inprimis de contemtu Iesu Messiae, et persecutione cultorum ipsius. Pro Κυρίου cum *Griesbachio* legendum est αὐτοῦ.

17. 18. *ὑποστρέψαντι εἰς Ἱερουσαλὴμ* vid. 9, 26. *Hierosolymam deinde reuersus, cum in templo preces facerem, extra me raptus sum.* De industria commemorat se in templo esse precatum, vt ostenderet, se quamuis sit christianus, tamen non contemnere templum et cultum Iudaicum coll. 21, 28. *προσευχομένου* pro *προσευχομένῳ* v. *Vorstius* de Hebraismm. N. T. p. 604 sq. *ἐν ἐκστάσει* cf. not. ad 10, 10. dum piis meditationibus et precibus ardentissimis vacabat, subito offerebat ei sese species quaedam, et Iesum se videre putabat; cogitationes quae in animo Pauli suboriebantur, Iesu voces esse putabat v. Luc. 1, 11. *οὐ παραδέξονται — ἐμοῦ*] apposite monuit *Hasselaarius* p. 59. hac formula per litoten plus intelligi, quam verbis efferatur, inesse nimirum verbis sententiam hanc: aduersarii tui disciplinam tuam vi adhibita supprimere conabuntur; mandato enim antece-

denti v. 18. σπεῦσον, et, ἔξελθε ἐν τάχει, haud ambiguam de periculo morae contineri admonitionem.

19. 20. ὅτι ἐγὼ ἤμην κ. τ. λ.] *me custodiae tradidisse, et in synagogis verberasse tuos cultores.* Flagellandi poena in synagogis infligebatur vid. ad Matth. 10, 17. Synagogae tunc temporis frequentari solebant etiam ab iis, qui ad Christi signa transierant, neque adeo necesse est, vt a vulgari vocis συναγωγὴ significatu recedamus, et cum nonnullis interpretibus intelligamus christianorum ad cultum sacrum congregatorum conuentus. Etiam infra 26, 11. hoc vocabulo synagogae Iudaicae notantur. Στεφάνου in cod. A. 68. deest, et glossam sapere videtur *Millio* Prolegg. §. 1551. atque *Heinrichsio.* Sed reliqui codd. omnes et verss. hoc nomen retinent, nec potuit illud omittere Paulus, cui persuasum esse non posset, omnes auditores suos facta martyris mentione, cuius caedem approbasset, de Stephani caede cogitaturos esse. Scilicet omisit librarius hoc vocabulum, quoniam oculos nimis festinantes coniecerat in sequentem voculam τοῦ easdem literas continentem, in quas praecedens Στεφάνου desinebat. καὶ συνευδοκῶν *et rem approbaui* vid. not. ad 8, 1. Verba τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ omittunt ABDE al. ea ex Act. 8, 1. in hunc locum translata esse recte indicauit *Millius* l. l. quare etiam ea ex ordine eiicere haud grauatus est *Griesbachius.* Sensus autem verborum Pauli hic est: probe norunt Iudaei Hierosolymitani, quam grauiter christianos persecutus sim, vbi ergo me viderint ad Christi signa transiisse, hunc meum ad Christi sacra accessum graui et verae caussae attribuent, verbis meis fidem habebunt, et feliciori successu Hierosolymis doctrinam Christi praedicabo, quam extra vrbem. cf. not. ad 9, 23. 26. 20, 24. Sermonem esse h. l. tantummodo de Iudaeis Hierosolymitanis, docent verba v. 18. ἔξελθε — ἐξ Ἱερουσαλὴμ — οὐ παραδέξονται nempe Hierosolymitani, et v. 19. ἐπίστα-

ται κ. τ. λ. v. 20. καὶ αὐτὸς ἤμην ἐφεστὼς κ. τ. λ. Paulum christianos persecutum esse, Stephani caedem approbasse, vestimenta eius seruasse, Hierosolymitanis quidem Iudaeis notum erat, non autem Iudaeis extra Palaestinam, et in regionibus remotissimis habitantibus v. 21. Quare vel propterea improbanda est *Heinrichsii* sententia, ex qua αὐτοὶ v. 19. accipiendum est, de Iudaeis aliis, per omnem Palaestinam et extra Palaestinam quoque degentibus, vt adeo Paulus, qui non respuerit exire ex vrbe, sed exire ad euangelium praedicandum abnuerit, hoc propterea fecerit, quod vndique odio petitum se iri praeuiderit, Hierosolymis autem in Apostolorum collegio delitescere se posse opinatus sit. Alii statuunt, Paulum Iesu mandato cedere, et verbis quae v. 19. 20. leguntur, iustam eius rationem afferre voluisse. Sensum igitur ita constituunt: mihi quoque persuasum est, Iudaeos Hierosolymitanos me esse repudiaturos et interfecturos, quia nemini eorum ignotum est, quam vehementer christianos persecutus sim. Sed si Paulo illud mandatum placuisset, eam responsionem dedisset, qua ostendisset animum ad obsequium promtum atque paratum. Ei vero mandatum displicuisse, vel ipsa eius repetitio docet v. 21. *Barkeyus* in Biblioth. Brem. Class. 2. p. 468. putat, Paulum metu perculsum, vel si mauis, mirabundum respondisse, nec ignotum esse vlli Iudaeo *extra* Hierosolymam, quam acris fuerit christianorum adversarius, hinc *nullibi* Iudaeos testimonium suum esse excepturos, sed se *vbique* expositum fore eorum odio et insidiis. Expertum id se iam fuisse Damasci, et procul dubio vbique idem ipsum manere triste fatum, quamobrem se paratum esse ad mandato diuino obtemperandum, et scire velle tantum, quorsum Iesus ipsum missurus esset. Quam contorta haec sit interpretatio, quilibet vel me non monente sponte intelliget. Caeterum hic locus non repugnat iis, quae 9, 29. leguntur, sed ibi narratio ex h. l. supplenda est. Ibi nimirum Lucas refert,

Apostolos, cum ad eorum aures peruenisset, Paulo ab Hellenistis insidias strui, eum in locum tutiorem abduxisse, atque ita vitae periculo eripuisse. Sed ἔκστασις illa h. l. commemorata, in qua Paulus Iesum vidit, ab eoque consilium abeundi accepit, admonitionibus Apostolorum maiorem vim addidit, et Paulus se ab iis abduci passus est.

21. 22. εἰς ἔθνη μακρὰν ἐξαποστελῶ σε] *ad gentes remotas te ablegabo* h. e. in regionibus remotis meam doctrinam trades gentilibus. Sed cum Paulus in ἐκστάσει verba Christi perciperet, iis hunc subftituebat sensum: praedicanda tibi est mea doctrina Iudaeis extra Palaestinam, in regionibus remotissimis viuentibus. Nam post Cornelii demum conuersionem c. 10. Barnabas et Paulus gentiles in coetum christianorum receperunt vid. not. ad 10, 17. 28. 34. 11, 19 sqq. 25 sq. c. 15. init. ἤκουον δὲ αὐτοῦ ἄχρι τούτου τοῦ λόγου] *hactenus loquentem tulerunt.* Iudaei se vnice populum Dei habebant, adeoque indignissime ferebant gentiles sibi aequari. Putabant quidem, gentiles quoque fieri posse participes felicitatis in regno Messiano exspectandae, sed sub ea conditione, si Iudaicam religionem susciperent vid. ad Matth. 19, 28. extr. 8, 11. De Paulo autem audiuerat multitudo, ad quam hactenus verba fecerat, eum omnes vbique edocere quae templo et legi aduersentur, eum docere, gentiles sine legis Mosaicae obseruatione fieri posse saluos et felicitatis regni Messiani participes v. 21, 21. 28. Iam cum dixisset Paulus, se a Iesu Messia ad gentiles esse missum, Iudaeis Hierosolymitanis dociliores, multitudo in furorem acta clamitabat: αἶρε ἀπὸ τῆς γῆς — αὐτὸν ζῆν] *tolle de terra istum hominem, non fas est eum viuere.* οὐ καθῆκον αὐτὸν ζῆν atrocis odii et detestationis significatio. Seneca Controu. 9, 2. *curabo sciant non deesse sceleratum, quem videre lucem vltra non oporteat.* vid. *Pricaeus* ad h. l.

23. ῥιπτάντων τὰ ἱμάτια, καὶ κονιορτὸν βαλλόντων εἰς τὸν ἀέρα] *pallia iactantibus et puluerem in aerem iacientibus.* ῥιπτάντων τὰ ἱμάτια· qui remotius ftabant hoc figno declarabant, fe facere cum iis, qui propius adftantes, clamabant αἶρε κ. τ. λ. Etenim pallii vel togae iactatio olim fignum erat approbationis, delectationis et admirationis. Eunapius in Iuliano, de Proconfule: ἀνήδησεν ὁ ἀνθύπατος ἐκ τοῦ θρόνου, καὶ τὴν περιπόρφυρον ἐσθῆτα ἀνασείων — ἐκρότει τὸν Προαιρέσιον. Lucian. de faltat. 83. τὸ θέατρον ἅπαν συνεμεμήνει, καὶ ἐπήδων, καὶ ἐβόων, καὶ τὰς ἐσθῆτας ἀπερρίπτουν. Ariftaen. epist. 1, 26. ὁ δὲ δῆμος ἀνέστηκε τε ὀρθὸς ὑπὸ θαύματος, καὶ φωνὰς ἀμοιβαίας ἀφίησιν ἐμμελῶς, καὶ τὼ χεῖρε κινεῖ, καὶ τὴν ἐσθῆτα σοβεῖ. Ouid. Amorr. 3, 2. 74. *Et date iactatis vndique figna togis — at ne turbet toga mota capillos* v. *Wetftenius* ad h. l. *Turnebus* Aduerf. 25, 28. et *Ferrarius* de Re Veftiar. 1, 34. καὶ κονιορτὸν βαλλόντων εἰς τὸν ἀέρα] pulueris iactatio erat olim et etiamnum eft in Orientis regionibus fignum tumultus v. *Eskuchii Erläuter.* Th. 1. p. 516. 679. *Schweigers Reifebefchr.* p. 286. volebant Paulum manibus militum eripere, eumque interficere coll. 24.

24. Tribunus, linguae Hebraeae ignarus, qui adeo Pauli orationem non intellexerat, atque in tanta concitatione et rabie populi Paulum fcelus grauiffimum feciffe putabat, vt eum furibundis eriperet, in caftellum abduci, et quo cognofceret, quid commififfet, flagris torqueri iubebat. Flagra in habendis quaeftionibus apud Romanos vfitata erant. Tacitus Hift. 4, 27. 4. de Herennio Gallo: *protractum e tentorio, fciffa vefte, verberato corpore, quo pretio, quibus confciis, prodidiffet exercitum, dicere iubent.* μάστιξ flagellum v. ad Marc. 3, 10. Matth. 27, 26. ἀνετάζειν vt ἐτάζειν proprie fignificat: *inquirere, percontari,* quocunque modo hoc fiat Hift. Sufan. v. 14. ἀνετάζοντες ἀλλήλους τὴν αἰτίαν· in ver-

sione Alexandrina respondet Hebr. דרש Iudd. 6, 29. deinde notat: *per tormenta habere quaestionem de aliquo* vt h. l. hinc, *torquere* vt Sap. 2, 19. vbi impii de pio: *ὕβρει καὶ βασάνῳ ἐτάσωμεν αὐτὸν, ἵνα γνῶμεν τὴν ἐπιείκειαν αὐτοῦ contumeliis et cruciatibus torqueamus eum.* 6, 6. *δυνατοὶ δὲ δυνατῶς ἐξετασθήσονται.* add. Gen. 12, 17.

25. sqq. *ὡς δὲ προέτεινεν αὐτὸν τοῖς ἱμᾶσιν*] *cum autem eum loris tradidisset.* Diuersissimi sunt in hac formula explicanda interpretes. Scilicet verbum *προτείνειν* inter alia declarat, *extendere, expandere* 2 Macc. 15, 12. *προτείνας τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανόν.* add. 2 Macc. 2, 30. Plutarch. de Puer. Educ. c. 7. *προτείνειν τὴν ἀριστεράν.* Hinc *Boisius* in Collat. p. 465. quem secutus est *Bolteniius*, hypallagen verbis inesse putat, vt *προετ. αὐτὸν τ. ἱμ.* positum sit pro: *προέτειναν αὐτῷ τοὺς ἱμάντας,* vertit: *cum exporrecta illi lora extenderent* i. e. cum loris jam eum caesuri essent. Durius. *Scaliger* Lib. 1. ep. 146. respici notat consuetudinem Romanorum, ex qua flagro caedendi palo aut columnae vinciebantur et pendentes flagellabantur, atque adeo *ἱμᾶσι προτείνεσθαι* explicat: *funibus terra leuari*, vt nimirum Paulus posset rectius et grauius caedi. Etiam *Lud. de Dieu*, *Hammondus*, *Michaelis*, per *τοὺς ἱμάντας* intelligunt, vincula quibus adstringeretur verberandus, sed verbo *προτείνειν* subiiciunt notionem *adstringendi, vinciendi.* His vero interpretationibus aduersatur vsus loquendi. Rectius *H. Stephanus* in Schediasmatibus Critt. Lib. 2. c. 28. T. 5. Thesaur. Crit. Gruteriani in Supplemento p. 79. *Loesnerus*, alii (v. *Wolfius* in Curis ad h. l.) *προτείνειν* explanarunt *tradere, porrigere, obiicere.* Quae quidem interpretatio simplicior est et commodior reliquis, et vsu loquendi confirmatur. Philo de Agric. p. 202. A. *ἐγκράτεια ὑγείαν καὶ σωτηρίαν προτείνει βίῳ temperantia sanitatem et salutem vitae porrigit.* Lib. 1. de Vit. Mos. p. 643. E. *δελεασθεὶς τοῖς ἤδη προτεινομένοις delectatus donis quae*

sibi iam tradita essent v. *Loesnerus*. Itaque verba reddenda sunt: cum eum loris f. flagellis caedendum tradidisset, obiecisset. ἱμὰς id. qd. μάστιξ *scutica*, *flagellum*. Demosth. f. leg. p. 402. ἱμάντα τις Φαρέτω. add. Athen. 4, 13. p. 153. Pro προέτεινεν in aliis libris legitur προέτειναν, quam lectionem *Griesbachius* in textum recepit. Ea admissa προέτειναν ad milites debet referri, hoc sensu: cum eum obiecissent loris i. cum ei verbera intentarent. Sed lectio προέτεινε, vtpote difficilior illi praeoptanda est, et facile ostendi potest, quomodo ortum sit προέτειναν, nempe ita rescripserunt grammatici, quoniam v. 29. legitur: ἀπέστησαν ἀπ' αὐτῷ οἱ μέλλοντες αὐτὸν ἀνετάζειν. Neque tamen cum *Matthaeio* ad προέτεινε subintelligendum est ὁ δήμιος *lictor*, neque cum *Wolfio*, ὁ ἑκατόνταρχος quae rationes durae sunt atque contortae, sed verbum illud est referendum ad tribunum, qui Paulum loris tradiderat, eum verberari iusserat. ὁ ἑκατόνταρχος *centurio*, qui flagellationi praeerat. Ipsis enim poenis, si sumendae erant, praeerat centurio v. Hirtius B. Afric. 38, 4. Matth. 27, 54. Quod reliqua verba attinet, vid. not. ad 16, 37.

28. κεφάλαιον *pecuniae summa* Theophrast. Char. 14, 1. 24, 3. κεφάλαιον ποιεῖν *summam facere*. Aeschin. c. Ctesiph. p. 387. T. 2. ἐπειδὰν ὁ λογισμὸς συγκεφαλαιωθῇ. Lysias Orat. 18. p. 310. de pecunia quam Conon testamento legauerat: τούτων δὲ κεφάλαιόν τι γίγνεται περὶ τετταράκοντα τάλαντα *horum summa est quadraginta circiter talentorum* add. Ioseph. Ant. 12, 2. 2. vid. *Salmasius* de Vsuris c. 7. extr. *Rigaltius* ad Artemidor. Onirocr. c. 18. p. 21. *Elsnerus*, *Kypkius* et *Krebsius* ad h. l. πολλοῦ scl. διὰ, vt 5, 8. v. *Bosius* Ellips. Tribuni mens et sententia haec erat: ego magna pecuniae summa ciuitatem hanc mihi paraui, quomodo tu, Tarsensis, eam adeptus es?

29. 30. καὶ ὁ χιλίαρχος δὲ ἐφοβήθη κ. τ. λ.] *tribunus sibi metuit, certior factus, quod esset ciuis Romanus, quem vinciri iussisset.* Ciuis Romanus liber erat a verberi-

bus, omnique tortura, nec indicta caussa Act. 25, 16. nec ante confessionem reus vinciri in vincula publica (vt fere seruitia et capita viliora) coniici, ac puniri poterat. v. not. ad 16, 37. Cic. in Verrem 5, 66. *facinus est, vinciri ciuem Romanum: scelus, verberari: prope parricidium, necari, quid dicam in crucem tolli?* add. c. 62. Sermo ibi est de Gauio, quem Verres insontem, et quamquam ad ciuitatem Romanam prouocarat, verberari et in crucem tolli iusserat. Si vero ciuis Romanus sceleris obnoxius, illudque confessus erat, in vincula publica coniici, vinciri et capite plecti poterat. Rei ante confessionem in custodia libera habebantur, vel in custodia militari. Libera custodia vocabatur quando ipse magistratus reum domi asseruabat, vel fideiiussores eius custodiam suscipiebant v. intpp. ad Catil. 3, 6. 14. Sallust. B. C. c. 48. Custodia militaris (quod genus custodiae imperatorum temporibus inprimis vsitatum et frequens erat) dicebatur, si reus, seorsim a reliquis captiuis, militi custodiendus tradebatur, ita, vt militi alligatus per catenam prolixiorem esset, quae rei dextram cum militis sinistra copularet. Seneca de tranquill. animi c. 10, *omnes cum fortuna copulati sumus; aliorum aurea catena est, et laxa: aliorum arcta et sordida. Sed quid refert? eadem custodia vniuersos circumdedit, alligatique sunt etiam qui alligauerunt; nisi tu forte leuiorem in sinistra catenam putas.* Alluditur ad custodiam militarem. De Domitiano tradit Suetonius V. Domit. c. 14. eum, *non nisi secreto atque solum plerasque custodias, receptis in manu catenis audiuisse* h. e. eum reos, vt remotis custodibus militibus solus audire posset, ab his soluendos curasse, et catenam, qua militi alligati fuerant, in manu tenuisse. Ioseph. Ant. 18. 6. 7. vbi de Agrippa militi Praetoriano catena alligato dicitur: *ἠξίωσε τὸν συνδεδεμένον αὐτῷ στρατιώτην rogauit militem, qui ei vna eademque catena alligatus erat*, et paulo post mentio fit *ἑκατοντάρχου συνδέτου ἐσομένου centurionis, qui catena*

Agrippae copularetur. Paulus igitur, vt vel ex hactenus dictis clarum et manifestum est, vtpote ciuis Romanus, ex legibus Romanorum, neque vinciri (21, 33.), neque flagris adhibitis examinari poterat. Sed tribunus eum in custodia militari asseruare, et rem ad procuratorem deferre debebat, a quo caussa cognoscenda erat. Procurator ciuem Romanum, si res ita ferebat, capitis damnare poterat, vtpote ipsius Caesaris personam sustinens 25, 19. licebat tamen reo ad Caesarem prouocare, ad quem tum ablegandus erat 25, 11. 21. Cum ergo Paulus se ciuem Romanum dixisset, tribunus sibi metuebat, quod eum vinciri iussisset coll. 21, 33. *τῇ δὲ ἐπαύριον—ἔλυσεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν δεσμῶν*] *postridie vero*, cognoscere cupiens, cuius caussa Paulus a Iudaeis accusaretur, *eum vinculis solui iussit.* Sed cur non statim Paulum vinculis soluit tribunus, qui sibi metuebat, quod ausus fuisset ciuem Romanum duabus catenis constringere? Soluit Paulum vinculis, qui tamen infra 23, 18. vocatur *δέσμιος* add. 23, 29. Interpretes tantum non omnes hunc locum silentio praeterierunt. *Bowyerus* (*Konjecturen üb. das N. T.*) vt se ex hoc loco expediret, praeeunte *Millio*, verba v. 29. *ὅτι ἦν αὐτὸν δεδεκὼς*, quae versio Aethiopica omittit, a sciolo quodam adscripta fuisse putat, *et ἐφοβήθη* eo refert, quod tribunus Paulum flagris examinari iusserat. Sed omnium codd. et reliquarum versionum auctoritas ea tuetur. Nec verbis illis omissis, omnis difficultas tollitur. Nam adhuc quaeri potest, cur postridie demum Paulum, ciuem Romanum, tribunus vinculis liberarit? et quomodo Paulus dici possit vinctus 23, 18. Dicam quod sentio. Cum audiuisset tribunus, Paulum esse ciuem Romanum, non modo ab eo flagris ipsum examinaturos recedere, sed eum etiam catenis liberari, et in custodia militari asseruari iussit, ita, vt militi per catenam alligatus esset, et vt Paulum placaret, eumque vtpote ciuem Romanum liberalius tractaret, postero die, eum catena, qua militi alligatus erat, solui, eumque liberum in synedrium producebat, e

quo cum rediisset Paulus, iterum in custodia militari asservabatur. Verba ἀπὸ τῶν δεσμῶν omittunt ACE et nonnulli alii v. *Griesb.* Syr. vtr. Erp. Copt. Aeth. Arm. Vulg. expunxit ea *Griesbachius*, probante *Heinrichsio*, qui allata esse existimat ab eo, qui cauere voluerit, ne ἔλυσε de omni Apostoli liberatione intelligeretur, vt c. 24, 26. Equidem verba genuina esse existimo, et omissa ab iis, quibus ea repugnare viderentur verbis v. 29. vltimis; hinc etiam in vers. Syr. p. v. 29. extr. καὶ ὅτι ἦν αὐτὸν δεδεκὼς, additum legitur: καὶ αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἔλυσεν αὐτόν. — καὶ ἐκέλευσεν — αὐτῶν] *iussit conuenire sacerdotum principes, et reliquos synedros*, loco consueto, in ea templi parte, in qua synedrium conuenire solebat v. ad Matth. 27, 5. Pro ἐλθεῖν in aliis libris legitur συνελθεῖν, quam lectionem probarunt *Grotius*, *Bengelius*, *Heinrichsius*, et in ordinem recepit *Griesbachius*, quoniam tribunus non ad se vocauit synedrium, sed in loco maiorum conuenire iussit. Sed vt hoc ipsum lectores monerent grammatici, ideo ἐλθεῖν explicuerunt συνελθεῖν. Nil mutandum; ἐλθεῖν positum est pro συνελθεῖν vt ap. τὰς ὁ Iob. 1, 6. 2, 1. tribunum non ad se vocasse synedrium, satis perspicue docent verba: καταγαγὼν τὸν Παῦλον *deduxit* Paulum ex arce coll. 23, 10. ἔστησεν εἰς αὐτοὺς *statuit coram illis*; εἰς pro ἐν v. 5, 27.

CAPVT XXIII.

1. Paulus caussam suam agit apud synedros. Contentio oritur inter Pharisaeos et Sadducaeos. Tribunus veritus, ne Paulus a rabiosis istis hominibus interficeretur, milites eum in arcem abducere iubet. Paulus noctu visione confirmatur. Insidiae ei paratae, a sororis filio detectae, tribuno indicantur, qui captiuum cum armatis Caesaream mittit, addita epistola ad Felicem tunc temporis Iudaeae procuratorem. *ἀτενίσας τῷ συνεδρίῳ oculis in synedros intentis*, intrepido vultu circumspiciens: *ἀτενίζειν* vid. Act. 1, 10. 3, 4. Luc. 22, 56. *ἄνδρες ἀδελφοὶ* populares v. 2, 29. 1, 11. *ἐγὼ πάσῃ συνειδήσει ἀγαθῇ κ. τ. λ.*] *ego optima gaudens conscientia, voluntati diuinae ad hunc usque diem conuenienter viuere studui.* Actiuum *πολιτεύειν* et Medium *πολιτεύεσθαι* notat, *rempublicam administrare, publicum in ciuitate munus administrare* Thucyd. 8, 97. *καὶ οὐχ ἥκιστα δὴ τὸν πρῶτον χρόνον ἐπί γε ἐμοῦ Ἀθηναῖοι φαίνονται εὖ πολιτεύσαντες atque initio quidem Athenienses rempublicam non parum commode administrasse.* add. ib. 8, 53. Diog. Laërt. 10, 119. *οὐδὲ πολιτεύεσθαι, οὐδὲ τυραννεύειν neque accessurum ad rempublicam, neque tyrannidem quaesiturum.* Plutarch. Puer. Educ. 10, 10. *πολιτευόμενοι.* §. 12. *οὕτως ἐπολιτεύσατο Περικλῆς.* add. Ael. H. V. 3, 17. Philo in Flacc. p. 976. E. *οἱ ὀρθῶς πολιτευόμενοι τῶν ἀρχόντων boni praesides.* Passiuum autem vsurpatur de republica, quae bene administratur, de iis, qui aliqua ciuitatis forma vtuntur v. Xen. Cyr. 1, 1. 1. Deinde *πολιτεύειν* et Med. *πολιτεύεσθαι* ad varias significationes

transfertur, et ponitur etiam ita, vt fit: *vitas genus sequi, viuere, se gerere* id. qd. ζῆν Hesychius: πολιτεύεται, πράττει, ἀναστρέφεται. It. πολιτεία — βίος — καὶ ἡ ἀναστροφὴ καὶ πρᾶξις. Xen. Hist. Gr. 2, 4. 13. ἐν εἰρήνῃ πολιτεύεσθαι. Ioseph. de Maccab. §. 4. πολιτεύεσθαι νόμῳ πατρίῳ *patriis legibus* (Mosaicis) *conuenienter viuere*. Arrian. Exped. Alex. 7, 20. ἐπιτρέψειεν αὐτοῖς καθάπερ Ἴνδοις πολιτεύειν κατὰ τὰ σφῶν νόμιμα *suis legibus viuendi vt Indis potestatem fecisset*. 2 Macc. 6, 1. καὶ τοῖς τοῦ Θεοῦ νόμοις μὴ πολιτεύεσθαι *Dei praeceptis non conuenienter viuere*. 3 Macc. 3, 4. καὶ τῷ τούτου νόμῳ πολιτευόμενοι *secundum eius leges vitam instituentes* cf. *Taylor* ad Lys. p. 19. *Wetstenius* ad Phil. 1, 27. *Dresigius* V. M. p. 429 sq. *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. Iam vero h. l. πολιτεύεσθαι τῷ Θεῷ est *viuere Dei voluntati conuenienter, ita viuere vt vitam tuam Deo probare studeas*, τῷ κυρίῳ ζῆν Rom. 14, 8. ἀξίως τοῦ Θεοῦ Phil. 1, 27. τοῖς Θεοῦ νόμοις 2 Macc. 6, 1. Loquitur autem Paulus non tantum de ea vitae suae parte, quae ipsius ad Christi sacra transitum antecessit, sed etiam de ea, quae illam secuta erat, nam simpliciter ait ἄχρι ταύτης τῆς ἡμέρας. Versatus quidem antea in errore persecutus erat christianos, attamen conscientiae erat obsecutus, se pro Dei caussa pugnare, voluntati diuinae conuenienter agere, ipsi persuasum fuerat v. Act. 22, 3. 26, 9. Phil. 3, 6. 1 Tim. 1, 13. Pluribus haud dubie mentem suam explicuisset, et ostendisset quomodo ad meliorem cognitionem peruenisset coll. c. 22. ni a pontifice interpellatus esset.

2. *Tum Ananias pontifex praecepit apparitoribus, vt faciem eius caederent*. Bilem mouebat pontificis, hominis fastuosi, Pauli vultus constantia, offendebat eum Pauli alloquium, quod synedros non appellarat πατέρας 22, 1. 7, 2. aut ἄρχοντας τοῦ λαοῦ καὶ πρεσβυτέρους τοῦ Ἰσραὴλ 4, 8. quod non captarat synedrorum beneuolentiam, sed statim orationis initio innocentiam suam ingenue professus erat; aegre fere-

bat, quod Paulus sub tutela tribuni militum, et vt ciuis Romanus vinculis liberatus erat; quare hominis adeo praefrictae frontis os ferire iubebat apparitores. τοῖς παρεστῶσιν αὐτῷ apparitoribus v. ad Luc. 1, 19. ὁ ἀρχιερεὺς Ἀνανίας] intelligendus est haud dubio Ananias Nebedeni filius v. Ioseph. Ant. 20, 5. 3. qui Quadrato Syriae praeside, antecessore Felicis, pontificatu functus erat. A Quadrato Romam vinctus mittebatur, vna cum Anano templi praefecto, vt Caesari Claudio factorum rationem redderent v. Ioseph. Ant. 20, 6. 2. Sed Agrippa iuniore pro iis intercedente, absoluti et Hierosolymam reuersi sunt. Neque tamen Ananias iterum pontificatum accepit. Nam Felice procuratore Iudaeae, pontificatum gessit Ionathan, qui Ananiae successit Ioseph. Ant. 20, 10. Ionathan per Felicis fraudem in ipso templo a sicariis subornatis interfectus est Ioseph. Ant. 20, 8. 5. not. ad Act. 22, 4. Vacuus tum locus mansit, vsque dum Agrippa rex Ismaelem Phabei filium muneri praeficeret Ioseph. Ant. 20, 8. 8. Eo tempore quo locus vacuus erat, euenerunt ea, quae h. l. leguntur. Ananias ergo tunc temporis non pontificatum gerebat, sed hanc dignitatem vsurpabat v. *Krebsius*, *Michaelis* ad h. l. et *Eichhornius* in *Einleit. in d. N. T.* Th. 2. p. 68. Eum tanquam hominem ambitiosum, auarum, crudelem, describit Ioseph. Ant. 20, 8 sq. Sectae Sadducaeorum addictus fuisse videtur vid. ad v. 12. coll. v. 6.

3. Paulus ob indignum illud facinus asperius in pontificem inuehitur. τύπτειν σε μέλλει κ. τ. λ.] *te Deus tundet, dealbate paries, tune cum hic assideas, vt de me ex lege iudices, me contra legem verberari iubes?* Lex Mosaica iubebat reum audire, caussam accurate cognoscere, eaque bene cognita sententiam ferre Ioh. 7, 51. τοῖχε κεκονιαμένε *paries dealbate.* Prouerbialis loquendi formula, de omnibus adhibita, quae intus sordeant, sicut parietes, qui intus e luto confecti, extrinsecus calce obliuuntur. Seneca de prouident. c. 6. *miseri sunt sordidi, turpes, ad*

similitudinem parietum suorum extrinsecus culti. epist. 115. *Et* cum auro tecta perfundimus, *quid aliud quam mendacio gaudemus? scimus enim sub illo auro foeda ligna latitare. Nec tantum parietibus aut lacunaribus ornamentum tenue praetenditur: omnium istorum, quos incedere altos vides, bracteata felicitas est: inspice, et disces, sub ista tenui membrana dignitatis quantum mali lateat.* Nostro loco denotatur hac voce virtutis et pietatis simulator pessimus. Nouerat Paulus hominis indolem. Verbum *κονιᾷν* significat, *calce vel gypso parietes obducere et dealbare:* deriuatur a *κονία*, quo vocabulo non solum *puluis* indicatur, quo tantum significatu apud Homerum legitur, sed etiam *calx*, *gypsus* v. Eustath. ad Il. γ'. p. 389. 38. Thomas Mag. p. 521. ed. *Bern.* et Selecta e scholis *Valckenarii* T. 1. p. 589. *Boltenius*, qui statuit Paulum Syrochaldaice esse locutum (quod tamen parum probabile v. ad 21, 37. 22, 24.) eum vsum fuisse suspicatur voce

ܐܫܝܐ ܣܒܐ ܗܘ qua non modo *paries dealbatus* significetur,

sed etiam si comparetur cum Arab. أشيب *veterator canus, homo scelestus senectutis canae*, vt adeo sit id. qd. in hist. Susan. v. 52. *πεπαλαιωμένε ἡμερῶν κακῶν du grauer Bösewicht.* Sed vox *τοῖχε κεκονιαμένε paries dealbate*, commodum sensum praebet, et vt obseruauit censor libri *Boltenii* in *Gableri Journal für theol. Lit. Th.* 6. p. 521.

ܐܫܝܐ in lingua Syriaca nusquam eam significationem obtinet, quam ex Arabica ei *Boltenius* substituit. *τύπτειν σε μέλλει ὁ Θεός*] *feriet* i. e. puniet (LXX Ezech. 7, 9. Ex. 8, 2. Hebr. נכה) *te Deus.* Haec verba non pro imprecatione, sed secuturae poenae praedictione *Beza* habet. Sed ea pro imprecatione esse habenda, et verba apparitoris docent v. 4. et ipsa Pauli v. 5. Sic ea intellexit etiam *Boltenius*, qui vertit: *dafür strafe dich Gott!* Inopinata iniuria Paulum exeanduisse, et aestuantis animi impetu abreptum, liberius locutum esse,

quam oportuerit, non eadem patientia iniuriam pertulisse, qua Christus pertulerit, *Hieronymus* c. Pelag. 3. init. *Augustinus* ep. 5. p. 23. *Limborchius*, *Heumanus*, *Wetstenius*, aliique obseruarunt. Caeterum monuerunt interpp. non irritam fuisse Pauli imprecationem s. praedictionem, Ananiam enim, cum sicarii duce Menachemo Hierosolymis potirentur, in aquaeductu latitantem, ab iis esse captum, et vna cum fratre Hiskia interfectum v. Ioseph. B. I. 2, 17. 9. et *Michaelis* ad h. l. καὶ σὺ κάθῃ *itane tu sedes?* καὶ interrogationibus quae cum admiratione mouentur, praemitti solet v. *Bosius* Exercitt. p. 84 sq. *Glassius* Phil. S. et not. ad Marc. 10, 26. Pro κρίνων *H. Stephanus* in diss. de stilo N. T. et *Priceus*, probante *Valckenario* legendum coniecerunt κρινῶν. Sed hac coniectura facile supersedere possumus, cum praesens haud raro obtineat vim futuri vid. ad Marc. 3, 21. Matth. 3, 10. 26, 29.

4. 5. ἀρχιερέα τοῦ Θεοῦ *pontificem qui iussu et auctoritate Dei agit, vicem Dei gerit.* λοιδορεῖν conuiciis proscindere v. ad Ioh. 9, 29. Ad hanc apparitorum admonitionem Paulus respondebat: οὐκ ᾔδειν, ἀδελφοὶ κ. τ. λ. *nesciebam, fratres, pontificem esse.* In diuersissimas partes in hisce verbis interpretandis viri docti abierunt. a) *Camerarius*, *Marnixius* a *Wolfio* laudatus, *Thiessius*, *Heinrichsius*, per ironiam haec verba prolata putant, hoc fere sensu: se non pro pontifice gerit. b) Alii hunc verbis substituunt sensum: non agnosco eum pontificem, qui hanc dignitatem vsurpauit. Verum, vt recte obseruarunt alii, si hoc innuere voluisset Apostolus, non dixisset οὐκ ᾔδειν, sed potius, οὐκ οἶδα τοῦτον ἀρχιερέα, praeterea hac responsione synedrorum iram in se magis prouocasset. c) *Clericus*, *Witsius* Meletem. Leidens. p. 156. alii, v. *Wolfius* ad h. l. autumant, Paulum tunc temporis alio conuertisse oculos, ita, vt audiuisset quidem vocem ab aliquo emissam, sed non anim-

aduertiſſet, quis iuſſiſſet ipſum caedi, adeoque ex ſuperioribus ſupplendum eſſe, ὃς ἐπέταξε τύπτεσθαι αὐτοῦ τὸ στόμα, quis iuſſerat os eius caedi. Merito hanc ellipſin inſolentiorem vocat *Wolfius*, aduerſatur vero etiam huic explicationi orationis ſeries, nam v. 3. legitur, Paulum defixis in Ananiam oculis haec verba eſſe prolocutum.
d) Ex *Gatackeri* Miſcell. Sacrr. 1, 6. *Wolfii*, *Michaelis*, Aliorumque ſententia, quae etiam *Witſio* l. l. probabilis viſa eſt, Paulus vere ignorauit, Ananiam eſſe pontificem maximum, cum diu Hieroſolymis abfuiſſet Apoſtolus, cum eum nullo notabili indicio ab aliis distinctum conſpicaretur (nam veſtibus ſacris in templo tantum vtebantur pontifices, extra templum communibus v. not. ad Matth. 26, 65.) cum etiam conſeſſus fuerit tumultuarius, nec adeo ordinis ratio habita. Sed conſeſſum iam tunc temporis tumultuarium fuiſſe, ſumitur tantum, nec ex ipſa narratione probari poteſt. Parum probabile eſt, Paulum, Iudaeum, ignoraſſe, eum quem allocutus erat, eſſe pontificem maximum, noſſe eum etiam poterat ex ipſo loco quo ſedebat, et Paulum probe cognouiſſe Ananiam ipſa eius allocutio docet v. 3. τοῖχε κεκονιαμένε.
e) *Limborchius*, *Bengelius*, *Wetſtenius*, *Morus*, *Schottus* etc. putant, Paulum his verbis lapſum ſuum excuſare voluiſſe, vertunt: *non reputabam, hunc eſſe pontificem.* Hac ſignificatione verbum εἴδω ſaepius recurrit v. Eph. 6, 8. Col. 3, 24. al. quare et Act. 7, 18. pro ᾔδει in nonnullis codd. e gloſſemate legitur ἐμνήσθη. Atque haec quidem interpretatio reliquis praeferenda videtur. Vt enim ſolent homines ingenii feruidioris facile excandeſcere, ſed ita vt ira breui deferueſcat, ſic etiam Paulus iniuria accepta exardeſcebat, mox tamen ad ſe redibat, recordabatur interdicti de non maledicendo principibus populi, et reprehendentibus eum apparitoribus (quos vt mitigaret ἀδελφοὺς appellabat), ſedato corde reſpondebat: οὐκ ᾔδειν κ. τ. λ. h. e. fateor, me aeſtuantis animi impetu abreptum, (quamuis iniuria mihi ſit

facta) paulo liberius esse locutum, nec ad animum revocaui mihi cum pontifice rem esse, scio scriptum legi: (Exod. 22, 27.) principi populi tui ne maledicas. (Mischna Schebuot c. 4. §. 13. *Si quis dixerit, percutiat te Deus*, יכבה אלהים *et, sic percutiat te Deus, haec est maledictio scripta in lege.*). Etiam in epistolis suis Paulus, cum paulo liberius scripsit, dicta mitigat v. c. Rom. 15, 15. al. Est ergo haec interpretatio moribus Pauli convenientissima. Caeterum verba: *γέγραπται γὰρ κ. τ. λ. Boltenius*, non pro Pauli verbis sed pro additamento Lucae habet; verum sine omni idonea ratione.

6. Non plane retractanerat Paulus, quae in pontificem dixerat, nec synedri excusationem Pauli admittebant, sed iram suam omnem in eum euomebant. Quare Paulus, cum videret, se nihil proficere, sed iudices coeco odio praecipites ferri, vt ex his iniuriis se expediret, et tribuno praesenti se nullius criminis esse reum probaret, prudenter dissensione inter Pharisaeos et Sadducaeos in rem suam vtebatur, vt Pharisaeos iudices sibi fauentes nancisceretur. Quod ex animi sententia cessit. *γνοὺς δὲ ὁ Παῦλος κ. τ. λ.*] *cum Paulus bene sciret, alteram partem esse Sadducaeorum, alteram Pharisaeorum, alta voce synedrio acclamabat: ego, populares, Pharisaeus sum, Pharisaei filius, et propter spem futuri in vitam reditus, in iudicium vocor.* Act. 24, 21. *κρίνεσθαι* dr. de eo, cuius caussa cognoscitur v. *Raphelius* Obss. Xenophh. ad Act. 25, 9 Doctrinae quam Paulus praedicabat, et ob cuius praedicationem eum Iudaei persequebantur, dogma praecipuum erat v. 1 Cor. 15, 13 sqq. (v. et not. ad 1, 22.) Iesum in vitam rediisse, eiusque exemplo mortuos in vitam redire posse, et vere redituros esse. Atque de hoc Christi et mortuorum in vitam reditu, Paulus, si eum audissent synedri, haud dubie quoque verba fecisset, vt fecit alio tempore, cum Christi doctrinam traderet, vel eam defenderet v. 15,

34 sqq. 17, 31. 26, 6. 7. 23. 25, 19. 24, 15. Sadducaei animi immortalitatem et corporis resurrectionem non admittebant, Pharisaei defendebant coll. v. 8. v. et not. ad Matth. 3, 7. ac propterea, quod christiani quoque Christi et mortuorum in vitam reditum docebant, inprimis odiosi erant Sadducaeis vid. not. ad 4, 1. 5, 17. Hinc Paulus, vt sibi Pharisaeorum conciliaret animos, missis aliis quae ipsi inuidiam conflabant, vnice memorabat mortuorum in vitam reditum, vt ostenderet, hoc dogma Pharisaeis cum christianis esse commune. *Φαρισαῖός εἰμι* erat ex disciplina pristina 22, 3. Phil. 3, 5. et etiamnum cum Pharisaeis defendebat *τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως spem resurrectionis.* *υἱὸς Φαρισαίου Pharisaei filius.* Sed pro *Φαρισαίου* in aliis libris legitur *Φαρισαίων*, hanc lectionem comprobarunt *Grotius, Millius, Bengelius, Griesbachius, Valckenarius*, eamque vtpote difficiliorem, e qua vulgaris facile enasci potuerit, vnice veram et genuinam esse censeo. Hac ipsa autem voce *Φαρισαίων Grotius* respici putat ad Pauli patrem et matrem, tanquam eiusdem sectae homines. Verum in talibus, vt intelligenter monuit *Valckenarius*, mulierum nulla ratio habetur, sed *υἱὸς τῶν Φαρισαίων* dicitur is, cuius pater et auus, aut etiam maiores, isti sectae addicti fuerunt. *περὶ ἐλπίδος καὶ ἀναστάσεως propter spem resurrectionis.* Hendiadys v. *Glassius* Phil. S. p. 126. *Storrii* Obss. ad Analog. et Syntax. Hebr. p. 241.

7. 8. *Haec cum dixisset, altercatio orta est Pharisaeorum et Sadducaeorum:* *στάσις* vid. 15, 2. *καὶ ἐσχίσθη τὸ πλῆθος et in partes diuisa est concio* vid. ad 14, 4. *πνεῦμα* anima a corpore seorsim existens, anima defuncti, vt v. 9. Hebr. 12, 23. *ὁμολογοῦσι τὰ ἀμφότερα statuunt vtrumque.* Vocabulum *ἀμφότερα* de duobus vsurpari solet, sed tria nominata sunt, quae Sadducaei infitiati esse dicuntur. Tenendum igitur est *ἀμφότερον* etiam de pluribus dici. Chrysostomus; *οὐ μόνον ἡ λέξις*

περὶ δύο, ἀλλὰ καὶ περὶ τριῶν λαμβάνεται, καταχρηστικῶς οὖν οὕτως εἶπεν καὶ ἀκυρολογῶν. add. Ammonius. Hom. Odyſ. 15, 78. ἀμφότερον, κῦδός τε καὶ ἀγλαΐη καὶ ὄνειαρ.

9. οἱ γραμματεῖς τῆ μέρους τῶν Φαρισαίων κ. τ. λ.] *legisperiti e ſecta Phariſaeorum pugnarunt pro Paulo his verbis: nil mali in hoc homine reperimus, ſi ſpiritus, aut angelus cum eo locutus eſt, non licet cum Deo pugnare.* μέρος factio, pars, ſecta v. *Kypkius* ad h. l. οὐδὲν κακὸν nullum crimen, omnis quaeſtio eſt dogmatica Ioh. 18, 38. οὐδεμίαν αἰτίαν εὑρίσκω ἐν αὐτῷ. Luc. 23, 4. οὐδὲν αἴτιον. add. Luc. 23, 22. εἰ δὲ πνεῦμα—ἢ ἄγγελος] recordabantur nonnulli Phariſaeorum ea quae Paulus pridie in oratione ad populum habita dixerat vid. 22, 6. 8. 18. neque tamen Paulus genium coeleſtem ſibi apparuiſſe dixerat, ſed Phariſaei aduerſus Sadducaeos, qui daemonologiam eorum reiiciebant, disputantes, hoc addebant. Verba μὴ θεομαχῶμεν abſunt a codd. ABCE et nonnullis aliis, verſſ. Copt. Aeth. Arm. Syr. p. Vulg. ea expungenda eſſe et ex Act. 5, 39. in hunc locum veniſſe, cenſuerunt *Erasmus*, *Millius* Prol. §. 918. *Bengelius*, *Morus*, *Heinrichſius*; ad calcem paginae reiecit *Griesbachius*. *Michaelis* in Curis in verſ. Syriac. Act. App. p. 344. obſeruat: Arabibus quoque frequentiſſimum eſſe hoc ellipſis genus, in Corano iterum iterumque recurrens. Grauiter autem et eleganter apodoſin, geſtu ac vultus compoſitione et nutu ſignificanda, ſubiiceri, vbi infauſti quid et inoptabilis rei contineat, vt: *integrum ſynedrium cum Deo pugnare.* Caeterum orationem abruptam alii aliter ſupplent. Syrus interpres pro μὴ θεομαχῶμεν habet: *quid eſt in hoc?* Theophylactus, ſubintelligit: ἄδηλόν ἐστι i. e. an ſit ſpiritus an angelus cum eo locutus incertum eſt. Alii: eſto, vel ποῖον ἔγκλημα; num poteſt hoc ei eſſe crimini? Mea quidem ſententia vulgaris lectio genuina eſt, cum multorum librorum praeſidio munita ſit, ſenſum comme-

dum fundat, narrationis seriei consentanea sit, et facile ostendi possit, qui factum, vt verba μὴ θεομαχῶμεν omissa sint. Nempe grammatici, cum viderent, verbis: μὴ θεομαχῶμεν inesse notionem hanc: doctrina Pauli diuina est, neque sibi explicare possent, quomodo Pharisaei, doctrinae christianae, et Pauli, huius doctrinae praeconis, aduersarii acerrimi, hoc declarare potuerint; verba μὴ θεομαχῶμεν, tanquam spuria et adulterina expungenda putabant. Neque ex Act. 5, 39. verba illa in hunc locum venerant, non enim idem verbum ibi vsurpatum legitur. Si quis ex illo loco suppleuisset ellipsin, eadem potius formula vsus fuisset, quae ibi extat, μὴ θεόμαχοι εὑρεθῶμεν. Sed vt intelligatur, qui fieri potuerit, vt in hanc vocem Pharisaei erumpere potuerint, tenenda sunt haec. Non omnes legis periti e secta Pharisaeorum, ea quae v. 9. leguntur proferebant, sed nonnulli tantum eorum vid. ad v. 12. coll. v. 21. Ita iam verba οἱ γραμματεῖς τοῦ μέρους τῶν Φαρισαίων interpretati sunt grammatici ii, qui ad ea in marginibus codicum suorum notarunt τινὲς, quod interpretamentum librarii, in ordinem receperunt, vnde in pluribus libris legitur: τινὲς γραμματεῖς τοῦ μερ. τ. Φ. vel τινὲς τῶν Φαρισ. l. τινὲς τῶν γραμματέων τοῦ μ. τ. Φ. Mens et sententia eorum qui a Luca loquentes inducuntur, haec erat: nihil mali in isto homine deprehendimus, si cum eo spiritus aut angelus locutus est, diuina est eius doctrina, et nos non ii sumus, qui cum Deo pugnare audeant. Eandem fere sententiam protulit Gamaliel Act. 5, 38 sq. *suadeo vt istos homines* (Apostolos) *dimittatis, si coeptum eorum diuinae originis est, non poteritis illud impedire, cauete vobis, ne contra Deum pugnetis.* Non mirandum autem, Pharisaeos illos, hoc de Paulo, homine, etiam Pharisaeorum sectae hactenus maxime exoso, iudicium tulisse. Erant aut clandestini Christi asseclae, adeoque Paulo fauebant, aut, cum hoc minus probabile sit, erant Pauli quidem aduersarii, sed nunc temporis, odio in Sadducaeos abrepti a Pauli po-

tius, quam ab horum partibus ftare volebant, et illud de Paulo eiusque cauffa iudicium ferebant, vt vehementius morderent Sadducaeos, qui etiam eo ita in rabiem acti funt, vt ingens exoriretur tumultus, et Paulus in praefentiffimum vitae periculum incurreret. θεομαχεῖν notat: *aliquid aduerfus Dei voluntatem moliri* Arrian. Epictet. 3, 24. θεομαχοῦντες ὡς μόνον οἷόν τε τοῖς δόγμασι τοῖς ἑαυτοῦ *opinionibus faltem fuis, quoad poteft, Deum oppugnans*. add. Eurip. Iphig. in Aul. v. 1409. Xen. Oecon. 16, 3. 2 Macc. 7, 19. Soph. Trachin. 499. θεοῖσι δυσμαχεῖν *male cum diis pugnare* vbi v. fchol. add. *Raphelius* Obff. Polybb. p. 388. et *Kypkius* ad h. l. Per πνεῦμα h. l. vt v. 8. *Er. Schmidius* et *Marklandus* ad Eurip. Suppl. p. 282. *fpiritum malum* intelligendum effe putant, cui oppofitus fit ἄγγελος *fpiritus bonus*. Sed pugnabant homines ifti pro Paulo, nec admittunt hanc interpretationem verba μὴ θεομαχῶμεν.

10. εὐλαβεῖσθαι *vereri, metuere* Plato Phaed. 39. Xen. Hier. 6, 16. Aefchin. Socr. 2, 16. Hefychius: εὐλαβεῖσθαι, φυλάττεσθαι, φοβεῖσθαι. Pro εὐλαβηθεὶς libri nonnulli habent φοβηθεὶς e gloffemate. Verbum διασπᾶσθαι proprie de iis dicitur, qui furore hominum iratorum discerpuntur, ita vfurpatum legitur de Orpheo a Maenadibus discerpto ap. Apollodor. 1. p. 7. Plutarch. Caef. p. 740. C. ἄλλοι δὲ ἐφοίτων πανταχόσε τῆς πόλεως, συλλαβεῖν καὶ διασπάσασθαι τὰς ἄνδρας ζητοῦντας. vid. et Selecta e fcholis *Valckenarii* ad h. l. deinde διασπᾶν etiam notat, excruciare aliquem verberibus aut vulneribus et mutilationibus, item: occidere v. *Kypkius* ad h. l. in hac orationis ferie depingitur hoc verbo ira feruidiffima, veritus tribunus, ne Paulus a rabiofis occideretur coll. v. 27. τὸ στράτευμα agmen militum v. ad Luc. 23, 11. τὸ στράτευμα καταβὰν *milites qui ex arce defcenderant*, iuffit intrare in conclaue, in

quo senatus habebatur. Alii: iussit milites ex arce descendere.

11—15. Iam pridem Paulus Romam proficisci ibique doctrinam Christi praedicare constituerat v. 19, 21. hoc consilium se assecuturum, et simul insidias Iudaeorum se effugiturum sperabat, si ad Caesarem prouocaret, synedrii auctoritatem agnoscere nolebat, cum caussa sua, vtpote ciuis Romani ad iudicem Romanum delata esset 25, 9 sq. quo in proposito eum confirmabat visio nocturna. *τῇ ἐπιούσῃ νυκτὶ nocte sequenti*, vt ap. Diod. Sic. p. 654. D. vid. *Münthius* ad h. l. *ἐφιστάναι* verbum de apparitione deorum, geniorumque coelestium frequens vid. not. ad Luc. 2, 9. *Elsnerus* ad h. l. *εἰς Ῥώμην* pro *ἐν Ῥώμῃ*. 12. *ποιήσαντες συστροφὴν conspirarunt*: *συστροφὴ conspiratio* 4 Regg. 15, 15. Suidas: *συστροφὴ, ἡ ὁμόνοια, καὶ ἡ ἐπὶ κακῷ συμφωνία.* Ita quoque verbum *συστρέφειν* legitur 2 Sam. 15, 31. Diod. Sic. p. 413. B. v. *Raphelius* Polyb. et *Münthius* ad h. l. *τινὲς τῶν Ἰουδαίων quidam Iudaei*, plures quam quadraginta coll. v. 21. erant zelotae vid. ad Matth. 10, 4. not. ad Ioh. 8, 1. p. 389. et sicarii v. ad 21, 38. subornati fortassis ab Anania ipso, qui Sadducaeus fuisse videtur, id quod vel hominis seueritas docet, vid. ad 5, 17. et in sicariorum flagitiis conniuebat Ioseph. Ant. 20, 9. Pro *τινὲς τῶν Ἰουδαίων* in pluribus libris legitur *ποιήσαντες συστροφὴν οἱ Ἰουδαῖοι*, quam lectionem recte *Griesbachius* in ordinem recepit; vulgata grammaticis originem suam debet. *ἀνεθεμάτισαν — Παῦλον] exsecrationibus interpositis se obstrinxerunt, ne cibum potumue caperent prius, quam Paulum occidissent.* Irrita facta eorum conspiratione, a Rabbinis votum solui poterat v. *Lightfootus* Horr. Hebrr. et Talmudd. ad h. l. *Basnagius* ad a. 56. §. 27. *συνωμοσία* id. qd. *συστροφὴ conspiratio* Diod. Sic. p. 41. D. *ἐποιήσαντο συνωμοσίαν οἱ μέγιστοι τῶν ἡγεμόνων.* Apollodor. 3. p. 202. *ἐπεποίηντο γὰρ — συνωμο-*

σίαν ἀλλήλαις συναπολέσθαι add. Plutarch. Caes. p. 710. F. Herodi. 7, 1. 11. Scholiast. ad Aristoph. Equit. 236: ξυνωμοσίαν ἐποιήσατε τετέων ὅρκους καὶ πίστεις ἀλλήλοις δεδώκατε. vid. *Kypkius*, *Münthius* et *Wetstenius* ad h. l.

14—16. τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς πρεσβυτέροις] non omne synedrium intelligendum, nam v. 15. seorsim memoratur synedrium, sed *sacerdotum principes et seniores populi*, Sadducaeorum sectae addicti. ἀναθέματι ἀνεθεματίσαμεν ἑαυτὰς vid. ad 4, 17. ἐμφανίσατε τῷ χιλιάρχῳ σὺν τῷ συνεδρίῳ] *significate una cum synedris tribuno*: ἐμφανίζειν *indicare*, *significare* Diod. Sic. p. 400. D. ἐμφανίσαι τὴν ἐπιβολὴν τῷ βασιλεῖ. Ioseph. Ant. 14, 10. 81 τινὲς τῶν παροίκων Ἰουδαίων — ἐνεφάνησαν. Esth. 2, 22. καὶ αὐτὴ ἐνεφάνισε τῷ βασιλεῖ. v. *Münthius* et *Wetstenius* ad h. l. σὺν τῷ συνεδρίῳ senatu ita fieri petente, nempe ne priuato quodam studio tribunus id a se peti existimet. *Beza*. καταγάγῃ πρὸς ὑμᾶς ex arce Antonia, in conclaue in quo senatus conueniebat. ὡς μέλλοντας — αὐτῷ] *quasi velitis caussam eius accuratius cognoscere*: διαγινώσκειν sensu forensi, *indicare*, *caussam alicuius examinare* Philo de Agric. p. 204. C. καὶ δικαστὰς τὰς περὶ ἑκάστων διαγνωσομένους ἀπεκλήρωσαν *et iudices qui de singulis caussis decernerent constituerunt* v. *Loesnerus* ad h. l. πρὸ τοῦ ἐγγίσαι — αὐτὸν] *parati sumus eum interficere priusquam eo peruenerit*, procul ab oeco in quo senatus habebatur, ne scilicet senatus particeps criminis haberetur. 16. ἀκάσας — τὴν ἐνέδραν] *has insidias cum resciisset Pauli sororis filius*: ἐνέδρα *insidiae* 1 Macc. 1, 38. infra 25, 3. Xen. Cyr. 1, 4. 23. Anab. 4, 7. 16. παραγενόμενος καὶ εἰσελθὼν *accessit et ingressus est*; παραγενόμενος ex Hebraismo redundat.

17—19. Misit Paulus iuuenem ad tribunum, vt, quae Iudaei moliebantur, ei nuntiaret. ὁ δέσμιος *vinctus*, *captiuus*, erat in custodia militari v. not. ad 22, 29. ἐπιλαβόμενος — ἰδίαν] *tribunus eum manu prehendens*, *seorsim*

cum eo fecedit. Manu prehendit tribunus adolescentem, vt mos est alios e turba abducentium et secreto colloqui cupientium coll. v. 22. declaratur vero etiam his verbis comiter a tribuno Pauli nepotem fuisse exceptum. Curtius 7, 11, 24. *at is prehensum manu barbarum rogat, vt secum extra specum prodeat.* Herodi. 3, 12. 18. *καὶ ἦθεν συνήθως λαβόμενος τῆς χειρὸς, εἰς τὸ δωμάτιον εἰσήγαγε et quasi more solito,* familiariter, *prehensum manu in cubiculum introduxit.*

21. προσδεχόμενοι τὴν ἀπὸ σοῦ ἐπαγγελίαν] *promissum tuum exspectantes.* Pro ἐπαγγελίαν *Stephanus* de stilo N. T. legi malebat ἀπαγγελίαν *nuntium.* Sine idonea ratione, nam etiam nomen ἐπαγγελία *nuntium* significat. Arrian. Exped. Alex. 1, 19. *καὶ τοὺς Ἕλληνας νεώτεριεῖν πρὸς τοῦ ναυτικοῦ πταίσματος τὴν ἐπαγγελίαν ἐπαρθέντας et Graecos naualis cladis nuntio excitatos, nouas res molituros.* add. Esth. 4, 7. Ex. 7, 26. atque hoc significatu *Grotius*, *Beza*, *Wolfius*, nomen ἐπαγγελία h. l. accipiendum existimant, vt sensus sit: *exspectant nuntium te Paulum esse missurum.* Alii, veluti *Münthius*, *Thalemannus*, *Rosenmüllerus*, vertunt: *iussum, mandatum.* Hesychius: ἐπαγγέλλωσιν, κελεύωσιν. It. ἐπαγγέλλῃ, κελεύῃς. Diod. Sic. p. 262. C. τελευτήσαντος αὐτοῦ τὴν ἐκφορὰν κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν αὐτοῦ συνετέλεσεν ὁ διαδεξάμενος τὴν βασιλείαν *eo mortuo successor in regno* (Hiero) *pompam funeris, sicuti iusserat* (Gelo) *peregit.* Equidem tamen non video cur a vulgari significatione vocabuli ἐπαγγελία *promissum, die Zusage*, etiam in libris N. T. satis obuia, quam Syrus quoque et Vulgatus interpres expresserunt, recedamus, praesertim cum v. 20. praecesserit, συνέθεντο τοῦ ἐρωτῆσαί σε. Ita ἐπαγγελία legitur Act. 13, 23. 32. Eph. 6, 2. al. Polyb. 3, 100. διὰ λόγων τοὺς ἐνοικοῦντας εἰς φιλίαν προυκαλεῖτο, καὶ πίστεως ἐδίδου τῶν ἐπαγγελιῶν *verbis* ad suam amicitiam incolas conatus est pellicere,

paratus fidem dare, *facturum se, quae pollicitus esset* v. *Elsnerus* ad h. l. Sensus est: exspectant, vt promittas, te Paulum in synedrium esse deducturum. τὴν ἀπὸ σῦ ἐπαγγελίαν pro τὴν σῦ ἐπαγγελίαν Diod. Sic. p. 119. A. ἡ ἀπὸ τῦ βασιλέως χάρις καὶ δωρεὰ *regis gratia et munificentia*. ib. D. ὁ ἀπὸ τῶν ὀδόντων σπαραγμὸς *morsus dentium*. add. Soph. Antig. 199. Oed. Col. 285. v. *Münthius* ad h. l.

22 sq. ὅτι ταῦτα ἐνεφάνισας πρός με ab oratione indirecta transit scriptor ad directam vid. ad 1, 4. δύο τινὰς cf. not. ad 19, 14. Tribunus qui probe nosset Iudaeorum mores vid. et v. 10. de veritate eorum quae ipsi ab adolescente nuntiabantur persuasus, ne sibi molestia crearetur, statim constituebat Paulum militum satellitio stipatum transmittere ad Felicem, Iudaeae procuratorem, qui Caesareae commorabatur, ad cuius forum omnino tota res pertinebat, cum Paulus esset ciuis Romanus, et Iudaei eum capitis accusarent. ἑτοιμάσατε στρατιώτας — διακοσίυς] *parate milites ducentos, qui Caesaream proficiscantur, equites septuaginta et ducentos satellites.* Renuntiatum erat tribuno plures quam quadraginta sicarios contra Paulum coniurasse, his vero facile se longe plures adiungere poterant, prudenter ergo tribunus, ne Pauli vitae in ipso itinere insidiae struerentur, eum tanta militum copia stipatum ad procuratorem ablegabat. Quodnam militum genus per τὰς δεξιολάβυς significetur non constat. Neque enim haec vox in libris scriptorum Graecorum veterum reperitur. Suidas, Phauorinus δεξιολάβος explicant, παραφύλαξ *custos*, *satelles*. E sententia *Meursii*, in Glossario Graeco — barbaro, quae pluribus arrisit, fuit τῶν δεξιολάβων munus in militia, quod lictorum in vrbibus. Maleficos et sontes prehendebant, captiuos et ad supplicium ducendos custodiebant, δεξιολάβοι dicti, παρὰ τὸ λαβεῖν τὴν τῦ δεσμῦ δεξιὰν, quoniam vincti per catenam adstringebantur ma-

ba dextra ad manum custodis finistram. Sed huic coniecturae, quae vocabuli etymologia nititur, vel hoc obstat, quod parum probabile est, tantum lictorum militarium numerum in copiis tribuni fuisse, vt ducenti eorum cum vno captiuo ad aliquod tempus abire potuerint. Alii, tanquam *Drusius*, *Beza* etc. per δεξιολάβους i. e. παραφύλακας, ipsos tribuni *stipatores* intelligunt, *die Leibgarde.* Quae coniectura praeplacet. Dicitur autem δεξιολάβος, *qui alicui dextrum latus* s. omnino *latus munit*, *tegit*; nam vt *Beza* obseruat, saepissime dextra in huiusmodi genere loquendi non opponitur finistrae, sed in genere latus declarat, hinc *stipator*, *satelles.* Cum tribunus vellet, vt Paulus saluus Caesaream perueniret, in copiis ipsum deducentibus, ducentos satellites, lectissimos milites, esse iubebat. Praeterea etiam Romae rei, coram Caesare sistendi, a militibus praetorianis custodiebantur vid. ad Act. 28, 16. Neque adeo iis, qui h. l. de tribuni satellitibus cogitant, opponi potest, non esse verisimile milites ex satellitum numero, qui caeteros dignitate antecedere sibi viderentur, ad custodiendum Paulum fuisse adhibitos. *Erasmus*, *Grotius*, *Valckenarius*, pro δεξιολάβους rescribi voluerunt δεξιοβόλους, vt legitur in cod. Alex. quam lectionem etiam tuentur. Syrus interpres vertit: *iaculatores*, Arab. *sagittarios*, Aeth. Sahid. Vulg. *lancearios.* Et *Grotius* quidem obseruat, legionibus Romanis adfuisse auxilia e milite externo, armata leuius, in iis praeter funditores, fuisse, qui tela manu mitterent, et hos putat dictos esse δεξιοβόλους. Sed haec lectio profecta videtur ab iis, qui nomen δεξιολάβους sibi explicare non possent. ἀπὸ τρίτης ὥρας τῆς νυκτὸς *ad horam noctis tertiam*, vt deductio lateret coniuratos. τρίτη est nostra hora nona, postquam vespera coepit.

24. *κτήνη iumenta* Suidas: κτήνεα, τὰ ζῶα. Etymol. M. κτήνη κυρίως ἐπὶ τῶν σφαζομένων εἰς βρῶσιν — κατα-

χρηστικῶς καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. Ita dicuntur *equi* et *cameli* Herodi. 4, 15. 13. coll. §. 8. *afini* Luc. 10, 34. Syrus et Arabs pluralem pofitum putarunt pro fingulari, reddiderunt enim nomen *κτῆνη*, *iumentum*; fed *κτήνη* funt iumenta in vfum Pauli et militis, ipfius cuftodis vid. ad 22, 29. parandu. *παραστῆσαι praefto fiftere* Diod. Sic. p. 710. A. fupplendum *ἀπὸ τοῦ κοινοῦ*, e verfu fuperiore *εἶπε*, tranait Lucas ab oratione recta ad obliquam Xen. Anab 7, 1. 39. *ἐλθὼν δὲ Κλέανδρος, μάλα μόλις, ἔφη, διαπραξάμενος ἥκω· λέγειν γὰρ Ἀναξίβιον, ὅτι οὐκ ἐπιτήδειον εἴη Cleander, vbi rediiffet: vix, inquit, impetrata re ad te venio. Nam dicere Anaxibium, non effe ex re.* Vulgares verfionis vulgatae codd. ad *ἡγεμόνα* addunt: *timuit enim, ne forte raperent eum Iudaei et occiderent, et ipfe poftea calumniam fustineret, tanquam accepturus pecuniam.* Quod tamen fcioli nefcio cuius, additamentum omnes codd. Graeci repudiant *διασώσωσι vt faluum deducant*: *διασώζειν* verbum praegnans Xen. Anab. 2, 3. 11. *ἀποσῶσαι εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑμᾶς vos faluos in Graeciam reducere*. Polyb. 8, 11. *διεσώζοντο πρὸς τὴν πόλιν*. Iofeph. Ant. 2, 6. 9. *οἵγε πρὸς τὸν πατέρα μὴ ἔξεστι ἀνασωθῆναι μόνοις nobis folis non licet redire ad patrem incolumes*. v. *Raphelius* et *Krebfius* ad h. l. *ἡγεμὼν procurator* cf. not. ad Matth. 10, 18. Apud Philon. in Flacc. init. Flaccus dicitur *τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς χώρας ἐπίτροπος*, idem vero p. 969. D. dicitur *ὁ τῆς χώρας ἡγεμών*. vid. *Loesnerus* ad h. l. *πρὸς Φήλικα*] Antonius Felix erat libertus Antoniae matris Claudii imperatoris, frater Pallantis, eiusdem Antoniae liberti Plin. H. N. 33, 10. qui maxima auctoritate apud Claudium valebat Tacit. Annal. 11, 29. 1. *flagrantiffimaque eo in tempore gratia Pallas.* De Felice Tacit. Hift. 5, 9. 6. *Claudius defunctis regibus, aut ad modicum redactis, Iudaeam prouinciam equitibus Romanis aut libertis permifit e quibus Antonius Felix, per omnem faeuitiam ac libidinem, ius regium feruili ingenio exercuit.* Id. Annal. 12, 54. 1. *At non frater eius* (Pallantis) *cognomento Felix pari moderatione*

agebat, iam pridem Iudaeae impositus, et cuncta malefacta sibi impune ratus, tanta potentia subnixo etc. vid. et not. ad Act. 21, 37. extr. Suetonius in V. Claud. c. 28. §. 1. *eum trium reginarum maritum* vocat. *Reginas* dicit Suetonius regum filias et neptes, quomodo Antigone et Electra ἄνασσαι apud Tragicos, vt scienter monuit *Grotius* ad h. l. Duas habuit Drusillas, alteram Cleopatrae Aegyptiacae et Antonii, triumuiri, neptem, filiam Iubae Mauritaniae regis, e Cleopatra Selene, Antonii filia, sororem Ptolomaei v. Tacit. Hist. 5, 9. 7. alteram Agrippae maioris regis, Herodis magni, nepotis filiam vid. not. infra ad 24, 24. tertia ignoratur, nec constat quonam tempore singulas sibi adiunxerit v. intpp. ad Sueton. l. l. et *Walchii* Commentatio, de Felice, Iudaeae procuratore Ien. 1747. 4.

25. γράψας ἐπιστολὴν περιέχουσαν τὸν τύπον τοῦτον] *conscripsit epistolam cuius hoc erat argumentum.* Quae gesta erant, et quae de Paulo scire Felicis interesset, in hac epistola Lysias breuiter ei perscribit, et in eo inprimis elaborat, vt partim iniquitatis suspicionem a se amoueat, suam prudentiam, fidem, diligentiam probet, partim vt Pauli saluti prospiciat, ne criminationibus et calumniis Iudaeorum procuratoris animus ab eo abalienetur. Talis epistola, quam magistratus minores mittere solebant maioribus siue praesidibus prouinciarum, cum reos sibi oblatos iis mitterent, vocatur in legibus *elogium*, atque hinc frequenter rei dicuntur *missi sub elogio* v. Cod. Theod. Lib. 13. tit. 5. de nauiculariis l. 38. Vocabulo τύπος visus est Lucas, vt ostenderet, se non accurate verba, sed argumentum tantum epistolae memoriae mandasse. Ipsam epistolam in Pauli manus incidisse, parum probabile est, sed argumentum Paulus cognoscere potuit, et ab eo Lucas. Vocabulum τύπος indicat *rudem operis delineationem*, hinc ἐν τύπῳ opponi solet τῷ ἀκριβεῖ Plato Polit. 3. p. 414. A. ὡς ἐν τύπῳ καὶ μὴ δι᾽ ἀκριβείας εἰρῆσθαι v. Selecta e scholis

Valckenarii p. 595 sq. de epistola adhibitum, notat *epistolae argumentum* s. *exemplum*, vt Cic. loquitur ad Diu. 4, 4. ad Attic. 9, 6. sic legitur h. l. 3 Macc. 3, 30. de epistola Ptolomaei, cuius etiam argumentum ibi affertur, *καὶ ὁ μὲν τῆς ἐπιςολῆς τύπος οὕτως ἐγέγραπτο et hoc erat epistolae argumentum.* Verbum autem περιέχειν *continere* v. *Loesnerus* ad h. l. de scriptis epistolisque et earum argumentis frequenter vsurpari solet v. 1 Macc. 15, 2. 2 Macc. 11, 16. 22. 9, 18. et *Kypkius* ad h. l.

26. Κλαύδιος Λυσίας eum natione Graecum fuisse, nomen eius docet, quod frequens Graecis erat v. *Taylor.* in not. ad Lysiae orat. prim. init. Dio Cass. Hist. Rom. Lib. 60. refert, a Claudio ciuitatem Romanam confertim et sine discrimine fuisse donatam, et alios quidem ius ciuitatis ab eo petiisse, alios redemisse a Messalina et libertis eius, et ab his non modo ius ciuitatis, procurationes et praefecturas venditas, sed etiam reliquarum omnium nundinationem exercitam. cf. et Sueton. V. Claud. c. 29. Hinc probabile est, etiam Lysiam in ista libertorum mercatura ius ciuitatis emisse v. 22, 28. κρατίςῳ *optimo* i. illustri; *optimus*, vox honorifica et magistratibus propria apud vett. Romanos v. *Wolfius* ad Luc. 1, 3. Senec. ep. 2, 3. not. in Proleg. ad Eu. Luc. §. 4. Biblioth. Brem. Class. 4. p. 348 sq. χαίρειν vid. ad Act. 15, 23.

27—29. *Hunc hominem a Iudaeis captum et iamiam interficiendum, ego cum militibus superueniens iis eripui, certior factus eum esse ciuem Romanum.* Bis capitis periculum subierat Paulus, v. 21, 30. 23, 10. et bis eum tribunus liberarat. Paulum ciuem Romanum esse, non prius cognouerat, quam cum prima vice ereptum quaestioni subiecerat, id vero, de quo iure reprehendi potuisset, prudenter reticet. αὐτὸν ex Hebraismo redundat, neque tamen haec pronominis redundantia scri-

ptoribus Graecis inusitata v. ad Matth. 8, 1. Marc. 5, 2. *βουλόμενος δὲ γνῶναι κ. τ. λ.*] adduxi eum in synedrium, vt ibi caussam diceret, et comperi eum accusari de quaestionibus ad legem Iudaeorum pertinentibus, nihil autem commisisse, e legibus Romanorum morte puniendum aut vinculis coercendum, nec vero etiam e legibus Iudaeorum supplicio dignum, cum eum pars synedrorum defenderit. vid. not. ad 24, 5. 6. *ἔγκλημα ἔχειν* id. qd. *ἐγκαλεῖσθαι accusari* vid. *Kypkius* ad h. l.

30. *Indicatis autem mihi insidiis, quae a Iudaeis ei struerentur, statim eum ad te misi; et accusatoribus eius praecepi, vt accusationes suas coram te proferrent. μηνυθείσης δέ μοι ἐπιβουλῆς — μέλλειν ἔσεσθαι* anacoluthon; scribi debebat aut *μηνυθείσης — μελλούσης ἔσεσθαι* aut *μηνυθέντος δέ μοι — ἐπιβουλὴν μέλλειν ἔσεσθαι* vid. ad Ioh. 1, 14. extr. *Dauisius* ad Caes. B. G. 1, 17. Hirt. b. Afr. c. 25. *Krebsius* ad Decret. Atheniens. in honor. Hyrcani p. 82. not. ad Act. 15, 25. *μέλλειν futurum esse*, ab optimae notae scriptoribus etiam coniungitur cum futuro, v. ad 11, 28. *ἔρρωσο* cf. not. ad 15, 29.

31 — 33. Παῦλον — Ἀντιπατρίδα] *Paulum receptum noctu duxerunt Antipatridem.* Antipatris vrbs sita inter Hierosolymam et Caesaream, olim dicta Καφαρσαλαμᾶ v. 1 Macc. 7, 31. et auctore Iosepho Ant. 13, 15. 1. Χαβαρζαβᾶ, eam Herodes M. amplificauit, et in honorem patris sui Antipatri, Ἀντιπατρίδα nominauit v. Ioseph. Ant. 16, 5. 2. B. I. 1, 21. 9. *Lightfootus* in Chorogr. Matthaeo praemissa p. 107. *Relandi* Palaestina p. 409. et *Wetstenius* ad h. l. Antipatris ab Hierosolymis octo milliariis distabat, Caesarea ab Hierosolymis XV s. stadiis DC. v. Ioseph. Ant. 13, 11. B. I. 1, 3. Prima nocte milites cum Paulo venerunt Nicopolin, (quod oppidum IV milliariis ab Hierosolymis aberat) altera nocte (*διὰ τῆς νυκτός*) inde profecti sunt Antipatridem v. *Meyeri* Versuch einer Vertheidigung und Erläuterung des N. T. aus griech.

u. römisch. Profanscribenten p. 461. ἐάσαντες ὑπ. στρατιῶται διακόσιοι et δεξιολάβοι διακόσιοι coll. v. 23. τοὺς ἱππεῖς numero septuaginta. Etenim iam longius ab Hierosolymis abierant, nec amplius metuendae coniuratorum insidiae, et vt captiui securitati consuleretur, equestre praesidium sufficiebat. Καισάρειαν vid. ad 8, 40.

34. 35. ἀναγνοὺς scl. τὴν ἐπιστολὴν epistola lecta. καὶ ἐπερωτήσας ἐκ ποίας ἐπαρχίας ἐστὶ] perconiatus e quanam prouincia esset. Paulum ciuem Romanum esse, ex Lysiae epistola cognouerat, sciscitabatur ergo e qua nam prouincia imperii Romani esset. πυνθάνεσθαι cognoscere, audire Xen. Cyr. 1, 1. 5. 7, 3. 2. Diod. Sic. p. 80. A. Hesychius et Suidas: πυνθάνεσθαι, ἀκούειν. 35. διακούσομαί σου cognoscam de te: διακούειν saepius ponitur pro simplici ἀκούειν vt ap. Polyb. 1, 32. ὡς διακούσας τὸ γεγονὸς ἐλάττωμα audita clade. Xen. Cyr. 4, 4. 1. διήκουε πάντα ἡδέως. H. l. sensu forensi legitur, ita, vt sit, cognoscere, caussam alicuius examinare v. LXX. Deut. 1, 16. πραιτώριον proprie dicebatur tabernaculum summi ducis s. imperatoris, qui lingua veteri Latina praetor appellabatur vid. not. ad 16, 20. in castris Cic. Diu. 1, 35. deinde vero, quia praetoris nomen etiam ad praesides prouinciarum transferebatur, ita dicebatur aedes in prouinciis, in quibus magistratus habitabat. Sic Cic. Verrem, qui Siciliae praefuerat, accusans, eius habitationem in vrbe Syracusarum, modo domum praetoriam, quae regis Hieronis fuerat, seu, domum regiam, quae regis Hieronis fuit, qua Praetores vti solent, modo simpliciter Praetorium vocat vid. Cic. in Verr. Act. 2. L. 5. c. 12. 31. 35. denique etiam πραιτώριον dicebatur omne aedificium splendidum et magnificum v. Sueton. V. Calig. 37. cf. omnino de hac voce Perizonius in disquisitione de Praetorio L. B. 1696. Bynaeus de morte I. C. Lib. 2. p. 407. Pitisci Lex. Antiq. Rom. T. 3. p. 175. et not. ad Matth. 27, 27. H. l. non ipsum

procuratoris domicilium, quod olim Herodis palatium fuerat, hac voce significari videtur, sed palatium regium Herodis. Conclauia ad custodiendos captiuos adaptata, eiusmodi palatiis adstructa fuisse, vel hic locus docet.

CAPVT XXIV.

1. Quinque diebus elapsis, Iudaeorum proceres Caesaream profecti, Paulum apud procuratorem, per oratorem Tertullum, seditionis, corruptae doctrinae, et templi profanati accusant. Paulus caussam dicit. Procurator Paulum ampliandum censet, et accuratiorem caussae cognitionem ad Lysiae aduentum differt. Biennio elapso Felix, Porcium Festum successorem nactus, Paulum captiuum relinquit. *μετὰ δὲ πέντε ἡμέρας κ. τ. λ.*] *post quinque dies* aduenit *Ananias pontifex cum senioribus, et Tertullo quodam, oratore, qui Paulum apud procuratorem accusarent. μετὰ πέντε ἡμέρας post quinque dies* s. potius, *die quinto* vid. ad Matth. 16, 21. quinque dies numerandi sunt ab eo die quo Hierosolyma Caesaream deductus erat. *Michaelis*, *Dindorfius*, *Rosenmüllerus*, hos dies a captiuitate Pauli Hierosolymitana numerant cf. v. 11. vbi v. not. Venerunt ergo ex horum interpretum sententia accusatores Pauli Caesaream sequenti die post Pauli aduentum. Nempe dies ita computant: α) Paulus in vincula coniicitur (21, 26. 27.) dies I. β) sistitur coram synedrio (21, 30.) dies II. γ) insidias Paulo structas tribunus comperit (23, 11. 12.) dies III. δ) nocte eiusdem diei Paulus abducitur, postero die Caesarream venit (23, 32. 33.) eodem die Lysias synedris nuntiat Paulum deductum esse Caesaream.

synedrii legati abeunt dies IV. a) accusatores Caesareae aduenjunt, dies V. Verum, vt recte monuit *Heinrichsius*, non est probabile, Ananiam eiusque comites, ipso die post Pauli abitum, Caesaream esse secutos, quia rem prius cum caussidico communicare, omniaque ad caussam rite peragendam instruere debebant, et intra tam breue temporis spatium, vt illi interpretes constituunt, neque Paulus, neque synedri Caesaream peruenire poterant vid. not. ad 23, 31. *κατέβη* vid. ad 18, 22. *Τέρτυλλος Tertullus*, nomen contractum ex Tertius (Rom. 16, 22.) vt *Catullus* ex Catius v. *Casaubonus* ad Sueton. V. Aug. c. 69. Frequens hoc nomen in Romanorum familiis v. Sueton. V. Tit. c. 4. Plin. epist. 9, 13. 5, 15. Panegyr. c. 90. add. *Wetstenius* ad h. l. Iudaei Romano imperio subiecti, Romano etiam more in foro agere debebant, sed legum Romanarum formularumque iuris Romani expertes, in caussa apud magistratum Romanum dicenda, vtebantur opera oratoris siue caussidici Romani, qui linguae Latinae et Graecae et iuris Romani peritus esset v. *Ottii* Spicilegium s. excerpta ex Iosepho ad N. T. illustrationem p. 325. Quare et synedri Paulum coram procuratore accusantes, Tertullo oratore vtebantur. Vocabulo *ῥήτωρ* significatur *magister dicendi*, et *orator*, *qui apud iudicem caussam agit*, *caussidicus* vt h. l. Ael. H. V. 9, 19. Aeschin. Dial. 3, 18. vbi v. Ind. *Fischeri*. Cic. Fin. 2, 6. Nepos Epam. 6. Iuuenal. 1, 44. In omnibus prouinciis Romanis reperiebantur eiusmodi rhetores, qui caussis agendis et iudiciis prouincialibus quaestus caussa operam darent. Lampridius V. Alex. Seueri c. 44. *in prouinciis oratoribus forensibus multum detulit*, *plerisque etiam annonas dedit*, *quos constitisset gratis agere*. Multi etiam adolescentes Romani, qui se foro dederant, cum magistratibus in prouincias se conferebant, vt caussis prouincialium agendis se exercerent et maioribus in vrbe actionibus praepararent v. Cic. pro Coelio c. 30. *οἵτινες ἐνεφάνισαν* κ. τ. λ.] *qui adierunt*

procuratorem, vt Paulum deferrent, sie erschienen vor Gericht um ihn anzuklagen coll. 23, 30 extr. ἐμφανίζειν scil. ἑαυτὸν v. Ioh. 14, 22. Ex. 33, 13. notat, *comparere, adire aliquem*, et sensu forensi de iis adhibetur, qui comparent coram iudice, eum adeunt, vt caussam ad eum deferant, eamque agant, vt infra 25, 2. 15. κληθέντος δὲ αὐτοῦ Paulo e custodia adducto.

3. Profusis laudibus et adulationibus actor mercede conductus orationis initio procuratoris beniuolentiam captat. πολλῆς εἰρήνης τυγχάνοντες διὰ σοῦ] *alta pace per te fruimur*. Vocabulum εἰρήνη *Vorstius* de Hebraismm. N. T. *Boltenius*, alii, eo significatu accipiunt, vt sit: *salus, felicitas*, quo significatu etiam Hebr. שלום haud raro positum legitur; sed huic significationi h. l. non fauet contextus, qui potius propriam nominis notionem vt retineamus suadet. Scilicet orator Felicem pacis auctorem praedicabat, quod Paulum vt seditionis turbarumque inter Iudaeos auctorem deferre volebat, adeoque grauissimae accusationi statim initio praeludebat; neque incongruo elogio Tertullus Felicem aucupabatur, cum pacata prouincia praesidi bono inprimis laudi duceretur v. *Pricaeus* et *Wetstenius* ad h. l. καὶ — σῆς προνοίας] *et quod tua prouidentia multa bona huic genti contigerunt*. κατόρθωμα *quoduis praeclare factum* indicat, *rem feliciter et prospero successu gestam*, inprimis ponitur de *rebus bello praeclare et feliciter gestis* v. *Raphelius* Obss. Polybb. *Elsnerus, Münthius* et *Wetstenius* ad h. l. Sensu morali hoc nomen occurrit ap. Cic. de fin. 3, 7. *quae autem nos aut recta aut recte facta dicamus, si placet, illi autem appellant κατορθώματα, omnes numeros virtutis continent — rectum factum est κατόρθωμα ad mentem Stoicorum*. Sunt ergo κατορθ. γιν. τῷ ἔθνει τούτῳ res praeclare et feliciter gestae in gratiam, commodum, gentis Iudaicae, atque sensus est: huic genti te duce res felicissime successerunt, multa bona contigerunt. In non-

nullis libris legitur διορθωμάτων, quam lectionem etiam *Grotius*, *Griesbachius*, *Valckenarius* probarunt. Ea vero originem ſuam debet grammaticis, qui quoniam κατόρθωμα inprimis de rebus bello praeclare geſtis adhibetur, pro κατορθωμάτων reſcribendum eſſe putarunt διορθωμάτων, quo ſignificaretur, multa a Felice in rebus ad Iudaeos pertinentibus fuiſſe in melius reſtituta. Sed nulla mutatione opus eſt. Caeterum dum Tertullus Felici prouinciae pacationem, et facinorum egregiorum ac praeclarorum laudem tribuit, omnino plus nimio ei adulatus eſt. Nam multos quidem latrones et praedones qui Iudaeam perturbarent, cepit et ſuppliciis affecit, in his Eleazarum, ſceleſtorum hominum ducem, ſemper armatis ſeptum, dolo et fraude cepit, ac vinctum Romam miſit v. Ioſeph. Ant. 20, 8 ſs. Aegyptium illum pſeudoprophetam, eiusque aſſeclas vi et armis repreſſit vid. Ioſeph. l. l. etiam ſeditionem quae inter Iudaeos Caeſareenſes et Syros exarſerat, ſedauit v. Ioſeph. B. I. 2, 13. 2. Ant. l. l. ſed idem etiam ope ſicariorum Ionathanem pontificem interemit v. not. ad 21, 38. et multa iniuſte ac crudeliter in prouincia egit, teſtibus Ioſepho l. l. Tacito Ann. 12, 54. Hiſt. 5, 9. quare et cum Romam rediiſſet, Iudaeorum proceres eo profecti ſunt, eiusque nomen imperatori detulerunt, et ſcelerum poenas dediſſet, niſi precibus Pallantis fratris, cuius magna apud Neronem auctoritas erat, liberatus fuiſſet v. Ioſeph. Ant. 20, 8. 9. πάντῃ — ἀποδεχόμεθα] *ſemper et vbique praedicamus animo gratiſſimo.* πάντῃ *ſemper*, vt ap. Longin. de Sublim. 16, 4. vbi opponitur οὐδαμοῦ. add. 30, 2. πάντῃ καὶ πανταχοῦ „quod nunc facimus, praeſenti tibi, id etiam te abſente praedicamus; non in os ſolum laudamus.“ *Wetſten.* ἀποδέχεσθαι dicuntur non tantum ii, qui aliquid probant, qui eo delectantur, adeoque id libenter et beneuole accipiunt v. Herodi. 5, 2. 11. Iſocr. Euag. c. 1. vid. not. ad 2, 41. ſed etiam ii qui aliquid laudant et laude dignum indicant Ioſeph. Ant. 6, 14. 4. δίκαιον δὲ ἀποδέξασθαι τῆς φιλοτιμίας τὴν γυ-

ναῖκα conuenit autem laudare mulierem ob prolixam liberalitatem Philo in Flacc. p. 979. C. *ἀποδέχομαι πάντα ὑμᾶς, ἔφη, τῆς εὐσεβείας laudo vos omnino, inquit, propter pietatem.* Exempla plura e Iosepho et Philone congesserunt *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. add. Isocr. Panath. p. 660. med. vbi opp. *τῷ ἐπιτιμᾶν.* ib. p. 646. vbi ei respondent verba *ἐγκωμιάζειν* et *ἐπαινεῖν.* cf. etiam *Taylor* ad Lysiam p. 423. et *Leopardus* Emendatt. 13, 22. *κράτιστε Φῆλιξ optime Felix*, solitum dignitatis titulum ei tribuit vid. ad 23, 26.

4. *ἵνα δὲ μὴ ἐπὶ πλεῖόν σε ἐγκόπτω*] *ne longa oratione tibi sim molestus*, ne diutius te a negotiis tuis detineam. *ἐγκόπτειν impedire* Rom. 15, 22. Hesychius: *ἐνεκοπτόμην· ἐνεποδιζόμην.* Id. *ἐγκοπή, ἐμπόδιον impedimentum.* Id. *ἔγκοποι, δυσχερεῖς molesti interpellatores*, qui sermone nimio aliorum negotia impediunt et remorantur. Sic *κόπτειν* legitur ap. Athen. Lib. 7. p. 290. B. et Lat. *obtundere* Terent. Heaut. 5, 1. 6. dicitur de eo, qui alicui oratione longiori molestus est vid. Selecta e scholis *Valckenarii* p. 600 ss. *συντόμως* scl. *λεξόντων*, Hesychius interpretatur *διὰ βραχέων* cf. et Pollux. 4, 24. Xen. Oecon. 12, 19. *ὡς δὲ συντόμως εἰπεῖν.*

5. *εὑρόντες γὰρ τὸν ἄνδρα τοῦτον λοιμὸν*] *nos enim hunc virum deprehendimus pestiferum.* *εὑρόντες* scl. *ἐσμὲν* pro *εὕρομεν*, qui participiorum vsus non tantum Hebraeis, sed etiam scriptoribus Graecis vsitatus est Homer. Il. *θ*, 307. de *μήκωνι* siue papauere, *ἥ τ' ἐνὶ κήπῳ καρπῷ βριθομένη* (scl. *ἐστὶ* i. e. *βρίθεται*) *νοτίῃσί τε εἰαρινῇσιν* vbi v. Eustathius. add. Act. 26, 20. not. ad Marc. 7, 19. *Glassii* Phil. S. p. 349. *Raphelius* Obss. Xenophh. ad h. l. *γὰρ* initio orationis notat: *nempe, scilicet* v. ad Matth. 1. 18. *λοιμὸς* pro *λοιμώδης* vel *λοιμικὸς*, vt Lat. *pestis* pro pestifer, adhibetur de hominibus scelestis, qui mores aliorum corrumpunt, inprimis etiam de hominibus seditiosis, turbulentis,

qui communicandis consiliis perniciosis alios corrumpunt, et quasi contagione aliqua rempublicam euertunt Ael. H. V. 14, 11. ad Alexandrum Philiscus: δόξης φρόντιζε. ἀλλὰ μὴ ἔσο λοιμὸς, καὶ μὴ μεγάλη νόσος, ἀλλὰ εἰρήνη καὶ ὑγεία *ad gloriam incumbe, at ne sis pestis, aut grauis aliquis morbus, sed pax et sanitas.* add. 1 Macc. 10, 61. 15, 3. 21. In versione Alexandrina respondet Hebr. בְּלִיַּעַל 1 Sam. 2, 12. οἱ υἱοὶ Ἠλὶ υἱοὶ λοιμοὶ, sed 2 Sam. 16, 7. hi iidem interpretes בליעל vertunt ἀνὴρ ὁ παράνομος et 1 Regg. 30, 22. vbi οἱ ὁ habent ἀνὴρ λοιμὸς apud Symmachum legitur παράνομος, e quo satis euidenter patet, etiam ex vsu loquendi interpretum Graecorum V. T. idem esse quod παράνομος, *scelestus, improbus.* Cic. pro Rabir. 1. *pestem ac perditorem ciuitatis.* pro Sextio 14. *ab illa furia ac peste patriae.* Sallust. Iug. 14, 10. *postquam illa pestis ex Africa eiecta est.* Suidas: λοιμοὶ, οἱ μὴ μόνον σφᾶς αὐτοὺς λυμαινόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἑτέροις τοῖς λύμης μεταδιδόντες vid. intpp. ad Thom. Mag. p. 588. *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. καὶ κινοῦντα — οἰκουμένην] *et seditiones concitantem inter omnes, Romanum imperium incolentes.* Seditiones excitasse contendit Paulum, eo quod contraria legibus et institutis Iudaeorum vbique docuisset. Ordo igitur videbatur exigere, vt recte animaduertit *Limborchius*, vt Tertullus primo de doctrina ipsa Paulum accusaret, ac deinde seditionis, per doctrinam excitatae. Verum quia Paulus aliquid legi suae contrarium docendo proprie non peccabat contra leges Romanorum, aut imperii Romani tranquillitatem, et magistratus Romani quaestiones ac controuersias de religione Iudaeorum ad se non pertinere putabant v. 18, 15. 23, 29. 25, 18. seditio autem legibus Romanis seuere vetita erat v. 19, 40. ideo, vt procuratorem Paulo iniquiorem redderet, a seditione accusationis initium fecit. Seditiones autem non a Paulo, neque ab ipsius asseclis, sed a Iudaeis ipsis contra Paulum concitatae erant. οἰκουμένη *imperium Romanum* vid. ad Luc. 2, 1.

πρωτοστάτην τε τῆς τῶν Ναζωραίων αἱρέσεως] *principemque sectae Nazaraeorum:* πρωτοστάτης proprie dicitur miles, primam in fronte aciei stationem obtinens, primum ordinem ducens. Hesychius: πρωτοστάτης· ὁ πρῶτος περὶ τὸ κέρας τῆς παρατάξεως τεταγμένος. add. Pollux. 1, 127. hinc ponitur de duce exercitus στρατηγὸς πρωτοστάτης Iob. 15, 24. hinc metaphorice ita vocatur princeps, auctor alicuius rei, *dux et signifer* (Cic. Diu. 1, 77. Mil. 33.) vt h. l. v. *Morus* ad Xen. Hist. Gr. 2, 4. 10. *Wetstenius* et *Münthius* ad h. *l. Suiceri* Thes. Eccl. T. 2, p. 707. Ναζωραίων ita per contemtum dicebantur Iesu sectatores vid. ad Act. 2, 22. coll. infra v. 14.

6. ὃς — ἐκρατήσαμεν] *quem templum nostrum profanare ausum, comprehendimus.* Iudaei nonnulli Asiatici suspicati erant, Paulum gentilem in templum introduxisse v. 21, 28. quod illi suspicati erant, pro certo posuit in accusatione actor. Apposite *Wetstenius* ad h. l. notauit: „non minus impudenter Paulo conuiciatur et Lysiam accusat, quam adulatus fuerat Felici.“ ἐκρατήσαμεν vid. 21, 30 ss. καὶ κατὰ — κρίνειν] *et ex lege nostra iudicare eum voluimus.* A Romanis concessum erat Iudaeis secundum Mosis legem viuere, interdicta erat templi profanatio, et in criminibus quae ad religionem spectabant ius supplicium capitale sumendi iis relictum, sententia tamen lata a procuratore confirmanda erat vid. not. ad Matth. 26, 66. Ioh. 19, 7. Act. 21, 28. add. Ioseph. Ant. 20, 4. qui ibi refert a Cumano procuratore militem Romanum, legis Mosaicae irrisorem, securi percussum esse, verba sunt: συμβουλευσάντων τῶν φίλων τὸν ἐνυβρίσαντα τοῖς νόμοις στρατιώτην πελεκίσας. Caeterum omnem particulam καὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον νόμον — ἔρχεσθαι ἐπί σε omittunt AC. alii, Copt. Sahid. Slav. in aliis legitur: ἠθελήσαμεν κρῖναι κατὰ τὸν ἡμέτερον νόμον· ἐλθὼν δὲ ὁ χιλίαρχος Λυσίας, βίᾳ πολλῇ ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἀφείλετο, καὶ πρός σε ἀπέστειλε, κελεύσας

τὰς κατηγόρους αὐτοῦ ἐλθεῖν πρός σε. Quare vulgarem lectionem adulterinam iudicarunt *Millius*, *Bengelius*, *Morus*, *Heinrichsius*, qui praeterea monuerunt, orationem sic quidem existere mutilam, et impediri sensum, si παρ' οὗ referatur ad Paulum ipsum, cum nemo accusator prouocet ad testimonium rei, reus vt plurimum neget, sed id ipsum contra haec verba pugnare, praeferendam enim esse lectionem difficiliorem. Equidem tamen verba textus genuina existimanda puto. Scilicet deleta sunt ab iis, quibus improbabile videretur Tertullum nomine Iudaeorum dicere potuisse κατὰ τὸν ἡμέτερον νόμον ἠθελήσαμεν κρίνειν coll. 21, 31 sq. 22, 30. 23, 2: 10., et Iudaeos adeo impudentes et audaces esse potuisse, vt ipsum Lysiam accusarent, et vero etiam ad eum prouocarent.

7. 8. ἀπήγαγε verbum praegnans, vt supra 23, 24. διασώζειν, verte: manibus nostris ereptum abduxit, vt plena locutio sit: ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἀφείλετο vt etiam in codd. nonnullis e glossemate legitur. His autem verbis παρελθὼν Λυσίας κ. τ. λ. conquestus quidem est Tertullus Iudaeorum nomine, de vi sibi facta a Lysia, neque tamen Felix verba eam in partem accipere poterat, quasi animus ipsis fuisset Lysiam accusare, et Felicis auctoritatem implorare. παρ' οὗ ad Paulum referunt, non tantum ii interpretes, qui verba καὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον νόμον — ἔρχεσθαι ἐπί σε v. 6—8. pro adventiciis et intitiuis habent, sed etiam plures eorum qui verba illa genuina esse censent, veluti *Grotius*, *Limborchius*, *Rosenmüllerus*, *Matthaeius*. Verbum ἀνακρίνας de quaestione per tormenta accipiunt, atque adeo statuunt, a Tertullo tormenta et quaestionem in Paulum deposci, vt haec omnia plenius ab ipso iudice cognoscantur. Verum Tertullus non ignorare poterat, de ciue Romano, qualem Paulum cognouerat Lysias, quaestionem per tormenta haberi non posse vid. not. ad 22, 25. Sunt ergo haec verba ad Lysiam referenda, de quo

ante sermo fuit, et Felicem ipsum oratoris verba de Lysia intellexisse, docet v. 22. vbi Felix dixisse perhibetur: ὅταν Λυσίας καταβῇ διαγνώσομαι τὰ καθ' ὑμᾶς. Dum autem Tertullus ad Lysiam prouocabat, caussae suae fiduciam simulare volebat. Caeterum non omnem orationem Tertulli, sed post exordium, quod fere integrum redditum videtur, summam tantum orationis Lucas exhibuit. „Vix credendum, inquit *Heinrichsius*, oratorem Romanum, dicendi arte, quae tunc temporis florebat, vel maxime imbutum et perpolitum tam breuiter locutum esse, argumentaque tam lacera, tam omni ornatu orbata protulisse, licet breuitati studere se fateatur, id quod aucupandae gratiae caussa et rabulas multos profiteri et tamen longissimos fieri nemo ignorat. Et qui potuisset ad verbum vsque memoria tenere Paulus orationem eo temporis momento habitam, quo de vita seruanda agebatur? Sed rei argumentique summam vtique animo impresserat, forte et passim verba ipsa: deinde ea tradidit Lucae, qui ex suo ingenio orationem ita formauit, vt nunc eam legimus."

9. *συνέθεντο assensi sunt: συντίθεσθαι assentiri*, quasi, vna cum altero ponere calculum suum v. *Palairetus* Obss. p. 337. *Dresigius* de Verb. Med. p. 475. Sed pro συνέθεντο in aliis libris legitur *συνεπέθεντο*, quam lectionem vtpote difficiliorem merito probarunt *Millius*, *Bengelius*, *Morus*, *Rosenmüllerus*, et *Griesbachius* in ordinem recepit. Notat autem *συνεπιτίθεμαι vna aggredior aliquem*; siue verbis hoc fiat, siue re ipsa v. Xen. Cyrop. 4, 2. 2. LXX Ps. 3, 6. Diod. Sic. 1. p. 18. Sensus ergo est: Iudaei vna cum Tertullo Paulum aggressi sunt (accusando) affirmantes, haec ita se habere h. e. omnino consenserunt rem sic se habere.

10. Paulus, cum procurator nutu ei loquendi facultatem dedisset, ad singulas accusationes respondet, et ora-

tionis quidem initio profitetur, se alacri animo et confidenter caussam suam dicere, cum Felix per plures annos genti Iudaicae magistratus praefuerit, adeoque huius gentis inprimisque primorum eius, mores, improbitatem, simulationem, superstitionem, animum ad seditiones turbasque mouendas procliuem, probe norit, nec audierit Paulum in Iudaea turbas mouisse. ἐκ πολλῶν ἐτῶν rexerat Felix sex annos Iudaeam v. Ioseph. 20, 6. 3. sed iam antea (ante a. C. 52.) cum *Cumano*, regnum Iudaeae, quod antea Agrippa pater obtinuerat, administrauerat, ita, vt *Cumanus* Iudaeae, *Felix* autem Galilaeae Transamnanae praeesset. Cum vero Cumanus ob male administratam prouinciam in exilium esset eiectus, Felix Iudaeae quoque administrationem obtinuit v. Ioseph. Ant. l. l., B. I. 2, 12. 8. Tacit. Annal. 12, 54. *Krebsius* ad 23, 24. Paulus hanc orationem habuit a. 57. vid. Proleg. §. de Chronologia libri. n. 9. ὄντα pro εἶναι v. 8, 23. 3 Ioh. 4. κριτής Hebr. שפט magistratus, h. l. procurator, vt Act. 13, 20. τὰ περὶ ἐμαυτοῦ ἀπολογοῦμαι] Diod. Sic. p. 351. D. Alcibiades τὰ καθ' ἑαυτὸν ἀπολογησάμενος cum caussam suam apud milites ageret, criminaque sibi obiecta delere conaretur v. *Münthius* ad h. l. — In codd. nonnullis scriptum legitur κριτὴν δίκαιον, male ac perperam. Paulus enim ab omni adulatione alienus erat, et probe sciebat, Felicem indignum esse laudibus, quibus eum Tertullus praedicarat; praeterea κριτής h. l. non iudicem, sed magistratum indicat. Haec non reputarunt grammatici, qui δίκαιον adscripserunt. Pro εὐθυμότερον in aliis libris extat εὐθύμως, quam lectionem *Bengelius*, *Millius* Prologg. §. 977. et *Griesbachius*, alteri illi recte praeferendam iudicarunt.

11. Iam primam accusationem Paulus a se amolitur, atque testatur, se non seditionem Hierosolymis mouisse. Criminationem Tertulli, Paulum non Hierosoly-

mis tantum, sed iam antea κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην inter Iudaeos turbas mouisse, non accuratius refellit, (nam procuratoris Iudaeae non erat cognoscere de iis, quae Paulus in aliis prouinciis commiserat) neque tamen eam prorsus silentio praeterit. Iam tacite prouocarat ad Felicem ipsum, qui per plures annos Iudaeae praefuerit, neque audierit de seditione a Paulo in Iudaea mota, addit v. 13. non conuinci se posse a Iudaeis eorum, quorum ipsum accusarent, prouocat etiam v. 18. 19. ad Iudaeos Asiaticos, quos oporteret coram Felice apparere, et accusare, si quid aduersus ipsum haberent. δυναμένου σου γνῶναι κ. τ. λ.] *cum et facile cognoscere possis* (nempe per inquisitionem et testimonia) *non plures esse quam duodecim dies, ex quo Hierosolymam ad sacra facienda venerim.* „An Felix potuit singula Hierosolymis gesta, et quot ante diebus Paulus in vrbem venisset, nosse, quoniam aliquot iam annos Iudaeae praefuerat? Itaque non colligitur istud a Paulo ex praecedente oratione, neque δυναμένου est praeterito tempore accipiendum, sed altera est ratio qua fretus Paulus testatur se confidenter aduersariis respondere.“ *Beza.* δεκαδύο dies sunt ita computandi: 1) primus dies est ille quo Paulus Hierosolymam venit v. Act. 21, 15. 2) die secundo conuenit Apostolos Act. 21, 18. 3) in castimonia vixit dies VI. v. 21, 26 f. 4) die castimoniae septimo oritur tumultus, a Lysia Iudaeis eripitur v. 21, 27. 22, 29. 5) die postquam Hierosolymis aduenit X. coram synedrio comparet v. 22, 30. 23, 10. 6) insidiae ei struuntur die XI. v. 23, 11—15. eodem die Caesaream deducitur v. 23, 31 ss. Dies quibus Paulus iam Caesareae fuerat non numerantur, ibi enim in custodia tumultum mouere non poterat. vid. et ad v. 1. ἀφ᾽ ἧς elliptice positum pro ἀφ᾽ ἡμέρας ἧς ἀνέβην· et ἐν Ἱερουσ. positum est pro εἰς Ἱερουσαλήμ.

12. Intra illud vero tempus, *me neque in templo*

deprehenderunt eum quoquam disputantem, aut populi seditionem siue in synagogis, siue in vrbe mouentem. διαλεγόμενον disputantem nempe de rebus ad religionem pertinentibus (vid. not. ad Matth. 23, 28. Luc. 2, 46. Act. 13, 15.), multo minus sediriosa disserui. ἐπισύστασις, vox rarior, occurrit ap. Ioseph. c. Apion. 1, 20. ὄντι ἐκ τῆς αὐτῆς ἐπισυστάσεως *qui in eadem seditione fuerat.* Esr. 5, 70. καὶ ἐπιβουλὰς καὶ δημαγωγίας καὶ ἐπισυστάσεις ποιούμενοι. Verbum ἐπισυνίστασθαι *concursum facere*, legitur ap. Ioseph. Ant. 14, 1. 3. B. I. 2, 3. 4. Philon. de Ios. p. 531. D. vid. *Krebsius* et *Loesnerus* ad h. l. *Bosius* Animaduu. ad Scriptt. Grr. p. 117. ταῖς συναγωγαῖς sc. Hierosolymitanis vid. Act. 6, 10. κατὰ τὴν πόλιν pro ἐν τῇ πόλει cf. not. ad Luc. 15, 14. Act. 13, 1.

13. οὔτε παραστῆσαι — με] *neque me conuincere possunt eorum quorum me accusant*, seditionis motae, cuius me reum faciunt. Post παραστῆσαι codd. nonnulli inserunt με, quam lectionem probarunt *Millius* et *Matthaeius*, ita, vt eam etiam in textum receperint. Sed recte eam repudiarunt *Wolfius*, *Krebsius*, *Loesnerus*, alii, profecta est ab iis qui vim verbi παραστῆσαι non perspicerent. Nempe οὔτε παραστῆσαί με δύνανται notat: *non possunt me sistere* vid. 23, 33. quae sententia ab hoc loco aliena est. Sed παραστῆσαι significat, *demonstrare, certis rerum documentis probare, planum facere*, et idem est quod ἀποδεῖξαι 25, 7. Ioseph. Ant. 8, 2. 5. βουλόμενος δὲ πεῖσαι καὶ παραστῆσαι τοῖς παρατυγχάνουσιν ὁ Ἐλεάζαρος, ὅτι ταύτην ἔχει ἰσχὺν *Eleazarus cum vellet illis, qui aderant persuadere, et luculentis rerum documentis ostendere, se hanc vim habuisse.* Philo de Abrah. p. 370. B. οὐχ ἕνεκα τοῦ δηλῶσαί με τὰς μεγαλουργηθείσας συμφορὰς καινὰς ταυτὶ διεξῆλθον, ἀλλ᾽ ἐκεῖνο βουλόμενος παραστῆσαι *non eo dicta sunt, vt magnitudinem eius nouae mirandaeque calamitatis ostenderem, sed vt illud docerem.* Ar-

tian. Epictet. 2, 2. 26. σαφῶς παραστῆσαι, πῶς ὁ θέλει οὐ ποιεῖ, καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ *perſpicue demonſtrare, cum non facere quod velit, ſed id quod nolit.* Artemidor. 2, 35. σαφῶς τὰς ἀποδείξεις παραστῆσαι. Xen. Oecon. 13, 1. ὅταν παραστήσῃς τινὶ τοῦτο καὶ πάνυ ἰσχυρῶς, ὅτι δεῖ ἐπιμελεῖσθαι. add. Diod. Sic. p. 2. C. Heſychius: παριστῶ· ἀποδείκνυμι. vid. *Albertius, Kypkius, Wetſtenius, Krebſius, Muenthius, Lorenerus* ad h. l. Ante περὶ ſubaudiendum τὰ l. ταῦτα.

14. Secundam criminationem, quod peregrinae et nouae religioni adhaereat, Paulus ita retundit, vt profiteatur, ſe eſſe quidem doctrinae Chriſti addictum, einsque placita tueri, hanc vero ipſam religionis doctrinam non eſſe nouam, non ſectam dicendam, ſe enim colere Deum Iudaeorum patrium, et fidem habere omnibus, quae in libris Iudaeorum ſacris ſcripta legantur, ſe ſpem collocare in Deo fore reſurrectionem mortuorum, quam ipſi accuſatores ſui alant et foueant, ac praeterea ſe in eo elaborare, vt praeceptis doctrinae Chriſti conuenienter ſeruet animum nullius malefacti erga Deum hominesque ſibi conſcium v. 14 — 16. ὁδὸς religio, religionis doctrina, vt 9, 2. 22, 4. ἣν λέγουσιν αἵρεσιν] *quam ſectam vocant:* αἵρεσις notat, familiam eorum, qui certam diſciplinam, definitam ſentiendi viuendique rationem ſequuntur, vt 15, 5. 26, 5. 5, 17. Ioſeph. Ant. 18, 2. Prudent. hymn. 10, 125. *generoſa Chriſti ſecta;* h. l. autem hoc vocabulum in deteriorem ſenſum ſumitur, vt Gal. 5, 23. id quod addita verba: ἣν λέγουσι, et Tertulli verba v. 5. affatim docent. Senſus: profiteor, me eam religionis doctrinam ſequi, quam iſti invidioſo nomine ſectam ſ. haereſin, doctrinam falſam, appellant. πατρῷος Θεὸς id. qd. ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν 5, 30. πατρῷον proprie dicitur *paternum, quod a parentibus relictum ceſſit liberis;* πάτριον autem, *patrium, quod vniuerſae patriae commune atque vſitatum eſt.* Au-

monius: πατρῷα, τὰ ἐκ πατέρων εἰς υἱὲς χωρῦντα — πάτρια δὲ τὰ τῆς πόλεως ἤθη, sed saepius haec vocabula inter se permutantur vid. *Ienfius* Lectt. Lucian. p. 381. *Sturzii* Lex. Xenoph. sub. v. πατρῷος. Frequens autem est mentio πατρῴων Θεῶν apud veteres; dicebantur ita vel *dii domestici, penates priuati* Xen. de Venat. 1, 15. Αἰνείας σώσας τὲς πατρῴους καὶ μητρῴυς θεὲς· vel *dii patrii, dii tutelares gentis, regionis, vrbis, qui ab vniuersa aliqua ciuitate coluntur ex institutis maiorum.* Seruius ad Virg. Georg. 1, 498. *patrii dii sunt, qui praesunt singulis ciuitatibus, vt Mineruα Athenis, Iuno Carthaginis.* Ioseph. Ant. 2, 13. 1. Ἐλεάζαρος δὲ — συμμάχῳ τῷ πατρῴῳ χρησάμενον αὐτὸν· Αἰγυπτίες διαφυγεῖν *Eleazarus* Mosis filius eam ob caussam dictus est, *quod Dei patrii auxilio Aegyptios effugerit.* Id. 9, 12. 3. de rege Ahaso, πάντας ἐδόκει μᾶλλον τιμήσειν, ἢ τὸν πατρῷον καὶ ἀληθῶς Θεὸν *caeteros deos omnes magis videbatur cultu prosequi, quam patrium et verum deum* v. Harpocrat. Lex. s. v. Ἀπόλλων πατρῷος et *Valesius* in notis ad Harpocrat. interpp. ad Hesych. sub v. πατρῷος, *Albertius, Elsnerus* et *Kypkius* ad h. l. Sapienti vero consilio, vt apposite ad h. l. animaduertit *Kypkius*, agebat Apostolus, dum contra obiectam sibi haeresin v. 5. se patrii Dei cultu et legis atque prophetarum obsequio tuebatur. Inuisum quippe erat gentibus, nominatim etiam Romanis, si quis se peregrinis aut diis aut deorum cultibus addiceret v. Dionys. Halic. Ant. Lib. 2. p. 91. et not. ad Act. 16, 21. 17, 18. praeterea Iudaeis per multa imperatorum et magistratuum decreta et senatus consulta sancita erat potestas, Deum patrium colendi, patriis ritibus et sacris vtendi v. Ioseph. Ant. 14, 17, 16, 4. hinc ergo Paulus, quo sibi Romanum magistratum conciliaret, profitebatur, se etsi Christi doctrinam amplectatur, minime tamen alium Deum colere, quam adhuc colerent Iudaei. οὕτω referendum ad ea quae se-

quuntur, quibus explicatur summa religionis, cuius se sectatorem profitetur. Pro καὶ ἐν τοῖς προφήταις recte *Griesbachius*, auctoritate plurium librorum reposuit, καὶ τοῖς ἐν τοῖς προφήταις.

15. ἣν scilicet ἐλπίδα· formula, προσδέχεσθαι ἐλπίδα legitur etiam Tit. 2, 13. αὐτοὶ οὗτοι digito monstrat praesentes Pharisaeos, qui cum Sadducaeis aduenerant. Male nonnulli ex his verbis collegerunt, nullum adfuisse Sadducaeum, quod vel ob ea, quae 23, 7 sqq. narrantur, non probabile est vid. et not. ad 23, 12. infra v. 21. καὶ ἀδίκων Ioseph. Ant. 18, 2. B. I. 2, 7. tradit, Pharisaeos futuram corporum restaurationem probis tantum hominibus contingere censuisse. Sed inferioris aetatis hoc inuentum fuisse videtur *Knappio* Opuscc. p. 353 sq. certe Pauli tempore Pharisaeos, saltem maximam eorum partem, in defendenda ἀναστάσει δικαίων καὶ ἀδίκων cum christianis consensisse, hic locus noster satis perspicue docet.

16. ἐν τούτῳ Hebr. בזאת *propterea*, quoniam hanc spem foueo resurrectionis et remunerationis Xen. Cyr. 1, 3. 14. ἐν δὲ τούτῳ με ἔπαισεν ὁ διδάσκαλος *propterea me verberauit magister* v. *Raphelius* Obss. Xenoph. ad h. l. *Sturzii* Lex. Xenoph. s. ἐν n. 3. *Beza* subintelligit χρόνῳ *interea*, interea temporis dum resurrectionem exspecto. *Priraeus* coniecit αὐτοῦ, qua coniectura admissa legendum ἐν δὲ τούτῳ vt 2 Petr. 3, 8. arrisit haec coniectura *Valckenario* v. Selecta e scholis *Valcken*. ad h. l. sed nulla mutatione opus est. ἀσκῶ scl. ἐμαυτὸν, *me exerceo, in eo elaboro;* ἀσκεῖν intransitiue, vel pro medio saepius ponitur, omisso pronomine vel nomine, vt h. l. Xen. Oecon. 11, 13. ἀσκοῦντα (scl. ἑαυτὸν) — τυγχάνειν τῶν ἀγαθῶν. Rep. Laced. 4, 5. ἀσκοῦσι ὅπως κράτιστοι ἔσονται vid. *Raphelius* ad h. l. ἀπρόσκοπος συνείδησις conscientia recta, vitae bene actae, vt semper seruem animum, qui sibi

conſcius ſit, quòd nec Deum, nec homines offenderit 2 Cor. 4, 2. 8, 21.

17. Ad tertiam accuſationem, quod templum profanare conatus ſit, reſpondet. δι' ἐτῶν δὲ πλειόνων παρεγενόμην] *poſt plures annos Hieroſolymam redii.* διὰ *poſt* v. ad Marc. 2, 1. παραγίνεσθαι *reuerti*, vt Luc. 14, 21. reſpondet Hebr. שׁוב in verſ. Alex. Num. 14, 36. Ioſ. 18, 8. ἐλεημοσύνας ποιήσων *vt ſtipem popularibus meis collectam afferrem* v. 19, 21. 20, 16. καὶ προσφορὰς *et ſacra facerem*, non ergo nocere, ſed prodeſſe, multo minus templum profanare volui. Quod rem attinet vid. not. ad 21, 24.26.

18—20. ἐν οἷς in his dum occupor, dum eiusmodi pietatis officia exſequor. Captus fuit Paulus rebus ſacris vacans v. 21, 27. Ad ἐν οἷς ſubintelligendum eſt πράγμασι vt 26, 12. Curt. 3, 1. *Inter haec* (ſcl. negotia) *Alexander.* vid. *Boſius* de Ellipſ. ſub v. πρᾶγμα p. 412. ed. *Schaefer.* Pro ἐν οἷς in nonnullis libris legitur ἐν αἷς ſcl. προσφοραῖς, e gloſſemate. ἡγνισμένον voto obſtrictum l. voto me exſoluentem 21, 26. οὐ μετὰ ὄχλου, οὐδὲ μετὰ θορύβου a turba et tumultu remotiſſimum: θόρυβος vt Matth. 26, 5. Act 20, 1. τινὲς ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαῖοι] *Iudaei quidam Aſiatici* vid. 21, 27. referenda ſunt haec verba ad εὗρον quod praeceſſit. In codd. ACE et nonnullis aliis, verſ. Syr. Copt. Vulg. legitur: τινὲς δὲ, *Millius* et *Griesbachius* hanc lectionem in ordinem receperunt, et verba τινὲς δὲ κ. τ. λ. per plenam interpunctionem ab antecedentibus ſepararunt, atque inciſi nota poſita poſt Ἰουδαῖοι, haec verba cum ſequentibus copularunt. Iam Syrus et Arabs cum ſenſum hiare viderent, ſuppleuerunt ἐθορύβησαν *tumultum concitarunt contra Paulum*, probante *Eraſmo* in notis ad h. l. *Lud. de Dieu* ſubintelligit εἰσί, *quidam autem ex Aſia Iudaei* ſunt, *quos oportebat apud te adeſſe. Bengelius* ſubaudiendum putat εἶδον *viderunt.* Quae

quidem interpretationes omnes durae sunt atque contortae. *Millius* Prolegg. §. 978. verba τινὲς ἀπὸ τ. Ἀ. Ἰουδ. explicationis caussa a quopiam ex Act. 21, 26. 27. ad marginem adscripta fuisse, et sic in textum irrepsisse putat. Temere, v. *Wolfius* in Curis ad h. l. Locus sanus est, sed expungenda particula δὲ, saepius a librariis textis indita, vt ap. Plat. Phaedo. 14. extr. σκεψώμεθα αὐτὸ τῇ δέ πῃ vbi cod. Tub. habet: σκεψώμεθα δὲ αὐτό. al. 19. οὓς ἔδει ἐπὶ σοῦ κ. τ. λ.] *hos oportebat coram te apparere, et accusare, si quid haberent aduersus me.* Iudaei illi erant testes αὐτόπται, hinc Paulus eos abesse queritur; caussae nimirum suae diffisos, et conuictos flagitii. πρός με vid. ad Matth. 5. 23. Pro ἔδει in libris haud paucis legitur δεῖ, quam lectionem probant *Wetstenius*, *Griesbachius*, alii, et in ordinem receperunt *Bengelius* et *Matthaeius*. *Ernestius* Opusc. Philol. et Crit. p. 345. ἔδει ex Graecismo praefert et defendit, cum linguae Graecae ratio, si δεῖ genuinum sit, desideret vt sequatur ἔχωσιν, non ἔχοιεν. Recte vero contra monuit *Heinsius*, scriptores N. T. non vt Platonem, Xenophontem et Demosthenem ad ingenium linguae Graecae iudicandos esse. Facile autem ex hactenus dictis apparet, quomodo δεῖ mutari potuerit in ἔδει. 20. ἢ αὐτοὶ οὗτοι — συνεδρίῳ] cum illi non comparuerint, *vel hi ipsi dicant, num in me deprehenderint crimen, cum coram synedrio starem.* αὐτοὶ οὗτοι digito monstrabat Sadducaeos, qui aderant, hos enim Paulum respexisse, docent ea quae versu seq. leguntur. cf. et 23, 9. εἰ ante τι plures optimae notae codd. omittunt, et legunt interrogatiue τί· recte particulam illam omittendam iudicarunt *Grotius*, *Millius*, *Wetstenius*, et in editionibus suis omiserunt *Bengelius*, *Griesbachius*, *Matthaeius*.

21 sq. Certe nil habent aliud quod proferre possint, nisi hoc vnum, quod palam professus sum, me in iudicium vocari, quod mortuorum resurrectionem affirmem. Dixit autem haec Paulus, non quasi crimen hoc fateatur,

sed εἰρωνικῶς, vt recte ad h. l. notauit *Beza*. ἢ *nisi*, vt Ioh. 13, 10. ἀκούσας δὲ ταῦτα ὁ Φῆλιξ ἀνεβάλετο αὐτοὺς] *his auditis Felix eos ampliauit*, caussam in aliud tempus distulit. In pluribus libris legitur: ἀνεβάλετο δὲ αὐτοὺς ὁ Φῆλιξ omissis verbis ἀκούσας ταῦτα, quae lectio, vtpote breuior, cum *Griesbachio* praeferenda videtur. Verbum ἀναβάλλεσθαι denotat, *ampliare* (Cic. Verr. 1, 9.) *differre* (Cic. ad Diu. 5, 12. Orat. 2, 90.) *procrastinare*. Eustath. ad Hom. Odyss. α. p. 1406. 8. ἀναβάλλεσθαι, καὶ τὸ ἀνατιθέναι τὸ ἔργον, ἀντὶ τοῦ ὀκνεῖν. Xenoph. Anab. 6, 1. 5. τότε μὲν ἀνεβάλλοντο τὴν ἀπόκρισιν, τῇ δὲ ὑστεραίᾳ etc. Hesiod. Ἔργ. 410. μηδ᾽ ἀναβάλλεσθαι ἔς τ᾽ αὔριον. Diod. Sic. p. 448. A. τὴν κατ᾽ ἐκείνους κοινὴν στρατείαν εἰς ἕτερον καιρὸν ἀνεβάλετο. add. Thucyd. 5, 46. Herodot. 3, 85. v. interpp. ad Thom. Mag. sub v. ἀνεβαλόμην. *Raphelius* Obss. Herodot. et *Kypkius* ad h. l. ἀκριβέστερον εἰδὼς τὰ περὶ τῆς ὁδοῦ, εἰπών· κ. τ. λ.] in explicatione horum verborum dissentiunt interpretes. *Erasmus*, *Lutherus*, *Er. Schmidius*, *Wolfius*, *Heumanus*, *Michaelis*, *Morus*, vertunt: *quamquam accuratius norat, quam accusatores retulerant, quae ad doctrinam christianam pertinerent*. Putant ergo, haec verba a Luca addita esse ea de caussa, vt Felicem iniquitatis insimularet, quod recte quidem cognouerit doctrinae christianae indolem, et Paulum culpa vacuum esse intellexerit, neque tamen absoluerit, siue vt Iudaeis gratificaretur, siue vt pecuniam a Paulo acciperet. Obseruant, Felicem potuisse doctrinae christianae rationem nosse tum ex fama publica, cum Caesareae a pluribus annis nota esset doctrina christiana 10, 36 sqq. tum ex vxore Iudaea vid. ad v. 24. nec eum latuisse, Paulum innocentem esse, et a primoribus Iudaeorum per inuidiam et calumniam accusari (coll. v. 23.), cum Felix optime nosset eorum mores et ingenia, et Lysias in epistola testatus esset, Paulum non esse crimini morte aut vinculis digno obnoxium v. 23,

22. Contra vero *Beza*, *Grotius*, *Rosenmüllerus*, *Heinrichsius*, post *αὐτοὺς* punctum ponunt, atque adeo haec verba a Lucae narratione separant, et cum oratione Felicis coniungunt, atque *εἰπὼν* per traiectionem explicant, *quando*, *inquit*, *accuratius cognouero*, *quae ad religionem christianam pertineant*, *(et) Lysias huc venerit*, *tum* etc. Notant, decernendum fuisse de secta Nazaraeorum, an ea sit legi Mosaicae contraria v. 14. atque adeo Paulus impietatis condemnandus, hac de re audiendos fuisse praeter accusatores plures viros eruditos, deinde an Paulus tumultum concitasset, de hoc audiendum fuisse Lysiam, qui omnibus Hierosolymae gestis interfuisset, Felicem non habuisse accuratiorem doctrinae christianae notitiam, inde apparere, quod eam sibi comparare studuerit coll. v. 24 sqq. Huic vero interpretationi vel hoc obstat, quod nimis violenta est verbi *εἰπὼν* traiectio, cum ea in medio aliquo membro inueniri soleat, hoc loco autem inter duo membra vsurpetur. Longe simplicior est eorum interpretandi ratio, qui verba reddunt: *accuratius scire cupiens*, *quae ad hanc doctrinam pertinerent*. Praeteritum *εἰδὼς* vim praesentis habet, vt 20, 22. *διαγνώσομαι τὰ καθ' ὑμᾶς de vobis cognoscam* vid. ad 23, 15. Lysias aut Caesaream non venit, aut, si venit, Felix promissis non stetit coll. v. 22 sq.

23. Participium *διαταξάμενος* positum est pro verbo finito, vt v. 5. *ἔχειν τε ἄνεσιν vt remissius eum haberet.* Quo sensu haec verba capienda sint, ea quae sequuntur docent. Erat Paulus in custodia militari vid. ad 22, 29. licebat Paulo et conspectu et liberalitate amicorum frui. *Ἴδιοι* sunt *populares*, *Pauli doctrinae addicti* Philo Lib. I. de vit. Mos. p. 630. A. Μωϋσῆς — *ἐθάρρυνε τοὺς ἰδίους Moses suis addebat animum.* *ὑπηρετεῖν* mittere et afferre Paulo necessaria, idem fere quod *διακονεῖν* Luc. 8, 3. vbi v.

24. Drusilla erat filia Herodis Agrippae maioris, cuius mors supra descripta est 12, 23. desponsata fuerat Antiocho Epiphani, ea conditione, si ad sacra Iudaeorum transiret v. Ioseph. Ant. 19, 9. 1. Sed ille mutata sententia, circumcisionem noluit, ideoque Drusillae nuptias recusauit. Tum Agrippa minor, frater eius, eam Azizo, Emesenorum regi, circumciso, collocauit Ioseph. Ant. 20, 7. 1. Ἀγρίππας ἐκδίδωσι πρὸς γάμον. Ἀζίζῳ τῷ Ἐμεσῶν βασιλεῖ, περιτέμνεσθαι θελήσαντι, Δρυσίλλαν τὴν ἀδελφήν· Ἐπιφανὴς γὰρ ὁ τοῦ Ἀντιόχου τοῦ βασιλέως (τῆς Κομμαγηνῆς Ioseph. Ant. 19, 9. 1.) παῖς παρῃτήσατο τὸν γάμον, μὴ θεληθεὶς εἰς τὰ Ἰουδαίων ἔθη μεταβαλεῖν, καίπερ τοῦτο ποιήσειν προϋποσχόμενος αὐτῆς τῷ πατρί. Cum vero Felix, Iudaeae praeses, eam vidisset, pulchritudine eius captus, per Simonem quendam, Iudaeum Cyprium, eam sollicitauit, vt, relicto Azizo, sibi nuberet. Quae persuaderi sibi passa (contra legem Israelitarum, obseruante Iosepho, παραβῆναι τὰ τε πάτρια νόμιμα πείθεται), relicto marito, ad Felicem transiit, ex quo Agrippam filium genuit v. Ioseph. Ant. 20, 7. 2. Drusillam, Antonii neptem, quam antea Felix vxorem habuit v. not. ad 23, 24. *Graeuius* ad Sueton. V. Claud. c. 28. suspicatur, diem obiisse, antequam Felix in Iudaeam venisset. Quo autem anno Drusillam Agrippae, Felix in matrimonium duxerit, non constat, probabilis tamen est *Grotii*, *Heumani*, et *Michaelis*, coniectura, factum id esse tum, cum Paulus Caesareae in custodia teneretur, atque ea, quae h. l. v. 24. leguntur, euenisse, cum rediisset Felix, qui exiisset ad arcessendam Drusillam. Iam cum rediisset, παραγενόμενος v. 17. Felix, σὺν Δρουσίλλῃ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ *cum Drusilla, vxore sua*, Paulum audiendi cupida. Pro αὐτοῦ in nonnullis libris legitur ἰδίᾳ, in aliis ἰδίᾳ αὐτοῦ, in pluribus αὐτοῦ omissum est, et recte ex ordine eiecit *Griesbachius*, sunt enim ἰδίᾳ et αὐτοῦ glossemata. περὶ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως

de fiducia in Christo, Messia, ponenda, de religione christiana.

25. Disseruit Paulus de Iesu salutis auctore, de eius doctrina, virtutibus et officiis hominis christiani, inter alia de δικαιοσύνῃ *iustitia*, suum cuique esse tribuendum, neminem laedendum; de ἐγκρατείᾳ, quo vocabulo indicatur *temperantia* i. rationis in libidinem atque in alios non rectos animi impetus firma et moderata dominatio (Cic. Inuent. 2, 54.) h. l. inprimis *abstinentia a libidine, castitas* v. Gal. 5, 19 ss. Col. 3, 4 ss. Xen. Agesf. 5, 4. περὶ τῶν ἀφροδισίων ἐγκρατείας αὐτῷ· de Christi et mortuorum resurrectione, atque iudicio extremo Act. 17, 31. Qui quidem Apostoli sermo, cum Felicem vitae flagitiosae sibi conscium maxime perturbaret, Paulum abire iubebat opportuniore tempore rursus audiendum. τὸ νῦν ἔχον πορεύου *nunc quidem abi*: τὸ νῦν ἔχον scl. κατὰ, *vt nunc se res habet, nunc* formula scriptoribus Graecis perquam vsitata; exempla hanc in rem collegerunt *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. καιρὸν δὲ μεταλαβὼν *tempus opportunum nactus*, vno verbo, προσευκαιρήσας Philo de leg. ad Cai. p. 1018. B. αὐτὸς, ἔφη, τῆς ὑμετέρας ἀπολογίας ἀκούσας προσευκαιρήσας *pollicitus est se cogniturum nostram caussam per otium*. Polyb. 2, 16. μεταλαβόντες δὲ καιρὸν ἁρμόττοντα. Ioseph. Ant. 18, 8. καιρὸν προσλαβοῦσα τοιοῦτον. Frequentius occurrunt formulae λαμβάνειν καιρὸν vel καιρῷ v. *Wetstenius* ad h. l. vnde in pluribus codd. legitur λαβὼν, male ac perperam.

26. ἅμα δὲ καὶ ἐλπίζων κ. τ. λ.] *simul vero etiam sperabat, sibi pecuniam a Paulo pro redimenda libertate datum iri.* Dixerat Tertullus Paulum πρωτοστάτην τῆς τῶν Ναζωραίων αἱρέσεως v. 5. Paulus ipse professus erat, se popularibus suis stipem attulisse v. 17. credebat ergo Pauli sectatores ad eum redimendum libenter esse sumtus facturos, et quamquam lege Iulia, de repetundis, prohibitum

erat, *ne quis ob hominem in vincula publica coniiciendum — neue vinculis dimittendum aliquid acciperet* Dig. Lib. 48. 11. 7. hanc tamen legem magiſtratus Romanorum in prouinciis, auari et rapaces, qualis Felix erat, non magnopere curabant, ſed dimittebant captiuos, ob leuiores praeſertim cauſſas in vincula coniectos, accepta pecunia v. *Kypkius* ad h. l. Verba ὅπως λύσῃ αὐτὸν a pluribus codd. et verſſ. abſunt, ea adulterina iudicauit *Millius* Proleg. §. 977. et *Griesbachius* expunxit. Recte, gloſſema enim redolent. *διὸ καὶ πυκνότερον κ. τ. λ.*] *quare ſaepius cum eo ad ſe vocato colloquebatur*; comis erat erga Paulum, vt hic facile intelligere poſſet, procuratorem ipſum libenter dimiſſurum eſſe, accepta pecunia, eaque de re eum Paulo, non quidem ipſe, attamen per alios ſecreto tractaſſe putandus eſt.]

27. Cum Paulus Felici gratificari nollet, nec largitione, ſed iudicis ſententia in libertatem vindicari vellet, nec eum Felix abſoluit, ſed per biennium in cuſtodia militari detinuit, et captiuum reliquit Feſto, ſucceſſori ſuo, gratiam a Iudaeis initurus (ſed v. not. ad v. 3.) more magiſtratuum Romanorum, qui e prouinciis diſcedentes, prouinciales beneficiis ſibi deuincire ſtudebant. *χάριν* l. *χάριτα* l. *χάριτας κατατίθεσθαι τινὶ* denotat, *gratiam inire apud aliquem, vt ſuo tempore viciſſim res grata exſpectari vel etiam poſci poſſit.* Gratiae in hac formula loquendi tanquam depoſitum conſiderantur. Demoſth. de falſa legat. extr. *ἀφανῆ χάριτα καταθέσθαι.* Plato Cratyl. 11. *χρήματα τελοῦντα καὶ χάριτας κατατιθέμενον.* Diod. Sic. p. 505. B. *χάριν βουλόμενος καταθέσθαι (τῷ βασιλεῖ) ἀπήλλαυσε πρὸς τὰς πολεμίους.* Exempla alia plura vid. ap. *Kypkium*, *Elsnerum*, *Wetſtenium* ad h. l. add. *Dorvillius* ad Charit. p. 409.

CAPVT XXV.

1. Paulus apud Festum, Felicis successorem, accusatur; se defendit et Caesarem appellat. Agrippa rex et Berenice Caesaream veniunt, Festum salutaturi v. 13. qui regi Pauli caussam diiudicandam proponit v. 14 sq. rex Paulum audire cupit v. 22. caussa perorata, omnis fere consessus eum nihil morte aut vinculis dignum commisisse pronuntiat, et Agrippa Festo affirmat, dimitti potuisse Paulum, nisi ad Caesarem prouocasset v. 23 — c. 26. fin. Φῆστος οὖν ἐπιβὰς κ. τ. λ.] *Festus cum in prouinciam ingressus esset, post triduum Caesarea relicta, Hierosolymam petiit.* ἐπιβὰς h. e. suscepto prouinciae regimine; ἐπιβαίνειν dicuntur ii, qui regionem aliquam ingrediuntur, et construitur hoc verbum cum praepositione εἰς, vt Act. 20, 18. ἐπὶ Demosth. de Coron. p. 278. ed. *Reisk.* ἐπιβαίνειν ἐπὶ τὴν ἱερὰν χώραν, et cum Datiuo Arrian. Exped. Alex Lib. 5. init. ὡς δ' ἐπέβη τῇ Νύσσῃ Ἀλέξανδρος v. *Kypkius* ad h. l. ἐπαρχίαι dicebantur prouinciae maiores, in quas mittebantur *propraetores*, qui et *legati Caesaris* appellabantur, ἀντιστράτηγοι, πρεσβευταὶ, et *proconsules*, ἀνθύπατοι. Ab his prouinciarum praesidibus diuersi erant *procuratores*, ἐπίτροποι, qui reditus Caesarum in prouinciis curabant, ita tamen, vt nonnulli eorum etiam iudicia facerent et ius vitae ac necis haberent. Talis prouincia etiam Iudaea erat, vnde Ioseph. Ant. 20, 11. 1. praefecturam et administrationem Iudaeae dixit ἐπιτροπὴν, voce propria, et Fadum Iudaeae procuratorem ἐπίτροπον vocauit Ant. 20, 1. p. 955. ed. *Havercamp.* Φάδος δὲ ὡς εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἐπίτροπος ἀφίκετο. add. c. 5. §. 1. 6. §. 2.

Sed vt apud Latinos vox praesidis, omnes omnium prouinciarum rectores indicat v. *Krebsius* de vsu et praestant. Romanae hist. in interpret. N. T. p. 61 sqq. ita scriptores Graeci quoque, ἐπάρχους et ἐπαρχίαν de cuiuscunque prouinciae praesidibus et gubernatione vsurpant. Sic Ioseph. Ant. 20, 8. 11. Festum cuius h. l. mentio fit, ἔπαρχον vocauit, et Fadum, quem h. l. ἐπίτροπον dixit Ant. 19, 9. ἔπαρχον appellauit. Hunc vsum loquendi etiam Lucas h. l. secutus est, et Iudaea vel propterea etiam nomine ἐπαρχίας insigniri poterat, quoniam procuratores in hanc prouinciam missi, ius vitae et necis in prouinciales habebant. vid. Ioseph. B. I. 2, 8. 1. *Krebsius* ad h. l. et in Opuscc. Acadd. p. 159 ss. nos ad Matth. 10, 18. εἰς Ἱερουσαλὴμ, vt vrbem prouinciae primariam inuiseret, conueniret cum populi primoribus etc.

2—4. ἐνεφάνισαν κατὰ τοῦ Παύλου vid. ad 24, 1. περὶ τοῦ Παύλου infra v. 15. ὁ ἀρχιερεὺς Ismael tunc temporis pontificatum gerebat v. not. ad 23, 2. Ioseph. Ant. 20, 8. 8. videtur tamen h. l. intelligendus esse Ananias supra 23, 2. et 24, 1. memoratus. In aliis libris legitur ἀρχιερεῖς, quam lectionem probarunt *Millius* Prolegg. §. 881. et *Griesbachius*, sed eam e v. 15. in hunc locum venisse puto. καὶ παρεκάλουν αὐτὸν — κατ' αὐτοῦ] *cumque precibus adierunt, hoc sibi expetentes beneficium contra Paulum s. Paulo noxium.* Vt e v. 15. 16. patet, primo Iudaei a Festo petierunt, vt Paulum capitis damnaret. Cum vero Festus respondisset, e legibus Romanis neminem posse indicta caussa damnari; procuratorem rogabant, vt Paulus Hierosolymam a synedrio iudicandus mitteretur. ἐνέδραν ποιοῦντες pro ποιήσοντες *per insidias eum in itinere occisuri*, sicariorum vsuri opera 23, 12. Hoc Iudaeorum consilium latuisse Festum e v. 9. patescit. 4. Paulus, ciuis Romanus, cuius caussa iam ad Romanum forum delata erat, non poterat inuitus synedrio tradi vid. ad v. 9. quare Festus Iudaeis

respondebat: Caesareae captiuus tenetur, caussa eius ad forum Romanum delata est, ibi eius caussa cognoscenda, et ad eam cognoscendam eo propediem redibo. *ἐν τάχει* *mox*, vt Apoc. 1, 1. 22, 6. sic *ταχέως* Sap. 6, 15. *ἐκπορεύεσθαι* scilicet *εἰς τὴν Καισάρειαν*.

5. Verba *οἱ δυνατοὶ ἐν ὑμῖν* *Erasmus*, *Grotius*, alii, explicant: *quibus commodum est*, Caesaream venire. Sed vt *Pricaeus* recte monuit, hoc si Lucas voluisset, scripsisset: *οἱ οὖν εὐκαιροῦντες*, vel, *οἷς οὖν ἂν ὑμῶν εὔκαιρόν ἐστι*. *Er. Schmidius* vertit: *qui possunt* scl. *κατηγορῆσαι*, qui de caussa satis instructi sunt. Alii: *qui volunt*. Has interpretationes contortas esse, et linguae legibus contrarias abunde docuerunt *Pricaeus* et *Krebsius* ad h. l. Simplicissima et verissima verborum interpretatio haud dubie haec est: qui auctoritate et dignitate caeteris praestant, *die vornehmsten*, *die angesehensten unter euch*; qui v. 15. dicuntur: *οἱ ἀρχιερεῖς καὶ πρεσβύτεροι τῶν Ἰυδαίων*. Vulgat. *qui in vobis potentes sunt*. Hac notione nomen *δυνατὸς* frequenter occurrit, vt Ioseph. Ant. 14, 13. 1. *Ἰυδαίων ἑκατὸν οἱ δυνατώτατοι παραγίνονται πρὸς αὐτὸν, κατηγορῦντες Ἡρώδυ καὶ τῶν περὶ αὐτὸν* *centum Iudaeorum viri potentissimi Antonium iterum conueniunt, vt Herodem cum suis accusarent.* add. B. I. 1, 12. 4. *ἧκον καὶ Ἰυδαίων οἱ δυνατοὶ, κατηγορῦντες Φασάηλυ καὶ Ἡρώδυ*. Thucyd. 1, 89. *οἱ δυνατοὶ τῶν Περσῶν*. Xen. Cyr. 5, 2. 13. *ἀνδρὸς πολὺ δυνατωτέρυ ἢ ἐγώ*. Philo Lib. 1. de vit. Mos. p. 616. B. *πάντων οὖν τῶν δυνατῶν συῤῥυέντων εἰς τὰ βασίλεια* *confluente omni potentium multitudine ad regiam*. add. 1 Cor. 1, 26. v. *Wetstenius*, *Krebsius* atque *Loesnerus* ad h. l. Verbis *εἴ τι ἐςιν* in codd. nonnullis additum legitur, *ἄτοπον*, quod additamentum grammaticis originem suam debet. Subaudiendum *ἔγκλημα* l. *αἴτιον* l. *αἰτίαμα* v. 7.

6. 7. *διατρίψας ἡμέρας — πλεῖυς ἢ δέκα*] *cum in-*

ter eos commoratus esset, plus quam decem dies. Codd. AC. 13. 15. 27. 29. 31. al. Copt. Arm. Vulg. Theophyl. Lucif. habent: *οὐ πλείους ὀκτὼ ἢ δέκα.* In aliis libris legitur: *οὐ πλείους ἢ δέκα·* in aliis, *πλείους ὀκτὼ ἢ δέκα·* in aliis, *πλείους ἢ ὀκτώ.* Vera lectio quam etiam *Grotius, Bengelius, Millius* Prolegg. §. 919. (qui tamen *οὐ* pro additamento habet) *Wetstenius* probarunt, et *Griesbachius* in contexta migrare iussit, est: *οὐ πλείους ὀκτὼ ἢ δέκα non plures quam octo aut decem dies.* Scilicet voces *ὀκτὼ* et *δέκα* cum in codd. literis expressae essent, *ἡμέρας οὐ πλείους η ἢ ι καταβὰς*, librariorum incuria *τὸ η* bis occurrens, omissum est. Negatio autem *οὐ* abesse nequit, cum sic accurate respondeant verba pollicitationi Festi, qui v. 4. *ἐν τάχει* sese *ἐκπορεύεσθαι μέλλειν* dixerat. Negauit quidem *Wolfius* lectionem *ἡμέρας πλείους ὀκτὼ ἢ δέκα* conciliari posse cum Graeca loquendi ratione, scribendum tunc fuisse *πλείους ἢ ὀκτὼ ἢ δέκα*, sed solet *ἢ* in hac forma loquendi omitti a Luca et scriptoribus Graecis optimis. Act. 4, 22. *ἐτῶν πλειόνων τεσσαράκοντα.* 23, 13. 21. *ἄνδρες πλείους τεσσαράκοντα.* Plato Apol. 1. *ἔτη γεγονὼς πλείω ἑβδομήκοντα.* Isocrat. Panath. p. 288. (ed. 1749.) *ἐνταῦθα κατοικεῖν οὐ πλείω Φήσουσιν ἐτῶν ἑπτακοσίων.* *Priuaeus* legendum coniecit: *ἡμέρας πλείους ἤδη καὶ καταβὰς*, vt *πλείους* sit idem quod *τινὰς*, vt Ioh. 10, 17. Act. 13, 31. 21, 20. infra v. 14. Haec vero coniectura, vt recte animaduertit *Albertius* in Peric. Crit. p. 26. est contra omnium codd. fidem, neque necessaria. 7. *περιέστησαν circumsteterunt* sp. tribunal. *αἰτιάματα crimina* Thucyd. 5, 72. Plutarch. Coriol. p. 228. C. pro hac voce, quae rarius occurrit, infra v. 18. legitur *αἰτία.* Hesychius: *αἰτιαμάτων· ἐγκλημάτων.* Criminationes, quibus Iudaei vtebantur, Lucas non singulatim recenset; erant nimirum, vt ex Pauli defensione patet, eaedem, quas coram Felice protulerant vid. 24, 5. 6.

9. Ex Iudaeorum accusatione et Pauli defensione perspiciebat Festus, esse Iudaeis cum Paulo controuersiam de quaestionibus ad religionem pertinentibus coll. v. 19. cumque Iudaeis gratificari vellet (χάριν καταθέσθαι vid. ad 24, 27.), vt initia regiminis sui commendaret, Paulum interrogabat: visne Hierosolymam abire, vt ibi, me praesente, tua caussa (περὶ τύτων) disceptetur? Paulus, ciuis Romanus, cuius caussa iam ad forum Romanum delata erat, vt iam supra ad v. 4. annotauimus, non poterat cogi auctoritatem synedrii agnoscere, hinc eum Festus interrogabat, an a Iudaeis iudicari vellet? Probabile est Festum ipsum non credidisse Paulum conditionem accepturum esse coll. v. 7. 8. 11. 18. Caeterum praesides non Caesareae tantum, sed etiam Hierosolymis, praetorium habebant et ius dicebant v. Matth. 27, 2. Ioh. 18, 28. ἐπ' ἐμῦ me praesente et iudice 26, 2. synedrii enim sententia a procuratore confirmanda erat. κρίνεσθαι v. 23, 6.

10. Paulus vero probe memor insidiarum sibi a Iudaeis structarum, cum et Festum videret faciliorem sese erga Iudaeos gerere, et Romae doctrinam Christi praedicare cuperet v. 23, 11. iudicio hominum, qui internecino odio ipsum persequerentur, submittere sese nolebat. Sed respondebat procuratori: *coram Caesaris tribunali constitutus sum, vbi me oportet iudicari, Iudaeis nullam iniuriam feci, quod tu quoque melius nosti.* ἐπὶ τῦ βήματος Καίσαρος ἑςὼς εἰμι] cum enim procuratores Iudaeae potestatem iuris dicundi a Caesare accepissent, atque adeo ipsius Caesaris nomine et auctoritate cognoscerent et iudicarent, recte is poterat dici ἐπὶ τῦ βήμ. Καισ. ἑςὼς, qui coram huius prouinciae procuratore, criminum postulatus, caussae suae defensionem suscipiebat vid. *Krebsius* in diss. de prouocatione Pauli ad Caesarem, inserta eiusd. Opuscc. Academ. et Scholasticis p. 143. Ἰυδαίυς ὐδὲν ἠδίκηκα falsae sunt eorum crimina-

tiones, neque adeo tuum iudicium reformido. ὡς καὶ σὺ κάλλιον ἐπιγινώσκεις sicut tu optime nosti, ex actu praesente, in quo nihil τῶν αἰτιαμάτων ἀποδεῖξαι Iudaei potuerunt vid. v. 18. 19. Comparatiuus κάλλιον vim superlatiui habet, vt saepius. Alii explicant: melius nosti, quam vt opus sit ea de re te pluribus edocere.

11. εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ κ. τ. λ.] nam si delictum commisi, et crimen morte dignum, non recuso mori; modo feratur sententia a iudice iusto. Verbum ἀδικεῖν h. l. declarat, delictum committere, v. τὰς ὁ 2 Paralip. 26, 16. sic ἀδίκημα Act. 24, 20. παραιτεῖσθαι recusare, fugere Ioseph. Ant. 3, 8. 8. Μωϋσῆς δὴ πᾶσαν τιμὴν παραιτησάμενος. Philo de Creat. princ. p. 728. παραιτείσθω τὰς κρίσεις recuset munus iudicis. Diog. Laërt. 8. p. 532. βασιλείαν παραιτεῖσθαι vid. Raphelius Obss. Herodo. Krebsius, Wetstenius, et Loesnerus ad h. l. Dresigius de Verb. Med. p. 362 sqq add. Herodi. 4. 14. 5. 7, 5. 18. εἰ δὲ οὐδέν ἐστι si autem vana, falsa sunt vid. 21, 24. οὐδείς με δύναται αὐτοῖς χαρίσασθαι vid. ad 3, 14. nemo me potest eorum libidini condonare, et in eorum gratiam condemnare np. saluo iure, salua iustitia. Καίσαρα ἐπικαλοῦμαι Caesarem (qui tunc erat Nero) appello, si scilicet me vis synedrio iudicandum tradere. Lege Valeria, Porcia et Sempronia cautum erat, vt si quis magistratus ciuem Romanum verberare et necare vellet, accusatus ad populi iudicium prouocare posset, intereaque nihil ab illo magistratu pateretur, nisi quando populus iudicasset v. intpp. ad Flor. 1, 9. 4. not. ad Act. 16, 37. Quod vero antea iuris populi erat, id deinceps factum est Caesaris, vt nimirum ad eum prouocaretur, hinc etiam Plinius christianos, qui ciues Romani erant, et ad Caesarem prouocarant, in vrbem mittebat. Ep. 10, 97. quos, quia ciues Romani erant, annotaui in vrbem remittendos vid. et Krebsius l. l. p. 148.

12. Prouocatio erat sub conditione facta, Festus igitur, deliberatione cum consiliariis instituta, respondebat: ad Caesarem prouocasti, ad Caesarem ibis. Lubenter arripiebat Festus occasionem se ab hac caussa molesta et inuidiae plena liberandi. *μετὰ τῦ συμβελίυ*] habebant prouinciarum praesides suos assessores (vt vocantur a Lamprid. Vit. Alex. Seueri c. 46.) consiliarios (Sueton. Tib. 33.) qui a Iosepho B. I. 2, 16. dicuntur *φίλοι ἡγεμόνος*, a Dio. Cass. p. 505. E. *πάρεδροι*, quibuscum, antequam sententiam dicerent, deliberarent v. Cic. Verr. 2, 13. *Perizonius* de Praetorio p. 718. *Casaubonus* Exercitt. Antibaron. p. 137. Post *ἐπικέκλησαι* nota interrogationis delenda est.

13. *ἡμερῶν δὲ διαγενομένων τινῶν post aliquot dies;* infra 27, 9. *ἱκανῦ δὲ χρόνυ διαγενομένυ*. Ael. H. V. 3, 19. *τριῶν μηνῶν διαγενομένων tribus mensibus elapsis*. Herodi. 1, 10. 1. *χρόνυ δὲ οὐ πολλῦ διαγενομένυ* vbi v. *Irmischius*. Ἀγρίππας ὁ βασιλεὺς] Agrippa minor, Herodis magni abnepos, Agrippae maioris (v. not. ad 24, 24.) filius, vltimus Iudaeorum rex, qui annos LVI. regnauit, et multum auctoritate apud Claudium imperatorem valuit. Mortuo parente, cum adolescenti septemdecim annorum v. Ioseph. Ant. 20, 8. 5. in aula imperatoris educato, et tum Romae praesenti, Claudius tantum regnum committere nollet: patri in regno Iudaeae successor non datus est, sed Cuspius Fadus procurator in Iudaeam missus Ioseph. Ant. 19. extr. et Agrippa, octauo Claudii anno, ab eo accepit tetrarchiam Chalcidenam, mortuo Herode, Chalcidis Syriacae rege, patruo suo; cui tetrarchiae cum quatuor praefuisset annos, Chalcidem ei Claudius abstulit, eumque tetrarchia, quam primo Philippus, et post Agrippae I. mortem procurator Romanus imperio tenuerat, Batanaea, Auranitide, Trachonitide (v. ad Matth. 2, 22.) et Lysaniae tetrarchia (v. ad Luc. 3, 1.) donauit. v. Ioseph. Ant. 19, 7 ss. Lib. 20, 5 ss. B. I. 2, 21. 3, 2. Cae-

terum diu superfuit hic Agrippa II. Hierosolymorum excidio, regno incolumi, et aliquot vrbium accessione Vespasiani beneficio ampliato v. *Deylingius* Obss. Sacr. P. 2, p. 261 ss. *Noldius* de vita et gestis Herodum, ad calcem Opp. Ioseph. ed. Havere. T. 2. p. 333. *Βερνίκη*] quae scriptoribus exteris *Βερονίκη* (vt Iuuenal. Sat. 6, 156.) et *Βερενίκη* dicitur, erat Agrippae II. soror, Herodis Agrippae I. filia natu maior, primum Herodi, patruo suo, Chalcidis regi nupta fuit, quo mortuo, Polemoni Ciliciae regi, postquam hic ad Iudaeorum sacra transierat, nupsit; id tamen coniugium non diuturnum fuit, sed Bernice eum deseruit (qui tum et ipse desertor religionis Iudaicae factus) et ad fratrem Agrippam rediit, quem incestus cum ea commissi suspectum fuisse, memorat Ioseph. Ant. 20, 7. 3. Βερνίκη *δὲ μετὰ τὴν* Ἡρώδȣ *τελευτὴν, ὃς αὐτῆς ἀνὴρ καὶ θεῖος* (patruus) *ἐγεγόνει, πολὺν χρόνον ἐπιχηρεύσασα Φήμης ἐπισχούσης, ὅτι τ' ἀδελφῷ συνῄει, πείθει* Πολέμωνα, Κιλικίας *δὲ ἦν οὗτος βασιλεύς, περιτεμνόμενον ἄγεσθαι πρὸς γάμον αὐτὴν, οὕτως γὰρ ἐλέγξειν ᾤετο ψευδεῖς τὰς διαβολάς.* Καὶ *ὁ* Πολέμων *ἐπείσθη μάλιστα διὰ τὸν πλȣ̃τον αὐτῆς· ȣ̓ μὴν ἐπὶ πολὺ συνέμεινεν ὁ γάμος, ἀλλὰ* Βερνίκη *δι' ἀκολασίαν, ὡς ἔφασαν, καταλείπει τὸν* Πολέμωνα· *ὁ δὲ ἅμα τȣ̃ γάμȣ καὶ τȣ̃ τοῖς ἔθεσι τῶν* Ἰȣδαίων *ἐμμένειν ἀπήλλακτο.* Iuuenal. Sat. 6, 156 ss. *Adamas notissimus, et Beronices In digito factus pretiosior, hunc dedit olim Barbarus incestae, dedit hunc Agrippa sorori, Obseruant vbi festo mero pede sabbata reges, Et vetus indulget senibus clementia porcis.* Tanta fuisse fertur pulchritudine, vt et Titum Caesarem amore inflammaret Sueton. V. Tit. 7. *suspecta in eo etiam luxuria erat — nec minus libido propter exoletorum et spadonum greges, propterque insignem reginae Berenices amorem, cui etiam nuptias pollicitus ferebatur — Berenicen statim ab vrbe dimisit, inuitus inuitam.* Tacit. Hist. 2, 81. *regina Berenice — florens aetate formaque, et seni quoque Vespasiano magnificentia munerum grata. ἀσπασόμενοι Festum salutaturi,* eique susceptam prouinciam gratulaturi.

14. ὁ Φῆστος τῷ βασιλεῖ ἀνέθετο τὰ κατὰ τὸν Παῦλον] *Festus regi Pauli caussam narrauit*: ἀνατίθεσθαι valet, *conferre, communicare, exponere* Artemidor. Oniroer. 2, 64. καὶ ἀνατιθέμενός τινι τῶν ἐπιστημένων τὸ ὄναρ, ἔμαθεν ὡς ἄπρακτος ὑποστρέψει αὐτῷ υἱὸς *cum id somnium exposuisset interpreti, didicit, re infecta filium rediturum.* Herodi. 3, 9. 21. τὰς μάχας τε καὶ νίκας δημοσίας ἀνέθηκε γραφαῖς *pugnas et victorias publicatis exposuit picturis.* Diog. Laert. 2, 18. 16. ἀκούω πρός σε ἀνατεθῆναι περὶ ἡμῶν *audio tibi de nobis plurima fuisse narrata* add. Gal. 2, 2. 2 Macc. 3, 19. Cic. Orat. 1, 17. *haec, cum Rhodum venissem, et cum Apollonio ea, quae a Panaetio acceperam, contulissem.* v. et *Kypkius* ad h. l. Cum Agrippa, Iudaeus, Iudaicarum legum et quaestionum non ignarus esset, cum ei etiam cura, et inspectio templi, vt et ius summos pontifices denominandi et abdicandi, haereditatis lege, a patruo Herode, Chalcidis rege, qui illud ius ab imperatore Claudio obtinuerat, obtigisset v. *Deylingius* l. l. p. 265. cum et Paulus accusaretur, quod templum profanare ausus esset v. 21, 28. 24, 6.: Festius Pauli caussam Agrippae retulit, vt eius consilio in re ei notiori iuuaretur coll. v. 20. 26. 27. τὰ κατὰ τὸν Παῦλον *res Pauli, caussa Pauli* Demosth. epist. 3. init. περὶ μὲν τῶν κατ' ἐμαυτὸν *de iis rebus, quae ad me pertinent.* Polyb. 5, 56. init. ὑπὲρ τῶν καθ' ἑαυτὸν *de rebus suis.* Thucyd. 3, 68. τὰ κατὰ Πλάταιαν *res ad Plataeam gestae* Diod. Sic. p. 169. D. τὰ καθ' ἑαυτὸν *res suae.* Id. p. 890. D. τὰ κατ' Ὀλυμπιάδα πράγματα *res Olympiadis.* Eph. 6, 21. τὰ κατ' ἐμὲ *res meae* v. *Kypkius* ad Eph. l. c. *Münthius* ad h. l. et *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 190.

15. ἀρχιερεῖς *sacerdotum principes* v. Act. 22, 30. 23, 14. Sic et olim synedri rogarunt Pilatum, vt Iesum, omissa omni cognitione caussae, capitis damnaret v. ad Matth. 27, 11. Ioh. 18, 29. δίκη, de cuius vo-

cabuli significationibus copiosius disputauit *Er. Schmidius* ad h. l. inter alia significat, *poenam, supplicium*, vt 2 Thess. 1, 9. Suidas: δίκη, ὅτε μὲν τὸ ἔγκλημα, ὅτε δὲ ἡ κόλασις. Ammonius: δίκη, ἥ τε κρίσις, καὶ ἡ τιμωρία. Xen. Anab. 1, 3. 10. δίκην ἐπιτιθέναι *poenam irrogare.* Hist. Gr. 3, 3. 11. δίκης τυχεῖν *puniri.* add. Plutarch. de Educ. Puer. 14, 26. et 30. Herodot. 1, 3: et *sententiam condemnatoriam*, vt adeo sit id. qd. καταδίκη, prouti etiam in codd. nonnullis ex interpretamento legitur, atque hoc significatu voc. δίκη h. l. accipiendum est.

16. πρὸς οὓς ἀπεκρίθην κ. τ. λ.] *quibus respondi, non esse Romanis hunc morem, vt quemquam in gratiam aliorum condemnent*, indicta scl. caussa, sicut mox explicat vid. ad 16, 37. Seneca de Benef. 6, 8. *iudices quem dampaturi erant caussa, damnare gratia noluerunt.* Idem asserit Philo in Flacc. p. 759. ἴσε καὶ τῶν κατηγόρων καὶ τῶν ἀπολογεμένων, μηδένας ἀκρίτες προκαταγινώσκειν ἀξιῦντες. Verba εἰς ἀπώλειαν desunt in ACE. al. Copt. Sahid. Vulg. ea pro insitiuis habent *Millius* Prol. §. 806. et *Bengelius*, sed omissa esse videntur, quoniam verbum χαρίζεσθαι v. 11. simpliciter positum legitur. πρὶν ἢ ὁ κατηγορέμενος — τῦ ἐγκλήματος] *antequam reus praesentes habuerit accusatores, et locum nactus fuerit, se contra criminationem defendendi.* κατὰ πρόσωπον ἔχοι v. *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. Xen. Hier. 1, 14. τυράννε κατ' ὀφθαλμὲς κατηγορεῖν *tyrannum praesentem s. in os reprehendere.* Aristoph. Ran. 639. ἵνα σοι κατ' ὀφθαλμὲς λέγῃ. Formula τόπον λαμβάνειν notat, *locum* i. potestatem, occasionem nancisci Sir. 4, 5. μὴ δῷς τόπον ἀνθρώπῳ καταράσασθαί σε. add. 1 Macc. 9, 45. Cic. de Orat. c. 42. *quem habebant instituendi aut docendi locum*: cf. et *Bielii* Thes. sub v. τόπος.

17 — 19. συνελθόντων οὖν αὐτῶν ἐνθάδε cum in

hac vrbe conuenissent v. 5. 7. *ἀναβολὴν μηδεμίαν ποιησάμενος sine mora*; *ἀναβολὴν ποιεῖσθαι* est id. qd. *ἀναβάλλεσθαι differre* supra 24, 22. vt ap. Demosth. de cor. p. 317. A, Thucyd. 2, 42. v. *Wetstenius* ad h. l. et *Dresigius* de V. M. p. 423. *ἀχθῆναι* id. qd. *προαχθῆναι* 12, 6. *οὐδεμίαν αἰτίαν ἐπέφερον*] *nullum crimen intulerunt*, ei obiecerunt: *ἐπιφέρειν αἰτίαν* est Lat. *crimen inferre*. Cic. Verr. 5, 41. *aliis proditionis crimen inferret.* Ad Herenn. 4, 35. *accusatoris officium est inferre crimen; defensoris diluere et propulsare.* Herodo. 4, 167. *αἰτίην οἱ ἄλλην ἐπενείκας.* Herodi. 3, 8. 13. *ἄλλοις ἄλλας ἐπιφέρων αἰτίας aliis alia obiiciens crimina.* Diod. Sic. p. 270. B. *ἀπολογήσασθαι περὶ τῆς ἐπιφερομένης αἰτίας crimen obiectum refellens.* Ioseph. Ant. 2, 6. 7. de Iosephi fratribus: *οἱ δὲ τῆς κουφολογίας τὸν οἰκέτην ἐθαύμαζον, τολμῶντα αἰτίαν ἐπιφέρειν ἀνδράσιν illi vero seruum ob sermonis leuitatem mirabantur; vtpote qui crimen inferre viris ausus esset.* cf. *Raphel.* Obss. Polybb. *Kypkius*, *Wetstenius*, *Loesnerus*, *Matthius* ad h. l. *Burmanus* ad Phaedr. 1, 1. 4. *ὧν ὑπενόουν ἐγὼ*] *eiusmodi, quale ego suspicabar.* Suspicatus erat Festus, Paulum seditionem aduersus Caesarem in Iudaea mouere voluisse, aut latrociniis prouinciam infestasse, sed audita Iudaeorum accusatione, et Pauli defensione, perspiciebat, esse Iudaeis controuersiam cum Paulo de quaestionibus ad religionem ipsorum pertinentibus, et de Iesu, quem Paulus affirmaret in vitam rediisse. *ὧν* pro *ἐκείνων ἃ*, vt saepius. *περὶ τῆς ἰδίας δεισιδαιμονίας*] *de ipsorum religione*: *δεισιδαιμονία* et *superstitionem* et *religionem* indicat, vid. not. ad 17, 22. recte autem monuerunt interpretes tantum non omnes, h. l. vocabulum *δεισιδαιμονία* bono sensu accipiendum esse, cum non credibile sit, Festum, hominem haud inurbanum, religionem Iudaicam exagitasse praesente Agrippa, rege, huic religioni addicto.

20—22. „Hic vero Festus peccatum suum tegit, et se ipsum coarguit. Cur enim reum non absoluebat, si

quem nihil probaretur? Itaque si quod res erat dixisset, fassus esset, se idcirco Caesarea Hierosolymam transferri voluisse Paulum, vt Iudaeis gratificaretur." *Beza.* *ἀπορούμενος δὲ ἐγὼ εἰς τὴν περὶ τούτου ζήτησιν dubius haerens de huius rei quaestione*, ignorans quid de tali controuersia religionem Iudaicam spectante decernerem. Verba *περὶ τούτου* nonnulli referunt ad Iesum, et de quaestione ad Iesum spectante explicant; quasi Festus dubius haesisset, num Iesus in vitam rediisset, an non? sed haud dubie Paulus non tantum de Iesu in vitam reditu sed omnino etiam de resurrectione mortuorum verba fecerat, vt coram Felice; praecessit v. 19. *ζητήματα δέ τινα*, sequitur v. 20. extr. *κἀκεῖ κρίνεσθαι περὶ τούτων* velletne Paulus vt ibi haec caussa disceptaretur coll. v. 9. Itaque ad *περὶ τούτου* subaudiendum est *πράγματος*, et referenda sunt haec verba ad ea quae v. 19. praecesserunt. Hinc etiam in pluribus libris pro *περὶ τούτου* e glossemate legitur *περὶ τούτων*. 21. *τηρηθῆναι* pro *εἰς τὸ τηρηθῆναι*? bene *Schottus*: *cum Paulus ad Caesarem prouocasset, vt huius cognitioni asseruaretur.* *Σεβαστὸς Augustus*; inde a Caesare Octauiano, qui primus hoc cognomen assumsit, sequentes imperatores illud retinuerunt v. Philo Leg. ad Cai. p. 1012. D. *Spanhemius* de Vsu et Praest. Numism. Diss. 12. p. 371. *Püttmani* Diatribe de titulo semper Augustus Lips. 1791. 4. Pro *πέμψω* in aliis libris extat *ἀναπέμψω*, quod cum *Griesbachio* praefero. 22. Agrippa, ad cuius aures plura de Iesu et christianorum secta peruenerant, vid. 26, 26. 28. cupidum se ostendebat Paulum audiendi; et lubenter ipsius desiderio satisfaciebat procurator coll. v. 26. 27.

23. *Itaque postridie Agrippa et Berenice magna cum ambitione veniunt, atque cum tribunis et ciuitatis principibus ingrediuntur auditorium, et Paulus Festi iussu adducitur.* *μετὰ πολλῆς φαντασίας*] *cum ingenti pompa* (Eutrop. 4, 4.), Vulgatus eleganter: *cum multa ambitione*, quibus verbis idem interpres expressit etiam formulam: *μετὰ πα-*

ραπομπῆς μεγάλης 1 Macc. 9, 37. Corn. Nep. V. Dion. 2, 2. *magnaque cum* (Platonem) *ambitione Syracusas perduxit.* Φαντασία speciosus regiae magnificentiae splendor, magnus apparatus vestitus, comitantium, pedissequorum. vid. de hac voce *Wesselingius* ad Diod. Sic. 12, 83. *Raphelius* Obss. Polybb. et *Wetstenius* ad h. l. ἀκροατήριον locus, in quo iudices ad cognoscendam caussam conueniunt, *der Gerichtssaal*, Lat. *auditorium*, quo sensu frequens est haec vox in iure Romano. v. *Schleusneri* Lex. h. v. χιλιάρχοις quinque cohortes Caesareae erant Ioseph. B. I. 3, 4. 2. singulis praeerat χιλίαρχος, tribunus. ἄνδρες οἱ κατ' ἐξοχὴν ὄντες τῆς πόλεως *ciuitatis primores* id. qd. ἔξοχοι. Similiter dicitur ὁ λόγος ὁ κατ' ἀλήθειαν pro ἀληθής, et ἡ ζωὴ ἡ κατ' εὐσέβειαν pro εὐσεβής.

24. 25. περὶ οὗ πᾶν τὸ πλῆθος — ἐνθάδε] *propter quem omnis Iudaeorum multitudo me conuenit* (s. *mecum egit*) *cum Hierosolymis, tum in hac vrbe:* ἐντυγχάνειν τινὶ inter alia notat, *apparere coram aliquo, adire aliquem*, vt tibi ab eo aliquid expetas etc. Hesychius: ἐντυγχάνει, προσέρχεται. Theophr. Char. 1, 2. τοῖς ἐντυγχάνειν κατὰ σπουδὴν βουλομένοις προστάξαι ἐπανελθεῖν *qui volunt ipsum conuenire, confestim eos iubet redire.* Polyb. Hist. 4, 76. ἐντυχόντων δὲ αὐτῶν τῷ βασιλεῖ περὶ τούτων. Herodi. 1, 2. 5. ἀποσοβεῖν τοὺς ἐντυγχάνοντας. 3 Macc. 6, 37. ἐνέτυχον δὲ τῷ βασιλεῖ, τὴν ἀπόλυσιν αὐτῶν εἰς τὰ ἴδια αἰτούμενοι. add. Aelian. H. V. 1, 21. cf. etiam *Elsnerus*, *Münthius* et *Loesnerus* ad h. l.

26. 27. τῷ κυρίῳ] *Domino* i. e. Caesari. Domini nomen, Augustus et Tiberius repudiauerant, cum hoc nomen Latinis antiquis eandem quam regis et tyranni vim haberet. Sueton. V. Aug. 53. *Domini appellationem, vt maledictum et opprobrium semper exhorruit. Cum spectante eo ludos, pronuntiatum esset in mimo: O dominum aequum et bonum! et vniuersi quasi de ipso dictum, exsultantes com-*

probassent; et statim manu vultuque indecoras adulationes repressit, et insequenti die gravissimo corripuit edicto, dominumque se posthac appellari, ne a liberis quidem aut nepotibus suis, vel serio, vel ioco, passus est. Sueton. V. Tiber. 27. *Dominus appellatus a quodam, denuntiauit, ne se amplius contumeliae caussa nominaret.* Insecuti vero imperatores hanc appellationem admiserunt. Traianum Plinius in epp. et Panegyr. saepius ita appellat. cf. *Spanhemius* ad Iulian. Orat. p. 221. de Vsu et Praest. Numism. p. 729 sq. *Wetstenius* ad h. l. et quos laudauit *Wolfius*. ἐπὶ σοῦ legum quaestionumque Iudaicarum haud ignaro coll. 26, 3. ἀνακρίσεως γενομένης *inquisitione facta, nach gegenwärtigem Verhör* vid. ad 24, 8. Pro γράψαι in aliis libris legitur γράψω, fortassis vere, cum praecesserit γράψαι. 27. τὰς κατ' αὐτοῦ αἰτίας *crimina ipsi illata* Diod. Sic. p. 628. D. κολάζειν τὰς αἰτίας τῶν κακῶν *prauorum crimina plectere* v. et *Raphelius* Obss. Xenophh. ad h. l.

C A P V T XXVI.

1. 2. *ἐκτείνας τὴν χεῖρα* more antiquo orationem habituri manum extendere solebant. Apuleius Metamorph. 2. p. 54. *porrigit dextram, et ad instar oratorum conformat articulum; duobusque infimis conclusis digitis, ceteros eminentes porrigit.* Polyaen. 4. p. 317. *ἀνέτεινε τὴν δεξιὰν ὡς δημηγορήσων* v. *Elsnerus* ad h. l. scribere potuisset Lucas *λέγων* vt 24, 10. sed elegantius scripsit *ἐκτείνας τὴν χεῖρα.* Male *Er. Schmidius* aliique putant, Paulum silentii imponendi caussa manum extendisse 12, 17. 13, 16. *ἐπὶ σοῦ coram te, te praesente et iudice* v. 25, 9. praecessit 25, 26. *ἀνακρίσεως γενομένης.* Ceterum iis quae v. 2. 3. leguntur, volebat quidem Paulus Agrippae beneuolentiam captare, sed vera erant quae proloquebatur.

3. *μάλιστα — καὶ ζητημάτων*] *cum tibi inprimis cognita sint omnia instituta et dogmata Iudaeorum: γνώστην ὄντα σε* accusatiui absoluti positi sunt pro genitiuis consequentiae, *γνώστου ὄντος σου,* sit hoc inprimis particula *ὡς* praemissa, ea tamen etiam omissa. Aelian. H. V. 2, 13. *εἶτα δὲ καὶ φύσει φθονεροὺς ὄντας, καὶ τοῖς ἀρίστοις βασκαίνειν προῃρημένους deinde quoniam natura inuidi erant Athenienses, et optimis quibusque obtrectare malebant.* vbi v. *Perizonius.* Soph. Ai. 136. *σὲ μὲν, εὖ πράσσοντ' ἐπιχαίρω·* vbi schol. *ἀντὶ τοῦ συγχαίρω σοῦ εὖ πράσσοντος.* Antocides Orat. c. Alcibiad. p. 303. Hanov. *ἔστι δὲ σωφρόνων ἀνδρῶν, φυλάττεσθαι πολιτῶν τοὺς ὑπεραυξομένους, ἐνθυμουμένους ὑπὸ τῶν τοιούτων τὰς τυραννίδας*

καθισαμένας pro *ἐνθυμημένων αὐτῶν*. Thucyd. 2, 52. *ἐπισκευὴν οὐκ ἔσαν τῶν νεῶν*. Xen. Cyr. 6, 2. 8. *καὶ ὁ μὲν πλεῖςος ςρατὸς οὕτως εἶχε τὴν γνώμην, ὡς ἤδη παντελῶς κεκρατηκὼς, καὶ οὐδὲν ὄντα τὰ τῶν πολεμίων maxima vero pars exercitus hoc erat animo, quasi qui omnino iam vicissent, atque hostium res nullius momenti forent.* Exempla plura hanc in rem collegerunt *Albertius, Raphelius* Xenophh. et Polybb. atque *Kypkius* ad h. l. Post *μάλιςα* in nonnullis codd. adiectum legitur *ἐπιςάμενος*, in aliis post *ὄντα σε*, partic. *εἰδὼς*, sed vtrumque additamentum profectum est a grammaticis, elegantiam huius constructionis ignorantibus, vt recte obseruauit *Albertius* ad h. l. *ἔθη* instituta Iudaeorum, leges, ritus. *ζητήματα* quaestiones de religionis Iudaicae placitis. *μακροθύμως* aequo animo; 24, 4. *τῇ σῇ ἐπιεικείᾳ*.

4. 5. *τὴν μὲν οὖν βίωσίν μου κ. τ. λ.*] *quod vitam quidem meam attinet a puero inde actam, qualis, nimirum, ab initio Hierosolymis inter populares meos fuerit, omnes Iudaei norunt, quibus olim notus fui, si modo velint fateri, me seuerissimae religionis nostrae disciplinae accommodate vixisse, Pharisaeum.* vid. Argum. cap. 23. *βίωσις* vt Lat. *vita*, notat: *viuendi rationem* Sirac. Prolog. *διὰ τῆς ἐννόμου βιώσεως*. Sic *βιόω* Sap. 12, 23. Plin. ep. 3, 20. 5. *dicebat ipse pro se, vitam suam explicabat. ἀπ' ἀρχῆς* ab eo inde tempore quo Hierosolymam veni. *ἄνωθεν* olim id. qd. *ἀπ' ἀρχῆς* et *ἐκ νεότητος* vid. ad Luc. 1, 3. *προγινώσκοντες* id. qd. simplex *γινώσκοντες* vt Sap. 6, 14. Male nonnulli *ἄνωθεν* copulant cum *ἔζησα*, vertunt: probe sciunt me, olim secundum seuerissimam sectam vixisse. *κατὰ τὴν ἀκριβεςάτην αἵρεσιν* vid. ad 22, 3. 24, 14. *θρησκεία* religio Iac. 1, 27.

6. Per *τὴν ἐλπίδα*, interpretes nonnulli, praeeunte *Grotio*, intelligunt spem resurrectionis mortuorum, quae resurrectione Iesu certior facta est, vt 23, 6. 24, 15.

Verum, vt scite obseruauit *Michaelis*, aduersantur huic sententiae verba v. 7. εἰς ἣν τὸ δωδεκάφυλον κ. τ. λ. Etenim resurrectionem mortuorum non omnes Iudaei exspectabant, negabant eam Sadducaei, sed Messiam tunc temporis omnes exspectabant, et hanc promissionem de Messia venturo, Deum νύκτα καὶ ἡμέραν colendo v. 7. se assecuturos sperabant. Praeterea vbi alias promissio populo Iudaico a Deo data simpliciter commemoratur, ibi plerumque promissio de futuro Messia intelligitur, vt 13, 32. al. v. *Eckermani theolog. Beyträge B. 1. St. 2.* p. 193 ss. Dicit ergo Paulus: in iudicium adductus adsto, propter spem venturi Messiae maioribus nostris a Deo promissi, cuius aduentum populus Iudaicus auide exspectat, quem ego venisse doceo, dum Iesum Messiam esse profiteor v. 28, 20. Dogma doctrinae christianae praecipuum Agrippae haud ignotum v. 25, 19. 26, 26. 29. erat, Iesus, qui se Messiam declarauit, a Deo in vitam renocatus, adeoque pro Messia habendus est. vid. not. ad 23, 6. 24, 21. 25, 19. Cum ergo Paulus ostendere vellet Iesum esse Messiam, verba etiam faciebat, et facere debebat de Iesu resurrectione coll. v. 8. Breuis et concisa est Pauli oratio, atque eo maiorem vim habebat ad feriendum et permouendum Agrippae animum, qui rationes quidem Sadducaeorum politicas probabat, non vero reliqua eorum dogmata et placita vid. not. ad Matth. 14, 2. et *Michaelis* ad h. l. (*Harduini* sententiam de paganismo Agrippae explosit *Deylingius* Obss. Sacr. P. 2. p. 264.) ἐπ᾿ ἐλπίδι τῆς κ. τ. λ.] nonnulli vertunt: accusor ob spem collocatam in promissiones a Deo maioribus factas, vel, in iudicium vocor, quod rata fore speraui promissa maioribus nostris de Messia venturo data. Erat autem Paulus a Iudaeis in ius vocatus, quod hanc spem non fouebat, quoniam Messiam venisse docebat. εἰς ἣν scl. ἐλπίδα *cuius spei potiundae caussa.* τὸ δωδεκάφυλον periphrasis gentis Iudaicae; hoc nomen non alias occurrit, sed δώδεκα φυλαὶ Iac. 1, 1. al. ἐν ἐκτενείᾳ pro ἐκτενῶς intente 12, 5. Iudith. 4, 9. νύκτα καὶ ἡμέραν indefesso studio Luc. 2, 37. καταν-

τᾷν εἰς τι notat, *peruenire ad aliquid, consequi aliquid* vt Eph. 4, 13. Hesychius: καταντήσας, λαχὼν, κληρώσας. vid. *Wesselingius* ad Diod. Sic. 4, 53.

8. τί; ἄπιστον κρίνεται κ. τ. λ.] *quid? indicaturus apud vos incredibile, Deum mortuos in vitam reuocare posse?* *Grotius*, *Er. Schmidius*, *Matthaeius*, interrogationis notam post τί delendam, eamque in fine versus ponendam censuerunt, vt adeo τί idem sit quod διατί *cur?* vt 1, 11. 3, 12. 14, 15. sed vulgari interpungendi ratione admissa fortior existit oratio. Similis locus Rom. 3, 9. 6, 15. In verbis νεκροὺς ἐγείρει non est cogitandum de omnium mortuorum resurrectione, nam nec legitur τοὺς νεκροὺς, est ergo νεκροὺς indefinite dictum, et sententia verbis inest haec: Deum mortuos in vitam reuocare posse, vos Iudaei conceditis, cur ergo fidem denegatis nobis testantibus Iesum a Deo in vitam reuocatum, adeoque Messiam esse?

9. ἐγὼ μὲν οὖν ἔδοξα ἐμαυτῷ — δεῖν *equidem mei officii esse putabam.* Magnam locorum farraginem, in quibus legitur δοκῶ μοι, attulit ad h. l. *Wetstenius.* πρὸς τὸ ὄνομα — πρᾶξαι] *multis modis Iesu Nazareno aduersari;* πρὸς τὸ ὄνομα id. qd. πρὸς τὸν Ἰησοῦν. vid. Matth. 10, 22. 19, 29. Marc. 10, 29. Act. 5, 41. Sed impugnare Iesum est, religioni ipsius aduersari, sectatores ipsius persequi. Formula ἐναντία πράττειν *aduersa agere*, etiam a Demosth. et Thucyd. adhibetur, et plerumque cum datiuo construitur, vt illis Demosth. et Thucyd. locis, quos *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. attulerunt, vt infra 28, 17.

10. φυλακαῖς κατέκλεισα non nimis premendum, id. qd. παραδοῦναι εἰς φυλακὴν 8, 3. 22, 4. τὴν ἐξουσίαν pro ταύτην ἐξουσίαν hanc potestatem, vt infra v. 17. τοῦ pro τούτου et v. 19. τῇ pro ταύτῃ. Ioh. 7, 17. τῆς διδαχῆς pro ταύτης add. ib. v. 40. ἀναιρουμένων — ψῆφον] *eorumque supplicia probaui.* Praeter Stephanum plures christianos, ante Pauli ad Christi signa transitum, religio-

nis caussa, a synedris fuisse interemtos, non constat. Quare plerique interpretes Paulum plurali oratorie vsum esse putant pro singulari, et haec verba ad Stephanum referunt. Frequens est haec enallage numerorum scriptoribus sacris pariter atque profanis v. Matth. 2, 20. 9, 8. al. cf. et *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 1. p. 300 sq. *Glassius* Phil. S. p. 319. 1250. Etiam c. 22, 20. Paulus tantum Stephani necem memorat. Formula *καταφέρειν ψῆφον* proprie adhibetur de iudice, qui *suffragium, sententiam fert*, et hoc sensu *Elsnerus* et *Kypkius* hanc vocem h. l. accipiunt, et *αὐτῶν* positum putant pro *κατ' αὐτῶν*, cum vero Paulus pars senatus Iudaici non fuerit, sumunt, Paulum vt sanguinolentorum synedrii consiliorum ministrum, ad multas priuatas et clandestinas membrorum synedrii deliberationes vocatum, omnino sententiam de interimendis christianis, zelotarum et sicariorum ope, dicere potuisse. Sed hac coniectura non opus est. Rectius *Grotius*, *Beza*, *Erasmus*, *Schmidius*, alii, *καταφέρειν* (id. qd. *φέρειν*) *ψῆφον* simpliciter accipiunt pro, *assentiri*, *probare*, vt adeo *κατήνεγκα ψῆφον* idem valeat quod *συνευδόκησα* 22, 20. Rom. 1, 32. Probauit Paulus verbis, vultu, factis (22, 20.) necem Stephani, voluptatem summam ex ea cepit, laudauit flagitii reos.

11. *καὶ—τιμωρῶν αὐτοὺς*] *per omnes synagogas saepe eos castigaui* i. e. flagris caedi iussi vid. Matth. 10, 17. *τιμωρεῖν castigare*, *punire* Act. 22, 5. Xen. Agesi. 1, 21. Cyr. 1, 2. 6. vbi in seq. est *κολάζειν*. Hiero. 4, 12. Hesychius: *τιμωρεῖσθαι*, *κολάζεσθαι*. Suidas: *τιμωρῶ σοι· βοηθῶ σοι*, *τιμωρῶ σε δὲ ἀντὶ τοῦ βασανίζω*. *ἠνάγκαζον βλασφημεῖν*] *eosque Christo maledicere coegi*. Adeo crudeliter animaduertebat in Christi cultores, vt non simplici abnegatione religionis christianae contentus esset, sed eos etiam cogeret, verba in Christum contumeliosa effundere. Plin. epp. 10, 95, *cum praeeunte me*,

deos appellarent, et imagini suae, quam propter hoc iusseram cum simulacris numinum afferri, thure ac vino supplicarent, praeterea maledicerent Christo, quorum nihil cogi posse dicuntur, qui sunt reuera christiani. εἰς τὰς ἔξω πόλεις vid. c. 9.

12 sq. ἐν οἷς scl. ἔργοις l. πράγμασι, his dum occupor, his negotiis vacans. μετ' ἐξουσίας καὶ ἐπιτροπῆς τῆς παρὰ τῶν ἀρχιερέων potestate et mandato sacerdotum summorum instructus. ἡμέρας μέσης meridie subintell. διά supra 22, 6. περὶ μεσημβρίαν. Pro ἡμέρα μέσῃ Homerus, Xenophon et alii Attici vulgo dicunt μέσον ἡμέρας, vel, μεσοῦσα ἡμέρα. Thom. Mag. μέσον ἡμέρας, καὶ μεσημβρία, καὶ μεσοῦσα ἡμέρα· μέση δὲ ἡμέρα, κοινόν. Herodian. p. 210. μέσον ἡμέρας καὶ μεσημβρία, οὐχ ἡ μέση ἡμέρα. Atticos tamen etiam formula ἡμέρα μέση vsos esse, exemplis pluribus comprobauit *Abreschius* in annotatt. ad quaedam loca N. T. p. 622. οὐρανόθεν — με φῶς] *lumen coelitus delapsum, sole splendidius me circumfulsit:* ὑπὲρ τὴν λαμπρότητα τοῦ ἡλίου ad rem augendam et illustrandam adiectum, significatur fulgor ingens. Similis locus Matth. 17, 2.

14. Vid. not. ad 9, 5 sqq. Paulus qui h. l. Iesum loquentem induicit, quaedam hic affert, quae in praecedentibus, vbi eadem historia narratur, non leguntur. Scilicet Paulus, qui h. l. oratorem agit, neque articulatam vocem Iesu audiuit, ea quae illo tempore, cum euenirent quae c. 9, 5. enarrantur, cogitauit, et quae ei Ananias iussu Iesu dixit v. 9, 15. coniunctim h. l. commemoreuit. Ἑβραΐδι διαλέκτῳ dialecto Syrochaldaica, Iesu Apostolorumque aetate in Palaestina vsitata. Sed haec verba serius addita esse videntur, cum quaestio orta esset, quanam dialecto Iesus locutus esset. σκληρόν κ. τ. λ. vid. not. ad 9, 5.

16 sq. προχειρίσασθαι pro ἵνα σε προχειρίσω, de verbo προχειρίζεσθαι vid. not. ad 3, 20. ὧν εἶδες pro, ἐκείνων ἃ εἶδες vid. ad 22, 15. ὧν τε ὀφθήσομαί σοι et quae tibi amplius demonstrabo, reuelabo, patefaciam, ὄπτομαι id. qd. δείκνυμι Hebr. גלה Ies. 40, 5. vbi LXX. adhibitum est hoc verbum, quoniam praecessit εἶδες. Alii vertunt: quae te videre faciam, quae mea procuratione videbis, et referunt haec verba ad visa somniorum, aliaque huius generis, quibus postea de docendi et vniuersa agendi ratione, diuinitus admonitus fuerit Paulus. 17. Per τὸν λαὸν, cum opponatur τοῖς ἔθνεσι, intelligitur populus Iudaicus; hinc etiam in nonnullis codd. e glossemate legitur τῶν Ἰουδαίων. Verba autem ἐξαιρούμενός σε ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἐθνῶν haud pauci interpretes explicant: *erepturus te insidiis et vexationibus Iudaeorum atque gentilium.* Hesychius: ἐξαιρούμενος, ἀποκιζόμενος, ῥυόμενος. Sic Act. 7, 10. ἐξείλετο αὐτὸν ἐκ πασῶν τῶν θλίψεων. 12, 11. ἐκ χειρὸς Ἡρώδου. add. 23, 27. huic explicationi fauere etiam videntur ea quae v. 22. leguntur: ἐπικουρίας τυχὼν τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ. Sed verbum ἐξαιρεῖν et ἐξαιρεῖσθαι denotat etiam *eligere*, vt Xen. Cyr. 4, 5. 16. Κυαξάρῃ ἐξέλετε ὁποῖα ἂν — χαρίζεσθαι. Anab. 2, 5. 3. ἐκ τούτων πάντων τοῦτον ἂν τὸν τρόπον ἐξελοίμεθα. In versione Alexandrina respondet Hebr. בחר Deut. 33, 11. Iob. 36, 21. Ies. 48, 10. atque haec notio verbi in hac orationis serie omnino praeferenda videtur. Nam Paulus refert h. l. etiam ea, quae ipsi Ananias iussu Iesu dixerat. Legitur autem 9, 15. σκεῦος ἐκλογῆς μοι ἐστὶν οὗτος τοῦ βαστάσαι κ. τ. λ.] (22, 21.), praecessit etiam verbum προχειρίζεσθαι v. 16. εἰς οὓς referendum ad λαὸν et ἔθνη, vt e v. 20. patet, cf. etiam 9, 15.

18 sqq. ἀνοῖξαι ὀφθαλμοὺς αὐτῶν] *vt oculos eorum aperias* i. e. vt eos intelligentia meliori imbuas: ὀφθαλμὸς mens, ὀφθαλμοὶ τῆς διανοίας Eph. 1, 18. oculi mentis aperiuntur, cum ea quae recta sunt et vera, et nobis salu-

taria, cognoscimus. *ἐπιστρέψαι ἀπὸ σκότους εἰς φῶς*] *vt transeant e tenebris ad lucem*: *σκότος tenebrae*, perpetua imago inscitiae, improbitatis v. Matth. 4, 16. Ioh. 8, 12. Rom. 2, 19. h. l. coll. v. 20. Itaque *φῶς* h. l. vi oppositionis est, vera Dei rerumque diuinarum cognitio et probitas, vt 2 Cor. 6, 14. Eph. 5, 8. illustrantur his verbis ea quae praecesserunt. *καὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ Σατανᾶ ἐπὶ τὸν Θεὸν*] *e Satanae imperio ad obsequium Deo praestandum*, vt superstitioni, inscitiae, improbitati valedicant, et ad veram rerum diuinarum scientiam ac vitam sanctam transeant; vt ex idolorum cultoribus et Messiae contemtoribus fiant Dei et Messiae cultores. Regni Satanae ciues dicuntur homines, rerum diuinarum ignari, superstitioni et improbitati dediti, doctrinae Christi aduersarii v. ad Ioh. 12, 31. 16, 11. vbi Satanus nuncupatur *ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου*. add. Col. 1, 13. *ἄφεσιν ἁμαρτιῶν* v. Act. 2, 38. Col. 1, 13. 14. *κλῆρος* id. qd. *κληρονομία* Act. 20, 32. *καὶ δοῦναι ὑμῖν κληρονομίαν ἐν τοῖς ἡγιασμένοις* vbi v. not. *πίστει τῇ εἰς ἐμὲ* suscipienda mea doctrina Col. 1, 12. *οὐκ ἐγενόμην — ὀπτασίᾳ*] *coelesti viso parui*: *ὀπτασία* vid. ad Luc. 1, 22. *οὐκ ἀπειθής* litotes, Gal. 1, 16. *ἄξια τῆς μετανοίας ἔργα facta mutato animo digna* v. Matth. 3, 8. *ἕνεκα τούτων* scl. *πραγμάτων propterea*, quod Iesum Messiam, in vitam reuocatum, Iudaeis et gentilibus praedico. *διαχειρίσασθαι* vid. ad 5, 30. *ἐπειρῶντο* Hesychius: *ἐσπούδαζον, ἐβούλοντο*.

22. *ἐπικουρίας οὖν τυχὼν τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ*] *sed diuino auxilio adiutus*, v. 21, 31. 22, 22. 23, 16 s. *οὖν sed, tamen* v. *Noldius* Concordd. Particc. *ἐπικουρία auxilium* Polyb. 2, 48. *οὐ τυγχάνοντας δὲ τῆς καθηκούσης ἐπικουρίας ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν*. add. Thucyd. 1, 32. Diod. Sic. p. 114. B. Hesychius: *ἐπικουρίας, βοηθείας, συμμαχίας* v. *Raphelius* et *Kypkius* ad h. l. *ἕστηκα in viuis, saluus sum*, praecessit *ἐπειρῶντο διαχειρίσασθαι* v. 21. Verbum *ἵστασθαι in statu suo perdurare, conseruari, incolumem esse*, opponi-

tur τῷ, πίπτειν *e statu pristino deturbari, interire* Hebr. נפל, cf. *Kypkius* ad h. l. et Apoc. 14, 8. nos ad Luc. 2, 34. μαρτυρόμενος μικρῷ τε καὶ μεγάλῳ *instituens omnis generis homines, junge und alte* vid. not. ad 8, 10. ὧν pro ἐκείνων ἃ vt v. 16, 22, 15. οὐδὲν ἐκτὸς κ. τ. λ. v. 21, 21. 28. 24, 14.

23. εἰ *quod*, vt v. 8. παθητὸς ὁ Χριστὸς *Messias mala esse subeunda, eum mortem subire debere*: παθητὸς *qui pati potest*, Vulg. *passibilis.* Philo de spec. legg. p. 805. C. μεῖζον γὰρ οὐκ ἔστιν ἀσέβημα ἢ τῷ παθητῷ τὴν τοῦ δρῶντος ἀνατιθέναι δύναμιν *nulla maior* impietas est, quam rebus in quas *perpessio cadit, adscribere agentis potentiam.* Plutarch. de Placitt. philos. c. 16. v. *Abreschius* Dilucc. Thucydd. p. 576. ad Aeschyl. p. 622. H. l. παθητὸς dicitur, *qui pati debet, supplicio destinatus*, hanc explicationem orationis contextus flagitat, et confirmat locus Luc. 24, 25 sq. εἰ πρῶτος ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν κ. τ. λ.] *ac primum omnium, qui in vitam redituri sint, lucis nuntium Iudaeis et gentilibus allaturum esse*: πρῶτος ἐξ ἀναστάσεως v. Col. 1, 18. Christus vocatur, ἀρχὴ πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν. 1 Cor. 15, 23. ἀπαρχή. add. Apoc. 1, 5. Per Φῶς intelligi potest *doctrina* vera et salutaris; frequenter enim hoc nomen, vt Hebr. אור ponitur de religione vera, quatenus hominum animos illustrat, ignorantiam depellit, et felicitatem largitur vid. ad Ioh. 1, 4. Malim tamen h. l. vocabulo Φῶς tribuere notionem *felicitatis*, quo significatu, vt Hebr. אור, saepius recurrit, vt Iob. 18, 5. 119. Ies. 45, 7. al. cum v. 18. praecesserit: τοῦ λαβεῖν αὐτοὺς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν κ. τ. λ. cf. etiam v. 6. 7. Alii ἐξ vertunt *post*, vt Matth. 19, 12. atque sensum ita constituunt; et post resurrectionem suam primum fore, qui Iudaeis et gentilibus annuntiaturus sit doctrinam suam, nempe per Apostolos.

24. Feftus, cum Paulum de Iefu fupplicio affecto, et in vitam reuocato, eodemque falutis, non tantum Iudaeorum, fed etiam gentilium auctore, et mortuorum refurrectione (v. Act. 17, 32.) dicentem audiret; in hanc erumpebat vocem: *μαίνῃ Παῦλε — περιτρέπει*] *infanis Paule, multi te libri ad infaniam redigunt.* Verbum *μαίνεσθαι infanire*, poni folet etiam de iis, qui aliquid dicunt aut faciunt, quod aliorum fidem cogitationemque fuperat, inprimis de iis, qui vehementiore animi motu feruntur, aut afflatu diuino, aut a daemone agitati, loquuntur et agunt. Thom. Mag. p. 593. *μαίνεται περὶ λόγους κρεῖττον, καὶ βακχεύει ἢ ἐνθουσιᾷ.* Porphyrius de vita Plotini c. 15. *ἐμοῦ δὲ ἐν Πλατωνείοις ποίημα ἀναγνόντος τὸν ἱερὸν γάμον, καί τινος, διὰ τὸ μυστικῶς πολλὰ μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἐπικεκρυμμένως εἰρῆσθαι, εἰπόντος μαίνεσθαι τὸν Πορφύριον· ἐκεῖνος εἰς ἐπήκοον ἔφη πάντων· ἔδειξας ὁμοῦ καὶ τὸν ποιητὴν, καὶ τὸν φιλόσοφον, καὶ τὸν ἱεροφάντην legente quondam me in Platonis natalibus poema de facro connubio, ac quodam, eo quod multa diuino cum afflatu fecretoque myfterio dicta fuiffent, Porphyrium infanire pronuntiante, ftatim ille* (Plotinus) *audientibus vniuerfis: imo demonftrafti, ait, fimul poetam, philofophum, facerdotem.* Hinc *Maius* Obff. Sacrr. Fafc. 4. p. 12. *Loesnerus*, *Schleusnerus* (in Lex. fub h. v.), *Dindorfius*, alii, verba Fefti interpretantur: affectu es abreptus, f. a daemone quodam actus videris, afflatu diuino loqui videris, *du redeft wie ein Begeifterter.* Quae tamen interpretatio orationis feriei non videtur effe confentanea. Vulgaris erat apud veteres opinio, vt ad h. l. obferuauit *Kypkius*, eos, qui fapientiae et literis nimiam impenderent induftriam, mente captos infanire. Conftat vero etiam fuiffe qui nimio literarum ftudio de mente deturbarentur; fed vt appofite ad h. l. monuit *Heinrichfius*, nimia doctrinae et eruditionis copia in fublimiores affectus facrumque ardorem abripi, omni rerum naturae reclamat, quia diuinior ille enthufiasmus haudquaquam ftudio et arte,

doctrinae et literis debetur, sed menti innascitur aut coelitus quasi instillatur. Excogitata videtur haec explicatio, ne iniustius de Paulo iudicium tulisse, aut sanctissima de Christo dogmata pro insanientium somniis habuisse videatur quis." Itaque retinenda est vulgaris verbi *μαίνεσθαι* significatio. *πολλὰ γράμματα* explicant: *multae literae*, multa literarum studia. Sed *γράμματα* etiam esse possunt *libri*, quo significatu frequenter hoc nomen legitur, vt ap. Xen. Mem. 4, 2. 1. 8. 1 Macc. 5, 10. in vers. Alex. respondet voc. ספר Esth. 6, 1. 8, 5. 10. Ies. 29, 11. Dan. 1, 4. Ioh. 7, 14. vbi *γράμματα* sunt libri Iudaeorum sacri v. et Eustath. ad Odyss. *α'*. p. 1959. 59. Deriuandam autem putauit Festus Pauli insaniam a *πολλοῖς γράμμασι*, quoniam Paulus commemorarat Mosen et prophetas, et quoniam etiam in custodia detentus, vt *Stolzius* atque *Heinrichsius* quoque suspicati sunt, libris sacris et commentariis in eos legendis occupatus fuisse videtur.

25 — 27. *ἀληθείας καὶ σωφροσύνης ῥήματα ἀποφθέγγομαι vera et sana proloquor: σωφροσύνη* cum opponatur *τῇ μανίᾳ*, non *modestiam* significat, vt nonnulli voluerunt, sed *mentis sanitatem*, quae a Latinis opponitur *dementiae.* Senec. Lib. 2. Controu. 12. *dementia res est sanitati contraria.* Phauorinus; *μανία ἀντίκειται σωφροσύνῃ*. Isidorus 3, 266. *σωφροσύνη κυρίως εἴρηται ἡ ἀντιδιαστελλομένη τῇ μανίᾳ*. Sic *ὁ σωφρονῶν* opponitur *τῷ δαιμονιζομένῳ* Marc. 15. vbi v. not. et *Elsnerus* Obss. Sacr. T. 1. p. 144. *ἀποφθέγγεσθαι* cf. not. ad 2, 4. *περὶ τούτων ista nouit*, nempe Iesum supplicio affectum, in vitam rediisse, doctrinam eius Iudaeis et gentilibus praedicari, et prophetas de futuro felicitatis gentium auctore cecinisse. *παῤῥησιαζόμενος* confidenter, non metuens, ne me insanum habeat. *ἐν γωνίᾳ in angulo* i. clam, occulte, id. qd. *ἐν κρυπτῷ* Ioh. 18, 20. Matth. 10, 27. Luc. 12, 3. *πιστεύεις—ὅτι πιστεύεις*] *num fidem habes, rex Agrippa*

prophetis? credisne eos vera prolocutos esse? *scio, te habere.* Frequens in foro et quotidiano sermone, interrogare, et interrogati vicem sibi respondere. Plin. ep. 9, 12. *nunquam fecisti, quod a patre corripi posset? fecisti dico* v. *Pricaeus* ad h. l.

28. Iam vero Agrippa Paulum his interpellabat verbis: *ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν γενέσθαι* in quibus tamen verbis interpretandis enarratores inter se dissentiunt. Haud pauci ea explanant: *parum abest, quin mihi persuadeas, vt Christi cultor euadam*; alii: *exiguo temporis spatio* (institutione breuissima) *vsus persuadere mihi conaris, vt christianus fiam.* Qui priorem rationem sequuntur, *ἐν ὀλίγῳ* positum existimant pro *ὀλίγου*, quod legitur ap. Xen. Sympos. 3, 6. Mem. 3, 10. 14. Plat. Phaed. 29. et *παρ' ὀλίγον* qua voce *οἱ ό* Prou. 5, 14. Hebr. כמעט *propemodum, paene*, expresserunt. Contendunt autem plerique horum interpretum Agrippam oratione Pauli affectum, haec serio dixisse, idque inde apparere aiunt, quod Agrippa postea Paulum innocentem declararit v. 32. Sed formula *ἐν ὀλίγῳ* ita adhibetur, vt subintelligi debeat *χρόνῳ* Xen. Hist. Gr. 4, 4. 12. *ἐν ὀλίγῳ πολλοὶ ἔπεσον.* Plato Apol. 7. *ἔγνων οὖν αὖ καὶ περὶ τῶν ποιητῶν ἐν ὀλίγῳ τοῦτο.* add. Polyb. 11, 6. Herodi. 1, 1. 4. Suppletur ellipsis Xen. Cyr. 2, 4. 2. *ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐγένετο.* Plato Apol. 2. *ἐν πολλῷ χρόνῳ — ὀλίγῳ χρόνῳ.* Neque enim probabile est Agrippam, regem, in tali loco et conuentu, eiusmodi confessionem effudisse, praesertim cum Festus Paulum captiuum clara et intenta voce insaniae arguisset. Erat praeterea christianorum nomen, quo Agrippa vsus est, ignominiosum v. 11, 26. Innocentem Paulum declarauit Agrippa, erat enim rex, auctore Iosepho, homo quidem luxuriosus, aequus tamen et mitis, et Romae educatus, liberius sentiebat, nec diuina magnopere curabat; neque offensus erat christianis, quos sciret non esse homines seditiosos, nec regem terrenum denuntiare. Itaque adstipulor inter-

pretibus iis qui posteriorem supra memoratam verborum explicationem proposuerunt, quae sane simplicissima est, cui et Pauli responsio v. 29. apprime conuenit; atque arbitror, Agrippam Pauli confidentia, qui ipsum acriter postremis verbis (v. 27.) vrsisset, irritatum fuisse, ideoque eum interpellasse, et verba regis ironice accipienda esse.

29. Modeste, ad Agrippae dictum alludens, respondebat Paulus: *εὐξαίμην ἂν τῷ Θεῷ κ. τ. λ.* Qui *ἐν ὀλίγῳ* vertunt, *propemodum*, verba; *καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ* interpretantur vel: *non propemodum, solum sed plane* i. omnino, omni ex parte, ac si scriptum esset: *οὐ μόνον ἐν ὀλίγῳ ἀλλὰ καὶ ἐν πολλῷ·* vel: *vtinam siue parum siue multum abfuerit*, similes mei euaderent. Simplicissima et verissima verborum interpretatio est: *siue exiguo tempore, siue multo opus sit*, *εὔχεσθαι τῷ Θεῷ*, vt recte ad h. l. annotauit *Kypkius* proprie significat, *vota Deo facere* s. *nuncupare*, cum vero factis votis preces ad Deum emissae iunctae esse solerent, hinc factum est, vt *εὔχεσθαι Θεῷ* s. *Θεοῖς* notaret etiam, *precibus a Deo aliquid expetere* vt h. l. *optarim vtique a Deo*, *vtinam*. Xen. Cyrop. 2, 3. 1. *εὐξάμενοι τοῖς Θεοῖς τὰ ἀγαθά*. Mem. 3, 14. 5. *ὅταν οἱ ἄλλοι τοῖς Θεοῖς εὔχωνται πολυκαρπίαν, εἰκότως ἂν οὗτος πολυοψίαν εὔχοιτο.* Thomas Mag. *εὔχομαι τῷ Θεῷ*, *ἤγουν*, *εὐχὴν πρὸς αὐτὸν ὑπέρ τινος ποιοῦμαι* v. *Kypkius* et *Münthius* ad h. l. *παρεκτὸς τῶν δεσμῶν τούτων*] *exceptis hisce vinculis meis*. Paulus in custodia militari detinebatur et per catenam prolixiorem militi alligatus erat vid. not. ad 22, 29. 28, 16. Sueton. Domit. 14. extr.

30 sqq. *οἱ συγκαθήμενοι αὐτοῖς* assessores, chiliarchi et primores ciuitatis coll. 25, 23. Verba *καὶ ταῦτα εἰπόντος αὐτοῦ* plures libri omittunt, ac pro iis habent: *ἀνέστη τε ὁ βασιλεὺς*, quam lectionem rectissime *Griesbachius* in ordinem recepit. *πράσσει* pro *πέπραχε* vel *ἔπραξε* v. 25. 11. 25.

CAPVT XXVII.

1. Paulus Romam deducitur. Nauigatio periculis plena. Naufragium patitur, sed naufragi omnes salui in terram euadunt. ἐκρίθη profectio Pauli ad Caesarem iam ante decreta erat, nunc tempus constitutum. τοῦ ἀποπλεῖν de hac constructione vid. not. ad 3, 12. ἡμᾶς intelliguntur Aristarchus et Lucas, qui Paulum sponte comitabantur v. 2. *παρεδίδουν tradebant*; cogitandum de iis qui sub auspiciis Festi rem agebant, et παρεδίδουν impersonaliter capiendum v. ad Luc. 12, 20. Ioh. 15, 6. Ἰουλίῳ *Grotius* eum Iuliae domus libertum fuisse suspicatur. σπείρης Σεβαστῆς] plerumque vertunt: *cohortis Augustae.* Scilicet ab Augusti Octauiani inde tempore fuerunt *legiones* nuncupatae *Augustae.* Sic a Claudiano Bel. Gildon. v. 422. memoratur *legio Augusta* v. et *Wetstenius* ad h. l. Hinc interpretes plurimi opinantur, in omnibus legionibus aliis, et sic quoque in quinque cohortibus (v. ad Matth. 27, 27.) Caesareae collocatis, fuisse vnam cohortem, quae Augusta (*kaiserliche Leibcompagnie*) diceretur, aut cohortem h. l. memoratam fuisse cohortem legionariam legionis Augustae in Syria et Iudaea collocatae. Aliam coniecturam, neque eam improbabilem, proposuit *Schwarzius* in Diss. de cohorte Italica et Augusta ex Act. 10, 1. et cap. 27, 1. Altorf. 1720. 4. p. 43. statuit nimirum, cohortem illam cognomen retulisse ab vrbe Samaritana, ab Herode in honorem Augusti Σεβαστὴ vocata (vid. not. ad Act. 8, 5.), vt proprie diceretur *cohors Sebasta*, vel *Sebastena*, aut *Sebastiensis*. „Constat autem, scribit V. D. l. l. in ea vrbe fuisse valida Romanorum praesidia; imo Romanos, ex Seba-

stino populo aeque, ac Caesareensi, militares copias suas, quae in Iudaea erant, augere solitos esse. Id testatur euidenter Iosephus Ant. 20, 6. eo ipso loco, in quo enarrat res gestas *Felicis*, procuratoris Iudaeae, cui a Nerone successor datus erat *Festus*; cuius adeo vtriusque procuratoris tempore vixit ille ipse *Iulius*, qui Act. 27, 1. dicitur centurio *cohortis Sebastae*; οἱ πλεῖστοι, inquit, τῶν ὑπὸ Ῥωμαίοις ἐκεῖσε στρατευομένων Καισαρεῖς ἦσαν καὶ Σεβαστηνοὶ h. e. *plurimi qui per ea loca sub Romanis castra sequebantur, patria erant Caesareenses et Sebasteni*. Ita apud eundem Iosephum B. I. 2, 2. Gratus, quidam belli dux, dicitur τὸ μαχιμώτατον τῶν Σεβαστηνῶν *pugnacissimos Sebastenos* duxisse. An non igitur fieri potuit, vt hinc peculiares cohortes recte appellarentur Σεβασταὶ, *Sebastae* vel *Sebastorum*, prout ap. Ioseph. B. I. 2, 11. re ipsa legimus, Cumanum, procuratorem Iudaeae, secum ex Caesarea adduxisse ἴλην ἱππέων, καλουμένην Σεβαστηνῶν h. e. *alam equitum, quae vocabatur Sebastenorum*. Si enim illo ipso tempore, de quo disputamus, teste Iosepho; Caesareae extitit *ala* equitum quae vocabatur *Sebasta*, vel *Sebastenorum*, cur non ibidem etiam existere potuit peditum *cohors*, quae ex eadem ratione cognominata sit *Sebasta*?"

2. ἐπιβάντες δὲ πλοίῳ Ἀδραμυττηνῷ] *conscensa igitur naue Adramyttena*. Nauibus a patria, vbi constructae erant, aut vnde veniebant, nomen dari solebat Iul. Caes. Bel. Ciu. 3, 5. 3. *praeerat* Aegyptiis *nauibus Pompeius filius*, Asiaticis *D. Laelius et C. Triarius*, Syriacis *C. Cassius*; Rhodiis *C. Marcellus cum C. Coponio*; Liburnicae *atque* Achaicae *classi Scribonius Libo et M. Octauius*. Liu. 35, 11. *quinque tantum* Rhodiae *naues cum* Cois *effugerunt*. Nauis h. l. memorata nomen obtinuisse videtur a loco, vbi fabricata fuit et vnde illa venit. Sed non vno modo nomen vrbis, cuius h. l. mentio facta est, in codd. scribitur. Vulgaris lectio est ἀδραμυττηνῷ, in aliis autem libris legitur, ἀτραμυττηνῷ, in aliis ἀδραμ-

μυττινῷ, in aliis ἀδραμυντινῷ. Nil frequentius scribarum erroribus in exprimendis nominibus vrbium, sed et ipsi auctores veteres hoc nomen vario modo scripserunt. Scholiast. ad Thucyd. 5, 1. Ἀδραμύττειον, Εὔπολις (poeta comicus Atheniensis), Ἀτραμύττειον, Θουκυδίδης. Stephanus Byzantinus p. 22. Ἀδραμύττειον πόλις Μυσίας· ἡ γραφὴ διχῶς, διὰ τοῦ τ, καὶ διὰ τοῦ δ, καὶ διὰ διφθόγγου, καὶ διὰ τοῦ ι, καὶ δι' ἑνὸς τ, καὶ διὰ δύο. Ἀλλὰ καὶ δι' ἑνὸς τ, ὅταν ἔχῃ δίφθογγον, καὶ διὰ δύο τῷ ι μόνως. add. Eustath. ad Hom. Il. ζ, p. 520. Ἀδραμύττειον legitur ap. Herodo. 7, 42. Xen. Exp. Cyr. 7, 8. 8. Ἀτραμύττειον ap. Diod. Sic. 12, 72. Quaeritur autem quaenam vrbs h. l. intelligenda sit? Et *Grotius* quidem, *Drusius*, *Witsius* in Meletem. Leidens. p. 175. praeeunte *Hieronymo*, cogitarunt de *Adrumeto*, Africae oppido haud ignobili, a quo nauis illa nomen suum tulerit. Rectius *Beza*, *Clericus*, *Raphelius*, *Wolfius*, *Walchius*, in Antiquitatt. nauticis ex itinere Pauli Romano Act. 27. 28. collectis Ien. 1767. 4. p. 5. alii, *Adramyttium*, ciuitatem Mysiae, in Asia minori, intelligendam esse statuerunt. In nullo enim cod. Actorum Lucae, nomen Ἀδρυμύτιος deprehenditur, sed libri omnes, quomodocunque in scriptura nominis dissentiant, priores syllabas efferunt ἀδρα, vel ἀτρα. Vrbis autem Adrumeti in Africa nomen gentile Graece erat Ἀδρυμήτιος, Latine *Adrumetinus*. Stephanus de vrbib. p. 24. τὸ ἐθνικὸν (vrbis Ἀδρύμητυ) Ἀδρυμήτιος. Caeterum haec nauis Adramyttina, tunc, cum Paulus ei imponeretur, Syriacis mercibus onusta ad maritimas Asiae oras (μέλλοντι πλεῖν τοὺς κατὰ τὴν Ἀσίαν τόπους) reuerti voluisse videtur, et Iulius centurio Paulum eo deducere volebat, sperans se in Ciliciae, Pamphiliae et Lyciae oris nauem, quae recta Italiam peteret, inuenturum, qua ipse vna cum suis et captiuis eo posset venire, nec spes eum fefellit coll. v. 6. μέλλοντες πλεῖν — τόπους] *Asiae litora lecturi.* Pro μέλλοντες haud pauci libri habent μέλλοντι,

vt sermo pertineat ad nauam; hanc lectionem comprobarunt *Millius* Prolegg. §. 1203. *Bengelius* et *Griesbachius*. Recte. Nempe librarii mutarunt μέλλοντι in μέλλοντες, quoniam praecessit ἐπιβάντες, et sequitur ἀνήχθημεν. Haud raro autem naues ipsae πλεῖν dicuntur: sic infra v. 6. πλοῖον Ἀλεξανδρῖνον πλέον. Xen. H. Gr. 6, 2. 8. εἴ πε τις ναῦς περὶ τὴν Ἀττικὴν ἔπλει *oram Atticae legebat* v. *Marklandus* ad Max. Tyr. Diss. 22. p. 692. *Masuicius* ad Polyaen. Strateg. 4, 2. p. 324. Ante verba τὸς κατὰ τὴν Ἀσίαν τόπυς in nonnullis codd. adiectum legitur εἰς, in aliis ἐπὶ, e glossemate; praepositiones enim ἐπὶ, εἰς, *in*, saepius a scriptoribus Graecis et Latinis omitti solent, cum de loco quo quis contendit sermo est. Hom. Odyss. γ', 278. ἀλλ' ὅτε Σύνιον ἱρὸν ἀφικόμεθ', ἄκρον Ἀθηνῶν. add. Il. α', 322. Eurip. Med. 1143. Cycl. 92. 106. Virg. Aen. 1, 2. *Italiam — Lauinia venit Litora*. Curt. 3, 4. 1. *Alexander regionem quae castra Cyri appellatur, peruenerat*, vbi v. *Snakenb.* add. *Bosius* de Ellips. sub v. εἰς et ἐπὶ. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 1 sq. κατὰ saepius periphrasi inseruit, vt ap. Aeschyl. Agam. 587. θεοὶ οἱ κατ' Ἑλλάδα. Diod. Sic. p. 202. D. ἐβασίλευσε μέχρι τῶν κατὰ Ῥήγιον τόπων *regnauit vsque ad Rhegium* v. *Münthius* ad h. l. *Fischerus* l. l. p. 191. ἀνήχθημεν *soluimus* vid. ad 13, 13. ὄντος — Θεσσαλονικέως] *comitante nos Aristarcho Macedone, Thessalonica oriundo.* Aristarchi mentio facta 19, 29. vbi v. add. Philem. 24. Col. 4, 10.

3. τῇ τε ἑτέρᾳ κατήχθημεν κ. τ. λ.] *postridie appulimus Sidonem, vbi Iulius, qui Paulum humanissime tractabat, ei permittebat adire amicos, qui eius curam haberent.* κατήχθημεν vid. ad 21, 3. Φιλανθρώπως τ. Π. χρησάμενος Iulius Paulum, ciuem Romanum, humanissime tractabat, mandato Festi, cui eo libentius parebat, cum ipsi quoque de Pauli innocentia persuasum esset 24, 23.

25, 18. 23. 26, 31 sq. χρῆσθαι datiuo personae iunctum, notat: *tractare aliquem* Xen. Mem. 4, 3. 12. σοὶ δοκοῦσιν ἔτι φιλικώτερον ἢ τοῖς ἄλλοις χρῆσθαι *benigniores erga te esse.* Herodi. 3, 13. 8. καὶ γὰρ ἐκεῖνος τοῖς Ἀντωνίου παισὶ πολεμίου γενομένου οὕτως ἐχρήσατο *nam et illo Antonii liberos, hostis sui, eodem modo tractauit.* Diod. Sic. 11, 26. ἀνθρωπίνως αὐτοῖς χρήσασθαι — ἐχρῆτο πᾶσιν ἐπιεικῶς. Auct. ad Her. 4, 29. *vos me quo pacto vobis videbitur, vtamini.* vid. *Raphelius* Obss. Xen. et Polybb. et *Wetstenius* ad h. l. ἐπέτρεψε κ. τ. λ, np. eum milite, qui eum custodiebat v. 28, 16. not. ad 22, 29. 26, 29. πρὸς τοὺς φίλους ad christianos ibi degentes. ἐπιμελείας τυχεῖν a quibus hospitio exciperetur, pecunia, rebus ad iter conficiendum necessariis iuuaretur.

4. 5. ὑποπλεῖν *sublegere, oram comminus legere,* dr. nautae, qui propter ventos contrarios non rectum cursum tenent, altum non petunt, sed insulae vel orae adiacentis opportunitate venti aduersi violentiam coercere atque infringere student. ἀνέμους plurali numero vtitur Lucas, quoniam plures saepe venti iunctim naues infestare et iter maritimum periculosum reddere solent Veget. de re milit. 4, 38. *saepe singuli, interdum duo, magnis autem tempestatibus etiam tres flare consueuerunt.* add. Horat. Carm. 1, 3. 12. Virg. Aen. 1, 86 sq. 5. κατήλθομεν εἰς Μύρα τῆς Λυκίας] *Myra Lyciae perueniebamus.* Μύρα vrbs maritima Lyciae, quae erat Asiae regio litoralis, inter Pamphiliam et Cariam. Stephanus: Μύρα, πόλις Λυκίας· λέγεται καὶ θηλυκὸν καὶ οὐδέτερον v. et *Wetstenius* ad h. l. Pro Μύρα in aliis libris vitiose legitur Σμύρα l. Σμύρναν l. Λύστρα. Smyrna enim, vt recte monuit *Beza* ad h. l. est longe diuerso tractu, nempe in Ionia, supra Ephesum, in Aegeum pelagus obuersa. Paulus autem nondum Cnidum erat praeteruectus; Lystra autem erat vrbs Lycaoniae, procul a mari in continente, sita v. ad 14, 6. *Grotius* cum Myra inte-

rius iacent, legendum coniecit Λίμυρα, quod nomen est fluuii eique adiacentis oppidi in Lycia v. Plin. H. N. 5, 28. arrisit haec coniectura etiam *Boltenio*, qui autumat, Lucam in diario suo, lingua Syriaca conscripto, posuisse ܠܡܘܪܐ, idque postea interpretem Graecum, qui ܠ pro praefixo habuerit, reddidisse εἰς Μύρα. Sed hac coniectura facile supersedere possumus. Myra enim et Lemyra, auctore Strabone 14. p. 981. in Lycia sita erat, et vtraque vrbs a litore, quod portum habebat, viginti stadia i. horae spatium distabat v. *Michaelis* ad h. l. et *Gableri neuest. theol. Journal* B. 12. p. 521.

6. κἀκεῖ — Ἰταλίαν] *ibi centurio nauem Alexandrinam nactus, Italiam petituram:* κἀκεῖ scl. ἐν τοῖς Μύροις, in portu Myrorum. πλοῖον Ἀλεξανδρῖνον nauis Alexandrina vocatur ab Alexandria, Aegypti vrbe, vbi extructa erat et vnde venerat v. not ad v. 2. Satis magnam hanc nauem Alexandrinam fuisse, e numero naufragorum 27, 37. perspicitur, erantque omnino naues Alexandrinae onerariae grandiores v. *Hasaeus* in diss. de nauibus Alexandrinis c. 1. §. 7 sq. Etiam alias saepius nauium Alexandrinarum, quae Alexandria Romam vectae sunt, mentio fit v. Sueton. V. Aug. 98. Ner. 45. Senec. ep. 77. Alexandria enim frumentum in Italiam quotannis deuehi solebat, non solum classibus nauium, sed etiam nauibus singularibus priuatis v. Sueton. Senec. ll. ll. Galba 10. Tacit. Hist. 4, 52. Varro R. R. 2. prooem. p. 97. Lucan. 6, 105. Hinc plerique interpretes statuunt, nauem h. l. memoratam fuisse frumentariam, inprimis etiam propterea, quod nautae in naufragii periculo, nauis leuandae caussa, τὸν σῖτον in mare proiecisse dicuntur v. 38. et cum naues Alexandrinae frumentariae solerent alto se committentes recto cursu in Italiam tendere h. l. autem centurio nauem Alexandrinam in Myrorum portu nactus esse legatur: interpretes illi vt suam sententiam tueantur, moneut, si per tempesta-

tem nauigatio minus tuta esset, nonnunquam eas ad Syriae oram traiecisse, et superata Cypro, praeteruectisque Cilicia et Pamphilia per mare Graecum Italiam petiisse v. *Wetstenius* ad h. l. Sed nautae etiam merces in mare proiecisse dicuntur atque adeo per τὸν σῖτον intelligenda esse videntur alimenta, cibaria vid. not. ad v. 18. 38. putauerim ergo potius hanc nauem Alexandrinam Indicis aliisue mercibus fuisse onustam, et, cum naues mercatoriae bis terue olim merces aliis mercibus permutare solerent, dominum nauis (vt iam suspicatus est *Walchius* l. l. p. 19.) data opera nauis cursum ad Asiae minoris portus direxisse, propter aliquem mercatum, vt post hanc in Lycia aut Cilicia negotiationem, nouum quaestum faceret in Italia, quamquam praefracte negare nolim, fieri etiam potuisse, vt vi ventorum ac tempestatum nautam sibi impositam videret necessitatem a recto cursu deflectendi, et ad Lyciae oram nauigandi. ἐνεβίβασεν ἡμᾶς εἰς αὐτὸ] *nos ei imposuit:* ἐμβιβάζειν verbum nauticum, de hominibus, qui naui imponuntur Thucyd. 1, 53. ἔδοξεν οὖν αὐτοῖς, ἄνδρας εἰς κελήτιον ἐμβιβάσαντες — προπέμψαι τοῖς Ἀθηναίοις. Lucian. Ver. Hist. p. 680. ἐμβιβάσας πεντήκοντα τῶν ἡρώων εἰς ναῦν. Xen. Anab. 5, 3. 3. ἐς τὰ πλοῖα τὰς ἀσθενοῦντας ἐνεβίβασαν. H. Gr. 5, 1. 8. εὐθὺς ἐμβιβάσας (scl. τὰς ναύτας) ἐπηκολούθει. v. et *Palairetus* ad h. l.

7. ἐν ἱκαναῖς δὲ ἡμέραις βραδυπλοοῦντες] *cum vero per plures dies tarde nauigassemus*, np. ob ventos aduersos, διὰ τὸ τὰς ἀνέμας εἶναι ἐναντίας coll. v. 4. Artemidor. 4, 32. ἔτυχε πλέων καὶ ἐβραδυπλόησεν. Cic. ad Diu. 14, 5. *cum sane aduersis ventis vsi essemus, tardeque et incommode nauigassemus.* Oppositum εὐθυδρομεῖν 16, 11. καὶ μόλις — ἀνέμυ] *et vento nos repellente, vix Cnidum attigissemus.* Pro προσεῶντος *Heinsius* legi malebat προσελῶντος *non impellente vento*, et *Bowyerus*, μὴ πρόσω ἐῶντος ἡμᾶς (scl. πλεῖν) τῦ ἀνέμυ *non permittente.* Sed his coniecturis non opus est; προσεᾶν positum legitur pro simplici ἐᾶν Lucian.

H. V. p. 657. οὐ γὰρ εἴα ὁ ἄνεμος *ventus non permittebat.* Sic et h. l. μὴ προσεῶντος τοῦ ἀν. est, *non permittente nobis vento* i. nos retinente. Vulg. *prohibente.* cf. etiam *Albertius* atque *Wolfius* ad h. l. Κνίδος vrbs Cariae, Veneris cultu eiusque simulacro a Praxitele sculpto celeberrima v. Pausan. Attic. 1, 20. Plin. H. N. 36, 5. Strabo 14. p. 965. C. ὑπεπλεύσαμεν τὴν Κρήτην κατὰ Σαλμώνην] *Cretam prope Salmonem praetervecti sumus.* Κρήτη *Creta*, insula, in mari mediterraneo sita, hodie *Candia* dicta, de qua peculiarem libellum scripsit *Meursius* Amstel. 1675. 4. Horat. Carm. 3, 27. 33 eam dicit: *centum potentem oppidis*, oppida habentem. add. Horat. Epod. 9, 29. Homer. Il. β', 649. ἑκατόμπολιν vbi v. *Klarkius* et *Heynius* ad Virg. Aen. 3, 106. Σαλμώνη *Salmonium*, promontorium Cretae in latere orientali, sed et versus Boream spectans, Cnido obuersum. Scholiast. Apollon. Rhod. 4, 1694. Σαλμωνὶς καὶ Σαλμώνιον ἀκρωτήριον Κρήτης. Strabo 10. p. 727. B. τὸ δ' ἑῷον (ἀκρωτήριον) τὸ Σαλμώνιον ἐστὶ. vid. *Cellarii* Geogr. Plen. 2, 14. §. 81. p. 1030.

8. μόλις τε παραλεγόμενοι αὐτὴν] *aegre eam legeramus*: μόλις *aegre, difficulter*, v. 7. 16. 14, 18. παραλέγεσθαι *litus legere, praeternauigare*, vox nautica, cui apud Latinos respondet, *legere oram, litus.* Diod. Sic. 14. p. 426. A. τὰ μὲν φορτηγὰ τῶν πλοίων ἔπλει διὰ τοῦ πελάγους, αἱ δὲ τριήρεις ἔπλευσαν εἰς τὴν Λιβύην, παρελέγοντο τό τε τὴν γῆν *onerariae quidem naues per altum vela faciunt, at triremes ad Libyam nauigantes terram legebant.* Virg. Aen. 3, 127. vbi Seruius: *legimus, praeterimus, vt litoraque Epiri legimus* (Aen. 3, 292.) Liuius 21, 51. *Ipse compositis Siciliae rebus, oram Italiae legens Ariminum peruenit.* ἤλθομεν — πόλις Λασαία] *venimus ad locum quendam, qui portus pulcher dicitur, cui vicina vrbs Lasaea.* Stephanus: καλὴ ἀκτή, πόλις Κρητῶν· plerique interpretes καλὴ ἀκτή eundem locum

esse putant, qui vocabatur *καλοὶ λιμένες*, sed locus Stephani scripturae vitio laborat; *καλὴ ἀκτὴ* erat Siciliae vrbs, vt *Holstenius* et *Berkelius* docuerunt. Pro Λασαία in aliis libris scriptum extat Ἄλασσα, in aliis Θάλασσα, *Grotius* veram lectionem, nulla tamen addita caussa, putabat Ἄλασσα. *Beza* reponi iubebat Ἐλαία, quam Plin. 4, 12. inter maritimas Cretae vrbes recenset. Sed Elaea a Lasaeae scriptura longius recedit, et dubiae est auctoritatis, ab *Harduino* ex Cretensium vrbium catalogo eiecta. Retinenda est vulgaris lectio, etsi Lasaeae nulla apud geographos mentio facta sit. Sed, vt scienter monuit *Rhoer* in Diss. de Pauli ad insulam Melitam naufragio Trai. ad Rhen. 1743. 4. p. 5. in insula centum vrbibus nobili, facile vna esse potuit, quam nemo alius dicendo attigit, sicut in *Meursii* catalogo Lib. 1. Cret. c. 2. haud paucae sunt, vnius tantum testimonio notae.

9. *ἱκανοῦ δὲ χρόνου διαγενομένου — παρεληλυθέναι*] *multo tempore elapso*, diu ibi detenti coll. v. 11. *cum iam periculosa esset nauigatio, exacto nimirum ieiunii magni tempore.* Lucas more Iudaico, certum anni tempus a festo celebriori descripsit. Etenim per *νηστείαν* intelligendum est *ieiunium magnum Iudaeorum*, siue, dies expiationis. Hic dies a Iosepho, Philone et magistris Iudaicis *κατ᾽ ἐξοχὴν* vocatur *νηστεία*. Philo vit. Mos. Lib. 2. p. 657. C. *τίς δὲ τὴν λεγομένην νηστείαν οὐ τέθηπε καὶ προσκυνεῖ, καὶ μάλιστα δι᾽ ἔτους ἀγομένην, τῆς ἱερομηνίας αὐστηρότερον καὶ σεμνότερον τρόπον quis ieiunium quod vocant non mirabundus adorat, praesertim quotannis recurrens sacrato mense, iuxta disciplinam austeram seueramque* cf. *Relandus* Antiq. Hebr. P. 4. c. 6. §. 1. *Hasaeus* de computatione mensium Paulini itineris etc. in Bibl. Brem. T. 1. p. 23. et *Kypkius* ad h. l. Dies autem expiationis in X mensis Tisri incidebat, qui quidem mensis est pars Septembris et Octobris nostri. Sed cum autumno

tempus periculosae nauigationis incipere iudicabant veteres. Quare Romani mare claudebant ante d. III. Id. Nouembris vsque ad VI. Id. Martias, a quo die vsque ad III. Id. Nouembres apertum erat. Vegetius, de Re Militari 4, 39. *Ex die III. Iduum Nouembris vsque in diem VI. Iduum Martii, maria clauduntur. Nam lux minima, noxque prolixa, nubium densitas, aeris obscuritas, ventorum, imbrium vel niuium geminata saeuitia non solum classes a pelago, sed etiam commeantes a terrestri itinere deturbat.* add. Plin. H. N. 2, 37. Caes. Bel. Gal. 4, 36. 5, 23. Apud Graecos quoque mare apertum erat post Dionysia maiora v. Theophr. Char. c. 3. ibique *Casaubonus*, quae in vernum tempus, eumque mensem incidebant, qui Romanorum *Martio* aequalis ex parte erat. Vtrique populi, cum Graeci tum Romani, rudiori calculo rem computantes, mare clausum ab *occasu* Pleiadum s. Vergiliarum, apertum vero ab earum *ortu* definiebant Propert. 1, 8. 9. *O vtinam hibernae duplicentur tempora brumae, Et sit iners tardis nauita Vergiliis.* v. Seruius ad Virgil. Georg. 1, 38. *Gronouius* ad Arrian. 5, 21. intpp. ad Curt. 5, 6. *Hasaeus* l. l. p. 28 sq. Paulus ergo mense Octobri, quo iam ingruentes procellae mare infestabant, cum iam ieiunium magnum Iudaeorum praeteriisset, in Cretae portu commorabatur. Haec verborum interpretatio omni narrationi apprime congruit. Neque adeo ferenda est *Castalionis* coniectura, qui pro *νηστείαν* rescribi volebat *νηνεμίαν venti tranquillitatem* v. *Wolfius* in Curis ad h. l. nec locus relictus est sententiae *Er. Schmidii*, qui verba vertit: *cum etiam inedia accessisset*, atque statuit, per *νηστείαν* intelligendum esse ieiunium priuatum nautarum, qui ob continuos aliquot dierum labores, cibum capere non potuerint. Nam vt verissime monuit *Wolfius*, nautae in portu erant et ab omni apparatu satis instructi v. 34 sqq. alia eorum conditio erat, cum iterum mari se committerent, et laboribus continuis auocati, a cibo per plu-

res dies abstinerent v. 33. Cum ergo iam mensis October laberetur, et mensis Nouember instaret, Paulus merito censebat, eo potius loco hiemandum (v. 12.), quam hibernam nauigationem tentandam. παρῄνει ὁ Παῦλος cohortatus est Paulus: παραινεῖν admonere, cohortari v. Xen. Mem. 1, 3. 8. Exp. Cyr. 1, 7. 2. Aeschin. Socr. 2, 12. et 13.

10. Pro ὅτι—μέλλειν ἔσεσθαι debebat esse μέλλει ἔσεσθαι, sed particulas ὅτι et ὡς saepissime sequuntur Infinitiui loco Indicatiui vel Optatiui, cum pendent a verbis (vt h. l. a verbo θεωρῶ), quibus addi recte poterant Infinitiui simpliciter, ita, vt particulae illae redundent, quam in rem exempla plura e Polybio, et Arriano ad h. l. collegit *Raphelius*; add. *Fischerus* ad Plat. Phaed. c. 8. not. 7. et ad Xen. Cyr. 7, 4. 6. 8, 1. 25. μέλλειν ἔσεσθαι vid. ad 11, 28. ὕβρις *Er. Schmidius*, *Schleusnerus* in Lex. h. v. *Thalemanus*, h. l. et v. 21. eo significatu accipiunt, vt sit *incommodum*, *damnum*, *clades*, vertunt: *cum incommodo* l. *clade*. Laudant Pind. Pyth. 1, 140. vbi sermo est de clade nauali, quam Carthaginienses perpessi erant ad Cumam, ab Hierone rege Siciliae, Ναυσίστονον ὕβριν ἰδὼν τὰν πρὸς Κύμας. Sed illa significatione admissa, oratio languet. Itaque malim cum *Kypkio* (ad v. 21.), aliisque, vocabulum ὕβρις h. l. et v. 21. interpretari, de *saeuitia tempestatis*, *de iniuriis coeli et ventorum*, vt verba sonent: *video nauigationem coniunctam fore cum saeuitia tempestatum; magnaque iactura etc.* Ioseph. Ant. 3, 5. τῶν ὄμβρων ὕβρις *imbrium iniuriae.* Horat. Carm. 1, 14. 15. *tu, nisi ventis Debes ludibrium, caue.* ζημία *iactura* Philo Vit. Mos. 1. p. 624. B. ζημία χρημάτων. add. Xen. Ages. 11, 16. φόρτος et φορτίον (vt rescripsit *Griesbachius* auctoritate plurium codd.) *onus*, dicitur quodcunque naui ad transportandum committitur, *die Schiffsladung*, merces v. *Schleusneri* Lex. h. v. et not. ad 21, 3. ψυχὴ *vita* cf. not. ad Matth. 10, 39. τῶν ψυχῶν ἡμῶν Paulo persuasum erat, se

non periturum coll. 23, 11. loquitur communicatiue. Caeterum Paulus h. l. non agit personam prophetae (nullus enim nautarum postea vitam amisit), sed loquitur vt homo rei nauticae peritus v. 2 Cor. 11, 25.

11. *ναύκληρος dominus nauis*, qui hominibus vel mercibus traiiciendis lucrum quaerit. Hesychius: ναύκληρος ὁ δεσπότης τῆ πλοίου. Xen. Oecon. 8, 12. φορτίων, ὅσα ναυκλήροις κέρδους ἕνεκα ἄγεται. Sed κυβερνήτης est *gubernator nauis*, qui clauum tenet et puppim dirigit Xen. Cyr. 1, 6. 18. τοῖς κυβερνήταις οἱ συμπλέοντες πείθονται. Artemidor. 2, 42. Ἀφροδίτη ἡ πελαγία ναυκλήροις καὶ κυβερνήταις καὶ πᾶσι τοῖς ναυτιλλομένοις ἀγαθή. Dominus et gubernator nauis censebant perueniri posse ad portum commodiorem, et centurio, qui eos rerum nauticarum Paulo peritiores habebat, magis eorum verbis ausoultabat, quam Pauli consilio, et consentiebant cum iis plurimi, qui in consilio nautico erant coll. v. 12.

12. ἀνευθέτου δὲ — παραχειμασίαν] *cum nempe portus ille ad hibernandum non esset idoneus*: ἀνευθέτου comparatiue dictum. Cur autem portus ille ex plurimorum sententia non satis opportunus fuerit, non liquet, cum auctor reticuerit. παραχειμασία est *hibernatio*, vt παραχειματίζειν *hibernare* v. *Pricaeus* et *Wolfius* ad h. l. ἔθεντο βουλὴν consilium dabant v. *Raphelius* Obss. Herodo. ad h. l. εἴπως δύναιντο καταντήσαντες κ. τ. λ.] *si forte peruenire possent Phoenicen, ibique hibernare, qui portus est Cretae, spectans versus Africum et Caurum.* Φοίνιξ portus in australi litore Cretae situs, cui auctore Ptolemaeo Geogr. 3, 17. oppidum eiusdem nominis adiacebat v. *Cellarii* Geogr. Antiq. 2, 12. p. 1264. Portus vt ex verbis quae sequuntur patet, incuruus erat, ita vt versus austrum in mare prominens, curuitate sua, non modo Africo sed et Cauro patuerit, notante ad h. l.

Er. Schmidio. Λὶψ *Africus*, ventus inter occidentem et meridiem ſpirans; *Südweſtwind*, v. *Salmaſius* Exercitt. Plin. p. 879 ſq. Χῶρος *Corus* ſ. *Caurus*, ventus e regione ea, quae inter occidentem et ſeptentrionem eſt, ſpirans, *Nordweſtwind* v. Caeſ. B. G. 5, 7. Senec. Nat. Quaeſt. 5, 16. cf. de vtroque vento quos laudauit *Albertius* ad h. l. In hac autem orationis ſerie λὶψ et χῶρος ipſas coeli plagas, vnde flant, deſignant. Verbum βλέπειν ſaepius ponitur de rebus et perſonis, quae aliquo ſe vertunt, directae ſunt. Sic *Belgae ſpectare* dicuntur *in ſeptentriones*; et Herodi. 6, 5. 2. *vnam partem militum* dicit πρὸς τὰ ἀρκτῷα μέρη ἀφορῶσαν *ad ſeptentrionalia ſpectantem*, vbi v. *Irmiſchius*. Strabo 9, p. 657. ora Theſſaliae maritima βλέπουσα πρὸς ἕω *ad orientem ſpectans*. Xen. Cyr. 8, 5. 2. πρὸς ἕω βλέπουσαν ἵστασθαι τὴν σκηνήν. Caeſ. B. G. 7, 69. *ſub muro, quae pars collis ad orientem ſpectabat*, vid. *Albertius* et *Kypkius* ad h. l.

13. ὑποπνεύσαντος δὲ Νότου κ. τ. λ.] *itaque leniter ſpirante auſtro, rati, ſe propoſitum aſſecutos, ſoluebant et Cretae oram propius legebant*. Νότος *Notus*, *Auſter*, *Südwind*, Luc. 12, 55. Ouid. Met. 1, 66. 263. ὑποπνεῖν *leniter ſpirare*, ſaepius enim ὑπὸ in compoſitis rem minuit Ael. H. V. 9, 11. ὑποκινύρομαι *leniter ſuſurro*. Id. 4, 9. ὑπομειδιάζειν *leniter ridere*. „Hic ventus non contrarius videbatur. Siquidem Belliportus, vbi adhuc degebant, in meridionali inſulae litore *verſus orientem*, haud procul a promontorio Salmonio, ſitus erat: at Phoenix, cuius portum petebant, in eadem quidem ora auſtrali mari adiacebat, verum verſus *occidentem*. Iam igitur occidentem verſus tendentibus viatoribus non quidem ſecundiſſimus, verumtamen haudquaquam aduerſus erat Notus.“ *Heinrichſius* ἄραντες ſcl. τὰς ἀγκύρας l. τὴν ναῦν *ancoras* l. *nauem* Polyb. Excerpt. Leg. p. 1313. ὁ δὲ κυβερνήτης, ἄρτι διαφαύσκοντος ἄρας τὰς ἀγκύρας, ἔπλει τὸν πλοῦν ἁπλῶς. Thucyd. 2, 23.

οἱ μὲν ἄραντες τῇ παρασκευῇ ταύτῃ περιέπλεον. Scholiast. *τὰς ναῦς δηλονότι.* Plaut. Mil. Glor. 4, 7. 17. *nauem soluere.* Corn. Nep. V. Hannib. 8, 2. *cum soluissent naues, ac vela ventis dedissent.* Adhibetur autem hoc verbum non tantum de iis, qui mari nauigant, sed etiam de iis, *qui terra iter faciunt*, ita, vt sit, *proficisci, discedere* Herodi 8, 7. 1. *ὁ δὲ Μάξιμος, ἀπὸ τῆς Ῥαβέννης ἄρας, ἀπέστη Ἀκυλήϊα Maximus autem, Rauenna profectus, peruenit Aquileiam.* Philo de Ioseph. p. 554. D. *ἄραντες δὲ συντείνον εἰς Αἴγυπτον profecti, contenderunt in Aegyptum.* Ioseph. Ant. 3, 1. 3. *ἄραντες ἐκεῖθεν, εἰς Ἦλιν ἀφικνοῦνται inde autem castris motis, ad Elim peruenerunt.* cf. *Elsnerus*, *Krebsius*, *Loesnerus* ad h. l. *Bosius* de Ellips. sub v. *ἄγκυρα.* et *Ruhnkenius* ad Timae. Lex. p. 11. *ἄραντες ἆσσον* Vulgatus vertit: *cum sustulissent de Asson*; hinc *Erasmus* intelligit *Asum*, vrbeculam Cretae, *πολίχνιον Κρήτης*, a Stephano Byzantino memoratam. Illud vero oppidulum erat *mediterraneum*, notante Plin. H. N. 4, 12. Sed si h. l. vrbs memorata esset, ea esse deberet maritima, praeterea si Vulgatum interpretem sequi vellemus, legendum esset *ἀπὸ* vel *ἐκ τῆς Ἄσσα*, aut si cum *Erasmo* verba vertenda essent *cum sustulissent Assum*, legi deberet *ἐπὶ* vel *εἰς τὴν Ἄσσον*, vt ao, 13. v. *Beza* ad h. l. Hesychius *ἆσσον* explicat *πλησίον, ἐγγύς*, et haec significatio orationis seriei apprime conuenit. Cretae oram quam proxime legebant. Opposuerunt quidem *Boisius* Collat. p. 500. et *Hammondus*, *ἆσσον propius*, tantum apud poetas occurrere, adeoque loco *ἆσσον* legendum coniecerunt *θᾶσσον statim*, et coniungi hoc voluerunt cum *ἄραντες* quod praecessit, *statim soluentes.* Sed *ἆσσον propius*, non tantum a poetis vsurpatur, sed etiam a scriptoribus orationis solutae Ioseph. Ant. 1, 20. 1. de Iacobo: *τοὺς μὲν προὔπεμπε τοὺς δὲ λειπομένους ἆσσον ἐκέλευσε ἀκολουθεῖν alios quidem praemittebat, alios vero proxime sequi se iubet.* Antonin. Lib. fab. 41. *βῆναι εἰς ἆσσον τῷ κυνί.* add. Ioseph. Ant. 19, 2. 4. He-

xodo. 4. 5. λίναι ἄσσον αὐτῶν. add. 7, 255. Coniungendum autem est ἆσσον cum παραλέγοντο Lucian. H. V. 1. p. 657. τῇ ἐπιούσῃ δὲ, ἄραντες, ἐπλεόμεν πλησίον τῶν νεφῶν *sequenti die sublatis ancoris nauigavimus prope nubes.*

14. ἔβαλε κατ' αὐτῆς ἄνεμος τυφωνικὸς κ. τ. λ.] *inuasit eam ventus procellosus, qui Euroclydon dicitur.* Ad κατ' αὐτῆς *Boisius* et *Wolfius* subaudiunt πρώρας. *Boltenius* ad τὸ πλοῖον refert v. 10. et αὐτῆς positum putat pro αὐτοῦ. Alii referunt ad τῆς προθέσεως v. 13. Durius. Simplicissima ratio est, vt subintelligatur τῆς Κρήτης, quod proxime praecessit, *inuasit insulam ventus.* Τυφὼν et τυφωνικὸς dicitur *quiuis ventus procellosus et turbulentus*, coelum, mare, terras verrens et quasi permiscens. Etym. M. τυφὼν γάρ ἐστιν ἡ τοῦ ἀνέμου σφόδρα πνοὴ, ὃς καὶ εὐροκλύδων καλεῖται. Hesychius: τυφὼν, ὁ μέγας ἄνεμος. Nomen Εὐροκλύδων deriuatur ab Εὖρος *Eurus*, ventus ab oriente flans, et κλύδων *fluctus*, vt adeo notetur, Eurus fluctus et procellam vehementem excitans. Sed pro Εὐροκλύδων Cod. Alex. et Vulg. habent: Εὐρακύλων, *Euroaquilo.* Hanc lectionem pracoptandam censuerunt *Cluuerius* Sicil. Antiq. 2. p. 442. *Grotius*, *Millius*, *Clericus*, *Bengelius*, cum Εὐροκλύδων nusquam memoretur, et nullus esse potuerit ventus Euroaquilone magis aduersus Italiam proficiscentibus. Contra vero monuerunt alii, hanc ipsam ob caussam lectionem mutatam videri in Εὐρακύλων, neque huius venti nomen alias occurrere, offendere praeterea etiam hoc ipsum venti nomen ex Graeca et Latina lingua compositum, cum nauis fuerit Alexandrina et nautae fuerint Graeci v. *Wolfius*, *Bowyerus* ad h. l. Equidem cum *Toupio* in Emendatt. ad Suidam P. 3. p. 506. *Ernestio* in *Neu. theol. Biblioth. Th.* 8. p. 24. legendum puto Εὐροκλύδων, quam lectionem tuetur Auctor Etymologici M. Εὐροκλύδων est *ventus, longe, lateque fluctus ciens*, ingentes fluctus excitans. Significatur hoc nomine ventum non fuisse e statis, qui nomen acce-

perit a coeli plaga vnde flaret (et haec ipsa fuit lectionis mutandae caussa) sed ventum procellosum, qui huc illuc transiliret. Venti olim erant quorundam locorum proprii, alii nautarum sermone nobiles v. Senec. Quaest. Nat. 5, 17. Gellius N. A. 2, 22. *sunt alia quaedam nomina quasi peculiarium ventorum, quae incolae in suis quique regionibus fecerunt. — Sunt alii venti commenticii, suae quisque regionis indigenae.* Εὐροκλύδων. *Es bedeutet eben das, was jetzt einer von den Levantern heisst (Winde, die die Französischen Seefahrenden Levante, und die Englischen Levanteer nennen,) welche nicht auf einen einzigen Punkt eingeschlossen sind, sondern in allen Richtungen wehen.* v. *Bowyer* et *Michaelis*.

15. συναρπασθέντος δὲ τοῦ πλοίου] *quo nauis correpta*, Philo de Gig. p. 285. D. ὑπὸ συρμοῦ δίνης βιαιοτάτης ἀρπασθεῖσαι *violentissimi gurgitis vortice correptae.* Plutarch. de garrul. p. 507. ναῦς μὲν γὰρ ἁρπαγείσας ὑπὸ πνεύματος ἐπιλαμβάνονται *nauem a vento correptam inhibent* v. *Elsnerus* et *Kypkius* ad h. l. καὶ μὴ δυναμένου ἀντοφθαλμεῖν τῷ ἀνέμῳ] *cum non posset vento reniti*: ἀντοφθαλμεῖν Suida interprete est, ἀντιβλέπειν ἐξ ἐναντίας *ex aduerso, contra intueri*, ὀρθοῖς ὄμμασιν ὁρᾶν (Soph. Oed. Tyr. 1385. et nos ad h. l.) *rectis oculis adspicere* (Sueton. Aug. 16. *tollere contra* oculos et *obsistere contra* coniunxit Lucret. 1, 67). Hoc facere solent audaces et imperterriti, qui alteri sese opponunt, eique resistunt, hinc significat ἀντοφθαλμεῖν *resistere, obniti* Sir. 19, 5. Sap. 12, 14. Respondet ergo ἀντοφθαλμεῖν verbo ἀντιβλέπειν quod etiam notat *reniti, resistere* vt ap. Ioseph Ant. 6, 6, 2. οἷς πεπονθήμασιν οὐκέτι ἦν ἀντιβλέψαι *quibus malis resistere non poterant* v. *Krebsius* et *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. ἐπιδόντες ἐφερόμεθα *permittentes eam tempestati ferebamur.* Ad ἐπιδόντες supplendum τὸ πλοῖον, quod praecessit. Heliod. Aethiop. 1, 3. τοῦ κυβερνήτου ἐνδόντος (scil. τὸ πλοῖον) τῷ ἀνέμῳ *cum gubernator nauigium dedisset vento.* Plutarch. de fortuna Rom. p. 319. Caesar ad nauis gubernatorem fluctus vehementiores timentem: τόλμα καὶ δέδιθι μηδέν, ἀλλὰ ἐπιδίδου τῇ τύχῃ

τὰ ἱςία, καὶ δέχυ τὸ πνεῦμα, τῷ πνέοντι πιστεύων. ὅτι Καίσαρα φέρεις, καὶ τὴν Καίσαρος τύχην aude, nec quicquam metue, sed committe fortunas vela, et excipe ventum, credendeque flanti, nam Caesarem vehis et Caesaris fortunam. Sil. Ital. 11, 275. puppimque dat vento. cf. Elsnerus et Kypkius ad h. l. ἐφερόμεθα huc illuc ferebamur. Verbum proprium de nauigio, quod vento agitatum incerto cursu fertur Herodo. 4, 110. ἐφέροντο κατὰ κῦμα καὶ ἄνεμον. Philo de migr. Abrah. p. 410. F. ὥσπερ σκάφος ὑπ᾽ ἐναντίων πνευμάτων διαφερόμενον. Homer. Odyss. η, 341. σχεδίην ἀνέμοισι φέρεσθαι κάλλιπε ratem ventis ferendam relinque v. et Albertius ad h. l.

16 sq. νησίον δέ τι ὑποδραμόντες καλύμενον Κλαύδην] insulam paruam quandam, Clauden, praetervecti. Κλαύδην in aliis libris legitur Κλαύδαν, in aliis Καύδην, Gauden. Solent enim nomina vrbium et locorum, partim vulgi inconstantia, partim scriptorum negligentia, inprimis librariorum imperitia corrumpi. Erat autem Κλαύδη parua insula prope Cretam, spectans eam inter meridiem et occidentem; a Ptolomaeo vocatur Κλαύδος, a Mela 2, 7. et Plinio 4, 22. Gaudos. μόλις — σκάφης aegre potuimus, ob venti et fluctuum vehementiam obtinere, funibus attrahere scapham. Scapha naui alligata erat, Cic. Invent. 2, 51. — 17. ἣν ἄραντες qua scapha subducta, s. vt Er. Schmidius interpretatur: cum naui propiorem admouissent, vt ea pro proposito vti possent; als wir das Boot ans Schiff gezogen hatten. Scaphae auxilio nauis latera firmabant. cf. v. 30. Alii praeeunte Grotio explicant: quam cum in nauem recepissemus, ne incussa naui eam laederet. βοηθείαις ἐχρῶντο] adiumentis vsi: βοήθεια adiumentum, auxilium. hinc plerique interpretes, Grotius, Heinsius, Heumanus, alii, βοηθείαις intelligunt de ope, quam viatores afferre coacti sint nautis. Bahrdtius vertit: so mußte das Schiffsvolk herbey. Stolzius: als wir endlich das Boot behauptet hatten, mußte alles aufgeboten werden. Alii contra,

veluti *Kypkius*, *Wetstenius*, *Rosenmüllerus*, rectius, vt videtur, hoc vocabulo significari statuunt, adminicula, quibus naui periclitanti succurritur, quo pertinent catenae, vnci, funes, et alia instrumenta nautica. In scriptoribus mechanicis, notante *Wetstenio*, βοηθείαι dicuntur, quae ad structuram collapsam sustentandam supponuntur. ὑποζωννύντες τὸ πλοῖον] *nauem succinxerunt* scl. nautae. Solebant veteres, naues funibus vtrinque sub fundum adductis, et vtraque earum latera constringentibus contra ventorum et fluctuum vim munire, ne dissoluerentur. Polyb. Leg. 64. ναῦς συμβουλεύσας τοῖς Ῥοδίοις ὑποζωννύειν. Theognis 513. νηός τοι πλευρῇσιν ὑπὸ ζυγὰ θήσομεν ἡμεῖς ἀμφοτέρωθ' οἷ' ἔχομεν. Hesychius: ζωνεύματα, ὑποζώματα, σχοινία κατὰ μέσον, τὴν ναῦν δεσμευόμενα v. *Raphelius* Obff. Polybb. et *Kypkius* ad h. l. *Riuii* historia naualis, e qua sua desumsit *Bilius* in Symb. Duisb. p. 481. interpp. ad Horat. Carm. 1, 14. 6. *Er. Schmidius* haec verba hunc in modum explanat: scapham fundo nauis subligantes, vt si forte in Syrtes incideret, quod metuebant, scapha illa arenis infixa, nauis tamen ab ea soluta, libere abire posset. Recte vero contra monuit *Heinrichsius*: „de hoc more nil vnquam auditum est, neque apparet, quo pacto vel inter procellae saeuitias effectum illud dare voluerint, vel nauem ita contra Syrtium insidias munire potuerint." Φοβούμενοί τε μὴ εἰς τὴν Σύρτιν ἐκπέσωσι] *veriti ne in Syrtin inciderent.* *Syrtes* erant loca arenosa in litore Africae, et quia situm variabant, periculosissima; erant duae, maior et minor Sallust. Iug. 78. Aristotel. de Mundo c. 3. §. 7. p. 67. ed. *Kappii*. Tibull. 3, 4. 91. Horat. Carm. 1, 22. 5. *per Syrtes iter aestuosas facturus.* Propert. 2, 9. 33. *Non sic incerto mutantur flamine Syrtes.* Deinde vero Syrtes loci quicunque maris arenosi dicuntur, vt Virg. Aen. 1, 111. vbi v. *Heynius* Exc. 4. et h. l. ἐκπίπτειν dicitur nauis, cum vel scopulis alliditur, aut in breuia et litus impingit Herodo. 8, 13. Φερόμενοι τῷ πνεύματι, καὶ οὐκ εἰδότες τῇ ἐφέροντο, ἐξέπιπτον πρὸς τὰς πέτρας. Polyb. 1, 51.

τῶν μὲν καθιζόντων ἐν τοῖς βράχεσι, τῶν δ' ἐκπιπτόντων σκαφῶν *cum aliae naues inter breuia ſiderent, aliae terrae allidercntur.* add. Diod. Sic. p. 19. A. v. *Elſnerus*, *Kypkius* et *Münthius* ad h. l. χαλάσαντες τὸ σκεῦος] *demiſſo malo.* In conſtituenda ſignificatione vocabuli σκεῦος (quo, cum de nauigio ſermo eſt, quaelibet inſtrumenta et machinae in naui denotantur v. Pollux 10, 13. Xen. Oecon. 8, 11 et 12.) interpretes variant. *Beza*, *Er. Schmidius*, *Pricaeus*, *Elſnerus*, *Wolfius*, *Heumanus*, *Morus*, *Heinrichſius*, intelligunt *vela* ſ. *antennam cum velis*, *ſie ſtrichen die Segel*, vela demittebant, ne nauis, velis agitata, in Syrtes incideret, aut ſi forte incideret, ne nimis ſubito et violenter in eas ferretur, ſed curſu remiſſiore, minus alte arenis infigeretur. Sed vela haud dubie ſtatim poſt exortum ventum vehementiorem demiſerant coll. v. 15. praeterea, vt *Boltenius* monuit, ſi de velis ſermo eſſet, Lucas haud dubie ſcripſiſſet τὰ σκεύη. *Kypkius* verba vertenda putat: *demittentes ancoram* ſ. *ancoras* coll. v. 29. Huic vero interpretationi aperte repugnant verba οὕτως ἐφέροντο vid. not. ad v. 15. *Grotius*, *Boltenius*, de *malo* cogitarunt, quibus accedere nullus dubito; χαλάσαντες τὸ σκεῦος *man lieſs den Maſt ſinken.* Ita et Syrus interpres vocabulum σκεῦος accepit Solet autem demitti malus, aut etiam in repentino periculo abſcindi, ne ventus ea parte nauem vrgeat. οὕτως vid. not. ad Ioh. 4, 6. Act. 20, 11.

18. σφοδρῶς δὲ χειμαζομένων ἡμῶν] *cum vero vehementi tempeſtate iactaremur, altero die* (nautae) *iacturam fecerunt:* χειμὼν *tempeſtas*, vt v. 20. cf. et not. ad Ioh. 10, 22. hinc χειμάζειν *tempeſtatem excitare* Xen. Oecon. 8, 16. ὅταν χειμάζῃ ὁ θεὸς (Neptunus) ἐν τῇ θαλάσσῃ. add. Diod. Sic. p. 27. D. et Paſſiuum χειμάζεσθαι *vehementi tempeſtate iactari et affligi.* Thucyd. 2, 25. ἀνέμου δὲ κατιόντος μεγάλου, χειμαζόμενοι ἐν ἀλιμένῳ χωρίῳ. 3, 69. πρὸς τῇ Κρήτῃ χειμασθεῖσαι. 8, 32. χειμασθεισῶν τῶν νεῶν. Ioſeph.

Ant. 12, 3, 3. Diod. Sic. p. 97. A. v. *Krebsius* et *Münthius* ad h. l. Pro *ἐκβολὴν ποιεῖσθαι iacturam facere*, Aristot. ad Nicom. 3, 1. simpliciter dixit *ἀποβάλλεσθαι*. Significatur autem his verbis, *iactura mercium, onerum nauis τῶν φορτίων* coll. v. 18. Formula *ἐκβολὴν ποιήσασθαι τῶν φορτίων* laudatur a Polluce 1, 99. *ῥίπτειν τὸν φόρτον* dixit Achill. Tat. 3, 2. extr. de nautis, qui ne naufragium paterentur, iacturam faciebant, Ion. 1, 5. interpretes Alexandrini vsi sunt formula: *ἐκβολὴν ποιεῖσθαι τῶν σκευῶν τῶν ἐν τῷ πλοίῳ εἰς θάλασσαν.*

19. *καὶ τῇ τρίτῃ αὐτόχειρες τὴν σκευὴν τοῦ πλοίου ἐῤῥίψαμεν*] *tertio die ipsi sarcinas nostras e naui proiecimus*: *αὐτόχειρ* h. l. genuinam suam et propriam vim obtinet, atque significat eum, *qui sua manu aliquid facit* Herodi. 7, 2, 17. *αὐτουργὸς καὶ αὐτόχειρ.* Aristaen. 2, ep. 13. *καὶ τὴν ἐπιστολὴν, ὡς αὐτοχειρίᾳ μάλιστα γεγραμμένην.* Hesychius: *αὐτοχειρία, τὸ τῇ ἑαυτοῦ χειρὶ ποιῆσαί τι.* Quod rem attinet, similis locus est Achill. Tat. 3, 2, p. 138. ed. *Boden.* *καὶ ὁ κυβερνήτης ἐκέλευε ῥίπτειν τὸν φόρτον, διάκρισις δὲ οὐκ ἦν ἀργύρου καὶ χρυσοῦ πρὸς ἄλλό τι τῶν εὐτελῶν, ἀλλὰ πάντα ὁμοίως ἠκοντίζομεν ἔξω τῆς νηός· πολλοὶ δὲ καὶ τῶν ἐμπόρων, αὐτοὶ τῶν οἰκείων λαμβάνοντες ἐν οἷς εἶχον τὰς ἐλπίδας, ὤθουν ἐπειγόμενοι καὶ ἦν ἤδη ἡ ναῦς τῶν ἐπίπλων γυμνή· ὁ δὲ χειμὼν οὐκ ἐσπένδετο* *tum gubernator deiici onera iussit. Nec vllum inter aurum, argentumue, ac vilia quaeque discrimen fiebat: sed omnia aeque in mare deturbabantur, iis ipsis etiam mercatoribus merces omnes suas, in quibus spem posuerant, deiicientibus. Iam nauis penitus exhausta erat: nec tamen tempestas commutabatur.*) Vocabulo *σκευὴ* plerique interpretes significari putant *arma* (Virg. Aen. 5, 15.) *armamenta* (Plaut. Mercat. 1, 2. 61. 79.) *nauis* h. e. vela, ancoras, funes, trabes etc. quae alias dicuntur *ὅπλα*, vt ap. Homer. Odyss. β' 390. vbi schol. min. *ὅπλα, τὴν σκευὴν τῆς νηός.* Verum enimuero cum

parum probabile sit, in media tempestate armamenta navis, quae ad eam conseruandam pertinebant, eiecta esse; cum et v. 29. ancoris adhuc quatuor vsi legantur nautae, cum praeterea etiam de armamentis nauis vsitatius sit nomen σκεῦος Aelian. H. V. 6, 12. σκεύη δὲ εἶχεν ἕτοιμα ναυσὶν ἄλλαις πεντακοσίοις. Demosth. de falsa legat. p. 212. τί δὲ, οὐ τριήρεις τριακόσιαι καὶ σκεύη ταύταις καὶ χρήματ' ὑμῖν περίεσι; quid vero? annon triremes trecentae, et armamenta illarum et pecuniae nobis supersunt? adstipulor potius Kypkio, Wetstenio, Rosenmüllero, qui vasa, utensilia, impedimenta, sarcinas viatorum, die Bagage, intelligunt; hinc etiam Lucas in prima persona dicit, nos vitores ipsi vtensilia nostra e naui proiecimus, ἐῤῥίψαμεν scilicet ἐκ vel ἀπὸ τῶ πλοίω.

20. μήτε δὲ ἡλίω κ. τ. λ.] per dies autem complures neque sole neque stellis apparentibus. Graphice describit tempestatem maritimam Achill. Tat. 3, 2. p. 234. verbis his: ὁ μὲν ἥλιος τέλεον ἁρπάζεται, ἑωρῶμεν δὲ ἑαυτοὺς ὡς ἐν σελήνῃ· πῦρ μὲν ἀπὸ νέφους ἵπταται, μυκᾶται δὲ βροντὴν οὐρανὸς, καὶ τὸν ἀέρα γεμίζει βόμβος, ἀντεβόμβει δὲ κάτωθεν τῶν κυμάτων ἡ στάσις, μεταξὺ δὲ οὐρανῦ καὶ θαλάσσης ἀνέμων ποικίλων ἐσύριζε ψόφος· καὶ ὁ μὲν ἀὴρ εἶχεν σάλπιγγος ἦχον κ. τ. λ. sol nobis omnino ereptus fuit, neque alter alterum cernebamus, nisi ut fit luna lucente. Flamma inter nubes coruscabat, coelum tonitru mugiebat, aer strepitu implebatur. Surgentes ab imo, ac mutuo sese collidentes fluctus adstrepebant, inter coelum et mare diuersorum ventorum murmura resonabant, aerque tubae instar clangorem fundebat. Similis descriptio Virg. Aen. 1, 85 ss. Vna Eurusque Notusque ruunt creberque procellis Africus — Eripiunt subito nubes coelumque diemque Teucrorum ex oculis: ponto nox incubat atra Intonuere poli, et crebris micat ignibus aether. Id. 3, 195 ss. — imber Noctem hiememque ferens et inhorruit

unda tenebris Continuo venti voluunt mare, magna surgunt Aequora: dispersi iactamur gurgite vasto Inuoluere diem nimbi, et nox humida coelum Abstulit, ingeminant abruptis nubibus ignes, Excutimur cursu, et caecis erramus in vadis. Seruius ad h. l. *hiemem Graeci dicit, nam* χειμὼν *etiam tempestas a Graecis dicitur.* add. Horat. Epod. 10, 9. χειμῶνός τε οὐκ ὀλίγου ἐπικειμένου κ. τ. λ.] *et tempestate vehementissima nos urgente, tandem omnis spes salutis nostrae euanuit.* ἐπικεῖσθαι *violenter vrgere, premere, irruere* Liban. ep. 1139. ἔδεισα ἄν, μὴ κρείττους γένησθε τοῦ χειμῶνος· νῦν δ' ὑμῖν ἐπικείσεται *vererer vtique; ne tempestatem illam salui effugeretis. Iam vero illa vos premet* v. *Wolfius* et *Wetstenius* ad h. l. add. not. ad Luc. 5, 1. ἤδη *tandem* Xen. Agesf. 11, 8. ζῶντας μὲν εὐδαίμονας, τοὺς δὲ τετελευτηκότας ἤδη μακαρίους.

21. Nimio labore et abstinentia a cibo defatigatis animum addebat Paulus. πολλῆς δὲ ἀσιτίας ὑπαρχούσης] *cum diutius incoenati fuissent.* Vulg. *cum multa ieiunatio fuisset:* non quod alimenta deessent, eos enim non laborasse penuria alimentorum e v. 34 ss. patet, sed continui labores, et metus a periculis effecerant, vt de cibo capiendo non cogitarent. vid. v. 33. κερδῆσαί τε τὴν ὕβριν ταύτην καὶ τὴν ζημίαν] *sed hanc tempestatis iniuriam et iacturam rerum euitare:* ὕβρις vid. ad v. 10. ζημία v. 18. 19. κερδεῖν s. κερδαίνειν notat, *lucrifacere, euitare* Ioseph. Ant. 2, 3. 2. vbi Rubenus fratres ab impia caede Iosephi retinere studet ita, vt eum vendendum dicat, τό γε μιανθῆναι τὰς χεῖρας αὐτοὺς κερδαίνειν *vt ita pollutas manus lucrifacerent* i. fratricidii crimen euitarent. Heliodor. 8. p. 380. Chariclia χαίρουσα εἰ Θεαγένους οὐκ ἔτι ὄντος τεθνήξεται, καὶ κερδῆσαι τὸ ἐναγὲς τῆς πράξεως, ὃ καθ' ἑαυτῆς ἐγνώκει ποιεῖν, ἑτέρων τοῦτο δρασάντων *gaudebat, quod Theagene non amplius superstite esset moritura et scelus* (se ipsam vita priuare voluerat) *euitatura, quod aduersus se patrare decreuerat,*

aliis id conficientibus. Philemon p. 352. ed. Cleric. πᾶς γὰρ πένης ἂν μεγάλα κερδαίνει κακά *quicunque enim pauper est, magna euitat mala* v. *Elsnerus* et *Kypkius* ad h. l. 22. καὶ τανῦν παραινῶ ὑμᾶς κ. τ. λ.] *et nunc vos cohortor, vt bono animo sitis, nullius enim vestrum vitae iactura fiet*, vbi nimirum meis dictis parueritis (v. 31.) *sed tantum nauis* scl. ἀποβολὴ ἔσαι. Ἀποβολὴ *iactura* Ioseph. Ant. 2, 6. 9. παίδων ἀποβολή. Id. 14, 14. 3. φορτίων ἀποβολή. v. *Krebsius*, *Loesnerus* ad h. l. *Heraldus* Aduerf. 1, 7. p. 30.

23—26. παρέςη γάρ μοι *mihi enim apparuit:* παριςάναι vt ἐφιςάναι v. 23, 11. verbum de apparitione deorum geniorumque coelestium, et de visis nocturnis frequens Athen. 9. 17. p. 406. ταῦτα μοι ὁρμαίνοντι παρίςατο Παλλὰς Ἀθηνᾶ *haec mihi studiose tentanti adfuit Pallas Minerua.* Ioseph. Ant. 1, 21. 2. de Deo Iacobo in somnio apparente: ὁ Θεὸς παραςὰς ἐκέλευσε θαῤῥεῖν Plin. epp. 7, 5. *adstitit ei quiescenti Drusi Neronis effigies* v. *Elsnerus* et *Loesnerus* ad h. l. οὗ εἰμὶ (scl. δοῦλος) ᾧ καὶ λατρεύω *cuius minister sum, quemque colo.* Philem. fragm. p. 306. v. 4. δοῦλοι βασιλέων εἰσίν· ὁ δὲ βασιλεὺς, θεῶν *sunt serui regum, sed rex* (seruus) *est deorum.* add. Rom. 14, 8. 2 Tim. 2, 19. 1 Cor. 3, 23. κεχάρισταί σοι — μετὰ σοῦ] *tibi Deus donauit omnes tecum nauigantes* i. tui caussa eos seruabit. Herodo. 3. p. 107. vxor Intaphernis dicit: εἰ μὲν δή μοι διδοῖ βασιλεὺς ἑνὸς ψυχὴν *si vni rex mei caussa vitam seruare vult* v. *Kypkius* ad h. l. supra 25, 11. 16. εἰς νῆσον — ἐκπεσεῖν] *etenim certo in insulam quandam propinquam eiiciemur, wir werden auf eine Insel verschlagen werden* v. 17. 29. Caeterum quod visionem h. l. memoratam attinet, eam Paulo per somnium accidisse in promtu est coll. v. 23. Somniauit Paulus se cum sociis terram continentem appulsurum esse. Huius somnii originem e periculosa Apostoli eiusque sociorum conditione facile explicari posse contendit *Eichhornius* in *Allgem.*

Bibliqth. d. bibl. Literat. B. 3. p. 407. 1084. Speraſſe nimirum Paulum tempeſtatem, quae iam per quatuordecim fere dies ſaeuiiſſet, breui ſedatum iri. Somnium reddidiſſe ei quae vigilans cogitaſſet, et Apoſtolum ſomnium adhibuiſſe, vt ſociis animum adderet, praeſertim cum indicia vicinae inſulae ſibi animaduertiſſe exiſtimaſſet. Euentum hoc ſomnium habuiſſe, rem ita moderante diuina prouidentia, vt multa ſomnia quibus euentus reſponderit. Contra *Eichhornium* diſputauit, et Pauli ſomnium non naturale, ſed diuinum fuiſſe, quod fallere ipſum non potuerit, euincere ſtuduit *Storrius* Opuſc. Vol. 3. p. 192.

27. *διαφερομένων ἡμῶν cum agitaremur*: διαφέρεσθαι vt φέρεσθαι v. 15. poni ſolet de nauigio, quod incerto curſu huc illuc fertur v. *Kypkius* et *Wetſtenius* ad h. l. ἐν τῷ Ἀδρίᾳ ſcl. *πόντῳ in mari Adriatico*. Non ſinus Adriaticus inter Italiam et Dalmatiam intelligitur, *qui* nunc mare Adriaticum nominatur, ſed ex more loquendi veterum, mare inter Graeciam, Italiam et Africam, ita, vt maria Ionicum, Creticum, Siculum, hoc nomine comprehendantur. Hinc Heſych. Ἰόνιον πέλαγος, ὁ νῦν Ἀδρίας. v. Strabo 2. p. 185. Lib. 7. p. 488. Scholiaſt. ad Apollon. 4, 308. *Bochart.* Geogr. 1, 26. *Beza* et *Michaelis* ad h. l. ὑπενόουν οἱ ναῦται προσάγειν τινὰ αὐτοῖς χώραν] *ſuſpicabantur nautae ſibi appropinquare terram quandam continentem.* Lucas optice loquitur, nautarum more, proprie enim nauis promota appropinquat terrae Val. Flacc. 2, 8. — *iam longa receſſit Sepias.* Virg. Aen. 3, 72. *Prouehimur portu: terraeque vrbesque recedunt.* Ouid. Met. 6, 513. *Admotumque fretum remis, tellusque repulſa eſt.* Cic. Quaeſt. Acadd. 4, 25. *videsne nauem illam? ſtare nobis videtur: at iis, qui in naui ſunt, moueri haec villa.* Achill. Tat. 2, 32. γῆν γὰρ ἑωρῶμεν ἀπὸ τῆς νεὼς κατὰ μικρὸν ἀναχωροῦσαν, ὡς αὐτὴν πλέουσαν,

terra a naui quasi ipsa nauigaret, recedere paulatim videbatur.

28. ἡ βολὶς perpendiculum nauticum, *das Senkbley*, hinc βολίζειν perpendiculum nauticum demittere, quod nautae facere solent, vt altitudinem maris explorent, ne vadis allidant. ὀργυιὰ „*passus.* Sic recte vetus interpres. Nam passus Latinis a pandendo, dicitur mensura, quam Graeci ὀργυιὰν, παρὰ τὸ ὀρέγειν vocant; quantum videlicet spatium expansis brachiis comprehenditur ab extremo medii digiti ad alterum extremum, medio pectore interiecto, quod interuallum Latini quinque Romanis pedibus, Graeci sex suis pedibus i. e. Romanis sex et quarta praeterea pedis parte, definiunt" *Beza.* Vernacule, *eine Klafter.* Hesychius: ὀργυιὰ, ἡ τῶν ἀμφοτέρων χειρῶν ἔκτασις. Etym. M. ὀργυιὰ σημαίνει τὴν ἔκτασιν τῶν χειρῶν, σὺν τῷ πλάτει τοῦ στήθους. vid. et interpp. ad Lycophr. Cassandr. v. 1077. βραχὺ διαστήσαντες *paulo longius progressi* scil. κατὰ βραχὺ διάστημα χρόνου v. *Bosius* de Ellips. sub v. διάστημα p. 103. ed. *Schaef.* δεκαπέντε *quindecim*, decrescere ergo cognoscebant maris altitudinem, quod erat indicium terrae propinquae.

29. Φοβούμενοί τε μήπως εἰς τραχεῖς τόπους ἐκπέσωσιν *metuentes ne in scopulos inciderent:* εἰς τραχεῖς τόπους loca saxosa, qualia multa circa insulas esse solent Diod. Sic. p. 157. D. τὰ σκάφη κατά τινας τραχεῖς τόπους προσπεσόντα τῇ γῇ διαφθάρῃ. *Er. Schmidius* coniicit εἰς βραχεῖς τ. *in breuia, loca vadosa.* Citra necessitatem. ἐκ πρύμνης ῥίψαντες ἀγκύρας τέσσαρας] *quatuor ancoris de puppi iactis*, ob tempestatis grauitatem pluribus ancoris opus erat Caes. B. C. 1, 25. *naues quaternis ancoris destinabat, ne fluctibus mouerentur.* ηὔχοντο ἡμέραν γενέσθαι *optabant, vt lucesceret.* Curtius 5, 4. 26. *exspectata lux omnia quae terribiliora nox fecerat, minuit.*

30 — 32. τῶν δὲ ναυτῶν — θάλασσαν] *cum vero nautae e naui effugere vellent* (in terram quam intelligebant propinquam v. 28.) *et scapham in mare demitterent.* Pertinet huc locus Achill. Tat. 3, 3. gubernator nauis ῥίπτει μὲν τὰ πηδάλια ἐκ τῶν χειρῶν· ἀφίησι δὲ τὸ σκάφος τῇ θαλάσσῃ, καὶ εὐτρεπίζει ἤδη τὴν ἐφολκίδα, καὶ τοῖς ναύταις ἐμβαίνειν κελεύσας — οἱ μὲν γὰρ ἐπιβάντες ἤδη τὸν κάλων ἔκοπτον, ὃς συνέδει τὴν ἐφολκίδα τῷ σκάφει· τῶν δὲ πλωτήρων ἕκαστος ἔσπευδεν μεταπηδᾷν, ἔνθα καὶ τὸν κυβερνήτην ἑωράκεσαν ἐφελκόντα τὸν κάλων· οἱ δὲ ἐκ τῆς ἐφολκίδος μεταβαίνειν οὐκ ἐπέτρεπον· εἶχον δὲ καὶ πελέκεις, καὶ μαχαίρας, καὶ πατάξειν ἠπείλουν, εἴ τις ἐπιβήσεται κ. τ. λ. *temone abiecto, maris arbitrio nauem permisit, scaphamque instruxit, ac nautis descendere iussis etc. nautae qui ingressi erant, funem, quo scapha naui alligabatur, praecidebant, vectores autem, gubernatorem funem trahentem cernentes, ut et ipsi desilirent operam dabant. Illi contra minime pati, sed, cum secures gladiosque haberent, intentatis plagis quemcunque ingredi volentem perterrere etc.* Cic. de Inuent. c. 51. *ipsa tempestas vehementius vrgere coepit, vsque adeo, vt dominus nauis, cum idem gubernator esset, in scapham confugeret.* Liu. 29, 27. *prope obrutis nauibus, scaphis in terram euaserunt.* προφάσει ὡς ἐκ πρώρας μελλόντων ἀγκύρας ἐκτείνειν] *quasi vellent ancoras e prora demittere:* μελλόντων scl. αὐτῶν, genitiuus consequentiae vid. *Kypkius* ad h. l. πρόφασις *praetextus* cf. not. ad Ioh. 15, 22. Milites quibus detexerat Paulus nautarum perfidiam, funes quibus nautae scapham versus proram ducebant, vbi illi eam conscendere statuerant, dissecuerunt, eamque vi fluctuum quocunque auferendam tradiderunt, atque ita nautis fugam praecluserunt. σωθῆναι οὐ δύνασθε cum milites et viatores nauem gubernare nescirent.

33. Interea dum elucesceret, Paulus omnes cohortatus est, vt cibo se recrearent. μεταλαμβάνειν τροφῆς vid. 2, 46. τεσσαρεσκαιδεκάτην σήμερον — προσλαβόμενοι] *hic dies decimus quartus est, e quo exspectantes ieiuni mansi-*

stis, *nec cibum (iustum) cepistis*: προσδοκῶντες laborum levamen, vt vel tempestas desineret, vel portum attingerent. Verba ἄσιτοι διατελεῖτε, vt, μηδὲν προσλαβόμενοι, non ad viuum resecanda sunt, sed ita capienda, vt hi homines per illos dies non ordinario modo et ad satietatem vsque cibum potumque sumsisse dicantur, sed vt in his laboribus fieri solet, raro, et pauca, et raptim, nec simul omnes, vt nauigantium mos est cf. v. 21. not. ad Matth. 4, 2. 11, 18. et quae hanc in rem exempla e Iosepho attulit *Krebsius* ad h. l. 34. Pro προσλαβεῖν alii libri exhibent μεταλαβεῖν, probam hanc lectionem iudicauit *Bengelius*, et in ordinem migrare iussit *Griesbachius*, sed μεταλαβεῖν τροφῆς e v. 33. in hunc venisse videtur. τοῦτο γὰρ πρὸς τῆς ὑμετέρας σωτηρίας ὑπάρχει *hoc ad salutem vestram cedet*, firmiores euadetis ad perferendos labores, refectis viribus corporis. οὐδενὸς γὰρ ὑμῶν θρὶξ ἐκ τῆς κεφαλῆς πεσεῖται] *nullius enim vestrum capillus peribit* i. e. nemini vestrum quicquam mali eueniet. Locutio prouerbialis Hebraeorum v. 1 Sam. 14, 11. 1 Regg. 1, 52. vbi additur, ἐπὶ τὴν γῆν quod h. l. subaudiendum, sed πίπτειν ἐπὶ τὴν γῆν est id. qd. ἀπόλλυσθαι. cf. etiam Matth. 10, 30. Luc. 12, 7. add. *Vorstius* de Adagiis N. T. c. 6. Pro πεσεῖται alii libri habent ἀπολεῖται, quod interpretamentum, petitum, vt videtur, ex Luc. 21, 18. male in ordinem recepit *Griesbachius*.

35—38. εὐχαρίστησε more religioso Matth. 14, 19. 15, 36. Ioh. 6, 11. ostendens simul a Deo salutem esse exspectandam v. 23 sq. εὔθυμοι γενόμενοι *cum animum sumsissent*, audiuerant enim a Paulo omnes breui seruatum iri, et ipsi sciebant terram continentem propinquam esse. ψυχαὶ vid. ad 2, 41. ἐκούφιζον Vulg. *alleuiabant*. Achill. Tat. 3, 1. ὅπως τὸ μὲν βαπτιζόμενον τῆς νηὸς ἀνακουφίσαιμεν *vt demersam partem nauis alleuaremus*. ἐκβαλλόμενοι τὸν σῖτον εἰς τὴν θάλασσαν *alimenta in mare proiiciendo*, cum nempe scirent terram esse propinquam, a

que ista carere posse opinarentur. *σῖτον cibaria, alimenta* לחם Iob. 3, 24. Prou. 4, 17. Suidas: *σῖτα, τροφῆς.* Alii, qui nauem fuisse putant frumentariam, *σῖτον* vertunt *frumentum* vid. ad v. 6.

39. *τὴν γῆν οὐκ ἐπεγίνωσκον*] *terram non agnoscebant,* ignorabant quo nomine appellaretur 28, 1. Verba *κόλπον δέ τινα κατενόουν ἔχοντα αἰγιαλὸν* haud pauci interpretes vertunt: *conspexerunt sinum quendam litus habentem.* Quasi vero, vt probe notauit *Er. Schmidius,* sinus aliquis esset, qui non haberet litus, aut quasi sinus agnosci posset, nisi prius litoris ratione perspecta. Omnis enim sinus habet litus, quo concluditur, sed non omne litus habet sinum, quem concludat. Alii vertunt: *litus* planum *habentem.* Sed Lucas simpliciter scripsit *αἰγιαλὸν* h. e. litus. Construenda ergo sunt verba: *κατενόουν αἰγιαλὸν ἔχοντα κόλπον τινὰ, εἰς ὃν* scl. *κόλπον* animaduertebant litus *habens sinum quendam* s. *sinum in litore animaduertebant, in quem (sinum) decreuerant, si fieri posset, appellere.* *κόλπος sinus* maris, litorum curuitate conclusus. Hesychius: *κοῖλος τόπος παραθαλάσσιος, ein Meerbusen.* *ἐξωθεῖν impellere, propellere,* dicitur de nauibus, quae ad litus impelluntur Schol. ad Thucyd. 2, 90. *ἐξέωσαν, πρὸς τὴν γῆν ὀκεῖλαι ἐποίησαν in litus impingere fecerunt.* Petron. c. 114. *si voluerit misericors* (fluctus) *ad idem litus expellere,* Caes. B. C. 3, 28. *gubernatorem in terram nauem eiicere cogunt.* Liu. 44, 28. *pars eorum, qui propiores continenti litori erant, in Erythraeam enatarunt, pars velis datis ad Chium naues eiecit.* v. *Elsnerus, Raphelius* Herodo. *Wetstenius* ad h. l. *Dorvillius* ad Charit. p. 363. Lips.

40. Iam vt appellere possent, morae impatientes. *τὰς ἀγκύρας περιελόντες εἴων εἰς τὴν θάλασσαν*] *ancoras abscissas reliquerunt in mari:* *ἀγκύρας* ancoras quatuor, quas antea ex puppi demiserant coll. v. 29. Praecidebant ancoras, *sie kappten die Ankertaue;* *περιαιρεῖν amputare,* ab-

scindere Plutarch. V. Pompei. 646. A. ἀγκύραν αἴρειν κελεύσας ἀνεβόησε πλεῖν ἀνάγκη v. *Lud. de Dieu* et *Wetstenius* ad h. l. Alii verba reddunt: *sublatis ancoris*, et εἴων εἰς τὴν θάλασσαν concise dictum putant pro: εἴων τὸ πλοῖον ἰέναι εἰς τὴν θάλασσαν *commiserunt nauem mari*. Sed prior ratio simplicior est, et orationis seriei conuenientior. ἅμα ἀνέντες τὰς ζευκτηρίας τῶν πηδαλίων] *simul resolutis gubernaculorum vinculis*. Male *Beza* et *Lud. de Dieu* pluralem τῶν πηδαλίων pro singulari positum esse existimant. Etenim naues veterum paulo maiores duo habebant gubernacula f. duos clauos, vnum in prora, alterum in puppi, quorum vinculis laxatis, gubernacula multum in aquas descendebant, et nauem fortius retinebant, quo minus a ventis euerteretur. Heliodor. 5. p. 241. *Commelin.* τῶν δὲ πηδαλίων θάτερον ἀποβαλόντες *altero clauo amisso*. Lucian. Toxari p. 51. τῦ σκάφυς ἤδη πλέοντες ἐκρεμαννύμενοι τῶν πηδαλίων *nauigii iam abeuntis gubernaculis haerentes*. Aelian. H. V. 9, 40. ὅτι Καρχηδόνιοι δύο κυβερνήτας εἰσῆγον εἰς τὴν ναῦν, ἄτοπον λέγοντες εἶναι, δύο μὲν πηδάλια ἔχειν κ. τ. λ. vbi v. *Perizonius*. add. Aristoph. Equitt. 539. Seneca Consol. ad Marciam. 16. *turpis est nauigii rector, cui gubernacula fluctus eripuit*. Petron. p. 114. *non arbor erat relicta, non gubernacula, non funis aut remus*. v. *Munkerus* ad Hygin. fab. 14. *Bochartus* Hieroz. P. 2. Lib. 4. c. 1. *Schefferus* de militia nauali vett. Lib. 2. c. 5. *Lipsius* ad Tacit. Annal. 2, 6. *Graeuius* ad Hesiod. Ἔργ. v. 45. *Albertius* et *Elsnerus* ad h. l. ἐπάραντες τὸν ἀρτέμονα τῇ πνεούσῃ] scil. αὔρᾳ vid. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 1. p. 252. *velo ad venti flatum directo*: ἐπαίρειν *expandere*, *tollere*, de velis, Plutarch. in Lucullo p. 493. καθ' ἡμέραν μὲν ὑφειμένοις πλέων τοῖς ἱστίοις καὶ ταπεινοῖς, νύκτωρ δ' ἐπηρμένοις *interdiu velis subductis et contractis nauigans, noctu vero expansis*. Lucian. H. V. 2. p. 686. ἐπάραντες τὴν ὀθόνην v. *Kypkius* ad h. l. Diuersissimi autem sunt interpretes in explicanda voce ἀρτέμων. *Lutherus* ea sig-

nificari putat *malum*, *Erasmus antennam*; neutra tamen significatio comprobari potest. Rectius alii de *velo* cogitant, ἀπὸ τοῦ ἀρτᾶσθαι, quod velorum potius additamentum est. Discrepant vero etiam inter se, qui hanc notionem vocabulo subiiciunt. *Albertius*, *Wolfius*, *Dindorfius* intelligunt *velum maius*, quod ad puppim est, et Venetis *Artimon* audit. Rectius vero, opinor, *Grotius*, *Vossius* in Etymol. *Heumanus*, *Michaelis*, *Rosenmüllerus*, hoc vocabulum accipiunt de *velo minori prorae proximo*, quod *dolona* Pollux vocat, quo nautae vti solent, ne maiora vela plus satis venti concipiant, et nauem nimis vrgeant. Iuuenal. Sat. 12, 68. *vestibus extentis et quod superauerat vnum velo proro suo.* Scholiast. *artemone solo velificauerunt.* κατεῖχον εἰς τὸν αἰγιαλὸν] *cursum ad litus dirigebant*: κατέχειν verbum nauticum, quod non tantum declarat, *aliquo versus nauem dirigere* vt h. l. sed interdum etiam *appellere* Suidas: κατέσχον. προσωρμίσθησαν *appulerunt.* Schol. Thucyd. 4, 54. κατασχόντες· προσορμίσαντες. Subaudiendum est τὴν ναῦν. Homer. Odyss. λ, 454. φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν νῆα κατισχέμεναι *caram in patriam terram nauem dirige.* Xen. H. Gr. 2, 1. 19. κατασχὼν ἐπὶ τὴν Ἀβαρνίδα τὴν Λαμψάκου ἄκραν *cursum ad Abarnidem Lampsaci promontorium direxerunt.* v. *Raphelius* Obss. Polybb. *Kypkius* et *Wetstenius* ad h. l. Sic quoque vsurpatur verbum ἀνέχειν Arrian. Hist. Indic. c. 32. ταύτην τὴν ἄκρην ὡς κατεῖδον, Ὀνησίκριτος μὲν ἀνέχοντας ἐπ' αὐτὴν πλέειν ἐκέλευεν, ὡς μὴ κατὰ τὸν κόλπον ἐλαστρεύοντας ταλαιπωρέεσθαι *id promontorium vbi conspicati sunt, Onesicritus classem eo dirigi iubebat, ne per sinum nauigantes calamitatibus afficerentur*; et verbum προσέχειν, quam in rem Philonis locos attulit *Loesnerus* ad h. l.

41. περιπεσόντες δὲ εἰς τόπον διθάλασσον κ. τ. λ.] *sed in breuia delati, nauem allidebant, ita, vt prora quidem haerens inconcussa maneret, puppis autem conte-*

rum vi solueretur: διθάλασσος proprie vocatur isthmus, terra angusta inter dua maria. Hinc Corinthum *bimarem* dicit Horat. Carm. 1, 7. Ouid. Fast. 4, 499. Neque tamen h. l. cum quibusdam interpretibus intelligi potest isthmus, litus ipsum, quorsum enim isti in mare sese proiicerent, si in ipsum litus nauis impegerat prora? sed τόπος διθάλασσος indicat h. l. *breuia* (*Untiefe*) i. *aggerem oblongum ex arena densata congestum, eine Sandbank*; ad haec breuia naufragium fecerunt. ἐποκέλλειν *impingere, allidere*, dicitur nauis, quae cum vehementia ad litus, vel in vada et scopulos impellitur. Suidas: ὀκέλλει· προσορμεῖ, ἐμπίπτεται· εἴρηται ἐπὶ τῶν νηῶν. Hesychius: ἐποκεῖλαι· ἐπὶ τὸ ξηρὸν ἐλθεῖν. Xen. Exp. Cyr. 7, 5. 8. ἔνθα τῶν εἰς τὸν πόντον πλευσῶν νηῶν πολλαὶ ὀκέλλουσι καὶ ἐκπίπτουσι *hoc loco pleraeque naues in Pontum profecturae allidunt, et in litus eiiciuntur*. Arrian. Hist. Ind. c. 37. τρεῖς τῶν νεῶν ἐποκείλασαι ἐν τῷ ξηρῷ ἐσχέθησαν *tres naues impactae in vado sicco haerebant*. Id. c. 41. τοῦ μὴ ἐποκέλλειν ἐν τοῖς βράχεσι τὰς νέας *ne naues in vada impingant*. Diod. Sic. p. 338. A. οὐκ ὀλίγοι τῶν τριήρων ἐν βράχεσι ἐποκεῖλαν *non paucae triremes inter breuia compulsae subsiterunt*. Supra v. 39. erat ἐξῶσαι τὸ πλοῖον. vid. *Raphelius* Polyb. *Albertius*, *Wetstenius* et *Loesnerus* ad h. l. ἔμεινεν ἀσάλευτος κ. τ. λ. Virg. Aen. 5, 206. *illisaque prora pependit; Pars stetit vna vatis, pars altera pendet in vndis*. Aen. 10, 303. *puppis tua, Tarchon—inflicta vadis dorso dum pendet iniquo, anceps sustentata diu, fluctusque fatigat, soluitur* (h. l. ἐλύετο) *atque viros mediis exponit in vndis*. Cic. Attic. 15, 11. *prorsus dissolutum offendi nauigium*, ἀπολύσασα scl. ἑαυτήν.

42. τῶν δὲ στρατιωτῶν - διαφύγοι] *iam milites consilium ceperunt captiuos interficiendi, ne quis eorum natando aufugeret*. Interficere volebant captiuos ipsis commissos, erant enim Romani acerrimi disciplinae militaris vindices vt ad Matth. 28, 13. Act. 12, 19. 16, 27. ἐκκολυμβᾶν *enatare, natando euadere* Diod. Sic. 20, 87. οἱ πλεῖστοι δὲ

καιομένων τῶν Ἀκατίων ἐξεκολύμβησαν pars maxima conflagrantibus Acatiis, natando euadunt. vid. Kypkius ad h. l.

43 sq. βουλόμενος διασῶσαι τὸν Παῦλον vid. not. ad v. 3. cf. v. 21 — 26. 33. 34. ἐκέλευσέ τε τοὺς δυναμένους κ. τ. λ.] iussit eos qui natare possent, se primos in mare proiicere, vt in terram euaderent. ἀποῤῥίψαντας scl. ἑαυτοὺς εἰς τὴν θάλασσαν. Diod. Sic. p. 427. C. ἔῤῥιψαν ἑαυτοὺς εἰς τὴν θάλατταν, ἐλπίζοντες διανήξασθαι τὸν μεταξὺ πόρον in mare se praecipites dederant, quod maris in medio tractum natando superare se posse considerent. cf. et Kypkius ad h. l. Caeterum pertinet huc locus Arrian. Indic. Hist. c. 24. §. 5. αὐτὰς τὰ τῶν στρατιωτῶν ὅσοι αὐτοί τε κουφότατοι, καὶ κουφότατα ὡπλισμένοι, τῷ τε νεῖν δαημονέστατοι, τούτους δὲ ἐκνήξασθαι κελεύει ἀπὸ ξυνθήματος. — §. 7. ἅμα δὲ ἔῤῥιπτον ἑωϋτοὺς οἱ ἐπὶ τῷδε τεταγμένοι ἐκ τῶν νεῶν ἐς τὸν πόντον, καὶ ἐνήχοντο ὀξέως tum ex militibus qui expeditissimi leuissimeque armati essent, et nandi peritissimi, signo dato, enatare iubet. — Confestim itaque, qui ad hoc designati erant, sese e nauibus in mare coniiciunt, celeriterque enatant. 44. τοὺς λοιποὺς caeteros autem sc. τοὺς μὴ δυναμένους κολυμβᾶν qui natare non possent. οὓς μὲν ἐπὶ σανίσιν κ. τ. λ.] partim tabulis, partim aliis de naui fragmentis auulsis: τοῦ πλοίου sc. ἀποῤῥηγμάτων, praeterea e v. 43. repetendum: ἐπὶ τὴν γῆν ἐξιέναι. Achill. Tat. 3, 4. extr. πολλοὶ δὲ καὶ ξύλοις ἀποῤῥαγεῖσι συμπεσόντες, ἐπαίροντο δίκην ἰχθύων multi disiectas nauis tabulas nacti piscium more natabant. διασωθῆναι ἐπὶ τὴν γῆν] salui in terram euaserant: διασωθῆναι praegnanti sensu positum, pro διασωθῆναι καὶ ἀφικέσθαι ἐπὶ τὴν γῆν. Diod. Sic. p. 427. C. οἱ πλεῖστοι μὲν ὑπὸ τοῦ ῥοῦ διεφθάρησαν, πεντήκοντα πρὸς τὴν Ἰταλίαν διεσώθησαν plurimi fluctibus hausti perierunt, et vix quinquaginta ad Italiae litus viui peruenerunt. Aesop. fab. 42. χειμῶνος δὲ σφοδροῦ γενομένου, καὶ τῆς νεὼς περιτραπείσης, πάντα ἀπολέσαντες, αὐτοὶ ἐπὶ τὴν γῆν διεσώθησαν v. not. ad 28, 1. et Gataker Aduers. posthum. c. 31. p. 762.

CAPVT XXVIII.

1. Naufragi in insulam Meliten salui euadunt 1. a Melitensibus comiter excipiuntur 2. Paulus viperam quae manui ipsius sese implicuerat, in ignem excutit, et nil mali patitur 3. Publii patrem et alios sanat 8. 9. Tribus mensibus elapsis, naui Alexandrina, quae in insula hibernarat, inde proficiscuntur 11. Romam deueniunt 16. ibi Paulus cum Iudaeorum primoribus ad se arcessitis de vinculorum suorum caussa agit 17. per biennium Romae doctrinam Christi praedicat 30. *καὶ διασωθέντες, τότε ἐπέγνωσαν ὅτι Μελίτη ἡ νῆσος καλεῖται*] *seruati comperiebant* (np. ex incolarum indicio) *insulam illam Meliten vocari.* *Μελίτη* duae erant huius nominis insulae, vna in mari Adriatico, ad Illyricum pertinens, quae hodie *Meleda* appellatur v. Apollon. Rhod. Argon. 4, 572. *Cellarius* Geogr. Antiq. 2, 8. p. 626. altera in mari mediterraneo, inter Africam et Siciliam, quae hodie *Malta* dicitur v. *Cluuerius* Sicil. Antiq. 2, 16. Disputatum est olim ab interpretibus, vtrum Melite Dalmatica s. Illyrica, an Africana s. Sicula intelligenda sit. Melite in mari Adriatico paucos defensores habuit (v. *Wolfius* ad h. l.) inter quos eminet *Rhoerius* de Pauli ad insulam Melitam naufragio Tral. ad Rhen. 1743. 4. plerique omnes recte alteram illam in mari Siculo sitam h. l. intelligendam esse contendunt v. *Scaliger* de Emendatione tempor. p. 500. 535. *Bochartus* Geogr. Sacr. P. 2. Lib. 1, c. 26. *Cluuerius* l. l. *Cellarius* 2, 12. p. 819. et

Michaelis ad h. l. De insula Melita in mari Siculo sermonem esse, vel ex ipso itineris cursu patet, nam Paulus dicitur Melite ad Syracusas, Syracusis Rhegium, et per fretum Siculum Puteolos v. 13. peruenisse, quod ostendit, hoc iter factum esse, intra Libyci et Siculi maris freta; haec via tam recta est, si profectio fuit ex Africana Melita, quam flexuosa et praepostera fuit, si ex Illyrica discesserunt, et omnem fidem excedit, per sinum Adriaticum, multis insulis refertum, non nisi hanc deprehendisse viatores. cf. et not. ad 27, 27.

2. Βάρβαρος proprie dicitur is, qui linguam peregrinam loquitur, non ea vtitur, qua nos vtimur, cuius linguam non intelligimus, peregrinus, sine vlla ferociae et ruditatis notione Ouid. Trist. 5, 10. 37. *barbarus hic ego sum, quia non intelligor vlli.* 1 Cor. 14, 11. hinc *βάρβαροι* a Graecis et Romanis vocabantur omnes alii populi, vt adeo ad vim huius nominis reperiundam, semper videndum sit, de qua ciuitate sermo sit, et quinam sint isti, qui eius ratione barbari nominentur. Festus: *barbari antiquitus dicebantur omnes gentes exceptis Graecis* Plautus Asinar. Prolog. v. 10. *huic nomen Graece est Onagros fabulae, Demophilus scripsit, Marcus vertit barbare* i. e. Romane add. Trinum. Prol. 19. Herodo. 2, 158. βαρβάρυς πάντας οἱ Αἰγύπτιοι καλέουσι τὺς μὴ σφίσι ὁμογλώσσυς. Herodi. 1, 3. 5. βάρβαροι qui non sunt Romani, vbi v. *Irmischius* p. 21. vt ap. Ioseph. Prooem. B. I. §. 5. *Iudaei* ratione Ἑλλήνων dicuntur βάρβαροι. add. Iustin. M. Apol. 1, 5. Iuuenal. Sat. 6, 156. vid. *Krebsius, Wetstenius, Loesnerus* ad Rom. 1, 14. Insulam Melitam eo tempore habitabant Carthaginienses s. Poeni, iisque Graeci et Romani mixti; et Melitenses, quamuis legibus Romanis subiecti, h. l. dicuntur *barbari*, ob linguam peregrinam quam vulgus loquebatur v. *Lightfootus* ad h. l. *Bochartus* Geogr. P. 2. Lib. 1. c. 26. p. 499. 503. Hieroz. P. 2. Lib. 3. c. 2. p. 371. παρεῖχον ὁ τῷ

τυχῦσαν φιλανθρωπίαν ἡμῖν *haud vulgarem nobis exhibuerunt humanitatem* vid. ad 19, 11. διὰ τὸν ὑετὸν—τὸ ψῦχος *propter pluuiam nos prementem et frigus;* ἐφιστάναι id. qd. ἐπικεῖσθαι 27, 20.

3. Φρύγανα *sarmenta, virgulta resecta et arida* Hesychius: Φρύγανα, ὕλη λεπτὴ καὶ ξηρά. Xen. Anab. 4, 3. 8. Φρύγανα συλλέγοντες ὡς ἐπὶ πῦρ. Sic et h. l. συστρέψαντος idem valet quod συλλέξαντος, vt et Chrysostomus interpretatus est. Latuerat in sarmentis vipera, et cum iis simul arrepta fuerat, ignis calore expulsa prorepsit, et manui Pauli adhaesit. Pro ἐκ τῆς θέρμης *ob calorem*, in aliis libris legitur ἀπὸ τῆς θέρμης, quam lectionem probarunt *Grotius*, *Pricaeus*, *Bengelius* in Gnom. et *Griesbachius*; sed ἀπὸ glossema redolere videtur. Saepius autem ἐκ, vt ἀπὸ, caussam indicat, ita, vt sit *praepropter* Apoc. 16, 21. ἐκ τῆς πληγῆς *propter plagam*. Soph. Oed. Col. 612. ἐκ σμικρῶ λόγου *ob leuem caussam*. Ael. H. V. 3, 8. ἐκ τούτων ἐθαυμάζοντο *propter ista colebantur*. Sic Latini quoque vti solent praepositione *ex* Sallust. Cat. 35. *satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decreui* vid. et *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 119 sq. Loco ἐξελθοῦσα in multis libris rectius legitur διεξελθοῦσα, probauit hanc scripturam etiam *Griesbachius*. καθῆψε τῆς χειρὸς αὐτοῦ *manui eius se alligauit*, sequitur κρεμάμενον v. 4. *e manu Pauli pendentem bestiam:* καθάπτειν *alligare*, vt ap. Soph. Trachin. 1051. Xen. Cyneg. 6, 7. v. *Suicerus* Thes. Eccles. T. 2. p. 5 sq. et *Wolfius* ad h. l. Caeterum fabula, viperis omnino, aut saltem venenatis, insulam Maltam carere ex alio figmento deriuanda est, quod Paulum eas ex insula illa expulisse tradit, de quo miraculo Lucas silet v. *Walchii* Commentat. in huius cap. v. 6. Gotting. 1753. 4. *Michaelis Oriental. Biblioth. Th.* 20. p. 142 sq. *Neue Orient. Bibl.* Th. 5. p. 49 sq. et in *Anmerkk.* ad h. l. Erat autem vipera ista aut non venenata, etsi Melitenses eam pro venenata habuerint, aut si erat, insinuauit

quidem se Pauli manui, non vero momordit, id quod nec Lucas refert, imo eam non momordisse colligi potest e verbis v. 5. ἔπαθεν οὐδὲν κακόν.

4. *θηρίον* dicitur de animalibus venenatis, vt ap. Diod. Sic. p. 754. inprimis de serpentibus v. Diod. Sic. p. 118. D. p. 616. D. Artemid. Onirocr. 4, 50. Lucian. Philo-pseud. T. 2. p. 333. *Graev.* Theocrit. Id. 24, 54. hinc ap. Xen. Mem. 1, 3. 13. καλὸς homo vocatur θηρίον, quia eius consuetudo et osculum, quasi venenum aliquod aliis immitit. Suidas: *θηρία καὶ τὰ δάκετα ἔχεις, φαλάγγια, ὄφεις* et a Galeno Opp. T. 3. p. 523. *θηριακὰ* dicuntur medicamenta, *ὅσα τὰς τῶν θηρίων ἰᾶται δήξεις quae viperarum morsus sanant.* vid. *Turnebus* Aduers. 5, 20. et *Wolfius* in Curis ad h. l. Praecipiti iudicio homines illi dicebant: *πάντως φονεύς ἐστιν ὁ ἄνθρωπος* κ. τ. λ. *profecto hic est homicida, quem e mari seruatum, vindicta diuina non sinit viuere.*] *Heinsius* suspicatur, poenam homicidae ibi fuisse morsum serpentis. *Pricaeus* sensum ita constituit: naufragium, mortem bonis iuxta et malis communem euasit, vt rariore et insigniore exemplo eius scelera puniantur. Equidem adstipulor *Elsnero*, statuenti, suspicionem Melitensium, Paulum fuisse homicidam, et moriturum esse, niti opinione illa veterum, per eadem puniri homines, per quae deliquissent v. *Spanhemius* ad Callim. h. in Cer. 64. hinc, cum caedes manu peragi soleant, (vnde homicidae profanis audiebant *οὐ καθαροὶ χεῖρας manibus polluti* v. not. ad Matth. 27, 24.) et viderent viperam *e manu* Pauli pendentem, circum eius manum sinus suos ducentem, homicidam eum putasse, quippe qui sceleris perpetrati poenam in manu lueret, ea scilicet parte, qua peccasset. ἡ *Δίκη dea iustitiae*, Iouis filia, vocata etiam Nemesis. Arrian. Exp. Alex. 4, 9. *οἱ πάλαι σοφοὶ ἄνδρες τὴν Δίκην πάρεδρον τῷ Διῒ ἐποίησαν.* Hesiod. Ἔργ. 256. Ἡ *δέ τε παρθένος ἐστὶ Δίκη, Διὸς ἐκγεγαυῖα.* add. Soph. Oed. Col. 1377. Plutarch. de S. N. V. p. 6. ed. *Wyttenb.*

Eurip. Med. 1389. vid. Perizonius ad Ael. H. V. 13, 2. *Albertius*, *Welstenius* ad h. l. et *Mitscherligius* ad Horat. Carm. 3, 2. 32.

6. *Illi tamen exspectabant, vt vel intumesceret, vel mortuus subito concideret:* πίμπρασθαι *intumescere* Ael. H. A. 3, 18. de physalo pisce venenato: εἴ τις αὐτῦ ψαύσῃ, ἔγε ἔτι καὶ μᾶλλον πίμπραται *si quis eum tetigerit, magis adhuc ardet et intumescit* v. *Elsnerus* ad h. l. Bochartus Hieroz. P. 2. Lib. 3. p. 369. ἐπὶ πολὺ δὲ αὐτῶν προσδοκώντων κ. τ. λ.] *sed cum satis diu exspectassent, et vidissent, nihil mali ei accidere, mutata sententia deum dixerunt:* ἐπὶ πολὺ *diu* Thucyd. 7, 11. vbi schol. διάστημα δηλονότι. add. Epictet. Enchir. c. 63. Ioseph. Ant. 8, 14. 4. ἄτοπον *malum, incommodum, noxium* Herodt. 4, 11. 7. οὐδὲν ἄτοπον προςδοκῶντες *nihil mali exspectantes*. Ioseph. Ant. 2, 5. τῦ μηδὲν κατὰ τὴν ὁδὸν παθεῖν ἄτοπον *vt nihil damni in via paterentur*. Suidas: ἄτοπον, ἀντὶ τῦ κακὸν μοχθηρόν vid. *Perizonius* ad Ael. H. V. 2, 8. *Elsnerus* et *Kypkius* ad h. l. μεταβάλλεσθαι scl. τὴν γνώμην *sententiam mutare* Xen. H. Gr. 2, 3. 18. τὴν πολιτείαν ἄριςον ἡγύμην εἶναι, καὶ νῦν οὐ μεταβάλλομαι. Ioseph. Ant. 13, 20. μεταβάλλεσθαι γνώμας ἐποίησεν *fecit vt sententiam mutaret* v. *Albertius*, *Kypkius* et *Münthius* ad h. l. ἔλεγον θεὸν αὐτὸν εἶναι] propter laesionem nullam a vipera acceptam, deum putabant. Hanc Miletensium opinionem *Elsnerus* inde enatam opinatur, quod serpentibus veteres diuinam naturam tribuissent, eosque apud deos frequenter conspici solere. *Heinsius* et *Albertius* suspicantur, incolas indigitasse Herculem Alexicacum, qui in vlnis adhuc iacens angues superauerit v. Theocrit. 24, 54. quemque Miletenses coluerint v. Ptolemaeus Geogr. 4, 4. neque esse, inquiunt, quod Graeca superstitione imbutam insulam, quae inter Lilybaeum Siciliae promontorium et Africam, miremur, quam praesertim Romani tenerent.

Wetstenius de Aesculapio cogitat, qui cum serpente pingitur.

7 sq. ἐν δὲ τοῖς περὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον κ. τ. λ.] *in illo autem tractu praedia erant Publio, insulae primario:* ἐν δὲ τοῖς περὶ τ. τόπον pro ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ vt ap. Diod. Sic. p. 32. D. τὰ περὶ τὰς Θήβας, τὰ περὶ τὴν Μέμφιν *Thebae, Memphis* vid. *Lud. de Dieu*, *Münthius* ad h. l. *Fischerus* ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 219. χωρίον *ager, praedium* vid. ad Matth. 26, 36. πρῶτος in se spectatum, significare posset, virum inter reliquos ciues opibus eminentem, et hoc ipso sensu nonnulli interpretes, veluti *Bengelius*, *Wolfius*, alii, hoc nomen nostro loco acceperunt. Verum ex inscriptionibus patet, magistratum Romanum, praefectum huius insulae, vocatum esse πρῶτον Μελιταίων v. *Grotius* ad h. l. et *Bochartus* Geogr. Sacr. P. 2. Lib. 1. c. 26. Ciceronis aetate Malta in ditione Praetoris Siciliae erat v. Cic. Verr. 4, 18. Publius igitur Praetoris Siciliae legatus fuisse videtur. ὃς ἀναδεξάμενος — ἐξένισεν] *qui nobis receptis per triduum hospitium benignum praebuit:* φιλοφρόνως *benigne, benevole.* Ael. H. V. 4. 9. ὑπεδέξατο αὐτὸς εὖ μάλα φιλοφρόνως. add. Herodo. 3, 51. 2 Macc. 3, 9. καὶ φιλοφρόνως ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως ὑποδεχθεὶς cf. et *Kypkius* atque *Wetstenius* ad h. l. 8. πυρετοῖς καὶ δυσεντερίᾳ συνεχόμενον κατακεῖσθαι] *febri et torminibus laborantem decumbere:* πυρετοῖς pluralis pro singulari, vt ap. Diod. Sic. p. 434. B. ἐκ τούτου κατ' ὀλίγον ἠπολάυσεν πυρετοί. Eadem copulat Gellius 8. 10. *ibi aluo, mihi cita accedente febri rabida, decubueram.* συνέχεσθαι vid. ad Matth. 4, 24. Ammian. Marcell. 26, 4. *constricti rapidis febribus.* κατακεῖσθαι vid. not. ad Marc. 1, 30.

10. πολλαῖς τιμαῖς ἐτίμησαν ἡμᾶς] *multis muneribus nos*, Paulum eiusque comites, *ornarunt:* τιμή *munus, praemium* Xen. Hist. Gr. τὰς τιμὰς ἐκάστῳ προστ

θῆναι: add. Hiero. 9, 7. Sic apud Latinos legitur *honos*, Cic. ad Diu. 16, 9. *honos habendus medico*; ad quem locum *Manutius*: de pecunia intellige, non de honore. Vnde *honorarium*, praemium honoris caussa datum. Virg. Aen. 1, 253. *hic pietatis honos*. Ita et τιμᾶν pro, *praemiis ornare* Sir. 28, 1. τίμα ἰατρὸν πρὸς τὰς χρείας τιμαῖς αὐτοῦ. Etiam Latini *honorare*, pro, beneficiis, praemiis ornare. Quinctil. 5, 16. *honorarit an deceperit* i. e. praemiis afficere voluerit, an ludificari v. *Burman*. p. 432. Sueton. V. Aug. c. 45. *nulliqus Graeco certamini interfuit, quo non pro merito certantium quemque honorarit* i. praemio affecerit. cf. et not. ad Ioh. 12, 26. καὶ ἀναγομένοις κ. τ. λ. *et soluentibus ad iter necessaria suppeditarunt*.

11. μετὰ δὲ τρεῖς μῆνας post tres menses, post hiemem transactam vid. ad 27, 9. ἐν πλοίῳ—παρασήμῳ Διοσκούροις] *in naui — quae signum habebat Dioscuros*. Διόσκουροι Castor et Pollux, Helenae fratres, Iouis e Leda Tyndaride filii, quorum peculiare munus erat, hominibus naufragio periclitantibus succurrere v. Horat. Carm. 1, 3. 2. 4, 8. 31. Catull. 4, 27. Senec. Herc. Fur. 14. Xen. Symp. 8, 29. Theocrit. Id. 22, 1 sqq. *Albertius* ad h. l. intpp. ad Hygin. f. 77. *Spanhemius* ad Callim. Lauacr. Pallad. 24. *Heynius* ad Apollod. 3, 10. 7. παρασήμῳ] nauis erat Castoris et Pollucis imagine insignita. Solebant veteres certo insigni naues ornare et inde nominare. Hoc παράσημον *insigne*, a quo nauis nomen accipiebat, veluti galea, clypeus Mineruae, deus, aut dea, aut heros, aut animal, in *prora* nauis appingebatur vel collocabatur Ouid. Trist. 1, 10. 1. *Est mihi, sitque precor, flauae tutela Mineruae, Nauis; et a picta casside nomen habet*. add. Virg. Aen. 5, 115 sqq. *puppis* vero referebat imaginem numinis pictam, vel in ea collocata erat statua numinis, in cuius *tutela* nauis erat. *Tutela* et *insigne*, etiam ex auro vel ebore, vel simili materia esse solebat Sil. Ital. 14, 410. *Numen erat celsae puppis vicina Dione*. Virg. Aen. 10, 171. *et aurato*

fulgebat Apolline puppis. Romani *tutelam*, quae in *puppi* erat, ab *insigni*, quod in *prora* poni solebat, discernebant v. Ouid. l. l. nauis ibi memoratae *numen tutelare*, Minerua erat, in puppi collocata, *insigne* autem, παράσημον, galea Mineruae, in prora pictum naui nomen dedit. Sed non vna eademque populorum veterum consuetudo erat. Reperiuntur etiam loci e quibus constat, eandem rem *tutelam* fuisse et παράσημον, quoties scilicet numinis ipsius effigies, in cuius erat tutela nauigium, pro *insigni* locaretur in *prora*, quod saepe accidit, tunc nauis nomine illius dei vocabatur, quem fictum, pictumque praeferebat in prora. Sic et nauis illa Alexandrina, in qua Paulus vehebatur, insigne habebat Dioscuros, simulque tutelam, vnde et Διόσκουροι vocata est. Conf. *Albertius* ad h. l. *Enschedii* Diss. de tutelis et insignibus nauium, quam sub praesidio *Ruhnkenii* defendit 1771. cuiusque meminit *Ernestius* Neuest. theol. Biblioth. Vol. 1. p. 862 sqq. *Kunzii* Obss. de vexillo nauis Alexandrinae qua Paulus in Italiam vectus est Ien. 1734. 4. *Heinsius*, *Drakenborchius* et *Rupertius* ad Sil. It. 14, 409. *Salmasius* ad Solin. p. 403. *Bochartus* Geogr. Sacr. Lib. 2. c. 3. p. 712. *Meursius* ad Lycophr. 110. 1299. *Schefferus* de militia nauali 3, 1. p. 372 sq. *Burmanus* ad Petron. c. 105. ad Val. Flacc. 1, 301. *Heynius* ad Virg. Aen. 10, 171. *Schützius* ad Aeschyl. Sept. c. Theb. v. 210.

12. 13. Συρακούσας *Syracusae*, vrbs maritima Siciliae clarissima et amplissima v. Strabo 6. p. 418. B. *Cellarius* Geogr. Lib. 2. c. 12. p. 787. Ῥήγιον — Ποτιόλους] ibi Alexandrinae naues appellere solebant Sueton. V. Tit. c. 5. *quare festinans* (e Iudaea) *in Italiam, cum Rhegium, dehinc Puteolos, oneraria naue appulisset, Romam inde contendit*, add. Senec. ep. 77. Ῥήγιον *Rhegium*, vrbs et promontorium, in Italia inferiore, versus Siciliam sita. Nomen suum traxisse dicitur a ῥήγνυσθαι rumpi, quod hic violentia terrae motuum Siciliam ab Italia

diuulserit Iustin. 4, 1. *Siciliam ferunt angustis quondam faucibus Italiae adhaesisse, maiore impetu superi maris, quod toto undarum onere illuc vehitur.* — *Proximum Italiae promontorium, Rhegium dicitur, ideo quia Graece abrupta hoc nomine pronuntiantur.* Plin. H. N. 3, 8. *Sicilia — interfuso mari auulsa — ab hoc dehiscenti argumento, Rhegium Graeci nomen dedere oppido in margine Italiae sito.* Festus: *Rhegium appellatur id municipium, quod in freto Siciliae est, quoniam id a rumpendo dictum est, quod est Graece ῥῆξαι.* Etymol. M. Ῥήγιον, πόλις πλησίον Σικελίας, ἐπειδὴ σεισμοῦ γενομένου ἀπετελέσθη τὰ ἐκεῖ ῥαγέντος τοῦ τόπου ἐκεῖνου. cf. de hac vrbe, quae nunc *Reggio* vocatur, Strabo. 6. p. 395. B. Mela 2, 7. *Cellarius* Geogr. Plen. 2. c. 9. p. 735. καὶ μετὰ μίαν ἡμέραν — εἰς Ποτιόλους] *et post unum diem, orto austro, secundum diem agentes Puteolos veniebamus.* ἐπιγίνεσθαι de vento et tempestate frequens Diod. Sic. p. 248. D. μεγάλου πνεύματος ἐπιγενομένου. p. 249. B. χειμῶνος μέγιστος ἐπιγενομένος p. 426. A. ἐπιγενομένου πνεύματος οὐρίου *secundo vento flante.* Xen. H. Gr. 3, 2. 17. σεισμὸς ἐπιγίγνεται. ib. 5, 4. 17. ἄνεμος αὐτῷ ἐξαίσιος ἐπεγένετο. add. Herodot. 5, 85. Thucyd. 4, 30. δευτεραῖοι vid. ad Ioh. 11, 39. Ποτίολοι *Puteoli*, oppidum maritimum Campaniae, opportuno portu instructum, hodie *Pozzuolo* v. Varro L. L. 4, 5. Cic. Verr. 5, 59. Strabo 5. p. 376. A. ἡ δὲ πόλις ἐμπόριον γεγένηται μέγιστον. *Cellarius* l. l. 2, 9. 4. p. 673.

14. 15. ἀδελφοὶ sunt christiani. vs. 15. παρεκλήθημεν ἐπ' αὐτοῖς κ. τ. λ. *ab iis rogati sumus, vt per septem dies apud ipsos maneremus.* Indulsit Paulo centurionis humanitas 27, 3. 43. Pro ἐπ' αὐτοῖς in nonnullis codd. legitur, παρ' αὐτοῖς, e glossemate; ἐπὶ id. qd. παρὰ *apud ipsos* v. *Lud. de Dieu* ad h. l. *Fischerus* Animaduu. ad Weller. Vol. 3. P. 2. p. 231. 234. καὶ οὕτως εἰς τὴν Ῥώμην ἤλθομεν] *atque ita Romam profecti sumus.*

οὕτως vid. ad 20, 11. Nondum Romam venerant sed ἔρχεσθαι h. l. vt saepius, notat, *ire, proficisci* vid. not. ad Ioh. 6, 16. ἀκούσαντες τὰ περὶ ἡμῶν *de nobis audiuerant*: τὰ περὶ ἡμῶν pro περὶ ἡμῶν *de nobis* vid. ad 1, 3. de aduentu nostro. Christianorum, qui Romae erant, Paulum videndi cupidorum, alii obuiam ei ibant vsque ad Appii Forum, alii ad Tres Tabernas, illi prius, hi serius. Etenim Tres Tabernae erant propiores Romae. Ἄππιος Φόρος *Forum Appii*. Via Appia, celeberrima, a Statio *regina viarum* dicta (Silu. 2, 2. 11.), Roma, per portam Capenam, Capuam, et Caput Brundusium ducens, ab Appio Caeco Censore, strata magnifice v. Liu. 9, 29. Cic. ad Attic. 2, 12. *Forum Appii*, oppidum ad viam Appiam situm Horat. Sat. 1, 5. 3. De hoc oppidorum genere, quae *Fora* dicebantur, agit Sigonius Ant. Iur. Ital. 2, 5. Τρεῖς Ταβέρναι *Tres Tabernae*, locus in via Appia, ad quem deuertere viatores et vino ciboque se reficere poterant Cic. ad Attic. 1, 13. distabat hic locus a Roma sex milliaria Germanica, et Appii forum octo milliaria vid. *Michaelis* ad h. l. interpp. ad Horat. l. l. Antonini Itinerar. p. 107. οὓς ἰδὼν ὁ Παῦλος κ. τ. λ] *quibus visis, Paulus gratias Deo egit, animoque confirmatus est*: ἰδὼν sensu latiori accipiendum, vt non tantum sit *videre*, sed etiam *colloqui cum aliquo* v. not. ad Ioh. 12, 21. „Boni ominis instar habendum erat, quod primi, qui ex vrbe, cuius videndae ardentissimo voto iam dudum flagrauerat Paulus, (c. 19, 21. 23, 11. 27, 24.) occurrebant, e christianorum hominum numero fuerant, tamque studiose eum exceperant; vnde plenus gratiarum ad Deum preces fundit, optima quaeuis in commodum euangelii auguratus.“ *Heinrichsius*. θάρσος λαμβάνειν *animum capere* v. Kypkius ad h. l.

16. ὅτε δὲ ἤλθομεν—τῷ στρατοπεδάρχῃ] *cum Romam venissemus, centurio* (Iulius 27, 1.) *vinctos tradidit Praefecto Praetorio*: στρατοπεδάρχης *Praefectus Praetorio*; spa-

τόπεδον castra Praetoriana, die Casernen der kaiserlichen Leibgarde, v. Ioseph. Ant. 18, 6. 6. Scilicet Imperatorum temporibus is obtinuit mos, vt rei, ex prouinciis Romam ad Caesarem missi, Praefecto Praetorio custodiendi committerentur, et in castris Praetoriis a milite Praetoriano, (quorum magna tunc temporis Romae copia erat) qui captiuo catena longiori alligatus erat, custodirentur v. Ioseph. l. l. Plin. epp. 10, 65. *Krebsius* ad h. l. et in Opuscc. Acadd. et Scholast. p. 151 sq. add. supra not. ad 22, 29. *τῷ δὲ Παύλῳ ἐπετράπη κ. τ. λ.*] *Paulo autem permissum est seorsim manere cum milite, qui eum custodiret: κατ' ἑαυτὸν seorsim, separatim* ab aliis captiuis (v. Xen. Mem. 3, 5, 4. Anab. 2, 4. 5. Ael. H. V. 3, 19. *Albertius, Wetstenius, Münthius* ad h. l.) h. e. in conductis aedibus coll. v. 30. ita, vt per catenam alligatus esset militi praetoriano, quem, vbicunque esset, etiam in foro et plateis ad latus haberet. Vt Paulo haec liberior custodia contingeret, effecerant literae Festi v. 25, 25. 26, 31. et intercessiones Iulii centurionis. Caeterum verba: *ὁ ἑκατόνταρχος παρέδωκε τοὺς δεσμίους τῷ στρατοπεδάρχῃ· τῷ δὲ* desunt in AB, al. Syr. Ar. Copt. Armen. Vulg. ea pro suppositiis habenda esse, verissime iudicarunt *Millius* Prolegg. §. 881. *Bengelius, Heinrichsius*; nempe addita sunt a scholiaste, qui historiam Pauli auctiorem reddere voluerit, neque enim facile perspicitur quomodo ea a librariis omitti potuerint.

17—19. *ἐγένετο δὲ μετὰ ἡμέρας τρεῖς κ. τ. λ.*] *post triduum Paulus primores Iudaeorum conuocauit*, cum vt a se propulsaret criminis commissi suspicionem v. 17 sqq. tum vt eos, doctrinam diuinam iis praedicando, in suas partes traheret. *τοὺς ὄντας τῶν Ἰουδαίων πρώτους* qui inter Iudaeos auctoritate et dignitate eminebant, primores Iudaeorum, vt ap. Ioseph. Ant. 7, 11. 5. *ἀπήντων-ται δ' εἰς Γάλγαλα πρὸς αὐτὸν οἱ τῆς χώρας πρῶτοι Gilgala autem ad eum veniant, primores regionis Israeliticae*

v. *Krebsius* ad h. l. τῷ λαῷ ἢ τοῖς ἔθεσι τοῖς πατρῴοις vid. 24, 14. 22, 3. 21, 28. ἐξ Ἱεροσολύμων scil. ἀπαχθεὶς *abductus* v. *Bosius* de Ellipf. sub v. ἀπάγειν p. 584. *Schaef.* add. Act. 7, 9. Ῥωμαίων procuratori Romano Caesareae degenti. 18. ἐβούλοντο ἀπολῦσαι v. 24, 26. 25, 25. 26, 31 sq. οὐχ ὡς subintell. ἀλλὰ vt Marc. 16, 26. Homer. Il. β, 522. Cic. epp. ad Diu. 12, 15. *hi nuntiauerunt Dolabellam Antiochiam, quae in Syria est, venisse, non receptum*, pro sed non receptum. v. *Bosius* de Ellipf. s. ἀλλὰ p. 752.

20. διὰ ταύτην οὖν τὴν αἰτίαν κ. τ. λ.] *hanc igitur ob caussam vos rogaui, vt me viseretis, et mecum colloqueremini, nam propter spem Israelitarum his vinculis constrictus sum:* ἕνεκεν τῆς ἐλπίδος τοῦ Ἰσραὴλ propter Messiam, quem iam venisse doceo vid. not. ad 26, 6. 1 Tim. 1, 1. τὴν ἅλυσιν ταύτην περίκειμαι pro, ἡ ἅλυσις αὕτη περίκειταί μοι. Ioseph. de Maccab. c. 12. init. ὁρῶν ἤδη τὰ δεσμὰ περικείμενον *cum iam vinculis cerneret circumdatum* v. *Kypkius* ad h. l.

21. Dixerat Paulus se non commisisse crimen supplicio dignum, nec se propterea ad Caesarem prouocasse, vt gentem suam accusaret v. 18. 19. Eo spectant principum Iudaeorum verba: οὔτε γράμματα περὶ σοῦ ἐδεξάμεθα, οὔτε παραγενόμενός τις ἀπήγγειλε περὶ σοῦ πονηρόν, *non literas de te accepimus, neque quisquam aduenit, qui de te mali quid nuntiaret.* ἀξιοῦμεν *volumus, cupimus* v. not. ad 15, 38. et *Kypkius* ad h. l. ἃ φρονεῖς quae sit tua sententia, tua placita, tuam doctrinam. τῆς αἱρέσεως ταύτης γνωστόν ἐστιν ἡμῖν *de hac secta nobis compertum est* v. 24, 5. 14. contemtim loquuntur de Christi sectatoribus.

23. ταξάμενοι δὲ αὐτῷ ἡμέραν *diem ei constituebant*, quo accuratius ipsis doctrinam suam exponeret, volebant etiam vt plures eum dicentem audirent. εἰς τὴν ξενίαν *in hospitium*, conductum deuersorium v. 30. οἷς ἐξετίθετο διαμαρτυρόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ *quibus diligenter exposuit doctrinam de regno Messiano*, quaenam huius regni natura et ratio esset. πείθων τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ *docens eos Iesum esse Messiam* vid. not. 19, 8. ἀπό τε τοῦ νόμου Μωσέως καὶ τῶν προφητῶν *e Mosis et prophetarum scriptis*, adhibitis Mosis libris et vatum oraculis, coll. v. 20. Luc. 24, 27. habuit orationem similem ei quae legitur 13, 16 sqq. ἀπὸ πρωῒ ἕως ἑσπέρας *a diluculo ad vesperam*, quoniam multum in vtramque partem disputabatur coll. v. 25. ἀπὸ πρωῒ vt ap. Athen. 12. p. 526, C.

25. ἀσύμφωνοι δὲ ὄντες πρὸς ἀλλήλους ἀπελύοντο] *in partes scissi discedebant: ἀπολύεσθαι abire, discedere* Diod. Sic. p. 116. A. – τὸ τελευταῖον ἀπολύονται συμπάθειαν οὐδεμίαν λαμβάνοντες *tandem, nulla miseratione affecti, inde discedunt.* add. LXX. Ex. 33, 11. Sic etiam διαλύσασθαι legitur ap. Thucyd. 5, 113. cf. et *Raphelius* Obss. Polybb. ad h. l. εἰπόντος τοῦ Παύλου ῥῆμα ἓν *cum Paulus hoc vnum addidisset,* tot monitis ad notandam eorum incredulitatem. ἓν ῥῆμα poni etiam solet de pluribus verbis, effato Xen. H. Gr. 2, 3. 24. λέγεται δὲ ἓν ῥῆμα καὶ τοῦτο αὐτοῦ· ὡς εἶπεν ὁ Σάτυρος, ὅτι οἰμώξειεν εἰ μὴ σιωπήσειεν, ἐπήρετο, ἂν δὲ σιωπῶ, οὐκ ἄρα, ἔφη οἰμώξομαι *aiuntque tum hoc quoque verbum tum ab eo prolatum fuisse. Quum Satyrus diceret daturum poenas, ni taceret, interrogabat: quodsi ego tacuero, non multabor?*

26. 27. Vid. not. ad Matth. 13, 14 sqq.

28 sq. Conf. 13, 40. 46. 18, 6. σωτήριον doctrina salutaris, doctrina christiana, ὁ λόγος τῆς σωτηρίας ταύτης ἀπεστάλη 13, 26. add. 16, 17. ἀκούσονται *illi eam admittent* v. Luc. 10, 16. 9, 35.— Versus 29. qui in libris multis non legitur, merito interpolationis nomine suspectus visus est *Grotio*, *Millio* Prolegg. §. 981. aliis. Nempe consarcinarunt eum grammatici e v. 25. et librarii verba in margine posita, in ipsa texta contulerunt. πολλὴν ἔχοντες ἐν ἑαυτοῖς συζήτησιν *multam habentes inter se disceptationem,* alio defendente, quod alius improbabat et repudiabat. συζήτησις *disputatio*, vt 15, 2.

30. 31. ἐν ἰδίῳ μισθώματι *in diuersorio mercede conducto*, subleuatus a christianis Romanis cf. etiam v. 10. Vulg. *in suo conductu mansit.* Theophr. Char. 23. ἐν μισθωτῇ τὴν οἰκίαν οἰκῶν *conductitiam domum habens.* Petron. c. 9. *tuus iste frater seu comes paulo ante in conductum accucurrit.* Senec. de Benefic. 7, 5. *nec conductum meum, quamquam sis dominus, intrabis.* Nomen Παῦλος omittunt ABE al. Copt. Arm. Vulg. a librariis e margine temere in ordinem translatum est, vt recte iudicarunt *Millius*, *Bengelius*, *Griesbachius*. κηρύσσων τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ tam viua voce praesentibus, quam per literas absentibus. ἀκωλύτως *nemine prohibente.* Herodi. 8, 2. 1. . διέβησαν ἀκωλύτως, μηδενὸς ἐμποδὼν γενομένου.

INDEX.

A

CORRIGENDA.

p. 17. l. 10. Sed Petrus p. 22. l. 28. τόπων p. 81. l. 27. adhibitum. p. 84. l. 30. verba. p. 105. l. 6. ὑπάρξεως. p. 112. l. 15. Ael. H. A. 2, 48. p. 119. l. 4. christianorum. p. 137. l. 16. gentes. p. 138. l. 14. πρῶτον p. 149. l. 17. nomine. p. 170. l. 2. *Schmidius*. p. 178. l. 13. addiderit. p. 179. l. 23. vterque. p. 180. l. 9. B pro *β*. p. 182. l. 34. aut. p. 185. l. 21. κακὰ p. 194. l. 17. ὢν p. 197. l. 13. ad. p. 200. l. 17. κατ' p. 226. l. 11. exercitus. p. 262. l. 19. ἐστράφησαν. p. 279. l. 5 χειροποίητα. p. 305. l. 24. perraram. p. 308. l. 11. γυνὴ p. 330. l. 12. γυναῖκες. p. 331. l. 19. Ioh. 12, 28. l. 20. οὖν p. 340. l. 22. Lucae. p. 345. l. 4. λαβὼν. p. 355. l. 18. campi. p. 360. l. 12. pro *et v.* leg. add. c. p. 365. l. 10. aprico. ib. l. 33. del sunt et ea. p. 366. l. 9. *Valckenarius*. p. 367. l. 2. ac. p. 373. l. 11. demittuntur. ib. l. 25. γῆν. p. 382. l. 18 sed etiam. p. 421. l. 11. enim. p. 439. l. 25. scriptoribus. p. 447. l. 17. Ita et p. 461. l. 15. significauit. p. 489. l. 14. ὁδὸς. p. 513. l. vlt. cum hominibus. p. 518. l. 1. de conventibus. p. 521. l. 9. Dicitur p. 546. l. 29. commendare. p. 555. l. 13. Tarsenses. p. 562. l. 13. ἐννέα. 579. l. 2. δαίμων. p. 602. l. 18. volebant. 610. l. 32. v. Act. p. 612. l. 16. κεφαλὴν. p. 617. l. 26. statuendum est.